BAITURSYNOV UNIVERSITY

А.БАЙТҰРСЫНОВ АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ ӨҢІРЛІК УНИВЕРСИТЕТІ

КОСТАНАЙСКИЙ РЕГИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ А.БАЙТУРСЫНОВА

«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТ МҰРАТЫ ЖОЛЫНДАҒЫ ҰЛЫ ТҰЛҒА»

студенттер және магистранттарға арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы

Сборник материалов международной научно-практической конференции для студентов и магистрантов

«АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ - ВЕЛИКАЯ ЛИЧНОСТЬ И НАСЛЕДИЕ НАЦИИ»

150 жыл

Ахмет Байтұрсынұлы

А. БАЙТҰРСЫНОВ
АТЫНДАҒЫ ҚОСТАНАЙ
ӨҢІРЛІК
УНИВЕРСИТЕТІ

КОСТАНАЙСКИЙ
РЕГИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ
А. БАЙТУРСЫНОВА

«АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТ МҰРАТЫ ЖОЛЫНДАҒЫ ҰЛЫ ТҰЛҒА»

студенттер және магистранттарға арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы

Сборник материалов международной научно-практической конференции для студентов и магистрантов

«АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ - ВЕЛИКАЯ ЛИЧНОСТЬ И НАСЛЕДИЕ НАЦИИ»

Қостанай, 2022

УДК 378:001(574)
ББК 74.58 (5 Каз)
А 95

Редакционная коллегия

Исакаев Е.М. – И.о. Председателя Правления - Ректора, к.б.н; **Ташетов А.А.**, и.о.директора департамента науки и послевузовского образования, доктор PhD; **Абдиркенова А.К.**, ассоциированный профессор кафедры педагогики и психологии, доктор PhD; **Кравченко Р.И**., ассоциированный профессор кафедры машин, тракторов и автомобилей, доктор PhD; Жумабаев К.А., ассоциированный профессор кафедры экономики и финансов, к.э.н.; Ергазина А.М., доктор PhD, ассоциированный профессор кафедры ветеринарной медицины.

Секретарь редакционной коллегии:

Кажиякбарова А.Т. старший специалист департамента науки и послевузовского образования.

А 95 «Ахмет Байтұрсынұлы – ұлт мұраты жолындағы ұлы тұлға» студенттер мен магистранттарға арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары - Қостанай: А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, 2022 - 791 б. **«Ахмет Байтурсынов - великая личность и наследие нации»** материалы международной научно-практической конференции студентов и магистрантов – Костанай: Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, 2022 – 791 с.

В данном сборнике представлены материалы международной научно-практической конференции студентов и магистрантов **«Ахмет Байтурсынов - великая личность и наследие нации».** В сборнике собраны научные статьи, посвященные актуальным вопросам аграрно-биологических, ветеринарных, сельскохозяйственных, технических, исторических, юридических, педагогических, социально-гуманитарных, информационных и экономических наук.

Материалы данного сборника предназначены для студентов и магистрантов высших учебных заведений.

УДК 378:001(574)
ББК 74.58 (5 Каз)

Мнение авторов не всегда отражает точку зрения редакции. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. Автор несет ответственность за соблюдение закона об авторских правах и достоверность предоставленных сведений. При перепечатке материалов ссылка на сборник обязательна.

ISBN 978-601-356-143-1

© Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, 2022

Исмуратова Галия Суиндиковна – И.о. Проректора по научно-инновационному и международному развитию,
доктор экономических наук, профессор

УВАЖАЕМЫЕ УЧАСТНИКИ И ГОСТИ КОНФЕРЕНЦИИ!

Мы рады приветствовать всех участников и гостей Международной научно-практической конференции «Ахмет Байтурсынов – великая личность и наследие нации».

Этот год для казахстанцев знаковый, 150-лет со дня рождения Ахмета Байтурсынова. Проведение конференции является важным событием в жизни Костанайского регионального университета, который носит имя великого казахского ученого и просветителя Ахмета Байтурсынова – выдающегося общественного и политического деятеля, педагога и литератора. Вспоминать о заслугах великого педагога будут в ходе научных конференций, семинаров, в школах – на открытых уроках. Также, в честь знакового события в 2022-2023 учебном году за счет средств местного бюджета обладателям знака «Алтын белгі» будут присуждены гранты имени Ахмета Байтурсынова по педагогическим и инженерно-техническим специальностям, значимым для области.

Участие в работе конференции – это достойный вклад в улучшение процесса научных исследований, создание стимулов для дальнейшей плодотворной работы.

Конференция прошла в формате онлайн, и этот формат позволил объединить студентов вузов из разных регионов нашей страны. География участников обширна и включает регионы от Шымкента до Петропавловска, от Уральска до Усть-Каменогорска. Традиционно высокий интерес к конференции (более 190 поступивших заявок) демонстрируют важность и востребованность этого мероприятия.

Многие участники нынешней конференции делают только первые шаги в науке, учатся искать и находить решения актуальных проблем. Для многих участников — это будет первая публикация и первое выступление. Надеемся, что этот опыт будет удачным и будет способствовать на новые исследования и открытия.

Сегодняшняя конференция будет способствовать патриотическому воспитанию молодежи, интеграции и консолидации социального, культурного и воспитательного потенциалов региона и страны, бережного использования исторического опыта и достижений прошлого, выработке новых способов и технологий, необходимых для развития и воплощения интеллектуального потенциала современной казахстанской молодежи. А накопленный опыт научной работы будет полезен подрастающему поколению, молодых ученых и исследователей в процессе дальнейшей научно-исследовательской работы.

Желаю Вам плодотворной работы, успехов в научно-исследовательской работе и практической деятельности. Всего вам наилучшего!

ӘОЖ 37.013.2

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

Абдиркенова А.Қ., А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті педагогика және психология кафедрасының қауымдастырылған профессоры, PhD докторы

Ұлы ағартушы демократтар Ы.Алтынсарин мен А.Құнанбаевтың көздерін көрмесе де, ұлағатты сөздері – шығармаларымен сусындап, олардың ұстаздық ісін, ақындығы мен аудармашылығын XX ғасырдың басында азаматтық жүрегімен қабылдап алып, жемісті жалғастырған қазақ халқының аяулы ұлдарының бірі Ахмет Байтұрсынұлы сан ғырлы талант иесі еді. Ақын, аудармашы, педагог, публицист, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының есімі мен еңбектері төңкеріске дейінгі кезеңде-ақ қалың ел, дүйім көпшілікке кеңінен мәшһүр болатын. Ол шынында да қазақ халқының «рухани көсемі» . «Ұлт көсемі» А.Байтұрсыновтың педагогикалық қызметінің бастауын Татьяна Ивановна Тугайдың «Ахмет Байтұрсыновтың Орынбордағы жолы» еңбегіне шолу жасап, өздеріңізге тарту етіп отырмын.

А.Байтұрсынов 1895 жылы Орынбор мұғалімдер мектебін бітіргеннен кейін «әртүрлі мектептерде мұғалім болып қызмет етті – алдымен ауылдық, одан кейін болыстық және соңында екі класстық». А. Байтұрсыновтың педагогикалық қызметінің басталу географиясы Ақтөбе, Торғай, Қостанай және Қарқаралы уездерін қамтиды. Оның ең алғашқы жұмыс істеген орны туралы мәліметті А.В. Васильевтің «Тарихи очеркінен» табамыз. Автор мұғалімдер мектебін бітірген торғайлық түлектерді, олардың әрқайсысының қандай қызметке тұрғандығын, мектебін көрсетіп, бөлек кестеге бөліп көрсеткен. Байтұрсынов «Арынғазиев ауылдық мектебінің мұғалімі» деп белгілеген.

Қостанайлық тарихшылар мен өлкетанушылар анықтағандай, келесі жұмыс істеген жері XIX ғасырдың екінші жартысында алғашқы орыс қоныс аударушылары Жакейкин ауылы деп атаған қазақ ауылы орналасқан, қазіргі Қостанай облысында Әулиекөл ауылының мектебі болды. 1897 жылы мұнда қоныс аударушы тұрғындардан тұратын ауылдық қауым жиналады, олардың ішінен Ахмет Байтұрсынов мұсылмандық Бадрисафа есімін қабылдаған Александра деген қызды өзіне әйелдікке алады [1].

1902 жылға арналған Торғай облысының мекенжай-күнтізбесінің Қостанай уезі бойынша халық ағарту Министрлігіне қатысты тараудан біз Ахмет Байтұрсыновтың Орынбаев ауылдық мектебінде мұғалім қызметінде болғандығын білеміз. Ізінше осы дереккөзден осы уақытта оның Қостанайдағы педагогикалық класста жұмыс істегендігін көреміз. Дәл осы кезең оның мұғалімдік биографиясындағы неғұрлым мәнді кезең болып табылады. Байтұрсыновтың 1897-ден 1904 жылға дейін осында сабақ бергендігін Міржақып Дулатовтың автобиографиясы мен В.З.Галиевтің зерттеуінің арқасында ол туралы неғұрлым толық мәліметтер белгілі [1].

Педагогикалық класс(педагогикалық курстар) 1897 жылы Қостанай уездік орыс-қазақ училищелерінің инспекторы А.Е.Алекторовтың бастамасымен ашылған. Оларға арнайы «Қостанай 2-класстық орыс-қазақ училищесі жанынан педагогикалық курстар ашу туралы Ереже» жасалып бекітілді. Педагогикалық класстың негізгі міндетті екі класстық училище түлектері санынан Торғай облысы ауылдық мектептеріне мұғалімдер даярлау болды. Орынбордағы мұғалімдер мектебінің шектеулі мүмкіндіктерімен байланысты мұғалімдерді даярлаудың басқаша әдістері мен формаларын іздеп табу қажет болды. Одан басқа, А.В. Васильев өзінің очеркінде атағандай, ондағы орыс тәрбиеленушілерінің жағымды жақтарының көруіне қарамастан, бұл жағдай көп қазақ ұлдарына Орынбор мектебіне барар жолды жапты.

Алекторов жобасы Васильевтің бағасымен «педагогиклық класс өзіне мақсат етіп алған жоғары міндетті жүзеге асыруға» бағытталған. Оның істіне, дәл Торғай облысы аясында екендігін баса назар аударамыз.

Оқу жоспарына орыс тарихы, география, педагогика, орыс тілін оқыту әдістемесі, таза жазу, арифметиканы оқыту әдістемесін енгізді. Барлығына міндетті пән ретінде қазақ тілі оқытылды. Педагогикалық практикаға үлкен көңіл бөлінді, одан Қостанай қаласының бастауыш училищелерінде өтті.

Педагогикалық классқа жыл сайын он бес адамнан қабылдады. Мысалға, 1904 жылы мұнда тоғыз орыс және бес қазақ оқыды. Әр тыңдаушыны даярлау жеке түрде болды. Педагогикалық класстағы оқу курс бір жылдық, кейін екі жылдық болды: «Емтихан комиссиясы (училище оқытушылары және мектеп инспекторларынан құралған) жеткілікті деп таныған тұлғалар облыстық инспектордың мөрі басылған ауыл мектебінің мұғалімі деген куәлік алады; емтихан комиссиясы талаптарын қанағаттандырмағандар аса себепті жағдайлармен тағы да жарты немесе бір жылға қалдырылуы мүмкін» болған [1].

В.З. Галиев үлкен педагогикалық ұжым туралы жазады [1], бірақ «1902 жылға арналған Торғай облысының мекенжай-күнтізбесінде» көрсетілгендей, көрсетілген жылы педқұрам барлығы төрт адамнан – директор М.Н. Греховодов(ашылу кезінен бастап ауыспаған), заң мұғалімі және екі мұғалім, оның біреуі А. Байтұрсынов болған. Педагогикалық класстың оқытушылары еңбекақыны Қостанай екі класстық орыс-қазақ училищесінің педагогикалық классы күнкөрісіне арналған статья бойынша сметалық сомасынан алып отырды,әр сағаттық оқыту үшін 40 тиыннан аз емес және «*сол класстың ерекше журналына өткен тақырып мазмұнын жазуды жүзеге асырған*» [1].

Қостанай училищесі жанындағы педагогикалық класста мұғалім оқушыларды барлық жалпы білім беретін пәндер бойынша дайындағандай, сонымен қатар , орталық Ресейдің «халық мектептеріндегідей», Байтұрсынов өзінің өзге ауыл мектептерінде сабақ беруінен басқа қазақ тілін жүргізуі Н.И. Ильминскийдің , оның шәкірттері Ы. Алтынсарин және А.В. Васильевтің жүйесінің ізімен Алекторов орыс тілін үйрену қазақ тілінен білім алу арқылы жүзге асу керектігін баса айтқан. Әсіресе қазақ тілі болашақта қазақ ауылдарында жұмыс істейтін педагогикалық класстың орыс тыңдаушыларына аса қажет болды. Сондықтан Орынбордағы мұғалімдер мектебіндегі сияқты , мұнда да қазақ тіліне үлкен мән берілді. Байтұрсыновтың алдағы барлық қызметін анықтайтын ана тіліне деген кәсіби қызығушылығы дәл осы кезеңдерден бастап дамыды.

Педагогикалық класстағы Байтұрсыновтың алғашқы оқушыларының бірі, болашақтағы танымал қазақ жазушысы, ақын, журналист – Мұқаметжан Сералин (1898 жылғы түлек) болады. Алекторовтың қолдауымен Арал маңына мұғалім болып жұмысқа тұрады. 1902 жылы педагогикалық классқа Міржақып Дулатов оқуға түседі және ол да Ахмет Байтұрсыновтың оқушысы болады. Автобиографиясында Дулатов оны сабақтың ең алғашқы күні көргендігін есіне алады:«*Кеңсүйекті, баяу жүретін, кең ашылған көздерімен ол маған Төлеген Медетов секілді қатал адам ретінде әсер етті*» [М.Дулатовтың Торғай училищесіндегі мұғалімі-Т.Т]. «Бірақ келесі аптада жағдай өзгерді. Үзілісте мектеп ауласының ортасында Байтұрсынов Міржақыптың жанына келді және олар әңгімелесті. Бірнеше минуттық әңгімеде олар жергілікті командалық солдаттармен күшейтілген, екеуі де білім алған орыс-қазақ училищесінің ауласын, Торғайды көз алдыларына елестетті» [1].Осы уақыттан бастап олардың әдеби және саяси қызметтері байланыста болады.Ал бұл достықтың негізінде олардың бір оқу ғимаратында ары қарайғы тағдырларын еріксіз қосатын А.Е. Алекторов тұрады.

Байтұрсынов өзінің мұғалімдік жұмысының алғашқы кезінде тек педагогикалық қызметпен ғана айналыспады, «Торғай газетіне»алғашқы мақалаларын шығарды. Сол кезде газеттің редакторы (1894-1906) А.А. Васильев болды. «Торғай газеті» «Торғай облыстық ведомстволарының»(1881) ресми емес бөлімі болды және Орынборда 1895 жылдан бастап аптасына үш рет шығып тұрған. Ол облыс тұрғындарына арналған және қазақ және орыс тілдерінде жарық көрді, бірақ, шындығында, алғашқы қазақ мемлекеттік

басылымы болды. «Торғай газеті»саяси мәселелерді көтермей, қоғамдық өмірдің әртүрлі жақтарын қамтыды: шаруашылық, тұрмыс, білім беру. Көптеген мақалалар қазақ халқының тарихы мен этнографиясына арналды.Газет өзіне әртүрлі шеңбердегі тілшілерді тартты, соның ішінде, мұғалімдер белсенді жазды. Солардың ішінде М.Дулатов, М.Сералин және А.Байтұрсынов болды. «Торғай газеті» беттерінде олардың барлығы өзгеде көптеген авторлар сияқты – қазақтар мен орыстар – қаламмен жазудың алғашқы сынағынан өтті. Газет 1910 жылға дейін Орынбордың «түсінде» бұрын-соңды болмаған тираж-2000 данамен шықты. «Торғай газеті» Орынборда кейбір жағдайда «Қазақ» газетенің алдында шыққан болып табылады.

Дәл «Торғай газетінің» беттерінде А.Байтұрсыновтың ғылыми және публистикалық жұмыстарының алғашқы тәжірибелері шықты. Олардың арасында орыс тілінде жарық көргендері:« Қазақ нанымдары мен мақалдары», «Ақтөбе облысының Бестамақ болысы». «Ақтөбе облысының Бестамақ болысы» корреспенденциясы 1896 жылдың 21 ақпанында жарық көрді, мүмкін бұл алғашқысы болған шығар. Онда Байтұрсынов болыстық басқарма жанынан медициналық пункттің ашылуы туралы әңгімелейді. Мұндай жағдайдың шындығын автор таныстырады және емшілерге деген халықтың қызығушылығын төмендеп бара жатқандығын атай келіп, олардың әрекеттерін талқылайды. 1896 жылдың 29 мамырында «Торғай иллюстрациялы газетінде» жаңа «Қарабұтақ» корреспонденциясы жарық көреді. В.З.Галиев Байтұрсыновтың алғашқы мақалаларының географиясы негізінде оның тұрған жері мен ұстаздық жұмысының орнын нақтылайды [1].

1905-1907 жылдардағы революциялық және реформалық үрдістер Ресей империясының білім беру жүйесінде, соның ішінде, далалы облыстарда байқалды. Осы кезеңде алаш зиялыларының көсемдері: Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Телжан Шонанов, Елдес Омаров, Жүсіпбек Аймауытов және Асфендияр Кенжин мектептерде мұғалім болып жұмыс істеп жүрген.

Асфендияр Кенжиннің автобиографиясындағы 1906 жылы тамызда Орал облысында өткен мұғалімдер сьезі туралы әңгіме көңіл аудартады. Бұл сьезде ол жақында ғана Орынбор оқу округінің инспекторы қызметіне кіріскен (бұрынғы Торғай облысының мектептерінің инспекторы) А.В.Васильевпен танысады.

Кенжин есіне алады: сьезге «Орынбор оқу округінің өлкелік инспекторы (бұрынғы Торғай облыстық басқарманың кеңесшісі),танымал миссионер Ильминскийдің ізін басушы Васильев, және Қазан рухани академиясының профессоры , Орал-Алтай үстеулерінің танымал білгірі Канатов өткізу үшін келді» [1].

Кенжин Васильевтің тіпті, Н.Ф. Катанов секілді сондай көрнекті ғалымды шақырып, мұғалімдер сьезін өткізудегі себебін көрсетпейді. Оның үстіне , ол екеуіне де жағымсыз сипаттама береді. 1906 жылдың 31 наурызында халық ағарту министрлігінің «Шығыс және оңтүстік-шығыс Ресейде тұратын бұратаналарға арналған бастауыш училищелер туралы Ереже» қабылданады және А.В.Васильев аталған құжатты таныстыру үшін мұғалімдерді жинайды.

Әдебиетте жаңа «Ереже» (1870 жылы Ильминский құрастырылғаннан кейінгі) ұлттық мектептерде орыс тілі ұстанымын күшейтуге бағытталғандығы туралы бекітілім сақталған[61]. Бірақ сондай шешімге қарама-қарсы мектептерде орыспен қатар, араб транскрипциясын қолдану туралы ереже күшіне енеді. К.Моргуновтың мақаласында: «қазыналық мектептерге өзгертулер енгізілуіне сәйкес, ана тілі *тек қана оқудың алғашқы екі жылында* оқытылуы мүмкін» – деп көрсетіледі [1].

Бірақ ереже мәтінінде ондай акцент жасалмайды : «*Бастауыш училищелердегі оқудың алғашқы екі жылы оқудың бір класстық тілі ретінде балалардың ана тілі қызмет етеді.Келесі жылдары оқыту тілі орыс тілі болуы керек , бірақ ана тілі балалар үшін және өзге пәндерді орыс тілінде оқытуды жеңелдететін қаруы ретінде оқу пәні болып қалады* » [1]. Ильминский өзінің жобасында оқудың алғашқы екі жылы ана тілінде оқыту туралы да жазған және сондай әдісті кейін «Алаш» білім беру саясатының негізіне алды.

Оның үстіне, Ильминский қазақ тілін оқытудың «тек алғашқы екі жылы» деген шартын шектемеді , тек жоғарыда айтылғандай орыс тіліне өту шартын, оның пікірімен қажетті деп мәжбүрледі.

1906 жылға қайта орала отырып, Кенжинге қарағанда,1906 жылғы Ереже болашақ көрнекті ұстаздар қауымы өкілдерінде мүлде басқа реакция тудырды. «Бұратаналық транскрипцияны» қолдануға рұқсат етілу оларды қазақ тілінде жаңа оқулықтар мен көмекші құралдар жасауға жігерлендіреді. Мүмкін, дәл сол кезде А. Байтұрсынов «қазақ сауаты » – ұмытылған алфавитті реттеп, ескіні қайта реформалау қажеттігін сезінеген болар. Ондай қорытындының растығын біз Ахмет Байтұрсыновтың Архангельскіде жер аударылып жүргенде Е.П. Пешковаға көмектесу өтінішімен жазған хатынан таптық (1931).

Ол өзінің кәсіби қызметінің жаңа «шығармашылық кезеңін»1906 жылғы министрліктің ережелерімен емес, белгілі бір себептерге байланысты 1905 жылғы революциямен байланыстырғандығы шындық: «*мен қырғыз-қазақ халқының оқу-ағарту бойынша 34 жыл жұмыс істеген педагогпын және ағарту саласының жұмысы үшін барлық қажеттіліктерді ғасырлар бойы жасап келе жатқан басқа мәдени ұлттардың педагогтарындай жұмыс істеген жоқпын.1905 жылғы революцияға қазақ тілінде не жазуға , не оқуға, не білім алуға рұқсат етілмеді;сол себепті бұл тілде қандай да бір ағартушылық жұмысты жүргізуге мүмкіндік беретін негізгі ешнәрсе болмады яғни, не алфавит , не орфография, не тілдің грамматикасы, ауызша және жазбаша тілмен білдіретін шығармашылықтың теориясы , не оқулықтар , не баспа әдебиеттер , не газеттер болмады.1905 жылғы революциядан кейінгі тілдің басы байлықтан босатылуы менің өмірімдегі шығармашылық уақытпен дәл келегндіктен, осының барлығын менің жасап, негіздеуіме тура келді*». Ал Н.А. Адельбаеваның монографиясында С. Меңдешевтің шығармашылық биографиясынан алынған мынадай қызықты дерек кездестіріледі.1906-1907 жылдары Меңдешев, ол кезде Торғай учаскелік училищесінде мұғалім болып жүрген старшындар мектебіне арнап әліппе құрастырады.Ол қолдау көрсетер деп , А.В. Васильевке хабараласады және ол бұл басылымды «С.Меңдешев өңдеген жаңа әліппе» деген кіріспемен Орынборда дайындайды, бірақта дайындықтың немен аяқталғандығы белгісіз [1].

А. Кенжиннің суреттеріндегі 1906 жылғы мұғалімдер сьезінде (ең бастысы, оның өзіндік көзқарасы тұрғысынан) бір жыл бұрын Даланың келесі шетінде құрастырылған, «Алаш» қозғалысының қалыптасуына негіз болған «Қарқаралы петициясының» әсері сезіледі. «Қарқаралы петициясында» алдағы күтілетін Мемлекеттік думаға қазақтардың өздерінің депутаттарын сайлау құқығы секілді саяси талаптардан өзге , жер туралы пісіп жетілген шешім, халық ағарту және діни сенімге қатысты ережелер жинақталған.Құрастырушылар (петиция авторларының бірі Байтұрсынов болған деп санайды-?) өз үндеулерінде ішкі істер Министрлігінен бұл 1868 жылғы әкімшілік реформаны енгізгенге дейін болғандай, қазақтардың Орынбор Рухани жиылысына бағынуларын сұрайды. Олар қазақтардың мешіт және медресе салуына , мектептерде ислам негіздерін оқытуға, содан кейін ғана барып «орыс сауатына» көшуге рұқсат сұрайды.Мектептерде христиандыққа оқыту мен миссионерлер қызметіне тыйым салыну керек еді. Ең соңындағы талаптарының бірі *қазақ тілінде газет және кітаптар шығару үшін типография ашуын сұрайды.*

Мақаланы қазақ ақын, жазушыларының Ахмет Байтұрсынұлына жазған естелік сөздерімен қортындылайық:

Сәкен Сейфуллин баға беріп, Ахмет Байтұрсынұлы туралы былай депті:

Өзге оқыған мырзалар шен ізделп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, үйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары уез, губерния соттарына күш салып, тілмәш болып, кейбірі арын сатып ұлықтық ізделп

жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызмет қылды… халықтың арын ізден, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тікті.

Мұхтар Әуезов былай депті:

Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны – «Қырық мысал», «Маса» ; «Қазақ» газетінің қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын.

Бірақ зорлықпен, күшпен дегенін болдырып үйренген большевиктер бұл ақиқатты теріске шығарып, оның есімін де, еңбегін де тарихтан өшіруге тырысып бақты. Оны бар ғұмырын адал қызмет етуге арнаған туған халқына жау етіп көрсетіп, «халық жауы» деген жалалы жамылғыны жауып, атқызды, атын атағандарды қуғынға салды. Бәрібір олар мақсатына жете алмады. Жала – бұлт, шындық – күн екен, заманы қайта туып, шындықтың шұғыласы өз нұрын төкті. Ұлтын сүйген ұлтжанды Ахаң, Ахмет Байтұрсынұлы өз халқымен қайта табысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Т.И.Тугай «Ахмет Байтұрсыновтың Орынбордағы жолы» Орынбор-2009

ӘОЖ 94 (574)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ШӘКІРТІ

Ихсан Д.М., 2 курс, «Қазақ филологиясы», П. Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Алаш қозғалысының көрнекті өкілі, ағартушы, публицист, тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін салушы, реформатор, ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы қазақ жастарының жанашыры болып, қоғамдық-саяси көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен. Ахметтей тұлғаның рухани шәкірті ретінде Ғазымбек Қорғанбекұлы Бірімжанды айтсақ болады. Ғазымбек Бірімжан 1909 жылы Орынбор реалды училищесіне оқуға түскен сәттен бастап Алаш қайраткерлерімен жақын араласып, «Қазақ» газетінің редакциясында ағаларына көмекші бола білсе, кейін Алаш қозғалысының көрнекті тұлғасына айналды. 1917 жылдың қарашасында жарық көрген «Алаш» партиясының бағдарламалық жобасын жасауға алдыңғы толқын ағалармен бірге қатысты. 1920 жылы Ахмет Байтұрсынұлының қатысуымен Ташкенттегі Орта Азия университетіне оқуға қабылданды. 1922 жылы Ахмет Байтұрсынұлының Ташкент сапары туралы «Лайықты қошемет» атты мақала жазып, ерекше құрметтейтінін білдірді. 1928 жылдың соңына таман Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қайраткерлермен бірге қуғын-сүргінге ұшырап, репрессия құрбаны болды.

XX ғасыр басындағы Алаш қозғалысы жетекшілерінің бірі Ахмет Байтұрсынұлының өмір жолы мен қоғамдық-саяси қызметі жан-жақты зерттелінді. Дегенмен де Алаш қайраткерінің әлі де зерттей түсер тұстары бар. А. Байтұрсынұлы өзінен кейінгі жастарға ісі мен сөзі арқылы үлгі бола біліп, кейінгі буынға қолдау көрсетіп, жәрдем еткен. Ахметтей ұстаздың жүріп өткен жолымен жүрген, үлгі алған ізбасарларының бірі – Ғазымбек Бірімжан.

Бұрынғы Торғай облысы, Торғай уезі, Тосын болысының 5-ші ауылына қарасты Сарытүбек елдімекенінде [1; 11] 1872 жылы А. Байтұрсынұлы, 1-ші ауылында 1896 жылы Ғ. Бірімжан өмірге келген.

Ахмет пен Ғазымбек – аталас туыс. Алты Шақшақ атанғанның бірі Көшейден Тінет, Қарабас, Аю, Қошқар, Қалқаман, Еламан туады. Қалқаманнан Ахметтің арғы атасы Байсейіт, Қошқардан Ғазымбектің арғы атасы Жәнібек тархан туады. Ғазымбектің ағабауырлары да Алаш қайраткерлерінің сапында болған. Заманында «Ахаң-юст» атанған ағасы Ахмет Бірімжан – Алаш қайраткері, Бірінші, Екінші Мемлекеттік Дума депутаты, Алашорда үкіметінің мүшесі, інісі Мұхтар Бірімжан – ақын, Ташкенттегі Орта Азия университетінің түлегі, қуғын-сүргін құрбаны.

Ахмет пен Ғазымбек бір қалада білім алған. А. Байтұрсынұлы 1886-1891 жылдар аралығында Торғайдағы ЫбырайАлтынсарин негізін салған мектепте білім алса, Ғазымбек те аталмыш оқу орнында оқуы мүмкін. Мүмкін деу себебіміз, 1905 жылы Тосын болысында Әбдібек Бірімжанұлы мектеп ашқан (қараңыз: Ертай Қарабала, «Дәуір тудырған Дәуренбек» мақаласы). Алайда қайраткердің 1925 жылдың 21 ақпанында Берлин қаласында жазған өмірбаянында «ең алдымен Торғай қаласындағы бастауыш мектепте білім алдым» деп жазады.

Ахмет пен Ғазымбектің Торғайдан кейінгі табан тіреген жері – Орынбор қаласы. Бірі мұғалімдер мектебінде оқып, ұстаздық жолды, бірі реалды училищеде оқып, ауыл шаруашылық саласын таңдады. Екеуінің де Орынборды таңдауы бекерден бекер емес.

1868 жылы жаңа Ереже бойынша Торғай облысы құрылған-ды. Торғай облысының орталығы ретінде Орынбор қаласы бекітіліп, құрамына Торғай, Николаевск, Елек, Ырғыз уездері енген. Ал, Орынбор генерал-губернаторлығы 1850 жылы құрылып, 1881 жылға дейін сақталған. 1891 жылы «Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ереже қабылданып, Орынбор, Батыс Сібір генерал-губернаторлығының орнына Дала генерал-губернаторлығы құрылған-ды. Торғай уезіндегі мектепті бітірген оқушылар облыс орталығын таңдайтыны сөзсіз. А. Байтұрсынұлы 1891-1895 жылдары Орынбордағы мұғалімдер мектебінде, Ғ. Бірімжан 1909-1917 жылдар аралығында Орынбордағы реалды училищеде оқыған.

1909 жылдың 7-тамызында Бұзылық қаласынан ағасы Ахмет Бірімжан Торғай облысының генерал-губернаторына өтініш хат жазады. Өтініште 1907-1908 оқу жылында әкесі Қорғанбек Бірімжанұлы Ғазымбекке Орынбор гимназиясынан немесе реалды училищеден стипендия тағайындауын өтінгенін және осы оқу жылында інісіне Орынбор реалды училищесінде стипендия тағайындауын сұрайды. Сонымен қатар, Торғай уезі Орынбор қаласынан алыс болғандықтан, балалардың білім алу мүмкіндігі төмен екенін, сол уақытта Орынбор гимназиясында Торғай уезінен тек 4 оқушы стипендиямен оқып жатқанын, егер Ғазымбек иеленсе бесінші оқушы болатындығын жазады [2]. 1909 жылы Ғабдулкәрім Оразалин есімді оқушы оқудан шығуына байланысты, бір орын босаған. Өтініш сол себепті жазылыпты. Ғазымбекпен бірге Ғабдулкәрімнің орнына таласқа түскен оқушы – А. Бірімжанның балдызы С. Сейдалин. Сүйінгерейдің өтініші сөзбе-сөз болған. А. Бірімжанның өтінішінің арқасында 1909 жылдың 26-тамызында №796 бұйрық шығып, Ғазымбек Торғай облысының генерал-губернаторы И.М. Страховскийдің стипендиясын иеленген [2]. И.М. Страховский 1908-190 жылдар аралығында Торғай облысының генерал-губернатор болса, 1910-1917 жылдар аралығында бұл қызметті М.М. Эверсман атқарған. Ғазымбек 1917 жылдың 28-маусымында 7-сыныпты аяқтап, 21-шілдесінде Орынбор реалды училищесінің түлегі атанған [2].

Ғазымбек Орынбор шаһарында білім алып жүрген тұсында бұ қалаға Ахмет те келеді. Алайда Ахметтің Орынборға екінші мәрте оралуына басқа жайт себепші болған. 1905 жылғы Қарқаралы құзырхатынан кейін қуғынға ұшыраған Ахмет өз еркімен жанына жақын Орынбор қаласына келеді. «Қарқара зиялыларының ісі 1910 жылы ақпанда Ішкі істер министрлігінің Ерекше Кеңесінде қаралып, 19 ақпанда Омбыдағы генерал-губернатор кеңсесіне «А. Байтұрсыновқа екі жылға Дала өлкесінде, Жетісу және Торғай облыстарында тұруға тыйым салынады деген министрдің бұйрығы келеді. А. Байтұрсынов министрдің бұйрығынан соң екі жылға тұруға өз еркімен Орынбор қаласын таңдап алады [3; 174]».

Студент Ғазымбек ұлт ұстазын ең алғаш осы қалада көруі мүмкін. Ахметтей шығармашыл тұлға Орынбор қаласын таңдауы бекер емес. Бір жағы студенттік шағы өткен қала, бір жағы XX ғасырдың басында Орынбор қаласы қай жағынан болсын алдыңғы қатарлы қалалардың бірі болған. Шығармашыл адамға барынша мүмкіндік жасалған қалада сол уақытта татар баспалары жұмыс істеп тұрған. А. Байтұрсынұлы Орынбор қаласында 1911 жылы «Маса» жинағын, 1912 жылы «Оқу құралын» (қазақша әліппе), 1914 жылы «Тіл-құралын» (бірінші), 1915 жылы «Тіл құралын» (екінші) шығарған.

Қазіргі таңда Орынбор қаласы деген кезде ойымызға бірден «Қазақ» газеті, ал «Қазақ» газеті десек дереу Ахмет түседі. 1913-1918 жылдар аралығында Ахмет пен Міржақыптың редакторлығымен «Қазақ» газеті шығып тұрды. Жалпыұлттық басылым ретінде мойындалған бұл газеттің шығуына барша Алаш қайраткерлерінің үлесі бар десек те болады. «Қазақ» газетінің қара жұмысына студент Ғазымбек те жегілген-ді. М. Әуезұлының «Ақаңның юбилейі туралы» атты мақаласында «Қазақ» газеті туралы: «Ақаң шығарушы болып, «Ғалия» шәкірттері көмекші жазушылары болып, Орынбордағы орыс школында оқып жүрген барлық қазақ баласы басқарманың қара жұмысшылары болып көптеп-көмектеп алғашқы сандарын шығара бастады» [4; 20], – деп жазады. Алаш қайраткерлері 1928 жылдың соңына таман қуғын-сүргінге ұшырап, абақтыға қамалады. Әр қайраткерді жеке-жеке шақырып, құйтырқы сұрақтар қояды. Сондай тергеудің бірінде Ғазымбек Алаштың аймүйізді тұлғасы Міржақып туралы сұраған кезде: «С ним я был еще раньше знаком по Оренбургу. Работал в газете» [5; 21], – деп жауап береді. Бұл аз десеңіз, Алаш қаламгерінің «Оқушыларға» («Ақ жол», №10, 1921 ж.) атты мақаласындағы: «Біздің қазақта алғаш газет шыға бастағанына 10 жылдан асқан жоқ, біздің мәтбуғатымыз жаңа ғана қаз басып келеді, әлі жас. Бізде жалғыз-ақ «Қазақ» газеті неше түрлі өзгеріс, төңкеріске ұшырап тоқтап қалған. «Қазақ» газетінің де үзілместен шығып тұруына себеп болған газетке қанша сөз жазылса да әр жолдың хәріптерін бас-басына өз көзімен қарап өтпесе көңілі көншімейтін, газет шыққан сайын қатыны ұл тапқандай қуанып, ол газетті шығару үшін түн ұйқысын төрт бөліп, бір минут дамыл таппай қара жұмысында өздері істейтін, газет жұмысына шын берілген 1-2-ақ кісінің бейнеті еді. Газет жұмысына шынымен берілген адамдардың саны біздің қазақта қай газетте болса да үшеуден артық көрмеген шығар» [6; 33], – деп жазғаны дәлел. Бұлай тек газет редакторларының мехнатты жұмысын өз көзімен көрген адам ғана жаза алмақ.

Ғазымбек Бірімжан ауыл шаруашылығы саласында оқыса да, жазу-сызудан хабары мол, тума талант. Әрі «Қазақ» газетінің редакторы Ахмет Байтұрсынұлының тәлімін алып өскендіктен көсемсөздері де қуатты. 1920-22 жылдар аралығында «Ақ жол» газетінде қызмет атқарып, «Шеген», «Шын», «Ш-н», «Қошқар», «Ғ-бек», «Ғ» бүркеншік есімдерімен әртүрлі тақырыпта қалам тербеген әрі мақалалары бірінші бетке басылып отырған. Тіпті «Ақ жол» газетінің уақытша редакторлығын да атқарған. Газеттің сатылымы, басылымы туралы жазған құжатының бірінде (16.11.1921 ж.) : «... а киргизская газета «Қазақ», которая стала выходить в 1913 году, набрала достаточное количество подписчиков (6-7 тысяч) только через 4 года, благодаря мобилизации киргиз на тыловые работы» [7], – деп «Қазақ» газетінің 1916 жылғы ерен еңбегін айтады. Сол тұста қазақ жігіттерін майдан жұмысына алуға жарлық шыққан кезде жер-жерде көтерілістер болғаны белгілі. Ал, «Қазақ» газетінің редакторлары патша әскеріне қарсы шығуды қолдамай, үндеу мақалалар жариялайды. Одан да тылдағы жұмысқа бару керектігін және жұмысқа алынған қазақ жігіттеріне көмектесу үшін оқыған азаматтарды тарту керектігін жазады. «Білетіндері, білмейтіндеріне түсіндіріп басшылық етіп, жұмысқа алынбаған Алаш азаматтары алынғандардың жабдығында болуы мойындарына борыш» деген ойды айтып, содан соң мәселе есебінде жігіттердің жағдайына байланысты жұрт алдына екі нәрсені қояды. Олардың бірі жігіттерге барған жерінде бас-көз болып, олардың мұң-мұқтажын тиісті орындарға жеткізіп тұратын орыс және қазақ тілдеріне бірдей, білімді жігіттердің керектігі болса, ал екіншісі, қазақ жұмысшыларына қандай жерде болса да қазақ тамағын

жеткізіп тұру жұмысына жарайтын, бұл істің ретін білетін адамдардың қажеттігі еді» [3; 263]. Осылайша, газет арқылы оқыған азаматтарға үндеу жарияланып, еріктілерді шақырады. Ғазымбек 1917 жылдың наурыз-сәуір айларында қазақ жігіттерін майдан жұмысынан елге қайтару кезінде көмегін тигізген. Т.ғ.д., профессор Д. Аманжолова Ә. Бөкейханның шақыртуымен Ғазымбектің 1917 жылы тылдағы қазақ азаматтарына көмектесуге барғандығын, сол жылдың тамызында Әлиханның ұсынысымен Орынбор округтік сотына аудармашылық қызметке ұсынылғанын жазады [8; 150].

Ахмет пен Міржақып сынды тұлғалармен бір қалада өмір сүрген Ғазымбектің қоғамдық-саяси көзқарасы ерте қалыптасқан-тын. Әрі ұлы тұлғалардың жанында жүріп ақыл-кеңесін тыңдаған жастың ел үшін беріліп қызмет етпеуі де мүмкін емес. Алаштың жас қыраны 1917 жылы оқуын бітіріп, Мәскеудегі Петров-Разумовский атындағы оқу орнына құжатын жіберіп, оқуға қабылданғанымен оқуға бармай қояды. Ел ішіндегі абыр-сабыр тұста оқудан да маңызды істер тұрған еді. Ғазымбектің аты-жөні бірінші, екінші жалпықазақ сиездерінде кездеспейді. Алайда бұл Алаш оғланының сиездерге қатыспаған дегенді білдірмейді. Өйткені, бірінші жалпықазақ сиезінен кейін құрылған «Алаш» партиясының бағдарламалық жобасы «Қазақ» газетінде (21.11.1917) жарияланған кезде жеті адамның аты-жөні жазылған. Олар: Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Елдес Омарұлы, Есенғали Тұрмұхамедұлы, Ғабдулхамид Жүндібайұлы және Ғазымбек Бірімжан. Бағдарламалық жоба мемлекет қалпы, жергілікті бостандық, негізгі хұқық, дін ісі, билік һәм сот, ел қорғау, салық, жұмысшылар, ғылым-білім үйрету, жер мәселесі сынды 10 бөлімнен тұрады. ХХ ғасыр басындағы қазақ халқының көшбасшы тұлғасы Ә. Бөкейхан Ғазымбек туралы: «...оказался весьма способным и работающим не за страх, а за совесть работникам. По убеждениям, как большинство моих близких знакомых молодых киргиз, народник в духе народников 70-х годов» [8; 150] , – десе, Ғазымбек: «атын естігенде бүкіл алаштың жүрегі лүпілдейтін, қазақтың тұрмысын, жәйін білгіш атақты Әлихан Бөкейханұлы» [6; 65], – деп құрметтеп жазған.

Осы тұста мына бір жайтты назарда ұстаған жөн. Ғазымбек тергеушіге берген көрсетіндісінде: (24.01.1929): «я присоединился к «Алаш Орде», это со стороны Оренбурга. Во главе был военсовет с Бокейхановым, Байтурсыновым и Каратлеуовым. В отношении руководителей или участников Алаш Орды я лично не знал, ни у кого не бывал. В то время меня в Тургае не было, я находился в ауле. ... Мы решили командировать Байтурсынова в Москву» [5; 20], – деп жауап береді. Бұл жауаптар «қалай айыптаймын», «қалай кінә тағамын» деген тергеушіге берген жауабы екендігін ұмытпау қажет. Өйткені, басқасын айтпағанда Ғазымбек Алаш Орда үкіметі атынан адмирал Колчак басқарған Сібір үкіметі мен А.З.Уәлиди-Тоған басқарған Башқұрт үкіметімен байланыс орнатуға барған дипломаттардың бірі.

Совет үкіметінің билігі орнап, Алашорда үкіметі тарқағаннан кейін Ахмет Байтұрсынұлы ағартушылық әрі қоғамдық қызметтерін әрмен қарай жалғастыра берді. 1920-22 жылдары Қазақ АСР Оқу-ағарту комиссары және Орталық атқару комитетінің, Орынбордағы Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының құрметті мүшесі болса [9; 633], Ғазымбек 1920 жылдың басынан жазға дейін Семейдегі Губревком жанындағы Шетелдік бөлімнің іс-жүргізушісі болып қызмет істеген. Одан соң 1920 жылдың күзінде Ташкенттегі Орта Азия университетіне оқуға түсіп, Ташкент қаласындағы «Ақ жол» газетіне жұмысқа орналасқан. ТурЦИК-тің жатақханасында Міржақып Дулатұлы, Ахмет-сапа Жүсіпұлы, Ғазымбек үшеуі бір бөлмеде тұрған екен. Ресей мемлекеттік әдебиет және өнер архивінің қорынан табылған «После нас хоть потоп» атты мақаласының соңына публицист «ТурЦИК жатақханасы, №36 бөлме» деп көрсеткен.

Осы тұста тағы бір мән беретін жайт бар. Ғазымбек Семейден Ташкентке тікелей емес, Орынбор арқылы барған. Тергеушіге берген жауабында да «потом уехал в Оренбург, оттуда в Ташкент» дейді. Сүйтсек, 1917 жылы оқуын уақытша тоқтатылыпты. Ғазымбек 1920 жылы үшінші қарашада өзінің өтініші бойынша оқуын жалғастыру үшін Ташкенттегі

оқу орнын таңдап, Халық Ағарту комиссариаты талапкерден «оқуды бітіргеннен кейін елге келіп жұмыс істеймін» деген қолхат алған. Және айына 3 мың сом стипендия тағайындап, жолақыға 10 мың сом көлемінде ақша берген. Және бір қызығы, А. Байтұрсынұлы Ғазымбекті оқуға қабылданғаны я қабылданбағаны жөнінде, комиссариат бухгалтериясынан жолына бөлінген 10 мың сомды алған я алмағаны жөнінде қызметтік записка жазып, сұратқан екен.

«Подписка

Нижеполписавшиися Газымбек Беремжанов, командированный Комиссариатом Народного Просвещения Киргизской («Казахской» деп оқыған жөн. – Қ.Д.) Республики для продолжения образования в Ташкентской Университет, настоящей подпиской обязуюсь по окончании университета все цело отдать себя в распоряжение Киргизской (Казахской) СС Республики.

Ноября 4 дня 1920 г.» [10]

Қ. Дәркенов мақаласында Ғазымбек Мәскеу ауыл шаруашылық Петров-Разумовский Академиясына конкурстан өткенімен оқи алмағанын, алайда құжаттары Академияда қалғандықтан ХАК қолына куәлік бергендігін жазады. Мәскеу қаласындағы Орталық архивте Ғазымбектің құжаттары сақтаулы.

Ахмет Байтұрсынұлы Ташкентке 1922 жылы барған. Бұл кеменгер тұлғаның Ташкент қаласына алғаш келуі екен. Қарымы мол публицист ұстазының Ташкент сапары туралы «Лайықты қошемет» («Ақ жол», 1922; «Тілші», 10.09.1922) атты көлемді мақала жазады.

Шәкірті өз мақаласында ұстазының Түркістанға бірінші келуін, Түркістандағы екі облыс қазақты Қазақстанға қосып, қазақ елін біріктіру мәселесі бойынша келгендігін, мәжіліс Қазақ-қырғыз инситутында өткендігін баяндайды. Шәкірті ұстазы туралы «қазақ халқының қаламға жүйрік, алты алашқа аты шыққан азаматы; қашанда болсын қазақ халқының қамын жеп жүрген қамқоры, қажымайтын қаһарманы; ардақты қонақ» деп айрықша құрметтеп жазады. Түркістан жұртының қарсы алуын «жер жаңғырып, қан шымырлап, көңіл бұзылып, кісі өзінің қайда екенін білмейтіндей халге келді» деп бейнелейді. Түркістан қазақ азаматтары атынан сөз сөйлеген Иемберген Табанбайұлының сөзін келтіреді. Иемберген Табанбайұлы өз сөзінде: «сауаты, саңлауы жоқ қазақтың надан халқын жау еңсесін басып, қара бұлт қаптап, тауша түнеріп тұрғанда, кеудесінің күшін аямай жанын құрбан қылып, жарыққа қарай өрге сүйреген бірінші ұстазымыз, қажымайтын қаһарманымыз – Ахмет ағай Байтұрсынұлы, Ахмет ағай – қазақ халқының бірінші мұғалімі, ұстазы» [11], – деп Ахметтей тұлғаның ел үшін істеген ерен еңбегін бағалаған сөзін толықтай жазады. И. Танбайұлы сөз сөйлеп болған соң ұлт ұстазының омырауына алтын жетон қадайды. Жетонның бір жағына «Түркістан зиялыларынан белгі. 1922 жыл. 2 ауғыст», екінші жағына «Ақа! Күшті сенің қаламың, халық ісі – сенің тамағың» деп жазылған. Мақалада А. Байтұрсынұлының мәжілісте сөйлеген сөзі толық берілген. Ахмет өз сөзінде: «Мен бұрын өз жайым туралы өмірде сөйлеген кісі емеспін. Мен – халық мұғалімімін. Оқуым көп емес, аз. Бірақ өз білімімді халық мақсаты үшін жұмсағаным рас. Оның да себептері бар. Менің істеген өз жұмысым сендердің де қолдарыңнан келеді. Мен де өздеріңіздей адаммын. Мені тудырған – заман, патша заманының зұлым саясаты, зорлығы, зомбылығы, қорлығы. Соның бәрін көріп тұрып мен қарап тұра алмадым. Біздің қазақ сияқты өгейлік көрген халыққа басқа жол қалмады. Қазаққа қарай тарта жүрмесек болмайтын болды. Бізді ұлтшыл дейтін де бар шығар. Бірақ, қазақ үшін қызмет қыламын деген жастарға жалғыз-ақ айтарым – бауырмалдық жолы тиімді. Жөні дұрыс жастар біздің арамыздан басқа жол таба алмайды» 11], – деп ақыл-кеңесін айтады. Мақалада басқа да құрметті кісілердің сөйлеген сөздері берілген. Ғазымбек бастаған жастардың ортасында отырып түскен Ахмет Байтұрсынұлының суреті осы сапар кезінде түсірілсе керек.

Одан кейін Ахмет көптеген оқулықтар мен кітаптар жазса, Ғазымбек 1923-27 жыл аралығында мемлекеттік бағдарламамен Берлин ауыл шаруашылығы университетінде білім алды.

1928 жылдың соңында Ахмет ұстазы бастаған Алаш қайраткерлері қуғын-сүргінге ұшырайды. 1929 жылдың 17 шілдесіндегі №1675 бұйрық бойынша Мәскеудегі «Бутырка» түрмесіне 8 қайраткер (Ахмет пен Ғазымбек бар) айдауылмен апарылып, бір-бірінен оңаша ұсталынды. 1930 жылдың 4 сәуірінде Ахмет Байтұрсынұлы бастаған 12 қайраткерге ату жазасы кесілді (Ғазымбек те бар). 1931 жылдың 8 қаңтарында 4 сәуірдегі іс қайта қаралып, Ахмет Байтұрсынұлына, Міржақып Дулатұлына, Мырзағазы Есболұлына, Ғазымбек Бірімжанға шығарылған үкім өз күшін жойды [5; 74-76].

1931 жылдың 13 қаңтарында №78754 іс бойынша Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мырзағазы Есболұлы, Ғазымбек Бірімжан Кем қаласына жер аударылды [1; 2376].

Және тағы бір айта кетерлігі, Ахмет айдауда жүріп Міржақыпқа жазған хаттарында Ғазымбекті ұмыт қалдырмаған. Соңғы жазған хатында «Ғазымбек қайда?» деп те сұрайды. Асыл тұлғалар Советтік Сталиндік биліктің зардабы тимегенде өз саласы бойынша қыруар іс атқарып кетер ме еді, кім білсін?! Әрине, А. Байтұрсынұлы қаламы тиген қай сала болмасын мол мұра қалдырып кетсе де, әлі де жазар біршама дүниесі бар еді. Ал, «Түркістан сахарасы үшін қымбат маман» Ғазымбек ауыл шаруашылығы саласында таптырмас маман еді. Алайда А. Байтұрсынұлы 1937 жылдың 8 желтоқсанында Алматы қаласында [13; 36], Ғ. Бірімжан 1938 жылдың 19 наурызында Мәскеу қаласында [6; 33] НКВД үштігінің шешімімен ату жазасына кесілді.

Алаш қайраткерлерінің есімдері 1988 жылы толық ақталды. Ахметтің есім-сойы ақталмастан бұрын әлсін-әлсін болса да айтылып, ақталғаннан кейін тіпті үдеді. Ал, Ғазымбектей қайраткер туралы бірлі-екілі ғана мақала жазылып,көбі дендей еніп, қолына шырақ алып түспеді. Ғазымбектің есімі ақталған кезде «Өрелі өрім еді», «Сара сөздің сардарлары», «Арыстардың ағартушы шәкірті» сынды мақалалар жазған ғалым, ф.ғ.д., профессор Темірбек Қожакеев: «Ол Ахметтен 23 жас, Міржақыптан 11 жас кіші болса да, солардың тәрбиесінде, жетегінде жүріп, ұстаздарының ісін алға апаруға, ілгері жалғастыруға тырысқан. Ағарту саласында бірсыпыра еңбек жазып, келелі ойлар қалдырған. Бұл орайда Ғазымбек, әсіресе, Ахметті пір тұтып, атын аузынан тастамай, көп ретте сол кісіге жүгініп, соның пікірлеріне сілтеме жасап отырады» [14; 221], – деп бізден бұрын Ғазымбекті Ахметтің шәкірті деген-тін.

Біз, шама-шарқымыз жеткенінше Ахмет ұстаз бен Ғазымбек шәкірттің екеуара байланысын, жүріп өткен жолын жаздық. Ахмет өзінен кейінгі жастардан мол үміт күтіп, өзі бас-көз болып баулыса, Ғазымбек сол үдеден шыға білген ізбасары еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Имаханбетова Р.С. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). Монография. – Астана: «Педагогика ПРЕСС», 2010. – 304 бет. Мұрағаттық суреттер, деректі құжаттардың ксеросканерлі көшірмелері.

2. ҚРОМА, 25 – қор, 1 – тізім, 1545 – іс

3. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Бірінші том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы: «Мектеп» баспасы, 2008. – 480 бет, суретті.

4. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 бет.

5. Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. – Алматы, ФФ «Ел-шежіре», 2011. Т2. – 376 с.;

6. Ғазымбек Бірімжан (1896-1938) Шығармалар жинағы. – Нұр-Сұлтан: «Qyr balasy» ҚҚ, 2021. – 250 бет.

7. ӨР ОМА, 17-қ., 1-т., 305-іс

8. Аманжолова Д.А. На изломе. Алаш в этнополитической истории Казахстана. – Алматы: Издательский дом «Таймас» 2009. – 412 с.

9. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ғ. Әнес. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 бет.Даркенов Қ.Ғ., «XX ғасырдың 20-шы жылдарында Алаш зиялыларының білім беру мен маман дайындаудағы қызметі».

10. «Ш-н» «Лайықты қошемет», «Тілші», 10.09.1922

11. Міржақып Дулатұлы. Алты томдық шығармалар жинағы, 6-том, «Мектеп» баспасы. – Алматы. – 469 бет.

12. Абақтыдағы жан сөзі. Түрмеде жазылған жырлар антологиясы // Құраст.: Е. Тоқтарбай. – Нұр-Сұлтан: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2021. – 560 б.

13. Қожакеев Т. Шығармалары. – Алматы: Айғаныс баспа үйі, 2014. – 286 б.

ӘОЖ 81'42(075.8)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ

Макатова А.А., 7М02301- Қазақ филологиясы, Экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Жақсылық С.С., 6В02301- Қазақ филологиясы, Экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Досова А.Т., әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Мақалада Ахмет Батұрсынұлының «Маса» жинағындағы өлеңдері тілінің стильдік қызметі қарастырылған. Ақын өлеңдерінде кездесетін көріктеуіш құралдардың көремдік сипаты анықталған.

«Шеберлік, көркемдік туралы айтқанда да, әдеби тіл проблемасы көтерілгенде де өркем шығарма тіліне тоқталмай өту мүмкін емес. Өйткені, көркем шығарма тілінен жазушының идеясы, дүниетанымы, таным-түсінігі көрінеді. Басқалай айтар болсақ, шығарманың идеясы, кейіпкерлердің мінез ерекшеліктері, әлеуметтік сипаты, өмір сүрген ортасы мен кезеңі олардың сөйлеген сөзіне жүргізілген талдау мен оларға (кейіпкер) жасалған сипаттама арқылы ашылады. Әр қаламгердің шығармашылық ізденісі, тілдің түрліше қолданыс ерекшеліктерін айқындауға септігін тигізеді. Ақын тілінің стильдік қызметін зерттеу, танымдық сипатын ашу шығарманың эстетикалық табиғатын, көркемдік жағын терең тануға мүмкіндік береді»[1, 21].

Ақын өлеңдерінің идеялық қазығы – жұртшылықты оқуға, білім-ғылымға, рухани көтерілуге шақыру, мәдениетті уағыздау, еңбек етуге, қоғамның саналы азаматы болуға үндеу. «Қазақ қалпы», «Қазақ салты» деген өлеңдері Абайдың қазақ қоғамын сынауымен сарындас болып келеді. Ақын өзі өмір сүріп отырған заманының шынайы келбетін суреттеген.

Қалтылдақ қайық мініп еспесі жоқ,
Теңізде жүрміз қалқып көшпесі жоқ.
Жел соқса, құйын қуса жылжи беру
Болғандай табан тіреу еш нәрсе жоқ.
Бұл күйге бүгін емес, көптен кірдік,
Алды-артын аңдамаған бетпен кірдік.
Шығармай бір жеңнен қол, бір жерден сөз,
Алалық алты бақан дертпен кірдік.
Бейне бір құдіретті сынағандай,

«Сақтар деп, сақтар болса» - сертпен жүрдік.
Жат жақты Жаратқанға күзеттіріп,
Жақынмен ырылдастық, иттей үрдік.
Білдірдік елдің сырын, ердің құнын,
Елеріп ерегіске екі-үш күндік.
Кіреді тентек есі түстен кейін,
Мүшкілін халіміздің жаңа білдік.
Әлі де, саңылаусыз салтын бағып,
Түрі жоқ іс айтатын пәлен дерлік.
«Ұлы той көппен көрген жалғыз мен бе? -
Деп отыр, - не болса да жұртпен көрдік[2,25].

Қалтылдақ қайық мініп еспесі жоқ, теңізде жүрміз қалқып кешпесі жоқ» деген жолдарда қауқарсыз қазақ қалпын бейнелейді. Өлеңде елде орнаған саңлаусыз салт, жұртшылықтағы ауызбіршіліктің жоқтығы, қоғамның мүшкіл халі қатты сыналады.

«Қазақ қалпы» өлеңінде де Ахмет өмір сүрген заманның шынайы бейнесі ашылған.

Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған,
Сахара көлге қонып салқындаған.
Бір өртке қаудан шыққан душар болып,
Не қалды тәнімізде шарпылмаған?!
Алаштың адамының бәрі мәлім:
Кім қалды таразыға тартылмаған?
Дегендер «мен жақсымын» толып жатыр,
Жақсылық өз басынан артылмаған.
Тақылдап, құр пысықсып сөйлейтін көп,
Екпіндеп, ұшқыр атша қарқындаған.
Бос белбеу, босаң туған бозбала кеп
Киіздей шала басып, қарпылмаған.
Еңкеңдеп ет аңдыған шалдар да көп,
Телміріп, бір тойғанын ар қылмаған.
Ақ көңіл, алаң-бұлаң адамдар бар
Есептеп азын көпке, аңқылдаған.
Қайырсыз, неше сараң байлар да бар
Қайықтай толқындағы қалтылдаған.
Бәрінен тыныш ұйықтап жатқандар көп,
Ұмтылып талап ойлап талпынбаған.
Солардың қатарында біз де жүрміз
Мәз болып құр түймеге жарқылдаған.
Не пайда өнерің мен біліміңнен,
Тиісті жерлеріне сарп ұрмаған?
Бұл бір сөз қасірет етіп, хатқа жазған,
Қалмаған түк қасиет, қазақ азған.
Байға мал, оқығанға шен мақсұт боп,
Ойлайтын жұрттың қамын адам азған[2,27].

Ахмет Байтұрсынұлы заманаңың алмағайып шақтарын көркемдік танымға арқау етіп, оны шынайы шыншылдықпен суреттеген, сөйтіп, шығармалары арқылы ертеңгі ел егемендігіне үмітпен қарауға үндей білген. *«Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған, сахара көлге қонып салқындаған»* деген жолдарда ақын қазақ халқын қазға балап сөзді құбылту арқылы ұғымды тереңдетіп, ой образын үстемелей, өсіре келе оның әсерін күшейткен.

Ахмет Байтұрсынұлының шығармаларын талдау - қазақ қоғамының даму сатысымен жүріп өтіп елтану, тамыры терең тарихтан сабақ алу, Ахмет тұлғасы арқылы дана халқымыздың мол мұрасын паш етіп рухтану, рухани жаңғыру. Ақаңның даналық сөздері бүгінде халқымыздың рухани өзегіне айналды Оған дәлел ретінде ақынның

қиялының ұшқырлығын, айтайын деген ойын көркемдеп жеткізуге, бейнелі сөз табуға шеберлігін танытатын «Достыма хат» өлеңін алуға болады. Өлең түгелімен бейнелі сөздерден, теңеу мен шендестіруден, антитеза мен синекдохадан тұрады:

Қырағы қия жазбас, сұңқарым-ай!
Қажымас қашық жолға, тұлпарым-ай!
Үйілген өлексені өрге сүйреп,
Шығармақ қыр басына, іңкәрім-ай!
Жарқырап жақсылықтың таңы атпай тұр,
Түнерген төбемізден бұлт арылмай.
Көк атты, көн терілі, көніп қалған,
Сықса да шыдай беру - жұрт жарылмай[2,30].

Бұл жолдарда қазақтың көркемдік ой жүйесінде қалыптасқан өрнектер ақынның өзіндік ізденістерімен астаса қиюласқан. Айталық, «қырағы қия жазбас сұңқарым-ай, қажымас қашық жолға тұлпарым-ай» деген метафоралық өрнектер бұрыннан қазақ дүгиетанымының көркемдік әлемінде бар болса, «өлігін өлексенің өрге сүйреп, шығармақ қыр басына іңкәрім-ай» ақын өзіндік қолтаңбасын көрсететін көркемдік тіркес, айтылған ойды үдете, үстемелей жеткізу қызметін атқарып тұр. Бұл өлең жолдардан «сұңқарға, тұлпарға» балап отырған тамаша ер тұлғасының қадір-қасиеттерінің ықпалы күштілігін, елін өрге сүйреп, қыр басына, биікке шығару жүгі ауырлығын, салмақтылығын аңғарамыз.

«Бір ұғым орнына екінші бір ұғым айтылуы мезгеу болады. ... Мезгеумен айтылған сөз жай айтылған сөзден жинақы, ширақ келеді. Сондықтан мезгеу ақындар сөзінде көп ұшырайды»-,деп ақын айтқандай [3,18],

Кім біліп, ер еңбегін сезіп жатыр?
Кім шыдап, жолдастыққа төзіп жатыр?
Сасық ми, салқын жүрек, санасыздар
Алаңсыз ақ малтасын езіпжатыр[2,40], - деген астарлы ойлы жолдарда қоғамдағы келеңсіздік өткір тілімен түйреп көрсетілген. Суреттеліп отырған зат не құбылысты айқындай түсу үшін оларды ұқсас өзге затқа не құбылысқа балап айту мақсатында қолданылған «сасық ми», «салқын жүрек», «ақ малта» деген тіркестер ақынның көркем сөзбен суреттеудегі шеберлігін аңғартады. Бұл мысалдағы мегзеу сөздер жағымсыз кейіпкердің мінез-құлқын топшылап қана қоймай, жұғымсыз іс-әрекетін де қоса аңғартады. «Сасық ми, салқын жүрек, санасыздар, алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр» — ащы сөздер, көңілінде сәл саңлау бар адамды айналаға, өзіне сын көзбен қарауға, намыс туралы ойлануына елең еткізбей қалмайтын салмақты тіркестер. Осы өлеңдегі «Кім біліп, ер еңбегін сезіп жатыр? Кім шыдап, жолдастыққа төзіп жатыр» деу де автордың көркемдік ой саптауының бір қыры. Әдетте жолдастық сөзі жиі қолданылғанмен, оның адам қарым-қатынасындағы терең мән-мағынасы ауыр сыннан өту, шыдау, тозу арқылы шыңдалатыны, нағыз жолдастық әр адамның қолынан келе бермейтіні, биік рухани өріске, асыл арманға байланыстылығы ашыла түскен. Сондай-ақ өлеңнің әр жолы немесе әрбір ой ағымы бір сөзден басталып отыратын айшықтау амалы – анафора да айтылған ойға көркемдік әр беріп, мәнерлегіштік жүк артқан.

Абай суреттеп кеткен қазақ қоғамының жалпы қалпында дәл сол кезде айтарлықтай өзгерістер жоқты. Ахмет қоғамның сол бір келеңсіз көріністеріне бей-жай қарай алмады.

Қинамайды абақтыға жапқаны,
Қиын емес дарға асқаны, атқаны.
Маған ауыр осылардың бәрінен
Өз ауылымның иттері үріп, қапқаны[2].

Қорыта айтқанда, ұлт ұстазы атанған Ахмет Байтұрсынұлының ұлт руханиятына қосқан өлшеусіз еңбегі – қазақ халқының сарқылмас асыл қазынасы, мәңгілік мұрасы. Ақынның өлеңдерінде қолданылған көріктеуіш құралдар шығармаға әр беріп, автордың айтқысы келген идеяларын құбылтып көрсету үшін ұтымды жұмсалған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы [Мәтін]: оқу құралы/Б.Шалабай. – Алматы: Ы.Алтынсарин атындағы Қазақ білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 1999. – 197 б.
2. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы[Мәтін]: 5- том/ А.Байтұрсынұлы.-Алматы: «Ел-шежіре», 2013.-384 б.
3. Байтұрсынұлы А. Жан сөзімді кім түсінер[Мәтін]: оқу құралы/ А.Байтұрсынұлы. - Алматы, 1995.-112 б.

ӘОЖ 81-13

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ

Қалдыбек А.Қ., М. Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті , «Өнер және Спорт» факультеті, «Музыка мамандарын даярлау» мамандығы 1-курс студенті, Тараз қаласы

Нұрманова С.Т., аға оқытушы, педагогика және психология магистрі.

Ахмет Байтұрсыновтың әдеби-ғылыми мұрасының ішіндегі ең көлемді және айрықша тиянақталған тұжырымды еңбегі – «Әдебиет танытқыш». Шолу ретінде, атүсті айтылғанмен, бұл еңбек дәлді зерттеліп, әділ бағасын әлі алған жоқ.

Ахмет Байтұрсынов – тіл терминдерін жасауда қандай кемеңгер, данышпан болса, әдебиеттану, өнертану, фольклортану терминдерін жасауда да сондай кемеңгер, данышпан.

«Ешкім де, ештеңе де ұмытылмайды» демекші, Қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушы ғалым, еңбегі ерекше ағартушы-педагог, сөз құдіретін танытып, қазақ баспасөз тілінің ұлттық үлгісін көрсеткен талантты публицист, туған елінің рухани дүниесін көтеріге көп күш жұмсаған мәдениет қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының тіл білімі мен әдебиеттану ғылымына қосқан үлесі жайында жазайын.

XX ғасырдың бас кезіндегі саяси-әлеуметтік қозғалыс күрт дамып, кеңге қанат жая бастауының басты себебі, қоғамдық өмірдің өрінде жаңа тұлғалар көзге түсіп, ұлттық сананы жаңа өріске бағыттауға ұмтылуында еді. Солардың ішіндегі ең көрнектісі ұлттың ұлы ұстазына, рухани көсеміне айналған ұлы тұлға Ахмет Байтұрсынов болатын. Ол XX ғасыр басындағы қазақ сөз өнеріндегі ұлттың ұлы рухынан нәр алған жаңа сарын – ұлтазаттшылдық бағыттың негізін қалап, азаттықтың ақ жолын ұсынды. Оның осынау күрес жолындағы ел санасын серпілтер, жұрт жүрегін оятар ең әсерлі қаруы – әрбір қазақ оқырманының жанына жылу болып енген жалынды жырлары мен өткір де ойлы мақалалары. Ахмет Байтұрсынов – шығармашылық еңбектің қай саласында болмасын мол мұра қалдырып, қоғамдық өмірдегі, ұлттық тарихымыздағы өз орнын айқындап кеткен тұғырлы тұлға. Ол – тілші ғалым, ағартушы ұстаз, тәржімадан төл туынды тудырған аудармашы, көшелі сөздің көшін бастаған көсемсөзші, өлеңіне азаттыл ойды арқау еткен ақын,елінің ескіден қалған сөзін терген ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы,сөз өнерінің қисынын тауып, қиюын ойған әдебиеттанушы ғалым.

Ахмет Байтұрсынов 1872 жылы қыркүйектің 5 жұлдызында дүниеге келген. Ол өз қолымен жазған өмірбаянында: «Мен Торғай Уезінің Тосын болысындағы №5 ауыл қазағының баласымын. 1886 жылдан бастап 1891 жылға дейін екі кластық Торғай орыс-қазақ Училищесінде оқыдым. 1891 жылдан 1895 жылға дейін Орынбор Орыс-қазақ

мектебінде оқыдым. 1895 жылдан бастап Торғайдың әр жерінде, әр түрлі бастауыш училищелерде, ауылдық мектептерде істедім,» - деп жазады.

Ахметтің 13 жасында оның кейінгі өмірлік мақсаты – күрескерлікті айқындап берген оқиға болады. Ахаңның әкесі Байтұрсын Торғай уезінің бастығы Яковлев пен беделді сардар Бірімжанның Озбырлығына шыдамай, інісі Ақтас екеуі айқасқа шығады. Ауылына келіп зорлық-зомбылық көрсеткен уезд бастығын қамшымен сабап,есінен тандырады. Осының нәтижесінде інісі Ақтас екеуі 15 жылға бас бостандығынан айырылып, Сібірге каторгалық жұмысқа айдалады. Осы оқиғадан кейін санасына ерте ой түсірген сезім күші оны ертерек күрес жолына жетелейді.

Міржақып Дулатовтың жазуынша ол «XX ғ.б. Қарқаралыда тұрған кезінде революциялық қозғалысқа қатыса бастайды. Алғашқы кезде астыртын қимылдап, ал 1905 жылғы 17 қазанда жарияланған манифестен кейін қалың қазақтың көрнекті қайраткерінің біріне айналады. Патша отаршылдығына қарсы күрестегі белсенді ісәрекетіне байланысты А. Байтұрсынов 1909 жылы шілденің бірі күні Т.Шыңғысов дегеннің ұстатуымен тұтқындалып, Семей түрмесінде 1 жыл отырып, екі жылға дейін қазақ облыстарының шекарасында тұрмауға шешім шығарылғандықтан, 1910 жылдың 9 наурызынан 1917 жылдың аласапыранына дейін Орынборда тұрады. 1913жылдың 2 ақпанында Орынборда «Қазақ» газетін шығарады. Газет 1918 жылдың 16 қыркүйегіне дейін шығып тұрады. Ахаңның бұл тұсқа дейінгі өмірбаяны замандасы Міржақып Дулатовтың «Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынов» атты мақаласында (орысша жазылған) жақсы айтылған.

Ахмет Байтұрсынов Бас жазушы, Бас редакторы болған «Қазақ» атты тұңғыш биресми газеттің патша әкімшілігінің көңілінен шыға бермегендігі, қазақтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтаған сара жолы, өзіндік көзқарасы бар, саяси беті айқындалған басылым болғаны белгілі. «Қазақ» газетінің ел арасындағы беделін оның сол замандағы ең үлкен 8 мыңнан астам данамен шығуының өзі-ақ айқындап тұрса керек.

«1917 жылдың соңынан 1919 жылға дейін Алашорда ұйымында істедім», – деп жазады Ақаң әрі қарай өз өмірбаянында. Әрине, осынау аз сөзді, сараң сөйлемде Ахмет өмірінің үлкен бір кезеңі жатыр.

1917 жылғы ақпан революциясынан кейін елдегі ұлт-азаттық саяси күрес күрт белең алады. Халыққа шынайы бостандық іздеген қазақ интеллигенциясының өкілдері әр түрлі партиялар мен ұйымдар құра бастады. А. Байтұрсыновтың осынау замана ағымындағы істерден тыс қалуы мүмкін емес еді. Сол тұста ұлттық теңдікті аңсаған Ахаң өз пікірлестерімен бірге «Алаш» атты партия1917 жылдың жазынан Алашорда жетекшілерінің біріне айналады.Осы партияның бірінші және екінші съезінде ерекше еңбек етіп, «Алаш» партиясының программасына жасауға ат салысады.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 1910 жылдардан бастап қолға алады. Онымен қоса қазақ графикасын жасауға кіріседі. Қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде көп ғасырлық дәстүрі бар, өзге түркі халықтарды да пайдаланып отырғандықтан, туыстық, жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады. Оны қазақ фонетикасына икемдейді, ол үшін қазақ дыбыстары жоқ таңбаларды алфавиттен шығарады, арабша таңбасы жоқ дыбыстарына таңба қосады, қазақ тілінің жуанды-жіңішкелі үндестік заңына сай жазуға ыңғайлы дәйекші белгі жасайды. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелер «Байтұрсынов жазуы» деп атаған қазақтың ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйретететін әліппе жазады. Сөйтіп, оқу- ағарту идеясына сол кезіндегі интелегенциясы жаппай мойын бұрды. Әрбір зиялы азамат халқына қара танытып, сауатын ашуды, ол әрекетті «Әліппе» құралдарын жазудан бастауды мақсат етті. Сол 1911-1912 жылдары жасалып, Уфа, Орынбор қалаларының баспаханаларында жарық көрген. Ахмет Байтұрсынұлының әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912-1925 жылдары арасында 7 рет қайта басылып, оқыту ісінде ұзақ әрі кең пайдаланылды. 1926 жылы ғалым «Әліп-бидің» жаңа түрін жазды. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің табиғатын, құрылымын танып-танытудағы қызметі енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйретететін оқулықтар жазумен ұласады. Осы тұста оның

атақты «Тіл-құрал» атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулықтар жазылды. «Тіл-құрал» тек мектеп оқулықтарының басы емес, қазақ тілін ана тілімізде танудың басы болды, қазіргі қазақ тілі атты ғылым саласының, іргетасы болып қаланды. Жалпы қазақ тіл білімін қалыптастырып, зерттеп, танып-білу тарихымызда Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» мен «Тіл құралдарының» орны айрықша. Қазақ тіл білімінің ана тіліміздегі іргетас қалаудағы Ахметтің тағы бір зор еңбегі пая – ғылымының осы саласының терминдерін жасауы. Ғалым қазақ тілі грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша атау ұсынды. Осы күні қолданылып жүрген зат есім, сын есім, етістік, есімдік, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, жай сөйлем, құрмалас сөйлем, қаратпа сөз деген сияқты сан алуан лингвистикалық атаулардың баршасы Ахмет Байтұрсынұлынікі. Бұлар не бұрынғы қарапайым сөздің мағынасын жаңғырту арқылы, не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген соны сөздер, сәтті шыққан атаулар екенің олардың күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқандығы.

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап жарыққа шығаруда

Байтұрсынұлы зор еңбек сіңірді. Әдебиет саласындағы алғашқы зерттеуі деп оның Қазақ газетінің 1913 жылғы үш санында шыққан «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса ірі тұлға екені, өмірбаяны, шығармаларының мазмұн тереңдігі, ақындық шеберлігі, поэтикасы, орыс әдебиеттерімен байланысы туралы ойлы пікірлер айтылған, ақын мұрасының эстетикалық қадірқасиеттері ашылған. Қазақтың эпостық жыры «Ер Сайында» алғы сөз бен түсініктемелер жазып, оны 1923 ж. Мәскеуде шығарды.

Қазақ ауыз әдебиетінде молынан сақталған жоқтау-жырларын арнайы жүйелеп, сұрыптап, 1926 ж. «23 жоқтау» деген атпен жеке кітап етіп жариялады. Байтұрсынұлының қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбегі — «Әдебиет танытқыш» (1926). Мұнда көркем сөз өнерінің табиғаты, сыры, мазмұны, ерекшеліктері, жанрлары, жаңа терминдер, ұғымдар жайлы жан-жақты зерттеулер, тұжырымдар сөз болды. Бұл еңбегінде Байтұрсынұлы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің әлеуметтік, қоғамдық мән-маңызын ашудан гөрі адамгершілік, эстетикалық әсемдік әуенін талдауға көбірек көңіл бөлген. Сондай-ақ мұнда жазба әдебиеттегі ағымдар, әдістер туралы ой-түйіндер айтылған. Кітаптың бірінші бөлімі «Сөз өнерінің ғылымы» деп аталады да, онда көркем сөздің толып жатқан қыры мен сыры, тараулар мен тармақтар, тіл әуезділігінің қыруар шарттары, «сөздің өлең болатын мәнісі», өлең айшықтары, «шумақ түрлері», «тармақ тұлғалары», «бунақ буындары», «ұйқастығы» т.б. сөз етіледі.

Екінші бөлімі «Қара сөз бен дарынды сөз жүйесі» деп аталады да, көркем қара сөз табиғаты, оның тараулары — шежіре, заман хат, өмірбаян, «мінездеме», тарихи әңгіме, «әліптеме, әліптеу тәртібі — мәнді әліптеме, сәнді әліптеме, жол әліптемесі, байымдама, байымдау әдістері, түрлері — пән, сын, шешен сөз, оның түрлері, саясат шешен сөзі, білімді шешен сөзі, уағыз көркем сөз» деп жүйелеп келіп, әңгіме, романға сипаттама береді.

Еңбектің «сындар дәуірі, онда шығарма түрлері» атты тарауы өте маңызды. Онда сыншыл реализм туралы алғашқы пікірлер нышанын кездестіруге болады.

Байтұрсынұлы Еуропа жұртындағы сындар әдебиетінің бай тәжірибесін меңгеруге бет алушылық, қазақ көркем сөз ізденістерінде сәйкестік, үйлесімділік тапқанын айтады. Байтұрсынұлы әдебиет зерттеушісі ретінде қазақ әдебиетінің даму процесін жеке дара бөліп қарамай, барлық халықтар әдебиетіне ортақ сипаттармен ұштастыра талдауға тырысады.

Байтұрсынұлының жыраулардың мұрасын жетік білетінін осы еңбегінен айқын көреміз. Сөз өнерінің көне дәуірдегі үлгілері, 15-17 ғлардағы жыраулар поэзиясының біразы ақын назарына іліккен. Асан Қайғы, Нысанбай жырау, Бұдабай ақын, Наурызбай би, Құбыла ақын, Жарылғап ақын, Алтыбас, Ақмолда, Әбубәкір, Шортанбай, Байтоқ, Сүгір ақын, Мұрат, Досжан, Орынбай, Шернияз т, б. ақын-жазушылар шығармаларынан үзінділер бар.

Өз кезеңінде «Қазақтың Ахаңы» деген мәртебелі атқа ие болған Ахмет Байтұрсынұлыныңұлтына сіңірген ұланғайыр еңбегі әр саладан көрінеді.Мәселен, ол – ең бірінші,қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашуынакөп күш жұмсаған ағартушы, ең алғашқы «Әліппе»оқулығының авторы, екіншіден, қазақтыңәлеуметтік өмірінің барлық саласына назар аударған ірі публицист, қоғам қайраткері, үшіншіден, өнер иесі – ақын, қазақтың тілін ғана емес, әдебиетін де зерттеген ғалым және халықтың тез сауаттанып хат тануы үшін араб жазуын реформалап, ұлттық деңгейге көтерген бірегей тұлға.

Ұзақ ғасырлар бойы қолданыста болған араб жазуының халықты тез әрі жаппай сауаттандыру жолында бірқатар кедергілері мен қиындықтары болды және араб әліпбиін пайдаланған күллі түркі халқы ортақ орфографиялық заңдылыққа бағынған болатын. Ал бұндай жазуды ұлттық деңгейге көтерудің ең басты тәсілі ретінде А.Байтұрсынұлы араб әліпбиінқазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес реформалау деп білді, осылайша ұзақ ғасырлар бойы қолданылып келе жатқан араб графикасына өзгеріс енгізу идеясын алғаш көтеріп, оны іс жүзінде реформалады. Араб жазуын реформалауға түрткі болған ең басты себептер мыналар еді: бір дыбыс бірнеше әріптермен жазыла беретін, дауысты дыбыстар көп жағдайда таңбаланбай, араб тілінің заңдылығына сәйкес харакаттар арқылы берілетін, қазақ тіліндегі тоғыз дауыстыға үш таңба (а, у, и) ғана арналған болатын. Міне осымен байланысты жазылған сөздің мағынасын ажыратуда қиындықтар мен кедергілер көп еді және дауыстыларды таңбалайтын әріптер жеткіліксіз болатын. Араб әліпбиіндегі осындай кемшіліктер халықты сауаттандыру ісін тежеді. Бұл қиындықтарды шешудің жолын тауып, ұлттық әліпбиді құрастырған және ана тілінде сауат ашудың ең тиімді құралын жасап шыққан А.Байтұрсынұлы болды. Ахмет Байтұрсынұлы оқу жүйесіне де түбегейлі реформа жасады. Өйткені соған дейінгі оқыту жүйесі таза араб тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне негізделіп, құран сүрелерін жаттауға бағытталатын жәнежазба тіл араб, парсы, түркі тілдерінің грамматикалық ерекшеліктеріне сүйенетін. Қарапайым халықтың ұғынуына қиын тиетін бұл оқыту жүйесін ұлттық, жалпыхалықтық деңгейге көтеріп, «жаңа (жәдид) бағытта» дамытқан А.Байтұрсынұлы болды.

Пайдаланылғын әдебиеттер тізімі

1. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті (Ө. Әбдиманұлы) Алматы-2012
2. Тіл тағлымы (А. Байтұрсынұлы) Алматы «Ана тілі» 1992
3. Қанатты сөздер (А. Байтұрсынұлы) Алматы 2016
4. Termincom.kz», «Tilqural.kz» сайттары
5. www.tarih-begalinka.kz сайты
6. https://qazaqtimes.com/article/2766 сайты

ӘОЖ 37:94(574.21)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ РЕФОРМАТОРЫ

Алмат Н.А, 3-курс, 6В03201-журналистика мамандығы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы, Қазақстан

Утепбаева С.Т., аға оқытушы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Ағартушы-педагог, ақын, әдебиет зерттеушісі, алаш қозғалысының белсендісі Ахмет Байтұрсынұлының еңбектері біз үшін құнды. Мақала Ахметтің өмір жолы, оқу-ағарту ісіне қосқан үлесі, «Әліппе», «Тіл құралы», «Оқу құралы» білім беру құралдары И. Крыловтан аудара отырып, өзіндік қолтаңбасын қойып, қазақтың төл туындысына айналдырған «Қырық мысал» жинағы жайында, қолдану аясы тарылған қазақ тілінің мәселесін көтеріп, елдегі мәселелерді жариялап отырған «Қазақ» газеті жайында жазылмақ. Бұл ғылыми мақала журналистика және филология мамандығында және жоғары сынып мектеп оқушыларына арналған.

Мектеп табалдырығын алғаш аттағанда қолға ұстатқан әліппенің тарихын ыстық ұямызда жүргенде жете түсіне бермейді екенбіз. Бұл құралдың жас буын үшін маңызды әрі қажетті дүние екені көз ашылып, көкірек оянғанда ғана санамызға сіңбек екен. Қазақ әліппесінің атасы атанған Ахмет Байтұрсынұлының біз үшін яғни, қазақ жастарын сауаттандыру мақсатында жасаған әрбір құнды дүниесі мен ерең еңбегі бүгінгі Қазақ елің іргесіне алтын кірпіш болып қаланғандай. Ахмет Байтұрсынұлы өмірінде бір ғана мақсатты алға тарты. Ол-сауатты ұрпақ. Ахмет атамыз ғылым мен білімнің мына қараңғы әлемге қаншалықты жарығын шашып нұрландыратынын, тұманды жолда адастырмайтынын ерте білді және осы мақсатта өзінен гөрі халық мүддесін жоғары қоя білді. Ұлт зиялыларының заңғары Ахмет білім саласы мен әдебиетке үлесін мың еселеп қоспаққа бекініп, сол соқпақ жолды соғушыға айналды. Халықты ілім-білімге шықырып, еңбек пен адал істі насихаттап, ынтымақ бірлікке шақырған Ахмет Байтұрсынұлы қазіргі Қостанай облысы, Жангелді ауданы, Аққөл ауылында 1872 жылы қыркүйек айының 5 жұлдызында дәулетті отбасында дүниеге келді. Ахметтің туған жылынан бастап шыққан тегіне дейін нақты дәйектемелер әлі бір арнаға тоғыспаған. Ахметтің замандасы әрі қаламдасы саналатын жазушы М.Әуезовтың 1923 жылы ұлт ұстазына арнап жазған мақаласында жазушының тегі туралы мағұлмат бере кетеді. М. Әуезовтың дереккөзіне сүйенсек ол арғын тайпасынан шыққан, оның ішінде Үмбетей руы. Ахметтің ұлы бабасы Үмбетей- ру басына айналған үлкен ата болған. Ал Үмбетейден Шошақ пен Түбек тарайды. Ахмет осы Шошақтың немересі. Бәріміз білетіндей Ахметтің әкесінің есімі Байтұрсын. Табиғатынан білімпаз, зерек Ахметті әкесінің інісі Ерғазы 1886 жылы Торғайдағы 2 сыныптық орыс-қазақ мектебіне берген екен. Ал қазір Ахметтанушы ғалымдардың мәліметтеріне сүйенсек ағартушы Ахмет атамыз қазақ халқының алғашқы ұстазына айналған Ыбырай Алтынсариннің Торғай өңірінде қалаған мектебінде 6 жылға жуық білім алған. Оны бітіргеннен кейін ұстаздық жолды мақсат тұтқан ағартушы 1891 Орынбор мұғалімдер мектебіне оқуға қабылданады. Төрт жылдан кейін яғни 1895 жылы ОММ-нің Педагогикалық кеңесінің шешімімен «бастауыш училищесінің оқытушысы» деген атақты алып, білім шырағын тұтатып ұстаздық жолға түседі. 1896 жылдан бастап 1901 жылға дейін Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық,

болыстық мектептерде сабақ беріп, 2 сыныптық училищеде оқытушы болып қызмет атқарады. Одан кейінгі жылдары нақтылап айтқанда 1902-1904 жылдары аралығында Омбыда Торғай облысы Халықтық училище директорының іс жүргізуші лауазымына тағайындалады. Лауазымды қызмет атқарып қана қоймай әдебиет пен аударма ісіне де ден қояды. Оның халықтың тұмшаланған көзін ашу мақсатында орыс жазушыларының шығармаларын саралай бастайды. Бұратана ұлтының санасын ояту мақсатында И.Крыловтың мысалдарын аударуға кіріседі. 1905 -1908 жылдар аралығында Қарақаралыға қайта оралып, орыс-қазақ училищесінде оқытушы және меңгеруші болып, екі қызметпен қатар айналысады. Ахмет ағартушылықпен қатар саяси жүйелерге де етене араласып отырады. Орыс империясының үстемдігі мен орыс озбырлығының қараша халықтың қара сүйегінен өтіп күйзелткеніне көз жұмып отыра алмады. Ол үкіметке қарумен қарсы шығуды құптамады ол ең алдымен қазақ жастарының білімді азамат болып өркен жайуын арман етті. Білімді ұрпақ қашанда ақыл мен парасатқа жүгінеді. Бұндай ой орыс үкіметіне ұнамаса керек қазақ балаларының білім алмауына барынша кедергі болмаққа бекінгенді. Саясатқа араласып жүрген Ахметті саяси көзқарасы үшін 1908 жылы Қарқаралы түрмесіне жабылады. Ол түрмеде отырған жылы 1909 жылы «Қырық мысал» жинағы жарыққа шығады. Аты айтып тұрғандай өлең шумақтары адам өміріндегі түрлі оқиғалар мен жағдяттар мысал ретінде келтірілген. Ал 1910 жылдың 9 наурызында өзінің қалауы бойынша Орынборға жер аударылады. Себебі, бұл жерде ағартушылық, аударма ісімен айналысуға жайлы әрі кітап басу ісіде қарқынды жүріп тұрады. 1911 жылы «Маса» өлеңдер жинағы жарық көріп, «Қырық мысал» кітабының екінші бөлімі шығады. Аталмыш өлең жинақтарының негізгі мақсаты-халықтың қараңғы қапаста ұйықтап жатқан санасын оятып, елді берекелі іске шақыру болатын.[3,15Б].

Ахмет Байтұрсынұлының еңбек жолын бірнеше кезеңге бөліп қарастыруымызға болады: ең әуелі ұстаздық жол,ақындық жол, газет шығару, әдебиеттану. Бұл жолдарды тоғыстырған бір мақсат, бір мүдде, халықтың игілігі еді. Ұстаздық еткен жалықпас, үйретуге балаға дегендей білімнің нәрін беретін ұстаздан ұлы адам жоқ. Халықты тура жолға салып, елдің еңселі болуы да осы ұстаз атауымен тығыз байланысты. Ахметтің ұстаздық жолы 1895 жылдан басталады. Ұлт көсемі қазақ қоғамы мен мәдениетіміздің етек жайып гүлдену үшін білек сыбана кірісіп, көкірек көзді оятуға орасан зор үлес қосты. Ол қазақ баласының ана тілінде білім алып, сөгілген елдің іргесін жамамақ болды. Ұлтымыздың көсеміне айналған Ахмет өзінің 1913 жылы «Қазақ» газетіне жариялаған «Қазақша оқу жайлы» мақаласында елдегі келеңсіз жағдайлар мен қазақ арасындағы кемшіліктің көбі сауатсыздықтың әсерінен болып жатқанын тілге тиек етеді. Ата-тегі бір халықтың бір-бірімен дұшпан болып, алауыздықтың арбауына түсуі барлығы айналып келгенде білімсіздікке келіп тіреледі. «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзеуден бастауымыз керек» деген қысқа сөйлемнен ақ үлкен мәнді көреміз. Халыққа газет тілі арқылы үндеу жасап, жас буынды білім сусынымен сусындату керектігін насихаттап, болыстық та, билік те, халықтық та оқу мен түзелетінін түсіндіре кетті. Орыс отаршылдық саясаты қазақ мектептерін жауып, қазақ балаларының білім көкжиегінен тысқары қалуына қысым жасады. Бірақ Ахметтің мысы басылмады. Оқу құралынсыз ұстаздың болмайтыны анық. Осы мақсатта 1910 жылдан бастап бірнеше оқу құралдарын шығаруды қолға алады. Ең әуелі қазақ әліппесін құрастырмаққа бекінеді. Сөйлем сөзден, сөз әріптен құралады. Сондықтан оқыту ісін қазақ халқының өзіне тән әліппесін құрастыудан бастайды. Қазақ графикасын құрастыру барысында қазақтың мәдени дүниесіне, салтына туыстық қатынасы бар басқа да өзге түркі халықтарына да етене жақын араб таңбаларына байланыстыра отырып жасайды. Бұл жазуды «қазақ жазуы» деп атайды. Қазақ жазуында таңбалар саны 24, араб таңбаларын қазақ фонетикасына икемдей отырып,

кейбір қазақ таңбасында жоқ дыбыстарды шығарып, орнына арабша таңбасы жоқ дыбыстарды еңгізеді. Міне, осылайша 24 таңбадан тұратын «қазақ жазуы» немесе «Байтұрсынов жазу» дүниеге келеді. Ендігі мақсат осы таңбаларды жазып үйретететін ыңғайлы оқу құралын шығару. Осы құрал арқылы қара халыққа хат танытып, сауатын арттыру. Көп созбай «әліппе» құралын жазуды бастап кетеді. Бұл құрал 1911-1912 жылдар аралығында дайын болып, Уфа, Орынбор қалаларында жарық көреді. Кейін осы әліппе құралы «оқу құралы» деген атаумен 1912-1925 жылдар аралығында 7 рет қайта басылып шығып, оқытушылық істің басты құралына айнала отырып кең қолданысқа ие болады. Одан кейін «тіл құралы» атты жаңа оқулығы 1914 жылы жарық көріп, білім беру саласын леп әкеледі. Бұл құралдың басты ерекшелігі мұндағы қазақ грамматикасының жүйелі, ыңғайлы әрі түсінікті жасалғанында. Ахмет аталмыш құралды жазу барысында қазақ тілінің байлығын барынша ашып көрсетеді. Қазақ тілінің бай әрі көркем табиғатын, тілдің ерекше құрылымын өз оқу құралдарында ұштастыра отырып, сауатты ұрпақ қалыптастыру мақстын ары қарай жүзеге асыра түседі. Тіл құралы қазақ тілінің грамматикасына негізделгендіктен 3 бөліммен шығады. Ең алдымен «тіл құралы» жай ғана жазыла салған дүние емес, ол ана тіліміздің танудың бастауы, қазақ тілінің өркендеуінің, қазақ қоғамының ғылым саласына қосылуының бастауы. Бұл құралдар біздің 21 ғасырда оқып , мектеп бағдарламасында қолданып жүрген «Әліппе», «Ана тілі», «Қазақ тілі» секілді оқу құралдарының атасы саналады. Қазақ тіліндегі түрлі грамматикалық жүйелеріне қатысты категорияларға қазақша атау беріп, осы салаға қатысты терминдердің атауын ұсынды. Біз қазақ грамматикасында қолданып жүрген, зат есім, сын есім, сан есім, етістік, есімдік, одағай, шылау, бастауыш пен баяндауыш, құрмалас , жай сөйлем секілді атаулар ұлт ұстазы Ахметке тиесілі. Қазіргі педагогикалық көзқарастар Ахметтің ізін жалғап, ұлт ұстазы салған сара жолмен даму үстінде. Біздің оқу бағдарламасындағы әдістемелік құралдарды ағартушының үлгісі бойынша жазып, заманауи қазақ тіліне икемдеген. Ахметтің оқу құралының үлгісімен осы уақытқа дейін білім алып келдік. Бірақ осыдан бірнеше жыл бұрын бастауыш білім беру саласына өзгерістер еніп, 2015 жылы «әліппе» оқулығы мектеп бағдарламасынан алынған еді. Бұл жаңалық көптің көңілінен шықпай, халақ наразылығын туғызған болатын. Әліппе алынып оның орнына «сауат ашу» келді. Бүлдіршіндердің болашағына алаңдаған ата-аналар мен, ұлағатты ұстаздарымыз бұл өзгеріске біраз үйренісе алмағанды. Бұл уақытта оқу сапасы төмендемесе жоғарламады. Не керек жағдай ушыққан соң, болған істі болдырмағандай қайтадан «Әліппе» оқулығын орнына әкелді. Алайда ішіндегі қателер мен, өзгерістер көңіл көншіте қоймады. Әр баспадан шыққан оқулықтың ішіндегі әріптері де әртүрлі екені оқу жылының басында анықталды. Бір баспадан 11 дауыссыз, 11 дауысты дыбысы бар әліппені әкелсе, енді бір баспа бұл санды мүлде басқаша басыпты. Тағы да жауапсыздық пен оқылыққа жол берілген. «Әліппе» Ахаңнан қалған құнды мұра ол эксперимент жасайтын жай парақ емес. Ескеретін жайт нақты қазақ тіліне бейімделген әдістеменің бары. Оны Ахмет Байтұрсыновтың орыс ұлтының озбыр заманда өз еңбегімен шығарған оқулықтар. Білімнің алтын қазынасы саналатын «әліппе» еліміз үшін білімнің бастауы саналады. Ұлт үшін құраннан кейінгі қасиетті кітап саналатын әліппе талай ұлыларды оқытып шығарғаны даусыз. Ең дұрысы Ахаң салған сара жолмен тура жүріп, «Әліппе» арқылы сауат ашу, жыл сайын бұл кітапқа ешқандай өзгеріс еңгізбей, осы әдіс негізінде білім беру. [3,8Б]. Мақаланың басында жазылған «Оқу құралы», «Тіл құралы» оқулықтарынан кейін ағартушы «Әліп-бидің» жаңа түрін жазады. Бұл құрал 1926-1928 жылдар аралығында жазылып, «Жаңа әліппе» атауымен басылып шығады. Ал осы жылы нақтыласақ 1926 жылы «Баяншы» атты оқулығы да басылады. Осы тұста Ахмет Байтұрсынұлы тіл маманы, педагог, әдіскер ғалым, әдебиетші әрі тарихшы Т.Шонанұлымен бірігіп 1926-1927 жылдары «Оқу құралы» атты оқу-әдістемелік

құралын жазады. Мақаланың арқауы болып отырған оқу құралдарының мақсат-мүддесі бір болды. Оны мақаланың жоғарғы тұсынан қайталап оқи аласыз. Бұл басылымдар бастауыш мектепте оқитын қазақ балалары үшін өте маңызды еді. Осы оқу құралдары арқылы білімпаз қазақ балалары қазақ тілінде оқу, жазу-сызу, ұлттың тілі мен ділі, ұлтымыздың тамыры терең тарихы , жағрапия қазіргі тілмен айтқанда георграфия, шаруа-кәсіп,жаратылыстану секілді ғылым салалары туралы мазмұнды мағұлматтар алып, жас ізденпаздардың аталмыш салалар жөнінде жете түсініп, түрлі ақпараттармен танысуында үлкен рөл атқарды.Бұл ұлтқа үлкен серпіліс, жаңа бағыт пен, болашаққа бетбұрыс әкелді.Ұлт ұстазының Т.Шошанұлымен бірігіп жазған, 20-сыншы ғасырдың бас кезінде жарық көрген «Оқу құралы» сол заманда қазақ халқына тура жол көрсетіп,жастардың ой-санасын біліммен сусындатып, білім көкжиегі мен дүниетанымын кеңейтуге сансыз үлесін қосқан құнды басылым болды. Құнды басылымды авторлар оқушыларға түсінікті, ақпаратты жете түсініп, өз қажеттілігін өтеуге тілін қарапайым, мазмұнын шұрайлы бере білген. Аталмыш оқу құралының бүгінде ғылыми құндылығы жойылмаған. Оған қатысты нақты дәйектемелер де бар. Оқу құралы мен қазіргі оқу құралдары алдымен баланы тәрбиелеуге, рухани баюға, жауапкершілік пен адалдыққа баулыйды. «Оқу құралының» бұрынғы мен бүгінгігі ғылыми құндылығын 4 ке бөліп қарастыруға болады. 1. Ана тілінде сауат ашу. Яғни, әр халықты ұлт ретінде айқыштайтын төл тілі болады. Біздің ана тіліміз-қазақ тілі. Өз тілін ұмытқан ұлт , жойылған ұлтқа жатады. Сол себепті, Ахмет орыс отаршылдарына ана тілімізді жоюға мүмкіндік бермеді. Сол заманды қазақ халқына тек орыс тілінде тілдесіп, орыс тілін қолдану керек деп қысым жасағандада қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына жол ашты.2. Оқушылардың көркАхметтің мойнында тағы бір маңызды іс тұрды. Ол –тіл мәселесі болатын көркемдік талғамы мен дүниетанымын қаллыптастыру. 3. Табиғи құбылыстар мен адам тұрмысының сан қырлы сырларынан хабардар ету. 4. Жас балаларға оқумен қатар тәрбие жұмыстарын жүргізу, тазалық пен іске адал болып, жауапкершілікті сезінуді үйрету. [5,17Б].

Қазақ елінің бір туар азаматтарының да мұраты – ана тіліміздің асқақтауы еді. Ұлт құндылықтарының ішіндегі өзектісі тіл мәселесі әрі оның оң шешім табуы әлі күнге дейін екі талай. 20-сыншы ғасырдың басында ұлт көсеміне айналған, Алаштың көш басшысы Ахмет Байтұрсынұлы «төңірекке қарасақ түнерген-түнерген бұлттар көрінеді» деп жазып, жұртымызға жан-жақтан төнген қауіп-қатердің қайдан келе жатқанын тура айтып, ұлттық құндылықтарымызды сақтаудың тиімді жолын іздестіреді. Әсіресе, сол кезде қолданыс аясы тарылып бара жатқан қасиетті ана тіліміздің қамын ойлап, күндіз-түні тіл мәселесін шешуге жанталасып шыр-пыр болып, қолының қабарғанына, тәнінің қамалғаны на қарамай көсемсөз жазып, қарусыз майданның қаламды күрескеріне айналды. Осы тұста қазақ балалары қай тілде оқыды деген сұрақ пайда болады. Ол кезде ел ішінде он жыл оқып хат тануды білмейтін ескі жолмен оқыса, шаһарда білім қуалап барғандар сауаттарын сарт немесе ноғай тілдерінде ашақан яғни, медреселерде оқыған. Осы тұста басым көпшілігі рус школында оқып, орыс тілінде жазылған кітаптарды парақтап, орысша жазу жазған. Осы уақыт қазақ тілінің нағыз қорланған кезі еді. Себебі, мұсылманша сауат ашқандар қарапайым халыққа түсініксіз ауыр әдеби тілмен сөйлеп, әдеби тілмен көркемдеп жазған. Ауыр болғаны – араби, фарсы кірме сөздерінің көп болуы. Мұсылманша оқығандар әдеби тілмен жазамыз, қазақша жазсақ әдеби болмайды деп өз тілдерінен ұялған. Ал орысша сауат ашқандардың жайы онсызда белгілі.Олар өз тілдерінен ендігі жерініп кетсе керек. Ал Ахмет тіл мәселесіне ден қоя отырып қазақ тіліндегі оқулықтардан бөлек «Қазақ» газетін шығаруға атсалысумен де айналысты. «Қазақ» газеті 1913 жылы ақпан айынан 1918жылдың қыркүйек айына дейінгі аралықта Орынбор қаласында шығып тұрды.1915 жылы газет аптасына 2 рет, 3000 данадан, ал жекелеген нөмірі 8000 данамен шығып тұрған. «Қазақ» газетінің бірінші редакторы Ахмет

Байтұрсынұлы , ал шығарушысы «Азамат» серіктестігі еді. Кейінірек газетке басшылық еткендер алаш қайраткері Міржақып Дулатов пен Жанұзақ Жәнібеков болды [14,30Б].

Сол кездегі «Қазақ» газетінің көздегені қазақы дәстүрдің қаймағын бұзбау, қазақ халқының мәдениет пен өнер-білімнен алшақтатпай, ел санасына сәуле шашу еді. Газет бетіне жұртымызда туындаған өткір мәлелелерді еш қаймықпай, батыл жариялап отырған. «Қазақ» газеті – 20-сыншы ғасырдың басындағы қиын кезеңдердің айнасы істептті. Оны сол уақытта көтерілген мәселелердің сипатынан аңғаруға болады.Төл тіліміздің қадір-қасиетінің төмендеу мәселесінен бөлек қазақ үшін жер мәселесі, оқу-ағарту мен дін мәселесі де айтарлықтай күрделі әрі жақын арада шешілместей күйде болды. Осы мәселелерді тірек етіп жер мәселесі, оқу-ағарту ісі, дін мен өнер-білімнің құны хақындағы мақалалар жарияланып тұрды. «Қазақ» газеті өзінің 6 жылғы ғұмырында халықтың жоғын жоқтап, мұңын шақты. Елдің ертеңін ойлап, сауатты жастардың көбейіп әлеуметтік салада елді өрге сүйреуін, халықтың өзге елдермен терезесі тең болып өмір сүруін көкседі. Қазақтың өз билігі өзінде болып,жайлы әрі тыныш өмір сүруін қалады. Сондықтан Ахмет оқу-аңарту ісіне көп көңіл бөліп, елді соның ішінде жастарды білім алуға шақырып, үгіт-насихат жүргізді. Бөтен ұлттың бізге келіп килігуі онымен қоймай қазақ жерінде ойран салуы халық басына төнген қара бұлт еді. Ахмет Байтұрсынұлы халықты сауаттандырып, жалқаулық пен марғаулықтан артылту мақсатында өлеңдерді құрал ретінде пайдаланды. Оның өлеңдері-құнды кітап болып басылып, халықтың көзін ашуға таптырмас бірден бір құрал болды. Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысал» кітапбы құнды құрал деп ерекше атап көрсетуге болады. Кітап шап-шағын ғана кітапша болып басылған. Алайда ішіндегі өлеңдерінің мән-мағынасы зор, айтар ойы теңіз тұңғиығындағы маржандай десем артық болмас. «Қырық мысал» деп аталатын ақынның алғашқы аударма өлеңдер жинағы 1909 жылы Санкт-Петербург қаласында жарық көрген. Бұл кітапша Ахмет өзі құрастырған төте жазумен жазылған. Осы кітаптағы өлеңдер жинағы арқылы ол қалың ұйқыда жатқан қара халықты оятып, маужыраған халыққа жар салып, бар білімі мен қайрат-жігерін салып халықтың көкірек тынысын кеңейтуге тырысады. Орыс әдебиетімен етене таныс Ахмет Байтұрсынұлының мысал жанрында кітап шығарып, қатты көңіл бөлуі тегін емес. Осы мысал жанры арқылы шағын көлемді туындылар арқылы адамды ойландырып, оған жақсы жағынан әсер ету, терең мағыналы ойларды астарлап жеткізу әдісін тиімді қолдана білген. Ахметтің мысал өлеңдері-оның басты қаруы болды. Бұл жинақтың басқа ақындардың өлең шумақтарынан дараланып,көлемі жағынан да, сюжеттік жағынан да ерекшеленіп тұратыны оқыған адамға мәлім. Ахмет И.Крыловтан аударған мысалдарының сюжеті қазақ тұрмыс-салтына яғни қазақ өміріне бейімделіп жазылып, шағын көлемді өлеңдерін өзіндік сипатқа икемдеп ұзартып жазған. Соның бірі «Шымшық пен көгершін» атты масалы. Ол 10 тармақтан тұрған, ал Ахмет оны 32 ге дейін ұзартқан екен. 20-сыншы ғасырдың басында қазақ зиялылары мен игі жақсылары ел қамы үшін саяси жүйеге араласып,саяси әрекетке баруына түрткі жасау мақсатын «Малшы мен Маса» мысалында нақтылап өтеді. Мысалда қазақты ұйықтап жатқан малшыға теңеп, үкіметті уыты күшті жыланға теңейді. Ал өзін ұйықтап жатқан халықты оянсын деп сөзбен шаққан сарымаса кейіпінде өрнектейді. Өлеңнің соңын былайша қорытындылайды. Ойлаймын: «Осы сөз де жетеді ,-деп...Мысалдарында тек оқу-білімге шақырудан бөлек тәрбие мен адам бойында кездесетін түрлі қасиеттеріне де айырықша көңіл бөледі. Адамның өр көкірек мақтаншақ болуы, менсінбеу мен тәкапарлық, бос белбей мен қуыс кеуде болуы жайында да мысалдары бар. «Екі шыбын» мысалында күні бойы сабан тасып, еңбек етіп, кеш түсе елге қайтқан өгіздің үстінде құр отқан шыбынның жолда кезіккен екінші бір шыбынға айтқан әңгімесінен аңғаруға болды. Жолда кездескен шыбын өгіздің мүйізінде отқан шыбыннан жөн сұрасады. Оған әлгі шыбын адамсып, маңызданып жауап

қайырады: «Жер жыртып күні бойы, шаршап келем, Мазалап, сұрап саған не керегі?»... Осы жолдан ақ шыбынның мақаншақ екенін түсінуге болады. Бұл мысалдан кейбір өзімсініп жүретін адамдарды еске аламыз. Олар ештеңе бітірмей-ақ біреудің дәулеті мен қайратын пайдаланып, жұрттан алғыс алады. Мұны көкке көтеретін жұртты айтсаңызшы... «Мақтанып, бәрін өзім еттім дейді, біреудің шылауында жүріп текке». Осыған ұқсас «Егіннің бастары», «Сары шымшық», «Өгіз бен бақа» мысалдарын алуға болады. Айтар ой, түйер түйін бір-мақтаншақтық, бос әурешілік, атамшылдық пен тәкапарлық секілді адамдық қасиеттерден аулақ болуға шақыру. Қараша халыққа үндеу түріндегі «Өзен мен қарасу» мысалы қамсыз жұртты ілгері жылжыту мақсатында жазады. Оянып ендігі жан-жағына көз қырын салып, озған жұрттан қалмау қамына кірісіп, бос уақыт өлтірмеу керек екенін дөп басып айтады. Қозғалмай осы күйіңде жата берсең, қара судай боларсың ақырында деп өлеңін аяқтайды. Ақын мысалдарды орыс ақынынан аударғанымен өзіндік қолтаңбасын қоя білген. Ақынның қосқан ойлары мысалдарды қазақтың төл тума рухани мұрасына айналдыра білді. Бұл туралы ҚР ҰҒА-ның академигі, профессор Р.Нұрғалиевтің «Ақ жол» жинағының алғы сөзінде былай деп жазады: «Абай аудармалары Крылов түпнұсқасымен дәлме-дәл келеді, ал Ахмет аудармаларында мысалдарың мазмұны мен сюжеті сақтала отырып, жаңа оймен қазақ тұрмысына бейімдей отырып жазған» [31,45 Б].

Халқымыздың біртуар перзенті, ағартушы-педагог, «Алаш» партиясы мен «Алашорда» ұлттық кеңесінің, «Алашорда» үкіметінің негізін қалаушы Ахмет қазақ елінің тарихында зор бетбұрыс жасап, ұлы өзгерістердің ұйытқысы болған алып тұлға. Қазақ жастарын сауаттандырып, елді ынтымақ-бірлікке, берекелі өмір мен адал іске шақырған Ахмет ғасыр қасіретін арқалаған арыстың бірі. Ахмет Байтұрсынұлы ұлт мүддесін арқалап жүргенде қандай қиын-қыстау жағдайға тап болса да, өз ұлты мен серіктестерін ешқашан сатпаған, адалдықтан еш ауытқымаған ұлы адма. Ахмет- ұлт ұлықтауы керек ұлы есім!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахмет Байтұрсынұлының алты томдық шығармалар жинағы. –Алматы, 2013, бірінші том.
2. Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген. // Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы, 2001.
3. Ахмет Байтұрсынұлының алты томдық шығармалар жинағы. –Алматы, 2013,екінші том.
4. А.Байтұрсыновтың «Тіл-құрал» оқулығы туралы https://el.kz/news/archive/a-bayt-rsynovty-_-til_-_-ral-_o-uly-y_turaly/
5. Ахмет Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш». –Алматы, 2003.
6. «Алаштың тілдік мұрасы». – Алматы, 2019-358 б.
7. Алаш көсемсөзі: Тіл мәселесі. –Алматы, 2014, көптомдық, 2 том.
8. «Қырық мысал» жинағы https://massaget.kz/okushyilarga/uy_tapsyirmasyi/42807/
9. Рабиға Сыздықова. Қазақтың ғылым әлеміндегі алғашқы алыптар. – Алматы, 2018-379 б.
10. Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген. // Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы, 2001 64- б.

УДК 93/94

XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕКТЕПТЕР ҮШІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАДРЛАР ДАЯРЛАУ

Абилькадирова Ш. Тарих мамандығының 4 курс студенті. А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ. Қостанай қ. ҚР.

Турежанова С. А. т.ғ.к., әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының доценті, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ. Қостанай қ. ҚР.

Мақала XX ғасырдың басындағы Қазақстандағы қазақ ұлттық мектептеріне педагогикалық кадрларды даярлау тарихына арналған. Ақтөбе, Алматы, Қарағанды, Петропавл қалаларында алғашқы педагогикалық институттардың ашылуы туралы. Қостанай облысының ұлттық мектептеріне мұғалімдерді даярлау институтын құру туралы. Мақала авторлары Қостанай облысының мемлекеттік мұрағатының мұрағаттық құжаттарын пайдаланды.

Қазақстанда көп ұлтты білімнің бастауы РКФСР Халық Комиссариатының «Ұлттық мектептерге арналған мектептер ашу туралы» 1918 жылғы 31 қазандағы қаулысында айтылған. Барлық ұлт өкілдеріне, олардың ішінде қазақ халқына өздерінің туған жерінде өз тілінде мектептер мен жоғары оқу орындарын ашу құқығы берілді. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында Қазақстандағы ұлттық мектептердің қажеттілігі туралы 1926 жылғы халық санағының деректері бойынша Қазақстан халқының ұлттық құрамы куәландырады [1, 17 б.].

Осы санақ бойынша Қазақстанда 1926 жылы барлығы 6 млн.198.467 адам тұрды, олардың ішінде 85 ұлт өкілдері болды.

1924-1925 оқу жылында Қазақстанда көптеген этникалық топтардың мекендеуіне байланысты 192 ұлттық мектеп жұмыс істеді, оның ішінде қазақ, орыс, неміс, татар, өзбек, дүнген, ұйғыр мектептері бар. Сонымен қатар, көптеген екі тілді мектептер болды: орыс-қазақ, орыс-татар, қазақ-татар, орыс-өзбек, орыс-неміс, қазақ-өзбек [1, 18 б.].

Ұлттық мектептердің дамуы КСРО-ның бүкіл аумағында жүргізілген халықты «байырғылау» саясатымен қатар жүрді. Басқа этностар өкілдерінің қазақ халқының тілін байырғы ұлт ретінде оқып-үйренуі де ана тілін дамытуды көздейтін осы саясаттың негізінде жатты. Ұлттық мектептердің білім мазмұнына ана тілінен басқа этникалық құрамдас бөлікке белгілі бір халықтың тарихы, географиясы, мәдениеті, оның ішінде белгілі бір халықтың салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптары кірді. Мектептегі әртүрлі пәндерді оқу процесінде өлкетану материалы белсенді қолданылды [1, 19 б.].

Өткен ғасырдың 20-30 жылдары Қазақстанда ұлттық мектептердің қарқынды қалыптасуы мен дамуы республикада халыққа білім беру жүйесінің күрделі, кейде қарама-қайшы ұйымдастырылуы жағдайында өтті.

Ұлттық мектептерді ұйымдастыру мен жұмысындағы жалпы қиындықтар оқушылардың ана тілінде оқу үдерісін оқу-әдістемелік қамтамасыз етудің әлсіздігі, материалдық-техникалық базаның аздығы және ұлттық педагогикалық кадрлардың өткір тапшылығы болды. Мұндай жағдай тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл КСРО аумағында болды. Ұлттық мектептер салу жөніндегі лениндік саясатты жүзеге асыруда негізгі қағидат жергілікті ерекшеліктерді ескере отырып, орталықтың директивалары мен қаулыларын мүлтіксіз орындау болып табылды [1, 20 б.].

1931 жылғы 11 желтоқсандағы РСФСР Халық Ағарту Комиссариаты ұлттар Комитетінің пленумында ұлттық мектептерді дамытудағы жетістіктер атап өтілді: РСФСР ұлттары арасында Жалпыға бірдей міндетті бастауыш оқытуды, ал қалалар мен өнеркәсіптік орталықтарда жеті жылдық оқытуды енгізу болды. Қаулыда көрсетілгендей жалпыға бірдей білім беруді енгізуді аяқтау» кезеңі басталды. Пленум ұлттық мектептердің сауатсыздықты жою мен ана тілінде оқытудағы жетістіктерімен қатар олардың жұмысындағы елеулі кемшіліктерді де атап көрсетті: «Ұлттық мектептерде оқу жалпы білім беру ісі толық жүргізілмеген және техникумдар мен жоғары мектеп үшін ғылым негіздерін (физика, химия, математика, ана тілі, география және т.б.) жақсы меңгерген, сауатты адамдарды даярлау артта қалып отыр» [1, 21 б.]. Ұлттық мектептердің қызметіндегі «түбегейлі тапшылықтың» маңызды себептері ретінде мыналар аталды: мұғалімдердің едәуір бөлігінің педагогикалық біліктілігінің әлсіздігі; ұлттық мектептің коммунистік үлгідегі оқулықтармен, оқу-әдістемелік құралдармен және оқушылардың ана тілдеріндегі бағдарламалық-әдістемелік әдебиеттермен жеткіліксіз қамтамасыз етілуі; халыққа білім беру органдары тарапынан жекелеген ұлттарға қатысты ерекше сараланған басшылықтың болмауы». Осылайша, ұлттық мектептердің жұмысындағы кемшіліктерді жоюда оларға қатаң талаптар қойылды, әсіресе коммунистік идеологизация және мазмұнды политехнизациялау туралы оқыту алға тартылды.

Бұл жағдайда жоғары оқу орнының мазмұнындағы этникалық компоненттің қалыптасуы мен дамуы педагогикалық білім беру ұлттық педагогикалық кадрларды дайындау мен оқыту мәселесімен тығыз байланысты болды. Қазақстандағы ұлттық педагогикалық училищелер желісінде өге ұлт өкілдеріне арналған жеті оқу орны болды. Қазақ Халық Ағарту Комиссариаты ұлттық комитетінің ұлт өкілдеріне қызмет көрсету бойынша жұмысты жақсарту және мектептер үшін ұлттық кадрлар даярлауда мәселесі 1931 жылғы 15-19 тамыздағы баяндамада қарастырылды [1, 24 б.].

XX ғасырдың 20–30 жылдары Қазақстанның ұлттық педагогикалық кадрларын даярлауда үлкен рөл атқарды, РКФСР жоғары оқу орындарымен көмек көрсетілді. Мұрағаттық құжаттарға сілтеме жасай отырып, Қазақстан туралы статистикалық деректер Қазақ жастарын Мәскеуге, Ленинградқа, Ташкент, Саратовқа, Қазанға оқуға іссапарға жіберу және сол өлкелерде дайындау туралы қаулылар қабылданды. Одақтас және автономиялы республикалардың, автономиялы облыстардың ұлттық кадрларын даярлау ісі мәселесіне үлкен көңіл аударылды [2, 90 б.].

Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, дарынды ғалым-тарихшы, профессор, педагог Санжар Асфендияров Қазақстандағы тұңғыш жоғары оқу орнын ұйымдастыруда маңызды рөл атқарды. Университеттің ұйымдастыру-әдістемелік жұмыстарын басқарып, алғашқы студенттерді қабылдап, оқу орнының оқу-материалдық базасын қалыптастыруға, оқулықтармен қамтамасыз етуге, білікті педагогтарды дайындауда өлшеусіз үлес қосты. Университет қабырғасында М.Әуезов, С. Сейфуллин, А. Байтұрсынов, С. Мұқанов, Х. Досмұхамедов, Ш. Әлжанов, М. Қаратаев, Б. Шалабаев, Қ. Жұбанов сынды қайраткерлер дәрістер оқыды.

1930-шы жылдардағы ҚазПИ-дің оқу жоспарларын талдауда осы ЖОО-да оқу мазмұнында этникалық компоненттің болуы туралы мәліметтер кездеседі. ҚазПИ-дің 1930-1931 оқу жылындағы есебінде былай делінген: «РКФСР Халық ағарту комиссариатынан, ҚазПИ-ден алынған оқу бағдарламаларына өзгерістер енгізіліп, оқу жоспарларына қазақ тілі пәндері енгізілді: 1) қазақ тілі мен қазақ тілінің әдістемесі, 2.) Қазақ халқының тарихы, 3) Қазақстан экономикасы, 4) Қазақ әдебиеті, 5) Шығыс әдебиеті, 6) Түркі әдебиеті. Оқу жоспарларына енгізілген түзетулерді Федерацияның Халық ағарту комиссариаты бекітті» [2,

30 б.]. ҚазПИ-дің 1930 жылдардағы оқу жоспарларын талдау осы жоғарғы оқу орнында оқыту мазмұнында этникалық компоненттің бар екенін анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, ҚазПИ-дің оқу жоспарларында 1933-34 оқу жылында «Ана тілі» ұғымы қолданылды, қазақтардың тарихы, оқытудың негізгі тіліне қарамастан барлық факультеттерде қазақ тілі оқытылды. Тіл және әдебиет факультетінде орыс топтарында ұлттық тілді үйрену екі жақты болды [3, 51 б.].

Институттың қалыптасуы мен дамуының алғашқы жылдарының өзінде-ақ оның елімізді бастауыш және орта мектептер үшін жоғары білікті мамандармен қамтамасыз ете бастауымен ерекшеленді. ҚазПИ-дің алғашқы түлектері 150 жоғары білімді мұғалімдерден құралды. Бес жыл ішінде Қазақ педагогикалық институты 285 педагог шығарды. 1932 жылдан бастап мектеп-педагогикалық, мектепке дейінгі және педологиялық топтармен арнайы педагогикалық бөлімшелер ұйымдастырылды [3, 51 б.].

Ұлттық педагогикалық кадрларға қажеттіліктің тез өсуіне байланысты ҚазПИ мектептер мен техникумдардың сұраныстарын қамтамасыз ете алмады. Осыған байланысты 1932 жылы наурызда Орал педагогикалық институт ашылды, 1935-1936 жылдары Ақтөбе, Алматы, Қостанай, Қарағанды, Петропавл қалаларында мұғалімдер институты ұйымдастырылды.

1933 жылғы 20 қазанда КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі «Қазақстан үшін кадрлар даярлау және педагогикалық институт базасында Қазақ мемлекеттік университетін ашу туралы» № 2293 қаулы қабылдады. 1934 жылдың 15 қаңтары С.М. Киров университеттің ресми құрылған күні ретінде тарихқа енді. Бұл Қазақстанның мәдени өміріндегі оқиға маңызды оқиға болды. С.М. Киров университет алғашқы жылдары физика-математикалық, жаратылыстану және лингвистикалық-педагогикалық бөлімдерден тұрған жалғыз педагогикалық факультеттен тұрды. Ал сырттай бөлім бойынша мұғалімдерді даярлауда біздің кезеңімізде кадрларды даярлау және білім беру бағытында Қазақ республикалық біліктілікті арттыру институты үлкен рөл атқарды [3, 52 б.].

Ұлттық мектептерге педагогикалық кадрларды дайындау ісінде Қостанай тарихына үңілетін болсақ, жалпы мұрағат мәліметтерінде Қостанай губерниясынан 1923 жылы педагогикалық білім алуға Ресей Федерациясының жоғары оқу орындарына 23 адам жіберілді. Мәселені шешу үшін қазақ мұғалімдерінің күшімен 1923 жылы Қостанай қаласында педагогикалық техникум ашылды. 1939 жылға қарай республикада 2365 адамды қабылдау жоспары бар 25 педагогикалық училище болды, олардың төртеуі Қостанай облысында жұмыс істеді. Олар: Қостанай Қазақ педагогикалық училищесі, Қостанай орыс педагогикалық техникумы, Темір қазақ педагогикалық техникумы, Федоров педагогикалық техникумы. Оларда дайындық келесі бағыттар бойынша жүргізілді: дайындық сыныптары, мектеп, мектепке дейінгі, дене шынықтыру, кітапхана ісі. Сонымен қатар Қостанай Халық ағарту институты, бұрынғы атауы Қазақ ағарту институты жұмыс істеді. Бұл әртүрлі функцияларды орындайтын тұтас кешен болды, бірақ ол студенттерді стационарлық оқытуды жүргізбеді [4, 177 б.].

Білікті мұғалімдердің санының бірте-бірте өсуі оларға деген көзқарастың өзгеруіне әкелді, олардың мәртебесі мен қаржылық жағдайы жақсарды. 1936 жылы «Бастауыш және орта мектеп мұғалімі» дербес атағы, «Еңбек сіңірген мұғалім» құрметті атағы белгіленеді. Мұғалімнің жалақысы өнеркәсіп кәсіпорындарындағы инженерлік-техникалық персоналдың төлем деңгейіне дейін жеткізілді [4, 178 б.].

1936 жылдың 29 шілдесінде Қостанай облысы құрылды. Ол Орталық жоғары оқу орындарын, соның ішінде Ленинград, Мәскеу және Алматы университеттерін бітірген 20 жас маманға ие болды. Алайда, халық ағарту ісінің қарқынды дамуына байланысты

мұғалімдердің жетіспеушілігі азайған жоқ, керісінше өсті. Облыста 550 бастауыш, 73 толық емес орта және 18 орта мектеп болды. Онда 65 мыңға жуық оқушы білім алды. Сондай - ақ Қостанай қазақ педагогикалық техникумы жұмыс істеді, оның күндізгі бөлімінде 387 адам, дайындық бөлімінде 146 оқушы оқыды; Қазақстандық механикаландыру техникумы (ауыл шаруашылығы), оқушылар саны 268 адам; оқушылар контингенті- 207 адам Қостанай орыс педучилищесі (1937 жылдың 1 қыркүйегінен бастап оның жанында оқушылар саны -1226 адам болатын, кешкі бөлім ашылды); 412 оқушымен фельдшерлік мектеп жұмыс істеді. Олардың барлығы, кем дегенде, толық емес орта мектепте оқыған талапкерлерге деген қажеттілікті сезінді [5, 179 б.].

Қалыптасқан жағдайда Қостанай қаласында негізінен жеті жылдық мектептер үшін білікті мұғалім кадрларын даярлай алатын оқу орнын ұйымдастыру қажеттілігі туындады.

Облыс басшылығы 1939 жылдың наурыз айынан бастап бірнеше рет Ағарту Комиссариаты мен Қазақ КСР Үкіметіне облыс орталығында педагогикалық мұғалімдер институтын ашу туралы өтініш білдірді. Мәселе тек 1939 жылдың ортасында шешілді. 2 шілде 1939 ж. Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі «Қостанай Қазақ педучилищесін мұғалімдер институты етіп қайта құру туралы» №480/8 қаулы қабылдап, мыналарды белгіледі: «...Қостанай Қазақ педагогикалық училищесі базасында Қостанай мемлекеттік мұғалімдер институты екі факультетпен ұйымдастырылсын: физика-математика және жаратылыстану-география, 1939-1940 оқу жылына қабылдау жоспары 120 адам - физика-математика факультеттеріне 60 адам және Жаратылыстану-география факультеттеріне 60 адам» [5, 10 б.].

Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулысын орындай отырып, еңбекшілер депутаттары Кеңесінің Қостанай облыстық атқарушы комитетінің төралқасы 1939 жылғы 21 тамызда «Қостанай мұғалімдер институты мен оның бөлімшелерін ұйымдастыру туралы» қаулы қабылдады. Біз құжаттың толық мазмұнын береміз.

«Қостанай мұғалімдер институтын және оның бөлімшелерін ұйымдастыру туралы» Қостанай облыстық атқару комитеті Төралқасы отырысының № 24 хаттамасынан

21 тамыз 1939 ж.

11. Тыңдалды:

Қостанай мұғалімдер институтын және оның бөлімшелерін ұйымдастыру туралы (облоно, Т.Михеева).

Облыстық атқару комитетінің төралқасы етеді:

1.1939 жылдың 1 қыркүйегінен бастап Қостанай Қазақ педагогикалық училищесінің базасында құрамында физика-математика және география факультеттері бар Қостанай екі жылдық мұғалімдер институты ұйымдастырылсын.

2.Институт жанында дайындық бөлімшесін және сырттай оқыту секторын ұйымдастыру.

3.1 қыркүйекке дейін студенттерді жаңа қабылдау өткізу:

- негізгі факультеттерге - 120 адам
- сырттай секторға - 50
- дайындық бөліміне - 70

Барлығы: 240

3.Институтты және оның бөлімшелерін ұстауға 1940 жылғы 1 қыркүйектен 1 қаңтарға дейін қаражат бөлу - 374 630 рубль, оның ішінде:

- мұғалімдер институтын ұстауға - 301 470
- сырттай сектор - 22 746
- дайындық бөлімі - 50 414 [5, 11 б.].

Бұл шығындарды Қостанай Қазақ педагогикалық училищесінің сметасы бойынша қалдықтар есебінен жабу. Қамтамасыз ету және Қазақ педагогикалық училищесінің таратылуына байланысты оның сырттай секторы бірінші қыркүйектегі жағдай бойынша барлық қаражат қалдығы бар Қостанай педагогикалық училищесіне және қызмет көрсететін штаттық персоналына, Қазақ педагогикалық училищесі жанындағы сырттай оқыту бойынша директордың көмекшісі штаттық лауазымын орыс педагогикалық училищесі жанындағы сырттай оқыту бойынша оқу бөлімінің меңгерушісі лауазымына ауыстыра отырып берілсін.

Облыстық білім басқармасының меңгерушісі Т.Михеевке институтты қажетті оқытушылар құрамымен және материалдық құралдармен (кабинеттерді жабдықтау, кітапхананы толықтыру, мүлікті толықтыру және басқалар) және көрсетілген контингентті жаңа қабылдаумен қамтамасыз ету міндеттелсін.

Облыстық атқару комитеті төрағасының М. А. Миронов [6, 1 б.].

Жаңадан құрылған мұғалімдер институтына Қазақ педагогикалық училищесінің базасы: оқу ғимараттары, кабинеттер, шаруашылық және оқу жабдықтары мен жатақхана берілді. Педагогикалық училищенің II курс студенттері қабылдау емтихандарын тапсырып, институттың I курс студенттері атанды. Жаңа мұғалімдер институтында оқу жылы 1 жылдың 1939 қыркүйегінде басталғанына қарамастан, ұйымдастырушылық мәселелерді шешу жалғасты. Мәселен, 1939 жылдың 15 қарашасында КСРО ХКК жанындағы Жоғары Мектеп істері жөніндегі Бүкілресейлік комитет Қостанай мемлекеттік мұғалімдер институтының Жарғысын бекітті [7, 50 б.].

Қостанайға оралған жарғы келесі мазмұндағы жоғары оқу орындары басқармасы бастығының хатымен бірге жүрді:

Ағарту халық комиссариаты № 8–1–686 25.XI.1939 ж.

Қостанай қ., Қостанай мұғалімдер институты

(Актюбинская көшесі, 64) [7, 51 б.].

1920–1940-шы жылдары қазақ ұлттық мектебі бұлжымас жолмен жүрді өмір шындығына бейімделген этномәдени дәстүрлерді сақтай отырып, дамудың жаңа уақыт басталды. Жалпыға бірдей бастауыш білім беру жағдайында бастауыш, жеті жылдық және орта қазақ мектептері желілері қарқынды дамыды. 1938 жылдың наурызынан бастап ұлттық мектеп орыс тілін енгізді. Орыс тілін үйрену бойынша барлық жерде белсенді жұмыс басталды.

Тарихи деректерге жүгіну, қалыптасудың дәлелі ретінде ұлттық білім беру жүйесі қиын жағдайда өтті: салдарына азаматтық соғыс, ұлт-азаттық қозғалыс, саяси келіспеушіліктер, ашаршылық, ұлттық кадрлардың, оқулықтар мен әдістемелік әдебиеттердің өткір жетіспеушілігі. Бірақ бәріне қарамастан бұл ұлттық интеллигенция бұқараға әлеуметтк интеллигенцияның рөлі туралы хабардар етті, жаңа, қысымшылықтан азат қоғам құру ісіндегі білім мен мәдениеттің функциялары нығайтылып сақталды.

Сонымен, жалпы белгіленген кезенде Қазақстандағы қазақ ұлттық мектептердегі білім деңгейі қанағаттанарлық деген қорытынды жасауға болады. Үлкен қиындықтар материалдық-техникалық базасына, саны аз, кейде қажетті білікті ғылыми кадрлардың болмауына байланысты болды. Тоқырау жағдайларына байланысты елеулі кемшіліктерді атап өту керек әсіресе 1970–1980 жылдары, бұл мәселелер өткізілген іс-шараларға қарамастан 1990 жылға дейін оң нәтиже көрсеткен жоқ. Барлық қиындықтарға қарамастан, қазақ білім алуға қол жеткізді, маңызды жетістіктер: сауаттылықтың жоғары деңгейі, қазақ, орыс және аралас қазақ мектептер, орта-арнайы және жоғары оқу орындары. Педагогикалық кадрлардың, оқу бөлмелері, оқу құралдары, жабдықтары тапшылығы болғанына қарамастан жас ұрпақ білімге ұмтылды, білім мен мамандық алуға ұмтылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Игибаева, А. К. История педагогической мысли и образовательной системы Казахстана. - Учебное пособие Усть-Каменогорск. - 2004. - 120 б
2. Омарбеков, Т. Саутсыздыкты жою: науканшылык және онын салдарлары// Акикат, 1996. №2, ББ. 30–39.
3. Тастанов Ш.Ю. Казахская советская интеллигенция: (проблемы становления и развития) / Ш.Ю. Тастанов. - Алма-Ата: Наука, 1982. - 256 с.
4. Народное образование и наука Казахской ССР. Ст. сборник. Алма-Ата, РИИЦ, 1990. - 380 б.
5. ҚОММ. Қор 268. Т.1. Қ.155. Б.177-188.
6. ҚОММ. Қор 916. Т.2. Қ.18. Б.10-11.
7. ҚОММ. Қор 916. Т.2. Қ.1. Б.1,50-53.

УДК 37:821.512.122

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ: ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ И ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

Артемчук А., 3 курс, специальность «Технология продовольственных продуктов», СХИ, КРУ имени А.Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан.

Молдахметова З.К., ассоциированный профессор, к.т.н., СХИ, КРУ имени А.Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан.

Ахмет Байтурсынов - первый теоретик литературы из числа казахских ученых. Деятельность Ахмета Байтурсынов по познанию природы и структуры казахского языка теперь используется при написании школьных учебников по изучению казахского языка. Все заслуги Ахмета Байтурсынов в качестве поэта, публициста, ученого, общественного деятеля, его упреки, страдания, надежды и мечты на будущее-все это призвано исполнить эту великую миссию, служить родным людям без остатка крови.

Просвещение населения начинается с детства, со школы. Первым был Ахмет, который собрал книгу азбуки на казахском языке. Ахмет Байтурсынов, отец казахской литературы, наряду с написанием книг, перевел на родной язык известные произведения известных русских писателей. Он сумел передать эту мысль благородными, подвижными словами на родном языке. Ахмет Байтурсынов – знаменательная личность в казахской литературе, литературоведенье и языкознании, знаменитый реформатор и преобразователь, он стал родоначальником целого поколения интеллигенции своего времени, продолжая просветительские, демократические направления своих предшественников - Чокана, Ибрая, Абая.

С 1 июля 1895 года Ахмет Байтурсынов начал свою преподавательскую деятельность. В 1895-1897 годах преподавал в аульных, волостных школах, двухклассных училищах Актюбинского, Костанайского, Каркаралинского уездов.

Будучи учителем, он смотрит на явления, происходящие в обществе, на социальную жизнь. Рассматривает возможности изучения путей народного образования, проблемы казахского языка и литературы. Читает много книг, ищет самостоятельно. Занимается

литературой, пишет стихи, собирает образцы устной литературы, разрабатывает учебники и учебные пособия. Своим знанием, своим умом страна начинает цепляться за уста. Пишет стихи, жаждущие свободы, призывающие к борьбе:

«Посеять человечность он решил
В сердцах, закоченевших изнутри,
Для всех несчастных, не жалея сил,
Трудился от зари и до зари.
Сей труд напрасным обречен был быть:
Рабы привыкли лишь по-рабски жить.
Покорно прозябал двуногий скот
Не в силах жалкий рок свой изменить.
Не в том ли разве назначение скота,
Чтоб резать, ездить, стричь и бить?
Хомут на шее должен он носить,
Кнут и сапог наездника сносить…»

За плечами крупного общественного деятеля Ахмета Байтурсынов немало литературных и научных трудов. В свое время он был признан поэтом, переводчиком и ученым. В первой книге Ахмета, выпущенной в 1909 году в Петербурге под названием «Қырық мысал», собраны переводные наставления, написанные главным образом русским баснописцем И. Крыловым. Свои мысли поэт раскрыл в своем стихотворном сборнике «Маса», вышедшем в 1911 году в Оренбурге. В эти годы он писал и публиковал в печатных изданиях множество статей, посвященных различным проблемам казахского языка и литературы. Особенно, в 1913 году в газете «Қазақ» была опубликована статья «Қазақтың бас ақыны», благодаря которой А. Байтурсынов был признан квалифицированным ученым-литературоведом. Эта статья стала первым научно-исследовательским трудом про великого Абая, призванным найти его место в истории национальной литературы, дать оценку творчеству поэта [1].

Важнейшей областью наследия литератора Ахмета Байтурсынулы являются его устные версии, собранные, систематизированные и опубликованные в печати. В частности, на основе фольклорных образцов, собранных Ахметом, в Москве в 1923 году была издана поэма «Ер Сайын», в 1926 году-книга «23 жоқтау».

Свою творческую работу Ахмет Байтурсынов начал с написания стихов. В них он призывает общественность к чтению, образованию, науке, духовному возвышению, нравственности, культуре, труду. Во всех его стихотворениях заложен глубокий смысл, он говорит о тяжелом положении казахского народа, о нуждах трудящихся:

«Мы в утлой, старой, ветхой лодке
Сидим без весел, без ветрил.
Дерём мы, споря, свои глотки,
Плывем … А сумрак путь затмил.
Плывем туда, куда нас волны,
Как щепку могут отнести.
Одни проклятия и стоны
Никак не смогут нас спасти.
И до судьбы такой плачевной

Мы не сегодня добрались,
Уже давно, единство предав,
Мы по лачугам разбрелись.
Сшибаясь, грызлись мы друг с другом,
Считали сена каждый стог…
Устав терпеть вражду и ругань,
Другим угодья отдал Бог …»

Первые стихи поэта были опубликованы в 1909 г. в Петербурге в сборник «Қырық мысал» («Сорок басен»). В этой книге он проводит все усилия по пробуждению сознания, которое находится в глубоком сне. В конце каждого перевода поэт вкладывал свою основную мысль, ключевую проблему в соответствии с бытом, характером, психологией нашего народа.

А.Байтурсынов осуждал самодовольных, продающих честь за богатство, за карьеру людей:

«Сегодня много бьющих в грудь себя,
Свою предусмотрительность хваля.
Умишка лишь на то хватает им,
Чтобы хватать себе в ущерб другим.
Сегодня стало много болтовни,
Делячества, снобизма напоказ,
Но деловитость, только пальцем ткни,
Как пыль с кошмы, слетит бесследно враз.
Богатых также много развелось,
Но толк от них – напиться горьких слёз,
А больше всех – любителей поспать,
Носителей пустых мечтаний, грёз…
Увы, нет больше ценностей у нас,
Богатым нужен скот,
Ученым – власть,
И мало уж кому – народ…» [2].

Вторая книга Байтурсынов – «Комар» (1911). В стихах, вошедших в эту книгу, поэт критиковал такие недостатки, как темнота и невежество. Многие его стихи были созвучны тогдашнему направлению просвещения. Его считали своеобразным продолжателем гуманистических, демократических идей и традиций, сформированных Ч.Валихановым, Абаем, И.Алтынсариным. В произведении, как и во многих других книгах, есть свои открытия, изменения, характерные для казахской поэзии. Здесь можно найти много стихотворений, в том числе и о трудных днях жизни Ахмета, о тяжелых дорогах, о репрессиях, о сиротстве. Главные проблемы, описанные в этой книге это-судьба страны, забота народа, мечта о свободе. В стихах, вошедших в Книгу «Маса» говорится не только о личной печали, образе жизни, сколько о социальных, общественных мыслях, гражданских идеях. Книга стихотворений «Маса» заставляет задуматься над каждой строкой, над каждым мудрым изречением. Например, «Түсіне қарап, ішінен түңілме, күшіне қарап, ісінен түңілме», «Берген алар, еккен орар. Дауыл болмай, жауын болмас», «Елі біледі деген көндірер, өзім білемін деген бүлдірер», «Жоғарыда орын барда төмен отырма», «Қызығы аз

өмірден ұйқыда көрген түс артық», «Ұл тауып, ұлы жолда қызмет етсе, онан зор ұлтқа барма ырыс деген» и т.д.

В таких стихотворениях, как «Туысыма», «Жұртыма» «Қазақ қалпы», «Досыма хат» есть схожие проблемы, образы, мысли Абая. «Анама хат», «Жауға түскен жөн сөзі» - поэмы, в которых выделяются сильные мужские личности, не поддающиеся насилию, привыкшие ко всему на пути к свободе. Так А.Байтурсынов, после выхода из плена в Семипалатинске, написал стихотворение «Қарқаралық аласына».

Еще одна область богатого наследия, оставленная Байтурсыновым, - художественный перевод. Он перевел произведения русских классиков на казахский язык и внес большой вклад в обогащение этой области художественной сокровищницы. Группа басен И. А. Крылова была переведена на казахский язык и издана отдельным сборником под названием «Қырық мысал». Перевел на казахский язык произведения И. И. Хемницера «Осел невежа», А. Пушкина «Сказка о рыбаке и рыбке» и стихотворение известного русского поэта-лирика С. Я. Надсона.

Ахмет Байтурсынов был великим реформатором казахского языка, теоретиком и выдающимся ученым, внесшим огромный вклад в образование. Он создал образец написания на основе арабских букв, т. е. казахский алфавит. В своих книгах, таких как «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914), «Алфавит» (1924), «Новый алфавит» (1926), он подробно проанализировал научные, теоретические и методические проблемы казахского языка. Сформировал систему терминов в казахском языкознании. Дал новые и точные определения в грамматике казахского языка.

Ахмет Байтурсынов начал писать учебники казахского алфавита и казахского языка с 1910-х годов. Кроме того, он приступает к созданию казахской графики. В основу казахской графики положены арабские символы, носящие характер родства, близости, так как в казахском культурном мире существуют многовековые традиции, использующие и другие тюркские народы. Таким образом, он сам создал Казахскую национальную графику, которую другие называли «қазақ жазуы», а другие - «Байтұрсынов жазуы». В 1911-1912 гг. Азбука была издана в типографиях городов Уфа, Оренбург. Азбука Ахмета Байтурсынов была переиздана 7 раз в 1912-1925 годах под названием «Оқу құралы» и долго и широко использовалась в обучении. В 1926 году ученый написал «Әліп-би».

Деятельность Ахмета Байтурсынов по познанию природы и структуры казахского языка теперь используется при написании школьных учебников по изучению казахского языка. Так были написаны его знаменитый учебник «Тіл – құрал», состоящий из трех разделов, изданный в виде трех небольших книг. «Тіл-құрал» стал не только началом школьных учебников, но и началом познания казахского языка, стал краеугольным камнем современной науки-казахского языка. Еще одна большая заслуга Ахмета - это создание фундамента для казахского языкознания, создание терминов этой области науки. Ученый предложил каждому из терминов, относящихся к грамматике казахского языка, название по-казахски. Так, например, «зат есім» переводится как существительное, прилагательное - «сын есім» и др. Эти термины актуальны и сейчас, ими пользуются по сей день.

Ахмет Байтурсынов - первый теоретик литературы из числа казахских ученых. Его главная заслуга, определившая его личность как ученого-литературоведа, - «Әдебиет танытқыш». Труд был издан в 1926 году в Ташкенте. В этой книге ученый впервые обосновал теоретические и методологические проблемы казахской литературы. Создал систему основных понятий и терминов в литературоведении.

Какое место занимает великий Абай в истории казахской литературы, такое место занимает Ахмет Байтурсынов в истории казахского языкознания и культуры. Его

автобиография, его дыхание, его мысли состоят из беззаветного служения родному народу. Его жизнь нельзя рассматривать как жизнь отдельного человека, отдельного специалиста. Он - народный сын, единый с народом.

А. Байтурсынов, видя жалкое состояние своего народа, сравнивая его с другими народами, находит единственный выход из тьмы невежества – чтение и знания.

А. Байтурсынов прекрасно понимает, что для того, чтобы обучение в школах велось на родном языке, необходимо построить новый путь, которого раньше не было. С этой целью он пишет первую азбуку, посвященную грамоте казахских детей на своем языке. Его выпустили в 1912 году в Оренбурге под названием «Оқу құралы». «Букварь», «Самоучитель», использовавшиеся ранее, были русским инструментом для раскрытия грамотности казахских детей.

Таким образом, это учебное пособие А. Байтурсынов, изданное 7 раз до 1925 года, является первой азбукой, посвященной массовой грамотности казахского народа путем прямого чтения.

Два сборника А. Байтурсынов - «Қырық мысал», «Маса» - обогатили казахскую литературу новыми темами, идеями, мыслями. Поэтическая традиция Абая продолжилась, но при этом родилась поэзия, отвечающая современным требованиям.

В «Әдебиет танытқышта» Ахмет Байтурсынов использовал богатейший фольклорный материал. Теоретическую логику закрепляли на примерах из казахской устной литературы и произведений казахских поэтов и писателей на страницах печати [2].

Сейчас в честь А.Байтурсынов назван Костанайский региональный университет, Институт языкознания, памятники, улицы и школы по всей Республике.

Все заслуги Ахмета Байтурсынов в качестве поэта, публициста, ученого, общественного деятеля, его упреки, страдания, надежды и мечты на будущее-все это призвано исполнить эту великую миссию, служить родным людям без остатка крови.

Список использованных источников

1. «Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық». - Алматы: «Аруна Ltd.», 2010
2. «Ахмет Байтурсынович Байтурсынов»: (Биографический очерк) / Дулатов М., - Оренбург: Типография Госиздата, 1996 - 9 с.

ӘӨЖ 94 (574)

ИСАТАЙ ТАЙМАНҰЛЫ: ТҰЛҒА, ХАЛЫҚ БАТЫРЫ

Абай А.А., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Тарих мамандығы бойынша 2 курс студенті, Атырау қ. Қазақстан
Бердіғожин Л. Б., тарих ғылымдарының докторы,профессор

Азаттық, Желтоқсан деген сөздер әр қазақтың санасында сақталған.Тарихта жазылған.Желтоқсанның ызғарында алаңға шығып,қазақтың өр мінезін көрсеткен жастар Махамбет ақын айтқандай «Ақырып теңдік сұрады».Жастар тілегі орындалды.Желтоқсан ерлері халқымыздың азаттық жолында алысып,өз өмірлерін қиған батырлармен бірдей тарихтан орын алды.

Дархандай кең даламыздың төсінде тұяғы тасты уатқан тұлпарды тақымдаған, елінің, ұлтының азаттығы жолында отқа түскен батырларымыз аз емес. Сан қырлы ғасырлар өтсе де, ешқашанда есімі ұмытылмайтын, халқының арман мақсатына қол жеткізуге талпынған қаншама тұлғаларымыз атойлап шығады. Есімі ел есінде жаңғырған батырларымыздың бірегейі – Исатай Тайманұлының туғанына биыл 230 жыл толды. Қазақ елінің тәуелсіздігінің 30 жылдығы қарсаңында бұл маңызы зор атаулы күнді атап өтпеу өзімізге сын болатыны анық. Мақалада тәуеліздікке жету жолында, азаттыққа ұмтылған халықтың ұлы перзенті Исатай бабамыздың тұлғалық бейнесі айқындалады.

XIX ғасырда қазақ жері арқылы Орта Азияға қарай ентелей жылжыған Ресей отаршыл әкімшілігін қалтыратып әуре-сарсаңға түсірген, бүкіл қазақ бас иіп мойындап, соңына ерген Исатай Тайманұлы кім еді деген сұрақ 1836-1838 жылдардағы халық-азаттық қозғалыс тарихына қалам тартқан зерттеушілерден дұрыс, әділ бағасын ала-алмай келе жатқан тарихи-философиялық мәселе болып отыр.

Себебі, Қазан төңкерісіне дейін де, одан кейінгі Кеңестік кезең кезінде де бұл сұрақ тек бір жақты таптық идеологияның үстемдігі тұрғысынан қаралап келді. Тәуелсіздікпен бірге енген қоғамдағы өзгерістер төл тарихымызды жаңаша жазуға мүмкіндік беріп отыр [1].

Шындығында Исатай Тайманұлы кім еді?. Ешбір ханға да, батырға да ермеген халықтың Исатайға еруінің мәні неде, талай билер мен шешендер, ақсақалды қариялар мен жауға шапқан батырлардың бітістіре алмаған ру аралық жанжалға Исатай қалайша төрелік айтып, тоқтау салды, өз елінен жеріп Хиуа ханын паналаған Қайыпқали сұлтан мен Науша батырды қасына тартуда Исатай қандай амал қолданды деген сұрақтарға мүмкіндігінше әділ жауап беруге тырыстық.

Исатай 1791 жылы қазіргі Атырау облысы Қызылқоға ауданы жеріндегі Тайсойған құмында Тайман жалы деген жерде дүниеге келген [2, б.103]. Ата-бабаларының шежіресіне салып және зерттеушілермен ақын-жыраулар шығармаларына сүйеніп Исатайдың өз жұртын сараласақ былай болып шығады.

Кіші жүздің Байұлы бірлестігіне кіретін Беріш руының жайық бөлімінен. Жайықтан-Наурыз, Бақалай. Наурыздан-Тілеуке. Тілеукеден-Ағатай, Шағатай, Есіркеп. Ағатайдан-Айболат, Қауат, Жәнібек, Боқай, Атабай. Боқайдан-Бегәлі. Бегәліден-Тайман, Тоғай, Жабал. Тайманнан-Исатай.

Исатайдың өз жұртын саралағанда бүкіл беріш руына ұран болған Ағатай есімі белгілі. Сонда, Исатай батырдың бесінші атасы Ағатай тарихта қалай қалды деген сұрақ туады. Әр ұрпаққа орта есеппен 30-35 жасты есептегенде Ағатай XVII ғасырда өмір сүрген болып шығады [3].

Ағатай арғы біздің ұранымыз, - деп жырлағандағы бүкіл беріш руы ардақ тұтып, батырлық, ақындық, шешендік қадір – қасиеті арқасында ұранға айналған Ағатай батыр туралы ақындар жырға қосса, халық өз арасында аңыз-әңгіме таратқан.

Оларда Ағатай батырдың беріш руы ұранына айналу оқиғасы былайша баяндалады.

Қазақ пен қалмақтың жаугершілік заманында қалмақтың Ахай атты ханы бейбіт ауылдарға шабуыл жасап көп шығынға ұшыратады. Қазақ ауылдары ес жиып Ұлы жүзден Шилібай батыр, Орта жүзден Науша батыр, Кіші жүзден Есет батырлардың жасақтары бірігіп қалмақтарға шабуылдағанмен Ахай ханның қамалын ала алмайды. Ұрыс саябырсып, қазақ қосындарының жауынгерлік рухы түскен мезгілде жалғыз атты жауынгер «Алшындап» ұрандатып жауға тап береді. Оған ілескен қазақ жасақтары қалмақтарды талқандап, көп олжа түсіреді. Жаугершілік заманның заңы бойынша бұйырған олжадан үлес алудың орнына,

жауға жалғыз шапқан Ағатай батыр, ел ағалары батырлар мен билерден өз ұрпағына есімін ұран етіп белгілеуді қалап алады [4].

Міне, сол уақыттан бастап, Ағатай есімі бүкіл атырапқа жайылған беріш руының қасиетті ұранына айналады.

Ағатай өзінің Боқай деген баласына көршілес түркімен елінен қыз айттырып, құда түседі. Боқай қайын жұртына барып, қалындық ойнап жүргенде, түрікмендерге шабуылдаған қызылбастармен / парсылар / шайқаста қаза табады. Қалындық жүкті болып ұл бала табады.

Ағатай немересіне Бегәлі деп ат қойып, өзі тәрбиелейді. Бұл жерде түйіндейтініміз, 1836-1838 жылдардағы қозғалыс кезінде Исатайдың Маңғыстау адайлары мен түркмендерді бітістіріп жер дауын шешуінде қазақ халқының ежелден қалыптасқан қыз алып, қыз берискен көрші елмен құдалығына сенгендігін айтсақ қателеспейміз. Ығылман Шөрековтің «Исатай – Махамбет» жырында түрікменмен байланыс, көрсетіледі [5].

Исатай ауылының Бөкей ордасының территориясына қоныс аударуы 1808 жылдар шамасында, ал Исатайдың ел басқару ісіне араласуында немере ағасы Жабал Беғалыұлының орны ерекше. Исатайдың анасы Нағибала Байұлының Есентемір руының қызы.

Тарихтағы Исатай батырдың бет-бейнесін ең алғаш сомдаған, жауынгер серігі Махамбет, өзінің «Тарланым» атты өлеңінде бейнеледі .

Исатай бейнесі туралы Шернияз ақын толғаулары да Махамбет жырларымен пара-пар [6, б.25].

- Сағынам,ауызға алсам Исатайды!

Ер тумас ел жағынан ондай жайлы.
Қарадан халқы сүйіп «ханым» деген,
Жігіт екен төрт тұрманы түгел сайлы.
Кешегі Исатайдың арқасында,
Ие едім ен дәулетке басы байлы.
Исатай ділмәр еді топтан озған,
Нар еді Байтерекке басын созған.
Ер тумас ел бағына Исатайдай,
Мінезі толқушы еді толған айдай,– деп өлең шумақтарымен Исатайға халық қамқоры деп баға береді .

Исатай Тайманұлының бет–бейнесін жырмен сомдауда, өзіне дейінгі ақын-жыраулар шығармаларын шебер пайдаланған Ығылман Шөреков толғауына тең келетін шығарма жоқ [5, б.21].

Ту сыртынан қараса,
Тұтас екен денесі.
Тоты құстай тұрпаты,
Табылмаған кесімі.
Ат үстіне мінгенде,
Аруағы көтеріп,
Көптен озған төбесі.
Орта бойлы ер екен,
Жауырыны жазық,мойны ұзын,
Оқ тартқанда қолы ұзын.
Сәукеле сатқан,үлкен көз,
Жазық маңдай,кең бетті,
Қырмызы қызыл келбеті.
Ой менен ақыл,білікті,

Сыпайлық,көркемдік,
Салмақпен сабыр,құлықты
Бір денеге сыйғызып,
Жаратқан алла бөлмепті.

Ағайын-туыстары, нағашы, қайын-жұрттары жағынанда әсем көмкерілген бет-бейнесі жағынанда, старшындық-әкімдік лауазымы жағынанда, ауқатты тұрмыс-тіршілігі жағынанда өз заманының алды болған Исатай неліктен көтеріліске шықты?.

Бұған жауапты, бір бақташыны өлтірді, мал тонады деген себептен басқаны айтпайтын орыс деректерінен гөрі тағы да батырдың серігі Махамбет пен басқа да өз заманының ақын-жыраулары шығармаларынан іздейміз. Қазақ ауылдарының қонысының тарылуы, жайылым жерлерінің азаюы, орыс отаршыл әкімшілігі саясатын мүлтіксіз орындаған хан сұлтандардың, жайық орыс-казак әскерінің өктемдігі, озбырлығы халық бұқарасының жаппай наразылығын туғызды. Халық осындай жағдайда тығырықтан шығатын жол іздеді. Әділдікті жақтап, халық мұңын өз мұңындай түсініп, ел басқаратын, дұрыс жол сілтейтін басшылық керек болды. Сырым, Қаратай, Қайыпқали сияқты қозғалыстар басшылары кезінде ақ пен қараны айырып, уақыт талабына жетік болып алған халық, ру басшылары, старшындар басқан қадамы дұрыс, өздеріне жағатын көсемді таңдады. Олардың таңдауы Исатай батырға түсті. Исатайдың көпті ерткен, алдына қойған мақсаты Махамбет шығармаларында айқын баяндалған. Махамбеттің «Баймағамбет сұлтанға айтқаны» атты өлең жырында бұған дейін айтылмаған тек Исатайға ғана тән ойлар түйіні, көтерілістің бағдарламасы іспетті [7].

Исатай батырдың күрескерлік, көсемдік, би-шешендік, батырлық болмысын ақын-жыраулар толғауларымен бейнелей, сомдай отырып Қазан төңкерісіне дейінгі зерттеуші Никита Савичевтің мына бір жолдарын да қалыс қалдыра алмадық. «Ол не бір қиын азап шегіп жүрсе де, аса пысық тапқыр болатын. Тағдыр оны күйрете алмады, өйткені қайғы–қасіреттің батыры ретінде өз тағдырын Исатайдың өзі жасады» [8]

Исатай туралы мұрағат деректерін, ақын-жыраулар шығармаларын, орыс және кеңестік, қазақстандық зерттеушілер еңбектерін саралай, салыстыра отырып ойымызды былайша түйіндедік.

Исатай Таймануұлы өзінің болмысымен, шешендік әділ би өнерімен, батырлығымен, қиыннан жол табатын тапқырлығымен, ақ адал, ақ жарқын көңілімен халқы таныған, тарихта аты мәңгіге қалатын көтеріліс басшысы, халқымыздың азаттық жыршысындай болған батыр ұлы.

Исатайдың батырлығы бұрынғы замандардағыдай жекпе жекте емес, өз заманының озық әскери құралдарымен жасақтанған орыс жазалаушы әскеріне қарсы шығуында, әскери өнерді, қол басқару өнерін терең білгендегінде, жауға шапқанда қолдың алдында болып, кейін шегінгенде жолдастарын қорғалап қолдың артынан жүруінен көрінеді.

Исатайдың осы қасиеттерін қарсыласы полковник Геке де таңдана мойындап, Исатайды шын соғыста емес, байқаусызда, кездейсоқ жеңдік деп бағалаған.

Исатай әділ би, сөзге шешен, турашыл адам. Бұл қасиеті Исатайдың Жәңгір ханмен оның әкімдеріне орыс саясатын қолдап,халыққа озбырлық жасаған әрекеттерін беттеріне басуында,адай мен әлім рулары арасындағы жер таласын бітістіруінде,қазақ пен түрікмен арасындағы кикілжіңді шешуінде көрінеді.Исатайдың ел тұтастығын ойлаған істері,оның бай мен жарлыны,румен руды,жүзбен жүзді бөлмеу идеясында жатыр.

Бұл бағытта Исатай қазақ хандарының ел басқару істерін, қазақ қоғамының рулық генеологиясын жете айырып, білуі өте маңызды. Бір мысал, қазақтар Кіші жүзде әлімұлы руларын аға ру ретінде қадір тұтқан. Мұны хандар да сақтап, орынды пайдаланған. Ру

арасында тепе-теңдікті, бірлікті сақтап, әлімұлы арқылы бүкіл арқа, маңғыстау, сыр бойларына ықпал еткен. Әлім руы Исатайға ақыр аяғына дейін сеніп, көтеріліс кезінде бірге болған [9].

Исатайдың халық азаттығын, ел тәуелсіздігін ойлауы оның болмысының айнасы деп бағалауға тұрады. Зерттеушілердің бізге дейін Исатай көтеріліс басшысы ретінде Жәңгір хан ордасын қалың қолмен қоршап, ханды өлтірмеуі, оның басты кемшілігі деп бағалауы Исатай өмірін дұрыс зерделегенде ғана ол ойлардың мүлде қате екенін түсінгендейміз.

Исатай барлық қиындықтардың «қаралы заманның» басты кінәлілері орыс отаршылдары деп бағалаған.Сол үшін күрескен асыл ер.

Азаттық үшін күресте, мақсатына жету үшін бірінші өзіне Жәңгір ханды түсіністікке шақырды, кейін бұл жоспары болмағасын Жайықтан өтіп, бүкіл қазаққа жар салды. Азаттық жолында өз жанұясын да, өз өмірін де жау оғына тосқауыл қойды. Өзі бастаған күреске ол сенді. Артында қалған ұрпақтары қасиетті істі жалғастырады деп ойлады.

Исатайдың арманы бір ғасырдан аса халқымыздың ардақты ұл-қыздарының алға қойған мақсатына ұласты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бердіғожин Л. Исатай экранда // Парасат. 1992. N11; Бекбаев К. Фильм об Исатае Тайманове // Прикаспийская коммуна. 1992. 1 апрель.
2. Шамғонов А.Исатай Тайманұлының ұрпақтары. Атырау. 2001. 103-б;
3. Бердіғожин Л. Б. Исатай-Махамбет:Азаттық күрес сардарлары. «Өлке» баспасы.Алматы 2011. -208 б.
4. Жаулин К.М. Исатай Тайманұлы-Тәуелсіздік жолындағы күрескер.\\ Исатай Тайманұлының 230 жылдығына арналған республикалық ғылыми практикалық конференция.-Атырау,2021.
5. Шөреков Ы. Исатай – Махамбет. 21 б.
6. Сараев Ә. Исатай мен Махамбет. 25-28 б.
7. Төлегенов Ж. Алып анадан туады // Атырау. 2001.
8. Кекілбаев Ә. Азаттықтың ақ таңы. А., 1998.
9. Есмағамбетов К. Азат рухтың күрескері. А., 2003.164-б.

ӘОЖ 37.013.73

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ АБАЙТАНУ ҒЫЛЫМЫ

Алпыс А.Н., 1-курс студенті, Музыкалық білім мамандығы, жыршы - термеші, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан.

Есмаганбетова Ш. К., Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, У.Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық институты өнер кафедрасы аға оқытушысы.

Ахмет Байтұрсынұлы: «Қазақтың бас ақыны – Абай. Онан асқан бұрын – соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ... Абай сөзінің дұрыс емес, қате айтылған, теріс айтылған, жұмбақ қылып, ашпай айтылған ешнәрсесі жоқ. Дұрыс, түзу, тиісті орнында айтылған сөздер. Оған оқушылар түсінбесе, ол Абайдың үздік ілгері кетіп,

оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді... Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білу керек»

Ұлы ақын, кемеңгер тұлға, хакім Абай шығармашылығы – адамзат мәдениетінің рухани асыл қазынасына қосылған асыл мұра болып табылады. Дана Абайдың философиялық тереңдігімен, көркемдік, эстетикалық қуатымен, мағыналы салмағымен, ғибраттық, тағылымдық мәнімен ерекшеленетін ойлы сөздері халық жүрегіне жол тапқаны мәлім.

Абайтану – қазақ әдебиеттану ғылымының үлкен бір саласы және бір ғасырдан астам тарихы бар кемел ғылым. Қазақ поэзиясының күн шуақты асқар биігі атанған ұлы Абайдың шығармашылығын арнайы тереңдетіп оқыту болашақ мамандардың ғылым мен теориялық дайындығын нығайтып, кәсіби шеберлігін Абайтану ілімі рухани негізінде дамыта оқытудың мәні мен маңызы өте зор деп санаймыз.

Қазақ халқының ұлы ақыны Абай мұрасы ғылыми рухани әлем қоймасының кілті. Абай әлемі телегей теңіз, сарқылмас қазына. Абай мұрасын жан-жақты игеру – толассыз мәдени процесс.

Абайтану ғылымына академик Зәки Ахметов былай деп баға берді: «Абайтану кемеңгер ақынның өмірі мен шығармашылық өнері, философиялық, қоғамдық, эстетикалық көзқарастары, қазақ поэзиясындағы өлең жүйесін, ақындық тілді дамытудағы үлесі, музыкалық мұрасы жайлы сан-салалы зерттеу еңбектерді қамтиды» [1, 218]

Абайдың өмірі мен шығармашылық өнерін зерттеудің алғашқы өнімдік кезеңі деп А.Байтұрсынұлы, К.Ысқақұлы, Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, І.Жансүгіров, Қ.Жұбанов, Ы.Мұстамбайұлы, Ғ.Тоқжанов секілді әдебиет пен мәдениет қайраткерлерінің зерттеу еңбектерін, мақалаларын атауға болады.

Абайтану ғылымының тарихына қатысты қәзіргі таңда сөз айтқан ең алдымен ойымызға М.Дулатовтың «Қазақ» газетінің бас мақаласы ретінде басылған «Абай» деген мақаласындағы «Абайдың өлген күнінен қанша аалыстасақрухына сонша жақындармыз», - [2, 195] деген аталы сөзі оралады. Шындығында да уақыт көші қанша алыстағанымен де, Ұлы ақын мұрасына, рухына соншалықты жақындай береріміз анық. Уақыт кеңістігіндегі ғасырлар деңгейі мөлшерімен қарасақ Абай жинағының жарық көргеніне бір ғасырдан астам уақыт болды. Ендеше тұңғыш жинақ оқырман қауым назарына ұсынылғаннан бері ұлы ақын мұрасын, оның дара болмысын, азаматтық келбетін, мол әдеби мұрасын тану, таныту дәрежеміз қандайлық деңгейде, не істелінеді, алдағы уақыттардағы міндетіміз қандай деген сұрақтарға жауап іздеуіміз бүгінгі күн талабы деп есептейміз.

Біздің негізінен алғанда арнайы тоқталып, зерттей нысанына айналдырған абайтану ғылымының бастау бұлағында, алғы сапында тұрған тұлғалардың бірі ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының абайтану тарихындағы өзіндік қолтаңбасы жайында қысқаша болса да сөз етуді дұрыс деп таптық.

Ұлт ұстазы, атақты «Әдебиет танытқыш» атты монументальдық зерттеу кітабының авторы А.Байтұрсынов былай деп сабақтайды: «Қазақтың бас ақыны – Абай. Онан асқан бұрын-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ. Ақмола, Семей облысында Абайды білмейтін адам жоқ, - дей келе Ахмет Байтұрсынов, - Абайдың сөздері кітап болып басылып шыққанша Абайдың аты да, сөзі де Торғай облысына естілмеуші еді»,- дейді [3,258]. Ал, Міржақып Дулатов болса: «Не шара! Қазақ әдебиетінің атасы хакімінде алтын әріппен жазыларлық Абай Шыңғыс тауында туып, Шыңғыс тауында 60 жылдық өмірін өткізіп, сол Шыңғыс тауында өледі. Туғанын, жасағанын, өлгенін өз елі Тобықтыдан басқа қазақтың көп жері білмей де қалады. Осы заманда үш ауыз сөздің басын құрай

білетіндердің жазулары тасқа басылып, халыққа тарап, сынға түсіп тұрғанда, Абай сөзі өзі өлгеннен бес жыл өткенде басылды», - [2, 173] деген еді.

Зер сала қарасақ Алаш арыстарының айтқан сөздерінде үлкен мән жатыр. Абай есімінің кең қазақ сахарасына таралуына, ұлы ақын сөздерінің «көкірегі сезімді, тілі орамды», «үлгілі жас» пен сөз танырлық адамына жетуіне басты себеп болған – тұңғыш жинақ екендігі тағы да айқын. Әйтпесе: «Мақтап отырған Абайы біздің Әубәкір, Сейдахмет, Ақмолдаларымыз сықылды біреу ғой деп жүрдім», - деп сөз басындағы Ахмет Байтұрсынұлы айтқанындай көзі ашық Алаш азаматтары ақынды толық тани алмай қалар ма еді, дәл заманында Абай жинағы жарық көрмесе, ақын өлеңдері өз қолдарына тимесе ақын туралы пікір айту, баға беру де мүмкін болмас еді деп ойлаймын. «1903 жылы қолыма Абай сөздері жазылған дәптер түсті. Оқып қарасам, басқа ақындардың сөзіндей емес. Олар сөзінен басқалығы сонша, әуелгі кезде жатырқап, көпке дейін тосаңсып отырасың. Сөзі аз, мағынасы көп, терең», - дейді Абай өлеңдерімен алғаш танысқан кездері туралы А.Байтұрсынұлы.

«Қазақ» газеті Абайдың қайтыс болуына он жыл толуына орай қазақ елінің ұлы ақыны Абайдың өмірі мен ақындық өнерін таныту мақсатында ертерек қамданып, арнайы мақалалар циклін жариялауды қолға алды. Газеттің редакторы Ахмет Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақыны» деген мақаласының жариялануы абайтану тарихына елеулі рухани құбылыс ретінде қабылданды.

Ахмет Байтұрсынұлы Абай мұрасын исі қазақтың танып білу керектігін уақыт талабы ретінде бағалады. «Қазақ» газетінде жарияланған М.Дулатовтың, Н.Төреқұловтың мақалалары да Абайды қазақ халқының рухани данасы, жаңа бағыттағы әдебиеттің көшбасшысы, шебер аудармашы ретінде танытып бағалауынан авторлардың білім деңгейі биік жатуын көреміз.Семей қаласында 1918 жылы жарық көре бастаған «Абай» журналында ақын шығармаларын танып білу, халықтық таным тұрғысынан бьағалау мақсатында зерттеулік мақалалар мен Абай шығармаларынан үзінділер жариялап жатты.

Ә.Бөкейханұлы 1905 жылы «Семипалатинский листокта» жарық көрген қазанамасынан бастау алып, кейіннен Қ.Ысқақұлының, А.Байтұрсынұлының, М.Дулатұлының парасатты пайымдауынан кейін Абай қазақ газетіндегі өзіне лайықты орнын ала бастаған болатын. Ақындар Абайды жырғы қосты. 1918 жылы ақпан айынан бастап Семей қаласында Ж. Аймауытовтың редакторлығымен «Абай» журналы шыға бастады. Журнал ақын Абайдың атымен аталады. «Абайдың» алғашқы саны «Журнал туралы» деген «Екеудің» беташар мақаласымен ашылды. Онда: «Сөз сабырға, іс жыбырға айналды. Береке кетіп, азды, тозды. Сол кезде қалың надан, қара тұманды қақ жарып шыққан бұлақтай жарқ етіп Абай туды. Ақылды дана, рахымды әділ, шынға сусаған, қыңырды жөнге, қисықты тезге салмақ болған, бұзықтықпен алысып өткен Абай еді. Қазақ әдебиетіне жөн берген: сөздің сыртын сырлап, ішін түрлеген, өлеңнен өрнек шығарған, ақындық, сыншылдық бірдей дарыған Абай еді. Өнер тап, оқы, харакет қыл, тәрбие ал, ынсапты, адал бол деп қақсап өткен Абай еді. Халықтың қамын же, адам баласын бауыр тұт, адамшылыққа қызмет ет деген Абай болатын, өмір жолында Абайдың айтпағаны аз. Ақыл, білім, сезім, терең ойлығына қарағанда, Абай қазақтан шыққан философ» (данышпан) екендігін айта келіп, «...кемеңгердің атына арнап, журналымыздың атын «Абай» қойдық», - [4, 97] деп жазды. Ол «Басқа жұрттың білімдісінен Абай кем емес, білімдіні құрмет ете алмасақ – тоғышарлығымыз» - деп, Абайды аса жоғары бағалайды.

Ұлы ақынның классикалық мұрасы жайында өз пікірі мен бағасын айтуға талпынған А.Байтұрсынұлының 1913 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақтың бес ақыны» атты осы мақаланың ғылыми маңызы ерекше. Автордың айтуына қарағанда Абай өлеңдерімен 1903 Мүрсейіт қолжазбасы арқылы танысқан. Абайдың ұлылығы мен кемеңгерлігі жайында:

«тарихи миссиясы, рухани болмысымыздағы орны, көркемдік-эстетикалық сипаттары дұрыс көрсетіліп, терең талданып, алғаш рет қазақ оқырмандарының алдына тартылды», - дейді. Мақала Абай поэзиясы табиғатының қыр-сырын түгел ашып бергенімен, бүгінгі таңда Абайтану аталатын ғылымында сала-сала болып зерттелген басты ерекшеліктерін тап басып танып, нақты пікір білдірген. Біріншіден, Абай өлеңдерінің жаңаша леппен, өзгеше өрнекпен құрылғанына назар аударып, реалистік және жаңашылдық сипатының ерекшелігін айрықша атайды. «Абай сөзі заманындағы ақындардың сөзінен оқшау, олардың сөзінен үздік, артық. Сөзі аз, мағынасы көп, терең. Не нәрсе жайынан жазса да Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қарамай жазады» деген баға алғаш айтылуымен ғана емес, ғылыми-зерттеушілік тұрғыдан нақты айтылуымен де құнды. А.Байтұрсынұлы «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» ұғу үшін «Сөз түзелді, халқым-ау, сенде түзел» деп Абайдың өз айтқанындай түзеліп, түсініп, үлгі ала отырып оқу қажеттігіне ерекше тоқталады. Алғаш оқыған адамға абай өлеңдерінің ауырлау соғатын себебі ақынның кінәсі емес, «оқушылардың түсінерлік дәрежеге жете алмағанынан болатын кемшілік» деп көрсетеді. Ұлы ақынның дүниетанымдық және эстетикалық көзқарасының қалыптасуына орыс әдебиетінен алған танымы мен тәлімін сөз етеді. Мақаланың ғылыми-зерттеу ретіндегі мәнін танытатын құнды жері – Абай поэзиясын тереңдеп қарастырған тұсы. Тіл білімі ғылымында алғашқы қазақ тілі оқулықтарын жазған, кейін әдебиет теориясының мәселелерінен «Әдебиет танытқыш» атты еңбек жарияланған. Ахмет Байтұрсынұлының білімді әдебиетші ретінде қазақ өлеңінің құрлысы мен жүйесіне жетік екені байқалады. «Ғылымды жұртта өлең жазу, сөз жазу нағыз қадірлі істің бірі екенін» [3, 259] орыс әдебиетінің әсері арқылы ұққан Абайдың өнерпаздық тұлғасының қалыптасу өлеңдері өнер деп бет бұрған кезеңінен басталғанын дәлелді түсіндіреді.

«Орыс ақындарымен танысып, өлең орны қайда екенін білгеннен кейін, Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет, ықыласпен күтіп алып, төр түгіл тақтан орын берген». Абай өлеңдерін «қандай үлгілі, қандай мағыналы, қандай асыл, қандай терең сөздер» деп бағалайды. «Өлең сөздің патшасы, сөз сарасы» аталатын өлеңін түгелдей тұтас келтіріп, ақынның поэзияға, сөз өнеріне деген көзқарасын, талғамын, өлеңге өнер туындысы ретінде қоятын талабын танытады. Абай поэзиясындағы ой шеберлігі, жаңа үлгі, өзгеше өрнек (яғни мазмұн, түр, ырғақ) пен бунағы туралы ой-тұжырымдары назар аударарлық. Себебі, бұл пікірінде Абай өлеңдеріне теориялық тұрғыдан ғылыми талдау жасау ниетімен қоса, ақынның новаторлық тұлғасын таныту мақсаты да жатыр. Мақаланың «Абайды қазақ баласы түгел танып, тегіс білуі қажет! Абайды қолымыздан келгенше қадірлі жұртқа таныту үшін мұнан былай кейбір өнегелі, өрнекті сөздерін газетаға басып, көпке көрсетпекшіміз» [4, 148] деп аяқталуы да сондықтан.

Қорыта айтқанда, К.Ысқақұлы, Ә.Бөкейханұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлдарының қазақ әдебиетінің көрнекті дарындары туралы мақалаларында олардың өмірі мен творчествасын танытуға деген талап тілек те анық көрінді. Сондықтан Ахмет Байтұрсынұлы өзінің төңкеріске дейінгі азды-көпті ізденістері арқылы әдебиет теориясының келелі мәселелерін меңгеру жолында біршама қадамдар жасады дер едік. Сондай ізденістердің алғы сапында абайтану ілімі тұрғаны да қандай ғанибет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырған З.Ахметов, Т.Шаңбаев. – Алматы, Ана тілі. 1998. – 384б.
2. М.Дулатұлы Шығармалары. 2 том. А. 1997.
3. А.Байтұрсынұлы Ақжол. Алматы, 1991.

4. Ж.Аймауытұлы Бестомдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ғылым», 1997.
5. А.Байтұрсынұлы Маса . Өлеңдер мен көсемсөздер.А., «Раритет», 2005. – 208б.
6. Р.Зайкенова Абайтану. Астана: Арман-ПВ, 2016 – 3б.

УДК 372.881.111.1

ТИПОЛОГИЯ ЗАДАНИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ АУДИРОВАНИЮ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПОДКАСТОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Балабан А., магистрант, 2 курса, филологический факультет, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева
Абдыхалыкова А.М., к.п.н., ассоциированный профессор, научный руководитель, ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, г.Нур-Султан, Казахстан

Данная статья посвящена использованию одного из современных технических средств обучения иностранному языку - подкастов. В статье описывается понятие «подкаст», виды подкастов и подходящие упражнения с использованием подкастов с разными целевыми аудиториями. Показано, что использование подкастов в обучении английскому языку позволяет расширить и обогатить лексический словарь, сформировать и совершенствовать разговорные навыки.

Навыки аудирования при обучении языкам часто остаются без внимания и отодвинуты на второй план после устной и письменной речи. Это является, большим минусом, учитывая, что именно этот навык чаще всего используется в общении. Доказано, что около сорока процентов нашего ежедневного общения тратится на слушание, тридцать пять процентов - на разговорную речь, шестнадцать процентов - на чтение и девять процентов - на письмо. Однако, решающую роль в общении и овладении языком, понимание на слух является ключевым фактором в изучении языка. Мы учим язык, учимся говорить, выражать свои мысли и идеи через слушание.

Традиционный метод, когда учитель читает или проигрывает отрывки диалогов и текстов, а ученики слушают, не помогает учащимся улучшить навыки аудирования и говорения из-за отсутствия вспомогательных материалов, таких как использование современных технологий, которые могут помочь студентам прочувствовать реальную среду носителей языка и помочь им научиться не только слышать иностранную речь и понимать ее, а также говорить. Цель статьи состоит в том, чтобы ознакомить преподавателей с упражнениями, которые можно использовать как инструмент в развитии способностях аудирования и говорения с помощью подкастов. Исходя из этого, мы выдвигаем гипотезу, что если преподаватель использует подкастинг при обучении английскому языку, то способности аудирования и говорения учащихся повысятся.

Что такое подкасты и как их задействовать в обучении английского языка?

За последние пару лет, в связи с пандемией обучение стремительно перешло в дистанционный формат с использованием онлайн-платформ. Преподавание в школах и университетах вышло на новый уровень с применением ИКТ. Один из цифровых форматов, который сейчас популярен в повседневной жизни и самообразовании – подкасты.

Подкасты были разработаны в 2004 году, благодаря Адаму Карри [1], который написал код программы, позволяющей автоматически загружать новые аудиофайлы с использованием RSS (специальный файл, который используют для описания новостей сайтов содержащей ссылку на полную версию текста). Файлы воспроизводились на компьютере и

переносились на MP3-плеер. В 2019 году подкасты стали более популярны, многие радиостанции, блогеры, ведущие шоу на ТВ, кинозвезды, писатели, ученые и т.д., создают подкасты на разных платформах (YouTube, Spotify, BBC, WBUR, New York Times podcast и т.д). Подкасты могут быть в виде аудио и видео формате, разной тематики, например, наука, хобби, кино, политика, игры, психология и т.д. Подкасты могут быть разной продолжительности, выходить несколько раз в неделю, и слушатель может получить доступ к прослушиванию в любое время, имеет возможность скачать и прослушивать не только в онлайн формате, а также офлайн.

В интернете можно найти множество подкастов различных жанров на разных языках для молодого и взрослого поколения. Записывать подкасты сейчас может каждый человек (ребенок, школьник, студент, преподаватель). Существует 8 видов подкастов: интервью подкаст, формат беседы с ведущим, формат монолога, формат рассказа (повествования), перепрофилированный формат, формат круглого стола, формат художественного/театрального подкаста и гибридный подкаст. Для того, чтобы облегчить работу преподавателям в поисках подкастов и заданий к ним, были созданы специальные учебные подкасты, посвященные изучению иностранных языков. Это позволяет решить целый ряд методических задач, среди которых развитие навыка аудирования и умений понимания иноязычной речи на слух, формирование, увеличение лексического словаря, развитие умений говорения и письменной речи [2, с.92] В результате исследования мы задались вопросом какие задания можно использовать с подкастами для каждого из трех этапов аудирования.

Pre-Listening:

Упражнения для предварительного прослушивания, описанные ниже (табл.1), помогают нашим студентам подготовиться к тому, что они собираются услышать, и это дает им больше шансов на успех выполнить заданные задачи.

Таблица 1

«Think about»	«Vocabulary»	«Predict»
Цель: активизировать предварительные знания наших студентов.	Цель: ознакомить студентов с вокабуляром, который будет в подкасте	Цель: развитие когнитивных навыков, навыков прогнозирования
Упражнения	Упражнения	Упражнения
• Высказать свое мнение • Поделиться знаниями по теме •Использовать фотографии, графики • Мозговой штурм по теме • Прием KWL (know/want to know/learn)	• Обзор слов • Сопоставляйте слова с картинками или определениями • Дайте список слов и попросите студентов дать краткое резюме	• Предсказать по названию/key words/ фото, что будет • Обрисовать недостающие части текста

While-Listening:

Студенты, должны знать какую цель они преследуют, чтобы могли сфокусироваться и внимательно слушать. Существует три типа заданий во время прослушивания, которые описаны ниже (табл.2), вы должны выбрать только один.

Таблица 2

While-Listening: What are we doing?		
Цель: пытаемся выяснить главную идею подкаста	Цель: пытаемся услышать конкретные события	Цель: пытаемся услышать детали
Упражнения	Упражнения	Упражнения
• Нарисуйте то, что описано в отрывке • Запишите ключевые фразы и некоторые детали	• Обрисовать процесс • Расписать порядок событий • Сопоставлять или поставить по порядку фотографии • Тест "True/Fals"	• Заполнить пропуски в тексте/диалоге/диаграмме • Заполните диаграмму или график • Выбрать правильный вариант ответа

Post-listening:

После прослушивания всегда должно быть последующее наблюдение, не обязательно с целью проверки понимания, но для того, чтобы дать студентам удовлетворение от осознания того, что они могут применить то, что они только что услышали, к своему обучению или даже к своей жизни. Прослушивание после прослушивания не следует рассматривать как тестирование. Это просто проверка того, поняли ли студенты отрывок и смогут ли они использовать услышанное в будущем. В post-listening целью обычно является задействовать навык говорения, поэтому были использованы следующие упражнения:

• Учащиеся могут разыграть звонок главному герою во время прослушивания и прокомментировать то, что они сочли интересным или высказать свое мнение по поводу проблемы.

• Учащиеся могут представить себе другое окончание прослушиваемого отрывка.

• Учащиеся могут составить карту истории или разыграть сценку того, что произошло и что произошло бы, если бы прослушивание продолжалось.

• Учащиеся могут составить 2 minutes talk и записать аудиофайл. Студенты могут записать свой собственный подкаст также на диктофон в телефоне или online. Задания могут быть совершенно любые: пересказ или анализ текста; составление собственной истории, диалога, интервью, дебатов, радиопрограммы, аудиогида.

Проведенные исследователями эксперименты с использованием подкастов указывают, что подкасты и приложенные к ним упражнения положительно влияют влияют на развитии аудитивных навыков [3, с. 242]. Более того, подкасты влияют на развитие коммуникативных навыков, и в конечном счете на формирование коммуникативной компетенции.

Подводя итог основной информации о подкастах и его упражнениях, можно сказать, что подкаст – новомодный инструмент для обеспечения качественного процесса обучения. Прослушивание подкастов повышает мотивацию и целеустремленность студентов, что способствует улучшению учебного процесса. Студенты не только повышают свой уровень владения языком, используя современные источники, но и получают актуальную информацию об иностранном мире за пределами своей страны. Использование технологии подкастинга открывает перед учащимися больше возможностей, связанных с преодолением языкового барьера за счет вовлечения в аутентичную языковую среду.

Список использованных источников:

1. Адам Карри - Adam Curry // Википедия – свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. URL: https://datewiki.ru/wiki/Adam_Curry

2. Подкасты как инновационное средство обучения английскому языку в вузе / Д. В. Дмитриев, А. С. Мещеряков // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. – 2014. – № 3 (31). – С. 192–199.

3. Формирование навыков аудирования на уроках иностранного языка в средней школе посредством подкастов и видеокастов / Стройков С.А., Мазина А.А., Стройкова М.Д. // Высшее гуманитарное образование XXI века: проблемы и перспективы: материалы четырнадцатой международной научно-практической конференции. Самара: СГСПУ, 2019. С.237-243

4. Подкасты в обучении иностранному языку // Язык и культура / П. В. Сысоев – 2014. – № 2. – С. 189-201.

УДК: 001.2: [82+7]

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Болатов А.Қ., М. Дулатов атындағы Қостанай инженерлік-экономикалық университеті, Инженерлік-технологиялық факультет, Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтамасыз ету мамандығы, 1 курс

Жандарбекова Г.Д., М. Дулатов атындағы Қостанай инженерлік-экономикалық университеті, Жалпы білім беретін пәндер кафедрасы, оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі

Мақалада Ұлы ойшыл Абай шығармаларындағы білімнің, ғылымның алар орыны, адамдықтың негізі біліммен өлшенетіні туралы баяндалған. Білім мен ғылымның ұштастығы адамның адам болып қалыптасуына ықпал етеді. Көзі қарақты, көкейі ашық ұрпақ білім көкжиегінде мәңгі қалықтап жүрері анық.

Ұлы ойшыл Абай жас ұрпақтың білім алып, ғылымды игеруіне айрықша мән бергендігі оның өлеңдері мен қара сөздерінде мейлінше байқалады. Себебі, білім мен ғылым өркениетке бастар алғышарт екендігін ақын жете түсінген, жан-тәнімен терең ұғынған. Қаншама жылдар бұрын айтқан Абай тағылымы бүгінгі таңның білімі мен ғылымы шыңының асқақ алыбындай. Білім алу қазіргі таңда әрбір адам баласы үшін міндетті түрде алдынан ашылатын есік болса, оның мектеп атты қасиетті табалдырығын аттау барша жас өркендер мен өрендердің басынан өтетін жағдай. Білімге деген көңіл бөлу бүгінгі таңда тәуелсіз елімізде мемлекеттік деңгейге көтерілген басты әрі негізгі мәселе екендігінде ешкімнің күмәні жоқ. Яғни, білім алуға жан-жақты алғышарт жасалынған. Қазірде елімізде интеллектуальдық дүмпу қажет екендігін өмірдің өзі алға тартып, яғни жетелеп отыр.

Қазіргі педагогикада білім мен ғылымға бейімделудің ерте кезден басталу керек. Қазірде білім берудің сандық және сапалы деңгейі мен түрлері саналуан болған шақта, білімнің қадір-қасиеті мен құдіретін жоғалтып алмауды ұмытпаған жөн. Білім, шын мәнінде, ұлы күш екендігін әрбір жас ерекше сезінгені дұрыс. Олай болса, ұлы Абайды толғандырған білім мен ғылым мәселесінен біздер бүгінде нені ұғамыз? «Жасымда ғылым бар деп ескермедім» атты өлеңінде ақын ғылымды жас кезден бастап үйреніп, білудің қажеттігіне айрықша көңіл бөледі. Жас шыбық секілді иілгіш, бейімделгіш шақта, ғылым да бойға тез

даритындығын қадап айтты. Жастарды білім-ғылымға шақыра отырып, тек қажырлылықтың, арқасында ғана ғылымға қол жеткізуге болатынын алға тартады.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол да жоқ жарыместі «жақсы» демек...
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек, - [1, 55 -б].

Ұлы ақын ұғымында білімді болу – сөздің сарасын сезе білу. Сөзді былғау, құрмет тұтпау, орынсыз көсілу – бейшаралық, ақынға тән емес қылық. Және де:

Кісімсінген, жеп кетер білімсіз көп,
Жіберсем, өкпелеме көп жамандап,

– дейді «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» атты өлеңінде. Яғни, адами қылыққа тән кісімсіну, ақыл сөзге ынта қоймау, бос мақалдау, біреуді алдап, біреуді арбау, мақтау өлең айтып, сөз қадірін кетіру, әншейін күн өткізбек ниеттегі әңгімелерді құлай тыңдау, мақтан қуу, мал құмарлық, қусың десе қуану, ынсап-ұят, ар-намыс, сабыр, талапты ешкімнің де керек етпеуі, терең ой, терең ғылымды іздемеу, өтірік пен өсекті жүндей сабалау секілді қылықтар күні кешегі заманға орай айтылса да, дәл бүгінгінің тірі, жанды сөзі секілді өз оқырманын толғандырады. Және де осынау қитұрқы теріс қалыптағы мінез-құлық, жүріс-тұрыс мәселелерінің баршасы білімсіздіктен туындайтынын Абай айқын аңғартады. Яғни, білімнің, ғылымның алар шыңы әркез биіктерде екенін алға тартады. Демек, білім мен ілім қатар жүретін құбылыс болмақ қай кезде де.

Біреуден-біреу артылса,
Өнер өлшеніп тартылса,
Оқыған, білген – білген-ақ,
Надан – надан-ақ сан қылса.
Оқыған білер әр сөзді,
Надандай болмас ақ көзді.
Надан жөндіге жөн келмей,

Білер қайдағы шәргезді, - дейді Абай ақын өзінің «Біреуден-біреу артылса» өлеңінде. Тарих парақтарының қиын-қыстау кезеңінде, ең алдымен, экономикалық, жалпы алғанда, дүниенің оңды болуын ғана ойлаған заманда білім алу, оны игеру, ортақ игілікке жарату, тәуелсіздік мүдделеріне қызмет етуде ұлы Абайдың білім жайлы жан-жақты ойларын өз туындылары арқылы ұрына отырып, жүзеге асыру да аса маңызды іс деп білеміз [2, 97 -б].

Абай заманы мен қазіргі заманды салыстыратын болсақ, әрине, арасы жер мен көктей. Рас, қазіргі XXI ғасырда оқымаған, мектеп көрмеген, сауатын ашпаған, білімсіз адам мүлде жоқтың қасы. Бәрі оқыған. Мектеп көрген. Білімді. Осы өлеңде айтылғандай, адам баласы арасында өнер іздену, яғни, біздіңше, әртүрлі кәсіптің өзі бүгінде шынайы өнерге айналғандығы жалпыға аян. Өнердің қай түрі болмасын, нақтырақ айтқанда, әрбір кәсіп түрін дара өнер деңгейіне көтере алуымыз керек. Абай осыны меңзейді. Бастысы талап болса, білуге, оқуға деген ынта оянса, өзі сүйген өнерін қалап алатындығына ұлы ақын бек сенеді.

Білгенге маржан,
Білмеске арзан,

Надандар бахра ала алмас, – дейді «Сегіз аяқ» шығармасында. Білімді, білікті адам қашанда өз пайдасын, өз үлесін ала алады. Қоғамдық бәсекеде, мәселенің байыбына жете үңілу, мемлекеттік пайданы дөп сезіну – аса қажетті қасиет. Мемлекеттік менталитет,

ұлттық, мемлекеттік білім мен ғылымның негіздерін Абай туындыларынан еселеп табуға болатындығы да сол себептен. Мінеки, Абай өлеңдері мен өзге де шығармалары мемлекеттік идеологиямыздың бет-бейнесі бола алатындығының тағы да бір сыры осында десек қателеспейміз.

Біліммен бірге ғылымның да пайдасын ерте сезінген данышпан Абай. өз халқына оны емірене жеткізген де. Мақтану, босқа желігу, шенді шекпен жапқанға мәз болу секілді шынайы ғылымға жат мінездерін «Мәз болады болысың» атты өлеңінде атап көрсетіп, болыстыққа таласу психологиясының терең әрі қитұрқы иірімдерін жасырмай, тарамдап баяндайды:

Білімдіден шыққан сөз,
Талаптыға болсын кез.

Білімдінің талаптыға кез болуы шарт деп біледі. Ия, айғағы солай. Білімдінің міндетті түрде нұры, сыры болары хақ. Нұры сәуле шашып, сыры тереңге бойлайды. Ол құбылысты тек көкірегінде көзі бар, санасы сәулелі жан ғана аңғарады, түсінеді, түйсінеді, байқайды.

Шығармаларының бірсыпырасында Абай білген мен білмегенді қатар қойып, біріншісінің талапқа, ізденіске серік болатынын, екіншісінің көзі ашық болса да, көңілінің соқыр екендігін, рухани азықтан көрі оны қарын мәселесі көбірек толғандыратынын жұмбақтап емес, сыр сипатында терең әрі тиянақты, нақты мысалдармен суреттейді.

Сәулең болса кеудеңде,
Мына сөзге көңіл бөл.
Егер сәулең болмаса,
Мейлің тіріл, мейлің өл, - деп толғанады «Сәулең болса кеудеңде» өлеңінде. «Білгенге – дүние кең, білмегенге дүние тар» демекші, сәулелі дүниеге ие болған жанның сарайы да әсем әрі ғажайып. Абайдың ұғымында білімнің өзі ынталы, жігерлі, жүрегі жылы, көкірегі ояу, көңіл көзі ашық, талапты жанға ғана қонақтайды.

Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың, елден бөлек.
Жеке-жеке біреуі жарытпайды,
Жол жоқ жарыместі «жақсы» демек.
Ақылда ашу да жоқ, күлкі де жоқ,
Тулап қайнап бір жүрек қылады әлек.
Біреуінің күні жоқ біреуінсіз,
Ғылым сол үшеуінің жөнін білмек, –

дейді ұлы ақын «Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек» атты өлеңінде. Жалпы білім іздеу, білуге талап қылу ақын өлеңдерінің негізгі арқауы, басты мақсаты болып келеді. Бүгін де Абай тағылымы, Абай ілімі өзінің танымдық ерекшелігін жойған емес[2, 115 -б].

Ғылымға бет бұрып, оның пайдасын көрер, баға жетпес шақты дұрыс өткізуді ақын «Жастықтың оты, қайдасың» өлеңінде жырға қосады. Ғылым жолы – ауыр жол. Қоғамды ілгерілететін бірден-бір күш – ғылым. Сергек ақыл, жастық қайрат, қаны тасыған жүрек қана шынайы махаббатпен айналысқанда ғылымның мәнісін артырады, өркениет әлеміне тікелей жол ашады. Мысал келтірер болсақ:

Жастықтың оты, қайдасың, Ғылымның біліп пайдасын,
Жүректі түртіп қозғамай? Дүниенің көркін болжамай?

Расында да, ғылымға, яғни дүниені көріктендіре түсетін күшке жүректі алаулататын жастық шақтың тигізер ықпалы орасан зор. Әрине, ұлы ақын ғылымға қаншама ден қойғанымен, «Өзгеге, көңілің тоярсың» өлеңінде жүйкені жұқартқан ел мінін де жасырмайды. Осындайда ақын уытты сөзін аямай төгеді:

Өздерің де ойлаңдар,Ғылым да жоқ, ми да жоқ,
Неше түрлі жан барсың.Даладағы аңдарсың.

Осынау әуре-сарсаң күніне налыған ақын Абай өзі айтқандай, «қайғы мен ыза қысқан соң», уытты тілін аянбаған. Себебі, ілім мен білім елдің гүлденуіне игі ықпалын тигізеді. Ілім мен білімге деген кержалқаулық, бойкүйездік Ұлы Дала ойшылын қайғыға шөктірді, намысын қажады. Ақын «Қайғы шығар ілімнен» атты туындысында адам бойындағы міндердің бірқатарын атап айтады. «Есер, есірік болмасаң, Тіршіліктен пайда жоқ», «Басалқы сөз сенде жоқ, Айтқан сөзің «малың шаш» деген секілді өлең жолдары толғауы тоқсан, қым-қуыт тіршіліктің ащы да болса, шырқырған шындығы екендігі де тап рас. Адам баласы ұлы Абайдан бері мұндай кеселдерден, міндерден әлі де болса, арыла алған жоқ, қайта күрделене, қатпарлана түскендей сыңайлы.

Абай өзінің «Жиырма бесінші сөзінде»: «Орысша оқу керек, хикмет те мал да, өнер де, ғылым да – бәрі орыста зор» дейді де ойын әрі қарай сабақтайды. «Залалынан қашық болу, пайдасына ортақ болуға тілін, оқуын, ғылымын білмек керек. Оның себебі олар дүниенің тілін білді, мұндай болды. Сен оның тілін білсең, көкірек-көзің ашылады» дейді тағы да. Рас қазірде әлемдік өркениеттің ғылым мен білім, экономика мен саясат, әдебиет пен мәдениет саласындағы қажетті мағлұматтарды алуда орыс тілді ақпараттарды көбірек оқимыз. Қазақ тілінде әлі де аздау. Абай сол үшін «Орысша оқу керек» десе де, ұлттық тілінен безінген бүгінгі кейбір ұрпақтың пайда болатынын мүлдем сезбеген де болар. «Әрбіреудің тілін,өнерін білген кісі онымен бірдейлік дағуасына кіреді, аса арсыздана жалынбайды» дейді. Абай айтудай-ақ айтқан. «Жетелі жеті тілді біледі» дегенді көңіліне тұтқан. Өз тіліне өгейлік танытпаған. Төл тілімізде ұрпақтар мәңгіге оқитын киелі де қасиетті асыл сөздерінің ғажайып та, сырлы әлемін қалдырудың өзі – соның айғағы емес пе. Сондай-ақ Ұлы ақын елімізде білім көзін ашатын мектептердің көптеп ашылуына өз ықыласын салған. Осы тұста Абай: «Балаларды ата-аналарынан алып, мектепке беру керек, олардың біразын мамандықтың бір түрін, біразын басқа мамандықтарды игеруге бағыттау керек. Мектептерді көбейту қажет, оларда тіпті қыздар да оқитын болсын», - дейді [3, 45 -б].

Ұлы ақын білім-ғылымды үйрену үшін, ең алдымен білу керектігіне тоқталады. Біліммен ғылымға құмарлану, білу үшін іздену, ынтық болу, білгенді берік ұстау, білейін деп алға ұмтылу нәтижесінде оған деген махаббат пайда болатындығын алға тартады. «Көңілің шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқалады» - дейді Абай осы сөзінде. Ғылым нақтылықты, анықтықты сүйетіндігін, ал өзімшілдік талас-тартысқа бастайтынын, қалайда жеңу жолын таңдайтынын ұлы ойшыл бүгінгі оқырмандарына да алдын-ала ескертіп тұрғандай.

Ұлы Абайдың өлеңдері мен қара сөздері жас ұрпақ үшін өмірлік бағыт іспеттес. Қазақ даласы енді-енді ағартушылық идеясымен сусындай бастаған шақта, ақын әрі кемеңгер ойшыл білім мен ғылымға қозғау салды, зор серпін берді. Әлемдік деңгейде өркениет атаулысы – білім мен ғылымға арқа сүйей бастағанын дүйім жұртқа алғашқылар қатарында айту, жадында жаттатқызу – халқымыздың аяулы перзенттерінің бірі – ұлы Абайға бұйырғаны әрі заңдылық, әрі қажеттілік болатын. Абай шығармашылығына зер салғанда біздер бүгінгі уақыт тұрғысынан бағамдап, баға берсек, оның білім мен ғылым жайлы ой-пікірлері, көркемдік сөз әлемі әлі де маңызы мен мәнін жоғалтпағанына көзіміз жете түседі. Білім мен ғылымды ұлы Абай бекерге сөз етпегеніне терең түйсінеміз. Келешектің сөзін ту еткен қасиетіне бас иеміз. Қасиеті мен киесі мол ұлағатты сөздерін бойтұмардай сақтап жүруіміздің сыры да осында.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абай Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар. – Алматы: Жазушы, 2003.
2. Абай Құнанбаев. Шығармаларының бір томдық толық жинағы. – Алматы:Қазмемкөркемәдеббас, 1961.
3. Абай. Өлеңдер, поэмалар, аудармалар, қара сөздер. – Алматы: Мектеп, 2007.

ӘОЖ 82 0 (574)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ АТА-БАБАЛАРЫ

Бекетаева А.А. - 6В01701- Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша 3-курс студенті, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
Оспанұлы С. – филология ғылымдарының кандидаты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетің профессоры
Мырзағалиева К.М. – филология ғылымдарының кандидаты , тіл және әдебиет теориясы кафедрасының қауымдастырылған профессоры. А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Шежіре – ата-бабамыздың аты-жөні, тарихы. Біреу білсе, біреу біле бермеуі мүмкін, ата –әкенің әкесі, жеті атадан санағанда үшінші ұрпақ болса, баба, жеті атадан санағанда төртінші ұрпақ, қасиетті, ұзақ ғұмыр сүрген қария –атамыздың әкесі. Қазақ тарихында өткеніміз жайында сыр шертіп, рулас, аталас, бауырлас ата-бабаларымыздың қандай кісілер болғанын, жалпы қазақ тарихын зерттеуде шежіренің атқарар рөлі зор.

Қарағандылық ғалым Мақсат Алпысбес «Қазақ шежірелері –тарихи дерек ретінде» атты докторлық диссертациясында қазақ шежіресіне жан-жақты талдау жасай отырып, олардың аса маңызды тарихи дерек екендігін дәлелдейді [1].

Махмұд Қашқари (1029-1101) «Түрік тілінің сөздігі» кітабында «Мен бұл кітапты хикмет сөздер, сежілер, мақал-мәтелдер, өлең-жырлар, ремез және нәсір секілді әдеби сөздермен безендіріп, лесексұс әліппесі ретімен түзеп шықтым» [2: 591], – деп жазады. Бұл энциклопедиялық туынды 1072-1078 жылдары жазылғанын ескерер болсақ, «шежіре» (сежілер) сөзін алғаш қолданған М.Қашқари деуге негіз бар. «Біздің заманымыз өткен заманның баласы, келер заманның атасы», – деп Ахмет Байтұрсынұлы айтқандай, кешегісіз бүгін жоқ. Ата-бабаларымыз болмаса, біз қайдан пайда болар едік?! Сондықтан да қазақ «Өлі риза болмай, тірі байымайды», – деп тарихымызды ұмытпай, жадына тоқып, кейінгі ұрпаққа ауызша да, жазып та қалдырып отырған. Оған көңіл бөлмегендерді сынап, мінеп «Жеті атасын білмеген жетесіз» деп азамат қатарына қоспаған. Шежіре жазу бүкіл түрік халықтарында бар десек, артық айтқандық емес. Мысалы, башқұрттар біз сияқты «шежіре» десе, татарлар «шаджара», түркімендер «шежіле», қырғыздар «санджыра», қалмақтар «шастир», монғолдар «цээлинджээр» деп атайды екен. Бұл, түбіміз бір түркілігімізді, ағайындығымызды аңғартады.

1911 жылы Орынбор мен Қазан қалаларының баспаханасында басылып шыққан Шәкәрім Құдайбердіұлының «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты еңбегі кітап болып шыққан тұңғыш шежірелер жинағы. Бұл кітапқа А. Байтұрсынұлы 1926 жылы жазған «Әдебиет танытқыш» еңбегінде өз пікірін білдірген[3;247].

Қазақтың алғашқы шежірешісі Өтеміс қажы. Ол ортағасырлық белгілі тарихшы. Оның 2005 жылы жарық көрген «Шығыс нама» кітабы сұлтандар шежіресіне арналып жазылған.

Нұржан Наушабаевтың «Манзумат қазақия» (Қазан, 1913) кітабында қазақ шежіресінен біраз мағлұмат бар. Нұржан шежірені өлеңмен жазған. Осы сияқты М.Тынышбаевтың, Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің, Файзолла Сатыбалдыұлының, Сабыржан Шүкіровтің, Қоғабай Сәрсекеевтің, т.б. шежіре кітаптары жарық көрді. Әсіресе егемендігімізді алғаннан кейін әр тайпа, ру өз шежірелерін шығара бастады.

А. Байтұрсынұлы шежіреде «уақиғаны жылдап тізгендіктен басқа еш тәртіп болмайтынын» айта келіп, «Ел шапқан мен қатын-бала шапқан әңгімесі қатар тұрады; бір жерінде әңгімені қойылтып, маңызды түрде айтса, екінші жерінде рас болған уақиғаны сөйлетсе, екінші жерінде тек жұрт аузындағы әуезе болған өтірік-шынды әңгімелерді сөйлеп кетеді» [3; 247],-деген пікір айтады. Дегенмен, қазақ тарихында өткеніміз жайында сыр шертіп, рулас, аталас, бауырлас ата-бабаларымыздың қандай кісі болғанын, жалпы, қазақ тарихын зерттеуде шежіренің атқарар қызметі зор.

Сабыржан Шүкірұлы әдеби шығармаларда ғылыми-зерттеу, сондай-ақ энциклопедиялық еңбектерде кіші Арғын деп аталатын Арғын руының Торғай даласын мекендеген бір өркенінің шежіресіне арналған «Атамды менің сұрасаң...» деп аталатын этнографиялық эссесінде «ру атын шығарған Арғынға дейін де, кейін де бірнеше Ата болған шығар»,- дей келіп, Арғын руын Жанарыстан таратады [4;59].

Осы жерде бір айта кететін жайт– Сабыржан ағамыз А. Байтұрсынұлының шежіре жайындағы ой-пікірін ескерген тәрізді.Бірді айтып, бірге кетпей, мейілінше жүйелеп, жинақтап, талдап, таразылап, айқындап, бұрысын бұрыс, дұрысын дұрыс деп дәлелдей жеткізеді.

«Арғын руы–Қарақожа...» (С.Шүкірұлы)
Қарақожа кім?
«Ер Едіге» жырында:
...Өткір семсер байланған
Жау қарасын көргенде
Жауар күндей торланған.
Кетер құстай сайланған,
Алладан тілек тілеп зарланған
Арғындардың басы едің,
Қарақожа батырым[5;16].–
делінсе, Бұқар жырау:
Бәрімізді сұрасаң,
Қотанбайдың баласы,
Арғындардың сабасы.
Қарақожа бас болып,
Қабыл да болған дуасы» [6; 16]
деп жырлайды.

«Арғын аға– Қотан тайшы...» (Шүкірұлы С.)
Қотан тайшы қандай кісі болған?

Әлкей Марғұлан: «... Халық аңызына қарағанда ақындық өнердің алғашқы өкілі Құтан ақын болса керек,- деп жазады.– Қарқаралы, Баянауыл, Көкше өлкелерінің ақындары өздерін «Құтанның ұрпақтарымыз»– деп мақтан тұтатын болған. Мәселен, бірде қазіргі Абай ауданындағы кеудесі шежіре, көне көз қариясы Жарқын ақсақал Жанақ ақынды сынау

барысында: «Ата-бабаңда ақын-жыраулар болды ма?»-деп сұрапты. Жанақ былайша жауап қайтарса керек:

Ертеде Арғын ата болған зерек,
Өзгеден ол кісінің жөні бөлек.
Арғынның түп атасы ақын Құтан
Өлеңге бізден ұста болса керек»[7;327]

«Алтын орда» деп аталатын балалар энциклопедиясында бұл өлеңді Көтеш ақын айтқан делінеді[6,16]. Сондай-ақ Ә.Х.Марғұлан орыс шежірелерінде Құтанның ру басы болғандығын да айтады.

Шәмшиябану Сәтбаева көне қазақ поэзиясының тарихында Құтан тайшының аты және оның баласы Ақжолды (Дайырқожаны) Қобыланды өлтіріп кеткенде шығарған жоқтауының

«Қарақыпшақ Қобыланды нең бар еді құлыным,
Сексен асып, таянғанда тоқсанға
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным?»–

деген жолдарын келтіріп, жоқтаудың толық мәтіні бізге жетпегеніне өкініш білдіреді. Ал «,бұл есімнің бірде Қыдан, бірде Қодан, бірде Құтан болып аталуы әркімнің (сырт жұрттардың) әрқалай сөз қолданысына байланысты болар деймін,» –дейді Сабыржан Шүкірұлы. Бұл анық жайт –орыстардың аты-жөнімізді дұрыс жазбағанынан әлі күнге дейін аты-жөніміз бұрмаланып, (Әмірханды американ деп жазған сияқты) түсініксіз күйге түскен жоқ па?!

Құтан–құс (Көкқұтан, аққұтан). Құс аң емес, алайда қазақ «аң-құс» деп екеуін қосақтап айтатыны шындық. Құлан деген сөздің төркіні– «құла аң» емес пе? Құлан да аң емес, жануар ғой...

Қотан-қой отарын түнде түнететін, күндіз жусататын орын. Бұқар жырау Қотанбай дейді. Қотаным бай болсын деп осылай атаған да болуы мүмкін.

Ш. Сәтбаева Құтан–Қыдан тайшы моңғол шапқыншылығының соңғы кездерінде өмір сүріп, жасында, есейгенде топ басқарып, жаумен қақтығыста болған деген деген жорамал жасап, маңғолдардың ыза-өшпенділігі содан күшейгенін айтады. «Қыдан басқарған топ бірден жауға бағына салмай, әбден қарсыласып баққаны кейбір деректерден байқалады,- дейді автор. –Маңғолдар жағының күші басым болғандықтан шығар, Қыдан тайшы бірсыпыра адамды, өз тобын аман алып қалу үшін көршілес отырған орыс князьдықтарының біріне– Галицкий князьдығына жеткізген тәрізді. Сол кезде орыс князьдықтары да бірлікте емес, бөлек. Орыс жылнамаларының бірінде Құтан князь ретінде аталатыны туралы Ә.Х. Марғұлан жазған дерек қызғылықты». Ш. Сәтбаева осы жайттарды баян ете келіп, біраз деректер маңғолдар тарихын арнайы зерттеген ғалым Эренжен Хара-Даван еңбегінде де бар екенін ескертеді[7,323-327]. Ш. Сәтбаеваның бұл жазбасын ғалым Эрен-жен Хара- Даванның «Чингис хан как полковец и его наследие» культурно-исторический очерк Манголской империи XII-XIV веков» атты кітабындағы «Тем временем русские князья пртив неведомого врага, о котором половцы с своим кн. Котян, тестем руского князя С. Мстислова Галицкого, ередают ужасы, собирают сильное о полчение с которым и выступают против монголов, присоединив к себе оправившихся после порожения половцев» деген сөзі растай түседі[6; 323-327]. Енді бір деректерде Құтан тайшының 1452 жылы Жошы ұлысының күншығыс жағын түгел билеп тұрғаны айтылса[8;], тағы бірінде Қоданның би, ақын, жырау, Арғын руының көсемі, Қазақ хандығының құрылуының куәгері, тарихи тұлға екендігі, XIV ғасырдың 70 жылдары туып, XV ғасырдың 60 жылдар шамасында қайтыс болғаны, Арғын тайпасының ақындары оны өздерінің түп атасы санайтыны әңгіме болады[6;16].

Бұл айтылғандардан Құтанның ер жүрек батыр, би, ақын, айналасына өте ықпалды билеуші, ел қамын ойлаған ерен тұлға екенін білеміз.

«Ақжол би– Дайырқожа...» (Шүкіұлы С.)

Еңсегей бойлы ер есімнің сенімді серігі бола білген Аманжол Есімнің хандық құрған тұсында, яғни 1596-1640 жылдары ғұмыр кешкен.

Ақжол (Дайырқожа) – би. Үнемі ақ, шындықтың шырайын шығарып нақ сөйлегендіктен, әрі әділ қазылық жасаған оны халық Ақжол атап кеткен. Жаугершілік заманда есімі ел ұранына айналған айтулы тұлға.1920 жылдың 7 желтоқсанынан бастап Ташкент қаласында, кейін 1925-1927 жылдары Қазақстанның Сырдария облыстық партия, Кеңес мекемелерінің органы болып Шымкентте шығып тұрған «Ақ жол» газеті мен академик Р. Нұрғалиев құрастырған 1991 жылғы А. Байтұрсынұлы кітабының (Өлеңдер мен тәржімалар, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу) «Ақ жол» аталуы да жайдан-жай емес.Газетті шығарушылар да, кітапты баспаға дайындаушы да Алаш азаматтары жолының ақтығын, әрі Ақ жол бидің де есімін ескерген сияқты.

Ғазымбек Бірімжан «Ақ жол» газетінің уақытша редакторы, 1921-1922 жылдары редакторы болған (Ақжол– Ғ. Бірімжанның да бабасы).

...Шақшақ... (Шүкіұлы)

Шақшақтың аты ел аузына ілініп, тарихқа енуі қалмақтарды Қап тауына қарай қусыра қуған кезге тұспа-тұс келеді.

Еділдің арғы бетінен жау қарасы көрінгенде бергі жақтан ала тайына міне шауып, он жеті жасар Шақшақ суға қойып кетеді. Ол сол бетінде «Әркімнің өз атасының аты дәрі, менің ұраным– Аманжол»,-деп ұрандатқан күйде жауға ұмтылады. Осы сәтті күтіп тұрғандай Арғын әскері жас батырдың соңынан ереді. «Дем беруші табылған олар бие сауым уақыт ішінде жау шебінің тас-талқанын шығарады. Жеңіске жетіп әбден масайрағаннан кейін ғана олар бүгін өздерін киелі ұрысқа Аманжол батырдың баласы жас ұлан Шақшақ сынды қолбасшының бастап шыққанын ұғады. Сол күннен бастап тоқал арғынның жауынгерлі ұраны ретінде «Аманжол» алынады»[10;16].

1943 жылы Алматыдағы опера және балет театрында өткен республикалық ақындар айтысында Халық ақыны Нұрхан Ахметбеков Солтүстік Қазақстан облысының ақыны Молдахмет Тырбиевпен айтысқан кезде өзін, елін көрермендерге таныстырғанда:

Сайраған Сарыарқаның бұлбұлымын,
Торғайдың топтан озған дүлдүлімін.
Атамыз ала тайлы батыр Шақшақ,
Сомалтын бәйбішенің кенже ұлымын.
Еділден атам Шақшақ есіп өткен,
Жайықтың жалпақ суын кешіп өткен [11; 49]-,
деп жырлауы сондықтан.

Шақшақтың ұрпақтары – Жәнібек Қошқарұлы (Шақшақұлы да делінеді), Ахмет Байтұрсынұлы да билік үшін күрескен жоқ, ел тәуелсіздігі, қазақтың мемлекеттігі үшін күресті. Екі тұлғаның да қазақ үшін аса қадірлі болуының бір себебі осында жатса, енді бір себебі– бірінің батырлығында, бірінің ғалымдығы, ақындығында ғана емес, ақыл-парасаттарының кемелдігінде, айқайламай, ойсыз атойламай, қандай мәселе болмасын, байыппен қарап, байқампаздық танытып, байсалдылықпен шешулерінде, рухани жан-дүниелерінің байлығында, тектілігінде. Екеуі де көсемдікке лайық.

Ибраһим Ағытаев құрастырған Үмбетей батырдан тарайтын Аралбай ата ұрпағының «Өзінен бастап аяқ жетер жердегі қазаққа ірілігімен танылғаны» айтылады [4; 180].

«Бергі атамыз Аралбай,

Шыға бір шапқан қамалға-ай,
Қызыр дарып, ер болып,
Нәсілі қалды заманда-ай»,–
деп Қарпық ақын айтқандай, Аралбай да батыр.

Шошақтан тараған Ақтас, Ахаңның әкесі Байтұрсын, Сабалақ, Ерғазы, Ермағанбеттер де осал адамдар емес. Оған Ақтас, Байтұрсын, Сабалақтың Торғай уезінің басшысы Яковлевті әпербақан- зорлық- зомбылығына шыдамай басын жарып, Сібірге которгіге айдалулары айғақ. Оны Қарпық Шолақұлы Ақтас пен Байтұрсын айдаудан келгендегі марқайыс толғауында:

Айбатың жұрттан асқан арыстаным,
Ақылың дария мысал данышпаным,
Халқыңды сырт дұшпанын арашалап,
Қам ойлап қарашаға болысқаның.

Өзіңнің болып тұрған заманында,
Не дүлділ, не жүйрікпен жарысқаның.
Он бес жыл Сібірге айдап жіберсе де,
Бағынбай Яковлевке қарысқаның.

Суырып пәуескеден басын тіліп,
Барында қайратыңның қарыштадың.
Алты жыл айсыз, күнсіз жерде тұрып,
Сонда да ақылыңнан ауыспадың.

Дегенге мен қазақпын түгел жетті,
Істеген ерліктерің дабыстарың...
Тұлпардан қалған тұяқ топқа түсіп,
Халыққа көрсетіп тұр шабыстарын![12; 232],–
деп жырлайды.

«Тұлпардан қалған тұяқ» – Ахмет Байтұрсынұлы еді.

« Шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме– бәрі де тарихтың жемі есебіндегі нәрселер. Тарих олардың айтқанының бәрін ала бермейді. Аударып, ақтарып түрлі жағынан қарап, түрлі мағлұматтармен салыстырып, сипатталған мағлұматтардан ғана алады. Тарихшылардың мақсаты уақиғаның уақытын ғана көрсету яки не түрде болған қысқа сиқын көрсету ғана емес, ол уақиғаның болуына қандай нәрселер, нендей уақиғалар себеп болғанын көрсетіп, ішкі мәнісімен де таныстыру» [3;250],– дейді Ахаң.

Біз бұл мақаламызды жазғанда Ахаңның осы айтқандарын басшылыққа алып, Арғын тайпасының, Ұлтының ұлы ұстазы туып-өскен Үмбетей ұрпақтарының шежіресіне көз жүгірте отырып, белгілі ғалымдардың жазбаларының өзін елеп-екшеп, түрлі мағлұматтармен салыстырып, шындыққа жүгіндік, аңыз әңгімелерге көп тоқталмадық. Өйткені «Сөздің ең ұлысы, ең сипаттысы тарих. Тарихтың қызметі бүтін адам баласының яки бүтін бір жұрттың, иә топтың өткен өмірін болған күйінде айнытпай айту»[6;249],-дейді Ахаң. Аңыз әңгімелердің көбі шындыққа жанаса бермейді. Әрі олар жайындағы аңыздарды қозғасақ, сөз ұзаққа созылары анық.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Алпысбес, М. «Қазақ шежірелері- тарихи дерек ретінде» докторлық дәреже алу орындалған авторефарат. Алматы. Шығыстану институты, 2007.
2. Қашқари, М. Түрік тілінің сөздігі. Алматы, 1997.
3. Байтұрсынұлы, А. Алты томдық шығармалар жинағы. Бірінші том.-Алматы; «Ел-Шежіре», 2013.
4. Шүкіруұлы, С. Атамды менің сұрасаң... Этнографиялық эссе.-Алматы: «Нұр-Принт-75». 2011.
5. Едіге жыры. Бабалар сөзі. Жүз томдық. Батырлар жыры. 39 том. –Астана: «Фолиант», 2006.
6. Бұқар жырау. Бәрімізді сұрасаң... Алтын орда: Қазақстан балалар энциклопедиясы.-Алматы: «Аруна» баспасы, 2006.
7. Сәтбаева, Ш. Уақыт шуағы. Шәкәрім Құдайбердиев. Бес томдық шығ. жинағы. V том.-Астана; Елорда, 2013.
8. Иса, Г. 15.12. 2015.
9. Қодан тайшы. Оқымыстылар, ағартушылар.– Адамдар- каталог файлов.– Казахский портал. 03.02. 2022.
10. Қосабаев, Ж. Атамекен ақиқаты: Торғай туралы толғау..– Алматы: Айқап, 1995.
11. Оспанұлы, С. Халықтың тілін діл еткен ақын. Ахмет өскен ақындық орта.– Қостанай. Шапақ, 2004.
12. Торғай ақындарының антологиясы. 1- том.– Арқалық, 2014.

УДК 37.018.4

АРАЛАС ОҚЫТУ МОДЕЛІНІҢ ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖЕТІСТІКТЕРІНЕ ӘСЕРІ

Болатқызы Ж., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, 7М01703 -«Шетел тілдері және мәдениетарлық байланыс» мамандығының 2 курс магистранты
Абдол Э.Д., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, п.ғ.к., ғылыми жетекші

Развитие информационных технологий в современном мире создаёт условия изменения парадигмы образования и обуславливает предпосылки внедрения в учебный процесс новых форм и методов обучения с использованием среды. Смешанное обучение – одна из форм электронного обучения в процессе образования, основанная на применении интернет-технологий.

Оқыту моделі оқыту мен оқу үдерісінің тиімділігіне әсер ете алатын маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Нұсқау үлгісі оқытудың негізгі жоспары. Сонымен қатар, бұл белгілі бір оқу мақсаттарына қол жеткізу үшін оқу тәжірибесін ұйымдастырудың жүйелі процедурасын сипаттайтын және мұғалімдерге оқу іс-әрекетін жоспарлау мен жүзеге асыруда нұсқаулық ретінде қызмет ететін тұжырымдамалық негіз болып табылады [1]. Оқыту моделін жүзеге асыру үшін мұғалімдер оқу мақсаттарына жету үшін әртүрлі оқыту аспектілерін ұсынады [2,3].

Сонымен қатар, оқыту моделі студенттерді оқыту мен оқу үрдісіне қатысуға ынталандырады. Осы арқылы оқушыға бағытталған оқытуды жүзеге асыруға болады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның (АКТ) қарқынды дамуы оқу процесінде әртүрлі көзқарастар береді. Мұғалімдерден әртүрлі дереккөздерді пайдалану арқылы оқуға көбірек мүмкіндік беретін әртүрлі әдістерді қолдану талап етіледі. Оқытуда АКТны енгізу мұғалімнің оқыту парадигмасын мұғалімге бағытталған оқытудан оқушыға бағытталған оқытуға өзгертуі мүмкін [4].

Оқытуда технологияны пайдалану маңызды рөл атқарады және оқыту жүйесінде қолдану қажет етеді. Екінші жағынан, әлі де орындалатын оқу процесі оқу және жаттау әдісіне мән беру. Бұл ескі әдісті қолдану арқылы оқушылардың оқу әрекетінде ақпарат алу тәжірибесі аз болады. Ақпараттық технологиялар негізінде оқыту – білім беру мен оқыту жүйесінде технологияны қолдану. Қолдануға болатын технологиялардың бірі – интернет. Қазіргі жаһандану дәуірінде компьютердің кең таралуына және интернетке қосылуына мұғалім мен студенттерге интернет байланысын табу оңай [5].

Интернет технологиясы онлайн оқыту (e-learning) арқылы оқу процесін қолдайды. E-learning – пайдаланылған мазмұнды ұсыну және қабылдау үшін интернет және желілік технологиялар қолданылатын қашықтықтан оқыту ортасы [6]. E-learning икемділік пен тиімділікті қамтамасыз етеді, оны сынып ортасынан табуға болмайды. Студентке барлық жерде және әр уақытта білім алуға мүмкіндік беріледі.

Сонымен қатар, оқыту тек технологияға негізделмейді, сонымен қатар ол мұғалімдер, оқушылар және оқу ресурстары арасындағы өзара әрекеттесу процесі болып табылады. Бұл барлық оқытуды онлайн ортада жасай алмайды [7]. Электрондық оқытудың бірнеше артықшылығы болғанымен, онлайн оқыту ортасының бірқатар шектеулері де бар. Ол сыныптағы оқуды алмастыра алмайды. Бетпе-бет оқыту оқуға қажетті әлеуметтік өзара әрекеттесуді қамтамасыз етеді. Басқаша айтқанда, бетпе-бет процестер маңызды және ол оқуда артта қалмауы керек [5,8,9].

Онлайн және дәстүрлі (бетпе-бет) оқыту түрлерінің бірнеше артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Мұғалім екі оқыту түрін біріктіргені дұрыс. Электронды оқыту мен дәстүрлі бетпе-бет оқытудың үйлесімі оқыту мен оқу үдерісінде интеграциялануы мүмкін [10,11]. Ол аралас оқыту ретінде белгілі.

Аралас оқыту дәстүрлі (бетпе-бет) және онлайн оқытудың қосындысы болып табылады, осылайша оқыту сыныпта да, онлайн режимінде де жүреді [11,12,13]. Аралас оқыту онлайн оқытудың артықшылықтарын бетпе-бет оқытудың кейбір артықшылықтарымен біріктіреді. Содан кейін ол сыныптағы оқытудың тиімділігін арттырады және веб-негізделген элементтерді күшейтуді қамтамасыз етеді. Аралас оқыту арқылы студенттер сыныпта дайындала алады және ол тиімдірек болуы мүмкін, өйткені студенттер мұғалімдерімен және достарымен сыныптағы өзара әрекеттесу кезінде жасай алмайтын нәрселерді талқылауы мүмкін [5].

Кейбір зерттеушілер аралас оқыту оқушылардың оқу нәтижелерін арттырып, оқушылардың ынтасын арттырып, оқу мақсаттарына жетудің тиімді жолы екенін айтты [4,5,14,15]. Аралас оқыту сонымен қатар оқытуға аз уақыт жұмсайды және студенттердің оқу тәжірибесін арттыруы мүмкіндігін атап көрсетеді [16,17].

Екінші жағынан, тиімді аралас оқыту курсын ұйымдастыру оңай емес. Мұғалімдер оқушыларға көбірек мүмкіндік беретін сабақтарды қайта ойластыруға және қайта құруға шақырады және мұғалімнен жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін сабақта аралас оқытуды қолдану арқылы қалай оқыту керектігін тәжірибеден өткізуді талап етеді [18,19,20]. Бір

сөзбен айтқанда, аралас оқытуды оқу үлгісі ретінде қолдану максималды пайда алу үшін мұғалімдердің үлкен күш-жігерін талап етеді.

Соңғы уақытта аралас оқытуды оқыту үлгісі ретінде пайдалану әсіресе колледждерде өсті. Дегенмен, бұл оқыту моделін орта мектептерде де қолдануға болады. Бұл зерттеу аралас оқыту моделінің жоғары сынып оқушыларының жетістіктерін анықтауға арналды.

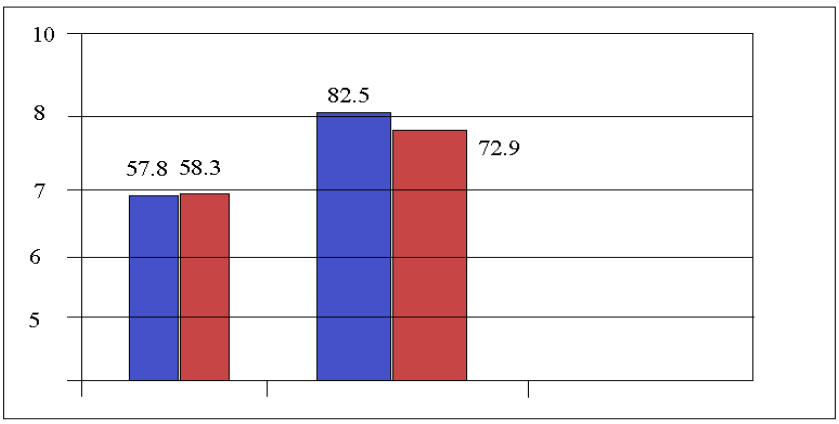
Бұл жұмыста эксперименттік әдіс қолданылды. Таңдалып алған бақылау тобының алдын ала тестілеуден кейінгі тестілеу жұмысы қолданылды. Студенттер эксперименттік топ және бақылау тобы болып екі топқа бөлінді. Екі топқа да әртүрлі тапсырма тағайындалды. Эксперименттік топта мұғалім аралас оқыту моделін пайдаланды (жартысы онлайн, жартысы бетпе-бет), ал бақылау тобында дәстүрлі оқыту моделі қолданылды. Эксперименттік топта студенттер аралас оқыту туралы ақпарат алды және олар онлайн оқытуды қалай қолдану керектігімен танысты.

Оқу әрекеттерін жалғастыру үшін студенттерден өз құрылғысын пайдаланып жүйеге кіру сұралды. Онлайн оқыту бетпе-бет оқуды қолдауға арналған жоба болды. Бұл онлайн оқытуда мұғалім сабақ материалдарын, викториналарды, тапсырмаларды және талқылау форумын бере алады. Содан кейін студенттер веб-сайтта мұғалім ұсынған барлық оқу әрекеттерін бақылай алады.

Бұл зерттеуде, ағылшын тілі пәнінен Жұмекен Нәжімеденов атындағы №2 орта мектебінің 10 сыныбында оқитын оқушылар қатынасты. Таңдауды кезінде кездейсоқ таңдау әдісі қолданылады. Эксперимент тобында 20 оқушы, бақылау тобында 21 оқушы болды.

Деректерді жинау үшін бірнеше таңдау түріндегі зерттеу құралы ретінде объективті тест жүргізілді. Тест тапсыру алдында 50 сұрақтан тұратын сынақ тесті құрылды. Валидтілік, қиындық индексі, дискриминация индексі және сенімділікті қамтитын сұрақ элементтерін талдағаннан кейін жетістік тесті үшін 35 сұрақ қолданылды. Содан кейін екі топқа бірдей алдын ала тест тапсырылды және алынған мәліметтер оқушылардың бастапқы қабілетін қарау үшін талданды. Сонымен қатар, әр топқа әртүрлі көзқарастар берілді. Оқытудың соңында екі топқа да берілген оқу үлгісінің нәтижелерін көру үшін бірдей пост-тест тапсырылды. Қалыптылық пен біртектілікті білу үшін алынған мәліметтер талданды. Соңында тәуелсіз үлгілер үшін t-тест жүргізілді.

Екі іріктеу тобына да берілген тест негізінде эксперименттік топтағы оқу нәтижелерінің орташа мәні алдын ала тестілеу үшін 57,8 және кейінгі тестілеу үшін 82,5 болды. Бақылау тобында орташа ұпайлар алдын ала тестілеу үшін 58,3 және кейінгі тест үшін 72,9 болды. Бұл нәтижені 1-суреттен көруге болады.

1-сурет. Оқушылардың оқу нәтижелері

Бұл зерттеу аралас оқытудың жоғары сынып оқушыларының жетістіктерін анықтау болды. Бұл оқыту үлгісінде оқу әрекеттерін онлайн және бетпе-бет оқыту арқылы орындауға болады, ол екі оқыту моделінің де айырмашылық бар . Осы екі модельді біріктіру арқылы тиімді оқытуға қол жеткізуге болады [21,22,23]. Бұл зерттеуде бетпе-бет оқыту тиімді және тиімді жұмыс істеуі үшін материалды беру онлайн оқыту арқылы жүзеге асырылды. Оқуды кез келген уақытта және кез келген жерде жасауға болады. Бұл сонымен қатар нұсқаушының жүктемесін азайтады және олардың басқа материалмен жұмыс істеуге көбірек уақыты болады. Сонымен қатар, аралас оқыту студенттерге оқу мақсаттарына жетуге көмектеседі. Бұл нәтиже ұқсас зерттеулерге ұқсас [19,20].

Аралас оқыту моделі студенттерді белсендірек оқуға ынталандырады. Олардың өз бетінше оқуға мүмкіндіктері бар. Олар сабаққа келмес бұрын тақырыпқа дайындала алады және ол оқушыға бағытталған оқытуды жүзеге асыра алады және 21 ғасыр білімінің құндылығын көрсете алады [5,23,24,25]. Зерттеу аралас оқыту курсына қатысқан студенттердің дәстүрлі оқытуға қатысқандарға қарағанда үлгерім көрсеткіштері жоғары екенін көрсетті. Сауалнама нәтижелері басқа зерттеушілермен сәйкес келеді [4,14], олар да аралас оқыту оқушылардың үлгерімін арттыру үшін тиімді деп санайды. Бұл зерттеулердің көпшілігі аралас оқытудың академиялық жетістіктердің орташа көрсеткіштерін жақсартатынын анықтады [15,16,26].

Бұл зерттеу онлайн оқыту мен бетпе-бет оқытуды қалай теңестіруге болатынын ғана емес, сонымен қатар ұсынылатын мазмұнға назар аударды. Аралас оқыту мұғалімдерге оқу материалының бірнеше форматтарын беруге көмектеседі [21]. Сонда бұл оқушылыардың мотивациясын арттырып, оқу үдерісінде жаңа тәжірибе ала алады. Басқа тиісті зерттеуде аралас оқыту студенттердің мотивациясын арттыруға көмектесетіні айтылған [19,24,27]. Бұл зерттеуде мазмұн мәтін және бейне форматы сияқты әртүрлі форматта ұсынылды. Әрбір оқу тақырыбы бағалау ретінде викторинамен қамтамасыз етілді. Соңғысы пікірталас алаңдары мұғалімдер мен оқытушы арасында және оқушылар арасында қарым қатынас жасау және ортақ ақпарат құралы ретінде де қолжетімді болды. Соңғы зерттеудің мақсаты аралас оқыту моделінің оқушылардың жетістіктеріне әсерін анықтау болды. Эксперимент және бақылау тобына қолданылған оқу мақсатын тексеруден алынған ұпайлар салыстырылды. Оқушылардың оқу нәтижелерінің айырмашылығы бар, мұнда эксперименттік сыныптың орташа оқу нәтижелері бақылау сыныбына қарағанда жоғары.

Басқа нәтиже аралас оқытуды пайдаланғаннан кейін ақпараттық-коммуникациялық технология пәндері бойынша студенттердің оқу нәтижелерінде айтарлықтай өсім бар екендігі анықталды. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, аралас оқыту моделінің дәстүрлі оқыту моделіне қарағанда оқушылардың жетістіктеріне көбірек ықпал ететіні анықталды.

Аралас оқытуды оқушылардың оқу жетістіктерін қолдау мақсатында мұғалімдер үшін балама оқыту үлгісі ретінде пайдалануға болады. Бұл модельді жүзеге асыру үшін мұғалімдер компьютер мен интернет сауаттылығын дамытуы керек. Мектепте бұл модельді қолдануда мұғалімдерге тренинг немесе семинар өткізудің маңызды ережесі бар. Бұл зерттеу әлі де ақпараттық және коммуникациялық тақырыппен шектеледі, одан әрі зерттеулер басқа курстар үшін жүргізіледі деп үміттенеді, сонымен қатар бетпе-бет және онлайн оқыту арасында кәсіби түрде араласу туралы алаңдаушылық туғызу ұсынылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. U. Winataputra. Model-model pembelajaran inovatif (UT, Jakarta, 2005)
2. P.Eggen, D.Kauchak, Educational psychology :windows on classrooms (Pearson/Merrill/Prentice Hall, Upper Saddle River, N.J, 2007)

3. R.M. Branch, T.J.Kopcha, Instructional design models (Springer, New York, 2014)
4. V. K. Ceylan, A. E. Kesici, Journal of Human Sciences, 14, 1 (2017)
5. I.U. Yapici, H. Akbayin, TOJET, 11, 2 (2012)
6. W. Horton, Designing web-based training (John Wiley, New York, 2002)
7. J.Bersin, The blended learning book; best practices, proven methodologies and lesson learned (Pfeiffer Publishing , San Francisco, 2004)
8. N. S.Sukmadinata, Landasan psikologi proses pendidikan (Remaja Rosdakarya, Bandung, 2007)
9. C.J.Bonk, C.R.Graham, Handbook of blended learning: Global Perspectives, local designs (Pfeiffer Publishing, San Fransisco, 2004)
10. C.C.Chen, K.T.Jones, The Journal of Educators Online, 4, 1 (2007)
11. B.Akkoyunlu, M.Y.Soylu, J. Educational Technology & Society, 11, 1 (2008)
12. A.P. Rovai, H.M. Jordan, International Review of Research in Open and Distance Learning, 5, 2 (2004)
13. D.R.Garrison, N. Vaughan, Blended learning in higher education (Jossey-Bass, San Fransisco, 2008)
14. S.B.Sjukur, Jurnal Pendidikan Vokasi, 2, 3, (2012)
15. N.Vernadakis, M.Giannousi, V.Derri, M.Michalopoulus, E.Kioumourtzoglou,
16. Procedia technology, 1, 439-443 (Elsevier, The Netherlands, 2012)
17. C. Akarawang, Edulearn, 10, 1 (2016) 17. J. Poon, JOLT, 9, 2 (2013)
18. L.M. Jeffrey, J. Milne and G. Suddaby, JITE :Research, 13, 121-140 (2014)
19. D.R.Garrison, H.Kanuka, The Internet and Higher Education, 7,2 (2004)
20. B. Kistow, Caribbean Teaching Scholar, 1, 2 (2011)
21. Husamah, Blended learning (Prestasi Pustaka, Jakarta, 2014)
22. A.M. Bliuc, P. Goodyear, R.A.Ellis, Internet and Higher Education, 10,231-244 (2007)
23. P.Sharma, ELT Journal, 64, 4 (2010)
24. P.Zaka, Journal of Open, Flexible, and Distance Learning, 17, 1 (2013)
25. T.Aytac, UbiCC Journal, 4, 3 (2009)
26. Y.C.Lee, K. Lau, V.W.Y. Yip , AAOUJ, 11, 2 (2016)
27. A.Buran, A. Evseeva, Procedia - Social and behavioral sciences, 206,177-182 (Elsevier, The Netherlands, 2015)

ӘӨЖ 94 (574)

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ - ТӘУЕЛСІЗДІК ТУРАЛЫ

Болатбаев О.П., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Тарих мамандығы бойынша 2 курс студенті, Атырау қ.

Бердіғожин Л.Б. - тарих ғылымдарының докторы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті профессоры

Қазақстандық тарих ғылымында да терең тамырлы мемлекеттілік мәселесі тың деректер арқылы зерттелуде. Мемлекеттілік проблемасын зерделеуде Алаш қайраткерлерінің тарихи тәжірибесі ерекше мәнді. XIX ғасырдың өне бойында қазақ даласын шарпыған азаттық күрестері қазақ халқының көзі ашық азаматтарына зор ықпал етті. XX ғасырдың бас кезінде отарлық және феодалдық езгінің қыспағына түскен қазақ

қоғамын ауыр қоғамдық дағдарыстан шығарып,басқа елдермен бірге өзіне лайық жол табу міндеті тұрды.Оны жүзеге асыруды ғасыр басындағы дербес әлеуметтік-саяси күш ұлттық интеллегенцияның алғашқы буыны өз мойнына алды.

Тәуелсіз қазақ мемлекетін құру идеясы,яғни алаш зиялыларының ұлттық бағдарламасы белгілі дәрежеде қазақ жұртына большевиктер ұсынған кеңестік даму жолымен бір мезгілде өмірге келген балама,өркендеу жолы болатын. Сырым, Исатай, Жанқожа, Есет, Кенесарылар көтерген ұлт-азаттық күресті терең зерттеген зиялылар XX ғасыр басындағы елдегі жағдайды терең таразылап жаңа заманда тәуелсіздікке бірлік пен білім арқылы жетуді ойлады. Сол тарихи кезеңде қоғам терең дағдарыстан өркениетті жолға шығу үшін тарихи тәжірибе көрсетіп бергендей,большевиктер ұсынған жолдан алаштық интеллегенция ұсынған жол анағұрлым тиімді және азабы кем еді. Өйткені, қазақ зиялылары ұсынған балама жол қазақ елінің сан ғасырлық даму тәжірибесін, салт-дәстүрін революциялық әдіспен күрт өзгертуді емес,қайта оларды революциялық жолмен,басқа өркениетті елдердің өмір тәжірибесін ескере отырып,одан әрі жетілдіре түсуді көздеді.Ең негізгісі,бұл жол қазақ еліне өзін-өзі билеуге,сөйтіп,өзінің ішкі қоғамдық мәселелерін өзі шешуге,өз жеріне өзі ие болуға мүмкіндік беретін жол еді. Әрине, мәселенің осылайша шешілуі қазақ қоғамы үшін сол даму сатысындағы барлық маңызды мәселелерді түгелдей жойылуы дегенді білдірмейтіні түсінікті. Бірақ, шынайы ұлттық мемлекеттің орнауы ғана ол үшін өркениетті дамудың алғы шарты болатын.

Кеңестік тарихнама алаштық интеллигенцияның тарихи рөліне байланысты мұндай тұжырымға барғысы келмеді.Өйткені,мұндай тұжырымдама тоталитарлық жүйе идеологтары жасаған «қазақ қоғамының ішінде оны ортағасырлық мешеулік пен дағдарыстан прогресс жолына алып шыға алатын әлеуметтік күш болған емес,бұл тарихи миссия орыс пролетариаты мен большевиктер партиясы үлесіне тиді» деген тұжырымға қайшы келетін еді.Қазақ демократиялық интеллигенциясы қазақ еліне өркениетті қоғамдық даму бағдарламасын ұсына отырып,өздері атқарып отырған істің тарихи мәнін жақсы түсінді.

Алаш қозғалысының негізін қалаушы Ә.Бөкейханов 1917 жылдың жазында жазған мақаласында «кейінгі үрім–бұтақ не алғыс,не қарғыс бере жүретін алдымызда зор шарттар бар», – деп жазды [1].

Бірақ,қазақ елі 1917 жылы олар ұсынған жолға түсе алған жоқ.Ал большевиктер партиясы ұсынған даму жолы қазақ елі үшін азабы мол жол болды.Ол үшін қазақ демократиялық интеллигенциясының 1917 жылғы ұлттық мемлекет құру әрекетінің сәтсіз аяқталғандығы бізге одан тиісті қорытынды жасауға кедергі бола алмайды.Ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ұлттық мемлекет құруға бағытталған әрекеті сол кездегі өмір талабынан туындаған бірден-бір тура шешім болатын.1917 жылғы желтоқсанда өткен жалпықазақ сьезі сайлаған алашорда үкіметі ғасыр басындағы қазақ қоғамындағы экономикалық,әлеуметтік және рухани мәселелерді қазақ демократиялық интеллигенциясы тарапынан терең ұғыну және оларды ұлттық мүдде тұрғысыдан шешу үшін күрес арқасында өмірге келген тұңғыш ұлттық үкімет болатын.Қазақ қоғамы мәселелерін терең және тура түсініп,оларды сол тарихи жағдайда шеше алу мүмкіндігі жағынан ол кезде алашордаға балама үкімет жоқ еді.Сонымен бірге,алашорда өткен жолда қандай демократиялық ұрандарды көтерсін,бірақ ұлтаралық қатынаста, ұлттық мәселелерге келгенде империялық мүдделерден асып кете алмаған саяси билік жағдайында ұлттық автономия мен өзін-өзі басқару мұратының іске аспайтындығының көрінісі болды.Алаш қозғалысы мен алашорда үкіметі тәжірибесі көрсетіп берген негізгі тұжырым осы еді.

Сондай –ақ, бұл қозғалыс берген сабақ, ұлттық бостандық пен тәуелсіздік жалғыз ұлт зиялыларының күресі арқасында емес,жалпы ұлттық,барлық әлеуметтік күштердің мақсаты үшін ұйымдасқан саналы күресі нәтижесінде келетіндігі еді.

Алашорда өкіметі қазақтың ұлттық мемлекетін құру жолындағы алғашқы,аса қажетті,өмірдің өзінің сұранысынан туындаған нақты қадам еді.Оның жүзеге аспай қалуының мынадай негізгі ауыр салдары болды деуге болады.Біріншіден,тарихта белгілі отарлық езгіден құтылған елде ұлттық мемлекет саналы түрде ұлт болып қалыптасудың объективті процесінің біртіндеп аяқталуын қамтамасыз ететін қажетті шараларды іске асырады емес пе? Бізде мұндай шаралардың дер кезінде,яғни кеңестік биліктің жолдан килігуіне байланысты іске асырылмауынан осы уақытқа дейін қазақта рулық,жершілдік ұғым-түсініктердің белгілі дәрежеде қоғамдық дамуға кері әсерін тигізіп,кедергі болып отырғандығын байқауға болады.Ұлттық,дербес мемлекетте өмір сүріп,тәжірибе жинақтасақ мұндай жағымсыз көріністерге бой алдырмас едік.Осыған байланысты,екіншіден, ұлттық мемлекеттің болмауы қазақ жерін одан әрі кеңестік жолмен,әдістермен отарлауды,қазақ елін ұлттық,халықтық тамырынан,ғасырлардан келе жатқан салт-дәстүрлерінен,тілінен,дінінен айыруды күшпен жүргізіп,ұлт,халық ретіндегі бойымыздағы көптеген олқылықтарымыздың негізгі себебі елдің елдігін,ұлттың ұлттығын қорғайтын ұлттық мемлекеттің болмауына байланысты.Сондықтан да,ғасырымыздың басындағы қазақ зиялыларының ұлттық мемлекет құруға бағытталған әрекеті сол кезеңдегі өмір талабынан туындаған бірден-бір дұрыс әрекет еді деп қарауға толық негіз бар.Бұдан 97 жыл бұрын жалпы қазақ сьезі сайлаған алашорда өкіметі отарлық және феодалдық езгідегі қазақ қоғамында шешілмес шиелінісіне айналған,негізгі экономикалық,әлеуметтік және рухани мәселелерді қазақ оқығандарының дер кезінде терең ұғынуы арқасында пайда болған және сол мәселелерді шешуге бар күш–жігерін жұмсауға ұлт үшін құрбан болуға даяр ұлтжандылық пиғылдағы билік еді.

Тәуелсіз бірегей ұлттық мемлекет боламыз десек, біз «алаш» қайраткерлерінен сабақ алуға тиістіміз. Өйткені, олар қазақ халқының тәуелсіздігі үшін күрескерлер Сырым, Исатай, Кенесарылардың ізбасарлары ғой.

ХХ ғасырдың басындағы қоғамдық ой-пікірлердің дамуында,жалпы қазақ қоғамының даму тарихында Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов есімдері ерекше аталынады.Көп жылдар бойы белгісіз болып келген,қазақтың ақыл-ой кемеңгерлерінің мұралары бүгінде халық қазынасына айналып,олардан азаттық күрес ойының,идеологиясының сан-қырлы жауабын алуға болады [2].

ХХ ғасырдың бас кезі қазақ қоғамы үшін түрлі ағымдардың өзара қақтығыс,күрес кезеңі болды. Бір жағынан,ескі,күні өткен феодалдық қатынастар өзінің барлық даму қуатын тауысып,қоғамдық өсіп-өнуде кедергіге айналса,екінші жағынан,оларды ауыстыра алардық жаңа қоғамдық қатынастар әлсіз күйде еді. Елдегі мұндай ауыр жағдайды ресейлік империализмнің отарлау және орыстандыру саясаты тереңдете түсті. Осындай жағдайда қазақ елінің болашағы үшін қоғамдық күреске жаңа саяси-әлеуметтік күш-ұлттық интеллигенция араласа бастайды. Барлық көрінісі жағынан қазақ қоғамы үшін өтпелі кезең болған сол уақытта тарих сахнасына көтеріліп, бас-аяғы жиырма жылға созылған қысқа мерзім ішінде өшпес із қалдырған бұл ұлт зиялылары кімдер еді,олар еліміздің тарихында қандай орын алмақ.Бұл сауалдар тарихтану ғылымында өз жауабын тапты деп айта алмаймыз.Бұл тақырыпты зерттеу қажеттілігі бүгінгі қоғамдық өмір сұранысынан, соған сай таным құралы ретінде тарих ғылымының табиғи болмысынан туындайды. Біз Ресей империясына,оған құрамдас бөлігі Қазақстанға 1917 жылы большевниктер ұсынған даму жолының сәтсіз аяқталғандығының куәсі болып отырмыз. Осындай жағдайда қазақ

демократиялық зиялы қауымының 1917 жылғы желтоқсанда ұсынған даму бағдарламасының қайтадан еске түсуі ғасыр басындағы ұлт зиялылары тұжырымдарының өмірлік негізі күштілігінің,олардың бағдарламалық ұсыныстарының өміршеңдігінің көрінісі болса керек.Тарих ғылымында соңғы уақытқа дейін қазақ қоғамында қазан төңкерісі қарсаңында оны феодалдық мешеулік пен отарлық тәуелділіктен алып шығатындай саяси-әлеуметтік күш болған жоқ деген тұжырым етек алып келді.Бүгінде біз осының дұрыс-бұрыстығын анықтауға міндеттіміз.

Ірі ғалым лингвист,әдебиет зерттеушісі,тюрколог қазақ зиялыларының рухани көсемі Ахмет Байтұрсынов (1873-1937) аса көрнекті қоғам қайраткері еді.

А. Байтұрсынов «Қырық мысал», «Маса» секілді өлеңдер жинағын шығарған,халқының арман тілегін,өкініш-күйінішін әдемі сөз нақылына түсіре білген,өзіндік өмір бағыты бар қазақ зиялысы еді. Оның «Қазақ», «Айқап» басылымдарында жарық көрген «Қазақ жерін алу туралы», «Низам», «Қазақ һәм 4-ші дума», «Жауап хат» (Жанша Сейдалин мырзаға), «Шаруа жайынан», «Досмайыл қажыға ашық хат», «Губернатор өзгертілуі», «Земство», «Бас қосу турасында», «Бұл заманның соғысы» атты мақалалары ғасыр басындағы қазақ ақыл–ойының биік шыңы болды.

А.Байтұрсынов туралы зерттеулерде оның қазақ өмірі туралы,азаттық қозғалысы туралы ашына жазғаны айтылып келеді [3].

А.Байтұрсынов «Қазақ өкпесі» мақаласында тарихи оқиғаларға объективті ғылыми тұрғыдан қарауды қалайтыны көзге бірден білінеді.

Қазақ хандығы неге құлады,өз алдына дербес мемлекет бола алмау себебі неде, Ресей отарлауы қалай іске асты, азаттықты қалай жеңіп аламыз деген сұрақтар төңірегінде ол көп толғанды.

«Олжалы жерде үлестеген қағылғанымыз,ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандықтың кесапаты» – дей келіп,елді ағартуға шақырады.

Бұл жердегі оның үлкен еңбегі, «Қазақ» газетін ұйымдастыруы еді. Тәуелсіздік үшін не істеу керек, – деп көп ойланып Ахмет Байтұрсынов оған өзінше жауап берді. «Қазаққа керегінің өзі әркімге –ақ мағлұм ғой: біз кейін қалған халық,алға басып,жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін біз білімді,бай һам күшті болуымыз керек: Білімді болуға оқу керек. Бай болуға кәсіп керек.Күшті болуға бірлік керек.Осы керектердің жолында жұмыс жасау керек» [4].

Ахмет Байтұрсыновпен қанаттас,халықтың қамын жеп баспасөз бетінде жан айқай білдірген Әлихан Бөкейханов (1866-1937) еді.

Ә.Бөкейханов туралы жазылған ғылыми еңбектерде,оның қоғамдық ой–пікірі нақтылы талданады [5].

Әсіресе, «Думадағы партиялар», «Үшінші Дума һәм қазақтар», «Петербург хаты» аты мақалаларында және кейін 1916 жылы ұлт-азаттық қозғалыс туралы жазбаларында Әлихан Бөкейханов қазақ халқының тәуелсіздік үшін күресінің мақсаты дербес мемлекет құру деп білді.Оның осы бағыттағы ой-пікірлері «Қазақ» газеті бетінде «Петербург хаты» деген айдармен «Қыр баласы» деп қол қойылып үнемі жарияланып тұрды.

Ә.Бөкейханов өзінің «Алаш ұлына» атты мақаласында тәуелсіздік үшін жүргізген халық қозғалыстарына ерекше мән береді. «Азаттық таңы атты,тілекке құдай жеткізді.Күні кеше құл едік,енді бұл күнге теңелдік.Қам көңілде қаяудай арман қалған жоқ.Неше жауыз үкімет өзгеге қазған оры өзіне шағын көр болып қайтпас қара жарға кетті.Жүз жылдан бері халықты теңдікке жеткізу жолында ескі үкіметпен алысып,дарға асылып,оққа ұшып,басы айдауға,малы талауға түсіп жүрген сарбаздар жасымай бірі кемісе оны артылды» [6].

Азаттық ойдың даму тарихында Міржақып Дулатовтың (1885-1935) алатын орны ерекше.

Сәкен Сейфуллин «Қазақ зиялылары хақында» атты мақаласында «Қазақ оқығандарының арасында 1905 жыдан бастап –ақ ,революциялық идея,ұлттық теңдік пен азаматтыққа үндеу етек алды.Жаңа оянып келе жатқан қазақ интеллигенциясының ол кездегі дем берушілері Бөкейханов,Дулатов,Байтұрсыновтар болды « деп жазды [7].

Дулатовтың таланты езілген қазақ халқының тарихи аренаға шыққан революциялық азаттық күрестеріне дәлме-дәл келді.

М. Дулатов «Біздің мақсатымыз» атты мақаласында елінің жағдайына,Ресей отарлаушы әкімшіліктерінің озбырлықтарын жаны жылап отырып жазады. «Ең алдымен қазақ халқы – Россияға тәуелді халық.Оның ешқандай правосы жоқтығы ызамен кек туғызады.Халық күйзелісін жан тәнімен сезінген сандаған адам есепсіз қаражат шашып Петербургке жол тартып,министрлердің табанын тоздырды.Бірақ оған құлақ асқан министр болмады.Ал қазіргі жағдайымызға көз жіберсек,сол мәртебелі министрліктер тағайындаған түрлі чиновниктер,стражниктер,урядниктер солардың пиғылдарын жүзеге асыру үшін қазақ жерінің төріне аттанып жатыр» [8].Болашаққа деген нық сеніммен жігерленген оның творчествосы қазақ халқының бостандығы мен теңдігі жолындағы күреспен тығыз байланысты екенін зерттеушілер әр кез көрсетіп келді [9].

М. Дулатовтың алғашқы ірі шығармасы 1909 жылы Уфа қаласынан шыққан «Оян,қазақ» атты кітабы еді.Осы кітапқа кірген өлең–жырлары теңдік,бостандық,еркіндік үшін күреске үндеді. 1914 жылы оның «Азамат» атты кітабы Қазаннан басылып шықты. 1915 жылы Орынбордан «Терме» атты жинағы да жарық көрді.Осы еңбектерінде М.Дулатов халқының бостандық үшін күресін әрқашан ту ретінде көтеріп,бітіспес күреске үндейді.

«Қазақ халқы.Қазақ халқының жай-күйі.Кім жеріне жете тексереді, қан жылап жүрген қайғылы халін жүрекпен сезіп кім ескереді.Ақ патшаның отарлау әмірі бұл халықты қара табан етіп жерге қаратып,көрге қаратып жұтатып бітсе,сарайдағыларды алтынға малып,аруағын көтере түсті.Осылардың бәрін көріп,біліп,сезініп өскен мен өзімнің азғантай білімімді осынау қорланған халқыма бағыштап қол ұшымды беруді перзенттік парызым деп санадым» [10].Айта кететін бір жай, М.Дулатов кейін Исатай-Махамбет көтерілісі туралы зерттеуші, «қазақстанды зерттеу қоғамы» мүшесі А.Ф.Рязановпен таныс болып,оның еңбектеріне пікір жазып отырды.

ХХ ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының бірі,көрнекті қаламгер Жүсіпбек Аймауытов (1889-1931) азаттық ой-пікірдің дамуында өзіндік із қалдырған тұлға.

Ж.Аймауытов өмірі мен шығармашылығын зерттеушілер оның қоғам дамуындағы азаттық шығармаларын жоғары бағалады [11].

Ж.Аймауытов белгілі тарихшы Покровскийдің «Төңкеріс тарихы», «Орыс тарихы» еңбектерін аударып қана қоймай, Абылайхан, Кенесары және қазан төңкерісіне дейінгі ұлт-азаттық қозғалыстар туралы мол деректер жинаған.

Ғасыр басындағы қазақ әдебиеті дамуының көрнекті өкілі,қоғам қайраткері Мағжан Жұмабаев (1893-1938) ерекше үні бар азамат еді.

М.Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығын зерттеушілер,оның қазан төңкерісіне дейінгі жазылған «Қойлыбайдың қобызы», «Оқ жетпестің қиясында», «Түркістан», «Орал», «Есімде тек таң атсын» шығармаларында азаттық ой–пікірлер білдіреді деп көрсетеді .

Бұл шығармаларда Ресей отаршылдығы,қазақ хандарының ерен еңбегі,азаттық қозғалыстары,қазақ халқының бостандық идеясы ашып көрсетіледі.

Жаңа ХХ ғасырдың басында халқымыздың тарихын жазуда,әсіресе азаттық күрес тарихын ұлттық таным негізінде баяндауда Мұхамеджан Тынышпаевтың (1879-1937) қосқан

еңбектері мол.Әсіресе,кеңес дәуірінде Қазақстан тарихы туралы жазылған алғашқы еңбектердің авторы Чулошниковтың кітабына тарихи ой-пікір білдіреді.Онда қазақ тарихын отаршылдық көзқараста жазылды дей отырып ,тарихты жазғанда белгілі тарихи тұлғаға көп мән беруі керек дейді.»Қазақ-қырғыз халқы тарихына материалдар» атты зерттеуінде М.Тынышпаев қазақ руларының,жүздерінің тарихына мән береді.Беріш руы генеологиясында Исатай батырға ерекше тоқталады [12].

Кеңестік дәуірдің «ақтандақ» беттерінде 1930 жылдары жазықсыз жазаланған белгілі қоғам,мемлекет қайраткерлерінің,ғалымдардың есімдері көлеңкеленіп келді.Қазақстанның егемендігімен бірге,туған халқымен қайта қауышқан абзал азаматтардың ішінде Халел Досмұхамедұлы (1883-1939) есімі ерекше құрметпен аталады.Күні бүгіндері Халел Досмұхамедұлының еңбектері жарияланып [13], өмірі мен шығармашылығына арналған зерттеулер шықты [13].

Өзінің негізгі мамандығы медицина саласынан тыс, өлке тарихына,әдебиеті мен өнеріне деген Халел шығармашылығы 1923 жылы Ташкентте белгілі ғалымдар Александр Шмид,, Әубәкір Диваев, Кәрім Халенұлы, Николай Архангельский және кейін Санжар Асфендияровтармен бірге жұмыстас болған кездерімен өте тығыз байланысты.

Өзі жинаған мол материалдар негізінде «Мұрат ақын сөздері» (1924), «Аламан» (1926), «Исатай-Махамбет» (1925) кітаптарының алғы сөзі мен түсініктерін бастырып шығарады.

Осы үш кітап белгілі ақын–жыраулар Махамбет, Мұрат, Ығылман, Қалнияз өмірлері мен шығармашылықтарын зерттеуге негіз ретінде алынып келсе, 1836-1838 жылдардағы халық–азаттық күресі туралы ой қорыту үлесі де Халел еншісіне тиді.Оның 1924 жылы «Сәуле» журналының N 3 санында «Қазақ әдебиет–білім мұрасымен», «Ақ жол» газетінің қосымша бетінде жарияланған «Қазақ батырлары:Исатай,Махамбет» атты мақаласы соның дәлелі.Халел Досмұхамедұлы Қазақстанның батыс бөлігіндегі Кіші жүз еңбекшілерінің XVIII-XIX ғасыр аралығындағы Ресей империясының бодандығына қарсы азаттық күрес кезеңдеріне тоқтала келіп, Исатай–Махамбет көтерілісіне ерекше назар аударады.

«Исатайдың көтерілісі қазаққа қандай пайда,зиян берді,патша өкіметіне қандай ой түсірді деген сұрау туады.

Исатай көтерілісі қазаққа өзін ер екенін білдірді,жұрттың ұлы сезімін қозғады,қазақтың бірігуіне себеп болды.

Исатай көтерілісі қазақтың көзін ашып,патша үкіметін танытты,патша өкіметіне сүйенген хандардың, сұлтандардың қазаққа нағыз дұшпан екенін көрсетті».Көтеріліс тарихын саралауда Халел Досмұхамедұлы қазақ ақындарының «Шайыр» жинағын, Ығылман Шөрековтің «Исатай-Махамбет» жырын, Г.Сербаринов, Крафт,Добромысловтың тарихи очерктерін пайдаланды.Көлемді,әрі терең зерттеу жазуға мұрағат деректері аздық еткенмен автор халық мұрасын, ел арасындағы аңыз әңгімелерді жинақтауда көп еңбек сіңірді.

Халел қажырлы қоғам қайраткері болумен қатар, ағартушы, ғалым, дәрігер екендігін де есте ұстауға тиістіміз. Ұлы Қазан төңкерісіне дейін қазақтар арасында арнаулы білімі бар 20 ғана дәрігер даярланды. Халел 1913-1920 жылдары Темір уезінде учаскелік дәрігер қызметін атқара жүріп, оба ауруын жою ісіне қатысады. Ауруға сапалы медициналық көмек беретін ешкімнің болмағанына, сүзектен, суық тиюден, мерезден, обадан, тырысқақтан, қарасан, қызылша, безгек, туберкулез т.б. аурулардан халық жаппай қырылып жатқан кезде, осынау үркердей топтың қарлығаштың қанатымен су сепкендей болмашы іс-әрекетінің өзі біраз адамдардың өмірін арашалап қалды.

Қазақ зиялыларының азаттық ойдың дамуындағы еңбектеріне,күні бүгіндері егеменді елімізде жоғарғы бағалар берілуде.Олар Қазақстан тарихына «XX ғасыр басындағы

реформатырлар» және ұлттық «Алашорда» үкіметінің негізін қалаушылар ретінде енеді.Себебі, олар;

1-ден, халқымыз тарихындағы сан ғасырлық отарлық езгіге қарсы бағытталған күрестердің мол тәжірибелерін зерттеп жинақтады.

2-ден, тәуелсіздік жолындағы айбынды құрал,ұлттық баспасөзді қалыптастырды.

3-ден, отарлық жүйеден шығар жолды өздерінше іздеп,талпынды.

4-ден, өткен тарихымыздан нәр алып,оның жетістігі мен кемшілігін түсініп,отарлық пен тәуелділіктің халқымызға тигізген зардабын жете сезініп, одан шығудың жолы қарулы көтерілістен гөрі, жаңа заман жағдайында саяси күрес жолына түсу деп білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қойгелдиев М. Әлихан Бөкейханов. Шығармалар. А., 1994, 210-б.

2. Байтұрсынов А. Шығармалары: өлеңдер,аудармалар,зерттеулер.А., 1989;сонықі: Жан сөзімді кім түсінер? А., 1994; сонықі: Тіл тағылымы.Алматы, 1992; Бөкейханов Ә. Шығармалары. А., 1994; Дулатов М. Шығармалары. А., 1991; Жұмабаев М. Шығармалары. 3 томдық. 1-том. А., 1989.

3. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. А., 1990; Сейфуллин С., Әуезов М., Қожекеев Т., Мектепов А., Әнесов Ғ., Кәкішев С., Нұрғалиев Р.,Мұхамбетов Қ. Мақалалары // Бес арыс. А., 1992, 180-264-б; Қойшыбаев Б. Жазықсыз жапа шеккендер. А., 1990, 5-13-б.; Досжанов Д. Абақты. А., 1992, 152-219-б.

4. Байтұрсынов А. Ақ жол. А., 1991. 243-б.

5. Домбай Н. Арыстар // Егеменді Қазақстан. 1992. 1 қыркүйек; Қазақ әдебиеті. 1996. 25 маусым; Ана тілі. 1992. 23 сәуір.

6. Бөкейханов Ә. Шығармалары. А., 1994. 243 бет.

7. Бес арыс.Алматы, 1992. 469-470-б.

8. Дулатов М. Шығармалары А., 1991. 211 бет.

9. Бес арыс. А., 1992. 454-541-б; Шалғынбайқызы Ж. Оян қазақ қалай сотталды // Ана тілі. 1995. 28 қыркүйек; Ақшолақов Т. Елім деп ерте оянып // Егеменді Қазақстан. 1996. 9 шілде; Әбсеметов М. Міржақып аудармалары // Қазақ әдебиеті. 1995. 26 қыркүйек; Досжанов Д. Абақты. 92-152-б.

10. Досжанов Д.Абақты. 106-107-б.

11. Қирабаев С. Жүсіпбек Аймауытов.А., 1990; Досжанов Д.Абақты. //Бес арыс. 264-376-б.

12. Тынышпаев М. История казахского народа. А.., 1993; его же: Материалы к истории киргиз–казахского народа. А., 1990. с. 62.

13. Досмұхамедұлы Х. Аламан. А., 1991; сонықі. Исатай–Махамбет. А., 1991; Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. А., 1998.;.Алаш-Орда. А., 1992; Халел Досмұхамедұлы және оның өмірі мен шырмашлығы, 1996.

ӘОЖ 070:94(574)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Ержанова Ж.А, 3 курс, 6В03201-журналистика мамандығы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Мұханбетжанова А.Р, аға оқытушы, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

ИДЕИ ПРОСВЕЩЕНИЯ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ: ҚАЗІРГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Тәуелсіздік алғаннан кейін тарихымызды объективті тұрғыдан дұрыс бағалауға рухани құндылықтарды ағарту, оқу-тәрбие ісінде кеңінен пайдалануға қолайлы жағдайлар туып отыр. Ұлттық идеологияны қайта жаңғырту үшін ғасырлар бойы жинақтаған рухани, шығармашылық мұраның мағызы зор. Ахаңның шығармашылығы – ұлтымыздың зор байлығы. Мақалада Ахаңның шығармашылық жолына шолу жасалып, сан саладағы рухани, ғылыми еңбектеріне талдау жасалған.

Еліміз егемендігін алып, бүгінгі таңда дүниежүзі танып отырған тұста ғасырдан ғасырға жеткен мәдени мол мұраларымыз ел игілігіне айналуда. Қазақтың ағартушылық мәдениетін жоғары деңгейге көтеріп, білім және ғылым саласына өлшеусіз үлес қосқан Алашорда өкілдерінің еңбегі қазіргі білімге ден қойған заманда өзінің өзектілігін арттырып отыр. Биыл ЮНЕСКО деңгейінде жүз елу жылдығы аталып отырған Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасы халқына мәңгі қызмет етпек.

Бар саналы ғұмырын халықты ағарту жолына арнаған педагог, лингвист ғалым, түркітанушы, аудармашы Ахмет Байтұрсынұлының мәдениеті мен публицистикасы, қазақ тіл білімінде, әдебиеттану ғылымында алар орны ерекше. Ұлт жанашырына айналған Ахаңның шығармашылық мұрасы тек қазақ халқының ғана емес, күллі түркі әлемінің рухани қазынасына айналды.

Ахаңның еңбегін жан-жақты зерттеу – бүгінгі ұрпақтың міндеті. Біз Ахмет Байтұрсыновтың мұраларын терең талдап, оның танымдық, тағылымдық қырларын ашқанда ғана ұлттық ой-санамыздың қаншалықты өскеніне баға бере аламыз. Өйткені Ахаңның аманаты, яғни рухани мұрасы – тұтас дәуірдің өзгергенін танытар сан қырлы, сан салалы, тұғыры биік, алып әлем. Ұлт ұстазының шығармашылық мұрасы – зерттеуіміздің өзекті мәселесі.

Елінің рухани көсемі, ұлтының ұлы ұстазы атанған қаламгер 1872 жылы 5 қыркүйекте Жангелдин ауданы, Аққөл ауылында дүниеге келген. Бала кезінен әдебиет пен ғылымға қызыққан Ахмет алдымен сол кездегі көзіқарақты ауыл молдаларынан сауатын ашып, кейін ауыл мектебінен білім алған. Белгілі ақын Серік Тұрғынбекұлының жазуынша, бала Ахаң әділетсіз өмірдің улы зарын он жасынан бастап көріп өскен. Қарапайым шаруа отбасынан шыққан Ахметтің әкесі жергілікті әкімдердің шешімдеріне разы болмай, билеушілердің зорлық-зомбылығына қарсы шыққан деседі Байтұрсынның ер мінезділігіне шыдамаған полковник Яковлев күздің бір күнінде оны ұстамақшы болып, ауыл адамдарын сабап, елге ойран салады. Бұл бассыздықты көтере алмаған Байтұрсын «кәрі ояз» атанып кеткен полковниктің басын жарады. Сол себепті Ақтас пен Байтұрсын сот шешімі бойынша он бес жылға Сібірге жер аударылады. Ал Ахмет осы кезде небәрі он үш жаста болатын [1,29].

Ағасының қамқорлығында өскен Ахмет Торғай қаласындағы орыс-қазақ училищесінде, кейін Орынбордағы педагогтерді даярлайтын мектепте білім алып, оны 1895 жылы аяқтайды. Бар ғұмырын қазақ ұлтын сауаттандыруға арнаған Ахметтің оқу-ағартушылық кезеңі осы жылдары басталады. 1895-1909 жылдар аралығында Ақтөбе, Қарқаралы, Қостанай өңірлерінде бала оқытып, оқытушылық қызметте болады. Тіл мен әдебиетті зерттеп, алғашқы жинақтарын шығара бастаған. 1910 жылдың екінші жартысынан бастап 1917 жылға дейін Орынбор қаласында қызмет етіп, «Ғалия» медресесінде білім алған жастардың қолдауымен «Қазақ» газетін жарыққа шығарып, редакторлық қызметте болады. 1917 жылдан бастап «Алаш» партиясының жұмысына араласып, «Алашорда» комитетінің оқулықтар жазып, шығару жөніндегі комитеттің құрамына кіреді [2,10].

Мемлекеттік басқару ісімен қатар ұстаздық қызметін тоқтатпаған ақын 1921-1926 жылдары Ташкенттегі халық ағарту институтында, кейін Алматыдағы Қазақ мемлекеттік педагогикалық интститутында қазақ тілі мен әдебиетінен дәріс оқиды [3, 8].

1909 жылы патша үкіметіне қарсы шыққаны үшін абақтыға қамалса, 1931 жылдың ақпанында 10 жылға бас бостандығынан айыруға үкім шығарылады. Мерзімінен бұрын босап шыққан Ахметке жапон тыңшысымен байланысы бар деген айып тағылып, тағыда тордың ар жағына қамалып, 1937 жылы жазықсыздан жазықсыз ату жазасына кесіледі. Тек жарты ғасырдан кейін ғана ұлт көсемі Ахметтің есімі ақталып, шығармашылық мұрасы оқырмандар назарына ұсынылды.

Ахмет Байтұрсыновтың әдебиет саласына сіңірген еңбегі ұшан-теңіз. Оның тұңғыш кітабы 1909 жылы «Қырық мысал» деген атпен Петербург қаласында жарық көрген. Орыс ақыны И.А.Крыловтың шығармашылығынан аударылған өлеңдерінің барлығы да белгілі бір мақсатпен жазылды. Ол халқын рухани тұрғыдан биікке көтергісі келді. «Қырық мысал» еңбегі түрлі мысалдар арқылы, аллегориялық теңеулер арқылы халқына ой салуды көздеді. Ақын мұнда сол озбыр заманды астарлап жеткізуге тырысса, 1911 жылы Орынборда жарық көрген сатираға толы «Маса» жинағында халықты оқу-ағартушылыққа шақырған. Жинақтың «Маса» атануының да өзіндік себептері бар. Қазақ жастарын үнемі тыным таппай, ызыңдап ұшатын сары масаға теңеп, рухани серпіліске шақырған. Кітапқа енген өлеңдердің барлығы ақынның өзі жинақтап, жазған туындылары. Зерттеуші Қайым Мұхамеджановтың сөзінше, «Маса» жинағындағы өлеңдердің барлығы сол кездегі ауыр ахуалды сипаттап, қарапайым халықтың күйбең тіршілігін суреттеген шыншыл шығарма. Туындыға енген шығармалардың қатарына «Қазақ, қалпы», «Досыма хат», «Жиған- терген» сынды өлеңдерді айта аламыз [4].

1913-1918 жылдары Ахмет Байтұрсынов «Қазақ» газетін басқарып, қоғамның өзекті мәселелерін баспа бетіне жариялап отырған. «Қазақ» газетін шығарудағы оның ерен еңбегі ел жадынан өшпек емес. Ол өз халқының болашағы туралы, сол кездегі істер туралы, елге айтар насихатының бәрін де осы газет арқылы халыққа жеткізіп отырды. Қоғамға пайдалы болу мақсатында шығып тұрған газет бетіне «Құрметті оқушылар», «Қазақ өкпесі», «Қазаққа ашық хат» атты мақалаларын жариялап, өнер мен ғылымның дамуына зор үлес қосқан.

Ахметтің әдебиеттану ғылымындағы алғашқы еңбегі – «Қазақ» газетінің үш санында жарияланған Абайдың ақындық мұрасы жайлы «Қазақтың бас ақыны» атты зерттеу мақаласы. Мақала өзінен кейінгі абайтанушыларға темірқазықтай айрықша әсер етіп, ақынның шығармашылығына баға беруге арналған еңбек болды. Абайға дейін қазақта бұрын-сонды біз білетін ақын болмағанын сөзге тиек етіп, Ұлы Абайдың мол мұрасына ерекше баға берген.

Халқының бай мұрасын жинақтап, оны келешекке насихаттауды мақсат еткен Ахмет Байтұрсынұлы әртүрлі рухани мұраларды жинай білді. Қазақ ауыз әдебиетіндегі жоқтау үлгілерін жинап, «23 жоқтау» деген атпен жарыққа шығарды. «Сыршы» деген жоқтау өлеңімен ашылған жинақ 1926 жылы Мәскеу қаласынан басылып шыққан. Осы орайда ғалымның халық ауыз әдебиетінен жинақтап, қағаз бетіне түсірген «Ер Сайын» жырын да айтуға болады.

Ахаңның әдебиеттанудағы тағы бір сүбелі еңбегі - 1926 жылы Ташкент қаласында басылып шыққан «Әдебиет танытқыш» кітабы. Мұнда ақын сөз өнері, тіл тазалығы сынды мәселелерді көтеріп, қолмен қойғандай жіліктеп береді. Бұл саланың да көптеген терминдерін Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырған. Өлеңге жан-жақты талдау жасалып, ақындық табиғаттың тереңіне бойлай білген. З.Ахметовтың зерттеуінше, «Әдебиет танытқышта» негізінен поэтика, стилистика, өлең құрылысына қатысты мәселелер көбірек

сөз болған. «Әдебиет танытқыш» кітабы негізі екі бөлімнен тұрады. Алғашқы бөлімінде көркем әдебиеттің бейнелеу құралдары мен әдіс-тәсілдері талданса, келесі бөлімінде әдеби жанр түрлері талқыланған.

Тіл мәселесіне келгенде бұл алып тұлғаның есімі назардан тыс қалмайды. Себебі, қазақ ұлты үшін қосқан үлесі айтарлықтай көп. Тілдік құрылыстың табиғи жүйелері негізінде фонетика, лексика, грамматикалық категориялық жұмсалу заңдылықтары қалыптастады. Тілдік тәсілдердің жұмсалу жүйелерін айқындап,оларға өзінше ат қойып, айдар таққан. Осы зерттеулері үшін қуғынға ұшырап, әділетсіздіктің құрбаны болған. Ахмет Байтұрсынов – қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының негізін қалаған айтулы тұлға. Ахаңның аты аталғанда, онымен бірге оның төл перзентіндей болып кеткен қазақ жазуы ойға оралады. Қытайдағы қазақ бауырларымыз әлі күнге дейін қолданып отырған «төте жазу» - оның ұлы рефоматор екенінің айғағы.Тіл ғылымына терең бойлаған ол ғасырлар бойы қолданылып жүрген, қазақ арасына да кеңінен жайылған араб әліпбиін алып, ондағы басы артық дыбыстарды алып тастайды, оқуға, жазуға ыңғайлы болсын деп қазақтың үндестік заңына лайықтап жасайды, жуан-жіңішке екенін көрсететін дәйекшелер қосады. Ұрпақ сауатын ашуды көздеген педагог тек жасөспірім балаларға ғана емес, сонымен қатар ересек адамдарға да арналған «Әліпби» жазып, Орынбор, кейін Семей қаласында басып шығарған. «Байтұрсынов жазуы» деп аталған бұл әліпби қазақтың ұлттық графикасы ретінде қабылданып, күллі түркі жұртының қызығушылығын оята білді. 1910 жылдары әліппеге өзгеріс енгізіп, қазақ тілі үшін маңызы жоқ жуан дауыссыз таңбаларды алмауды және дауысты дыбыстардың әрқайсысына таңба енгізуді ұсынған [5,16].

Оның ағартушылық мақсатта жазған «Тіл – құрал», «Оқу құралы» атты еңбектері де тіл ғылымының іргетасын қалаған ғажайып ғылыми туындылар болатын. Үш бөлімнен тұратын «Тіл-құрал» еңбегінің алғы сөзінде «Тіл құрал» деген ат халыққа жат көрінгенімен, кейін үйреншікті болып кетеді деп баға берген. Еңбекте тілдің фонетикалық, сонымен қатар грамматикалық жүйесі талданып, талқыланған [6, 61].

«Дыбыс жүйесі мен түрлері», «Сөздің жүйесі мен түрлері», «Сөйлем жүйесінің түрлері» атты үш бөлімнен тұратын «Тіл-құрал» оқулығы әр жылдары жеке-жеке баспа бетінен жарық көрген. Бірінші бөлімде әріп, буын, буын түрлері жайында берілсе, келесі бөлімдерінде түбір, түбіршек, тасымал жайында баяндалған [7].

1912 жылы жарық көрген, кейін өнделіп, қайта басылып шыққан Байтұрсыновтың «Оқу құралы» атты еңбегі – тұңғыш қазақ тіліндегі әліппенің бірі. «Тарту» атты өлеңін оқулықтың беташары ретінде берген автор «Оқу құралы» еңбегі қазіргі таңда әдістеме тұрғысынан маңызды оқулық саналады. Оқулықтың бір ерекшелігі- түрлі тақырыпта берілген прозамен жазылған әңгімелердің арасында Абай, Ыбырай өлеңдерінің қатар берілуі. Ғалымдардың зерттеуіне сүйенсек, «Оқу құралы»2 бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімі әдебиет пен тұрмысқа қатысты болса, екінші бөлімі ғылым мен зерттеуге арналған. Өлең кестесін шумақ, бунақ, тармаққа бөліп, әдебиеттану саласын термин сөздермен толықтырған.

Ағартушының оқушыға емес, оқытушға арналған «Тіл жұмсар», «Баяншы» атты еңбектері де әрқайсысы нардың жүгін көтерген сүбелі туындылар. Әдістемелік нұсқаулық құруды көздеген ағартушы «Тіл жұмсар» еңбегінде тілді үйретудің тиімді жолдары мен тәсілдерін сөз еткен. Аталмыш туындылары арқылы өз халқын «ызыңдап маса болып» оятқысы келген ақын халқын қаламмен оятты, оның әрбір еңбегі ел жадына жазылған.

Тілдің терминологиялық жүйесін жасауда Ахмет Байтұрсыновтың рөлі орасан зор. Термин сөздерді егжей-тегжей талдап, зерттеп ғылым ретінде негізін қалады. Оның салып кеткен терминдері бүгінгі күннің өзінде қолданысқа ие. Қазіргі кезде қолданып келе жатқан

зат есім, сын есім, етістік, одағай сынды сөз таптарын қазақ тіл біліміне термин сөз етіп енгізген ғалым Ахмет Байтұрсынов екені барлығына белгілі [8].

Лингвист-ғалым поэзия тілін талдап, әдебиеттану ғылымына метафора, метономия, теңеу сынды көріктеу құралдары мен бейнелеуіш сөздерді енгізіп, қара өлең ұйқасын құрастырған [9].

Ахмет Байтұрсынов аударма жасап, жинақ бастыру ісін қолға алған алғашқы қайқаркерлердің бірі. Тек И.А.Крыловтың қырық мысалдарын ғана аударып қоймай, А.С.Пушкиннің «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш», «Ат» сынды туындыларын, сонымен қатар С.Я.Надсонның «Шайылған көз жасыммен» атты өлеңдерін қазақ тіліне аударған. Байтұрсыновтың аударма жасаудағы бір ерекшелігі- туындыны сол қалпында емес, оған ерекше дем беріп, еркіндік басым берілген.

1929 жылдан бастап «Халық жауы» атанған Ахметтің шығармашылығы қалың жұрт үшін біраз жылдар бойы жасырын болғаны барлығына белгілі. Қарап отырсақ, Ахмет Байтұрсыновтың тіл біліміне, аударма ісіне, әдебиеттану ғылымындағы еңбектері ұшаң-теңіз. Қазіргі таңда ахметтану ғылымы тереңірек зерттеліп, түрлі еңбектер жарық көруде. Олардың қатарына «Ұлттың рухани ұлы тіні», «Ахметтану тағылымдары» және 6 томнан тұратын Ахметтің шығармалар жинағын жатқыза аламыз. Бір өкініштісі, ғалымның кейіннен танылған кейбір туындылары әлі күнге дейін бүгінгі жазумен еш жерде жарияланбаған. Ондай шығармалардың қатарына Байтұрсыновтың «Қазақстан» сөзінің жазылуы туралы мақаласы, «Жоқшыға дерек» атты әліппе айтысына қатысты жазғаны, «Қазақша жазу туралы жаңа ережелер», «Баулу мектебі» деген материалдар мен мақалаларын жатқыза аламыз. «Баулу мектебі» мақаласында ХХ ғасырдың алғашқы кезеңіндегі балаларды оқыту ісін, соның ішінде жүйелі оқытудың тәсілдерін талдап, төте оқудың, көркем оқудың бар екенін айтып, әрқайсысына сипаттама берген. [10,156-158 б].

Ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының өмір жолы сан алуан қайшылыққа толы. Ахаңның түрмеде жатып жазған «Анама хат» өлеңінің жолдары оның ғұмырнамасындағы өз арының алдында берген сертіндей сезіледі. Себебі ақын Ахаң өмірінде қаншама қиындық көрсе де, қолынан қаламын тастамаған күрескер, өзінің қара басын емес, қаншалықты қиындық көрсе де елінің болашағын ғана ойлап өткен қаһарман тұлға. Сол жолда басын бәйгеге тіккен Алаш арыстарының бірі. Оған оның қаншама тар жол мен тайғақ кешуде жүрсе де, жазған ғылыми мұралары, өлеңдері, шығармашылығы дәлел бола алады. Мұхтар Әуезов Ахаңның шығармашылығына мынадай баға береді: «Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран – «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты тарих ұмытпайтын істер болатын» [11].

Осы зерттеуімізде Ахаңның шығармашылығы мен ғылыми зерттеулерін жан-жақты талдауға талпыныс жасадық. Тарихтың өз ұлын орнымен ұлықтай білгеніне көз жеткіздік. Оны қинағандар ұмытылғанымен, Ахаңды халқы жүрегінен өшірген жоқ, оны ұлықтау әлі де салтанатты түрде жүзеге асуда

Қорыта келгенде, Ахмет Байтұрсынұлының тіл ғылымы мен әдебиеттану ғылымына, қазақ публицистикасына сіңірген еңбегін, мол рухани мұрасын мақаламызда жүйелеуге тырыстық. Ұлттың ұлы ұстазының есімі ел жадынан ешқашан өшпек емес. Ахаңның шығармашылық мұрасы бүгінгі күні өзінің лайықты бағасын алып отыр. Ақынның өзі армандағандай оның еңбектері еліне қызмет етуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Рабиға Сыздықова. Қазақтың ғылым әлеміндегі алғашқы алыптар. – Алматы, 2018-379 б.
2. Байтұрсынов А, Тіл тағылымы.- Алматы, Ана тілі, 1992- 444 б
3. Ахмет Байтұрсынұлының алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 2013-382 б.
4. Ахмет Байтұрсыновтың «Маса» жинағына талдау https://bilim-all.kz/article/3830-Ahmet-Baitursynovtyn--Masa--zhinagyna-taldau
5. «Алаштың тілдік мұрасы». – Алматы, 2019-358 б
6. Рабиға Сыздықова. Қазақтың ғылым әлеміндегі алғашқы алыптар. – Алматы, 2018-379 б.
7. А.Байтұрсыновтың «Тіл-құрал» оқулығы туралы https://el.kz/news/archive/a-bayt-rsynovty-_-til_-_-ral-_o-uly-y_turaly/
8. Ахмет Байтұрсынұлы Ахмет Байтұрсынұлы — Уикипедия
9. Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген. // Ұлттың ұлы ұстазы. – Алматы, 2001 64- б
10. Рабиға Сыздықова. Қазақтың ғылым әлеміндегі алғашқы алыптар. – Алматы, 2018-379 б.
11. Ахаң тағдыры – ел тағдыры // «Ана тілі» газеті, 6 қыркүйек, 2018 ж.

ӘОЖ 372.881. 111.1

ШЕТЕЛ ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА РӨЛДІК ОЙЫННЫҢ РӨЛІ

Жаксылыкова Д.М. 4-курс студенті, Еуразия Гуманитарлық Институті, Нұр-Сұлтан қ.
Ильясова А.К. аға оқытушы, г.ғ.м. Еуразия Гуманитарлық Институті, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада шет тілі сабағын қызықты өткізу тәсілдерінің бірі – рөлдік ойындар сөйлеу дағдысын қалыптастырудағы тиімді әдіс-тәсіл ретінде қарастырылады. Сөйлеу дағдысына сипаттама беріліп, осы мәселемен айналысқан ғалымдардың тұжырымдамалары анықталады. Мектепте практикант сөйлеу дағдысын қалыптастыруда қолданған рөлдік ойындар аталып, қолдануға тиімді әдістің бірі екені тілге тиек етіледі.

Мұғалім мамандығы өте жауапты және әр мұғалім тапқыр, өнертапқыш, табанды, әрқашан кез-келген жағдайды өз бетінше шешуге дайын болуы керек. Ең бастысы, ол білімге деген қызығушылықты оята білуі керек. Қазіргі ағылшын тілі мұғалімі өзінің оқу процесінде әртүрлі әдістер, технологиялар мен ойындарды жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін қолдануы керек. Көңілсіз сабақ – мұғалім жұмысының ең жағымсыз және қиын кемшіліктерінің бірі. Бастапқы кезде шет тілін бәрі үйренгісі келеді және оны үлкен ынта-жігермен қабылдайды, содан кейін қызықсыз және жалықтыратын сабақ пайда болады. Пәнге деген қызығушылық төмендейді, оқу нәтижелері нашарлайды. Оқушы үшін ғана емес, мұғалімнің өзі де үшін жалықтыратын, көңілсіз және қиын болып кетеді. Ал оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын үнемі арттыру әр мұғалімнің міндеті. Сабақтағы ойын күрделі және қызықты іс-әрекет бола отырып, үлкен концентрацияны кажет етеді, есте сақтауд, сөйлеу

қабілеттерін дамытады. Ойын жаттығулары тіпті ең белсенді емес және нашар дайындалған оқушыларды да қызықтырады және бұл олардың жұмысына оң әсер етеді.

Менің ойымша рөлдік ойын төменгі және орта буын сыныптарда қолдану үшін ең қолайлы, өйткені мұнда мұғалімнің де, оқушылардың да шығармашылық әлеуетін іске асыру үшін шексіз мүмкіндіктер бар. Сабақты ұйымдастырудың әртүрлі әдістерінің ішінде рөлдік ойындар мектеп оқушылары үшін үлкен қызығушылық тудырады. Қызығушылық – бұл оқуға деген ең жақсы ынталандыру, тілді оқыту процесінде ойын әрекеттері арқылы оқушыны тілді оқу үшін барлық мүмкіндікті қолдануға тырысу керек. Рөлдік ойындар арқылы оқушылар сөйлеу дағдыларын жетілдіріп, сөздік қорын байыта алады.

Сөйлеу дағдысының екі сипаттамасы бар. Біріншісі – кешенді, яғни сөйлеу шеберлігі тек лексикалық немесе грамматикалық операцияларды ғана емес, сонымен қатар ми қозғалысын да қолдануды қажет етеді. Мысалы, Present Perfect қолдану шеберлігі оқушының ұзақ мерзімді жадында тиісті етістіктерді табудың лексикалық дағдылармен қатар жүреді. Екі дағды да сөйлеу жағдайында қарастырылған кешенде, үйлесімді әрекет етеді. Сөйлеу жағдайларының әртүрлілігі лексикалық, грамматикалық, айтылымдық және басқа да дағдыларды бөлек үйретуге мүмкіндік беретін дағдылардың әр түрлі комбинацияларын қамтиды.

Екінші сипаттама – дағдының тілдік жабдықталуының екі жағы бар – бір жағынан тілдік материал болса, екінші жағынан сөйлеу дағдысы бар. Сондықтан сөйлеу дағдысын қалыптастыру тілдік материалды білуді талап етеді, яғни сөйлемдерді құру үшін қажетті фонемаларды, әріптерді, лексикалық бірліктерді және грамматикалық формаларды. [1, 2-3 б.]

Климентенко А.Д. мен Миролюбов А.А. былай дейді: « Оқудың алғашқы екі жылында оқуды үйретудің төмен тиімділігі (тілдік материалдың шектеулі болуына байланысты), есте сақтау қабілетіне жоғары жүктеме алға жылжуды қиындатады, бұл көбінесе оқушылардың «шет тілі» пәніне теріс қөзқарас әкеледі. Сол уақытта екі-үш типтік сөз тіркестер мен оншақты лексикалық бірліктер сөйлеу жағдайды жаңғыртуға мүмкіндік береді, бұл оқушыларға алғашқы сабақтардан бастап шет тілін меңгеретіндеріне сенімділік береді. Сабақтардағы мұндай психологиялық көзқарас белгілі бір жағдайларда болашақта оқудың сәтті болуының кепілі бола алады.» [2, 456 б.]

Жоғарыда айтылғандардың бәрі сөйлеуді (айтылым) сөйлеу әрекетінің жемісі (өнімі) ретінде қарастыру қажет екенін көрсетеді. Сөйлеу жемісі – ақпараттылық, логика, құрылым және т.б. сияқты қасиеттерге тән мәлімдеме. Дегенмен, айтылымның өзін сөйлем әрекетінің нәтижесі (өнімі) ретінде талдай отырып, іштей сөйлеудің ерекшеліктерін ескеру қажет, өйткені ол ойды тікелей қалыптастырады, дербес сөз тіркесін, мәлімдемені дайындайды, сонымен қатар басқа адамдардың сөздерін ұғыну мен түсінуде маңызды рөл атқарады. Адам ойланған кезде ішкі сөйлеуді қолданады, өз ойларын сөйлеу тұжырымына айналдырады».

«Ішкі сөйлеу» терминін түсіндіру қажет деп санаймын. Азимов Э.Г. және Щукин А.Н. келесі анықтаманы ұсынады: «Ішкі сөйлеу – нақты қарым-қатынас процесінен тыс тілді қолданудың әртүрлі түрлері; дыбысталумен қатар жүрмейді, бірақ өзінің грамматикалық және стилистикалық құрылымына, сондай-ақ нақты сөйлеу техникасына ие. [3, 260-261 б.].

Зимняя И.А. мен Леонтьев А.А. еңбектерін талдау кезінде шетелдік ішкі сөйлеудің сапасы сөзсіз шет тілін меңгеру деңгейіне байланысты және оқытудын басында ішкі сөйлеудің формасы қиын болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Леонтьев.А.А пікірінше. Бастапқы кезеңде өз ойын тілдік формаға аудару «жоспар → ана тілінде сөйлеу → шет тілінде сөйлеу» схемасы бойынша жүреді. Тілді білу деңгейі неғұрлым жоғары болса, оқушынының аралық кезеңдерді өткізуге, ана тілінде пікір қалыптастыруға деген қажеттілігі соғұрлым аз болады. Соңында ол мүлдем жоғалады. [4, 214 б.]

Ағылшын тілі сабақтарының негізгі міндеті – оқушыларды өз ойларын шет тілінде анық және еркін білдіруге үйрету. Рөлдік ойын шетелдік ортада ақпаратты қабылдау және жеткізу үшін қажетті жағдайларды жасайды. Рөлдік ойындардың арқасында:

- Оқушылардың сөйлеу дағдылары қалыптасады. Сюжеттің мәселесіне жеке қатысу тіпті ұялшақ және сенімсіз оқушылардың ашылуына көмектеседі. Тәжірибе арқылы сөйлеу процесі сенімді, сан алуан және бай болады;
- Лексикалық қор толтырылады. Жаңа сөздер белсенді қолданылған кезде ғана жақсы есте қалады: рөлдік ойындар жаңа лексиканы «пассивті» күйден «белсенді» күйге келтіруге көмектеседі;
- Оқу процесіне деген ынтасы артады. Рөлдік ойындарды тек балалармен ғана емес, ересек оқушылармен де қолдануға болады және қолдану керек. Мұндай жағдайлар алынған білімді іс жүзінде қалай қолдануға болатындығын айқын көрсетеді;
- Ағылшын тіліндегі сөйлеуді есту арқылы есту және қабылдау дағдылары қалыптасады. Ойынға әртүрлі оқушылар мен оқытушылар қатысқандықтан, оқушылар әр түрлі айтылым мен акценттерді түсінуге үйренеді.
- Оқушының жалпы дамуына ықпал етеді: кез-келген рөлдік ойын белгілі бір сценарий мен тақырыпқа негізделген. Таңдалған талқылау тақырыбының арқасында бүкіл сыныптың жалпы даму деңгейі жоғарылайды: қатысушылар жаңа білім алады, өз пікірлерімен мен тәжірибелерімен бөліседі, эмпатияны және сыныптастарының көзқарасын қабылдау қабілетін үйренеді.

Ойын құрастыруда оқушылар үшін басшылыққа алынатын негізгі қағида ол қол жетімділік пен анықтық. Барлық оқушылардан олардан не талап етілетіні, олардың рөлдері қандай екені түсінікті болуы керек. Қажетті нұсқалары бар “Useful vocabulary” бөлімін пайдалану керек. Ойын жүргізер алдында, егер қажет болса, қайталау жөн.

Екінші критерий – пайда. Мұндай сабақтардың мақсаты – оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын дамыту және оларға әртүрлі жағдайларға бейімделуге көмектесу. Сондықтан ойын модельдері өмірлік жағдайларға мүмкіндігінше жақын болуы тиіс:

- Саяхатта;
- Әуежайда;
- Вокзалда;
- Мейрамханада;
- Емханада;
- Іскери сұхбатта;

Көптеген шет тілдеріндегі «рөлдік ойын» термині әзіл, күлкі, ләззат, қуаныш және жағымды атмосфера ретінде анықталады. Выготский Л.С. айтуынша, рөлдік ойын - «жалған жағдаят». Ойын барысында баланың іс-әрекеті мен мінез-құлқы әрдайым ойынның сипаттамасымен сәйкес келе бермейді. Бала өз қиялын қосып, әртүрлі жағдайларды ойлап табуға тырысады және оның пікірінше, бұл ойынды қызықты етеді. Ойын барысында ұсынылған кейіпкерлердің іс-әрекетін өзгерту арқылы оқушының ой-өрісі дамиды. [5, 46-47 б.]

М.Ф.Сторониннің пікірінше, рөлдік ойын – мұғалімнің мектеп оқушыларына ұсынатын, олар көп физикалық және моральдық энергияны жұмсайтын әрекет түрі. Оларды ойнау оларды қызықтырып қана қоймайды, оларға қуаныш әкеледі, рөлдік ойынның көмегімен балалар өздерінің білім деңгейіне қарамастан өздерін еркін сезінеді, тең сезінеді. Ал ойынды шет тілінде жүргізу үлкен танымдық әлеуетке ие. Тіпті қиын тапсырмаларды орындауда қиындық тудырмай, мектеп оқушыларына оңай болып көрінеді. Ойын театрландырылған қойылымға айналады, мұнда оқушылар актер болады. Әрбір оқушының

рөлі бірнеше рет оқылады, қайталанады, бұл тілдік материалды жақсы меңгеруге және ағылшын тілінде еркін диалог жүргізуге ықпал етеді. [6, 68 б.]

Берн Э. Рөлдік ойын белгілі бір жерде және белгіленген уақытта пайда болатын белгілі бір жағдайлардың құрылысы деп тұжырымдады. Оқушылар өз кейіпкерлерінің мінез-құлқын ескере отырып, олардың рөліне дағдыланады. Рөлдік ойынның мазмұны оқушылардың жұптық және топтық жұмысын қамтиды. Рөлдік ойынды жүзеге асыру шарттары – бұл оқушылардың іс-әрекетінің тәртібі, ойын кезіндегі әрекеттері, ойынның құрылысы. Рөлдік ойынға қатысушылар рөлдік ойынның орындалу шарттарын сақтай отырып, оның мазмұнын өзгертпей, бірақ оның нәтижесіне әсер ете отырып, экспромттық әрекет ете алады. [7, 255 б.]

С.М. Шишкиннің пікірінше, рөлдік ойын – бұл күнделікті өмірдегі қарапайым адамдар мен кез-келген шығармадағы кейіпкерлер арасындағы оқиғалар мен қарым-қатынастарды қалпына келтіру. Мұндай ойындардың үлгілері «аурухана ойыны», «аққала», «қарақшылар қазақтары» және т.б. болуы мүмкін. Рөлдік ойындар өмірлік білімдерін, дағдыларын, қиялдарын кеңейтуге, бір нәрседен немесе біреуден қорқуды тоқтатуға, көпшіл болуға ықпал етеді. [8, 167-172 б.]

Жоғарыда келтірілген анықтамалардан біз рөлдік ойындарды зерттейтін барлық ғалымдардың тәсілдері әртүрлі болғанымен, рөлдік ойын – практикалық негізде шет тілінде диалогтік сөйлеу дағдыларын қалыптастырудың нақты өсуіне әкелетін тиімді педагогикалық құрал деген қорытынды жасай аламыз. Рөлдік ойын – бұл үш компоненттің бір мезгілде үйлесуі: ойын, қарым-қатынас, оқу процесі. Рөлдік ойынның оқыту бағыттарының түрлері шексіз, бұл мектеп мұғалімдерін қызықтырады.

Рөлдік ойындардың пайдасы неде? Сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға көмектесу. Ойынға қатысу тіпті әдетте ұялшақ болатын оқушыларға да әңгімеге белсенді қатысуға мүмкіндік береді. Бірте-бірте сөйлеу сенімді, жылдам және сан-алуан болады.

Сөздік қорын толықтыруға мүмкіндік береді. Бұл сөздерді үнемі қолдану, олардың жақсы игерілуіне әкеледі. Ойын жағдайы есте сақтау қабілетін белсендіруге көмектеседі, сондықтан сөздік қоры одан да жақсы есте қалады.

Тыңдалымды (аудирование) жаттықтыру. Ойынның басқа ойыншыларымен әрекеттесу арқылы сіз әртүрлі акценттері және айтылу ерекшеліктері бар ағылшын тілін түсінуді үйрене аласыз.

Оқушының жалпы дамуына ықпал ету. Ағылшын тіліндегі рөлдік ойындар тілдік дағдыларды жақсартып қана қоймай, шығармашылық қабілеттерді, диалог жүргізу дағдыларын және т.б. жандандыруға мүмкіндік береді. Олар оқытуды қызықты әрі тиімді етеді. Ойындар оқытылатын материалды нақты жағдайда қалай қолдануға болатынын көрсетеді. Бұл балалардың, ересек оқушылардың да ынтасын арттыруға мүкіндік береді. Рөлдік ойынның үш кезеңі бар:

Дайындық,

Ойынның өзі.

Қорытынды.

Сабақтағы дайындық кезеңінде мұғалімнің кіріспе әңгімесі қарастырылады, ол оқушыларды рөлдік жағдаймен және рөлдік ойынның сөздік қорымен таныстырады. Үйдегі дайындық мәтіндерді, мәселе бойынша мақалаларды оқуды қамтиды. Рөлдік ойыннан кейін қажетті элемент – бұл белгілі бір тапсырмаларды орындауды қамтитын соңғы кезең, мысалы, мәселе туралы газетке мақала жазу, досыңызға хат жазу және т.б. Сабақтың мақсаты мен оқушылардың дайындық деңгейіне байланысты рөлдік ойындар жұппен, кіші топтарда және тұтастай топта өткізілуі мүмкін.

Жұптағы рөлдік ойындар – рөлдік ойынның қарапайым түрі. Кіші топтардағы рөлдік ойындарды әртүрлі тәсілдермен өткізуге болады. Кейбір авторлар барлық кіші топтар бір уақытта ойнауы керек, ал мұғалім бір топтан екінші топқа ауысып, олардың жұмысын бақылауы керек деп санайды. Бірақ мұндай нұсқа бар: кіші топтар кезекпен ойнағанда: бір кіші топ ойнайды, ал қалғандары одан әрі талқылауға қатысу үшін тыңдайды және бағалайды. [9, 493-495 б.]

Н.П. Аникеевтің пікірінше, рөлдік ойын негізгі функцияларды орындау үшін қызмет етеді: мотивациялық, тәрбиелік, бағдарлық, оқыту және компенсаторлық.

1. Мотивациялық-ынталандыру. Осы функцияны көмегімен оқушылар сабақта жігерлі жұмыс істейді, оқу ақпаратын жақсы қабылдайды. Ойын барысында сұхбаттасушымен тілдік қатынасқа деген ұмтылыс артады. Бұл оқу материалын жақсы меңгеруге әкеледі.

2. Оқыту. Мұнда рөлдік ойын диалогтік сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға, мектеп оқушыларының сөйлеу қарым-қатынастарын құруға арналған жаттығу ретінде әрекет етеді.

3. Тәрбиелік. Оның көмегімен балалар топта жұмыс істеуге, мейрімді, батыл, көпшіл болуға үйренеді. Рөлдік ойындар ұйымшылдықты, күш-жігерді, белсенділікті, табандылықты және құлшыныысты арттырады.

4. Компенсаторлық. Бұл функция мектеп оқушыларына әрқашан орындала бермейтін ұмтылыстарын орындауға көмектеседі – өсу процесін тездетуге көмектеседі.

5. Бағдарлық. Бұл функция оқушыларға әртүрлі мамандықтар мен әлеуметтік топтардағы адамдардың бейнесін қолдануға көмектеседі. Диалог барысын болжауға, бақылауда ұстауға үйретеді. [9, 29 б.]

Шет тілін үйренуге, атап айтқанда рөлдік ойындарға деген танымдық қызығушылықты арттырудың рөлдік ойын әдісін мен іс жүзінде қолдандым. Зерттеудің теориялық нәтижелері Нұр-Сұлтан қаласындағы С.Мәуленов атындағы № 37 мектеп-лицейінде педагогикалық практикадан өту кезінде оқу практикасында қолданылды. 9 «В» сыныпта нақты көшбасшылар жоқ екендігі анықталды және бұл ортақ істерді орындауда, оларды бірлесіп жоспарлау және тапсырмаларды бір-біріне бөлу қабілетінде сыныптың бірлігі мен ұйымдастырылуына ықпал етті. «Ойын» сөзі оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын және жеке қатысуын едәуір арттырды. Рөлдік ойындар сыныпта үнемі өткізіліп тұрды және оқушылар оларға үйреніп қалды, сондықтан жаңа тақырыптың басында олар жаңа рөлдік ойынның перспективасын анықтады.

Көбінесе оқу процесінде орташа бақыланатын рөлдік ойын, еркін және сценарийлік рөлдік ойындар қолданылады.

1) Орташа бақыланатын рөлдік ойын.

Рөлдік ойын, оған дайындық кезінде қатысушылар өз рөлдерінің жалпы сипаттамасын алады, соның негізінде олар жеке рөлдік тапсырманы дайындайды. Мәселе мынада: рөлдік мінез-құлықтық ерекшеліктерін тек орындаушының өзі біледі. Қалған қатысушылар үшін серіктесінің қандай мінез-құлық бағытын ұстанатынын болжау керек. Ойынның бағдарламасын мұғалім жасайды, оқушыларға қатысуға тиісті барлық типтік және проблемалық жағдайлардың тізімі беріледі. Аталған жағдайлар сабақта егжей-тегжейлі зерттеледі, диалогтардың үлгілері зерттеледі, мұғалімнен лексикалық және грамматикалық материал бойынша кеңес алуға мүмкіндік бар.

2) Еркін рөлдік ойын.

Бұл ойын тақырып бойынша өзіндік жұмыстың жеке және топтық дағдыларын қалыптастыруға қызмет етеді. Оқушылар тақырыпты өз бетінше анықтап, ойын сценарийін құрып қана қоймай сәйкес материалды таңдап, ұсынылған әдебиеттерді пайдалана отырып, ақпарат іздеуі керек.

3) Сценарийлік ойын.

Көбінесе көркем мәтіндермен жұмыс жасау кезінде сценарий ойыны қолданылады. Сценарий ойынына дайындық кезінде оқушылар мұғалімнің басшылығымен бағдарлама, сценарий жасайды. Олар белгілі бір рөлдердің лингвистикалық мазмұнын жеке, жұптық немесе топтық жұмыс режимінде таңдайды. Сценарийлік-рөлдік ойынға дайындық барысында оның сценарийін құру, проблемалық жағдайларды анықтау және тақырып бойынша қосымша ақпарат іздеу үшін ұжымдық оқу іс-әрекетінің дағдылары қалыптасады. Бұл ойынға дайындық барысында мұғалім түсіндіру, әртүрлі кестелерді толтыру, проблемалық сұрақтар қою арқылы оқушыларға мәтінмен жұмыс жасау әдістерін, сонымен қатар іздеу, зерттеу және оқуды үйретуді көрнекі түрде көрсетеді.

Мен жеке тәжиребеме сүйене отырып, рөлдік ойын немесе басқа ойын түрі бүкіл сабақ бойы өтпеуі керек деген қорытындыға келдім. Рөлдік ойын – бұл оқшауланған жұмыс түрі емес, бұл сабақтың немесе сабақтар топтамасының бөлігі. Оны сабақтың бір бөлігі немесе кульминация ретінде пайдалануға болады. Мен ең бастысы – рөлдік ойынның уақытын дұрыс анықтау екенін түсіндім. Уақыт тым көп жұмсалған жағдайда оқушыларда қателер саны артады. Оқушыларды ойынға дайындай отырып, мен оқушылардың тақырыпты, мақсат пен рөлді толық түсінуіне қол жеткіздім. Сөйлеу жаттығуларында лексика және грамматикалық құрылымдардың қолданылуын автоматизмге жеткенше дейін тексеруді ұйымдастырдым. Ойында тақырып бойынша тілдік материалды барынша тиімді пайдалануға тырыстым. Нәтижесінде сабақ соңында оқушылардың сөз тіркестері мен грамматикалық құрылымдардың барлығын дерлік игергеніне көзім жетті және мұндай ойындар тілдік материалды игеруге көмектеседі деп сенімді түрде айта аламын. Рөлдік ойын жақсы дайындалуы керек (мазмұны да, формасы да), нақты ұйымдастырылуы керек. Бұл жағдайда оқушыларға өте қызықты болды, өйткені мен оларға реквизиттер мен кабинетті дайындауға рұқсат бердім. Ал менің басты мақсатым – жақсы сценарий, яғни ойынның мазмұнын құрастыру болды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. «Речевые умения и навыки как часть содержания обучения иностранному языку» Двизова Н. В. 2,3 с.

2. Теоретические основы методики преподавания иностранных языков в средней школе- Климентенко А.Д, Миролюбов А.А.-Москва: Педагогика, 1981.-456 с.

3. Азимов Э.Г. Новый словарь методических терминов и понятии (теория и практика обучения языкам) Азимов Э.Г., Щукин А.Н.- Москва: Издательство - ИКАР, 2009. – 260-261 с.

4. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М., Просвещения, 1969. – 214 с.

5. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка- Вопросы психологии. - 1966. - №6-41-47 б.

6. Сторонин М.Ф. Обучающие игры на уроках английского языка. Москва: Просвещение, 1984. - 68 б.

7. Берн Э. Игры, в которые играют люди, Психология человеческих взаимоотношении: пер.с англ А.Грузберг – Москва: ЭКСМО, 2008. – 255 с.

8. Шишкин С.М. Ролевая игра как один из видов упражнений на начальной ступени обучения//Система упражнении для обучения говорению на иностранном языке в средней школе: Сборник научных трудов. – Москва: Научно-исследовательский институт школ Министерства просвещения РСФСР, 1980. - 167-172 б.

9. Махмудова, Х. И. The Role of the Game in English Language Lessons / Х. И. Махмудова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2019. — № 20 (258). — С. 493-495. — URL: https://moluch.ru/archive/258/59329/ (дата обращения: 15.02.2022).
10. Аникеева Н.П. Воспитание детей игрой - Москва: Просвещение, 1987. -29 б.

ӘӨЖ 94 (574)

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДА АЛАШОРДА ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Жайшылық А.А., Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Тарих мамандығы бойынша 2 курс студенті, Атырау қ.
Бердіғожин Л.Б. - тарих ғылымдарының докторы, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті профессоры

1917 жылы ақпан революциясы жеңіске жетіп Ресей империясын 300 жыл билеген Романовтар әулеті биліктен шеттетіліп, бұл тарих оқиға ұлт зиялыларының басын бір жерге қосуға мүмкіндік әкелді. 1917 жылдың сәуір-мамыр айларында көптеген облыс-уезд орталықтарында аймақтық қазақ сиездері өткізіліп, қазақ комитеттері құрыла бастады. Олардың жекелеген өкілдері Уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттерінің құрамына енгізілді.

1917 жылы Қазақ сиездері Орынбор (Торғай облыстық), Орал (Орал облыстық), Семей (Семей облыстық), Омбы (Ақмола облыстық) т.б. қалаларында болды. Қазақ сиездерін өткізуге ұлт зиялылары белсене кірісті.

1917 жылы 21-28 шілдеде Орынборда өткен Бірінші Жалпықазақ сиезінде «Алаш» атты партия құрылып, бұл сиезде 14 мәселе қаралды. Осылардың ішінде ерекше атайтынымыз:

1. Мемлекет билеу түрі;
2. Қазақ облыстарында автономия;
3. Жер мәселесі;
4).Оқу мәселесі және т.б.

1917 жылдың 21 қараша күні «Қазақ» газетінде Алаш партиясы бағдарламасының жобасы және сиез материалдары жарияланды. «Алаш» партиясының өмірге келуі үлкен саяси мәселе еді. 1917 жылғы 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында Екінші жалпықазақ сиезі өтті. Сиездегі қаралған аса маңызды мәселелер: қазақ-қырғыз автономиясы; милиция құру; ұлт кеңесі; оқу мәселесі т.б. Бұл сиезде автономияны жариялау мерзімі туралы қызу тартыстар бірнеше күнге созылды. Ақыры осы 1917 жылы 5-13 желтоқсанда өткен екінші сиезде Алаш автономиясы жарияланды. Кейін, елде басталған азамат соғысы мен шетел соғыс интервенциясына байланысты Қазақстан жері бірнеше майданға бөлініп тұтас басқару мүмкіндігі болмағандықтан Алашорда екіге бөлінді. Бірақ, үкіметтің негізгі мақсаты ол ұлт тәуелсіздігі болып сақталды.

1919 жылы 10 шілдеде РКФСР Халық Комиссарлары Кеңесінің Жарлығы бойынша құрылған қазақ революциялық комитеті өлкедегі ең жоғары әскери-азаматтық басқару органы болып табылды. Оның басты міндеті: революцияға қарсы күштерге тойтарыс беру, өлкеде мемлекеттік, шаруашылық және мәдени құрылыс үшін жағдай жасау, Қазақстанда

Кеңестердің Құрылтай сиезін әзірлеу, армияны азық-түлікпен және басқа да қажетті жағдайлармен қамтамасыз ету және сот ісін жүргізу болды.

Қазақ революциялық комитетінің алғашқы құрамына оның төрағасы ұлты поляк, 1902 жылдан болыпевиктер партиясының мүшесі С.Пестковский және Ә.Жангелдин, Б.Қаратаев, М.Тұнғаншин, С.Мендешев, Алаш Орда жетекшілерінің бірі А.Байтұрсынов енді. Қазақ революциялық комитетінің шешімі бойынша 1920 жылы 9 наурызда Алаш Орда үкіметі таратылды. Алаш партиясы, Алашорда үкіметі жәнежетекші тұлғалары туралы зерттеулер кеңестік кезеңде басталып, жарияланды.

Алашорда қозғалысы, алаш қайраткерлері туралы әр түрлі пікірлер айтылды. Түрлі себептерге, сол кездегі жағдайларға байланысты тым әрқилы, кейде тіпті бір-біріне кереғар пікірлер айтылғаны құпия емес. Мәселен, 1927 жылы А.Бочаговтың «Алашорда тарихына арналған очерктер» жинағы жарық көрді. Бұл шағын еңбекте дәлелсіз тұжырымдар, саналы түрде бұрмаланған фактілер көптеп кездеседі. Бұл еңбектің асығыс жазылғандығы жөнінде автор былай дейді: «Жалпы партиялық нұсқау бойынша асығыс жазылған бұл жұмыс ғылыми зерттеуден гөрі, төменгі партия ұйымдары үшін арнайы жазылған үгіт-насихатқа көбірек ұқсайтын еді» [1,с.102-103]. Өткен ғасырдың кеңестік тарихнамасында ғылыми, саяси әдебиеттерде Алаш қозғалысын жаппай қаралайтын «ұлтшылдар», «халық жаулары» деп ұлттық тұлғаларды қаралаған жекелеген адамдардың еңбектері жарық көрді. 1933 жылғы желтоқсанда ВКП (б) Қазақ Өлкелік Комитетінің жанындағы Партия тарихы институтында Алашорда және Алаш партиясы тарихына арналған пікір-сайыс ұйымдастырылды. Онда «Алашорданың тарихи рөлі» деген тақырып бойынша институт қызметкерлері С.Брайнин мен Ш. Шафиро баяндама жасады. Кейін, осы баяндамалар 1935 жылы «Алашорда тарихы бойынша очерктер» деген атпен кітап болып жарияланды [2]. Кітап «Алаш» қозғалысының бастау көздері, 1916 жылғы көтерілістегі алаш интелегенциясының рөлі, Алаш қозғалысы ақпан мен қазан айларында, алашорда - ұлтшыл контрреволюциялық үкіметі, Алаш қозғалысының тарихын дәріптеушілікке қарсы деген бөлімдерден тұрды. Авторлар Алашорданы ұлтшыл контрреволюциялық үкімет деп баға берді.

1930-жылдардың ортасынан 1980-жылдардың соңына дейінгі отандық тарихнамада 1937-1938 жылдардағы ұлттық интелегенцияға қарсы жүргізілген «сталиндік террордан» кейін алаш қозғалысына байланысты зерттеулер жүргізілген жоқ. 1980-жылдардың соңына дейін бұл жабық тақырыптардың біріне айналды. Республика өз тәуелсіздігін жариялаған 1991 жылдан кейінгі кезеңде құпия болып келген Алаш тақырыбы жөнінде тарихи шыңдықты қалпына келтіруге талпыныс жасала бастады. 1989 жылғы шілдеде Қазақстан Коммунистік партиясы Орталық комитетінің жанындағы партия тарихы институты «Алашорда: пайда болуының, қызметі мен күйреуінің тарихы» деген тақырыпта пікір алысу дөңгелек үстелін ұйымдастырды. Оған, Қазақстан Ғылым академиясының, Алматының жоғары оқу орындарының белгілі қоғамтанушы ғалымдары қатысты. Олар: Б.А. Төлепбаев, А.Ғ. Сармурзин, М.Қ. Қозыбаев, В.К. Григорьев, М. Бурабаев, Ә.С. Тәкенов, М.Қойгелдиев т.б. Қоғамдық ғылымдардың өкілдері Алаш және алашорда тарихына байланысты қолдан жасалған құпияны ашуға жариялылық жағдайында мүмкіндік туып отырғандығын тілге тиек ете отырып, соған байланысты өз ойларын ортаға салды. Алашорда қозғалысының бастау көздерін 1917 жылға дейінгі қазақ қауымының қоғамдық-саяси өмірінен іздеу, ал осы қозғалыстың саяси ағым және ресми партия ретінде 1917 жылдың жазынан басталғандығын басты көрсету, оның 1917-1920 жылдардағы дамуы мен нақтылы қызмет тарихын ашып көрсету, Алаш интеллигенциясы мен Алашорда қозғалысының ара жігін ашу сияқты күрделі мәселелер көтерді [3, с.21]. Пікір алысуға қатысқандардың көпшілігі Алаш пен алашорданың әлеуметтік табиғатын, олардың қазақ қауымының қандай бөлігіне

сүйенгендігін анықтау қажеттілігіне баса назар аударды. Бұл мәселе 1920-30 жылдардың өзінде көп дау туғызды. А.Бочагов Алашты - «ұсақ ұлттық буржуазияның» партиясы десе, С.Брайнин мен Ш. Шафиро - «бүкіл байлардың ұйымы» деді. Пікір алысуда негізгі баяндама жасаған М.Қозыбаев Алаш партиясын ұлтшыл саяси деп айыптаудың негізсіз екендігін көрсетті. Осы пікір алысудың ізімен қазіргі «Ақиқат» журналы «Алаштың ақиқатын кім айтады?» деген жалпы тақырыппен топтама ұсынды. В.К.Григорьевтің, К.Нүрпейісовтың, Т. Кәкішевтің мақалалары жарық көрді. В.К. Григорьев Алаштың қалыптасуы 1917 жылы аяқталған және кадеттер жолын қуған буржуазияшыл-ұлтшыл партия деп анықтайды. Ал, ғалымдар К.Нүрпейісов пен Т. Кәкішев Алаш құрылған 1917 жылы шілде айында оның саяси партияға тән бағдарламасы болмағандығын айта келіп, саяси партия ретінде қалыптасып үлгермеген ұйым деп бағалады. Жекелеген зерттеушілер Алаш қозғалысына баға беру үшін алдымен оның көш бастаушыларының кімдер болғандығын анықтау мәселесі осы тақырыпты ғылыми тұрғыдан игеруге шешуші түрде ықпал жасайды деп есептеді. М.К. Қозыбаев Алашқа либеральды ұлттық интеллегенцияның партиясы деген анықтама бере отырып, оның идеологиясы отаршылдыққа қарсы бағытталған деген қорытынды жасады. Ғалым философ М. Бурабаев 1917-1940 жылдардағы Қазақстандағы қоғамдық ой мәселелеріне арналған зерттеуінде Алаш тарихына байланысты тың пікірлер жазғанмен, автордың коммунистік идеологияға тәуелді болғандығын анық байқауға болады [4]. Алаштық интеллегенцияға жаңа көзқарас қалыптастыруда ашық та батыл пікірлер айтып, дәлелді тұжырымдар жасауда зерттеушілер М.Қойгелдиев пен Т.Омарбековтың еңбектері ерекше құнды. Олардың пайымдауы бойынша, Алаш партиясының көш бастаушылары негізінен екі мақсатты - қазақ елін отарлық езгіден азат ету мен қазақ қоғамын ортағасырлық мешеуліктен өркениетті әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму жолына алып шығу міндеттерін көздеді, сондықтан да алаштық интеллегенцияны «ұлттық- демократиялық партия» деп атау қажет [5, 21б]. Көрнекті ғалым Мәмбет Қойгелдиевтің « Алаш қозғалысы» атты көлемді монографиясында осы пікірлер әрі қарай өрбітілді. Алаш пен алашорда тарихына қалам тартуға мүмкіншілік туған соңғы жылдары ғалымдар Ә.Қайдаровтың, Ә.Әлімжановтың, С.Өзбекұлының, М.Құл- Мұхаммедтің, М.Әбсеметовтың, Ғ.Әнестің, А.Мектептегінің мақалалары мен ғылыми еңбектері жарық көрді. Алашорда тарихын зерттеуге елеулі үлес қосқан ғалым К. Нұрпейісовтың «Алаш һәм Алашорда» атты монографиялық еңбегін атауға болады. Автор өз еңбегінде зиялы қауымға Алаштануды зерттеудің кейбір маңызды мәселелерін ұсынады. Олар: Алаштың әлеуметтік, саяси және экономикалық бастау көздері; оның XX ғасырдың алғашқы жиырма жылындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі алатын орны мен атқарған рөлі; 1917 жылғы екі революция аралығындағы Алаштың басқа партияларымен өзара қатынасы мен байланысы; Алаш пен Алашорда және Совет үкіметі; Алаш қозғалысының көрнекті қайраткерлерінің көзқарас эволюциясы; Алаш қозғалысына қатынасушылардың 1920 жылдан кейінгі қасіреті; Алаш қозғалысы және оның Орта Азия мен Еділ бойының түрік тілдес, мұсылман діндес халықтарының саяси партиялары мен қоғамдық қозғалыстарымен байланысы; Алаш қозғалысы және бүгінгі Қазақстан [6,21б]. К.Нұрпейісов осы аталғандардың ішінен үш нақты мәселені бөліп алып қарастырады. Олар:

1. Саяси партия ретіндегі Алаштың өмірге келуі және оның бағдарламалық мақсаты-міндеттері;
2. Мемлекеттік құрылым ретіндегі Алаш автономиясының ұйымдасуы;
3. Алашорданың нақтылы іс-әрекеті.

К.Нұрпейіс монографиясында алаш қозғалысына байланысты 1920-80 жылдардың екінші жартысына дейін жарық көрген еңбектерге біршама жақсы талдау жасалынған. Бұған

қосымша Р.Нұрмағанбетованың «Алаш және Алашорда проблемасы 20-30 жылдардағы Қазақстандық тарихнамада» атты диссертациялық зерттеуі өмірге келді» [7]. Р.Нұрмағамбетова өз зерттеуінде Алашорда қозғалысын үш бағытта қарастырады.

1. Алаш қозғалысы қалыптасуының тарихи, әлеуметтік-экономикалық себептері;

2. 1917-1920 жылдардағы Алаш және Алашорда тарихы ;

3. 1937-1938 жылдардағы Алаш және Алашорда тарихы. Р.Нұрмағанбетова өз зерттеуінде Алаш қайраткерлері демократиялық бағытты ұстанып, большевиктік идеологияға қарсы болғандығын айғақтайды. «Участие представителей казахского народа государственной думе способствовало выявлению позиции сторонников демакратического движениие в крае, установленных тесных связей с мусульманским движением в России. Учреждение и изданиие с 1913 г. первого печатного органа движение газеты «Казах» явилась важнейшими этапами в консолидации казахской интеллегенции, в особенности ее молодого поколения, что способствовало превращению его в реальную политическую силу, выражавшую общенациональные демократические идей. Лидеры алашского движения оставались принципиальными противниками большевистических форм и методов социалистического переустройства Казахстана. Несмотря на вынужденный переход на сторону советской власти, вся общественно-политическая деятельность участников движения Алаш начало 20-х годов свидетельствовало о приверженности ее к гуманистическим, демократическим принципам» [7, с.15]. Көрнекті ғалым Дина Аманжолованың « Казахский автономизм и Россия» атты монографиялық зерттеуінде «Алаш» қозғалысының қалыптасуы мен қызметінің әр түрлі аспектілері жаңа тың мұрағат деректері негізінде қарастырылған [8]. Алаш қозғалысын зерттеушілердің басым көпшілігі оның ұйымдастырылу мәселесіне көңіл аударады. Осы мәселеге белгілі ғалым М. Қозыбаев дәл анықтама береді: «В отличие от кадетов партия «Алаш» была аморфной, организационно далеко не завершенной. Не случайно процесс ее создания занял более 10 лет. На этапе буржуазно-демократической революции ее лидеры, используя политические средства, вплоть до трибуны Государственной думы, в острой проблеме колониализма отстаивали интересы своего народа перед усиливающейся экспансией столыпинских реформ» [9, с.64]. Осындай пікір тарихшы ғалым Б. Елькеевтің еңбегінде де өз жалғасын тапқан. Алаш партиясының қызметіне жан-жақты талдау жасай отырып, Б.Елькеев былай деп жазады: «Организационно-подготовительная работа по созданию партии началось в период первой русской революции, а как партия «Алаш» была организационно оформлена только в 1917 году» [10, с.51]. Қазақстандық тарихнамадағы пікірлерді қорыта отырып мынандай мынадай пікір айтуға негіз бар.Алаш қайраткерлері халықтың азды-көпті шағын тобының саяси мүдделерін немесе феодалдық, патриархалдық, ұсақ буржуазиялық мүдделерді қорғаған жоқ. Керісінше, жалпы адамзаттың гуманизм принциптерін асқақ тұтып, бүкіл қазақ халқының мүдделеріне қызмет етті.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Бочагов А. У истоков воспоминание. – Алматы «Казахстан», 1972.- 103 с.

2. Брайнин С, Шафиро Ш. Очерки по истории Алаш Орды. –Москва. «Просвещение» ,1935. -140 с.

3. «Алашорда пайда болуының, қызметі мен күйреуінің тарихы» //Социалистік Қазақстан. -1989. 11 шілде. -2 б.

4. Бурабаев М.С. Общественная мысль Казахстана в 1917-1940г.г.- Алматы: Ғылым, -1991. -220 б.

5. Қойгелдиев М., Омарбеков Т. 20-30 жылдардағы Алаш қозғалысы// Ақиқат. -1991. № 11. 2-3 б; Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы, 1996;
6. Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. –Алматы « Ататек» -1995. -210б
7.Нурмаганбетова Р.К. Проблема Алаш и Алашорды в Казахстанской историографии 20-90-х годах: автореф. дисс. канд. ист. наук. - Алматы, - 1999. -29с.
8. Аманжолова Д.А. Казахский автономизм и Россия. - Москва: Просвещения,-1994. - 216 с.
9. Козыбаев М. Проблемы истории, археологии и этнографии ЗападногоКазахстана // Вестник АН КазССР. - 1999. №3. -64 с.
10. Елькеев Б. Партия «Уш жуз» и ее деятельность в период установления Советской власти в Казахстане // История Казахстана: «белые пятна». Сборник статей. – Алма-Ата: Казахстан, 1991. – С.49-77.

ӘОЖ 39

ТОРҒАЙ ӨҢІРІНІҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАСЫ

Жандарбекова Г.Д. - М.Дулатов атындағы Қостанай инженерлік-экономикалық университеті, Есеп және қаржы кафедрасы, оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі

Мақалада қазақ елінің, Торғай өңірінде тұратын халықтың фольклорлық тарихы қарастырылады. Ресей империясының зерттеушілері келешекте елге еніп, отарлау үшін қазақ этнографиясын зерделей бастады. Қазақ халқының фольклорлық ерекшелігін тереңдей зерттеу XIXғасырдың басынан бастау алғаны мәлім. Осы тұста Тосын Торғай өңірінің тарихи-мәдени құндылықтарымен қоса, ел аузында аңыз-жырға айналған фольклорлық жыр-дастандарының мәнісі өте жоғары болды.

Кіріспе. Кең мағынада фольклор-бұл белгілі бір халықтың рухани мәдениеті. Ол ауызша мәтіндер, музыка, би, халық театры, сәндік-қолданбалы өнер түрінде болады. Фольклордың негізгі бірлігі-салт-дәстүрлі мәдениеттің әртүрлі көріністерін біріктіреді. Мысалы, филологтар үйлену тойында айтылған ауызша формулаларды, үйлену әндерінің сөздерін зерттейді. Музыкатанушыларды әуендер қызықтырады, ал хореографтар той билерінің қозғалысын зерделейді. Этнографтар үйлену тойына байланысты ырымдарды жазады, үйлену тойының заттарын жинайды: костюмдер, зергерлік бұйымдар, әдетте жас жұбайларға берілетін сыйлықтар.

Қарапайым қоғамда музыка, би, кескіндеме, поэзия және эпостарға нақты бөліну болған жоқ. Өнер салттық әрекеттердің біртұтас кешені ретінде өмір сүрді. Жанрлар мен формалардың мұндай бірігуі синкретизм деп аталады. Бүгінде танымал халық ертегілері, әндері, салт — дәстүрлердің сипаттамалары-ежелгі синкретикалық дүниетанымның бөліктері.

Объект және әдістемесі. Қазақ халқының тарихы көптеген ұрпақтың өмірі мен қызметінің нәтижесіне айналған жарқын, оқиғаларға бай тарихқа ие. Алайда, жазу болмаған жағдайда, ақпаратты ауызша беру және өз ұжымының болашақ мүшесін, өз Отанының патриотын тәрбиелеу процесінде ғасырлар бойғы әлеуметтік тәжірибені қолдану түбегейлі

болды. Көшпенділер жазылмаған ережелер, этикет бойынша үш рудың: өз руы, ана руы және әйел руы тарихымен таныс болуы тиіс екені белгілі [1, 17]. Бұл ретте қатардағы көшпенді рудың тарихын соңғы жылдар емес, жеті буыннан кем емес көпғасырлық кезеңнің тәжірибесін білуге тиіс еді: әлеуметтік информацияда көрініс тапқан, ұрпақтан ұрпаққа жинақталып, таратылатын. Оның санасы мен дүниетанымында жоғарыда аталған үш ұрпақтың даналығы мен білімі кейінге қалдырылды. Ақпараттың мұндай көлемін есте сақтау өте қиын, сондықтан халықтық даналықты игерудің ең жақсы нұсқасы-ақпаратты қысқа және қысқа, бірақ мазмұнды сөздермен есте сақтау. Осыған байланысты көшпелі қоғамда жеке тұлғаны әлеуметтендіру, тәрбиелеу және оқыту үшін қажетті идеялар мен ойлар барынша айқын көрсетілген қысқа афоризмдер ерекше танымалдылыққа ие болды. Әсіресе есте сақтау үшін қол жетімді және осы қоғамда жұмыс істеу және өмір сүру үшін қажетті білім және әртүрлі өмірлік жағдайларда халықтың ғасырлар бойғы тәжірибесі мен даналығы салынған қысқа сөздерді қолдану мүмкіндігі болды. Фольклорда мұндай сөздер мақал-мәтелдер деп аталады. Осы аспектіде қазақтардың бірнеше ұрпағы өскен қазақ халқының мақал-мәтелдері ерекше қызығушылық тудырады. Мақал-мәтелдердің ежелгі пайда болуы қазіргі уақытта сақталған және Қазақстан мәдениетінің дәулеті болып табылатын түркітілдес халықтардың ескерткіштерімен дәлелденеді [2, 145].

Тобол-Торғай өңірін зерттеу барысында XIX ғасырда әскери инженер И.Г. Андреев жемісті тиімділік көрсетті. И.Г. Андреев қазақ даласында болған көпестерді, шенеуніктерді, саяхатшыларды, қазақ халқының өмірі мен тілін жан-жақты зерттеді, қазақ ауылдарына жиі барып отырды, қарт адамдармен және танымал адамдармен сөйлесті, Азияның қазақ ортасында болған көпестердің, шенеуніктердің, саяхатшылардың әңгімелерін қағаз бетіне түсірді [3, 98].

Материалдарды жинау үшін Андреев Өскеменнен Пресногорьков бекінісіне дейін жүріп өтті. Орта жүз қазақтары туралы Потанин былай деп жазды: "Андреевтің қолжазбасын қазіргі заманмен неғұрлым дәйекті теңестіруге қызмет ете алатын алғашқы этнографиялық еңбек ретінде этнография бөлімі қоғамы жазбаларда басып шығарған жөн. Осы арқылы Г.Х. Потанин бүкіл ғылыми қоғамдастық алдында Орталық Азияның зерттеушісі ретінде И.Г.Андреевті ашты.

Халық педагогикасы мен тарихы тұрғысынан мақал-мәтелдер М.Жұмабаев, Ж. Аймауытов, А. Байтұрсынов, м. Дулатов және т. б. қарастырылды. Фольклордың шағын жанрларының мәселелері мен маңыздылығын қарастыратын ғалымдардың пікірінше, мақал-мәтелдер Әлеуметтік және этикалық тәрбие үшін, қазақтардың тарихи санасы мен сана-сезімін қалыптастыру үшін қажет. А.Қалыбекова «Мақал-мәтелдер Қарт адамдардың даналықты бейнелейтінін және күнделікті тәжірибе мен этикет мінез-құлқының сақтаушысы болып табылатынын растайды» дейді. Кеңестік кезеңде социалистік қоғамның құндылықтары негізгі критерийлерге айналады, мысалы, адамның еңбекке қатынасы, достық, Отанға деген сүйіспеншілік, отбасы және т.б. кезеңнің фольклоры мен әдебиетінің ерекшелігі-ғылыми әдебиеттерде мақал-мәтелдер мақал-мәтелдерден бөлінбейді және бірге зерттеледі. Негізінен, кеңестік ғалымдар балалар әдебиетінде мақал-мәтелдер мен мақал-мәтелдерді қарастырды, оларды көптеген басылымдарда жариялаған кезде олардың балалық немесе жасөспірім кезіне арналғаны айтылды. Алайда, мақал-мәтелдер мен мақал-мәтелдерді жинау, жариялау, жариялау, олардың көп бөлігін әдебиеттану мен этнография тұрғысынан қарастырғанына қарамастан, кеңестік қоғамда қысқаша сөздерді сақтау, тарату әдістерінің бірі болып табылады [4, 81].

Зерттеу нәтижелері. Фольклор түсінігінде Ахмет Байтұрсыновтың «23 жоқтауын» ерекше айтып кетуге болады. Әрине, жоқтау – фольклор жанры. Сондықтан оның уақыт пен

кеңістік аясы, деректік негіздері көп жағдайда шартты. Бірақ Қазақ хандығы дәуіріндегі оқиға, тұлға атауларында, олардың жалпы нобайында сәйкессіздік өте аз. Қарапайым өмірде жоқтауды «дауыс салу» деп те атайды. Ежелгі әдет-ғұрпымызда адам қайтқан күннен бастап оның жылы өтіп, асы берілгенше жоқтау айтылғаны белгілі. Дегенмен, оның ерекше жеткізілетін тұсы – жаназаның (ресми діни рәсім) алды-арты немесе кісіні жер қойнына беретін мезет. Ағайын-туыс қазалы үйге «ой, бауырымдап» ат қойып шауып келіп, көрісіп көңіл айтады. Әйгілі Байдалы би айтты дейтін: «Сен жоқтау айтқалы отырсың, мен тоқтау айтқалы отырмын» деген сөз бар. Жоқтау – қазақ, қырғыз сынды ұлттарда аза ғұрпымен байланыстағы әрі қаралы, әрі артындағы ұрпағын рухтандыратын имани салттың бір түрі [5, 28].

Біздің аталарымыз бен әжелеріміз осы ұмытылған Торғай даласының Халық қаһарманы Кейкі Көкембайұлының ерліктері туралы айтып отыратын.

Егер біз Кейкинің өзі туралы айтатын болсақ, онда ол тарихта маңызды рөлі бар, алып тұлға десек болады.

Біріншіден, 1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының патша үкіметіне қарсы ең ірі және күшті қарсы тұруы болып табылды, әсіресе Торғай көтерілісі патша өкіметінің құлауына және Уақытша үкіметтің орнатылуына дейін жалғасқан, Орта Азия аумағындағы бөгде көтерілістердің ішіндегі ең ұзақ көтерілісі болды.

Шын мәнінде, бұл көтеріліс байларға, езгіге қарсы көтеріліс ретінде бір жақты қарастырылғаны белгілі. Алайда, 1916 жылғы көтеріліс кең ауқымды халықтық сипатқа ие болды. Сауда-саттықта көтерілістің шыңында көтеріліске шыққандардың саны 60 000 адамға жетті. Әрине, егер Торғай уезінде 110 000 адам өмір сүргенін ескеретін болсақ, онда бір уезден сонша халық жинала алмайтыны түсінікті болады, бұл оған көрші өңірлерден де көшіп келгендер де қатысқанын білдіреді. Осы тұста Торғай өңіріне мәлім Кейкі батырмыздың ерлігін дәріптеген әңгімелер мен шығармашылық еңбектер ауыздан-ауызға тарап, өзінің өміршеңдігін сақтап отыр [6, 45].

Тағы бір аталмыш еңбек «Қойлыбайдың қобызы» атты дастаны. Мұнда Ш.Уәлиханов «Бақсылардың бақсысы, әрі пірі» деп бағалаған Қойлыбай бақсы туралы баяндалады. Ал, Ә.Марғұлан «Қорқыттың қобызын, оның сарынын ең алғаш рет мирас еткен кісі — Қойлыбай бақсы. Ол Қорқыттың шәкірті болып саналады» деген пікір қалдырды. Ә.Диваев хатқа түсірген «Бақсы» жырындағы аңызды аңдасақ, оның төрт батыр ұлы және бес мың жыны болған. Көкжарлы Барақ батырдың өтінішімен Қойлыбай ат бәйгесіне қобызын қосады. Сөреге алдын ала келіп, қобызын кәрі сексеуілге байлатады. Сосын сәйгүліктер шаңы көзге шалынғанда қолына қылышын алып, бақсылық ойынын бастайды. Кенет қатты дауыл тұрады. Көп ұзамай алдында сексеуіл сүйреткен қобыз келе жатқан аттар көрінеді. Дүлей дауыл мен ышқына ысқырған жел Көкаман атты жынының күші еді. Осылай Ш.Уәлихановтың Қойлыбай жайлы зерттеуін негізге алған М.Жұмабаев «Қойлыбайдың қобызы» дастанын жазып қалдырды.

Қортынды. Фольклор-бұл белгілі бір халықтың рухани мәдениеті. Ол ауызша мәтіндер, музыка, би, халық театры, сәндік-қолданбалы өнер түрінде болады. Оның негізгі бірлігі-салт-дәстүрлі мәдениеттің әртүрлі көріністерін біріктіреді. Біршама зерделеу жұмыстары осы бір құндылықтың бар ауқымын ашып, тынысын кеңейтетүскені белгілі. Мысалы, музыкатанушыларды әуендер қызықтырады, ал хореографтар той билерінің қозғалысын зерделейді. Этнографтар үйлену тойына байланысты ырымдарды жазады, үйлену тойының заттарын жинайды: костюмдер, зергерлік бұйымдар, әдетте жас жұбайларға берілетін сыйлықтар. Осы тұста, Тосын Торғай көкірегі толған қазына, небір сөзге шешен жыршылар мен батырлар, аңыз-әңгімешілер шыққан тарихи өңір екенін атап өтуге болады.

Өткеннен бүгінге жеткен өңірдің тарихи мұрасы бүгінгі ұрпақтың мол байлығы, баға жетпес қазынасы. Торғай жерін былай қойғанда бүкіл қазақтың өткен тарихы мен бүгінгісін қолмен қойғандай қылып айтып отыратын шежіреге жүйрік кісілер мен көне көз қарттарымыз аман болсын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алтынсарин И. Очерк обычаев при сватовстве и свадьбе у киргизов Оренбургского ведомства//Записки Оренбургского отдела РГО. Вып.1. Т.1– Kazahь, 1870.
2. Жәкішева З.С. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. Казахские традиционные музыкальные инструменты. Kazakh traditional musikal instruments. – Алматы: «Алматыкітап», 2008.
3. Балабеков Е.О. Казахский музыкальный фольклор: особенности, основные функции, воспитательные возможности и проблемы совершенствования. - Шымкент, ТОО «МиК», 2000. - 178 с.
4. Закирьянов К.К. Под знаком волка: тюркская рапсодия. Кайрат Закирьянов – Алматы: «Алейрон»,2010.
5. Степанская Т.М. Традиции в культурном наследии Алтая //Культурное наследие Сибири. - Барнаул, 2005.
6. Косанбаев С.К. История становления и развития этнографии Казахстана (XVIII-XX вв.) – Алматы,2005.

УДК 9

ВЗГЛЯДЫ И ИДЕАЛЫ А.БАЙТУРСЫНОВА В ОБЛАСТИ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Исабаева А.С., магистрант 1курс, специальность история Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, учитель истории, магистрант, КГУ "Общеобразовательная школа имени М. Маметовой отдела образования Федоровского района" Управления образования акимата Костанайской области

В статье рассмотрены основные направления деятельности А. Байтурсынова. Статья написана в соответствии с темой заявленной секции. Обосновывается идея о том, что именно А. Байтурсынов заложил основы языкознания и просвещения. Особое внимание уделено интеллектуальным способностям А. Байтурсынова, его новым методам и новаторским идеям. В статье излагаются высказывания учителя Нации. Обобщается практический опыт и вклад в науку, и образование А. Байтурсынова.

По результатам проведенных анализов отечественными и зарубежными экспертами, место, занимаемое каждым государством в мировом сообществе XXI века, характеризуется его интеллектуальным потенциалом, уровнем квалифицированного и творческого мастерства специалистов, получивших техническое образование в вузах.

Из этого делается вывод, что познавательное, профессиональное и творческое развитие каждого члена общества, а в особенности инженеров различных отраслей,

безусловно, влияет на общее развитие государства. Разносторонние перемены, происходящие в экономических, политических и социальных отношениях Республики Казахстан, требуют основательной перестройки образовательной системы. Президент Н.А. Назарбаев в 2012 году в своем Послании народу Казахстана отметил: «Учитывая новый курс «Казахстан – 2050», поручаю Правительству обеспечить развитие Инженерного образования и системы современных технических специальностей путем выдачи свидетельств международного образца.

С именем А. Байтурсынова связано развитие инновационных педагогических идей в Казахстане в 20-е годы. Роль педагогической прессы, проблемы начальной школы, системы высшего образования, совершенствование содержания, форм и методов обучения, духовно-эстетическое воспитание подрастающего поколения - это не полный перечень проблем, рассматриваемых А.Байтурсыновым. Он призывает к созданию свободной школы, школы обучения на родном языке, достойной воспитать настоящего гражданина своего отечества.В статье "Обучение по- казахски "Байтурсынов пишет, что "улучшение жизни народа надо начинать именно с дела обучения детей ,ибо власть, управление, народ исправляется только образованием". Как предостережение для потомков, звучат его слова:"Каким бы богатством ни обладал народ, не стремящийся к образованию, через некоторое время его богатство перейдёт в руки более цивилизованных народов".

Ахмет Байтурсынов был одним из первых просветителей Казахстана, которые осознали, что просвещение, образование принесут ощутимую пользу народу лишь в условиях свободы, общественных перемен. Он нередко выступал с разоблачением произвола местных управителей и колониальной политики царского самодержавия. Именно его инновационные педагогические идеи заложили основу казахстанского образования. Содержание его идей не только учат нас, молодое поколение, но и направляют в новое русло знаний, заставляет находить новые подходы в образовании.

В эпоху глобализации и интенсивного развития новых технологий изменились требования к человеческому капиталу. Качественное образование сегодня – путь к успеху и главный инструмент развития экономики. Сохраняя лучшие традиции отечественной системы образования, Казахстан не должен стоять на месте. Главная надежда возлагается на учителей, способных воспитать поколение, открытое всему новому и прогрессивному

А. Байтурсынов мечтал о том, чтобы его народ был просвещенным, чтобы молодое поколение были достойными гражданами своей страны, обладающими суммой необходимых знаний, которые будут использованы на благо нашего Отечества. В своих трудах он акцентировал, что задача педагогов и, конечно, родителей – воспитание достойных граждан нашей страны

Когда исследуешь жизненный путь человека, можно заметить, что он не один. От него тянутся нити к тем людям, которые его окружали, у него были предшественники. Когда выясняешь все связи получается, что он появился не на пустом месте. Он неслучайно родился в Тургайской области. Там Ибрай Алтынсарин открывал школы. Русские чиновники от образования оказали влияние на его профессиональное становление. Под их началом он стал работать школьным учителем. Когда в Кустанае открыли педагогический класс Байтурсынова приняли на должность учителя казахского языка. На его формирование оказали влияние многие люди. Он сумел впитать в себя ценность образования и просвещения. Для него это было самое главное.

Он не случайно был редактором газеты «Казах», так как был человеком эрудированным, талантливым и истинным патриотом своей страны. Очень хорошо он

написал про русскую школу: «Лучше русской школы нет. Надо учить русский язык и получать русское образование».

Отношение Ахмета Байтурсынова к просвещению казахского народа стало главной задачей всей его жизни, это можно проследить в его высказываниях.

Слова Ахмета Байтурсынова «Мы, казахский народ, должны двигаться вперед и присоединиться к цивилизованные народам. Чтобы быть равными с другими, мы должны быть образованными, богатыми и сильными. Чтобы быть образованными, надо учиться, чтобы быть богатыми, надо иметь профессию и дело, чтобы быть сильными, надо быть сплоченными.

«Мой идеал - улучшить быт казахов, как можно выше поднять уровень культуры, это важные условия развития народа. Я буду благодарен любой власти, которая может выполнить эти мо цели».

Сегодня, мечта великого «Учителя нации» сбылась, наше молодое поколение, вступающее в жизнь, проявляет особый интерес к собственному будущему. Молодое поколение верит в свои возможности, четко знает, какие знания и умения могут стать ему полезными в будущем. Казахстанская молодежь – это поколение, располагающее улучшенным доступом к знаниям, опыту, технологиям и ресурсам для того, чтобы внести наилучший вклад в развитие своей страны. Наш выбор очевиден – это сильный и процветающий Казахстан, мощный интеллектуальный потенциал экономики, конкурентоспособная нация XXI века. И нам предстоит доказывать право нашей страны на высокие позиции в мире.

Молодежь Казахстана следует взглядам и идеалам А. Байтурсынова. Можно привести примеры, среди нашего молодого поколения много грамотных, целеустремленных, интеллектуалов XXI века. Сам Байтурсынов таковым и являлся- интеллектуал XXI века. Его способности поразительны, смелый, твердый в решении, новатор, педагог, публицист, лингвист. Можно бесконечно перечислять его способности. Через публицистическую деятельность он пропагандировал знания, взгляды и идеалы. Пусть не сразу казахский народ узнал о пользе просвещения, но сейчас можно смело сказать, что мы ученики нашего УЧИТЕЛЯ Из 545 выпускников Болашака» составляют специалисты, обучившиеся по специальностям из сферы здравоохранения и медицины. Ели мы возьмем сферу образования, всего за 28 лет в ней подготовлено более тысячи специалистов. Из них 842 выпускника на момент проведения исследования являлись разного уровня работниками образования — учителями, директорами школ, преподавателями вузов. В один календарный год они обучили 145 тысяч человек.150 выпускников имеют ученое звание профессора, за один календарный год они опубликовали более тысячи разных научных статей и публикаций в научных изданиях мира. Тем самым продемонстрировав научный потенциал нашей страны в мировом научном сообществе.52% выпускников уже выросли до руководителей среднего и высшего звена, в том числе 10% из них — руководители собственных предприятий

В течение только 2019 года выпускники Программы провели 213 тыс. медицинских операций, обучили 145 тыс. школьников и студентов, опубликовали более тысячи научных работ, организовали и приняли участие в 5 тыс. концертах и мероприятиях, а также выступили в качестве менторов для 90 тыс. подопечных. Благодаря общественной и благотворительной деятельности выпускников Программы и Корпоративного фонда «Болашак» открыт 41 кабинет поддержки инклюзии в 17 регионах Казахстана, более ста молодых людей смогли поехать на республиканские и международные соревнования. На казахский язык продублированы 34 голливудских фильма.

Хотя перед программой и не стояла задача готовить лидеров, но в ходе отбора кандидатов это произошло естественным образом. Так как чтобы пройти все этапы конкурса, необходимо обладать не только эрудицией, но и целеустремленностью, знаниями и лидерскими качествами, которая есть у нашей молодежи.

Таким образом, сообщество выпускников программы «Болашак» стало новой плеядой патриотичных и конкурентоспособных лидеров, активно транслирующих свои знания и компетенции на различных площадках, тем самым создавая тренд для всей казахстанской молодежи на постоянное саморазвитие. В этом большая заслуга нашего «Учителя Нации». Казахстанцы талантливы, позитивны и открыты миру. Уже сегодня многие из тех, об успехах которых мы узнали, заставляют удивляться и гордиться ими. А завтра, когда наши юные таланты повзрослеют, они станут тем стержнем, вокруг которого сформируются успехи страны в самых разных областях жизнедеятельности

Список использованных источников:

1. Тугай Т.И. Оренбургский путь Ахмета Байтурсынова: монография Тугай Т.И. – Оренбург, 2018
2. Сборник материалов Международной научно-практической конференции Алаш Орда: истоки казахской государственности и современность / Бас редактор Ә.Ә. Қуандықов. – Өскемен: С. Аманжолов атындағы ШҚМУ «Берел» баспасы, 2013. – 242 б.
3. Қозыбаев М. Қазақстан тарихы. 9 сынып. Алматы. ―Мектеп‖. 2013.
4. Нурмагамбетова, Р. К. Проблема Алаш и Алаш-Орды в казахстанской историографии 20-90-х годов [Текст]: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Р. К. Нурмагамбетова. - Алматы, 1999. - 32 с

ӘОЖ 37:821.512.122

ЖАҺАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР КОНТЕКСІНДЕГІ ҚОҒАМНЫҢ, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Курмангалиева А.М, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, В.Двуреченский атындағы ауылшаруашылық институты, «Азық-түлік өнімдерінің технологиясы» мамандығының 3 курс студенті
Аубакирова Г.Е, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ аға оқытушысы

Бұл мақала Ахмет Байтурсыновтын жаһандық сын-қатерлер контексіндегі қоғамның, экономика және құқықтың өзекті мәселелерін өзінің шығармалары арқылы халыққа жеткізуі жайлы. Ахмет байтұрсынов – қазақ халқының әлеуметтік өнері мен мәдениетінде аянбай адал кызмет еткен ірі қайраткер, үлкен талант иесі. Мұхтар Әуезов айтып кеткендей Ахмет Байтұрсынов қазақ халқының «рухани көсему» болған.

«Ғылымдар дүниелік сиқыр болмақ,
Оқыған ол ғылымды кәпір болмақ».
Зулатып шариғатты шарт жүгініп,
Молдекең отырғанда мойнын толғап.
Сондықтан заман жүйрік, біздер шабан,

Артында ілесе алмай жүрміз әман.
Күн сайын өзгеріліп, өнер артып,
Бәрі де бара жатыр алға таман....

Ахмет Байтұрсынұлы - мемлекет қайраткері, ақын, публицист, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы. Ол 1873 ж. он бесінші қаңтарда қазіргі Қостанай облысының Жангелдин ауданында дүниеге келген. А. Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасына үндеу бүгінгі күні бұрынғыдан да өзекті. Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылық жолы, өмірбаянының жеке беттері, философиялық және педагогикалық көзқарастарының жеке аспектілері ерекше қызығушылық тудырады және қазіргі заманғы тұлғаның рухани-адамгершілік дамуына ықпал етеді. Ахмет Байтұрсынұлының тағдыры - одан кейін, өмір сүргендердің барлығына үлгі.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдебиеті мен сөз өнерінің дамуына айрықша еңбек сіңірді. 1909 және 1911 жылдары оның көпке белгілі "Қырық мысал" және "Маса" жинақтары жарияланды. Ахан халықтық көркем сөз өнерінің қорын жинаушы, зерттеп, бастырушы ретінде де көптеген құнды жұмыстар істеді. Ол 1923 жылы жарияланған "Ер Сайын" эпостық жырынын кіріспе мақаласын және түсіндірмесін жазды, сондай-ақ "Жоктау" деп аталатын жинак (1926), "Әдебиет таныткыш" деп аталатын оку куралын шыгарды.

Байтұрсыновтың алғашқы кітабы - «Қырық мысал» 1909 ж. жарық көрді. Қазақ әдебиетінде Абайдан басталған жаңа арна - мысал жанры Байтұрсыновтың «Қырық мысалымен» жалғасып, ұлттық сипат алды. Оның мысалдары әлеуметтік-қоғамдық жағдайды қозғайты оқиғалардың, адамдар психологиясынан хабардар ететін тұжырымдардың молдығымен ерекшеленеді. Ахметтін "Масасындағы" ұлттық намысты қайрау, халық санасын ояту идеялары "Казактын" беттерінде нактыландыра, өткірлендіріле түсті. Осы арқылы олар халық арасында отарлық езгіге қарсы саяси хал-ахуалды қалыптастырды.

Ызыңдап, ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіңе біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен, қара яки қызыл маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызыңдаса?

Осы жолдардан «ызыңдап, ұшқан мынау біздің маса» — сергектікті, қозғалыс күйді, серпіліс пен ізденісті сәулелейтін астарлы бейне екені көрінеді. Ол «үстінде ұйықтағанның айнала ұшып», қоғамның енжар, жалқау, ұйқыдағы күйден оянуына қызмет етеді. Осы ағартушылық ойды ақын басқа да шығармаларында әрі қарай дамыта түседі.

«Масаның» негізгі идеялық қазығы — жұртшылықты оқуға, өнер-білімге, рухани көтерілуге шақыру, адамгершілікті, мәдениетті уағыздау, еңбек етуге үндеу. Ақын өлеңдері жалпы, сол кездегі ағартушылық бағытпен үндес. Ақын өз өлеңдерінде көбіне Шоқан, Абай, Ыбырай қалыптастырып дамытқан өрісті ойды, қалып алған дәстүрлерді, гуманистік әуендерді, демократтық бағыттарды жаңа жағдайда өзінше жалғастырушы ретінде көрінеді. Оның өлеңдерінің тақырып қойылысынан, өрнектелуінен, ой жүйелеу мәнерлерінен Абай, Ыбырай үлгілеріне жақындық, үйлесімдік, үндестік байқалады. Солар сияқты А. Байтұрсынов та айнала қоршаған ортаға ойлана, сын көзімен қарайды, қоғам қалпына көңілі

толмайды. «Қазақ салты», «Қазақ қалпы», Досыма хат», «Жиған-терген», «Тілек батам», «Жауға түскен жан сөзі», «Бақ» сияқты өлеңдердің мазмұны осыны танытады.

А. Байтұрсыновтың «Жиған-терген» өлеңі Абайдың «Сегіз аяғы» үлгісімен, әсерімен жазылған шығарма. Осы өлеңде қазақ қоғамының бірсыпыра көкейтесті мәселелері көтерілген. Елді, ел намысын ойлайтындар аздығы, бірліктің жоқтығы, ел басшыларының зорлықшылығы, т.б. жайлар туралы ой-тұжырым айтылған. Қоғам қалпы туралы ойланған ақын:

Әр жолды ойлап,
Ойыма бойлап,
Ұқтым тайыз, тереңді.
Сайраған тілмен,
Зарлаған үнмен,
Құлағы жоқ кереңді —
Ұқтыра алмай сөз әуре,

Тек тұра алмай біз әуре,— дейді де, сөз ұғар, көңіл көзі сергек қауым алдына нелер келеңсіз көріністер сырын ашады. Ұлы ұстазы Абайша ол «Салынып дауға, сатылып жауға» аянған болыстықты, аңқау адамдарды алдап, мал жинап, кәсіп етіп жүрген арамза моллаларды, халық бойындағы енжарлық, бейқамдық мінездерді сынға алады. «Ұйқышыл жұртты, түксиген мұртты, обыр обып, сорып тұр» — «Түн етіп күнін оятқызбай қорып тұр» — ақын ойынша мұндай озбырлық, үстемдік ету үшін жүргізіліп отырған саясаттың нәтижесі. Соның бәрін көріп толғанған ақын:

Ұлғайып қайғы,
Уытын жайды,
Айтпасыма болмады.
Қабағын түйіп,
Қаһарын жиып,
Көкті бұлт торлады.
Жаңбыр жаумай, жауса қар,
Жұрт жұтайтын түрі бар,—деген ойлы тұжырым жасайды.

А. Байтұрсынов қазақ аулындағы әлеуметтік теңсіздіктің, таптық шиеленіс-қақтығыстардың себеп-салдарына терең бойлай алмаса да, еңбекші халыққа, олардың ауыр халіне көңіл бөліп, аяушылық сезім білдіреді, ауыр халге төзіп, көніп, үндемей жүре бермей, адамдық қасиетті қорғауды қалайды. Бұл оның демократтық, гуманистік көзқарастарға бейімдігін аңғартады. «Адамдық диқаншысы» деген өлеңінде ол өмір бойы бейнетке, қорлыққа үндемей шыдап, жасып, жаншылып кеткен адамдарды көріп, жаны ашиды, олар сергектеу болса, адамдыққа ұмтылса, үндемей жүре бермесе, алдағандарға алданбаса, таяққа еті үйреніп жүнжіп кетпес еді деп ойлайды, олардың намысына тиерлік ащы сөздер айтады.

Елдің ауыр халін аз да болса жеңілдету жолдары туралы ойланғанда Ахмет бұрын қалыптасып дамыған ағартушылықтың мақсат-мұраты арнасында ой өрбітеді, ұйқыдан оянып, білім-ғылымға ұмтылу қажеттігін, оянған ерге еру керектігін еске салады. Оның:

Оянған ерге ұмтылған жерде
Еруші азда, серік кем.
Қас білген досты,
Дос білген қасты,
Мұндай елді көріп пе ең?
Қыс ішінде бірер қаз

Келгенменен, қайда жаз?! —деген өлең жолдары ел ішіндегі азын-аулақ зиялы азаматтар сөзіне құлақ қоюдың аздығына күйінуден туған. Ақын өлеңдерінің шығарылған жылдары нақты қойылмауы, әрине, оның шығармашылық ой жүйесінің эволюциясын анықтауды қиындатады. Дегенмен, «Маса» өлеңдер жинағы 1911 жылы басылғанына сүйеніп, сонда жарияланған туындылар содан бұрынғы жылдары жазылғанын, Ахмет Байтұрсыновтың ел күйін өзгертудің ағартушылық жолдан басқа бір арнасын іздеп, сезіне бастағанын байқаймыз. Ол ізденіс 1905-1907 жылдар уақиғаларына, революциялық дүмпулерге, сол дүмпулердің қазақ жерлерін де шарпуына байланысты қалыптаса бастаған деуге болады. Мысалы, «Бақ» деген өлеңінде ақын:

Бұлттар басып жасырған,
Жана түсіп басылған,
Таң шапағы сөніп түр;
Жаңаланған өмірден
Жаңа шығып көрінген

Гүл қамауда семіп тұр,— дейді. Мұндағы «жана түсіп басылған», «таң шапағы», «жаңа шығып көрінген, гүл қамауда семіп түр» — деген көркемдік компоненттер, символдық бейнелер замана бағытына жаңа ғасыр көгіндегі көрініс-құбылыстар әкелген бағыт-бағдар әсерлерінен туғаны байқалады. Ағартушылық баққа жетудің қиындығын ол тез тұсінеді. Алайда, ақын түңілген емес, ізденуден, үміттенуден, ұмтылудан жалықпайды:

Үміт сүйрер жыраққа,
Жетесің деп мұратқа,
Талықсам да ізденіп,
Қашан көңіл жасарар?
Арқа басың босанар
Рахатлы жаз келіп?
Қашан жанып шам-шырақ,
Сәуле беріп жарқырап,
Болар жарық төрт тарап?
Қашан маған іздеген
Күліп жылы жүзбенен

Болар серік бақ қарап? — деп армандайды ол. Бұл тамаша өрнектер тек бір ақынның жан-күйі ғана емес, Октябрь алдындағы қазақ қоғамының рухани ізденістерінің белгісі, алда жанар шамшырақты армандап күту, аңсау әрі сену сарыны. Мұның негізінде қазақ қоғамының тынымсыз рухани ізденістері, мүддесі, кейінгі революциялық толқындарға, өзгерістерге жылдам ілесуіне себеп болған таза оптимизмі жатыр.

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсыновтың өлеңдер топтамасы — көп ғасырғы қазақ поэзиясының дәстүрлерін, демократтық-ағартушылық әдебиет үлгілерін жаңа тарихи жағдайда дамытып, жалғастырған идеялық-көркемдік деңгейі жоғары туындылар. Оларды қайта бастыру туған әдебиетіміздің жалпы адамзаттық, гуманистік, демократтық, тәрбиелік сипаттарын айқындап аша түсетін мұра болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ахмет Байтұрсыновтың «Маса» жинағына талдау / https://bilim-all.kz/article/3830-Ahmet-Baitursynovtyn--Masa--zhinagyna-taldau
2. Ұлттың ұлы ұстазы \ Құраст. В.Қ. Күзембаева. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 267 бет.
3. Қазақ прозасы: Хрестоматиясы.- Алматы: Ғылым, 2001. -2.Т.

ӘОЖ 94 (574)

ЖАҺАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР КОНТЕКСІНДЕГІ ҚОҒАМНЫҢ, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Макенова М.А. А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, В.Двуреченский атындағы ауылшаруашылық институты, «Азық-түлік өнімдерінің технологиясы» мамандығының 3 курс студенті

Аубакирова Г.Е. А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ аға оқытушысы

Мақала XX ғасыр басындағы көрнекті қайраткер Ахмет Байтұрсынұлының қоғамдағы саяси қызметін зерттеу мәселелеріне арналған. Ол бүкіл өмірін Қазақстанның дамуына арнаған, туған халқының рухани жаңғыруы үшін күрескен императорлық кезеңнің әйгілі тұлғаларының бірі. Автор Алаш зиялыларының XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының мәдени дамудағы рөлінің маңыздылығын атап көрсетеді.

Ызыңдап, ұшқан мынау біздің маса,
Сап - сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіңе біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен, қара яки қызыл маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызыңдаса?

Қазақ елі барлық жағынан өркендеп, дамып келеді. Қазақстан ұлттық жаңғыру жолында да көптеген жетістіктерге жетті. Ұлттық жаңғыру дегенді мен былай түсінемін, бабалардан мирас болған ізгі қасиеттерді қайта түлетіп, асылдарымызды ардақтап, ұлттық қазыналарымызды қастерлеп, қазақ халқының салт – дәстүрлері мен әдебиетін өркендету. Біздің асылдарымыздың арасында ұлттық жаңғыру жолында елеулі еңбек сіңірген даналардың бірі де, бірегейі – Ахмет Байтұрсынұлы. Ахмет Байтұрсынұлы - ақын, ғалым, түркітанушы, аудармашы, педагог, публицист, қоғам қайраткері. Кезінде ол әділетсіздіктің, сталиндік қуғын-сүргіннің құрбаны болған, жарты ғасырдан астам уақыт бойы аталмаған, оның есімі Қазақстан тарихында лайықты орын алмаған. Тек қазір ғана, өзгеріс жағдайында, халыққа оның Ахмет Байтұрсынов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев, Жүсіпбек Аймауытов, Міржақып Дулатов сияқты қайраткерлерінің есімдері қайтарылды. Қазақтың қараңғы түнін жарық қылған санаулы жұлдыздарымыздың бірі – Ахмет Байтұрсынұлы.

Ахмет Байтұрсынұлы - қазақ халқының әлеуметтік өмірі мен мәдениетіне аянбай адал қызмет еткен ірі қайраткер, үлкен талант иесі, тарихта орны айрықша зор тұлға.

Әрбір көзі ашық адамға А. Байтұрсыновтың кім екенін таныту үшін осы сөздер де жеткілікті болар еді. Дегенмен, сәл анығырақ айтсақ, А.Байтұрсынов ағартушы ғалым болу үшін елеулі еңбектер атқарып, мемлекет қайраткерлігіне жету үшін қиын да күрделі жолдардан өтті. 1905 жылы педагогикалық училищені бітірген А. Байтұрсынов Қазақстанның әр түрлі облыстарынан мектептер ашып, ұстаздық қызмет етті, жатпай-тұрмай еңбек етіп, қайткенде қазақ халқының көзін ашуға, санасын оятуға барын салды. Яғни, Ыбырай Алтынсариннің қазақты сауатсыздықтан құтқару үшін қалаған сара жолын әрі қарай жалғады.

А. Байтұрсынов - XX ғасырдың басында демократиялық бағыттағы зиялылардың көшін бастаушылардың бірі, сондай-ақ Алаш партиясы мен Алаш автономиясын құруда басты рольді атқарушылардың бірегейі болды десек артық айтқанымыз болмас.

Қазақ халқының маңдай жарқырап өзге елдермен қатар болуы үшін ең алдымен оқу-ағарту ісін аяғына кою керек екендігін түсінген А.Байтұрсынұлының осы оқу-ағарту идеясы - қоғамдық қызметінің арқауы, азаматтық борышының негізі болып табылды. Әрине, А.Байтұрсынұлының еңбегі жанып, арманы орындалды десек әбден болады.

Бір сөзбен айтқанда, ол өзінің барлық саналы ғұмырын қазақ қоғамында білім мен ғылымның дамуына, ағартушылық ісіне арнады.

Мемлекеттің тәуелсіздігі - бұл ерекше құндылық, оны бағалай білу керек және өз тарихымызды білуді, оған қалай қол жеткізгенімізді білуді талап етеді. Біз, қазіргі және болашақ ұрпақ ата-бабаларымыздың ұлы істерінің жалғастырушысы екендігімізді Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаев өз сөздерінде бірнеше рет атап өтті. Тәуелсіздікке қол жеткізуде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында Қазақстанның шығармашылық және ғылыми интеллигенциясы үлкен рөл атқарды. Сол кездегі қазақ зиялыларының өкілдері: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Халел Досмұхамедов, Смағұл Сәдуақасов, Нәзір Төреқұлов және басқалары қазақ аумағының тұтастығын қамтамасыз ету үшін қолдан келгеннің бәрін жасады. Қазіргі уақытта олар Қазақ тәуелсіздігінің іргетасын қалаған "Алаш" саяси партиясының және Алаш үкіметінің қайраткерлері болғаны белгілі. Олар Орта Азияның ұлттық-аумақтық межелеу процесіне және қазақ жерлерінің қайта қосылуына белсенді қатысты [1].

Алаш идеологиясын қалыптастырушылардың бірі А.Байтұрсынұлының қоғамдық саяси қызметі қазақ зиялылары Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, Ж.Аймауытовтармен тығыз байланысты. Қазақтың зиялы қауым өкілдері сол қоғамның ең өзекті мәселесі отарлық езгіге қарсы ұлттың санасын оятып, оны қалыптастыру жолында өздерінің шығармашылық қызметтерімен де алға шығып, қалың қазақ халқын соңдарынан ілестіре білді. Қазақ халқының бойындағы ұлттық рухты, сана-сезімді ояту мақсатында, халықтың көзін ашу жолында аянбай күресті.

Көрнекті қазақ зиялылары - ағартушылары Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов құрған "Алаш" қозғалысы біздің тарихымыздың жылнамаларына ұлттық зиялылардың тұтас ұрпағының өзіндік стилі бар дербес мемлекет ретінде қазақтардың этностық ерекшеліктерін қорғауға, сақтауға және жетілдіруге талпыныс ретінде енді. Жас кезінен бастап патшалықтың отарлық саясатына қарсы күресті бастап, олар бірнеше рет орыс патшалығының басында, содан кейін Кеңес өкіметі тарапынан қудаланды. Большевиктік идеологияның бекітілуімен бұл көрнекті адамдардың есімі ұмыт болды, ал егер айтылған болса, сөзсіз эпитеттермен - "ұлтшыл", "контрреволюциялық" және т.б.

А.Байтұрсынұлы, Ә. Бөкейханов, М. Дулатов сияқты қазақ зиялыларының белсенді қоғамдық-саяси өмірінің басталуы қазақтардың туған жерлерінен күштеп ығыстыру кезеңімен сәйкес келеді. Қазақ шаруашылықтары сол кезеңде шөл және шөлейт аймақтарға күштеп ығыстырылды. Ірі өзендер мен басқа да су көздеріне жақын ең құнарлы жерлер мемлекет меншігі болып жарияланды және иммигранттарға немесе бай инвесторларға берілді. Орыс патшалығы жергілікті халықты жаппай қоныстандыру саясатын дәйекті түрде жүргізді. Сонымен қатар, мұндай ауқымды мәселені шешу үшін экономикалық, әлеуметтік, психологиялық алғышарттардың болмауы ескерілмеді. Қысқа мерзім ішінде Ресей губерниясының ішкі аудандарынан миллион орыс шаруалары қазақ жеріне көшірілді. Шамамен 1905-1906 жж. бұл аймақтарда қоныс аударатын ұйымдардың бүкіл жүйесі құрылды, олардың мақсаты қоныс аударушыларға ыңғайлы жерлерді анықтау болды. Қоныс

аударушы жер қоры негізінен қазақтар игерген, суару жүйелері, орман екпелері, құрылыстары бар жерлерді күштеп алып қою арқылы құрылды. 1917 жылға қарай қазақтардан барлығы 45 млн. десятина құнарлы жер алынды. Шаруалардың империяның ішкі губернияларынан негізсіз көп қоныс аударуы қазақтардың өмір сүруінің негізіне – көшпелі мал шаруашылығына нұқсан келтірді. Бұл саясаттың тағы бір салдары-Қазақстанның ұлттық құрамының түбегейлі өзгеруі. Осы кең аймақты мекендеген барлық халықтар мегаполис тұрғындарымен тең құқығы жоқ адамдар жағдайында болуы керек еді. Халықтарға қатысты мұндай әлеуметтік және саяси әділетсіздік наразылық пен толқуды тудырды. Сол кездегі саяси сауатты қайраткерлер Ресей империясының шовинистік саясаты шағын халықтарды тіл мен мәдениеттің жоғалуына әкелетінін түсінді. 1897 жылғы халық санағы бойынша дала аймағында орыс халқының 20%, ал 1917 жылы – 42% болды. Осы кезеңде Қазақ ауыл халқының өсуі 17,6% - ды құрады, ал орыс шаруа және қазақ халқы 4,5 есе өсті.

Патша өкіметінің қазақ бұқарасы әп-сәтте қайыршы және құқықсыз болған бұл саясаты білімді қазақтарды мынандай сұрақ қоюға мәжбүр етеді: не істеу керек? Олар ұлт-азаттық қозғалыс идеяларын жүзеге асыра бастады, саяси партияға нақты іс-қимыл бағдарламасымен ұйымдастырылды. Алғашқы бағдарламалық құжаттар (Қарқаралы және т.б. петициялар) пайда болады, онда қазақ халқының қазақтардан жерді экспроприациялауды тоқтату, қоныс аударушылар ағынын тоқтата тұру, халық земстволарын құру проблемалары мен талаптары баяндалады. «Халықтың мүдделеріне де, оның тарихи құқықтарына да қарамай, тек орыс саясатын ұстана отырып, жергілікті әкімшілік осы саясатпен келісілмеген барлық нәрсені жоюға тырысты. Үкімет Қырғыз даласының жаулап алынбағанын, ал өз еркімен Ресейге қосылғанын мүлдем ескермеді. Қырғыздар ішкі істерге қандай да бір араласуды көздемей, орыс бодандығын сыртқы қорғау түрлерінде қабылдады... елде дала жағдайын енгізу,...жеке адам құқықтарына толық немқұрайдылық, әкімшілік зорлық-зомбылық, қырғыздардың рухани және экономикалық мүдделеріне немқұрайдылық, бұқараның жасанды түрде қолдау тапқан надандығы – осының бәрі кедейленуге, ал оның мәдени дамуы - тоқырауға алып келді»[2].

Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынұлы, олардың ізашары Шоқан Уәлиханов сияқты, халық өмірінің дәстүрлі қалпын революциялық бұзуға үзілді-кесілді қарсы. Осылайша, тарихи тәжірибе көрсетіп отырғандай, күрт әлеуметтік өзгерістер кезеңінде интеллигенция әрдайым айтарлықтай белсенділікпен, тәуелсіз бастамалармен ерекшеленеді. XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары шиеленіскен әлеуметтік, интеллектуалдық, адамгершілік сезімдеріне ие бола отырып, қазақтардың жағдайы, олардың болашағы туралы ең маңызды мәселелерді көтеріп, олардың қиыншылық жағдайының негізгі себептерін көрді. Қазақ зиялыларының басты мақсаты халыққа қызмет ету екенін Бутыр түрмесінен жазған хатында "Алаш" көсемдерінің бірі М. Дулатов айқын жеткізді: "мен құлдықта болған, езілген халқыма құлдық жағдайдан шығуға көмектесуді өзімнің парызым деп санадым... Саяси саладағы оқиғаларды алдын ала болжай алдым деп ойламаймын, қазір Кеңес өкіметіне қарсы күрес ретінде ұсынылған - тек менің қазақ ұлтын дербес, тәуелсіз, бақытты көруге деген ниетім ғана"[3].

1905 жылы Ә.Бөкейханов Семей облысының қазақ халқынан I Мемлекеттік Думаның депутаты болды. 1908 жылы ол Мемлекеттік Думаны тарату туралы патша жарлығына қарсы бағытталған Выборг үндеуіне қол қойды. Ә.Бөкейханов Ресей халықтарының өмірін жаппай біріздендіруге шешуші қарсылас болды, империя халықтарына нақты ұлттық автономия беру идеясын дәйекті түрде қорғады. Дәл осы ұстанымды ол Ресейдің алғашқы Мемлекеттік Думасының мүшесі бола отырып (1906), кадет партиясының (ол сайланған Орталық комитеттің мүшесі) съездерінің трибуналарынан, ақырында, мерзімді басылымдардағы жарияланымдарында қорғайды. Ә.Бөкейханов өзінің белсенді саяси қызметі үшін 1906 –

1908 жылдары екі рет түрмеге қамалды. Түрмеден кейін Әлихан әскери губернатор генерал Галкиннің бұйрығымен туған жеріне бару құқығынсыз Самараға жер аударылды. Әлихан есімі бұл кезде далада кеңінен танымал бола бастайды. Ол күшке ие болған ұлт-азаттық қозғалыстың танымал көшбасшысына айналады.

1913 жылы Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов Орынборда «Қазақ» газетін ашады. Осы жалпыұлттық газеттің редакторы әрі баспагері Ахмет Байтұрсынов болды. Ол қазақ халқының Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құдайбердиев, Мағжан Жұмабаев және т.б. көрнекті қайраткерлерін газет маңына топтастыра білді. 1913-1916 жылдар аралығында бұл газет жарияланымдардың отаршылдыққа қарсы сипаты үшін 26 рет жабылды. Осы уақыт ішінде ол басты ұлттық қоғамдық-саяси және ғылыми-әдеби басылымға айналды, оның беттерінде қазақ халқының ағартушылығы, мемлекеттік аппаратта және сот органдарында қазақ тілінде іс жүргізу қажеттігі туралы көптеген мақалалар, қазақ өмірінің түрлі аспектілеріне қатысты басқа да мәселелер жарияланды. Осылайша, "Қазақ" газеті қоғамдағы өзгерістерді тікелей қолдаған, отаршылдыққа қарсы идеяларды жариялаған алғашқы қазақ баспа органы болды. 1905-1907 жж. Бөкейханов «Ертіс», «Омич», «Дала дауысы» газеттерінің редакторы болды. Оның халық өміріндегі рөлін кеңінен тану, ең алдымен, оның ұлт-азаттық қозғалыс идеологиясын, жер мәселесіндегі күрес стратегиясын дамытуымен байланысты.

Алашорда зиялыларының Абайдың шығармашылық мұрасына деген аса қастерлі көзқарасы болғаны белгілі. Олар үшін ең бастысы қазақ өміріне сыни талдау жасау болды. Оларға қазақ болмысын дұрыс түсінуге және бағалауға ғана емес, оны өзгертуге де көмектескен осы - талдау. Шын мәнінде алашордашылар қазақ қоғамын тек империялық қамытқа ғана емес, сонымен қатар феодализм путына да тәуелсіз, экономикалық және мәдени тұрғыдан тәуелсіз көргісі келді.

1988 жылы атақты саяси қайраткерлер Ахмет Байтұрсыновтың, Әлихан Бөкейхановтың, Міржақып Дулатовтың және т.б. есімдері ақталды.

Осы үш көрнекті тұлғаның ұлттық сана-сезімнің қалыптасуы мен дамуындағы рөлін асыра бағалау қиын. Олардың және олар шығаратын "Қазақ" газетінің арқасында біздің халқымыз жиырмасыншы ғасырдың басында жалпыұлттық мүддені ұғынуға дейін көтерілді. Бөкейханов, Байтұрсынов және Дулатовтың қоғамдық-саяси және шығармашылық қызметі ұлттық интеллигенцияның тұтас буынын қалыптастыруға үлкен әсер етті.

Қорытындылай келгенде, әдебиеттің барлық жанрында бірдей қалам тартқан қаламгер қайраткер А. Байтұрсыновтың өмірлік мақсатының биік нысанасы – туған халқының бостандығы, өзін-өзі билеуі, отарлық езгіден құтылуы. Ол қуғын-сүргін көріп, түрме азабын тартып жүрген азапты күндердің өзінде де, ақтық демі біткенше бұл жолдан тайған жоқ. Қазақ жұртының бүгінгі, болашақ буындарын “Алаш” деп ұран салып, келешек үшін арыстанша алысқан А. Байтұрсыновпен бауырындай етіп табыстыратын, айналып келгенде, осы мәңгілік жасайтын асыл қасиеттер.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алашордашылар – тәуелсіздіктің жаршысы // http://vechastana.kz/istoriya/alashordintsy-predvestniki-nezavisimosti/.
2. Ұлттың ұлы ұстазы \ Құраст. В.Қ. Күзембаева. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 267 бет.
3. Алаш қозғалысы. Құжаттар мен материалдар жинағы. Алматы: Алаш баспасы, 2004-2006, 2009.

ӘОЖ: 94(574)

АЛАШ ИДЕЯСЫ ТӘУЕЛСІЗДІК БАСТАУЛАРЫНДА

Сатимова Д.К., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Тарих мамандығының 2-курс студенті, Қазақстан, Атырау қаласы

Еліміз тәуелсіздік алған тұста Тұңғыш Президент Н.Ә.Назарбаев: «Біз өз тарихымызды өзгелер тұрмақ өзімізге де толық түсіндіре алмай келе жатқан халықпыз. Ізденбесек, жазбасақ, жарияламасақ кім не деп түсінеді » - деген болатын. Бүгінгі таңда әкімшілдік-әміршілдік кеңес жүйесінің көбісі сөгілді. Кезінде зерттеушілеріміз бірауыз сөз айтуға келмейтін бүкіл кезең, дәуір тарихы қайта қаралып, тарихтағы ақтаңдақтардың орны толықтырылуда. Мақалада Алашорда үкіметі мен Алаш партиясының қоғамдық-саяси қызметі мен Алашорда қайраткерлері баяндалады.

Алаш Орданың мемлекеттік, азаматтық тарих жөнін анықтап еңбектер мен ғылыми мақалалар тәуелсіздік жылдары ғана айтылып, көпшілік қауымға беймәлім тарихи оқиғалар мен Алаш Орда көсемдері мен мүшелерінің өмір деректері туралы жазба деректер айтыла бастады. Алаш Орда мүшелерінің саяси-қоғамдық, әлеуметтік-экономикалық бағыттағы қызметтерінің тарихы әлі толық зерттеліп болмағаны тарихшылар үшін алдағы уақытта тың ақпараттар мен шаң басқан мұрағат қорларын ақтару сияқты орасан зор игі істер атқаруына тура келетіндігі бүгінгі күннің бұлтартпас айғағы.

Астрахань, Орынбор, Мәскеу, Санкт-Петербург, Омбы, Саратов, Уфа, Ташкент қалаларының мұрағаттарымен бірге еліміздегі облыстық мұрағаттардағы қорларда назардан тыс қалмау керек.

1917 жылғы Ақпан төңкерісі кезінде «Бостандық», «Азаттық», «Теңдік» сөздері асқақтай самғап қазақ жеріне де жеткені мәлім. Ақпан төңкерісінен кейін халқымыздың біртуар ұлдары бас болып ұлтының басқа жұртпен терезесі тең, тәуелсіз ел болуын өздеріне мақсат-мүдде етіп қойып, өмірлерін өлімге тікті.

Алаш Орда тарихы кеңестік кезеңде бір жақты идеология сарынында жазылып, қара күйе жағылғаны да белгілі.

Дүрбілеңмен басталған XX ғасыр қазақ халқының басына ауырда қайғылы қасіреттерді ала келді. Сол XX ғасырдың бас кезі бүкіл қазақ елі, қоғамы үшін түрлі саяси, азаматтық бағыттардың өзара қақтығысы мен күреске толы кезең болды. Елдегі саяси, әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық ой-пікірлердің қалыптасып, ұлттық сана-сезімінің өрлеуіне мүмкіндік туып және ояну дәуіріне жол ашылғаны белгілі. Патшалы Ресейдегі ақпан айындағы төңкеріс бүкіл империя аймағын дүр сілкіндіріп, өз қоластындағы ұлттардың сана сезіміне тың серпіліс берді. Осы тұста қазақ ұлтының алдыңғы қатарлы оқыған зиялылары, Алаш партиясы өкілдерінің басты ұстанған идеясы қазақ елінің тәуелсіздігі болатын. Партияның қатарында заңгерлер (Ж.Досмұхамедов, Ж.Ақпаев, Б.Ниязов, Р.Мәрсеков), ақындар (С.Торайғыров, А.Байтұрсынов, М.Жұмабаев, Ш.Құдайбердиев, М.Дулатов, І.Молдажанов, Ғ.Қараш), дәрігерлер (Х.Досмұхамедов, Д.Күсепқалиев, Е.Қасаболатов, И.Қашқынбаев), жазушылар (Ж.Аймауытов, М.Әуезов), мұғалімдер (Б.Сарсенов, Т.Шонанов, А.Кенжин, Ә.Ермеков, М.Есполов, К.Тоқтабаев), кәсіпкерлер (М.Атшыбаев, Х.Ақаев), дін адамдары (А.Оразайұлы, Х.Нұрмұхамедов, Қ.Ахметжанов), әскерилер (Х.Тоқтамышев, А.Абылаев, С.Сарығожин, М.Бекімов, Қ.Тәттібаев), ауылшаруашылық мамандары (Ә.Бөкейханов, К.Жәленов, С.Қаратілеуов,

Ф.Әлиханов) т.б. яғни әртүрлі мамандық иелері көптеп кездеседі [1]. Патша үкіметінің құлауын қазақ сахарасының алдыңғы қатарлы оқыған азаматтары зор Бірақ олар ойлаған ізгі ниет жүзеге аспады және ұстанған тәуелсіздік идеясы бастарына қайғы мен қасіретті ала келді. Қасіреті сол 1919 жылы Кеңес өкіметі Алаш қозғалысына қатынасқандардың барлығына кешірім берген болатын, өкінішке орай өкімет органдары кейін бұл шараны толықтай орындамады. Керісінше қудалау мен жазалауды күшейті. Оның айқын айғағы сол бірнеше толқынмен 1927, 1930, 1931-1932, 1936-1938 жылдары олардың артына «шам» алып түсу процесі басталды. Әміршілдік-әкімшілдік жүйенің сұрқия саясатының нәтижесінде бірін-бірі көрсету, үстінен жазу, жала жабу сияқты небір құйтырқы іс әрекеттер кеңінен өріс алды. Қасіреті сол құғын-сүргінге түскен, атылған алаш арыстарының сүйектері қайда қалғаны да белгісіз. Кеңестік қасаң идеология жас ұрпақ санасына оларды «бай-құлақтар», «алашордашылар», «халық жаулары», «жапон тыңшылары» сияқты жалған уағызды құйды. Қасіреті сол өлген соңда жетпіс жыл бойы құраған сүйектерін сырқыраттық. «Халық жаулары», «Алашордашылар» т.б.таңбасымен таңбалап тарихымыздан аластауға күш салдық. Тек 1956 жылдан бастап мемлекет өз тарапынан олардың алдын ақтай бастады, өкінішке орай кейін бұл шара тоқтатылды. Олар туралы мұрағаттардағы құпия қорда сақтаулы және кеңес мемлекетінің мүддесіне «зиян келтіруі мүмкін» құжаттар кірмейді, оларды пайдалану, жариялау мәселесі әрқайсысының мазмұнына, тарихи және саяси маңызына қарай жеке шешілуі керек деген қаулы да қабылданды. Қасіреті сол Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, А. Байтұрсынов, Ш.Құдайбердиев т.б. алдыңғы лектен кейін отыз жылдан соң ғана ақталды [2].

Қасіреті сол олардың артында қалған орасан зор бай рухани мұралары мұрағаттардағы құпия қорларда сақталып қалың көпшілікке жетпеді. Олардың идеясы негізінен саяси мәселелер бойынша тәуелсіздік, тең сайлау, адамдардың бостандығы мен теңдігі, әлеуметтік мәселелер бойынша жер тағдыры, адамдарды мемлекет тарапынан әлеуметтік қорғау т.б.

Қазіргі таңда әлемнің көптеген елдеріндегі мемлекеттік басқару жүйесі айтарлықтай өзгеріске ұшырап отырғаны белгілі. Сондықтан да бүкіл мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігін арттырудың қазіргі заманғы өзекті міндеттері мен жолдарын белгілей отырып, Елбасы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқына арнаған 2008 жылғы 6 ақпандағы «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру-мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Жолдауында: «Үкімет әкімшілік реформада көзделген Қазақстанның мемлекеттік басқару жүйесін үздік халықаралық тәжірибені ескере отырып, нәтижелілік, ашықтық және қоғам алдындағы есептілік негізінде дамыту жөніндегі шараларды жедел қарқынмен іске асыруға тиіс. Әкімшілік реформаның басты мақсаты басқарушы аппарат жұмысының тиімділігі мен нәтиежелілігін арттыру болуға тиіс. Яғни, халыққа қызмет ету шарт», деп атап өтті.

Өткен XX ғасырдың елең-алаңында осы идеяны Алаш арыстары көтерген болатын. Бүгінгі мемлекетіміздің саяси, әлеуметтік-экономикалық реформаларының бастаулары Алаш идеясының қайнар көзінен алатыны сөзсіз.

Тарихтан белгілі 1917 жылы 21-26 шілде де Орынбор қаласында Бірінші жалпықазақ съезі өтті. Осы съезде Алаш партиясының бағдарламасы жарияланды [3].

Біз тоқталғалы отырған мәселе, Алаш Орда үкіметін де және Батыс Алаш Орда бөлімшесі құрамында қызмет атқарған атыруалықтар туралы болмақ.

Көш басында Бақтыгерей Құлманов, ол Алаш Орда үкіметінің төрағалығына сайлануға дауысқа түскен үшеудің бірі болғаны бір төбе әңгімеге арқау боларлықтай [4].

Бақтыгерей Ахметұлы Құлманов I және II Мемлекеттік Думаға қатарынан екі рет Ішкі Орда қазақтарының атынан депутат болып сайланып, онда мұсылмандар фракциясының құрамында болған бірден-бір көрнекті қайраткер. Б.Құлманов В.И.Ленин бастаған

большевиктер партиясының қару күшімен жасалған Қазан төңкерісін қабылдамады. Алаш зиялылары бұл төңкерісті қатаң сынға алды және оның болашағына, жариялаған жалған саяси ұрандарына күдікпен қарады. Міне, сондықтан да, Бақтыгерей Ахметұлы ұлтжанды қазақ зиялыларымен бірге Алашорда партиясы мен оның үкіметін құруға белсенді түрде ат салысты. Б.А.Құлманов 1917 жылы 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында өткен II Жалпықазақ съезіне арнайы шақырумен қатынасады. Съезд төрағалығына сайланып, оны жүргізу құқығына ие болады. Съезд Алашорда өкіметінің билік жүргізуші органы – Халық Кеңесінің Төрағалығына сайлануға қатынасқан Әлихан Бөкейханов және Айдархан Тұрлыбаевпен бірге демократиялық, баламалы негізде дауысқа түсті. Сайлау нәтижесінде төрағалыққа өтпегенмен де ол жаңа құрылған Алашорда үкіметінің құрамына мүше болып енді.

Б.Құлманов Кеңес өкіметіне қызмет етпеген, ауыр науқасқа шалдығып 1919 жылы 60 жасында дүние салды. Алаш зиялысы Б.Құлмановтың өмірі мен қызметін, саяси-құқықтық көзқарасын жан-жақты, кең көлемде зерттеп, туған халқына таныту үлкен ұлағатты іс демекпіз

Сонымен қатар үкімет мүшелігіне жерлестеріміз Халел Досмұхамедов, Уәлитхан Танашов, Батырқайыр Ниязовтар сайланды.

Х.Досмұхамедов Орынбор қаласында 1917 жылдың 21-28 шілде аралығында өткен I Жалпықазақ сьезіне төрағалық етті. Осы сьезде ең басты да өзекті мәселе ұлт мүддесін көздейтін ұлттық партия құру туралы шешім қабылдануымен құнды. Бізге жеткен, яғни хаттамаға түспеген, ауызша жеткен кейбір деректерде бұл жаңа партияның атын «Алаш» деп қою туралы Х. Досмұхамедов ұсыныс енгізді делінеді. Ол 1917 жылғы желтоқсан айында II Жалпықазақ сьезіне арнайы шақырылғандардың қатарынан табылды. Қазақ ревкомның 1920 жылғы 5 наурызда қабылданған Алашорданың батыс бөлімін тарату туралы қаулысында «Ұлттық Алашорда үкіметінің батыс бөлімінің жауапты жетекшілері қазақ өлкесінде Кеңес өкіметі мықты орнықанша халық бұқарасынан оқшауландырылсын... Мәскеуге және басқа орталық губерниялларға төмендегілер жіберілсін Ж.Досмұхамедов, Х.Досмұхамедов, Б.Атшыбаев, И.Қашқынбаев және К.Жәленов» делінген.

Осы қаулыға сәйкес халықтан оқшаулатылған бес қайраткердің екеуі-Х.Досмұхамедов пен Б.Атшыбаевтар атыраулықтар. «Алаш» партиясы мен Алашорда үкіметі тарих сахнасынан, халық таныған көсемдері ұлт тағдыры мен мүддесі үшін күрескен қайраткелері саяси күрес пен қызмет аренасынан осылай күштеп қуылды.

Х.Досмұхамедовті 1939 жылы 24 сәуірде Қазақ ССР-нің Ішкі Істер Халық Комиссариатының әскери трибуналы ату жазасына кесті.

Уалитхан Танашев 1917 жылы 2-8 сәуір аралығында Орынбор қаласында өткен Торғай облысы қазақтарының съезіне қатысып, мәжіліс төралқасының мүшелігіне сайланады. Бүкілресейлік құрылтай жиналысына депутат ретінде ұсынылды. Мәскеуде өткен Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне қатысып, Атқару Комитетінің мүшелігіне енді. II Жалпықазақ съезінде Алашорда үкіметінің мүшелігіне енді. Заң саласында қыруар еңбек еткен бірегей Алаш зиялысы қуғын-сүргін құрбанына айналды.

Батыс Алашорданың Бас интендант қызметін атқарған Орал реальдық училищесінің түлегі, кейін қазақтың тұңғыш жоғарғы білімді геолог – барлаушысы Беркінғали Атшыбаев болды. Ол Батыс Алашорда милиция бөлімдерін құруға белсене атсалысты. Бас интендант қызметін атқарған кезінде ел ішінде кіре тарту, лау жүргізу, құрал-жабдықпен қамтамас ету ісімен айналысты. Оның қызметінің жарқын беттерінің бірі Сағыз уездік земство басқармасы арқылы Сібірдің оңтүстік-батыс астықты аудандарындағы кооперативтер мен жергілікті қазақтардың Ілбішін, Ойыл, Қаратөбе базарларында Доссор, Мақаттың шикі мұнайын,

керосинін, қарамайын, Жайықтың бекіре балығын азық-түлікке баспа-бас айырбастау ісін дұрыс жолға қоя білді.

Мұқаш Атшыбайұлы Беркінғалидың әкесі қазақтың алғашқы саудагер – кәсіпкерлер тобынан. Батыс Алашорда үкіметін шаруашылық-экономикалық жағынан дамытуға, күш-көлікпен, азық-түлікпен қамтамасыз етуге атсалысқан қайраткерлердің бірі. Қазақша, орысша сауатты болған, үйінде бай кітапханасы жинақталған. Балалары Беркінғали, Құсайын, Әжіғалиды Гурьев, Орал қалаларында оқытқан. Оралда, Ойылда, Қаратөбеде өткен облыстық қазақ съездеріне қатысты. 1937 жылы М.Атшыбайұлының туған туысқандары қудаланды.

Бердиев Құбайдолла – Алаш қозғалысының қайраткері. Қазақтың жоғары білімді алғашқы мал дәрігерлерінің бірі. 1917 жылы шілдеде өткен 1 Жалпықазақ съезіне Орал облысынан Құрылтай жиналысына сайланатын депутат кандидаттығына ұсынылды.

1918-1919 жылдары Гурьев уезіне қарасты Қарабау облыстық земство басқармасын басқарған. 1921 жылы өкпе ауруынан қайтыс болды.

Кенжин Аспандияр – Батыс Алашорданың белсенді мүшесі. Алаш автономиясының Уақытша Ұлт Кеңесі мүшесінің орынбасарлығына сайланған. Саяси қызметі жағынан өте күрделі тұлғалардың бірі. 1918 жылдың ақпан-қазан айларында Темір уездік земство басқармасының төрағасы қызметін атқарған. 1918 жылы Ташкенттен Жымпиты, Орынбор бағытына келе жатқан жолда Темір станциясына аялдаған Мұстафа Шоқайға көмектескен. Алаш полктарын басын қосып дивизия жасақтауды оны қару-жарақпен әскери киім-кешекпен жабдықтауға жұмыстанған. Кейін Кеңес үкіметінің партия, совет органдарында қызмет атқарған. 1938 жылы 26 ақпанда атылды. Қызы – Софья Аспандиярқызы белгілі қоғам қайраткері Әліби Жангелдиннің зайыбы.

Қаратілеуов Сәлімгерей – Алаш, Батыс Алашорданың белсенді мүшесі болған. Алғашқы қазақ агрономдарының бірі. 4-ші Торғай Алаш полкі құрамында отряд басқарып, Торғай, Қостанай жерлеріндегі ұрыс қимылдарына қатынасқан. Қаратілеуов Сәлімгерей Алашорда үкіметінің Ор қаласындағы Әскери Кеңестің мүшесі болды. 1921-1922 жылдары ашаршылықта Орал губерниясының жерінде жаппай тұқым себу науқанын табыспен жүзеге асырды. 1922 жылы жазда Гурьев уезіндегі егіннің жауы саналатын шегірткеге қарсы күресті ұйымдастырды.

Алашорда қайраткерлері А.Байтұрсынов, О.Алмасов, М.Дулатовқа Кеңес үкіметі тарапынан қазақ халқының батыры А.Имановты өлтіруге қатысты деген айып тағылғанын белгілі, мұндай айып С.Қаратілеуовке тағылғанымен, бұл қайғылы оқиғаға қатысқаны жөнінде нақты дерек жоқ. Кейін Кеңес үкіметінің ірі-ірі қызметтерін атқарған тұлға. 1938 жылы «Алашорданың әнін шырқаушы ұлтшыл» деген айыппен қамауға алынды.

1938 жылы КСРО Жоғарғы Соты Әскери коллегиясының қаулысымен ату жазасына кесілді.

Қодаров Қарасай Батыс Алашорданың белсенді мүшелерінің бірі болған. Сол бір аласапыран уақытта Батыс Алашорданың жергілікті басқару органдары – болыстық, уездік және облыстық земство басқармалары бойынша оқу – ағарту жұмыстарын жүргізу ісін үйлестіріп отыруымен айналысты. 1935 жылы қайтыс болды.

Хасан қазірет Нұрмұхамедов Батыс Алашорданың діни қайраткері, мұхтасиб. 1917 жылғы желтоқсанда Орынбор қаласында өткен II – Жалпықазақ съезінің делегаты болып қатынасты. Осы съезде Алаш автономиясын дереу жариялауды және автономияға Түркістан қазақтарын қосып алуды жақтап дауыс берген. Орал қазақтарының 1917-1919 жылдардағы төрт бірдей съезіне қатынасқан, Ойыл мешітінде көп жыл діни дәріс оқыған. Күнбатыс Алашорданың Дін істерін басқару комиссиясының мүшесі. Кермекас, Қызылқоға, Бүйрек

және Қарабау өңіріндегі мұхтасибы қызметін атқарған ірі діни тұлғалардың бірі. 1938 жылы КСРО Жоғары соты Әскери коллегиясы үштігінің қаулысымен атылды.

Атаниязов Өтешқали (1850, Бегайдар ауылы – ө.ж.б.) – Алашорда үкіметін құру жолындағы күрескер, репресия құрбаны, ротмейстр-штабс-капитан. Ордадағы Жәңгір мектебін, Орынбордаңы кадет корпусын бітірген. Ішкі Орданы басқаратын Уақытша Кеңесте кеңесші(1880-1885),Торғын, Қаалмақ, Нарын қисымдарын басқарушы қызметтерінде болды. М.Бекмұқамбетовпен бірге алтынан жасалған қазақтың киіз үлгісін орыс патшасына сыйға таратушының бірі. 1895 жылы патшаның қабылдауында болған тұлға.

1938 жылы елде әкімшілдік-әміршілдік жүйенің шарықтаған тұсында мұрағатшылар тиісті органдардың тапсырмасымен жинақтаған тізімге қарағанда облыс көлемінде елу шақты бұрынғы алашордашы тұлғалар өмір сүріп, қызмет атқарғаны белгілі болған. Олар: Құсайын Мүниянов, Құлман Ғалиев, Нияз Меңдіқұлов, Алпан Кенжеалиев, Дүйсенғали Жоламанов, Тілеп Медетов, Мұхамеджан Шонбасов, Ғабдолла Қожаров, Өмірзақ Ермурзин, Қазмұқаш Ыбырашев, Тәжіғали Таңқыбаев, Жұмағали Аңқылдақов, Ыбыраш, Әлжанов, Байтау Нұғыманов, Қадырбай Есмағамбетов, Сұлтан Рсалиев, Лұқпан Нұғыманов, Мұқан Көздекенов т.б [5].

Осы аталған Батыс Алашорда үкіметінде қызмет атқарған тұлғалар кейін ату жазасына кесілді, тірі қалғандары қуғын-сүргінге түсіп елден қуылды. Ұлт үшін құрбан болған Алашорда қайраткерлерін ақтау жұмыстары 1956 жылдан бастау алады, өкінішке орай көптеген Алаш ардақтылары толық ақталмады. Тек 1987 жылдары көрнекті өкілдері (Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, Ж.Аймауытов, Ш.Құдайбердиев) ақталды. Алаш қайраткерлерінің саяси-қоғамдық қызметтерінен тағылым алу біздің дамуымыздың басты құндылықтарының бірі. Тарихтан өткен ата-бабаларымыздың өмірі мен ісіне қайтадан байыптап қарап, олардың жеңістерін бағалап, жеңілістерінен сабақ алуға міндеттейді.

Тарихта із қалдырған қайраткерлерді танып білу әр қоғамның рухани деңгейінің көрінісі. Өз тарихымен тәрбиелеу ғана өз ұрпағы рухын көтеру болса керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Қойгелдиев М. Алаш козғалысы. Алматы, 1995.
2.Тынышпаев М. История казахского народа. Алматы, 1994.
3. Әминов Т.М. Қазақстан тарихы. Оқу құралы, Алматы, 2016.
4. https://e-history.kz/ru/
5. https://abai.kz/

УДК – 93/94

ТЮРКСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ КРЫМА В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Скерсис В. А., 1 курс магистрант, История, педагогический институт имени У. Султангазина, НАО «Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова».

Күзембайұлы А., д.и.н., профессор, педагогический институт имени У. Султангазина.

В статье рассмотрены коренные тюркские народы Крыма. Раскрыт процесс их формирования на территории полуострова Крым. Даны понятия и определения тюркским народам Крыма. Показана значимость изучения данного вопроса в современном мировом пространстве.

В текущих реалиях в современной науке усиливается своеобразная тенденция «антропологического секвестра», которым на смену приходят все более детализированные теории «сложного общества», что рассматривается в глобальных (мировых) масштабах. На долю изучающих предельно конкретные локальные культуры, приходится все большое число научных проектов. Современные исследовательские взгляды прикованы к малым народам.

Поскольку имеются некоторые не точности, пробелы и «лакуны» в изучении процесса формирования и дальнейшего сложения полиэтничности Крымского полуострова, так как в наше время на территории Крыма проживают огромное количество народов, а именно имеющих тюркские корни их совместное проживание на этой территории притягивает взгляды многих исследователей и имеет особое значение [9, с. 11].

Все это можно обосновать следующими факторами влияния:

1. «Тенденция к уплотнению глобального (мирового) пространства»
2. Повышения доли городского населения (процессы роста урбанизации)
3. Доступность мировой сети, а именно соц. Сетей.
4. Информатизация общества
5. Упрочнения взаимосвязей между народами следствием общения между представителями, многих родственных народом
6. Обмен опытом
7. Цивилизационное развитие и компьютеризация
8. Доступность информации

Все выше перечисленные фактора в должной мере оказали своё влияние и внесли посильный вклад к развитию востребованности изучения малочисленных и коренных народов мира. В связи с необходимостью исследования данных вопросов и возникла крайне особенная нужда в более углубленном понимании вопроса о формировании межэтнических контактов на мировой арене в условиях современной глобализации характерной для всего мирового пространства.

Исследования данных тематик должны позволить закрепить установленные и помочь установить более новые закономерности характерные для общих межэтнических и межконфессиональных народов, проживающих на территории Крыма. Всё это показывает присущую специфику данного вопроса, а также изменения, вызванные в зависимости доминантной цивилизации в истории Крыма. Все это должно рассматриваться в долгосрочной перспективе, в условия современных реалий политического развития всего мира, а особенно глобализации проблемы Крыма.

Данная статья ставить цель ознакомления с тюркскими народами, проживающими в Крыму в период средневековья, для получения четкой исторической картины межэтнических взаимодействий на Крымском полуострове, в том числе установлению процесса формирования коренного тюркского населения в Крыму. [9, с. 10].

В исследовании была проделана следующая работа:

- Исследованы народы Крымского полуострова, проживающие на его территории в средневековье.
- Были исследованы и даны определения тюркским народам Крыма.
- Анализ результатов статьи

Новизна в статье обосновывается тем что к началу работы в литературе практически отсутствуют систематизированные данные о принадлежности представителей тюркских народов Крыма к коренному населению.

Теоретическая и практическая значимость исследования характеризуется дальнейшим использование в совокупности накопленных данных историографии и комплекса источников в последующем изучении данного вопроса.

К коренным тюркским народам Крыма можно отнести:

- Крымчаков
- Караимов
- Крымских татар

А так же хочется упомянуть Половцев и хазар, представители которых проживали в средневековье на территории полуострова Крым.

Теперь рассмотрим более подробно коренных тюркских жителей Крыма.

Рассмотрим этническую группу крымчаков, которая сформировалась из состава европейских, византийских и еврейских народов имеющих восточные (тюркские) корни, они заселяли территорию Крыма предположительно начиная с I века. Самоназвание Крымчаков звучит как – «Сыны Израиля».

По данным этнографа Кая И. С. Термин крымчак это:

«Крымчаки — это особая группа евреев, которая издавна живёт на Крымском полуострове и в значительной мере приняла татарскую культуру».

Таким образом, Крымчаки — это малочисленная группа этнолингвистических народов тюркского происхождения. Они исконно исповедуют Талмудический иудаизм, исконно проживают на территории Крыма и говорят на крымскотатарском языке крымчакского диалекта. В конце XX века большое распространение получила теория о так называемом тюркско-еврейском (смешанном происхождении) Крымчаков. Среди представителей Крымчаков имеются многочисленные приверженцы обоих теорий их происхождения.

Среди ученых существует теория о том, что крымчаки получили свою преемственность от древне еврейских представителей Крыма. Но в противовес данной теории выступает факт образования крымчакской этнолингвистической группы, которое приходится примерно на XIV-XVI века. [6, с. 17].

И напрямую связанно с населением:

- Европы,
- Кавказа,
- Малой Азии,
- а также Ближнего Востока,

Крымчаки складывались именно из представителей еврейских общин данных регионов

Крымчаков исследовали такие ученые как:

1. Самойлович А. Н.
2. Заболотный С.
3. Пейсах Евсей Исаакович
4. Айсенберг Самуил
5. Кая И. С.

Тюркологом Самойловым был рассмотрен вопрос о лексике крымчаков. В 1920-х годах данный исследователь как тюрколог изучал крымчакскую лексику и входе своих научных изысканий он сделал своё предположение о хазарской культурной принадлежности крымчаков Крыма [7, с. 15].

Заболотный в ходе изучения крови крымчаков, хотел подтвердить их принадлежность о несемитском происхождении.

Один из видных крымчакских просветителей Евсей Исаакович Пейсах выдвинул интересное предположение, что крымчакский народ возможно является потомками прозелитов, которые в свою очередь приняли еврейскую веру. Предположительно все это могло произойти в начале нашей эры, после переселения в Крым на тот момент не многочисленных евреев.

Антропологом Вайсенбергом было сказано следующее:

«Происхождение крымчаков теряется во тьме веков. Одно только можно сказать, что тюркской крови в них меньше, чем в караимах, хотя известное родство обеих народностей с хазарами едва ли можно отрицать. Но крымчаки в течение средних веков и нового времени постоянно смешивались со своими европейскими собратьями. За примесь итальяно-еврейской крови со времён генуэзцев говорят фамилии Ломброзо, Пиастро, Анджело и другие. Случаи смешения с русскими евреями в последнее время участились».

Стоит отметить изученность данной народности, а именно отсутствие на данный момент обобщающих работ по этнографии крымчаков. Материалы, относящиеся к фольклору и литературной сводке крайне мала и не дает четкой картины по изучению данного вопроса. Стоит отметить и наличие архивных материалов в Крыму периода средневековья, которые мало изучены и могут дать более четкую картину понимания принадлежности крымчаков как этноса. Исследования по данному вопросу приходятся на XIX-XX века и затрагивают в большей степени антропонимику. Благодаря изучению раннее не исследованных групп источников можно пролить свет на малочисленную этническую общность крымчаков. [14, с. 14].

Рассмотрим крымских татар появление, которых на прямую связанно с овладение монголо-татар в Крыму города Судака, население которого еще и до их появления было в большей степени тюркоязычным.

Крымские татары – тюркский народ, исторически сформировавшийся в Крыму и Северном Причерноморье; наряду с малочисленными караимами и крымчаками, крымские татары относятся к коренному населению Крымского полуострова. Есть крупные диаспоры в Турции, Узбекистане, на материковой части Украины и в некоторых других восточно-европейских странах. Говорят, на крымскотатарском языке, который входит в кыпчакскую подгруппу тюркской группы алтайской семьи языков.

Стоит отметить, что по религиозной принадлежности крымские татары относятся к мусульманам-суннитам.

Этноним «крымские татары» это общепринятое название, но выводы о их принадлежности к субэтнической группе татары, которые говорят на диалекте татарского не верны и вызывают некоторые недоумения. «Крымские татары» такое название осталось именно в русском языке с момента, когда практически все народы тюркского происхождения Российской империи именовались не иначе как «татары». В подтверждение чему имеется «Кодекс Куманикус» известный письменный источник по своей структуре близкий к современному крымскотатарскому языку. А также доказательством служит факт употребления крымскими татарами этнонима «татар» в период существования Крымского ханства. Этноним «татар» употреблялся как самоназвание народа.

Современные крымские татары имеют и используют 2 самоназвания:

qırımtatarlar (дословно «крымтатары»)

qırımlar (дословно «крымцы») [14, с. 21].

Крымские караимы являются ярким примером того как религия помогла образоваться народности, они притягивают к себе и своей истории интерес мирового сообщества. Караимы увлекают своей поистине уникальной и манящей историей, а также своими

особенностями и необычной историей. К истории караимского народа невозможно остаться равнодушным к их культуре, быту и традициям, ведь она поистине уникальна и крайне необычна. Данный народ может похвастаться красочными, а также богатыми обрядами и рядом своих действительно крайне необычных ритуалов. Все это и вызвало интерес к караимам и их народности.

«Караимы» (читающие) — «немногочисленная малая этническая группа, берущая свои истоки от тюркоязычных приверженцев караимизма в Восточной Европе».

Истоки караимского языка относят к кыпчакской группе тюркских языков. Особенность и отличием караимского языка является их лексический состав, в котором присутствуют большое количество гебраизмов (слово или оборот речи, заимствованный из древнееврейского языка).

В караимском языке различают такие диалекты как:

Северный (тракайский);

Южный (галичкий);

Крымский [2, с. 13].

Ярко выраженные отличия прослеживаются именно в крымском диалекте караимского языка, который заметно отличается от диалектов литовских караимов и караимов Украины. В настоящее время, известные диалекты караимского языка кроме тракайского (северного) исчезли или находятся на грани исчезновения.

Слово «караимы» вошло в научный оборот в IX веке и первоначально оно было использовано для обозначения религиозной группы, исповедовавшей «караимизм» (религиозное учение). [4, с. 15].

Список использованных источников:

1. Гаркави А.Я. Караимы // Еврейская энциклопедия. Т. IX. - СПб., 1906.

2. Эльяшевич Б.С. Главный наставник караимов. Библиографический очерк // Брега Таврида. - Симферополь: Сотрудничество, 1993. №2.

3. Караимы // Материалы серии «Народы и культуры». Проблема XIV. - М .: Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая РАН, 1992.

4. Караимы. Караимский биографический словарь (с конца VIII в. До 1960 г.) / Сост. Б.С. Эльяшевич // Материалы серии "Народы и культуры". Проблема XIV. 2. - М .: Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. РАН, 1993.

5. Караитены // Еврейская энциклопедия. Совокупность знаний об иудаизме и его культуре в прошлом и настоящем. Перепечатка издания Общества научных еврейских публикаций и издателей. Брокгауз - Ефрон. Т. 9. - М .: Терра, 1991.

6. Караитены // Краткая еврейская энциклопедия. Общество изучения еврейских общин. Центр исследований и документации восточноевропейского еврейства. Еврейский университет Иерусалима. - Иерусалим, 1988.

7. Энциклопедический словарь «Гранат». Т. 23. «Караимы».

8. Алексеев В.П. В поисках предков // Антропология и история. - Издательство «Советская Россия», 1972.

9. Алексеев Б. Предки тюркских народов // Наука и жизнь. -1971. - №5. 10. Баранов И. А. Таврика в раннем средневековье. - Киев, 1990.

11. Бахчисарай. Историко-археологический музей. - Киев, 1973.

12. У С. Чуфут-Кале. - Одесса, 1862.

13. Бершадский С. А. Литовские евреи. - СПб., 1883.

14. Босуорт К.Э. Варварские нашествия: появление турок в мусульманском мире // Мусульманский мир: 950–1150. - М., 1981.
15. ВСЕ. Эд. 1. Т. 31. Статья «Караим».
16. Броневский М. Описание Крыма // Записки Одесского общества истории и древностей. - 1867. - Т. VI.
17. Перепись населения Союза в целом 1979 г. - М., Госком-Стат, 1984.
18. Гаркави А. Я. Легенды еврейских писателей о хазарах в Хазарском царстве. - СПб., 1874.
19. Гаркави А. Я. Отрывки - Зихрон Ларишоким, Часть VII. - СПб., 1903.
20. Гессен И. История еврейского народа в России. Связанный. 2 .. - Петроград, 1923.
21. Гордлевский В.А. Лексико-караимский перевод Библии / Доклады АН СССР. Серия Б. № 5. - Ленинград, 1928.

ӘӨЖ 94 (574)

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕР ТҰЛҒА

Тайпақ А.А., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Тарих мамандығы бойынша 2 курс студенті, Атырау қ. Қазақстан
Бердіғожин Л.Б., тарих ғылымдарының докторы,профессор

Мемлекет Тәуелсіздігі дегенде 1986 жылғы желтоқсан көтерілісін айналып өте алмаймыз. Желтоқсан Тәуелсіздіктің бастауы. Егеменді қазақ елінің Тәуелсіз Мемлекеттігінің 30 жылдық өрлеу шағында ұлтымыздың ұлыларын, аруақты ата-бабаларамызды, тарихи тұлға ретінде сап түзеген батырларымызды еске алып, аруақтарына тәу ету – бүгінгі біздің парызымыз.
Баяндамада тәуелсіздік жолындағы азаттық күрестердің бірегейі, 1836-1838 жылдардағы Исатай–Махамбет көтерілісі ғылыми-танымдық әдебиеттерді саралау, зерделеу негізінде тұжырымдалды.

Қазақ халқының басынан неше түрлі зұлмат замандар өтті, сол кезеңдердің бірі қазақтардың қаналған XVIII ғасырдың басы еді. Бөкей ордасы ішінде халықтың жері тартып алынып, байлар халықты қанаған кезде, ел жайын ойлайтын батырлар табылды. Сол батырлардың басын қосып, өзінің қол астына жиыстырған тұлға Исатай Тайманұлы болды. Осы жылдары Исатай батыр өзінің ұйымдастырушылық қасиетімен, батырлығымен, халыққа деген жанашырлығымен танылды. Исатай Тайманұлы көтерілісті бастамай тұрып, алып империяны жеңбесе де, қазақ халқына саяси, экономикалық тұрғыда бірнеше жеңілдіктерге қол жеткізуді қалады.

Тайманұлы Исатай кіші жүз Байұлының Беріш руынан. Жоңғар шапқыншылығы кезінде атағы шыққан Ағатай батырдың ұрпағы. Халық батыры И.Тайманұлы 1791 жылы Тайсойған құмындағы «Тайман жалы» деген жерде дүниеге келген. Исатайдың анасы Есентемір руының Тағашы бөлімінен. И.Тайманұлының төртінші атасы Ағатайдың есімі қалмақтарға қарсы соғыста көрсеткен ерлігі үшін Беріш руының ұранына айналған Исатайдың жастық шағында оған ықпал жасап, қамқорлық еткен әкесі, Тайманның інісі — Жабал Бегәліұлы. 1808 жылы Жабал бастаған Бегәлі ауылы Бақсай бекінісі тұсынан Жайықтан өтіп, Бөкей ханның қарауына кіреді. Хан орысша сауатты, саясаттан хабары бар,

халық алдында беделді Жабалды Беріш ауылына старшина етіп қояды. Жабал қайтыс болғаннан кейін, оның орнына старшина И.Таймануұлы болады. Ел ісіне ерте араласқан Исатайдың кемелденуіне қайын ағасы Жабайдың көп көмегі тиеді. Ол орысша оқыған, сауаты бар адам болған, старшын қызметін атқарған [1].

Күн санап ел арасында беделі асып бара жатқанын көре алмаған хан төңірегіндегілер оның беделін түсіру үшін түрлі жала жауып, ханға шағыстырып бағады. Соның салдарынан бас аяғы 4-5 жылдың ішінде бірінде старшын Өтеміс Құлманиязовты тонады деген, екіншісінде кісі өлтірді деген жаламен түрмеге қамалады. Оның алғашқысынан ақша беріп құтылса, екіншісінен Орынборға конвоймен айдалап бара жатқан жерінде, есебін тауып, қашып кетеді.

Хан Бөкей Исатайдың басқаруына Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы бірнеше аралды береді.

Осылайша Исатай 21 жасында Беріш руының старшинасы болып ел басқарады, Ордадағы беделді адамдардың біріне айналады. Хан тапсырмасымен ол Петербургке бара жатқан Бұхар елшісін Сарайшықта қарсы алып, Астраханьға дейін қасына ереді. Орынбор шекаралық комиссиясының бастығы генерал Генстің Ішкі Ордаға келген сапарында оның қасында болады.

Ішкі Ордада патша үкіметінің отарлық мүддесін іске асырушы хан Жәңгірдің халыққа жасаған озбырлығына И.Таймануұлы әу бастан қарсы болады. Ханнан, оның қайын атасы Қарауылқожадан, сұлтандар мен билерден зәбір көрген қарапайым халық бірте-бірте Исатайдың айналасына жинала бастайды. Оның қоластындағыларға ханның әмірі жүрмейді, ал Исатай батырға Жәңгірдің әлі келмейді. Ханның төңірегінде негізінен төрелер, билер, қожалар, молдалар және соларға ерген аз ғана халық қалады [2].

1833 жылы маусым айында Жәңгір хан осыған дейін И.Таймануұлы басқарып келген Каспий теңізінің солтүстік жағалауындағы шөбі шүйгін, суы мол 5 аралды қайынатасы Қарауылқожа Бабажановтың билігіне беріп, Исатайды қарауындағы елімен шаруашылыққа қолайсыз, суы да, шөбі де аз, құм басқан Мыңтөбеге аударды. Жәңгір ханның және басқа да феодалдардың халыққа жасап отырған қысымшылығы туралы И.Таймануұлы бастаған бір топ старшиналар Орынбордағы Шекара комиссиясына, тіпті губернатордың өзіне талай рет арыздар да жазады. Сол арыздардың бірі

1836 жылы 28 маусымда Бекболатбайға жазған хатында Исатай,хан әкімдерінің қысымшылығын баяндай отырып, 24 наурызда Қарауылқожа Бабажановтың өзінің ауылдарына 800 кісімен шабуыл жасағанын,оны 11 сәуірде сұлтан Сүйінші Жанғалиев арқылы ханға мәлімдегенін,хан тарапынан қолданылатын шараларды сұлтан Меңдігерей арқылы біліп беруді сұрайды. Егер хан шара қолданбаса, өзінің басқа жолмен кек алатынын мәлімдейді.

Шиеленіскен күрес әлі де толастамайды. Жәңгір ханнан әлі де үміт үзбеген старшындар Исатай Таймануұлы, Ұса Төлегенұлы, Тінәлі Тайсойғанұлы 30 маусымда ханға екінші рет ашық хат жолдайды. Онда Қарауылқожа Бабажанұлының елге істеп отырған қысымшылығы, 24 наурызда болған екі жақтың теке – тіресін, ауылдардың одан көрген жәбірін айтады.

Бұдан кейін, Исатай Таймануұлы 14 шілдеде өзіне жақтас старшындармен: Есенғұл тайпасынан Әуес Төлегенұлы, Байбақты руынан Өтеміс Қошқарұлы, Иманбай Қалдыбайұлы, адай руы өтей тайпасынан Досқан Жәнібекұлы, есен тайпасынан Ешмұхамед Жантуұлы, жаппас руынан Әлжан Төремұратұлы хан әкімшілігінен әділдік болмағасын Жайық орыс-казак әскер басшыларына мәлімдеме жасайды. Бұл арада Жәңгір хан да қарап жатпай, Исатай тобы үстінен әртүрлі арыз-шағымдарды жөнелтуде болады. 14 шілдеде хан шекара

комиссиясына мәлімдеме жасап, онда Исатай мен Махамбеттің Күшік Жапаров деген қазақты өлтіргенін, онымен қоймай Ордаға көп қарулы адаммен келіп, халық атынан Қарауылқожа Бабажанов үстінен арыхз айтқанын көрсетеді. Исатай мен Махамбетті тез арада қамамаса бүлік болатынын, одан сақтану үшін Ордадағы 175 орыс-казак әскерін қолдануға рұқсат сұрайды [3].

Бірақ, одан ешқандай да қорытынды шықпайды.

Әртүрлі алым-салықтан күйзелген, жайылым жерден айырылған, казак әскерлері мен жергілікті феодалдардың екі жақты езгісінен әбден шыдамы таусылған бұқара халық қолдарына қару алып, көтеріліске шығады. Бұл — 1836-1838 жылдардағы Бөкей ордасындағы батыр Исатай Тайманұлы басқарған халық-азаттық көтеріліс еді. Көтерілістің қозғаушы күші, негізінен, қазақ шаруалары болды. Оның мақсаты — Жәңгір ханның халыққа жасап отырған озбырлығына шек қою, шаруалар жағдайын жақсарту, Қарауылқожаны, Балқыны биліктен тайдыру, жер мәселесінде белгілі бір келісімге келу болатын. 1836-1838 жылдардағы халық-азаттық көтерілістің барысында Махамбеттің трибун, жыршы-ақын ретінде Исатай батырдың оң қолы болғандығы тарихтан да белгілі.

Көтерілістің басы 1836 жылғы 24 наурызда Қарауылқожа Бабажановтың 800 адамды бастап, Манаш елді мекені маңындағы И.Тайманұлының ауылын қоршауы болып табылады. Алайда, Қарауылқожа тобы 200 сарбазбен өздеріне қарсы шыққан Исатайларға шабуыл жасауға бата алмай, кейін қайтуға мәжбүр болады. Бұрын ешкімнен тауы шағылмаған, қарамағындағы елге дегенін істеп әдеттенген Қарауылқожаның Исатайларға ештеңе істей алмауы бүкіл Бөкей хандығына тарайды. Үстем тапқа ызасы кернеген шаруалар әр жақтан Исатай батырдың қоластына жинала бастайды [4].

1836 жылғы маусымның соңы мен шілде айының басында И.Тайманұлы бастаған шағын топ ханға халық талабын жеткізу үшін Тасобадан Жасқұсқа аттанады. Исатайлардың келе жатқан хабарын естіген Жәңгір хан Астрахань әскери губернаторынан Орданы қорғау үшін әскер жіберуді сұрайды, сонымен бірге уақыт ұту мақсатында Исатайлардың талаптарын білу үшін оларға өзінің сенімді адамын жібереді. Исатайлар оған Қ.Бабажановты, Б.Құдайбергеновты қызмет орындарынан босату туралы және Исатайдың үлкен ұлы Жақияның қолымен жазылған басқа да талаптарды тапсырып, кейін қайтады.

1837 жылдың жазында Исатай батыр бастаған көтеріліс бүкіл Бөкей ордасына тарайды. Жәңгір хан мен оның айналасындағыларға наразылардың бәрі Исатайдың айналасына жиналады. Келген жігіттер атпен, азық-түлікпен, қару-жарақпен қамтамасыз етіледі. Осылайша, И.Тайманұлы белгілі бір тәртіпке негізделгөн азаматтық және әскери ұйымның басшысына айналады.

1837 жылдың 16 қыркүйегі күні Исатай батыр бастаған 200-ден астам сарбаздар халыққа әбден жек көрінішті Қарауылқожа Бабажановтың ауылын шабады. Одан алынған мал мен дүние-мүлік шаруаларға таратылып беріледі. 1837 жылғы 17 қазанда көтерілісшілер Балқы Құдайбергеновтің, сұлтан М.Шөкиннің ауылдарын шауып, хан ордасы — Жасқұсқа бірте-бірте жақындай түседі. И.Тайманұлының үлкен қолды басқарып, Жасқұсқа келе жатқандығынан хабардар Жәңгір хан Орынбор және Астрахань әскери губернаторларына дереу хат жазып, өзін қорғауын сұрайды. Хан ордасын қорғауға Астраханьнан подполковник Алиев, ал Орынбордан подполковник Геке басқарған зеңбіректермен қаруланған әскерлер аттанады. Ал, 2000-нан астам қолмен хан ордасын қоршаған Исатай батыр біраз уақыт хан елшілерімен, кейін Гекенің елшілерімен нәтижесіз келіссөз жүргізеді. 1837 жылғы қараша айының соңында кең байтақ Қазақстанның шағын бөлшегі — Бөкей хандығындағы шаруалар қозғалысының жаңғырығы Ресей астанасы — Санкт-Петербургке де жетеді. Император И.Тайманұлы бастаған бүлікшілерді қатаң жазалауды талап етеді.

Махамбет, Үбі, Сегізсері және басқа да батырлардың «хан ордасын шабайық» деген ұсынысын байсалды, сақ, ұстамды Исатай қабылдамайды. Себебі, орданы шапқан күннің өзінде де патша өкіметі оларды тыныштықпен жүргізбейтіндігін, өйткені, Жәңгір ханның артында патша өкіметі мен оның жазалаушы әскерлері тұрғандығын және сол әскерлерге қарсы тұрарлықтай өзінде күштің жоқтығын ескерген Исатай батыр халық талабын ханнан бір жағынан айбармен, екінші жағынан келіссөз арқылы орындатуға күш салады. Егер 18-ғасырдың 80-90-жылдарында Сырым Датұлы басқарған көтеріліс кезінде Нұралы хандықтан қуылса да, Есім хан өлтірілсе де көтерілісшілердің өздерінің түпкі мақсатына жете алмағандығын ескерсек, Исатай батырдың бұл шешімі елдің бүтіндігі мен халықты сақтау жолындағы үлкен көрегендік екендігін ерекше айтуымыз керек [5].

Хан Жәңгір шақыртқан патша әскерімен Исатай батырдың іріктелген 500 сарбаздарының арасындағы шешуші ұрыс 1837 жылы 15 қарашада Тастөбе деген жерде болады. Көтерілісшілер қаншама ерлікпен шайқасса да, ұрыстың тағдырын зеңбіректер шешеді. Зеңбіректердің жарылған оғы мен зіркіліне шыдай алмай көтерілісшілер кейін шегінуге мәжбүр болады. Осы ұрыста Исатайдың Мылқым деген әйелі, Ақай атты баласы қаза табады. Тастөбедегі шайқаста көтерілісшілер жағынан 60-қа жуық адам өледі. Исатай батырдың оң қолына оқ тиіп, астындағы аты жараланады. Осы ұрыстағы көтерілісшілердің ерлігіне подполковник Гекенің өзі де қайран қалады. Ол Орынбордағы әскери губернаторға «Исатайлардың өздері мен жанұясын қорғаймын деп шамадан тыс ерлікке, зеңбірекке қарсы шабуылға баруы, олардың соншама ашынғандықтарын көрсетеді»,-деп жазған [3].

Тастөбеде қолға түспеген Исатайдың басына, оны тірідей ұстағанға 500 күміс ақша тігіледі. «Оны өлтірген адамға сол ақшаның жартысы беріледі»,- деп жарияланады. Егер С.Разин, Е.Пугачев сияқты шаруалар соғысының көсемдерін қиын-қыстау кезеңде қасындағы жолдастары патша өкіметіне ұстап берген болса, басына қаншама ақша тігілсе де ешкім Исатайды жазалаушылар қолына ұстап бермейді. Керісінше, халық оны және оның сарбаздарын қажетті азық-түлікпен, көлікпен қамтамасыз етіп отырды. Тіпті, аты жараланып, жаяу соғысқан соңғы сәттерде де жолдастары Исатайды жау қолына қалдырмауға тырысады.

Ішкі Ордада бытырап жүрген көтерілісшілердің басын біріктірудің мүмкіндігі жоқ екендігін түсінген И.Таймануұлы, 1837 жылдың 12 желтоқсанынан 13-не қараған таңда өзінің ескі досы Құрақ Маябасовтың көмегімен И. Таймануұлы бастаған 38 адам ұйтқып соққан боранды пайдаланып Жайықтың шығыс бетіне — Кіші жүзге өтеді. Олар қараңғылық пен боранның көмегімен арттарынан ілесе қуған казактар мен Баймағанбет сұлтанның адамдарын адастырып үш топқа бөлініп, Тайсойған жаққа бет алады.

Кіші жүзге өткен И.Таймануұлы бастаған шағын топ осы жерде патша өкіметінің отарлық саясаты мен сұлтан Баймағанбет Айшуақов бастаған жергілікті феодалдардың қарапайым халықты езіп-жаншуына қарсы азаттық күресті ұйымдастыруға кіріседі [6].

Исатай батыр мен ақын Махамбет бүкіл Кіші жүзді аралап, патша өкіметінің отарлық саясатын және солардың қолшоқпары хандар мен сұлтандардың халыққа жасап отырған озбырлығын шаруаларға түсіндіріп, оларды қолдарына қару алып, өздерінің азаттығы үшін күреске шығуға шақырды. Сол мақсатпен Исатай Махамбетпен бірге Маңғыстауға барып, оның билеушісі Қ.Есімовпен күш біріктіруге уағдаласады Сонымен бірге Хиуа ханы Қайыпқали Есімовке патша әскерлерін тойтару үшін 20 мың әскер беруге уәде етеді.

Кіші жүздегі көтерілісті ұйымдастыру барысында Исатай батырдың ел-елдің басын біріктірген шебер дипломат болғандығын байқаймыз. Мысалы, көтерілістің негізгі ошағы болған әлімдер мен Маңғыстау адайлары арасында көптен келе жатқан кикілжің болған. Көтеріліске қатысушы адайлық сарбаздардың Әлім жеріне келетін болуына байланысты Исатай Әлімдер мен Адайларды өзара келістіріп, татуластырады. Маңғыстау адайлары мен

түрікмендердің арасында да көптен бері келіспеушілік болады. Ресейдің отарлық саясатына қарсы азаттық көтеріліске аттанған адайлардың тылын қауіпсіздендіру мақсатында Исатай түрікмендермен келіссөз жүргізіп, адайлар мен түрікмен-дерді де мәмілеге келтіріп, келістіреді.

И.Таймануλы бастаған көтерілісшілерге батыр Жоламан Тіленшиев би Жүсіп Құланов бастаған сарбаздар қосылады. Адай, Шеркеш, Таз, Шөмекей, Табын, Кете руларынан Исатай мен Қ.Есімовтың қоластына 3000-дай адам жиналады.

Патша өкіметі И.Таймануλының басқаруымен Кіші жүздің батыс бөлігінде болып жатқан халық наразылығының одан әрі өршуінен қауіптеніп, оны басудың қамына кіріседі. Өйтпеген жағдайда бұл көтеріліс Кіші жүзге қарай жақындап келе жатқан Кенесары Қасымов басқарған ұлт-азаттық көтеріліске ұласып, патша өкіметінің отаршылдық езгісіне қарсы халық-азаттық соғысқа айналуы әбден мүмкін еді. Егер оқиға дәл осылай өрбісе, онда Ресей империясының Қазақстанды отарлауды аяқтауының өзі неғайбыл жағдайға айналған болар еді. Осыны ескерген Орынбор генерал -губернаторы 1838 жылғы шілде айының басында подполковник Геке басқарған зеңбіректермен қаруланған әскерлерді Исатайларға қарсы аттандырады. Сонымен бір мезгілде Горск қамалынан бір топ әскерді бастап Баймағанбет Айшуақов та шығады. Жазалаушылардың екі тобы 10 шілдеде Үлкен Қобда өзеніне жақын жерде кездеседі. Баймағанбет сұлтан әдейілеп жіберген Балта деген алдаушының сөзіне сеніп қалған аңғал Исатай батыр қасына 500 сарбаз алып, сұлтан Б.Айшуақовтың ауылын шаппақшы болып, негізгі қолдан бөлініп шығады. Жазалаушы әскерлердің келіп жеткендігінен бейхабар Исатайлар тобы 1838 жылғы 12 шілде күні Ақбұлақ өзенінінң жағасында Геке мен Баймағанбет сұлтанның біріккен әскерінінң үстінен шығады. Әскер күші жағынан тең емес шайқаста Исатай батыр бастаған көтерілісшілер асқан ерлік көрсетеді. Алайда, мұнда да Тастөбедегі сияқты ұрыс тағдырын зеңбіректер шешеді. Исатайдың атына да оқ тиіп, ол казактармен жаяу шайқасады. Махамбет пен Үбі Исатайға өз аттарын тосса да, «ат артына мінгесіп, елге күлкі болғанымнан өлгенім артық, одан да балаларымды сақтаңдар, өздерің қашып құтылыңдар»,-деп оларды ілгері жібереді. Ақбұлақ өзенінің жағасындағы кескілескен шайқаста Исатай батыр да, оның 16 жасар ұлы Оспан да қаза табады. Осы шайқастың басы-қасында болған Исатайдың 14 жасар ұлы Досмағанбет астындағы атының жүйріктігі арқасында Махамбетпен бірге жау қолына түспей, құтылып кетеді [4].

Исатай батыр 12 шілде күні қапылыста қаза тапқаннан кейін, көтеріліс одан әрі дамымай, сарбаздар жан-жаққа бытырап кетеді. Қ.Есімов жазалаудан қорқып, Хиуаға қашады.

Осылайша, бас-аяғы 6 айға жетпейтін қысқа уақытты қамтыған аумағы мен сарбаздардың саны жағынан Бөкей хандығындағы көтерілістен асып түсетін бүкіл Кіші жүз даласын дүр сілкінткен батыр Исатай Таймануλы бастаған халық-азаттық көтеріліс жеңіліске ұшырайды. Ол заманда басқаша болуы мүмкін де емес еді. Көтерілісшілерге хан өкіметі мен сұлтандар, патша үкіметінің жақсы қаруланған, арнайы дайындықтан өткен әскерлері қарсы тұрды. Көтерілісшілер Қазақстанның басқа аймағындағы, соның ішінде К.Қасымұлы басқарған ұлт-азаттық қозғалыспен байланыс жасап үлгермеді. Көтерілісшілердің қарау-жарағы да мейлінше нашар болды. Нақты бағдарламаның болжамауы ұйымшылдықтың жетіспеуі де жеңіліс себептерінің бірі болды.

И.Таймануλы бастаған көтеріліс жеңілгенмен, ол Қазақстанның батыс бөлігінің Ресей империясы құрамында кейінгі дамуында терең із қалдырды. Бұдан былай алым-салықтың мөлшерін жылдан-жылға көтере беруге белгілі дәрежеде шек қойылды, патша үкіметінің

көтерілісті қолдаған қазақ ауылдарының старшындарымен санасуына тура келді, Ішкі Ордадағы хандық биліктің жойылуы тездеді.

Көтеріліс басшысы Исатай Тайманұлы басынан өткен көптеген ауыр әрі қауіпті оқиғаларға мойымай асқан қайсарлық көрсетіп, өз жауларымен өмірінің ақырына дейін алысып өтті. Орыс ғалымы Н.Савичев былай деп жазды, «Тып-тыныш әлемде, қап-қара тұнық аспанда кейде жарқырап, зулап, жан-жағына отын шашып, жұртты таңқалдырып келе жатқан метеорды көресің. Тап осы метеор сияқты жарқын бейнелі, абзал, терең ақыл-ойдың иесі, халық қамын ойлаған қажырлы батыр -Исатай» [6].

Исатай Тайманұлы өзінің болмысымен, шешендік әділ би өнерімен, батырлығымен, қиыннан жол табатын тапқырлығымен, ақ адал, ақ жарқын көңілімен халқы танығаң,тарихта аты мәңгіге қалатын көтеріліс басшысы, халқымыздың азаттық жыршысындай болған батыр ұлы.

Исатайдың батырлығы бұрынғы замандардағыдай жекпе жекте емес,өз заманының озық әскери құралдарымен жасақтанған орыс жазалаушы әскеріне қарсы шығуында, әскери өнерді, қол басқару өнерін терең білгендегінде, жауға шапқанда қолдың алдында болып,кейін шегінгенде жолдастарын қорғалап қолдың артынан жүруінен көрінеді.

Исатайдың осы қасиеттерін қарсыласы полковник Геке де таңдана мойындап, Исатайды шын соғыста емес, байқаусызда, кездейсоқ жеңдік деп бағалаған [3].

Исатай әділ би, сөзге шешен, турашыл адам. Бұл қасиеті Исатайдың Жәңгір ханмен оның әкімдеріне орыс саясатын қолдап, халыққа озбырлық жасаған әрекеттерін беттеріне басуында,адай мен әлім рулары арасындағы жер таласын бітістіруінде, қазақ пен түрікмен арасындағы кикілжіңді шешуінде көрінеді.Исатайдың ел тұтастығын ойлаған істері, оның бай мен жарлыны, румен руды, жүзбен жүзді бөлмеу идеясында жатыр.

Бұл бағытта Исатай қазақ хандарының ел басқару істерін, қазақ қоғамының рулық генеологиясын жете айырып, білуі өте маңызды. Бір мысал, қазақтар Кіші жүзде әлімұлы руларын аға ру ретінде қадір тұтқан. Мұны хандар да сақтап, орынды пайдаланған. Ру арасында тепе-теңдікті, бірлікті сақтап, Әлімұлы арқылы бүкіл арқа, маңғыстау, сыр бойларына ықпал еткен. Әлім руы Исатайға ақыр аяғына дейін сеніп, көтеріліс кезінде бірге болған [7].

Исатайдың халық азаттығын, ел тәуелсіздігін ойлауы оның болмысының айнасы деп бағалауға тұрады. Зерттеушілердің бізге дейін Исатай көтеріліс басшысы ретінде Жәңгір хан ордасын қалың қолмен қоршап, ханды өлтірмеуі, оның басты кемшілігі деп бағалауы Исатай өмірін дұрыс зерделегенде ғана ол ойлардың мүлде қате екенін түсінгендейміз.

Исатай барлық қиындықтардың «қаралы заманның» басты кінәлілері орыс отаршылдары деп бағалаған. Азаттық үшін күрескен асыл ер.

Қорытындылай келе, тәуелсіздік жылдарындағы отандық тарихнамада орын алған өзгерістер көтеріліс тарихын пайымдауда, біріншіден, өткен ғасырдың 20-жылдары ұсынылған және дүние жүзілік тарих ғылымында танылған «бірыңғай ағым теориясына» оралу және оны меңгеру жөніндегі ізденістер байқалады. Ол Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілісті қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының құрамдас бөлігі ретінде қарастыруға, «шаруа көтерілісі» концепциясының шектеулігінен арылуға мүмкіндік береді. Мұндай методологиялық бетбұрыс аясында толыққанды зерттеулер жарық көре бастады, олар көтеріліс тарихын зерттеудің де, махамбеттанудың да жаңа белеске көтеріліп келе жатқанын айқындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Савичев Н.Ф. Исатай Тайманов – старшина внутренней орды // Уральские войсковые ведомости. 187 б.
2. Шөреков Ы. Исатай–Махамбет. 108-бет; Қорқытов Б. Атырау билері мен батырлары. 35-бет; Билер сөзі.Алматы, 1992. 55-56 беттер .
3. Бердіғожин Л.Б. Исатай-Махамбет:Азаттық күрес сардарлары. монография. «Өлке» баспасы.Алматы 2011. – 27-29 бб.
4. Досмұхамедұлы Х.Қазақ батырлары:Исатай,Махамбет;Таймануұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат; Исатай кім? // Таңдамалы.А., 1998. 29-65 беттер.
5. Алдамжар З. Тарих: пайым мен тағылым. – Алматы: «Арыс», 2002.
6. Қозыбаев М.Қ. Жауды шаптым ту байлап. Алматы, 1994 (Мұнда автордың Исатай Таймануұлы мен Махамбет Өтмісұлы туралы тұғырнамасы) 115-12 5бб.;
7. Жаулин К.М. Исатай Таймануұлы-Тәуелсіздік жолындағы күрескер.\\ Исатай Таймануұлының 230 жылдығына арналған республикалық ғылыми практикалық конференция.-Атырау, 2021

ӘОЖ 821.512.122

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ІРІ ТҰЛҒА

Умуралина А.Н, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, В.Двуреченский атындағы ауылшаруашылық институты, «Азық-түлік өнімдерінің технологиясы» мамандығының 3 курс студенті, Қостанай, Қазақстан
Аубакирова Г.Е, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ аға оқытушысы

Ахмет Байтұрсынов бүкіл саналы өмірін қазақ қоғамында білім-ғылымның дамуына, ағартушылық ісінің жанданып кемелденуіне бағыштады. Ол оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру саласында өзіндік өшпес ізін қалдыра білді. "Әліпби", "Тіл құралы", "Әдебиет танытқыш" т.б. оқу құралдарын жазып, қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың әдістемелік мәселелерін зерттеу ісімен айналысты. Қазақ тілінің табиғаты, өзгешеліктері, араб алфавитін жетілдіру, терминдер туралы ғылыми өресі биік еңбектер жазды. Оның 1926 жылы Баку қаласында өткен түркологтардың Бүкілодақтық I съезіне қатысып, араб, түркі тілдері мен сол тілдерде қолданылатын әліпбилер туралы баяндама жасауы, бірнеше комиссияның жұмысын басқаруы, Қазақстан Оқу-ағарту халық комиссариатындағы, баспа ісін басқарудағы жұмыстары оның қоғамдық, мәдени-ағартушылық, ғалымдық қызметінің алуан арналы қомақтылығын танытады.

Қазақ халқының рухани дүниесін көтеруге үлес қосқан, Ыбырай Алтынсариннен кейінгі еңбек ерекше ағартушы-педагог, Қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушы ғалым, нағыз ұлт ұстазы, жас совет үкіметіне адал қызмет еткен қоғам қайраткері. Алаш идеясының көшбасшыларының бірі. Қазақтың тұңғыш әдебиет теоретик-лингвисті, ағартушы ақын. Ахмет Байтұрсынұлы ана тілінде сауат ашуы үшін көп күшін жұмсап, еңбек сіңірді.

Ызыңдап, ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіңе біткен түсі өзгерілмес,
Дегенмен, қара яки қызыл маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,

Қаққы жеп қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызыңдаса?

деп халықты білімге, өнерге,оқуға, еңбек етуге, алдына мақсат қойып, оған жетуге үйрену. Бұл өлеңінде қазақ халқын надандықтан, қараңғылықтан аулақ болса екен деп, ұйықтап жатқан халқын оятып, жамандықтан сақтандырмақшы. Халық тек біліммен түзеледі, халықтың тұрмыс-тіршілігін жақсартуды бала тәрбиесінен бастау керек деп ойлаймын. Ол 1913 жылы «Қазақ» газетінде «Қазақша оқу жайынан» деп аталатын мақаласында: «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі. Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі»,-деп жазады. Яғни, жарқын болашақтың кілті-білімде. Білімді адам кез келген қиындықтың алдын алады, көптеген жетістіктерге жетуге күші жетеді. Уақытымызды кішкене болса да оқуға арнауымыз керек, тек білімнің арқасында шынымен де көп нәрсеге қол жеткізуге болады. Жарқын болашақты құру- біздің қолымызда. Қазірден бастап сапалы білім алсақ, ерінбей еңбек етсек, еліміз жоғары дәрежелі, білімді, ақылды тұлғаларға толы болады.

Ахмет Байтұрсынов 1873 жылы 28 қаңтарда қазіргі Қостанай облысы, Торғай ауданында дүниеге келген. Әкесі- қарапайым шаруа адамы Байтұрсын Шошақ баласы Үмбетей батырдың немересі. Ақын балалық шағын жоқшылық пен кедейшілік тауқыметін тартады. Бірақ қанша қиын болса да, әрі қарай оқуды армандайды. Осы мақсатпен оқу іздеп, Орынборға барады. Онда «Учительская школа» деген Ы. Алтынсарин салдырған ұстаздарды даярлайтын оқу орнына түседі. 1895 жылы төрт жыл оқып, оқу орнын бітіреді.

А. Байтұрсынов еңбек жолын ағартушылық ісімен бастайды. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бас кезінде қазақ интеллегенциясы қалыптаса бастады. Уфа, Троицк, Омбы т.б. қалаларда оқып, орысша білім алған жастар шыға бастады. Олар бай немесе кедей отбасынан шықса да, соған қарамастан білім алғандардың көбі жоғары әкімшілік сот залдарында қызмет етіп, өзінің пайдасын, қамын ойлайтын адамдар отырды. Ахмет Байтұрсынов сатқындық жасамай, оқу-білімнен қазақ қауымының сауатын ашып, білім беру жолын қалап алғандардың бірі болатын. 1910 жылдан бастап қазақ жазуымен айналысады. Сол күнге дейін қазақтар пайдаланып отырған араб таңбалары қазақ тілі үшін қолайлы емес екендігін біліп, қайта түзуді қолға алды. Ол үшін фонетикалық құрамын зерттей бастады [1].

1912 жылы қазақ тілінің дыбыс жүйесі және де таңбалайтын әріптер туралы ойларын «Қазақ» және «Айқап» газеттерге енгізе бастайды. Ол араб графикасын қазақ жазуы үшін былай ұсынады: қазақ тіліндегі е,и,у,ұ,ы,о дыбыстарының әрқайсысына таңба белгілеу; араб алфавитіндегі жуан дыбыстарының таңбаларын алмау. 1912 жылы ұсынған алфавитті жаңа жазуы «Жаңа емле» деп іс жүзінде қолдана бастады. Ал 1915 жылы осы жазумен 15 қазақ кітабы басылып шығып, мұсылман медреселерде қолдана бастапты. А. Байтұрсынов «Жаңа емлені» әрі қарай дамытып, зерттеп полиграфиялық жағынан дұрыс немесе жаман жақтарын салыстырып салмақтайды. Осылайша 1924 жылы Орынборда 12 маусымда Қырғыз-қазақ білімпаздарының съезінде талқыланады. Съезд барысында алты мәселе қойылады, олар: жазу ережелері; әліпби мәселесі; қазақша пән мен сөздер; ауыз әдебиетін жию шаралары; бастауыш мектептердің программасы. Съездің маусым айында жиналыста А. Байтұрсынов «Әліпби тақырыпты» деген атты баяндама жазады. Әліпби қандай қасиеттерге ие болу керек екенін айтады. Осы баяндамасын , латын таңбаларын алуды жақтаған Н. Төреқұловтың баяндамасын талқылап, «Қазақ қолданып отырған түрік әліпбиінің баспа түрінің дара болмауы , үйрету жағынан қолайсыз болғандықтан, одан құтылу үшін түрік әліпбиінің өзін түзету өзге әліпби алудан оңай болғандықтан, түрік әліпбиінің жазба түрін осы күйінде

қалдырып, баспасын дара күйінде алу керек» деп А. Байтұрсынов реформалаған баспа түрінің араб жазуы негізіндегі қазақ алфавитін қабылдау керек деген қарар ұсынды. Осылаша, реформалаған араб жазуы қазақ мәдени дүниесінде маңызды роль атқарады, баспа жұмысының дамуына игілікті қызмет еткен, үлкен прогресске айналды.

А. Байтұрсынов- ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсап, зерттеген адам. Ол қазақша сауат ашатын әліппе жазды. 1912 жылы алғаш рет «Оқу құралы» қазақша әліппе басылды. Орынбор, Уфа т.б қалаларында кей авторлардың қазақша әліппелері жарық көрді.

Публицист 1926 жылы «Әліппенің» жаңа түрін жазып, суреттермен жабдықталған оқулық болды. Ол қазақ тілінде басылған кітаптардың талаптарында былай бағаланады: «Жаңа құрал. Емлесі жаңа. Білім ордасы мектептерде қолдануға арналған. Ақынның бұрынғы «Оқу құралы» адамдарға пайда келтірген, бірақ жаңа ережелер пайда болған соң, «Әліп-би» мазмұны жағынан ескірген. Мынау жаңа «Әліп-би» бұрынғысынан да артық. А. Байтұрсынов ересектердің сауаттарын ашуға арналған «Әліп-би» де жазған. Ал 1912 жылы мектепте оқитын балаларға қазақша сауаттандыратын әліппені жазғаннан кейін, мектепте қазақ тілін үйретететін кітап жазуға кіріседі. «Тіл-құрал» деген атпен үш бөлімнен тұратын оқулық жазуды бастайды. 1-бөлімі 1915 жылы жарық көрді. 2-бөлімі Қазақ тілінің морфологиясына арналған 1914 жылы баспадан шыққан. Ал синтаксиске арналған 3-бөлімі 1916 жылы 6 рет басылған. «Тіл – құрал» тұңғыш оқулық болуымен қатар, бастауыш мектепке яғни алғашқы 4-5 жыл оқитын шәкірттерге арналғанымен, бұл – қазақ тілінің фонетикалық және грамматикалық 15 құрылымын талдап, жүйелеп, танытқан қазақ тіліндегі тұңғыш ғылыми жұмыстың басы болды. Қазақ тілін талдап-тануда Байтұрсынұлының еңбегін және бір тұрғыдан ерекше атау керек: ол дұрыс жазылған, жақсы термин жасаудағы іс-әрекеті. Ғалым қазақ тілі фонетикасы мен грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша балама ұсынды. Осы күнгі қолданып жүрген Зат есім; Сын есім; Етістік; Есімдік; Одағай; Үстеу; Шылау; Бастауыш; Баяндауыш; Анықтауыш, Сөйлем; Қаратпа сөз; Қыстырма сөз; Леп белгісі; Сұрау белгісі, т.б. сан алуан лингвистикалық ғылыми пән сөздердің баршасын Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырды [2].

А.Байтұрсынұлы терминология мәселесіне қатты назар аударған. Ол тек тіл білімі саласы емес, әдебиеттанудың да көптеген терминдерін жасағаны мәлім. Бұлар да өте сәтті шыққан қонымды атаулар болды, сондықтан олар да күні бүгінге дейін қолданыс тауып келеді. Ғылымның тек осы екі саласы емес, жалпы мәдениетке, тарихқа қатысты әлеуметтік терминдердің де көпшілігі А.Байтұрсынұлы қаламынан туып, қазір авторы ұмытылып, жалпы халықтық кәнігі сөздер болып кеткенін де айту керек. Бұл салаларда 16 оның термин жасаудағы ұстанған негізгі принципі – ең алдымен, қазақ тілінің өз мүмкіндіктерін пайдалану болды. Сонымен қатар А.Байтұрсынұлы интернационалдық терминдерден де бас тартпаған. Мысалы, 1912 жылдың өзінде «Айқаптың» беттеріндегі мақалаларында грамматика, фонетика, морфология деген халықаралық сөздерді қолданған. Әрі қарайғы жазғандарында көптеген интернационалдық терминдерді орыс тіліндегі қабылданған түрінде пайдаланғанын көреміз. Мысалы, оның қаламынан шыққан мақалаларда: проект, депутат, фракция, доктор, микроб, флот, корпус, солдат, пулемет, завод, телефон, телеграм деген сөздерді кездестіреміз. Ақын қазақ ғылымына еткен қызметі тек білімі саласында ғана емес, әдебиеттану саласында маңызды орын алады. 1895 жылы «Тургайская газетаның» бетінде, № 39, 24 қыркүйектегі санында «Киргизские приметы и пословицы» деген атпен материалдар жариялайды. Ал 1923 жылы «Ер Сайын» жырын Москвада жарыққа шығарады. Әдебиетке қатысты ой-пікірлерін білдірудің басы деп оның «Қазақ» газетінің 1913 жылы жарияланған «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады. Бұл Абайдың шығармашылығы туралы арнайы жазылған алғашқы еңбектерінің бірі. Ғалымның ауыз

әдебиеті мұраларын халықтың рухани қазынасының сарқылмас көзі деп тануына, әдебиетті зерттеп, оның ішінде музыка өнерін сүйе білгендігі себепкер болған. Ақын музыкадан мол хабары бар, оны тани білетін адам болған. Өзі жақсы домбырашы да болған, пианинада жақсы ойнаған. А. Байтұрсынұлы тіл мен әдебиет қана емес, этнография, тарих мәселерімен де шұғылданғанын айту керек.

А. Байтұрсынұлының ақындық таланты да, беріп кеткен поэтикалық мұрасы да оның өте күшті, дарынды, ойлы ақын екендігін танытады. Оның өлеңдері «Маса», «Қырық мысал» деген аттармен Санкт –Петербург, Қазан, Орынбор қалаларында 1912 жылдан 1922 жылдарға дейін бірнеше рет жарияланған. «Қырық мысал» орыстың атақты мысалшысы Т. Крыловтың аударылған және соның ізімен жазылған өлеңдер «Маса» жинағындағы өлеңдер - ақынның төл туындылары. Кезінде Мұхтар Әуезов «Қырық мысалды» «қалың қазақ жұртының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі» деп бағаласа, «Маса»- қазақ оқушысына естілген екінші елшілдік ұран» деп сипаттаған болатын. Мұндағы сол көздің терминімен « елшілдік ұран дегені – демократтық, бұқарашылдық ұран». Бұл жинақтағы өлеңдер- ақын Байтұрсыновтың азаматтық борышының, арман – мақсатының толғауы, «Маса» деген жинақ атының өзі символ: надандық, өнер – білімнен кенже қалушылық: шаруаға енжарлық, - осылар, автордың бейнелеуінде, қазақты шағуға дайын тұратын жылан, ал өлең иесі « аяқтары ұзын, сары маса» болып ызыңдап ұйықтап жатқан халқын оятып, жыланнан сақтандырмақшы:

Мысалы, қазақ малшы ұйықтап жатқан,
Жыланды бәле делік аңдыпбаққан.
Бәленің түрін көрген мен сары маса
Қазақты оянсын деп сөзбен шаққан.

Елдік, Ұлттық бостандығы жоқ, отаршылдық күй кешіп отырған, өзгелермен білім–ғылым жөнінде де теңдесе алмайтын көшпелі жұртына ақын:

Қазағым, елім,
Қайқайып белің
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді оянып.
Қанған жоқпа әлі ұйқың,

Ұйықтайтынбар не сиқың!- дейді. Өзі үшінемес, халқы үшін қызмет ету - «Масадағы» өлеңдердің леит-мотиві. [3]

«Алаш» ұлтшыл партиясының тізімі бойынша Торғай облысынан Бүкілресейлік Құрылтай жиналысының мүшелігіне сайланды. 1919 жылға дейін автономист-ұлтшылдар қатарында болып, сол жылдың наурыз айында Ахмет Байтұрсынов қырғыз халқы үшін оңшыл партиялардың ұлтшылдық саясатының зияндылығына көз жеткізіп, Кеңес өкіметі жағына өтті. Кеңес өкіметі кезінде Ахмет Байтұрсынов түрлі жауапты қызметтерді атқарды және сол уақытта ол оқытушылық-педагогикалық қызметін тоқтатпады. Қазіргі уақытта Қырғыз институтының оқытушысы және Нарком жанындағы ғылыми-әдеби комиссияның өкілі болып табылады. Ақпан және қазан төңкерістерінің аласапыран жылдарында, орыс және қазақ зиялыларының көптеген өкілдері сияқты А.Байтұрсынов болып жатқан оқиғалардың мазмұны мен түсінігін бірден түсінбеді және біраз уақытқа ұлтшылдық сезімнің ықпалында болды. Бірақ көп ұзамай 1919 жылы Қазақ халқы үшін оңшыл ұлтшыл партиялар саясатының қасірет шеккеніне көз жеткізіп, ол ар-ұждан билігіне өтіп, Қазақ өлкесін басқару жөніндегі революциялық комитеттің жұмысына қатысады. В. И. Ленинның қолы қойылған

мандатты алып, ол қазақ халқының мемлекеттілігін дайындауға елеулі үлес қосып, оның құрамында үздіксіз еңбек етіп келеді. Қазақ кеңес Республикасы құрылғаннан кейін, Үкімет мүшесі болды. А.Байтұрсынов республиканың ағарту халық комиссары, кейін "ақ жол" газетінде, Халық Ағарту Комиссариаты жанындағы Қазақстанның академиялық орталығында жұмыс істейді, тіл білімі және әдебиеттану бойынша бірқатар еңбектер жазады [4].

Ахмет Байтұрсынов-өзін өз халқына, қазақтарға арнаған, оны шексіз сүйетін, ешқашан оларды "бай" және "кедей" деп бөлмеген адам, өз ұлтының дамуы үшін көп күш салған, қазақ халқының дамуы мен рухани баюына ерекше көңіл бөлген қайраткер. Ғалым Шәмшиябану Сәтбаевтың замандасы және Ахмет Байтұрсыновтың сыбайласы, революциялық ақын Сәкен Сейфуллинге арналған мақаласында және "Еңбекші қазақ" газетінде жарияланған мақаласында: "өзін патриот деп атайтын және қазақтарға қолдау көрсететін кейбір айлакерлерге қарағанда Ахмет өз халқына көмектесу үшін коммунистік партияға қосылды. Әрине, Ахмет бұл партияның қатарында ұзақ тұра алмады, бұл алдын-ала түсінікті болды. Байдың игілігі үшін қабылданған қаулылардың хабаршысы болғысы келмеді, олардың жазалаушысы да болған жоқ, оның алдында бай немесе кедей болғаны маңызды емес, ол өз ұлтына, қазақтарына шын жүректен берілген. 1920 жылы Ахмет Байұрсынов тұтқындалады. Ол Архангельскке, ал әйелі мен қызы Шолпан Томск облысына жер аударылды. 1934 жылы М.Горький мен оның әйелі Е. П. Пешкованың араласуымен Халықаралық Қызыл Крест арқылы босатылды. Сол жылы ол отбасымен қосылып, Алматыға оралады. Бірақ бұрынғы "таптық жаудың" белгісі ретінде оны үнемі мазалайды. 1937 жылы А.Байтұрсынов қайта тұтқындалып, 8 желтоқсанда НКВД зынданында "халық жауы" ретінде атылады. Жарты ғасырдан кейін ғана әділеттілік орнады, 1988 жылы Кеңес соты қылмыс құрамының болмағаны үшін өлімнен кейін ақталды. Оның баға жетпес туындылары халыққа қайтарылды. Қазақ халқының жарқын мәдени өкілдерінің бірінің тағдыры осындай болды. Оның есімі Қостанай мемлекеттік университеті, Қалалық саябақта ескерткіш орнатылған, қаланың орталық көшелерінің бірі оның есімімен аталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

4. Дулатов М. Ахмет Б. Кітапта М. Дулатов шығармалары Алматы 1991
5. Ұлттың ұлы ұстазы \ Құраст. В.Қ. Күзембаева. – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 267 бет.
6. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы – Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы. Алматы: Ана тілі; 1992- 448б.
7. Мәжітаева Ш. Қазақ (араб) жазуының тарихы хақында // Ұлттық рухтың ұлы тіні / - Ғылыми мақалалар жинағы- Алматы, Ғылым, 1999 281-288 б

УДК 123.144

САМОРЕАЛИЗАЦИЯ ЧЕЛОВЕКА В МИРЕ КУЛЬТУРЫ

Флорина Т.А., 1 курс, математика и статистика, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова

Жиентаева К.Н., старший преподаватель социально-гуманитарных дисциплин, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова.

Бытие культуры во времени может быть принято в качестве созидательной исторической деятельности людей, что предполагает глубокие опосредования познания, нравственных отношений и эстетических реализаций. Совместный труд и отношения, в которые вступают индивиды, не ограничены в производных создаваемой культуры сферой предметно-когнитивного. Во множественных актах действований людей рождается мир человеческой культуры в ее эстетическом и этническом воплощении.

Исследование феномена творчества и культур, их роли в жизни современного человека приобрели сегодня особую актуальность.

Человек, его творческая деятельность и культура, механизмы и принципы его взаимодействия с природой всегда были предметом внимания многих исследователей, в том числе и ученых Казахстана.

Философская традиция связывает творчество в широком смысле с предметно-преобразующей деятельностью человека, трудом, в процессе которого создаются новые, не имеющие аналога в прошлом материальные и духовные ценности, обладающие общественной значимостью, когда во всех сферах определенный прогресс. В этом смысле субъектом творчества является человеческий род, а народные массы выступают творцами исторического прогресса и тогда, когда непосредственно не вносят каких-либо существенных усовершенствований в воспроизводство материальной и духовной жизни общества, т.к. в этом случае новое рассматривается как конечный результат совместной деятельности людей.

Труд в материальном производстве явился исходной формой творческой деятельности, из которой впоследствии выделились в относительно самостоятельные такие его виды, как искусство, техническое творчество, наука и другие, в совокупности составляющие определенную систему творческой жизнедеятельности людей. Поэтому труд, творческая деятельность, творчество в широком общесоциологическом плане правомерно рассматривать как синонимы.

Что касается творчества в узком смысле, то одни исследователи относят к нему только такую деятельность, которая направлена непосредственно на совершенствование производной и духовной жизни людей, ее качества. В результате такой деятельности создаются потребительские ценности общественной значимости, имеющие элементы новизны. В зависимости от сферы, в которой эта деятельность осуществляется, выделяют художественное, техническое, педагогическое, научное и другие виды творчества.

Рассмотрение творчества с точки зрения новизны и общественной значимости его результатов страдает определенной узостью и односторонностью, так как игнорирует процессуальный характер творчества. По результату трудно судить, была ли деятельность действительно творческой, выполнял ли ее мастер-виртуоз или предмет был изготовлен на потоке в автоматизированном производстве. Поэтому некоторые исследователи предпочитают рассматривать творчество не столько со стороны его результата, сколько со стороны характера самой деятельности. Согласно этой точке зрения творчество — это деятельности созидательной деятельности человека, в процессе которой осуществляется самореализация и самораскрытие творческой сущности человека, независимо от масштаба и величины его вклада в развитие культуры.

Другие считают, что речь может идти о творческом и не творческом подходе к выполнению любой деятельности, будь то учеба, спорт, повышение профессионального мастерства или научная деятельность. Другими словами, в принципе нет творческих или

нетворческих профессий, а есть творческое или нетворческое отношение к делу. Если человек любит свою работу, любой труд возвышается до творчества. При таком подходе проблемы творчества сводятся к формированию творческого отношения к труду, формированию творческой личности.

Нет единства взглядов и на структуру творческого труда. Один полагают, что творческий труд представляет собой творческий характер труда в сочетании с творческим отношением человека к труду, другие рассматривают его как единство объективно-творческого содержания труда и субъективно-творческого отношения к нему работника, третьи включают в структуру творческого труда в качестве основных компонентов содержание труда, отношение к нему работника и результат труда.

Различные точки зрения существуют на многозначной феномен культуры, ее взаимосвязь с другими явлениями, роль в развитии мировой цивилизации. Одни исследователи рассматривают культуру как относительно самостоятельную сферу деятельности людей, другие - как сторону (аспект) различных видов предметной деятельности и развития человеческого общества, критерий его цивилизованности, расцвета или упадка, предшествующих трансформации в новое качество. Третьи видят в ней социальный механизм, посредство которого осуществляется воспроизводство и функционирование социума, обеспечивается, несмотря на различные метаморфозы и модификации, его само тождественность и устойчивость бытия. Встречаются и другие подходы. В частности, понимание культуры как универсальной специфической формы существования различных социумов, важнейшей черты человеческой жизнедеятельности - ее субъективности. Все это говорит о необходимости дальнейшей разработки этих проблем в новых исторических условиях. Известно, что уже на ранних стадиях своего существования, когда люди жили в значительной мере природной потребительской жизнью, их жизнедеятельность отличалась от жизнедеятельности животных, т.к. включала в себя труд, мышление и речь. Именно благодаря этим трем факторам деятельность человека по производству жизненных средств существования носила творческий характер. В процессе ее создавались не только материальные и духовные ценности, изменялся окружающий человека мир вещей и идей, но и формировалось человеческое общество, сам человек, совершенствовались его способности, возникали социальные связи и новые потребности, расширялись и углублялись знания об окружающем мире, шло закрепление достигнутого в культуре.

Творческий труд, творчество как целостное явления характеризуется в зависимости от аспекта рассмотрения и творческим содержанием, и творческим характером, и творческим отношением к нему работника. Он развивается поступательно от низших и неразвитых своих форм к высшим, более развитым и сложным. В этом плане развитие творческого труда есть естественно-исторический процесс обогащения его содержания, усиления творческого характера, формирования подлинно творческого отношения к миру и самому себе у каждого работника, увеличение доли творчества в общем объеме творческой деятельности обществ. Участие человека в этом процессе есть одновременно и развитие им своих способностей, обогащение его знаний и опыта, формирование новых возможностей его социализации. Поэтому творческий труд представляет собой универсальный способ саморазвития общества и личности.

Именно в духовно-практическом освоении природы, в деятельности по созиданию материальных и духовных ценностей происходила самореализация человека как активного творческого существа, осуществлялся диалектический процесс саморазвития его сущностных творческих сил. Поэтому в общесоциологическом плане развитие человека и

форма его жизнедеятельности в пространственно-временном континууме выступает как содержание исторического процесса, как диалектический процесс саморазвития рода человека в единстве его материальной и духовной сторон, в результате которого и осуществляется процесс в различных сферах жизнедеятельности человека.

Список использованных источников:

1. См.: Ж. М. Абдильдин, Н. Қ. Сейтахметов, Свобода как творчество. Алма-Ата, 2013. 44 с.; Қ
2. А. Абишев, Человек. Индивид, Личность, Алма-Ата: Казахстан, 1998А. 168 с.;
3. С. А. Аязбеков Восточное культуроведение: теория и социальная практика // Известия АН РК. Серия общественных наук. 1992, № 4. С. 22-33;
4. Диалектика свободы как творчества, Алма-Ата, Наука, 1999, 232 с.;
5. А. А. Хамитов. Категории и культура. Алматы: Гылым, 2009, 240 с.

ӘОЖ 94 (574)

АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ТУРАЛЫ

Шалқар Т.Ш., 3 курс, «Азық- түлік өнімдерінің технологиясы» мамандығы, АШИ, А.Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ
Молдахметова З.Қ., қауымдастырылған профессор, т.ғ.к., АШИ, А.Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ

А. Байтұрсынұлы ұлттық тарихымызда ешкіммен салыстыруға болмайтын ерекше тұлға. Тарихи әділет, шындық салтанат құрды, тәуелсіздігі, халқының бостандығы, еркіндігі үшін тар заманда жан аямай күрескен ұлы Ахмет Байтұрсынұлы ұлт күрескерлерінің қатарына келіп қосылды.

Қазақ өлкеміздің болашақ ұрпақтарының әлем өркениеті кеңестігіндегі озық жетістіктерді жүзеге асырудың, педагогиканың және публицистиканың бағыты бойынша Байтурсынұлының мәртебесі аса жоғары. А. Байтұрсынұлы ұлттық тарихымызда ешкіммен салыстыруға болмайтын ерекше тұлға.

Тірек сөздер: Алаш, ел, ұстаз, білім, ұлт.

Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған
Сахара көлге ұшып салқындаған,
Бір өртке қаудан шыққан душар болып
Не қалды тәнімізде шарпылмаған?!
Алаштың адамының бәрі мәлім:
Кім қалды таразыға тартылмаған?
Дегендер « мен жақсымын»толып жатыр
Жақсылық өз басынан артылмаған.

Әр халықтың тарихы әр уақытта оның тағдырында жарқын із қалдырған адамдармен тығыз байланысты болады. Әр адам өз дәуірінің байрақ ұстаушысы деп айтылады. Дегенмен де, кез-келген тарихи тұлғаның маңыздылығы, ең алдымен, оның кемеңгерлігі, алысқа қарау қабілетімен және өз халқы мен Отанының тағдырына қатысу дәрежесімен өлшенеді. 1930

жылы - жаппай қуғын-сүргін және де 1937-1938 жылдары Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлы, М. Дулатов, А. Ермеков, Х. Досмұхамедұлы және басқа да көптеген даңышпан қайраткерлеріміз ұлтшылдық пен тыңшылыққа айыпталды. Демографиялық және интеллектуалдық әлеуетте республикаға орны толмас зиян келтірілді. Ахмет Байтұрсынұлы ағартушылық, білім беру халыққа еркіндік, қоғамдық өзгерістер жағдайында ғана елеулі пайда әкелетінің түсінген Қазақстанның алғашқы ағартушыларының бірі болды. Ол көбінесе жергілікті билеушілердің озбырлығын және патша автократиясының отаршылдық саясатын әшкерелеумен сөйледі. А. Байтұрсынұлы - алғашқы қазақ әліппесінің авторы. Ғалым Байтұрсынұлы құрметіне аталған жаңа қазақ әліпбиі кезінде жазу реформасын жүргізу кезінде барлық түркі тілдес халықтар үшін жақсы үлгі болды. Сондай-ақ, автор «Ана тілі бойынша нұсқаулық», «Қазақ тілі курсының экспозициясы», «Грамматиканы оқуға арналған нұсқаулық», «Сөйлеуді дамыту» сияқты түрлі хрестоматиялар жазды. Бұл әдістемелік еңбектер әлі күнге дейін қазақ тілі білімі және қазақ тілін оқыту әдістемесі саласындағы ғалымдардың арасында беделді ғұлама болған. Ахмет атамыз ел ұрпақтарының әлем өркениеті кеңестігіндегі озық мадақтарды жүзеге асырудың педагогиканың-публицистиканың негізін қалаушы ұлт мақтанышы екені сөзсіз қазақ халқы алдында беделі жоғары екені бәрімізге мәлім. Осы сара жолды одан әрі дамытуды XX ғасыр басындағы Алаш зиялылары жалғастырды. Ұлт қайраткерлері ең алдымен табиғаты таза, аздаған қазақ халқын өздері түсінбейтін араб, парсы әріптеріне лық толы оқулықтарды, ой пікірі қазақтың өзіндей еркін, сана-сезім жағынан пайдалы өнерге алып шығуды мақсат етті. 1912-1929 жылдар аралығында Алаш партиясындағы ұлт зиялыларының қазақ ұлтын дүние жүзі өркениеті жетістіктерімен хабардар ету, жаратылыстану, қоғамдық гуманитарлық білім салалары бойынша бастауыш, орта және де жоғары білім беру жүйесін қалыптастыру, дамыту мақсатындағы өздерін құрбандыққа шалған қайраткерлік жаңа танып біле бастадық. Дегенменде, олардың еңбектерін үндеу, оқып - үйрену баяу, жоқ деп айтсақ та қате емес. Қазақ зиялылары жазып, қолданысқа еңген оқу құралдарының білім алудың барлық деңгейіне пайдалы екендігі белгілі бола тұра, қайшылықтар басым болды. Алаш қайраткерлері білім, оқыту жайлы тек идея, терең теориялық пікірлер ғана айтып қойған жоқ. Оларды басшылыққа қарамағына алып, қазақ халқын рухани жаңғыру жолында күрес жүргізді. Мысалы: Ахмет Байтурсынұлы 1913 жылы «Этностың пайда болуы жане 1913 жылдары болған экономикаға саяси көзқарас» атты мақаласында экономика мен ғылым-білімнің тығыз байланыс негіздерін ажыратып: «Халықты озық технологиялық ақыл-оймен қаруландыра алсақ, онда шет жұрттардың езгісінен құтылатынымыз сөзсіз»,- деп еді [1]. Ұлт мақтанышы XX ғасыр басында айтылғандай осы сөзі ғасырдан аса уақыт өтсе де бүгінгі ой-арманымыз емес пе?

Ұлт кемеңгерінің қазақ халқы үшін ұлттың әлеуметтік жағдайы, оның жетекші салалары: білім мен денсаулық жүйесі туралы бүгінгі күнге керек, құнын жоймаған өте құнды еңбектері де баршылық. Соның бірі: 1925 жылы «Жаңа мектеп» журналының №1 санында жарияланған «Баулу мектебі» атты тәлімдік мақаласы [2]. «Өлі оқу, төте оқу, көрнекті оқу бәрінің асылы - оқу», - деп басталатын мақала мазмұны оқу біткеннің барлық нәрсенің өзімен, затымен айналыстырып үйретеді. Бәрі де істің әдісіне үйретпей, тек мәнісін үйретеді. Теория жүзінде содан да оқу мектептерінен шыққандардың мәністі білімі - өлі білім. «Тіршілік - тірлік шаруасы. Тірлік шаруасына үйретететін білімі тірі болуы керек », деп атап көрсеткен ұлт ұстазы.

Аханның осы пікірі қуатталып қазіргі білім саласындағы осы олқылықтарды меңгеруге, болдырмауға арналған. Нақтылап айтсақ, кәсіби білім беру саласында екі арналы оқу жүйесі еңгізіле бастады. Бұл - бүгінгі арнайы мемлекеттік бағдарлама, біртіндеп

даңышпан Ахан көрсеткен баулу мектебіне көшу керек деген сөз болса керек. Расында да Кеңес өкіметі «ауру калса да, әдет калмайтының» кебін киіп, аталмыш саясатты уысында керегінше ұстап бақты. Алаш арыстарының ғұмыр-тарихын, шығармашылық енбектерін зерттеп жүрген белгілі ғалым Дихан Қамзабекұлы «А.Байтұрсынұлының Ташкент сапары мақаласында 1919 жылдың ортасында большевиктердің жеңіске жеткені айқындалғанда, тағдырдан тәлкек, өмір деңгейлік көрген Алаш қайраткерлері амал көргенсіз кеңес шебіне өтті» - деп сол уақыттағы ұлтым-жұртым деген арыстардың және найза ұшынан қан тамған саяси қоғамнан зәбір-запа көрген халықтың ғұмырынан сыр тартады. Тоталитарлық жүйенің ұлтқа деген қысымның жақсы түсінген қазақтың оқыған, тоқыған азаматтары жұмыла іске кірісіп, халықты надандық ұйқысынан сергітуге, мәңгүрттік санадан арылтуға күш салды. Оған алаштың арысы, көзі тірісінде ұлттың көсеміне айналған тұлға – А.Байтұрсынұлы бастаған. Ә.Бөкейханов, М.Дулатов қостаған қазақ зиялылары атсалысты. «Мені тудырған заман, патша заманының зұлым саясаты, зорлық зомбылығы, қорлығы дейді Ақан [3]. Соның бәрін көріп тұрып, мен қарап тұра алмадым. Біздің халық еш нәрсесі жоқ мәдениетке кедей халық болмаса, басқа халықтар, үлгілі халықтар мені адам санамас еді. Бірақ мені халық үшін қамады деп ешкім айта алмайды. Біздің қазақ сияқты өгейлік көрген халыққа басқа жол қалмады. Қазаққа қарай жүрмесек болмайтын болды» - дей келіп отаршыл патша өкіметінің қаршадайында жүрегіне өшпейтін таңба салғанын, халықтықтың, санасын улап, құлғып ұстап, надан еткенін көріп «арым үшін жаныма садаға» деген ұлт зиялыларының ел болашағы үшін аянбай тер төккенін айтады. Адам бойындағы надандықтың өзі өмірдің парқын, нарқын түсінбеушілікке, сананың күңгірттенуіне, ақ пен қараны айыра алмаушылыққа, ақыл-ойдың жетіспеуіне әкеп соғады. А.Байтұрсынұлы ұлт мәселесіне, әсіресе, қазақ халқының надандығына жаны күйіп, өмірдегі өзгеріске ойланбай қарап, мәңгүрттенуге мойынсұнып. Езгіде жатқан ұлтының қам-қарекетіне байланысты жазған әдеби және публицистикалық шығармалары жетіп артылады. Крыловтан аударған «Бұлбұл мен Есек» мысалы соның айғағы. Мазмұны Есектің күміс көмей бұлбұлдай әнші құстың қасиетін танымай, тіпті, тануға ақыл-ойы жетпей:

«…Мақтауға бар ғой әнпаз әрбір тұста
Солардың баршасы да әдемі әнге
Тауықтың айғырындай емес ұста.
Айтайын мен бір акыл, Бұлбұл шырақ,
Тыңда сен ілтипатпен салып құлақ.
Қораздан біразырақ күй үйренсең.
Сайрар ең мұнан гөрі де артығырақ»,

Сөз соңында, кешегі Кеңестік дәуірде өткен ғасырдың 60 жылдары мұғалім болып жұмыс бастап, Тәуелсіздік куәгері болып қызмет атқарған аға буын өкілі ретінде Тәуелсіз еліміздегі білім беру жүйесіндегі оң өзгерістер мен жаңашылдықтарды құптай отырып, акпараттар бойынша хабарлап жүрген, кейбір жайттарға да өзіндік пікір білдірсем деймін.

Біріншіден: Қазақ мектептеріндегі басты байлығымыз - ана тіліміздің өз деңгейінен төмен дәрежеленуі. Ана сүтімен бірге даритын - ана тілін әр ұрпаққа терлеп ұстаса. «Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады» деген. Ахан сөзін әрбір мектеп басшысы, ұстаздан бастап шәкіртке дейін жүрегімен ұғынып, санасына түйіп өссе. Бұл үшін арнайы жарлық, өкім қажет емес, тек мектепшілік тәртіп, талап болуы шарт. Әлем елдерінің сауаттылар катарына косылу үшін - ұлт тілімен қаруланған ұрпақ керек.

Екіншіден: Қазіргі дамыған Қазақстан үшін кадрды сапалы даярлау аса маңызды. Сапалы маман қоғам тегершігін оңға айналдырушы. Алдымен, маман даярлауды жоспарлы жүргізуіміз керек. Сапасына қарай саны. Бізге сапасыз қызыл дипломды маман емес, таза техникалық білімді кәсіби маман керек. Оқу мемлекеттік, таза білімдінікі болуы керек. Жан басына 2-3-тен дипломы бар мамандардың қазір жұмыссыз қоғамға бастап жүргені жасырын емес.

Үшіншіден: Мұғалім беделі туралы сөз. Мен әсіресе, ұлт мұғалімі туралы айтпақшымын. Бір ғана жүктемені азайтып, жалақыны өсірумен мұғалім мәртебесі артпайды. Ең алдымен, білімді ұстаз өзінің жеке ұлттық кескін-келбеті, жүріс-тұрыс, бой басы мәдениетімен беделін арттырады. Қазіргі әйел Ұстаздарымыз тым «европашылап» кетті. Біріңғай шалбарланып, юбка-костюмді ұмытты, қолан шаш, құшақ бұрым құрып, қас қиылды, шаш дударланды.

Қорытындылай келе, Ахмет атамызға өз жүрек жарды арнауымды арнаймын.

Ахмет атама арнау

Дара шыққан қазағымның арасынан,
Зерек, алғыр болып өсті жасынан.
Ахмет Байтұрсынов атамыз,
Талай ауыр күнді өткізді басынан.

Қазақ елі әрқашан мақтан тұтқан,
Ахмет атам – неткен дара тұлғам.
Жастайынан жазушылыққа бет бұрып,
Маса болып қазақ халқын оятқан.

Қостанайдай ұлы өлкеде туылған,
Отанының ұлы ақыны атанған.
Артына өшпестей мұра қалдырып,
Ұрпағына әрдайым үлгі болған.

Ахмет ата өлеңдерін оқысақ,
Санамызға білім менен ой қонар.
Ойшыл ата сөзін ойға тоқысақ,
Бар өмірге жетерлік азық болар.

Білімге құмар болған бала жастан,
Ахмет атам – ұлы тұлға, асыл тастан.
Надан халқын оятуға тер төгіп,
Өмір бойы қазағын асқақтатқан.

Алғаш рет әліппейді танытқан,
Сіздей атам болғанына мақтанам.
Ұлтының болашағын ойлап өткен,
Тарихта сіздей болмас дара тұлға.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алаштану мәселелері. 1 том.- Семей: «Таным», 2010.
2. Алаш. Алашорда.Энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2009

3. «Қазақ» газеті. Алаш азаматтарының рухына бағышталады. -Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998, 14-15 бб.

ӘОЖ 37:821.512.122

ТҰҢҒЫШ ӘДЕБИЕТШІ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Шамшадин Н.Т., 3 курс, «Азық- түлік өнімдерінің технологиясы» мамандығы, АШИ, А.Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ
Молдахметова З.Қ., қауымдастырылған профессор, т.ғ.к., АШИ, А.Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ ғалымдарының ішінен шыққан тұңғыш әдебиетші. Ол қазақ елінің тарихында зор бетбұрыс бұрып ұлы өзгерістердің ұйытқысы, халқымыздың біртуар перзенті, ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі, қоғам қайраткері, түркітанушы, қазақ тілі мен әдебиеттанудың негізін қалаушы, ақын, мысалшы болған.

Ахмет Байтұрсынұлы халқымыздың біртуар перзенті, ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі, қоғам қайраткері, түркітанушы, қазақ тілі мен әдебиеттанудың негізін қалаушы, ақын, мысалшы.

А.Байтұрсынұлының қазақ елінің тарихында зор бетбұрыс бұрып ұлы өзгерістердің ұйытқысы болғаны баршамызға мәлім. Ұлттың ұлы ұстазының жан-жақты қоғамдық-саяси қызметі мен еліміз тарихында алатын орнын көрсету тарихшылар еңбектерінде оң шешімін тапқан. «Ойына сөзі дәл, тілге жайлы көркем, халықтың кемшілігіне ғана арналған өлеңдер А.Байтұрсынұлынікі. Ахмет өлеңдерін ақындық еркі билеп, қиял ермегі айдап шығармайды. Ойды оятуға, миды сергітуге, мұңлы, мұқтаж, терең мақсат түртіп шығарады екен. Біресе ызамен зекіп айтып, біресе зарланып, шермен айтып, біресе ақыл қылып, сипап айтып, не қылса, халықтың көзін ашқан. Өлеңінде толғанған ой, толқыған шердің көп ізі бар, бірақ бұған қарап, қиялы шалқып, шарықтап кетпейді. Ылғи халықтың нәзіктенбеген сезімімен, жетілмеген ұғымымен есептесіп отырады. Ахмет Байтұрсынұлының көзге түсерлік бір қабілеті – переводқа шеберлігі».

Орыс әдебиетіне жақын Ахмет Байтұрсынұлының мысал жанрына көңіл бөлуі тегін емес. Мысал жанрымен шағын туындылары арқылы маңызды ойларын айта білген, және астарлап сөйлеудің мүнкіншілігі зор екеннін дәлелдеген. А.Байтұрсынұлы әлеуметтік ортаға ықпал ету үшін «Қырық мысал» жинағын 1909 жылы Петерборда жариялаған. Бұл кітапқа енгізілген мысалдар көлемімен де, өзге де туындыларымен ерекшеленеді. Мысал заңдылықтарының бірі: бұрыннан белгілі сарынның негізінде дүниеге келген мысал.

Атап айтатын болсам, А.Байтұрсынұлы мысалдарында халықаралық сюжеттік жүйенің мазмұны қазақ өміріне бейімделген, сол замандағы қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік қажетті ойларымен толықтырып отырған. Крылов шығармаларындағы 10 тармақты «Шымшық пен көгершін» атты мысалын А.Байтұрсынұлы 32 жолға дейін ұлғайтқан, және басқа туынды деңгейіне шығарған. Қосқан ойлары арқылы, мысалды қазақтың рухани мұрасына айналдырған. Мұндай ерекшелік «Өзен мен қара су» мысалына тән:

...Меңзеймін қара суды, қазақ, саған,

Талпынбай талап ойлап, қарап жатқан.
Барады қатар жұрттың бәрі озып,
Ілгері жылжымайсың жалғыз аттам.
Оянып, жан-жағына сал көзіңді,
Түбіңе жетпей қалмас қамсыз жатқан.
Өткізіп уақытты өкінерсің,
Пәледен, басқа келмей, деймін сақтан.
Қазағым, сал құлағың нақылыма,
Түсініп айтқан достық ақылыма.
Сөз емес еріккенде ермек еткен,
Айтамын жаным ашып жақыныма.
Қозғалмай бұл күйіңмен жата берсең,
Боларсың қара судай ақырында.

XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары мен жақсы-жайсандарының ел қамы үшін белсенді саяси әрекетке баруына түрткі мақсатын «Малшы мен Маса» мысалында:

...Мысалы, қазақ – малшы ұйықтап жатқан,
Жыланды пәле делік аңдып баққан.
Пәленің түрін көретін мен – Сарымаса,
Халықты оянсын деп сөзбен шаққан.
Ойлаймын: «Осы сөз де жетеді,» - деп,
Ұйқысы ашылмаған жұрт өзімді
Қорқамын Сары масадай етеді деп келтіреді.

Өлең - ақынның ішкі өмірінің айнасы. А.Байтұрсынұлы лирикалық кейіпкерінің қолданатын сөздерінің діни маңыздылығы да оның осындай мағыналы, терең тұжырымдарын қолдана біледі. Бұл сөздері бәріне түсінікті бола бермейді. Ол үшін білім деңгейі қажет. А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары сол кездегі мұсылман білімін меңгергені белгілі. А.Байтұрсынұлының лирикалық кейіпкері шындықты жазған, ол- білімге, жігерлікке ұмтылған. Ахмет ақын Абайдан мирас болып қалған классикалық поэзиясын дамытқан. Лирикалық кейіпкерін елін маса болып шағып, елінің намысын оятуға, жігерін оятқысы келген. Сондықтан болар азаматтық сарыны басым бұл өлеңдер сол кездегі зиялыларға ерекше әсер еткен.

А. Байтұрсынұлының біліктілігін, ойлау жүйесінің кеңдігін оның тіршілікке деген көз қарасын «Тілек батам » атты өлеңінде түсінуге болады:

...Иә, Құдайым!Аққа жақ!
Өзіңе аян: мен нақақ.
Аққа деген жолымның
Абыройын ашпай, жап.
Аят пенен хадисте.
«Адал ниет, ақ іске,-
Жаңылмасам, жоқ еді, -
Жаза тартсын» деген бап...
...Қатты айтты деп кектемей,
Сыйынғанды тек демей,
Он екі имам әулие,
Жиырма сегіз әмбие, -
Қолда,өңшең аруақ!...
...Мұны көріп көзіміз,

Бірігер деп сөзіміз.
«Кен болар», - деп балшықты,
«Көл болар», - деп шалшықты
Біз үмітпен қазып ек.
Дәреті жоқ аяқтар,
Қорсылдаған саяқтар
Былғамасын қасыңды,
Қасиетті басыңды,-
Дегеніміз болмаса,
Қазаққа не жазып ек?! [1].

Ахмет Байтұрсынұлының мұрасының маңызды бір саласы – оның ел аузынан жинап, жүйелеп, баспа бетінде жариялаған ауыз әдебиеті. Атап айтсақ, Ахмет жинаған фольклорлық үлгілер негізінде Мәскеу қаласында 1923 жылы «Ер Сайын» жыры, 1926 жылы «23 жоқтау» кітаптары жарық көрген. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің ұлы түрлендіруші-реформаторы, теоретигі әрі қазақ тілі білімі саласына орасан зор еңбек сіңірген көрнекті ғалым. Ол араб әріптерінің негізінде төте жазу үлгісін, яғни қазақтың төл әліпбиін жасады. Өзінің «Оқу құралы», «Тіл құралы», «Әліпби», «Жаңа әліпби» тәрізді кітаптарында қазақ тілінің ғылыми, теориялық және әдістемелік мәселелерін кеңінен талдап берген. Қазақ тіл білімінде терминдер жүйесін қалыптастырды. Қазақ тілі грамматикасындағы ұғымдар мен категорияларға жаңаша әрі дәл анықтамалар берді. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ ғалымдарының ішінен шыққан тұңғыш әдебиетші. Оның әдебиетші ғалым-теоретик ретінде тұлғасын айқындаған басты еңбегі – «Әдебиет танытқыш». Еңбек 1926 жылы Ташкент қаласында басылып шықты. Бұл кітабында ғалым алғаш рет қазақ әдебиетінің теориялық, методологиялық мәселелерін негіздеді. Ахмет Байтұрсынұлының шығармалары халықты ояту, оның санасына, жүрегіне, сезіміне әсер ету жолдарын іздеген. Бұрынғы ескі-ертегі, химия үлгілері емес, енді жаңа өлеңдік форма мысал арқылы, көшпелі елдің жақсы білетін стихиясы – жан-жануар өмірінен алынған шығармалар арқылы әлеуметтік ойға ықпал ету мақсатымен Иван Андреевич Крылов туындыларын аударып, «Қырық мысал» деген атпен 1909 жылы Петербургтен бастырып шығарды. Бір жағынан қызықты форма, екінші жағынан ұғымды идея, үшінші жағынан, қазақ тұрмысына ет-жақын суреттер ұласа келіп, бұл өлеңдерді халықтың төл дүниесіндей етіп жіберді. Жүк алды шаян, шортан, аққу бір күн, Жегіліп тартты үшеуі дүркін-дүркін, Тартады аққу көкке, шаян кейін Жұлқиды суға қарай шортан шіркін. Аудармада мін жоқ, мүдірмей, тұтықпай, есіліп-төгіліп тұр. Ендігі кезең оқырманына қатысты жаңа ой, соны пікір, толғаулы сөзді ақын өз жанынан қосады. Жігіттер мұнан ғибрат алмай болмас. Әуелі бірлік керек болса жолдас. Біріңнің айтқаныңа бірің көнбей Істеген ынтымақсыз ісің оңбас, — деп елді тұтастық, ынтымақ жалауының астына шақырады. Елдің азып-тозуына байланысты сарындарды Ахмет Байтұрсынұлы жұмбақтап, тұспалдап жеткізеді, кейде ашық, дәл айтылатын ойлар да бар: Қасқырдың зорлық болды еткен ісі. Ойлаймын оны мақтар шықпас кісі Нашарды талай адам талап жеп жүр Бөріден артық дейміз оның ісін. Алуан-алуан ойға жетелейтін «Қайырымды түлкі», «Ала қойлар», «Үлес», «Қартайған арыстан», «Өгіз бен бақа», «Қайыршы мен қыдыр», «Ат пен есек» мысалдарында әлеуметтік-қоғамдық жағдайларды мегзейтін оқиғалар, адамдар психологиясымен сарындас әуездер, тағылымды, ғибратты тұжырымдар мол орын алған.

Өмірдің сан алуан көкейкесті мәселелерін арқау етіп жазған Ахмет Байтұрсынұлы мақалалары алдымен «Айқап» журналында, 1913-1918 жылдар арасында өзі редакторлық еткен «Қазақ» газетінде, кейін кеңес баспасөзінде жарияланған. Мақалалар саны көп, олар мерзімді басылым бетінде шашылып жатыр, бұларды жинап, сұрыптап, ой елегінен өткізіп,

жүйелеп бастырып шығару арқылы қоғамдық-саяси, әлеуметтік-тарихи зердеміздің қазір ойсырап, үңірейіп тұрған беттерін толтыратын боламыз. Қазіргі қолда бар материалдардың негізіне сүйенгенде қаламгер – оқу-ағарту, оқулықтар жасау, әліппе, емле, грамматика, жер иегері, кәсіп істеу, халықаралық қатынастар, тарих, құқықтану, заң, философия, қоғамдық күрестер, мәдениет, әдебиет, эстетика проблемаларын тереңнен қозғап, өз кезіндегі қоғамдық-әлеуметтік ойға мұрындық, ұйытқы болған пікірлер айтып, тұжырымдар жасаған [2].

Ахмет Байтұрсынұлы функционалды грамматикада мәселелері орыс тіл білімінде XX ғасырдың екінші жартысында ғана қолына алған, арнайы зерттеу орны болған. Алайда А.Байтұрсынұлы еңбектерінде, яғни XX ғасырдың басында ұлттық тіл білімі қалыптаса бастаған кездің өзінде-ақ ғалымның функционалды граматиканың көптеген мәселелерін терең зерделеген. Ғалым функционалды грамматикаға қатысты қазіргі кезде қолданылып жүрген атауларды қолданғанымен, функционалды грамматиканың негізгі ұстанымдарын ұғымдық категорияларың өзіндік ерешеліктерін терең түсіндірген.

Функционалды грамматикада арнайы зерттеліп жүрген категориялардың бірі - танықтық, анықтық функционалды-семантикалық категориясы. Бүгінгі таңда бұл категория Н.Сәрсенбаев, А.Тураева, А.Жұмашев сияқты зерттеуші- ғалымдардың еңбектерінде сөз болып келеді. А.Байтұрсынұлы есімдіктерді топтастырғанда, осы категорияның өзіндік белгілерін, ерекшеліктерін толық түсінген. Қазіргі оқулықтарда есімдіктер жеті топқа жіктеледі: *жіктеу, сілтеу, сұрау өздік, жалпылау, болымсыздық, белгісіздік.* А.Байтұрсынұлы еңбектерінде есімдіктің бес түрі ғана көрсетілген. Ғалым есімдіктерді *жіктеу, сілтеу, сұрау,шектеу, танықтау* деп жіктеген. «Шектеу есімдігі» деп аталатын есімдік түрін: «Нәрсенің шегін айта сөйлегенде айтылатын сөздер, мәселен *бәрі, барша*»,- деп сипаттаса, «танықтық есімдігі» деп аталатын есімдік көрсеткенде айтылатын сөздер. «Мәселен, *ешкім, ештеме, дәнеме, ешбір.* Бұлар жоқтықты көрсетеді*; кей, қайсыбір*- бұлар түгел еместігін көрсетеді; *біреу әлдекім, әлдене* – анық белгілі еместігін көрсетеді», - деп айқындаған. Ғалымның *шектеу есімдіктері* деп отырғаны – **анықтық** мәнді білдіру үшін қолданылатын есімдіктер де танықтық есімдік деп аталатындар - **танықтық** мәнді білдіру үшін қолданылатын есімдіктер. Яғни, А.Байтұрсынұлы қазіргі кезде *өздік есімдігі, жалпылау есімдігі* ретінде танылып жүрген есімдіктерді **шектеу** есімдігі деп, *болымсыздық, белгісіздік есімдіктері* ретінде беріліп жүрген есімдіктерді **танықтық** есімдіктері деп біріктірген. А.Байтұрсынұлы есімдіктерді жіктеуде осы ерекшелікке айрықша мән берген. Ғалымның шектеу және танықтық есімдіктерін анықтық, танықтық мәндерін бідіруіне байланысты өзіндік оппозиция құрай білген [3].

Қорытындылай келе, Кеңес дәуірінде **Ахмет Байтұрсынұлының** есімін атаудың өзі қылмыс саналса, еліміз тәуелсіздік туын тіккеннен кейін халқымыз өзінің ұлы перзентімен қайта табысты. Тау сілеміндей мол мұра оқырман қолына тие бастады. Қазақстан Республикасының арнаулы қаулысы бойынша республикамыздың әр жерінде мектептерге, шаруашылықтарға, көшелерге және Қазақстан Республикасының Ғылым академиясының Тіл білімі институтына **Ахмет Байтұрсынұлының** есімі берілді. Тарихи әділет, шындық салтанат құрды, тәуелсіздігі, халқының бостандығы, еркіндігі үшін тар заманда жан аямай күрескен ұлы **Ахмет Байтұрсынұлы** ұлт күрескерлерінің қатарына келіп қосылды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

4. Ахмет Байтұрсынұлы шығармалары. Алматы: «Ел-шежіре», 2013.1 том, 5-14 б.
5. https://martebe.kz/axmet-baityrsynuly-omiri-men-shygarmashylygy/

6. А.Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу жүйелеу және насихаттау. Халықар.ғыл.-теор.конф.материалдары. Алматы Елтаным баспасы, 2017 5-6 бет

ӘОЖ 398

ҚАЗАҚТЫҢ ҚОРҚЫТ ТУРАЛЫ МИФІ ЖӘНЕ ТӘҢІРЛІК ТАНЫМ

Шаяхметова Г. С., «Қостанай ауданы Б.Б. И.Ф.Павлов атындағы ауылдың Ж.Б.Б.М» КММ қазақ тілі мен әдебиет пән мұғалімі

Мақалада қазақтың Қорқыт туралы мифі қарастырылады. Әр заманда әлеуметтік құбылыстардың да басы-қасында тарихи тұлға болғаны рас. Түрік халықтарының өткен – кеткен тарихында Қорқыттың мәні өзгеше орын алады. Халықаңызы бойынша өлімнен қашқан Қорқыт қайда барса да «Қорқыттың көрін» қазып жатқандарға жолығады. «Ол ең ақырында дүниеде өзгермейтін ешнәрсе жоқ, сынбас темір жоқ, өтпес өмір жоқ деп, мәңгілік өмірлі халықтың ән-күйінен іздейді» — деп пайымдайды академик А.Жұбанов.

Кіріспе. Ш. Уәлихановтың сөзімен айтқанда: — «Қорқыт алғаш қобыз тартып, сарын айтуды үйреткен ең бірінші бақсы». Яғни Тәңірлік діннің ең басты идеологы. Сөз жоқ, қылыштың жүзі, найзаның ұшымен орныға бастаған ислам дінінің көшпелілер ортасындағы ең басты қарсыласы сол ортадағы дәстүр Тәңірлік дүние таным, Тәңірлік наным-сенім еді. Ал, Тәңірлік дүние танымның көрнекті тұлғасы Қорқыт болатын. Ақын болсын, әнші болсын, жыршы болсын өз өнерін жұртшылыққа тыңдатар кезде қолтығының астынан, қобызының, қолының басынан домбырасының табылып отыратыны қазақ арасында ертеден орныққан дәстүр.

Объект және әдістемесі. Қазақ халқының «Күй аңызы жанрының мифтік және аңыз түрде айтылуы оның өмірлік формасы. Басқаша айтқанда, күйдің шығу себебі миф, аңыз түрінде айтылады да, мұның өзі күй аңызының жанрлық төл сипатын айғақтайды. Оны қобыздың шанағына керілген теріні сол қол саусақтарымен басып-ашу арқылы әдіс — тәсіл колданса, қобыз үнінен бір ерекше тербеліс дыбыс шығады, ал екінші нұсқада-Желмаянын шабысын тиек арқылы келтіруге болады. Тиекті сол қолдың бас бармағымен сұқ саусақ арқылы басып ашып ойнаса, (педаль) сияқты дыбысты көбейтіп немесе азайтып алуға болады»— деп жазады М. Жарқынбеков. Мысалы: «Жалпы Қорқыт күйлерінің бір ерекшелігі — ол әуендік байланысы мен бір–бірімен сабақтастығында. Бір күйдегі нақыш – саз, екіншісінде ашық және жасырын түрде де қайталанады»- деп жазады белгілі қылқобызшы М. Жарқынбеков [17;9].

Біздің заманымызға жеткен көне мұраның мұншама ғұмыры ұзақ болуын, зерттеушілер ғылыми түрде көптеген еңбектерінде қарастырылған. Қазіргі қылқобыз, бұрынғы бақсылардың «мистикалық» қобызынан ерекше.Қорқыттың көп туындыларының, аңыз-әңгімелерін, мазмұнын, шығу тарихын, жұртшылыққа жеткізген үлкен өнер иесі, Қорқыт бабаның бірден – бір мұрагері — Нышан Шаменұлы. Күйлердің көбі сол кісінің айтуы және орындауы бойынша қобызшы Мұсабек Жарқынбеков арқылы жазылып алынған.

М.Әуезов: “ажалды тоқтату мүмкін еместігін мойындағысы келмеген Қорқыт Ата жұрттан безіп, айдалаға, табиғат аясына кетеді, бірақ таулар да, жазықтар да, ормандар да

оған өлім күтіп тұрғанын айтады. Содан қорқып, шырғайдан алғашқы қобызды жасап, жер бетінде бірінші болып күй тартады. Сөйтіп өлмеудің амалын «*өнерден табады*», –деп жазады.

Ал, қазақтың белгілі этнографы Шоқан Уәлиханов Қорқыттың балгерлігі, ақындығы, музыкалық өнері жайында пікірлер қалдырған. Қорқыт атаның өзі туралы бұл тақырыпты ұзақ жылдар бойы зерттеген ғалым Ә. Марғұлан төмендегідей пікір айтады: «Қорқыт — тарихи дәуірлерде Сырдария өлкесін қоныс еткен оғыз-қыпшақ тайпаларының ортасынан шыққан данышпан қария, ақылшы батагөй, асқан ақын (озан), болашақты болжап сөйлеген сәуегей кісі болған. Ол кісі туралы айтылатын қария сөз Азиядағы түрік тілдес елдердің көбінде бар. Бірақ қазақ халқы ескі оғыз-қыпшақ тайпаларының тарихи қонысына мирас болған, олардың түбегейлі ұрпағы болғандықтан Қорқыт туралы айтылатын тарихи жырлар, аңыз-легендалар, ән-күйлер қазақпен түркімендерде көбірек жолығады» [76, 135].

Әл-Фарабидің пікірі бойынша, музыка адамның жанына көркем әсер етудің тамаша құралы болып табылады. Өнер — халық шығармашылығының нәтижесі дейді. Философ-гуманист ретінде Әл-Фараби адамдарға үлкен ләззат сыйлайтын музыка қандай да бір жеке тұлғаның немесе жекелеген халықтың меншігі емес, оны шығаруда барлық халықтар қосыла еңбектенген деген пікірін білдіреді.[2].

Қазақ халқының көрнекті ағартушылары Ы.Алтынсарин, Ш.Уәлиханов, А.Құнанбаев халықтың мәдени мұрасын мен оның жас ұрпақ тәрбиесіндегі рөлін өте жоғары бағалаған. Халық ауыз шығармашылығының тамаша үлгілері олардың шығармашылық және практикалық іс-әрекетінің негізін құрады.

ЫІбырай Алтынсарин (1941–1889 ж.ж.) халық ауыз шығармашылығының шексіз байлығын, ондағы ертегілердің, мақал-мәтелдердің білімдік және тәрбиелік мәніне аса жоғары баға берген.[4].

Ұлы ойшыл, ағартушы, ақын Абай Құнанбаев (1845 – 1904 ж.ж.) музыка өнерінің халық өміріндегі алатын орнын мынадай өлен жолдары арқылы анықтайды:

Туғанда дүние есігін ашады өлең,
Өлеңмен жер қойнына кірер денең.
Өмірдегі қызығың бәрі өлеңмен,
Ойлансаңшы бос қақпай елең-селең.

Абай халықтық музыка өнерін эстетикалық және адамгершілік тәрбиенің аса маңызды құралы деп таниды. Оның пікірінше, «жақсы ән мен тәтті күй» жан азығы ретінде жоғары талғам мен Отанға деген сүйіспеншілікті, адамгершелік қасиеттерді тәрбиелеуге негіз болып табылады [6]. М.Жұмабаев:«…күй адам жанын белгілі бір қалыпқа түсіреді. Көңілді мелодия көңілді сергітеді, ал мұңды – мұңға бөлейді…», — дей отырып, халық музыка шығарамашылығы құралдарының тәрбиелік әсеріне аса зор мән береді [9]. Осылайша, қазақ ойшылдары мен ағартушыларының еңбектерін зерделеу және оларға шолу жасау халық музыка шығармашылығының жас ұрпаққа эстетикалық тәрбие берудегі педагогикалық мүмкіндіктерінің мол екендігін айғақтады.Немістер бастырған Қорқыттың «Аталар сөзінде» 400 мақал-мәтел болса, солардың көпшілігі жыр тіліне енген. Халық тәрбие тәжірибесін зерделеу қоғамның тарихи дамуының барлық кезеңдерінде жүзеге асырылған. Әр кезеңдегі көрнекті ойшылдар, ағартушы- педагогтар халықтың мәдени дәстүрлерін жас ұрпақ тәрбиесінде пайдаланудың маңыздығына үлкен мән беріп, құнды пікірлерін ұсынған.[4, 81].

Зерттеу нәтижелері. Рухани өміріміздің тарихында бір дәуірдің болмыс-бітімін, таным-түсінігін айшықтай түсетін айрықша тұлғалар болды. Исламға дейінгі Тәңірлік дүниетанымның шашырап жатқан дерек көздерінің негізінде пайымдап, бас- аяғын жинақтауға әрекеттенер болсақ, оның бел ортасында тұрған дара тұлғаларды айналып өту

мүмкін емес. Солардың бірі, бірегейі-түркі халықтарының арасында есімі ежелден танымал-Қорқыт ата. Шығыс Түркістаннан бастап Кіші Азияға дейінгі түркі халықтарының ауызша да, жазбаша да жәдігерлерінен ойып орын алған Қорқыт бейнесі бір ғана көркемдік дүниенің жеміс еместігі, мұның астарында берісі нақтылы тарихи тұлға, арысы тұтас қоғамдық-әлеуметтік, саяси, діни дүниетаным тамыр тартып жатқан дәуірлік құбылыс жатқандығы даусыз. Байыптап қарасақ, исламнан бұрынғы идеология мен таным-түсінікке қатысы бар тұлғалардың қуаттысы да, жұртшылыққа кеңінен мәшһүр болғаны да Қорқыт есімі.

VIII ғасырда Сыр бойында өмір сүрген Қорқыт ата – ежелгі түркілердің көрнекті ағартушысы, ойшылы, әрі ақын, сазгер, әрі күйші, тарихта ерекше рухани із қалдырған, халық даналығын жинаушы. Өзінің философиялық толғамдарында өмір мәселелерін көтерді. Мәңгі өлмеудің жолын қиялымен іздестіреді. Қорқыт ата поэма, күйлер шығарып, оны қобызда орындайтын болады.

Сол себепті де “Қорқыт ата шығармаларын” “Қорқыт ата кітабы” деп атайды. Себебі, Қорқыт ата айтқан жырлар, дастандар жинақталып, 12 тараудан тұратын кітапта батырлық, елдік, адамгершілік туралы оқиғалар жырланады. “Қорқыт ата кітабы”- бүкіл түркі тілдес халықтарға ортақ аса көрнекті жазба ескерткіші. Бұл еңбекте тәлімдік мәні күшті афоризмдер, қанатты сөздер мен тағылымдық-танымдық идеялар, өсиет сөздер көптеп кездеседі.

Кең даланы еркін мекендеп, салтанатты, салауатты өмір кешкен көшпенділер «Адамзат өмірінің мәні неде?» деген философиялық мәселеге ұрпақтар сабақтастығы адамзат тіршілігінің мақсаттарының бірі екендігі туралы түсінікке әкеліп салған.

Қорқыт ата мұрасындағы адам мәселесі, оның өмір сүру қағидалары, мақсат-мұраттары және қоғам мен ұлттық болмыс хақындағы әлеуметтік- тұрмыстық толғаныстарына алып келеді. Онда халқының болашағы, жалпы адамгершілік құндылықтар мен қасиеттерді сақтау, тәлім-тәрбие, ата салтын, дәстүрін құрметтеу мен қастерлеу мәселелері өз болды.

Қорқыт атаны жалпы түркі халықтарының мәдени-дәстүрінің негізін салушылардың бірі деп қарастыруға болады. Қорқыт ата дана-ақылшы ретінде, біріншіден, даналық толғаныстары мен тұжырымдары, өсиетнамалардан, ғибратнамалар арқылы көрінсе, екіншіден, жырларының идеясы мен ішкі формасынан, үшіншіден, әрбір жыр соңындағы қорытынды сөздерінің ақыл-кеңестері мен батасынан сезімдік сипатты тәлімдік-тәрбиелік ой толғаныстарынан байқатады.

Қорқыттың этикалық әлемі бұл қазақ халқы қоршаған табиғатқа, ұлы Отанға және оның батырлық өткеніне деген сүйіспеншілігін жиған ұрпақтардың жалғастырушы желісі, әдептілік дәстүрлердің тірі жалғасы, болашаққа сеніммен қараудың таусылмас қайнар көзі және даналықтың қазынасы. Ойшыл- сәуегейге жас та, кәрі де және одан өмірлік ауыртпалықтардан айығуға, жанына тыныштық және жүрек- теріне жылылық таба білді. Қорқыттың кеңестері далалықтардың қоғамдық өмірінде үлкен рөл атқарды, олар күні бүгінге дейін халық даналығы шоғырланған мақал мен мәтелдер ретінде қабылданады. Оның қанатты сөзге айналған нақыл сөзі мынадай: «Қар қалың жауса да, көктемге дейін қалмайды, жайқалып өскен көк майса күзге дейін қалмайды. Ескі мақта мата болмас, ескі жауың дос болмас. Сулар тарам-тарам болып, қаншама тасып аққанымен, теңіздерді толтыра алмайды.

Қорыта келгенде, қазіргі жаһандану үрдісі кезеңінде әрбір ұлт өзінің дәстүрлі мәдениетін сақтай отырып, оны жалпы адамзаттық құндылықтармен ұштастыруға ұмтылады. Сондықтан Қорқыт ата тағылымын қайта жаңғыртып, оларды өскелең ұрпақтың эстетикалық тәрбиесіндегі маңызды құрал ретінде қарастыру– заман талабы мен қоғамның қажеттілігінен туындап отырған құбылыс екендігін сезіне отырып, халық музыка

шығармашылығы құралдарын өскелең ұрпақтың тәрбиесінде пайдаланудың тиімді жолдарын онан әрі қарастырған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қоркыт ата кітабы», оғыздардың батырлық жырлары, Алма- Ата, Жазушым, 1986.
2. Коркут Ата. Энциклопедический сборник (Сост. Нысанбаев и др.), Алма-Ата, 1999.
3. Ә.Қоңыратбаев «Қазақ фолклорының тарихы» Алматы, 1991 ж. 90-бет
4. Кекілбаев А. «Шығармалар жинағы» 4 т. - А.: Жазушы, 2001 ж.
5. Айдосов А.Х. «Қорқытнама» Алматы: Бастау, - 2007 ж. 197 б.
6. «Қорқыт жыры», «Мұра журналы, 1982ж. №4-саны

ӘОЖ: 061.42

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

Халимуллаева А.А., Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті КеАҚ, Тарих мамандығының 2-курс студенті
Молдашева С.К, оқытушы, гуманитарлық ғылымдар магистрі

Мақалада Қазақстандағы қоғамдық ой-пікірдің даму тарихында өзіндік орны бар біртума алып тұлға, ұлтымыздың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық еңбектеріне қысқаша талдау жасалынған.

«...Ахмет Байтұрсыновтың шығармалары өзінің сыртқы қарапайымдылығы, ішкі мазмұны, жеңілдігі және біркелкілігі жағынан қазақ әдебиетінде бірінші орын алады ...., оның арқасында санасыз түрде болмаса да шын мәнінде орыстана және татарлана бастаған қазақ зиялыларының бір тобы дереу есін жиып, ... өз ағаттықтарын түсіне бастады.» Иә, бұл «Оян, қазақ!» - , деп ұрандатқан Алаштың айбынды ұлы -М.Дулатовтың ақынның шығармашылығы мен ұлтжандылығына деген көзқарасы еді [1,56 б.].

Ахмет Байтұрсынұлының есімін естіген кезде, халқымыздың ұлтжанды тұлғаларының есіне қазақ елінің тарихында үлкен бетбұрыс жасаған, ұлы өзгерістердің ұйытқысы болған тұлға елестейтіні анық. Алты алаштың ардақтысы, халқының біртуар перзенті, ұлт-азаттық қозғалыс көсемі, «Алаш» партиясының белсенді мүшесі, қазақ тілі мен әдебиеттанудың негізін салушы, аудармашы, лингвист, қоғам қайраткері, ақын т.с.с жоғарыда атап көрсетілгендер Ахмет Байтұрсынұлының сталиндік қуғын-сүргінге ұшырағанға дейін атқарған қызметтері еді. Ұлттық дамудың тот басқан, қараусыз қалған тегершігін ақырын қозғап, бір өзі тоқтаусыз айналысқа қосқан тұлға болатын. Ахмет Байтұрсынұлы жұртшылық санасына демократиялық ойларын сіңіріп, халық зердесін ашуды алдына мақсат етіп қойған ұлы тұлға. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятуда аянбай еңбек еткен рухани көсем.

Ахмет Байтұрсынов - фольклорист, ақын, публицист, аудармашы, қазақтың тілі мен әдебиетінің негізін қалаушы, филолог, лингвист, түрколог, реформатор, ағартушы-демократ, гуманист, педагог, тарихшы, журналист, тұңғыш редактор, заң білгірі, профессор, «Алаш» партиясы мен Алашорда мемлекетін құрушы, қазақ ғылымын ұйымдастырушы, оқулық

жазудың білгір маманы, қазақ елінің толық тәуелсіздікке жетуі үшін жан аямай күрескен ірі қоғам қайраткері.

Ақынның келешек ұрпағына қалдырған асыл мұрасы - оның шытырманға толы шығармашылығы еді. Қазақтың тіл ғылымының тұңғыш іргетасын қалаған ол-қазақ әдебиетнамасының дамуына да өзінің зор үлесін қосты. Қазақ халқының зердесін ашу мақсатында жазған өлеңдері мен шығармалары халықтың жүрегінен елеулі орын алған болатын.

1926 жылы алғаш рет қазақ тілінде жазылған «Әдебиет танытқыш» атты еңбегі еңбегі-ұлттық әдебиеттанудың әлемдік ғылымдағы зерттеулерге-деңгейлес, әдеби ұғым түсініктердің тұңғыш рет ұлттық ұғымға лайықталған, арнайы «пән сөздері» жарияланған ғылыми-теориялық еңбек. А.Байтұрсынов әдебиет тарихына, теориясы мен методологиясына тұңғыш рет анықтама беріп, қазақ әдебиеттану ғылымының жүйесін жасады. Ол сөз өнері жайыгда жазылған әлемдік ғылымның ең үздік үлгілерін пайдалана отырып,әдебиеттанудағы ұғым, терминдердің ұлттық үлгісін жасады. «Әдебиет таңқышта» ақындық дарын табиғаты, шығармашылық психологиясы, шабыт стихиясына ғылыми тұжырым берілді. Өлеңге жан-жақты зерттеу жасап, шумақ, тармақ, бунақ, буын, ұйқас, т.б. ұғымдарға анақтама берді. Ақын «Әдебиет танытқыш» еңбегімен қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салды [2, 225 б.].

Ұлы ақынның ғұмырнамасын, халық үшін еткен еңбек өткелдерін шартты түрде бірнеше кезеңге бөлуге болады [3, 49 б.]. Оның біріншісі – ақынның миссионер Омбыдан Қарқаралыға келуі. Қарқаралыда Әлихан Бөкейханов сияқты пікірлестерін тауып, қоғамдық мәселелерге араласа бастады. Қараңғыда жатқан халқына көмектесу, оның қайғысын жеңілдету, теңсіздікте қалған жұртына патша үкіметі тарапынан жеңілдіктер эперу, елдің мүшкіл халін жақсартуға септесу туралы пікірлерін ашық білдіріп жүрді.

Екінші кезең – «Қырық мысал» мен «Масаны» жазуы. Орынборда орыс әдебиеті классиктерінің еңбегімен сусындап өскен ақын орыс шығармаларын қазақшаға аударып, соның ішінде Крыловтың мысалдарын қазақтың ұғымына лайықтап, өлеңге айналдырды. Алайда ақын мысалдарды тек үлгілік нұқса ретінде болды да, қазақтың өмір тіршілігінен алынған төл шығармасы болды.

Зерттеушілердің айтуынша Ахмет Байтұрсыновтың аудармаларының сюжеттік желілері қазақ өмірінің бет бейнесі, сол кездегі қоғамда сұранысқа ие жағдайларды толықтырып тұрған шығармалар. Аудармаларының түпнұсқадан ерекше көңіл толатындай айырмашылықтары бар, яғни атап көрсетсек сюжеттік жағынан ұқсас келгенімен дәл көшірме емес, өз ойымен толықтырылған. Атап өтсек: «Өгіз бен Бақа» орысшада – 17, қазақшада – 36 жол, «Қасқыр мен Тырна» орысшада 19, қазақшада - 76 жол, «Арыстан, Киік һәм Түлкі» орысшада – 35, қазақшада– 56 жол, «Қасқыр мен Қозы» орысшада – 37, қазақшада 68 – жол, «Ағаш» орысшада – 31, қазақшада – 56 жол. Бұл дәлелдер қазақ ақыны қалыпты бейнелерді ала отырып, сол заманғы сұмдықты жеткізу мақсатында ойға ой, суретке сурет қосып, жаңа ұлттық төл туынды жасағанын көрсетеді. Бұрын емеуірін, ишара, меңзеу, астар, мысалмен берілген ойлар «Маса» (Орынбор, 1911) кітабында ашық, анық, нақты айтылады, – деп анықтай түседі [4, 10 б.].

Ақынның «Маса», «Сөз иесінен», «Жазушының қанағаты», «Туысыма», «Қазақ қалпы», «Қазақ салты», «Достыма хат», «Жиған-терген», «Анама хат», «Тілек батам», «Жауға түскеннің сөзі», «Адамдық диқаншысы», «Бақ», «Тарту», «Жұртыма», «Жұбату», «Н.Қ. ханымға», «Ақын іниме», «И.Б. жездеме хат», «Жауап хаттан», «Ғылым», «Замандастарыма» еңбектері жұртшылықты оқуға, өнер-білімге, еңбек етуге үндейді. Ақын

қараңғылық, енжарлық, еріншектік сияқты жағымсыз мінездерден арылуға шақырды. [5, 25 б.]

Ақындыққа таласы бар ғалымның келесі тың туындысының бірі «Оқу құралы» деп аталады. Бұл еңбек алғаш араб графикасымен жазылып, қазақ тіліне 2004 жылы аударылған. Төл туынды Қызылорда қаласында екі рет басылған хрестоматия болып табылады. «Оқу құралы» еңбегі әлі күнге дейін маңызы бар әдістемелік құрал ретінде қолданылып келеді.

Сондай-ақ, Ахмет Байтұрсынұлының сан салалы өмірінің бір бөлігі деп «Қазақ» газетінде қызмет еткен жылдарын атап өтсек болады.

Ақын «Қазақ» газетінің бетінде қазақ қоғамының өмірлік мәселелерін, яғни әлеуметтік, экономикалық, шаруашылық, мемлекеттік тәуелсіздік, ел басқару жүйесі, сот құрылысы мен міндеттері, жер, денсаулық, мәдениет, ата дәстүр мәселелері бойынша ауқымды мақалаларын жариялады. Ел болу үшін қазаққа алдымен білім керектігін ақын қатаң ескертті. «Қазақ» газеті арқылы халқына ұран салды. Қазақша және орысша оқу жайы туралы қалыптасқан жағдайды ашып көрсетті. Қазаққа қандай білім қажеттігін аңдатты. Жағдайы болмай, оқуға бара алмай отырған қазақ жастарының халі оны өкінішке батырды.

Ол «Қазақ» газетіне 1913 ж. жариялаған «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында :«Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі... Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі»-деп жазған болатын. «Біздің заманымыз – жазу заманы... Сөздік жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге, сөз қандай орында қалай өзгеріліп, қалайша бір-біріне қиындасып, жалғасатын жүйесін білу керек болғандықтан, «қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін де үйрету керек» - дегенді өзіне міндет етіп алады да, сол міндетті атқару үшін «Тіл – құрал» деген атпен үш бөлімнен (үш кітаптан) тұратын оқулық жазуға кіріседі. Кейіннен осы мақсатта жас бүлдіршіннің, келешек ұрпақтың қамы үшін «Оқу құралы», «Әліпби», «Жаңа әліппе» атты алғашқы оқулықтары жарық көрген еді [6.79 б.].

Ұлы ағартушы «Мектеп керектері» деген мақаласында: «Ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім; екінші – оқыту ісіне керек құралдар қандай болса істеген іс те сондай болмақшы. Үшінші, мектепке керегі - белгіленген программа. Әр іс көңілдегідей болып шығуы үшін оның үлгісі болу керек. Үлгісіз я өлшеусіз істелген іс - солпы немесе артық, немесе кем шықпақшы», - деп оқытудың дидактикалық принциптерін тұңғыш ғылыми тұрғыда нақтылап берді.

Ұлы ұстаз мектеп пен оның жай-күйі туралы өзекті ойларын Кеңес дәуірінде «Қызыл Қазақстан», «Жаңа мектеп» журналдарында білдіріп отырды. Мысалы, 1923 ж. «Қазақ арасына оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек» деген мақаласында: «Мектептер ашуға үкіметтің шамасы келмейтіндігі анықталып отыр, үкімет 2116 кісінің ғана шығынын көтермекші, ал балаларды оқытуға 20000-нан артық адам керек. Сондықтан бір ауыл болып, не бір болыс ел күш біріктіріп, үй басына салық салып, сол жиналған салықты оқытушылардың және басқа да қызметкерлердің ақысына, мектептің керек-жарағына жұмсауға міндетті болып, жергілікті оқу бөлімдерімен келісім жасап, мектеп ашу керек. Ол мектептің жанында интернаттар ашу керек», - деп жазды [7, 233 б.].

А.Байтұрсынұлы «оқыған, білімді, сауатты адам өмірге жаңалық әкеліп, халықты, билікті түзетеді» деген пікірін дәлелдеу үшін «Оқу жайы» мақаласында былай деп жазады: «Бұл күнде оқулық керек екеніне ешкімнің таласы жоқ. Қай жұрт болса да оқумен ілгері басып тұрғандығын, кейін қалудың себебі оқудың кемдігінен екенін көріп тұрамыз. Оқусыз халық қанша бай болса да, біраз жылдан кейін оның байлығы өнерлі халықтардың қолына көшпекші». Солармен бірге Қостанай уезін мысалға келтіре отырып, қазақ сауаттылығын

көрсетеді: «Қазақта хат танитын адам әрбір үш жүз кісіден біреу, орысша хат танитын әрбір төрт мыңнан біреу екен». Бұл цифрлар сол кездегі қазақ елінде оқудың тіпті аздығын көрсетеді.

Ақын балалардың жас мөлшеріне қарай лайықтап әңгімелер жазып, оқулықтар шығарып, оларды адамгершілікке, адалдыққа, еңбекқорлыққа баулып, тәрбие жолын ұсынды.

Ахмет Байтұрсынов ұйқыдағы елін жалғыз өлеңінің қуатымен оята аламасын сезіп, оқитын кітабы, әліппесі жоқ ел қайтіп орыстың түсініксіз әріптеріне телміреді деп, қазақ тілінің грамматикасын, фонетикасын жасады. Әдебиетінің теориясын негіздеді. Сөйтіп, қазақ елінің сауаттануы үшін тіл білімінің жүйесін әзірлеп шығарды.

Ол 1929 ж. өзі жазған «Өмірбаянында»: «…Орынборға келгеннен кейін, ең алдымен, қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зерттеуге кірістім; одан кейін қазақ әліпбиі мен емлесін ретке салып, жеңілдету жолында жұмыс істедім, үшіншіден, қазақтың жазба тілін бөтен тілдерден келген қажетсіз сөздерден арылтуға, синтаксистік құрылысын өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттендім; төртіншіден, қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтық сөйлеу тәжірибесіне ыңғайластыру үшін ғылыми терминдерді қалыптастырумен айналыстым» деген [8, 211 б.]. Яғни тағы бір шығармалышық мұрасы тілдік ғылымдармен байланысты екенін өмірбаянында жазған осынау жолдардан біле аламыз. Демек қазіргі не, келешек ұрпақ Байтұрсынов ұсынған, дәлелдеген тілдік білімді меңгеретіні анық.

Осы орайда Ахмет Байтұрсынұлы қазақ мәдениеті көгінде жалаң ағартушы емес, ғалым-ағартушы екенін тағы да дәлелдеді. Ол – қазақ тілі мен әдебиетін пән ретінде қазақ тілінде тұңғыш баяндаушы ғалым.

Абыз Ахметтің үгіт өлеңдері де, көсемсөздері де ғибратқа толы, көбі қанатты сөзге айналып, БАҚ-та ,оқулықтарда т.б жарияланып келеді.

А.Байтұрсынұлының рухани мұрасында ұлттық төл тарихымыздың ең күрделі мәселелері, оның ішінде ұлт-азаттық күресінің бастауы, мән-мағынасы, түпкі мақсаты, өрлеу кезеңдері халықтың тарихи арнасында жан-жақты зерделенген. Сонымен бірге, қазақ халқының отандық атамекенінің қалыптасуы, ұлт үшін күресуі қазақ мемлекеттігінің іргетасының қалануы, құрылымдық нығаю барысы, ішкі және сыртқы саясат өрісі, қазақ қауымының әлеуметтік құрылымы, жер, шаруашылық, рухани болмыс салалары ғылыми негізде ауқымды да терең қаралған. Ұлы ағартушының еңбектеріне арқау болған тақырыптар, ұлттық төл тарихымыздың күрделі мәселелері болып табылады.

Қорытындылай келе, осынау ұлы халықтың маңдайына біткен ұлы тұлға, Алаш ардақтысы Ахмет Байтұрсынұлының ел, жұртына қалдырған шығармашылық мұралары өте көп болатын. Жүрегі «қазақ» деп соққан ақынның шығармашылық мұраларының қыр-сырын талдау әлі талай ғылыми зерттеуді талап етіп, көптеген ғылыми жұмыстарға жүк болар күрделі тақырып. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ ұлтының рухани алтын қорына сүбелі үлес қосқан дана тұлға. Оның өзі айтқандай: «Даналық-өшпес жарық, кетпес байлық».

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. III том. Алматы, «Алаш мұрасы», 2005. - 56 б.
2. Байтұрсынов А. Ақ жол: өлеңдер мен тәржімелер, публистикалық мақалалар және әдеби зерттеу. Алматы: «Жалын», - 1991. – 225 б.
3. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов. – Алматы: Қазақ ССР «Білім қоғамы», 1990. – 49 б.

4. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы: «Алаш», 2003. - 10 б.
5. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. I том. – Алматы, «Алаш», 2003. - 25 б.
6. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. II том. – Алматы, «Алаш», 2003. - 79 б.
7. Алдамжар З. Тарих: пайым мен тағылым. – Алматы: «Арыс», 2002. – 233 б.
8. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: «Ана тілі», 1992. – 211 б.

ӘОЖ 347.121

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДА СУ МОНШАҚТАН БҰЙЫМДАР ЖАСАУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ахметкаримова Ш.К., 4курс 5В012000 – Кәсіптік оқыту, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
Абдимоминова Д.К., аға оқытушы, педагогика ғылымдарының магистрі, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Ұсынылып отырған мақалада көркем еңбек сабағында су моншақтан бұйым жасаудың технологиялық ерекшеліктері туралы қарастырылған. Оқу бағдарламасы есепке алынып, аз уақыт ішінде сабақ барысында жылдам және оңай бұйым жасау үшін тоқу технологиясының бірнеше түріне талдау жасалынды. Су моншақтан бұйым жасау үшін тоқу техникаларының ерекшеліктері, артықшылықтары мен кемшіліктері туралы жазылған.

Қазіргі кезде өздігінен білімді игеруі үшін оқушының белсенді іс-әрекетін ұйымдастыру оқу процесіне қойылатын негізгі талаптардың бірі болып табылады. Мұндай тәсіл пәндік білімді, әлеуметтік және коммуникативтік дағдыларын ғана емес, сонымен бірге өзінің жеке мүдделері мен болашағын сезінуге, тиімді шешімдер қабылдауына ықпал ететін тұлғалық қасиеттерді меңгеруге мүмкіндік береді. Мұғалім мен бірігіп шығармашылықпен айналасып, мұғалімнің кеңесші ретіндегі қолдауы, оқушының белсенді танымдық қабілетіне ие болады. Орта білім беру жүйесіндегі «Көркем еңбек» пәнінің ерекшелігі әртүрлі өнер түрлерін зерделеу, тұрмыстық және пәндік білімдері мен икемділікті материалдар мен нысандарды түрлендіру және көркем өңдеу дағдыларын, үй шаруашылығы мен техниканы қолдану машықтарын икемдену болып табылады [1].

Көркем еңбек сабағында пәндік ерекшелікті айшықтайтын тақырыптардың бірі өру өнері мен түрлі су моншақтармен бұйымдар жасау қарастырылған.

Осы тақырып аясында оқушылармен пайдалы жұмыс түрлерін атқару үшін тиімді әдіс-тәсілдерді таңдау қажет. Бұл әдіс-тәсілдер өз ретінде тиімді дайындау технологиясын ерекшелеп алуға көмектеседі. Біздің міндетіміз оқушылармен жұмыс жасау барысында су моншақпен жұмыс жасаудың тиімді әдіс-тәсілдерін меңгеру. Түрлі әдіс-тәсілдерді саралаудың нәтижесінде технологиялық ерекшеліктерге баға беруге болады.

Көркем еңбек сабағында су моншақпен тоқу әдіс-тәсілдерін меңгерту қандай да бір қиыншылықтарға әкелуі мүмкін. Сондықтан біз су моншақпен тоқу техникасының әр түрлерін зерттеп, олардың ерекшеліктеріне қысқаша сипаттама беруді ұйғардық.

Ендеше тоқу техникасының келесі түрлерін қарастырдық:

- параллель тоқу;
- ілмекті тоқу;
- көлемді параллель тоқу;
- торлы тоқу;
- кірпіш тігіс,
- мозаикалық тоқу;
- қолмен тоқу;
- монастикалық тоқу.

Ілмекті тоқу техникасы моншақтардың өзінен жасалған қатар-қатар ілмектер. Бұл техниканы пайдаланып білезік, жапырақша жасауға болады.

Мозаикалық тоқу – су моншақпен тоқу кезіндегі ең тығыз түрлерінің бірі. Осы тоқу әдісіндегі су моншақтар кірпішке ұқсайды. Су моншақтарды қатаң тәртіппен орналастыру арқылы, бір-біріне қатысты аздап ығысу арқылы тоқылады. Осы тоқуды бір немесе екі инемен жасай аласыз. Мозаикалық тоқу дөңгелек моншақтарда, қырлы моншақтарда жақсы орындалады. Кейбір жағдайларда цилиндрлік моншақтарды қолданған ыңғайлы, себебі, бұйым жасау барысында сымды бірнеше рет су моншаққа салу керек. Мозаикалық тоқу техникасымен жасалған бұйымдар жоғары берік, орташа икемді болып саналады.

Монстикалық тоқу – моншақтармен тығыз тоқу әдісі, моншақтар 90 градус бұрышта орналасқан және 4 дана байланған моншақтар керстке ұқсайды. Тоқу екі инеде жүзеге асырылады. Жіп жартысына бөлінеді және оның әр ұшы инеге түседі, тоқу жіптің екі жұмыс ұшымен де кезек-кезек жүзеге асырылады. Бұйымға байланысты кенепті әртүрлі қалыңдықта жасауға болады. Бұл техникадағы кенеп қатты емес, бір-біріне қатысты 90 градус бұрышта орналасқан моншақтар арасында моншақтардың геометриялық өлшемдерімен салыстырылатын және олардан да асатын олқылықтар пайда болады [2].

Монастикалық тоқудың артықшылықтары:

- басқа тоқу техникаларына қарағанда аз шығыныды;
- тоқу кезінде су моншақтардың әр жағынан моншақтан өосып отырса, онда тоқуды тездетуге болады;
- сымды әр түрлі градусқа бұруға болады;
- бір жіпке су моншақтарды теріп, екі инемен орындау технологиясы бар.

Монастикалық тоқудың кемшіліктеріне тоқталп кетсек:

- бір жіппен тоқуға дағдыланған адамдар үшін күрделіліктің жоғарлануы;
- бір қабатты кенеп үшін сұлбалардың құрастыруыдың күрделілігі, себебі су моншақтардың арасындағы олқылықтарын ескеру қажет;
- шыны кесетін жіптермен жұмыс жасауға ұсынылмайды, өйткені су моншақтар 90 градус бұрышта орналасып және иілу кезінде оңай зақымдалуы мүмкін.

Монастикалық тоқудың ерекшеліктері, бұйым жасау кезінде материалдық шығынның аз және сымдардың берік болуы [3,28-29б].

Моншақтармен параллель тоқу-бұл сым сызығын бір-біріне моншақтар арқылы, сұлба бойынша өткіземіз, осылайша салыстырмалы түрде қысқа параллель жолдар жасалады. Бұл тоқу техникасы моншақ бұйымдарымен жұмыс жасағандағы ең қарапайым, әрі танымал әдісі. Ол көбінесе жапырақтардың, гүл жапырақшаларының және әртүрлі пішіндегі фигуралардың моншақтарында қолданылады.

Параллель тоқудың артықшылықтары:

- *сұлбалары жеңіл, өте қарапайым;*
- *әр адам осы техника бойынша бұйым жасай алады;*
- *оңай тоқылады.*

Тоқу техникасының ерекшеліктеріне сай жасаудың технологиялық ерекшеліктері анықталды. Мектеп базасының шеберханалық жабдықталуына сай келетін, материалдық шығындарды көп қажет етпейтін, жасалуы қарапайым, бірақ бұйым әсерлі, әдемі, көлемді болып көрінетін параллель тоқудың технологиялық ерекшелігіне тоқталдық. Бұл технологиялық ерекшелік аз уақытта (өйткені 4 сағ. бөлінген) көлемді затты жасап шығаруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталып кеткен су моншақпен жұмыс жасау техникаларын көркем еңбек сабақтарында қолдануға болады. Біз 5-ші сыныпта «Сәндік қолданбалы өнер» бөлімінде, «Өру өнері. Өру түрлері. Материалдар және құрал-жабдықтармен танысу» тақырыбында осы техникаларды қолдану тиімдірек, әрі оңай. Сонымен қатар көркем еңбек сабағында су мон-

шақтан бұйым жасау барысында параллель тоқу техникасы да таңдап алынды. Оқушылардың бұл техниканы таңдау себебі, бұл техника су моншақпен жұмыс жасау кезіндегі ең тиімді түрі. Су моншақпен жұмыс жасау кезінде келесі кезеңдерді қарастыру керек:

- Қауіпсіздік ережесін білу;
- Дизайн таңдау;
- Нұсқаулық картасын жасап алу;
- Бұйымды жасау.

Су моншақтан бұйым жасау барысында параллель тоқу техникасының ерекшеліктері:

- Су моншақпен жұмыс жасау кезінде практикалық еңбек дағдыларын қалыптастыру;
- Оқушыларды экономикалық есептеулерді жүргізуге, өнімнің құнын анықтауға үйретеді;
- Жасалған бұйымдарды еңбек объектілері ретінде пайдалану және іске асыру барысында бәсекеге қабілеттілігін арттыру;
- Шығармашылық белсенділікті қалыптастырады;
- Көркемдік талғамды дамытады;
- Оқушылардың шығармашылық қабілетін дамыту.

Көркем еңбек сабақтарында әртүрлі бұйымдарға талдау жасап, оқушылар бұйымдарды таңдап алынды. Бұйым жасамастан бұрын тоқу техникаларының таңдалуына 5-ші «Ә» сыныбына сауалнама жүргізілді. Оқушылардың көбісі параллельтоқу техникасын таңдады. Сауалнама нәтижесін төмендегі диаграммадан көруге болады.(Диаграмма 1)

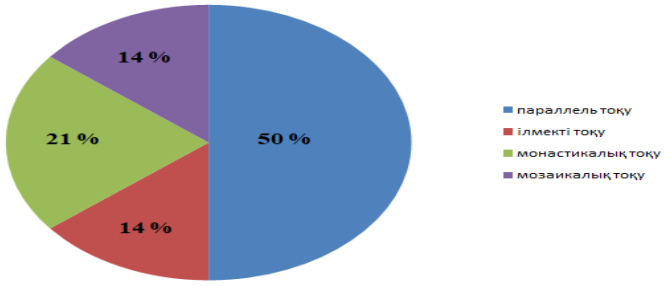

Диаграмма – 1. Су моншақтан бұйым жасау үшін тоқу техникасын таңдау.

Сауалнама нәтижесіне сүйенсек оқушылар су моншақтан бұйым жасау үшін қарапайым, ең оңай, әрі тиімді тоқу техникасын таңдағанын байқаймыз. Сол себепті көркем еңбектен сабақ беретін мұғалімдерге алынған сауалнама нәтижесін көре отырып, су моншақтан бұйым жасау барысында қарапайым тоқу техникасының түрін таңдауға кеңес береміз. Көркем еңбек сабағында су моншақпен тоқу техникасының басқа да ерекшеліктерін анықтауға болады.

Қорытындылайтын болсақ, жоғарыда айтылған тоқу техникасының барлық түрінің өзіндік ерекшеліктері бар. Бірақ, оқу бағдарламасына талдау жасалынып, көркем еңбек сабақтарында су моншақпен жұмыс жасауға аз уақыт бөлінгендіктен, сабақ барысында тоқу техникасының қарапайым, әрі тиімді түрін таңдап алдық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Негізгі орта білім беру деңгейінің 5-9 сыныптарына арналған «Көркем еңбек» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы.

2.Аниуфриева М.Я Искусство бисероплетения. Современная школа – М., 1999.

3.Бисер//Стиль. – 1994. - № 1, - 28-29 б.

ӘОЖ 37.035.6

ЭТНОПЕДАГОГИКА ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ КШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Ақмырза А.Т., Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі, 4-курс студенті? А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Абдиркенова А.Қ., PhD докторы, педагогика және психология кафедрасының қауымдастырылған профессоры, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Этнопедагогика құралдары арқылы кіші мектеп жасындағы балаларды патриоттық тәрбиелеудің ерекшілі мақаламызда оқушылардың патриоттық көзқарастарын дамытудың негізгі «сендіру», «ынталандыру», «оқыту» әдістері қарастырылады. Кіші мектеп оқушыларын патриоттық тәрбиелеуде этнопедагогика құралдарын қолданудың негізгі мақсаты нақтыланып, мақсатқа жетудің бірнеше міндеттері белгіленді.

Кіші мектеп жасы балалардың психологиялық тұрғыда ересек адамға сенім артуымен, ересек адамның іс-әрекетінен үлгі алып, шабыттануымен ерекшеленеді. Қарапайым және шынайы, эмоционалды жауапкершілікке ие бола бастайды.

Халқымыз жас ұрпақты тәрбиелеуде: денсаулық пен тазалық, еңбек пен өнер, оқу мен білім, инабаттылық пен ізгілік, сұлулық пен әсемдік, табиғатты қорғау, елін жерін сүю, оны қорғау және басқа да асыл қасиеттерді дәріптеп, оларды бала бойына сіңіре білген. Осыдан келіп қазақ этнопедагогикасында ұлттық тәрбиенің мынадай түрлері пайда болған: 1. Құрсақ тәрбиесі 2. Бесік тәрбиесі 3. Дене және гигиеналық тәрбие 4. Еңбек және кәсіптік тәрбие 5.Ақыл-ой тәрбиесі 6. Имандылық-адамгершілік тәрбиесі 7. Эстетикалық тәрбие 8. Табиғат қорғау тәрбиесі 9. Ұлтжандылық тәрбие 10. Отбасылық тәрбие және т.б. Зерттеу жұмысымыздың тақырыбына сәйкес этнопедагогика құралдары арқылы ұлтжандылық-патриоттық тәрбие негіздерін қарастыратын боламыз.

Оқушылардағы патриоттық сезімдерді дамытудың негізгі кезеңі – бала өз Отанында әлеуметтік өмір тәжірибесін жинақтап, мінез-құлық нормаларын қалыптастыру уақыты. Кіші мектеп жасындағы балалардың патриоттық сезімінің дамуының ерекшелігі - бұл білім мен моральдық сезімнің бірлесе жетілуі [1, б. 87].

Патриоттық тәрбиеде оқушылардың патриотизм ұғымының мәнін түсінуі және сапаның көрінуінің негізгі жақтарын терең эмоционалды тәжірибесі үлкен маңызға ие. Бұл оқушылардың өз Отанына деген сүйіспеншілігі өсіп, сенімдері, көзқарастары мен әлеуметтік мінез-құлық көзқарастары пайда болатын уақыт.

Бұл мәселені шешудің негізгі әдістерінің бірі – оқытудың мазмұны және сабақтан тыс іс-әрекеттің әртүрлі формалары. Бірақ бұл жұмыс кіші мектеп жасындағы оқушыларда патриоттық сезімдерді тәрбиелеуде әсер етуі үшін нақты ішкі логика болуы керек.

Оқушылардың патриоттық көзқарастарын дамытудағы *негізгі әдістер*:

1. «Сендіру» әдісі – жеке алынған тәжірибеге, басқа адамдардың мысалына немесе тәжірибесіне негізделген, эссе, рефлексия, түсіндіру, талқылау.

2. «Ынталандыру» әдісі – қызықты іспен айналысуға, шығармашылық ізденіске негізделген, оқушы орындалған жұмыс үшін бағаланып, марапатталады, (өзінің жеке басына

тиесілі мақтанышты қалыптастыру, жеке тұлғаның патриоттық бағытын қалыптастыруға және дамытуға ықпал ететін педагогикалық ұсынымдар әзірлеу).

3. «Оқыту» әдісі – оқушының шығармашылық әлеуетін көрсететін ойындарға немесе тапсырмаларға, дәстүрлерге, жарыстарға (тәрбие деп аталатын) негізделген ұжымдық шығармашылық қызмет арқылы, оның негізінде кіші мектеп жасындағы оқушының адамгершілік-патриоттық көзқарасы, мінезі қалыптасады) [2, б, 19-20].

Ең алдымен, білім беру мекемелерінің педагогтары өз күштерін патриотизм мен азаматтық тәрбиенің барлық аспектілерін және онымен тікелей байланысты қызметті түсінуге қатысты оқушылардың білімін байытуға бағыттауы керек. Алынған білімді күнделікті ересек өмірде жүзеге асыруда этнопедагогика әртүрлі құралдар мен әдістерге ие.

Мектеп қабырғасында этнопедагогика құралдарын пайдаланудың бірқатар ерекшеліктері бар:

1. Тәрбие міндеттерінің бірінші орынға қойылуы;
2. Тәрбие мазмұнының күрделі сипаты: мәдениет, экономика, тарих және т.б. өзара байланысы;
3. Оқушылардың танымдық ынтасын қалыптастыратын өлкетану қызметіне тікелей қызығушылығы;
4. Оқушылардың оқу-танымдық мүмкіндіктерін арттыру мақсатында кешенді білім беру бағдарламасын қолдану [3, 36-37].

Кіші мектеп оқушыларын тәрбиелеуде этнопедагогика құралдарын қолданудың негізгі мақсаты – өз елін-өлкесін жақсы көретін және білетін, салт-дәстүріне қанық тұлғаны тәрбиелеу. Бірақ мақсатқа жету үшін бірнеше міндеттерді шешу қажет:

1. Оқушыларды туған өлкенің тарихымен таныстыру;

2. Балаларда өз Отанының және оның тұрғындарының өмірінің барлық аспектілері туралы идеяларды қалыптастыру;

3. Балалардың өз Отанын білуге деген ұмтылысын дамыту;

4. Оқушылардың оған деген жеке көзқарасын қалыптастыру;

5. Балалардың азаматтық қасиеттерін және өз өлкесіне, тарихы мен тіліне, дініне деген патриоттық көзқарасын дамыту;

6. Этнопедагогика құралдары арқылы оқушылардың жеке қасиеттерін дамыту.

Мектептегі этнопедагогика құралдарының негізгі функциялары:

1. танымдық;
2. тәрбиелік;
3. дамытушылық;
4. сауықтыру.

Оқу үдерісінде танымдық қызмет, ал сыныптан тыс жұмыстарда сауықтыру, білім беру және дамыту қызметі тікелей жүзеге асырылады. Ең тиімдісі сабақтан тыс жұмыстар, өйткені ол кіші мектеп жасындағы оқушылардың жеке-жеке танымдық қызығушылықтарын қанағаттандырады және белгілі бір баланың негізгі жеке қасиеттерін дамытуға бағытталған іс-шараларды ұйымдастырады. Оқушыларды патриоттық тәрбиелеуде этнопедагогика құралдарын келесідей бағытта қолданғанда тиімді нәтижеге қол жеткізуге болады. Олар:

- жаратылыстану;
- туристік-өлкетану;
- тарихи;
- этномәдени және әлеуметтік-демографиялық;
- спорттық туризм;

сауықтыру туризмі; экскурсия; мұражай. Жоғарыда аталған бағыттар бастауыш мектеп жасындағы балалардың сыныптан тыс жұмыстары кезінде жүзеге асырылады. Сыныптан тыс жұмыстар мыналарды қамтиды:

1. оқушылардың сабақтан тыс жұмыстарға ерікті түрде қатысуы;
2. білім мен дағдыларды қатаң есепке алудың болмауы;
3. сабақтан тыс тапсырмаларды орындаудағы білім алушылардың дербестігі мен бастамашылдығы [4, 15].

Кіші мектеп жасындағы оқушылардың сабақтан тыс іс-әрекетінің мақсаты - еркін таңдау негізінде баланың мүдделерін білдіру және дамыту үшін жағдай жасау. Патриоттық тәрбиені дамыту топтық және жеке нысандарда жүзеге асырылады.

Еңбек және қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру, сонымен қатар оқушылардың білімін дамыту этнопедагогика қызметінің бірқатар негізгі формаларына ықпал етеді. Мұндай сабақтардың тақырыптары туған өлкенің тарихы, салт-дәстүрі, тілі мен діні, өмірінің түрлі мәселелері болуы мүмкін.

Патриоттық бағыттағы түрлі сайыстар - балалардың өз Отаны туралы түрлі мәліметтерді игеруге деген қызығушылығын арттыру, белсенділік пен дербестікті дамытуға әсер етеді.

Патриоттық бағыттағы кештер - кіші Отанның өткенімен және оның дәстүрлерімен байланысты материалды игеру негізінде оқушының патриоттық рухын кеңейтуге мүмкіндік береді:

1. ауыл-аймақтың қарияларымен кездесу кештері;
2. мектептің өлкетану мұражайының жұмыс қызметі туралы баяндама;
3. қазақ ертегілері бойынша театрландырылған көріністер;
4. музыкалық сүйемелдеумен дәстүрлі ән кештері;
5. ұлттық спорттық ойындар бойынша отбасылық сайыстар.

Өлкетану апталары да оқушының туған елінің тарихы, батырлары мен би-даналарының асыл өсиетімен танысып, таным көкжиегін байытуға ықпал етеді. Бұл барлық оқушыларды өздерінің қалауы мен танымдық мүмкіндіктерін ескере отырып, пәндік іс-әрекетке қызықтыруға мүмкіндік беретін дәстүрлі жұмыс түрі.

Көрмелер - балалардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Көрмеде ұсынылған заттар фотосуреттер, суреттер, қолөнер, оқулықтар (қолдан жасалынған ат әбзелдері, әшекейлер, тұрмыстық заттар және т.б.), қатысушылар жасаған көптеген басқа заттар болуы мүмкін.

Өлкетану көрмелерінің тақырыптары да әртүрлі:

1. менің кіші Отанымның тарихы.
2. біздің өлкеміздің сәулетті көрікті жерлері.
3. біздің өлкеміздің танымал тұлғалары.

Жобалық жұмыстар – кіші мектеп жасындағы оқушыларды ұжымда шығармашылық зерттеу жұмысының тәсілдеріне оқыту; балалардың жеке, шығармашылық, зерттеушілік, оқу және т.б. қабілеттерін дамыту, оқушылардың оқытылатын пәннің мазмұндық жағын игеруі.

Экскурсия – нәтижесі терең және берік білім болатын қызықты ұжымдық жұмыстың үлгісі арқылы тәрбиелеу. Мұғалімдер мен оқушылар үшін экскурсия алдын-ала дайындықты қажет етеді (өзі тұратын өлкедегі тарихи оқиғалар орын алған жерлерге бару, ол жердің табиғатының таза болуына атсалысу және т.б.). Туристік-өлкетану жұмысында этнопедагогика құралдарын қолдану арқылы бастауыш сынып оқушыларының патриоттық мінез-құлқын қалыптастыру үшін үлкен әлеует бар. Әсіресе, балаларға туған-туыстарымен

жақынырақ танысуға көмектесетін тарихи-этнографиялық экспедицияларды ерекше атап өтуге болады.

Театрландырылған қойылымдар – балалардың жеке қасиеттері мен қызығушылықтарын дамытуға бағытталады (тарихта белгілі болған батырларды, билерді, дана қариялар мен аналарды, түрлі ертегі кейіпкерлерін сомдау арқылы шығармашылық қабілеті дамып қана қоймай, отанға деген сүйіспеншілік сезімі артып, ұлттың салт-дәстүрімен, тұрмыс-салтымен танысады).

Факультативтік сабақтар – өткен және қазіргі өлкенің белгілі аспектілері мен мұралары туралы оқушылардың білімін тереңдетуде ерекше маңызға ие. Факультативтік курстың мазмұны: білімнің логикалық байланысқан жүйесі және оқу бағдарламасына қарағанда ақпараттың үлкен көлемін қамтуы керек. Факультативтік курстардың тақырыптары: «Туған өлкенің табиғаты», «Менің өлкемнің батырлық өткені», «Ертегілер еліне саяхат», «Мың бір мақал, жүз бір жұмбақ» және т.б. [5, б. 51-52].

Қорытындылай келе, жоғарыда айтылғандардан жас патриоттарды тәрбиелеу үшін басты назарды білім беру іс-әрекетінің формаларына аудару керек, бұл оқушыларға болашақта қоғам үшін ең қызықты және сұранысқа ие бағыттар бойынша жүзеге асыруға көмектеседі.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Дүйсембінова Р.К. Қазақ этнопедагогикасын мектеп практикасына ендіру. – Алматы: Ғылым, 2012.
2. Отрадная Е.М. Роль внеурочной деятельности в начальной школе // Воспитание школьников. – 2018.
3. Пашкович И.А. Патриотическое воспитание: система работы, планирование, конспекты уроков, разработка занятий [Текст] – Волгоград: Учитель, 2006.
4. Бөлеев Қ., Бөлеева Л.Қ. Мұғалім және ұлттық тәрбие. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2000.
5. Асанов Ж. Оқушылардың этнопедагогикалық білімдері мен икемдіктері жүйесін қалыптастырудың дидактикалық негіздері. – Алматы: Арыс, 2005.

УДК 377.031

ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ КАК СПОСОБ РЕАЛИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА НА УРОКАХ ФИЗИКИ

Абдрахманов Ж.К., 1 курс, 7М05301 Физика, инженерно-технический институт имени А. Айтмухамбетова, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова

Поезжалов В.М., профессор, кандидат ф.м.н., Костанайского регионального университета имени А.Байтурсынова

В статье рассматриваются история происхождения проектной и научно-исследовательской деятельности, особенности проектной и исследовательской деятельности, технология и организация форм исследовательской деятельности на уроках физики, апробированные автором.

Проектная деятельность является неотъемлемой частью образования процесса. Метод позволяет развивать умственные и творческие способности учащихся, поиска необходимой информации и навыки самостоятельности. Проектная деятельность возникла в V веке до нашей эры. Сократ создал искусство под названием «майевтика» и предложил приобретать знания, скрытые в каждом человеке, путем диалога по важным вопросам [1, с.43].

Метод проектов возник в истории образования во второй половине XIX века в США. Основоположником данного метода является американский философ-идеалист Джон Дьюи. Проектный метод, предложенный Джоном Дьюи предполагал обучение, основанное на личном интересе учащегося по тому или иному предмету [2, с.103].

Обучение учащихся заключалась в самостоятельном выполнении «проектов»– определенных заданий, связанных с материалом предмета, но фактически объем теоретических знаний при этом был сокращен. Основная же идея – организация деятельности ребенка в социальной среде с целью расширения и обогащения жизненного опыта учащихся, как правило, реализовывалась. [2, с.105].

Основоположником отечественной школы метода проектов считается П.П. Блонский. На практике теоретические суждения и идеи П.П. Блонского попробовал реализовать русский ученый-педагог С.Т. Шацкий. По мнению С.Т. Шацкого воспитание учащегося должно быть воспитанием его самостоятельности в процессе творческой деятельности [3, с.134].. В 1905 году под руководством ученого, метод проектов стал использоваться в образовательном процессе. Однако так как первые проекты советских школ относятся к 20-м годам XX века, то многие из них получили политическую окраску. [3, с.136].

Образование в Казахстане меняется, соответственно присутствует необходимость поиска новых технологий, форм и методов преподавания. Чтобы у учащихся появилась активность в учебно-познавательном процессе, необходимо использовать нетрадиционные формы обучения. Одной из наиболее эффективных форм является проектный метод. Данный метод широко используется в школах, вузах Казахстана, на уроках и во внеурочной и внеклассной деятельности учащихся.

В ходе научно-исследовательской и экспериментальной деятельности учащиеся могут приобрести знания, умения, навыки самостоятельной работы и сотрудничество в коллективе, а также могут реализовать свои потребности в общении одноклассниками. Важно уметь отличать термин «научно-исследовательская работа» и «проектная работа»

Как и во многих других дисциплинах в физике могут быть успешно использованы элементы исследований. При изучении материала используются элементы исследовательской работы, ставящей перед учащимися познавательную задачу, выводящую ученика за пределы его знаний.

В школе используются элементы образовательной технологии организации исследовательской и проектной деятельности, основная цель которой – актуализация содержания и методов обучения за счет использования в учебном процессе результатов научного поиска и повышение эффективности самостоятельной работы школьников. Технология организации проектно-исследовательской деятельности привлекательна тем, что развивает потенциальные возможности школьников [3, с.141].

Научно-исследовательская работа– работа научного характера, связанная с научным поиском, проведением исследований, экспериментами в целях расширения имеющихся и получения новых знаний, проверки научных гипотез, установления закономерностей, проявляющихся в природе и в обществе, научных обобщений, научного обоснования проектов.

Исследовательская работа – это работа, которая чаще всего выходит за рамки школьного учебника. Данная работа не претендует на совершение открытий, изобретений, но в то же время, она позволяет раскрыть творческий потенциал учащегося, расширить горизонт познаний и приобрести новые умения и навыки.

Примером таких работ могут быть, например, работы, связанные с биофизикой, агрофизикой, геофизикой и некоторые другие. Тематика таких работ достаточно обширная, но можно привести примеры: «Влияние физических полей и излучений на растения, одноклеточные организмы», где рассматривается влияние магнитного и электрических полей, электромагнитных излучений, света на всхожесть, жизнедеятельность и продуктивность растений, выращивание рассады при монохроматическом освещении и т.д.

Проектная работа – это самостоятельная работа учащегося, направленная на решение конкретной проблемы, практическое достижение результата исследования. Особенностью проектной работы является то, что учащийся в принципе знает результат выполнения работы. Проектная работа позволяет учащимся приобрести навыки выполнения экспериментальной работы, продемонстрировать свои достижения в самостоятельном освоении содержания избранных областей знаний или видов деятельности.

Примерами данных работ, которые используются на уроках, могут служить в 7 классе: «Определение отношения массы к объему вещества» по теме «Плотность», «Что определяет силу трения», «Методы увеличения и уменьшения давления», «От чего зависит сила Архимеда», «Изучение зависимости силы упругости от удлинения пружины». В 8 классе тематика использования данных работ: «Изучение свойств зеркального отражения», «Зависимость испарения от температуры жидкости», «Изучение изменений температуры охлаждающей воды во времени», «Определение электропроводности веществ, входящих в состав предлагаемых тел», «Исследование зависимости угла отражения от угла падения», «Исследование зависимости угла преломления от угла падения света». В 9-10 классах можно использовать работы по темам: «Определение центра тяжести плоской пластины», «Зависимость силы, действующей на проводник с током, от направления линий магнитного поля», «Изучение закона Бойля-Мариотта». Один из примеров проектной работы представлены ниже.

Проектная работа «От чего зависит сила Архимеда?»

Цель работы: проверить на опыте от каких факторов зависит значение силы Архимеда.

Ход работы:

1. Измерьте выталкивающую силу, действующую на большую луковицу и маленькую луковицу. Сделать вывод (поставить + в таблицу)

2. Плотность луковиц одинаковая, а выталкивающая сила разная. Подумайте и сделайте вывод, зависит ли выталкивающая сила от плотности тела.

3. Подумайте и сделайте вывод, если бы луковица была другой формы, а вес ее остался тем же, изменилась бы сила Архимеда?

4. Опустите луковицы в соленый раствор. Измерьте силу Архимеда. Сделать вывод.

5. Погрузите луковицы на разные глубины. Сделать вывод.

Заполнить таблицу. Поставить + в графу

	Объем	Плотность	Форма	Плотность	Глубина

	тела Vт, $м^3$	тела $\rho_т$, $кг/м^3$	тела	жидкости $\rho_ж$, $кг/м^3$	погружения h, м
F-зависит					
F-не зависит					

Важной частью исследовательской и проектной работы является экспериментальная работа, которая подразумевает постановку эксперимента, иллюстрирующего законы и закономерности, известные в науке. Конкретный результат эксперимента, как правило, зависит от начальных условий.

Экспериментальная работа должна включать этапы проектирования, анализа технических схем, интерпретации результата. Экспериментальная работа часто является творческим развитием лабораторной работы. Хорошие экспериментальные работы, как правило, содержат элементы исследования.

Экспериментальные задания также можно отнести к экспериментальной форме учебной деятельности, в процессе решения которой учащиеся не только применяют известные законы и закономерности, но и приобретают навыки работы с измерением физических величин. Примерами данных работ могут служить в 7-м классе: «Определение отношения массы к объему вещества», «Определение выталкивающей силы», «Выяснение условий плавающих тел», «Зависимость силы тяжести от массы тела». В 8 классе: Исследование зависимости силы тока и напряжения от сопротивления», в 10-11 классах: «Свойства поверхности жидкости», «Знакомство с явлением дисперсии» и экспериментальные задачи: определить толщину листа бумаги, измерить массу тяжелой книги, рассчитать давление воды на дно сосуда и т.д.

Экспериментальная работа «Исследование зависимости силы тока и напряжения от сопротивления»

Цель: установить зависимость между физическими величинами U, I, R.

Ход работы:

1. Собрать электрическую цепь: источник, ключ, резистор, амперметр, вольтметр.
2. Снять показания силы тока и напряжения, когда в цепи резистор 2 Ом.
3. Снять показания силы тока и напряжения, когда в цепи резистор 4 Ом.
4. Результаты записать в таблицу:

Сопротивление R, Ом	Сила тока, I, А	Напряжение, U, В
2		
4		
6		
8		

5. Построить график зависимости силы тока от сопротивления
6. Сделать вывод, какой зависимостью связаны сила тока и сопротивление.
7. Построить график зависимости напряжения от сопротивления.
8. Сделать вывод, какой зависимостью связаны напряжение и сопротивление.

Положительным аспектом в исследовательской и экспериментальной деятельности учащихся в физике является то, что в процессе этой работы можно выявить одаренных учащихся, которых впоследствии можно будет приобщить к серьезным занятиям наукой. А в средних и старших классах привлекать к созданию научно-исследовательских работ по физике. В результате данной деятельности учащиеся приобретают навыки мышления, такие как способность анализировать, классифицировать, сравнивать, оценивать, проверять

предположения, доказывать, выявлять причинно-следственные связи, делать выводы, изобретать новые вещи, вести диалог и решать проблемы в малых группах.

Если проводить небольшое сравнение между олимпиадами и научно-исследовательскими работами, то олимпиада больше направлена на демонстрацию знаний и навыков самого предмета, а научно-исследовательская работа – это работа научного характера по определенной теме, направленная на поиск, исследование и проведение экспериментов в определенной области исследования.

Таким образом, основной целью современного образования является подготовка всесторонне развитой личности, поэтому одним из аспектов современного образования является вовлечение младших школьников в проектную деятельность.

Проведя теоретический анализ особенностей проектной деятельности, можно сделать вывод, что она является видом деятельности, достаточно сложным для овладения учащимися, а особенно младшими школьниками, поэтому необходимо помочь учителям организовать как вид деятельности, так и подбор тематики научных проектов, чтобы он учитывал возрастные особенности школьников.

Список использованных источников:

1. Килпатрик, В. Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе / В. Килпатрик. - Л.: Брокгауз-Ефрон, 1925. - 43 с.

2. Дьюи, Дж. Школы будущего / Дж. Дьюи, Э. Дьюи // Народное образование. – 2000. – 103-105 с.

3. Шацкий С. Т. Педагогические сочинения. в 4 т./ С. Т. Шацкий; сост. А. П. Кубарева, Д.С. Бершадская под ред. И. А. Каирова - М.: Просвещение, 1964 -134-141 с.

ӘОЖ 81´367

ТОЛЫМСЫЗ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ

Асылбекова Н.Ө., – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,

Ожар С.Ғ., – 5В011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 4 курс студенті, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,

Карібозина Ж.М., – 5В011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 4 курс студенті, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.,

Мақалада толымсыз сөйлемдердің зерттелуі мен атқаратын қызметі қарастырылады. Профессор Н.Сауранбаев пен Ғ.Әбухановтың оқулықтарында сөйлемдер туралы ғылыми зерттеулер кеңірек сөз болады, ғалымдар пікірлері талданып, жан-жақты мағұлмат берілді.

Қазақ тіл білімінде құрылымдық-грамматикалық синтаксис өз деңгейінде тиісті жетістіктерге жетті деп айтуға әбден болады. Синтаксистік құрылыстың, атап айтқанда, сөз тіркесі мен сөйлемнің құрылымдық үлгілері, ғылыми моделі түгел дерлік түзілді. Қазақ тілі синтаксисінің статикалық күйінің барлық бейнесі жасалып сараланады. Ал тіл қарым-қатынас құралы ретінде қызмет атқару үшін динамикалық процеске түсуі қажет. Сөйлеудегі синтаксистік құбылыстардың өзіндік заңдылықтары бар. Осы орайда, қазақ тілінде әлі де

болса зерттеуді қажет ететін мәселелердің барлығы жеткілікті. Мектеп грамматикасында жай сөйлемнің толымды және толымсыз болып бөлінуі тұрлаулы мүшелеріне байланысты. Егер тұрлаулы мүшелерінің біреуі я екеуі де айтылмай, олардың не екені басқа сөздерден білініп тұрған сөйлем толымсыз болады.

Профессор Н.Сауранбаевтың педучилищеге арналған оқулығында толымды сөйлем деп бастауышы мен баяндауышы, кейде толықтауышы түгел айтылған сөйлемді айтады да, толымсыз сөйлем деп сол аталған тұрлаулы мүшелер мен толықтауыш қатыспай тұрған сөйлемді айтады [1, 46 б.].

Ғ.Әбухановтың педучилищеге арналған оқулығында мынадай анықтамалар беріледі: «Белгілі ойды білдіру үшін керекті мүшелері түгел айтылған сөйлемді толымды сөйлем дейді», «Сөйлемде айтылуға тиісті тұрлаулы не тұрлаусыз мүшелердің бірі айтылмаған сөйлемді толымсыз сөйлем дейді» [2, 31 б.]. «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында: «Ойға қатысты мүшелері түгел айтылмаған олқы сөйлемдер толымсыз сөйлем болады» деген анықтамалар берілген. Бұл анықтамалардың қайсысы дұрыс, қайсысы сол сөйлемдердің негізгі жаратылысына сай келеді? Байыптай қарағанда, бұлардың қай-қайсысы болсын толықтыруды, нақтылай, анықтай түсуді керек етеді. Мектеп грамматикасындағы анықтама тұрғысынан қарасақ, толымды сөйлемге әрқашан да жақты сөйлемдер, оның ішінде бастауышы мен баяндауышы түгел қатысып тұрған сөйлемдер жатқызылады. Ал бастауышы жоқ жақсыз сөйлемдер мен бастауышы белгісіз жақты сөйлем үнемі толымсыз сөйлем болады.

Профессор Н.Сауранбаевтың берген анықтамасына қарағанда, толықтауыштың қатысу-қатыспауы да сөйлемнің толымды я толымсыз екендігін білдіреді. Сонда бұған анықтауыш пен пысықтауыштың қатысу-қатыспауы не себепті ескерілмеген деген заңды сұрақ туады.

Ғ.Әбухановтың педучилищеге арналған оқулығы мен «Қазіргі қазақ тілі» оқулығының анықтамалары бір-біріне ұқсас. Мұнда ойға қатысты мүшелерінің түгел қатысу-қатыспауына негізделген. Бұл анықтама жапы алғанда дұрыс болғанмен, тым абстрактылы, жалпылама сияқты. Өйткені сол ойға қатысты мүшелердің түсіп қалуы немен байланысты, олардың түсіп қалғандығын немесе түспей тұрғандығын қалай білуге болатыны нақты көрсетілмеген. Сөйлемнің толымсыз не толымды болуы жөніндегі пікір алалықтары тек қазақ тіл білімінде ғана емес, жалпы совет тіл білімінде, соның ішінде орыс тіл білімінде де бар. Орыс тілінде толымды сөйлем деп өз алдына жеке тұрғанда мағыналық дербестігін сақтай алатын сөйлемді айтады да, толымсыз сөйлем деп жеке айтылғанда, мағыналық дербестігі болмай, тек контексте тұрғанда, белгілі бір мүшелері қатыспайтын сөйлемді айтады. Сөйлемнің толымды я толымсыз болуы үшін пәлен мүшенің болуы не болмауы міндетті деп үзілді-кесілді айтылмай, ыңғайына қарай тұрлаулы да, тұрлаусыз да мүшелерінің біреуі не екеуі түсіп қала береді [2, 32 б.].

Біздіңше, толымды сөйлем мен толымсыз сөйлем анықтамасы сол сөйлемдердің дербес айтылуы мен контексте айтылуына қарап берілуі керек. Осылай еткенде, тек бастауыш-баяндауыш қатынасындағы жақты сөйлем ғана емес, сонымен қатар жақсыз сөйлем де толымды я толымсыз болып тұра алады. Мейрамның Мұздыбайға соға кеткісі келді (Ғ. Мұст.) деген сөйлем құрылысы жағынан жақсыз сөйлем болса, мағынасы жағынан толымды сөйлем, оны контекске байланыссыз дербес айтсақ та, мағыналық мазмұны олқы болып тұрған жоқ. Сонымен, толымды сөйлемге мына сияқты анықтама берген жөн сияқты: Дербес айтылғанда, мағыналық мазмұны толық берілген сөйлем толымды деп аталады.

Толымды сөйлем жалаң да, жайылма да бола алады. Кейбір сөйлемде толымды сөйлем болу үшін бастауыштың үнемі қатысып отыруы міндетті емес. Бұл әсіресе баяндауыштары I, II жақ жіктік жалғауда тұрған сөйлемдер. Ертең саяхатқа шығамыз.

Мектепке барасың ба? т.т. Бұл сөйлемдерде біз, сен деген бастауыштары айтылмаса да, сөйлемнің толықтығына ешбір нұқсан келтірмейді. Сондықтан I, II жақты сөйлемдердің бастауыштары айтылмаса да, олар толымды сөйлем бола береді. I, II жақтық жіктеу есімдіктерінің қатысуы, әсіресе диалог сөздерде, көбінісе логикалық екпін түсіріп, назар аудару үшін керек сияқты. Итбай урядникті бетінен алып тастағалы адыран қарады. Сіз отпен ойнайсыз? Мен білем өлмес жерімді! Мен сізге рұқсат бермеймін! Мен сізден ол рұқсатты сұрамаймын! (С.М.). Бұл диалог сөйлемдерде екі адамның ерегіс жағдайын көрсеткендіктен, әрқайсысы өзінің «менің» сөйлем сайын баса айтып тұр. Баяндауышы III жақта тұрған сөйлем, егер бастауышы айтылмаса, толымсыз сөйлем болады. Мұның әр түрлі себебі бар: 1) III жақтың арнаулы жіктік жалғауы тек етістіктің ауыспалы осы шағы (айтады, келеді) мен бұрын өткен шағында (айтыпты, келіпті) ғана болады да, басқа түрінде болмайды. 2) III жақтық бастауыш ол, олар деген жіктеу есімдіктері болумен қатар, есімдіктің басқа түрлері де, зат есім және заттан басқа да сөз таптары бола береді.

Сондықтан баяндауыш формасына қарап, оның бастауышының III жақта екенін әйтеуір білгеніміз болмаса, нақты қай сөз екенін, әңгіменің кім туралы болып тұрғанын бірден аңғара алмаймыз. Келіп қалды! – дегенде, сол келушінің кім екені я не екені күліп тұрған адамдарға белгісіз. Сондықтан да, не келіп қалды? Кім келіп қалды? – деген қосымша сұрау қоюға мәжбүр боламыз. Демек, баяндауышы да, толымсыз сөйлемі болып есептеледі. Оның кім я не туралы айтылып отырғаны контекстен білінеді.

Қазақ тілінде баяндауышы етістіктен болған III жақтық сөйлем толымсыз болса да, дербес айтыла береді және орнын ауыстырса да, өзінің баяндауыштық қасиетін жоғалтпайды. Баяндауышы есімдерден, әсіресе зат есімнен және тұйық етістіктен болған сөйлем дербес айтылмай, әрқашан да бастауыштың болуын қажет етіп тұрады. Мұндай сөйлемдердің бастауышы тек диалогта, жалпы контексте ғана түсіп қалады. Танысып қой, Сергей Петрович Щербаков, өзіңдей ескі шахтер, болашақ трест бастығы. Механик Козлов, слесарь Лапшин, мына кісі – инженер Орлов (Ғ. Мұст.). Осы сөйлемдердегі Сергей Петрович Щербаков, өзіндей ескі шахтер болашақ трест бастығы. Механик Козлов, слесарь Лапшин дегендер – сол сөйлемдердің баяндауыштары. Бұлардың бастауыштары айтылмай түсіп қалған. Егер бұл сөйлемдерді осы қалпында дербес айтса, өз алдына сөйлем бола алмайды. Мысалы: Біздің мақсат – орманды өз ауданымызға тарту (Ғ. С.).

Бұл – толымды сөйлем. Ал оның бастауышын айтпай өз ауданымызға тарту деп қана қойсақ, дербес тұрғанда, сөйлем болмайды, контексте тұрғанда ол – бастауышы айтылмай тұрған толымсыз сөйлем болады [1, 23 б.]. Қазақ тілінде толымсыз сөйлем болудың мынадай жағдайлары бар:

1. Диалог. Мұнда толымсыз сөйлемдердің алуан түрлері жасалады. Диалог – екі я бірнеше адамның кезектесіп сөйлесуіне құрылатындықтан, сұрау-жауап не айтылған хабарға тыңдаушының өз көзқарасын білдіру түрінде болады.

Диалогта сөйлесуші адамдар өздерінің назарын белгілі бір мүше арқылы берілуге тиісті хабарға бөледі де, сол сөйлемнің жалпы құрылысына көңіл аударып жатпайды. Осының салдарынан алдыңғы сөйлемде айтылған белгілі бір мүше соңғы сөйлемде қайталануға тиіс болғанмен, айтылмай қала береді. Бұл мүше тұрлаулы да, тұрлаусыз да мүше болуы мүмкін. Мұндайда тұрлаулы мүшелері түгел түсіп қалып, тұрлаусыз мүшенің өзі тұрса да, ол – сөйлем деп танылды, тіпті кейде сөйлем құрамында өздігінен мүше бола алмайтын кейбір көмекші сөздер де уақытша „сөйлем” орнында тұрады. Диалогқа тұрлаусыз мүшелер ортақ болып, олар соңғы сөйлемде айтылмай қалса, тұрлаулы мүшелері түгел болғанмен, ол сөйлем – толымсыз болады. Мысалы: Барлық оқу-тәрбие жұмысын бүтіндей қайта құру қажет. Атап айтқанда? ... (М.И.) Соңғы сөйлемнің орнында атап айтқанда деген

қыстырма сөз ғана тұр, ол – сұраулы сөйлемнің қызметін атқарады. Бұл не құс? Бүркіт. Жаңа не ұстады ол? Қарсақ. (С.М.) Қайда келеміз? Қайлашыларға. Қашан келдіңіз? Кеше. (Ғ.Мұст.) Шырағым, кім баласысың? Тұяқтың. (С.М.) Бұл диалогтарда қарсақ (тура толықтауыш), қайлашыларға (жанама толықтауыш), кеше (мезгіл пысықтауыш), Тұяқтың (анықтауыш) деген тұрлаусыз мүшелер ғана айтылып, сөйлемнің тұрлаулы мүшелері қатыспаған.

2. Контекст. Мұнда өзара тетелес тұрған сөйлемдердің алдыңғысында айтылған бір мүше соңғысында айтылуға тиіс болса да, ой оны айтпаса да түсінікті болатындықтан түсіп қалады. Бірақ контексте тұрлаулы мүшенің біреуі айтылады да, толымсыз сөйлем болады. Екеуінің де ұстаздарын – Киселев қой? Білем, Алматыда жолыққан. Тамаша адам! (Ғ.С.) Ұзаған жоқ, ,,қайдасыңның” иелері адырдан өрлеп шыға келген-ді. Үш-төрт атты. Бет пішіндері көзге түсіп тұрған жоқ (Ғ.С.). Бұл мысалда Алматыда жолыққан, тамаша адам, үш-төрт атты дегендер – бастауышы түсіп қалған толымсыз сөйлемдер. 3. Қорытынды. Құрмалас сөйлем құрамындағы толымсыз сөйлем. Мұнда бірінші жай сөйлемдегі бір мүше екіншісінде айтылмай түсіп қалады. Арша болды-ақ, биік тау (Ғ.С.). Ендігі жер оған таныс еді – жылдағы жайлау. Не де болса жақындап көруге бұрыла бергенде, шоқығандар әрі қарап қаша жөнелді – қасқыр! (С. Мұқанов.) Бұл мысалдарда құрмаластардың соңғы жай сөйлемдері – биік тау, жылдағы жайлау, қасқыр – толымсыз сөйлем түрінде айтылған: алғашқы сөйлемде баяндауыш түсіп қалса, соңғы екеуіне бастауыштары түсіп қалып тұр. Кейде бірінші жай сөйлем толымсыз мәнде айтылады да, оның мағынасы екінші сөйлемнің мазмұнымен толықтырады. Баймағамбет біледі: осындай күйдің артынан Абай көбінесе қағаз, қарындаш алғызады (М.Әуезов.).

Алғашқы жай сөйлемде тұрлаулы мүшелер түгел, сонда да екінші сөйлемде салыстырғанда, ол – толымсыз, оның мағынасы соңғы сөйлем арқылы толықтырылған. Егер соңғы сөйлемнің дербестігін жойып, жай сөйлемге айналдырсақ, ол толымдыға айналады: Осындай күйдің артынан Абайдың көбінесе қағаз, қарындаш алғызатынын Баймағамбет біледі. Құрмаластың құрамындағы бірінші сөйлемнің кейде баяндауышы түсіп қалып, бастауышы ғана тұрады, бірақ оның соңғы сөйлем арқылы берілген ойға қатысы болады. Сонымен, жоғарыда айтқандарымызды жинақтай келгенде, толымсыз сөйлемге мынадай анықтама беруге болады: Тұрлаулы я тұрлаусыз мүшелерінің біреуі не екеуі контекске байланысты түсіп қалып, оның түсіп қалғандығын көрші тұрған сөйлемге қарап білуге болатын жай сөйлемнің түрін толымсыз сөйлем дейміз.

Қазақ тіл білімінде құрылымдық-грамматикалық синтаксис өз деңгейінде тиісті жетістіктерге жетті деп айтуға әбден болады. Синтаксистік құрылыстың, атап айтқанда, сөз тіркесі мен сөйлемнің құрылымдық үлгілері, ғылыми моделі түгел дерлік түзілді. Қазақ тілі синтаксисінің статикалық күйінің барлық бейнесі жасалып, сараланады. Ал тіл қарым-қатынас құралы ретінде қызмет атқару үшін динамикалық процеске түсуі қажет. Сөйлеудегі синтаксистік құбылыстардың өзіндік заңдылықтары бар. Осы орайда, тіл білімінде толымды және толымсыз сөйлемдерді белгілі бір тиісті сөйлем мүшесінің не болмаса мүшелерінің қатысу-қатыспауына байланысты ажыратылып жүр. Сондықтан мүшеленбейтін сөйлемдерді толымдытолымсыз деп бөлуге келмейді. Толымды-толымсыз болып келетін сөйлемдер біркұрамды және екіқұрамды сөйлемдер де кездеседі. Толымсыз сөйлемдердегі тиісті мүшенің я мүшелердің қатыспай тұруының екі себебі ретінде контекст пен ситуация деп бөлуге болады. Бүгінгі зерттеліп отырған мәселенің түйіні толымсыз сөйлемдердің қызметі мен құрылымын ашып, толық сипат беру үшін ең алдымен тілдік семантика мен сөйлеу семантикасын ажырата білудің маңыздылығында. Бұл зерттеуімізде жай сөйлем синтаксисінің зерттелуіне қосқан ғалымдар пікірлері талданып, жан-жақты мағұлмат берілді.

Атап айтар болсақ, Жақыповтың «Сөйлеу синтаксисінің сипаттары» атты диссертациялық еңбегінде ғалым толымсыз сөйлемдерді контекстегі атқаратын қызметіне қарай:

- бастауышсыз толымсыз;
- анықтауышсыз толымсыз;
- пысықтауышсыз толымсыз;
- толықтауышсыз толымсыз;
- баяндауышсыз толымсыз – элипсистенген сөйлем деп жіктеп, түрлі мысалдармен дәлелдеген [3, 21 б.].

Ұ.Керімбекова бастауыштың төмендегідей жағдайда сөйлем құрамынан түсіп қалатындығын көрсетеді: Қатар айтылған сөйлемдер мағыналық байланыста келіп бір сөзге ортақтасқанда, бастауыш түсіп қалады. Белгілі бір контекстің алғашқы сөйлемінде айтылғандықтан, бір сөзді қайталай бермеу үшін бастауыш қатыспайды. Бұл бастауышсыз толымсыз сөйлемдер алдыңғы сөйлемдегі ойдың тікелей мағыналық жалғасы ретінде келіп, аталған субъектінің қосымша белгілері, іс-әрекет, қимылын көрсетеді. Мұндайда бірнеше сөйлемнің бір ғана бастауышы болады [4, 46 б.]. Осындай бір бастауышқа ортақ толымсыз сөйлемдер молынан кездеседі.

Мысалы: *Іштей Мәніке Абайды ұнатпайды. 2. Оңашада Ысқаққа, малшы, көршіге Абай аулын, Абай балаларын, тіпті Абайдың өзінің кей мінезін де жақтырмай, сыртынан қыжырта сөйлеп отырады. 3. Өзі және Абай айтты деген күндегі сөзінің бәрін естіп, жадына сақтай біледі. 4. Бірақ оның жақсы сөзіне бір сүйсінген емес* (М.Ә.). Күрделі синтаксистік тұтастықтағы төрт сөйлемге ортақ бастауыш — Мәніке. Жазушы бұл сөзді қайталай бермеу үшін түсіріп қолданып тұр.

Қорыта келгенде, толымсыз сөйлемдерге байланысты бастауышсыз толымсыз сөйлемдер, анықтауышсыз толымсыз сөйлемдер деп бөліп қарастырған ғалымдардың еңбектері де зерттеудің кең көлемділігін көрсетері сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сауранбаев Н.Т. Өмірі мен ғылыми мұрасы жайында. – Алматы, 1974.
2. Әбуханов Ғ. Қазақ тілі. – Алматы, 1982.
3. Жақыпов Ж.А. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды: ҚарМУ баспасы, 1999. – 67 б.
4. Керімбекова Ұ. Бастауышсыз толымсыз сөйлем // Қазақстан мектебі. – 1973. – № 5. – 47 б.

ӘОЖ 811.512.122.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ

Асылбекова Н.Ө., – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Эрлепесова Г.Т., – 5В011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Мақалада фразеологизмдердің коммуникативтік қызметі фразеологизмнің және мақал-мәтелдің де тілде өмір сүруі – олардың экспрессив қызмет атқаруына тікелей байланысты талданып, жан-жақты қарастырылады.

Тілде дайын күйінде қолданылатын, өзіндік ішкі астарға құрылған семаникасымен сипатталатын құрылым ретінде ұйымдасқан мақал-мәтел коммуникативтік фразеологизмдердің қызметі сөйлем ретінде танылады. Егер мақал-мәтелдік құрылым коммуникативтік қызметпен байланыспаса, ондай мақал-мәтелдің грамматикалық құрылымы мен синтаксистік формасы сөйлем анықтамасын формальды түрде атқарып тұр деген сөз. Мысалы, мақал-мәтелдердің эллипсистік қолданысы, олардың құрамында тұрлаулы мүшелердің түгел болмауы т.б. сияқты құрылымда қалыптасуы, олардың сөйлем анықтамасына формальды түрде жауап беретіндігін көрсетеді. Мақал-мәтелдер парадигмасының негізіне де грамматикалық категориялардың морфологиялық көрсеткіштері алынады, сондай-ақ, сөйлем ретінде, мақал-мәтелдердің синтаксистік формалары мен құрылымы олардың парадигмасы болып табылады.

Өйткені, мақал-мәтел коммуникативтік фразеологизмдердің синтаксистік парадигмасы әр түрлі сөйлем үлгілері бойынша ұйымдасады. Сөз шеберлері оларды өзгертпей де, өзгертіп те қолдана береді. Мақал-мәтел коммуникативтік фразеологизмдердің арасында өзгертіп қолдануға икем тұратындары көбіне екі сөзден тұратын сөз тіркесі түріндегі үлгілері (сыныққа сылтау, сұлуынан жылуы т.б.), жай сөйлем түріндегі құрылымдылары (пәледен машайық қашыпты, суға кеткен мал қармайды т.б.). Мысалы: - Бүлінген елден бүлдіргі алма дегені қайсы? Бөтен болса бір сәрі (М.Ә.). Жанталасып жүріп тапқан ақшаң, мұқтажыңның біріне жетсе, біріне жетпейді. Қысқа жіп күрмеуге келе ме ? (С.С.). Мақалдар мен мәтелдер үш жақты ерекшелігі бар тұлғалар екендігіне ғалымдар ертеден бері-ақ назар аударып келеді. Біріншіден, мақалдар мен мәтелдер фразеологизм сияқты тілдік құбылыс; екіншіден, пайымдау мен ой-пікірдің түйіні ретінде логикалық тұлға; үшіншіден, келелі ой, кең мазмұнды қысқа айтып, қорытынды жасаудың тамаша үлгісі. Мақал-мәтелдің осындай үш жақсы қасиеті оларды тілдік құбылыс ретінде және ойлау құбылысы ретінде бөлек-бөлек зерттеуді қажет етеді. Біздің мақсатымыз: мақал мен мәтелдің фразеологизмге қатысты мәселесіне жан-жақты тоқтала отырып, олардың фразеология аумағына ену-енбеу мәселесін анықтау болып табылады. Мақал-мәтелдер сөйлеу кезінде тыңнан жасалынбайды, даяр қалпында жұмсалады, құрамдары әрқашан тұрақты, мақал-мен мәтелдер талай ғасырлар жүйесі, сондықтан әбден ой елегінен өтіп екшеленген, сөйтіп тұрақталған оралымдар. Мақал мен мәтелдердің ішінде тура мағынасында ұғынылатындары да бар, яғни олардың мағыналары құрастырушы сөздердің мағыналарынан туады. Олардың тұрақтылығы мағыналарының астарлы келетінінде емес. Керісінше, олардың даналық қорытындылар болып келуінде. Мақал мен мәтелдер де әртүрлі дәуірдегі нақты өмір шындығана, халықтың ерте кездегі ұғымына, ой-санасына сай келіп отырады. Ішкі лингвистикалық және экстралингвистикалық даму заңдарына сәйкес белгілі бір мақал мен мәтелдердің негізгі, тікелей мағынасы мен туынды, бейнелі мағынасы әр кез өзгеріп отырады. Мақал мен мәтелдердің туынды мағыналары, фразеологизмнің туынды мағыналарының қалыптасуы сияқты, екінші кезекте, бертін келе даму процесінде өрбіген. Осыдан келіп, фразеологизмнің және мақал-мәтелдің де тілде өмір сүруі – олардың экспрессив қызмет атқаруына тікелей байланысты деген қорытынды туады. Ал мақал-мәтелдердің туынды мағынаға өтпеген топтарының мағынасы фразеологиялану процесінің үстінде деп түсінуге болады, өйткені мақал-мәтелдердің бұл тобының әрқайсысының меншікті мағыналық жақтары бар, ішкі астарға ие бола бастаған, оларға арнайы талдау жасау нәтижесінде ғана ішкі астарға ие бола бастаған, оларға арнайы талдау жасау нәтижесінде ғана ішкі астарға анық-айқын көз жеткізуге болады. Мақал-мәтелдердің игі қасиеттерге

үндеу, уағыз-өсиет сипатында болатындары баршаға мәлім, яғни ішкі мазмұнның сыры олардың өздеріне ғана тән, меншікті мағынасы бар ой екендігін дәлелдейді.

Мақал-мәтелдер фразеологизмдер сияқты, компоненттік құрамын сақтап қолданылады, олардың компоненттерінің орнын ауыстыруға болмайды, олар қай тұрғыдан болсын, я морфологиялық, я синтаксистік тұрғыдан болсын, өзгеріссіз, даяр күйінде қолданылады. Мәселен *«Аздың қадірін білмеген, көптің қадірін қайтіп білер»* деген мақалда құрамындағы жеке сөздердің берер мағынасы сөз болып отырған жоқ, түгел бір мақалдың тұтас мәні сөз болып тұр.

Мақал-мәтелдердің фразеологиялық түйдектерге жататын тобына (коммуникативтік фразеологизмдер) мынадай мысалдар келтіруге болады: *Ауыл итінің құйрығы қайқы, әркімнің өз жейдесі етіне жақын, ұшарымды жел біледі, қонарымды сай біледі* (тұрлауы жоқ тұрақсыз адам туралы); *Екі өгіз сүйкенсе ортасында шыбын өледі* (бекерден-бекер зардап шегу мағынасында); *Соқыр тауыққа бәрі бидай* (талғамы жоқ); *Келісіне қарай келсабы* (бір-біріне сай); *Ұлық болсаң, кішік бол* (бастық болсаң, айғайлап болма, лауазымға ие болсаң кішіпейілділік көрсет) т.б.

Мақал-мәтелдердің мағынасы сөйлемнің бастапқы мағынасымен жарыса отырып дамиды да, келе-келе астарлы мәнге ие болады. Мысалы: *«Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында», «Біреуге ор қазба, өзің түсесің»* дегендер тура мағынасымен қатар, ауыс мағынаға ие, ол мағыналар бір-бірімен астарласып жатыр. *«Адам аласы»*, яғни адамның жаман пиғылы, жағымсыз жақтарын сырт бітімінен көре, сезе алмаймыз. Демек, сөйлемнің фразеологиялық мағынасы *«ала»* сөзінің метафоралық ауыс мағынасының негізінде қалып-тасқан. *«Біреуге ор қазба, өзің түсесің»* сөйлемдегі туынды мағына біреуге ор қазу бөлігінің семантикалық өзгерісінің жемісі, яғни *«басқаға жамандық жасау»* ұғымын береді. Ал «өзің түсесің» сыңары *«ор»* сөзімен байланысты туынды мағынасын дамытып, тұтас сөй-лем *«басқаға жамандық жасасаң, өзің де жамандықтан аулақ қалмайсың»* дегенді білдіріп тұр.

Ал фразеологиялық түйдекке айналған мақал-мәтелдер мағыналық жақтан сұрыпталып, екі ұдай ұғым тудырмайтындай болып тиянақталады, яғни фразеологиялық түйдектердің бойынан тек фразеологиялық мағынаны, сөйлемнің меншікті мағынасын ғана ұғамыз. *«Ит үреді, керуен көшеді», «Семіздікті қой көтереді», «Қойға қоңырау жараспас», «Біреудің қолымен от көсеме», «Бесіксіз үйде береке жоқ», «Тисе-терекке, тимесе-бұтаққа»* мақал-мәтелдерде уағыз, өсиет, үндеу сипатын білдірумен қатар, белгілі бір ойды жеткізуге астарлы мағынада қолданылады, яғни пайымдаушылар мұндай мақал-мәтелдердегі астарды ешбір күмәнсіз түсініп қолданады [1].

Кейбір мақалдар тура мағынаны ғана береді. *«Көп жасаған білмейді, көпті көрген біледі»* деген мақал шын мәніндегі өмір тәжірибесінен алынған, көбіне тура мағынасында қолданылады. Сонымен қатар, әрбір мақалды айтқанда, *«адам, кісі»* категориясына байланыстырып айтамыз, соларды сипаттауда қолданамыз. Мақалдың тура мағынада ұғынылатынының өзінде әйтеуір бір салыстыру, телу, теңестіру, шендестіру, астарға айналдыру білініп тұрады.

Құрмалас сөйлем формаларындағы мақал-мәтелдердің құрамындағы бір бөлігі тура мағынада айтылғанымен, екінші сыңары уағыз, өсиет, үндеу сипатында келіп, тұтас пікір қатар беріледі. Мақал-мәтелдер ауыс мағынада қолданылғанда да, олардың құрамындағы компоненттер тұтас мағынадан қалыс қалмайды. Мысалы: «Атаның сақалына қарама, айтқан мақалына қара» *ұғып ал* мағынасында.

Мақалдардың енді біреулері шындық болмыстағы зат я құбылысты, іс-әрекеттегі т.б. өмірдегі, тұрмыс-тіршіліктегі, қоғамдағы бар нәрсені тура мағынасында сипаттайды. Мысалы: *«Аурудың жақсысы, дәрінің тәттісі жоқ», «Астың дәмін тұз келтірер»,*

«Сиырды теппейді, сүтті төкпейді» т.б. Бұлар игі қасиеттерге үндеу, өсиет сипатында қолданылады. Мәтел белгілі бір ұғымды меңзеп атайды да, мақал ұғымды тікелей атайды. Халқымыз *«Тұз астың дәмін келтірсе, мақал сөздің мәнін келтіреді»* дейді.

Тура мағына беретін мақалдар өз тарапынан астарлы мәнде де қолданылуы мүмкін. *«Кісінің кісілігі киімінде емес, білімінде»* деген «ақымақтың да сәнді киінетіндігін» меңзеп тұр. Мақал-мәтелдердің атам заманнан бері қарай «астарлы сөйлеу», «тұспалдап, жұмбақтап сөйлеу», «сөйлеудің ауыспалы түрі», «бұрмалап сөйлеу» деп анықталып келе жатқаны белгілі [2].

Мақал-мәтелдердің айтылу мақсатының өзі әйтеуір астарға бағытталғандығы байқалып тұрады.

Мақал-мәтелдерді логикалық жақтан қарастыру олардың астарлы мағынада қолданылуға икемдігін көрсетеді. *«Ақымақ асқынса анасын сабар», «Ақылды өзінен көреді, ақымақ ағайыннан көреді», «Ақымақ атқа мінсе шаба жөнеледі»* т.б. мақал-мәтелдерде ақымақ, тентек, жаман адамдардың қылығы туралы айтылып тұрған сияқты. Шын мәнінде осы мақалдардың бәрі де адамның ерсі мінез-құлқын, жат іс-әрекетке барған адамның кім екендігін білдіретінін айтып тұр. «*Жаманды көрмей жақсыны танымайсың», «Әдептің не екенін, әдепсізді көргенде ұғарсың», «Ащының дәмін татпай, тәттіні білмейсің»* т.б. мақал-мәтелдерді «көрмей, сезбей жақсыны жаманнан ажырата алмайсың» дегенді жеткізеді.

Логикалық байланыстың сипаты, мәні мақал мен мәтелдерде айтылатын зат пен құбылыстардың арасындағы қатынастардың сипатымен анықталады. Өмірде біреу кішігірім, я болмаса маңызды емес мәселеден үлкен мәселе туындатып, маңызсызды маңызды етіп көрсетуге тырысса, ойымызға бірден *«Түймедейді түйедей етеді»* оралымы түседі. Басқаша айтқанда, шындық өмірдегі заттар мен құбылыстардың арасындағы қатынастардың, байланыстардың сипаты негізінде, әрбір жағдайға сай, нысанаға дәл тиетін мақалды я мәтелді таңдаймыз. Ол мақалды я мәтелді айтқан кезімізде әрбір қазақ тілін білетен адам біздің қандай жағдайды астарлап тұрғанымызды біледі. Бұдан шығатын қорытынды: семантикалық жақтан даму үстіндегі мақал-мәтелдер дағдылы жағдайды сипаттаудың негізінде бейнелі, образды мағынаны да тұспалдап білдіреді. «Бұрынғының кісісі – бүгінгінің кішісі» дегенде «көрген-білгені, тоқығаны бар адам» деген ой беріліп тұр. *«Жақсы байқап сөйлер, жаман шайқап сөйлер»* мақалындағы айтылмақ ой ойланып сөйлеу мен ойланбай сөйлеудің қандай екенін сипаттайды.

Мақал-мәтелдердің меншікті мағынасы, яғни қайсы бір логикалық жағдайда, ситуацияға қатысты ұғынылатын астарлы мағынасы ескерілуі тиіс, себебі осы фактордың арқасында олар әрдайым даяр күйінде қолданылады және фразеологизм емес тұрақты тіркестерден ажыратылады. Бұл семантикалық фактор сөйлем түріндегі мақал-мәтелдердің тобының тура мағынада да, семантикалық даму, өзгеру барысында ие болған логикалық ситуацияға байланысты айтылатын мағынасында да қолданылады.

Сөйлеу кезінде тыңнан жасалынбай, даяр қалпында қолданылу жағынан мақал-мәтелдер фразеологизмдерге ұқсайды. Мақалдар негізінен екі бөлімді болып келеді де, алдыңғысында іс-әрекеттің шарты мен жағдайы айтылып, соңынан сол пікірді түйіндеп қорытындылайды. Я болмаса, екі нәрсені бір-біріне қарсы қойып салыстырады. Мысалы: *«Жақсымен жолдас болсаң, жетерсің мұратқа, жаманмен дос болсаң, қаласаң ұятқа», «Сұлу – сұлу емес, сүйген сұлу», «Аяғы жаман төрді былғайды»* т.б. Мақал тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айтып, қорытынды жасаудың тамаша үлгісі. Сондықтан да бұрыннан келе жатқан даяр материал болғандығына қарамастан жұрт мақалдарды айтуға да, сонымен қабат тыңдауға да соншалықты құмартып тұрады. Халық: *«Мақал – сөздің атасы», «Сөздің көркі – мақал», «Мақалсыз сөз – татымсыз аспен тең», «Мақал сөздің тұздығы»* -

деп тұжырымдайды. Мақал-мәтелдердің фразеологизмдерге жуықтайтын жері тек тілдегі даяр тұрған материал болғандығында емес, мақал-мәтелдердің көпшілігінде кейде тұжырымды оймен қатар бейнелі ишарат жатады. Мәселен, *«Құс қанатымен ұшады, құйрығымен қонады»* дегенде біз құстың ұшып-қонуын ойламаймыз, ең алдымен, адам туралы, күнделікті өмір-тіршілік туралы ойлаймыз. Құсты ұшырып-қондырып тұратын оның қанаты мен құйрығы болса, сол сияқты адам да бір-бірінің тілін тауып, бірлесіп, қол ұстасып өмір сүрмесе болмайды деген ойға келеміз. Сол сияқты *«Ит тоған жеріне, ер туған жеріне», «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол»* дегендегі ит пен ер, кісі елі мен өз елі бір-біріне қарама-қарсы шендестіріп қолдану арқылы тұжырымды оймен бірге астарлы мән-мағына пайда болады. Фразеологизмдер сияқты мақал-мәтелдер де әбден қалыптасқан, орныққан орны бекем болады. Бұлардың компоненттері де өзара аластыруға немесе басқадай сөзбен өзгертуге келмейді. Сонымен қатар, сыртқы түр-тұрпаты жағынан, яғни өздерінің семантикасы мен құрылым-құрылысы жағынан мақал-мәтелдердің фразеологизмдерден елеулі өзгешеліктері болады.

Фразеологизмдердің мағыналары астарлы бейнелеу мәнді келеді. Ал мақал-мәтелдердің көпшілігі игі қасиеттерге үндеу, уағыздау сипатында болады. Мақал-мәтелдер қаншалықты ауыс мағынада айтылғанымен, құрамындағы сөздер өзінің байырғы лексикалық мағыналарынан қол үзіп, онша тасаланбайды. Сөз саны жағынан мақал-мәтелдерге қарағанда фразеологизмдер өте шектеулі болады. Көпшілігінде екі, я үш-төрт сыңарлы болды. Мысалы: қолы ұзын, қолы тар, біреудің қолымен от көседі т.б. Мақал мен мәтелдер мән-мағынасымен қатар құрылым-құрылысы жағынан да сан түрлі болатындығы белгілі. Өзінің құрамы жағынан фразеологизмдерге мақалдан гөрі мәтелдер бір табан жақын келеді. Мақал белгілі бір ұғымды тікелей білдірсе, мәтел белгілі бір ұғымды жанамалап, тұспалдап атайды [3]. Мысалы*: «Саусақ ілікпей, ине ілікпейді», «Ат аунаған жерде түк қалады», «Сұлуынан жылуы», «Бұралқы ит үргенімен жағар»* т.б. Мақал-мәтелдерде ұғымнан гөрі нақтылы ойды түйіндеп айту басым болады. Сондықтан бұлардың сыртқы құрылым-құрылысы сөйлемге ұқсайды. Ал фразеологизмдер керісінше, нақтылы бір ұғымды астарлап айтып, сыртқы тұлғасы жағынан жеке сөзге теңесіп тұрады.

Басқа тілдік тұлғалардың мән-мазмұны мен мағынасы сөйлемде, мәнмәтінде лексикалық және синтаксистік заңдылықтарға сәйкес тұлғаланып жан-жақты анықталатыны сияқты, фразеологизмдер де мәнмәтін құрамындағы сөйлемдермен, сөздермен семантикалық және грамматикалық байланысқа түсіп, өздерінің фразеологиялық қасиеттерін анықтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977.
2. Қайдар Ә. Халық даналығы. Алматы, 2004.
3. Болғанбаев Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы, 1997.

ӘОЖ 81.373.2.

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ АСТРОНОМИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ СИПАТЫ

Асылбекова Н.Ө., – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Жамалбекова А. Е., – 5В011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 4 курс студенті, М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Мусаева А. Б., – 5В011700 – Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығының 4 курс студенті, М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ.

Мақалада түрік және қазақ тілдеріндегі астрономиялық атауларға байланысты туындаған тілдік бірліктердің мағыналық, танымдық сипатын ашу, олардың күнделікті қарым-қатынас тіліндегі қолданыс ерекшеліктерін зерделенеді.

Қазақ тілі түркі тілдерінің бірі болғандықтан осы тілдерге тән ортақ ерекшеліктерді сақтап отыр, әлі де сақтай бермекші. Дегенмен әрбір тілдің дамуының ішкі, сыртқы заңдылықтарына байланысты туыс тілдер бір-бірінен ерекшеленіп отырады. Әсіресе белгілі бір тілдің өзіндік ерекшелігі оның сөз байлығынан, яғни лексикасынан анық көрінеді. Себебі лексика тілдің басқа салаларына қарағанда әлде қайда тез дамиды. Сондықтан бір тілде бар сөздердің онымен туыстас тілдерде ұшырасуы заңды құбылыс. Мұны қазақ тіліндегі кейбір халықтық космонимдер мысалынан көруімізге болады.

Л.З. Будагов қазақ тіліндегі осы қолданысты басқа түркі тілдері деректерімен де салыстырып көрсетеді. Мысалы, алтай тілінде: на ущерб луня уехал, в новолуние приехал, сөзбе-сөз аудармасы: айдың ескіде барған, айдың жаңада (йанида) кірген (енген) [1, 172 б.].

Профессор Қ. Жұбанов бұл тіркесімді былайша түсіндіреді: «күн көргіш – означает состояние повседневного прокормления семьи, т.е. количество скота и др. Пожитки необходимого на ежедневный прокорм семьи» [2, 540 б.].

Г.Б. Мадиева «Теория и практика ономастики» [3, 64 б.] атты еңбегінде жалпы ономастика мәселелеріне тоқталады да, космостық ұғымдар халықтың көне дүниетанымымен астарласып жатады. Кез келген космонимдік ұғымдардың атауында халықтық таным барын, тіпті көптеген халық арасында мол аңыздар бар екендігін айтады. Тіліміздегі космонимдерді басқа туыс түркі тілдерінен кездестірмейміз. Ал кездестірсек мұндай космонимдер тек бір-екі түркі тілдерінен ұшыратуымыз мүмкін. Мысалы, Ақбозат, Көкбозат кос-монимдерінің татар, башқұрт тілдерінде болуы. Сонымен қазақ тіліне тән космонимдер деп мыналарды айтамыз: Жалғызқазық, Ақбозат, Көкбозат, Күзетші, Ағласон, Қыз, Үркердің қызы, Үлпілдек, Көгалдай мергеннің көк шақпағы, Мылтықтың оғы, Оқ, Қойшының қоңыр жұлдызы, Арқан жұлдызы, Босаға, Төрт босаға, Екі босаға, Үшмерген, Үшқарақшы, Үшаркар, Мылтықтың түтіні, Түтін, Шідер жұлдызы, Шідердің өресі, Шідердің оқтығы, Шідердің желісі, Қырыққарақшы, Жетіқарақшы, Жетіұры, Жетіқұрт, Алтықарақшы, Жетіқарақшының құйрығы, Жетіқарақшының бақырашы, Жетіқарақшының шөміші, Қарақұрт, Өрмекші жұлдыз, Қамбар жұлдызы, Қамбардың екі мұрты, Қамбардың ауыз омыртқасы, Қамбардың өті, Қамбардың құйрығы, Қос жұлдыз, Үркердің қос жұлдызы, Үркердің оғы, Үркердің екі босағасы, Тұлқатын, Іңір жұлдызы, Керуен жұлдызы, Ақ жұлдыз, Есекқырған, Сары жұлдыз, Шабансары, Қызыл жұлдыз, Шағырма жұлдыз, Қоңырқай жұл-дыз, Үшарқардың ұрғашысы, Мерген, Мылтық, Мергеннің аты, Сұлусары, Қырлыжігіт, Жі-гіт, Қыранқарақшы, Сабақты жұлдыз, Сұрқия жұлдыз, Тырнажолы т.б. Бұлардың қата-рына түркі тілдеріне ортақ немесе кірме сөздер болғанымен тек қазақ тілінде ғана қолданылып, белгілі бір аспан шырағының атауы болып табылатын мына космонимдерді де қосуымызға болады: Ақсүмбіле, Сарысүмбіле, Кішісүмбіле, Текесүмбіле, Үлкентаразы, Кішітаразы, Мұсылмантаразы, Шайтантаразы, Саттары сегіз, Нарық жұлдызы, Үшарқар-таразы т.б.

Қазақ және түрік халықтары арасында аталмыш жұлдыздың өзі де, оның атауы, яғни Темірқазық космонимі де кеңінен мәлім. Дегенмен қазақ ішінде жалпыхалықтық Темірқазық

космонимімен қатар бұл жұлдыздың жергілікті Алтынқазық, Жалғызқазық деген варианттары болса, түрік тілінде Кутуп йылдызы деген нұсқасы да бар. Ақбозат – Кіші Аю шоқжұлдызындағы үш жарық жұлдыздың бірі. Қазақ түсінігінде Ағласон мен Айдасон – Темірқазыққа байлаулы Ақбозат пен Көкбозаттардың иелері, батырлар. Қыз – ғылымда Алькор деп аталатын жұлдыздың халықтық атауы. Қыз жұлдызы Жетіқарақшы шоқжұлдызындағы Қыранқарақшы (Мицар) жұлдызының қасынан көмескілеу көрініп тұрады. Қыз жұлдызын қазақтар көбінесе Жетіқарақшы ұрлаған Үркердің қызы деп атайды. Жұлдыз – аспан шырақтарының жалпы атауы.

Жұлдыз космонимін көне замандарда-ақ аспан шырақтарының жалпы атауы ретінде қолданып, оларды бір-бірінен, түр-түсіне, жарқырау күшіне, сан мөлшеріне т.б. ерекшеліктеріне қарап ажыратып, соған орай ат берген. Мұны көне жазба ескерткіштердегі планеталар космонимдерінен анық көруімізге болады: Алтун йулдуз, Йығаш йулдуз, Сув йулдуз және т.б. Жұлдыз атауының қолданылуындағы осы ерекшеліктер қазақ тіліндегі халықтық космонимдерде толықтай сақталған. Тіліміздегі халықтық космонимдер – Жарық жұлдыз, Шағыр жұлдыз (Шолпан), Сары жұлдыз (Юпитер), Қызыл Жұлдыз (Марс); т.б. осының толық дәлелдері бола алады. Ай – Күн жүйесіндегі Жер планетасының серігі. Халқымызға Күн жүйесіндегі планеталардың серіктерінен тек Жер планетасының серігі Ай ғана ерекше аспан шырағы ретінде белгілі. Ақпа жұлдыз – Планеталар арасындағы кеңістіктен келген метеорлық дененің жер атмосферасына енуінен пайда болатын құбылыс. Қамбар жұлдызы (Арыстан) – Ел арасында Қамбар жұлдызы деп аталатын эклиптикадағы он екі зодиак шоқжұлдызының бірі. Ай орбитасына жуық орналасқандықтан Арыстан Аймен тоғысады. Шолпан планетасы – Шолпанды Жердің сіңлісі деп те атайды, өйткені олардың массалары және өлшемдері шамалас. Күн жүйесіндегі Күннен ара қашықтығы бойынша екінші планетаның атауы. Шолпан космонимі қазақ арасына кең тараған.

Сондықтан бұл космоним аталмыш планетаның жалпыхалықтық атауы болып есептеледі. Өйткені бұл планетаның қазақ халқында басқа да халықтық космонимдері болған. Бұл планетаның халықтық атауларының көп болуына оның жұлдызды аспаннан екі мезгілде, яғни іңір мен таң алдында көрінуі негізгі себеп болса керек. Шолпан іңірде батыстан, таң алдында шығыстан туады. Сонымен Шолпанның іңірдегі көрінісінің халықтық космонимдері мыналар: Іңір жұлдызы, Жарық жұлдызы, Шағыр жұлдыз, Тұлқатын, Ақ жұлдыз, Нарық жұлдыз, Өмірзая. Ал таң алдында туған аталмыш планетаны Шолпан, Шолпан жұлдыз, Таң шолпаны, Зухра жұлдызы, Керуен жұлдызы деп атайды. Күн – өзіне тоғыз планетаны бағындырып тұрған алып жұлдыздың атауы. Алайда осы ғылыми тұжырым түсіндірме сөздікте көрініс таппаған. Сөздікте: Күн з.е., әлемге жарық, қызу беретін планета деп қате түсініктеме берген. Ал энциклопедияда: Күн – Күн жүйесінің орталық денесі. Жерге ең жақын жұлдыз деген дұрыс та, нақты анықтама берген. Көк – жұлдыздар, шоқжұлдыздар, планеталар мен олардың серіктері, галактикалар орналасқан түпсіз тұңғиық әлемнің, космостық халықтық атауы. Көк – көне түркілік космоним. Себебі көк космонимдерін көне түркі жазба ескерткіштерінен кездестіреміз. Аспан – Көк космонимімен мәндес кірме атау. Кірме сөз болғанына қарамастан қазақ тілінде жиі қолданылады. Әуе – көк, аспан сөздерімен синонимдес космоним. Сонымен қатар қазақ тілінде ауа сөзінің мағынасын да білдіреді. Арқан жұлдызы – Кіші Аю шоқжұлдызындағы көмескілеу үш жұлдыздың халықтық атауы. Арқан жұлдызы Кіші Аюдағы Темірқазық пен Ақбозат, Көкбозат жұлдыздарының аралығында тізіле орналасқан. Бұл топ жұлдыздардың Арқан жұлдызы деген атау Темірқазыққа байланған Ақбозат пен Көкбозат жөнінде баяндайтын қазақтың белгілі космогониялық мифтерімен қатысты шыққан. Сондай-ақ жұлдыздардың орналасу реті де осылай аталуына негіз болса керек. Үркер – астрономия ғылымында Торпақ деп аталатын зодиактік жұлдыз құра-

мына кіретін жұлдыздар тобының халықтық атауы. Үркер тек қазақ халқына тән космоним емес, көптеген туыс түркі тілдерінде бар сөз. Түркі тілдеріндегі осы аспан шырағының космонимдері мұны айғақтайды. Қазақтар Үркерді Елек жұлдызы немесе Мешін деп атаған. Шідер жұлдызы – Орион шоқжұлдызындағы топ жұлдыздардың халықтық атауы. Шідер жұлдызы – Орион шоқжұлдызындағы Орион белбеуі мен Орионның Үлкен тұмандығындағы жұлдыздардың жалпы атауы. Мұны: Үшарақар-Таразы Шідер жұл-дызы деп атайды. Бүйірдегі шұбатылғаны Шідердің өресі, ана көлденең үшеуі желісі, осы үшеуінің ортаншысы оқтық не тобық деген халықтық түсініктерден байқауымызға болады. Қырыққарақшы – Жетіқарақшы шоқжұлдызы мен Босаға топ жұлдызының аралығында орна-ласқан жұлдыздардың халықтық атауы. Қырыққарақшы атауының шығуына қазақ халқының Жетіқарақшы шоқжұлдызымен байланысты космогониялық аңызы негіз болған. Қырыққарақшы Темірқазық жұлдызын құрайтын жұлдыздар жай көзге өте майда болып көрінеді.

Жоғарыда аталған қазақ тіліне тән космонимдердің бәріне емес, бәріне мәлім және халық арасында көп айтылатын космонимдерге ғана тоқталып, оларға ұлы түркологтардың еңбектеріне сүйене отырып, қысқаша этимологиялық талдаулар жасап кетсек. Ең алдымен, этимология терминінің мағынасын ашып алсақ.

Этимология (грек. etymologia, etymon – сөздің нақты мағынасы + logia - ілім) ағыл. etymology,фр. etymologil, нем. Etymologye – 1. Сөз және морфемалардың шығу төркінін зерт-тейтін тіл білімінің бір саласы. 2. Зерттеу тәсілдерінің жиынтығы және сол зерттеудің өзіндік қорытындысы. 3. Сөздің, қосымшалардың, дыбыстардың, синтаксистік конструкциялардың шығу төркіні. Этимологиялық талдау – талданатын сөзді оның алғашқы көрінісі болып табы-латын сөзбен генетикалық тұрғыдан байланыстырып теңестіру, сондайақ сөздің өзге құры-лымдық элементтерін тарихи белгілі құрылымдық элементтермен байланыстырып теңестіру және алғашқы мотивациямен сөздің алғашқы формасы мен мағынасын қайта жасау, жаңғырту. Этимологиялық әдіс пәні – сөздердің алғашқы тұлғалары мен мағыналарын қайтадан бас-тапқы қалпына келтіру этимологиялық әдістің негізгі салыстырмалы-тарихи әдіс. Орыс линг-вистикасы бұрынғы әдебиеттерінде морфологияны этимология деп те атаған. Сөздің этимологиялық тегі деудің орнына этимон, прототип, праформ, архетип – деп те қолда-нылады. Бұл ғылым сөздің тегін тексеруі арқылы тіл тарихына жәрдемдеседі, бірақ тілдің та-рихын зерттей алмайды. Этимология жеке сөздің, кейде морфемалардың жасалу, даму та-рихын, шыққан төркінін тексереді. Тіл білімінің бұл бөлімі тарихи сөздіктер жасағанда жеке сөздердің төркінін айқындауға, сөздің даму тарихының заңдылықтарын дұрыс шешуге кө-мектесетін маңызды құрал болып саналады. Мысалы: жұлдызжұл+т+ыз деген космонимді алсақ, оның түбірін тауып, жұрнақтарын бөлектеп, оның басында қандай сөз екенін, кейін қандай жұрнақ қосылып қалай жасалғанын айқындауға этимологиялық әдіс керек болады.

Этимология – жеке сөздердің, грамматикалық тұлғалардың тарихын зерттейтін ғы-лым. Этимология кірігіп, түрін өзгертіп кеткен сөздерді де тексереді. Этимология ғылымы сөздің төркінін тексергенде нақтылы жағдайларды ескере отырып, сыртқы пішіні мен ішкі мағынаның тұтастығын көздейді. Олардың бірлестігінің заңдылығын ашады. Сыртқы тұлға мен ішкі мазмұн қабысып келгеннің өзінде де ол сөздің мағынасы осы күндегісінен басқа болуы мүмкін. Этимологияның тіл ғылымында алатын орны зор. Бірақ жеке сөздер мен жалғау-жұрнақтың (лексика, фонетика, морфология) шығу, жасалу тарихын тексеріп, төркі-нін табу үшін, бұл өте ескідегі фактілерді тексереді. Сондықтан жеңілден бастап, өте қиынға тарта-тындықтан, қазірге дейін ешбір тілде бұған арналған елеулі зерттеу жарияланбай келеді. Орыс тіл білімінде бұл пәнге көп көңіл бөліп, ұзақ жылдар зерттеп, орыс тілінің

этимологиялық сөздігін жасап, үзбей еңбек еткен зерттеушілер бар, бірақ олардың да сөздік жасау ғана болмаса, этимологияға арнап елеулі еңбек жазғандары жоқтың қасы. Қазақ тіліндегі космонимдерің тарихын зерттеуде бұл ғылымның керек екенін айтуға тиіспіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1911. – Т. 1-4. – 1478 с.
2. Жұбанов Қ.Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1963. – 240 б.
3. Мадиева Г.Б. Теория и практика ономастики: учеб. Пособие. – алматы, 2003.– 260 с.

УДК 81-13

THE EFFECTIVENESS OF IMPROVING WRITING SKILLS BY USING MODERN TECHNOLOGY IN THE FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM.

Abdrakhmanova E. A., 7M01701 ««Foreign language: two foreign languages», M. Kozybayev North Kazakhstan University, Petropavlovsk, Kazakhstan

The modern stage of the development of writing skills requires the use of new forms of learning. Their development and implementation is associated with the digital revolution, the use of information technology in the educational process and has a number of advantages. You can diversify the learning process and develop writing skills by using Internet resources. New information technologies are not only new technical means, but also new forms and methods of teaching, a new approach to the process of teaching and upbringing. The use of information technologies, Internet resources allow to implement a personality-oriented approach to learning, provide individualization and differentiation of learning taking into account the abilities of students, their level of learning and interests.

Modern technology is at the heart of today's education and it is not possible in our modern world to imagine a course without technology being involved both in its design and delivery. Especially using of technology-enhanced methods in second language learning is a feature of today's education. Instructors and institutions need to investigate how students use it in order to ensure that it is productive for them and their students. Modern IT devices and various applications have considerably facilitated language teaching and learning for different purposes. Interactive learning based on computer training programs allows you to more fully implement a whole range of methodological, didactic, pedagogical and psychological principles, makes the learning process more interesting and creative, allows you to take into account the individual pace of work of each student. The practical use of ICT and Internet resources presupposes a new type of cognitive activity of the student, the result of which is the discovery of new knowledge, the development of cognitive independence of students, the formation of skills to independently replenish knowledge, search and navigate the flow of information. The emergence of different educational tools and software has motivated the teachers to integrate educational technology into their lessons. These methods has fundamentally changed the way we learn, making it more engaging, but also challenging.

ET can enhance teaching and learning practices, and create an “ideal” learning environment. Therefore, teachers and students are encouraged to use ET, since it can have a great impact on improving student learning and assist development. It can empower teachers and learners, “transforming teaching and learning processes from being highly teacher dominated to student centered”. Activities implemented via new technologies are meant to engage and foster the student’s own sense of agency. Consequently, the student is not perceived as a passive consumer of knowledge, but rather an active and responsible learner, engaged in collaboration and information sharing in a resource-rich environment within and beyond the classroom. The ability to write is one of the most important skills that develop in students throughout the process of learning foreign language. The task of the teacher in teaching writing is not reduced only to the selection and provision of the necessary materials for organization of the educational process, but also to the removal of psychological and linguistic difficulties through feedback from students and competent organization of the educational process. Nonnative speakers of English also need to be proficient in the written language for professional reasons. It is noted that nonnative students who communicate well in English, both with classmates and teachers, often have considerably lower written skills. One of the most difficult tasks is to motivate such students to work on their written skills because they are less motivated to work at acquiring accurate writing language skills. Despite the availability of language tools and computer programs for language learning, and of virtual platforms there is evidence that students need to be encouraged to gain confidence and motivation in writing, which is an emotional as well as a cognitive ability. One method that has been suggested for building students’ writing confidence and motivation is to engage in social networking within classroom contexts. Although motivation carries equal weight in all four categories of English as a Foreign Language (EFL), listening, speaking, reading, and writing, writing is considered the most difficult skill. Motivation can be subdivided into intrinsic (i.e., a student’s own interest in a task), and extrinsic (i.e., external factors such. Motivation and attitude play a vital role in second language learning, with motivated students using more second language writing strategies than others. The various applications used in the construction of blogs, animation creativity, audio materials and interactive games have facilitated and further strengthened the T & L methods. This is said to be so because it can attract more students to use the existing technology in the present time, which is the 21st century. The use of technological media in education is necessary to improve existing methods and approaches in a more systematic and efficient teaching and learning process. The emergence of different educational tools and software has motivated the teachers to integrate educational technology into their lessons. Technology has fundamentally changed the way we learn, making it more engaging, but also challenging.

We conducted a training experiment using tasks created on Internet platforms to improve students' writing activity. In the control group, classes were held traditionally. During the experiment, I used the Kahoot platform most often. It is a popular learning platform for conducting quizzes, creating tests and educational games. The platform has a web version. The main mode of Kahoot is the quiz creation mode. Recently, several more functions have been added to it, which can be used with maximum benefit in English lessons and inspire students with self-study and diversify assignments. Kahoot is also suitable for competitive group games. To do this, there are two modes on the platform — Challenge and Host live. Another platform that has also attracted the attention of both teachers and students is Baamboozle. This is a very recently appeared service. He is called the designer of didactic games. He will help the teacher to conduct didactic games in the classroom, where team competitions can be organized. A lot of informative and educational tasks on various topics can be found on the ReadWriteThink website.

During the experiment, the following results were shown (Figure 1).

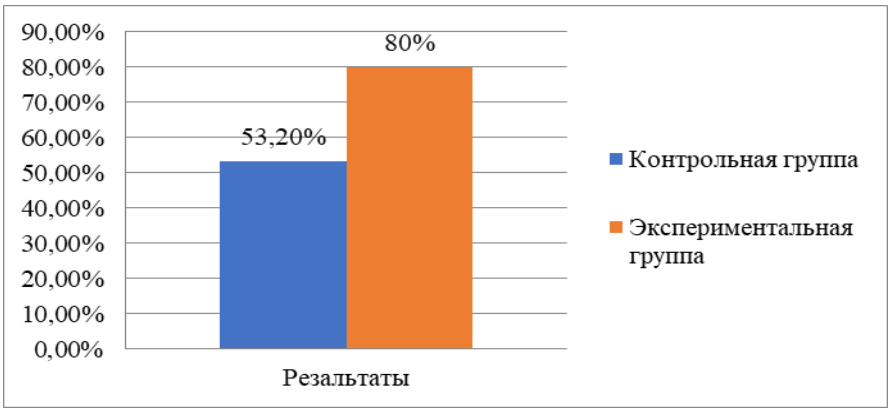

Figure 1. The results of the control section of students' knowledge of the control and experimental groups after the educational experiment.

The figure shows that the level of written activity of students in the experimental group has increased markedly compared to the beginning of experimental pedagogical practice: from 57.4% at the ascertaining stage of the experiment to 80% at the formative stage. the stage of the experiment, in the control group - the level of writing activity has not changed.

Positive dynamics of educational achievements of schoolchildren in practice:

- the majority of schoolchildren have formed a positive motivation to study English and literature;
- communication skills are developing more actively, the skill of a creative approach to solving educational tasks is being formed, speech and written development is being improved.

We concluded that more research was needed about digital writing tools. Based on the results obtained in the course of experimental pedagogical work on the problem of the development and formation of written activity based on the use of Internet resources, it seems possible to conclude that:

- the use of Internet resources and platforms has a positive effect on the quality and speed of learning;
- the use of websites creates conditions for active mental activity of students, stimulates intellectual activity of students and improves communication skills;
- the use of educational Internet resources when teaching English allows you to optimally organize the lesson and achieve many goals that are set for the discipline «Foreign Language» at the present time;
- with the help of the use of information technologies in the educational process in English, the motivation and creative activity of students has significantly increased, which ultimately led to the effective formation of cognitive activity.

References:

1. Bateson, G. and Daniels, P. (2012). ‘8 Diversity in technologies’. In G. Stockwell (Ed.), Computer-Assisted Language Learning: Diversity in Research and Practice. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Buckingham, D. (1998), ‘Children of the electronic age?’. European Journal of Communication, 13(4), p. 557-565
3. Bhalla, J. (2012). Study of barriers to use of computers by school teachers in teachinglearning process. Journal of Educational and Social Research, 2(3), 259-270.

4. Duan, Y. (2011). How to motivate students in second language writing. Sino-US English Teaching, 8(4), 235-240

5. Dwyer, C., Hogan, M., & Stewart, I. (2014). An integrated critical thinking framework

ӘОЖ 34.31.27

TULIPA SUAVEOLENS (LILIACEAE) ӨКІЛІН IN VITRO ӘДІСІ АРҚЫЛЫ МИКРОКЛОНАЛЬДЫ КӨБЕЙТУ

Абдикаликова А.Е., 7М01507-Биология мамандығының 2-курс магистранты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Турметова Г.Ж., техника ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан.

Салыбекова Н.Н., қауымд.проф.м.а., PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан,Қазақстан.

Мақалада Tulipa gesneriana өсімдігін in vitro жағдайында регенерантын алу және өсімдіктің морфогенез ерекшелігі мен олардың генетикалық тұрақтылығын, өміршеңдігін анықтау қарастырылған. In vitro мәдениетіне T. suaveolens өкілдерін қорғайтын генетикалық жағынан қарама-қарсы екі популяцияның жеке өкілі кездеседі. Клондық микрокөбейтуде жағдайында, бастапқы материалын үш ай көлемінде өсіруден кейін жетілген тұқымдардан алынған өскіндер зерттелінді. Клондық микрокөбейтуді таңдамалы зерттелінген хаттамалармен және әдеби мәліметтермен байланыстыра отырып жасалынды. Микроөркендердің пайда болуы тікелей органогенез арқылы жүретіні дәлелденді.

Өсімдіктер әлемінің биоалуантүрлілігін сақтаудың дәстүрлі тәсілдерімен қатар, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құру ретінде өсімдіктер түрлерін сақтау, ботаникалық бақтар және тұқым банкін құру, қазіргі уақытта кеңінен қолданылатын әдістер. Өсімдіктердің биотехнологиясы, атап айтқанда in vitro жағдайында геохимиялық банкалардағы қоректік ортадағы сирек кездесетін түрлердің дақылдарын сақталады [1] Алайда in vitro өсімдік генофондты сақтау үшін, оларды алдын-ала талаптарды дұрыс сақтай отырып қоректік орталарға енгізуге болады. Әрбір отырғызылған өсімдік регенациялаудың тиімді әдісін жасау арқылы, үлгіні сақтап және генетикалық тұрақтылықты қалыптастыруға болады [2].

Tulipa suaveolens Roth (=T. schrenkii Regel) - Liliaceae тұқымдасы және гипотикалық T. × gesneriana L. бау-бақшалық жоғары сәндік туысы [3]. Табиғи даланың бұзылуы өсімдік популяция санның азаюына әкеледі, сондықтан өсімдіктің жойылуын алдын алу үшін еліміз Қазақстанда, (Ресей Федерациясында, Украина, Әзірбайжан елдеріндеде) Tulipa туысы Қызыл кітапқа енгізілген. Әдебиеттегі қол жетімді деректерде, T. suaveolens өсу қарқыны in vitro клональды микрокөбейту регенерациялануы өте төмен жүзеге асады. Қызғалдақтардың қалпына келу әлеуетінің төмендігін көптеген авторлар атап өтті [4]. In vitro жағдайында эксплант ретінде өсімдік гүлін, пиязшығы мен тұқымын алып өсіруге болады. Гүл бөліктерін қабылдау кезінде дер кезінде зертханаға жеткізу қиынға соғады.

Алғаш микроклональды көбейту әдісін қолдана отырып, микропиязшық арқылы алғашқы өскінді алынды, алайда бұл тәжірибеде [5]. сынға ұшырады. Сынның негізі регенераттарды бақылау кезінде,бастапқы аналық ауытқулардан, гүлдің түсі мен формасының, жапырақтардың өзгеруі аномальды гүлдерді пайда етті. Қызғалдақтың гибридті формалары үшін,клондық микрокөбейтудің жеткілікті тиімді хаттамасын жасады [6]. Алғашқы эксплантардың ішінде авторлар оқшауланған эмбриондарды қолданды. Өскінді қалыптасуы үшін каллусогенезді тікелей қалпына келтіру арқылы өтті. Алғашқы эксплантар ретінде әдістерді өзгертіліп тұқымжарнақ пен микропияшықтың қабық сегменттерін қолданыла бастады, қызғалдақтардың жетілген тұқымдарынан өсірілген көшеттерден микропиязшықтар алына бастады [7]. Тікелей органогенез арқылы толыққанды өсімдіктер алынады-регенераттар кейіннен залалсыздандырылмаған жағдайларға бейімделуден сәтті өтті. Сонымен қатар, регенераттар анатомиялық ерекшеліктер мен сомаклональды өзгерісін тексерген жоқ. Өскіндердің пайда болуы тікелей регенерация арқылы да, каллусогенез арқылы да пайда болды. Анатомиялық зерттеу in vitrodан алынған микропиязшықтың апикальды меристемасы бар екенін көрсетті.

Клональды микрокөбейту үшін таңдаулы, инициалды құрылымдар меристематикалық тіндер болып табылатыны белгілі, өйткені олар каллусқа қарағанда генетикалық тұрғыдан тұрақты болып қалады [8].Биологиялық әртүрлілікті сақтау үшін өсімдіктерді өсіру кезінде бұл фактор маңызды болып табылады.

Ботаникалық бақтар үшін өсімдіктердің сирек кездесетін және жойылып бара жатқан түрлерін жинау ережелерін басшылыққа ала отырып (Горбунов және т. б., 2008) бастапқы эксплантар өсімдіктердің жетілген тұқымдарын алды. Стерилизацияны бастамас бұрын, тұқымдар сабын ерітіндісіне батырылып, 30 мин айналмалы тербеліске араластырылды, содан кейін олар дистилденген сумен бірнеше рет жуылады. Ол үшін тұқымдар 96% этил спиртімен 30 С-қа өңделді, NaOCL («Электра», Волгоград) 1.25% - на ауыстырылды және 15 мин шейкерге қайта тігілді. Осы стерилизацияның соңында тұқымдар үш рет дистилденген сумен жуылады. Тұқымдарды ламинарлы бокста Мурасига және Скуг қоректік ортасына орналастырылды (Мурашиг, Ског, 1962). Тұқымдар 5 ± 1°С сәйкес суық температуралы тұқымның өнуі үшін орналастырылды.(Николаева және т.б., 1999). Үш айдан кейін қалыптасқан көшеттер қоректік заттарға арналған жаңа пробиркаларға трансплантацияланды мик. Үш айдан кейін қалыптасқан өркен қоректік заттарға арналған жаңа пробиркаларға трансплантацияланды хаттамаға сәйкес микрокөбейту ортасы дайындалады.

Микрокөбейту және морфогенез. Техника үш кезеңнен тұрады, барлық кезеңдерде негізгі-Мураси ге және Скуга ортасы. Бірінші кезеңде қызғалдақ көшеттері 0.2 мг/л +БАП+ НУҚ 0.5 мг/л (Var1) -мен немесе БАП 0.5 мг/л +НУҚ 1.0 мг / л (Var2) қоректік ортаға орналастырып 16 сағаттық фотопериод жағдайында өсірілді (жарықдиодты шамдар uniel LED-M80-20W/SP/E27/CL, ҚХР) және 25 ± 1°С температурасында 2.5 ай жарықтандырады.Келесі кезеңде алынған өскін ұзындығы 20-30 мм 5% сахароза бар ортаға және индолил-3-май қышқылымен толтырылған 0,5 мг/л дейін қайта өңделді.Пробиркалар тоңазытқышқа (жарықсыз 5 ± 1°С) 10-12 аптаға қойылды. Ұсынылған уақыт өткеннен кейін, регенераттары бар пробиркаларды қолайлы жағдайларға ауыстырылды (16 сағаттық фотопериод және температура 25 ± 1°С) және микропиязшықтар толық қалыптасқанға дейін тағы 8-10 апта өсіреміз [7,149 б].

Эксперимент үш рет өткізілді, әр қайталау үшін кемінде 10 көшет алынады. Морфогенез ерекшеліктерін зерттеу үшін әр кезеңді- 3 сағат ішінде формалин, мұзды сірке қышқылы және 50% этил спиртінің қоспасында 4 : 1 : 10 (ФУС) мөлшеріндегі кезеңінен өтеді.Бекітілген материалды 1: 1 глицерин- спирт қатынасында ерітіндіге аустырады.

Осылайша дайындалған үлгілер Stemi 2000-CS (Carl Zeiss, ger many) реомикроскопымен зерттелді. Бақылау ретінде гормонға ұқсас өсу реттегіштері жоқ қоректік ортада өсірілген өркендер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар.Стерилизация әдістемесін пайдалану кезінде инфекциясыз тұқымдардың үлесі екі популяция үшін де 100%-ды құрады. Тұқымның өнуі 29-шы тәулікте байқалды. Үш ай стратификациядан кейін көшеттер жасыл түсі пайда болып, тамыршалары қалыптастырды. Тұқым өнгіштігі 72-ден 100% -ын құрады, бұл T. suaveolens тұқымдарының зертханалық тұқымдары туралы алдыңғы мәліметтерге сәйкес келеді [9]. Петри шыныаяқтарында қарапайым өну нәтижесінде алынды. Морфогенезінің негізгі кезеңдері in vitro кезеңдерңнде T. suaveolens популяциясы жоғарыда баяндалған Ахметованың микроклоналды көбейту хаттамасымен жасалынды [7,150 б]. Бірінші кезеңде қуыс қап тәрізді өскіндердің жабын қабыршақтарының өсуін байқадық, кейінірек оның ішкі бетінде көптеген жанама бүршіктер байқалды, ұзындығы 20-30 мм болатын жапырақты құрылымдар өсіп, дамыды. Қалыптасатын микробүршіктер өсіп шыққан қабықтан жарып жеке шығып бекейді.

Бір көшет үшін орташа өскін (бүршік) саны 4.8 ± 0.8 дана қоректік ортаға 0.2 мг/л БАП+ НУҚ 0.5 мг/л және 7.9 ± 0.5 дана өскіндер қоректік ортасына 0.5 мг/л + НУҚ 1.0 мг/л енгізіледі. Өскін жиілігі = 65.7% құрайды. T. suaveolens регенерант өсімдіктерінің сомаклональды өзгергіштігінің жеткілікті жоғары жиілігін көрсетті. Микрокөбейту циклдерінің санын көбейту кезінде сомаклональды өзгергіштік, бірдей жүзеге асты.

Қорытынды. Осылайша, микроклональды көбейтуде селекция мен модификациялы-генетикалық банктердің негізгі миссиясына қайшы келетін T. Suaveolens-ты генотиптері көбейттік. Біріншіден, көшеттер деңгейінде генотиптер таңдалады және олардың 34.3% - ы экзогендік өсу реттегіштерінің әсеріне жауап бермейді және микроөскіндерді пайда етпейді. Ex situ коллекцияларында өсірілетін қызғалдақтардың вирустық ауруларға бейімділігін ескере отырып, T. suaveolens гендік қорын сақтаудың негізгі шаралары ретінде осы түрдің популяциясының санын қалпына келтіре отырып, ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды құру, қолдау және бақылау ұсынылуы керек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Molkanova O.I., Korotkov O.I., Vetchinkina E.M. et al. The gene banks: problems of formation, preservation and use // Bulletin of Udmurt University. Series Biology. Earth Science. 2010. V. 3.
- P. 33–39.
2. Molkanova O., Egorova D., Mitrofanova I. Preservation characteristics of valuable plant species in in vitro genebanks at russian botanical gardens // In Vitro Cellular & Developmental Biology – Plant. 2018. V. 54 (Suppl. 1): S1.- P. S46.
3. Mordak H. Quid est Tulipa schrenkii Regel et T. heteropetala Ledeb. (Liliaceae)? Novosti Sistematiki Vysshikh Rastenij. 1990. V. 27.- P. 27–32.
4. Maślanka M., Bach A. The effect of abscisic acid, ethylene and inhibitors of their biosynthesis (Fluridone and salicylic acid) on somatic embryos conversion in tulips // Ecological Chemistry and Engineering. 2010. V. 17. - P. 1135–1139
5. Modwyszyńska M., Marasek A. Effects of thidiazuron and paclobutrazol on regeneration potential of tulip flower stalk explants in vitro and subsequent shoot multiplication // Acta Societatis Botanicorum Poloniae. 2003. V. 72. - P. 181–190.
6. Akhmetova A.Sh., Baiburina R.K., Mironova L.N. In vitro propagation of clones of Tulipa L. hybrid forms // Biotechnology in Russia. 2007. V. 2.- P. 1–7.

7. Ахметова А.Ш., Миронова Л.Н. Клональное микроразмножение тюльпана сорта Lucky Strike // Биотехнология как инструмент сохранения биоразнообразия растительного мира: матер. II Всерос. науч.-практ. конф. Белгород: Изд-во БелГУ, 2008. - С. 148–152.
8. Бутенко Р.Г. Биология клеток высших растений in vitro и биотехнологии на их основе: учеб. пособие. М.: ФБК-ПРЕСС, 1999. –С. 160.
9. Кашин А.С., Крицкая Т.А., Петрова Н.А. и др. Тюльпан Геснера в Саратовской области и на прилегающей территории: распространение, разнообразие, состояние популяций. Саратов: Изд-во Сарат. ун-та, 2016. 100 с.

ӘОЖ 371.3

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КОМУНИКАТИВТІК ДАҒДЫНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Асанова А. С., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің магистранты, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада болашақ педагог мамандардың кәсіби педагогикалық қарым-қатынас дағдыларын қалыптастыру мәселесі қозғалды. Мұғалімдердің көпшілігі «педагогикалық қарым-қатынас» ұғымымен таныс болғанымен, бұл туралы идеялары көбінесе үстірт болады, өйткені теориялық білімді өмірде қолдануда қиындықтар туындайды. Мақалада «коммуникация», «педагогикалық қарым-қатынас», «коммуникативтік дағдылар» ұғымдарының анықтамасына қатысты әр түрлі көзқарастар талданады. Педагогикалық қарым-қатынас тиімділігінің шарттары қарастырылып, негізгі коммуникативтік дағдылардың жіктемесі ұсынылды. Сондай-ақ кәсіби педагогикалық қарым-қатынасты қажетті дағдыларды пайдалана отырып ұйымдастырудың кезеңдері талқыланды.

Соңғы жылдардағы әлемдегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жаңаша кәсіби ойлай білетін, жоғары ұтқырлықты, құзыреттілікті, білім беру жүйесінің негізгі тенденцияларын: жаһандану, демократияландыру, ізгілендіру, технологияландыру, стандарттау, компьютерлендіруді меңгерген мұғалімдерді даярлауды қажет етті. Себебі адамның және жалпы қоғамның жетістіктері көп жағдайда болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығына соның ішінде, олардың коммуникативтік дағдыларын қалыптастыруына тікелей байланысты. Мұғалімдердің көпшілігі «педагогикалық қарым-қатынас» ұғымымен таныс болғанына қарамастан, ол туралы идеялар көбінесе үстірт болады, теориялық білімді практикада қолдану қиынға соғып жатады.

Жоғары білім берудің жаңа парадигмасы университеттегі кәсіби-педагогикалық білімнің жаңа моделіне көшуді көздейді. Кәсіби педагогикалық қарым-қатынас категория ретінде ғылымда жақында пайда болғанына қарамастан, уақыт пен әлеуметтік сұраныс болашақ мұғалімнің кәсіби тұрғыда қалыптасуына жаңа талаптарды қояды. Болашақ педагогтардың кәсіби дайындығы мәселесін зерттеу барысында сұралушылардың шамамен 50%-ының балалармен қарым-қатынас жасау, олармен өзара әрекеттестікті ұйымдастыру, оларды және олардың іс-әрекетін басқару және әр оқушыны тани білу кезінде қиындықтарға тап болатындығы анықталған. Бұдан бол ашақ педагогтың коммуникативті дағдыларын қалыптастыру жұмысы ЖОО қабырғасында жүргізілуі керек деген қорытындыға келуге болады.

Мұғалім мен оқушы арасындағы кәсіби тұрғыдажүзеге аспаған педагогикалық қарым-қатынас оқыту мен тәрбиелеудегіқиындықтарға әкелуі мүмкін, өйткені мектеп жасында іс-әрекеттің жетекші түрі білім болып табылады, ал балаға білімді қарым-қатынассыз игерту мүмкін емес. Қарым-қатынас факторларының бірі - мектеп жасындағы балалардың психологиялық және әлеуметтік дамуы. Мұғалімнің сөйлеу мәдениеті, оның қарым-қатынас орнатудағы ерекшеліктері, сыныптағы қарым-қатынасты құру тәсілдері, қарым-қатынас стилін дұрыс таңдай білуі оның оқушылар алдындағы беделінің артуына, оқушылардың оқуға деген мотивация деңгейінің жоғарылауына,олардың жан-жақты, үйлесімді дамуына ықпал етеді. Мұның бәрітұтастай алғанда оқу процесіне оң әсерін тигізеді.

Н.В. Кузьмина педагогикалық қызметтегі негізгі үш компонентті атап көрсеткен: конструктивті, ұйымдастырушылық, коммуникативті [1]. Соңғысы педагогтың оқушылармен, ата-аналармен және әріптестерімен мағыналы қарым-қатынас құра алу қабілетін білдіреді. Қарым-қатынас дағдыларын және қарым-қатынас теориясының негізгі ережелерін жетік білу мұғалімінің кәсіби құзыреттілігінде шешуші рөл атқарады, өйткені өзара әрекеттесу процесінде мұғалімнің тұлғалық қасиеттері оқушыларға үлгі бола бастайды.

Кәсіби педагогикалық қызметтің негізі – кәсіби педагогикалық қарым-қатынас. Ю.К. Бабанский қарым-қатынасты оқу процесін белсендіретін қозғаушы күш ретінде қарастырады. Қарым-қатынас оқушылардың оқу материалын түсінуден қанағаттануларына, оларды белсенділікке ынталандыруға, өздігінен оқуға деген қызығушылықтарын оятуға ықпал етуі керек. М. Захаров қарым-қатынасты жеке тұлғаны қалыптастыру мен тәрбиелеудің маңызды «құралы» деп санайды. А.В. Петровский мен М.Г. Ярошевский өңдеген сөздікте қарым-қатынасқа мынадай анықтама берілген: «Қарым-қатынас дегеніміз – адамдар арасындағы өзара түсіністік орнату мен оларды дамытудың күрделі, көп қырлы процесі, өзара әрекеттесу қажеттілігі, соның ішінде ақпарат алмасу, бірыңғай стратегияны құру, бір-бірін қабылдау және түсіну». В. Давыдов пен В.П. Зинченко редакциялаған психологиялық сөздікте қарым-қатынас ақпарат алмасуды немесе әңгімелесушіге қатысты жағымды, жағымсыз сезімдерді білдіруді айқындайтын екі немесе одан да көп адамдардың өзара әрекеті ретінде қарастырылады. Қ. Жарықбаев, О. Саңғылбаевтың «Психология» энциклопедиялық сөздігінде: «қарым-қатынас – біріккен іс- әрекет қажеттілігін туғызатын, адамдар арасындағы байланыстың дамуын орнататын күрделі, көп жоспарлы үрдіс. Адамдардың танымдық хабарлар алмасуы, өзара түсінісуі, бір-бірін қабылдауы» – деп көрсетілген.

Педагогикалық қарым-қатынаста оқыту функциясы жетекші болып табылады. Оқыту функциясы тәрбиелік және дамытушылық компоненттерден тұрады. Тәрбие функциясын жүзеге асыру барысында мұғалім оқушының бойындағы бар жағымды қасиеттері мен эмоцияларын білдіруіне көмектеседі. Мұғалім әр оқушының жетістігіне, өзін-өзі аша түсуіне және дамуына қызығушылық танытуы керек. Педагогикалық қызметте кәсіби қарым-қатынас жасай білу өте маңызды қабілет болып табылады. Педагогикалық қарым-қатынастағы коммуникативтік дағдылар оқушылармен, ата-аналармен, әріптестермен өзара әрекеттесу процесінде көрініс табады.

В.А. Кан-Калик ғалым-педагогтардың зерттеулеріне сүйене отырып, жаңадан келген мұғалімдердің тәжірибесінде педагогикалық мәселелерді шешуге кедергі келтіретін және білім беру процесін қиындататын қарым-қатынастың жиі кездесетін «кедергілерін» ашып сипаттауға тырысты, мұндай «кедергілерге» мыналар жатады: көзқарастардың сәйкес келмеуі, сыныптан қорқу, эмоционалды байланыстың болмауы, қарым-қатынас қызметінің тарылуы, сыныпқа деген жағымсыз қатынас, педагогикалық қателіктерден қорқу, еліктеу. Сонымен бірге, әдетте, өз қызмет жолын жаңадан бастаған мұғалімдер балалармен қарым-

қатынас жасау тәжірибесінің болмауына байланысты психологиялық «кедергілерді» де бастан кешіреді [2].

В.А. Кан-Калик өзінің зерттеулерінде білім беру процесін басқаруда педагог пен білім алушылардың коммуникациялық байланыстарын анықтаудағы және дамытудағы педагогикалық қатынастың рөлін қарастырады [3]. Педагогикалық қатынасты кәсіптік қатынастың алуан түрі ретінде зерттеп, ғалым педагогтың коммуникациялық қызметінің көп қырлылығын айрықша баса айтады. Оның пікірінше, педагогикалық қатынас — бұл «педагог пен тәрбиеленушілердің негізгі әлеуметтік-психологиялық өзара әрекеттесу жүйесі (тәсілдері мен дағдылары), оның мазмұны ақпаратпен алмасу, тәрбиелік әсер ету, коммуникациялық құралдардың көмегімен өзара қатынастарды ұйымдастыру болып табылады, педагог осы процесті ұйымдастырады және басқарды». Автор жаңадан бастаушы педагогтардың кездесуіне тура келетін негізгі қиындықтарды: байланысты жөнге келтіре білмеу; қатынасты басқарудағы күрделіліктер; өзара қатынастар жасай білмеу және оларды педагогикалық міндеттерге байланысты қайта құрай білмеу; сөйлесіп қатынасудағы қиындықтар және материалға меншікті эмоциялық қатынасын беру; қатынастағы меншікті психологиялық күйді басқарудағы қиындықтарды топтастырады.

Педагог мамандығын әр түрлі мінезді, әр түрлі темпераментті адамдар меңгеретіндіктен, қарым-қатынас стилі де әр түрлі болып келеді. Қарым-қатынас стилі ұғымына В.А. Кан-Калик: «Қарым-қатынас стилі деп біз педагог пен оқушының әлеуметтік-психологиялық арақатынасының жеке-типологиялық ерекшеліктерін айтамыз: а) мұғалімнің қатысымдық мүмкіндіктері; ә) педагог пен оқушының өзара қарым-қатынасының қалыптасуы; б) педагогтің шығармашылық тұлғасы; в) оқушы ұжымының ерекшеліктері» деген анықтама береді [4].

Мұғалім мен оқушылар арасындағы тиімді, жемісті, қарым-қатынас үшін қолайлы шарттарды А.А. Бодалев ұсынған болатын:

- оқушының өмір сүру салтынақарамастан, қарым-қатынас бірыңғай гуманистік принципке сәйкес жүзеге асырылуы керек;
- ең жоғарғы құндылыққа деген көзқарасты тәрбиелеуге бағытталуы керек;
- қажетті психологиялық педагогикалық білімді, қабілеттер мен өзге адамдарды тани білу дағдылары мен олармен қарым-қатынас жасау тәсілдерін меңгеруді қамтамасыз етуі керек [5].

«Дағды» ұғымының нақты бір анықтамасы жоқ, оны зерттеумен көптеген педагогтар мен психологтар айналысуда. Ғалымдар дағдының мәні мен мазмұнын қызмет саласына байланысты әр түрлі түсіндіруде. Оның ең негізгі ерекшелігі: дағдыны қалыптастыру үшін саналылық пен бақылай білу, шығармашылық пен қорытынды жасай білу қаблеттері қажет.

Е.А. Милерян дағдыны тұлғаның алға қойған мақсатына жетуін қамтамасыз ететін сезімдік, интеллектуалдық, ерік-жігерлік, эмоционалдық қасиеттерінің өте күрделі құрылымдық үйлесімі деп санайды. Ол дағдыны қабылдау, ақыл ой, вербалды емес, перциптивті жүйелерді рационалды, ақылға қонымды, сәтті жүзеге асыру барысында қалыптасады деп түсіндіреді.

В.А. Сластенин педагогикалық шеберлік дегеніміз – бұл белгілі бір қатынастармен байланысты және өзгермелі жағдайда педагогикалық мәселелерді шешуге бағытталған педагогикалық ықпалдардың жүйесі,педагогикалық қарым-қатынастағы шеберлік қалыптасқан дағдылардың негізінде дамиды деген қорытындыға келді.

А.К. Маркова педагог шеберлігінің коммуникативті дағдыларының жеке тобы көрсетілген жіктемесін барынша толық ашып көрсетуге тырысты – бұл коммуникативтік міндеттерді дұрыс қоя білудің әдістері еді. Осы топқа енетін дағдылардың ең маңыздысы – психо-

логиялық қауіпсіздікке жағдай жасау және әңгімелесушінің осы жағдайда ішкі ресурстарын жүзеге асыра алуы.

Қазіргі ғылымда «коммуникативтік дағдылар» ұғымы әр түрлі түсіндіріледі. Т.А. Ладженская оларға әр адамның өз ойын дұрыс айтуына немесе басқа біреудің көзқарасын дұрыс түсінуіне қажет болатын дағдыларды жатқызады. Оларға тақырыпты анықтау, хабарламаның негізгі идеясын ашу, ақпараттызерттеу мен жүйелеу, белгілі бір жанрда сөйлей білу, өз ойын сауатты құра білу, тұжырымдай білу, түзете білу, ауызша және жазбаша сөйлеуді редакциялай білу, т.б. кіреді.

Қарым-қатынас дағдыларын ұтымды пайдаланатын мұғалім үшін оқушылармен психологиялық байланыс орнату және оқушылардың өз араларындағы қарым-қатынасын реттей алу қиынға соқпайды. Коммуникативті қабілеттер білім беру субъектілерінің өзара әрекеттесуі кезінде туындайтын әртүрлі психологиялық кедергілерді жеңуге көмектеседі, сонымен қатар жемісті тұлғааралық қатынасты қамтамасыз етеді. Комуникативтік дағдыларға бейтаныс адамдармен қарым-қатынасқа түсу, дау-дамайлар мен түсінбеушіліктің алдын алу, басқа адамдыдұрыс түсіну және қабылдау қабілеті, басқа адамға өз сезімін білдіру мүмкіндігі кіреді. Әрбір мұғалім өз бойындағы белгілі бір коммуникативтік дағдыларын дамыта алады

А.Н. Щукин сөйлеу коммуникативтік дағдысын коммуникативтік міндеттерді шешуде жағдайға сай сөйлеу әрекетін қолдана алу мүмкіндігі деп санайды. Коммуникативтік міндеттер жүйесі педагогикалық қарым-қатынасты құрайды, сондықтан оның ажырамас бөлігі болып табылады. М.И. Лисинаның пікірі бойынша, коммуникативтік міндет – бұл қарым-қатынас процесінде орындалатын әр түрлі іс-әрекеттер бағытталатын мақсат. Қарым-қатынастың міндеттері ішкі және сыртқы жағдайларға байланысты болады: бұған қарым-қатынасқа деген қажеттіліктің даму деңгейі, өзара әрекеттесудің бұрынғы тәжірибесі, өзара әрекеттесу жағдайы, серіктестің жақын әсер ету сипаты кіруі мүмкін. Міндет, өз кезегінде, қарым-қатынас әрекетінің сипатын анықтайды. Қарым-қатынастың функционалдық бірлігі ретіндегі коммуникативтік міндеттің негізгі ерекшелігі оның жауап қайтарып сөйлеу немесе сөйлеумеу әрекеті үшін стимул рөлін атқаруында, сонымен қатар ол сөйлеушінің де, тыңдаушының да сөйлеу әрекеттерін қамтиды.

Мұғалім тұрғысынан коммуникативтік міндеттердің келесі топтарын атауға болады:

1) ақпаратты тарату;

2) ақпаратты сұрау;

3) әрекетке ынталандыру (вербалды немесе вербалды емес);

4) оқушының вербалды немесе вербальды емес әрекетіне қатынасты білдіру.

Осы топтардағы коммуникативтік міндеттер әртүрлі сөйлеу әрекеттерін қолдану арқылы шешіледі. Коммуникативтік мәселелерді шешу процесінде мұғалім негізгі екі мақсатқа жетуді көздейді: оқушыларға ақпарат беру және оларды іс-әрекетке ынталандыру. Қарым-қатынас дағдыларын жіктеуде О.В. Запятая коммуникативтік дағдыларды былай жіктейді:

1) қысқаша, нақты, бұрмалаусыз өз ойын ауызша жеткізе білу;

2) жазбаша түрде мәлімдеме жасай білу мүмкіндігі;

3) тыңдау, тыңдалған мәтіннің мәнін ашу, тұжырымдау және оған қойылатын сұрақтарды құрастыра білу мүмкіндігі;

4) әр түрлі тақырыптардағы қосымша әдебиеттермен өз бетінше жұмыс жасай білу қабілеті [6].

Сонымен, болашақ педагогтарға қажетті коммуникативтік дағдылар төменде көрсетілді:

1.Өз мінез-құлқын басқара білу секілді еріктік қасиеттері;

2. Зейіннің байқампаздығы, икемділігі, ауысымдылығы;

3. Сезім арқылы қабылдай білу дағдылары;

4. Оқушыны тұлға ретінде, оның психикалық жай-күйін сыртқы белгілері бойыншаадекватты қабылдай білу, оны түсіне білу;

5. Оқушылармен қарым-қатынас жасау барысында өзін көрсете білу;

6. Өз сөзін психологиялық тұрғыда сауатты құра білу, сөйлесу арқылы қарым-қатынас орната білу;

7. Оқушылармен вербалды және вербалды емес байланыс орната білу;

8. Ақпаратты түсіну, жүйелеу және беру мүмкіндіктері [7].

Өнімді педагогикалық қарым-қатынас құру кезеңдерінде болашақ мұғалім қарым-қатынасты ұйымдастырудың құрылымдық компоненттерін білуі қажет. Олардың әрқайсысы да белгілі бір педагогикалық қарым-қатынас дағдыларын қажет етеді

Бірінші кезең – модельдеу. Бұл кезеңде мұғалім сыныптағы оқушылардың алдында өзін-өзі ұстаудың оңтайлы тәсілдерін таңдай білуі, айтатын сөздерін дұрыс жоспарлай білуі қажет. Екінші кезең – ұйымдастырушылық. Бұл да қарым-қатынастың бастапқы кезеңі, оқушылармен қарым-қатынастытікелей ұйымдастыру, яғни байланыстың басталуы. Бұл көбінесе педагогикалық қызметтің мазмұны мен әлеуметтік-психологиялық аспектілерінің одан әрі дамуының жетістігін анықтайды. Коммуникативті шабуыл жасау, яғни өзіне назар аударту, қарым-қатынасты мақсатты түрде қолдау қабілеттерін меңгеруді талап етеді.

Үшінші кезең – дамып келе жатқан қарым-қатынас процесін басқару. Бұл кезеңде қарым-қатынасқа түсушілер арасында назарды өзара бөлісу және қолдау, оқушылардың эмоционалдық күйін бақылау және сыныпта жайлы атмосфераны қамтамасыз ету маңызды дағдылар болып табылады.

Төртінші кезең – орнаған қарым-қатынасжүйесіне талдаужасай білу және болашақтағы жаңа қарым-қатынас жүйесін модельдеу. Бұл кезең оқушылардың іс-әрекеттерін талдаумен, өз сөзіңді шынайы бағалай білу, қолданылған қарым-қатынас әдістеріне және сәтсіздіктердің себептеріне баға беру, сонымен қатар қарым-қатынас кезінде қажетті түзетулерді енгізу қабілеттерімен бейнеленеді [8].

Педагогикалық қарым-қатынастың тиімділігі мұғалімнің кәсіби педагогикалық қарым-қатынасқа дайындық деңгейіне тікелей байланысты, бұл: 1) педагогикалық қарым-қатынас негіздері туралы теориялық білім; 2) қарым-қатынасты ұйымдастыру, қарым-қатынасты және өзіңнің психикалық күйіңді басқара білу қабілеті; 3) мұғалімнің оқушылармен жағымды қарым-қатынас орната алуы; 4) мұғалімнің белгілі бір моральдық және жеке қасиеттерін қалыптастыруы; 5) сөйлеуді дамыту және мұғалімнің коммуникативтік шеберлігі; 6) талдау және интроспекция [9].

Сонымен, кәсіби қызметті ойдағыдай жүзеге асыру үшін болашақ педагог педагогикалық қарым-қатынас дағдыларына ие болуы керек. Ол коммуникативтік дағдылардың кейбір элементтерін ғана емес, оларды толықтай және жоғары деңгейде меңгерсе, әрбір нақты ситуацияда ойланып барып әрекет еткенде ғана дұрыс стратегияны таңдау және оқушылармен қарым-қатынас жасау тактикасын анықтап, оқушының ерекшеліктерін, оның ойларын, эмоциялары мен мотивтерін түсініп, күнделікті байланыс орнатудың оңтайлы вербалды және вербалды емес құралдарын тауып, әрбір оқушымен өзара қарым-қатынасын басқара алады. Болашақ мұғалімдерді даярлау практикасында тек осы дағдыларды жетілдіріп қана қоймай, студенттерді одан әрі кәсіби өзін-өзі дамытуға ынталандыру қажет, өйткені студенттердің коммуникативтік дағдыларды игеру дәрежесі көбінесе олардың жеке мотивацияларына байланысты. Қарым-қатынас дағдыларын

қалыптастыру – педагогикада бұрыннан келе жатқан мәселелердің бірі. ЖОО-да болашақ педагогтарды кәсіби даярлау барысында дамытылуы қажет коммуникативтік дағдылардың құрылымы мен көлемі зерттеушілер арасында пікірталас тудырады. Егер коммуникативтік дағдылардың мәнін айқындап, олардың құрылымын анықтап, оларды қалыптастырудың тиімді әдістері мен шарттарын негіздесек, болашақ педагогтардың практикалық даярлығының сапасы да жақсарар еді деген ойдамыз.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Сластенин В. А. және б. Педагогика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. завед. / под ред. В. А. Сластенина. – М.: Изд. центр «Академия», 2008.
2. Леонтьев А. А. Педагогическое общение. – М., 1979.
3. Кан-Калик В.А. Техника педагогического общения. Учителю о педагогическом общении: книга для учителя. — М.: Просвещение, 1987.
4. Кан-Калик В.А. Учителю о педагогическом общении. М.: Просвещение, 1987.
5. Фалей М. В. Педагогическое общение: учеб. п. – Южно-Сахалинск: Изд-во СахГУ, 2014.
6. Запятая О. В. Общие умения коммуникации как компонент содержания образования. – Красноярск, 2005.
7. Леонтьев А. А. (жоғарыда көрсетілген).
8. Сергеева Б. В. Введение в педагогическую деятельность педагога начального образования: учеб. пособие. – М., 2016.
9. Фалей М. В. (жоғарыда көрсетілген).

УДК 37.012

«CASE-STUDY КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ ДЕТЕЙ С ОВЗ, НА УРОКАХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТРУДА»

Ахманова К. Б., 4 курс, ОП 5В012000 «Профессиональное обучение», Педагогический институт им.У.Султангазина, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова
Жусупова Д. Ж., старший преподаватель кафедры искусств, Педагогический институт им.У.Султангазина, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

В статье рассматриваются особенности применения технологии case-study, как средства развития творческих навыков при обучении лиц с ОВЗ в учреждениях среднего общего образования, на уроках художественного труда.

В настоящее время в сфере преподавания и обучения существует необходимость использования новых средств и методов обучения. Бывшие когда-то единственно верными старые методики преподавания сейчас уходят в прошлое. На их место уже приходят новые, креативные, информационные, творческие техники, которые основаны на понимании пройденного материала и на заинтересованности в его изучении. Современное занятие уже не может обходиться без действенных активных методик преподавания, в числе которых кейс-технология. На сегодняшний день сфера образования четко диктует необходимость

нового подхода к обучению. Одной из главных задач современного общества является развитие творческих способностей каждого члена общества, ведь прогресс нашей цивилизации, сейчас полностью зависит от людей творческих, многогранных и стремящихся продемонстрировать свои способности. Метод кейс-стади или метод конкретных ситуаций - метод активного анализа проблем и ситуаций, основанный на обучении путем решения конкретных ситуационных задач (решение кейсов) [1, с. 6].

Количество детей с ограниченными возможностями здоровья, для которых кейс-метод, единственный простой и эффективный метод психологической поддержки и творческой игровой методики с учетом возраста на данный момент в Казахстане растет. Другими словами, для них - это творческое лечение. Образование детей с ограниченными возможностями здоровья и детей-инвалидов предусматривает создание для них особой среды в обучении, коррекционно-развивающей среды для обеспечения достаточно комфортных условий и равные возможности для получения образования в пределах общего среднего, средне-специального и высшего образования. Для того чтобы они были готовы стать экспертами в самостоятельной жизни, им необходимо обладать необходимыми знаниями, профессиональной подготовкой, умением адаптироваться, правильно выстраивать отношения с окружающими. А кейс-метод - это интерактивный метод обучения, который вызывает положительное отношение со стороны учеников, которые рассматривают его как игру, усвоение теоретических положений и практическое применение любого нового материала [2, с. 6]

Не менее важным является тот факт, что анализ ситуации сильно влияет на учащихся с ОВЗ, способствует их взрослению, стимулирует их мотивацию к учебе, к изучению нового материала, создает интерес и положительную мотивацию к самостоятельности ребенка. Один из эффективных видов методов обучения детей с ОВЗ заключается в использовании проблемно-ситуативного обучения при изучении ребенком кейсов. Кейс-технология в образовании – это ряд обучающих ситуаций, которые предлагаются педагогом на фактическом материале для дальнейшего их разбора в рамках проведения занятия. Итак, в данном случае технология - это инструмент, позволяющий использовать имеющиеся теоретические знания для решения практических задач [3, с. 183].

В данной работе предлагается рассмотреть кейс – технологию для детей, имеющих нозологию «Умственная отсталость легкой степени», которая может быть использована для повышения качества и эффективности роста и развития творческих способностей ребенка. Как развить творческое мышление у ученика творческим, нестандартным, но в то же время эффективным способом обучения.

Ответ один: использовать метод кейс - технологии в образовательном процессе детей с ограниченными возможностями здоровья. В качестве кейса (анг.case –портфель, чемоданчик) можно использовать обычные папки, в которые размещен дидактический материал для каждого ребенка [4, с 55].

Внедрение кейса в общее среднее образование и в настоящее время является наиболее актуальной задачей. В этом случае кейс технология - это описание, в котором задаются условия, конечно, с точки зрения подготовки, должно быть в определенной форме, предназначенной для того, чтобы научить учащихся анализировать различные виды общей информации о проблеме, совершенствовать навыки и разрабатывать возможные решения в соответствии с определенными критериями. В то же время это один и тот же вопрос без правильного ответа. Таким образом, в процессе использования кейс метода на уроках художественного труда у учащихся наблюдается развитие воображения, творческая активность и множество неординарных идей.

Использование кейс-стади:

- приобретение новых знаний и новых навыков практической работы;
- осознание, что нет ответа на вопрос, который был бы единственно верным, но есть несколько ответов, которые соперничают между собой по степени истинности;
- выяснение истины в процессе обсуждения и решения вопросы в полном равноправии учащихся между собой и учителем;
- преодоление классического изучения проблем, связанных с «сухостью», не эмоциональностью изложения материала: эмоций, креативных и творческих идей и даже создания творческой конкуренции и борьбы в этом методе так много, что активизированное обсуждение кейса, повышает творческий потенциал детей и их творческие способности;
- уменьшение трудностей, с которыми в реальной жизни учащийся сталкивается «засорено» посторонней информацией или никогда раньше не сталкиваясь с задачами и проблемами, кейс-стади ставит перед учащимися точные задачи, имеющие четкие границы и способствует уменьшению этих трудностей, тем самым приучает обучающихся к креативному, творческому решению подобного рода задач [5, стр. 15].

Чтобы на практике убедиться в эффективности применения кейс-метода, как средство развития творческих навыков детей с ОВЗ, предлагаем рассмотреть пример применения кейса для раздела «Дизайн и технология» по теме «Дизайн, макетирование одежды (бумага, текстиль и другие материалы».

Кейс к уроку «Уход за одеждой»

Кейс-задание.

В мультфильме «Маша и медведь» в одной из серий есть фрагмент, который хорошо подходит к нашей теме урока: серию можно назвать «Закон о грязной одежде», про платье Маши, которое стирает медведь, ведь Маша упала в нём в лужу. Он шьет ей новое платье каждый раз, а предыдущее стирает, но Маша снова то опрокидывает на себя бутылку с молоком, то банку с вареньем, то перепачкается малиной. На веревке сушатся наряды Маши.

Задание

Проанализируйте для себя поведение Маши. Задайте себе вопрос, почему Маша себя так ведёт?

Объяснение задания:

1. Как вы думаете, почему медведь каждый раз шьет Маше новый наряд?
2. От чего зависит продолжительность ношения одежды?
3.Что включает в себя уход за одеждой?

В этом мультфильме вы можете видеть, что много одежды сушится на веревках, и сегодня мы с вами поможем медведю побыстрее ее утюжить. Прежде чем утюжить платья, нам нужно знать, как правильно это делается и проверить ярлыки. Но так как платья сшили сами, на них нет ярлыков. Поэтому давайте сначала вместе с вами определим, из какого материала сшиты платья и как правильно за ними ухаживать. А для того чтобы определить, как правильно утюжить наряды Маши, медведь передал мне лоскутки, сохранившиеся после раскроя платья.

Контекст задания

Подберите и изучите информацию о ткани одежды правилами ухода за ней. Узнайте, как определенные условия влияют на правила ухода за одеждой. Проведите исследование, чтобы определить сырьевой состав ткани. Создайте собственный ярлык, исходя из сырьевого состава ткани, для того чтобы правильно подобрать нужные символы по уходу за изделием.

Представленный кейс «Уход за одеждой» может использовать в процессе обучения, как учитель, чтобы повысить интерес учащихся к урокам художественного труда и

специальных его разделов, так и учащийся, которому этот кейс поможет повторить пройденный материал, самостоятельно освоить темы пропущенных занятий, закрепить изученный материал. Метод кейсов позволяет на каждом уроке сэкономить время обучения, которые может быть использовано для углубления и закрепления изучаемого материала, индивидуальной и творческой работы обучающимися. Предлагаемая технология обучения основана на реальных жизненных ситуациях, таким образом, обогащает учащихся фактическим материалом, развивает интеллект, творческие способности, образное мышление, учит из множества решений найти самое рациональное и оригинальное.

Таблица 1. Действия учителя и ученика с ОВЗ на этапах использования кейс-метода в сравнении

Фаза работы	Действия учителя	Действия ученика
До использования кейс-метода:	1. Подбирает кейс. 2. Определяет основные и вспомогательные материалы для подготовки урока. 3. Разрабатывает сценарий занятия.	1. Получает кейс и список рекомендуемой литературы. 2. Знакомится с понятием кейс-метод 3.Пассивная работа в группе и на уроке 4.Не может четко излагать свои мысли 5.Мыслит стандартно
Во время использования Кейс-метода на уроках технологии:	1. Организует предварительное обсуждение кейса. 2. Делит группу на подгруппы. 3. Руководит обсуждением кейса в подгруппах, обеспечивая их дополнительными сведениями.	1. Задает вопросы, углубляющие понимание кейса и проблемы. 2. Разрабатывает варианты решений, слушает, что говорят другие. 3. Принимает или участвует в принятии решений.
После использования кейс-метода:	1. Оценивает работу учеников. 2.Оценивает принятые решения и поставленные вопросы.	1.Работает с дополнительными материалами 2.Получает кейс и список рекомендованной литературы 3.Легкость в общение с другими учащимися в группе 4.Освоение современных информационных технологий 5.Составляет письменный отчет о занятии по данной теме 6.Активно работает в группе 7.Креативно мыслит и легко излагает свои мысли

Согласно сравнительной таблице, мы можем сделать вывод, что модель кейс-технологии, которая является активной силой в развитии творческих способностей учащихся, в его творческом мышление. Внедрение кейс-технологию на экспериментальных уроках после первой недели практики с учащимися 5 класса (см.Таблица1).

Сделав вывод, что эта модель обучения кейс - технологией на уроках художественного труда, может быть построена на серии уроков, также краткосрочный кейс может быть использован на одном уроке, а также кейс – технология использовалась в

качестве домашнего задания. Порой в группе не было двух одинаковых мнений, так как нет двух одинаковых личностей, потому результаты, которые мы получали, внедряя данную технологию, были в разных группах различными, но обязательно с положительной динамикой.

Список использованных источников:

1. Индивидуальное психолого-педагогическое сопровождение обучающегося с ОВЗ URL: https://gym1358sz.mskobr.ru/files/upload_users_files/5cd174114ee8c.pdf [Электронный ресурс].

2. Савельева, М.Г. Педагогические кейсы: конструирование и использование в процессе обучения и оценки компетенций студентов [Текст]: Учебно-методическое пособие. – Ижевск: УдГУ, 2013. – 94 с.

3. Темина С.Ю., Андриади И.П. Кейс-метод в педагогическом образовании. [Текст]: Тематический сборник кейсов. – М.: Российская акад. образования, Московский психолого-социальный университет, 2014. – 194 с.

4. Сокольникова, Э. И. Особенности освоения метода «конкретных ситуаций» (case study) в обучении: [выявлены тенденции и проблемы внедрения метода, определены возможности его эффективного применения в обучении] / Э. И. Сокольникова //[Текст]: Вестник Московского государственного гуманитарного университета им. М. А. Шолохова. Педагогика и психология. – 2012. – № 1. – С. 75–9.

5. Ярмухамедова, Н.Д. Метод анализа конкретных ситуаций как форма социально-психологического обучения. [Текст]: Автореф. Дис. на соиск. Учен. Степ. Канд. Психол. Наук (19.00.05). – Москва. - 1984. - 17 с.

УДК 371.398

ЗАВИСИМОСТЬ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ ОТ ЕЕ РЕАЛИЗАЦИИ

Ахметов С.К., курс 2, химия, Педагогический институт им. У.Султангазина, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Хамитова А.С., профессор, кандидат химических наук, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова

Традиционная модель образования с повышенным вниманием к подготовке учащихся к стандартизированным экзаменам бросает вызов педагогам, стремящимся заинтересовать учащихся в обучении. Обучение на основе проектов, развивающаяся методология обучения, предназначена для решения проблемы низкой вовлеченности, делая обучение содержательным и более увлекательным. Цель этого исследования состояла в том, чтобы ответить на продолжающиеся дебаты об эффективности его реализации.

Среди множества задач, стоящих перед педагогами, стоит отметить важность вовлечения и обучения учащихся навыкам, необходимым для достижения успеха в 21 веке. Хотя глобальная экономика и технологии меняются со временем, наша нынешняя система образования по-прежнему готовит сегодняшних учащихся к миру прошлого, а не к возможностям будущего. За последние 150 лет технологии и глобальная экономика значительно изменились, создав новые инновации, которые не только изменили то, как люди

общаются друг с другом, но и предоставили учащимся новые возможности, невообразимые в предыдущие десятилетия. Несмотря на достижения в области технологий, структура и педагогика нынешней системы образования очень напоминает систему образования, которой 150 лет [1, с.17].

В эпоху стандартизированного тестирования с высокими ставками учащиеся часто остаются неудовлетворенными и незаинтересованными в процессе обучения, и политики и педагоги искали способы решения этих проблем. Соответственно, недавние исследования продемонстрировали корреляционную связь между вовлеченностью учащихся и успеваемостью учащихся, низкая успеваемость связана с незаинтересованностью учащихся [2, с.1].

Педагоги искали творческие и содержательные способы вовлечь учащихся в школьное обучение. В авангарде профессионального диалога находится проектное обучение, которое предназначено для того, чтобы сделать обучение содержательным и увлекательным.

В проектно-ориентированном обучении (PBL) школьники участвуют в общем проекте с определенными результатами через элементы дизайна проекта. Сторонники PBL подчеркивают, что проекты имеют давнюю историю в мире образования, и утверждают, что проектное обучение является мощным катализатором, который помогает студентам стать более заинтересованными и овладеть навыками, необходимыми для адаптации к постоянно меняющемуся времени [3, с.13]. С каждым годом все больше и больше школ принимают PBL как подход к обучению. Хотя тысячи учителей и школ принимают модель обучения PBL, существует ряд разногласий между сторонниками и противниками PBL; такие аргументы основаны на педагогическом подходе к вопросу о том, увеличивает ли PBL вовлеченность учащихся в обучение или повышает успеваемость учащихся по стандартизированным тестам. Более того, противники PBL сомневаются в том, действительно ли оно эффективно для повышения мотивации и вовлеченности студентов, формирования знаний о содержании и обучения студентов навыкам, необходимым в 21 веке.

В частности, PBL исторически сталкивался с сопротивлением и критикой со стороны исследований, которые продемонстрировали, что учащиеся в традиционных классах делали то же самое или превосходили учащихся в классах PBL, особенно в предметных областях, где особое внимание уделялось содержательным знаниям [4, с.31]. Кроме того, в таких исследованиях было обнаружено, что оценки «обучения» расходились и несопоставимы. Несмотря на продолжающиеся споры о том, действительно ли PBL является эффективным дизайном учебной программы, его полезность, которая может варьироваться от школы к школе, зависит от глубины и качества ее реализации. Проблема, с которой сталкивается проектное обучение при внедрении, заключается в том, что его сложно спланировать и, в конечном итоге, реализовать. Несмотря на то, что эффективному внедрению препятствует множество факторов, всесторонний обзор Кондлиффа рекомендовал в будущих исследованиях изучить внедрение проектного обучения (PBL) в различных контекстах. Тем не менее, существует мало эмпирических данных, чтобы понять, как преподаватели понимают свой опыт внедрения проектного обучения [5, с.51].

В связи с появлением в последнее десятилетие более широкого интереса к внедрению проектного обучения в качестве подхода к разработке учебных программ, преподаватели во многих местах сейчас сталкиваются с решением, применять ли PBL в своих школах. Точно так же в некоторых школах нет выбора, в этих конкретных школах преподаватели обязаны внедрять единицы PBL, независимо от того, хотят ли они принять PBL. Проектное обучение — это метод обучения, при котором учащиеся решают сложную проблему или вопрос в течение длительного периода времени для создания общедоступного продукта. В рамках

этого учебного метода учащиеся работают, чтобы узнать и ответить на подлинную задачу, имеющую отношение к их жизни, участвуя в процессе, который включает в себя упор на основанное на стандартах содержание, голос и выбор учащихся, размышления, критику и пересмотр. В PBL учителя действуют скорее, как тренер, а не как «распространитель знаний». Обещание PBL вовлекать учащихся в решение актуальных сложных проблем, которые очень напоминают реальную жизнь, и предлагать полезные учебные мероприятия, имеющие значение не только в классе, но и делает PBL привлекательным для преподавателей. Однако Халлерманн утверждает, что, если PBL внедряется по неправильным причинам или если это делается неправильно, PBL может быть пустой тратой времени или даже иметь неприятные последствия для преподавателей, которые не готовы к его проблемам [1, с.5]. \

Примечательно, что педагогика PBL и другие подходы к обучению, ориентированные на учащихся, столкнулись с сопротивлением со стороны обязательного стандартизированного тестирования и различных школьных политик, которые создали недружественную среду для PBL. Кроме того, бихевиористы выступают за подходы к обучению, в большей степени ориентированные на учителя, поскольку в нем используются прямые методы обучения, которые легко поддаются измерению и продемонстрировали успешные результаты, представляя еще одну причину, по которой PBL не получил широкого распространения и столкнулся с сопротивлением. Однако среди сторонников проектного обучения (PBL) проблема и эффективность обучения PBL часто зависят от глубины и качества его реализации [5][6]. Хотя количество исследований по внедрению продолжает расти с каждым годом, тот факт, что все эти исследования посвящены различным подходам PBL, затрудняет общие выводы об эффективности внедрения PBL [5]. Следовательно, необходимо решить проблемы внедрения, прежде чем исследователи смогут сделать выводы о его полезности для подготовки учащихся к жизни за пределами классной комнаты. В целом очевидно, что определение эффективности PBL в некоторой степени зависит от того, насколько эффективно оно реализовано.

Эффективное использование PBL требует обширного планирования и профессионального развития, благоприятной среды, а также инструментов и стратегий для эффективного обучения. Кажется, неразумным ожидать, что учителя узнают об этом подходе к обучению и будут использовать его без поддержки со стороны школьного руководства и структур.

Эффективное использование PBL может потребовать скоординированного набора реформ и практик, а также знаний о том, как избежать перегруженности множеством других вопросов. Некоторые из структур или возможностей, которые могут присутствовать в школах модели реформы, но отсутствуют в других местах, включают общешкольный акцент на PBL, наставничество учителей в PBL, систему оценки портфолио, общешкольные критерии успеваемости и блочное расписание [7, с.290].

Список использованных источников:

1. Hallermann, S., Larmer, J., & Mergendoller, J. (2011). PBL in the elementary grades: Step-by- step guidance, tools and tips for standards-focused K-5 projects. Project-Based Learning tool kit series. Novato, CA.: Buck Institute for Education.

2. Fredricks, J. & McColskey (2011). Measuring student engagement in upper elementary through high school: a description of 21 instruments.

3. Larmer, J., Mergendoller, J. & Boss, S. (2015). Setting the Standard for Project Based Learning: A Proven Approach to Rigorous Classroom Instruction. Novato, CA.: ASCD Buck Institute for Education

4. Hixson, N. Ravitz, J. & Whisman, A. (2012-2013). Extended professional development in project-based learning: Impacts on 21st Century teaching and student achievement. W.V.: West Virginia Department of Education Office of Research

5. Condliffe, B.F. (2017). Project-Based Learning: A Literature Review. Working Paper.

6. Ulrich, C. (2012). Who's Afraid of Ubiquity? Opportunities and Challenges of Project-Based Learning in School Context. Paper presented at the National Defence University, 1 365- 370. Retrieved from http://search.proquest.com/docview/1287978408?accountid=12756

7. Ravitz J. Beyond Changing Culture in Small High Schools: Reform Models and Changing Instruction With Project-Based Learning [Journal] // Peabody Journal of Education. - 2010 г. - Т. 85-3. - pp. 290-312.

ӘОЖ 159.99

ЖУРНАЛИСТИКА МАМАНДЫҒЫНЫҢ 3 КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТУЫН АНЫҚТАУ

Багдаулет А., 3 курс, 6В03101 - психология мамандығы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Рахматулина А.Р., психология кафедрасның аға оқытушы, пед.магистрі П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Өзін-өзі дамыту тақырыбы қазіргі кезде өзекті мәселенің бірі ретінде қарастырылады. Бұл мақалада біз А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің П.Чужинов атындағы экономика және құқық институтының «6В03201-журналистика» мамандығының 3 курс студенттері арасында «Мен өзімнің дамуым үшін не істеп жүрмін?» атты әлеуметтік-психологиялық сауалнама жүргізілді. Сауалнаманың негізгі мақсаты студенттердің өзін-өзі дамытуға деген көзқарасын зерттеу болды.

Өзін-өзі дамыту тұтас деп түсінілетін құбылыс. Өзін-өзі дамытудың мәдени аспектілері, XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырдың басындағы психологиялық аспектідегі өзін-өзі дамыту феноменін зерттеудің негізгі бағыттары, сонымен қатар адамның ғана емес, жалпы адамзаттың дамуының негізгі тетігі болып табылатын тұрақты өзін-өзі жетілдіру арқылы адамның дамуы мен тәрбиесіндегі прогресс қарастырылады.

Өзін-өзі дамыту оның өмір сүру мағынасына деген ұмтылыс ретінде көрінді (В.Е. Франкл). Ол А. Маслоудың адамның рухани құндылықтары мен өмірдің мағынасын жүзеге асыруының «мен – тұжырымдамасымен» салыстырады және адамның өзін-өзі жүзеге асыруын бастапқы мақсат ретінде емес, іс-әрекеттің нәтижесі ретінде қарастырады. [1].

Кейбір танымал психологтар өзін-өзі дамыту құбылысын әлеуметтік көзқарастардың өзгеруі және өз өмірінің құрылысы ретінде қарастырды (Э.Берн, М. Рокич).Алайда, жетекші тұжырымдама к. Гельмгольц, А. Маслоу, к. Роджерс тұжырымдамасы болды – өзін-өзі тану, өзін-өзі тану және өзін-өзі тану-бұл тұлғаның өзін-өзі дамытуы.

XX ғасырдың 90-жылдарының басында өзін – өзі дамытудың маңызды аспектісі-жеке тұлғаның өзін-өзі жүзеге асыруы мәселесі орыс психологиясында өзекті болды. Гуманистік

психология ғалымдары Өзін-өзі тану ұғымдарын дамытпағанын және (К.Гельмгольц, А. Маслоу). Жеке тұлғаның құрылымын зерттейтін психологиялық тұжырымдамалар жүйесінде соңғы кезең-өзін-өзі тану. Проблема сана-сезім арналды аз емес орыс психологиясындағы зерттеулер. Бұл зерттеулер негізінен екі сұрақ тобына шоғырланған. Жұмыста Б. Г. Ананьева, Л. И. Божович, Л. выготскийдің, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейн, А. Г. Спиркина, В. В. Столина, П. Р. Чаматы,И. И. Чеснокова, Е.В. Шорохова жалпы теориялық және әдіснамалық аспектілерде жалпы проблема контекстінде өзін-өзі тану мәселесі талданды тұлғаның дамуы.Зерттеудің басқа тобында, ең алдымен, өзін-өзі бағалаудың ерекшеліктеріне, олардың басқалардың бағалауымен өзара байланысына байланысты ерекше сұрақтар қарастырылады. А. А. Бодалевтің әлеуметтік қабылдау туралы зерттеулері қызығушылық тудырды адамның өзін-өзі дамытуының маңызды құрамдас бөлігі ретінде басқа адамдардың білімі мен өзін-өзі тану арасындағы байланыс мәселесі. В. В. Столин өзін-өзі тануды дамыту мақсаты субъектінің тәуелсіздігінде көрінетін жеке «Мен» туралы түсінікте, «мен – тұжырымдамаға» кіретін өзі туралы идеялардың жиынтығында. С. Л. Рубинштейн өзін-өзі тануды адамның өмір сүруі мен дамуының қажетті шарты ретінде анықтайды онда адам адамның позициясын және оның дүниетанымдық деңгейін анықтайды дербес құбылыс ретінде өзін-өзі дамыту санатына тікелей қатысы бар жеке тұлғаның қызметіне қатысу [2].

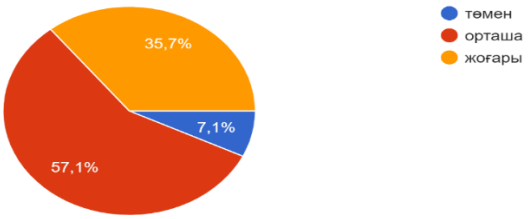
К.К. Платоновтың пікірінше, компоненттерді іске асырудың дәйектілігі болады өзіне және әлемге саналы көзқарастың арқасында адамның өзгеруіне, өсуіне байланысты дамиды. Мотивтер тұрғысынан өзін-өзі тану өзін-өзі дамытуды Б.Г. Мещеряков, В. П. Зинченко қызметінің процесі ретінде талдайды. Өзін-өзі дамыту идеясы гуманистік негіздегі тұлғаларды Г.С. Костюк бөліседі. Автор бұл туралы айтады өзін-өзі дамыту процесінде адамның өзін-өзі жылжытудың ең жоғары формасы бар, ол оның саналы мақсаттылығында, өзіне жұмыс істеуге деген ұмтылысында. Болған жағдайда мұндай мақсаттылық адамның өзі өзінің психикалық дамуын басқара бастайды [3].

Өзін-өзі дамыту сауалнамасы арқасында біз студенттердің өзін-өзі дамыту құбылысы мен мәні туралы көзқарастар қарастырдық. Психологиялық тұжырымдамаларды зерттеудің тәсілдері ашылды,өсу, даму және өзін-өзі жетілдіру қажеттіліктеріне негізделген адамның өзін-өзі тану феноменіне қатысты.

Сауалнаманың негізгі мақсаты: студенттердің өзін-өзі дамытуға деген көзқарасын зерттеу.

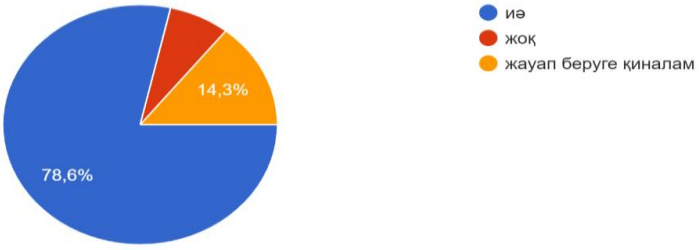
Сауалнама сұрақтары: сауалнама бойынша 12 сұрақ басындағы 3 сұрағы студенттің мамандығын,жынысымен және курсың белгілеу болды.

Журналистика студентері 10 бала,бәрі бір мамандықта оқысада әр түрлі қызуғышылықтары бар.

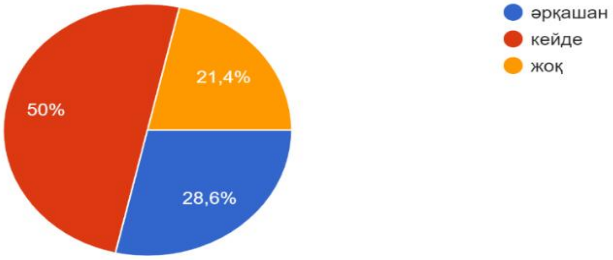
Сурет 1. «Мен өзімді зерттеуге талпынамын:(шкала бойынша белгілеңіз)»

Студентердің өзін-өзі дамыту деңгейі орташа 57,1% жоғары 35,7% төмен 7,1% көруге болады.Яғни, бұл шкала бойынша белгіленген нәтижелерін көріп тұрмыз.

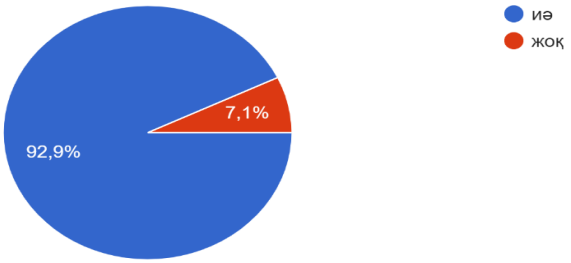
Сурет 2. «Сізде көшбасшылық қасиет бар деп есептейсіз бе?»

Көшбасшылық қасиет әр адамда қалыптасып, көріне бермейді. Бұл қасиет өзін-өзі дамыту арқылы шындалады. Студентердің көбісінде көшбасшылық қасиет жоғары 78,6% деп есептейді. Кез-келген адамның қолынан көшбасшылық қасиеті көріне бермейді,студенттер арасында жауап беруге де қиналғанын көруге болады 14,3%. Соған қарамастан, студенттер арасынан көбісі көшбасшылық қасиетіне ие.

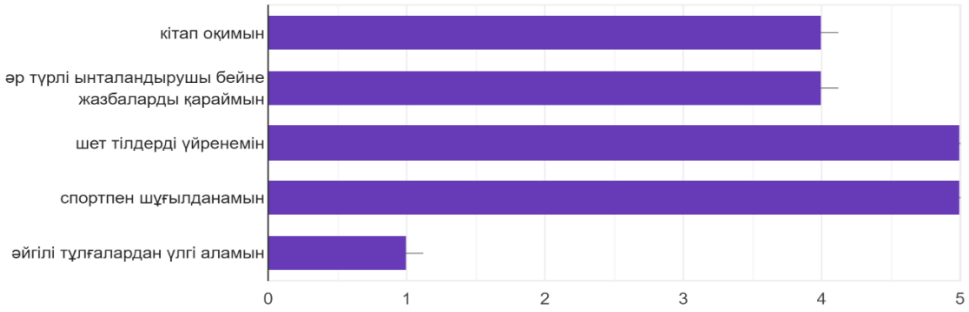
Сурет 3. «Сіз күнделікті күн жоспарын құрастырасыз ба?»

Сауалнаманың нәтижесінен көруге болады канша %-студентің күн жоспарын құрайтынын.Жалпы біз білеміз егерде адам күн жоспарын құрса бәрі ретімен болады. Сауалнаманың нәтижесінде студенттер арасында күн жоспарын 28,6% әрқашан құрайды екен, ал 50% студенттер кейде ғана құрайды.Егер бір адамға күн жоспарын жазып жүруге ыңғайлы болса, ал басқа адамға керісінше болады нәтижеде 21,4% жоспарын жазбайды.

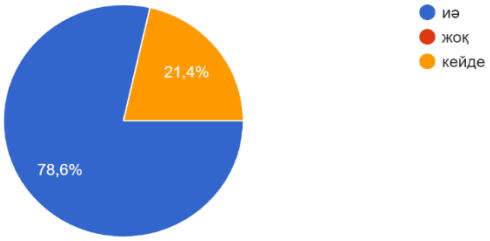
Сурет 4. «Сіз өз мүмкіндіктеріңізге сенесіз бе?»

Студентің мүмкіндіктері әр кезде әр қалай 100% ішінде 92,9% студенттер өз мүмкіндіктері сенеді. Ал, қалған 7,1% студенттер өз мүмкіндітеріне сенбейтінін көруге болады.

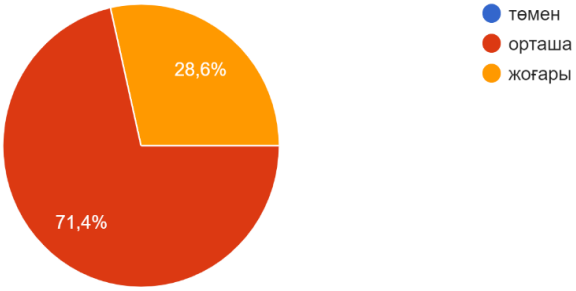
Сурет 5 «Өзіңізді дамыту үшін не істейсіз?»

Сауалнаманың талабы бойынша студенттер бір емес бірнеше жауапты таңдауға болады.Топтағы студенттердің жауаптары бойынша яғни статистикаға жүгінетін болсақ өз-өзін дамыту үшін шет тілін және спортқа көп уақытын бөледі.Тағы да студенттер арасында кітап оқуға және де әр түрлі ынталандыратын бейне жазбаларды қарауға қызығушылығын көруге болады.

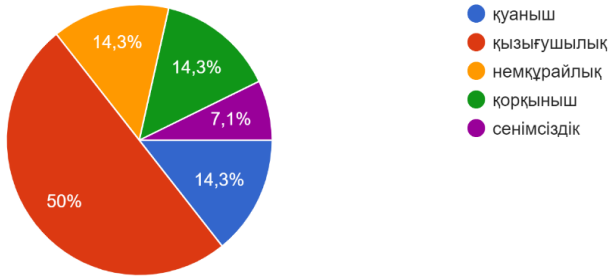
Сурет 6 «Сіз өз еркіңізбен қосымша білім алуға тырысасыз ба?»

Студентің өз еркімен қосымша білім алуға деген құштарлығын көруге болады. Иә,жоқ және кейде деген жауаптарын көреміз. Диаграммаға қарасақ жоқ деген жауабын жоқ. Иә жауабы 100% - 78,6% құрап тұр яғни бұл жерде топтағы студенттер арасында көбісі қосымша білім алады,ал 21,4% кейде жауабын көреміз.

Сурет 7. «Өзіңіздің даму деңгейіңізді бағалаңыз(шкала бойынша белгілеңіз)»

Студенттер даму деңгейлерін белгілеп көрсеті,диаграммадан төмен деңгейін көріп тұрған жоқпыз.71,4% орташа деңгейін көрсетеді 28,6% жоғарғы деңгейі көрсетіліп тұр.

Сурет 8. «Сіз өзіңізді дамытқан кездегі эмоционалды күйіңіз қандай?»

Психологиялық жақтан эмоцияларды қарастырдық. Дамыту кезіндегі эмоцияларының нәтижесі бір қалыпты деп айтуға болады. Студенттердің 50% «қызығушылық» эмоциясын белгіледі. Дегенмен, жағымсыз эмоциялар да байқалады. Мысалы, студенттер 14, 3 % «қорқыныш», ал 7, 1 % «сенімсіздік» сезінеді.

Қорытындылай келе, «Мен өзімнің дамуым үшін не істеп жүрмін?» сауалнамасы бойынша журналист мамандығының 3 курс студенттерінің дамуға деген ынтасының жоғары деңгейде екенін көруге болады. Студенттер жан-жақты болуға тырысып, белсенділік танытатыны жақсы көрсеткіш. Өзін-өзі дамыту өмірде өз орнын табуға үлкен септігін тигізеді. Сауалнама бойынша жақсы көрсеткішпен қоса, өзін дамытуға талпынбайтын студенттер қатары да бар. Ол студенттерге көбірек кітап оқып, өздерінің ішкі жан-дүниесіне мән беріп, қосымша білім алуға талпыну деген секілді ұсыныстар айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Франкл, В. Сказать жизни «Да!»: психолог в концлагере / В. Франкл. – Москва : Альпина Нон-фикшн, 2009. –239 с.
2. Рубинштейн, С. Л. Человек и мир / Л. С. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. –Москва : Педагогика, 1973. – 480 с.
3. Корнилова, Т. В. Методологические основы психологии / Т. В. Корнилова, С. Д. Смирнов. – Санкт-Петербург : Питер, 2008. – 320 с.

УДК 378:94(574.21)

ИСТОРИИ ПЕРВЫХ ДОКТОРОВ НАУК – КОСТАНАЙЦЕВ.

Байжаркенова А.Б, 6В02201/5В020300- История, КРУ им. А.Байтурсынова, Институт экономики и права им. П.Чужинова
Колдыбаева С.С, кандидат исторических наук, доцент, КРУ им. А.Байтурсынова, Институт экономики и права им. П.Чужинова

Доктора наук в высших учебных заведениях традиционно относились к категории преподавателей высшей категории. Для любого вуза количество преподавателей самого высокого научного уровня всегда являлось не только критерием научного уровня работы

вуза, но и качественным показателем общего профессионального состава работающих в нем преподавателей. Данный критерий престижа вуза остается актуальным и сегодня. Этим обусловливается научно-исторический интерес к вопросу о том, как происходил процесс становления докторов наук в вузах области.

Первые доктора наук в Костанайской области появились в 70-е годы 20 века. Ими были Туманшин Кахарман Макаримович и Макотченко Василий Семенович. Примечательно, что они являлись преподавателями - докторами наук в Костанайском педагогическом институте имени 50-летия, который сейчас располагается на улице Таулсоздик, 118. Высоких научных степеней докторов наук они были удостоены после защиты диссертаций на соискание докторских степеней по направлению истории КПСС. Защитили диссертации: Макотченко В.С. в 1972, Туманшин в 1979 г.Оба они возглавляли кафедры общественных наук. Макотченко В.С. – кафедру истории КПСС и политэкономии, Туманшин К.М. – кафедру философии и научного коммунизма. Интересно, что темы диссертационных работ были довольно близкими. Они были посвящены роли партии в развитии Соколовско-Сарбайского и Кустанайского – Тургайского промышленного комплекса в послевоенные годы. Такая близость научных тем позволила им написать совместную монографию «За большую руду», которая в принципе была одной из первых в то время научных работ, выпущенных по материалам региона. Сближало первых докторов и общая человеческая дружба, и возраст; обоим к моменту защиты диссертации было за 50-лет. Здесь надо напомнить, что при СССР, при котором оба стали докторами наук, система подготовки научных кадров, в том числе высшей квалификации была несколько иная, чем сейчас. Сейчас фактически существует одна научная ступень – доктора PhD. Тогда же существовали две ступени защиты диссертационных работ. Первая ступень -защита на степень кандидата наук, вторая – на степень доктора наук. Между этими двумя ступенями научного роста, проходили для соискателя значительные временные рамки. Как правило, между ними существовал временной водораздел в 10-20 лет. Негласно существовало мнение, что для того, что стать доктором наук нужно иметь не только научно-профессиональный багаж, но и солидный жизненный опыт. Вот почему средний возраст докторов наук на территории СССР, как правило, составлял 50-55 лет, а то, что нередко и значительно больше. Можно по-разному отнестись к подобного рода жизненным правилам научной жизни того времени. Наверно, правильнее видеть в этом не только плюсы, но минусы. Многолетняя, напряженная научная работа над докторской диссертацией, как правило, изматывала здоровье соискателя, сказывалась на душевном состоянии человека. Но одно было несомненным. Доктора наук при СССР относились к высокооплачиваемой категории научных работников. Высок был моральный престиж. По воспоминаниям, к докторам наук области в то время относились люди очень уважительно. Докторов наук Макотченко В.С. и Туманшина К.М. знали, образно говоря, в 70-80 годы вся общественность Костанайской области. Моральный авторитет этих ученых был чрезвычайно высок. К ним прислушивались, у них искали совета. Они входили во всевозможные парткомы, месткомы, другие общественные организации вуза, города, области. Во всем этом сказывалось не только общее, уважительное отношение людей вообще к людям науки, в этом проявлялся и личный авторитет первых докторов наук. Уважение к Василию Семеновичу Макотченко дополнительно усиливалось и тем, что все знали, что он является ветераном Великой Отечественной войны. Все знали высокие научные, профессиональные и нравственные качества Кахармана Макаримовича Туманшина, его строгость и необыкновенную, доходящую порой до педантизма объективность в оценке знаний студентов.

В конце 80-годов, точнее в 1989 году в Кустанайском пединституте ректором был назначен доктор исторических наук – Алдамжаров Зулхарнай Алдамжарович, прибывший из г. Атырау. В советский период при назначении в качестве первого руководителя в вузах важную роль играла научная степень, особенно доктороа наук. В конце перестроечного периода, т.е. в 80- начале 90-х годов ректоры вузов выбирались по демократическим веяниям того времени, повсеместно избирались свободным волеизъявлением коллектива. Тогда на форуме такого рода (собрании коллектива института) – преподаватели института Духин Я.К. Досаев У.С. и др. призывали избрать среди других претендентов Алдамжарова З.А. именно за то, что в отличие от других он имеет докторскую степень. И коллектив их поддержал, ибо все знали, что процент докторов наук в пединституте довольно низкий. В 1990 году докторскую диссертацию по естественным наукам защитил еще один преподаватель пединститута – Пугачев Павел Григорьевич. Это была первая докторская в институте по естественной науке. Тема диссертации носила местно - краеведческий характер. В научной диссертации Пугачева П.Г. был обобщен и проанализирован громадный материал по флоре и фауне соснового леса Тургайской области. Необходимо отметить скрупулезность и дотошность научных усилий самого П.Г.Пугачева, который неоднократно выезжая, несмотря на свой солидный возраст, в командировки, буквально по крупицам собирал диссертационный материал. По воспоминаниям, это был по-настоящему ученый, человек очень скромный, который не гонялся за административными должностями, а посвящал себя целиком научной и преподавательской работе в вузе. В 1991 г. в пединституте, еще до развала СССР, в Москве была защищена еще одна докторская диссертация. Им стал молодой 43-летний преподаватель кафедры философии. Колдыбаев С.А. Он был не только молодым, относительно других докторов наук вуза, но еще и выпускником Кустанайского педагогического института историко-педагогического факультета. А это значит, что он был первым доктором наук, который окончил Костанайский педагогический институт. В настоящее время, доктор философских наук, Почетный профессор Костанайского университета имени Ахмета Байтурсынова С.А.Колдыбаев продолжает работать на кафедре социально-гуманитарных дисциплин университета.

Таким образом, условно говоря за 20 лет (1970-1991) в Костанайском педагогическом вузе работали 4 доктора наук по показателям центральных вузов и сегодняшнего времени это, конечно довольно мало. Но относительно мерок деятельности вузов того времени это было относительно неплохо. Для сравнения напомним, что в остальных двух вузах области их было меньше. В Кустанайском сельскохозяйственном вузе их было два (ректор – Чужинов А.И., зав. кафедрой общественных наук - Задорожный Г.К.) Во втором вузе области – Рудненском индустриальном институте - один. Им был ректор – Каирбеков К.И.Интенсивный рост научных кадров, в том числе докторов наук начался с появлением-Костанайского государственного университета имени А.Байтурсынова. Но это уже другая история вуза, характеризующая другое историческое время, другой характер работы подразделений.

Список использованных источников:

1. Терновой И.К., Баймырзаев К.М., Ибатулин А.Ш. История Костанайского государственного педагогического института. - Костанай, 2009. -504с.

УДК 14.29

ПРОБЛЕМЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СРЕДНЕ-СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ КАЗАХСТАНА

Вигель Л., студентка 4 курса, специальность «Дефектология», Педагогический институт, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, г.Костанай
Григорова Ю.Б., старший преподаватель, магистр социальных наук (Психология), КРУ им. А.Байтурсынова

В данной статье рассматривается инклюзивное образование как особый вид совместного обучения, необходимый для детей с особыми образовательными потребностями, для получения ими образования. Проблемы внедрения инклюзивного образования в средне-специальные учебные заведения. Анкетирование как метод получения данных.

Проблема образования детей с ОВЗ становится все более актуальной, так как число детей с ООП возрастает год от года. По данным ВОЗ сегодня примерно 7% детей от 3 до 18 лет во всем мире имеют ограниченные возможности [2].

Традиционно распространенной формой образования детьми с особыми образовательными потребностями является специальное (коррекционное) образование. Вместе с тем на практике активизируется процесс инклюзии детей с ООП в общеобразовательные организации, апробируются разнообразные модели и формы взаимодействия специального и массового образования.

Инклюзивное образование - форма обучения, при которой каждому человеку, независимо от имеющихся физических, интеллектуальных, социальных, эмоциональных, языковых и других особенностей, предоставляется возможность учиться в общеобразовательных учреждениях.

Практика включения детей с ООП в образовательный процесс реальная альтернатива специальному (коррекционному) обучению детей с особыми потребностями.

Основные организационные условия для развития системы инклюзивного образования определены в Законе Республики Казахстан от 26 июня 2021 года № 56-VII «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам инклюзивного образования».

Проблема организации инклюзивного образования затрагивает все структуры, предоставляющие социальные услуги, поэтому сегодня в системе внедрения инклюзивного образования принимают участие представители образования, здравоохранения, культуры, спорта и центра занятости населения.

Принципами инклюзивного образования являются:

- важность человека не зависит от его возможностей и побед;
- каждый человек может чувствовать и думать;
- каждый человек имеет право на дружбу и на то, чтобы его услышали;
- все люди нуждаются друг в друге;
- истинное образование может реализоваться только в контексте реальных взаимоотношений;
- все люди нуждаются в помощи и поддержке сверстников;

- для всех обучающихся детей успех прогресса скорее может быть в том, что они могут делать, чем в том, что не могут;

- многообразие усиливает все стороны жизни человека.

Концепция инклюзии включает в себя учебные заведения среднего, профессионального образования. Главной ее целью является создание безбарьерной среды в обучении и профессиональной подготовке людей с ООП. Эта совокупность мер предполагает, как техническое оборудование образовательных учреждений, так и разработку особых учебных курсов для педагогов и других учащихся, нацеленных на развитие их взаимодействия с детьми с ООП. Кроме этого важны особые программы, нацеленные на смягчение процесса адаптации детей с ООП в общеобразовательном учреждении.

Организация инклюзивной работы предполагает творческий подход и определенную гибкость образовательной системы, которая подстраивается под индивидуальные образовательные потребности детей. При этом используются новые подходы к обучению, применяются вариативные образовательные формы и методы обучения и воспитания.

Говоря об инклюзивном образовании, необходимо отметить, что это не только создание технических условий для обучения детей с ограниченными возможностями здоровья, но и учет психофизических возможностей ребенка. Необходима и целенаправленная деятельность со здоровыми воспитанниками по взаимодействию с ребятами, имеющими проблемы здоровья. Социальные педагоги должны разработать систему мероприятий, формирующую толерантное отношение к «особым» детям, развивающую лучшие человеческие качества (ответственность, сострадание, потребность помогать и уважать достоинство другого). Это возможно через беседы, диспуты, обсуждение совместно просмотренных видеосюжетов, фильмов, передач на заданную тему, тренинги, ролевые игры и совместную проектную деятельность, культурно-досуговые мероприятия.

Цель исследования - выявление с помощью метода анкетирования наиболее значимых проблем, препятствующих полному внедрению инклюзивного образования в общеобразовательные учреждения.

Если в процессе реализации инклюзивного образования выявить и устранить ряд определенных проблем, то процесс реализации образовательной политики государства будет существенно улучшен.

С целью определения мнения педагогов средне-специальных учреждений по поводу наиболее актуальных проблем развития инклюзивного образования, была составлена анкета, непосредственно касающихся проблематики развития инклюзии в образовательной системе.

Анкетирование позволяет за короткий промежуток времени получить информацию от большего количества педагогов, провести компьютерную обработку материала полученных результатов. Анонимность сбора информации позволяет получить открытые и правдивые высказывания.

В анкетирование приняли участие 33 преподавателей Костанайских средне-специальных учебных заведений. Анкетирование осуществлялось анонимно. Анкета состояла из 15 вопросов, открытой формы ответов, в некоторых вопросах возможен был выбор более одного варианта ответа. Анкета включала в себя несколько параметров изучения: социально-демографические характеристики (пол, должность, стаж педагогической деятельности); общие данные о взаимодействии с людьми с ООП; осведомленность в понятии инклюзивное образование; отношение к идее инклюзивного образования в колледже, положительные и отрицательные моменты данного процесса и так далее.

Проведенный анализ позволил сделать следующие выводы.

Около половины преподавателей имеют стаж педагогической деятельности 15–20 лет. При этом 70,8% не имели опыта работы в группах с участием детей с ООП, и лишь 29,2 % имеют такой опыт.

В целом, стажа работы в инклюзивных группах основная часть преподавателей не имеет. При этом 80 % отметили, что знакомы с понятием инклюзивное образование.

Основными отрицательными причинами инклюзивного образования в колледжах большое количество всех педагогов отмечают следующее:

1.Большое количество преподавателей не имеют достаточного уровня подготовки для работы с детьми с ООП. (Немаловажный аспект, педагоги не готовы психологически к работе с детьми с ООП.)

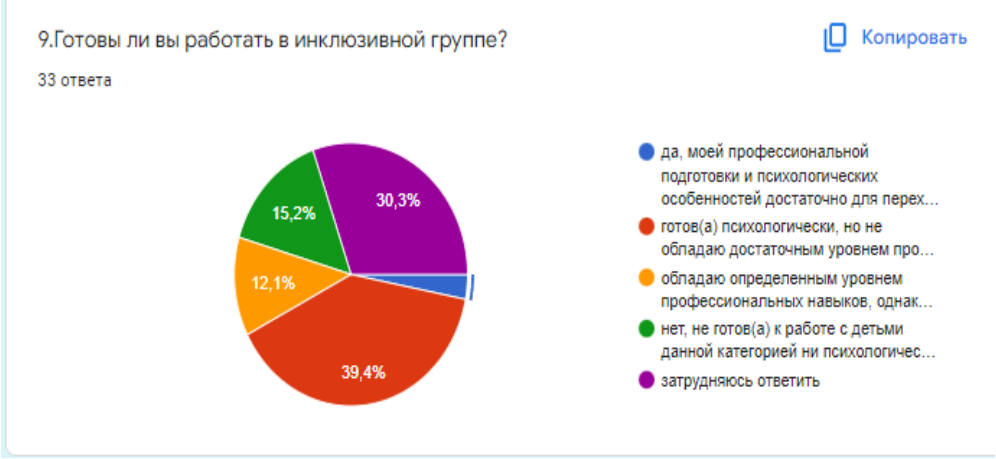
2.Отсутствие в средне специальном учебном заведение специалистов узкой направленности. (Дефектологов, логопедов, тьюторов).

3.Недостаток практических умений и навыков педагогов. (Составление индивуальных программ, недостаток дидактического материала и методических пособий, недостаточно развит процесс подготовки и повышения квалификации педагогов для реализации инклюзивного образования и т.д).

При анализе положительных причин около половины всех педагогов выделяют возможность ребенка с ООП научится взаимодействовать с другими людьми и общаясь с другими детьми, ребенок с ООП будет адекватно развиваться. Это будет способствовать развитию чувства полноценности и ощущению себя частью общества. То есть основной акцент в положительных моментах сделан на возможности полноценно социализироваться в обществе.

Около половины опрошенных имеют общее представление о специфике людей с ООП, но не знают, как общаться с такой категорией. Лишь малая часть педагогов высказали о готовности общаться со студентами с ООП (3 %), они знают о них и есть необходимые компетенции. Остальная часть педагогов не готовы к взаимодействию со студентами с ОВ, либо испытывают напряжение, либо вообще затруднились ответить.

Обучающиеся с ООП- это особая категория в любом образовательном учреждении: им нужны особые условия образовательного процесса для того, чтобы каждый чувствовал себя комфортно и защищено.

Немало важной ступенью подготовки системы образования к реализации процесса инклюзии является этап психологических и ценностных изменений ее специалистов и уровня их профессиональных компетентностей.

Нужна профессиональная гибкость, способность следовать за учеником, а с другой стороны – возможность в регулировании потенциала ребенка, выставлении адекватных требований к его достижениям. Нужны не только квалифицированные педагоги, но и условия их обучения и развития. Педагог должен не только подходить к обучению этих детей с точки зрения опыта и профессионализма, но и дарить свою любовь, теплоту и внимание.

Выводы

Проведенный анализ результатов опроса педагогических работников о готовности к реализации инклюзивного образования позволил сделать следующие выводы.

1. Выявлена необходимость в повышении профессиональных компетенций педагогов в работе в инклюзивной среде, необходимость снижения барьеров и стереотипов.

2. Определена необходимость в информационной и методической поддержке со стороны специалистов в области инклюзивного образования, ресурсных центров, отвечающих за комплексное сопровождение образовательного процесса обучающихся людей с ООП.

3. Актуальным является обучение педагогов методам, способам, технологиям и формам организации инклюзивного образовательного процесса. Это должно найти отражение в учебно-методическом обеспечении преподаваемых дисциплин.

Список использованных источников:

1. Закон Республики Казахстан от 08.08.2002 N 345-II» О правах ребенка в Республике Казахстан» http://pavlodar.com/zakon/?all=all&dok=02168

2. Закон Республики Казахстан от 13 апреля 2005 года № 39-III «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30008935

3. Пугачев А.С. Инклюзивное образование // Молодой ученый. - 2012. - №10. - С. 374-377.

4. Алехина С.В. Принципы инклюзии в контексте изменений образовательной практики // Психологическая наука и образование. - 2014. - Т.19. - №1. - С.5-16.

5. Сергеева К.А. Адаптация детей с ограниченными возможностями здоровья в условиях инклюзивного образования // Материалы российского форума «Педиатрия Санкт-Петербурга: опыт, инновации, достижения» 20-21 сентября 2010 г. - СПб, 2010. - С. 200

6. Алехина С.В. Инклюзивное образование: практика, исследования, методология: Сборник материалов II Международной научно- практической конференции / Отв. ред. - М.: ООО «Буки Веди», 2013.

7. Митчелл Д. Эффективные педагогические технологии специального и инклюзивного образования. Главы из книги. / Ред. Н.Борисова. - М.: РООИ «Перспектива», 2011.

8. Семаго, Н.Я. Роль школьного психолога на начальных этапах организации инклюзивного образования в школе / Н.Я. Семаго / Пути развития инклюзивного образования в Центральном округе: сб. статей // под общ. ред. Н.Я. Семаго. - М.: ЦАО, 2009. - С. 56.

9. Лич Д. Прикладной анализ поведения. Методики инклюзии учащихся с РАС. - М.: Оперант, 2015.

10. Усанова О.Н. Специальная психология. - СПб.: Питер, 2016. - С. 400

ӘОЖ 159.99

СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТУЫ

Габдолова А.С., 3 курс,6В03101-психология мамандығы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ., Қазақстан

Рахматулина А.Р, Психология кафедрасының аға оқытушы, пед. ғыл.магистрі, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Өзін-өзі дамыту қазіргі таңда кең етек жайып келе жатқан тақырыптардың бірі. Мақалада біз А.Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік Университетінің П.Чужинов атындағы экономика және құқық институтының (6В03101-психология) мамандығының 1 курс студенттеріне «Мен өзімнің дамуым үшін не істеп жүрмін?» атты әлеуметтік-психологиялық сауалнама жүргізілді. Сауалнаманың негізгі мақсаты студенттердің өзін-өзі дамытуға деген көзқарасын зерттеу болды.

Өзіндік даму – кез келген адамның өміріндегі табыстың негізі болып табылады. Өзіндік даму адамға өз тілектері мен армандарын жүзеге асыруға көмектеседі, сонымен қатар адам бойында тұлғалық қасиеттерді түзеді [1].

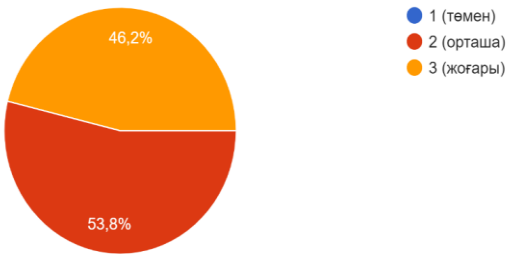
Өзін-өзі дамыту – адамның өзін-өзі мақсатты түрде өзгертуінің саналы процесі, тұлғаның жаңа қасиеттері мен сапаларын, дүниетанымдық және құндылық көзқарастарын, мәдени-этикалық нормаларды меңгерумен, өзінің кәсіби және тұлғалық деңгейін көтерумен байланысты. [2;119].Әртүрлі философиялық мектептердің өкілдері өзін-өзі дамыту процесі-

нде білімнің рөліне үлкен мән берді. Атап айтқанда, «герменевтикалық шеңбер» (немесе «түсіну шеңбері» – адамның дүниені тану мүмкіндігін шектейтін білім саласы) концепциясының авторы неміс философы Карл Ясперс. Бұл теория кәсіби және жеке өзін-өзі жетілдіру жолы өзін-өзі дамыту арқылы өтетінін растайды [2;121]. Сонау 18 ғасырда И.Г. Песталоцци ойынша білімді тасымалдау мүмкін емес, адамды тек ойлауға және оқуға ынталандыруға болады [2;122].

Психологиялық зерттеулерде жеке тұлғаның өзіндік болуға, өз жолымен жүруге ұмтылысы мен байланыстарды сақтауға ұмтылысы арасындағы байланыс мәселесінің дамуы басталады [3;75]. Психологиялық әдебиеттерде өзін-өзі дамыту адамның өзін тұлға ретінде барынша толық іске асыруға бағытталған саналы әрекеті ретінде анықталады. Адамның өз мүмкіндіктерін кеңейту арқылы өзіндік ерекшелігін өсіру, өмір сүру формасы ретінде қарастырылады [3;77]. Өзін-өзі дамыту туралы айтатын болсақ, адамның белгілі бір қасиеттердің, білімдердің, дағдылардың жетіспеушілігін сезінуінен және оны жоюды мақсат етіп қоюынан, оның бойында жаңа қасиеттерді қалыптастыруынан немесе, керісінше кедергі жасайтын қасиеттерді жоюдан шығуға, белгілі бір мақсаттарға қол жеткізуге болады.Өзін-өзі дамытуды жүзеге асырудың маңызды шарты - қазіргі жағдайды және идеалды нәтижені білу (бұл нәтиже жеке тұлғаның күш-жігерін бағыттайды, ол қозғалатын мақсатты білдіреді).

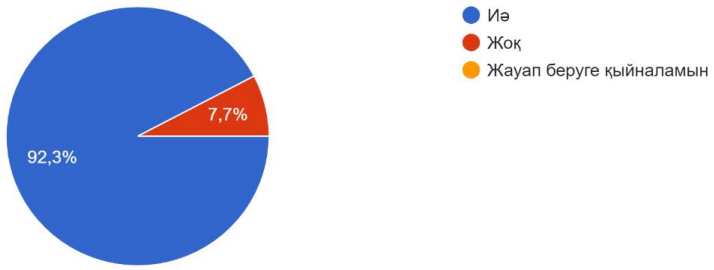
О.В. Лукьянов өзін — өзі дамыту адамның кеңістіктік және уақытша өзгерістер ағымында өзінің үздіксіздігін сақтай алатын және сыни жағдайларда өзін көрсете алатын ашық жүйе ретінде адамның өмір сүру тәсілі деп санайды. [3;78].

Ахмет Байтұрсынов атындағы психология мамандығының 1 курс студенттерімен 10 наурызда «Мен өзімнің дамуым үшін не істеп жүрмін?» атты әлеуметтік-психологиялық сауалнама жүргізілді. Сауалнаманың негізгі мақсаты студенттердің өзін-өзі дамытуға деген көзқарасын зерттеу болды. «Мен өзімнің дамуым үшін не істеп жүрмін?» сауалнамасы 12 сұрақтан тұрды. Сауалнама обьектісі: 1 курс студенттері (16-17 жас). Сауалнамаға респондент ретінде 16-17 жас аралығындағы 13 студент қатысты.

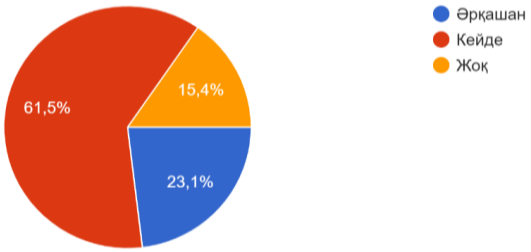
Сурет 1. «Мен өзімді зерттеуге талпынамын: (шкала бойынша белгілеңіз)»

Сурет 1-де көрсетілгендей психология мамандығының 1 курс студенттердің өздерін зерттеуге талпыныстары жоғары (53,8%) және орташа (46,2%.)пайызды құрайды.

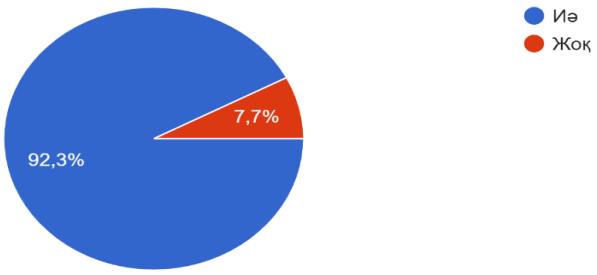
Сурет 2. «Сізде көшбасшылық қасиет бар деп есептейсіз бе?»

Диаграммада көрсетілгендей студенттердің 100%-ның 92,3% көшбасшылық қасиеті бар студенттер, ал қалған 7,7% студенттердің көшбасшылық қасиеті жоқ.

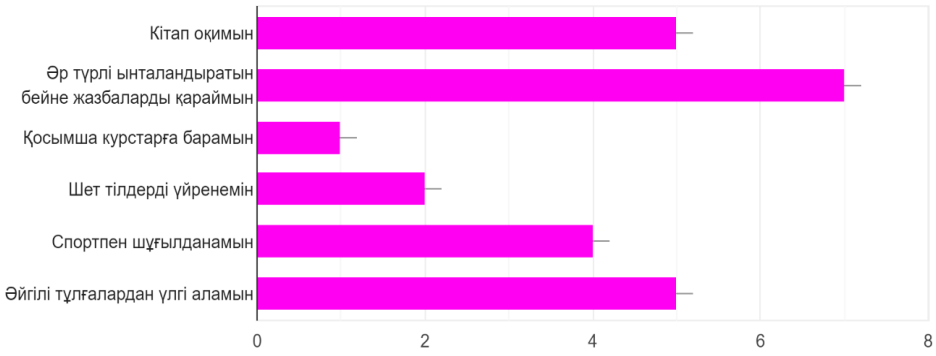
Сурет 3. «Сіз күнделікті күн жоспарын құрастырасыз ба?»

13 студенттің арасынан , кейде өздерінің күнделікті күн жоспарларын құрастыратын студенттер 61,5% құрды. Әрқашан өздерінің күнделікті жоспарларын құрастыратын студенттер пайызы 23,1% , ал мүлдем күн жоспарларын құрастырмайтын студенттер пайызы 15,4% ды құрды.

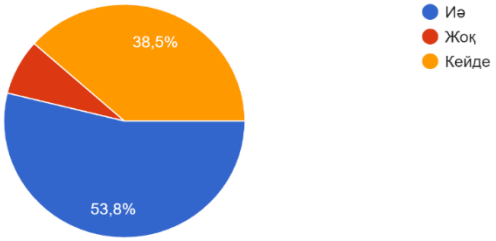
Сурет 4. «Сіз өз мүмкіндіктерінізге сенесіз бе?»

Студенттердің өздерінің мүмкіндеріне деген сену пайызы өте жоғары деңгейде. Яғни оның ішінде 100%-дың 92,3% өздерінің мүмкіндіктеріне сенетін студенттер. Топта өз мүмкіндіктеріне сенімсіз студент саны аз пайызды көрсетті 7,7%.

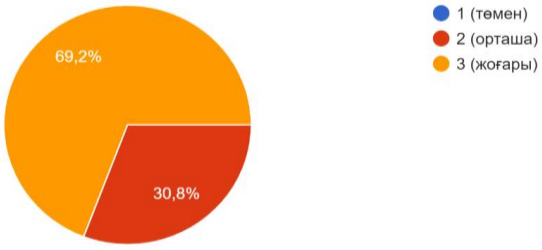
Сурет 5. «Өзінізді дамыту үшін не істейсіз?»

Сауалнамадағы бұл сұрақта студенттерге бірнеше жауапты тандауға мүмкіндік берілген еді. 1 курс студенттері өздерін дамыту үшін, әр түрлі ынталандыратын бейне жазбалар қарайды және кітап оқиды. Сонымен қоса олар әйгілі тұлғалардан үлгі алады. Спортпен шұғылданатын және қосымша курстарға баратын студенттер саны шектеулі болды.

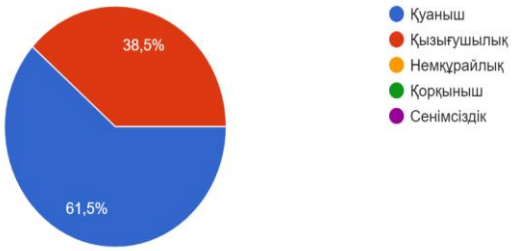
Сурет 6. «Сіз өз еркінізбен қосымша білім алуға тырысасыз ба?»

Студенттер арасында өз еркілерімен қосымша білім алатын студенттер пайызы 53%ды құрайды. Ал 38,5% ды құрайтын студенттер өз еркілерімен қосымша білім алуға кейде тырысады. Мүлдем өз еркілерімен қосымша білім алмайтын студенттер пайызы 7,7%-ды құрды.

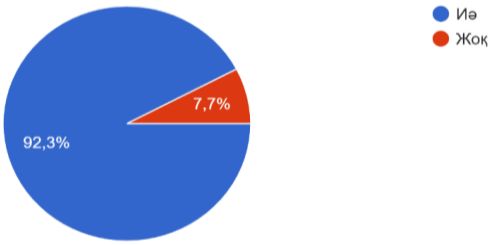
Сурет 7. «Өзіңіздің даму деңгейіңізді бағалаңыз: (шкала бойынша белгіленіз)»

Студенттердің өздерінің даму деңгейлері жоғары және орташа пайызды көрсетті. Яғни жоғары көрсеткіш пайызы 69,2%, ал орташа көрсеткіш пайызы 30,8%.

Сурет 8. «Сіз өзінізді дамытқан кездегі эмоционалдық күйіңіз қандай?»

Сурет 8-де көрсетілгендей студенттер өздерін дамытқан кездегі эмоционалдық күйлері, көбінесе «қуаныш және қызығушылық « эмоцияларымен белгілінеді. Қуаныш эмоциясына ие студенттер пайызы 61,5% ды құрды. Қызығушылық эмоциясына ие студенттер пайызы 38,5% ды құрды.

Сурет 9. «Осы сауалнаманы өткеннен кейін өз даму деңгейіңіз туралы ойландыңыз ба?»

Сауалнаманы өткеннен кейін өз даму деңгейлері туралы ойланған студенттер пайызы 92,3%, ал қалған 7,7% өз даму деңгейлері ойландырмайтын студенттер болды.

Қорытындылай келе, «Мен өзімнің дамуым үшін не істеп жүрмін?» атты сауалнаманың нәтижесі бойынша «психология» мамандығында білім алатын қазақ бөлімінің 1 курс студенттері өзін-өзі дамытуға деген талпыныстары жақсы деңгейде көрсетілді. Дегенменде, дамуға деген ынтасы төмен студенттер де бар екенін көреміз. Осы қатарды құрайтын студенттерге біршама ұсыныстар айтып өтуге болады. Оның ішінде, адамдармен қарым-қатынасқа түсуге көбірек мән беріп, кітап оқуға, спортпен шұғылдануға, қосымша білім алуға уақыт бөле алған жөн. Күнделікті жарты сағат уақыт бөлу арқылы жақсы қабілеттерге ие болып, дамуға болады. Өзін-өзі дамытқан кезде тұлғаның рухани жан-дүниесі байи түсетінін ұғыну қажет.

Пайдалынылған әдебиеттер тізімі:

1. «Өзіндік дамуды неден бастау керек?» Электронды ресурс: [Сілтеме: https://sauap.org/kz/zindik-damudy-neden-bastau-kerek/ қолданылды 14.03.22].

2. В.В. Вялых, В.В. Неволина «Потенциал дисциплины «философия» в формировании структурных компонентов саморазвития личности студента» // г. Оренбург Россия, Дискуссия журнал научных публикаций №5 2016. - С.119-122.

3. Фризен М.А., «Феномен «саморазвития» в проблемном поле современной психологии» // Вестник краунц серия «гуманитарные науки» № 1 (21) 2013- С.75-78.

УДК 373.5

ПРИМЕНЕНИЕ ПОНЯТИЯ КОЛЬЦА МНОГОЧЛЕНОВ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ МАТЕМАТИКИ

Довгодько В.А., 1 курс, 7М01507 – математика, НАО «КРУ им. А Байтурсынова», Костанай, Казахстан.

Демисенов Б.Н, ассоциированный профессор кафедры физики, математики и цифровых технологий, кандидат физико – математических наук, НАО «КРУ им. А Байтурсынова».

В данной работе проанализированы школьные учебники и учебники ВУЗа, а также учебник российского издания на пример применения кольца многочленов в школьном курсе алгебры. Тема многочлены одна из важнейших тем в алгебре, она является основой для изучения формул сокращенного умножения, преобразования выражений и др. С многочленами можно выполнять следующие действия: сложение, вычитание, умножение, разложение многочлена на множители. При этом мы используем свойства кольца, которые изучаются в курсе высшей математики ВУЗа.

В настоящее время тема «Многочлены» становится известной школьникам из курса алгебры 7 класса и в дальнейшем постоянно встречается в старших классах. В первую очередь это связано с обновлением содержания образования, которое ориентированно на спиральную форму обучения, т.е повторное рассмотрение материала, которое будет усложняться на протяжении всего школьного обучения, что дает большее преимущество в развитии современного учащегося, нежели традиционные формы обучения.

Не имея достаточного запаса знаний и навыков, связанных с теорией многочленов, у выпускников школ возникнут значительные затруднения при сдаче МОДО (Мониторинг образовательных достижений, обучающихся), итоговой аттестации и ЕНТ (Единое национальное тестирование). Изучение таких разделов учебной программы как интегрирование, дифференцирование уравнений с постоянными коэффициентами, входящие на данный момент в курс алгебры 11 класса, опирается на аппарат многочленов.

В данной статье рассматривается применение понятий и свойств кольца многочленов в школьном курсе алгебры. Для этого был проведен анализ школьной литературы и литературы для высших учебных заведений, а именно учебника А.Е Абылкасымова, Т.П Кучер, В.Е Корчевский, З.А. Жумагулова «Алгебра 7 класс» издательство «Мектеп» 2017, «Алгебра и начала анализа 10 класс» издательство «Мектеп» 2019 год, Шыныбеков А.Н., Шыныбеков Д.А., Жумабаев Р.Н., «Алгебра 7 класс» издательство «Атамура», 2017, «Алгебра и начала анализа» 10 класс издательство «Атамура», 2019 и А. Я. Куликова «Алгебра и теория чисел» Учебное пособие для педагогических институтов. — М.: Высш. школа, 1979, а также учебник российского издания «Мнемозино», 2009 А.Г Мордкович «Алгебра 7 класс», «Алгебра и начала анализа 11 класс» издательство «Мнемозино» 2014.

Дадим определение кольца и его свойства.

Кольцо (также ассоциативное кольцо) в общей алгебре — алгебраическая структура, в которой определены операция обратимого сложения и операция умножения, по свойствам похожие на соответствующие операции над числами. Простейшими примерами колец являются совокупности чисел (целых, вещественных, комплексных), совокупности числовых функций, определённых на заданном множестве. Во всех случаях имеется множество,

похожее на совокупности чисел в том смысле, что его элементы можно складывать и умножать, причём эти операции ведут себя естественным образом.

Определение: Непустое множество называется **кольцом**, если в R есть две операции $(+)$ и $(\cdot)$ такие, что:

I. Для любых $a, b \in R$, $a + b \in R$

II. $a + b = b + a$ для любых $a, b \in R$

III. $(a + b) + c = a + (b + c)$ для любых $a, b, c \in R$

IV. Существует элемент $0 \in R$ такой, что $a + 0 = a$ для каждого $a \in R$

V. Пусть $a \in R$, существует $-a \in R$, такое что $-a + a = 0$.

Из этих условий следует, что $R -$ абелева группа по сложению. Теперь мы изложим правила умножения в R:

VI. Для любых $a, b \in R$, $a \cdot b \in R$

VII. $a \cdot (b \cdot c) = (a \cdot b) \cdot c$ для любых $a, b, c \in R$

Так же выполняются два закона дистрибутивности:

VIII. $a \cdot (b + c) = a \cdot b + a \cdot c$ и $(b + c) \cdot a = b \cdot a + c \cdot a$ для любых $a, b, c \in R$.

Кольцо L называется простым расширением кольца K с помощью элемента u, если выполняются следующие условия:

1. K – подкольцо кольца L;

2. любой элемент a из L можно представить в виде $a = x_0 + x_1 u + \cdots + x_n u^n$, где $x_0, x_1, \ldots, x_n \in K$;

3. для любых элементов $x_0, x_1, \ldots, x_n$ множества K из равенства $x_0 + x_1 u + \cdots + x_n u^n = 0$ следуют равенства $x_0 = 0, x_1 = 0, \ldots, x_n = 0$. (удовлетворение условия 3 делает элемент u трансцендентным относительно K).

Если K[u]- простое трансцендентное расширение кольца K с помощью u, то кольцо K[u] называется кольцом полиномов (многочленов) от u над K. [1, с.459]

Определение: Пусть K поле. Кольцом многочленов от x над K, которые мы будем обозначать как $K[x]$, мы называем совокупность всех многочленов вида:

$p(x) = a_0 + a_1 x + \cdots + a_{n-1} x^{n-1}, a_n x^n,\ n \geq 0,$

где $a_i -$ коэффициенты многочлена $p(x)$ из поля F. Иногда мы будем пользоваться альтернативным обозначением многочлена:

$p(x) = a_0 x^n + a_1 x^{n-1} + \cdots + a_n.$

В $K[x]$ определим равенство, сложение и произведение двух многочленов.

1. Равенство. Нам даны два многочлена $p(x) = a_0 + a_1 x + \cdots + a_n x^n$ и $q(x) = b_0 + b_1 x + \cdots + b_n x^n$. Два многочлена равны тогда и только тогда, когда соответствующие коэффициенты $p(x)$ и $q(x)$ равны, т.е. тогда и только тогда, когда $a_i = b_i$ для всех $i \geq 0$.

2. Сложение. Сложением двух многочленов $p(x) = a_0 + a_1 x + \cdots + + a_n x^n$ и $q(x) = b_0 + b_1 x + \cdots + b_n x^n$ будем называть

$p(x) + q(x) = c_0 + c_1 x + \cdots + c_s x^s,$

где для каждого $i, c_i = a_i + b_i$.

Мы суммируем многочлены, складывая их соответствующие коэффициенты.

Определение произведения двух многочленов будет немного сложнее.

3. Произведение. Произведение двух многочленов $p(x) = a_0 + a_1 x + \cdots + a_n x^n$ и $q(x) = b_0 + b_1 x + \cdots + b_n x^n$ будем называть

$p(x)q(x) = c_0 + c_1 x + \cdots + c_t x^t,$

где c_i будет использоваться путем умножения выражений формально использовав законов распределений и правила показателей $x^n x^m = x^{n+m}$, и условие группировки. Таким образом:

$c_i = a_i b_0 + a_{i-1} b_1 + .. + a_1 b_{i-1} + a_0 b_i$ для каждого i.

4. Деление полиномов. Пусть K[u] – кольцо полиномов от u над ненулевым коммутативным кольцом K. Если $a = x_0 + x_1 u + \cdots + x_n u^n \in K[u]$ и $c_0 \in K$, то сумму $x_0 + x_1 c_0 + \cdots + x_n {c_0}^n$ будем обозначать через $k(c_0)$ и называть значением полинома для аргумента c_0.

Теорема (Безу). Пусть k – полином над кольцом K и $c_0 \in K$. В кольце $K[u]$ существует такой полином q, что $k = (u - c_0)q + x(c_0)$. [1, с.467]

В школьном курсе теория многочленов объемна и обхватывает все основные определения и свойства, которые изучают не только в школе, но и в высших учебных заведениях, например, при изучении такого понятия как кольцо.

В 7 классах даются основные понятия одночленов и операций над ними, через которые в последующем выводится определение многочлена. Изучаются такие понятия как стандартный вид многочлена, степень многочлена, сумма и разность многочленов, умножение многочленов и деление многочлена на одночлен, разложение многочлена на множители. Далее изучение многочленов продолжается в курсе 10 класса, где появляются такие понятия как многочлены с несколькими переменными, однородные и симметрические многочлены, теоремы Безу и схема Горнера, уравнение высших степеней.

Анализируя школьную литературу можно понять, что свойства кольца имеют место в школьном курсе, но с другой формулировкой. Например, свойства кольца (коммутативности, ассоциативности и дистрибутивности) даются в параграфе школьного учебника следующим образом:

Сложение, вычитание и умножение многочленов выполнимы для любых многочленов и удовлетворяют следующим свойствам:

1. Переместительное свойство сложения и умножения многочленов (коммутативность):

$$P[x] + Q[x] = Q[x] + P[x]$$
$$P[x] \cdot Q[x] = Q[x] \cdot P[x].$$

2. Сочетательное свойство сложения и умножения многочленов (ассоциативность):

$$(P[x] + Q[x]) + R[x] = P[x] + (Q[x] + R[x]);$$
$$(P[x] \cdot Q[x]) \cdot R[x] = P[x] \cdot (Q[x] \cdot R[x]).$$

3. Распределительное свойство умножения многочленов относительно сложения (дистрибутивность):

$$(P[x] + Q[x]) \cdot R[x] = P[x] \cdot R[x] + Q[x] \cdot R[x].$$

[2, с.8]

Рассмотрим пример применения свойств кольца на примере из учебника А. Н. Шыныбекова:

Умножим одночлен $-2a^2xy$ на многочлен $4a^2xy - 5ax^2y^2 + a^2xy^2$.

Чтобы умножить одночлен на многочлен, надо умножить на этот одночлен каждый член многочлена и полученные произведения сложить.

$$-2a^2xy(4a^2xy - 5ax^2y^2 + a^2xy^2) = -2a^2xy \cdot 4a^2xy - 2a^2xy \cdot (-5ax^2y^2) - 2a^2xy \cdot a^2xy^2$$
$$= -8a^4x^2y^2 + 10a^3x^3y^3 - 2a^4x^2y^3$$

В данном примере показано применение свойства дистрибутивности. [3, с.59]

Аналогичные задания рассматриваются и в учебнике А.Е Абылкасымовой [2, с. 98] и в учебнике А.Г Мордковича [6, с.108],

Равенство двух многочленов в учебнике Л.Я Куликова формулируется следующим образом: Пусть K[u] – простое трансцендентное расширение кольца К при помощи u. Тогда для любого элемента a кольца K[u], если $a = x_0 + x_1u + \cdots + x_nu^n$ и $a = x'_0 + x'_1u + \cdots + x'_mu^m$, где $x_i, x'_i \in K$, то $x_i = x'_i$ для $i = 1, \dots, n$. [1, с. 459]

Обращаясь к школьной литературе, мы столкнемся с определением равенства двух многочленов изложенным более простым языком: два многочлена равны тогда и только тогда, когда они имеют одинаковую степень и соответствующие коэффициенты равны.

Рассмотрим деление в кольце многочленов. Пусть k – полином над кольцом К и $c_0 \in K$. В кольце $K[u]$ существует такой полином q, что $k = (u - c_0)q + x(c_0)$. [1, с.467]. Т.е остаток от деления полинома k из $K[u]$, где К – коммутативное кольцо, на двучлен $(u - c_0), c_0 \in K,$ равен $k(c_0)$. В школьных учебниках формулировка теоремы Безу формулируется аналогичным образом, без упоминания кольца: остаток при делении любого многочлена на двучлен $(x - a)$ равен значению делимого многочлена при $x = a$. Приведем примеры на применение данной теоремы в школьном курсе.

Найдите остаток от деления на двучлен многочлена $P(x) = 2x^4 + 7x^3 - 2x^2 - 13x + 9$ на $(x + 2)$. По теореме Безу $a = -2: P(-2) = 2 \cdot (-2)^4 + 7 \cdot (-2)^3 - 2 \cdot (-2)^2 - 13 \cdot (-2) + 9 = 3$ [4, с.15]. Аналогичные задания можно увидеть в учебнике авторов А.Н Шыныбекова [5, с.145] и А.Г Мордковича [7, с.16].

Анализ литературы показал, что определение и свойства колец, в том числе и кольца многочленов, напрямую имеют отношение к курсу школьной математики. Понятие кольца было введено для изучения общих свойств операций умножения и сложения, их внутренней связи между собой, безотносительно природы элементов, над которыми операции производятся.

Список использованных источников:

1. А. Я. Куликов., «Алгебра и теория чисел» Учебное пособие для педагогических институтов. — М.: Высш. школа, 1979.

2. А.Е Абылкасымова, Т.П Кучер, В.Е Корчевский, З.А. Жумагулова., «Алгебра 7 класс» - Алматы: Изд. «Мектеп», 2017.

3. Шыныбеков А.Н., Шыныбеков Д.А., Жумабаев Р.Н., «Алгебра 7 класс» - Алматы: Изд. «Атамура», 2017.

4. А.Е Абылкасымова, Т.П Кучер, В.Е Корчевский, З.А. Жумагулова «Алгебра и начала анализа» 10 класс - Алматы: Изд. «Мектеп», 2017.

5. Шыныбеков А.Н., Шыныбеков Д.А., Жумабаев Р.Н., «Алгебра и начала анализа 10 класс» - Алматы: Изд. «Атамура», 2019.

6. А.Г Мордкович., «Алгебра 7 класс» - М.: Мнемозина, 2009.

7. А.Г Мордкович., «Алгебра и начала анализа 11 класс» - М: Мнемозина, 2014.

УДК 796/799

АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫН САҚТАУ МЕН НЫҒАЙТУДАҒЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ РӨЛІ

Еншалла Ж.Т., магистрант, М. Өтемісұлы атындағы Батыс-Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

ИДЕИ ПРОСВЕЩЕНИЯ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ: ҚАЗІРГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Испулова Р.Н., п.ғ.к, доцент, оқытушы, М. Өтемісұлы атындағы Батыс-Қазақстан университеті, Орал, Қазақстан

Мақалада адам ағзасына дене шынықтырудың пайдасы мен ерекшеліктері көрсетіледі, адам ағзасына физикалық жаттығулардың жалпы және арнайы әрекеті қарастырылады. Шетелдік ғалымдардың зерттеулері ұсынылған. Адамның физикалық дамуы мен ақыл-ойының арасындағы байланыс көрсетіледі.

Қазіргі уақытта адамзаттың маңызды мәселелерінің бірі-денсаулықты сақтау және нығайту. Адам өмірі дененің денсаулығына байланысты.

Дене шынықтыру-бұл қоғамның жалпы мәдениетінің бір бөлігі адам денсаулығын сақтауға және нығайтуға, оның физикалық дамуына және салауатты өмір салтын қалыптастыруға ықпал етеді. Физикалық мәдениет ағзаның қолайсыз әрекеттерге төзімділігін арттырады қоршаған орта факторлары (стресс, гипоксия, жарақат және т.б.). Оның адам ағзасының иммунитетін жоғарылатудағы рөлі, атап айтқанда суық тию мен инфекцияларға қарсы тұру. Дене шынықтыру құралдарының бірі физикалық жаттығулар. Бұл мотрикаңы қалыптастыру және жетілдіру, физикалық қасиеттерді дамыту үшін қолданылатын қозғалыстар. Жүйелі физикалық жаттығулар ерте қартаюдың алдын алуға, сондай-ақ өмір сүру ұзақтығын арттыруға көмектеседі.

Спортпен жүйелі түрде айналысатын оқушылар физикалық белсенді емес құрдастарына қарағанда физикалық тұрғыдан дамыған болып келеді.

Дене жаттығуларын орындау эмоционалды жағдайы едәуір жақсарады. Жаттығу көңілділік сезімін тудырады, мазасыздықты жоюға ықпал етеді және теңдестірілген нейропсихикалық жағдай жасайды.

Қалыпты жаттығулар адамның нейропластикасын, есте сақтау қабілетін, зейінін, атқарушы функцияларын жақсартудың, сондай-ақ қанның миға оттегімен, гормондармен, нейро медиаторлармен және коректік заттармен жылдам тасымалдануы арқылы деменция, Альцгеймер және Паркинсон қаупін төмендетудің күшті факторы болып табылады. Ғылыми мәліметтерге сәйкес (M.W. Beckett et al., 2015), бар-жоғы 30 мин.күніне физикалық белсенділік сау адамдарға артрит 48%-ға, Альцгеймер ауруының ықтималдығын 40-50%-ға төмендетуге және мазасыздық сезімін 48%-ға азайтуға көмектесті [1].

Біздің миымызда ойлау, ассоциативті функцияларға жауап беретін әртүрлі аймақтар бар, біз жаңа күрделі үйлестіру қозғалысын жасай бастағанда, мидың әртүрлі бөліктеріндегі нейрондар арасында жаңа қатынастардың пайда болу процесі басталады-жаңа шартты-рефлекторлық байланыстар пайда болады. Олар мидың субкортикалық құрылымдарын, содан кейін жұлын мен дененің әртүрлі бұлшықеттерін іске қосады, олар жаңа және күрделі қозғалтқыш әрекеттерін орындауды қажет етеді. Қозғалысты орындау үшін бұлшықеттердің қысылып қана қоймай, оларды оттегімен, коректік заттармен, гормондармен қамтамасыз ету қажет, яғни ішкі ағзалардың жұмысы. Жаңа қозғалтқыш дағдысы қалыптасады, ол жүйке және бұлшықет жүйесінің арқасында жаңа қозғалтқыш бағдарламасына автоматтандырылады. Бұл жағдайда ми ақыл-ой және мотор мәселелерін шешуде көп жұмыс істейді.

Адам ағзасына жағымды әсер ету/өзара әрекеттесудің тамаша нұсқасы-күш пен аэробты жаттығулардың үйлесімі. Атап айтқанда, мұндай комбинация мидың әртүрлі аймақтарын белсендіру және көп бағытты физикалық белсенділіктің жиынтығынан үлкен гормоналды реакция арқылы жаңа нейрондардың пайда болуын ынталандыру үшін маңызды. Жасқа байланысты қартаю процестері адамның ми тінінің көлемін азайтады, оны жаңа жүйке жасушалары мен қан тамырларының пайда болуын ынталандыратын аэробты

жаттығулармен теңестіруге болады. Мысалы, физикалық белсенді қарт адамдарда жад пен оқу процесіне жауап беретін гиппокамптың мөлшері белсенді емес құрдастарымен салыстырғанда 2% - ға көп.

Бұл залда жүгіру, жүзу және күш жаттығулары (фитнес) ғана емес, сонымен қатар баскетбол, хоккей, футбол, волейбол және т.б. ғылыми зерттеулердің жаңа мәліметтеріне сәйкес жүгіру гиппокампта жаңа нейрондардың пайда болуын ынталандырады. Гиппокамп-бұл эмоцияны, есте сақтауды қалыптастыру механизмдеріне қатысатын мидың лимбиялық жүйесінің бөлігі. Жасқа байланысты өзгерістер немесе стресс кезінде жүйке жасушаларының өлуі мүмкін. Бірақ гиппокампта лобтар бар екендігі дәлелденді, онда аз мөлшерде жаңа жасушалардың пайда болу процесі жүреді. Ғалымдардың пікірінше, жаттығу, атап айтқанда жүгіру бұл процесті ынталандыруы мүмкін [2].

Көптеген ғылыми зерттеулер көрсеткендей, аптасына 2,5-5 сағат орташа немесе қарқынды бұлшықет белсенділігі адам денсаулығына үлкен пайда әкелуі мүмкін (E. J. Benjamin et al., 2019). Сонымен қатар, аптасына 10 сағаттан артық қарқынды (шамадан тыс) бұлшықет жүктемесі адам денсаулығына пайдасын төмендетуі мүмкін.

Дене белсенділігі қалыпты болуы керек. Әр адамның жасына және дайындық деңгейіне байланысты физикалық белсенділіктің өзіндік көлемі мен қарқындылығы бар. Шамадан тыс физикалық белсенділік жүрек жұмысындағы патологиялық өзгерістерге және жарақаттарға, сондай-ақ дененің жұмысындағы жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Жүрек соғысына дейін. Оңтайлы физикалық белсенділік-мидың, жүректің, өкпенің, бұлшықеттің және тұтастай дененің жұмысына жағымды әсер етеді. Мұнда жалпы көлем туралы айтуға болады: аптасына 150 минут делік. Егер градация қарқындылықта болса, онда біз максималды импульс туралы айтамыз. Мұндай формула бар: 220 минус жас. Алайда, бүгінгі күні жүректің максималды жиілігін есептеу үшін дәлірек формулалар бар. 50 жастағы максималды импульс-170 соққы. Егер сіз жүгіру жаттығулары кезінде минутына 120-140 жиырылуға жетсеңіз-бұл қалыпты, қалыпты жағдай. Сіз неғұрлым үлкен болсаңыз, жүрек соғу жылдамдығы соғұрлым төмен болады, жаттығудың қарқындылығы соғұрлым төмен болуы керек. Қарт адамдар үшін 20-40 минуттық күнделікті серуендеу өте қолайлы [3].

Жаңа мета-анализге сәйкес, күніне 30-дан 40 минутқа дейін физикалық белсенділік жеткілікті – орташа немесе жоғары қарқындылық-10 сағаттық үстелдің жағымсыз әсерлерін теңестіру үшін жеткілікті (Ulf Ekelund et. al., Joint associations of accelero-meter measured physical activity and sedentary time with all-cause mortality: a harmonised meta-analysis in more than 44 000 middle-aged and older individuals, 2020).

Бұлшықет аппаратының қозғалысы табиғи түрде орталық арқылы жүйке жүйесін ішкі ағзалардың функциясына бейімдейді. Ми қыртысында дене жаттығуларымен айналысу кезінде жұмыс істейтін жүйке орталықтарының үстемдігі қалыптасады. Жүйелі сабақтар динамикалық стереотиптің қалыптасуына ықпал етеді, яғни олар жақсарады.

Нейрофизиологтар физикалық белсенділік ми тініне әсер ететінін айтады. Физикалық белсенді адамдардың миы үлкен, және бұл өте жақсы, өйткені 30 жастан 90 жасқа дейін ол орташа есеппен 15% төмендейді. Сондай-ақ, МРТ суреттерінде қарқынды жаттығулармен айналысатын егде жастағы адамдарда мидың алдыңғы бөлігінде сұр және ақ заттардың массасының жоғарылауы байқалды. Нейрофизиологтар есте сақтау жұмысында маңызды рөл атқаратын гиппокампқа назар аударды. Қарқынды жаттығулар жасайтын топта гиппокамптың көлемі 2%-ға артты, ал созылу тобында ол 1,5%-ға азайды (бұл қарт адамдар үшін қалыпты жағдай). Қартаю процестеріне аз сезімтал мидың тағы 2 аймағын талдағаннан кейін ғалымдар ешқандай айырмашылықты таппады және қарқынды жаттығулар мидың жылдар бойы азайып келе жатқан бөлігін әкеледі деген қорытындыға келді. Айтпақшы,

қарқынды топ мүшелерінің есте сақтау қабілеті гиппокамптағы сұр заттың көбеюіне пропорционалды түрде жақсарды [4].

Мааике Ангеварен мен Андре Алерман «зейнетке шыққан Ми» мақаласында орта жастағы адамдармен он екі апта бойы белгілі бір мотор белсенділігімен айналысатын екі тәжірибелік топты бөліп, үлкен зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бір топ аптасына үш рет күніне отыз минуттан орташа қарқындылықтағы аэробты жаттығулар жасады. Басқа топ тек созылу жаттығуларын жасады. Зерттеулер бірінші кіші топтағы жүрек-тамыр және тыныс алу жүйелерінің жақсарғанын көрсетті. Сол нейрофизиологиялық сынақтардың кейбір параметрлері бойынша танымдық функцияның жақсарғанын байқалды. Негізінен жаңа ақпаратты өңдеу жылдамдығының жақсаруы және зейіннің жақсаруы анықталды. Сондай-ақ, жоғарыда аталған мақала авторлары «ми компьютерді қосуға ұқсас: ол неғұрлым үлкен болса, соғұрлым баяу басталады. Физикалық жаттығулар мидағы ақпаратты өңдеу жылдамдығын арттыра алады, бірақ жүрек пен өкпе функциясын және мидың жұмысын жақсарту міндетті түрде байланысты емес екенін атап өткен жөн. Мидың жақсаруын жаттығудың басқа салдарымен түсіндіруге болады, мысалы, миға жағымды әсер ететін өсу факторының қанға енуі». Қарқынды топ мүшелерінің есте сақтау қабілеті гиппокамптағы сұр заттың көбеюіне пропорционалды түрде жақсарды. Осылайша жаттығу мидың танымдық жұмысына оң әсер ететіндігі дәлелденді. Өз мысалында білеміз физикалық жаттығулар көңіл-күйді жақсартады, стресстерді алып тастайды. Ғалымдардың пікірінше, оңтайлы физикалық белсенділіктен кейін пайда болатын эйфория сезімі эндоканабиоидтардың арқасында пайда болады. Бұл миға синтезделген және әртүрлі жүйке рецепторларына әсер ететін нейротрансмиттерлік молекулалар. Эндоканабиоидтар әртүрлі функцияларды орындайды: тәбетті реттеуге қатысады, есте сақтау, оқыту, эмоцияларға әсер етеді. Жаттығу стрессті төмендететін және жұмсақ эйфорияны тудыратын нейротрансмиттердің шығарылуын ынталандырады. Джорджия университетінің (АҚШ) ғалымдары, бұл әсерге физикалық белсенділіктен кейін және мидың стресспен күресуге жауапты аймақтарында айтарлықтай жоғарылаған галланин нейропептидінің арқасында қол жеткізілгенін анықтады. Стресс пен депрессия нейрондар мен синапстардың атрофиясын тудыратыны белгілі. Стресс кезінде жасушалар арасындағы байланыс әлсірейді және жыртылады. Жүйке жасушасы» байланыссыз « болады, жүйке тізбектерінің әртүрлілігі төмендейді, бұл танымдық қабілеттерге әсер етеді [5].

Алынған мәліметтерге сүйене отырып, спорттық жаттығулар мидың белгілі бір тапсырмаға шоғырлану, стреске қарсы тұру, нейротрансмиттерлер арасындағы бұзылған тепе-теңдікті қалпына келтіру қабілетін арттырады деген қорытынды жасаймыз. Сондай-ақ, олар эмоционалды және психикалық күйзелістерге төтеп беруге, жасөспірімдерде пайда болуы мүмкін жағымсыз эмоцияларды басуға көмектеседі. Бақылау нәтижелерін бағалай отырып, жаттығу сұр жасушалардың жақсы жұмыс жасайтындығын анықтадық, өйткені миға оттегі көп келеді. Сондай-ақ, физикалық белсенділік өсу факторын оятады. Жалпы, егер біз ақыл-ойымыз бен физикалық әлеуетімізді сақтағымыз немесе арттырғымыз келсе, аптасына үш рет кем дегенде 30 минут дене белсенділігінің кез-келген түрімен айналысуымыз керек. Біз дәрігерге бармай-ақ, өз денеміз жасаған ең жақсы дәріні аламыз. Сабақтарды ұйымдастыруда оқу іс-әрекетінің инновациялық формаларын қолдана отырып, бейресми тәсіл де өте маңызды, өйткені ол жоғары сынып оқушыларының шығармашылық әлеуетін жандандыруға, оларды СӨС-пен таныстыруға, дене шынықтыру мен спортқа тұтас көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді, адамгершілік тәрбие процесін ынталандырады және оқушыны барынша дамытады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ефимова Н.А., Пискун С.А, Новичихина Е.В. Повышение работоспособности студентов АГУ с вегето-сосудистой дистонией средствами физической культуры. // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – 5 (часть 3)

2. Физические упражнения на здоровье человека. - [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.webkursovik.ru/kartgotrab.asp?id=-67756

3. К. Стасевич, «Физическая активность и мозг» // «Наука и жизнь» № 9, 2017

4. Корягина, Ю. В. Курс лекций по физиологии физкультурно спортивной деятельности: учебное пособие /Ю. В. Корягина, Ю. П. Салова, Т. П. Замчий. – Омск : Изд-во СибГУФК, 2014. – 152 с.

5. Саврушкин, А. Н. Влияние физических упражнений на умственную деятельность старшеклассников / А. Н. Саврушкин, О. В. Евдокимова. — Текст : непосредственный // Юный ученый. — 2019.

УДК37.018.43

ХАРАКТЕРИСТИКИ, ТЕХНИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА И ПРОГРАМНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ МОБИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ M-LEARNING

Жанабай А.К., 1-курс, «Информатика, робототехника и проектирование», педагогический институт им. У.Султангазина, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Казбеккызы К., 1-курс, «Информатика, робототехника и проектирование», педагогический институт им. У.Султангазина, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Ерсултанова З.С., к.т.н., ассоциированный профессор, педагогический институт им. У.Султангазина, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан

В статье рассматриваются четыре характеристики мобильного обучения, одного из новых направлений цифровых технологий в современном образовании. Было дано определение на мобильное обучение. Мобильное обучение – это новая технология в образовании, которое включает в себе формальные и неформальные аспекты обучения. Проделан анализ статей зарубежных и отечественных авторов по мобильному обучению и статья основывалась на результатах исследования мобильного обучения. Обсуждаются преимущества и недостатки мобильного обучения, его отличия от других видов обучения. Мобильное обучение не только объединяет учащихся и учителей, но и является инструментом, который облегчает учителям дать ответы на вопросы родителей о развитии учащихся. В статье описано техническое оборудование для мобильного обучения и использование мобильных телефонов, интернет-ресурсов для разработки цифровых инструментов мобильного обучения. Также было дано определение мобильного приложения, их виды и классификация.

В настоящее время мобильные технологии широко распространены в повседневной жизни. Почти у каждого человека на Земле есть мобильный телефон. Научные исследования

использования возможностей этих устройств в образовании открывают современные эффективные, легкие пути и методы обучения.

Поскольку портативные мультимедийные устройства развиваются по всему миру, спрос на различные приложения для них также растет. Таким образом, необходимо разработать обучающие приложения для школьников и студентов в различных областях науки. Развитие информационных технологий позволяет изобретать новые методы в образовании и улучшать его качество. Поэтому разработка обучающих приложений является актуальной темой в современном мире.

В тех случаях, когда люди не могут использовать книгу или ноутбук, они используют мобильные телефоны. Поэтому мобильное обучение сейчас актуально как никогда: во-первых, оно обладает новизной привлекательности, во-вторых, практически возможно и удобно.

В сфере образования мобильные устройства развиваются в соответствии с новым временем. В связи с этим в образовании предусматривается внедрение в мобильные устройства средств обучения для различных дисциплин

Исследователи в области образования каждый день изобретают новые методы образования. Это включает в себя ознакомление студентов с мероприятиями, участвующими в обучении инновационными подходами. Что касается традиционных методов, предположим, что во время чтения вы берете книгу и копию в сумку и практикуете традиционный метод письма. Однако, очевидно, что не каждый ученик может овладеть одинаковыми знаниями, написав конспект. Следовательно, мы должны быть уверены, что ученик одновременно фокусируется на одном: это делает обучение интересным. Использование образовательных приложений имеет свои преимущества, и они показывают важную роль использования мобильных приложений в образовании.

Мобильное обучение - это любая учебная деятельность, в которой помимо обычных настольных компьютеров используются портативные устройства - Мобильные телефоны, смартфоны, планшеты, иногда ноутбуки и многое другое.

За несколько лет было разработано множество мобильных приложений, которые так или иначе помогают учителям. По функциональности условно их можно разделить на несколько групп:

- для организации работы класса;
- сборник научных пособий;
- наглядные пособия;
- интерактивные учебники по отдельным предметам [5]

Что такое мобильное обучение? Мобильное обучение (m-learning)-это обучение через Интернет или через сеть с использованием персональных мобильных устройств, таких как планшеты и смартфоны, для получения учебных материалов через мобильные приложения, социальные взаимодействия и центры онлайн-образования.

Мобильное обучение эффективно, чтобы позволить ученикам учиться в любом месте и в любое время. Мобильные приложения для учебных заведений делают большую работу для учащихся, делая процесс обучения более интересным и простым. Кроме того, различные функции приложения повышают интерес благодаря деятельности, направленной на образование.

В наши дни школьники очень любят читать онлайн. В связи с этим появляются библиотечные приложения и приложения для поиска книг. Эти приложения облегчают учащимся поиск электронных книг и соответствующих учебных материалов в мобильном

приложении. Это приблизит их к учебному материалу и поможет зафиксировать необходимый учебный материал.

Улучшенные отношения родителей и учителей. Приложения для общения родителей и учителей могут помочь установить отношения между родителями и учителями за пределами стен учебных заведений. Это позволяет учителям легче отвечать на вопросы родителей, касающиеся развития учащихся. Это также помогает поддерживать прозрачность в сфере образования.

Внедрение приложений в сферу образования привело к внедрению новых методов обучения. В мобильных приложениях есть интересные игры, которые вовлекают учащихся в процесс правильного мышления и помогают понять вещи с другой точки зрения [3].

Мобильное обучение имеет четыре характеристики: связующее, контекстное, мобильное и неформальное. [4, с. 4]

Связующая характеристика мобильного обучения заключается в том, что учащиеся получают информацию из одного места, одновременно, взаимодействуя между собой и общаясь с учителем. Высокоскоростное m-learning делает сообщество более интерактивным и интегрированным, что помогает ученикам оставаться интерактивными и избегать негатива в обществе от других инструментов, создавать свои мысли быстрее и продуктивнее. Мобильное обучение, являясь мотивацией и задачей получения позитивных знаний, оказывает влияние на грамотное развитие учащихся.

Связывание является основным свойством мобильного обучения, объединяющим класс, что особенно способствует свободному развитию и повторной мотивации старшеклассников.

Мобильность – это окончательно аргументированная, повсеместно признанная и принятая характеристика мобильного обучения. Основное отличие мобильного обучения от других форм обучения заключается в том, что учащиеся обучаются и обучаются без ускорений в любом месте, в любое удобное для них время через пространство и время и цифровые технологии.

Программное обеспечение для мобильного обучения включает в себя мобильные приложения и компьютерные приложения и программы, которые их создают. Мобильное приложение-это программное обеспечение для работы на мобильных устройствах, таких как мобильный телефон, смартфон, планшет. Он усовершенствован для определенных платформ (iOS, Android, Windows Phone и т. д.).

Дополнение учебников компактным решением через мобильные приложения значительно облегчает работу студентов и учителей. Управлять выполнением задания можно непосредственно с мобильного устройства. К недостаткам можно отнести следующие факторы:

* У всех школьников нет смартфона под рукой.
* Различные операционные системы смартфонов.
* Сложность реализации сетевых функций приложения [5, С. 13].

По структуре мобильных приложений определены два типа, это виртуальная и дополненная реальность. Особенно дополненная реальность предназначена для использования с помощью мобильного телефона.

Технология виртуальной реальности дает учителям и ученикам возможность почувствовать визуальный трехмерный мир, почувствовать себя участником виртуальной среды для учащихся в слуховом и сенсорном плане и получить истинное образование [1, С. 8].

Обучение информатике – наиболее оптимальная область развития познавательных интересов учащихся. Поэтому в преподавании данной дисциплины особое значение имеет проектный метод. [2, с. 217]. Разработка мобильных приложений рекомендуется для

школьников, студентов. Для этого разрабатываются специальные курсы со специальными преподавателями. В качестве итоговых оценочных работ на курсах выполняются проектные работы.

К готовым мобильным приложениям в сети интернет для мобильного чтения можно рекомендовать читателям следующие приложения:

Приложение Castle quiz поможет вам с пользой провести время, проверив знания по истории, географии, биологии, математике, информатике, химии, физике, русскому языку и многим другим предметам. После каждого интеллектуального задания можно узнать правильные ответы и получить комментарии по некоторым темам. Castle quiz-это то, что помогает быстрее и надежнее сохранять знания.

Мобильное приложение Lingvist поможет вам легко привлечь английский и французский языки. Он предлагает изучить наиболее часто используемые слова и фразы, может делать советы, настраиваться на уровень пользователя и следить за его ходом. Приложение также содержит раздел грамматических правил и таблиц, возможность голосового ввода и другие полезные данные для тех, кто изучает английский или французский.

Химикэт – это набор химических калькуляторов, обучающих материалов по химии, а также помощник со всей необходимой справочной информацией. Это приложение станет удобным инструментом и поможет школьникам и студентам в изучении химии!

Photomath – приложение для изучения математики. Он может мгновенно читать и решать задачи от арифметики до вычислений с помощью камеры на мобильном устройстве.

WWW.opiq.kz на отечественном сайте можно посмотреть множество мобильных приложений к электронным учебникам для мобильного обучения по школьным учебникам. В нем каждая тема каждого учебника дополнена электронными текстовыми, графическими материалами и интерактивными заданиями для проверки знаний.

SOLL – приложение для изучения языка. Студенты часто встречаются в электронной среде синхронно и асинхронно. Приложение, предлагаемое студентам на курсах, предназначено для поддержки успеваемости студентов по изучению языка и способности равномерно смешивать их учебный опыт в формальном и неформальном контексте обучения.

Существует множество готовых программных средств (разработчиков мобильных приложений) в сети интернет для разработки мобильного приложения. Давайте кратко опишем их некоторые версии, такие как MIT App Inventor, Apper и Thunkable [3].

MIT App Inventor-это визуальная среда разработки только для приложений Android, которая требует от пользователя минимальных знаний программирования. Первоначально разработанный в Google Labs, после закрытия этой лаборатории он был передан Массачусетскому технологическому институту.

После принятия решения о закрытии Google Labs компания объявила о прекращении работы над проектом. В то же время было объявлено о намерении сделать это приложение открытым с возможностью последующего использования в образовании. После этого Массачусетский технологический институт объявил об открытии нового центра мобильного обучения на основе этого программного продукта, одним из профессоров которого стал создатель Scratch Митчелл Ресник.

В начале марта 2011 года Массачусетский институт запустил общедоступную бета-версию проекта, которая доступно на сайте appinventor.mit.edu.

MIT App Inventor компилятор, который переводит язык визуального блока в байт-код Android, основан на базе GNU для ввода динамических языков Kawa, реализующих схему (диалект Lisp) для платформы Java (и Android) (среди прочего).

Для программирования в MIT App Inventor используется язык визуального программирования, графический интерфейс которого очень похож на язык Scratch и StarLogo TNG. Чтобы начать использовать MIT App Inventor, необходимо:

1. Компьютер и браузер, подключенные к Интернету (например, Google Chrome, Mozilla Firefox или Safari). Создаешь приложение в браузере.

2. Смартфон или планшетный компьютер с операционной системой Android 4.0 или выше.

3. Аккаунт Google или Google Apps понадобится для авторизации на сайте MIT App Inventor.

С помощью приложения Apper можно создавать мобильные приложения на основе готовых шаблонов для мобильных устройств. Однако услуги сети интернет являются платными [4, с. 9].

Thunkable – браузерная онлайн-среда разработки для локальных и гибридных мобильных приложений для iOS 9 и выше и Android 4.4 и выше на основе React Native. Уникальность этого инструмента разработки заключается в том, что он позволяет устанавливать неограниченное количество приложений на Android и одно приложение на каждом устройстве iOS, например, на iPhone. К этому можно отнести то, что в настройках устройства (thunkable.com) достигается за счет использования профиля конфигурации разработчика предприятия платформы Thunkable, который необходимо установить.

Мобильное образовательное приложение, прежде всего, очень удобно. В одной программе пользователь получает множество удобных структурированных методов. В учебниках человеку необходимо найти нужную информацию, но мобильное приложение предоставляет эту информацию в удобной форме. Образовательное мобильное приложение позволяет экономить время за счет более краткого представления информации. Мобильное приложение позволяет сделать обучение интерактивным, то есть человек сразу получает ответ на свои действия. Например, он может сразу узнать, правильно ли он ответил на тест или нет. Как правило, такие проекты имеют пользовательскую статистику. Человек может отслеживать динамику обучения и его уровень. Это мотивирует пользователя: он четко видит свой прогресс и пытается его воспроизвести. Приятным бонусом станет выход на новый уровень.

Мобильное приложение удобно использовать в любой момент, когда появляется свободное время: когда вы едете в общественном транспорте, стоите в очереди, сидите в кафе и так далее в общественных местах.

В принципе, для устойчивого дизайна m-learning есть несколько последствий. Они:

1) умение проектировать требует более подробной информации, объяснения формальных и неформальных концепций, таких как активные учебные практики, практикующие и исследователи, дизайнеры, поддерживающие мобильные технологии

2) Существует несколько вариантов неформального мобильного обучения, например, «спонтанное», «демократическое» и «целостное». Это сложное с точки зрения проектирования обучения, поэтому соответствующие аспекты проектирования, касающиеся таких характеристик, следует считать непринятыми для самих учащихся. Но, решение может быть. Это дизайн в виде учебного пути, который учащиеся могут выбрать самостоятельно в зависимости от своих привычек, привычек и предпочтений в обучении [5, С. 5].

Мир становится интерактивным с каждым днем. Тем, кто начинает изучать информационные технологии, становится все больше, но не все из них приходят с легкостью.

Использование мобильных приложений в учебном процессе - один из способов повышения учебной мотивации. Мобильные приложения помогают реализовать основные

потребности человека – общение, образование, самореализация. Внедрение мобильных приложений в учебный процесс призвано повысить эффективность урока, освободить учителя от ежедневной работы, повысить привлекательность подачи материала, дифференцировать виды заданий, а также разнообразить формы обратной связи.

В статье рассматриваются научные исследования мобильного обучения и обсуждаются многие концепции. Со временем они доказывают, что мобильное обучение занимает особое место в образовании, и убеждены дать много положительных результатов.

Список использованных источников:

1 Ерсултанова З.С., Байбосынова А.Б. Білім беруде қолдануға арналған мобильді қосымшаны әзірлеу // ВЕСТНИК КГПИ. - 2020. - № 1(57). – С.50-54 [Электронный ресурс]: URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=42478224 (дата обращения:04.01.2022)

2 Ronald Ojino, Luisa Mich. Mobile applications in university education: the case of Kenya // Journal of e-Learning and Knowledge Society.- 2018. -№.1. -P.111-125 [Электронный ресурс]: URL: https://www.je-lks.org/ojs/index.php/Je-LKS_EN/article/view/1369 (дата обращения:: 04.01.2022)

3 David Parsons, Kathryn MacCallum. An m-learning toolset for leveraging learning theory // International Association for Mobile Learning.-2017. [Электронный ресурс] : URL: https://www.researchgate.net/publication/ 322212718_ (дата обращения: 9.12.2021)

4 Viberg O., Andersson A. The Role of Self-Regulation and Structuration in Mobile Learning // International Journal of Mobile and Blended Learning (IJMBL)– 2019. – №11(4). – P.1-17 [Электронный ресурс]: URL: https://www.igi-global.com/gateway/article/236082 (дата обращения: 9.12.2021)

5 Алтухов Ю.А., Саповатов М. А. Использование мобильного приложения как дополнение к учебникам по информатике // Педагогическое образование на Алтае. – 2017. - № 1. - С.9-14

УДК 373.1

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ШЕҢБЕРІНДЕ БИОЛОГИЯ КУРСЫН ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІ ҚҰРУ (7-9 СЫНЫП)

Жолдыбай А. Е., 2 курс, биология мұғалімін даярлау, Павлодар Педагогикалық Университеті, Павлодар қаласы, Қазақстан.

Алиясова В.Н., қауымдастырылған, мәдениеттану кандидаты, Павлодар педагогикалық университеті.

Мақалада қазіргі таңдағы Қазақстандағы жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша оқушылардың дағдыларын қалыптастырудың теориялық негізі қарастырылған. Негізгі мақсаты Биология пәні бойынша терминологияқ оқыту лексикасын байыту және негізгі арнайы салалық техникалық терминдерді аударумен байланысты интерференцияның алдын алу болып табылады. Осы сөздікте биология пәні 7-9 сынып тақырыптары мен бөлімдері бойынша арнайы салалық терминологиялық сөздік қарастырылған.

Мектепте білім берудің отандық жүйесіне оқытудың инновациялық технологиялары мен жаңа тәсілдерін қарқынды енгізілуіне байланысты оқыту әдістерінің заман талабына сай өзгертілуі талап етілді [1].

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 23 тамыздағы №1080 қаулысымен бекітілген Орта білім берудің (бастауыш, негізгі орта, жалпы орта білім беру) мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес, негізгі мектептің жетінші – тоғызыншы сыныптарында «Биология» пәні оқулығына бірнеше өзгертулер енгізілді. Қазақстан Республикасының Білім және ғылым саласын дамытудың 2016-2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес қазіргі уақытта орта білім мазмұнын жаңарту үдерісі жүріп жатыр, ол шығармашылық, сыни ойлайтын, өмірде алған білімдерін қолдана алатын, болашақ кәсіби қызметте үздіксіз өзін-өзі жетілдіруге және өзін-өзі жүзеге асыруға қабілетті тұлғаны оқытуға және дамытуға бағытталған.

Биологияның мектеп курсының мазмұндық негізі биологиялық ғылым болып табылады. Сондықтан биология пәні оқушыларда тірі табиғат, сондай-ақ жалпы қоршаған орта туралы білім жүйесін қалыптастыруға елеулі үлес қосады. Негізгі жалпы білім беру сатысындағы биология пәні оқушылардың тірі табиғат ерекшеліктерін, оның алуан түрлілігі мен эволюциясы туралы түсініктерді қалыптастыруға бағытталған.

Биологияны зерттеу барысында оқушылардың ғылыми дүниетанымының негіздерін қалыптастыру, зияткерлік қабілеттері мен танымдық қызығушылықтарын дамыту үшін ,мұғалім білім берудің түрлі әдіс тәсілдерін меңгеруі тиіс.

Негізгі мектепте биологияны оқытудың негізгі мақсаттары:

- биологиялық объектілер, процестер, құбылыстар, заңдылықтар, негізгі биологиялық теориялар туралы ұғымдарды қалыптастыру;
- тірі организмдер мен адамды зерттеу үшін түрлі әдіс-тәсілдерді пайдалану арқылы биологиялық эксперименттерді жүргізу;
- әр түрлі формада ұсынылған биологиялық мазмұнның ақпаратымен жұмыс істеу тәсілдерін меңгеру (мәтін, кестелік деректер, схемалар, фотосуреттер және т. б. түрінде).
- Биология пәнін орта білім беру сатысындағы бейімдеушілік пән ретінде ғана емес, одан әрі өзінің кәсіби қызметінің саласы биологиялық білімді тереңдетуге деген қызығушылықты қалыптастыруға негіз жасау (1).

Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша жалпы орта білім беру мектеп оқушыларына және биология пәні мұғалімдеріне арналған,7-9 сынып аралығындағы биология пәні тақырыптарын қамтитын әдістемелік құрал құрастыру;

Оқушылар және биология пәні мұғалімдері үшін, оқу қабілеттерін дамытуға бағытталған әдістемелік сүйемелдеу болып табылады.

Эксперименттік жұмыс және оның нәтижелерін талдау

ЭкспериментТік жұмыс барысындаНазарбаев зияткерлік мектебі,№ 35 жалпы орта білім беру мектебі және Ы. Алтынсарин атындағы интернат гимназия мектептерінде **«Тақырыптық сөздік»** әдісіне байланыстыбақылау – тәжірибелік жұмыстарын жүргіздім. Ол үшін мен интернет желісінен «онлайн сауалнама» сауалнама құрастырдым. Сауалнама бойынша мынандай сұрақтарға талдау жүргізілді:

Тақырыптық сөздік әдісі жайында естуіңіз барма?

Сабақ өту барысында, негізі терминдердің 3 тілдегі аудармасына тоқталып өтесізбе?

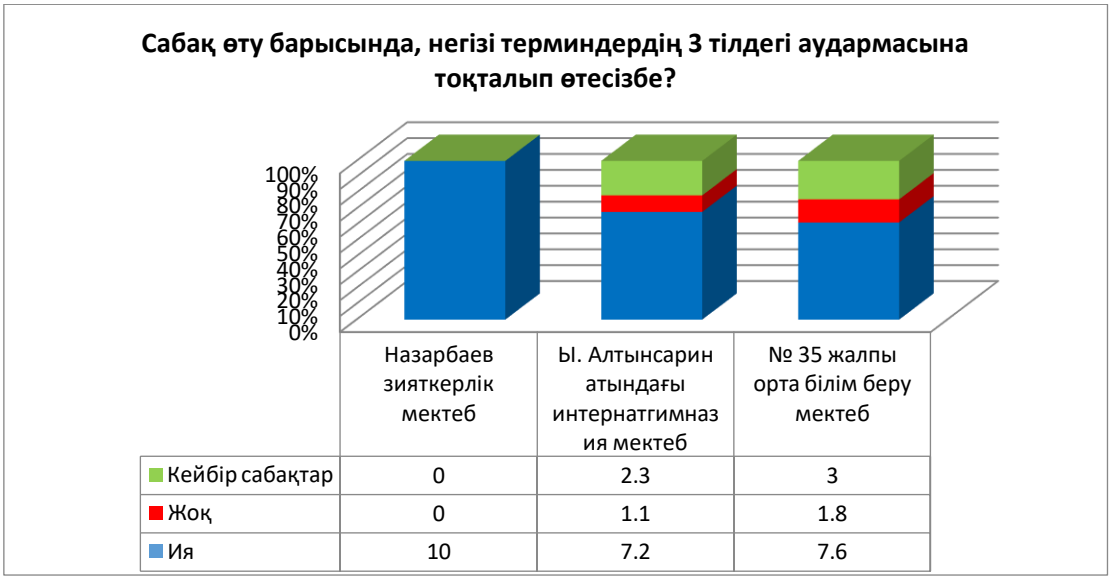
Тақырыптық сөздік әдісін саббақта қолдану тиімді деп ойлайсызба?

Сіз үшін сөздік әдісі қай форматта болғаны тиімді

Оқушылар үшін негізгі терминдердің 3 тілдегі аудармасын білу қаншалықты қажет деп ойлайсыз?

Жүргізіліген сауалнама арқылы көптеген мұғалімдедің **«Тақырыптық сөздік»**әдісіне деген қызығушылықтары артып,кейбірі қосымша мәлімет берсе ,кей бірі осы әдіске деген өз ойларымен бөлісті.

«Тақырыптық сөздік»әдісі бойынша жүргізген педагогикалық зертеу бойынша ең алдымен «Сіз сабақ өту барысында, негізі терминдердің 3 тілдегі аудармасына тоқталып өтесізбе?» деген сұрақтан басталды (1-диаграмма).

	Назарбаев зияткерлік мектеб	Ы. Алтынсарин атындағы интернатгимназия мектеб	№ 35 жалпы орта білім беру мектеб
Кейбір сабақтар	0	2.3	3
Жоқ	0	1.1	1.8
Ия	10	7.2	7.6

Диаграмма 1 –Негізгі терминдердің 3 тілддлік аударма қажеттілігі

№1 Анкеталық сұрақтың жауабының қысқаша талдау келесідей нәтиже көрсетті.
Сабақ өту барысында негізі терминдердің 3 тілдегі аудармасына:
Назарбаев зияткерлік мектебі-100%
№ 35 жалпы орта білім беру мектебі-70%
Ы. Алтынсарин атындағы интернат гимназия мектептерінде-65% тоқталып өтеді екен.

«Тақырыптық сөздік»әдісі бойынша жүргізген педагогикалық зертеу бойынша қарастырылған келесі сұрақ «Сіз үшін терминологиялық сөздіктер жиынтығы қандай форматта болғаны тиімді?».

Алынған сұрақтың жауабының қысқаша талдау келесідей нәтиже көрсетті (2-диаграмма).

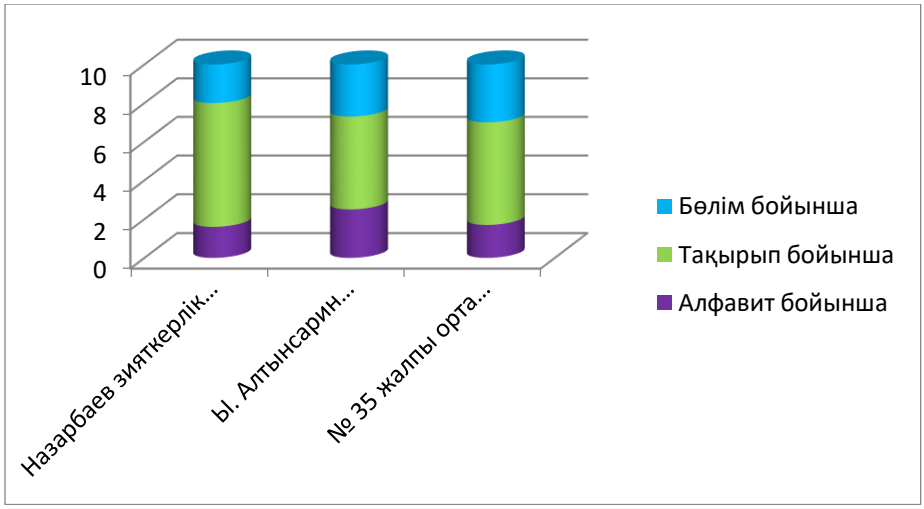

Диаграмма 2 - Терминологиялық сөздіктер жиынтығы қандай форматта болғаны тиімді?

Сұрақ жауабы 10-балдық шкаламен көрсетілген болатын. Берілен сұрақ нәтижелері бойынша көрсетілген нұсқалар:

Алфавит бойынша

Тақырып бойынша

Бөлім бойынша

Назарбаев зияткерлік мектебі-Алфавит бойынша 0 балл, Тақырып бойынша 8 балл, Бөлім бойынша 2 баллдық шкаланы көрсетті.

№ 35 жалпы орта білім беру мектебі- Алфавит бойынша 0 балл, Тақырып бойынша 8 балл, Бөлім бойынша 2 баллдық шкаланы көрсетті.

Ы. Алтынсарин атындағы интернат гимназия мектептерінде- Алфавит бойынша 2 балл, Тақырып бойынша 5 балл, Бөлім бойынша 3 баллдық шкаланы көрсетті.

«Тақырыптық сөздік»әдісі бойынша жүргізген педагогикалық зертеу бойынша тағы бір сауалнама «Тақырыптық сөздік әдісін саббақта қолдану тиімді деп ойлайсызба?» деген сұрақтан тұрды (3-диаграмма).

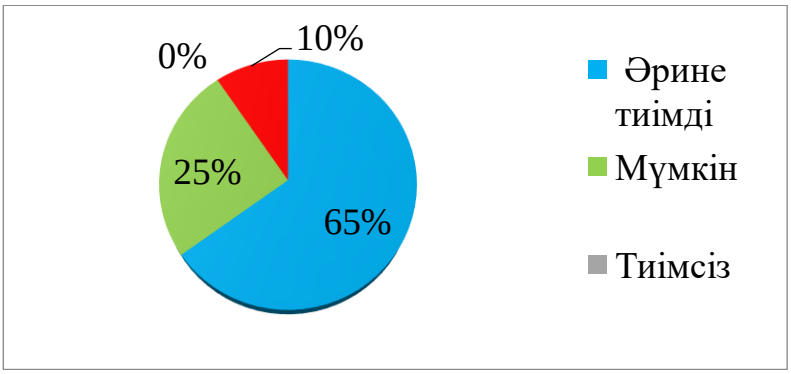

Диаграмма 3 - Тақырыптық сөздік әдісін саббақта қолдану тиімділігі

Берілген сұрақтың нәтижесіжалпы түрде қарастырылды:

Сонымен нәтиже бойынша тақырыптық сөздік тиімділігі 65%, Қолданып көрмеген 25%, мүмкін тиімді 10%,тиімсіз 10%-дық көрсеткіштерді көрсетті.

Яғни алынған нәтижеге қарап тақырыптық сөздік әдісін сабақта қолдана алатынымызға көз жеткіздім.

ЖББ бағдарламасы бойынша 7- сыныптарға арналған «Тақырыптық сөздік»

Жалпы 7-сыныптарға арналған «Тақырыптық сөздік» әдістемелік құралы «Назарбаев Зияткерлік мектептерінің 7-сыныбына арналған оқулық /И. Г. Короткова, Ж.Ж. Жакенова. Л.В.Трубникова және т.б –Астана «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2018-128 бет» оқулығы бойынша құрастырылды(5-сурет).

Сурет 5 - Биология 7-сынып оқулық

7-сынып бойынша құрастырылған сөздіктер жинағында жалпы 9 тарау,30 параграф бойынша 458 термин создердің казақ-орыс –ағылшын тіліндегі аудармалары қамтылды [7].

Сөздікте 11 бет; 1374 сөз

ЖББ бағдарламасы бойынша 7- сыныптарға арналған «Тақырыптық сөздік»

1-кесте

7-сынып **1-тарау. Жанды табиғат дүниесі** **1.1 Тірі ағзалардың тіршілік ортасымен өзара әрекеттесуі**		
Экология	Экология	Ecology
Экожүйе	Экосистема	Ecosystem
Биосфера	Биосфера	Biosphere
Мемлекеттік табиғи қорық	Государственный природный заповедник	State nature reserve
Мемлекеттік табиғи қорықшылар	Государственный природный заказник	State nature wildlife sanctuary
Мемлекеттік ұлттық табиғи саябақ	Государственный национальный природный парк	State national nature park
1.2 Табиғаттағы қоректік тізбектер		
Трофикалық деңгей	Трофический уровень	Trophic level
Продуценттер	Продуценты	Producers
Фотосинтез	Фотосинтез	Photosynthesis
Консументтер	Консументы	Consumables
Бірінші реттік консументтер	Первичные консументы	Primary consumer goods
Екінші реттік консументтер	Вторичные консументы	Secondary consumers
Үшінші реттік консументтер	Третичные консументы	Tertiary consuments

Өсімдікқоректілік	Питательная растений	Nutritious plants
Етқоректілер	Плотоядные	Carnivores
Қорек талғамайтындар	Неразборчивый питаеия	Illegible food
Редуценттер	Редуценты	Decomposers
Қоректік тізбек	Пищевые цепи	Food chains
Қоректік тор	Пищевые сети	Food networks
1.3 Экологиялық факторлар		
Тіршілік оратасы	Среда обитания	Habitat
Экологиялық факторлар	Экологические факторы	Environmental factors
Абиотикалық факторлар	Абиотические факторы	Abiotic factors
Биотикалық факторлар	Биотические факторы	Biotic factors

ҚорытындыЖаңартылған білім беру бағдарламасыноқу жүйесіне енгізу процесі оқушылардың білімі мен дағдыларын бағалау заманауи ғылыми, әдіснамалық және педагогикалық тәсілдер негізінде биологияны оқытудың мақсаттары мен міндеттерін анықтайды.

Білім беру мазмұнының жаңартылғанын ескере отырып жүзеге асырылуы тиісмемлекеттік басымдықтардың, халықаралық тәжірибе мен отандық практиканың міндеттері. Пәнгпе деген қызығушылықты арттыру үшін қолданылатын оқу-әдістемелік құралдары шығармашылық ойлауға және әрекет етуге қабілетті, интеллектуалдық, адамгершілік және физикалық тұрғыда өзін-өзі дамытуға қабілетті тұлғаны дайындайды.

Жұмыста ЖББ бағдарламасы бойынша 7-9 сыныптарға арналған «Тақырыптық сөздік» оқу-әдістемелік құралы әзірленді.Әдістемелік құралда әбір тақырып бойынша термин сөздер 3 тілге аударылып жалпы саны 5553 сөздікамтитын әдістемелік құрал әзірленді.

«Тақырыптық сөздік» әдісін қолдану биология сабақтарына ерекше тартымдылық, білім алушылардың биологияға ғылым ретінде танымдық және шығармашылық қызығушылықтарын арттырып ,сонымен қатар білім алушылардың ойлау қабілетін белсендіруге, «Биология» пәнін оқытудың тиімділігін арттыруға және тұлғаның коммуникативтік қасиеттерін дамытуға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс және өмір сапасы»«
2. «Биология» оқу пәні бойынша Типтік оқу бағдарламасы 7-9 жаңартылған мазмұны бойынша негізгі орта білім деңгейі.
3. Нұсқаулығы критериальному рейтинг мұғалімдеріне арналған негізгі және
4. Жалпы орта мектеп . Оқу-әдістемелік құрал. Астана, ЛОО « санкт-петербург», 2016.
5. Назарбаев Зияткерлік мектептерінің 7-сыныбына арналған оқулық /И. Г. Короткова, Ж.Ж. Жакенова. Л.В.Трубникова және т.б –Астана «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ, 2018-128 бет.
6. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық/ Н.Г. Асанов, А.Р. Соловьева,Б.Т. Ибраимова.- Алматы: Атамұра, 2019. - 272 бет.
7. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық/А.р. Соловьева,Б.Т. Ибраимова.- Алматы: Атамұра, 2018. - 288 бет

8. Ақпараттық және коммуникативтік Биология сабағында технология.// Мектептегі Биология. 2008.№16.
9. Арыстангалиев С,. Абиев С. А., Шоканов Б.И. «Қазақ тілі терминдерінің салық ғылыми түсіндірме сөздіктері. Биология» . – Алматы, 2000. – 250 с.
10. STEM білім беруді енгізу бойынша әдістемелік ұсыныстар, Астана, Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2017.
11. Білім беру процесін ұйымдастырудың ерекшеліктері туралы 2018-2019 оқу орнында жыл. Оқу-әдістемелік хат. Астана, Ұлттық академия Ы. Алтынсарин атындағы білім, 2018.

ӘОЖ 37.091

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТИІМДІ ӘДІС- ТӘСІЛДЕРІ

Жұмағазы Б.Е., Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің 2-курс қаржы мамандығының студенті.
Абжанова А.К., экономика ғылымдарының магистрі, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің аға оқытушысы.

Білім беру жүйесі – сабақтастығы бар білім беру бағдарламалары мен әр түрлі деңгей мен бағыттағы мемлекеттік білім беру стандарттары жүйесінің, оларды әртүрлі ұйымдастыру құқықтық формадағы, типтегі және түрдегі білім беру мекемелерінде іске асырушы тармақтардың, сонымен бірге білім беруді басқару органдары жүйесінің жиыны. Білім беру жүйесі қоғамның әлеуметтік – экономикалық дамуында жетекші рөл атқарады, сондай – ақ оны әрі қарай айқындай түседі.

Білімнің қалыптасып, дамуының жалпы шарттары философияның негізгі мәселесі – рухтың материяға, сананың болмысқа қатынасы тұрғысынан зерттелетін ілім таным теориясы деп аталады. Таным теориясының басқа ғылыми теориялардан түбірлі айырмашылығы – ол білімнің қалыптасуы мен негізделуінің жалпы ұстанымдарын, объективтік қатынастарды қалыптастырады.

Орыс педагогі К.Д. Ушинский айтқандай, қазіргі заман талабына сай, әр мұғалім, өз білімін жетілдіріп, ескі бірсарынды сабақтардан гөрі, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да, мәнді, қонымды, тиімді болары сөзсіз. Бұл жөнінде Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев жолдауында айқандай: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін - білім». Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс - тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде [1].

Қазіргі өскелең өмір талаптарына сай жастарға білім және тәрбие беру, оларды жан-жақты дамыту - қоғам алдында тұрған басты міндеттердің бірі. Білім беру – бұл қоғам

мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалдық мәдени дамуының жоғары деңгейін және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағытталған тәрбие беру мен оқытудық үздіксіз процесі.

Қазақтың кең-байтақ өлкесінде білім ісінің пайда болып, даму тарихы да өзінің ілкі бастауларын сонау ерте замандардан алады. Қазақстан жерінде, әсіресе, оның отырықшы аудандарында орта ғасырдық ерте дәуірінде-ақ (YII-YIII ғ.ғ.) көптеген мектептер (мұсылманша бастауыш оқу орны) мен медреселер, діни білім беретін ортадан жоғары оқу орындары жұмыс істей бастағаны тарихтан белгілі.

Қазақ қоғамындағы білім беру ісі «қазақтың тұңғыш ұстазы» ретінде танылған Ы.Алтынсарин есімімен тығыз байланысты. Қазақ даласында Ы.Алтынсариннің ағартушылық қызметі мен идеялары бүгінде педагогика саласының ғылыми-зерттеу жұмысына айналды. Оның ағартушылық қызметі қазақ халқының рухани-саяси отарлау саясатының қысымшылығы қысып түрпиі кезеңге тұспа-тұс келді. Бұл саясатты тоқтатуға ағартушылардың жергілікті саяси күші болмады. Тек ұлттық білім беру жүйесін заман талабына сай, миссионерлік ағарту-оқу ісінің негізгі заңдылықтарын қабылдай отырып, Қазақстанда халық ағарту ісі жаңа жолға түсті.

Еліміз егемендік алғаннан кейін білім негіздерін демократиялық, интеграциялық принциптерге орайлас әр баланың жеке-дара ерекшеліктері мен қабілеттерін ескере отырып, оқытып, тәрбиелеу талап етілді. Осы жайттар ұлт мектептерінің жаңа бағдарламаларынан елеулі орын алды. Арнаулы білім салаларына икемі бар балаларға арналған лицей, гимназия, колледж, медреселер сияқты мектептің жаңа түрлері ұйымдастырылды.

Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы Заңдары Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді. Осы Заң және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік-құқықтық актілеріне сәйкес мемлекеттік саясат принциптері айқындалады.

Қазақстан Республикасында жастарға білім беру процесі халқымыздық ұлттық салт-дәстүріне, мәдениетіне, экономикасына және саяси өміріне негізделіп іске асырылады. Халыққа білім беру ісін дамытуда педагогикалық факторлық та әсері бар. Мысалы, мектеп жасына дейінгі балалар тәрбиесін ерте бастан қолға алып, оларды тиісті дайындықпен мектепте оқуға дайындау қажет. Ол үшін балалар бақшасында және үйірмелерде тәрбие жұмысының процесіне нақты педагогикалық басшылық жасап, оның барынша сапасын және нәтижесін арттыру тәрбиешілерден, ата-аналардан, мектепке дейінгі мекемелер меңгерушілерінен үлкен педагогикалық шеберлікті талап етеді [2].

Қазіргі таңда елімізде білім беру жүйесі қаншылықты өзгеріп келе жатсада, әлде де кеңес қоғамының жүйесі қалыптасқан, оны өзгерту үшін әлде де бірнеше ондық жылдар қажет. Бірақта, елімізде білім беру жүйесі алға басуда, европалық стандарттарға сәйкес оқу орындар, жаңа заманауи пәндер, сонымен қатар болашақ мамандыққа да мектеп жасынан дайындайды. Бұның бәрі жаңа білім беру жүйесіне істелініп жатқан, еліміздің өз өркен болашағына деген бастапқы айқын кадамдары.

Дамыған елдердің барлығында бірегей, сапалы білім беру жүйесі бар. Біздің елімізде ұлттық білім берудің барлық сатысының сапасын жақсарту жолында оқу әдістемелерінің заманауи бағдарламалар ұсыну өте маңызды. Қазақстан Республикасы Президент Н.Ә. - Назарбаев Орта білім беретін жүйесіндегі мектептерді зияткерлік мектептердің қатарына қосып, білім беру нәтижесінде оқушылардың терең ойлап, өзіндік ізденіске дағдыланулары тиіс деген. Республикамыздың «Білім» беру заңына сәйкес, «Әр баланың жеке қабілетіне қарай дамуы, баланың қабілетін, дарындылығын дамыту» сияқты маңызды мәселелер енгізіліп отыр.

Өйткені өндірісті, техниканы және ғылымды әлемдік деңгейде дамыту үшін жоғары білімді мамандар қажет. Қазіргі кезде, көптеген елдердегі саралап оқыту қағидасының негізінде, балалардың қабілеттерін жоғары деңгейде бағалап білім беру жалғасуда. Біздің еліміздің қазіргі даму кезеңі мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қоюда. Осы сұраныстарға сай оқытудың әртүрлі технологиялары өңделіп, мектептің оқу үрдісіне енгізілуде.

Білім беру жүйесінің негізгі мақсаты - жалпы адамзаттың құндылықтар, ғылым және практика жетістіктері негізінде жеке адамды кәсіби шыңдауға және қалыптастыруға арналған тиісті жағдайларды жасау, білім беруді ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» .

Бүгінгі күні барлық елдер сапалы білім жүйесімен жұмыс жасауда. Өйткені елдің бәсекеге қабілеттілігі сол елдің халқының парасаттылығымен көрінеді. Сондықтан Қазақстан талабына сай дамуы қажет. Мысалы, М.М. Жанпейісованың оқытудың модульді технологясы, В.К. Долгенконың ұжымдық оқыту әдісі, академик В.И.Монасовтың технологиясы оқушылардың оқу-тәрбие үрдісін түгелдей жаңаландырып, өздігінен ізденулеріне, жаңаша білім алуларына, дарындылық пен талапқа жол ашты десек те болады. Осылайша, оқытушы озық технологияларды педагогикалық ізденіспен қолдана білуі керек. Әрбір сабақты жүргізу кезінде, оны шынайы өмірмен салыстыра өткізу, болашақта таңдаған мамандықтарының дұрыстығына және функционалдық сауаттылықтарына эсер етеді [3].

Жаңа жүйеде оқушыны тәрбиелеу мен оқытудың міндеті - әрі қарай дамыту болғандықтан, бұл әдістемелік жүйенің мазмұны, әдісі, білім беру түрі мен құралдарының арасындағы байланыстың өзгеруін талап етеді.

Деңгейлеп білім беру арқылы жекелеп оқыту және бұл жерде білім алушыға қатысты білім беру, дамыту ұстанымдары сақталады.

Мұндай оқыту барысында әрбір оқушының бірінші деңгейдегі тапсырманы дұрыс орындағаны саналады. Соңында бұл оқушыларға білім беруге ықпал етеді және мемлекетіміздің «Білім жөнінде» Заңнамасының талаптарына қатысты бірінші деңгейдің орындалуын іске асырады. Осындай жүйені енгізудің пайдасы да көріне бастады. Үлгерімі нашар оқушылар, білім алушылық» сатыға сәйкес білімді және біліктілікті толыққанды меңгерді. Алғашқы деңгейдің тапсырмаларын толық орындай алмаса келесі деңгейге өте алмайды. Алға қойған «деңгейді» меңгерген оқушы алға қарай ұмтылады және өзіне өзінің сенімі молырақ болады.

ББЖ жаңашалау жағдайында бағалау үрдісі «қосу» тәсілі бойынша іске асырылады. Жаңаша бағалау жүйесінде оқушының білім деңгейінің төменгі сатысы негіз болады және ол мемлекеттік стандарттардың ең төменгі талабына сай болады.

Білім беру заманауи адамның мәдениге негізін шешуші әсер етеді. Оның Қазақстандағы ауқымы маңызы зор. Орта есеппен халық шаруашылығында жұмыс істейтін бес оқушыға бір оқушы келеді. Республиканың дамуы тәуелсіздік алғаннан кейін үздіксіз білім беру тұжырымдамасына іске асыруға кіріседі. Бұл дегеніміз, барлық тұрғындар оқытудың қандай да бір түрлерімен қамтылады. Сонымен қатар, өркениет білім беру жүйесіндегі дағдарысты бастан кешуде. Адам мәдениетінің әлеуеті, қоғам мен бұқаралық мәдениеттің жетістіктері арасындағы тепе-теңдік қалыптасты және одан да тереңдейді. Оқыту адам өмірінің үлкен кезеңдерін қамтиды, оның өнімді, шығармашылық жылдарын сіңіреді. Біліктілігі орта деңгейдегі мамандыққа үміткер жас адам кемінде он үш жыл білім алуы тиіс, ал біліктілігі жоғары мамандық үшін оқу мерзімі жиырма жылға дейін жетеді. Жастар еңбек, қоғамдық-саяси өмірге кіреді, әдетте орта білім алады. Алайда, ол сапасы бойынша өте маңызды. Жекелеген пәндерді тереңдетіп оқытатын мамандандырылған

мектептерде ол әдеттегі жаппай мектептерге қарағанда жоғары; қала мектептерінде ауылдық мектептерге қарағанда жоғары; күндізгі мектептерде кешкі мектептерге қарағанда жоғары. Бұл айырмашылықтар елдің нарықтық қатынастарға көшуіне байланысты тереңдетеді.

Элиталық мектептер (лицейлер, гимназиялар) пайда болды. Білім алу жүйесі әлеуметтік дифференциация көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Білім беруде қалаған әр түрлілік білім беру арқылы әлеуметтік селекция мен айналуда. Қоғам тараптарынан бақылау және ықпал ету үшін ашық барлық әлеуметтік топтардың өкілдерінен қолжетімді салыстырмалы демократиялық білім бері жүйесінен экономикалық және саяси аспектіде білім берудің автономдық идеяларынан шығатын селективті, элитарлық модельге ауысады. Бұл тұжырымдаманың жақтастары білім беру кәсіпкерлік қызметтің өндіріс, коммерция сияқты саласы деп санайды және сондықтан пайда әкелу үшін жұмыс істеуі тиіс [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. А.С. Макаренко. Педагогические сочинения. М., «Педагогика»,1988.
2. Білім туралы. - Об образовании: Қазақстан Республикасының Заңы. - Алматы: Литера, 2000. - 96 б.
3. Г.Қ. Нұрғалиева, С.Мусин. Салыстырмалы педагогика. -Алматы: Ғылым, 1999.
4. ҚР 2015жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы//Астана. 2004. 3-46.

УДК 519.21

EQUATIONS OF SURVIVAL AND RUIN IN RISK PROCESSES

Zhumabekov D. D., 1st year undergraduate majoring in mathematics Kostanay Regional University named after A. Baitursynov
Tastanov M. G., Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Professor

Mathematical risk theory, which is one of the branches of probability theory and mathematical statistics, deals with decision-making in conditions of uncertainty and risk. Risk measurement can be carried out on probabilistic distributions - and this is undoubtedly one of the main tasks in risk problems. Our task is to determine the survival of an organization in cases where it has suffered significantly from damage.

Classical risk is a random process that is defined as follows [1]-[4]:

$X(n) = x + cn - \sum_{i=1}^{n} Z_i,\ n \geq 0$ (1)

Here: $X(n)$ - a process describing random capital;

c - the intensity of the insurance premium;

x - initial capital;

Z_i - a random variable characterizing the amount of accumulated (insured) losses; n - discrete time.

The process (1) recorded in increments has the form:

$X(0) = x,\ X(n) = X(s) + c(t-s) - \sum_{i=N(s)+1}^{N(t)} Z_{i,n<s}$ (2)

If we imagine the function of the initial capital as the survival of the process (1), then, applying the formula of full probability, we will try to derive his equation in integral form [5]-[7]. Let's define the event «when the initial capital will be x» at fixed c, F_Z:

$$S(x) = \{\omega \in \Omega: X(n) > 0, \quad n = 0,1, \dots \dots; X(0) = x\}$$

if the initial capital is in the interval I, then exactly the same event will occur in the interval I:

$$S(I) = \{\omega \in \Omega: X(n) > 0, \quad n = 0,1, \dots \dots; X(0) = I\}$$

It is clear that

$S(x) \subseteq S_1 = \{Z_1 < x + c\}$.

When $m > 0$ dividing the segment [0,x+c] for I_k on m equal parts having length $\gamma = \frac{x+c}{m}$: $I_k = [(k-1)\gamma, k\gamma]$, $k = 1, \dots \dots, m$. Then we get:

$P\{S(x)\} = \sum_{k=1}^{m} S(x + c - I_k)P\{Z_1 \in I_k\} = \sum_{k=1}^{m} S(x + c - I_k)(F_z(k-1)\gamma))$.

The right-hand side of this equation presents us with an integral sum

$\int_0^{x+c} S(x + c - u)dF_z(u)$,

which, in the case of $m \to \infty$ will converge to the integral sum , $S(x)$ will be equal to the left side of the equation and does not depend on m, so

$S(x) = \int_0^{x+c} S(x + c - u)dF_z(u)$. (3)

In cases where the aggregated risk process will be expressed through survival and ruin in probabilistic estimates, equation (3) will allow us to solve many cases of such processes [8]-[12].

If, under conditions $\frac{\lambda b}{c} < 1$, the distribution of damages $D(u$ and the rate of accumulation of payments c, the intensity of damages λ is represented by a Poisson flow, then in the Anderson model (the classical risk model) will be fulfilled:

$R(x) = \frac{\lambda}{c}\int_0^x D(x-u)R(u)du + \frac{\lambda}{c}F(x)$ (4)

here

$F(x) = \int_0^{\infty} D(t)dt, \quad b = \int_0^{\infty} tdD(t)$,

in the case of $x \geq 0$ of the initial capital, there is a ruin function with probability $R(x)$.

It tends to zero when $x \to \infty$. In the class F of functions that are continuous on [0,∞) at $x \geq 0$, in order to ruin the process, the integral equation for $R(x)$ will have one solution and it is the only one. But, in cases where $D(x)$ is called the Pareto principle, it will not be possible to solve equation (4) with ordinary arguments:

$$D(u) = P(u) = 0, 0 \leq u \leq \frac{\alpha - 1}{\alpha}; \; P(u) = 1 - \left(\frac{\alpha - 1}{\alpha u}\right)^{\alpha}, u > \frac{\alpha - 1}{\alpha}$$

where $\alpha = 3$, $\lambda = 3$, $c = 1$ and the accuracy of calculations is not more than 0.03, and $x > 500$.

With such parameters and at $x > 500$, Monte Carlo methods solve this integral equation with any accuracy.

We solved the problem when $\lambda = 0{,}8$, $c = 1$, with

$$F(X) = \begin{cases} 1, by\ x \leq k, \\ (\frac{k}{x})^{\alpha}, by\ x > k. \end{cases}$$

and when the parameters were $\alpha = 2,3,5,7\ and\ k > 0$, $k = \frac{\alpha-1}{\alpha}$ decided for the Pareto principle. The results do not differ from the theoretically assumed ones.

Drawing up an integral survival equation for the simplest risk process

By $c = 1, p \in (0,1)\ and\ F_z(u) = \begin{cases} 0, & u < 0 \\ p, 0 \leq u < 2 \\ 1, & u \geq 2 \end{cases}$

In this case, the simplest risk turns into an aggregated risk process, and the equation for the probability of survival will be as follows:

$$S(x) = S(x+1) + (1-p)S(x-1)$$

This is a second-order differential equation, it is very simple to solve it.

The duration of the life time of risks.

Let's consider the simplest risky process, which is expressed by the following equation

$X_n = z + \sum_{i=1}^{n} Z_i$ (5)

Uniformly distributed random variables Z_i=1,2,3,..... with probability p, they take the value 1, and with probability $1-p$, they take the values -1.

Let one of the players go bankrupt at the time τ_z,, and the initial capital of the first player will be z, and the second will have the capital $a-z$:

$\tau_z = \{n \geq 0: X_n = 0 \ or \ X_n = a\}$ (6)

Since τ_z is its own random variable, the probability of ruin of one of the players is equal to 1. If $mz = E\tau_z$, then we will try to find this value. It is easy to get the equation for the expectations.

$$mz = 1 + pm(z+1) + qm(z-1)$$

or

$m(z+1) - \frac{1}{p}mz + \frac{q}{p}m(z-1) = -\frac{1}{p}.$ (7)

The roots of the characteristic equation (7) $\lambda_1 = 1, \lambda_2 = \frac{q}{p} = y$ and in the case of non - square roots $y \neq 1$ $(p \neq 1/2)$ private solution (7):

$$m_0 = \frac{z}{p(y-1)}$$

and its general solution has the following form:

$m(z) = C_1 + C_2 y^z + \frac{z}{p(y-1)}$ (8)

From the boundary conditions $m(0) = m(a) = 0$ we will find C_1 и C_2

$$-C_2 = C_1 = \frac{q}{p(1-q)(1-y^{\alpha})}$$

and then the solution (7) will be as follows:

$m(z) = \frac{1}{p(y-1)}\left(a\frac{1-y^z}{1-y^{\alpha}} - z\right)$ (9)

In the case of multiple roots $y = 1$ $(p = 1/2)$ solution (7) will be

$$C_1 + C_2 z + m_0(z)$$

and we will find a private solution very simply $m_0(z) = -z^2$ and according to the boundary conditions, the solution in this case will be

$m(z) = z(a-z)$ (10)

Of interest is when your opponent is considered infinitely rich $a \to \infty$. If in (9) $y < 1$ it is seen that the average lifetime increases infinitely. It turns out that with $y < 1$ and $p > 1/2$, no matter how much you play with an infinitely rich opponent, the player will be defeated with a probability less than 1, i.e. the waiting time for ruin will be infinitely long.

If $m(z) \to \infty$ with $a \to \infty$ it follows from (10) that $y = 1$ and here we also get that the player will be defeated with a probability equal to 1, but the waiting time for ruin will also be infinitely long.

Let's consider an interesting problem about the duration of the process. According to the transition probability matrix

$C = \begin{pmatrix} 0.3 & 0.7 \\ 0.6 & 0.4 \end{pmatrix}$, $M = \begin{pmatrix} 0.2 & 08 \\ 0.8 & 0.2 \end{pmatrix}$

a cat and a mouse move from one room to another, and they move independently of each other.

Here, the elements of the matrix M show the probabilities of moving from one room to another, and the elements of the matrix C demonstrate the same thing, but for a cat. If at some point in time the cat and the mouse are in the same room at the same time, then the cat will eat the mouse. How long will a mouse live under different initial conditions?

If the process of mouse life is represented as four states $E(i,j)$ of the Markov chain, in the state (i,j), let the mouse life be t_{ij}. When the time n is in the state E_n, then $t_{11} = t_{22} = 0$ and for t_{12} и t_{21} we output the formulas:

$$t_{12} = 1 + t_{12}P\{E_1 = (1,2)|E_0 = (1,2)\} + t_{21}P\{E_1 = (2,1)|E_0 = (1,2)\},$$
$$t_{21} = 1 + t_{12}P\{E_1 = (1,2)|E_0 = (2,1)\} + t_{21}P\{E_1 = (2,1)|E_0 = (2,1)\}.$$

solving these equations, taking into account the independence of the initial probabilities, we obtain

$$0.94t_{12} - 0.56t_{21} = 1$$
$$-0.48\,t_{12} - 0.92t_{21} = 1$$

from here we find a solution

$$t_{12} = 2{,}843 \qquad t_{21} = 2{,}383$$

List of sources used:

1. Ermakov S.M. The Monte Carlo method and related issues. The second edition, supplemented. - M.: Nauka, 1975.

2. Yelepov B.S., Kronberg A.A., Mikhailov G.A., Sabelfeld K.K. Solving boundary value problems by the Monte Carlo method. Nauka, Novosibirsk, 1980.

3. Ermakov S.M., Mikhailov G.A. Statistical modeling. Second edition. -Moscow: Nauka, 1980.

4. Sobol I.M. Numerical Monte Carlo methods. Nauka, M., 1983.

5. Mikhailov G.A. Optimization of Monte Carlo weight methods. - M.: Nauka, 1987.

6. Dynkin E.B. Markov processes. Fizmatgiz, M., 1963.

7. Kendal M. J., Stewart A. Multidimensional statistical analysis and time series. - Moscow: Nauka, 1976.

8. Rozanov Yu.A. Probability theory, random processes and mathematical statistics. Second edition, expanded. - Moscow: Nauka, 2009.

9. Tastanov M.G., Shakenov S.S. Numerical modeling of the relaxational filtration by Monte Carlo methods. V Congress of Mathematicians of the Turkic World, Bishkek, Kyrgyzstan, 05-.06. 2014.

10. A.A.Novoselov. Lectures for students of the Institute of Mathematics of SibFU, archive, 2008 «Mathematical modeling of financial risks».

11. A.A.Novoselov. «Mathematical modeling of financial risks. Measurement theory». Novosibirsk, 2001.

12. Modeling of financial risks. Elite course. Al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Mechanics and Mathematics. Specialty: «Mathematics», 3rd year, 2013 - 2014 academic year. Lecturer: Shakenov K.K.

УДК: 14.29.23

РАЗВИТИЕ ПСИХОМОТОРНЫХ НАВЫКОВ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Казакова О. В., магистр психологии, старший преподаватель кафедры специального образования, КРУ им.А. Байтурсынова г. Костанай, Казахстан.
Борышко Т.С., студент 4 курса, образовательной программы 5В010500 – «Дефектология», КРУ им. А. Байтурсынова г. Костанай, Казахстан.

Психомоторное развитие, является началом процесса дошкольного развития. Выявленные у ребенка нарушения, могут стать причиной задержки психомоторного развития. Общая цель статьи состоит в том, чтобы проанализировать основные проблемы психомоторного развития. Использования игрового метода, как включение дошкольника с ЗПР в образовательный процесс.

Проблема психомоторного развития становится наиболее значимой для нашего общества. Все чаще и чаще стали слышать о недоразвитии психомоторных навыков у детей дошкольного возраста. Которое в дальнейшем может способствовать затруднение в обучении, когда ребенок уже станет школьником. Почему же недоразвития этих навыков проявляются в дошкольном возрасте. Потому что именно в этот момент от ребенка начинает требоваться большая активность, концентрация над определенным заданием и резкая смена на следующую, другую деятельность. В зависимости от деятельности ребенок может испытывать неудачи в выполнении в большой или меньшей степени, в свою очередь это может повлиять на восприятия себя, самооценку и становления как личности в целом. Давайте же рассмотрим, что такое психомоторика, основная проблема психомоторного развития и сам путь в приобретении этого навыка.

Психомоторика — транслирует мысль о развитие двигательных актов ребенка. Психомоторное развитие является «отправной точкой» процесса обучения детей. Психомоторное развитие осуществляется путем эволюции ребенка. Как наука, изучающая движение, психомоторика является средством, которое способствует улучшению глобальному развитию, непосредственно связанному с привязанностью и эмоциями. Многие авторы утверждают, что на эволюцию ребенка влияет ряд факторов, в том числе метаболические, морфологические факторы, психосоциальные, психомоторные и эмоциональные. Отсутствие в развитии одного из них ведет к неспособности к обучению. У ребенка с несформированным психомоторным развитием могут быть проблемы с письмом, чтением, графикой, различением букв, упорядочением слогов, абстрактным мышлением и логическим, грамматическим анализом, и т.п.

Наиболее значима эта тема является для детей с ЗПР. Такие авторы как, Халецкая и Трошин отмечают что, у таких детей есть недоразвитие сенсомоторной координации, двигательная неловкость, импульсивность и отсутствие становление моторного контроля. Так же во многих исследовательских работах, посвященных проблеме задержки психомоторного развития, в методиках воспитания и обучения детей с ЗПР, - везде указывается на необходимость проводить специальные игровые мероприятия, направленные на охрану и укрепление здоровья, коррекцию и развитие общей и мелкой моторики, развитие зрительно-моторных навыков детей с ЗПР. Но так, же необходимо отметить, что сама эта тема мало изучена, особенна проблема в приобретении психомоторных навыков в

дошкольном возрасте. Мне кажется, стоит обратить внимание на становлении этих навыков именно в дошкольном возрасте, потому что основные процессы, направленные на формирование психомоторики закладываются в дошкольном возрасте. Можно сказать, что эта темя является актуальна для нашего времени и достойна того что бы ее исследовали и подбирали самые эффективные пути для развития навыков психомоторики именно дошкольников с ЗПР. Таким образом, мы сможем добиться позитивных результатов в этой сфере развития.

Положительным и эффективным методом обучения для детей с ЗПР могут стать игровые технологии. Само слово «ИГРА» у детей ассоциируется со свободой выбора, веселье, радость и удовольствие. Игра эта основная часть жизни ребенка. Преподаватели связывают игровую деятельность и игровой характер, как наиболее эффективным методом в обучении и воспитании, а также в формировании личности ребенка.

Детские учреждения, такие как детские сады, влияют непосредственно на развитие дошкольников. Мы уже отметили что, основная часть в воспитании и обучении детей с нарушением в развитии, является игра, используемая в качестве средства передачи знаний. Целью игровой технологии является увеличении эффективности коррекционной работы и заинтересованности ребенка, при этом, не нагружая его. Задачи, решаемые при применении игрового метода:

- повышение взаимопонимания, установление взаимоотношений;
- уменьшение стресса, снятие страхов и запретов;
- развитие внимания и двигательной активности детей;
- формирование умения выражать свои чувства, эмоциональные состояния;
- Развития моторных навыков;
- развитие памяти, внимания, мышления;
- развитие способности ориентироваться в своем теле.

Когда дело доходит до развития психомоторных навыков, педагоги могут использовать развлекательные игры. То есть игры, стимулирующие различные стороны ребенка, как двигательные, социальные, аффективные и познавательные. Через игру ребенок вовлекается в процесс и чувствует потребность делиться эмоциями друг с другом. Тем самым развивая партнерские отношения. Играя и играя, ребенок будет иметь возможность развивать навыки, необходимые для его деятельности, такие как внимание, привычка оставаться сосредоточенным и другие психомоторные навыки. Играючи, ребенок становится очень активным.

Психомоторная педагогическая работа с детьми должна обеспечивать необходимую базовую подготовку в их двигательном развитии и эмоционально-психологическом развитие, давая возможность через игры и занятия, овладеть психомоторикой. Благодаря этим занятиям, ребенок может развивать свои персептивные навыки и психомоторное поведение.

На практике так и есть, если посмотреть на тот факт, что дети учатся более удовлетворительно и эффективно через развлечения и игры. Игровой контекст необходим для социализации ребенка. Для игры, так же характерно построения разных точек зрения, выработки гипотез, освоение пространства и времени. В этом случае акт игры не может рассматриваться, как акт развлечения, а скорее понимается как деятельность, которая открывает доступ к легкому усвоению материала. В игровой деятельности важен не только продукт деятельности, ее результаты, но и само действие. Действие дает возможность, переживать моменты встреч, моменты фантазии и реальности, переосмысления и восприятия, моменты самопознания и познания другого, заботиться о себе.

Так же игровые технологии, могут использоваться для становления психомоторных навыков в работе с обычными детьми. Профилактическая деятельность имеет первостепенное значение, позволяя уменьшить количество детей с трудностями в обучении, что минимизирует негативные последствия психомоторных нарушений и способствует глобальному развитию. Благодаря игровому акту можно выявить отклонения в двигательной и психологической способности ребенка. Игра должна пониматься не только как развлечение, но и как упражнение, которое способствует обучению в различных аспектах, особенно если оно выполняется в мотивирующей и приятной обстановке. Игра обеспечивает открытие и исследование, а также прямой канал для выражения эмоций. В некоторых видах деятельности ребенок побеждает препятствия и находит в социальной среде ниши, где, взрослея позже уже самостоятельно открывать новые горизонты для саморазвития и развития личности в целом.

Исходя из этого, можно сделать вывод, что игровая деятельность способствует гармоничной работе тела и разума, баланс между тем, что выражает тело и тем, что думает разум. Так же игровой метод является неотъемлемой частью развития психомоторных навыков. Так как этот метод позволяет через двигательную активность влиять на другие сферы развития ребенка.

В завершении хотелось бы отметить, что благодаря исследователям специальной психологии, в просвещении темы о развитии психомоторных навыков, мы и сами можем углубленно исследовать этот феномен, опираясь на их мнения и теории. Выявить главные аспекты этой темы и подобрать эффективные пути реализации в развитии таких навыков. Я считаю, что сама эта тема достойна для ее углубленного изучения. Ведь время не стоит на месте, а это значит, что в самих нарушениях могут появляться разветвления и проявлять все больше свой отрицательный характер. Стоит пытаться использовать различные технологии в обучении и усовершенствовать их. Подбирая технологии обучения самостоятельно, педагог может индивидуально к каждому ребенку и, учитывая их уровень развития, может разрабатывать план развития психомоторики таким образом, что б ребенка не перегружать, но при этом дать знания и умения, необходимые для становления того индивида, кто в будущем сможет самостоятельно реализоваться как независимый человек. Благодаря всему этому, мы сможем помочь детям с ЗПР и сделать так, чтобы психомоторика развивалась правильно и постепенно у всех детей.

Список использованных источников:

1. Аверчук, Л.О. Основы специальной педагогики / Л.О. Аверчук. – СПб.: Питер, 2017. – 351 с.

2. Агавелян, О.К. Современные теоретические и прикладные аспекты специальной психологии и коррекционной педагогики: монография / О.К. Агавелян, Р.О. Агавелян; Новосиб. инст повышения квалификации и переподготовки работников образования. – Новосибирск: НИП-КиПРО, 2014. – 412 с.

3. Бабкина, Н.В. Особенности познавательной деятельности и ее саморегуляции у старших дошкольников с задержкой психического развития / Н.В. Бабкина // Дефектология. – 2017. – №5. – С. 40-45.

4. Беркутова, И.Ю. Особенности функционального состояния детей с нарушением психомоторной сферы / И. Ю. Беркутова // Адаптивная физическая культура. – 2012. – № 2. – С. 20-22.

5. Программа для общеобразовательных учреждений: Коррекционно-развивающее обучение. Начальные классы / сост. А.А. Вохмянина. 2-е изд. Стереотип. – М.: Дрофа, 2001 г.

УДК 378:37.014

РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОЕКТА «SAGRIS» ВУЗЕ

Калиев Б.К., ст. преподаватель кафедры машиностроения, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова.

Епифанова С.В., ст. преподаватель кафедры машиностроения, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова.

Кеклис А.С., докторант образовательной программы 8D07102-Технологические машины и оборудование (научное-педагогическое направление), инженерно-технический институт имени А.Айтмухамбетова, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г.Костанай.

В данной статье изложена реализация программы ERASMUS+ проекта «SAGRIS» в казахстанских вузах преподавателями Костанайского регионального университета имени Ахмета Байтурсынова на примере анализа зарубежного опыта в разработке образовательных модулей в области устойчивого сельского хозяйства для докторантуры.

Программа Эразмус+ занимает особое место среди инициатив в области высшего образования, реализуемых при поддержке международных организаций [1, с. 30]. Эта программа призвана стать эффективным инструментом содействия развитию человеческого и социального капитала [2, с. 32].

Казахстан стремиться к инновациям на основе интеграции между системой образования и исследовательской деятельностью на всех уровнях [3, с. 105]. Учитывая проблемы в области подготовки научно-педагогических кадров, согласно международным стандартам качества, консорциум из 5 вузов-партнеров Европейского Союза, а также 4 казахских и 4 российских ВУЗов при консультационной и экспертной поддержке аккредитационных агентств, научно- исследовательских организаций и бизнеса в Казахстана и России, обосновали и выиграли проект Erasmus + SAGRIS - Enhancement of Postgraduate Studies on Sustainable Agriculture and Future Farming Systems («Совершенствование послевузовского образования в сфере устойчивого сельского хозяйства и агросистем будущего») [4, с. 139]. В их числе –Университет Нюртинген-Гайслинген, который выступает координатором проекта в сотрудничестве с европейскими вузами Варшавы, Праги, Тарту, и немецкий научно-исследовательский институт сельского хозяйства (DITSL-Витценхаузен). Что касается вузов России и Казахстана, то они представляют разные регионы этих стран.

Образовательные программы третьего цикла (PhD) в Республике Казахстан в соответствии с Болонским процессом были введены в 2005 году. Докторантура в Казахстане осуществляется в соответствии с Государственным общеобязательным стандартом последипломного образования, утвержденным приказом министра образования и науки [5].

15 января 2020 года в КРУ имени А. Байтурсынова стартовал новый международный проект SAGRIS, направленный на совершенствование послевузовского образования в сфере устойчивого сельского хозяйства и агросистем будущего, который будет реализован до 2023 года [6, с. 213].

Всеобщей целью проекта SAGRIS является содействие усилению профиля и интернационализации вузов и повышению потенциала молодых ученых для удовлетворения спроса на исследования в области устойчивого сельского хозяйства и агросистем будущего в Казахстане и Российской Федерации. Повышение потенциала сельскохозяйственных

факультетов поддерживает их вовлеченность в международное научное сотрудничество и решении текущих и будущих проблем общества в области продовольственной безопасности и смягчения последствий изменения климата. Результаты проекта служат как повышению привлекательности, так и качества послевузовского образования, поскольку партнерам оказывается поддержка в обеспечении образования высокого уровня, которое привлекает и готовит молодых людей к более активному участию в сельскохозяйственных исследованиях и образовании.

Для достижения поставленной цели команда планирует разработать и внедрить инновационные мультидисциплинарные модули в области научных исследований в аграрном секторе для подготовки докторантов с учетом международного опыта, усилить международный и межрегиональный академический обмен, и научное сотрудничество между вузами-партнерами, а также создать сеть в области научных исследований и подготовки докторантов в аграрном секторе [1, с. 32]. Основной упор делается на методы, которые дают докторантам и аспирантам возможность участвовать в исследовательском процессе, интегрируя и расширяя их знания и улучшая их практические исследовательские навыки [7, с. 140]. Содержание предлагаемых в рамках данного проекта модулей для программ третьего цикла подобрано таким образом, чтобы их можно было включить в программы докторантуры/ аспирантуры по различным специальностям, связанных с сельским хозяйством, что могло бы принести пользу докторантурам/ аспирантам из широкого спектра областей исследований.

Модули SAGRIS представляют собой 4 инновативных дисциплины, разработанные для третьей ступени обучения. Два модуля являются содержательными, два – методологическими. Модули SAGRIS разрабатываются в соответствии с европейскими стандартами качества и принципами Болонского процесса. После их пилотной аппробации в 2021-2022 гг., модули будут включены в образовательные программы аспирантуры (в России) и докторантуры (в Казахстане). Каждый из 4 модулей рассчитан на 4 ECTS (з.ед.), имеет уникальные результаты обучения и предполагает применение студенто-центрированного подхода. Модули ставят своей целью совершенствование знаний, наращивание компетенций и потенциала аспирантов России и докторантов Казахстана в междисциплинарных областях наук, трансдисциплинарных подходах при проведении научных исследований в сельском хозяйстве и внедрении инноваций [8]:

Модуль 1: Умное сельское хозяйство и цифровизация;

Модуль 2: Системы растениеводства и животноводства в условиях изменения климата;

Модуль 3: Современные методы научных исследований;

Модуль 4: Трансдисциплинарные методы исследований для устойчивого сельского хозяйства.

Кроме того, с помощью деятельности по проекту и распространению информации проект будет способствовать повышению осведомленности о существующих проблемах устойчивого сельского хозяйства и агросистем будущего, а также о молодых ученых, способных удовлетворить спрос на научные исследования по проблемам общества в этой области. После завершения проекта, ожидаемые результаты будут успешно внедряться, что, соответственно, окажет влияние и на целевые группы. Например, академические кадры могут и дальше извлекать пользу из установленных в рамках проекта контактов и обмена экспертами. Созданные сети являются основой для дальнейшего сотрудничества по темам модулей, а подписанные межвузовские соглашения между партнерами будут способствовать

академическим обменам и поддержанию сотруднических сетей или совместному проведению модулей.

Для совершенствования и контроля качества выполняемых задач ежемесячно проводятся рабочие встречи координаторов проекта, проводятся онлайн-опросы участников проекта. Результаты реализации проекта радуют. Уже созданы межвузовские модульные рабочие группы, в состав которых вошли более 150 преподавателей; определены ответственные вузы-партнеры из Казахстана и России, координирующие процесс разработки, а также один вуз ЕС, который вносит свои компетенции и экспертизу; начата работа по разработке образовательных дисциплин/модулей SARGIS для докторантов в соответствии с европейскими стандартами качества.

Таким образом, посредством реализации проекта SAGRIS вовлеченные вузы модернизируют свое образовательное предложение 3-го цикла: 4 новых модуля по актуальным вопросам будут разработаны на основе определенных рабочими группами результатов обучения и подходов, ориентированных на обучающихся. Для облегчения образовательного процесса для докторантов/аспирантов модернизируется оборудование, программное обеспечение и литература.

Университет является разработчиком Модуля 2: Системы растениеводства и животноводства в условиях изменения климата совместно с Казахстанскими ВУЗами. Проект еще не завершен, работа команды продолжается и промежуточными результатами проекта можно ознакомиться на сайте www.sagris.org. Материалы подготовлены в рамках реализации проекта (SAGRIS).

Список использованных источников:

1. Тасбулатова Ш. У. Программа Эразмус+ в Казахстане: практика и перспективы [Текст] / Ш. У. Тасбулатова // Education. quality assurance. – 2021. №3(24). – С. 30-33. ISSN: 2617-0493.

2. Кыдырмина Н.А. Участие НААР в проектах Эразмус+ [Текст] / Н.А. Кыдырмина // Education. quality assurance. – 2019. №3(12). – С. 73-75. ISSN: 2617-0493.

3. Закирова Г.Д., Ниязгулова А.А., Повышение качества высшего образования путем внедрения цифровых технологий обучения [Текст]: Материалы международной научно-практической конференции ко Дню Первого Президента и 10-летию Международного Университета Информационных Технологий на тему: «Цифровой Казахстан: тренды и перспективы» 29 ноября, 2019, Алматы, – стр. 105-107.

4. Имескенова Э.Г. и д.р. Роль международного сотрудничества при подготовке научно-педагогических кадров [Текст] / Э.Г. Имескенова, Т.М. Коменданова, А.Д. Манханов, О.А. Алтаева, О.М. Цыбикова // «Аграрное образование в условиях модернизации и инновационного развития АПК России»: материалы всероссийской (национальной) научно-методической конференции. ФГБОУ ВО «Бурятская государственная сельскохозяйственная академия имени В. Р. Филиппова». – Улан-Удэ. – 2020. – С. 139-142.

5. Lernplattform der HfWU Nürtingen-Geislingen [Электронный ресурс]. – https://ilias.hfwu.de/goto.php?target=file_33093_download&client_id=hfwu (дата обращения 12.03.2022).

6. «Поколение независимости: ценностные ориентиры и перспективы» материалы международной научно-практической конференции студентов и магистрантов – Костанай: Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, 2021. – С.212-214.

7. Терютина М.М. Содержание и суть учебного модуля: «концептуализация социально-экологической системы в социально-экономических взаимоотношениях» [Текст] /

М.М. Терютина // Академический вестник якутской государственной сельскохозяйственной академии. АГАТУ, Якутск, РФ. – 2021. №4(21). – С. 30-34. ISSN: 2658-4131.

8. Совершенствование послевузовского образования в сфере устойчивого сельского хозяйства и агросистем будущего [Электронный ресурс]. – https://sagris.org/modules/ (дата обращения 12.03.2022).

УДК 372.8

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ В ШКОЛЕ

Колесников Б.С., 2 курс, «История», КРУ им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Ярочкина Е.В к.и.н., ассоциированный профессор, КРУ им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан, научный руководитель

В статье рассматривается применение на уроках истории технологии проблемного обучения. Приводятся различные примеры, с помощью которых можно организовать учебные занятия на уроках истории. Подробно описывается рассматриваемая технология. Дается объяснение актуальности ее применения в современном мире, в частности во время проведения уроков истории. Ключевые слова: проблемное обучение, история, проблемная ситуация.

Общество поставило перед образованием задачу воспитания свободной, развитой и образованной личности, способной жить и творить в условиях постоянно меняющегося мира. Образование призвано помочь личности в саморазвитии: научить учиться, действовать в разной обстановке, общаться, жить в ладу с самим собой, в обществе.

В условиях модернизации казахстанского образования идет усиление роли дисциплин, обеспечивающих успешную социализацию личности. К ним, в первую очередь, относится история, ценность которой неоспорима, так как она вооружает человека знанием исторического опыта, что позволяет ему правильно оценивать современные социальные и политические процессы, способствует формированию собственной точки зрения в отношении событий прошлого и настоящего, активной гражданской позиции.

Придя в школу, для прохождения педагогической практики, мы столкнулись с определенными трудностями: во-первых, имея ограниченные возможности использования полученных по истории знаний вне класса, учащиеся теряют интерес к ее изучению и во-вторых, при использовании традиционной методики с ее идеей максимальной помощи детям в процессе обучения происходит снижение уровня самостоятельности учеников. Таким образом, возникает конфликт между целями учения и стилем преподавания, который мешает развитию способности ребенка учиться. Разрешение данного противоречия я нашел в теории проблемного обучения [1, с.14].

Использование на уроках технологии проблемного обучения позволяет ученикам овладеть мыслительными, логическими и познавательными навыками. Проблемное обучение – это способ, помогающий учителю привлечь школьников к активной мыслительной деятельности, к решению разного рода задач, которые непосредственно связаны с содержанием учебного материала. Проблемное обучение и его методика рассматриваются с 70-х гг. XX в. в трудах И. Я. Лернера, Н. Г. Дайри и др. Данное обучение имеет характерную черту, отличающую его от репродуктивного обучения, - обязательное применение активных

мыслительных процессов ученика, которое заключается в преобразовании полученной информации, а не ее дословном воспроизведении.

Чем же отличается проблемное обучение от «непроблемного», традиционного? При традиционном обучении преподаватель сообщает школьникам готовые знания: объясняет новый материал, показывает новые положения, подкрепляет их примерами, иллюстрациями, опытами, экспериментами, добивается понимания нового материала, связывает его с уже изученным, проверяет степень усвоения. Деятельность учителя носит объяснительно-иллюстративный характер, а сам учитель становится транслятором знаний, накопленных человечеством.

Учащиеся воспринимают сообщаемое, осмысливают, запоминают, заучивают, воспроизводят, тренируются, упражняются и т.п. Их деятельность носит репродуктивный характер. Это деятельность потребления, в которой учащийся уподобляется приемнику, воспринимающему передаваемую через транслятор информацию. Хорошо это или плохо? Не то и не другое - репродуктивная деятельность неизбежна при любом характере обучения: иначе подрастающему поколению пришлось бы самостоятельно приобретать знания, умения и навыки, накопленные человечеством за всю историю его существования.

Вместе с тем, традиционная система обучения не обеспечивает развития творческих способностей личности, о которых говорилось выше, или развивает их спонтанно, непродуктивно, «случайно».

Главной целью технологии проблемного обучения считается определение личности исходя из заказа общества. У школьников должны сформироваться, с помощью знаний в исторической науке, умения критически мыслить, самостоятельно самообучаться, определять себя в окружающем мире. Данные умения и навыки выступают в качестве необходимых компонентов для самореализации и нахождения своего «я» в современном социуме.

Особенностью проблемного обучения можно считать создание проблемных ситуаций, т. е. перед ребенком ставится проблема, решение которой не предусматривает однозначного или точного ответа, или ученик не сразу может дать точный ответ на вопрос. Создание таких ситуаций предполагает возникновение различных противоречий в процессе познания материала, тем самым подталкивает к самостоятельным учебным действиям, помогающим разрешить поставленный вопрос. Таким образом, можно сказать, что проблемное обучение - это определенная система, направленная на развитие учащихся в ходе процесса обучения, основой которой считается применение учебных проблем в процессе преподавания и активное включение школьников в решение данных проблем. Учебная проблема является задачей, которую необходимо решить ученику, но у него нет определенного шаблона для ее решения, иной раз не предусматривается точного ответа [1, с.15].

При создании проблемной ситуации педагогу необходимо учитывать диапазон размышления ученика и одновременно направлять его вперед при овладении учебным материалом, новыми знаниями и умениями. Для более удачной организации проблемного обучения необходима максимальная вариативность, которая обеспечивает выбор наиболее подходящего варианта подхода, он, в свою очередь, должен соответствовать возможностям данного класса. Во время педагогической практики нами была проведена сравнительная характеристика двух технологии обучения, результаты которой отображены в таблице 1.

Таблица 1 – Сравнительная характеристика традиционной и проблемной технологии обучения

Показатели сравнения	Традиционное обучение	Проблемное обучение
Цели	Добывание знаний с помощью учителя.	Добывание знаний учащимися собственным трудом.
Этапы урока: Этап № 1	Организация внимания учащихся	
Этап № 2	Актуализация ранее изученного: учитель задаёт наводящие вопросы с целью повторения ранее пройденного материала.	Инструкция: обращение к предыдущему опыту (например, учитель напоминает, что степенную функцию учащиеся уже изучали, здесь идёт повторение свойств, построение графиков, ситуация, где она используется?
Этап № 3	Изучение нового материала: учитель сам объясняет тему, приводит примеры, а потом требует от учащихся.	Обсуждение темы в группе: класс делится на группы, сначала идёт обсуждение темы в группе, а потом со всем классом.
Этап № 4	Закрепление: учитель предоставляет учащимся определённые номера на данную тему, и учащиеся закрепляют свои знания на практике.	Разрыв – момент, когда учащиеся должны осознать, что в их знаниях имеются пробелы, которые они сами должны восполнить.
Этап № 5	Вторичное закрепление: учитель уже для закрепления новой темы даёт более сложные задания.	Рефлексия – определение степени усвоения.
Этап № 6	Подведение итогов урока	

Создание проблемной ситуации основывается на применении некоторых противоречий в самом образовательном процессе, например:

– Между личными представлениями ученика об изучаемой теме и имеющимися научными сведениями;

– Сложившимися объективными представлениями об объекте исследования, изучения и новыми современными версиями (теории, подходы);

– Имеющимися знаниями школьника и неспособностью применения их на практике.

– На основе концепции проблемного обучения разработано множество технологий, ниже рассмотрим некоторые из них.

Во время объяснения нового учебного материала целесообразнее применять такие технологии, как проблемное изложение и поисковая беседа. Например, в процессе проблемного изложения от начала до конца основную роль играет учитель, т. е. от ставит проблему и сам ее решает. Но при этом учитель размышляет на разные подходы и путями решения задачи [2, с.459].

Что касается поисковой беседы, то это практически обратная сторона медали проблемного изложения. Для такого урока учитель заранее готовит ряд вопросов, на которые дети в течение урока будут отвечать. При этом ученикам уже знакомы освещаемые темы, и они обладают необходимыми знаниями. Такую технологию можно применять на обобщающих уроках истории, например, после изучения каждого столетия или раздела учебника.

Задачный подход: в данном случае учебный процесс организуется по принципу решения задач, т. е. учитель создает комплекс учебно-познавательных задач, при этом следующая задача сложнее предыдущей. Такая технология применяется на семинарских занятиях, практикумах и лабораторных работах. Данный метод очень полезен, потому что

помогает создать чувство ответственности ребят, так как общий результат зависит от коллективного решения вопроса и ответа на него.

Развитие критического мышления: такой подход рассматривает поставленную проблему не с точки зрения анализа имеющихся сведений, а наоборот, позволяет применять оценивание, интерпретацию. Технология развития критического мышления в процессе обучения истории приемлема во время анализа достоверности разного рода исторических источников, версии и оценочных действий. Это очень полезно применять и в том случае, когда необходима работа с историческими источниками, так как это помогает развить данные навыки. Существует множество вариантов организации работы, главное не отходить от задуманного и направить работу именно на развитие критического мышления школьников [3, с.13].

Технология мозгового штурма: используется в таких ситуациях, в которых требуется нестандартно подойти к решению вопроса. Стоит применять в группах, где дети находят ответ на поставленную проблему, подключая свою творческую активность. Дети коллективно обсуждают проблему, в процессе ее обсуждения выдвигая разные мнения. Работа осуществляется на примере известной игры «Что? Где? Когда?».

В группе школьники выбирают ответственного человека (можно это сделать с помощью жребия) капитаном, и он будет управлять коллективом при решении поставленного вопроса. Это очень важная и ответственная роль, так как человек должен обладать лидерскими качествами и уметь «фильтровать» полученную информацию от ребят, находящихся в его группе. Для начала учащиеся высказывают свое любое мнение без всякого рода ограничений. На этом этапе запрещается критика, так как она может сбить настрой детей в группе, и они забудут свою мысль. Педагог может выступать в роли консультанта для того, чтобы проследить правильность мыслей учащихся. Затем идет процесс отбора и оценки идей, в котором выбираются наиболее подходящие варианты решения проблемы, либо складывается общий ответ из представленных вариантов решения задачи. В итоге от участников требуется критический взгляд на высказанные тезисы и умение отстоять свое мнение, если в итоге завяжется небольшая дискуссия, что тоже приветствуется на уроке истории и активно практикуется в рамках технологии проблемного обучения [4, с.11].

Кластерная технология: ее используют для осознанного понимания материала при изучении исторических источников информации, их анализе и других подобных действиях. Это метод графического упорядочивания или отбора информации, которая собрана вокруг ядра. В таком случае информация должна быть иерархически подобрана, по уровням и общим чертам. Например, от общего к частному, по принципу индукции. Такая работа помогает ученикам научиться точно формулировать свои мысли, понятия и устанавливать связи между различными предметами и областями знаний. Наличие центра позволяет четко концентрировать мысли учащихся на определенной проблеме рассматриваемого вопроса, дополнять нужной информацией и исключать лишнюю [5, с.11].

Итак, мы рассмотрели основные технологии, которые позволят нам наиболее успешно организовать работу на уроке, применяя технологию проблемного обучения. Выбирая технологию обучения, необходимо исходить из возраста детей и темы урока. Данный подход актуален при изучении исторической науки, потому что история - это такой предмет, который сложно изучать без анализа разных подходов к историческим фактам, событиям, явлениям и т. д. Успешная реализация данной технологии во многом зависит от самого педагога и высокого уровня мотивации учеников. По нашему мнению, важный результатом при применении технологии проблемного обучения является то, что учащиеся могут

свободно ориентироваться в различных современных социальных ценностях, получают опыт собственной творческой деятельности и у ребенка вырабатывается опыт межличностного взаимодействия в социуме.

Список использованных источников:

1. Веснина, М. М. Использование метода проблемного обучения на уроках истории / М. М. Веснина. — Текст: непосредственный // Образование: прошлое, настоящее и будущее: материалы VII Междунар. науч. конф. (г. Краснодар, ноябрь 2019 г.). — Краснодар: Новация, 2019. — С. 14-15. — URL: https://moluch.ru/conf/ped/archive/347/15378/ (дата обращения: 10.03.2022).
2. Джуринский А.Н. История педагогики и образования. – М.:Юрайт, 2013. – 676 с.
3. Кайдаш Е.Г. Развитие познавательных интересов в учебном процессе // Школьные технологии. – 2012. – № 3.
4. Какрамова К. Проблемное обучение: проблема образования или общества? // Наука и школа . – 2012. - № 4.
5. Чеглинцева И.А. Технология проблемного обучения на уроках истории и обществознания // Преподавание истории в школе. – 2016. - № 4. С. 10 – 15.

УДК 372.854

КАК ДОБИТЬСЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ НА УРОКАХ ХИМИИ

Курманаев А.А., 2 курс магистрант, специальность химия, Педагогический институт им.Султангазина, НАО «Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова»
Бажыкова К. Б., к.х.н., доцент кафедры химии и технологии органических веществ, природных соединений и полимеров, КазНУ им. Аль-Фараби

В данной статье представляем вашему вниманию инструмент, который позволяет достичь большей индивидуализации процесса обучения. Сделать это трудно, однако этого от нас требуют, как вы видите и школьники, и родители, и директора, и министерства и стандарты и т.д. Как же этого добиться? – Сейчас мы будем с вами разбираться в этой статье.

Доброго времени суток, уважаемый читатель! Сегодня в нашей кладовой педагогического мастерства мы будем рассматривать, индивидуальность, мотивацию, и кейс стади, т.е. будем изучать: как же можно достичь индивидуальности на уроках химии?

Для начала разберемся с Case study. Метод был впервые применён в Гарвардской школе бизнеса в 1924 году, чьи преподаватели быстро поняли, что не существует учебников, подходящих для аспирантской программы в бизнесе [1, с.22-23]. Кейс-технологии объединяют в себе одновременно и ролевые игры, и метод проектов, и ситуативный анализ (Рис.1). Кейс-технологии – это не повторение за учителем, не пересказ параграфа или статьи, не ответ на вопрос преподавателя, это анализ конкретной ситуации, который заставляет поднять пласт полученных знаний и применить их на практике [2, с.26]. Данные технологии помогают повысить интерес учащихся к изучаемому предмету, развивает у школьников такие качества, как социальная активность, коммуникабельность, умение слушать и грамотно излагать свои мысли.

Рис. 1 Case study

У меня разу есть вопрос к ученикам: - Нужен ли Вам индивидуальный подход?

- Родители, вашим детям нужен индивидуальный подход?

Вопрос к учителям: -сколько у Вас детей примерно в этом году (в общем сколько вы обучаете)?

- А вот теперь давайте, мы, положа руку на сердце, скажем можно ли обеспечить каждому ребенку действительно индивидуальный подход, когда у нас 120 или 200 детей в одном учебном году?

- Нет, ну или как минимум трудно.

Сегодня я представлю вашему вниманию инструмент, который позволяет достичь большей индивидуализации процесса обучения. Мы сказали, что сделать это трудно, однако этого от нас требуют, как вы видите и школьники и родители и директора и министерства и стандарты и т.д. Как же этого добиться? – Сейчас мы будем с вами разбираться.

Вспомните фрагмент мультфильма «Зверополис», когда лис с зайкой пришли к ленивцу за получением документов, чтобы пробить номер машины (Рис.2).

Рис. 2 отрывок из мультфильма «Зверополис»

- Уважаемые коллеги, какую педагогическую проблему вы видите в этом отрывке?

Действительно, у нас учителей как правило есть один стиль, привычный, обычный. С которым мы работаем со всеми детьми. Однако дети разные. И нужно найти ключ к сердцу к каждому из них. Понять, услышать – это наша задача как педагога.

Об этом очень серьезно заставил меня задуматься один из моих учеников. Знаете, я люблю пошутить на уроках так иногда, раз в месяц. И после очередной моей блестящей шутки, я вижу все смеются. Я радостный, довольный. А он сидит такой угрюмый, поднимает на меня глаза и смотрит как на дурака. И я такой думаю, дааааа с ним мне нужен другой язык общения, другой стиль.

Позвольте представить вашему вниманию довольно эффективный инструмент, который позволяет индивидуализировать этот процесс. Этот подход предполагает, что все люди могут быть разделены на 4 типа. [3, с.32]

Человек правило, человек доминант, человек отношение и человек влияние. (Рис.3)

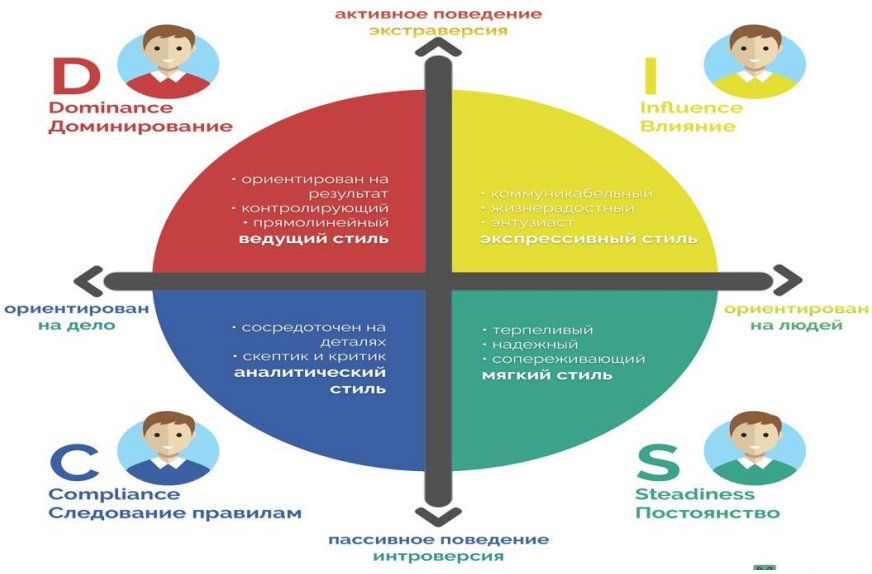

Рис.3 система DISK

Мы сейчас не будем рассказывать кто из себя что представляет и кто открыл этот принцип. В принципе по названию понятно. И не так трудно определить к какому типу относится каждый ученик.

Сейчас я бы хотел поговорить о мотивации этих типов личностей. Мы конечно пытаемся их мотивировать, стараемся изо всех сил. Но что мы чаще всего делаем. Мы используем либо кнут: Если ты это не сделаешь я тебя накажу. Или пряник: Если ты это сделаешь я тебя награжу. Да это работает в краткосрочной перспективе, но это ведет к последствиям, о которых мы не догадываемся.

Я хочу спросить вас: - кто из вас хотел бы улучшить отношения со своими детьми?

Теперь вопрос посложнее: - кто из вас 100% знает, что мотивирует ваших детей.

Исследование участницы ТЕД Дженнифер Насиф показывают, что только 2% родителей точно знают ответ на этот вопрос.

Доминант. Давайте посмотрим на характеристики (Рис.3). Что мотивирует Доминанта? Это власть. Так почему бы не сказать ему: - Вася мне нужна твоя помощь. Одноклассники берут с тебя пример. Хотел бы я чтобы они уважали так меня. Я знаю просьба серьезная, о таком просят взрослых обычно. Надеюсь ты сможешь мне помочь. Можешь показать пример своим одноклассникам. - Разве доминант сможет отказаться от такого? Да это просто бальзам на душу! [3, с.34]

Социальный тип. Ключевые слова: общение и развлечение. Чем можно занять такого ученика? Так как он любит общение, это естественно работа в групе и так как он любит развлечение, то это должна быть какая-то игра, но где он будет работать в группе. [3, с.35]

Патия. Ключевое слово доброжелательность. Никакого давления. С такими детьми нужно часто разговаривать, узнавать, как дела, то есть общаться и вне урока. [3, с.36-38]

Аналитик. Ключевое слово: порядок, ясность. Таким детям нужно давать указания. Как правило такие дети любят задачи, головоломки. [3, с.40-43]

И так мы поговорили про индивидуальность, Case study, мотивацию и систему DISK. Объединив это все я нашел идеальный формат урока, который подходит под все эти критерии.

Это урок – СУД. Все мы прекрасно знаем, что химия – это вредно. Но без нее мы не проживем. И тут конечно же мнения будут расходиться, кто-то будет защищать а кто то будет против нее.

Я провел подобный урок в 9 классе. И судили мы с ними органическую химию. Цели и задачи этого урока вы видите на Рис.4.

Рис.4 цели и задачи урока

Для этого урока конечно же необходима подготовка заранее. Нужны костюмы, распределить роли, подготовить класс, подготовить музыку. Но весь этот процесс детям очень интересен.

Итого у нас вышло 16 ролей: Судья, Секретарь (учитель), Прокурор, Адвокат, Подсудимый, Фармацевт, Врач, Нарколог, Ученый, Журналист – газета, Военный – лист истории, Историк, Химик, Инспектор ГАИ, Союз промышленников, Психолог.

Каждый ученик из системы DISC смог выбрать свою понравившуюся роль. Он выбирает эту роль, естественно вживается в эту роль так как она ему нравится, а если еще им и костюм найдете так это вообще для них будет сюрпризом.

Все должно проходить максимально по-настоящему. Начинается с того что в классе сидит только зал присяжных. Учитель в качестве секретаря включает музыку заставку и приглашает учеников по очереди в зависимости от их ролей.

Выводы следующие: Индивидуальность и мотивацию используются так как ученики сами выбирают себе понравившиеся роли. CASE study присутствует так как идет ролевая игра, проектирование, работа в команде и самое главное то что там присутствует и теория и практика и выход не один а несколько и каждый остается при своем. И система DISC, то есть все типы личностей задействованы, а именно своим любимым делом.

Будьте в тренде и небольшие Lifehackes на уроке. Друзья, Будьте в тренде. Или по-другому эффективные приемы взаимодействия в образовательном пространстве. Учитель или блогер? Борьба за ученика! Все мы прекрасно знаем главную особенность детей в 21 веке. Они не представляют своей жизни без телефонов, без социальных сетей. И это иногда приводит к очень интересным эффектам.

Например, у наших детей появляются кумиры – Видеоблогеры. О которых мы, взрослые, зачастую ничего не знаем. И впервые задуматься об этом, серьезно, меня заставила моя 9-ти классница в позапрошлом году.

Как-то она подошла ко мне и говорит: «Алишер Алтынбекович, а вы знаете что Пушкин не умер на дуэли, он инсценировал свою смерть, переехал во Францию и стал там Александром Дюма».

Я настолько растерялся. В итоге она рассказала мне, что блоггер Данила Поперечный в своем блоге рассказал об этом.

И передо мной стал вопрос «Неужели сегодня видеоблоггер влиятельней учителя? Почему они интереснее? Так почему же нашим детям не интересно в школе?» Задав им этот вопрос можно услышать разные ответы. Например, что сложно, не интересно или же плохие отношения с учителями.

Можно ли решить эти проблемы? – Нужно решить

Действительно, учебники по химии иногда бывают черезмерно сложные. Настолько сложные что учителя не всегда понимают.

Недавно специалисты опубликовали результаты одного интересного исследования. В котором они задали такой вопрос ученикам: «Какой Навык учителя самый важный?» и 91% старшеклассников ответили, что это умение понятно и доступно объяснить. И меня это обрадовало потому, что это соответствует моему педагогическому подходу и моему принципу. Именно поэтому мы с учениками решили записать видеоролик по одной из тем учебного года, причем в формате рэп где мы простым и понятным языком объясняли тему на языке молодежи и выложили на ЮТУБ. И у этого видео уже десятки тысяч просмотров, и это говорит о том, что этот подход востребован. ***Друзья, Будьте в тренде…***

Рис.5 Лайфхаки на уроке

Список использованных источников:

1. Деркач А. М. Кейс-метод в обучении // Специалист. — 2010. — N 4. — с. 22-23.
2. Канардов И. В. Кейс-тестинг: практика использования и перспективы // Кадры предприятия : журнал. — Издательство «Финпресс», 2006. — № 12. — С. 23—26. — ISBN ББК У9(2)240.1. — ISSN 1814-8468.
3. Taylor&Francis Ltd., Emotions of Normal People, 1999, ISBN 0-415-21076-3 — c.32-43

ӘОЖ 81'42(075.8)

СТИВЕН ПИНКЕРДІҢ «ТІЛ-ИНСТИНКТ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Кусаинов Д. Б, 7М02301- Қазақ филологиясы, Экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
Досова А.Т., әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Мақалада Стивен Пинкердің «Тіл-инстинкт» тұжырымдамасы сараланады. Тіл мен ойлау арақатынасының ерекшеліктері қарастырылады.

Ой тіл арқылы айтылған мазмұнның негізін құрайды. Ой арқылы адам миының сәулелендіруші әрекеті арқылы тілдік единицалар обьективті дүниенің заттарымен және құбылыстармен байланысқа түседі, мұнсыз адамдардың бір-бірімен тіл арқылы қатынас жасауы мүмкін болмаған болар еді. Белгілі бір тілдің дыбыстық комплекстері ойлауда сәулеленетін обьективті дүниенің элеметтерінің сигналдары ретінде қызмет етеді де, бұл дыбыс комплекстерде адам танымның нәтижелері орнығып бекітіледі, ал осы нәтижелердің өзі танып білуге негіз болады. Сондықтан да тіл ойлаудың қаруы, инструменті ретінде, ал тіл мен ойлаудың байланысы бірлік ретінде сипатталады.

Стивен Пинкер «Тіл – бұл, эмоционалдық пікір туғызатындай, сөздерді бейнелерге аудара алатын адамның әмбебап қабілеті», - деп көрсеткен[1,41].

Бұ дегені не? Жалпы, Стивен Пинкер деген кім? Стивен Пинкердің «Тіл - инстинкт» атты кітабы несімен қызықты? Зерттеушінің жазған еңбегі қандай ғылым саласын қамтиды? Кітапта баяндалған ақпарат кімге құнды болуы мүмкін? Бұл кітапты жазуда кімдердің еңбектеріне сүйенді? Ол қандай мәселелерді қозғайды?

Біріншіден, әңгіме қазақстандық ғылым үшін когнитивті ғылым, когнитивистика (немесе когнитивті психология) деп аталатын ғылыми білімнің жаңа бағыты туралы болып отыр. Бұл қандай пән? Бұл XX ғасырдың ортасында психологияда жинақталған сұрақтарға жауап беру әрекеті ретінде қалыптасқан тәртіп. Негізінен, бихевиористік психология Америка Құрама Штаттарында дамыды және адамның мінез-құлқын зерттеумен айналысты. Лингвистерде адам тілінің табиғаты туралы сұрақтар пайда болды. Тілдердің табиғаты қандай? Тіл білімінде тілдерді қалай аудару керек деген көптеген сұрақтар туындады. Мұның барлығы соғыстан кейінгі жылдары жанданған жаһандану үдерістерінен объективті себептерге байланысты болды. Адам тілінің табиғатына деген бұл көзқарас пәнаралық когнитивистика немесе когнитивті психология атты пәннің пайда болуына әкелді.

Когнитивтік психология – қазіргі психологиядағы таным әрекеттерін зерттейтін жетекші бағыттарының бірі. Әуел баста когнитивтік психологияның басты міндеті - сенсорлық ақпараттың стимулдың рецепторлық бетке түскен сәтінен жауап алынғанға дейінгі өзгермелерін зерттеу болды. Когнитивтік психология бихевиоризм мен психоанализді интеллектуалдық немесе менталдық позициялардан сынайтын барлық бағыттарды қамтиды.

«Когнитивтік психология – білімдер негізінде адамның қылықтарын түсіндіретін және сол білімдердің үрдістері мен қалыптасу динамикасын зерттейтін психологиядағы зерттеу бағыттарының бірі. Өзі және дүние туралы білімдері жөнінде дамыған танымдық үрдістер мен санаға байланысты адам психологиясының бір бөлімі»[2, 25]. «Бихевиоризм (ағылшын behaviour - іс-әрекет) - іс-әрекет дағдысының мәні мен адам психологиясындағы қызметін түсіндіру»[3, 7].

Біздің елімізде пәнаралық зерттеулер енді ғана дамып келе жатыр. Бұл барлық ғылыми салалардағы жалпы үрдіс. Әрине, бір жағынан, әр ғылым терең дамуы керек, сондықтан ол өз пәніне мамандандады. Бірақ белгілі бір сәттен бастап басқа ғылымдардан алынған әдістерді, білімді немесе жалпы әдіснамалық тәсілдерді пайдалану қажеттілігі пайда болады. Бұл өнертануға да, мәдениеттанушылыққа да, жаратылыстану ғылымдарына да қатысты. Ал жаратылыстану ғылымдары, өз кезегінде, гуманитарлық білімнің әдістері мен тәсілдерін қолданады.

1994 жылы Америка Құрама Штаттарында шығарылған Стивен Пинкер кітабы осы уақыт ішінде көптеген еуропалық тілдерге аударылды. Пинкер: «Тіл - инстинкт» кітабы, тілде сөйлегендердің барлығына, яғни баршаңызға арналған. Тіл барлығына қызықты»,-дейді[1, 11]. Сондықтан «Тіл – инстинкт» кітабы кез келген оқырман үшін қызығушылық тудырады. Дегенмен, автор бұл елеулі ғылыми еңбек бірнеше нақты аудиторияға бағытталғаның жоққа шығармайды.

Біріншіден, бұл тіл мәселесі қызықтырған барлық аудиторияның кең аудиториясы. Бұл жерде Стивен Пинкер ғылымды танымал ету ретінде әрекет етеді. Оның еңбегінде тіл білімінің тарихына, психология мен нейрофизиология тарихына, тіл тарихына арналған бірнеше тараулары бар. Екінші үлкен аудитория - бұл білімнің түрлі салаларындағы мамандар. Сонын ішінде, нейрофизиологтар мен нейропсихологтар. Бұл жағдайда Пинкер Ноам Хомский теориясынына жүгінеді. Демек, оқулық жоғары оқу орындары студенттеріне, тіл біліміне және психологияға қызығушы көпшілікке арналған.

«...Кеңінен алғанда, тіл және адам мәселесіне көңіл аударған, ізденген гуманитарлық, сонымен қатар жаратылыстану ғылымы жолындағы топқа, яғни тіл мәселесін ешқашан зейін-зерде тақырыбынан шығармаған, күн тәртібіне қоймаған зерттеушілерге пікірталастар барысында қолдануға ыңғайлы тіл туралы ілім-білімнің жеңілдетілген нұсқасын көлденең тартпақшымын. Бұл дәйекті, дәлелді, мазмұнды қорытынды болмақ. Өйткені жақсы ма, жаман ба, мен тек мәнді нәрселерге ғана маңыз беріп, егжей-тегжейлі зерттеп, мәселені бір сарын, бір ұстаныммен ғана шектеп жазамын. Сөз ойнатуға, поэзия, шешендік, тапқыртық, жақсы стиль тәртіп-қағидаттарына сүйенген пәнді жұртқа түсіндіретінімді жолымның болғаны деп санаймын. Мен еш мүдірместен, өмір сүріп отырған тірі тілдің мысалдары ретінде мәдениет саласынан, жасөспірімдер мен ересектердің өзара сөйлесуінен, ең көрнекті ғалым әріптестерім лексикасынан, тіпті ағылшын тілінде жазатын кейбір үздік стилистер шығармаларынан өзіме ұнайтын үзінділер келтіремін. Сондықтан бұл кітап тілді қолданатындардың барлығына, яғни әр адамға арналғанын айта кеткенім жөн»,-дейді[1,17].

Стивен Артур Пинкер 1954 жылы Монреалда, Канаданың Квебек провинциясында, Шығыс Еуропадан шыққан еврей отбасында дүниеге келген. Стивен Пинкер

экспериментальды психология, когнитивті ғылымдарда маманданған атақты американдық-канадалық ғалым болып саналады. Пинкер қазіргі заманның көрнекті ғалымдарымен өткізетін американдық телебағдарламалардың авторлық сериясы арқылы да танымал. Сондай-ақ Пинкер экспериментальды эволюциялық психологияның қорғаушысы ретінде кеңінен белгілі. Оның елеулі жұмыстарының бірі – Сананың есептеу теориясы. Стивен Артур Пинкер балалардың сөйлеу дамуы, визуалды қабылдауы бойынша докторлық диссертациясын қорғады. Яғни оның пәнаралық ғылыми мамандануы бар.

1982 жылдан 2003 жылға дейін Пинкер Массачусетс технологиялық институтында ми және когнитивтік ғылымдар департаментінде сабақ берді, когнитивтік нейро ғылымы орталығының директоры болды. Еңбектің авторы Калифорния университетінде да сабақ берді, бұл шамамен 90-шы жылдардың ортасында болды.

Бүгін Стивен Артур Пинкер - Массачусетс техникалық университетінің психология кафедрасының профессоры. Әрине, жаратылыстану ғылымдарына негізделген технологиялық институтында психологиямен айналысатындығы біз үшін таңсық дүние. АҚШ-тың қазіргі білім беру моделінде мұндай айқын бөліну жоқ. Дегенмен, біздің жоғары оқу орындарына да бұл үдеріс енгізіліп жатыр.

Стивен Пинкер әлемдегі тіл мен сана саласындағы алдыңғы қатарлы авторлардың бірі болып саналады. Оның танымал және жоғары бағаланған кітаптары: «Ой маңызы», «Сөздер мен ережелер», «Сана қалай жұмыс істейді?», «Тіл - инстинкт» .

Стивен Пинкер білім беру саласындағы кітаптары мен ғылыми зерттеу жұмыстары үшін бірнеше маңызды сыйлықтарға ие болды. 2007 жылы басылымнан шыққан, Ноам Хомскийдің және де басқа ғалымдардың идеясына сүйеніп жазған зерттеушінің «Тіл - инстинкт» атты еңбегі қоғамда қызығушылық тудырғаны үшін Америка психология қауымдастығының және Америка лингвистика ұйымының сыйлығымен марапатталған.

Стивен Пинкер өз еңбегінде сүйенетін ғылыми мұраның келесі қабаты - бұл Чарльз Дарвиннің «Адамның шығу тегі және жыныстық таңдау» (1871 ж.) еңбегі. Дарвинизм -адам мәдениетінің, соның ішінде адам тілінің дамуындағы басты теория. Ол бұл туралы былай деп жазады: «Тіл инстинкт түрі екендігі туралы теорияны алғаш рет 1871 жылы Дарвиннің өзі айтқан»[1].

Өз кітабында Пинкер ұлы ғалымның сөздерін келтіреді: «Филология сынды мәртебелі ғылымның негізін қалаушылардың бірі сөйлей білудің сыра қайнату мен нан пісіру шеберлігіндей машықты қажет ететінін айтқан болатын. Алайда оны жаза білумен салыстырған дұрыс болар еді. Әрине, бұл нағыз инстинкт емес, өйткені кез келген тілді оқуға болады. Соған қарамастан, әдеттегі барлық шеберлік түрлерінен адамның сөйлеу қабілеті– әлдеқайда қажетті дара түйсік; оған тілі шықпаған сәбидің былдыры мысал бола алады. Солай болғанмен, осыған дейін бірде-бір нәрестенің бойынан сыра қайнатуға, нан пісіруге немесе сөз жазуға деген инстинкт қажеттігі байқалған емес. Оған қоса, біздің заманымызда бірде-бір филолог тіл мақсатты түрде жасалған деп санамайды; ол біртіндеп-біртіндеп, баяу және бейсаналы түрде дамыған»[1].

Дарвин «Тіл қабілеті– адамдарға ғана емес, өзге де биологиялық түрлерге, мысалы, «сөйлейтін» құстарға да тән шеберлікке жету инстинктісінің қажеттігі»,– деп қорытынды жасайды. Осылайша, Пинкер пайымдауынша тіл қабілеті - бұл адамның тілді меңгеруге инстинктивтік қажеттілігі.

Сонымен, Стивен Пинкер «Тіл – инстинкт» кітабы 13 тараудан тұрады. Тараулар мазмұны жағынан да, өз пәні бойынша да, көлемі жағынан да бірдей емес.

1-тарау. Шеберлікке жету түйсігі

2-тарау. Сөзшешендер

3-тарау. Ойтаңба
4-тарау. Тіл қалай әрекет етеді?
5-тарау. Сөздер, сөздер, сөздер
6-тарау. Тыныштық дыбыстары
7-тарау. Сөйлейтін бастар
8-тарау. Вавилон мұнарасы
9-тарау. Сөйлеп тұған нәрестенің жұмақты сипаттауы
10-тарау. Тіл органдары және грамматикалық гендер
11-тарау. Үлкен Жарылыс
12-тарау. Тіл мавендері
13-тарау. Сана құрылымы

Пинкер кітаптың он үш тарауынан бес тарауын фонетика, лексика, грамматика мәселелеріне арнайды. Бірнеше тарауы тілдің шығу мәселелеріне арналады. Келесі тарауларда Пинкер тілдердің өзара қарым-қатынас мәселелері және де тілді меңгерудегі қиыншылықтар мәселелері туралы әңгімелейді. Пинкер балалар психологиясы туралы айтады. Бұл жерде, әрине, автор Жан Пиаже және басқа психологтар мен лингвистердің ойларын дамытады. Пинкер тілдің генетикалық туыстығы мәселесіне көп көңіл бөледі.

Жалпы, Стивен Пинкер бұл еңбегінде өзінің ұстаздарының алдыңғы тәжірибесіне сүйене отырып, жаңа парадигманы ұсынады. Тіл материалдық мәдениетті дамытудың нәтижесі болып табыла ма деген сауалға жауап іздейді. Ал біз XX ғасырдың аяғынан бастап барлық философиялық парадигма «Адамның сөйлеу тілі еңбек қызметінің нәтижесінде пайда болды» деген тезиске негізделгенін білеміз. Стивен Пинкер «Тіл адам мәдениетінің дамуының өнімі емес, адамның туа біткен қабілеті болып табылады»,- деп, өзінің жаңа териясын еңбегінде ұсынады.

Сонымен, Стивен Пинкердің «Тіл-инстинкт» кітабы тіл туралы, когнитивті психология туралы. Бұл классикалық еңбек «Тіл адамның туа біткен қабілеті болып табылады ма? Тіл біздің ойымызды қаншалықты анықтайды? Сөз біздің түсінігімізді қаншалықты қалыптастырады және басқа да ақылға қонымды тіршілік адам тілін меңгере алады ма?» деген көпшілік ойындағы тілге қатысты сан түрлі сұраққа жауап береді. Зерттеуші тіл ғылымы саласындағы тіл мен сананың байланысы туралы соны жаңалықтар мен ғылыми ортаның соңғы жетістіктерін талдап, тілдің қызметі қалай жүзеге асатынын, баланың тілді қалай үйренетінін мысалдар арқылы егжей-тегжейлі түсіндіріп, дәлелді де нақты тұжырымдар жасайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Пинкер С. Тіл-инстинкт [Мәтін]: оқу құралы/ С.Пинкер. – Астана: «Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры», 2019. – 386 б.

2. Психология: Энциклопедиялық сөздік [Мәтін] / Бас ред. Б.Ө. Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011. - 624 б.

3. Тіл білімі терминдерінің түсіндірме сөздігі [Мәтін] / Ғ. Қалиев, - Алматы : Сөздік-Словарь, 2005 . - 439 б.

ӘОЖ 37.016:811.111

МЕКТЕПТЕ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК

Құдабай Ә., 2 курс магистранты, шетел тілі: екі шетел тілі педагогін даярлау, филология факультеті, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан

Бұл мақалада шетел тілін оқыту үдерісіндегі мәдениетаралық құзыреттілікті мектеп жасындағы оқушылардың – шет тілін оқыту мен үйренудің ажырамас элементі ретінде мәдениетаралық құзыреттілікке қатысты зерттеу нәтижелеріне ой жүгірту. Зерттеу конструктивистік парадигмадан ұсынылған, зерттеушінің интерпретациясына негізделген сапалы көзқараспен, анықтамалық теориялық негіздер аясында, педагогикалық тәжірибеде және деректерді талдауда шет тілін оқытуда мәдени элементтерді енгізудің кейбір стратегияларын анықтау.

Шетел тілін оқытудағы мәдениетаралық коммуникативті құзыреттіліктерді зерттеу соңғы жылдары белсенді зерттеу саласына айналды. Бірнеше онжылдықтар бойына шет тілдерін оқыту бойынша теориялық зерттеулерде «мәдени компонент», «мәдениетаралық өлшем», «мәдениетаралық құзыреттілік», «мәдениетаралық коммуникативті құзырет» сияқты терминдерді, сондай-ақ тұрақты сілтемелерді жиі кездестіруге болады.

Бұл оқытылатын шет тіліне сәйкес келетін мәдениетке көзқарасты қолдануға ықпал ететін әдістемелерді енгізу қажеттілігін көрсетеді; Бұл өте маңызды болып саналады, өйткені тілдер оларда сөйлейтін халықтардың мәдениетінің ең жақсы ошағы болып саналады. Осыған байланысты, «шетелдік мәдениеттермен тәжірибе тек өз мәдениетін жақсырақ бағалауға ғана емес, сонымен қатар шетелдік мәдениетті түсінуге, құрметтеуге, бағалауға және шыдамды болуға мүмкіндік береді» [1].

Аталған зерттеулердің ішінде олардың барлығы да тіл мен мәдениеттің арақатынасы мәселесін қарастырып, екеуін де оқытуға кешенді тәсілдің қажеттілігі туралы ұсыныстар мен презентациялар беретінін атап өткен жөн. Мәдениетаралық бағыттағы коммуникативті құзыреттілікке баса назар аударылатын оқытудың эволюциясы біз енген жаңа әлеуметтік контекстке бағынады. Бір жағынан, бұл нарықтардың интернационалдануы және мәдени жаһандану әртүрлі ұлт адамдарымен алмасуды орнату қажеттілігін айтарлықтай арттырды; екінші жағынан ел және көші-қон құбылыстарының салдары ретінде біз әр елдің контекстінде күнделікті өмірімізде араласатын әртүрлі ендіктерге жататын адамдармен маңызды мәдени әртүрлілікті табамыз. Біздің қоғамдарымыз барған сайын көп мәдениетті болып келеді.

Оқу бағдарламаларына мәдениетаралық мақсаттарды енгізу тек тілді оқытуға ғана қатысты емес, әр түрлі пәндерге әсер ететінін және шет тілін оқытудың анықтамасы бойынша мәдениетаралық екенін дұрыс атап көрсетеді [2]. Сыныпқа шет тілін енгізу студенттерді мәдени жағынан басқа әлеммен байланыстыруды білдіреді. Сондықтан тіл мұғалімдері осы әлеуетті пайдаланып, мәдениетаралық қауымдастық құзыреттілігін меңгеруге үлес қосуы қажет. Бұл салада оқытудың мақсаты енді коммуникативті құзыреттілікке ие болу тұрғысынан анықталмайды.

Осыған байланысты, Коряковцева «екінші тілде сөйлеудің тіпті мәдени салдары бар, мәтіндегі нәрсе контексте біз көрген және өмір сүретін нәрсеге сәйкес келуі керек, дегенмен,

көптеген нәрселерді танудан алынған ағылшын тілі екінші тіл ретінде мектептерде халықтың ерекшеліктерін, оның мүдделері мен қажеттіліктерін ескере отырып оқыту өте қиынға соғады» [3]. Олай болса, оқыту мен оқу әрекетінде де, екінші тілді жетілдіретін іс-әрекеттер мен стратегияларды жүзеге асыруда аймақтардың және тұрғылықты елді мекеннің ерекшеліктері мен қажеттіліктерін ескере отырып, ағылшын тілін үйренуге және мәдени аспектілерге назар аударуға ешқандай әсер беруі ықтимал.

Тілдер мәдениеттің бір бөлігі, сондықтан оны зерттеп, талдау керек. Бұл зерттеуде алынған көзқарас шетел тілін оқытатын мұғалімінің алдында тұрған ең үлкен мәселе, тіл – ел немесе ұлттың синонимі болып табылатындығын көрсетеді. Шындығында, бұл нанымды ұстанатын тілдерді үйретуге арналған кітаптар және студенттеріміздің жеке басын және мәдениетін қалыптастыруға көмектесетін мұғалімдер жауапты деп қарастырсақ болады. Идеялардың бұл тәртібінде шет тілін оқыту студенттерді салыстырмалы этнографтардың рөлін алуды қарастырған жөн. Бұл олардың өз гипотезаларын салыстыру және құру және өз тәжірибесін басқалармен бөлісу үшін әлемге сыни көзқараспен қарау керек дегенді білдіреді.

Қазіргі уақытта шет тілін оқытуда мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті дамыту оқу-тәрбие процесінің бастапқы элементі ретінде танылып отыр. Ол үшін дағдылар мен құзыреттерді, сондай-ақ жеке және мінез-құлық әлеуметтік лингвистикалық жағдайларды зерттеу және дамыту қажет деп санаймыз. Білім және ғылым министрлігі осы мақсатқа жету үшін түрлі стратегияларды жүзеге асыруда, бірақ мақсаттарға жетуге кедергі болуы мүмкін. Себебі, әлеуметтік жағдайдың төмендігі және мәдени факторлар ескеріле бермейді. Сондықтан зерттеушілердің көзқарасы бойынша адами, технологиялық және инфрақұрылымдық ресурстарға ерекше көңіл бөлетін стратегияларды талдап, қайта құру қажет деп есептейміз.

Педагогикалық тәжірибе – бұл әртүрлі теориялық анықтамалардан үйренген кең ұғым. Осыған байланысты Лин, педагогикалық іс-тәжірибелер интегралды әрекеттердің жиынтығы ретінде, бір жағынан, болу міндетінен стратегиялық дағдыларды меңгеруді білдіреді, яғни жетекші субъект, медиатор және жаттықтырушы ретінде, әр түрлі жағдайлардан шығуға қабілетті. Екінші жағынан, педагогикалық, дидактикалық және этикалық білімді талап ететін тәртіптік дағдыларды дамыту қажет [4].

Осылайша, педагогикалық білім алуға ниетті адамдар үшін қолжетімді болатын оқыту сценарийлерінде қолданылатын барлық элементтерді, білімнің когнитивтік процестерін ғана емес, сонымен қатар нақты өмірлік контекстен берілуі мүмкін нәтижелерді қамтиды. Дәл осылай әр түрлі ортадан ілгерілетуге болатын құндылықтарды атап өту маңызды, өйткені осылайша әр адамның концептуалды ғана емес, сонымен қатар жеке көзқарасы жасалады.

Жоғарыда айтылғандарға сәйкес, тәрбиешілер өздерінің дидактикалық жұмысын сипаттайтын және анықтай алатын әртүрлі оқыту үлгілерінен педагогикалық шеберліктерін дамыту қажет. Мәдениетаралық құзыреттілікті дамытуды талдау үшін мәдениет ұғымын және оның ағылшын тілін оқытумен байланысын анықтау қажет болды. Жумагулова, мәдениетаралық құзыреттілікті білім беру емес, әлеуметтік құрамдас ретінде анықтайды, басқаша айтқанда, ол жеке тұлғаның көпмәдениет жағдайында тапсырмаларды немесе дағдыларды дамыту қабілеті ретінде қарастырылады; яғни әртүрлі мәдениеттерді біріктіруге болатын сценарийлерде. Неліктен ол терминге әртүрлі талдаулар жинап, оларды кез келген тұлғаның кәсіби іс-әрекеті саласына жатқызатын анықтамаларды шығарады, бірақ қазір оларды педагогикалық контекст саласына жатқызу орынды.

Сондықтан мәдени мәселе басқа әдет-ғұрыптарға немесе басқа идеяларға енуге шақырылған сәтте және ана тілінен басқа тілді меңгеруге келгенде шешілуі керек.

Екінші жағынан, мәдени компонентті жүзеге асыру негізінен білім беру үдерісіне қатысатын субъектілердің жауапкершілігі екенін білу қажет, өйткені оқу-оқыту контексттерін тек білім беру үшін ғана емес, академиялық кеңістіктерді қарым-қатынаста пайдалана алатын тәжірибелі мұғалімдер басқарады. Жаңа мәдениеттің болуы туралы, бірақ оны педагогикалық тәжірибеңіз бен әдістемеңізге енгізу арқылы қарым-қатынастың жоғары деңгейіне шығуға мүмкіндік береді.

Мәдени интеграцияның басқа артықшылықтары толеранттылық пен айырмашылықтарды құрметтеуге ықпал етеді, өйткені тілдер мәдени қасиеттер мен өмір салтының тасымалдаушысы ретінде қарастырылады.

Өйткені, ағылшын тілін оқытудың себептерін түсіндіруге мүмкіндік беретін панорама ашылады. Сондықтан көптеген елдерде институттар ағылшын тілін оқыту мен оқытуға ықпал етеді. Бұл факт өз алдына мұғалімдердің кез келген жағдайдағы педагогикалық тәжірибесінде мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілігін дамытуға бағыт-бағдар беретін маңызды себептердің бірі болып табылады; Сонымен қатар, оны жұмыс орнында және білім беруде көкжиектерді кеңейту құралына айналдыра алады.

Басқаша айтқанда, екінші тілде сөйлеу оқушыларға кең және әртүрлі әңгімелесушілермен өз пікірлерін білдіруге болатын жаһандық пікірталастың бөлігі болуға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, коммуникативті әдістің коммуникативті дағдыларды дамыту мақсатында (тыңдап түсіну, ауызша сөйлеу, оқу және жазу) сабақтарды жазу, оқу және сөйлеуді қамтитын жаттығуларға, ағылшын тілінде қарым-қатынасты қамтитын топтық жаттығуларға негізделгені жөн. Осылайша, мәдениетаралық коммуникативті құзыреттілікті дамыту үшін өзекті деп саналатын әдіс коммуникативті болып табылады, өйткені мұғалім оның ерекшеліктерін білім беру ортасына бейімдей алады, өйткені ауызша қарым-қатынас оның қызметі аясында жүзеге асады, мұнда мұғалімдер әңгімелерді дауыстап оқуды таңдай алады. Осылайша, қарастырылатын құзыреттіліктің дамуы айқын көрінеді.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1 Dublin: Authentik. McKay, S. Teaching English as an international language. Oxford: Oxford University Press. -2002.

2 Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: Методология и теории. – Алматы: Эдельвейс, 2005. – 264 с.

3 Коряковцева Н.Ф. Современная методика организации самостоятельной работы, изучающих иностранный язык. М.: Аркти, 2002. - 175 с.

4 Lin A. Code-switching in the classroom: Research paradigms and approaches. In Encyclopedia of Language and education. (Second Edition). Springer. -2008.

5 Арзан Жумагулова, Мәдениетаралық коммуникация - түрлі мәдениет иелерінің арасындығы тілдік қатынас құралы, http://group-global.org/ru/publication/24908-mdenietaralyk-kommunikaciya-turli-mdenietielerinin-arasyndygy-tildik-katynas, 08 маусым 2015

ӘОЖ 81

ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА СУГГЕСТОПЕДИЯ ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Махамбетова Ә.Б., Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің 1-ші курс магистранты, Қызылорда, Қазақстан;

Беккожанова Г.К. Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті Шетел филологиясы және аударма ісі кафедрасының доцент міндетін атқарушы, филология ғылымдарының кандидаты , Алматы, Қазақстан.

Мақалада суггестивті әдіс шет тілдерін оқытудың қарқынды әдістерінің бірі және студенттердің лингвистикалық-коммуникациялық құзіреттілігін дамыту құралы ретінде қарастырылады. Бұл әдіс есте сақтау қабілетінің дамуымен, оқушылардың зияткерлік және шығармашылық белсенділігінің артуымен, жағымды эмоционалды тәжірибемен және шаршаудың болмауымен сипатталатын суггестопедияға негізделген. Оқытудың бұл әдісінде студенттердің жеке қызығушылықтары мен мотивтерімен байланысына көп көңіл бөлінеді. Біздің ойымызша, шет тілдерін оқытудың аталған әдісі кез-келген басқа әдіске қарағанда бірқатар педагогикалық мәселелерді сәтті шеше алады, мысалы, ауызша қарым-қатынас формаларын оқыту, оқуға деген ынтаны арттыру, психологиялық кедергіні жою және т. б.

Қазіргі уақытта білім беру жүйесінде үлкен өзгерістер орын алуда. Өмір ырғағының жеделдеуі және тез дамып келе жатқан қоғам адамдарды күрт өзгеретін жағдайда өмірге дайындау қажеттілігін тудырады. Тиісінше, мұндай жағдайда мемлекет жоғары оқу орындарының түлектеріне, жас мамандарға жоғары талаптар қояды. Жаһандану және интернационализация дәуірінде шет тілін үйрену қазіргі, табысты адамның басты міндеттерінің бірі болып табылады. Осыған байланысты жоғары білім беру жүйесінде шет тілдерін оқытудың нәтижелілігіне және студенттердің лингвокоммуникациялық құзіреттілігінің деңгейін арттыруға ерекше назар аударылады [1].

Шет тілдерін оқыту әдістемесінің тарихында шет тілдерін оқытудың ең ұтымды әдісін табудың көптеген талпыныстары болды. Бүгінгі күнде қоғам мүшелерінің шығармашылық және интеллектуалдық әлеуетін неғұрлым қарқынды пайдалану, олардың қоғамдық прогрестің алғышарты ретінде жаңа нәрсенің пайда болуына және жасалуына дайындығын қалыптастыру мен дамыту қажеттілігі ерекше айқын болды. Сондықтан қоғамның барлық мүшелерінің шығармашылық, бейімделу және синергетикалық қабілеттерін барынша дамыту, оқытудың арнайы әдістерін қолдану арқылы олардың осы қабілеттерін жандандыру әсіресе өзекті болып табылады [2, 192 б.].

Осы мақсатта интенсивті және ең алдымен адам психикасының резервтерін пайдалануға шақыратын суггестопедия әдістерінің мүмкіндіктерін пайдалануға жүгіну өзекті болып көрінеді. «Тұлғаның жасырын мүмкіндіктерін босату туралы ғылым» ретіндегі суггестологияның және педагогикалық бағыт ретінде суггестопедияның негізін салушы болгар ғалымы, медицина ғылымының докторы Г.Лозанов болып табылады.

Зерттеу әдістері зерттеу мәселесі бойынша психологиялық-педагогикалық және дидактикалық әдебиеттерді теориялық талдау және синтездеу болып табылады.

Суггестия сөзі латын тілінен аударғанда, suggestum – сыбырлау, шабыттандыру дегенді білдіреді. Сугестология – сендіру туралы ғылым, сугестопедия – оны педагогикада қолдану. [3, 98 б.] Г.Лозанов сырттан келген ақпарат адамның ішкі әлеміне енуі мүмкін дейді, ол екі арна арқылы жүзеге асады – саналы және бейсаналық. Бейсаналық сфераны «психиканың резервтік мүмкіндіктерінің» көзі ретінде қарастыруға болады. Дәл осы тұлғалық резервтерді пайдалану психологиядағы суггестопедиялық бағыт деп аталады. Осылайша, суггестопедияның идеяларына негізделген интенсивті оқыту әдістері пайда болды.

Әдістің тиімділігі, оны жасаушылардың пікірінше, есте сақтау резервтерін белсендіру, тұлғаның зияткерлік белсенділігін арттыру, шаршау сезімін төмендететін және оқуға деген ынтаның артуына ықпал ететін жағымды эмоцияларды дамыту болып табылады. Сендіру құралдарын қолдана отырып, оқу процесінде жүзеге асырылатын жоғарыда аталған жағдайлар уақыт бірлігіне алынған материал көлемінің едәуір артуына, сөйлеу дағдылары мен қабілеттерінің қалыптасуына және бір уақытта жеке қарым-қатынас жағдайларына қосылуға ықпал етеді.

Г. Лозанов өзінің «Суггестология» кітабында: «Суггестопедия бір жағынан шаршайтын, екінші жағынан жаңа материалды игеруді бәсеңдететін мінез - құлық псевдоактивтілігінен аулақ болады. [4, 55-70 б.] Ол ішкі белсенділікті – белгілі бір оқу процесіне жақсы уәжделген оң көзқарастан туындайтын белсенділікті дамытуға бағытталған. Сабақ барысындағы сену мен сендіруді Г.Лозанов мұғалім ықпалының әртүрлі формалары ретінде қарастырады, онда ми резервтері мен ақыл-ой әрекетінің жасырын резервтері барынша белсенді қолданылады. 1-суретте суггестопедияда қолданылатын сендіру құралдары көрсетілген.

Сурет 1 – Суггестопедия әдісінің сендіру құралдары

Г. Лозанов әдісі бойынша сабақтар бір қарағанда спектакльді еске түсіреді. Музыка ойнайды, оқушылар еркін, босаңсыған қалыпта отырады, орындықтарға ыңғайлана отырады, үлкен үстелдің айналасына жайғасады. Мұғалім белгілі бір тақырыптар бойынша шет тілінде оқушылардың ана тіліне аударылған жағдаяттары бойынша ұйымдастырылған тілдік материалды классикалық музыканың сүйемелдеуімен дауыстап оқиды. Бұл жағдайда студенттер мәтін емес, музыка тыңдайды. Мұндай сабақтарда ақпаратты адам санадан тыс деңгейде қабылдайды, ал адамның резервтік мүмкіндіктері, ең алдымен, оның жадысы белсендіріледі.

Осылайша, сөздер мен құрылымдарды есте сақтау оңай және автоматты түрде. Оқыту барынша қолайлы ортада, релаксация жағдайында өтеді. Осылайша алынған материалды еркін ауызша қарым-қатынаста қолдану үшін одан әрі зерттеу бұл әдіс аясында оқытудың негізгі мақсаты болып саналады, сонымен қатар бейресми, жайлы атмосферада өтеді. Оқушылар игерген жаңа сөздер мен сөз тіркстерін сабақта белсенді қолданады, ал сабақтан тыс уақытта, яғни үйде сөздерді мұқият қайталайды. Олардың сөйлеуінде қателіктерге жол беріледі, өйткені бастысы - шет тілінде еркін қарым-қатынас орнату.

Студенттердің шығармашылық қабілеттерін арттыру және қосымша мотивация қалыптастыру үшін рөлдік ойындар қолданылады. Мұнда рөлдер алдын ала әзірленген сценарий бойынша тағайындалады. Суггестопедиялық тәжірибедегі рөлдік ойын бойынша әрбір студент жаңа есім мен жаңа өмірбаян алады. Бұл жағдайда қарым-қатынас тілін де өзгертуге болады. Студенттердің жаңа есім мен өмірбаян алуы оларда болуы мүмкін тұлғалық әлеуметтік-психологиялық «қысқыштардан» құтылудың ерекше әсерін тудырады. Ойын кез-келген адамды әлеуметтік жағдайдың қысымынан босатады, антисуггестиялық кедергілерді тез жоюға ықпал етеді және тұлға мүмкіндіктерінің өздігінен және тікелей көрінуін ынталандырады. Мұндай жайлы атмосфера адамды алдымен мұғалімнің көмегімен, содан кейін өз бетінше қарым-қатынас жасау қажеттілігіне еріксіз жетелейді. Адамдар бір-бірімен байланыс орнатады. Алғашында біраз қиындықтармен, кейіннен барған сайын еркін түрде шет тілінде сөйлесе бастайды.

Олай болса, жоғары деңгейдегі есте сақтауды не қамтамасыз етеді, қабылдаушыны жоғары дәрежеде сендіру үшін оның жай-күйі қандай болуы керек?

Г. Лозановтың пікірінше, бұл концертте пайда болатын көңіл-күйге ұқсас, берілген суггестивті бағдарламаға байсалды сенімділік көңіл-күйін тудыруда көрінетін псевдопассивтілік күй. Мұндай жағдайда тыңдаушылар мінез-құлық жағынан енжар болып, бір нәрсені есте сақтау немесе түсіну үшін ешқандай интеллектуалды күш салмайды, бірақ музыканы тыныш эмоциямен қабылдайды. Бірақ мұның бәрі тұлғаның физикалық және интеллектуалдық мінез-құлқы пассивтілігімен сипатталады, өйткені күрделі ішкі процестер музыкалық дыбыстарды қабылдаумен бір мезгілде жүреді, көңіл-күй туады, ассоциацилар пайда болады, идеялар жарқырайды және т.б. Бұның бәрі тіл үйренушіні жалпы физикалық және интелектуалдық пассивтілікпен шаршатпайды.

Мұндай концерттік псевдопассивтіліктің аясында, супер-есте сақтауға арналған суггесстиялық көзқарас болған жағдайда, антисуггестивтік кедергілер оңай жеңіліп, психиканың резервтік мүмкіндіктері босатылады.

Осылайша, құрылған ұсыныс атмосферасында есте сақтау функциялары гипермнезия деңгейіне дейін көтеріліп қана қоймайды, сонымен қатар оқу процесінде барлық күштер қалпына келеді.

Пікірталас

Сугестопедиялық оқыту моделі келесі кезеңдерді қарастырады:

- дешифрлеу-жаңа материалмен танысу;
- белсенді сеанс-мұғалім жаңа мәтінді оқиды;

дыбысты музыка фонында мұғалімнің мәтінді қайталап оқуы;

- суггестивті эскиздерді пайдалана отырып, оқулық құрастыру;
- қорытынды «қойылым» - мәтінді драмалау.

Оқудың барлық кезеңі екі бөлімге бөлінеді: ауызша кіріспе курс және оқу құралын пайдаланатын негізгі курс. Ауызша курс сеансқа дейінгі кезең деп те аталады. Содан кейін белсенді және концерттік сеанстарды, материалды бастапқы және қайталама әзірлеуді қамтитын негізгі курс өтеді. Сеансқа дейінгі кезеңде мұғалім студенттерді мәтіннің

мазмұнымен, әдетте, диалог түріндегі, аудармасыз семантизацияның әртүрлі әдістерін (мимика, ым-ишара), сондай-ақ аударманы қолдана отырып таныстырады. Келесі сабақтарда мұғалім мәтінді оқиды және аударады, лексикалық және грамматикалық қиындықтарға түсініктеме береді. Диалогтың жеке бөліктері қайталанылады. Жұмыстағы ең маңызды сәт – диалогтың интонациясын игеру, сондықтан мұғалім әр түрлі эмоционалды түстермен диалогты оқиды, мимика мен ым-ишараны қолданады.

Белсенді кезеңде мұғалім мәтінді оқиды, ал студенттер оны кідіріспен қайталайды. Мәтін бөліктерге бөлінеді, әр бөлік арнайы интонациямен оқылады («интонациялық серпіліс»): бірінші бөліктің интонациясы бейтарап, екіншісі жұмсақ әрі жұмбақ, үшіншісі салтанатты.

Концерттік сеанста мұғалім арнайы таңдалған музыкалық шығармалар аясында мәтінді табиғи темппен оқиды. Оқылымды музыкалық сеанспен аяқтау әдетке айналған. Материал сөйлеуде бекітіледі және белсендіріледі. Мұндағы негізгі әдістемелік тәсілдер: оқу, проблемалық жағдаяттар, ақыл-ой тапсырмалары, ойындар, жұптық диалогтар. [5, 188 б.]

Зерттеу барысында ұсынылатын әсер ету құралдарын қолдана отырып жүзеге асырылатын оқыту моделінің аталған кезеңдері уақыт бірлігіне ассимиляцияланған материалдың көлемін едәуір арттыруға, әр түрлі сөйлеу жағдайларына енгізілуі керек күшті сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Қорытындылай келсек, шетел тілдерін оқытуда сугастопедиялық әдісті назардан тыс қалдыруға болмайтынын атап өту маңызды, өйткені ол арнайы технологияның арқасында басқа әдістерге қарағанда бірқатар білім беру мәселелерін әлдеқайда табысты шеше алады. Осылардың қатарында ауызша қарым-қатынас түрлерін оқытуды, оқу мотивациясын арттыруды, психологиялық кедергілерді жоюды атап өтуге болады. Суггестопедия әдісін оқу бағдарламасында қамтылған ауызекі тіл қарым-қатынас дағдыларын (тыңдау және сөйлеу) арттыру мақсаттарына жетудің ең сәтті тәсілдерінің бірі ретінде ұсынуымызға болады. Дегенмен, суггестопедия әдісін қолдану белгілі бір теориялық ережелерді түзетуді, педагог кадрларды қайта даярлауды және жоғары білім беру шарттарына сәйкес келетін жаңа оқу курстарын құруды талап ететінін де ұмытпауымыз керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Суворова Е.В., Жарова К. Е. Техникалық университетте шет тілін оқыту проблемалары және оларды шешу жолдары // Ғылым мен білімнің заманауи мәселелері. – 2019. – № 6. ;URL: https://science-education.ru/ru/article/view?id=29379 (дата обращения: 27.11.2021).

2. Гальскова, Н. Современная методикаобучения иностранным языкам / Н.Д.Гальскова. Пособие для учителя. — 2-еизд., перераб. и доп. – М.: АРКТИ, 2003

3. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов, 2006.

4. Лозанов Г.К. Основы суггестологии // Проблеми на суггестологията. София : Editura Sciifica, 1973. С. 55–70.

5. Щукин А.Н. Современные интенсивные методы и технологии обучения иностранным языкам: Учебное пособие. — М.: Филоматис, 2008. — 188 с.

УДК 372.8

МЕТОДЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННОЙ СЕТИ ДЛЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Молдажанова Г.Ж., 2 курс, информатика, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова

Ерсултанова З.С., ассоциированный профессор кафедры физики, математики, цифровых технологий, КТН, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова

АндасбаевЕ.С., ассоциированный профессор, доктор технических наук, Жетысуский государственный университет имени Ильяса Жансугурова.

В статье рассматриваются актуальность и сущность инноваций в образовании, организация образовательного процесса в условиях самоизоляции, интенсивное развитие информационных технологий, как влияние на традиционные формы образования и образовательные услуги.

Процесс развития информационных технологий затрагивает все сферы нашей жизни. Не является исключением образовательная система. Традиционные подходы, используемые в образовательном процессе, изменяются под влиянием интенсивной эволюции компьютерных технологий и усовершенствования технологий связи, в том числе Интернет-технологий. Активное внедрение интерактивных и информационно-коммуникационных технологий в различные сферы современной системы образования приобретает все более комплексный и масштабный характер. [5, с.1]

Актуальность исследования методов моделирования информационно-телекоммуникационной сети для дистанционного обучения обусловлена несколькими причинами. Прежде всего, это объясняется сложившейся эпидемической ситуацией в стране и мире, а также необходимостью участников образовательного процесса осваивать современные педагогические и информационные технологии, которые организуют образовательный процесс в дистанционном формате. Необходимо было найти быстрое решение, чтобы организовать образовательный процесс в условиях самоизоляции. Образовательный процесс теперь должен учитывать новую реальность. Школы, колледжи и университеты перешли на дистанционное обучение. Потому, что только эта технология позволяет в максимально короткие сроки, без специальной подготовки и с использованием технических ресурсов, начать обучение в самоизоляции. Ранее удаленное обучение применялось у нас в стране, но только в связи с болезнью учащегося или неблагоприятными погодными условиями. Естественно, как это бывает в условиях форсированной трансформации, внедрение новой технологии в образовательный процесс получилось не сразу и не у всех.

Если рассмотреть все основные определения понятия «дистанционное обучение», то можно вывести наиболее общеупотребительное. Дистанционное обучение – это форма обучения, при которой взаимодействие учителя и учащихся между собой осуществляется на расстоянии.

Характерными чертами дистанционного обучения являются: разделенность учащегося и учителя расстоянием – нахождение субъектов образовательного процесса в разных пространствах; модульность – когда обучающийся получает структурированные и

концентрированные задания; изменение роли учителя – учитель может выступать разработчиком курсов или только транслятором готового блока информации. [1, с.95]

Дистационное обучение можно использовать online и offline. Эти понятия практически идентичны, их различие – в механизме связи субъектов учебного процесса. Online – режим «здесь и сейчас», когда идет непосредственный контакт учителя и ученика. Offline – означает «не в сети», режим вне реального времени, непосредственного контакта ученика с учителем.

Сегодня мы с большой ответственностью можем утверждать, что:

– ДО совокупляет преимущества образовательных моделей информационно-телекоммуникационной сети и достижений цивилизации;

– Система ДО, направленная на профессиональное образование, более полно отвечает ожиданиям организаторов и потребителей образовательных услуг;

– ДО не модель заочного обучения, а новейшая форма профессионального образования.

Можно определить дистанционное образование как образование, характеризующееся четырьмя основными направлениями [2, с. 60]:

1. Существование обучающего и обучаемого и, наличие сотрудничества между ними.
2. Пространственная отдаленность обучающего, обучаемого и учебного заведения.
3. Обратная связь между обучаемым и обучающим.
4. Подбор материалов, направленных специально для дистанционного обучения.

Вместе с новыми методами и технологиями обучения дистанционное обучение привносит в образовательную практику новые понятия и термины, в первую очередь к ним относятся:

– виртуальный класс (группа);
– поддержка обучения (поддержка учащихся);
– учебные телекоммуникационные проекты;
– обратная связь;
– диалоговая технология;
– компьютерная связь;
– телеконференция;
– координатор, модератор, фасилитатор телекоммуникационного проекта (телеконференции).

В ближайшей перспективе наиболее полно реализуется одна из центральных идей ДО – «открытое образование». Толкование термина «открытое образование» приведено в табл. 1

Таблица 1 Суть термина «открытое образования»

Смысл термина «открытое образование»	Комментарий
Открытое в смысле доступное	Обучение с любого уровня, возраста, на расстоянии, без отрыва от основной деятельности
Открытое в территориальном смысле	Построено на широкомасштабных в географическом отношении образовательных сетях
Открытое в смысле саморазвития	Ориентировано на изменение вслед за изменением образовательных потребностей
Открытое в личностном смысле	Учитывает индивидуальные возможности обучающихся

Открытое в коммуникативном смысле	Построено на основе коммуникации между всеми субъектами образовательной системы
Открытое в смысле разнообразия форм взаимодействия	Допускает и развивает разнообразные формы общения
Открытое в смысле выбора образовательного пути	Создает условия для самоактуализации за счет выбора «траектории» обучения

Подобное представление об «открытом образовании» порождает много следствий для организации системы ДО. Региональные образовательные центры связаны с базовым учебным заведением посредством ИТС. Резюмируя вышесказанное, можно отметить, что, дистанционное обучение, как синтетическая, интегральная, гуманистическая форма обучения внедряется в системы образования всех стран мира практически на всех уровнях образования. Особое место занимают и активно развиваются корпоративные системы ДО для подготовки, переподготовки и повышения квалификации персонала на промышленных предприятиях и фирмах;

Вместе с тем, учебный процесс представляет собой совместную деятельность обучающего и обучаемого, который нельзя осуществить без создания проблемных ситуаций, без решения задач, где результаты их решения являются прямыми продуктами процесса обучения.

Во время перехода к ДО было проведено специальное исследование, целью которого было выяснить отношение учащихся и их родителей к использованию ДОТ в учебном процессе, чтобы определить наиболее сильные стороны ДОТ в обучении.

Большим плюсом дистанционного обучения является то, что ученики находятся в привычной домашней среде, в кругу близких людей. Некоторые мамы и папы придерживаются мнения, что ребенку полезно проводить больше времени дома. Например, одна родительница говорит: «Дистанционное обучение это возможность ребенку развивать такие навыки как самостоятельность, ответственность и внимательность. Еще один плюс в том, что ребёнок может выбирать время занятий, по своему биологического ритму». Выпускниками школы дистанционное обучение было также встречено позитивно. Ученица 11 класса пишет: «Главный национальный центр тестирования пошёл на встречу всем абитуриентам и дал возможность сдавать пробные онлайн-тестирования ЕНТ бесплатно. Есть действительно отличная возможность для упорной подготовки к вступительным экзаменам. Свободного времени появилось намного больше. Поэтому стараюсь проводить его с «умом».

В общей сложности 290 родителей учащихся 2-11 классов приняли участие в онлайн-анкетировании по дистанционному образованию. Основываясь на результатах опроса, можно сделать вывод, что родители хорошо восприняли переход на дистанционное образование и считают, что это очень удобно как для них самих, так и для их детей. Основная причина - повышение мотивации детей к учебе. Более половины респондентов (57 %) хотят продолжать обучать своих детей в этой форме. Большинство родителей (37 %) удовлетворены работой преподавателей и сотрудников в этой

форме. Родители считают, что главным преимуществом дистанционного формата является гибкость образовательного процесса.

В целом в условиях карантина новая технология обучения показала себя, как эффективная альтернатива очному обучению, дающая возможность не останавливать образовательный процесс и пережить самоизоляцию с минимальными последствиями.

Ученица 9 класса провела опрос в социальных сетях среди своих одноклассников «Как вы относитесь к дистанционному обучению?». Из 27 человек - 9 ответило, что «им нравится новая форма обучения», а 10 - что «им не нравится дистанционное обучение», 8 - сказали, что «им сложно, но они справляются».

Сегодняшняя непростая ситуация актуализировала проблему внедрения цифровых технологий. Но и без пандемии бы дистанционное обучение получило свое применение в учебных заведениях, возможно только гораздо медленнее и не так повсеместно. Поэтому, даже после окончания карантина, нам не нужно останавливаться, необходимо дальше развивать дистанционное обучение.

Список использованных источников:

1. Дистанционное обучение как механизм оптимизации траектории непрерывного образования за счет внедрения инновационных образовательных технологий/И.М.Головных, Р.М.Лобацкая, Д.А.Ульянов [и др.]. Иркутск: Иркутское издательство, 2007.

2. Котова, Т.А.Условия для повышения качества школьного образования/Т.А.Котова. - Текст: Прямой//Молодой ученый. — 2017. — № 15.2 (149.2). - Страницы 95-97. - URL : https://moluch.ru/archive/149/41630/
https://xn--l1a.xn--80acgfbsl1azdqr.xn--p1ai/file/4523a2db4b9468b152482dadc25bc3e2

3. Леонов, В.V.Актуальность фактического использования казахстанскими вузами технологий дистанционного обучения для повышения качества образовательных услуг/В.V.Леонов, А.М.Краснов, Н.А.Коростелева. - Текст: Прямой//Молодой ученый. — 2014. — № 8 (67). - Страницы 814-817. - URL : https://moluch.ru/archive/67/11237/

4. Сатова Р.К.Организационные и плановые характеристики Дистанционное обучение в Университете Республики Казахстан во время пандемии covid - https://www.закон.kz/документация/?doc_id=31716253#pos=5; -106

5. Соколова С.А.Современные инновации и информационные технологии в образовательном процессе. // Научно-педагогический журнал. № 36-1, 2015. - Страницы 45-53.

4

UDC 12.005.2

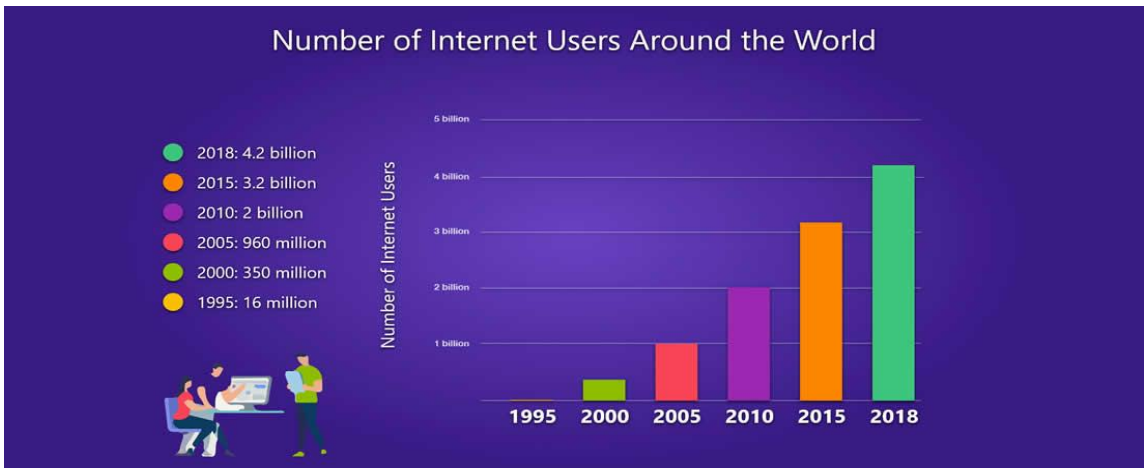
INFORMATION CULTURE OF YOUNG PEOPLE

Nuraliyev N., Salimov M., Hasanov J. students of Tashkent University of information technologies named after M. Khwarizmi;

In the article definition of the role of virtual social networks in the life of youth, what kind of information resources young people mainly use, what kind of information is needed, some aspects of the use of the internet and their socio-psychological impact have been identified.

The current generation of teenagers is often called «networked». Many children have access to the Internet and social networks and use them for games, communicating with friends, family and strangers, learning, searching for information and entertainment.

The concept of «social networks» (in relation to social networks in Internet) is used in a fairly broad context, which often leads to the blurring of the term itself. Social networks often include forums, dating sites, online games, and even sites where it is simply possible to create your own «profile». The most common definition says: «A social network is a multi-user website, the content of which is handled by the network participants themselves» [1]. To the characteristic features of social networks, allowing to distinguish these resources from others, include: 1) opportunity creating individual user profiles; 2) the ability of users to interact (by viewing each other's profiles, internal mail, comments, etc.); 3) the ability to achieve a joint goal through cooperation (for example, through the creation of interest groups within social networks.); 4) the ability to exchange resources (for example, information); 5) the ability to meet needs by accumulating resources (for example, by participating in a social network, you can acquire new acquaintances and thereby satisfy the need for communication) [4]. Strictly speaking, this set of features also does not allow us to clearly delineate the boundaries of the concept, in this case, attention is focused on the main function of social networks – the establishment and maintenance of social ties.

The positive side of using electronic means of communication can be communication, a sense of support, a sense of friendship, social competence, awareness-raising and other aspects.

Abuse of social networks is associated with the possible appearance of insomnia, anxiety, aggressive behavior and other problems.

Moreover, the accessibility of teenagers to various media networks increases the risk of harassment and intimidation via the Internet, the so-called cyber bullying.

According to the latest data, 59.6% of the time on the Internet teenagers spend on social networks. These sites and messengers are of great importance for the youth - here they form their opinion about what is happening in the world, make new acquaintances, self-actualize and share their innermost. Can a virtual society harm child, what are the signs of dependence on social networks and how to protect a child?

The Internet Development Fund reports that about 80% of children and adolescents in the CIS consider themselves regular users of social networks. Active communication with the help of such services begins from the age of 8-9 - when a child cannot yet sensibly assess the risks and consequences of his actions on the Internet. If children under 4-6 years old use gadgets mainly under the supervision of their parents, then older boys and girls risk becoming dependent on the phone and social networks. Some interesting facts about the Internet from the Internet:

- about 247 billion emails are sent over the network every day;
- about 300 hours of video footage are uploaded to YouTube every minute. Moreover, YouTube checks about 100 years of videos for copyright compliance every day;
- virtual dating brings in an annual income of $ 2.2 billion;
- twitter users post 500 million tweets every day;
- every day we use only a small part of the Internet. Most of what people are looking for on the web is on its surface, but it's just a grain of sand compared to what is not indexed by well-known search engines;
- every day hackers break into 30,000 sites.

Hidden threats of internet. Information «junk". Not all information in social networks benefits and develops. A significant part of the content consists of "yellow», entertaining posts, Attractively packaged, but completely unnecessary information drags the child's attention and time. And even takes away health, because dependence on the phone and social networks, excessive consumption of information are associated with high loads on the nervous system [3, 7-9].

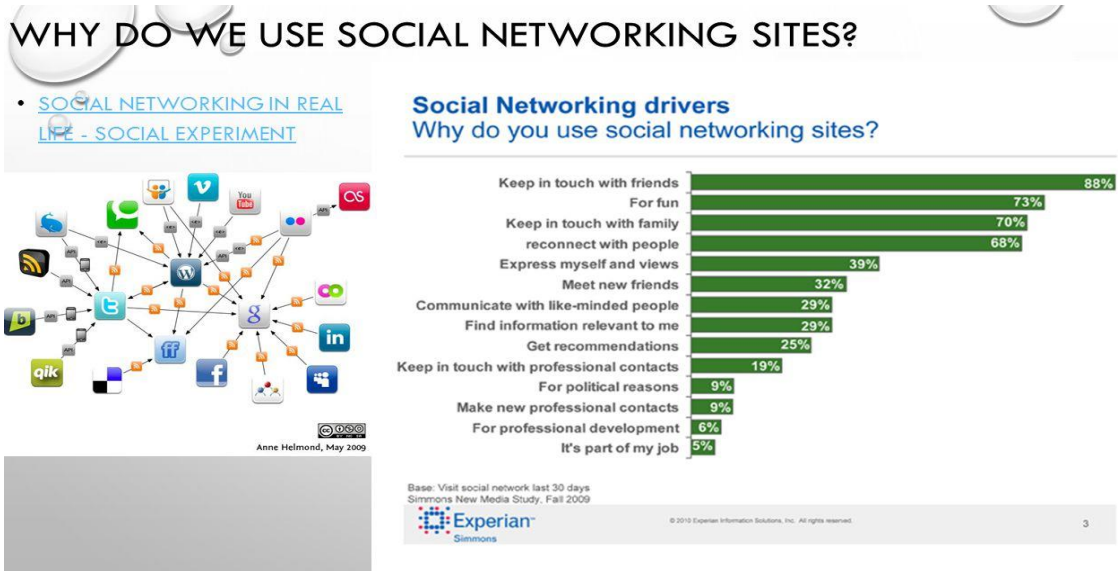
Less sleep and more oxytocin. Children who are passionate about social networks "push back» sleep and other useful activities in order to learn more, communicate more. This behavior leads to increased production of the hormone oxytocin, which is responsible for empathy and trust. «Networked» children are more sensitive and may trust the people who deserveit at all.

Deterioration of social skills. Your ability to communicate and write can not only be improved, but also worsened in social networks. In messengers, children ignore syntax and punctuation. They express emotions with stickers and parasitic words and forget how important facial expressions, intonation and "pronouncing» emotions are for others in the real world. This often makes children unpredictable, impatient, short-tempered and intolerant [2, p. 12-13].

Real life skills also suffer, which turn out to be "not needed" in order to receive attention and admiration in the virtual world. 27% of children who are addicted to the phone and social networks also have communication disorders.

Reduced information management skills. There is so much information that children simply cannot spend time trying to understand it. Therefore, they trust what they read too easily, and their ability to think logically gradually decreases.

The conflict between expectations and reality. Friends acquired on the social network may not be the ones they pretend to be. And the enthusiastic attitude of social media users can contrast sharply with the attitude of peers at school. The influence of social networks on a child can make him withdrawn and even cause depression.

Inappropriate content and other threats. Drugs, alcohol and tobacco products, adult materials, electronic payment systems and other unwanted requests account for 0.3-0.5% of the total number of Internet searches made with children. Over 60% of children under the age of 14 have encountered such materials at least once, about 19% see or view them regularly. And social networks are no exception [1, p.15-16].

1. In view of the fact that modern information technology has the property of radically changing the way of thinking of people, the sustainable development of the Family Institute, the attitude of the younger generation to changes in Society - school teachers should also fulfill the task of guiding children in the acquisition of knowledge;

2. Having studied the developed foreign state experience of using ICT and raising the culture of information consumption of young people, carrying out their virtual life useful and meaningful, we have learned our national culture, specialties in the field of « Internet – it is necessary to conduct weekly on such topics as» the source of knowledge»,» the culture of internet use» (media education, media literacy, information literacy), and to make methodological recommendations aimed at the effective use of the internet and the formation of information immunity in children, to conduct seminars and various quizzes with the participation of schoolchildren and measures to conduct presentations of multimedia products This, in turn, will serve the effective use of the children's internet, and not for entertainment;

3. Particular attention should be paid to the issue of educating young people on the rules of using the Internet and mobile communications, notifying them of abusive messages distributed in Internet networks. It is necessary to conduct methodical consultations and «round tables», and publish relevant quarterly manuals in cooperation with the Ministry of Health, the Ministry of public education and pedagogical higher educational institutions every quarter;

4. To increase the computer, information, and media literacy of school teachers and the use of internet in children to develop culture, as well as to establish continuous educational courses to protect children from internet and harmful information;

5. Preparation of relevant recommendations for the formation of skills of preparation of independent presentations on specific topics with the help of computer and multimedia tools for educational processes in the school and their implementation in the Republican schools step by step;

6. In educational institutions, a certain part of the teachers are trained in the use of modern computer technology in the educational process, therefore, it is desirable to carry out the training of the schoolchildren in the educational institution to work on the computer as follows;

9. For parents (teachers, mentors, etc.)) are recommended to use social networks in conjunction with their children (educators), to teach the use of culture. This method is the most effective way to teach young people online safety rules youth;

10.The current state of the normative-legal framework regulating the relationship between young people, the use of ICT in children and the promotion of the culture of information consumption in them is considered to be the priority directions of its improvement;

11. Parents, teachers, trainers, etc. in controlling the targeted use of youth, children's ICT and the Internet from the world Information Network.) increase of responsibility, introduction of dedicated Internet Packages;

12. Necessary measures to take to bear responsibility for the cases of placing negative or incorrect information on Internet websites and social networks, as well as in violation of moral norms, as well as to increase responsibility for the attitude of law enforcement bodies to these cases;

13. In educational institutions, it is necessary to create and provide electronic software products, educational sites, portals, video audio products, multimedia electronic textbooks, instructional shavers, teaching houses, virtual laboratories, software of technical devices, manuals on their use and teaching, etc.;

14. The works to be carried out on the territory of the domain «Uz» in order to receive information, exchange information, expand the possibilities of downloading electronic books in the Uzbek language, create competitive websites, publish grant competitions, encourage local ICT specialists.

The number of children's Internet users is growing every year. At the same time, most of them receive information without adult supervision. Effects these patterns are unpredictable. To prevent this trend, you just need to be more attentive to your child and spend as much time with him as possible. Attention to the child's life and the desire to understand his problems is the key to the success of education [4, 46-56].

References:

1. Regan. P, Steeves V., Kids R Us: Online Social Networking and the Potential for Empowerment//Surveillance & Society. – 2010. - 8(2), p.157.

2. Pew: 94% Of Teenagers Use Facebook, Have 425 Facebook Friends, But Twitter & Instagram Adoption Way Up [Электронный ресурс]. –Marketing Land.21.05.2013. – URL: http://marketingland.com/pew-the-average-teenager-has-425-4-facebook-friends-44847.

3. Ceccucci W., Peslac A., Sendall P. An Empirical Study of Social Networking Behavior Using Theory of Reasoned Action// Conference for Information Systems Applied Research, 2011. – p. 1-13.

4. Allen J.P., Evans M.A., Hare A.L., & Mikami A.Y. Adolescent Peer Relationships and Behavior Problems Predict Young Adults' Communication on Social Networking Websites // Developmental Psychology, 46 (1). – p. 46-56.

5. Greenfield, P. & Subrahmanyam, K. Online Communication and Adolescent Relationships [Electronic resourses] – Future of children, 2008. – URL: www.futureofchildren.org.

6. Ahn J. Teenagers' Experiences With Social Network Sites: Relationships to Bridging and Bonding Social Capital // The Information Society: An International Journal. – 2012. - 28 (2), p.108.

ӘӨЖ 796.394

ҚАЗАҚТЫҢ «ТОҒЫЗ ҚҰМАЛАҚ» ҰЛТТЫҚ ОЙЫНЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.

Орынбасаров Д.И., М.Өтемісов атындағы БҚУ «Дене шынықтыру және спорт» мамандығының 1 курс магистранты, БҚО, Орал қаласы

Тоғызқұмалақта нәзік есептеу деп аталатын нәрсе кеңістіктік-уақыттық қатынастарды ескере отырып, құмалақтарды тақтаға дұрыс бөлу мәселесін шешуден басқа ештеңе емес. Сонымен қатар, есептеулер жүргізу үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдер қолданылады. Осының бәрін жеке адам өзі жасай алады-және бұл тоғызқұмалақтағы шығармашылық ойынның басты артықшылығында.

Қазақтың ұлттық ойыны «Тоғыз құмалақ» қазіргі уақытта дене тәрбиесі сабағында жоспарға енгізу арқылы өткізу жас буынды тәрбиелеуде теңдесі жоқ құрал. Әр сабақ сайын ұлттық ойынның үш-төрт түрін алып, солардың ойнау тәсілін үйретіп отырса, жетілдіре, қайталау арқылы пысықтап отырса, әрбір бала жадында сақтайды да, оны ойнай біледі.

Ұлттық ойындарды мектептегі дене тәрбиесі сабағында қолданудың заманға сай әдістерін ойлап табу әрине қиын. Қазіргі компьютер заманында оқушыларды қызықтырып асық, бес тас ойнаңдар деп айту өте қиын іс. Әрбір баланың санасына ойынды сіңістіріп енгізу үшін біз қызықты да дұрыс әдістерді қолдануымыз керек. Ұлттық ойындар өзінің табиғатында, жаратылысында ұлттық өнегені бойына сіңіріп, бүкіл ұлтқа тән қасиеттерді өз бойына дарытып, толығып, жетілу арқылы, өзінің жан жақты тәрбиелік қасиетін шыңдай түседі. Ұлт ойындары өте күрделі дүние, ол адам баласының табиғи әрекеті. Сабақтың барысында сол табиғилығын сақтай отырып, оның элементтерін ретті пайдалану сабақтың әр кезеңінде оқушылардың көңіл-күйіне психологиялық жағынан барлау жасай отырып, білгірлікке әрекет жасауды талап етеді.[1,13Б]

Абай өзі ұтылса: «Тақтай бағып ойын қуған қу- ұтады». ал өзі ұтса: «Ми ұтады» — деп қасындағыларды күлдіріп отырады екен. Осы «Ми ұтады» - да үлкен тұжырым бар дейсің. Бүкіл болмысымыздың патшасы – Ми. Ал ойында Ми ұтса - онда тоғызқұмалақ, мидың добы болғаны да. Сонысымен бізбен сіз ми добын үйреніп, үйретіп, ойнап жүр екенбіз»- деп, бабалардан мирас болып қалған, әрі нағыз халықтық ойын ретінде сан ғасырлар бойы өзінің жұртты баурап алатын қасиетін сақтап қалған. «Тоғызқұмалақ» ойынының өзіне тән ерекшелігі — бұл нағыз математикалық есеп ойыны. Математика - бәрімізге мәлім, адам өмірімен, шаруашылығымен біте қайнасқан көне ғылымдардың бірі. Адамзат ең алғаш өзінің мұқтаждығын өтеуге пайдаланған тұңғыш математикалық ұғым— бүтін сандар ұғымы болыпты. [2, 124Б]Сол себептен де мектепте оқушыларға матиматиканы үйреткенде бүтін сандардан ішінен ондық бөлшектердің қалай пайда болуы жайлы ұғымдардан бастайтыны жайдан-жай емес. Күнделікті тұрмыс-тіршілік, экономикалық даму көрсеткіштері де байланысты.

«Тоғызқұмалақ» ойынының барысында тақта үстіндегі тартыстың сырын (күрделі Ііпііпнны есептеу) алдын ала біліп отыру үшін ойыншыға Математикалық төрт амалды (қосу, азайту, бөлу және көбейту) аса жетік біліп (есептеп отыруға уақыт болмайды), сәт сайын қолданып отыруға тура келеді. Демек, «Тоғызқұмалақ» — үлкендерді былай қойғанда, жас жеткіншектерге спорт әліппесін үйретумен қатар, олардың ой- өрісін, сана сезімін дамытуға, оқу үлгерімін жақсарта түсуге және сапалы тәрбие беруге өзіндік септігін тигізеді.

«Тоғызқұмалақ» ойыны әрі онша күрделі құрал- жабдықтарды қажет етпейді. Сондықтан ертедегі ойыншылар «Тоғызқұмалақтың» отаулары (шұқыр) мен қазандарын құмалақ жинайтын үлкен ұя) жерді қазып жасап алып, ойнай беретін болған. «Тоғызқұмалақ» ойыны ағаштан ойылып жасалған арнаулы тақтада ойналатын болды да отаулардың әрқайсысы солдан оңға қарай алфавиттік (а, б, в, г, д, е, ж, з, и,) тәртіппен тоғыз әріппен белгіленеді. Бұлай белгілеу, ойналған ойындарды жазып алуға, бұл күшті ойыншылардың әдіс, айлалы ойындарын зерттеуге, ол зерттеулерді жұртшылық үйрену үшін «Тоғызқұмалақ» әуесқойларының талқысына салуға мүмкіндік берді. Бірақ бертін келе бұл ойылып жасалған (отаулары әріппен белгіленген) «Тоғызқұмалақ» тақтасы жарыс өткізуге ыңғайсыз және көп кемшіліктері бар екенін көрсетті Ең басты кемшілік — ойын барысында тақта үстім позицияларды анық көріп отыруға мүмкіншіліктің болмауы себебі, ойын көп ойыншы болғандықтан, отауларда (дөңгелек шұқыр) үйіліп қалған құмалақтардың санын білу үшін ойыншылар отауда жатқан құмалақтарды ұтып, санап немесе қарсылас жақтан: «Отаудағы құмалақ саны тақпа, немесе жұп па?» деп сұрап отыратын. [3,37Б]

Тоғызқұмалақ — қазақтың ұлттық дәстүрлі ойындарының бірі, ақыл-ой ойыны. Соңғы деректерге қарағанда, оның шығу тарихы 4 мың жылдық кезеңді қамтиды. Ал кейбір мамандардың айтуынша, оның пайда болған кезі бұдан да көп уақыт болуы әбден мүмкін. Тоғызқұмалақ өткен ғасырларда қазақ даласындағы ең кең тараған ойын болатын [4,214Б].

Адамдардың басшылық лауазымдарда немесе жауапты салаларда күрделі шешімдер қабылдауы қажет жағдайлардың көбейгенін ескере отырып, дамыған ақыл-ойы мен өзін-өзі тануы бар адамдар санының артуы өркениетті қоғамның жалпы дамуы үшін өте маңызды. Осылайша, өскелең ұрпақты зияткерлік ойындарға - шахмат, дойбы және тоғызқұмалаққа - ақыл - ой шығармашылығымен айналысуға тарту-біздің қоғамның шұғыл араласуды талап ететін ең басты мәселелерінің бірі. Тоғызқұмалақта нәзік есептеу деп аталатын нәрсе кеңістіктік-уақыттық қатынастарды ескере отырып, құмалақтарды тақтаға дұрыс бөлу мәселесін шешуден басқа ештеңе емес. Сонымен қатар, есептеулер жүргізу үшін әртүрлі әдістер мен тәсілдер қолданылады. Осының бәрін жеке адам өзі жасай алады-және бұл тоғызқұмалақтағы шығармашылық ойынның басты артықшылығы [5,127Б].

Қазақстан тәуелсіздік алған жылдан бері тоғыз-құмалақ жылдан-жылға дамып келеді. Бұл жерде жаңа құрылған тоғыз-құмалақ федерациясының ықпалы зор болып отыр. Бүгінгі таңда осы қауымдастықтың арқасында елдің түкпір-түкпірінде үйірмелер ашылып, тоғыз-құмалақтан жарыстар жиі өткізіліп келеді.

Оқушылардың тоғызқұмалақ ойынына қызығушылықтарын арттыруда, мектептегі оқыту үрдісінің негізгі мақсаттары – баланың білімді игеру кезінде ойлау қабілетін қалыптастыру, сол арқылы таным әрекетін белсендіріп, жан-жақты жеке тұлғаны тәрбиелеу. Ал, тоғызқұмалақ ойыны адамның математикалық ойлауын, логикасын, зейінді шоғырландыру қабілетін дамытатынын сеніммен айтуға болады. Тоғызқұмалақ - интеллектуалдық спорт түрі ғана емес, сонымен бірге баланың ойлау қабілетін дамытудың керемет құралы [6, 87Б].

Бастауыш мектепте тоғызқұмалақты үйрету пәні енгізіліп, оқытушы ұстаздар тоғызқұмалақ пен математиканың арасындағы терең және тығыз байланысты аңғара білуге үйретсе, онда бұл ежелгі, тамаша ойынмен айналысу оқушылар үшін өте пайдалы әрі нәтижелі болар еді.

«Ойлауға үйрету – бұл ең алдымен диалектикаға үйрету Диалектикалық тұрғыда ойланатын адам диалектикалық тұрғыда ойлана алмайтын адамнан несімен ерекшеленеді? Өзімен - өзі оңаша, «оппонентсіз», «дұрыс» және «бұрыс» жақтарын ой елегінен өткізе білу дағдысымен ерекшеленеді».

Ендеше, тоғызқұмалақ та ең алдымен осыған үйретеді емес пе? Тоғызқұмалақ ойынында қарсылас жақтың позициясына ойша ене алмасаң, оның барлық мүмкіндіктерін ескермесең, онда күшті қарсыласыңды жеңбек түгілі, әдемі этюдті де шығара алмайсың. Тоғызқұмалақ – диалектикалық ойлауға үйрететін бірден –бір мектеп. Жаттығудың негізгі мақсаты: тоғызқұмалақ кәсібін таңдауды бекіту және ойын техникасының негіздерін меңгеру[5,192Б]

Жаттығудың негізгі бағыттары: спорттық-сауықтыру дайындығы кезеңі келешекте тоғызқұмалақ ойынын жетілдіру мақсатын көздейді. Бұл ретте келешекте спортпен шұғылданатын балаларды іріктеу жүргізіледі, себебі спорттық шеберлікті меңгерудің негізі осы кезде қаланады.

Негізгі міндеттері: балалардың денсаулығын нығайту және ағзасының дұрыс дамуына ықпал ету; ақыл-ой қабілеттерін жетілдіру және тәрбиелеу (еске сақтау, логикалық ойлау, назар қабілетін дамытуға бағытталған); келешекте тоғызқұмалақпен айналысатын дарынды балаларды іріктеу [7, 134Б].

Педагогикалық теория мен практикадағы осы проблеманың жай-күйін анықтау мақсатында психологиялық-педагогикалық, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді зерттеу және оң талдауды жүзеге асыруда бастауыш сынып оқушыларының дене тәрбиесі жүйесіндегі «тоғыз құмалақ» қазақ ұлттық ойынының рөлі мен орнын анықтау мақсатында ұлттық спорт түрлерінің дамуына тарихи-салыстырмалы талдап»Тоғыз құмалақ» қазақ ұлттық ойыны сабақтарының шұғылданушылардың дене дамуы мен дене даярлығына әсер ету дәрежесін анықтауда, жалпы балалардың ой өрісінің дұрыс әрі жүйелі дамуына тұлғалық үлесімізді қосуға міндеттіміз.

Жалпы айтқанда біз неге тоғызқұмалақты насихаттап отырмыз, ол ойын ретінде ғана емес, оның танымдық, тағылымдық, терапиялық, спорт, өнер, ғылым ретіндегі маңызы зор. Бұл бастауыш сыныптан бастап жасөспірімнің ақыл-ойын шыңдап, ми қызметін жетілдіретін зияткерлік спорттық ойын. Сондықтан мұның тек ұлттық бағытта емес, жалпы әлемдік деңгейде де маңызы өте зор, өйткені тоғызқұмалақ сияқты ойындарды ойнаған бала есейе келе өзінің күнделікті нақты жоспарын құрып, дүниеге көзқарасы молайып, жетілген тұлға болып қалыптасады. Сондықтан тоғызқұмалақ ойынын біздің бүгінгі насихаттап отырғанымыздың себебі, қазақ халқының осындай ұлы мұрасы бар екенін, зияткерлік өнері бар екенін басқа халықтарға да бір жағынан таныту, сонымен қатар адамзаттық деңгейде де өзіміздің үлесімізді қосу болып табылады [8,247Б].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоғызқұмалақ. Ә.Акшораев 226 с. Тараз, 2000 г.
2. Шахмат, дойбы, тоғызқ.ұмалақ.. Әдістемелік оқулық. 2008
3.С. Тілеубаев «тоғызқұмалақ - өнері» 1999 ж.
4.Ж.Қамысбаева., Н. Байзақова «Тоғызқұмалақ ойынын оқып үйрену әдістері» 1998 ж.
5. Төтенаев А. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: Қайнар, 1994 жыл.
6.Садықов С.С. Қазақтың ұлттық ойындарының ғылыми-педагогикалық негіздері.Тараз, 2004.
7. Қуанышев Т.Ш. Казахские национальные игры. Актюбинск, 1989.
8. Ақшораев Ё.С. Тоғыз·құмалақ даналығы.-Тараз: 2000.

ӘОЖ 378.147

МЕКТЕПТЕГІ КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА КӨРКЕМ БҰЙЫМДАР ЖАСАТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМЫТУ

Оңғарова М.Н., А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті 4 курс, 5В012000 – Кәсіптік оқыту

Абдимоминова Д.К., аға оқытушы,педагогикалық ғылымдар магистрі, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Мақалада көркем еңбек сабағында оқушыларда кәсіби құзыреттіліктерді көркем бұйым жасату арқылы қалыптастыру мәселесі қарастырылған.Білім беруде кәсіби құзыреттілікке ие оқушы қалыптастыру және дамыту маңызды міндет болып табылады. Түрлі кәсіби құзыреттіліктерге талдау жасалынып, осы мәселе төнірегінде көркем еңбк сабақтарында мұғалім оқушы бойында түрлі бұйымдар жоспарлау мен өңдеуде қандай құзыреттіліктер дамытатындығы жайлы қарастырылған..

Мектептегі білім беру жүйесінің маңызды мақсаты – өз бетінше және белсенді әрекет ете алатын, шешім қабылдай алатын, қазіргі қоғамның өзгеріп жатқан жағдайларына икемді бейімделе алатын оқушыларды даярлау.

Қазіргі заманғы білім беруде көркем еңбек сабақтарының мақсаты – әр оқушыны өзгерістерге ашық, негізделген шешімдер қабылдауға қабілетті, обьектілер мен жүйелерді жобалау мен өндіруді білетін адам ретінде дамыту. Ендеше көркем еңбек сабақтарында жоғарыда аталған біліктер мен дағдыларды дамыту үшін бастапқы құзыреттіліктер керек-ақ. Бұл өз ретінде көркем еңбек сабақтарының жаңартылған білім беру талаптарына сай болуын қамтамасыз етуі керек. Өйткені жаңартылған білім беру бағдарламасында бастапқы меңгерілген біліктіліктер мен дағдылар көрсетіледі, оны ары қарай дамыту сыныптарға көшкен сайын кәсіби құзыреттіліктерге асырылады.

Кәсіби құзыреттілік – бұл кәсіби жұмыстың сәттілігін және оның нәтижелері үшін жауапкершілікті аңықтайтын тұлғаның іс-әрекетінде көрінетін интегралды сипаттамасы. Құзыреттілік адамның өзінің кәсіби жұмысын жүзеге асыруға ішкі мотивациясының болуын, кәсіби құндылықтардың болуын және өз жұмысына құндылық ретінде қарауды білдіреді[1, 41б].

Кәсіби құзыреттілік – бұл адамның ықтимал белсенділігі, оның нәтижелері үшін жауапкершілікті толық біле отырып, жұмысты кәсіби қызметке дайындығы мен ұмтылысы.

Педагогикалық ғылымда «Кәсіби құзыреттілік» ұғымы :

- еңбек нәтижелігін аңықтайтын білім мен дағдылардың жиынтығы;
- міндеттерді орындау дағдыларының көлемі;
- жеке қасиеттер мен қасиеттердің жиынтығы;
- білім мен кәсіби жеке білім кешені;
- еңбекке теориялық және практикалық дайындықтың бірлігі;
- іс-әрекеттің күрделі мәдени түрлерін жүзеге асыру қабілеті және т.б. ретінде қарастырылады [2,58б].

Кәсіби құзыреттілік келесі компоненттерді қамтиды :

1. танымдық: білім мен түсіну(академиялық саланыбілу,түсіну қабілеті);
2. операциялық: қалай әрекет ету керектігін білу (білімін нақты жағдайларға практикалық және жедел қолдану, қызмет тәсілдері мен қызметті жүзеге асыруға әзірлік);

3. аксиологиялық: қалай болу керектігін түсіну(құндылықтар мен әлеуметтік мәнмәтінде өзгелермен қабылдау және өмір сүру тәсілінің ажырамас бөлігі ретінде) – тәрбиелік компонент [3,40б].

Міне осы кәсіби құзыреттіліктерді дамыту мұғалімнің оқушылармен кәсіби жұмыс жасау барысында көрініс табады. Мысалы, 6 сыныпта «Сәндік қолданбалы өнер» бөлімінде «Қазақстан халықтарының зергерлік өнерімен танысу»,»Зергерлік бұйым нобайын орындау»,»Материалдар мен құрал-жабдықтарды таңдау»тақырыптары аясында ою өрнектермен қазақтың зергерлік бұйымдарын жасау арқылы жоғарыда көрсетілген кәсіби құзыреттіліктерді дамытуға болады. Сабақтардабұйым жасау бірнеше кезеңдерге бөлінеді:

- нобай түсіру ;
- нұсқа немесе сұлбаны салу;
- материал таңдау;
- бұйымды дайындау;
- дайын бұйыммен көрме ұйымдастыру.

Айтатын болсақ бұл сабақтарда сақина, білезік, өңіржиек және т.б. сияқты зергерлік бұйымдар жасау кезінде таңдау, саралау, нобай сызу, өлшеу, белгілеу, илеу, қию, иіу, өрнек түсіру процестерін жасау барысында құзыреттіліктерді қалыптастырамыз. Жұмыс бастамас бұрын оқушылар ең бірінші қандай бұйым жасайтындықтарын ойластырады, бұл жерде ақпараттық-технологиялық құзыреттілік (жоспарлау, мақсат қою,бақылаулардан ақпарат алу, алынған ақпаратты талдау қабілеті) жүзеге асады.

Келесі қадам таңдаған бұйым нобайын әзірлейді, нобай әзірлеу үшін компьютер көмегіне жүргінеміз, бұлақпараттық технологиялық құзыреттілікті қалыптастырады. Бұйымның нұсқасын немесе сұлбасын көз алдымызға елестетіп, оны парақ бетіне саламыз, коммуникативті құзыреттілік (әртүрлі жанрдағы мәтіндерді құру және ұсыну, презентациямен көпшілік алдында сөйлеу қабілеті) қалыптасады. Жасайтын бұйымға керекті құрал-жабдықтар мен материалдарды таңдау кезінде ізденіс және жоспарлау құзыреттілігі іске асырылады.

Ендігі бұйымды дайындау кезінде оқушы бұйым түріне сәйкес өлшеу,белгілеу, илеу, қию, иіу, өрнек түсіру үрдістерін атқарады. Басқа елдердің бұйымдарын қарай отыра, немесе халық мәдениеттерін салыстырып, мәдениеттанулық құзыреттіліктерді қалыптастыра алады.Сабақтарда оқушылармен жүргізілген сауалнама бойынша оқушылар бұйым дайындаудың оңай және жеңіл жолдарын көп таңдау жасайтындықтарымәлім болды.

Бұл дегеніміз оқушылар осыған дейінгі қалыптасқан дағдылар шеңберінде қалып, жаңа бұйым жасау барысындағы кәсіби құзыреттіліктер жаңа деңгейде көріне алмайды деген сөз. Сондықтан да кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру бойынша көркем еңбек сабағында 6 «ә» сыныбында «***Құзыреттіліктер қалыптастыруға бағдарлайтын бұйымдар түрін таңдау»*** бойынша сауалнама жүргізілді, сол жүргізілген сауалнама нәтижесі төмендегі диаграммада көрініс табады.(Диаграмма 1)

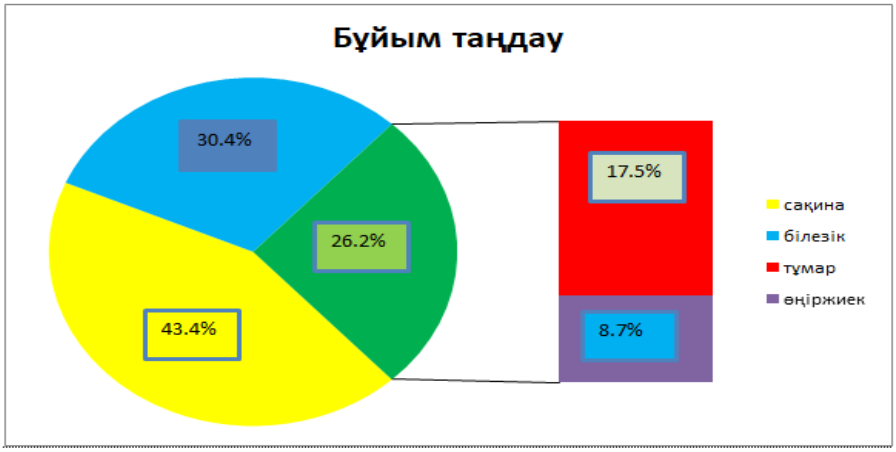

Диаграмма – 1 .Құзыреттіліктер қалыптастыруға бағдарлайтын бұйымдар түрін таңдау

Сауалнама нәтижесін көре отырып оқушылардың бұйым жасау барысында бұрын меңгерілген дағдыларға сүйене отырып, жеңіл жолды таңдайтындығы анықталды. Бұл дегеніміз бұйымды жасай отыра оқушылардың меңгеруге тиіс дағдылары мен құзыреттіліктері жетімсіздеу болады. Барлық оқушы қарапайым түрде жасалатын бұйымдарды таңдап отырғандықтан, кәсіби құзыреттіліктердің кейбір түрлері ғана іске асырылады. Сондықтан көркем еңбекке сабақ беретін мұғалімдерге өткізілген сауалнама нәтижесін саралай келе оқушылардың неғұрлым күрделі бұйым жасау үрдісінде, оқушыда дамитын және қалыптасатын кәсіби құзыреттіліктер кешенді түрде негізгі мәнге ие болады. Көркем еңбек сабағында көптеген құзыреттіліктерді дамытуға болады. Сол құзыреттіліктерге толығырақ тоқтала кететін болсақ;

Коммуникативті құзыреттілік

Таңдалған тақырып бойынша хабарламаларды қорғау, жұмыс орнын орнату, жұмыс істеу кезінде өзін-өзі ұстауы.

Құндылық-мағыналыққұзыреттілік

Жоба бойынша жұмыс кезінде жеке және іздеу қызметін жүзеге асыру мүмкіндігі: тақырыпты таңдау, өзектілігі, зерттеу қызметі.Жобаның тақырыбын таңдауға және оны құруға көмектесу.

Ақпараттық құзыреттілік

Әртүрлі ақпарат көздерін: кітаптарды, оқулықтарды, анықтамалықтарды, энциклопедияларды, каталогтарды, Интернетті пайдалана отырып, хабарламаларды, жобаларды дербес дайындау. Компьютер, принтер, модем сияқты ақпараттық құрылғыларды пайдалану дағдыларын меңгеру.Анықтамалық әдебиеттермен жұмыс жасау дағдыларын қалыптастырады.Компьютерлік технологияларды пайдалана білу, анықтамалық әдебиеттермен жұмыс істей білу-хабарламаларды, жобаларды дайындау үшін ақпаратты іздеу.

Мәдениеттану және табиғаттануқұзыреттілігі

Өз халқының, өлкесінің мәдениетімен, басқа елдер мен халықтардың мәдениетімен танысу, өз бұйымын жасауда басқа және өз елінің мәдениетін жұмысқа кіріктіру.

Іздеу қызметі, бұйым эскиздерін орындау, әртүрлі ұлттық бұйымдар дайындау.

Оқу-танымдық құзыреттілік

Пәнаралық байланыс: сызу, математика – сызбаларды есептеу және құру кезінде; бейнелеу өнері – бұйымдардың эскиздерін орындау кезінде).

Құрылым сызбаларын құру бойынша нұсқаулық, материал және бұйым түрлерімен танысу. Демонстрациялық материалды пайдалану.Нұсқаулық картаны пайдалану, хабарламалар мен шығармашылық жобаларды рәсімдеу, бұйымның эскиздерін орындау, таңдалған өнімге арналған материалдарды таңдау бойынша зерттеу жұмыстары.

Денсаулықты сақтауқұзыреттілігі

Қауіпсіздік техникасы, санитарлық гигиена бойынша нұсқаулық, алғашқы медициналық көмек көрсету әдістеріне оқыту.Жұмыс істеу және үрдісті жүргізу кезінде қауіпсіздік техникасы ережелерін сақтау.

Міне, көркем еңбек сабақтарында жоғарыда көрсетілген құзыреттіліктер дұрыс бұйымды таңдау мен жасау барысында жақсы дамиды деп ойлаймыз. Оқушының құзыреттіліктерді қалыптастыру мен оны ары қарай дамыта білуі тікелей оқытушыға байланысты. Оқытушы өз сабақтарында оқушылармен жасайтын көркем бұйымды қалыптасатын кәсіби құзыреттіліктерге сай таңдаса, бұл көркем еңбек сабақтарында оқушылардың бойында өміріне қажетті кәсіби құзыреттіліктер мен дағдыларды қалыптастырады деп ойлаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Барсай Б.Т. Құзыреттілік педагогтың кәсіби дайындығының маңызды сапасы [Мәтін]:мақала/ Барсай Б.Т. Білім =Образование, 2008.-№6, - 41 б.

2. Хуторской А.В. Негізгі құзыреттіліктер тұлғаға бағытталған білім компоненті ретінде [Мәтін]:мақала/ Хуторской А.В. - Халықтық білім беру, 2003.- №2, - 58 б.

3. Рысқұлбекова А.Д. Құзыреттілік тұрғыдан модульдік оқытудың болашағы мен мәселелері [Мәтін]:мақала/ Рысқұлбекова А.Д. Педагогикалық Ғылымдар Академиялық хабаршысы=Вестник Академии Педагогических Наук Каз. ,2011. -№6, - 40-45 б.

УДК 372.854, 371.321.1

ИНТЕГРИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ НА УРОКАХ ХИМИИ И КРАЕВЕДЕНИЯ: ФОКУС – ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КАРАБАЛЫКСКОГО РАЙОНА

Покинь-Соха А.М. 4 курс, химия, педагогический институт им. У. Султангазина, КРУ им. Ахмета Байтурсынова

Колесников Б.С. 2 курс ДО, история, педагогический институт им. У. Султангазина, КРУ им. Ахмета Байтурсынова

Чернявская О.М. ассоциированный профессор, кандидат педагогических наук, член-корр. МААО, КРУ им. Ахмета Байтурсынова

В статье рассмотрены вопросы применения интегративного обучения на уроках химии и краеведения по проблемам экологического состояния некоторых территорий Карабалыкского района. Большое внимание уделяется решению проблемно-ситуативных задач в ходе урока, что особенно важно для формирования у учащихся обобщенных предметных и межпредметных знаний и умений. На конкретных примерах раскрываются возможности формирования у учащихся прочных знаний, умений и навыков, интереса к предмету, формированию экологической ответственности личности.

Изменения в образовательной системе Казахстана сегодня тесно связаны с инновациями. Одним из таких инновационных направлений является интеграция – как важнейший принцип развития современный образовательной системы. Так что интегрированные занятия получили второе дыхание.

Интегрированный урок – это особый тип урока, объединяющего в себе обучение одновременно по нескольким дисциплинам при изучении одного понятия, темы или явления. В таком уроке всегда выделяются ведущая дисциплина и дисциплины вспомогательные, способствующие углублению, расширению, уточнению материала ведущей дисциплины.

Интегрированный урок позволяет решать целый ряд задач, которые трудно реализовать в рамках традиционных подходов:

–повышение мотивации учебной деятельности за счет нестандартной формы урока (это необычно, значит интересно);

–рассмотрение понятий, которые используются в разных предметных областях;

–организация целенаправленной работы с мыслительными операциями: сравнение, обобщение, классификация, анализ, синтез и т. д.;

–показ межпредметных связей и их применение при решении разнообразных задач.

Формирование целостной картины мира невозможно без процесса интеграции химии как со смежными с ней науками (физика, биология), так и по гуманитарной составляющей (краеведение, литература и т. д.). Использование краеведческого подхода в преподавании химии дает возможность школьникам обогатить свои знания о местных полезных ископаемых, о процессах их переработки, о тех видах продукции, которые производят местные шахты, заводы, фабрики, что, несомненно, вызывает у детей чувство гордости за свой родной край [1, с.293].

Интегрированный урок требует тщательного планирования, т.к. обучающимся предстоит создать обобщённую картину по отдельно взятой теме, что требует определённых интеллектуальных усилий. Покажем опыт разработки и проведения интегрированного урока на тему: «Влияние Троицкой ГРЭС на экологию Карабалыкского района».

Работа над уроком состоит из четырех основных этапов.

Подготовительный этап: при подготовке к уроку организуется поисковая работа по сбору информации истории развития производства, его инженерных конструкций, технологических процессов, роли Троицкой ГРЭС для экономики, решения социально-бытовых проблем прилегающих территорий, исследуется экологический прессинг на окружающую среду. Таки образом совместными усилиями учащихся, учителей химии и краеведения воссоздается целостная картина о производстве и встроенности Троицкой ГРЭС в экономику и природу региона. В процессе проведения контент-анализа региональной газеты «Костанайские новости» была получена информация о разливе пульпы на территории Карабалыкского района.

Нами была сформирована мобильная группа и осуществлен выезд на место прорыва трубопровода в районе компенсатора №6 в сторону трассы Костанай-Троицк для забора проб. Забор проб был произведен для наглядного анализа почвы на наличие золошлаковых отходов. Почвенные образцы отбирались тщательно в соответствии с методиками и рекомендациями. После каждой делянки орудия взятия образцов (нож) тщательно очищали многократным втыканием в слой почвы, из которого были взяты следующие образцы.

Точечные пробы отбирались методом конверта по диагонали, следя за тем, чтобы каждая проба представляла собой часть почвы, типичной для исследуемых почвенных горизонтов и ключевых участков. При этом из точек контролируемого элементарного участка (или каждой рабочей пробоотборной площадки) брали 5 образцов почвы гумусового

горизонта с глубины около 20 см. Из каждой точки отбирали не менее 0,5 кг почвы. Почвенные образцы упаковывали в полиэтиленовые мешочки и снабжали этикетками.

Перед анализом почву тщательно очищали от корней растений и других растительных остатков, камней и прочих включений. Высушенные пробы растирали и просеивали через сито с отверстиями 0,25-1 мм.Навеску почвы для анализа брали методом «средней пробы»: просеянный образец рассыпали тонким слоем (около 0,5 см) на листе бумаги в виде квадрата и делили его шпателем на мелкие квадратики со стороной 2-2,5 см. Из каждого квадратика шпателем отбирали часть образца.

Далее нами была приготовлена почвенная вытяжка. В стакан помещали высушенную почву на 1/3, взвешивали, к почве добавляли дистиллированную воду в расчете 5 мл воды на 1 г почвы, приготовив тем самым водную вытяжку. Перемешивали содержимое стакана в течение 3-5 минут с помощью стеклянной палочки. Отфильтровывали содержимое стакана через бумажный фильтр, собирая готовую вытяжку в нижний стакан на 50 мл. Первые несколько миллилитров фильтрата удаляли, т.к. они собирают загрязнения с фильтра. Получили водную вытяжку почвы, которую использовали для определения засоленности почвы.

Далее шла аналитическая работа по систематизации полученных результатов, обсуждению методической готовности для проведения учащимися лабораторных экспресс-исследований полученных почвенных вытяжек в ходе урока, формулированию рабочих суждений, умозаключений и выводов.

Урок на тему «Влияние Троицкой ГРЭС на экологию Карабалыкского района» реализован на основе классической архитектоники урока. Вступительный этап: озвучивается тема урока, определяются цели и задачи, обосновывается необходимость интеграции с историей Карабалыкского района, составляется план урока.

Основной этап урока: учитель проводит экскурс в историю Карабалыкского района, плавно подводя к истории создания Троицкой ГРЭС. Троицкая ГРЭС расположена на территории Челябинской области Российской Федерации в трех километрах от границы с Республикой Казахстан.Учитель предлагает ребятам вместе заполнить кластер о роли Троицкой ГРЭС для техносферы. Троицкая ГРЭС – один из наиболее мощных базовых поставщиков электроэнергии Южного Урала. Вторая, не менее важная функция ТЭЦ – обеспечение горячей водой (паром), предназначенной для систем центрального отопления близлежащих населенных пунктов и бытового использования. В специальных подогревателях холодная вода нагревается до 70 градусов летом и 120 градусов зимой, после чего сетевыми насосами подается в общую камеру смешивания и далее по системе тепломагистралей поступает к потребителям. Так демонстрируется значимость данного объекта в трнсрегиональном масштабе, учащиеся осознают экономическую, энергетическую инженерно-техническую значимость Троицкой ГРЭС для различных нужд огромного населения России и Казахстана. Однако, очень важно показать и другую сторону – огромную нагрузку на окружающую среду, определенную аварийную опасность и, как следствие, высокие экологические риски.

Для получения электроэнергии на ГРЭС используется экибастузский уголь, характеризующийся высокой зольностью.

По существующему соглашению между Российской Федерацией и Республикой Казахстан сброс золы Троицкой ГРЭС осуществляется в оз. Шобарколь, расположенное в 8 км к югу от границы с Челябинской областью РФ на территории Республики Казахстан. Золоотвал занимает большую площадь – 1801,5 га. Ежегодно в золоотвал подается около 2 млн. $м^3$ золы. Накопление золы сопровождается образованием сухих пляжей вдоль берегов

золоотвала. Большие объемы пыли, сдуваемой с поверхности сухих пляжей, загрязняют атмосферный воздух. Пыль, оседая на дневную поверхность, оказывает влияние на растительный и животный мир и состояние здоровья населения. Большие объемы воды, фильтрующиеся через дно золоотвала, обусловливают подъем уровня подземных вод и изменение их качества. Подъем уровня подземных вод вызывает подтопление земель на площадях, примыкающих к золоотвалу, их заболачивание и засоление.

2 февраля 2022 года в Департамент экологии по Костанайской области от пограничной службы РК поступила информация о том, что произошел прорыв трубопровода в районе багерной станции №1, по которой отходы транспортируются из Троицкой ГРЭС, на озере Шубарколь. На первом золопроводе в 200 м от железнодорожного моста в сторону трассы Костанай-Троицк, в районе компенсатора №6, возник свищ. В результате аварийной ситуации произошел разлив пульпы [2].

Золошлаковые отходы (ЗШО) - вид отхода, образованный в процессе сжигания угля, имеющего большую зольность, в котле на тепловых электростанциях.

Классификация золошлаковых отходов, как правило, зависит от вида сжигаемого угля, способа сжигания, температуры факела, способа золоудаления, сбора и хранения золы на ТЭС. В связи с этим выделяют следующие виды:

–зола-уноса при сухом золоудалении с осаждением частиц золы в циклонах и электрофильтрах и накоплением в силосах;

–топливные шлаки при полном плавлении минеральной части топлива, осаждении расплава в нижней части топки котла и грануляции расплава водой аналогично придоменной грануляции доменных шлаков;

–золошлаковая смесь при совместном мокром удалении уловленной обеспыливающими устройствами золы–уноса и топливных шлаков, образующихся в котле. Золошлаковая смесь в виде пульпы направляется в золоотвал.

Далее учитель показывает образцы почвенной вытяжки и предлагает ученикам разделиться на четыре группы для проведения лабораторной работы. В качестве параметров для химического анализа использовались следующие: оценка кислотности почвы, оценка богатства почвы органическими веществами, определение присутствия тяжелых металлов. Приведем описание работы исследовательских групп.

Группа №1. Задание: провести определение pH почвенной вытяжки. Актуальная (активная) кислотность – это кислотность почвенного раствора. Этот вид кислотности оказывает непосредственное влияние на корни растений и почвенные организмы. Актуальную кислотность определяют в водной почвенной вытяжке. Для этого необходимо поместить в пробирку или колбу 2 г почвы, добавить 10 мл, дистиллированной воды, полученную суспензию 1:5 хорошо встряхнуть и дать отстоять осадку, в надосадочную жидкость внести полоску индикаторной бумаги и, сравнить её цвет с цветной таблицей, сделать вывод о величине pH почвы.

Группа №2. Задание: провести качественное обнаружение ионов меди Cu^{2+}. При добавлении аммиака к растворам солей меди выпадает зеленый осадок, растворимый в избытке аммиака с образованием ионов $[Cu(NH3)4]^{2+}$, окрашенных в интенсивно-синий цвет. При добавлении щелочи в раствор с ионами меди образуется нерастворимое основание гидроксид меди $Cu(OH)_2$, окрашенный в синий цвет.

Группа №3. Задание: провести качественное обнаружение ионов железа Fe^{2+} Fe^{3+}.В две пробирки внесли по 3мл вытяжки. В первую пробирку прилить несколько капель раствора красной кровяной соли $K_3[Fe(CN)_6]$, во вторую – несколько капель 10%-го раствора роданида калия KSCN. Появившееся синее окрашивание в первой пробирке и

красное во второй свидетельствует о наличии в почве соединений железа (II) и железа (III). По интенсивности окрашивания можно судить об их количестве.

Группа №4. Задание: провести обнаружение карбонат-ионов. В пробирку с исследуемой почвой добавили концентрированную соляную кислоту. Образующийся по реакции оксид углерода (IV) CO_2 выделяется в виде пузырьков (почва «шипит»). По интенсивности их выделения судят о более или менее значительном содержании карбонатов.

Заключительный этап урока характеризуется подведением итогов лабораторной работы. Согласно данных, все показатели находятся в пределах нормы. Почва кислая. Необходимо отметить, что на данной территории в отличии от остальных обнаружены ионы меди, железа, а также карбонаты. По мнению одного из учащихся, Астахова Матвея, важной особенностью металлов является устойчивость загрязнения. Сам элемент разрушиться не может, переходя из одного соединения в другое или перемещаясь между жидкой и твердой фазами. Возможны окислительно-восстановительные переходы металлов с переменной валентностью, а высокая кислотность почвы подавляет развитие растений. Доминирующие в такой почве алюминий и его соли притягивают к себе кальций, селен, калий, магний и культурные растениям начинает не хватать данных элементов.

Учащиеся принимают активное участие в обсуждении, приводят убедительные примеры, в том числе и из истории своего района, негативного влияния измененных физико-химических показателей почвы на объекты окружающей среды и человека. Равнодушных нет – речь идет о месте, где живут сами ребята, их семьи. Приходит понимание важности получения прочных и глубоких знаний, профессиональной и личностной ответственности каждого человека.

Далее учитель проводит рефлексию – учащиеся составляют рекомендации по предотвращению прорыва трубопровода, очистки выбросов Троицкой ГРЭС, а также называют главные принципы сохранения экологии в Карабалыкском районе.

Интегрированным урокам присущи значительные педагогические возможности. Здесь учащиеся получают глубокие разносторонние знания об объектах изучения, используя информацию из различных предметов, по-новому осмысливают события, явления. Все это стимулирует аналитико-синтетическую деятельность учащихся, развивает потребность в системном подходе к объекту познания, формирует умения анализировать и сравнивать сложные процессы и явления объективной действительности. Благодаря этому достигается целостное восприятие действительности как необходимая предпосылка формирования научного мировоззрения и личностной ответственности [1, с. 294].

Проводя подобные уроки, мы убедились, что творчество учащихся активизируется даже в период подготовки урока. Материал усваивается глубже, поскольку установлены связи между процессами и явлениями. Знания приобретают осознанность, гибкость, функциональную значимость. Развивается критическое мышление, исследовательские навыки, школьники учатся принимать самостоятельные решения, активно участвуя в обсуждении проблемы.

Таким образом, для эффективного проведения интегрированных уроков необходимы следующие условия:

–правильное определение объекта изучения, тщательный отбор содержания урока;

–высокие профессиональные качества педагогов, обеспечивающие творческое сотрудничество учителей и учащихся при подготовке урока;

–включение самообразования учащихся в учебный процесс;

–использование методов проблемного обучения, активизация мыслительной деятельности учащихся на всех этапах урока;

–продуманное сочетание индивидуальных и групповых форм работы;
–обязательный учет возрастных психологических особенностей обучающихся.

Список использованных источников:

1. Самойлова, И.А. Организация учебного процесса с использованием интегрированного обучения / И. А. Самойлова, М. А. Смирнова. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2018. – № 49 (235). – С. 293-295. – URL: https://moluch.ru/archive/235/54559/ (дата обращения: 11.03.2022).
2. Каримов С.А. Разлив пульпы в Карабалыкском районе / С.А. Каримов. – Текст: непосредственный // Костанайские новости. – 2022. URL: https://kstnews.kz/news/incidents/item-72631 (дата обращения: 11.03.2022).

УДК 373.5

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ И ПОДГОТОВКИ ПО МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

Стриканова М.Е., 1 курс, 7М01507 - Математика, НАО «КРУ имени А. Байтурсынова», Костанай, Казахстан
Калжанов М.У., ассоциированный профессор кафедры математики, Кандидат физико-математических наук, НАО «КРУ имени А. Байтурсынова»

Содержание оценки математической подготовки обучающихся базируется на понятии математической грамотности. Математическая грамотность – способность проводить математические рассуждения и формулировать, применять, интерпретировать математику для решения проблем в разнообразных контекстах реального. Нужно скорректировать приоритеты в школьном образовании, переориентироваться на компетентностный подход, постоянное самообразование, изучение новых информационных технологий, умение работать в группах и др.

Рано или поздно всякая правильная математическая идея находит применение в том или ином деле.

(А.Н. Крылов)

В современном обществе регулярно происходят изменения в различных областях науки и техники. Затронуло и наше образовательное пространство. Возникла нужда в новых условиях в подготовке педагогических кадров, так как изменились цели и технологии педагогической деятельности. Мы вступили в фазу обновленного содержания образования. Формирование современного мира определяет запросы к человеку 21 века: он должен являться не попросту созидателем, а созидателем креативным и интеллектуально развитым, следовательно, становлением подобного индивидуума обязана заниматься современная школа, где реализуются принципы индивидуального подхода к учащимся, с учётом их собственной траектории развития. Где ставится цель на обеспечение самоопределения и самореализации личности. Реализовать исходные задачи возможно путем развивающее обучение на уроках математики.

Развивать математическую грамотность надлежит постепенно, активизируя с 5 класса. Систематически вводить в ход урока задачи на «изменение и зависимости», «пространство и форма», «неопределенность», «количественные рассуждения» и т.д.

Проблема математической грамотности на сегодняшний день заполучила глобальный характер. Это явление обусловлено тем, что продвижение развития общества, науки и техники призывает от человечества этого вида грамотности. Так, регулярно оценивается математическая грамотность учащихся десятков стран в рамках международной программы, по оценке качества обучения школьников.

Изучение курса математической грамотности позволит ученикам выработать три уровня компетентности:

- Первый уровень – воспроизведение содержит проверку определений либо простых вычислений, свойственных для обычной проверки математической подготовки учащихся.

- Второй уровень – установление связей требует интеграции математических фактов и технологий для решения очевидно сформулированных и до некоторой степени известных математических задач.

- Третий уровень - размышления охватывает проверку математического мышления, умения обобщать, глубоко понимать, использовать интуицию, исследовать порекомендованную ситуацию для выделения в ней проблемы [1].

Новый качественный уровень среднего образования Республики Казахстан обеспечивается на базе принципиально нового методологического подхода к организации содержательной и процессуальной сторон образования, в котором основной упор делается на итог. Принцип предлагаемого подхода заключается в создании образовательной системы, в которой регулируются ожидаемые результаты для каждого уровня школьного образования [2].

В современном образовании компетентностный подход, то есть формирование у обучаемых компетенций, важных в их жизни и профессиональной деятельности, является приоритетным. Решение практико – ориентированных проблем во многих случаях просит познания математического аппарата. В то же время оно способствует закреплению математических знаний, их углублению и развитию у учащихся навыков применения математического аппарата, развитию математической компетентности. Усвоение умения действовать с числом, представлять информацию в графиках, умения видеть данные в графиках и тому подобное, обязано стать одним из результатов решения задач.

Проблема развития математической грамотности требует изменений к содержанию деятельности на уроке. Следовательно, научиться действовать учащийся сможет исключительно в процессе самого действия, а каждодневные занятия педагога на уроке, образовательные технологии, что он выбирает, сформировывают математическую грамотность учащихся, отвечающую их возрастной ступени.

Формирование математической грамотности – сложный, многосторонний, безостановочный процесс. Добиться необходимых результатов возможно только умело, правильно сочетая в своей работе разные современные образовательные педагогические технологии. Все новые педагогические технологии и методы, используемые педагогом, должны быть сориентированы на формирование познавательной, мыслительной активности, которая в свою очередь сориентирована на отработку, обогащение знаний любого учащегося, формирование его математической грамотности.

Ныне учитель миновал время, когда он являлся для ученика «единственным источником информации». Затянуть любого учащегося в процесс обучения, умудриться выслушать его, сделать его своим помощником либо ассистентом, взглянуть глазами самого

ребёнка на волнующий его вопрос – вот задача для современного учителя. Новое время востребовало от учителя освоить современные активные технологии и активно их использовать на своих уроках. Современный учащийся четко обладает информационными технологиями, свободно ориентируется в технике. Следовательно, нам всем необходимы новые средства и подходы для обучения и развития умения размышлять, понимать, анализировать, т.е. для формирования практических навыков у учеников. Наша цель сосредоточить их знания и умения в нужном направлении, подсказать, как добыть те или иные знания, заинтересовать, добиться, дабы их глаза зажглись энтузиазмом к познанию.

Учащиеся обязаны оживленно принимать участие на всех стадиях учебного процесса: излагать свои собственные гипотезы и вопросы, консультировать друг друга, устанавливать цели для себя, наблюдать полученные результаты. Прочное усвоение материала достигается путем учебного процесса, в центре которого располагается ученик, следовательно, в течении всех уроков необходимо:

- Создание той среды, которая дозволяет личности испытывать себя независимо и безопасно в ходе обучения.
- Формирование саморегулирования, что обеспечивает само направленность, самостоятельное установление задачи и цели, свободный выбор стратегий для достижения целей.
- Развитие критического мышления, что содействует осмыслению, оценки, анализу и синтезу информации, которые послужат основанием к действию.
- Оценивание обучения, формирования личного понимания и определения обучения, для дальнейшего совершенствования.

Занятия по развитию математической грамотности на уроках математики реализовывают по следующим направлениям:

- создаются презентации к урокам,
- используются Интернет-ресурсы, с разнообразными обучающими программами,
- проведение онлайн уроков [3].

В эпоху цифровых технологий компьютерная грамотность, как компонент математической грамотности, содействует достижению подростками первостепенных и предметных компетенций на уроках математики. Применение ИКТ дозволяет удовлетворить потребности нынешних детей. На уроках нужно активно пользоваться данной технологией: парные и групповые занятия с компьютерной презентацией, самостоятельное составление кластера, опорной схемы по теме, составление вопросов к видео фрагменту, применение интерактивной доски, интерактивных тренажёров и тетрадей.

На уроках математики, учащиеся учатся:

- выполнять математические расчеты для решения обыденных задач;
- рассуждать, делать выводы на основе информации, представленной в различных формах (в таблицах, диаграммах, на графиках), обширно используемых в средствах общественной информации.

Собственно, поэтому, задания, призванные анализировать состояние математической грамотности учеников, обладают наглядно выраженной прикладной направленностью и их решение учитывает владение обучающимися приемами деятельности прикладного характера. Остановимся на активных методах и приемах обучения.

Теоретические работы

Ежеурочно проводить небольшие теоретические работы, в которых учащиеся должны записать определения, аксиомы и теоремы. Не обходится и без интересных случаев. Одно из определений звучало так «Треугольник называется равнобедренным, когда его бёдра равны».

Но с каждым разом определения становятся все более точными, что помогает готовиться к заданию и дает полноценный балл по геометрии. Образец теоретической работы на рисунке 1.

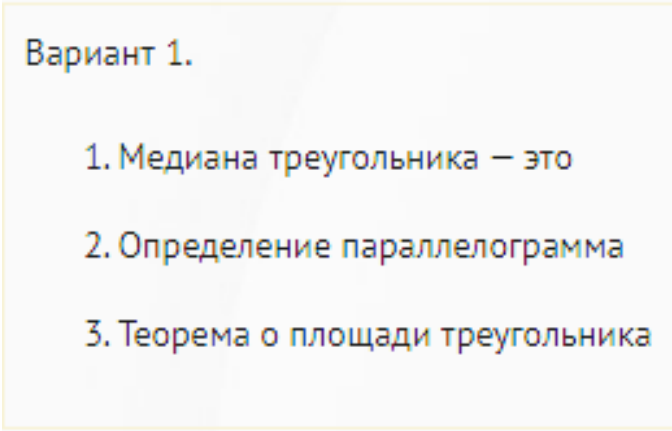

Рисунок 1.

«Пишу и говорю».

В ходе выполнения задания учащийся проговаривает каждое свое действие. Можно проводить эту работу по цепочке. Таким образом, на уроке будет задействован каждый учащийся.

Деловая игра.

Данный прием хорошо применять при решении финансовых задач. Например, для того, чтобы понять разницу в аннуитетной и дифференцированной схемах выплаты кредита. Для этого предлагается решить следующую задачу: «Клиент решил взять ссуду в банке 331000 рублей на 3 месяца под 10 % в месяц. имеются две схемы выплаты кредита. По первой схеме банк в конце каждого месяца начисляет проценты на оставшуюся сумму долга (то есть повышается задолженность на 10 %), впоследствии клиент переводит в банк фиксированную сумму и в итоге выплачивает всю задолженность тремя равными платежами. По второй схеме банка (группа 2) сумма задолженности в конце каждого месяца возрастает на 10 %, а затем уменьшается на сумму, оплаченную клиентом. Суммы, оплачиваемые в конце каждого месяца, выбираются так, дабы в итоге сумма задолженности каждый месяц уменьшалась равномерно, то есть на одну и ту же величину. Какую схему мне выгоднее выбрать?» [4] Класс можно разбить на 2 группы, каждая решает задачу и представляет результаты своей работы в виде таблицы.

Представленные приемы исключительно небольшая доля всех тех приемов, которые применяются на уроках. В условиях быстро модифицирующихся реалий педагоги и учащиеся должны быть готовыми к новым запросам современности.

Курсы ориентируют учителей улучшить своё педагогическое мастерство в контексте обновления образовательной программы для математиков и внедрения системы критериального оценивания. «Поэтому ученики обязаны обучаться тому, как адаптировать свои знания к всякий ситуации и иметь право решать всевозможные непростые задачи, с которыми им возможно, придётся встретиться в будущем».

Список использованных источников

1. Государственный общеобязательный стандарт образования Республики Казахстан. Начальное образование. Основное среднее образование. Общее среднее образование. Основные положения. — Астана, 2018.
2. Материалы к разработке национального стандарта среднего общего образования Республики Казахстан. — Алматы, 2014.
3. Обучение навыкам критического мышления. Международная издательская группа Continuum. - М. Лейсестер, 2010 г.
4. Математическая грамотность. Часть 1. – Алматы, 2017.

ӘОЖ 37.02

КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ОЮ-ӨРНЕК ӨНЕРІН ОҚУШЫЛАРҒА ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Тұрарбекова Д.Қ., А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті 4 курс, 6В01407 – Кәсіптік оқыту, көркем еңбек және жобалау

Абдимоминова Д.К., аға оқытушы,педагогикалық ғылымдар магистрі, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Мақалада көркем еңбек сабағында оқушыларда кәсіби құзыреттіліктерді көркем бұйым жасату арқылы қалыптастыру мәселесі қарастырылған.Білім беруде кәсіби құзыреттілікке ие оқушы қалыптастыру және дамыту маңызды міндет болып табылады. Түрлі кәсіби құзыреттіліктерге талдау жасалынып, осы мәселе төнірегінде көркем еңбк сабақтарында мұғалім оқушы бойында түрлі бұйымдар жоспарлау мен өңдеуде қандай құзыреттіліктер дамытатындығы жайлы қарастырылған.

Зерттеудің көкейкестілігі. Қазіргі уақытта мемлекеттің отыз өркениетті ел санатына енуі және төртінші өнеркәсіптік революция дәуірі жағдайында ұлттық, рухани және материалдық ресурстардың негізін зерттеу, оларды тиімді жүзеге асыру мәселелері ерекше өзекті болып отыр. Ал бұл мәдениетті дамытуды, оның қалыптасуы мен дамуындағы жетістіктер мен озық дәстүрлерді, ұлттық тәжірибені ұрпаққа жеткізуді талап етеді. Оның үстіне қазіргі бәсекелестік заманда бәсекеге қабілеттілікті арттыратын қасиеттердің бірі – шығармашылық, оның ішінде көркем шығармашылық.

Яғни, шығармашылық – адамдық-тұлғалық, интеллектуалдық-ойлау, терең сана, кең білімділік, жан-жақты шеберлік, бәсекеге қабілеттіліктің негізін құрайтын жоғары мәдени қасиеттер, ал көркемдік-шығармашылық – эстетикалық, этикалық, руханилық, рухани-адамгершілік қасиеттерді қамтитын қоғам құруға үлес қосу сапасы жатады.

«Көркем еңбек» пәні шығармашылық дағдыларды дамыту үшін айтарлықтай мүмкіндіктерге ие, олардың ішінде практикалық маңыздылығының жоғары деңгейін, оқу процесіндегі оқу әрекетінің түрлерінің алуан түрлілігін, алынған білім мен дағдыларды практикада қолдану мүмкіндігін атап өту керек.

Мектеп оқушыларының өмірге деген қызығушылықтары жан-жақты, осы жаста болашақ тұлғаның ерекшеліктері қалыптаса бастайды, сондықтан өз халқының шығармашылығы мен дәстүрлеріне тұрақты қызығушылықты қалыптастыру маңызды.

Көпұлтты өлкеде жан-жақты дамыған тұлғаны қалыптастырудың тиімділігін арттырудың әдіс-тәсілдерін жасауда ғасырлар, тіпті мыңжылдықтар бойы жинақталған сан ұрпақтың тәжірибесін көрсететін халық қолданбалы өнерінің маңызы зор. Сәндік-қолданбалы өнер бұл халықтық ұлттық көркем мәдениеттің бөлшегі болып табылады.Ұжымдық шығармашылықтың бай тәжірибесін, атадан балаға дарыған ұрпақтың даналығы мен талантын бойына сіңірген ұлттық-көркем мәдениет шығармашылыққа кең жол ашады, олардың өмірін рухани бай етеді.

Сәндік қолданбалы өнер дәстүрлеріне қызығушылықтарын қалыптастыру үшін халық өнерінің сабақтастығына көңіл бөлуге және оқушылардың тарихи өзіндік санасын дамытуға мүмкіндік береді. Яғни, көркем еңбек сабағында балаларды сәндік-қолданбалы өнер әлемімен таныстыру, қолөнерді жаңғыртуға бағытталған шығармашылық көзқарасын қалыптастыру қажет.

Оқыту үрдісінде сәндік-қолданбалы өнердің аясында ою-өрнек қолданудың жеткіліксіз пайдаланылуы, сәндік-қолданбалы өнер дәстүрлеріне қызығушылықтың мақсатты түрде қалыптаспауы және қажетті педагогикалық жағдайлар біздің зерттеуіміздің өзектілігін анықтайды.

Бұл тақырыптың өзектілігі күмән тудырмайды, өйткені сыныпта оқушыларды халық қолданбалы өнерінің әртүрлі түрлерімен таныстыру оларды халық дәстүрімен таныстыруға, эстетикалық және адамгершілік тәрбиесінің негізін қалауға көмектеседі.

Білім беру нәтижелеріне қол жеткізуге бағдарлану жалпы білім берудің мемлекеттік білім беру стандартының талаптарының бірі болып табылады.

Заманауи білім беруде айтарлықтай нәтиже тек білімді жинақтау емес, оқу-тәрбие процесінде оқушылардың тұлғалық дамуы болып табылады. Сонымен қатар жеке тұлғаның дамуын дұрыс диагностикалау, сондай-ақ білім сапасын бақылау мәселесі өзекті болып табылады мұнда параметрлердің бірі студенттердің жеке білім беру нәтижелерін қалыптастыру болып табылады. Шынында да, адамның жеке басының белгілі бір қасиеттерін дамытып, оқуға деген оң немесе теріс көзқарасты қалыптастыратын – білім.

Білім мен тәрбие адамның білімін, іскерлігін, дағдысын қалыптастырады. Сол арқылы оқушылар қоршаған әлем туралы көптеген жаңа және қызықты нәрселерді біледі. Жалпы орта білім беретін мектептердің ұлттық деңгейдегі мақсаты-келешек ұрпақты заман талабына сай интелектуалды,елжанды азамат етіп тәрбиелеу.

Қазақстандықтар «ұлттың салт-дәстүрін, тілі мен өнерін, музыкасын, әдебиетін, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухын сақтауы тиіс» екенін ескерсек, ендеше мектеп оқушыларын ою-өрнек өнерін мектеп қабырғасында үйрету арқылы көркемдік-сәндік бағыттағы қолданбалы өнердің қыр-сырларын меңгерту және ұлттық өнерге деген шығармашылық қабілеттерін дамыту мәселесін зерттеу қажеттілігі арта түсуде [1, 41б].

Шынында да, ұлттық ою-өрнек мазмұны мен табиғатын эмоционалды жағымды қабылдау барысында сезім, ойлау, есте сақтау және берілген интуитивтік ойларға шоғырлану, оның адамгершілік-тұлғалық, көркемдік-эстетикалық қасиеттері, интеллектуалдық-шығармашылық қабілеттері дамиды, оның шығармашылық ой- өрісі кеңейеді. Ал бұл олардың бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттырады.

Дегенменде ғылыми-теориялық жағынан негізделген нақты әдістемелік мазмұны әлі де болса тапшы.Сондықтан осы жоғарыда айтып өткен мәселелер кеңірек зерттеулер жүргізу керек екенін және де өзекті мәселе екенін дәлелдейтін жағдай.

Қолөнер қазақ халқының ежелден ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға жалғасып келе жатқан өшпес мұрасы.Халықтың әлеуметтік-мәдени өмірінде қолөнердің алатын орны

қаншалықты биік екеніне сенсеңіз, бұл әдемілік пен әсемдік әлемінің, оның ішінде қолөнердің аясын кеңейтетін ою-өрнек. [2, 57б].

Ою-өрнек сөздердің мағынасы бірегей десек те болады. Рельефтік өрнек деп екі затты ойып кесіп алуды немесе ойып қиып алып қиюдастыруды айтады. Ал түрлі киім бұйымдарына, түскизге, қолөнер бұйымдарындағы кестеленген бедерлер, сондай-ақ тоқылған төсеніштерде, қоржындарда және дорбаларда т.б. әртүрлі геометриялық бедерлерді өрнек дейді. Өрнекті тасқа немесе ағашқа кесіп, күйдіріп, қашап салып, бояуға болады. Сонымен, «ою» және «өрнек» сөздері біріктіріліп, латын тілінен аударғанда «орнамент» дегенді білдіреді. Бұл сөз көптеген халықтардың тілінде, мағынасы сәндеу немесе әсемдеу деген ұғымды білдіретін термин.

Қазақ ою-өрнегі – ғасырлар бойы дамып келе жатқан өнер туындысы. Халқымыз қандай қолөнер бұйымдарын жасаса да, ою-өрнектердің өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, белгілі бір ретпен орналасатынын көреміз. Көне оюлардағы элементтер құстардың, гүлдердің, жануарлардың сыртқы бейнесін бейнелейтіні белгілі [3, 21б].

Ою-өрнек өнерін оқушыларға көркем еңбек пәні аясында үйретудің бастапқы мүмкіндіктерін талдай келе сонымен қатар қазақтың ұлттық ою-өрнектерін сабақта жасау арқылы оқушылардың дағды-қабілеттерін арттыруда оқытудың бастапқы іске асырылатын мақсаттарын атап өтуге болады немесе төмендегі мақсаттарға қол жеткізуге болады:

- оқушы бағдарламада берілген тапсырмаларды меңгеріп, өз бетінше орындай алады;
- қазіргі заманға шығармашылық ізденіспен жаңа міндет
- талаптарға сай сапалы жасай алу;
- теориялық білімді практикада қолдану;
- әзірленген үлгілерді технологиялық реттілікте қолдана білу;
- оқушының бойында эстетикалық талғамды қалыптастыру.
- сәндік-қолданбалы өнерде кеңінен қолданылатын халық өнерінің, сәндік-қолданбалы өнердің қайнар көзі, қоғамның рухани және материалдық өміріндегі маңызын ашу;
- халқымыздың сәндік-қолданбалы өнерінен рухани ләззат алумен қатар, оқушылардың мамандыққа деген қызығушылығын қалыптастыру;
- жастарды кесте-көрпе тігу, құрақ құрау өнеріне баулу, сұлулық құндылықтарын бойына сіңіру;
- сапалы жұмыс жасауға үйрету;
- ою-өрнекпен бұйымдар әсемдеу арқылы еңбек нәтижесінен әсемдікті көре білуге үйрете отырып, саналы тәртіп пен мінез-құлыққа тәрбиелеу;
- шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- еңбектік мәдениетін қалыптастыру.

Сонымен қатар, жоғарыда айтқанымыздай, ұстаздар, оқушылар мен ата-аналар арасында жүйелі байланыс, мәдениет ошақтары мен отбасы тығыз байланыста болғанда ғана қазақтың ою-өрнектері арқылы оқушылардың қабілетін арттыру мүмкіндігі жоғары болмақ. Мектептегі көркем еңбек сабағында оқушылардың дүниетанымы мен ойлау деңгейін дамыту, көркем шығармашылық, белсенділік, жақсы қасиеттерді қалыптастырады.

Қорытындылай келе бір сөзбен айтқанда, ою-өрнек –әсемдік, дәлдік, есеп, теңдік, салмақтылық, үйлесім, жарасымдылық, көрік, өнер, зерделілік, жылулық, сұлулық, ойлылық, зерек, зерек, шабыт, қуаныш, ептілік, іскерлік, шеберлік, икемділік, дәлдікке баули отырып тәрбиелейді.

Ұлттық ою-өрнектердің танымдық мәні мен үйретудің әдістемелік әдіс-тәсілдерін аша отырып, мынадай қорытындыға келуге болады;

1. Ежелгі ата-бабаларымыздың күнделікті өмірі табиғатпен, мал шаруашылығымен байланысты болғандықтан, ою-өрнектерінде жануарлар мен құстар сияқты табиғат құбылыстарына қатысты элементтерді жиі пайдаланған.

2. Көне әшекейлер мен ою-өрнектер ақпаратты тасымалдаушы рөлін атқарған.

3. Ою-өрнектердің танымдық құндылығы жағымды эмоцияларға негізделген. Мұндай ою-өрнектердің тәрбиелік мәні өте зор.

4. Жасалатын бұйымдарға ұлттық ою-өрнектер қолдану рухани-эстетикалық қызмет атқарады.

Өнер мен қолөнерге деген сүйіспеншілік бұл сұлулыққа құмарлықтың жиынтығы. Ою оя білген адамның жүрегі жылы, ойы өткір болады деген қазақ атамыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Арғынбаев Х. Қазақ халқының қолөнері. [Мәтін]: Алматы: Өнер, 1987. 121-бет.

2.Тауипбаева А. Т., Абдихайымова Г. Т. Орта мектептегі технология сабағында қазақтың ұлттық қол өнерін пайдалану ерекшеліктері [Мәтін]:мақала/ Молодой ученый. - 2015. - №7.2. -57-60бет.

3.Өмірбекова М.Ш. «Энциклопедия» Қазақтың ою-өрнектері. [Мәтін]: – Алматы: «Алматыкітап» ААҚ, 2003.-284 бет.

ӘОЖ 81-26

АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІН САЛЫСТЫРУ

Хасенова Ә., 2 курс, 7М02301 – қазақ филологиясы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Досова А.Т., филология ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Мақалада автор тілдің лексикасын зерттеудің лингвомәдениеттану аспектісін қарастырады. Бұл мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерді талдауға арналған. Осы халықтардың лингвомәдени өмір салтын білдіру құралы ретінде қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің ерекшеліктеріне мысал келтірілген.

Автор осы халықтардың жалпыадамзаттық және этномәдени құндылықтарына қатысты ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерін салыстырады. Сондай-ақ, автор оқу пәндерін оқыту үдерісінде мақал-мәтелдер қолдану қажеттігін атап көрсетеді.

Кез-келген халықтың менталитеті, тұрмыс-салты, халық психологиясы мен оның тарихы мен мәдениеті, туған өлке табиғаты мен құбылыстары тілде сөздер ретінде бейнеленеді, және ол сөздер сол тілдің сөздік құрамының қатарын құрайды.

Біздің жерімізде әртүрлі халықтар тұрады. Әр халықтың өз тілі, діні, жазба әдебиеті, ауыз әдебиеті бар. Тіл – өз ойыңды жеткізудің тиімді құралы. Ал тіл – адамның түсіну құралы ғана емес, атадан балаға мұра болып қалған өмір тәжірибесін, өнер-білімді жеткізу құралы болып саналады.

Түрлі ұлт өкілдері айналадағы қоршаған әлемді әр қалай қабылдайды, сәйкесінше олардың сөздік қоры, мақал-мәтелдері түрленіп келеді. Түрлі халықтар мақал-мәтелдерінде

тек сол халықтың өзіне ғана тән арнайы ерекшеліктері бар болғанымен, олардың арасында бір-біріне ұқсас келетін мақал-мәтелдерді де кездестіруге болады. Әр түрлі халықтардың мақал-мәтелдерін салыстырмалы түрде зерттеу арқылы халықтың қайталанбас ерекшеліктері мен тілдердің өзіндік реңін анықтауға септігін тигізеді [1, 9 б.].

Рухани байлығымыз тіл арқылы жасалады, беріледі. Ауыз әдебиеті – халқымыздың асыл және бай мұрасы. Қазақ және ағылшын тілдерінің мақал-мәтелдері тек образ арқылы ғана ерекшеленсе, кейде мағынасы жағынан ұқсас болып келеді. Мақал-мәтелдерді бірнеше тілде білу сабақта да пайдалы болады. Олар да әртүрлі тарихи жағдайларда жасалғанмен, адамдардың армандары мен мақсаттарын көрсетеді. Сондықтан қай тілде болмасын мақал-мәтелдерді оқып, үйрену керек. Өйткені тіл өзгерсе де, сөз өзгерсе де, мақалдың мағынасы өзгермейді. Бірақ, ең алдымен, өз ана тілімізді, өз халқының рухани байлығын білуіміз керек. Сабақта мақал-мәтелдерді тек ағылшын тілінде ғана емес, қазақ және орыс тілдерінде де мысал ретінде пайдалануға болады.

Әр сабақта тиянақты, сапалы дайындалу күнделікті тәрбие жұмысымен қатар жүргізілуі керек. Ауыз әдебиетін құрметтеуге, сүюге, сөз өнерінің қазынасын меңгеруге, шешен сөйлеуге, оны пайдалана білуге мақал-мәтелдер тәрбиелейтіні сөзсіз.

Мақал-мәтелдер мен жаттаған өлеңдер студенттердің өткен тақырыпты меңгеруіне, ізденімпаздық қабілеттерін дамытып, екі тілді меңгеруге ынтасын арттырады.

Мысалы, белгілі бір грамматикалық тақырыпты өту барысында, жаттығулармен бірге үйге тапсырма ретінде мақал-мәтелдер беріп, қолдану жолдарын түсіндіріп, қазақ тіліне аударсаңыз, бұл түсіндірілген грамматикалық тақырып бойынша жұмысты пысықтайды және тәрбиелік мәнін арттырады [1, 14 б.].

Бүгінгі күннің басты міндеті – шетел тілін үйрену үдерісін белсендіру, сөйлеуді дамытуға арналған жаттығулар жасау, жаңа әдіс-тәсілдерді енгізу.

Соңғы жиырма жылда елімізде халықаралық саяси, экономикалық және мәдени байланыстардың дамып, нығаюы және еліміздің әлемдік қауымдастыққа енуі шет тілдеріне қатысты білім беру саясатына көптеген өзгерістер әкелді. Қазіргі уақытта жаһандану процесі жүріп жатыр, яғни әлемдік білім беру кеңістігіне ену процесі жүріп жатыр. Білім беру реформасы Қазақстанның нақты бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етудің маңызды құралдарының бірі болып табылады. Бізге экономикалық және әлеуметтік қажеттіліктерді қанағаттандыратын заманауи білім беру жүйесі қажет [2, 32 б.].

Жоғары нәтижеге жету үшін болашақ ұрпағымыз шығармашыл, мәдениетті, жоғары білімді болуы шарт. Дамыған адам болса тек мықты біліммен қаруланып қана қоймай, заманауи талаптарға сай бірнеше шетел тілдерін меңгеруі қажет.

Бүгінде шетел, әсіресе ағылшын тіліне сұраныс артып келеді. Ол әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-техникалық және жалпы мәдени прогрестің қозғаушы күші болып табылады. Бұл шетел тілдерін оқыту деңгейінің жоғарылағанын көрсетеді. ЮНЕСКО XXI ғасырды көптілділік ғасыры деп атады. Шынымен, болашақ ұрпағымыз тек ана тілін ғана емес, бірнеше шет тілдерін де білетін болады. Шет тілін кешенді оқытуда оқу үдерісі қызықты, ыңғайлы және ұтымды болуы үшін біз екі тілді (қазақ, ағылшын) пайдалануды ұсынамыз.

Мақаланың негізгі мәселелері: шетел тілін жан-жақты білу, балалардың сөздік қорын байыту және шетел тілінде мақал-мәтелдерді қолдану дағдыларын қалыптастыру, оларды күнделікті қолдану. «Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы», – дейді Әл-Фараби. Яғни, балаларға 2 тілде мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәнін түсіндіру маңызды мәселелердің бірі.

Мақал-мәтелдер – халық ғасырлар бойы жасап, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан ауыз әдебиетінің ең бай саласы.

«Мақал-мәтел – сөз мәйегі», «Мақал – сөз мұнарасы» демекші, қазақ ауыз әдебиетінің асыл жанрын жоғары бағалаған [3, 10 б.]..

Жас ұрпақты тәрбиелеудің мәнін, оның қиындығы мен қуанышын, нәтижесін халық қашанда жақсы білген. Осы тұрғыдан алғанда ауыз әдебиетінің шағын жанрларының бірі – мақал-мәтелдердің баланың ой-өрісін, дүниетанымын, қиялын, тілін, білімін дамытуда маңызы зор.

Мақал-мәтелдер – халықтың көп жылғы тәжірибесімен жинақталған даналықтың жемісі. Мақал-мәтелдер ұрпақтан-ұрпаққа даналық сөз, даналық ой ретінде мұра болып қалған отбасының үлкен қазынасы. Тоқсан ауыз сөз халықтың өмір тәжірибесінен, ақыл-ойының кенінен шыққан.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мақал-мәтелдерге мынадай түсініктеме берілген: мақал – үлгі-өнеге ретінде айтылатын жалпы халықтық нақыл сөз; мақал деп қысқа, образды, ұйқасты, тұжырымды нақыл сөзді айтамыз [4, б. 102]. Мәтел – тұжырымды. Бейнелі әрі ықшам нақыл сөз [4, б. 168].

Мақал-мәтелдердің эпостармен салыстырғандағы ерекшелігі олардың көлемінің шағындығы, мазмұнының кеңдігі, тілінің өткірлігі, мағынасының тереңдігі. Және бұл барлық адамдар үшін тиімді, жағымды және ұтымды.

Мақал-мәтелдер кез келген халықтың жан дүниесінің, мінез-құлқының, тұрмыс-тіршілігінің көрінісі; Бұл халықтың сөздік қорының молдығының белгісі ғана емес, оның құны уақыт өткен сайын арта түспесе, құнды қазына екенін де аңғартады. Қай халықтың болмасын даналығы мен рухы осы халықтың нақыл сөздерінен айқын көрінетіні бұрыннан белгілі. Басқа тілдегі мақал-мәтелдерді білу, түсіну тілді меңгерумен қатар, басқа адамдардың ойын, мінез-құлқын түсінуге де ықпал етеді. Мақал-мәтелдер – тіліміздің байытатын халықтың асыл қазынасы. Оның қоғам үшін көптеген пайдасы мен рөлдері бар. Осы тілдердегі мақал-мәтелдерді жаттау арқылы студенттердің тәжірибелік дағдыларын дамыту әдісі шетел тілін меңгеруде белгілі нәтижелер көрсетті.

Олай болса, ағылшын тілі сабағында ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдерді қазақ тіліне аударып, мағынасы бір, тіпті мағынасы бірдей қазақ және орыс мақал-мәтелдерімен салыстыра отырып, шет тілін меңгерген дұрыс.

Қай елдің мақал-мәтелдерін алсақ та, бәрінің басты қасиеті – тәрбиелік мәні. Ағылшын тілінде мақал-мәтелдерді оқыту негізінде студенттерді ағылшын халқының сан ғасырлық өмір тәжірибесімен, әлеуметтік, этикалық-эстетикалық көзқарастарымен, дүниетанымдарымен таныстырып қана қоймай, ең бастысы осы мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәнін түсіндіре отырып, сөздік қорын байытамыз.

Ағылшын тілінен қазақ тіліне аударуда қиындықтар туындайтыны сөзсіз. Аудару кезінде белгілі бір тілдің мазмұнын басқа тілді пайдалана отырып мүмкіндігінше дәл жеткізу, ағылшын тіліндегі мақал-мәтелді немесе нақыл сөздерді түсіну, оны ана тілінде және керісінше түсіндіре білу міндеті қойылады. Екі тілдегі мақал-мәтелдердегі мағыналық реңктердегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды түсіну ағылшын тілін үйренуде үлкен көмек болады. Кейде ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерінде сәйкессіздіктер мен қарама-қайшылықтар кездеседі. Мысалы, ағылшын тілінде: «Stiks and stones may break my bones, but words will never hurt me» (сс а. Таяқтар мен тастар менің сүйектерімді сындырады, бірақ сөз мені ренжіте алмайды).

1. Ағылшын, қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдер жеке тақырыптар бойынша сараланды;

а) Адам және оның қасиеті;
ә) Еңбек және кәсіп;
б) Ғылым-білім. т.б.
2. Мақал-мәтелдер мағыналарына қарай сараланды;
а) Мақал-мәтелдердің екі тілде сөздік баламасының әр түрлі мағыналарының бірдей болуы;
ә) Мақал-мәтелдердің екі тілде сөздік баламасының дәл келуі;
Мысалы: Білім – қуат. Knowledge is power. Бұл мәтелде 2 тілдегі сөздік баламасы және де мағынасы дәл келіп тұр. Бұл синонимикалық мәтелдер, яғни аудару барысында тікелей аудару арқылы аударылған, мағыналары да, сөздері де бірдей. Мұндай ұқсас мақал-мәтелдерді шет тіл меңгеруде қолдану өте қолайлы.
Екінші мысал: Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді.One drop of poison spoils the whole tun of wine.Мына мәтелде 2 тілдегі сөздік баламасы әр түрлі, бірақ мағынасы бір.АДАМ және ОНЫҢ ҚАСИЕТІ. HUMAN BEING and HUMAN NATURE
1) Every country has its customs- Әр елдің салты басқа, иттері қара қасқа.
2) Сырты жалтырауықтың іші қалтырауық.
Appearences are deceptive – never judge from appearence.
3) Сиыр баласын торпағым дер, қарға баласын аппағым дер.
Every cook praises his own broth.
4) Мысқалы аз, бірақ қымбат.
A little body often harbours a great soul.
5. Two heads better one –Екі кісі бір кісінің тәңірісі.
6.If you run after two hares, you will catch neither -Екі кеменің басын ұстаған суға кетеді.
7.There is no smoke without fire –Жел болмаса, шөптің басы қозғалмайды.
8.There are spots even on the sun –Төрт аяқты мал да сүрінеді.
9.Tastes differ –Әркімнің өз талғамы бар.
10.All is well that ends well – Басы қатты болса, аяғы тәтті болады. 10.Bad news flies fast –Жамандық жерде жатпайды.
11.We shall see what we shall see –Көргеніңнен көрмегенің көп
12.Who keeps company with the wolves will learn to howl –Жолдасына қарап, кісіні білерсің.
13.Better late that never –Ештен кеш жақсы.
14.All is not that glitters– Жылтыраған бәрі алтын емес.
ЕҢБЕК пен КӘСІП туралы
WORK. LABOUR
1) Іске уақыт, ермекке сағат.
Business before pleasure.
2) Еңбек түбі – қуаныш.
The end crowns the work.
3) Қыс арбаңды сайла, жаз шанаңды сайла.
After dinner comes the reconing.
4) Тамшы тама берсе тас жарады.
Little strokes fell great oaks.
5.As you have made you bed, so you must lie on it –Неексең, соны орасын.
6.Rome was not built in a day -Еңбегіне қарай өнбегі.
7.Dont count your chickens before they are hatched – Балапанды күзде санайды
ДОСТЫҚ туралы

FRIENDLINESS
1) Досыңды қиналғанда бір сына,
Қуанғанда бір сына.
A friend in need is friend indeed.
2) Жүз сомың болғанша, жүз досың болсын.
A friend in court is better than a penny in purse.
3) Жаңа дос жаныңда жүргенде, ескі дос есіңде жүрсін.
Old friends and old wine are best.
4) Ақымақ достан ақылды дұшпан артық.
Better an open enemy than a false friend.
ҒЫЛЫМ- БІЛІМ туралы
KNOWLEDGE and SCIENCE
1) Білім – қуат.
Knowledge is power.
2) Өмір бойы үйрен.
Live and learn.
3) Ақылды көндім десе, ақымақ жеңдім дейді.
The fool does think he is wise, but the wise man knows himself to be a fool.
4) Көргеніңді көңілге түй.
Learn wisdom by the follies of others.
5. A good name is better than riches –Жақсы сөз – жарым ырыс.
ДЕНСАУЛЫҚ туралы
HEALTH
1) Денсаулық – зор байлық.
Good health is above wealth
2) Демі бардың емі бар.
Take a hair of the dog that bit you.
3) Тазалық бар жерде денсаулық бар.
If each would sweep before his own door, he should have a clean city.
4) Кесел батпандап кіріп, мысқалдап шығады [5, 15 б.].

Мақал-мәтелдердің көркемдік және ырғақтық қасиетіне байланысты оларды есте сақтау өте оңай және оларды ағылшын және де басқа шет тілдерін оқытудың әртүрлі аспектілері үшін және кез келген басқа мақсатта иллюстрация ретінде пайдалануға болады.

Осы бейнелі мақал-мәтелдерді қолдану арқылы оқушылар халық даналығының мәнін тереңірек түсінеді. Мақал-мәтелдердің экспрессивті формасы оларды тез есте сақтауға мүмкіндік береді, бұл ағылшын және басқа да шет тілдегі мақал-мәтелдерінде кездесетін грамматикалық конструкцияларды бойына сіңіруге көмектеседі.

Екі тілдегі бір немесе төрт сөз тіркесінің мағыналарын салыстыру кез келген тақырыпта сөйлесуге мүмкіндік береді. Бұл қысқа мақал-мәтелдердің терең мағынасы оқушының ой-өрісін кеңейтіп, дамытумен ғана емес, тәрбиелік мәнімен де құнды. Мақал-мәтелдердің мағыналық ауқымы кең болғандықтан, оларды мектеп оқушыларымен, студенттермен жұмыс жасауда ғана емес, тілді өз бетінше меңгеруге бел буғандар үшін де қолдануға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Албытова Н. Қазақ балалар фольклор арқылы бастауыш мектеп оқушыларының дүниетанымын қалыптастыру. – А., 1999.

2. Ахметова С.Г. Английские пословицы и поговорки и их эквиваленты в русском и казахском языках: Пармеологический словарь. – А., 1989.
3. Әлімбаев М. Халық – ғажап тәлімгер. – А., 1994
4. Дубравин М. Английские и русские пословицы и поговорки в иллюстрациях. – М.: Просвещение, 1995.
5. Қазақ мақал-мәтелдері. Құрастырған: Ж. Дәуренбеков - А., 2001.
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 7 том. – Алматы: Ғылым, 1983.
7. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан өз дамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында. – Астана: Елорда, 2006.
8. https://45minut.biz/?p=135598

УДК 37.018.43

МЕКТЕПТЕ ИНФОРМАТИКАНЫ ОҚЫТУДА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ДАМЫТУ

Шакиева А.С., 4 курс студенті, 5В011100 – Информатика мамандығы, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Ерсултанова З.С., ФМЦТ кафедрасының қауымдастырылған профессоры, техника ғылымдарының кандидаты, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Мақалада мектепте қашақтықтан оқыту технологиясын қолдану жайында сөз болады. Авторлар қашықтықтан оқыту формасы орта мектеп үшін оқушылардың жан-жақты дайындығын, соның ішінде емтиханға дайындықты, бітіру және түсу емтихандарына дайындық курстарында оқу үшін өте жақсы қосымша бола алатынын айтады. Қашықтықтан оқыту жүйесінің басымдық және кемшілік жақтары ашылды. Қашықтықтан оқыту құралдарына шолу жасалады.

Қазіргі таңда білім берудің «қашықтықтан оқыту» деп аталатын жаңа түрі туралы қызу талқылануда. Сондай-ақ бұл форманы «XXI ғасырдағы білім беру жүйесі» деп жиі атайды. Бұрын негізгі екпін технология саласына, әртүрлі салалар мен бағыттардағы адам қызметіне қатысты мәселелерді жақсарту немесе оңтайландыру үшін техникалық құралдарды әзірлеуге берілді. Әрине, бұл үлес сақталды, өйткені күн сайын жаңа технологиялар пайда болады, бірақ олардың жаңалығы, негізінен, қолданыстағы технологияларды жаңғыртуда. Қазіргі уақытта басты назар ақпарат саласына шоғырланған, яғни ақпаратпен жұмыс істеу процестері және оны технологияның көмегімен шоғырландыру, сондықтан бұл кезең «телекоммуникация» деп аталады. Бұл коммуникация және әртүрлі типтегі ақпарат пен білім саласы. Бұл осы тақырыпты зерттеудің өзектілігі болып табылады [1, 168 б.].

Осы технологиялар арқылы «қашықтықтан оқыту жүйесі» деп аталатын жүйе жүзеге асырылады. Жүйелілік тұрғысынан ол адамзаттың білімге деген қажеттіліктеріне барынша барабар және икемді жауап беріп, еліміздің әрбір азаматының білім алуға конституциялық құқығын жүзеге асыруды қамтамасыз ете алады. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, қашықтықтан оқыту өзін әртүрлі профильдегі мамандардың жоғары біліктілік деңгейін

оқытудың және үздіксіз қолдаудың ең тиімді жүйесі ретінде көрсете алады деп қорытынды жасауға болады.

Интернет желісінің хаттамаларын пайдалана отырып қашықтықтан оқыту, әсіресе мектепте оқу қиын немесе емтихан тапсыру үшін тереңдетілген дайындық талап етілетін жерде тұратын балалар үшін білім беру қызметін ұсыну мүмкіндігін айтарлықтай кеңейтеді. Демек, қашықтықтан оқыту формасы орта мектеп үшін оқушылардың жан-жақты дайындығын, соның ішінде емтиханға дайындықты, бітіру және түсу емтихандарына дайындық курстарында оқуды алу үшін өте жақсы нұсқа немесе қосымша бола алады.

Оқу құралдары мен ғылыми мақалалардың көптеген авторлары қашықтықтан оқытудың келесі сипаттамаларын ажыратады: модульділік, икемділік, мұғалімнің жаңа рөлі, информатика тиімділік, білім беру сапасын ерекше бақылау. Осылайша, қашықтықтан оқыту білім алушыларға жеткілікті уақыт пен күш үнемдеуге және өз болашағы үшін жауапкершілік сезімін қалыптастыруға және оған ерекше оқу траекториясын құруға көмектеседі, бұл, әрине, оқу сапасына жағымды әсер етеді.

Қашықтықтан оқыту және білім беру – бұл оқытуды сапалы және қол жетімді етуге мүмкіндік беретін заманауи технология. Бұл жаңа мыңжылдықтың білімі, компьютерді оқыту құралы, интернет және білім беру ортасы ретінде қолданумен тығыз байланысты. Қашықтықтан оқыту технологиялары білім беру орталықтарынан әртүрлі себептермен, денсаулығына, өмір салтының ерекшеліктеріне, аумақтық қашықтығына байланысты ажыратылғандарға толыққанды білім алуға мүмкіндік береді [2,208 б.].

Қашықтықтан оқыту - білім алушыларға зерттелетін материалдың негізгі көлемін жеткізуді, білім алушылардың интерактивті өзара іс-қимылын қамтамасыз ететін ақпараттық технологиялар жиынтығы және оқу процесінде, оқушыларға оқытылатын оқу материалын игеру бойынша, сондай-ақ оқу процесінде өз бетінше жұмыс істеу мүмкіндігін беру» .

Қашықтықтан оқыту кезіндегі оқу процесі оқу процесін дәстүрлі ұйымдастырудың барлық негізгі нысандарын қамтиды: дәрістер, семинарлар және практикалық сабақтар, зертханалық практикум, бақылау жүйесі, оқушылардың зерттеу және өзіндік жұмысы.

Оқу процесін ұйымдастырудың барлық осы формалары білім алушылардың тәуелсіз танымдық іс-әрекетін оқытудың басқа әдістері мен формаларымен икемді үйлестіруге мүмкіндік береді.

Мектепте қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру дәстүрлі үлгіге негізделген:

–Оқушылар мұғаліммен байланысады;

–Мұғалімнің нұсқауларын орындау;

–Сұрақ қою;

–Мұғалімнің сұрақтарына жауап беру.

Қашықтықтан оқытуды енгізу білім алушылардың оқытылатын материалды меңгеруін бақылаудағы жүйкесін төмендетеді. Мұғалімнен қорқу, шектен тыс толқу кейбір оқушыларға өз білімін толық көрсетуге мүмкіндік бермейтіні белгілі. Нәтижесінде бағалаудың субъективті факторы жойылады. Топтың әсерінен туындаған психологиялық әсер де жойылады.

Мектепте информатиканы оқытуда қашықтықтан оқытудың әдістемелері, нысандары ретінде келесілер қолданылады:

–**Презентация** – бір жүйеде ұйымдастырылған компьютерлік анимацияның, графиканың, бейненің, музыканың және дыбыстық сериялардың жаңа бір түрін ұсыну. Әдетте, презентацияда ақпаратты ыңғайлы қабылдау үшін ұйымдастырылған сюжет, сценарий және құрылым бар.

–**Электрондық оқу құралы** – ол сабақтарда да, үйде оқушылардың өзін-өзі дайындау үшін де қолданылады. Оқу-танымдық белсенділікті жандандырады және ұсынылған материалды мұғалімнің көмегінсіз өз бетінше зерделеуге мүмкіндік береді.

–**Flash анимация** – жылжымалы суреттер, схемалар, қолтаңбалар және дикторлық мәтін көмегімен зерттелетін материалдың фрагменті көрсетілген шағын оқу ролигі.

–**Тест** – білімді игеру деңгейін, белгілі бір психологиялық қасиеттердің, қабілеттердің, жеке қасиеттердің даму дәрежесін өлшеуге мүмкіндік беретін тапсырмалар жүйесі. Тестілерді пайдалану оқыту процесіне уақытылы түзету жұмыстарын енгізуге, оқыту сапасын дұрыс бағалауға және басқаруға мүмкіндік береді.

–**Тренажерлар** – дидактикалық ойындар тренажерлер қайталау санын көбейтеді. Ынталандырып оқытады. Пәнге деген қызығушылықты арттыру және т. Б. [3, 29 б.].

Көріп отырғанымыздай, қашықтықтан оқытудың барлық дерлік түрлері пәнге деген қызығушылықты арттырады, ақыл-ой белсенділігін дамытады.

Бағдарламалық материалды игеру сапасын арттыруға ықпал етеді, оқу процесін қызықты және жарқын етуге көмектеседі, бұл, әрине, оқушылардың танымдық белсенділігі мен оқу мотивациясын дамытуға ықпал етеді.

Процесс жалықтырмайды, әртүрлі, шығармашылық болады. Сабақтың эмоционалды фоны неғұрлым қолайлы болады, бұл оқу іс-әрекеті үшін өте маңызды.

Электрондық бақылау жүйесі білімді игеру деңгейін ғана емес, сонымен қатар белгілі бір қабілеттердің, психологиялық қасиеттердің, жеке қасиеттердің даму дәрежесін де өлшеуге мүмкіндік береді. Бұл оқыту процесін уақтылы түзетуге және оқыту сапасын сенімді бағалауға және басқаруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда келтірілген тізімнен көріп отырғанымыздай, іс жүзінде таралған дайын жүйелердің саны өте әсерлі.

Қашықтықтан оқыту жүйелерінің мүмкін нұсқаларын іздеуден кейін әртүрлі ұйымдар практикада оқу процесін ұйымдастыруда қолданылатын көптеген бағдарламалық құралдар анықталды. Ең көп таралғандары:

а. Skype,
б. Microsoft Lync,
в. TrueConf Server,
г. OpenMeetings,
д. DimDim,
е. WebTutor,
ж. eFront,
з. REDCLASS Learning,
и. Moodle,
к. Google Classroom
л. eLearning.

Бұл платформалар кез-келген оқу орнының мұғалімдері мен білім алушыларға жаңа құралдар мен әдістерді ұсына отырып, ресми білім беруді оңтайландыру үшін икемді және ыңғайлы ортаны қамтитын виртуалды сыныптар құруға мүмкіндік береді [4,144 б.].

Қашықтықтан оқытудың артықшылықтары:

- Әр оқушымен жеке жұмыс істеу мүмкіндігі.
- Күнделікті процестерді автоматтандыру.
- Жаңа технологияларды меңгеру мүмкіндігі.
- Ойын тапсырмалары.
- Неғұрлым өлшенген жұмыс қарқыны.

- Ыңғайлы жағдайда жұмыс істеу мүмкіндігі.
- Білімнің өзектілігі.
- Оқу материалдарының қолжетімділігі.

Қашықтықтан оқытудың кемшіліктері:

- Сандық технологияларды түсіну қажеттілігі.
- Жеке қарым-қатынастың болмауы.
- Оқушылардың ынтасымен жұмыс істеу қажеттілігі.
- Жұмыс уақыты мен бос уақыт арасындағы шекараның болмауы.

Жоғарыда айтылғандай, қашықтықтан оқыту білім алушылардың тәуелсіздігі мен өзін-өзі бақылауының дамуына ықпал етеді.[5, 82 б.], [6,46 б.]

Сонымен, қашықтықтан оқыту оқу үдерісін шығармашылыққа айналдырады, білім алушының өзін-өзі шығармашылықпен көрсетуіне жаңа мүмкіндіктер ашады. Мектептегі информатика пәні мұғалімінің қашықтықтан оқыту элементтерін қолдануы мектепте оқытуды тиімді етуге көмектесетінін көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдуллаев Д.А., Муцурова З.М. Организация дистанционного обучения в школе // МНКО. 2019. №3 (76). С. 167-169

2. Аминов И. Б. Эффективность инновационных технологий в преподавании информатики // Вопросы науки. 2018. №7 (19). С. 207- 209

3. Бердиева С. М. Использование инновационных технологий на уроках информатики // Наука, техника и образование. 2018. №10 (51). С. 28-31

4. Башмаков, А.И. Интеллектуальные информационные технологии [Текст]: учеб. Пособие / А.И. Башмаков, И.А. Башмаков. – М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2005. – 304 с.

5. Бухаркина, М. Ю. Теория и практика дистанционного обучения [Текст] / М. Ю. Бухаркина, М. В. Моисеева, Е. С. Полат. – М. : Академия, 2004. – 120 с.

6. Чайка К. В. Элементы дистанционного обучения при изучении информатики в школе // Достижения науки. 2017. №3 (16). С. 45-47

UDC 81

THE FUNCTIONING OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ELEMENTS OF COLOR DESIGNATION IN THE ENGLISH-LANGUAGE MEDIA DISCOURSE

Shamsutdinova Z. B., 7M01703 - Teacher training of a foreign language: two foreign languages, Institute of postgraduate education, South Kazakhstan State Pedagogical University, Shymkent, Kazakhstan

The study of these phraseological units will allow for comparative studies in other languages; in addition, the methodology used could be extrapolated to other areas of distribution; that is, comparing the results of phraseological units of mass media of their places of origin, their correlates can be searched in other contexts (political, academic, religious and others) which emphasizes the frequency of phraseological units in everyday use.

In modern society, we often encounter such concepts as «language», «action», «discourse», «knowledge», «consciousness», «society», which are closely interrelated, but a clear definition of these phenomena is hardly considered possible. This is the reason why we are talking about fundamental values that are part of certain disciplines or teachings. Thus, the theory of discourse is not an unambiguous phenomenon when trying to define it, since this category presupposes a certain ideological basis, focused both on the personal views of an individual and on the ideas that have developed within the framework of the whole linguistic culture. It is also important to note that this phenomenon provides for a personal point of view on the problem of definition and classification of discourse, which, in fact, is provided for by the phenomenon as such.

M. Lusher gives a rather metaphorical definition of the understanding of color, associating color with a spreading tree: dark tones (earth) rise from the roots to meet daylight. Further, when darkness and light interact, the spectral colors of the conditional tree trunk are formed, where each base color is split into shades, forming branches at the same time. All variants of red find their place on the lower branches, while purple is located in the crowns of the tree. All the shades between these two form the middle part of the tree [1]. This conclusion was supported and supplemented by Isaac Newton's research that white includes all visible colors of the spectrum. However, the average person is able to name about a dozen colors known to him, guided by mood and associations [2]. Here it becomes obvious that color belongs to a complex, multidimensional phenomenon, the study of which is of interest to various natural sciences and humanities disciplines. Currently, color is an object of study of natural sciences (physics, chemistry, biology), as well as psychology, psychophysiology, aesthetics, art history, philology, semiotics. The study of color is a complex task due to the fact that it includes a number of different systems, namely aesthetic, psychological, physiological, associative and symbolic. Thus, it is advisable to consider the aesthetic function of color perception, since it is fundamental in all variants the «relationship» of man and color. Aesthetic feeling arises in the process of perceiving externally and / or internally (in the imagination) developing phenomena of reality, in particular in the process of perceiving objects that have a certain structure and color. Moreover, this feeling arises abstractly from the conscious, rational activity of the intellect: a person does not care about the wavelength or type of dye as such, since the color is marked as pleasant / unpleasant subconsciously based on visual perception. Definitions of color and color combinations by a person as acceptable / unacceptable model the aesthetic taste of a person, which, in turn, is due to a number of factors, such as cultural, social, etc. [3, p. 54].

The study of phraseological units requires taking into account the fact that they are linguistic expressions that are created in the language to meet communicative needs and have certain properties that distinguish them from other linguistic units. It is important to assume the contribution of linguistic disciplines, such as lexicography, semantics and pragmatics, to conduct research at the descriptive and explanatory levels.

Like linguistic facts and speech facts, phraseological facts are a fundamental unit for the analysis of empirical productions, since they participate in the construction of meaning. Nowak C. recall that speech analysis from the very beginning was attentive to the phenomena of repetition and redundancy, since they are a way of accessing pre-prepared elements that «already exist», which he seeks to associate with several levels of speech definition. Thus, [Saint Cloud Laboratory in the 1980s], based on repeated lists of segments and approvals, identifies several levels of phases: linguistic, but also gender phases and phases specific to the field (or business sector, repeating Bakhtin's term), such as trade union discourse [4].

Thus, the contextualist school is very early interested in describing social and discursive practices that bring together limited languages of writing and speech. Such a postulate fully justifies

the central place of phraseological research in the field of language didactics, translation, terminology, especially when these areas are applied to professional practice or special discourse.

We understand that phraseological facts cover phenomena of interest to many fields of research: theoretical and descriptive Linguistics, psycholinguistics, cognitive linguistics, contrast Linguistics, lexicography, language didactics, speech analysis, corpus linguistics, text linguistics.

Phraseological studies of this last decade have freed themselves from these strictly lexical and syntactic restrictions, giving way to units that appear multidimensional to varying degrees (combining lexical, grammatical, prosodic elements...) and with flexible implementations, thus allowing for some formal differences and the existence of optional elements.

From what we can observe, in the process of word formation of units with a color component, significant associations between the words that make up them can be very darkened and even opaque. In some cases, motivation is unlikely, especially from a synchronistic point of view. However, some approaches to meanings common to our cultural sphere, as well as some diachronic analyses, show various semantic procedures to which these phraseological units were subjected.

It should be noted that in English and American linguistics, the term «phraseological unit» is not more commonly used, but set-expression, which means essentially the same thing; along with the latter, the concept of «idioms» is also used, which in English linguistics does not have a narrow meaning of phraseological fusion, and denotes all stable expressions in general.

Phraseological units with elements of color designation in their structure are nominative formations, which are divided into substantive, adjectival, adverbial and verbal turns, as well as communicative phraseological units having a sentence structure.

Expressiveness is one of the main features of nominative phraseological units. Multi-vertex formations of this category include phraseological units with one or two significant lexemes, phrasemes having the structure of a phrase and turns with the structure of a subordinate clause.

Substantive phraseological units with elements of color designation are, as a rule, two-vertex or multi-vertex constructions, completely or partially reinterpreted. Such combinations are characterized by metaphorical or metonymic reinterpretation, which, in turn, can be hyperbolic or euphemistic.

Next, let's consider phraseological units with elements of color designation that have undergone a metaphorical reinterpretation:

1. Designation of persons. This category is expressed connotationally:

a) negative rating: blue-eyed boy, yellow-dog;

b) positive assessment: ginger group.

2. Designation of non-particles:

a) negative rating: pink slip;

b) positive rating: red carpet;

c) neutral rating: green winter.

Examples of metonymic reinterpretation of substantive phraseological units with elements of color designation can be phraseological units that have undergone a complex reinterpretation, the metonymic meaning of which can be contextually and occasionally justified.

Substantive phraseological units with elements of color designation are also divided according to the degree of reinterpretation:

* Completely reimagined: once in a blue moon;

* Partially reinterpreted: red-letter day.

The next subtype of nominative phraseological units with elements of color designation are adjectival phraseological units, which, in turn, are divided into comparative and non-comparative.

Non-comparative adjectival phraseological units with elements of color designation, as a rule, are represented by a compositional or subordinate structure: red in the face, black and blue.

Comparative adjectival phraseological units with elements of color designation are characterized by a two-dimensional meaning, in which one phenomenon is compared with another: as white as snow.

The next subtype of phraseological units with elements of color designation are qualitative adverbial phraseological units of the way of action: out of the blue.

Thus, phraseological units participate in the continuous addition of the lexical system of the language, thereby contributing to the eradication of existing contradictions, while reflecting the historical and cultural values of native speakers and finding a practical response in all spheres of life. Color meanings are most clearly represented in the meanings of phraseological units reflecting the realities of English-speaking culture, which allows us to turn to the consideration of the functioning of phraseological units with elements of color designation within the media discourse.

References:

1. Luscher, M. Der Vier – Farben – Mensch [электронный ресурс]. http://www.abenteuerphilosophie.com/artikel/110_artikel12_der_4_farben_mensch.pdf
2. Vodvarka F. Aspects of colour [электронный ресурс] / F. Vodvarka. Режим доступа: http://www.midwestfacilitators.net/downloads/mfn_19991025_frank_vodvarka.pdf
3. Серов, Н. В. Эстетика цвета. Методологические аспекты хроматизма [текст] / Н. В. Серов. – СПб, ФПБ – ТОО «БИОНТ», 1997. – 64 с.
4. Nowak C. “Why Do Brides Need to Have Something Old, New, Borrowed, and Blue?” Reader’s Digest. Accessed September 15, 2019. https://www.rd.com/culture/something-old/

УДК 378.1

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СИСТЕМ ПРОКТОРИНГА В ФОРМАТЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Юрченко А.А., 2 курс, специальность информатика, педагогический институт им. У.Султангазина, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

В статье изучены вопросы, связанные с организацией достоверности результатов дистанционного образования с использованием технологий прокторинга. Рассмотрены система прокторинга и ее значимости в формате. Проведен сравнительный анализ систем с учетом их вариабельности в использовании, с их преимуществами во время итогового контроля уровня знаний обучающихся.

Процесс развития современного информационного общества создаёт возможности для совершенствования и модернизации образовательных технологий, в рамках глобальной цифровизации, таких как дистанционные образовательные технологии (ДОТ). Однако процесс перехода системы образования в мире на дистанционный формат был ускорен в связи с мировой пандемией в 2020 году. В системе образования — это стало своего рода «испытанием»: организациям образовательным пришлось подстроится под резкий переход

на дистанцооный формат обучения, сохраняя непрерывность и качества предоставляемых знаний обучающимся.

Повсеместное внедрение систем дистанционного обучения усилило значимость таких понятий как: «академическая честность», «качество знаний», «безопасность учебного процесса» и продемонстрировала потребность в применении ряда новых технологий, среди которых необходимо выделить «прокторинг» – процедура контроля на онлайн-экзамене, за ходом которого наблюдает администратор он же проктор. Система основывается на удаленном контроле и оценке знаний учащихся, основной технологией проведения которого является технология онлайн-прокторинга [1с. 444-447]. Онлайн-прокторинг рассматривается как способ подтверждения соблюдения правил удаленного экзамена. Он включает наблюдение за испытуемыми во время проведения контрольных мероприятий и активно используется в разных сферах, включая базовое, среднее, высшее и непрерывное образование. Тем не менее, проведение «электронной оценки» успеваемости учащихся с использованием инструментов электронного контроля все еще очень ограничено.

Цель исследования – провести сравнительный анализ систем прокторинг для определения эффективности применения на экзамене

Методы исследования: анализ систем прокторинга по их возможностям, основным отличиям и преимуществам.

Существует 3 вида контроля системы прокторинга:

1. Проктор – человек. За ходом экзамена наблюдает сам человек через монитор: контролируя весь процесс на соблюдение требований удаленного экзамена, принимая решение о зачете экзамена. Ответы студентов, учащихся проверяют отдельно.

2. Проктор – компьютер. Специальная программа автоматизированного контроля экзамена, не предусматривающая участие человека, распознающая «нежелательные» действия и нарушения правил и требований, контроля знаний. Постоянно совершенствуется качество распознавания, на данный момент системы способны отслеживать, анализировать стиль стука по клавиатуре, направление взгляда, манеру разговора, и т.п. Результаты экзамена подводит компьютер, не требуя вмешательства человека.

3. Человек и компьютер. В данном случае весь контроль на программе, а за человеком проверка результатов ее работы. Если экзаменуемый ведет себя подозрительно, программа выдает предупреждение, с записью и сообщением о нарушении проктору. Процесс контроля проходит либо синхронно, в онлайн формате, где 1 проктор одновременно наблюдает несколькими обучающимися, или же в асинхронном формате, где проверяются видеозаписи, на основании которых в дальнейшем и выносится решение [2 с. 176-179].

Наряду с этим стоит выделить возможности прокторинга ограничены, требуются изменения процедуры некоторых экзаменов, с их усложнением технической оснащенности.

Рассмотрим системы прокторинга такие как: «Экзамус», «OES» и «ProctorEdu».

Система прокторинг «Экзамуса» имеет три режима контроля (Проктор – человек, Проктор – компьютер, Человек и компьютер).

Работа прокторингового сервиса происходит через браузер (Chrome, Opera, Firefox, Edge, Яндекс Браузер). Сначала система проверяет и запрашивает доступ на использование камеры, микрофона и диагностику рабочего стола пользователя – на запрещённые ПО и открытые файлы, после чего идентифицирует сдающего системой распознавания лиц.

Во время экзамена прокторинг следит за глазами, лицом и мимику сдающего, ведет наблюдение за комнатой, а также контролируя экран компьютера. Все данные записываются, в системе регистрируется каждое событие, которые выбиваются из заложенных протоколов,

а по итогам экзамена рассчитывается общая вероятность нарушения правил удаленного экзамена.

По статистике, автоматический прокторинг заказывают крайне редко, а самый востребованный режим — асинхронный. В таком режиме проводят оценку студентов, аттестацию, отбор на программы обучения или итоговый.

Система прокторинг «Экзамуса» очень распространена среди крупных университетов. Как правило, они работают по годовой подписке, в которую входит пакет экзаменов. Более мелкие более мелкие учебные заведения предпочитают приобретение для отдельных экзаменов [3 с. 37-42].

При подготовке к экзамену с прокторинг дает возможность:

• Выбор и настройка режима прокторинга;
• Определение количества планируемых экзаменов;
• Определение индивидуальных правил для каждого экзамена;
• Передача данных через систему прокторинга;
• Определение поддержки обратной связи студентов системы проткоринга и авторов курса.

Определяемые нарушения системой «Экзамус» во время экзамена:

• Отсутствие или подмена студента;
• Третьи лица в кадре;
• Посторонние шумы или разговоры;
• Смена студентом активного окна на компьютере;
• Использование запрещенного ПО, конспектов/книг, запрещенной аппаратуры;
• Подключение второго монитора, удаленного управления компьютером студента.

Система прокторинга «OES» – применяемая так же для организации и контроля хода сдачи экзамена в условиях дистанционного образования и процессов «HR». Система полностью контролирует микрофон, камер и экран пользователя на протяжении всего экзамена с помощью технологий AI, Computer vision и других модулей. По окончанию выдает проктору отчет с аналитикой поведения экзаменуемого. Стоит отметить что система прокторинга «OES» является Казахстанской разработкой, Astana Hub является участником технопарка

Перед сдачей экзамена, система прокторинга проверит исправность оборудования (микрофона, веб-камеры, передачи экрана и т.д.). Экзаменуемому необходимо аутентифицироваться, подключить микрофон, веб-камеру, экран, подключиться медиасерверу системы и перейти к назначенному экзамену. Этапы подключения зависят от выбранной интеграции с СДО заказчика. Система дает возможность сдающему возможность подключиться к экзамену через прокторингу с помощью мобильного приложения на Andorid и iOS, если имеется неисправность или отсутствует ПК [4].

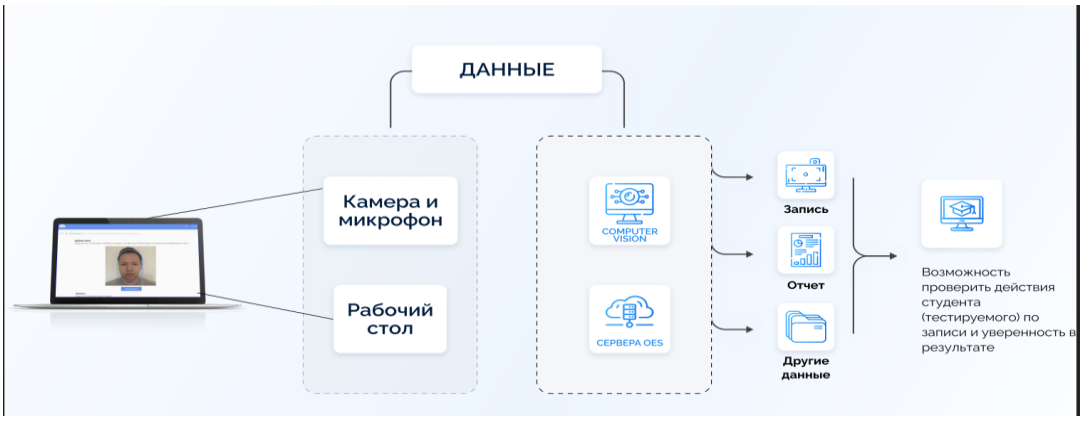

Рис. 1 Схема работы прокторинговой системы «OES»

Во время экзамена ведется контроль:

• Фиксации и поворотов головы в стороны студента;
• Отсутствие и замена пользователя (система распознавания лиц);
• Проверка количества экранов, браузера и рабочего стола;
• Блокировка правой кнопки мыши;
• Фиксация попытки вставки текста и копирования;
• Проверка исправности оборудования
• Фиксация присутствия третьих лиц, постороннего шума и голоса.

Особенности системы прокторинга «OES»

• Возможность получения отчетов, автоматических оценок, мониторинг и аналитику экзамена;

• Стабильная работа при низкой скорости интернет-соединения и низкие системные требования к ПК. Что повышает удобство использования системы;

• Поддержка работы прокторинга через мобильное приложение устройствах Android и iOS;

• В beta – режиме запущены: живой прокторинг (наблюдение за экзаменуемым в реальном времени), двойной прокторинг (подключение дополнительной камеры для увеличения обзора на 360°).

«ProctorEdu» еще одна **с**истема прокторинга предназначена для контроля самостоятельности прохождения онлайн экзаменов или тестов в системах дистанционного обучения (СДО). Позваляет верифицировать личность студента и осуществляет наблюдение в реальном времени для выявления возможных нарушений, во время экзамена.

Параметры	**Минимальные требования**
Веб-браузер	Opera, Chrome, Firefox, Яндекс.Браузер, Edge
Операционная система	Windows 8-10, Linux, macOS 10.12 «Sierra»,
Мобильная версия	iOS 12+ Safari, Android выше 4.4+ Chrome,
Микрофон	любой
Веб-камера	640x480, 15 кадров/с
Динамики (колонки)	для связи с проктором
Скорость сети	256 Кбит/с

Таблица 1 - Технические требования «ProctorEdu»

Система позволяет автоматически выставлять и оценивать уровень доверия к результатам экзамена, которые зависят от факторов, перечисленных ниже. Уровень доверия к результатам экзамена оценивается согласно правилам системы:

• согласие на аудио- и видеозапись и последующее хранение всего экзамена;

• установка веб-камеры строго перед лицом, лицо должно находиться в центре области обзора;

• голова студента должна быть полностью в кадре, не допускается частичного или полного ухода из поля видимости;

• одежда, волосы, руки или что-то другое не должно закрывать область лица, не допускаются солнцезащитные очки;

• в комнате не допускается присутствие посторонних;

• во время экзамена запрещается покидать рабочее место;

• экзамен должен проходить в тишине, на фоне не должно быть голоса или шумы;

• прохождение экзамена должно осуществляться в браузере, окно которого должно быть развернуто на весь экран, нельзя переключаться на другие приложения (включая другие браузеры) или сворачивать браузер, нельзя открывать сторонние вкладки (страницы);

• на ПК отключены все посторонние программы, использующие веб-камеру, кроме тестируемого браузера;

В случае обнаружения нарушений и попытки обмана системы или проктора, ведет к аннулированию результатов экзамена.

Система соответствует требованиям к прокторингам и обеспечивает в своем роде полный контроль на экзамене [5].

Вывод: системы прокторинга довольно разнообразны и выбор широк, при этом большая часть из них имеют основные характеристики общие для всех. Все системы имеют минимальные системные требования. В своей работе нуждаются лишь в разрешении к веб-камере, микрофону, рабочему столу. Системы предоставляют все три вида контроля во время итогового или промежуточного контроля. Удобный анализ результатов и хода контроля экзамена позволяет более беспристрастно оценить уровень знаний обучающихся.

Преимущества в ходе анализа были замечены лишь у прокторинговой системы «OES», которая имеет поддержку в мобильной версии. Такой подход позволяет обеспечит условия для всех студентов сдать экзамены, независимо от их материального положения или какие-либо технические неполадки. Работа этой системы при низкой пропускной способности сети дает постоянный и без прерывного контроля хода экзамена. Стоит отметить что пропускная способность интернета для передачи потокового видео играет важную роль, особенно в отдаленных небольших населенных пунктах, где дистанционные технологии особенно актуальны.

Несмотря на все преимущества и удобства прокторинговых систем, есть и некоторые недостатки. В ходе многолетнего опыта использования прокторинга выявился способ обмана выше описанных систем. На данный момент разработчики устранить не смогли. При дистанционной сдачи экзамена студент может подключить второй монитор. В этом случае сам экзаменующийся сидит за веб камерой и создает вид активной деятельности по сдаче теста. А за другим монитором сидит человек, компетентный, по теме экзамена и выполняет задания. Технически доказать, что студент списывает невозможно, тем самым нет возможности поставить под сомнения результаты экзамена. С другой стороны, по-прежнему есть те, кто относятся к прокторингу с недоверием. Кого-то может смущать, что в процессе экзамена на них смотрит экзаменатор(проктор), это может мешать сосредоточиться. Кроме этого, всегда есть вероятность, что что-то пойдет не так: пропадет подключение к интернету

или же программа, или проктор неправильно интерпретирует отвод взгляда – способ выстроить мысли, а не желание подсмотреть. В таких случаях и является важным элементом системы как сам экзаменатор(проктор), который может мыслить не программно, а правильно понять экзаменуемого. А запись процесса не позволит допустить предвзятого отношения или нарушения со стороны проверяющего человека.

Список использованных источников:

1. Панкратова О.П. Применение электронного и дистанционного обучения при изучении ресурсосберегающих технологий в вузе/ О.П. Панкратова // Дистанционные образовательные технологии: Материалы III Всероссийской научно-практической интернет-конференции. – Симферополь: ИТ «Ариал», 2018. – С. 444-447.

2. Таран В.Н., Туманов Е.В. Информационно-коммуникационные технологии в образовательном процессе вуза / В.Н. Таран, Е.В. Туманов// Дистанционные образовательные технологии: Материалы III Всероссийской научно-практической интернет-конференции. – Симферополь: ИТ «Ариал», 2018. – С. 176-179.

3. Киселева Т.В., Худовердова С.А. Организация образовательного процесса с использованием дистанционных технологий / Т.В. Киселева, С.А. Худовердова // Дистанционные образовательные технологии. Материалы II Всероссийской научно-практической интернет- конференции. – Симферополь: ИТ «Ариал», 2017. – С. 37-42.

4. https://oes.kz/

5. González-González, C. S., Infante-Moro, A., & Infante-Moro, J. C. (2020). Implementation of Eproctoring in online teaching: A study about motivational factors. Sustainability, 12, 3488. doi:
10.3390/su12083488.

УДК 372.8

ПОНЯТИЕ ОБ ИННОВАЦИЯХ В ОБРАЗОВАНИИ, ИХ СУЩНОСТИ И КЛАССИФИКАЦИЯ

Ярочкин Т.М., 4 курс, «История», КРУ им.А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Балгабаева Г.З., к.и.н., профессор, КРУ им.А.Байтурсынова, г.Костанай, Казахстан, научный руководитель

В статье рассматривается, что такое инновация, некоторые направления инноваций, их сущность, класиификации, применение на уроках инноваций и какой результат могут инновации внести в улучшение преподавании тем любого урока. Актуальность инноваций в преподавании предмета, можно ли обойтись без инноваций в настоящее время. Влияние инновации на образовательный процесс.

Термин «инновация» как вид педагогической деятельности означает внесение в учебный процесс нового (факты, метода, приемы), улучшающего действующую систему образования Нововведения, или инновации, характерны для любой профессиональной деятельности человека и поэтому естественно становятся предметом изучения, анализа и внедрения. Инновации сами по себе не возникают, они являются результатом научных

поисков, передового педагогического опыта отдельных учителей и целых коллективов. Этот процесс не может быть стихийным, он нуждается в управлении.

Словарь С.И. Ожегова даёт следующее определение нового: новый – впервые созданный или сделанный, появившийся или возникший недавно, взамен прежнего, вновь открытый, относящийся к ближайшему прошлому или к настоящему времени, недостаточно знакомый, малоизвестный [1,с. 230]. Следует заметить, что в толковании термина ничего не говорится о прогрессивности, об эффективности нового.

Понятие «инновация» в переводе с латинского языка означает «обновление, новшество или изменение». Это понятие впервые появилось в исследованиях в XIX веке и означало введение некоторых элементов одной культуры в другую. В начале XX века возникла новая область знания, инноватика – наука о нововведениях, в рамках которой стали изучаться закономерности технических нововведений в сфере материального производства. Педагогические инновационные процессы стали предметом специального изучения на Западе примерно с 50-х годов XX вв. и в последнее двадцатилетие в нашей стране.

Современное понятие «образование» связывается с толкованием таких терминов как «обучение», «воспитание», «образование», «развитие». Однако, до того, как слово «образование» стало связываться с просвещением, оно имело более широкое звучание. Словарные значения рассматривают термин «образование», как существительное от глагола «образовывать» в смысле: «создавать», «формировать» или «развивать» нечто новое. Создавать новое – это и есть инновация. Под инновациями в образовании понимается процесс совершенствования педагогических технологий, совокупности методов, приемов и средств обучения. В настоящее время инновационная педагогическая деятельность является одним из существенных компонентов образовательной деятельности любого учебного заведения. И это неслучайно. Именно инновационная деятельность не только создает основу для создания конкурентоспособности того или иного учреждения на рынке образовательных услуг, но и определяет направления профессионального роста педагога, его творческого поиска, реально способствует личностному росту воспитанников. Поэтому инновационная деятельность неразрывно связана с научно-методической деятельностью педагогов и учебно-исследовательской воспитанников.

Формирование инновационной направленности предполагает использование определенных критериев, позволяющих судить об эффективности того или иного нововведения. Принимая во внимание имеющийся опыт исследований по педагогике и практике учителей новаторов, можно определить следующую совокупность критериев педагогических новшеств: новизны, оптимальности, высокой результативности, возможности творческого применения инновации в массовом опыте.

Основным критерием инновации выступает новизна, имеющая равное отношение, как к оценке научных педагогических исследований, так и передового педагогического опыта. Инновационные процессы в образовании необходимо рассматривать в комплексе его социальной обусловленности. Это предполагает: соответствие системы образования комплексу жизненных социальных потребностей; внутреннюю согласованность её частей и оценку обществом каждого из структурных элементов; нацеленность образования на прогрессивное развитие общества; наличие у молодых людей потребности в образовании, её социальную направленность. Наиболее целеустремлённая молодёжь в целом сознаёт, что хорошая качественная подготовка, специальные знания, готовность повышать и изменять квалификацию становятся важными составляющими жизненного успеха. Задача образовательных структур - чутко реагировать на новые запросы общественного развития, своевременно трансформируя цели, планы, методы и формы обучения.

Важным показателем качества образования является обращение к духовности, общечеловеческим ценностям, богатству мировой культуры. Гуманизация образования стала общественно необходимой в современных условиях.

Применительно к педагогическому процессу инновация означает введение нового в цели, содержание, методы и формы обучения и воспитания, организацию совместной деятельности учителя и учащегося [2, с.41].

Термины «инновации в образовании» и «педагогические инновации», употребляемые как синонимы, были научно обоснованы и введены в категориальный аппарат педагогики. Педагогическая инновация – нововведение в педагогическую деятельность, изменения в содержании и технологии обучения и воспитания, имеющие целью повышение их эффективности [3, с.67].

Об инновациях в образовательной системе заговорили с 80-х годов XX века. Именно в это время в педагогике проблема инноваций и, соответственно, её понятийное обеспечение стали предметом специальных исследований. Термины «инновации в образовании» и “педагогические инновации“, употребляемые как синонимы, были научно обоснованы и введены в категориальный аппарат педагогики. Педагогическая инновация - нововведение в педагогическую деятельность, изменения в содержании и технологии обучения и воспитания, имеющие целью повышение их эффективности [4, с.198]. Для полного и точного представления специфики инновационных процессов, протекающих в современном образовательном пространстве, в системе образования можно выделить два типа учебно-воспитательных учреждений: традиционные и развивающиеся. Для традиционных систем характерно стабильное функционирование, направленное на поддержание однажды заведенного порядка. Для развивающихся систем характерен поисковый режим.

В современных развивающихся образовательных системах инновационные процессы реализуются в следующих направлениях: формирование нового содержания образования, разработка и внедрение новых педагогических технологий, создание новых видов учебных заведений [5, с.10]. Кроме этого, педагогический коллектив ряда российских образовательных учреждений занимается внедрением в практику инноваций, уже ставших историей педагогической мысли. Например, альтернативных образовательных систем начала XX века М. Монтессори, Р. Штайнера, и т.д.

Развитие школы не может быть осуществлено иначе, чем через освоение нововведений, через инновационный процесс. Дабы эффективно управлять этим процессом, его необходимо понять, а потому – познать. Последнее предполагает изучение его строения или, как говорят в науке, – структуры [6, с.37].

Всякий процесс (особенно когда речь идёт об образовании, да ещё о его развитии) представляет собой сложное динамическое (подвижное, нестатичное) образование – систему. Последняя же полиструктурна, а потому сам инновационный процесс (как и всякая система) полиструктурен.

Деятельностная структура представляет собой совокупность следующих компонентов: мотивы – цель – задачи – содержание – формы – методы – результаты. Действительно, всё начинается с мотивов (побудительных причин) субъектов инновационного процесса (директора, учителей, учащихся и др.), определения целей нововведения, преобразования целей в «веер» задач, разработки содержания инновации и т.д. Не будем забывать, что все названные компоненты деятельности реализуются в определённых условиях (материальных, финансовых, гигиенических, морально-психологических, временных и др.), которые в саму структуру деятельности, как известно,

не входят, но при игнорировании коих инновационный процесс был бы парализован или протекал бы неэффективно.

Субъектная структура включает инновационную деятельность всех субъектов развития школы: директора, его заместителей, учителей, учёных, учащихся, родителей, спонсоров, методистов, преподавателей вузов, консультантов, экспертов, работников органов образования, аттестационной службы и др. Эта структура учитывает функциональное и ролевое соотношение всех участников каждого из этапов инновационного процесса. В ней также отражаются отношения участников планируемых частных нововведений. Достаточно директору сейчас написать в столбик функции каждого из названных субъектов и расположить их в порядке значимости выполняемых в инновационном процессе ролей, как моментально весомой, значимой увидится эта структура.

Уровневая структура отражает взаимосвязанную инновационную деятельность субъектов на международном, федеральном, региональном, районном (городском) и школьных уровнях. Очевидно, что инновационный процесс в школе испытывает на себе влияние (как позитивное, так и негативное) инновационной деятельности более высоких уровней. Чтобы это влияние было только позитивным, нужна специальная деятельность руководителей по согласованию содержания инноваций, инновационной политики на каждом уровне. Кроме того, мы обращаем внимание руководителей на то, что управление процессом развития конкретной школы требует рассмотрения его как минимум на пяти уровнях: индивидуальном, уровне малых групп, уровне всей школы, районном и региональном уровнях.

Содержательная структура инновационного процесса предполагает рождение, разработку и освоение новшеств в обучении, воспитательной работе, организации учебно-воспитательного процесса, в управлении школой и т.д. В свою очередь каждый компонент этой структуры имеет своё сложное строение. Так, инновационный процесс в обучении может предполагать нововведения в методах, формах, приёмах, средствах (то есть в технологии), в содержании образования или в его целях, условиях и пр.

Структура жизненного цикла. Особенностью инновационного процесса является его циклический характер, выражающийся в следующей структуре этапов, которые проходит каждое нововведение: возникновение (старт) – быстрый рост (в борьбе с оппонентами, рутинёрами, консерваторами, скептиками) – зрелость – освоение – диффузия (проникновение, распространение) – насыщение (освоенность многими людьми, проникновение во все звенья, участки, части учебно-воспитательного и управленческого процессов) – рутинизация (имеется в виду достаточно длительное использование новшества – в результате чего для многих людей оно становится обычным явлением, нормой) – кризис (имеется в виду исчерпанность возможностей применить его в новых областях) – финиш (нововведение перестаёт быть таковым или заменяется другим, более эффективным, или же поглощается более общей эффективной системой).

Некоторые нововведения проходят ещё одну стадию, называемую иррадиацией, когда с рутинизацией новшество не исчезает как таковое, а модернизируется и воспроизводится, нередко оказывая ещё более мощное влияние на процесс развития школы. Например, технология программированного обучения до и после широкого распространения компьютеров в школах (сейчас фактически в каждой школе есть компьютерные классы, причём в большинстве из них с выходом в Интернет).

Специалист в области педагогической инноватики академик В.И. Загвязинский, исследовавший, в частности, жизненные циклы разных инновационных процессов, отмечает,

что очень часто, получив положительные результаты от освоения новшества, педагоги необоснованно стремятся его универсализировать, распространить на все сферы педагогической практики, что нередко кончается неудачей и приводит к разочарованию, охлаждению к инновационной деятельности [7, с.94]. Можно обозначить и ещё одну структуру (очень близкую к только что описанной). Это – структура генезиса инноваций, взятая из теории нововведений в сфере материального производства. Но при наличии у читателя достаточно развитого воображения вполне поддающаяся перенесению на инновационные процессы в школе: возникновение – разработка идеи – проектирование (то, что на бумаге) – изготовление (то есть освоение в практической работе) – использование другими людьми.

В инновационной деятельности школы используются документы различного уровня - от актов международного права, федеральных законов до постановлений местных органов власти, решений муниципальных и региональных органов управления образованием, органов управления и должностных лиц самой школы.

Смысл, содержание и применение любых нормативно-правовых актов прежде всего определяются правами и свободами человека и гражданина, установленными Конституцией Республики Казахстан. Педагогические инновации должны способствовать наиболее полному осуществлению права на образование, права каждого свободно распоряжаться своими способностями к труду, выбирать род деятельности, профессию, другими правами и свободами.

Сегодня, в условиях возросшей самостоятельности школы, её руководитель получает возможность опираться непосредственно на нормы закона, в том числе и международного. Такого рода управленческая практика сама по себе является инновационной.

Центральное место в нормативо-правовом обеспечении развития школы принадлежит закону Республики Казахстан «Об образовании». Только на основе Закона органами управления образованием разрабатываются Положения о типах и видах учебных заведений, а самими школами – Устав и другие документы, обеспечивающие их функционирование и развитие.

Знание Закона позволяет руководителю школы во всей инновационной деятельности отстаивать интересы своего коллектива, защищать их от любых и чьих бы то ни было посягательств, от некомпетентного вмешательства в педагогический и управленческий процессы, самостоятельно реализуемые школой.

Закон Республики Казахстан «Об образовании» вводит в компетенцию школы не только выбор, но и разработку, и утверждение общеобразовательных программ, учебных планов, программ учебных курсов и дисциплин. Эти полномочия конкретизируют принцип автономности образовательных учреждений [8].

Возросшая компетенция, реализация принципа автономности школы означают одновременно и повышение ответственности педагогического персонала, руководителя школы за результаты и последствия любой, но особенно – инновационной деятельности. Школа в установленном законодательством Республики Казахстан порядке несёт ответственность за:

- невыполнение функций, отнесённых к её компетенции;
- реализацию в неполном объёме образовательных программ в соответствии с учебным планом и графиком учебного процесса;
- качество образования своих выпускников;
- нарушение прав и свобод учащихся, воспитанников и работников школы;
- жизнь и здоровье учащихся и работников во время образовательного процесса.

Влияние инновационных изменений на здоровье учащихся должно прослеживаться руководителями школ особенно тщательно.

Учебная нагрузка, режим занятий определяются Уставом школы на основе согласований с органами здравоохранения. Расписание занятий должно включать достаточно продолжительный перерыв, необходимый для питания школьников. Выбирая и самостоятельно разрабатывая варианты нового содержания и технологий образования, коллектив и руководитель школы обязаны учитывать недельную загруженность учащихся уроками.

Школьные нововведения всегда затрагивают интересы населения, условия труда и занятости педагогов. Некоторые школы отходят от традиционного построения учебного года: меняют сроки изучения учебных курсов, экзаменов, выделяют дни и даже недели для самостоятельных занятий, переносят, иногда удлиняют время каникул. Эти новшества, связанные с переменами в «годовом календарном учебном графике», руководитель школы обязан согласовывать с органами местного самоуправления, а также с муниципальными органами исполнительной власти, советниками, специалистами этих органов по вопросам образования.

Такого же согласования требуют и другие новшества: введение новых профильных курсов; сокращение времени на изучение отдельных предметов и их интеграция; дифференциация образования; изменения в условиях набора учащихся; создание элитарных учебных заведений и других новых типов и видов школ.

Гарантией права на образование призваны стать государственные образовательные стандарты. Единая составная часть государственных стандартов федеральный компонент образовательных программ. Грамотное управление инновациями предполагает способность руководителя школы обеспечивать качественное выполнение федерального компонента каждым учителем.

Несоблюдение минимальных требований к учебным программам грозит разрывом, дестабилизацией единого образовательного пространства нашей Республики, нарушением преемственности в развитии интеллектуального потенциала как условия национальной безопасности, потерей эквивалентности документов, выдаваемых выпускникам школ.

Школы используют различные варианты учебных планов, утверждённых Министерством образования Республики Казахстан. Но при любом выборе руководитель школы обязан обеспечить изучение учебных предметов не в меньшем объёме, чем это предусмотрено инвариантной частью примерного базисного учебного плана.

Список использованных источников:

1. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов, под ред. Шведовой Н.Ю.АН СССР, Институт русского языка. - 23 изд. испр. -М.: Рус.яз, 1991. -С.230.

2. Сластенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. - М.: «Академия», 2002. -С.41.

3. Байбаева М. Х. Понятие об инновациях в образовании, их классификация. // Молодой ученый. -2016. -№ 4 (108). -С.37. -URL: https://moluch.ru/archive/108/25653/ (дата обращения: 03.03.2022).

4. Рапацевич Е. С. Педагогика. Большая современная энциклопедия.-Минск: Современное слово, 2005.-С.198.

5. Орлова А. И. Возрождение образования или его реформа?// Преподавание истории в школе, 2006.-№ 1.-С.10.

6. Рапацевич Е. С. Педагогика. Большая современная энциклопедия.-Минск: Современное слово, 2005.-С.37.

7. Загвязинский В.И. Педагогическая инноватика: проблемы стратегии и тактики. – Тюмень: ТГУ, 2011.-17. https://library.utmn.ru/dl/PPS/Zagvyzinskii-Strokova_138-138(1)-Ped innovatika-2011.pdf.

8. Закон об образовании РК. от 8.12.2021. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319

УДК 004.85

ЗАЧЕМ WEB-САЙТ ФИТНЕС-КЛУБУ?

Абильдина Г.Т., 4 курс, 5В070400 – Вычислительная техника и программное обеспечение, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова
Иванова И.В., доцент, к.п.н., кафедра программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова
Жусупова А.К., м.т.н., старший преподаватель кафедры программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

В статье рассмотрены причины, по которым-то фитнес-клубу, да и любому предприятию нужен веб-сайт, для того чтобы увеличить доверие к бренду за счет прозрачности и решения проблем клиентов.

Активное развитие информационных технологий повлияло практически на все сферы нашей жизни. Одной из таких сфер стала розничная торговля, да и бизнес в целом. Люди всё чаще решают проблемные вопросы, прибегая к современным технологиям, нежели менее удобными традиционными способами.

По примерным подсчетам, в 2021 году более 2.1 миллиарда человек совершали покупки в онлайн-магазинах, причем делали они это регулярно. Совершаются такие покупки абсолютно во всех областях, и сфера тренажерных залов не стала исключением.

Однако, сайт для фитнес-клуба – это не только про прямые продажи, это скорее про знакомство и более тесное взаимодействие с вашими клиентами, которое, соответственно, влияет на конечный результат. Если вы до сих пор уверены, что фитнес-клубу не нужен собственный веб-ресурс, то мы рады представить вам 7 причин, которые заставят вас поменять свое мнение по данному вопросу.

1.Маркетинг

Современные цифровые платформы вывели взаимодействие с пользователями на новый уровень, что напрямую повлияло и на сам маркетинг. Реклама стала соответствовать интересам человека, а ее стоимость при этом снизилась в разы. Если раньше вам нужно было искать дизайнера, печатать баннер, искать место для его размещения, да еще и платить огромные суммы лишь за возможность повесить свою рекламу в проходном месте, то сейчас же весь этот процесс упростился до нельзя [1]. Именно поэтому консервативные предприниматели значительно уступают своим конкурентам, прибегнувшим к более дешевым и эффективным способам рекламы.

Таким образом, таргетированная реклама позволяет буквально вычленять нужную вам аудиторию и рекламироваться исключительно ей, повышая тем самым конверсии и не тратя лишние деньги на показ людям, которым ваши услуги абсолютно не интересны.

2. Репутация бренда

Наличие веб-сайта у той или иной организации в первую очередь говорит о ее серьезности. В современном мире мы уже перестаем воспринимать компании, у которых нет сопровождения в виде сайта или даже страницы в соцсети, где мы могли бы найти всю необходимую нам информацию. Решая не тратить силы на создание страницы, предприниматели, по итогу, тратят силы и время на решение всех вопросов напрямую, хотя они могли бы решиться в автоматическом порядке, будь у них ресурс, на котором пользователь мог бы найти ответы на все свои вопросы.

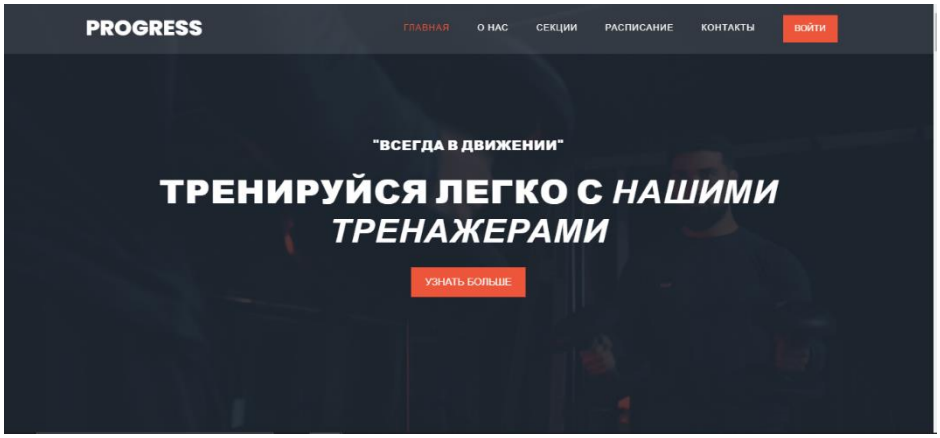

Рисунок 1 – Главная страница сайта фитнес-клуба «Progress»

3. Управление учетной записью. Сайт также может стать не просто информационной страницей, но и технологическим ядром вашего фитнес-клуба. Вы без проблем можете настроить прямое взаимодействие сайта и фитнес-зала, которым, к примеру, сможет управлять администратор, заполняя всю информацию о посетителях [2]. Как итог, ваш клиент сможет самостоятельно отслеживать всю актуальную информацию, связанную непосредственно с ним, а также проделывать некоторые операции, наподобие оплаты услуг вашего клуба, бронирование занятий и многое другое.

Бронирование. Данная функция для немалой части клиентов является основной целью посещения сайта, ведь бронирование занятий онлайн значительно удобнее и быстрее, чем по телефону или другими возможными способами.

Если ваш сайт обладает такой функцией со всем необходимым описанием (специализация тренеров, стоимость и график их работы), то вы сразу же располагаете к себе большое количество посетителей, которые только начали пользоваться услугами вашего фитнес-клуба.

Поддержка клиентов. Порой, при возникновении каких-либо проблемных вопросов, ваш сайт зачастую является первым вариантом их решения. Разместив на сайте как можно больше полезной и нужной информации, вы избавляете себя от лишней нагрузки. То есть вместо того, чтобы звонить вам по каждому незначительному поводу, человек будет знать, что всю нужную ему информацию можно найти на вашем сайте. Если же у вас еще нет понимания того, какая информация является действительно полезной, а что просто засоряет страницу, то попробуйте опереться на собственный опыт и вспомнить, чем чаще всего интересуются ваши клиенты. В крайнем случае можно провести конкурентный анализ и взять проблемные вопросы с других подобных сайтов.

Блог. Блог также является отличным способом контакта как с вашими нынешними клиентами, так и с теми, кто только собирается к вам обратиться. На блоге можно размещать всю информацию, которая была бы неуместна на вашем сайте, так как попросту мешала бы.

Чаще всего блоги не несут цели напрямую продать читателю ваши услуги (хотя здесь дело ваше). Блог отлично подойдет для публикации развлекательного или познавательного контента: советы по здоровому питанию, яркие спортивные достижения ваших клиентов, обзор на пищевые добавки и другая информация. В комментариях под материалом можно также организовать обсуждение какой-нибудь темы, где люди могут пообщаться с персоналом в свободной форме. Это также значительно влияет на лояльность людей к

вашему бренду [3].

Обратная связь. Клиенту также важно не только узнать необходимую ему информацию, но и в некоторых случаях донести ее до вас. Делать это по телефону не совсем удобно ни для клиента, ни для вас. Наличие раздела отзывов на сайте позволит удобно собрать все найденные недочеты и замечания по работе вашего клуба, что позволит вам сделать анализ и предпринять меры для устранения недочетов. Если же таких недочетов у вас нет, то большое количество положительных отзывов в очередной раз подтолкнут вашего потенциального клиента к выбору вашего фитнес-клуба.

Выводы. Собственный сайт для любой компании, будь то фитнес-клуб или доставка цветов, уже давно перестал быть элементом роскоши. Сейчас сайт может сделать абсолютно любой человек, даже не имеющий должных навыков. На первое время отличным решением могут стать онлайн-конструкторы. Они позволяют быстро сделать сайт по готовому шаблону, где от вас будет необходимо только заполнение разделов. Кстати, сделать это можно абсолютно бесплатно.

Список использованных источников:

1. Анастасия А.Р. ТОП-10 лучших конструкторов сайтов 2022 — какой выбрать? [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://postium.ru/konstruktory-sajtov/

2. Алентьева Е.Ю. Веб-сайт компании как коммуникативный маркетинговый инструмент. [Электронный ресурс] / - Режим доступа: https://cyberleninka.ru/article/n/veb-sayt-kompanii-kak-kommunikativnyy-marketingovyy-instrument-1

3. Создание спортивного сайта фитнес клуба [Электронный ресурс] / https://web-valley.ru/articles/fitnes-lending

УДК 621.316

БОЛЬШОЕ ВНИМАНИЕ ЭЛЕКТРОБЕЗОПАСНОСТИ ДЛЯ ИЖС

Азбергенов Е.Т., 2 курс, студент специальности 0902000 - Электроснабжение (по отраслям), Костанайский политехнический высший колледж, г. Костанай.

Калиева К.Б., преподаватель специальных дисциплин, Костанайский политехнический высший колледж, г. Костанай.

Калиев Б.К., старший преподаватель кафедры машиностроения, КРУ имени А.Байтурсынова, г. Костанай.

Одна из главных проблем на любом предприятии, как энергетическом, так и промышленном, является вопрос обеспечения электробезопасности. Анализ статических данных показывает, что уровень электротравматизма на производстве среди всех травм не высок и составляет не более 1 %. Такое понятие, как электробезопасность, известно практически каждому. Соблюдать ее необходимо при работе с электрооборудованием, электроприборами и другими видами бытовой и профессиональной техники.

Одна из главных проблем на любом предприятии, как энергетическом, так и промышленном, является вопрос обеспечения электробезопасности [1, с.67].

Электробезопасность – система организационных и технических мероприятий и средств, обеспечивающих защиту людей от вредного и опасного воздействия электрического тока, электрической дуги, электромагнитного поля и статического электричества [2, с.6].

С целью обеспечения электробезопасности при эксплуатации и ремонте электроустановок необходимо знать, как действует электрический ток на организм человека, от каких факторов зависит величина силы тока, проходящего через тело человека, какие меры защиты будут эффективны в тех или иных условиях, как освободить пострадавшего от действия электрического тока, оказать ему первую медицинскую помощь и, самое главное, как обеспечить исполнение персоналом своих непосредственных функций посредством безопасных методов и приёмов выполнения работ в электроустановках [1, с.68].

Отличительная особенность эксплуатации электрооборудования заключается в наличии большого количества вредных и опасных факторов, оказывающих влияние как на человека, так и непосредственно на электроустановки. Поэтому вопросы электробезопасности являются актуальными и нуждаются в комплексном решении [3, с.74].

Анализ статических данных показывает, что уровень электротравматизма на производстве среди всех травм не высок и составляет не более 1 %. Однако, по числу случаев со смертельным исходом электротравматизм занимает одно из первых мест, достигая в отдельных отраслях 40 %. При этом до 80 % случаев со смертельным исходом приходится на электроустановки напряжением 127...380 В [2, с.7].

Перечисленные правила и инструкции по охране труда являются обязательными для всех организаций, учреждений, предприятий, предпринимателей независимо от форм собственности. Техническая эксплуатация электроустановок может производиться по правилам, разработанным в отрасли [2, с.8].

Необходимо каждому работающему иметь группу допуска по электробезопасности. Процесс обучения по электробезопасности может быть организован в виде лекций, семинаров, собеседований, индивидуальных или групповых консультаций, при этом могут использоваться элементы самостоятельного изучения программы, модульные и компьютерные программы, а также дистанционное обучение [4, с.9].

Одним из показателей степени электрификации предприятия является его оснащенность, энергетическое хозяйство современного промышленного предприятия представляет собой сложную системы, состоящую из многообразия элементов и устройств распределения, преобразования электрической энергии, а также потребителей в виде электрооборудования и вспомогательных устройств [5, с.222].

Электротравма – это, травматическое воздействие на организм человека электрического тока. Риск летального исхода при электротравме гораздо выше, чем при других видах травм (рис.1).

Рисунок 1 – Виды электротравм

Электрические установки представляют для человека большую потенциальную опасность, так как в процессе эксплуатации или проведений профилактических работ человек может коснуться частей, находящихся под напряжением. Развитие сельского хозяйства страны тесно связано с улучшением условий жизни местных жителей населенных пунктов. Это определяет широкий размах жилищного строительства, благоустройство домов, внедрение различных типов бытовых электроприборов. В новых индивидуальных жилых домах насыщенность семей бытовыми электроприборами превышает городскую. Их используют для приготовления пищи, нагрева воды, отопления. Все больше в местности быту входят телевизоры, холодильники, стиральные машины, в личном подсобном хозяйстве получают распространение насосы для подкачки воды, электрифицированный хозяйственный инвентарь, тепличные облучательные и нагревательные установки. Поражающее действие электрического тока, как известно, обусловливается прикосновением человека к фазному проводу или к корпусу прибора, оказавшегося под напряжением вследствие нарушения изоляции, наличием пути и длительностью протекания опасного тока через тело человека на землю.

В индивидуальных жилых домах вероятность появления этих причин усугубляется практически полным отсутствием со стороны энергоснабжающих или других организаций контроля за соблюдением правил пользования бытовыми приборами, за исправностью изоляции приборов и электрических сетей, а также установкой их в помещениях с повышенной опасностью, с проводящими, в том числе земляными полами. В таких помещениях не разрешается устанавливать штепсельные розетки. Поэтому питание приборов в них повсеместно осуществляют через различные рода удлинители от розеток, размещенных в жилых комнатах. Таким образом, одно требование, направленное на повышение электробезопасности, вызывает появление дополнительных причин, создающих опасность поражения электрическим током. Применение удлинителей во всех случаях опасно, особенно в помещениях с проводящими полами, так как приводит к появлению в них контактного соединения. Если удлинители расположены на полу или на земле, то возникает

непосредственная опасность короткого замыкания на землю в местах нарушения изоляции проводов. Одной из таких мер для электробезопасности индивидуального жилого дома является зануление (рис.2).

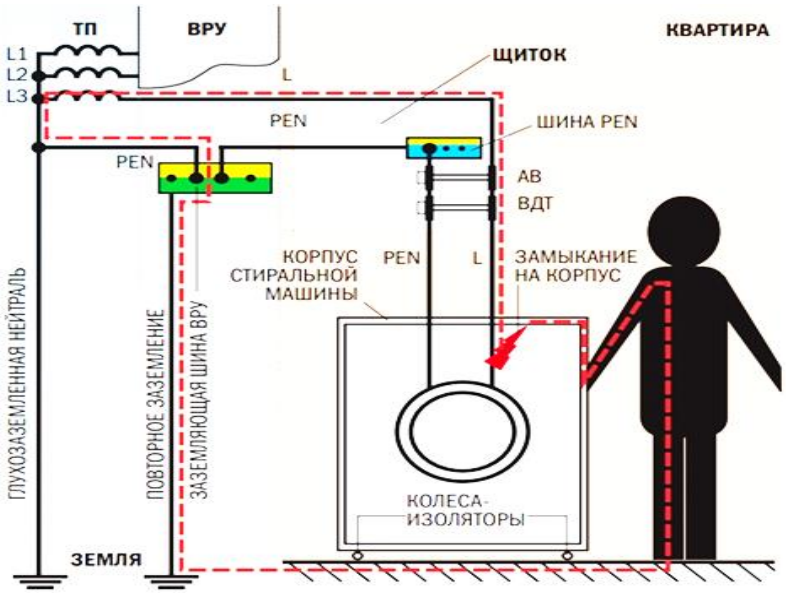

Рисунок 2 – Ток утечки на землю по элементам конструкции здания [6]

В настоящее время подавляющее большинство индивидуальных жилых домов питается от электрической линии напряжением 0,4 кВ через воздушные вводы на минимальный ток 25 А. Для подключения стационарных светильников, переносных бытовых электроприборов прокладывают две групповые линии на ток 10 А, защищенные плавкими предохранителями или реже автоматическими выключателями. В последние три-четыре года в связи с изменением норм проектирования в новых домах номинальный ток указанных групповых линий увеличен до 15 А, предусмотрена прокладка третьей линии на ток 20…25 А с заземляющим проводом для подключения электроприборов мощностью до 4 кВт с занулением металлического корпуса. Однако домов с третьей групповой линией пока еще очень мало [2].

Предохранители или автоматические выключатели защищают линии от перегрузок и коротких замыканий, а при использовании заземления металлического корпуса прибора - от замыкания на его корпус. В последнем случае должны быть обеспечены надежность и быстродействие защиты, гарантирующие безопасность человека, прикоснувшегося к прибору в момент замыкания на корпус. К сожалению, плавкие предохранители и большинство типов автоматических выключателей это не обеспечивают.

Существующее требование о повторном заземлении воздушного ввода на каждые жилые дома, как правило, не выполняется. Это связано не столько с трудностями его осуществления, сколько с вопросами контроля сопротивления заземления в процессе строительства и эксплуатации, без чего такая мера безопасности становится формальной. Одной из причин электротравматизма в быту является нарушение изоляции прибора и подводящих проводов вследствие старения или механических повреждений. С этой точки зрения определенную пользу приносит применение скрытых проводок, а также выпуск приборов класса защиты от поражения электрическим током (с двойной изоляцией). Однако

и для таких приборов не исключена возможность пробоя на корпус. Этому могут способствовать климатические условия: например, повышенные влажность и температура. Поэтому их выпуск не может рассматриваться как способ защиты человека от электротравматизма.

Следует признать, что на сегодня в подавляющем большинстве домов электробезопасность достигается за счет качества изготовления бытовых приборов, улучшения изоляции и установочных проводов, изоляционных качеств деревянных и отделочных материалов, широко применяемых в индивидуальном жилищном строительстве, отсутствия во многих помещениях металлических трубопроводов или частей, имеющих связь с землей. И, конечно, важная роль принадлежит соблюдению правил пользования электрической энергией.

Уже сейчас можно говорить о необходимых направлениях работ по повышению электробезопасности бытовых приборов. Их надо создавать специально для условий работы в индивидуальных жилых домах. К таким условиям следует отнести повышение надежности работы прибора за счет снижения допустимых температур перегрева отдельных частей, элемектов и комплектующих изделий. При этом может быть допущено увеличение габаритов приборов, что связано с имеющимися возможностями строительства подсобных помещений. Приборы должны работать при колебаниях напряжения в пределах 15…-2 % номинального.

Требуется определение и утверждение перспективной номенклатуры бытовых приборов для местности индивидуальных жилишных строений в населенных пунктах определенных классов защиты от поражения электрическим током, технико-экономическое обоснование видов и средств защиты от электротравматизма в жилых, подсобных помещениях и на приусадебном участке. Сюда должны войти работы по анализу, оценке и целесообразности применения системы зануления и защитного отключения по токам утечки, пересмотру нормативной документации на проектирование внутридомовых электрических сетей, мест размещения электроустановочных изделий, защитной и коммутационной аппаратуры и т. п. Назрела необходимость замены повторного заземления воздушного ввода в дом групповым заземлением (очагом) в конце распределительной линии 0,4 кВ.

Самыми актуальными вопросами являются создание и массовый выпуск аппаратов защитного отключения по току утечки. Внедрение аппаратов защиты по току утечки будет означать расширение применения электрических машин и приборов в целом в населенных пунктах индивидуальных жилишных строений.

Такое понятие, как электробезопасность, известно практически каждому. Соблюдать ее необходимо при работе с электрооборудованием, электроприборами и другими видами бытовой и профессиональной техники. Правила электробезопасности и требования должны четко соблюдаться, поскольку от этого зависят здоровье и жизни потребителей.

Список использованных источников:

1. Балаганский, А.О. Электробезопасность в низковольтных сетях и её оценка [Текст] / А.О. Балаганский, С.Г. Захаренко, Т.Ф. Малахова, С.А. Захаров // Вестник Кузбасского государственного технического университета. – 2017. – № 1. – С.67-74.

2. Калиничева, О.А. Основы электробезопасности в электроэнергетике: учебное пособие. – Архангельск: «С(А)ФУ», 2015 – 126 с.

3. Липкович, И.Э. Стратегия повышения безопасности электроснабжения предприятий АПК [Текст] / И.Э. Липкович, М.М. Украинцев, С.М. Пятикопов, И.В. Егорова, В.Н. Поляков // Техносферная безопасность. 2020. - №2 (50). – С.74-83.

4. Долгих, П.П. Вопросы электробезопасности при подготовке специалистов энергетических специальностей [Текст] / П.П. Долгих, Ю.В. Колмаков // Эпоха науки. 2021. - № 26. – Июнь. С. 9-12. DOI http://dx.doi.org/10.24412/2409-3203-2021-26-9-12

5. Костюков А.В. Электробезопасность в энергетических хозяйствах предприятий [Текст] / А.В. Костюков // Известия ТулГУ. Технические науки. 2021. – Вып. 8. – С. 222-231. DOI: http://dx.doi.org/10.24412/2071-6168-2021-8-222-231

6. OHRANATRYDA. Электробезопасность: что это такое, правила. – URL.: https://-ohranatryda.ru/tehnika-bezopasnosti/elektrobezopasnost.html (дата обращения: 20.12.2021).

УДК 004.85

РАЗРАБОТКА ПРИЛОЖЕНИЙ ЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ

Анциферов В.Д., 4 курс, 5В070400 - Вычислительная техника и программное обеспечение, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

Иванова И.В., доцент, к.п.н., кафедра программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

Жусупова А.К., м.т.н., старший преподаватель кафедры программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

В статье представлен разработанный программный комплекс, реализующий обучающую систему, автоматизирующую интеллектуальную деятельность по созданию программ на языке логического программирования. Обоснован выбор семантических сетей как способа представления знаний в процессе моделирования предметных областей в системе обучения при постановке учебных логических задач.

Повышенный спрос на ИТ-специалистов на мировом рынке обусловлен тем, что в настоящее время программирование, в том числе создание программ на языке логического программирования, является очень значимым навыком для развития всех сфер экономики. В процессе подготовки IT-специалистов используются различные методы обучения, в том числе способы повышения интереса студентов к изучению логического программирования и обучающие средства, имитирующие интеллектуальную деятельность программиста при решении логических задач и реализующие автоматизацию создания программ Prolog.

При изучении логического программирования обучаемому предлагаются учебные задания, описывающие определенную предметную область в формулировке естественного языка (например, русского языка) [1]. Анализ формальных понятий позволяет идентифицировать ключевые слова в тексте учебного задания и использовать их при генерации шаблонов программы Prolog.

Таким образом, можно автоматизировать следующие виды интеллектуальной деятельности, осуществляемой человеком в процессе создания программ на языке программирования Prolog: действия по анализу текста задания с целью выявления ключевых слов;- деятельность по анализу ключевых слов при постановке задачи для определения типа учебной задачи и соответствующей структуры программы Prolog; деятельность по написанию программ на языке Prolog в процессе решения задач обучения путем создания шаблона программы Prolog на основе выявленной структуры. Целью исследования была разработка обучающего программного комплекса, автоматизирующего процесс создания

программ Prolog для решения учебных задач путем анализа текста учебных задач, определения формальных понятий в тексте, определения типа учебной задачи и создания шаблона программы Prolog для ее решения.

Представление знаний в Системе автоматизации интеллектуальной деятельности.

Эффективным способом построения обучающей системы, ориентированной на решение логических задач, является представление исходных данных в базах знаний в виде правил логического вывода отношений, в виде аксиом и фактов. Одной из важнейших проблем, возникающих при построении систем автоматизации интеллектуальной деятельности, является представление знаний [2]. Это связано с тем, что выбранный способ представления знаний во многом определяет характеристики системы. То база знаний создается для ввода знаний, изучения системы (часто называемой приобретением знаний) и последующей обработки знаний для решения проблем. Способ представления знаний часто называют моделью представления знаний.

При выборе правильного метода представления знаний можно избежать усложнения системы и решить множество вопросов ее проектирования и разработки.

Однако модель представления знаний накладывает ограничения на выбор соответствующего механизма логического вывода. То есть при проектировании интеллектуальной системы необходимо выбрать наиболее подходящую модель представления знаний (и в соответствии с ней выбрать используемый механизм логического вывода).

При анализе возможных способов представления знаний в учебных задачах необходимо ряд авторов обосновывают использование семантической сети, так как основанием для этого метод представления знаний лежит идея, что любое знание может быть представлено как совокупность понятий (объектов) и отношений (связей). Семантическая сеть представляет собой систему зная, что модели предметной области в виде взвешенного ориентированного графа с функциями веса и выбранной вершины, узлы которой соответствуют понятиям и объектам, а дуги - отношениям между объектами. Главным преимуществом этой модели является наглядность и соответствие современным представлениям об организации долговременной человеческой памяти [3]. Недостатком является сложность поиска выходных данных, а также сложность настройки, то есть удаления и наполнения сети новыми знаниями. Использование языков логического программирования (например, Prolog), специально разработанных для создания механизма вывода в интеллектуальных системах, позволяет программисту сосредоточиться на логике решения задачи.

Формальные Понятия В процессе разработки методики анализа текста обучающих заданий на выявление формальных понятий (ключевых слов) в тексте мы использовали анализ формальных понятий.

Анализ формальных понятий — это метод анализа данных, который предполагает анализ следующих наборов: объектов, дескрипторов (характеристик объектов) и отношений (атрибутов объектов, обусловленных присущими объекту характеристиками). Для повышения эффективности создания обучающих программных пакетов, ориентированных на решение логических проблемы, целесообразно разработать методологию анализа формальных понятий и группировки их в зависимости от параметров объектов предметной области, применение которой позволит обосновать алгоритмы генерации правил представления предметной области в программных комплексах.

Метод анализа формальных понятий и их группировки в зависимости от параметров объектов предметной области основан на идентификации и обосновании инвариантного набора дескрипторов (характеристик), подходящих для представления различных

предметных областей области [4]. Например, такие характеристики, как «условие», «ограничение», «соответствие», «выражение» и т.д. На основе анализа характеристик типичных учебных задач и предметных областей были определены четыре набора дескрипторов, соответствующих основным типам учебных задач: задачи на выполнение арифметических вычислений, логические задачи, задачи на анализ значений с последующим выбором или упорядочением, задачи на создание баз знаний по предметной области. В ходе исследования были приняты следующие соглашения. То учебное задание было отнесено к первому типу заданий – типу для выполнения арифметических вычислений.

В результате проведенного исследования были решены следующие задачи.

Обоснован выбор семантических сетей как способа представления знаний примоделировании предметных областей в обучающей системе, автоматизирующей интеллектуальную деятельность при разработке программ на языке логического программирования Prolog для решения логических задач [5]. Разработана типизация учебных задач, используемых для освоения языка логического программирования Prolog, включающая следующие типы задач: логические, арифметические задачи анализа ценности с последующим выбором или упорядочением, а также создание баз знаний по предметной области. В этом случае для каждого типа задач исследуется возможность применения анализа формальных понятий для их решения и составляется набор примеров.

Разработана методология анализа формальных понятий и их группировки в зависимости от параметров объектов предметной области, суть которой заключается в выявлении инвариантного набора дескрипторов (характеристик), подходящих для представления различных предметных областей, что позволяет генерировать правила [6]. Разработана методология генерации правил представления предметной области, основанная на объявлении предикатов с одним или несколькими параметрами, которые соотносятся с особенностями формулировок типичных учебных задач.

Внедренная обучающая система автоматизирует интеллектуальную деятельность при разработке программ на языке логического программирования. Prolog - программный комплекс на языках программирования Object Pascal и Visual Prolog). Апробация подтвердила целесообразность разработанных приложений для обучения студентов логическому программированию, в частности, компиляции программ Prolog со структурой, наиболее подходящей для решения типичных задач.

Список использованных источников:

1. Куссенс, Дж.: Проблемы изучения языка в логике. В: Продолжающаяся вычислительная логика: Логика Программирование и за его пределами, Очерки в честь Роберта А. Ковальски, Часть II, стр. 491-505. Спрингер-Верлаг, Лондон, Великобритания (2002)

2. Боровская Е.В., Давыдова Н.А. Основы искусственного интеллекта/Учебное пособие, БИНОМ. Лаборатория знаний, стр. 127 (2010)

3. Ясницкий Л.Н. Интеллектуальные системы/учебное пособие. Лаборатория знаний, 221 с. (2016)

4. Давыдова Е.А., Лапенок М.В. Применение анализа формальных понятий для генерации правил представления предметной области при создании образовательных программное обеспечение/Актуальные проблемы преподавания математики, информатики и информационных технологий, № 2, 170-181 с. (2017)

5. Кузнецов С.О.: Решетки формальных понятий в современных методах анализа и обработки данных, 86 с. Поспеловские чтения (2011)

6. Братко И.: Программирование на языке PROLOG для искусственного интеллекта, 243 с. Мир, Москва (1990)

УДК 631.36

МОДЕЛИРОВАНИЕ ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ

Бекмырза Ж. А., 1 курс, 8D07102 Технологические машины и оборудование (машиностроение), ИТИ имени А. Айтмухамбетова, НАО КРУ им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Рыспаев К. С., профессор кафедры машиностроение, доктор PhD, ИТИ имени А. Айтмухамбетова НАО КРУ им. А. Байтурсывынова

Курманов А. К., д.т.н, профессор кафедры машиностроение, д.т.н., ИТИ имени А. Айтмухамбетова НАО КРУ им. А. Байтурсывынова

В модель включаются только существенные аспекты, представляющие объект, и отбрасываются все остальные (бесконечное большинство). Существенный или несущественный аспект описания определяют согласно цели исследования. То есть каждая модель составляется с какой-то целью. Начиная моделирование, исследователь должен определить цель, отделив её от всех возможных других целей, число которых, по-видимому, бесконечно.

Процесс моделирования есть процесс перехода из реальной области в виртуальную (модельную) посредством формализации, далее происходит изучение модели (собственно моделирование) и, наконец, интерпретация результатов как обратный переход из виртуальной области в реальную [1]. Этот путь заменяет прямое исследование объекта в реальной области, то есть лобовое или интуитивное решение задачи. Итак, в самом простом случае технология моделирования подразумевает 3 этапа: формализация, собственно моделирование, интерпретация (рис. 1).

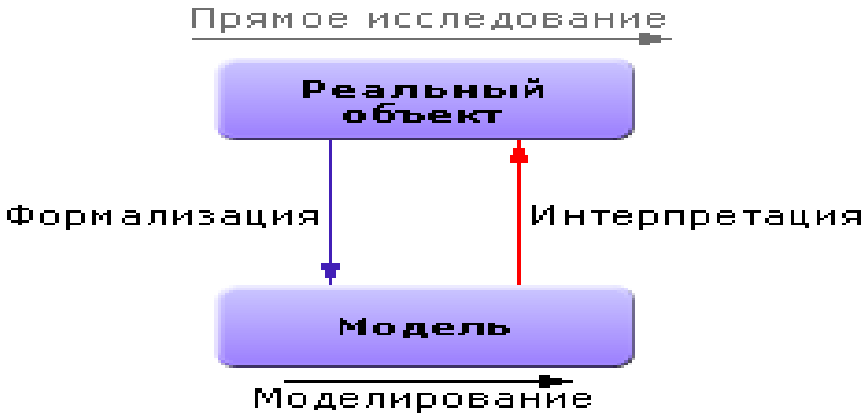

Рисунок 1 – Процесс моделирования (базовый вариант)

Если требуется уточнение, эти этапы повторяются вновь и вновь: формализация (проектирование), моделирование, интерпретация. Спираль. Вверх по кругу.
Более подробно весь цикл разработки показан на рис.2, где отражены методы

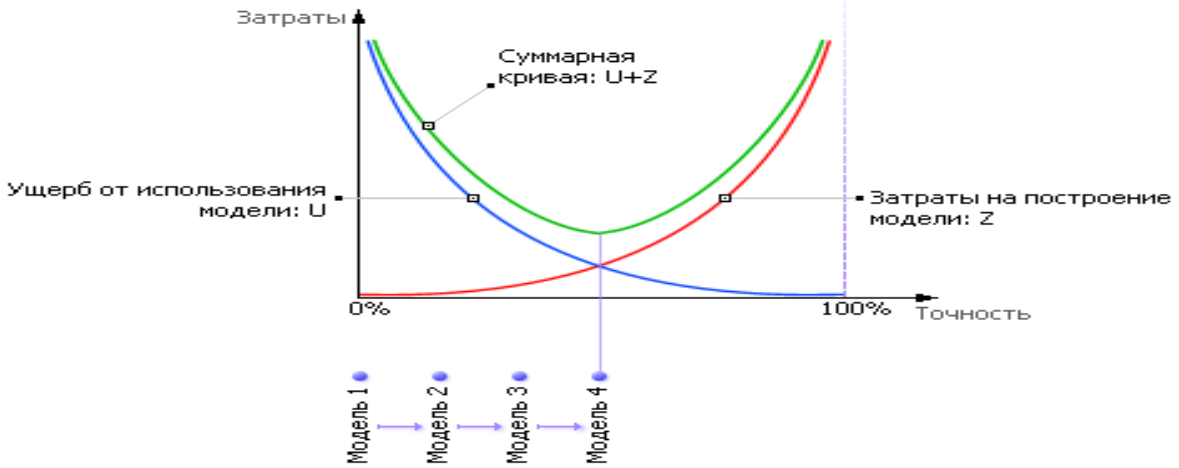

Рисунок 2. Соотношение суммарных затрат и точности для различных вариантов детализации прикладной модели

Просуммируйте две кривые затрат — получится одна кривая общих затрат. Найдите оптимум на суммарной кривой: он лежит между этими крайними вариантами. Видно, что неточные модели не нужны, но и абсолютная точность тоже не нужна, да и невозможна

Частое и распространённое заблуждение при построении моделей — требовать «как можно точнее».

«Модель — поиск конечного в бесконечном» — эта мысль принадлежит Д. И. Менделееву [2]. Что отбрасывается, чтобы превратить бесконечное в конечное? В модель включаются только существенные аспекты, представляющие объект, и отбрасываются все остальные (бесконечное большинство). Существенный или несущественный аспект описания определяют согласно цели исследования. То есть каждая модель составляется с какой-то целью. Начиная моделирование, исследователь должен определить цель, отделив её от всех возможных других целей, число которых, по-видимому, бесконечно.

К сожалению, указанная на рис. 2 кривая является умозрительной и реально до начала моделирования построена быть не может. Поэтому на практике действуют таким образом: двигаются по шкале точности слева направо, то есть от простых моделей («Модель 1», «Модель 2») ко все более сложным («Модель 3», «Модель 4»). А процесс моделирования имеет циклический спиралевидный характер: если построенная модель не удовлетворяет требованиям точности, то её детализируют, дорабатывают на следующем цикле (см. рис. 3) [3, 4].

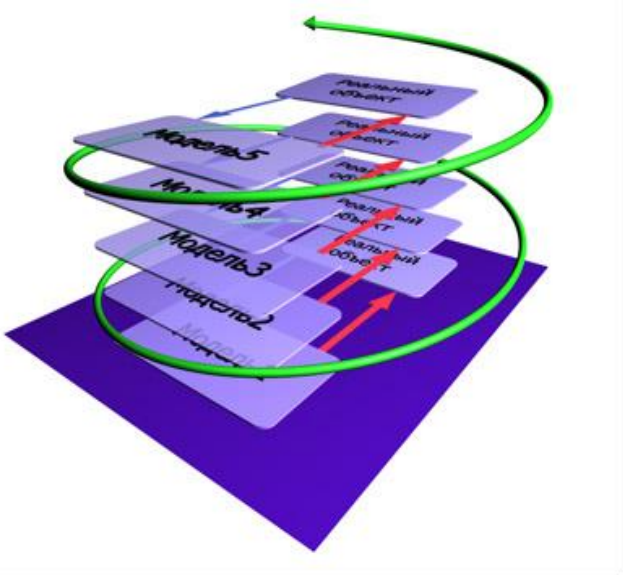

Рисунок 3. Спиралевидный характер процесса проектирования и уточнения прикладных моделей

Улучшая модель, следят, чтобы эффект от усложнения модели превышал связанные с этим затраты. Как только исследователь замечает, что затраты на уточнение модели превышают эффект от точности при применении модели, следует остановиться, поскольку точка оптимума достигнута. Такой подход всегда гарантирует окупаемость вложений.

Заключение

Таким образом из всего сказанного следует, что моделей может быть несколько: приближенная, более точная, ещё точнее и так далее. Модели как бы образуют ряд. Двигаясь от варианта к варианту, исследователь совершенствует модель. Для построения и совершенствования моделей необходима их преемственность, средства отслеживания версий и так далее, то есть моделирование требует инструмента и опирается на технологию.

Иногда модели пишут на языках программирования, но это долгий и дорогой процесс. Для моделирования можно использовать математические пакеты, но, как показывает опыт, в них обычно не хватает многих инженерных инструментов. Оптимальным является использование среды моделирования.

Список использованных источников:

1. Булавин Л.А., Выгорницкий Н.В., Лебовка Н.И. Компьютерное моделирование физических систем. ИД Интеллект, 2011.

2. Заславский Г.М. «Физика хаоса в гамильтоновых системах». – М.–Ижевск: 2004.

3. Ильяшенко Ю.С. Избранные задачи теории динамических систем. – М.: МЦНМО - 2011.

4. Каток А.Б., Хасселблат Б. Введение в современную теорию динамических систем. – М.: Факториал. 1999.

УДК 93/94

ФИЗМАТ ЭПОХИ 1960-1970-Х ГОДОВ.

Бисенова Д.К. студентка 3 курса ОП 6В02201 – История ИЭиП КРУ им. А.Байтурсынова, Республика Казахстан.
Айтмухамбетов А.А., профессор кафедры СГД, доктор исторических наук, КРУ им. А.Байтурсынова.

В данной статье рассматривается вопрос функционирования кафедр физико-математичсекого факультета в 1960-1970-е годы. В этот период формировался научный и педагогический коллектив одного из ведущих подразделений института. Необходимо отметить, что некоторые из преподавателей факультета получили признание в казахстанской и мировой науке. Таким образом, костанайские ученые внесли свой вклад в развитии естественных наук.

С периода основания Учительского института начинается история физико-математических кафедр. За долгий период коллектив кафедр подготовил множество талантливых специалистов.

Время шло. Развивался и рос славный Педагогический институт, преподаватели которого ежедневным трудом писали его историю. Как-то на одном из Ученых Советов один из администраторов вуза Кахарман Макаримович Туманшин резюмировал качество работы кафедр: «Но надо говорить не только о трудностях, но и о положительных факторах. У нас улучшилось качество набора, кафедры в этом учебном году лучше укомплектованы преподавательскими кадрами» [1]. Прогрессивный ученый и талантливый педагог К.М. Туманшин с гордостью отмечал успехи своих коллег. Каждая кафедра представляла коллектив тружеников, которые сохраняли заинтересованность в предоставлении качественных знаний и ценного педагогиеского опыта студентам [2]. Необходимую информативную базу специалисты находили в академических изданиях, штудировали научно-популярную литературу, встречались с коллегами. Подобные смелые инициативы мобилизовывали творческий потенциал таких педагогов, олицетворявших в своем образе людей-новаторов, преобразователей окружающего мира. Каждый уважающий свою профессию специалист считал своим долгом пополнение собственного научного потенциала методом самообразования.

Каждое институтское мероприятие олицетворялось преподавательским составом в качестве знакового события, к которому готовились ответственно, желали провести со вкусом в меру скромных возможностей. Однажды заведующий кафедрой Елфимов Л.И. заявил о ходатайстве научного отдела на предмет оказания помощи в проведении математической олимпиады. В комиссию включили преподавателей физмата Сербина И.П., Муравскую Н.И., Коренцову М.М. Между предметниками-математиками возник спор по какому принципу проводить олимпиаду - по курсам или «общеинститутскую, то есть для всех курсов одну общую. Сошлись во мнении организовать общую с подбором приемлемых заданий. Интересное предложение озвучено в выступлении Ким С.Б.: «Предложил первый тур олимпиады провести через газету так, чтобы могли принять участие все желающие. Второй тур будет проводиться среди победителей». В источниках не уточняются название и статус газеты. Было ли это институтское печатное издание или областное, но специалисты кафедры сохраняли заинтересованность в повышении имиджевого рейтинга своей

специальности. В итоге преподаватели приняли трогательное по своей сути решение по организации олимпиады: «Чтобы не сорвалось такое хорошее мероприятие, решили подобрать задачи, посильные для студентов, чтобы вселить веру в их силы, заинтересовать» [3]. В строках озвученной мысли содержится простая глубокая житейская мудрость.

Фундаментальный анализ прошлых десятилетий наглядно демонстрирует стремление коллектива максимального применения технических новшеств в системе учебно-научного творчества становления молодых специалистов из студенческой среды, многие представители которой не имели до поступления в вуз материальных ресурсов, достатка, но горели желанием созидать на благо общества. В исследуемый период по инициативе ректора Газизова К.Г. и заведующего кафедры физики Сулакова П.Ф. в институте начала работать киностудия и конструкторское бюро при этой студии. Руководство студией осуществлял Сунцов Н.В. Коллектив студии монтировал учебные фильмы, которые применялись в научно-образовательной сфере. Преподаватели читали лекции учащимся школ по темам «Тематика любительских фильмов», «Есть ли жизнь на других планетах», «Штурм космоса». Мыслящие, заинтересованные в развитии педагогики школьные учителя, находили помощь и советы у педагогов физмата. Кабинет методики физики кипел творческой силой. Кабинет способствовал проведению демонстрационных и лабораторных занятий в школах. Физмат являлся инициатором кинофикации учебного процесса. Впоследствии киностудия функционировала под руководством специалиста Вольфсона Г.Б. В работе киностудии принимали участие 17 студентов различных факультетов института [4].

Физмат динамично развивался. Преподаватели продолжали разрушать мифы о точных науках как мире сухих теорий и формулировок. Специалисты использовали фантазию, юмор, творческий подход, т.е. все те качества, которыми обильно их одарила природа физики и загадочных математических явлений. Они старались украсить каждое занятие применением технических новинок. Заведующий кафедрой физики так описывал подобные занятия: «Видное место на лекциях занимает эксперимент, преподаватели широко использовали имеющееся оборудование для демонстрации опытов по физике, кроме того часто использовались таблицы, диафильмы, диапозитивы, фоторепродукции. На лекциях по физике демонстрировали фильмы «Закон Ньютона», «Трение», «Искусственные спутники Земли», «Механические колебания», «Резонанс» и др». [5]. Физика во всем своем совершенстве является уникальной наукой, познание которой таит много интересного. Но многие не решаются в столь сложное путешествие по бескрайним просторам этой хранящей многие прелести природы стихии. Грядущим поколениям костанайских физиков предстоит ценой собственных открытий воспеть чудесный мир физики с ее извечными законами, космическим представлениями, энергиями и вибрациями. Кафедры физмата активно сотрудничали со школами города и области. Сложились творческие связи с преподавателями Автодорожного техникума и коллективом станции Юных техников. В результате научного взаимодействия педагогического сообщества существенно возросла подготовка учеников школ по точным предметам.

Преподаватели кафедры физики работали по фундаментальным темам. Так, Мейлахс Л.К. на данный период подготовила исследование «Обобщение опыта внеклассной работы учителей й физики». Сунцов Н.В. апробировал свои материалы по составлению учебного кино. Вебер В.А. разрабатывал теорию устойчивости. На физмате началась научная стезя Баимбетова Ф.Б. Баимбетов Ф.Б. начал свою научную карьеру на физмате. Всю свою жизнь он посвятил изучению проблемы плазмы физики. В век развития комических наук и индустриализационных процессов исследуемая им проблема сохраняет свою актуальность. Коллеги так охарактеризовали научное творчество Баимбетова: «Баимбетов Ф.Б. в течение

1965 года занимался изучением физики плазмы, законспектировал некоторые из имеющихся руководств по физике плазмы, прочел все имеющиеся пособия по физике плазмы, выбрал тему «Неравновесная проводимость плазмы» и сделал доклад на конференции преподавателей» [5, Л.182]. По итогам результатов научных исследований академика Национальной Академии Наук Баимбетов Ф.Б. получил признание в мировой науке. Эпизод из биографии Баимбетова ярко демонстрирует типичный пример из жизни всех ученых: для свершения великих дел необходимо обращать внимание на разные детали, не останавливаясь на достигнутом.

Ярким представителем костанайской школы физмата являлся Даулетбаев Т.Е. Он в своем образе воплощал типичного представителя ученого мира точных наук. В среде единомышленников он получил признание методиста-новатора. Сфера его экспериментальных новаций, прежде всего состояла в комбинировании педагогических методик с научными изысканиями в области преподавания. Он приложил много труда и усилий в процессе становления Сельскохозяйственного института, основу которого составили точные науки.

Преподаватели развивали творческие связи с учителями школ. В частности, Даулетбаев Т.Е., Бадамшина Л.К., Кузнецов Н.И. в экспериментальном режиме разработали задания для учащихся старших классов. В проекте приняли участие 600 школьников, работы которых проверяли энтузиасты-инициаторы. Данный проект получил признание Института усовершенствования учителей [6]. Преподаватели инициировали создание заочной математической школы. Проект получил признание общественности. Организаторы заочной школы были награждены почетными грамотами. Для поколений послевоенного времени награды в виде грамот и поощрений зачастую были важнее многих меркантильных вещей. Инициативная группа распространила практикуемый эксперимент. Даулетбаев, Мирошник провели серию факультативов для учащихся в средней школе №21, школе-интернате №1 [7].

Талантливые кураторы умели воплощать себя в ипостаси воспитателей, организаторов-затейников, ораторов. Например, преподаватель Морокин В.П. добросовестно работал с группой, регулярно беседовал со студентами и их родителями, инициировал походы на каток, в театр и в кино. Золотухин Г.Н., будучи поклонником классический литературы, прививал студентам любовь к поэзии. Он неоднократно проводил «Час поэзии», смотры художественной самодеятельности. Впечатление на студентов произвела организованная Золотухиным Г.Н. читательская конференция по повести «Смотрите кто пришел» из журнала «Юность» №1 1965 года. Студенты курируемой им группы издали журнал «Интегралы». Кураторы факультета практиковали методы выездов со студентами за пределы области. В частности, преподаватель Котенок В.В. ездил со студентами 2-ого курса на ознакомительную поездку в Ленинград. А какую ответственность возлагал он на себя, осуществляя контроль за нескольким десятком взрослых людей, которые не терпели ограничений в свободе. Толковый куратор умеет разбираться в людях, доверять им. В этом проявляются жизненный опыт и семейное воспитание. Творческие встречи со студентами проводили Жазыкбаева. Чумаченко, Янкелевич. По традициям высшей школы кураторство поручалось опытным специалистам, которые обладали учебно-воспитательным опытом.

Коллектив осуществлял масштабную программу эволюции вуза. На кафедрах института регулярно проводились массовые мероприятия в воспитательной сфере. Например, преподаватели кафедры физики проводили научно-практическую конференцию учителей физики по вопросам внеклассной работы. Ответственным за реализацию конференции была опытный педагог Демина Н.Ф. Основная цель конференции заключалась в изучении педагогических моделей, которые применяли в научном процессе школьные

учителя. Во время проведения студенческого вечера студенты на организованных педагогических площадках познавали новаторские проекты школьных учителей. Сценарии организации конференции продумывались основательно. Во всем ощущалась особая изюминка. По мнению преподавателей, студент олицетворялся как непосредственный участник мероприятий. В частности, Автоян А.К. предложил разнообразить творческое взаимодействие следующим образом: «Нужно подготовить демонстрации к докладам. Каждый руководитель кружка должен подготовить один опыт вместе со студентом. Это будет помощь кружков. Основу конференции составляют доклады учителей» [8].

Ветераны факультета, начинающие специалисты акцентировали внимание на предоставлении студентам качественных знаний. На всех факультетах работали методические комиссии, кружки и общественные структуры. На повестке дня всех деканатов, кафедр в первую очередь рассматривался учебный процесс. Вопросы качества успеваемости постоянно были предметом обсуждений на всех Советах факультетов, заседаниях кафедр, различных комиссий. На эти публичные мероприятия вызывались нерадивые студенты, а порой и целые группы, в общении с которыми все присутствующие вырабатывали комплекс мер по улучшению дисциплины, качества обучения. В 1971 году группа общественных деятелей во главе с преподавателем Лещуковым А.Я. выпустила факультетскую сатирическую стенгазету «Скарб» [9]. В содержании газеты звучала критика в адрес недобросовестных студентов. На физико-математическом факультете издавалась газета «Физматовец». В определенный период редактором газеты была Сиротюк Л.А. Коренцова М.М. курировала по кафедре математики издание «Математический календарь». Параллельно издавался «Экран успеваемости».

Таким образом, деканат и кафедры санкционировали публичное освещение ежедневной факультетской жизни методом использования самиздатовских газет. Объемную работу выполняла методическая комиссия в составе её председателя Елфимова Л.И., Новодворского Б.Е., Деминой Н.Ф. На кафедрах физмата начиналось творческая деятельность Давиденко С.И., Вебер В.А., Кужукеева Ж.М., Разиной Т.А., Тлеубердиновой К.А., Карплюк А.П., Кравцова В.М., Цыгановой А.Д., Омарова Р.Б. и других. В исследуемое время на факультете работали талантливые администраторы и ученые Новиков В.Н., Путиев И.Т., Айтмухамбетов А.А.

Итак, в исследуемый период кафедры физико-математических дисциплин проводили целенаправленную работу по развитию научно-образовательного сектора и воспитательной работы.

Список использованных источников:

1. ГАКО. Ф.1271. Оп.2. Д.3. Л.62.
2. ГАКО. Ф.1271. Оп.2. Д.18. Л.211.
3. ГАКО. Ф.1371. Оп.3. Д.18. Л.100.
4. ГАКО. Ф.1271. Оп.2. Д.85. Годовой отчет о работе кафедр за 1967-1968 учебный год. Л.50.
5. ГАКО. Ф.1271. Оп.2. Д.25. Л.3.
6. ГАКО. Ф.1271. Оп.2. Д.83. Л.91.
7. ГАКО. Ф.1271. Оп.2. Д.102. Л.144.
8. ГАКО. Ф.1271. Оп.3. Д.137. Протоколы заседаний кафедры физики физико-математического факультета 1971-1972 учебный год. Л.12.

9. ГАКО. Ф.1271. Оп.4. Д.152. Текстовые отчеты химико-биологического и физико-математического факультетов об учебно-воспитательной работе за 1971-1972 учебный год. Л.23.

ӘОЖ 004.52

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АДАМДАРҒА АРНАЛҒАН ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ВЕБ-РЕСУРСТАРДЫ ТАЛДАУ

Ермеков А.С., 1 курс магистрі, ақпараттық жүйелер, А.Айтмұхамбетов атындағы инженерлік және техникалық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы
Кудубаева С.А., техника ғылымының кандидаты, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Осы мақалада мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған қолданыстағы веб-ресурстарға арналған талаптар талданады. Сондай-ақ, кемшіліктері бар адамдарға арналған веб-ресурстарды құруға арналған құралдар туралы және қолжетімділігі туралы айтылады.

ДДҰ-ның соңғы мәліметтері бойынша, планетада шамамен 45 миллион зағип адам және көру қабілеті нашар 255 миллионнан астам адам бар. Дальтонизм (түс соқырлығы) сияқты ауруы бар азаматтардың жеке санаты ерекшеленеді, олардың саны жер тұрғындарының 4%-дан 8%-ға дейін, ал жалпы саны арасында түс соқырлығы бар әйелдердің пайызы әлдеқайда төмен-шамамен 1%.

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар көру аппараттарының кемшіліктері бар адамдарға сау адамдар үшін ақпараттан ажыратылмайтын ақпарат алуға мүмкіндік береді, бұл бүкіл әлемнің ғалымдары мен инженерлерінің дамуына байланысты. Мәтіндік ақпарат көру қабілеті нашар адамдарға экран ұлғайтқышын немесе бағдарламалық деңгейдегі үлкейтілген қаріпті пайдалана отырып, соқырларға – дыбысты ойнату мүмкіндігі бар компьютерлік бағдарламалардың немесе мәтінді Брайль экранына шығарудың арқасында дауысты беру арқылы жеткізіледі. Мәтіндік мазмұн ақпаратты жеткізудің балама әдістері түрінде беріледі [1, 26 б.].

Бірнеше жыл бұрын көру саласындағы патологиясы бар адамдарға арналған сайттардың нұсқалары тек мемлекеттік және муниципалды құрылымдардың ресурстарынан қол жетімді болды. Бұл «ақпаратқа қол жеткізуді қамтамасыз ету туралы» Заңға байланысты болды. Бірақ азаматтардың барлық санаттары үшін ақпараттың қол жетімділігі туралы аландаушылық өмірдің қалыпты құбылысына айналды – қызмет нарығындағы өндірушілер мен компаниялар жақсы дизайнды «барлығына» арналған сайттар мен қызметтерді жүзеге асырумен үйлестіру мүмкіндігі туралы мәселені талдауда.

WCAG (веб-мазмұнға қол жетімділікті қамтамасыз ету жөніндегі Нұсқаулық) мүмкіндігі шектеулі адамдарға арналған веб-сайттарды әзірлеу стандарттарына жауап береді. W3C Accessibility Initiative бастамасы аясында 2008 жылы стандарттың соңғы нұсқасы жарияланды, ол сайтқа ғана емес, сонымен қатар бүкіл веб-платформаға қойылатын талаптарды да қамтыды [2, 1 б.].

Нұсқаулықта интернет-ресурстың мазмұнын әртүрлі типтегі мүмкіндіктері шектеулі пайдаланушылар үшін қалай қол жетімді ету туралы ұсыныстар берілген: көру, есту, қозғалтқыш жүйесі, сөйлеу, психикалық сала және т. б. шектеулер.

Дүниежүзілік желінің негізгі мақсаты – қолда бар жабдыққа немесе бағдарламалық жасақтамаға, қарым-қатынас тіліне, тұрғылықты жеріне немесе денсаулық мүмкіндіктеріне қарамастан, барлық адамдарға пайда әкелу. Егер интернет осы шарттарды орындаса, ол әртүрлі есту, қозғалыс, көру және танымдық мүмкіндіктері бар адамдар үшін қол жетімді болады [3, 1 б.].

Дүниежүзілік ғаламтордың дамуына денсаулық шектеулерінің әсері түбегейлі өзгереді, өйткені Интернет материалдық әлемде адамдардың қарым-қатынасы мен өзара әрекеттесуіне кедергілерді бұзады. Сонымен қатар, егер веб-сайттар, онлайн қосымшалар, желілік технологиялар немесе құралдар сәтсіз жасалған болса, олар адамдар үшін бүкіләлемдік желіні пайдалануға кедергі келтіруі мүмкін.

Веб-қол жетімділік денсаулығы нашар адамдардың оларды пайдалану мүмкіндігін ескере отырып, веб-сайттарды, қосымшаларды және технологиялық шешімдерді жобалауды және әзірлеуді көздейді. Басқаша айтқанда, пайдаланушылар өздері жасай алады:

- интернет желісі арқылы ақпарат алу, түсіндіру, іздеу және қарым-қатынас жасау;
- Дүниежүзілік желінің жұмысына қатысу.

Веб-қолжетімділік бүкіләлемдік ғаламторды пайдалану мүмкіндігіне әсер ететін денсаулықтың барлық түрлерін қамтиды, соның ішінде:

- Есту қабілетінің бұзылуы
- Танымдық қызметтің бұзылуы
- Неврологиялық бұзылулар
- Физикалық дамудың бұзылуы
- Сөйлеу әрекетінің бұзылуы
- Көру қабілетінің бұзылуы

Веб-қол жетімділік сонымен қатар сау адамдардың мүдделеріне жауап береді, атап айтқанда:

- ұялы телефондардың, «ақылды сағаттардың», Smart TV технологиясы бар теледидарлардың және шағын экранның, деректерді енгізудің ерекше режимдерінің және т. б. болуымен сипатталатын басқа құрылғылардың иелері.
- қарттар көріп отырған жас қиындықтар;
- «уақытша қабілетсіздігі» бар адамдар, мысалы, сынған қол немесе көзілдірік жоғалту;
- ашық күн сәулесі немесе қоршаған орта сияқты «ситуациялық шектеулер» жағдайындағы адамдар, аудио жазбаларды тыңдауға тыйым салады;
- төмен жылдамдықты қосылыммен, шектеулі немесе қымбат интернет-трафикпен шектелген пайдаланушылар.

Төменде веб-сайтты дамыту үшін бірнеше құралдарды пайдалану мысалдары келтірілген.

Сурет 1. Суреттердің орнын басатын мәтін

Белгілеу/кодтағы суреттерде тиісті балама мәтін (alt text) болуы керек.

Егер суреттер балама мәтінмен (alt text) бірге жүрмесе, олар туралы ақпарат қол жетімсіз болады, мысалы, веб-бетте ұсынылған ақпаратты, соның ішінде визуалды кескіндер үшін мәтінді алмастыратын экранды оқу бағдарламаларын қолданатын зағип адамдар үшін.

Егер сізде балама мәтін болса (alt text), ақпарат соқыр адамдар үшін, сондай-ақ қымбат немесе төмен жылдамдықты Интернет-трафиктің арқасында суреттерді жүктеуді өшіруге мәжбүр болған пайдаланушылар үшін қол жетімді болады. Мұндай ақпаратты кескіндерді танымайтын технологиялар, атап айтқанда іздеу жүйелері де қолдана алады.

Пернетақтадан деректерді енгізу. Кейбір адамдар компьютерлік тінтуірді қолдана алмайды, мысалы, моторикасы шектеулі қарт адамдар. Қол жетімді веб-сайт тінтуірді пайдалануға сенбейді, ол пернетақта арқылы барлық функцияларды жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Сонымен, денсаулығы нашар адамдар пернетақтаны, атап айтқанда сөйлеу енгізу құрылғыларын еліктейтін көмекші технологияларды (ағылшын тілінде) қолдана алады.

Аудио жазбалардың мәтіндік декодтауы. Суреттер соқыр пайдаланушылар үшін қол жетімді емес болғандықтан, дыбыстық файлдар саңырау адамдар үшін қол жетімді емес. Мәтіндік жазбамен сүйемелдеу саңырау және нашар еститін адамдар үшін, сондай-ақ іздеу жүйелері және акустикалық ақпаратты өңдеу мүмкіндігі берілмеген басқа да технологиялық шешімдер үшін аудио ақпараттың қол жетімділігін қамтамасыз етеді.

Веб-сайттарда мәтіндік сүйемелдеуді ұсыну айтарлықтай технологиялық және қаржылық шығындарды қажет етпейді. Сондай-ақ, HTML форматындағы мәтін түрінде дыбыстық файлдың көшірмесін жасайтын аудио жазбалардың мәтіндік шифрлау қызметтері бар [4].

Сонымен қатар, «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» 2015 жылғы 16 қарашадағы Қазақстан Республикасы Заңының 6-2-бабы 2-тармағының 3) тармақшасына сәйкес мемлекеттік органның интернет-ресурсты пайдаланудың ыңғайлылығына қойылатын талаптары айтылады. Мүмкіндігі шектеулі адамдар үшін қолжетімділік веб-бағдарламашыларға мынадай талаптар қойылған:

1) мағыналық жүктемесі бар мәтіндік емес және медиа веб-контент үшін баламалы мәтіннің болуы;

2) үш секундтан артық автоматты түрде ойнатылатын веб-контент үшін тоқтату, кідірту немесе дыбысты өшіру тетігінің болуы;

3) автоматты түрде қозғалатын, жыпылықтайтын, айналдырылатын веб-мазмұнды тоқтату механизмінің болуы, секундына үш реттен көп жыпылықтайды;

4) интерфейстің белсенді компонентін бір уақытта бөліп көрсете отырып, пернетақтаның көмегімен веб-мазмұнның барлық функционалдығын басқару мүмкіндігінің болуы;

5) әрбір веб-бетте веб-беттің негізгі мазмұнына өту сілтемесінің болуы; Интернет-ресурстың веб-бетінде мәтіндік ақпараттың үлкен көлемін орналастыру кезінде пайдаланушыға веб-беттің басына оралуға мүмкіндік беретін "жоғары" сілтемесінің болуы;

6) пайдаланушы ақпаратты енгізген кезде анықталған қате туралы мәтіндік хабарламаның болуы (нысандарды толтыру кезінде);

7) көлденең жылжуға жүгінбей, веб-контентті немесе интернет-ресурстың функционалдығын жоғалтпай қаріп өлшемін 200%-ға дейін өзгерту мүмкіндігі (титрлар мен мәтін кескіндерін қоспағанда) [5].

Қорытындылай келгенде, веб-сайттар мен интернеттегі қосымшалар тиісті түрде жасалынған болса, оларды мүмкіндігі шектеулі адамдар қолдана алады. Алайда, қазіргі

уақытта көптеген Интернет-сайттар мен желілік қосымшалар шектеулі қол жетімділікпен сипатталады, бұл оларды кейбір адамдар үшін пайдалануды қиындатады немесе тіпті мүмкін емес етеді.

Интернет-кеңістіктің қолжетімділігін қамтамасыз ету жекелеген азаматтар, коммерциялық кәсіпорындар және жалпы қоғам үшін тиімді. Халықаралық стандарттар веб-қолжетімділікті іске асыру үшін қажетті шарттарды айқындайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Дакетт Дж. HTML и CSS. Разработка и дизайн веб-сайтов. [Мәтін]: оқу құралы / Дж. Дакетт М. : Эксмо, - 2013. - 480 б.

2. Varkvasova E., Введение в веб-доступность. // Стратегии, стандарты, ресурсы по веб-доступности для инвалидов. – 06.10.2021 – [Электрондық ресурс] қол жеткізу режимі: URL: https://www.w3.org/WAI/fundamentals/accessibility-intro/ru

3. Башмаков Н., Фокина Т., Руководство по обеспечению доступности веб-контента (WCAG) 2.1 // Информация для всех. – 05.06.18 – [Электрондық ресурс] қол жеткізу режимі: URL: https://ifap.ru/ictdis/wcag.htm#411

4. Попов П., Зачем обеспечивать доступность контента // Обеспечение доступности веб-контента: стандарты, критерии, пример реализации. – 09.07.21 – [Электрондық ресурс] қол жеткізу режимі: URL: https://habr.com/ru/company/ispring/blog/564446/

5. Мемлекеттік органдардың интернет-ресурстарын ақпаратпен толықтыру қағидаларын және олардың мазмұнына қойылатын талаптарды бекіту туралы. – 07.04.21 – [Электрондық ресурс] қол жеткізу режимі: URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2100022491

УДК 004.85

СОЗДАНИЕ САЙТА ПРИ ПОМОЩИ REACT

Ертаев Д.Б., 4 курс, 5В070400 - Вычислительная техника и программное обеспечение, инженерно-технический институт, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова

Иванова И.В., доцент, к.п.н., кафедра программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

Жусупова А.К., ст. преподаватель кафедры программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова

Статья направлена на ознакомление с javascript-библиотеки React и её использования в качестве инструмента для разработки сайта. Рассматриваются принципы работы функциональных компонентов и передачи данных между ними.

React является javascript-библиотекой для разработки пользовательских интерфейсов, созданная Facebook. React пользуется достаточно большим спросом среди разработчиков и на это есть несколько причин.

Во-первых, эффективность. React устроен так, что хранит в памяти обновленную виртуальную объектную модель документа (DOM) и копию, созданную до обновления. После обновления React сравнивает обе версии между собой, а затем – обновляет только

изменившуюся часть. Обновление объектной модели документа целиком занимает гораздо больше времени, чем такой подход.

Во-вторых, повторное использование компонентов. React JS предоставляет возможность реализовывать компоненты, которые можно использовать повторно. Например, если на сайте повторяется кнопка на каждой странице, то её можно обернуть в компонент и использовать в нескольких пользовательских интерфейсах без необходимости создавать каждый раз новую кнопку.

Помимо этого, стоит отметить, что в React используется JSX. JSX подобен HTML, что упрощает модификацию DOM и улучшает понимание кода.

На примере сайта для аренды автомобиля более подробно познакомимся с тем, как создавать компоненты, передавать данные между компонентами и многое другое.

Для создания проекта необходимо выполнить следующие команды: npx create-react-app <имя проекта>. Затем после создания и успешной установки зависимостей следует перейти в сам проект, выполнив команду cd <имя проекта> [1]. После выполнения всех выше указанных команд нужно запустить сам проект npm start (рисунок 3).

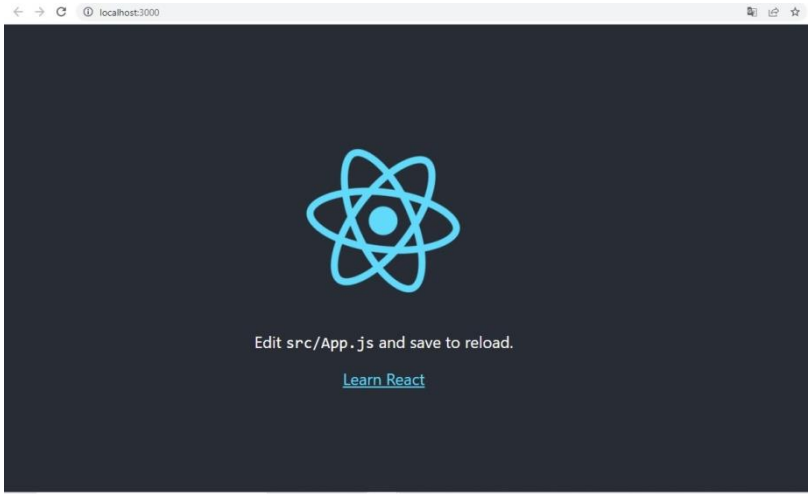

Рисунок 1 – Успешная загрузка React

После успешной загрузки проекта можно приступить к настройке проекта и привести в порядок структуру папок. На рисунке 2 изображена базовая структура каталога проекта.

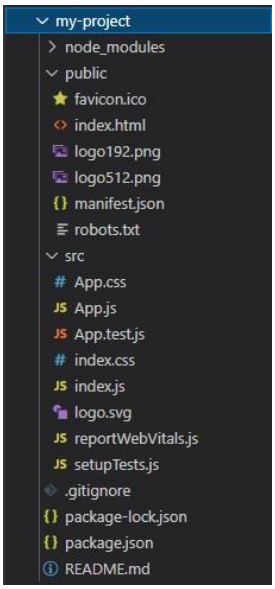

Рисунок 2 - Базовая структура каталога проекта

Файлы проекта разделены по разным каталогам, чтобы было проще заниматься разработкой. Итак, что именно хранится в каждом из этих каталогов?

Node Modules — в этой папке можно найти все зависимости, установленные для конкретного проекта.

public — содержит статическое содержимое приложения, а также внутри этой папки будет находиться самый важный файл index.html.

src — это папка, в которой будет доступен весь исходный код, чтобы легко идентифицировать разделы, следует удалить не нужные файлы и дополнительно разделить папки в src следующим образом в соответствии с необходимыми требованиями (рисунок 3) [2]

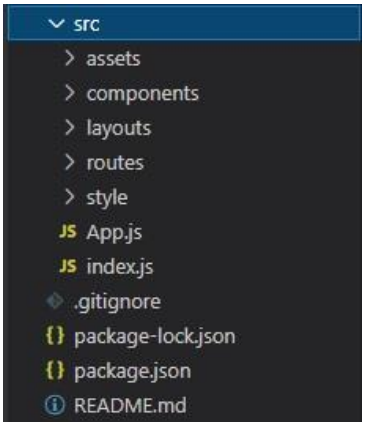

Рисунок 3 – Подразделение src

Теперь можно приступить к созданию главной страницы сайта, которая будет выглядеть следующим образом (рисунок 4).

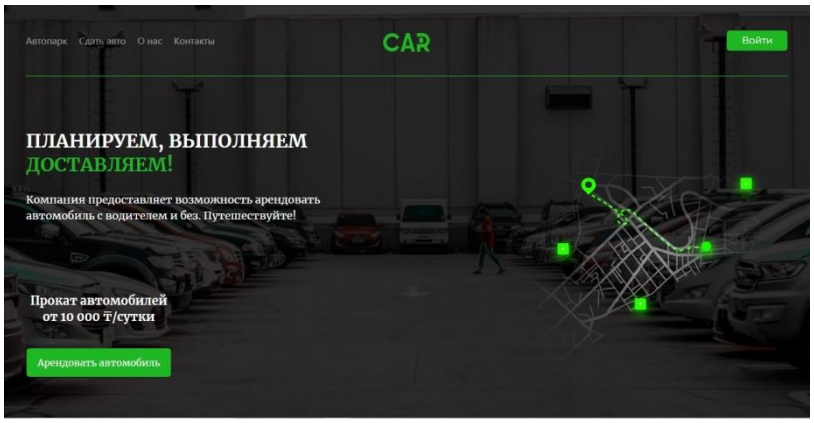

Рисунок 4 – Главная страница сайта

Для начала хотелось бы разделить страницу на несколько компонентов: шапка (header), в которой будут панель навигации, логотип и кнопка, и main, где будут размещены заголовок, весь текст с кнопкой и картинка. Разделение сайта на компоненты позволяет сконцентрироваться на отдельных функциях. Каждый компонент создаётся с помощью функции с заглавной буквы, которая возвращает JSX [3]. Созданный компонент необходимо экспортировать, чтобы его можно импортировать в любой другой компонент. Объединение компонентов в общем родительском выглядит примерно так (рисунок 5):

```
import React from "react";

import './App.css';
import Header from "./header/Header";
import Main from "./main/Main";

const navItems = ["Автопарк", "Сдать авто", "О нас", "Контакты"]

function App() {
  return (
    <div className="App">
      <Header navItems={navItems} />

      <Main />
    </div>
  );
}

export default App;
```

Рисунок 5 – Объединение компонентов Header и Main

На вышеуказанном рисунке можно заметить, что в компонент Header передается информация, это называется props. Если говорить простым языком, то пропсы являются аргументами, которые передаются React-компонентам. Данные передаются как атрибуты в HTML. Благодаря этому можно передавать разные значения одному и тому же компоненту и получать разные результаты (рисунок 6).


```jsx
import React from 'react'

import logo from "../assets/logo.svg"
import Button from '../button/Button'

const Header = ( props ) => {
  return (
    <div>
      <ul>
        {props.navItems.map((item, index) => {
          return <li key={index}> {item} </li>
        })}
      </ul>

      <img src={logo} alt="logo" />

      <Button text={"Войти"} />
    </div>
  )
}

export default Header
```

Рисунок 6 – компонент Header

Данный компонент получает данные и с помощью метода map() можем пройти по массиву navItems и вернуть элемент <li> в каждой итерации. Также было принято решение обернуть кнопку в отдельный компонент <Button />, так как точно такая же кнопка будет использоваться в компоненте <Main />. Подобным образом создаем второй компонент главной страницы и на выходе получаем заветный результат.

Увидев, как создаются компоненты и передаются данные между ними, можно сделать выводы. Мы узнали, что такое React-библиотека, её преимущества, познакомились с JSX, научились создавать компоненты и передавать данные.

Список использованных источников:

1. Стоян Стефанов. React.js. Быстрый старт. – 2017
2. Alex Banks, Eve Porcello. Learning React. – 2020
3. Roy Derks. React Projects. – 2019

УДК 621.395

УНИВЕРСИТЕТТІҢ САБАҚ КЕСТЕСІНІҢ МОБИЛЬДІ НҰСҚАСЫН ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ ӘЗІРЛЕУ

Жарова А.А., 2 курс магистрант, информатика, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Костангельдинова А.А., п.ғ.к, доценті, Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Ерсултанова З.С., т.ғ.к, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Ө.Сұлтанғазин атындағы педагогикалық институты, Қостанай, Қазақстан.

Мақалада сайттардың мобильді нұсқаларының веб-дизайнының ерекшеліктері көрсетілген. Пайдаланушылардың басым бөлігі мобильді интернетті пайдаланатыны анықталды. Бұл, ең алдымен, заманауи, жылдам және ыңғайлы мобильді құрылғылардың - смартфондар мен планшеттердің пайда болуына байланысты. Екіншіден, мобильді интернет-трафиктің болуымен. Сондықтан, мобильді трафиктің белсенді өсу

тенденциясы байқалды және осыған байланысты сайттың мобильді нұсқасын құру керектігі - өзекті.

Мобильді гаджеттерді пайдаланатын пайдаланушылар саны жыл сайын артып келеді және соңғы әлемдік зерттеулерге сәйкес, мобильді трафик жұмыс үстелімен салыстырылды және кейбір тақырыптарда тіпті алда келеді. Осылайша, 2022 жылдың ақпан айында StatCounter аналитикалық компаниясы смартфондардан сайттарға қосылу санының 54,98% артқанын тіркеді. Пайдаланушылардың қалған 45,01% интернетті компьютерлер мен ноутбуктердің көмегімен пайдаланатыны анықталды[1].

Осыған байланысты, мобильді пайдаланушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін бұрыннан бар сайттар үшін жеке мобильді нұсқалар жасалады немесе пайдаланушының экран өлшеміне автоматты түрде бейімделетін жауап беретін веб-сайттар дереу жасалады.

Мобильді веб-сайтты ұялы телефоннан қарау әр түрлі экрандар мен техникалық мүмкіндіктерге байланысты компьютерде көруден ерекшеленеді.

Біздің университеттің оқу бағдарламасы Platonus бағдарламасы арқылы жүзеге асырылады. Қазіргі уақытта сайттың мобильді нұсқасы жоқ, бұл ұялы телефоннан веб-сайтқа кіруді қиындатады. Осы тақырыпты зерттеу барысында веб-беттің мобильді нұсқасын жобалау және әзірлеу негізінде, университет кестесінің деректерімен, біз тиімді мобильді қосымша жасай аламыз.

Соңғы онжылдықта әлем цифрлық технологиялар оны қалыптастырудың негізгі құралы болып табылатын экономиканың жаңа түріне қарқынды өтуде. Бүгінде біз барлығына қолжетімді үлкен ақпараттық кеңістікте өмір сүріп жатырмыз. Біз оның мүмкіндіктерін білім беруде, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауда, қоршаған ортамыз туралы ақпарат көзі ретінде, сұрақтарымызға жауап бере отырып пайдаланамыз. Әрқайсымызда көптеген мобильді қосымшалардың арасынан ең керектісін орната алатын ұялы телефон бар. Бұл әртүрлі қосымшалар мен санаттардың үлкен таңдауын ұсынады.

Мобильді сайт - бұл белгілі бір мекен-жайда интернетте орналастырылған және мобильді құрылғылар арқылы көруге арналған сайт. Өзінің ерекшелігіне байланысты мобильді сайт кез-келген мобильді құрылғының экранына шебер бейімделе алады, бұл оны мобильді интернет пайдаланушылары үшін әмбебап ыңғайлы ресурсқа айналдырады. Қаласаңыз, әркім өз смартфонының көмегімен веб-параққа кіре алады, мұнда арнайы шектеулер жоқ. Ең бастысы - интернетке қол жеткізу. Жаңалықтар сайты, ойын-сауық немесе коммерциялық болсын, жоғары сапалы интернет-ресурстар өздерінің несиесі үшін осындай функционалдылыққа ие. Бірақ мұнда да өте нәзік және маңызды нәрсе бар - қалыпты режимде жақсы жұмыс істейтін сайт мобильді құрылғыдан қарағанда кезде мүлдем сәйкес келмейтін көрініске ие болуы мүмкін.

Веб-сайттардың мобильді нұсқаларында дизайнға, ыңғайлылыққа және мазмұнға байланысты өзіндік ерекшеліктері бар.

Мобильді нұсқа мен негізгі нұсқа арасындағы ең маңызды айырмашылық – мысалы, ноутбукке қарағанда ажыратымдылығы төмен құрылғыдағы беттерді толық көру мүмкіндігі. Смартфондар мен планшеттік компьютерлердің ең көп таралған өлшемдері ұтымды болады.

Ең бастысы – сайттың ыңғайлылығы. Пайдаланушыларға ыңғайлы енгізу әдісі туралы қамқорлық қажет. Қазіргі заманғы смартфондардың көпшілігінде сенсорлық экран қолданылады, сайт жеткілікті өлшемді қаріпті, сайтты оңай шарлауды және үлкен түймелерді бағалайды [2, 34 б.].

Сайттың мобильді нұсқасын қажетсіз мазмұнмен шамадан тыс жүктемеңіз, смартфонда үлкен беттерді қарау толыққанды компьютердегідей ыңғайлы емес. Ақпараттың

үлкен көлемі пайдаланушыларды шатастыруы ықтимал. Ал үлкен беттерді жүктеуге көп уақыт кетеді.

Әдетте, сайттың мобильді нұсқасы кәдімгі сайттың құрылымы мен мазмұнын қайталайды, бірақ кейде ол одан мүлдем басқаша болуы мүмкін.

Сайттың мобильді нұсқасының өзектілігі қандай? Өйткені, қазіргі әлемде қарапайым сайттардың маңыздылығы енді ешкімге сұрақ тудырмайтын болса, онда көпшілігі мобильді сайттардың маңыздылығын әлі толық түсініп, бағалаған жоқ. Университеттің кестелік веб-сайтының кейбір пайдаланушылары сұрақ қоюы мүмкін:

«Егер біздің сайт дербес компьютерлер арқылы тамаша жұмыс істейтін болса, бізге кестесі бар басқа сайт не үшін керек?» Негізінен мобильді интернетті қолданатын және ұялы телефон арқылы университетіміздің сайттарына кіретін студенттер мен оқытушылардың қатары көбейіп келе жатқаны, сәйкесінше сайттың мобильді нұсқасын жасау мәселесі өзекті болуда.

Сайттың мобильді нұсқасын жасаудың артықшылықтары:

-сайттың мобильді нұсқасын экран мен шолғыштың ажыратымдылығына қарамастан мобильді құрылғыларда көру әлдеқайда ыңғайлы;

-сайттың мобильді нұсқасы жұмыс істейтін жадтың мөлшері, әдетте, минималды, сондықтан мобильді сайт әдеттегі сайттың бумына айтарлықтай жүктеледі;

-мобильді құрылғыда қаралатын әдеттегі сайттың функционалына қарағанда, мобильді сайттың функционалы дұрыс жұмыс істейді.;

-мобильді сайттың қосымша функционалдығы бар. Мысалы, жедел хабарлама жіберу, геолокация және т. б;

-сайттың мобильді нұсқасы телефон пернелерін басқаруға және сенсорлық экран технологиясына бейімделген;

-сайттың мобильді нұсқасын пайдалану трафик пен уақытты айтарлықтай үнемдейді[3, 76 бет].

Сайттың мобильді нұсқасын жасау кезінде мамандар сайттардың осы түрін құрудың барлық ережелерін ескеруі керек:

-сайттың мобильді нұсқасының дизайны негізгі сайттың дизайны мен фирмалық стилін ескере отырып жасалады. Жылдам жүктеу үшін веб-сайт дизайнының элементтері сапасын жоғалтпай салмағын азайту арқылы жасалады;

-мобильді сайттың құрылымы сайттың негізгі беттеріне қол жеткізу мүмкіндігінше оңай болатындай етіп жасалады және келуші өзіне қажет нәрсені бірден табады;

-мобильді сайттың навигациялық элементтері үлкен және ыңғайлы етіп жасалады, ал сайттағы кеңістік сайтқа жеңілдік пен ұқыпты көрініс беру үшін мүмкіндігінше сирек қалады.

Мобильді сайтты дамыту мыналарды қамтиды:

-мобильді құрылғыларға бағдарланған жеке дизайн-макетті әзірлеу;

-мобильді құрылғылардың экрандары мен әртүрлі платформаларының өлшемдерін ескере отырып, дизайн макеті;

-сайтты басқару жүйесін біріктіру;

Перифериялық көру зерттеулерінен белгілі дизайн принципіне қайшы келетін қорытынды жасалады. Нұсқаулықтарда, әдетте, олар смартфонға арналған белгішелер мен логотиптер жұмыс үстеліне қарағанда кішірек және қарапайым болуы керек деп жазады. Бірінші көзқарас, мұндай көзқарас мәні: мөлшері азайған кезде экран белгілері мен логотиптері жоғары нақты күшке лас түрі және неғұрлым күрделі қабылдау үшін.

Бірақ өлшем мен визуалды бөлшектердің өзара әсерін екінші жағынан көруге болады. Орталық көру үлкен экранның кішкене бөлігін ғана алады. Оның негізгі бөлігі перифериялық көруді қарастырады. Кішірек экранда орталық көру өрісіндегі фрагмент бөліктің бүйірлік көру қабілетімен салыстырмалы түрде артады. Бұл күндері смартфондардың мөлшері артты. Үлкен смартфон жағдайында экран бір уақытта орталық және перифериялық көру арқылы қарастырылатын жағдай болуы мүмкін, бірақ сол кезде де орталық көру өрісі 75% жетеді. Салыстырмалы түрде кішкентай смартфонның экраны осы өріске толығымен енеді. Мен смарт-сағат сияқты миниатюралық құрылғылар туралы айтпаймын.

Орталық көру аймағына неғұрлым үлкен аймақ түссе, соғұрлым егжей-тегжейлі пайдалану керек, өйткені олардың барлығы ескеріледі. Үлкен экранның жоғарғы сол жағында пайда болатын логотип немесе жоғарғы оң жақта орналасқан белгіше перифериялық көру аймағына түсуі мүмкін. Бұл олардың дизайнын перифериялық көру арқылы нысандарды бөліп көрсету және мағынасын түсіну үшін жеңілдету керек дегенді білдіреді. Қазіргі дизайн нұсқаулықтарында, әдетте, қарама-қарсы тәсіл ұсынылады [4, с. 10].

Соңғы онжылдықта әлем экономиканың жаңа түріне тез көшуде, онда оны қалыптастырудың негізгі құралы цифрлық технологиялар болып табылады. Бүгін біз барлығына қол жетімді үлкен ақпараттық кеңістікте өмір сүріп жатырмыз. Біз оның білім беру мүмкіндіктерін басқа адамдармен қарым-қатынас жасау, қоршаған ортада не болып жатқанын білу, сұрақтарымызға жауап табу үшін қолданамыз.

Әрқайсысында мобильді қосымшаларды орнату функциясы бар ұялы телефон бар, оны таңдауға болады. Бұл әртүрлі қосымшалар мен санаттардың үлкен таңдауын ұсынады.

Ұялы телефонның немесе планшеттің кішкентай экранындағы веб-бет компьютерге қарағанда басқаша көрінеді. Пайдаланушыларға ыңғайлы болу үшін біз сайттың мобильді құрылғыларға арналған нұсқасын ұсынамыз. Мобильді веб-сайт – бұл смартфондар мен планшеттердің кішкентай экрандарында оңай көрінетін ерекше орын. Кейбір жағдайларда мұндай сайттың мүмкіндіктері компьютерлік нұсқамен салыстырғанда азаяды. Келушіге қажет функциялар ғана қалады. Сондықтан, университет кестесінің мобильді нұсқасын жобалау және әзірлеу өте маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. StatcounterGlobalStats [Электронный ресурс] URL: Desktop vs Mobile vs Tablet Market Share Kazakhstan | Statcounter Global Stats (дата обращения: 28.02.2022).
2. Севостьянов И. О. Поисковая оптимизация. Практическое руководство по продвижению сайта в Интернете. СПб. : Питер, 2010. 240 с.
3. Евдокимов Н.В. Основы контентной оптимизации. Эффективная интернеткоммерция и продвижение сайтов в интернет. М.: Вильямс, 2007. 160 с.
4. Уэйншенк С. 100 главных принципов дизайна. Как удержать внимание. – СПб: Питер, 2015.

УДК 7.06

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЦИФРОВОЙ ЖИВОПИСИ

Кабдуали С.С., 2 курс, ОП «6В01406 Визуальное искусство, художественный труд, графика и проектирование», Педагогический институт им.У.Султангазина, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан.

*Жусупова Д.Ж., старший преподаватель кафедры искусств, Педагогический институт им.У.Султангазина, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынов*а

В данной статье рассматриваются использование современных компьютерных технологий в цифровой живописи. Такие как цифровое или компьютерное искусство, цифровая живопись. Современная цифровая живопись показывает стилевое многообразие, причем не только в традиционных формах изобразительного искусства, но и в совершенно новых течениях в цифровой живописи. Также рассматриваются цифровая фотография «фотоманипуляции», 2D-редактор, компьютерная графика и области их применения.

Актуальность рассматриваемого исследования заключается в том, что развитие современных компьютерных технологий влияют на все сферы нашей жизни, в том числе и на искусство, и эти аспекты изучаются и постоянно развиваются. Цифровое искусство или цифровая живопись это новый, современный вид искусства, в котором традиционные техники имитируют с помощью компьютерных программ, графического планшета, стилуса и программного обеспечения.

Цифровое или компьютерное искусство (англ.digital art) – направление изобразительного искусства, в котором автор использует компьютерные технологии, и создает художественные произведения в цифровом формате. При помощи специальных программ свой творческий замысел, изобретают новые пути создания и передачи изображения, воссоздают фантастических героев футуристические миры. Благодаря развитию компьютерных технологий, творцы перенесли произведения живописи, графики и скульптуры в виртуальную реальность. В XXI веке компьютерная графика начала преобладать в изобразительном искусстве и постепенно мы наблюдаем вытеснение рукотворных картин [1, с.9].

Цифровая живопись – естественное развитие изобразительного искусства. Во все времена существовали приверженцы традиционных форм, которые пытались преображать свое творчество в новое видение. В. Беньямин: «В истории каждой формы искусства есть критические моменты, когда она стремится к большим эффектам, которые без особых затруднений могут быть достигнуты лишь при изменении технологического стандарта, т.е. новой формы искусства» это и есть цифровая живопись, новый этап развития живописи. К цифровой живописи относятся: самостоятельные произведения, компьютерные игры и 3D-арт, фотоарт, коллажи.

Мастера изобразительного искусства обратили внимания на зарождающиеся компьютерные технологи в начале 1970-х годов. В 1980-е годы стали эпохой персональных компьютеров и появления цветного изображения. Новые технологии и авторские концепции вывели изобразительное искусство на новый уровень, позволили произведениям жить собственной жизнью и взаимодействовать со зрителем. Художники цифрового искусства

создают причудливые абстрактные композиции, радуют объёмными иллюстрациями и анимацией. Технологии трехмерной графики и анимации позволяют создать модель произведения в пространстве [2, с. 876]

На данный момент понятие «компьютерное искусство» включает в себя как произведения традиционного искусства, перенесённые в новую среду, на цифровую основу, имитирующую первоначальный материальный носитель (когда, например, за основу берется отсканированная или цифровая фотография), или созданные изначально с применением компьютерных редакторов, так и принципиально новые виды художественных произведений, основной средой существования которых является компьютерная среда.

Отличительной особенностью компьютерного искусства от традиционных форм визуального искусства является техничность и алгоритмизация творческого процесса. Компьютер работает одновременно как среда и инструмент. Изображение и пространство создаются с помощью программного обеспечения, освобождая художника от физических носителей, обеспечивая динамику виртуальной среды. Одним из видов компьютерного искусства является цифровая живопись.

Художники цифровой живописи имитируют традиционные инструменты старых мастеров: холст и мазки краски, игру света, фактуру поверхности и износ материалов. Техника облегчает процесс, устраняет ошибочные действия, изменяет композицию и пропорции изображения. Цифровая фотография и искусство «фотоманипуляции» позволяют автору сохранить и редактировать снимок, пользоваться ретушью и цветовой коррекцией, комбинировать визуальные объекты в сюрреалистические картины [3, с.85].

Существуют два типа 2D-редакторов: для создания растровых и векторных типов изображения. Наиболее популярными растровыми графическими редакторами являются Adobe Photoshop (1987– 1989, США) и Corel Painter (1992, США), который уже прямо предназначен для целей и задач цифровой живописи. В нем предлагаются функции, прямо имитирующие традиционные техники живописи и графики. Помимо перечисленных редакторов, крайне популярна в среде цифровых художников программа SAI (релиз 2008), также предназначенная не посредственно для рисования на компьютере. Сами цифровые художники выбирают наиболее подходящий для них вид редактора, все зависит от тех творческих задач, которые ставит перед собой мастер. В настоящее время в пространстве интернета цифровая живопись превалирует над традиционными видами изобразительного искусства, кроме того, следует отметить в целом интернациональный характер цифровой живописи, который затрудняет определение региональных особенностей в искусстве CG-художников разных стран. Цифровые художники, как правило, работают не под настоящими именами, а под никнеймами, что предполагает удобство общения с зарубежными заказчиками и зрителями и далеко не всегда предполагает очевидную локацию CG-художника.

На сегодняшний день создавать цифровую живопись можно в любом графическом редакторе, начинающие художники используют самые простые программы для цифровой живописи. Одним из методов нашего исследования является наблюдение за работой наших студентов, которые используют основные графические редакторы для создания цифровой живописи Adobe Photoshop и Corel Painter. Corel Painter программа создана для компьютерных художников и многие художники используют ее в качестве своего основного художественного инструмента. Данная программа содержит большую базу кистей их около четырехсот: кисти имитирующие каллиграфические перья, мелки, уголь, цветные карандаши и фломастеры, а также кисти, позволяющие наносить на виртуальный холст наиболее совершенные точные и чувствительные к нажатию и фактуре выбранной поверхности мазки.

Также можно найти в базе кисти, имитирующие масленую живопись, рисования жидкими чернилами, нанесения краски мастихином или губкой, разбрасывания брызгами. В программе предусмотрена функция для создания собственных кистей и осуществления тонкой настройки уже имеющихся кистей с учетом конкретных задач, определяющие цвета для каждой щетинки и позволяющие рисовать многоцветными мазками. Художник в программе Corel Painter может выбрать цвет двумя способами: классическим для компьютерных пользователей, то есть путем выбора цвета из палитры и привычным для художников в интерактивной палитре, где художник может смешивать цвета, что позволит художнику получить уникальные цвета и оттенки.

Самое сложное в отношении цифровой живописи – это ее классификация и типология. Рамки почти всех видов цифровой живописи являются довольно размытыми, а широкие возможности компьютерной 2D-графики позволяют художникам бесконечно расширять границы традиционного искусства и создавать принципиально новые виды искусства [4, с.58].

Неотъемлемость новых технологий при таком созидании подтверждается словами В. Беньямина: «В истории каждой формы искусства есть критические моменты, когда она стремится к эффектам, которые без особых затруднений могут быть достигнуты лишь при изменении технического стандарта, т. е. в новой форме искусства».

Одной из отличительных черт XX столетия является стремительное развитие технологий, оказывающих значительное влияние на современное искусство. Достижение научно-технического прогресса находят своё отражение в возникновении в доступности новых видов искусства для массовой аудитории, таких, как телевидение, кино, компьютерные игры [4, с.61].

Анализ научной литературы выявил, что развитие научно-технического прогресса обусловлено как возникновение новых видов искусства, так и расширение круга средств выразительности, одним из которых можно рассматривать компьютерную графику, которая используется в целом ряде искусств и в художественных явлений современности. Например, кино невозможно представить без компьютерных технологий, которые помогают художнику реализовать свои фантазии, создавать необычные художественные образы, миры. Современные создатели стремятся совмещать реальный и виртуальное в образах, создаваемых при помощи 2-мерной и 3-мерной графики (2D,3D), добиваясь реалистичности даже самых фантастических персонажей.

Например, фильм «Властелин колец» (2001), персонаж Гор-лум, фильм «Мстители финал» (2019) персонаж Танос, фильм «Годзилла» (2014) персонаж Годзилла.

Благодаря внедрению новых технологий экранные искусства получили возможность создавать любое, даже самое фантастические, образы, уподобляясь во многом анимации, единственному виду кино, где полёт фантазии и степень условности не имеют границ.

Компьютеризация многих технологических процессов фиксации и обработки пространственно-временных событий, развитие компьютерных искусств (компьютерной графики, анимации, компьютерной музыки) – все это способствует появлению нового способа восприятия и творчества. Надо отметить, что с точки зрения выражения идей, мысли компьютерная графика помогает создателям представить миры, явления, которых нет в реальной жизни, но есть в воображении, а значит, в виртуальном пространстве, материализуется образы воображения; пережить чувства восторга и ужаса, горя и радости с особой остротой, чтобы в реальном мире более оценить ту данность, которая есть [5, с.33].

Развитие компьютерного искусства наступило тогда, когда технологии стали доступны для каждого. Любой человек может заняться творчеством и выставлять свои

работы как искусство, что приводит нас к одной из проблем современного искусства в целом – что есть искусство, а что нет. На этот вопрос пока нет конкретного ответа, это субъективное мнение каждого, по каким критериям и как оценивать искусство. На наш взгляд наиболее важным критерием является идея, того что хотел сказать автор своей работой и качество исполнения. Так же ошибочно люди полагают, что искусство по ту сторону экрана не позволяет зрителю прочувствовать эмоциональный посыл художника. Но на самом деле технологии позволяют работать и с нажимом мазка, резкость или плавностью. При необходимости художник может распечатать работу на холсте акрилом и продолжить уже в традиционной манере письма. А с помощью выразительных средств художник успешно передает состояние, как и на холсте или бумаге. Минусом печати цифровой работы на принтере это качества переносимого цвета на холст или бумагу. Теряются некоторые нюансы и оттенки, которые видны на мониторе.

И одной из проблем компьютерного изображения является отсутствие оригинала, что раньше служило критерием качества. Но это больше всего влияет на систему музеев и галерей, закупающую оригиналы, которые с появлением цифрового искусства стали обесцениваться. С развитием компьютерного изображения стал важен процесс, а не результат. Проходят попытки организовать выставки цифрового искусства, но организаторы сталкиваются с некоторыми проблемами. Одной из которых является отсутствие оригинала. В настоящий момент площадки для выставок электронных работ проходят на определенных сайтах, где их можно купить в хорошем качестве. В основном такая система развита на западной площадке, а работа обычных музеев предполагает выставку оригинала [5, с.36].

Цифровая живопись имеет несомненные отличия перед традиционными видами изобразительного искусства, в первую очередь это обусловлено большим числом инструментов графических редакторов, скорости работы и возможности в любой момент внести изменения в работу. Цифровая живопись является неотъемлемой частью современного искусства, в Казахстане она развивается как технически, так и художественно на том же уровне, что и в других странах. Современная цифровая живопись показывает стилевое многообразие, причем не только в традиционных формах изобразительного искусства, но и в совершенно новых течениях в цифровой живописи.

Всё вышеперечисленное является несомненным плюсом цифровой живописи, но есть мнение, что как бы она не развивалась, эта живопись не станет заменой реального искусства. Так как искусство живописи - это эмоции, чувства, состояние, которые художник передает на полотно с помощью красок, карандаша, гипса, угля и других материалов. Придя в художественную галерею многие из нас пока не готовы восхищаться «пикселями на бумаге», что пока представляет собой цифровая живопись, хотя и признают это проявлением искусства. Людям важно увидеть все возможные неточности, мазок кисти, как блестит краска в отражении света и чувствовать в этот момент состояние картины и самого художника. Именно это, по нашему мнению, является главным фактором, почему цифровая живопись не может заменить реальное искусство в ближайшее время.

Список использованных источников:

1. Воложанина Е.А. Проблематика цифровой живописи // Архитектура и дизайн. – 2019. – № 1. – С. 9 - 13.

2. Турлюн, Л. Н. Цифровая живопись как вид компьютерного искусства / Л. Н. Турлюн. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2016. — № 4 (108). — С. 876-879.

3. Ковалев А. С., Шалимова О. А., Польшакова Н. В. Новые технологии компьютерной графики объемного 3d моделирования и их практическая реализация // Успехи современного естествознания. 2010. № 10. С. 85–88.

4. Михалина А. Д. Технологии компьютерной графики и их практическая реализация / А. Д. Михалина, Т. С. Логвинова, Н. В. Польшакова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 2 (136). — С. 58-61.

5. Польшакова Н. В., Виневская Н. Ю., Раманова О.И Создание наглядных демонстрационных материалов с использованием различных программно-прикладных пакетов обработки цифровой информации // Молодой ученый. 2014. № 17. С. 33–36.

УДК 004.92

СОСТОЯНИЕ ИГРОВОЙ ИНДУСТРИИ КАЗАХСТАНА

Канапьянов М.Б., 3 курс, Информационные технологии и робототехника, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

Иванова И.В., доцент, к.п.н., кафедра программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

Махамбетова Г.И., м.т.н., старший преподаватель кафедры программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

В России есть «Gaijin» и 1С, у Белорусов есть «Wargaming», у Украинцев есть 4A games, «GSC Game World». И это только самые популярные, а других студий намного больше, не считая подразделений крупных мировых компаний вроде Ubisoft или Saber interactive. А как обстоят дела в Казахстане?

С гейм-девом в Казахстане все плохо. Нельзя говорить, что его вообще нет, поэтому дальше разберем ситуацию с игровой индустрией в Казахстане. Но для начала немного информации о самой индустрии.

Главный плюс индустрии видеоигр – её многоформатность. Эта культура стала объединением всех форм связи и самовыражения: крупные презентации и шоу, ежегодные церемонии награждения, видео-эссе и разборы, летс-плеи, внутриигровой акционизм, обучение, спорт и так далее. Список этот вряд ли получится закончить, что говорит о гибкости и актуальности формата.

Видеоигры – один из самых динамично развивающихся IT-рынков в мире. В 2020-м году объем рынка достиг 160 млрд. долларов. Согласно данным самого свежего отчета Newzoo’s Global Games Market Report, Казахстан расположился на 44-м месте в сфере игровой индустрии. Казахстан входит в топ-5 стран Восточной Европы по выручке рынка видеоигр, с прибылью 183 000 000 долларов. Лидерами рейтинга стали Китай – 34,5 млрд долларов, США – 31,5 млрд и Япония – 17,7 млрд. Россия сохранила 11-е место рейтинга с доходом 1 млрд 600 млн долларов [1].

По словам специалистов, рынок разработки видеоигр в Казахстане стагнирует. Они называют три простые причины. Первая – отсутствие бюджета, инвесторы не вкладывают деньги, потому что серьезных денег на такие сферы в стране просто нет. Если говорить о проекте уровня AAA (высокобюджетные) – это 50-100 миллионов долларов и выше. Вторая – наше общество недостаточно сильно заинтересовано в создании видеоигр. Третья – как

следствие, мало опыта в разработке игр и мало разработчиков. Количество, конечно, растет, но этого пока недостаточно.

Если говорить о крупных проектах, то разработчики ещё просто не выросли. Нужно ещё четко понимать, для кого и как разрабатывать видеоигры. Несмотря на сложившуюся ситуацию, в стране, безусловно, есть интерес к сфере в целом [2].

Конечно, не всё так плохо. Развивается направление независимых игр – инди. Порог вхождения в индустрию стал довольно низким, и теперь каждый может сделать игру и потом свободно выпустить её на Playmarket, Appstore и других платформах.

Разработчиков компьютерных игр в Казахстане немало, многие трудятся на аутсорсинге в зарубежных компаниях [3]. Небольшая фирма из Караганды Alpha Soft решила создать собственный продукт сетевой шутер с элементами РПГ «Воля к жизни/Will to live online».

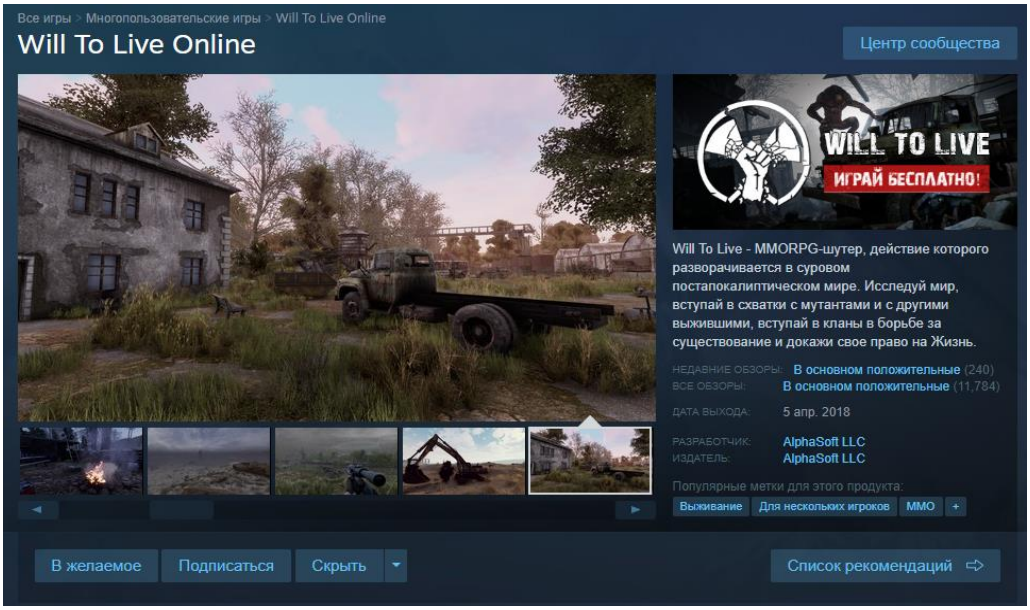

Рисунок 1 – Игра имеет более 10 000 отзывов

Релиз состоялся на площадке Стим, где свои работы предлагают компании всего мира. Карагандинцы среди конкурентов не затерялись – проект стал рентабельным и набрал хорошую базу постоянных пользователей

Skillshot studio является подразделением Singularity Lab из Алматы. У них на данный момент есть 3 игры — JetX, Machine Learning, и Clash of Memes [4]. Также они делают мобильные игры на аутсорсе для таких крупных издателей как Voodoo, Ketchapp, Lion Studios и Mail.ru. Студия сделала много разных интерактивных и VR музеев, центров и прочих проектов.

Их самый интересный проект — это JetX, аркадные гонки с битвами для VR и ПК с уникальной механикой полета и интенсивным PvP-действием.

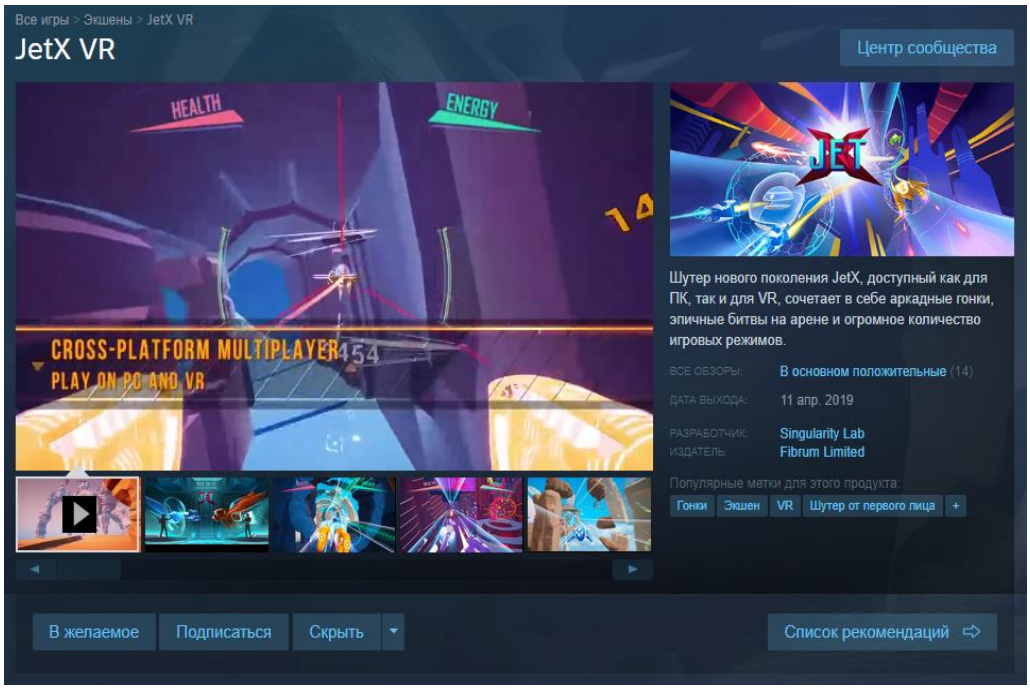

Рисунок 2 - Проект также поддерживает управление с клавиатуры и мыши

Каждый VR-контроллер является реактивным двигателем и пушкой одновременно. Траектория полета напрямую зависит от положения двигателей в пространстве. С помощью пушек можно стрелять в других игроков, чтобы помешать их победе в гонке. Есть возможность с помощью энергии создавать энергетические щиты.

Игра мультиплеерная, и в ней есть много разных режимов и карт. Онлайн в игре кроссплатформенный. Арт-стайл в JetX очень простой, но красивый.

Katata games — это семейная пара из Алматы. Команда состоит из Лены, Марка. На данный момент у команды есть только одна игра, но зато успешная.

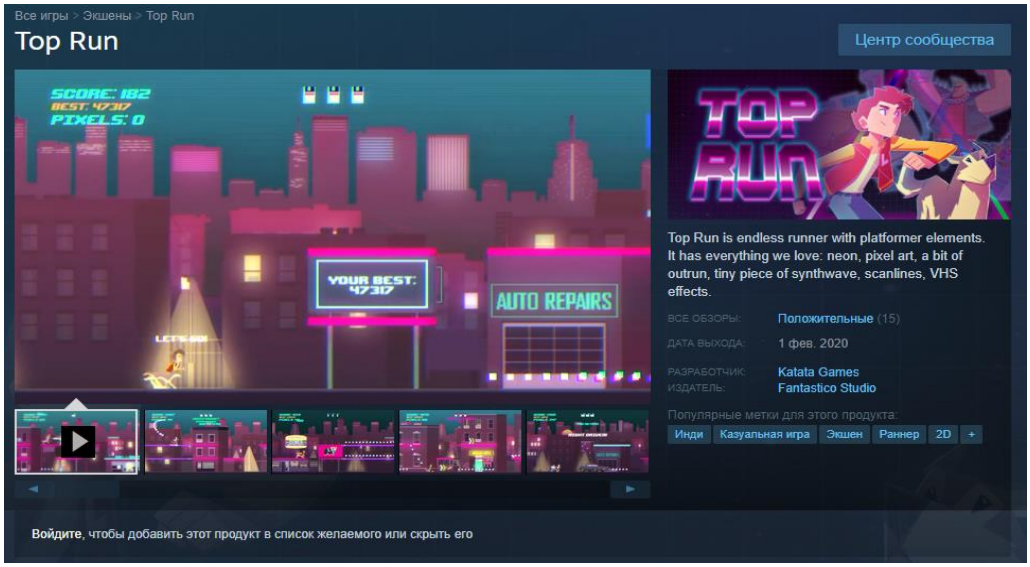

Рисунок 3 – Страница Top Run на площадке

У игры очень красивый пиксельный арт-стайл, ретро-музыка и динамичный геймплей. Игра присутствует на всех актуальных платформах, начиная с мобилок и заканчивая Xbox и Switch. Top Run: Retro Pixel Adventure вышла очень успешным проектом. Разработчики поддерживали игру до 2019 года, но на данный момент они работают над новым проектом.

Для того чтобы развить игровую индустрию необходимо увеличить количество профессионалов. Образование – это ключ к развитию любой сферы. Нужны образовательные центры, преподаватели, хорошие учреждения, которые будут заниматься обучением гейм-девелопменту профессионально.

Также нужно повышать интерес школьников и студентов к этой сфере. Так в отрасли появится больше специалистов и квалифицированных профессионалов. Большой импульс к развитию могут дать большие тайтлы (игры). Они должны быть охватными, чтобы создать шум и заинтересовать людей.

Список использованных источников:

1. Киберспортивное медиа-агентство IMGAME «Игровая индустрия в Казахстане» [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://imgame.kz/spets/igrovaja-industrija-v-kazahstane/

2. Болдырев В. «Игровая индустрия Казахстана: разработчики о том, как создают игры и зарабатывают на этом» [Электринный ресурс] / Режим доступа: https://weproject.media/articles/detail/igrovaya-industriya-kazakhstana-razrabotchiki-o-tom-kak-sozdayut-igry-i-zarabatyvayut-na-etom/

3. Автор Alakazoo «А что там в Казахстане? Немного о разработчиках компьютерных игр» [Электринный ресурс] / Режим доступа: https://www.ixbt.com/live/games/igrovaya-industriya-v-kazahstane.html

4. Буянов С. «Плати, чтобы побеждать. На чем зарабатывают казахстанские IT-шники» [Эл.ресурс] /Режим доступа: https://forbes.kz/process/technologies/plati_chtobyi_pobejdat_na_chem_zarabatyivayut_kazahstanskie_it-shniki/

УДК-004.9

АРДУИНО БАЗАСЫНДА МЕТЕОСТАНЦИЯНЫҢ АППАРАТТЫҚ БӨЛІГІН ӘЗІРЛЕУ

Капарова Г.Н., 3 курс, 6В06103- ақпараттық технологиялар және робототехника, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Бермагамбетов А.Қ., аға оқутышы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Мақалада метеостанцияның өзектілігі, жобаға қойған мақсаттарым, ардуино базасында жасалынатын метеостанцияның қандай компонеттерден тұратынын және олардың артықшылықтары жайлы қысқаша атап өтемін.

Бұл жобаның өзектілігі қазіргі уақытта өмір ырғағы, ұтқырлығы бар адам қоршаған орта туралы сенімді ақпаратты қажет ететіндігімен анықталады. Бұл ақпаратқа: температура, ылғалдылық, қысым, теңіз деңгейінен биіктік кіреді. Қоршаған орта туралы өзекті ақпарат ашық ауада спорттық, қалалық іс-шаралар үшін қажет. Сондай-ақ, бұл ақпарат ауа-райына

тәуелді адамдар үшін маңызды. Күн панельдеріндегі мобильді метеостанция геологиялық экспедициялар мен археологиялық қазбалар үшін маңызды.

Мақсаты: автономды метеостанция құру.

Жобаның белгіленген мақсатына сәйкес келесі міндеттер қойылған:

1. Менің жобамның тақырыбы бойынша ақпаратты зерттеу.
2. Метеостанцияны құру үшін компоненттерді таңдау.
3. Arduino негізіндегі метеостанцияны жобалау.
4. Метеостанцияны құрастыру.
5. Үйдегі метеостанцияны сынау.

Менің жобалық жұмысымның теориялық маңыздылығы-адамға қоршаған орта туралы сенімді ақпарат қажет.

Менің жобалық жұмысымның практикалық маңыздылығы-бұл құралдарды алып тастау және әртүрлі қажеттіліктер үшін нақты ауа-райын бағалау үшін жұмыс қажет

Робототехника біздің өміріміздің ажырамас бөлігіне айналуда. Компьютерлер, автомобильдер, кір жуғыш машиналар... – күн сайын біз роботтарды көреміз, олармен араласамыз. Жақында мұндай құрылғылар фантастикалық, жаңалық, түсініксіз қарапайым адам болып көрінді, бірақ қазір олар біздің күнделікті өмірімізде ерекше орын алатын технологияға айналды.

Жақында біздің өміріміздеүздіксіз метеорологиялық өлшеулер жүргізе алатын құрылғылар пайда болды. Біздің "Метеостанция" - бұл прототип, нақты метеорологиялық станцияның қысқартылған көшірмесі. Мұндай құрылғыны үйдің кез-келген жерінде, табиғатта қолдануға немесе көлікке орналастыруға болады. Зарядтау тақтасын қолдана отырып, аккумуляторлардың тізбегін қуаттауға болады, нәтижесінде метеостанцияның портативті моделі болады.

«Метеостанция» роботын метеорология және география сияқты салаларда қолдануға болады, сонымен қатар адамдардың күнделікті өмірінде және күнделікті өмірінде кеңінен қолдануға болады.

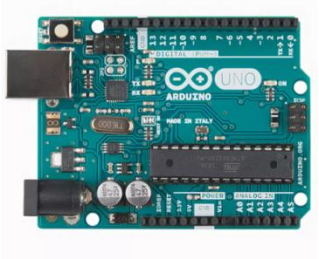
«Метеостанция» роботы қуат блогымен, контроллердің негізгі тақтасымен және термометр (бөлме температурасын анықтау) және гидрометр (ылғалдылық деңгейін анықтау) функцияларын орындайтын бірнеше сенсорлармен жабдықталған. Датчиктерден сигнал компьютерге немесе ұялы телефонға орнатуға болатын серверге жіберіледі, содан кейін алынған оқулар құрылғының экранында көрсетіледі.

Кез-келген жұмыс істейтін роботтың негізгі компоненті-бағдарлама. «Метеостанция» метеорологиялық көрсеткіштерді тез жазып, оларды орнатылған құрылғылардан оқи алатындай етіп бағдарламаланған. Бағдарламалау үшін ресми Arduino қосымшасы таңдалды.

Жобамен жұмыс жасау нәтижесінде біз адам өмірінің көптеген салаларында қызметті айтарлықтай жеңілдететін, пайдаланушыға түсінікті интерфейс пен функционалдылыққа ие Робот жасай алдық.

Мен жобада келесі құрылғыларды қолдандым:

1) Arduino Uno контроллері ATmerga328-ге құрастрылды. Платформа 14 саннан тұрады кіру/шығу (олардын 6 шығу деп қолданыладуы мүмкін ШИМ), 6 кіру аналогы, кварцты генераторы 16 МГц, USB ажыратқышы, күшті ажыратқыш, ICSP ажыратқышы және қайта қосу батырмасы. Жұмыс жасау үшін міндетті түрде платформаны компьютерге USB кабелі арқылы қосу керек немесе адаптердің AC/DC немесе батарея көмегі бойынша қуат беру.

Сурет 1 - Arduino Uno

2) Сенсор екі бөліктен тұрады – сыйымдылық температура сенсоры және гигрометр. Біріншісі температураны өлшеу үшін, екіншісі ауаның ылғалдылығы үшін қолданылады. Ішіндегі чип Аналогты-сандық түрлендірулерді орындай алады және микроконтроллер арқылы оқылатын сандық сигнал бере алады.

Сурет 5 - DHT11

3) BMP085-барометрлік қысымды бақылауға арналған сенсор (бұдан басқа, ол температураны да бақылайды).

Абсолюттік қысымды өлшеу шегі 30-110кпа (300-1100hpa) (-500...9000 метр теңіз деңгейінен жоғары)

Тамақтану 1.8 — 3.6 В (Vdda), 1.62 — 3.6 В (Vddd)

Төмен шу:

Стандартты режимде 0.06 hPa (0.5 м)

0.03 hPa (0.25 м) ультра жоғары ажыратымдылық режимінде

0.1 m бағдарламалық сүзгіні қолдану кезінде мүмкін.

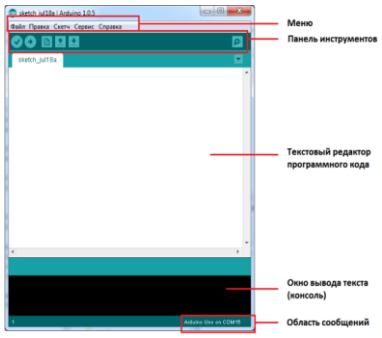
Интерфейс: I2C

Рұқсат: 0.01 hPa, 0.1 C

Сурет 3 - BMP085

4) Ардуино-бұл аппаратты-программдық құралдардың сауда маркасы, автоматика мен ротоботехника оңай жүйесін құру мен профессианалды емес тұтынушыларға арналған. Программдық бөлігі тегін программалық жүйеден тұрады: программаны жазу , оның компиляциясы мен апаратты бағдарламалау . Аппарттық бөлігі жөнделген баспа платаларынан тұрады.Толық ашық архитектура жуйесі еркін көшірме жасап, ардуино өнімін толықтыруға мүмкіндік береді. Ардуино тек автоматиканың автономдық объектілерін құрып қана қоймай, сонымен қатар компьютердегі программаларға қосады.

Сурет 4-Arduino бағдарламасы

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Петин В.А. Проекты с использованием контроллера Arduino / В.А. Петин - СПб.: БХВ-Петербург, 2014.- 400с.
2. Соммер У. Программирование микроконтроллерных плат Arduino/Freeduino / У. Соммер - СПб.: БХВ-Петербург, 2012- 256с.
3. Хоровиц, П. Искусство схемотехники: Пер. с англ. – Изд. 2-е. / П. Хоровиц, У. Хилл. – М.: Издательство БИНОМ, 2014. – 704 с., ил.
4. Титце, У. Полупроводниковая схемотехника: 12-е изд. В 2-х т. / У. Титце, К. Шенк. – М.: ДМК Пресс, 2008. – 832 с.: ил. – 2 т
5. DHT-11. [Электронный ресурс]: документация. – режим доступа: http://www.micropik.com/PDF/dht11.pdf

УДК 004:8

АНАЛИЗ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУСТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА БАЗЕ ТЕХНОЛОГИИ ОТСЛЕЖИВАНИЯ ЭМОЦИЙ ЧЕЛОВЕКА

Касымова А.Х., - и.о. профессора, к.п.н, г. Уральск, Республика Казахстан
Куанышкалиев Д.К., - магистрант, НАО «Западно - Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана», г.Уральск, Республика Казахстан

В данной статье рассматриваются возможные способы использования искусственного интеллекта в сочетании с человеческими данными, полученными с помощью различных систем мониторинга и отслеживания. Объектом исследования являются эмоции и их отслеживание с помощью искусственного интеллекта, учитывается интерес рынка к этому направлению. В этой статье изучается использование новейших технологий искусственного интеллекта в крупнейших регионах мира. Целесообразность и новизна исследований в области информационных технологий в конечном счете определяется необходимостью развития существующих технологий, попыток реализовать совершенно новые идеи и проанализировать их перспективы на рынке, чтобы получить новые возможности при их применении во всех возможных сферах человеческой деятельности. В статье используются два наиболее эффективных метода исследования в этой области: теоретико-методологический анализ современных подходов и метод экспертной оценки существующих вычислительных моделей эмоций, методов отслеживания.

Введение. Развитие искусственного интеллекта с каждым днем приобретает все большие темпы развития. Это обусловлено огромным потенциалом данного направления, которое способно вывести чуть ли не любую сферу деятельности человека на совершенно иной этап развития. Однако, несмотря на достаточно узкую область применения, которая доступна для корректной работы ИИ, уже сейчас активно внедряются совершенно новые блоки задач, предполагающие не только создания алгоритмов для описания каких-либо логических действий человека, но и задействующие его эмоциональное состояние. За одну из таких задач можно взять привязку ИИ к технологиям, отслеживающим эмоции человека. Сама по себе технология появилась совсем недавно, поэтому требует явной доработки, прежде чем будет использоваться повсеместно. Так, устройство может считать мимику человека, и на основе полученных данных система определит его настроение и сможет задействовать заложенный в ней функционал в зависимости от ситуации. [1;2] Однако, мимика человека может не отображать его реальный настрой и быть наигранной намеренно, с целью обмана системы. Аналогично, система, определяющая уровень агрессии на основе звукозаписи может некорректно сопоставить полученную информации и выдать неверный результат, что в свою очередь может нести серьезные последствия, если данная технология будет использоваться в сфере безопасности. Возвращаясь к связи ИИ с устройствами, считывающими показатели человеческого тела, важно отметить, что способов использования машинного обучения вполне достаточно чтобы успешно применять данную технологию во многих отраслях, сводя к минимуму возможные неисправности со стороны системы [3].

Объекты и методы. Обьектом исследования являются эмоции и их отслеживание с помощью искусственного интеллекта.

Также используются следующие методы исследования:

1. Теоретико-методологический анализ современных подходов к эмоциям в целом, а также к моделированию эмоций в искусственном интеллекте для формулирования основных позиций исследования;

2. Метод экспертной оценки существующих вычислительных моделей эмоций, методов фиксации

Результаты и обсуждение. сотрудники Гонконгского университета науки и технологии разработали систему, которая использует искусственный интеллект для анализа эмоций учащихся во время уроков и лекций [4]. Подобного рода инструмент поможет преподавателям улучшить свою работу на основе того, сколь сильно учащиеся вовлечены в предмет. Но по словам разработчиков, ИИ часто принимает выражение сосредоточенности за недовольство или гнев. Как итог, «Colloquium-journal» № 10(62),2020 / TECHNICAL SCIENCE 21 требуется добавление новых категорий эмоций в систему. Корректное применение технологии в сфере образования также усложняется отсутствием времени у преподавателя регулярного мониторинга данных по каждому из учащихся, которые, как было сказано выше, могут быть недостоверными [5]. Помимо всего прочего, отлаженному ИИ будет требоваться постоянный мониторинг за человеком, что порождает массу проблем, выходящих за рамки этики. Множество вопросов, связанных с конфиденциальностью личной информации, могут вызвать негативную реакцию общества. Однако, по прогнозам Gartner, уже к 2022 году 10% персональных девайсов будут оснащены технологиями распознавания эмоций, что в свою очередь свидетельствует о явной заинтересованности крупных компаний в разработке ИИ для такого рода систем [6;7]. Ярким примеров может стать открытие подразделения Sony AI, который и будет заниматься развитием данного направления. Уже сейчас компания запустила 3 флагманских проекта, таких как Gaming, Imaging&Sensing, а также Gastronomy. Со временем число проектов будет добавляться, но в запущенных трех

развитие ИИ как в виртуальном, так и в физическом пространстве уже ведется. Так, компанией была запатентована технология отслеживания эмоций человека непосредственно через геймпад DualSense. О конечной реализации данного патента можно лишь догадываться, но высока вероятность добавления системы ЭКГ наподобие той, что сейчас используется в электронных часах Apple Watch, это позволит считывать пульс человека и на основе полученных данных определять степень его напряженности, страха и т.д. [8].

Зачем нужно распознавание эмоций?

На сегодняшний день все большее число компаний проходит цифровую трансформацию и в этом процессе наиболее важны не только профессиональные навыки, но и личные качества сотрудников, такие как: доброжелательность, концентрация внимания, правдивость. Система будет оценивать ключевые слова, интонацию и мимику потенциального сотрудника и сможет составить отчет со своими выводами. Также отличным примером может стать запущенная транспортно-дорожным управлением Дубай в 2019 году система в центрах обслуживания клиентов.[9;10] Камеры на входе и выходе сравнивают эмоции людей и на основе полученных данных определяют степень удовлетворенности посетителей, что в свою очередь может поспособствовать улучшению качества обслуживания.[11] Очередным вариантом использования данной технологии может стать пресечение насильственных действий, когда камеры будут фиксировать положение точек рук одного человека относительно другого, а также определять температуру тела каждого из них, что поможет правоохранительным органам оперативно вмешаться в ситуацию. Такого рода система уже была протестирована в Кембриджском университете, и правильно показывала результат в 94% случаев при небольшом количестве людей. [12;13]. Но имеются и отрицательные стороны всех этих систем, так, (на примере найма сотрудника) если системы изучат предвзятость, то польза от ИИ во время собеседования будет сведена к минимуму. Говоря о сферах применения ИИ на базе данной технологии также необходимо упомянуть и ситуацию на мировом рынке систем распознавания эмоций (Emotion Detection and Recognition, EDR), который стремительно растет с каждым годом. Так, по оценкам Market&Markets, среднегодовые темпы его роста в 2017-2021 гг. составляют 40,1%, что представлено на рисунке 1 [14].

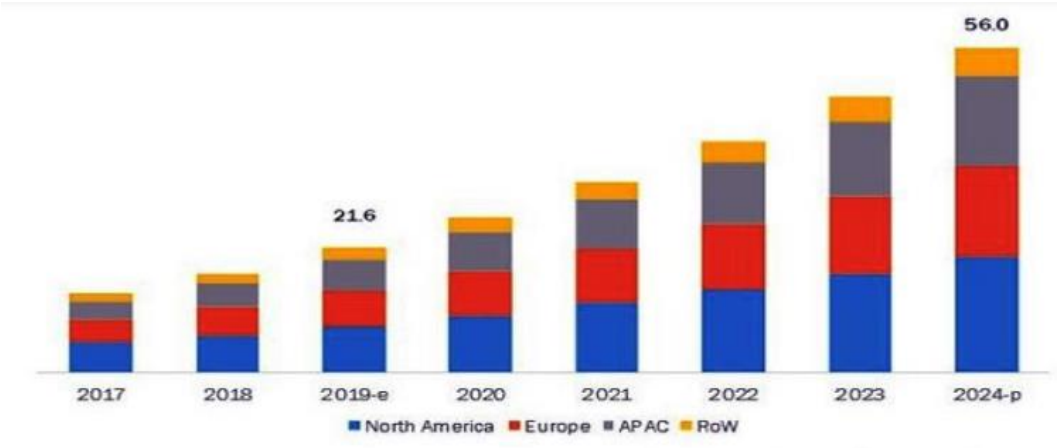

Рисунок 1. Региональная структура мирового рынка EDR, млрд. долл.

На российском рынке основными потребителями технологий ERD являются организации, к банковской, автомобильной и транспортной отраслям, а также некоторые государственные организации. Так, агентство инноваций Москвы готовит к тестированию «Интеллектуальную систему для оценки компетенций и благонадежности кадров по 22 TECHNICAL SCIENCE / «Colloquium-journal» №10(62), 2020 голосу» [15;16]. Предполагается, что технологии, встроенные в неё, позволят оценить степень стресса сотрудников. В транспортной сфере оценка психологического состояния позволит не выпускать на работу уставших сотрудников. [17;18] Но наравне со всеми перспективами важно помнить, что все технологии, собирающие информацию с человека, так или иначе вторгаются личную жизнь, нет никаких гарантий конфиденциальности собранных данных, что они не будут переданы дальше тех сервисов, с которыми вы взаимодействуете [19]7 По данным Gartner, более 50% жителей США и Великобритании настроены против того, чтобы ИИ понимал их чувства и настроение. В определенных странах само распознавание лиц запрещено на законодательном уровне [20].

Заключение: Подводя итог всему вышесказанному, можно постановить, что сфера применения ИИ на одной только технологии распознавания эмоций огромна и имеет множество перспектив, а также огромный потенциал для развития, что подтверждается заинтересованностью таких компаний как Apple, Amazon, Sony, Microsoft и др. Исследования же, проведенные в различных областях, показывают высокий уровень точности и надежности в рамках лабораторных тестирований. В повседневных условиях возникают множественные факторы, вызывающие сбои в работе системы и выдачу некорректных данных, что свидетельствует о требовании более способного ИИ, чет тот, что имеется сейчас. Ведь люди, склонные доверять искусственному интеллекту, будут принимать решения, основываясь на ошибочных данных. Как итог, возможно возникновение еще больших проблем. Все это говорит нам о том, что такая система еще не готова для выполнения обширных задач повышенной сложности, но уже сейчас способна продемонстрировать выдающийся результат при индивидуальном использовании в конкретных сферах.

Список использованных источников:

1. Статья «Рынок систем детекции и распознавания стремительно растет» [Электронный ресурс] URL: https://www.itweek.ru/ai/article/detail.php?ID=21174

2. Статья «Искусственный интеллект научился распознавать эмоции» [Электронный ресурс] URL: https://hinews.ru/technology/iskusstvennyj-intellektnauchilsya-raspoznavat-emocii-k-chemu-eto-mozhetprivesti.html

3. Статья «13 удивительных способов использования технологии Emotion AI» [Электронный ресурс] URL: https://www.gartner.com/smarterwithgartner/13-surprising-uses-for-emotion-ai-technology/

4. Статья «Эмоции ИИ будут персонализировать взаимодействие» [Электронный ресурс] URL: https://www.gartner.com/smarterwithgartner/emotionai-will-personalize-interactions/ (Дата обращения: 04.04.2020)

5. Статья «Дронов научили определять насильственное поведение в толпе с помощью ИИ» URL:https://habr.com/ru/news/t/483998/https://www.theverge.com/2018/6/6/17433482/aiautomated-surveillance-drones-spot-violent-behaviorcrowds

6. Статья «Нейросеть распознает усталость и скуку на глазах учеников» [Электронный ресурс] URL: https://habr.com/ru/news/t/483998/

7. Люгер, Дж.О. Искусственный интеллект: стратегии и методы решения сложных проблем / Дж.О. Люгер. - М.: Диалектика, 2016. - 864 с

8. Нильсон, Н. Принципы искусственного интеллекта / Н. Нильсон. - М.: Радио и связь, 2015. - 373 с.

9. Рассел, С. Искусственный интеллект: современный подход / С. Рассел, П. Норвиг. - М.: Вильямс, 2016. - 578 с.

10. Слэйгл, Дж. Искусственный интеллект / Дж. Слэйгл. - М.: Мир, 2016. - 320 с.

11. Тей, А. Логический подход к искусственному интеллекту / А. Тей, П. Грибомон, и др. - М.: Мир, 2015. - 432 с.

12. Заенцев И. В. Нейронные сети: основные модели И. В. Заенцев. — Воронеж: Изд-во Воронежского госуд. ун-та, 1999. — 76 с.

13. Димитров, В. П. Инженерия знаний. Вопросы и ответы: учеб, пособие / В. П. Димитров. — Ростов н/Д: Изд. центр ДГТУ, 2014. — 138 с.

14. Гаврилова, Т. А. Базы знаний интеллектуальных систем / Т. А. Гаврилова, В. Ф. Хорошевский. — СПб.: Питер, 2000. — 382 с.

15. Васильев, В. И. Искусственный интеллект в лицах: учеб, пособие / В. И. Васильев. - Уфа: Изд-во УГАТУ, 2013. - 111 с.

16. Буч, Г. Объектно-ориентированное проектирование с примерами применения / Г. Буч. — Киев: Диалектика; М.: Конкорд, 1992. — 519 с.

17. Боровская, Е. В. Основы искусственного интеллекта: учеб, пособие / Е. В. Боровская, Н. А. Давыдова. — М.: БИНОМ. Лаборатории знаний, 2014. - 127 с.

18. Баррет, Д. Последнее изобретение человечества: искусственный интеллект и конец эры Homo sapiens / Д. Баррет. — М.: Альпина нон- фикшн, 2015. — 304 с.

19. Заде, Л. Понятие лингвистической переменной и его применение к принятию приближенных решений / Л. Заде. — М.: Мир, 1976.

20. Круглов, В. В. Искусственные нейронные сети. Теория и практика / В. В. Круглов, В. В. Борисов. — М.: Горячая линия — Телеком, 2001. — 290 с.

УДК 004.9

АРДУИНО БАЗАСЫНДА МЕТЕСТАНЦИЯНЫҢ ИНТЕРФЕЙСІН ЖАСАУ

Қайролла Г.Қ., 3 курс, 6В06103- ақпараттық технологиялар және робототехника, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Бермагамбетов А.Қ., аға оқутышы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Мақалада ардуино базасында жасалынатын метеостанцияның қандай компонеттерден тұратынын және олардың артықшылықтары жайлы және метеостанцияның бүгінгі таңда қандай маңызды екенін атап өтемін.

Негізгі метеорологиялық станцияны іске асыру кезінде құрылғының мақсаты температура, ылғалдылық және атмосфералық қысым көрсеткіштерін біріктіру болып табылады. Кірістірілген дисплей сенсорларынан барлық көрсеткіштер көрсетілуі керек.

Бүгінгі таңда дүкендерде көптеген үй метеостанциялары сатылады, бірақ олар энергияны көп тұтынады немесе тым қымбат. Осы жобаны әзірлеу мақсаты құрылғыны

дүкендерде кем түспейтін етіп сол уақытта өте арзан және төмен энергия тұтынатын етіп әзірлеу болып табылады. Бүгінгі таңда нарықта көптеген электронды өнімдер бар. Үйдегі метеостанцияның функционалдығы метеорологиялық станцияға ұқсас, терезенің сыртында және басқа жерде орнатылған бір немесе бірнеше сенсорлардан алынған мәліметтер өңделеіп отырады. Алынған мәліметтер олар атмосфералық қысым және температура бір күнге ауа райы болжамын қалыптастырады.

Көшедегі температура мен ылғалдылықты, сондай-ақ атмосфералық қысымды білу үшін Интернеттегі болжамды көруге болады. Бірақ, өздеріңіз білетіндей, гидрометеорологиялық орталық жиі қателеседі.

Метеостанцияны жасау үшін бізге Ардуино, BMP085, DHT11, DS18B20 сенсорлары қажет болады. Ардуино микроконтроллеры қажетті ақпаратты өздігінен жібере алмайды оған Bluetooth немесе wi-fi модуль керек болады.

Біздің үйдегі метеостанция температура мен ылғалдылықты, атмосфералық қысымды өлшейді. Осы жоба үшін қажет компоненттердің тізімі:

- Arduino контроллері;
- BMP085 немесе BMP180 сенсор модулі
- DHT11 ылғалдылық сенсоры бар модуль
- DS18B20 температура сенсоры
- сымдар мен корпус

Arduino тақтасы ретінде Arduino модельдерінің кез-келгенін қолдануға болады, бірақ мен Arduino Uno немесе Arduino Duemilanove ұсынамын, өйткені болашақта IoT ("Заттар интернеті") құрылғысымен үй метеостанциясын жасау үшін оған Ethernet қалқанын орнатамын.

Arduino Uno

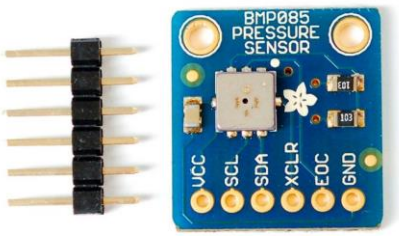
Сурет 1 - Arduino Uno

Ардуино базасының келесі қарапайым артықшылықтардан тұрады:

- Қарапайымдылық. ИЯ, иә-бұл қарапайымдылық. Көптеген күрделі жобалар өте тез жасалуы мүмкін, ұзақ уақытқа созылмайды.
- Танымалдық. Ардуино өте танымал, сіз көптеген форумдарда немесе сайттарда кез-келген сұрақтарға оңай жауап таба аласыз.
- Қол жетімділік. Технологияның өзі де, барлық дерлік бағдарламалық жасақтама ашық лицензиялармен шығарылады және сіз басқа адамдардың жетістіктерін, кітапханаларын, схемаларын және көптеген жағдайларда тіпті коммерциялық мақсатта пайдалануға болады.
- Арзандығы. Электроника мен бағдарламалаудың алғашқы сабақтарына арналған жиынтықты 10мың тг аз сатып алуға болады.

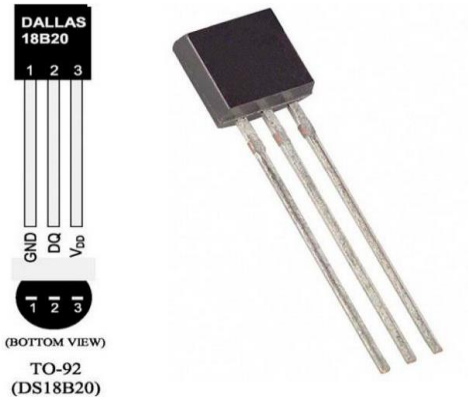
BMP085 қысым датчигі - жоғары дәлдіктегі төмен қуатты атмосфералық қысым датчигі. атмосфералық қысымды өлшеу үшін қолданылады. Дәлдік 0.03 hPa қысымды

өлшеудің минималды мәніне жетеді. Температура туралы деректерді де көрсетеді. Қуат кернеуі 1.62 V – 3.6 V. қосылу интерфейсі I2C. сатылымда тұрақтандырғышпен де, онсыз да дайын тақталар бар. BMP085 қысым датчигі біз тек атмосфералық қысымды өлшеу үшін қолданамыз, температураны өлшеу үшін дәлірек DS18B20 сенсорын қолданамыз.

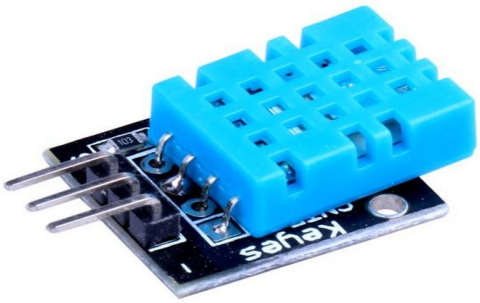
Сурет 2 - BMP085 сенсоры

DS18B20 температура сенсоры– 9-12 биттік түрлендіруге және температураны бақылауға арналған дабыл функциясы бар сандық температура өлшегіші. 1-сым интерфейсінің протоколын қолдана отырып, бір сымды байланыс желісі арқылы микроконтроллермен байланысады. Температураны өлшеу диапазоны -55-тен +125 °C-қа дейін.-10-дан +85 °C-қа дейінгі диапазонда қате 0,5 °C-тан аспайды. әрбір DS18B20 чипінде 64 биттік бірегей сериялық код бар, ол бірнеше сенсорларды бір жалпы байланыс желісіне қосуға мүмкіндік береді.

Сурет 3 - DS18B20 сенсоры

DHT11 сенсоры (4-сурет) жоғары жылдамдық пен дәлдікке ие емес, бірақ құны төмен. Сенсор сыйымды ылғалдылық сенсоры мен термистордан тұрады. Онда аналогтық-сандық түрлендіргіш бар, ол аналогтық ылғалдылық пен температура мәндерін сандыққа түрлендіреді. Ылғалдылықты өлшеу диапазоны-20-80%, сауалнама жиілігі секундына 1 рет. Біз DHT11 сенсорын жобада дайын модуль ретінде қолданамыз.

Сурет 4 - DHT11 сенсоры

Үйдің ішінде теріс температура болмайды деп үміттенемін, сондықтан DHT11 қолдануға болады, әсіресе менде болған.

DHT11 сипаттамасы:

- қоректену 3,3 В-дан 5 В-қа дейін
- деректерді өлшеу және беру кезінде 2,5 mA максималды тұтыну
- ылғалдылықты өлшеу диапазоны 20-80% қателікпен 5%
- 0-ден +50°C-қа дейінгі температураны өлшеу диапазоны ±2°C
- 1 Гц-тен аспайтын өлшеу сұранысы-секундына бір рет.

Android интерфейсі Android интерфейсі бұл жобада температура мен ылғалдылық түрінде алынған мәліметтерді көрсету үшін қолданылады. Android құрылғыларын сериялық порт профиліне қосылған кез-келген Bluetooth құрылғысына қосуға мүмкіндік береді. Екі жүйе арасында негізгі және бағынышты режимде деректерді оңай бөлісуге мүмкіндік береді. Бұл жобада қоршаған ортаның температурасы мен ылғалдылығы туралы мәліметтер Android ұялы телефонында көрсетіледі. Қосымшаны қолданудың басты артықшылығы- пайдаланушы үшін кез-келген түсініксіздікке жол бермейтін ыңғайлы интерфейсті ұсыну. Интерфейс құрылғы мен кіріс деректерін реттеуге арналған әртүрлі панельдерге ие. Жіберілетін немесе көрсетілетін деректер терминал тақтасында ерекшеленеді.

Ардуино негізіндегі метеостанция температура мен ылғалдылық сияқты қоршаған орта параметрлерін дәл өлшеу үшін сенімді және тиімді жүйе ретінде қызмет етеді. Бұл пайдаланушыға адам күшін азайтуға мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар қолданушыға оның нақты өзгеруін көруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Arduino Uno R3. [Электронный ресурс]. URL: http://radiodetalki.narod.ru/pribory/Arduino_Uno_R3.pdf.

2. Юревич Е.И. Основы робототехники. -2-е изд., перераб. И доп./ Юревич Е. И. – СПБ.: БХВ-Петербург, 2015

3. Петли В. А. Проекты с использованием контроллера Ардуино – 2-е изд., перерабо и доп [Текст]: Учебник/В.А Петли. СПБ: БХВ-Петербург, 2015

УДК 621.1.01

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ В АВТОМОБИЛЕСТРОЕНИИ

Карабут Д.С., студент 2 курса, образовательной программы 6В07103-Технологические машины и оборудование, Инженерно-технического института имени А. Айтмухамбетова, КРУ имени А. Байтурсынова, г.Костанай.

Епифанова С.В., ст. преподаватель кафедры машиностроения, КРУ имени А. Байтурсынова.

Калиев Б.К., ст. преподаватель кафедры машиностроения, КРУ имени А. Байтурсынова.

В статье рассмотрены основные источники энергии, основанные на том, чтобы минимизировать или исключить выбросы вредных веществ в месте работы автомобиля.

Стремительный рост цен на ископаемое топливо, заставил весь мир срочно искать альтернативные источники энергии. Уже предлагается масса вариантов замены традиционному способу производства энергии. Однако все они пока уступают хоть и устаревшим, но испытанным видам производства по многим показателям. Чтобы стать коммерчески выгодным, новый источник энергии должен обладать рядом свойств:

1. Быть достаточно мощным в сравнительно небольших габаритах.
2. Независимым от внешних условий.
3. Непрерывностью работы.
4. Использовать более дешёвое топливо, либо вообще быть безтопливным [1].

При рассмотрении традиционных источников энергии в автомобилестроении выявлено ряд недостатков.

Бензиновый двигатель внутреннего сгорания – это тоже поршневой двигатель внутреннего сгорания, который работает по принципу воспламенения сжатой смеси, которая воспламеняется специальными устройствами называемые свечами. Попыток сделать работоспособный бензиновый двигатель было очень много, но только молодому Юлиусу Даймлеру вместе со своим коллегой Вильгельмом Майбахом в 1883 году создали первый бензиновый двигатель. Но он был далек от совершенства, вместо свечей использовали полые раскаленные трубочки, которые вставлялись в цилиндр. Процесс создание горючей смеси оставлял желать лучшего и создание в 1893 году инженером Донатом Банки, карбюратора был технический прорыв. Карбюратор мелко распылял бензин, что дало изобретателям новый толчок. Сначала двигатели были одно цилиндровые, затем в 19 веке появились и двухцилиндровые и только в начале 20 века появились цетырех-цилиндровые двигатели [1].

Плюсы бензинового двигателя:

1) Легкий пуск, в зимний период (по сравнению с дизелем)
2) Масло в двигателе меняется реже, чем в дизельном
3) Более дешевый ремонт

Минусы бензинового двигателя:

1) Больший расход топлива
2) Меньше ресурс, чем у дизельного
3) Меньшая мощность
4) Бензин стоит дороже, чем дизельное топливо

Поршневой двигатель внутреннего сгорания, который работает по принципу, воспламенения сжатой топливной смеси. То есть топливная смесь воспламеняется при очень высоком давлении. Впервые слово дизель появилось в 1893 году 23 февраля, когда Рудольф Дизель, подал патент на двигатель внутреннего сгорания дизеля. И уже к 1897 году появился первый опытный образец, который был прекрасно испытан. С этого момента в истории автомобилестроения появляется новый вид поршневых двигателей внутреннего сгорания. Надо сказать, что Рудольф заявлял о более высокой экономии такого вида двигателя перед бензиновым [1]. Но в свою очередь дизель работает на своем топливе, которая в простанародии называют соляркой.

Солярка – дизельное топливо, получаемое при прямой перегонке и очистки нефти.

Плюсы дизельного двигателя:

1) Дизельное топливо стоит дешевле.

2) Дизельный двигатель расходует меньше топлива, чем бензиновый примерно на 30 %

3) Ресурс работы дизельного двигателя больше чем у бензинового.

4) Дизельный двигатель при меньшем объеме, выдает больше мощности.

Теперь хотелось бы написать про минусы дизельного двигателя.

Минусы дизельного двигателя:

1) Дизельное топливо густеет при низких температурах. Что затрудняет его пуск в зимнее время.

2) Масло двигателя у дизельного двигателя, меняют в два раза чаще.

3) Ремонт дизельного двигателя дороже чем у бензинового.

Газовое топливо получают из нефти или природного газа. Это топливо делиться на искусственное и природное. Из нефти изготавливают бутан и пропан. Основной природный газ – это метан.

Автомобили с двигателями внутреннего сгорания заправляют смесью пропана и бутана. Сегодня это топливо занимает третью строчку в списке самых используемых моторных топлив.

Газовое топливо обладает следующими преимуществами:

1. Во многих странах мира бензин намного дороже газа.

2. Газ намного экономней, чем другие традиционные виды нефтяного моторного топлива.

3. Проблем с заправкой – нет. Заправочные пункты транспортных средств газовым топливом находиться почти на всех дорогах.

4. Очень удобно – это возможность переключаться на ходу между бензином и газовым топливом.

5. Большой плюс газового топлива – экологичность. Выхлоп машины, которая работает на газе, содержит меньшее количество углекислого газа, чем выхлоп машины, которая работает на бензине. Выхлопные газы автомобиля, который работает на газе на 40% чище, чем выхлопные газы автомобиля, который работает на другом топливе.

6. Двигатель не так быстро изнашивается, работая на газе. На газовом топливе двигатель работает равномернее. Моторного масла траться меньше.

К недостаткам газового топлива относятся:

1. Самый большой недостаток – в багажный отсек авто необходимо поместить газовое оборудование.

2. Газ опасен. Не забывайте о взрывоопасности газа и периодически проверяйте газовую установку.

3. Работая на газе авто теряет на 5% мощности.

4. Мотор греется сильнее из-за того, что сгорание газового топлива происходит дольше, чем сгорание дизельного топлива или бензина.

Старая, как сам автомобиль, идея приводить транспортное средство в движение электричеством получила новый виток развития. Преимущества налицо - не нужно никакого топлива, нет выхлопа, отсутствует опасность возгорания, стоимость эксплуатации машины снижается до минимально возможных сумм. Единственный недостаток заключается в необходимости откуда-то брать альтернативную энергию. Для этого используются достаточно крупные батареи, которые сейчас называют единственным препятствием к производству массовых электромобилей.

Однако наука, занимающаяся альтернативными видами топлива, не стоит на месте — уже давно громоздкие и неэффективные свинцовые либо никель-металлгидридные аккумуляторы заменены компактными литий-ионными, подобными тем, что применяются в телефонах и ноутбуках. Кроме того, китайская компания BYD недавно заявила о новом прорыве в альтернативной энергии, представив литий-фосфатные батареи. Ёмкость их немного меньше, однако ресурс выше в несколько раз, эффект памяти отсутствует, устойчивость к перегреву и воздействию низких температур также на высоте. Ведётся доработка гелевых источников питания и прочих источников энергии, способных заменить традиционное топливо в автомобилях — поэтому электромобили могут быть намного ближе, чем мы предполагаем. Альтернативный источник энергии используется также гибридными автомобилями, в которых двигатель внутреннего сгорания дополнен электрическим приводом. Подобная компоновка позволяет экономить топливо даже без доступа к внешнему источнику питания. Если же гибридный автомобиль подзаряжать от стационарной электросети (схема Plug-in), можно добиться феноменальных результатов. Альтернативная энергия используется и другим видом гибридов, находящимся ближе к электромобилям. Они называются Extended Range, поскольку двигатель, использующий нефтяное топливо, используется только для подзарядки аккумуляторов в крайнем случае.

Рассматривая выше сказанное, можно сделать вывод: все перспективные идеи основаны на том, чтобы минимизировать или исключить выбросы вредных веществ в месте работы автомобиля, т.е. источник выбросов переносится подальше от населенных пунктов [2]. Отсюда следует, что человечеству необходимо совершенствовать производство энергии, а не «аккумуляторов» данной энергии. В данном случае на первый план выходят технологии получения энергии солнца, волн, приливов и ветра.

Список использованных источников:

1. https://revolution.allbest.ru/transport/00754339_0.html (дата обращения 14.03.2022).

2. http://www.rusnauka.com/41_FPN_2015/Tecnic/4_202147.doc.html (дата обращения 14.03.2022).

УДК 621.7

МАШИНА БӨЛШЕКТЕРІНІҢ ІШКІ ЦИЛИНДРЛІК БЕТТЕРІНІҢ ТОЗУҒА ТӨЗІМДІЛІГІН КОМПОЗИТТІК ЖАБЫНДАРДЫ ЭЛЕКТРОХИМИЯЛЫҚ ТҰНДЫРУ ӘДІСІМЕН АРТТЫРУ

Каракулов Ч.Е., 3 курс, 6В07103 – Технологиялық машиналар және жабдықтар, А.Айтмұхамбетов атындағы инженерлік және техникалық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Калиев Б.К., машина жасау кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Калиева К.Б., арнайы пәндер оқытушысы, Қостанай жоғары политехникалық колледжі, Қостанай қ.

Жобаланатын нысанға сұранысты анықтайтын маңызды көрсеткіштердің бірі оның сапасы болып табылады. Қажетті сапаны қамтамасыз ету машина бөлшектеріне пайдалану талаптарын орындау арқылы мүмкін болады.

Машинаның ұзақ мерзімділігі оны жасау мен пайдаланудың барлық кезеңдерінде пайда болатын әртүрлі факторлардың әсерінің жиынтығына байланысты, ал жеке бөлшектердің ұзақ мерзімділігі жалпы машинаның ұзақ мерзімділігінен айтарлықтай ерекшеленуі мүмкін. Машина бөлшектерінің төзімділігін арттыру әдістерін үш негізгі топқа бөлуге болады: 1) конструктивті; 2) технологиялық; 3) операциялық.

Көптеген зерттеулердің талдауы көрсеткендей, машина жұмысының толық циклі үшін пайдалану шығындары жаңа жабдықты өндіруге кететін шығындардан бірнеше есе жоғары. Көптеген дамыған елдерде үйкеліс пен тозудан болатын қаражаттың жоғалуы ұлттық табыстың 5% дейін жетеді. Станоктардың төзімділігінің артуы машина бөлшектерінің тозуға төзімділігінің артуына тікелей байланысты [1, 55 б.].

Сондықтан сырғанау үйкелісімен жұмыс істейтін ішкі цилиндрлік беттері бар бөлшектердің тозуға төзімділігін арттыру зерттеудің өзекті бағыты болып табылады. Белгілі бір бұйымның тозуға төзімділігін арттыру міндеті көбінесе оның бүкіл көлемінде қолданылатын материалдың құрылымдық құрамын сапалы түрлендіруді қамтамасыз етпейтіні белгілі, бірақ материалдың беткі қабатының модификациясына ауысады. өйткені түйісетін бөліктерді тозудан қорғау кейбір жағдайларда болады. Жалпы алғанда, беттің қатаюы беттің қаттылығының және басқа механикалық қасиеттердің жоғарылауын білдіреді. Үйкеліс беттерінің механикалық сипаттамаларын жақсартуға көптеген жұмыстар арналды, нәтижесінде шыңдаудың әртүрлі әдістері ұсынылды.

Беттік қатайту технологияларын дамытудың ең перспективалы бағыттары тозуға төзімді жабындарды алудың жаңа әдістерін қолдануды қамтиды, негізінен тозуға төзімді материалдарды пайдаланады, т.б. оксидтер, нитридтер және карбидтер сияқты қосылыстар негізіндегі жабындар. Біркелкі емес материалдардан қатайтатын жабындардың пайда болуы тек беткі қабаттың модификациясына ғана емес, сонымен қатар кейбір жағдайларда жоғары беріктікке және жеткілікті иілгіштікке ие, сонымен қатар беткі қабаттың түбегейлі жаңа композициялық материалының пайда болуына әкеледі. тозуға төзімділіктің жоғарылауы ретінде. Металл матрицадан және онда орналасқан дисперсті фазалық бөлшектерден тұратын композиттік электрохимиялық жабындар осы шарттарға барынша сәйкес келеді. Мұндай жабындар қаттылық, тозуға төзімділік, ыстыққа төзімділік, негізге жабысу және коррозияға

төзімділік бойынша операциялық және технологиялық сипаттағы талаптардың барлық жиынтығын іс жүзінде қанағаттандыра алады.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін көрсететін әдеби дереккөздерді талдау машина бөлшектерінің ішкі цилиндрлік беттерінің тозуға төзімділігін арттыру үшін композиттік электрохимиялық жабындарды кеңінен қолдану тежелгенін көрсетті. Қазіргі уақытта дисперсті фаза бөлшектерінің құрамы мен өлшемдері арасындағы байланыс, олардың металл матрицадағы тұрақтылығы үйкеліс беттерінің жанасу сипаттамаларымен жеткілікті түрде зерттелмегендіктен, композициялық электродтардан машиналардың химиялық жабындарының бөлшектерінің ішкі беттері зерттелмеген [1, 75 б.].

Әртүрлі машиналардағы, механизмдер мен құрылғылардағы материалдардың тозуы олардың сенімділігі мен ұзақ мерзімділігін айтарлықтай төмендетеді. Сондықтан өндірісте тозуға төзімді материалдар немесе жабындар қолданылады. Көбінесе бұйымдардың тозған беттерін жөндеу кезінде тозуға төзімді жабындар қолданылады. Тәжірибе көрсеткендей, тозуға төзімді жабындар жоғары жабысқақ және жабысқақ беріктікке ие болуы керек; жеткілікті қаттылық; жабындағы қатты фазалардың және пластикалық байламдардың болуы. Үйкеліске қарсы қасиеттер көбінесе жабындағы майлау қасиеттеріне ие қатты фазалардың болуына байланысты болады. Берілген кеуектілік сұйық майлау материалын қолдану кезіндегі үйкеліс буына оң әсер етеді.

Материалдар мен жабындардың тозуға төзімділігі көп жағдайда қаттылықпен сәйкес келеді. Жоғары қаттылық тозуды азайтуға көмектеседі, бұл кесу және престеу құралдарында анық көрінеді. Микроқаттылықты өлшеген кезде бірқатар жабындардағы әлсіз бөлшектер аралық байланыстарды ескеру қажет. Алынған қаттылық мәндері ықшам материалға сәйкес келмейді. Төмендетілген қаттылық индексі тозудың барлық түрлері үшін жабынның тозуға төзімділігінің төмендігінің сапа көрсеткіші ретінде қызмет ете алады.

Бір немесе басқа түрдегі үйкелістің пайда болуы бір-біріне қатысты әртүрлі жүйелердегі қозғалысқа қарсылықпен байланысты. 1-кестеде беттік қозғалыстың негізгі түрлері көрсетілген.

1-кесте – Беттік қозғалыс түрлері және үйкелістегі сәйкес процесс

Байланыс жұптар (жүйелер)	Мысалдар	Үйкеліс түрі	Тозу түрі
Қатты дене - газ	Пневматикалық подшипник, ұшақ, турбина, ракета.	Ауа үйкелісі	Эрозиялық
Қатты дене - сұйықтық	Гидравликалық жетектер, құбырлар	Тұтқыр үйкеліс	Кавитациялық
Қатты дене - Қатты дене	Тежегіштер, дөңгелектер	Қатты денелердің үйелісі	Абразивті тоз

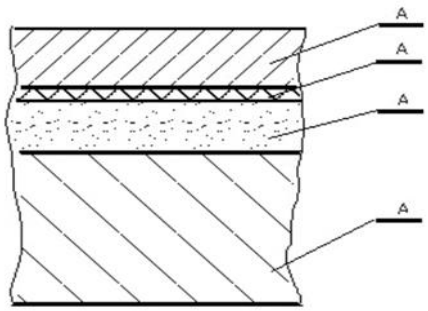
Нақты жұмыс жағдайында тозудың әртүрлі түрлері бар, мысалы, жанасатын булардың құрғақ және сұйық үйкелісімен; абразивті және гидроабразивті процестер (кавитация, эрозия) және т.б. Тозу түрі температуралық жағдайларға байланысты. Тозу түріне байланысты қолданылатын жабындарды сынаудың тиісті әдістері де әзірленеді.

Төзімді машиналарды жасауға қойылатын талаптарды қазіргі заманғы конструктивтік шешімдерді әзірлеу және жаңа жоғары берік материалдарды қолдану арқылы ғана емес, сонымен қатар машина бөлшектерінің беткі қабатын өзгерту арқылы қанағаттандыруға болады. Бетінің сапасының тұрақты көрсеткіштерін алуды қамтамасыз ететін процесс

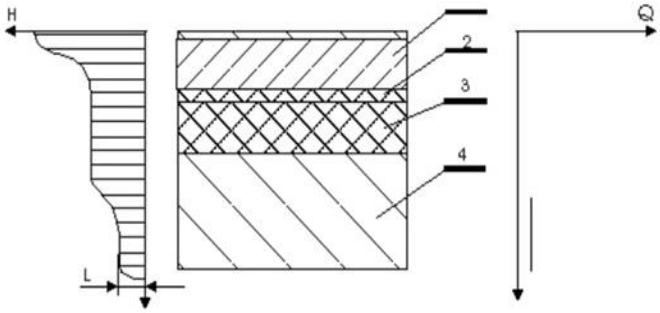
тегістеу және шынықтыру болып бөлінетін беттік пластикалық деформация болып табылады [1, 105 б.].

Машинаның немесе құрылғының жұмыс жағдайында сыртқы әсерлер ең алдымен олардың бөліктерінің беттеріне әсер етеді. Үйкеліс беттерінің тозуы, шаршау сызатының басталуы, ұсақтау, коррозия және эрозияның бұзылуы бөлшектердің бетінде болатын процестер болып табылады. Әрине, бөлшектердің беттеріне ерекше қасиеттер беру жалпы машиналардың сапа көрсеткіштерінің және ең алдымен сенімділік көрсеткіштерінің айтарлықтай өсуіне ықпал етеді.

Бетінің сапасы материалдың беткі қабатының барлық қызмет көрсету қасиеттерінің жиынтығы болып табылады. Бөлшектің беткі қабаты - негізгі металл құрылымымен, фазасымен және химиялық құрамымен салыстырғанда өзгертілген бөлшектер материалының қабаты. Беткі қабаттың құрылымына әсер ететін фактор тотығу процесі болып табылады. Көптеген металдар беттерде жұқа оксидті қабықшалар түзеді. Пленка кернеулі күйде, сондықтан ол өскенде немесе қалыпты кернеулердің әсерінен үзілуі мүмкін, нәтижесінде ол берілген жұмыс жағдайларына тән кеуекті рельефтік сипаттамаға ие болады.

Сурет 1 – Қаптау материалын қолдану кезіндегі беткі қабаттың схемасы:
А - қызып кеткен материал; Б- біріктіру аймағы; В- жылу әсер ететін аймақ; Г- негізгі материал

Сурет 2 – Механикалық ағынмен өңдеуден кейінгі материалдың екінші қабатының сұлбасы

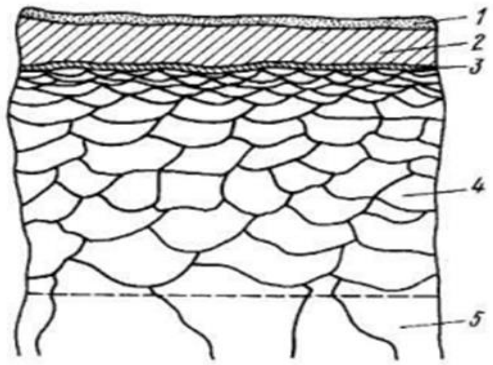
1- ылғалдың, газдардың және т.б. қабықшалардың адсорбцияланған қабаты іргелес жатқан құрамында тотықты қабықшалары бар қаттылық қабаты;

2- қатты деформацияланған кристалдық торлы, тангенциалды кесу күштерінің әсерінен түйірдің белгілі бір бағыты бар тойтарылған қабат;

3- бұрмаланған торы бар тойтарылған қабат;

4- негізгі құрылымы бар материал.

Ең жақсы операциялық қасиеттері бар беткі қабатты алуға ұмтылу әрлеу операцияларын қолдануға әкелді.

Сурет 3- бөліктің беткі қабаты сұлбасы

Беткі қабатта келесі негізгі аймақтарды ажыратуға болады (сурет 3):

1-аймақ – қоршаған ортадан адсорбцияланған органикалық және бейорганикалық заттардың молекулалары мен атомдары. Қабат қалыңдығы 1 0,001 мкм;

2-аймақ – металдың қоршаған ортамен химиялық әрекеттесу өнімдері (әдетте оксидтер). Қабат қалыңдығы 10 1 мкм;

3-аймақ – қалыңдықтағы бірнеше атом аралық арақашықтықты құрайтын шекара, массивке қарағанда басқа кристалдық және электронды құрылымы бар;

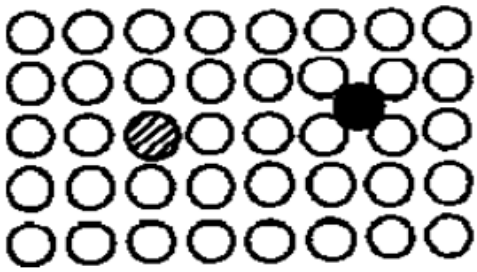
4-аймақ – негізгі металмен салыстырғанда өзгертілген параметрлермен;

5-аймақ – құрылыммен, фазалық және химиялық құрамымен, бөлшекті дайындау кезінде пайда болады және пайдалану кезінде өзгереді. Беткі қабаттың көрсетілген қабаттарының қалыңдығы мен күйі материалдың құрамына, өңдеу әдісіне және жұмыс жағдайларына байланысты өзгеруі мүмкін [2, 88 б.].

Үйкеліс беттерінің механикалық сипаттамаларын жақсартуға көптеген жұмыстар арналды, нәтижесінде шыңдаудың әртүрлі әдістері ұсынылды. Беттік қатайту технологияларын дамытудың перспективалы бағыттары тозуға төзімді жабындарды алудың жаңа әдістерін қолдануды ұсынады, негізінен тозуға төзімді материалдарды пайдаланады, т.б. оксидтер, нитридтер және карбидтер сияқты қосылыстар негізіндегі жабындар. Біркелкі емес материалдардан қатайтатын жабындардың пайда болуы тек беткі қабаттың модификациясына ғана емес, сонымен қатар кейбір жағдайларда жоғары беріктікке және жеткілікті иілгіштікке ие, сонымен қатар беткі қабаттың түбегейлі жаңа композициялық материалының пайда болуына әкеледі. тозуға төзімділіктің жоғарылауы ретінде. Металл матрицадан және онда орналасқан дисперсті фазалық бөлшектерден тұратын композиттік электрохимиялық жабындар осы шарттарға барынша сәйкес келеді. Мұндай жабындар қаттылық, тозуға төзімділік, ыстыққа төзімділік, негізге жабысу және коррозияға төзімділік бойынша операциялық және технологиялық сипаттағы талаптардың барлық жиынтығын іс жүзінде қанағаттандыра алады. Ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелерін көрсететін әдеби дереккөздерді талдау машина бөлшектерінің ішкі цилиндрлік беттерінің тозуға төзімділігін арттыру үшін композиттік электрохимиялық жабындарды кеңінен қолдану қазіргі уақытта салыстырмалы түрде жеткіліксіз зерттелгендіктен тежеулі екенін көрсетті. олардың бөлшектер құрамының дисперсиясына және үйкеліс беттерінің жанасу сипаттамаларына, дисперсті фазаның берілген құрамы бар композициялық электрохимиялық жабындардың машина бөліктерінің ішкі беттеріне шөгу мүмкіндігі зерттелмеген.

Бұл мәселелерді зерттеу машина бөлшектерінің тозуға төзімділігін арттыру және жұмыстың өзектілігін анықтау үшін композиттік электрохимиялық жабындарды қолдануды кеңейтуге мүмкіндік береді [3, 65 б.].

Таза металдардың нүктелік ақаулары ретінде алмастыру және ену қоспаларының атомдарын да қарастыруға болады (4-сурет).

Сурет 4 - Қарапайым текше тордың жазықтығындағы нүктелік ақаулар: ө - қоспалардың атомдарды еңгізу; ● – орын ауыстыру атомдары

Барлық нүктелік ақаулар кристалдық тордың жергілікті бұрмалануларын құрайды, сол арқылы энергияның өзін арттырады, ол енгізілген атомдардың мөлшеріне және олардың арасындағы қашықтыққа байланысты. Кристалл торының сызықтық ақаулары екі өлшемде атомға жақын өлшемдерге және үшінші өлшемде айтарлықтай ұзындыққа ие.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гаркунов, Д.И. Триботехника [Текст]: учеб. для вузов / - М.: «Издательство МСХА», 2001. – 616 с.

2. Бородин И.Н. Гальванотехника [Текст]: учеб. для вузов / - М.: Машиностроение, 1990 - 240 с.

3. Елагина О.Ю [Текст]: учебное пособие/ - М.: «Издательство Логос»,2009.- 488с.

УДК 621.833

АВТОМАТИЗИРОВАНИЕ ОБРАБАТЫВАНИЯ ЗУБЧАТЫХ КОЛЕС НА ЗУБОФРЕЗЕРНЫХ СТАНКАХ

Карибаев А.А., 3 курс, специальность 6В07103- Технологические машины и оборудование, КРУ имени А.Байтурсынова

Шаяхметов К.К., ст. преподаватель кафедры машиностроения, КРУ имени А. Байтурсынова

Калиев Б.К., ст. преподаватель кафедры машиностроения, КРУ имени А. Байтурсынова

Рассмотриваем пространственные зубчатые передачи (ЗП), образуемые на базе цилиндрического эвольвентного исходного звена. Уровень автоматизации производства зубчатых колес на большинстве заводов с массовым характером выпуска деталей недостаточен. Рассмотрены современные средства автоматизации, рекомендуемые для применения при выпуске этого вида изделий.

Первые обобщающие исследования геометрии неэвольвентных зацеплений были выполнены Я.С. Давыдовым. Он установил, что по форме поверхности вершин, при которой обеспечивается гарантированный минимальный и постоянный радиальный зазор в зацеплении, неэвольвентные колеса могут быть криволинейной (общий случай), конической (если межосевое расстояние равно нулю) и «плоской» формы (если межосевой угол составляет 90^0). Вместе с тем независимо от этого, все неортогональные зубчатые передачи объединены под общим названием «цилиндроконические передачи», исходя из наиболее простых форм заготовок колес [1, с.3]. Цилиндроконической называется зубчатая передача, в которой одно из колес по форме заготовки является цилиндрическим, а другое коническим [2, с.62]. Зубчатые передачи, образуемые на базе цилиндрического эвольвентного исходного звена, широко применяют в различных машинах, машинных агрегатах и их приводах. Рассмотрим пространственные зубчатые передачи (ЗП), образуемые на базе цилиндрического эвольвентного исходного звена, которое отличается от исходного цилиндрического эвольвентного производящего колеса на величину радиального зазора [3, с.24]. В настоящее время проектирование зубчатых передач происходит в основном аналитически. Анализ различных методов обработки зубчатых колес показал, что основными являются методы обработки профиля зуба долбяком и инструментом на основе производящего реечного контура.

В настоящее время уровень автоматизации производства зубчатых колес на большинстве заводов с массовым характером выпуска деталей недостаточен. При этом в ряде случаев перемещение инструмента относительно заготовки может происходить по криволинейной траектории [4, с.72].

Зубофрезерные и зубодолбежные автоматы наиболее часто оснащаются магазином 1 дискового типа, расположенным вокруг задней колонны 2 станка рис. 1а. Такое расположение магазина компактно, надежно, удобно для обслуживания. Загрузочное устройство осуществляет накопление, транспортирование и смену деталей. Пакет или одну заготовку устанавливают в карманы 4 магазина, которые проходят непосредственно через зону обработки 3. Емкость магазина зависит от диаметра заготовки. По такому типу автоматизированы зубофрезерные станки мод. 53А30 и др. Загрузочная система дискового типа пригодна для присоединения зуборезного автомата к магазину 7 большой емкости рис. 1б. Заготовки из магазина 7 посредством перегружателя 6 направляются в подающее устройство 5, которое прерывисто направляет заготовки в зону обработки, и обратно.

На рис. 1*в* показана схема присоединения зуборезного автомата к непрерывно действующему транспортеру 8. Заготовки с транспортера в подающее устройство 10 станка перемещаются перегружателем 9.

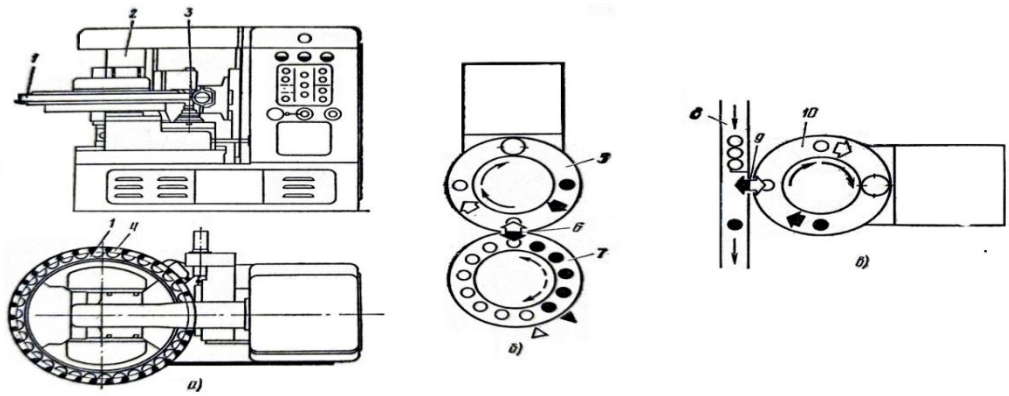

Рисунок 1 – Схема станка [5]

Заготовки на штырях автоматически поднимаются на уровень загрузки, после чего устанавливаются захватом в подающее устройство, которое прерывисто перемещает их в зону обработки.

Зубошевинговальные автоматы отечественного производства изготовляются на базе станков для обработки колес-дисков и колес-валов. Загрузочное устройство состоит из автооператора и магазина дискового типа, на котором в державках устанавливаются 12-24 детали.

Для транспортирования зубчатых колес с нарезанными зубьями в автоматических линиях широко принимают ленточные транспортеры. Лента непрерывно движется, и обрабатываемые детали накапливаются перед станком. Преимущество этой транспортной системы – простота конструкции, принудительные транспортирование, возможность легкой переналадки на другие формы деталей. Для деталей различной геометрической формы массой более 10 кг целесообразно применять рольганговые транспортеры с приводными фрикционными роликами.

Для обработки конических колес с круговыми зубьями автоматические линии обычно компонуется из двух станков: зуборезного 4 для чернового нарезания зубьев методом врезания и станка 8 для чистового нарезания зубьев методом копирования рисунок 2. Заготовки из накопителя 1 поступают на загрузочную позицию 2, откуда захватом 3 передаются на рабочую позицию для чернового нарезания зубьев. С разгрузочной позиции 5 по транспортеру 6 детали поступают на загрузочную позицию 7. Отсюда колесо передаются захватом в зону чистовой обработки на зуборезный станок 8. С разгрузочной позиции 9 колеса с нарезанными зубьями поступают в разгрузочный магазин 10.

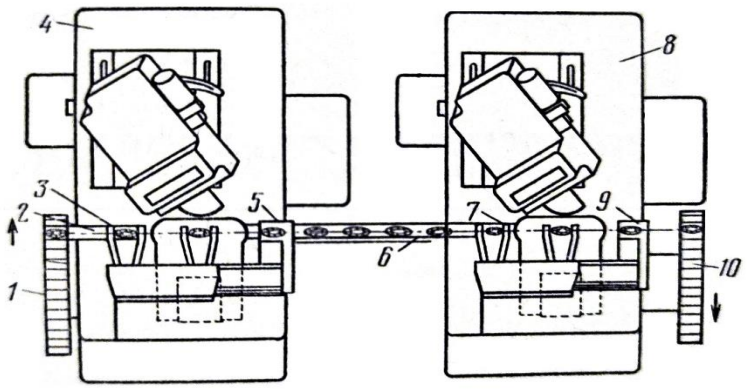

Рисунок 2 – Линия обработки для конических колес

Разгрузочное устройство станка для чернового нарезания зубьев оборудовано контрольным прибором для автоматической проверки всех нарезанных зубьев. Загрузочное устройство станка для чистового нарезания оснащено автоматическим прибором разделения припуска, оставленного под чистовое нарезание.

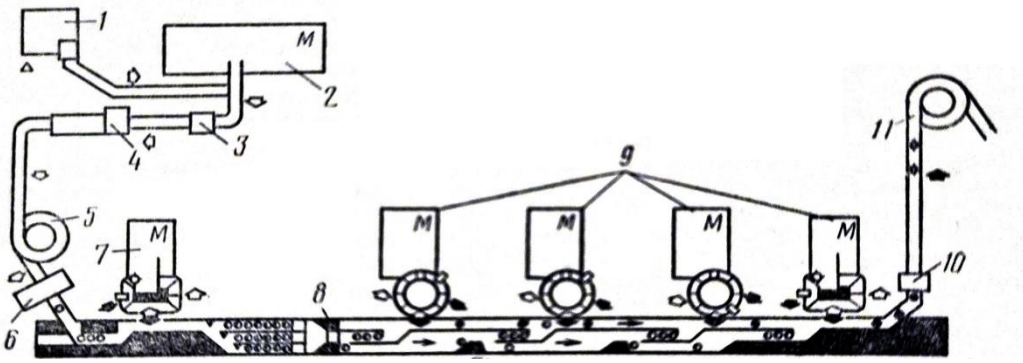

Рисунок 3 – Линия обработки для цилиндрических колес

Схема комплексной автоматической линии обработки двухвенцового цилиндрического колесо приведена на рис 3. В этой линии рационально применяются две транспортные системы. При обработке заготовок используется гравитационный транспорт. Зубодолбежные станки соединены ленточным транспортером Т непрерывного действия.

Из бункера 1 заготовки поступают на токарный станок 2. На приборе 3 производится контроль точности базовых поверхностей заготовки перед зубообработкой. По элеваторному подъемнику 4 заготовки поднимаются в магазин-накопитель 5 башенного типа, из которого через маркировочное устройство 6 направляются на ленточный транспортер Т, распределяющий заготовки к зубодолбежным станкам 7 и 9 по запросу. На станке 7 обрабатываются прямые зубья малого венца под муфту. На всех зубодолбежных станках линии установлены приспособления для снятия заусенцев и масляная центрифуга для для удаления стружки. На позиции 8 детали поворачиваются на 180º для обработки зубчатого венца с косыми зубьями на станках 9. Зубчатые колеса с нарезанными зубьями с транспортера Т поступают в подъемник 10, затем в магазин-накопитель 11 и для дальнейшей обработки на другие станки.

В последнее время для автоматизированные производства зубчатых колес создаются гибкие производственные модули, предусматривающие возможность автоматической переналадки с одного зубчатого колеса на другое с автоматической сменой детали, инструмента, зажимного приспособления и захватов. Требования, связанные непосредственно с технологией изготовления зубчатых колес направлены на снижение трудоемкости и себестоимости, применение прогрессивных способов обработки и повышения качества и представляют основную группу требований, выдвигаемых производством и рассматриваемых при технологической обработке чертежей [6, с.5-6].

В статье рассмотрены современные средства автоматизации, рекомендуемые для применения при выпуске этого вида изделий. Конструкции современных зубообрабатывающих станков учитывают возможность их использования в качестве отдельно работающего полуавтомата или автомата, а также встраивания в автоматическую линию. Наряду с комплексной получает развитие полная автоматизация технологических процессов с использованием автоматических линий и станков с числовым программным управлением.

Список использованных источников:

1. Цуканов О.Н. Исследование закономерностей областей существования неэвольвентных зубчатых зацеплений в обобщающих параметрах // Известия высших учебных

заведений. Машиностроение. МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2017. №2 [683] С. 3-11. DOI: 10.18698/0536-1044-2017-2-3-11

2. Лопатин Б.А., и др. Формирование внутреннего приближенного зацепления цилиндроконических передач. Б.А. Лопатин, Е.А. Полуэктов, С.А. Хаустов // Вестник ЮУрГУ, Серия «Машиностроение», выпуск 17. 2011. № 11. С.62-69

3. Цуканов О.Н. Автоматизированный синтез зацепления передач на базе цилиндрического эвольвентного исходного звена в обобщающих координатах // Известия высших учебных заведений. Машиностроение. МГТУ им. Н.Э. Баумана, 2018. №3 [696] С. 24-32. DOI: 10.18698/0536-1044-2018-3-24-32

4. Лопатин Б.А., и др. Автоматизированная система моделирования и анализа способов формирования зубьев зубчатых колес. Б.А. Лопатин, С.А. Хаустов // Вестник ЮУрГУ, Серия «Машиностроение», выпуск 11. 2008. № 10. С.72-77

5. Станочное оборудование автоматизированного производства. Т. 2. Под ред. В.В. Бушуева. – М.: Издательство «Станкин», 1994. – 656 С.

6. Обработка зубчатых колес: учебн. пособие/ сост. Пегашкин В. Ф.; М-во образования и науки РФ: ФГАОУ ВО «УрФУ им. первого Президента России Б.Н. Ельцина», Нижнетагил. технол. ин-т (фил.). – Нижний Тагил: НТИ (филиал) УрФУ, 2016. – 132 с.

УДК 620.97

ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ УСТАНОВКА ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ ТЕПЛА ИЗ ПЛАСТИКОВЫХ ИЗДЕЛИЙ

Кутпанова Т.Д., 3 курс, Технологические машины и оборудование (по отраслям), Инженерно - технический институт, Костанайский Региональный Университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Тулубаев Ф.Х. старший преподаватель кафедры машиностроения, Костанайский Региональный Университет им. А. Байтурсынова.

Статья посвящена проблеме сбора и утилизации пластиковых изделий для получения из них тепловой энергии. Статья может быть полезна для работников теплоэнергетической отрасли, а также студентам и преподавателям инженерных специальностей.

Природный газ - самый необходимый энергоноситель, из-за этого его применяют в бытовых обслуживаниях разных вариантов зданий, а также в промышленности. Потребление газа является одним из важнейших факторов нашего времени.

На данный момент в Костанайской области распространилась проблема с газификацией объектов общественных и жилых зданий. В сентябре текущего года был объявлен мораторий с газоснабжающей организацией на подключение данных зданий необходимым агрегатным состоянием вещества, то есть газом. Ввиду этого возникла острая необходимость поиска альтернативных источников тепла и энергии.

Мусор - категория отходов в жизни каждого человека. Мусор – это огромная проблема для нашей планеты. В среднем ежедневно жители Костанайской области выбрасывали 500 - 700 кубов пластиковых отходов. Однако, лишь 10% отправляют на переработку, а остальное остается на свалках.

Чтобы это предотвратить, мною и моим руководителем, было принято решение: изучить глубже данную проблему и найти способы её решения.

Задачей данной научно - исследовательской работы является разработка установки по переработки мусора, а именно пластиковых изделий в теплоснабжение.

Экология мера не постоянная. К сожалению, человечество в полной мере поняла это лишь в 18 веке с приходом промышленности и индустриализации. В какой-то момент человечество начало диктовать свои условия и вышли за рамки естественного оборота природы. Люди на протяжении долгого времени извлекали и продолжают черпать из недр земли сырье (уголь, нефть, газ и т.д) и возвращать его обратно в совершенно ином виде.

В следствии этого мы получили целый букет проблем в виде глобальных экологических проблем, такие как:

- Глобальное потепление;
- Загрязнение мирового океана;
- Разрушение озонового слоя;
- Загрязнение воздуха, почвы;
- Вырубка лесов;
- Кислотные дожди;
- Сокращение биоразнообразия.

Фокус на экологических проблемах не стоял остро в периоды 19-20 веков, пока человечество было занято войнами, гонкой вооружения и невероятной скоростью технологического прогресса.

Когда человек лоб в лоб столкнулся с мутациями, патологиями, онкологическими заболеваниями, загрязнением пресной воды, сокращением продолжительности жизни и т.д, он в полной мере осознал, а возможно и вспомнил, что человек является лишь ячейкой природы и стал анализировать нанесенный ущерб и искать способы её восстановления.

Несмотря на весь ущерб, который мы нанесли нашей планете, у нас ещё достаточно шансов, чтобы вернуть её в прежнюю форму. Актуальные пути решения:

- Корректная утилизация промышленных отходов (раздельный сбор мусора);
- Альтернативные виды топлива;
- Переход на экологически чистые способы производства;
- Естественные способы выработки энергии;
- Переезд из городов в природные зоны.

У экологии нет границ как на политической карте мира. Все эти проблемы стоят остро и в нашем Государстве. К огромному сожалению, Казахстан в рейтинге самых экологически чистых стран занимает лишь 85 место. Всему виной, как ни странно, богатство наших недр полезными ископаемыми, плюс ко всему космическая программа добавляет каплю в ведро наших экологических проблем, и не стоит забывать про неисправимый ущерб Семипалатинского ядерного полигона. Вышеизложенные проблемы можно продолжать долго, но мы уже находимся на верном пути к исправлению ситуации.

Я живу в Костанайской области с самого рождения. Исходя из патриотических чувств к своей родине, я хочу внести положительный вклад в экологическое состояние своего региона. В данной научно-исследовательской работе я попытаюсь найти решение к проблеме нехватки газа региона и замене его на альтернативные источники энергии путём переработки пластиковых изделий. Имеются 2 варианта получения тепла путём сжигания пластиковых изделий.

1. Шведская технология
2. Совместная Украино - Болгарская технология “Пиролиз”

Рассмотрим переработку пластиковых изделий в Швеции, которая является одним из мировых лидеров по переработке отходов.

Для начала следует сказать, что переработка мусора в Швеции начинается с сознания людей. В Швеции сортировка мусора превратилась в отдельный вид культуры. Она берет свое начало в семьях, где люди распределяют мусор по нескольким категориям:

Рисунок 1. Категории сбора мусора

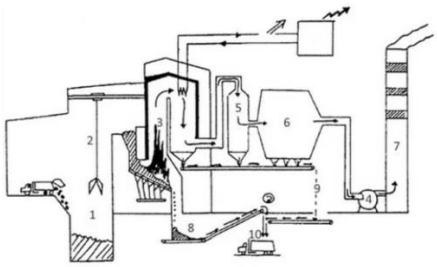

Рисунок 2. Схема технологической установки котельной в Швеции

1 - зона загрузки мусора; 2 - загрузочный кран манипулятор; 3 - сжигатель; 4 - дымосос; 5 - отмывка кислых газов; 6 - пакетные фильтры; 7 - отходящие газы; 8 - шлак; 9 - летучая зола; 10 - зона погрузки несгораемых отходов.

Данная технология не практична, так как сжигание происходит значительно быстро и загрязнение окружающей среды практически не отличается от сжигания в традиционных котельных установках. То есть экологическая ситуация незначительно дат улучшение, так как не уменьшает выброс CO_2 и другие газы.

Пластик - группа материалов искусственного происхождения. Производят путём химических реакций органического сырья (природный газ, тяжелые фракции нефти).

Пиролиз пластика - это термическое разложение полимерных отходов, содержащих углеводороды, в бескислородной среде при температуре около 600°С. Во время этого процесса твердые вещества превращаются в горячий газ, который можно использовать для получения тепловой энергии и в жидкость - мазут.

В отличие от простого сжигания на воздухе, при деструкции не образуются газы (например, диоксин). Окружающая атмосфера не подвергается загрязнению.

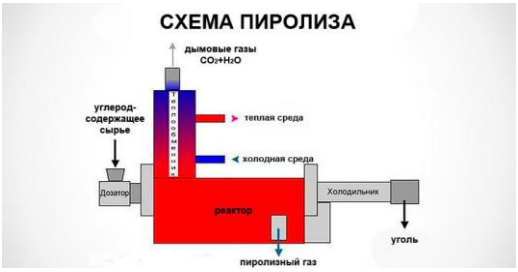

Рисунок 3. Схема пиролиза

Отходы полимеров – это ценный источник энергии. Ведь помимо экологического вопроса утилизации пластикового мусора, можно попутно добывать углеводородное сырье.

Первая стадия процесса - это нагрев сырья до температуры примерно 270-300 °С. На этой стадии реакции происходят с высоким выделением тепла. После этого происходит разрушение макромолекул под действием высоких температур. Конечным итогом стадии является газообразная органика и жидкие компоненты. Данный процесс заканчивается в пределах 400°С.

Втора стадия – постепенное повышение темпераутры до 650°С (зависит от вида сырья).

При достижении максимальных температурных показателей система переходит в нагрев под давлением. В это время происходят процессы окончательного разложения в жидких компонентах и твердом коксовом остатке.

По окончанию технологических операций происходит сбор продуктов реакций. Очистка и разделение на фракции по необходимости.

Известно:

- Правильно подобранный температурный режим даёт 90% горючей жидкости на выходе с очень высокой теплотворной способностью.
- 1 тонна пластиковых отходов = 10% горючего газа, 85% жидких компонентов и 5% не сжигаемой золы.
- Количество выделяющегося тепла при переработке 2 тонн отходов пластика равно количеству тепла от 1 тонны нефти. Это очень высокий показатель.
- Конечный состав продуктов на прямую зависит от температуры пиролиза (до 600°С – преобладают жидкие компоненты; свыше 600 °С - преимущественно газ).

С целью наиболее углубленного осмысления проходящих действий при термодеструкции следует ознакомиться с отличительными конструкционными чертами печи для пиролиза. Для удобства печь можно разделить на 2 части.

В первой (радиантной) протекает основной процесс деструкции. Пластик разлагается на газообразные, жидкие и твердые компоненты.

Во второй части (конвекционной) продукты разложения подвергаются дегидрированию и конденсации.

С целью сбора жидких и газообразных материалов установки оснащаются специальными ёмкостями большого объема. В системе есть разделительная колонка (для отделения жидкости и газа) и теплообменник для конденсации легколетучих компонентов.

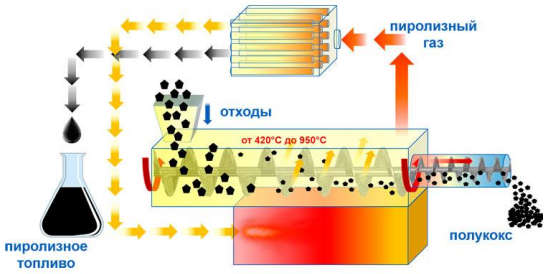

Рисунок 4. Печь для пиролиза.

Технологический процесс пиролиза пластиковых отходов:

Первый этап – сортировка. Чтобы получить качественные продукты нужно разделить их по видам (ПЭ, ПП, ПС, ПЭТ и т.д.). Поскольку сырьё получится однородным, то процесс термического разложения пройдет устойчиво и без изменения. Тем самым мы обеспечим качество продукта с минимальными загрязнениями и примесями.

Второй этап – мойка и дробление. Дробленная крошка позволит сделать процесс интенсивным и добиться максимального КПД установки. Мойка отходов избавит от ненужных примесей.

Третий этап – дробленые куски подаются в печь. Здесь они нагреваются до 300°C и становятся жидкими. Далее от них начинают отделяться газообразные продукты и идет процесс термического разложения. Когда установка переходит в режим поддержания постоянной температуры, протекают реакции дегидрирования газообразных продуктов.

Смесь продуктов горения конденсируется на теплообменнике. Потом разделяется на фракции в газожидкостном разделителе. Жидкость поступает в накопитель и далее передается для очистки.

Приобретенный в следствии пиролиза газ проходит много стадий фильтрации и отчистки. Сначала он подается на горелку печи. Очень интересна реализация системы с двумя печами, когда нет расхода топлива для старта. Газообразная горючая смесь может подаваться для розжига от одной установки к другой.

Твердые продукты пиролиза накапливаются в нижней части печи. Потом они выгружаются, брикетируются и используются как сухое топливо.

В основном на выходе можно получить:

- Пиролизный газ. Это смесь этилена, пропилена и водорода. Так как отдельно не используется, а подается сразу на печную горелку. Оно используется только на старте.
- Горючее котельное. При очистке и ректификации жидких продуктов получается топливо, аналогичное дизельному.
- Сухой коксовый остаток. Инертный материал, безопасен здоровью и экологически чистый. Может быть утилизирован. Применяется в газобетонных блоках, в строительстве.
- Тепло, выделяемое в процессе, может идти на обогрев помещений.

При пиролизе можно получить бензин, причем его выход может достигать до 80% от массы исходного сырья.

Технологический прогресс в этом направлении позволяют собрать с 1 кг загруженного сырья 1 литр жидких горючих компонентов. Для того чтобы этот бензин можно было использовать как топливо для автомобилей, ему требуется дополнительная

очистка и перегонка (процесс, к сожалению, не идеален для применения, так как состав такого бензина отличается от традиционного, и ДВС требует существенной модификации).

В ходе научно - исследовательской работе можно сделать вывод, что пиролиз - перспективный процесс переработки пластиковых отходов в моем регионе. Но для его реализации необходимо создать правильные пункты сбора пластиковых отходов. Так же считаю, нужно привить населению культуру сортировки мусора. Создать мотивационные моменты, основываясь на опыте других регионов, например, в Нур - Султане теперь можно оплатить проезд пластиковыми бутылками. И это вывод утилизации мусора на новый уровень.

Недавно в Казахстане был принят закон о запрете контактных зоопарков и дельфинариумов. Теперь жителям Нур - Султана (Астаны) предоставили возможность пополнить карту оплаты общественного транспорта, сдав пустую тару.

Одна пластиковая бутылка равна 3 тенге на баланс карты. Таким образом, бутылка отправится в переработку, а горожанин может сэкономить на проезде. Стоимость разовой поездки в Нур-Султане составляет 90 тенге, то есть для ее полного покрытия потребуется сдать немало бутылок. Однако это в любом случае минимизирует объем мусора, скапливающегося на свалках.

Данная технология значительно улучшает экологическую ситуацию, так как горение происходит медленнее чем в котлах Швеции и выбросов газа практически нет.

Теплоснабжающие монтажные организации, которые готовы сотрудничать с нами в городе Костанай (ТОО “Титан”, ТОО “Стройтеплокотл сервис”, ТОО “Центр Монтаж Строй” и др.).

Данная проблема может быть очень полезна руководителям теплоэнергетической отрасли города Костанай и Костанайской области, так как может быть рекомендовано для внедрения в условиях нехватки энергетических ресурсов в регионе. Рассмотрев 2 варианта котельных, можно сделать вывод, о том, что технология сжигания пластиковых изделий методом пиролиза намного эффективнее и безопаснее для окружающей среды.

Список используемых источников:

1. А.А. Дрейер, А.Н. Сачков, К.С. Никольский, Ю.И. Маринин, А.В. Миронов. «Твердые промышленные и бытовые отходы, их свойства и переработка», 1997.
2. Амирханова Н.А., Беляева Л.С., Невьянцева Р.Р. Проблема утилизации твердых отходов в практикуме по экологии // Наука - образование - производство в решении экологических проблем: Материалы докл. междунар. науч. - техн. конф., нояб. - дек. 1999 г. - Уфа: Уфим. гос. авиац. ун-т, 1999. - С.173-175.
3. Анализ и оценка зарубежного опыта обращения с твердыми бытовыми отходами / Лихачев Ю.М., Селиванова С.В., Глазов И.Н. и др. // Комплексная переработка твердых бытовых отходов - наиболее передовая технология: Сб. тр. - СПб.: СПбГТУ, 2001. - С.72-88. - Библиогр.: 38 назв.
4. Брацыхин Е.А., Шульгина Э.С. Технология пластических масс: учебное пособие для техникумов. Л., Химия, 1982, 328 с.

УДК 004.021

ОПТИМИЗАЦИЯ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИ ПРОГРАММИРОВАНИЮ, ПРОГНОЗ ДАННЫХ

Нургалиева С.Н. – обучающаяся 2 курса магистратуры по специальности 7М06101 – Информатика, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова.

Кудубаева С.А. – кандидат технических наук, ассоциированный профессор кафедры информационных систем, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова.

В этой статье рассматриваются фундаментальные методы для оказания помощи в изучении программирования студентам начального уровня в области информационных технологий. Рассмотрены ключевые принципы проектирования, разработки и то, как преподавание включает эти принципы в первый курс обучения. Представлен набор стратегий, которые ,на наш взгляд, были бы успешными в продвижении программирования как дисциплины.

Способность решать проблемы является одним из ключевых навыков, необходимых студенту-программисту для того, чтобы научиться программировать. По словам Дж.Дэви и Т.Дженкинса, студенты, которые сейчас поступают на курсы по вычислительной технике и ИТ, представляют собой гораздо более разнообразную группу, чем двадцать лет назад [1]. Кроме того, Бомонт отмечает, что многие студенты ИТ-специальностей больше не считают программирование центральным элементом курса [2]. Бомонт развивает идею Дженкинса, анализируя ряд факторов, которые могут способствовать сложности обучения программированию, а именно:

1. Многозадачность. Решение проблем, которое само по себе является сложным, требует ряда навыков, включая определение основных проблем. Распознавание взаимосвязей, знакомых ситуаций и шаблонов, разработку алгоритма решения, а в случае вычислений это требует перевода алгоритм в исполняемый код. Использование ИТ, такое как редактирование, компиляция, сохранение, загрузка, объединение файлов и работа с интерфейсом IDE. Требуется детальное знание синтаксиса, и опыт - единственный ответ на интерпретацию неясных сообщений об ошибках, которые часто генерируют компиляторы. Требуется высочайшая точность. Чтобы писать программы, студентам необходимо анализировать постановки задач, синтезировать решения и оценивать, соответствуют ли они спецификации.

2. Образовательная новизна и темп. Конструктивисты утверждают, что обучение включает в себя создание смысла студентами, когда они взаимодействуют в учебной среде, связывая новые знания с существующими знаниями и интегрируя их в свои концептуальные рамки. Программирование не имеет ничего общего с привычным; он в значительной степени абстрактен, и поэтому его трудно соотнести с существующими знаниями. Дейкстра называет это «радикальной новизной» [3]. Объектно-ориентированный подход утверждает, что обладает естественностью, которая поможет учащимся легче понять концепции и, следовательно, быстрее усвоить их. Однако исследования показывают, что это утверждение необоснованно и что процедурному программированию легче научиться [3].

Программирование - это предмет, который постоянно развивается. Если учащемуся не удается усвоить конкретную концепцию, ему становится трудно наверстать упущенное, и

темпы преподавания часто определяются учебной программой, а не обучением учащегося [3]. Таким образом, разработчики курсов программирования сталкиваются с серьезными проблемами, помогая студентам преодолеть требования концептуальной сложности, новизны обучения и множества навыков, необходимых для изучения программирования. Это усугубляется разнообразием студенческого контингента.

3. Математика и вычисления. При обучении программированию первокурсников необходимо учитывать различные вопросы. Также замечается тенденция отрицательного отношения к математике, хотя мы видим большую связь между математикой и программированием. Снижение математических способностей, особенно аналитических и логических рассуждений, навыков решения проблем и алгебраических манипуляций, имело неблагоприятные последствия не только для математики высшего образования, но и для вычислительных дисциплин. Это снижение привело к проблемам с формальным манипулированием символами (программирование) и многоэтапными процессами (алгоритмическое проектирование и структуры данных). Также было отмечено, что в целом отсутствует «беглость» в математических коммуникативных навыках, как вербальных, так и слуховых. Это оказывает влияние на преподавание и изучение таких навыков, как программирование, анализ и методы проектирования.

Шесть шагов, описанных Бертоном и Брюном для написания простой процедурной программы, заключаются в следующем:

1. Прочтите и поймите проблему
2. Придумайте решение проблемы
3. Формализовать решение проблемы
4. Написать программу
5. Протестируйте и отладьте программу
6. Документируйте программу [4].

Согласно Дженкинсу решение проблем - сложный процесс, требующий различных навыков. Проблема должна быть идентифицирована и осознана. Это может быть связано со знакомыми нам отношениями и закономерностями. В области вычислений студентам необходимо преобразовать алгоритм решения в код. Дейкстра рассматривает программирование с его абстрактной природой, как нелегкое отнесение к знакомым или существующим знаниям: «радикальная новизна». Олдехофт и Роман считают, что студентам необходимо понимать методологию решения проблем на базовом уровне, если они хотят продвигаться как программисты [5].

Прежде чем пытаться научить программированию, важно, чтобы учащиеся смогли определить проблему и понять, какие шаги необходимо предпринять для ее решения. Предварительные шаги, необходимые для того, чтобы учащийся смог найти решение, часто игнорируются во многих текстах, посвященных языкам программирования, поскольку их сложно концептуализировать. Проводя студентов через этапы структурированного решения проблем, блок-схем и таблиц трассировки, они начинают работать над определением последовательности, выбора и повторения. Шаги, включенные в этот процесс, заключаются в том, чтобы понять проблему и разработать решение, которое может быть формализовано в виде алгоритма. Этот алгоритм или последовательность шагов переводится в программу, как описано Бертоном и Брюном. Если эти шаги не выполняются логически, то студент обнаружит в программе ошибки, которые потребуют отладки и повторного тестирования.

Тщательный состав курсов необходим для того, чтобы не запутать студентов, когда они начинают программировать. В обучении программированию участвуют три этапа:

Этап 1 Преподаватель моделирует процесс решения проблемы и предоставляет решение.

Этап 2 Студент подражает преподавателю, проходя этапы решения проблемы, пока не будет достигнуто решение.

Этап 3 Студент может приступить к самостоятельному решению задач и написанию кода.

Студенты часто стремятся писать код, но не могут оценить начальную проблему, прежде чем пытаться писать код. Чтобы преодолеть эти препятствия, были приняты и использованы многие методы, уже доступные для преподавания программирования. В этой статье предполагается проанализировать успех методов, предлагаемых студентам, и сосредоточиться на внутреннем программном обеспечении, которое используется изначально, прежде чем студенты будут использовать более сложные среды кодирования, такие как BlueJ™ или коммерческая среда разработки. Следует отметить, что курс бакалавриата, который проходит студент, разделен на два раздела: Компьютерные системы и Структурированное решение проблем. Разделяя содержание, студент, слабый в одной области, имеет преимущество в достижении успеха в другой. В этой статье основное внимание будет уделено структурированному направлению решения проблем курса.

В качестве эксперимента и для положительного результата, было принято решение преподавать процедурное программирование, прежде чем знакомить студентов с объектно-ориентированным подходом. В исследованиях, в которых сравниваются три методологии проектирования: объектно-ориентированный, процесс и данные, начинающие программисты показали лучшие результаты при использовании методологии процесса и худшие результаты при использовании объектно-ориентированной методологии [6]. Хотя некоторые считают объектно-ориентированный подход более естественным, команда считает, что процедурный или нисходящий подход имеет больше смысла для большинства людей, когда они приступают к решению проблем. Объектно-ориентированный подход представлен позже в модуле, когда учащиеся усвоили три конструкции для решения проблем и не будут сбиты с толку объектами, отправляющими сообщения.

Методы привлечения студентов. Были рассмотрены несколько подходов к обучению студентов навыкам программирования. Изначально, следуя конструктивистскому взгляду на обучение, методы решения проблем применяются к повседневным задачам. К ним относятся такие примеры, как выпечка торта, зарядка автомобилей для парковки на определенное время, вязание джемпера и т. д. Хотя эти примеры очень просты, они вовлекают учащихся в логические рассуждения и алгоритмические выражения. Иллюстрации к решениям даны в виде условных блок-схем. Блок-схема четко показывает логический поток и последовательность инструкций. Этим навыкам обучают с самого начала, и студентов поощряют представлять свои решения на структурированном русском/казахском языке. Их учат тому, как проблема состоит из множества компонентов и как разбить проблему на части и усовершенствовать ее решение. Это позволяет им практиковать методы решения проблем и выражать решение таким образом, чтобы его можно было легко адаптировать к любому языку программирования высокого уровня. Студентов учат трем конструкциям решения проблем: последовательности, выбора и повторения: они оценивают проблему и применяют соответствующую конструкцию, чтобы найти решение. На этом этапе студенты не пишут код, они строго решают задачи и представляют свой ответ на структурированном русском/казахском языке. После того, как учащиеся усвоили понимание решения проблем и смогут выразить свой ответ как на структурированном русском/казахском языке, так и в форме блок-схемы, их затем учат, как отслеживать с помощью алгоритма для тестирования и

отладки. Их учат записывать значения условных операторов и значения любых переменных в их решении. На начальном этапе студентам рекомендуется сначала решать задачи на бумаге, либо в документе или рисовать таблицы для своего лучшего понимания, а затем писать код. Это касается проблемы сложности и множества навыков, отделяя различные проблемы, связанные с поиском работоспособного проекта, от проблем, связанных с синтаксическими ошибками. Студентов учат, как преобразовать структурированный русский/казахский язык в данный язык программирования, который изучается. Сначала студентов учат программировать в специально разработанной среде, которую легко изучить и использовать, и которая предлагает студентам визуальное представление того, что делает их программа, избегая при этом сложности IDE.

На этапе объектно-ориентированных концепций, учащихся знакомят с объектно-ориентированными концепциями; классы, объекты, подписи, параметры, передача сообщений, атрибуты и протоколы. Эти концепции дополнительно исследуются в другой среде, разработанной для обучения программированию.

Как и в случае с упражнениями в любом другом деле, задачи постепенно усложняются. Студентам «дается» код, который создает синий кружок и перемещает его по экрану. Их поощряют к подходу «изменись и посмотри, что произойдет». Задачи начинаются с того, что учащимся предлагается изменить данный код, чтобы изменить цвет и размер круга, переходя к изменению направления движения и завершающемуся моделированием снарядов с учетом вертикального эффекта гравитации.

Когда учащиеся, работающие в парах, выполняют упражнения по созданию кода, они используют методы презентации, чтобы объяснить код, лежащий в основе их самой сложной анимации. Выполненные упражнения различаются по сложности от пары к паре, но необходимость объяснения кода по-прежнему является движущей силой презентации. Студенты не только очень хорошо реагируют на открытый характер задачи, но и получают большую пользу от объяснения кода с использованием объектно-ориентированной терминологии.

В рамках этой статьи предложенные нами методы сравниваются с процессом работы стандартного обучения. Для сравнения были взяты группы за 2020 г.(1 семестр) и 2021 (1 семестр) уч.г. Итоговые оценки двух экспериментальных групп сравнивались. Цель сравнения – количественно измерить способность студента овладеть базовыми концепциями программирования, когда вместо объектно-ориентированного используется процедурный подход. Обе оценки состояли из работ студентов, которые должны были выполнять задания на занятиях. Оценки по представленной программе являются показателем успешности способности студента реализовывать программы. Ошибки интерпретируются как показатель их общего понимания программирования. В процессе сравнения были выявлены значительные улучшения успеваемости студентов, предлагаемой нами оптимазацией методов.

Неделя	Дата	Фактический средний балл учащихся 2-ого метода	Ожидаемый средний балл к концу курса	Ожидаемый средний балл в 3 семестре	Погрешность, %
1	01.11.21-05.11.21	90	92	94	2,8
2	08.11.21 - 12.11.21	92	93	92	1,7

3	15.11.21 - 19.11.21	91	92	92	0,1
4	22.11.21 - 26.11.21	88	90	91	2,7
5	29.11.21 - 03.12.21	89	91	92	2,5

Таблица 1 Предположительный прогноз успеваемости студентов, при обучении второго метода.

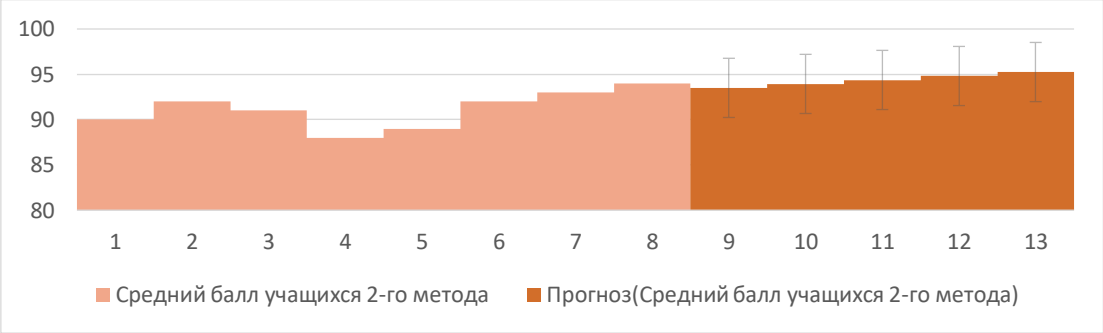

Диаграмма 1. Прогноз среднего балла учащихся, при обучении 2-го метода

В 1 таблице и Диаграмме 1 показаны прогнозируемые результаты, исходя из данных. Для рассчета примерной успеваемости в последующих семестрах, мы использовали Прогноз данных уравнение линейного тренда y(x)=a+bx, где y — прогнозируемые оценки; x — номер периода (порядковый номер недели); a – точка пересечения с осью y на графике (минимальный уровень); b – это значение, на которое увеличивается следующее значение временного ряда.

Успех студентов, завершающих первый год обучения в бакалавриате, отчасти объясняется упражнениями по структурированному программированию, которые выполняются каждую неделю. Набор упражнений становится все сложнее. Из проведенного исследования авторами трудов очевидно, что, хотя упражнения чрезвычайно полезны, студентов также необходимо поощрять к творческому мышлению. К концу курса планируется, что они демонстрируют свою способность решать проблемы в соответствии с процедурами, которым их научили применять. Их способность делать это подтверждается презентацией заключительного набора упражнений, где студенты создают анимацию, используя и основные формы (квадраты, прямоугольники, круги и т. д.). В результате применения данных методических решений этого при пересмотре содержания и структуры модуля будут учитываться дополнительные упражнения свободного выбора. Также планируется применить данные решения проблем на практике, т. е при изучении программирования студентов и после прохождения получить обратную связь, разослав анкеты на их почту. Результаты обратной связи и их решения будут рассмотрены в следующих наших публикациях.

Список использованных источников:

1. Дж.Дэви, Т.Дженкинс. Инновации, основанные на исследованиях, в преподавании и программировании обучения [Текст]: Дж.Дэви, Т.Дженкинс //Труды ITiCSE, 2009 г. №2, 5–8 с.

2. С.Бомонт, С.Фокс. Обучение программированию: повышение качества за счет проблемного обучения [Текст]: С.Бомонт , С.Фокс. // Документ конференции LTSN-ICS, 2013.

3. Дейкстра В. О жестокости Реального преподавания компьютерных наук [Текст]: Дейкстра В.О //Комм. ACM 32, 1989.

4. Бертон П. Дж., Бруннер Э. Преподавание программирования в Opera [Текст]: Бертон П. Дж., Бруннер Э. // ACM SIGCSE № 2, 2013.

5. Олдехофт Р. Р., Роман Р. В. Методология преподавания вводной информатики [Текст]: Олдехофт Р. Р., Роман Р. В. // ACM SIGCSE, Материалы седьмого технического симпозиума SIGCSE по образованию в области компьютерных наук № 1, 2007.

УДК 620.95

ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ УСТАНОВКА ДЛЯ ВЫРАБОТКИ ТЕПЛА. БИОГАЗОВАЯ УСТАНОВКА

Маликов А, Шопанов М., студенты 3 курса, образовательная программа Технологические машины и оборудование Инженерно - технический институт, Костанайский Региональный Университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан;

Тулубаев Ф.Х. старший преподаватель кафедры машиностроения, Костанайский Региональный Университет им. А. Байтурсынова.

Данная работа посвящена анализу местного сырья для получения энергии в виде тепла путем введения и разработки в область биогазовой установк , а в частности в г. Костанай. Статья может быть интересна студентам технических специальностей, инженерам – энергетикам также руководителям крестьянских хозяйств и ТОО. На сегодняшний день, казахстанский рынок по переработке сельскохозяйственных отходов в тепловую энергию отсутствует, за исключением нескольких котельных, работающих на биомассе, введенных в эксплуатацию в течение последних двух лет

Интеграция возобновляемых источников энергии в энергетический баланс считается ключевым фактором, обеспечивающим реализацию стратегии «зеленой» экономики Казахстана. Переработка неиспользованных сельскохозяйственных отходов в энергию может сыграть существенную роль в увеличении доли возобновляемой энергии. Таким образом, будущее возобновляемой тепловой энергии из сельскохозяйственных отходов имеет высокий потенциал. Целью данного доклада является предоставление информации лицам, определяющим политику в области окружающей среды и энергетики, органам власти и другим заинтересованным сторонам в сфере энергетического бизнеса в Казахстане, в отношении потенциала и наилучших доступных технологий, и практик преобразования сельскохозяйственных отходов в биотепловую энергию, а также в отношении практических примеров преимуществ различных проверенных технических решений.

Недавнее исследование, проведенное ЕБРР, «Биоэнергетический потенциал агропромышленного сектора Казахстана», суммировало потенциал доступных отходов сельскохозяйственных культур для преобразования в энергию. Отчет охватывал следующие аспекты: • В Казахстане общий объем доступных сельскохозяйственных отходов составляет 5,1 млн тонн сухого вещества. Наибольшая доля приходится на пшеницу (54%) и сахарную

свеклу (30%), ячмень (8%) и другие культуры (8%). 1 • В Казахстане общий доступный объем навоза составляет около 1,5 млн тонн сухого вещества в год. Доступная часть отходов составляет 17% от общего объема производства отходов. Наибольшая доля навоза доступна в результате жизнедеятельности крупного рогатого скота (74%) и птицы (23%), очень незначительная - в результате жизнедеятельности свиней (3%). Ключевыми факторами расчета имеющегося потенциала являются количество крупных ферм и количество животных на них.

В ходе исследования были выявлены 4 основных региона с наибольшим доступным объемом отходов - Акмолинская область, Костанайская область, Алма-Атинская область и Восточно-Казахстанская область

Город Костанай и Костанайская область в последнее время очень нуждается в дополнительных источниках энергии в виде тепла (электричества) в то же время имеется очень много сырья для получения этих видов энергии. Например, ТОО «Север-Птица» и «ТОО Жас-Канат», находящиеся в пределах города.

По последним данным курица в год выделяет примерно от 63 до 70 кг помета. Утилизация птичьего помета превратилась в трудно разрешимую проблему для многих птицеводческих хозяйств, поскольку требует больших затрат материально-технических и денежных средств, а также наличия значительных площадей сельхозугодий. Свежий помет является источником неприятных запахов, выделений ядовитых газов (аммиака, сероводорода), в нем могут содержаться в значительном количестве семена сорных растений, яйца гельминтов, он является благоприятной средой для развития патогенных микроорганизмов. При несвоевременной переработке такой помет становится источником загрязнения окружающей среды.

Птицефабрика расположена в центральной части Костанайского района, в 10 км от областного центра г. Костаная. Птицефабрика образовалась в 1962 году, раннее она являлась отделением совхоза «Красный партизан», а в апреле 1965 г. выделилась в отдельное предприятие с наименованием «Костанайская птицефабрика» как самостоятельное промышленное предприятие. Ввод основных мощностей начался с 1966 г. Первоначальная мощность фабрики рассчитана была на 50 тыс. кур – несушек и к 1980 году объем мощностей на промышленной основе увеличился до 800 тыс. голов птиц.

Сейчас же насчитывается на одной только птицефабрике ТОО «Жас -Канат» около 86000 тысяч куриц которые могут вырабатывать в год до 6 тысяч тонн помета.

Биогазовые установки — это специальные агрегаты, где происходит переработка отходов в биогаз и органические удобрения. Они особенно популярны в Европе и США, в России лидером по количеству таких объектов является Белгородская область.

Покупка биогазовой установки — рациональное решение для регионов с развитым животноводством. Это выгодно с экономической и экологической точки зрения, так как позволяет добыть тепло- и электроэнергию без лишних затрат и ущерба для окружающей среды.

Устройство и принцип работы биогазовых установок

Биогаз является смесью метана, двуокиси углерода, а также содержит в небольшом количестве сероводород, азот, кислород. Калорийность биогаза зависит от процентного содержания в нем метана.

Стоимость строительства биогазовой станции зависит от ее мощности, вида перерабатываемого сырья, а также от варианта исполнения. Срок окупаемости биогазовой установки также разнится, но если учесть стоимость получаемых удобрений, то срок

окупаемости может существенно сократится. Чем больше биогазовая установка, тем выше ее рентабельность и короче сроки окупаемости.

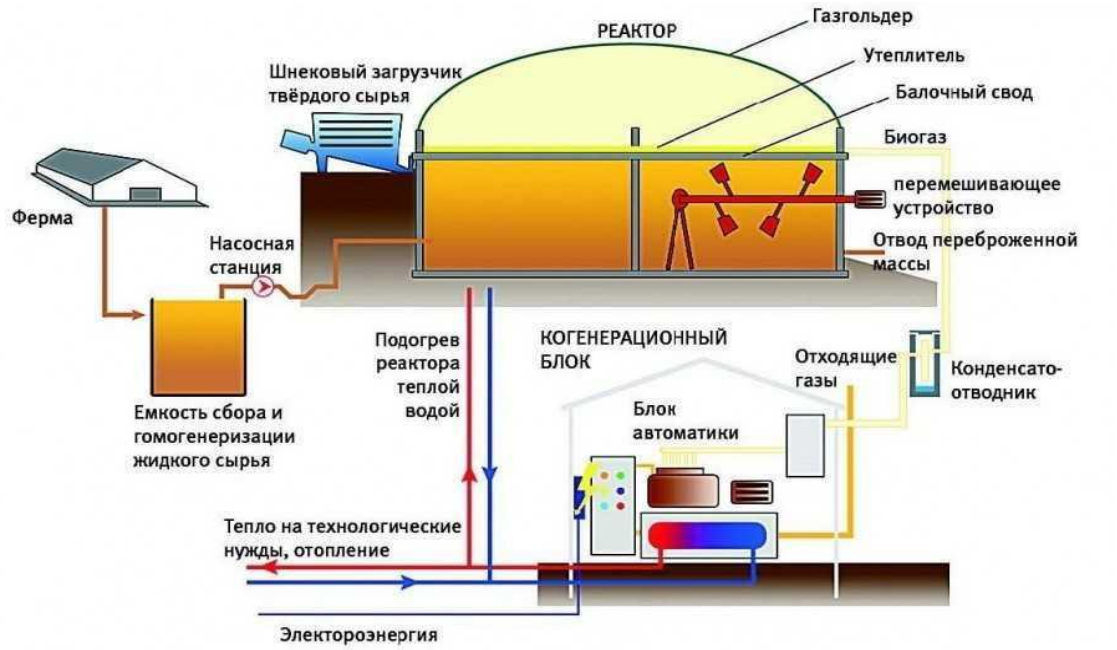
Все известные биогазовые установки сходны по своему строению. Основными элементами установки являются:

- биореактор (метантенк);
- газгольдер;
- нагревательное устройство;
- устройство для перемешивания субстрата;
- система загрузки сырья (биомассы).

Биомасса попадает в реактор и разогревается. При температуре 35-38°С бактерии активируются и начинают активно перерабатывать отходы. В результате их жизнедеятельности вырабатывается газ. Поток сырья должен быть постоянным, чтобы обеспечить микроорганизмы необходимым количеством корма. Всю эту массу периодически перемешивают, чтобы равномерно распределить бактерии в емкости. Микроорганизмы выделяют до 80% всего биогаза, производимого установкой. Оставшаяся часть метана вырабатывается в дображивателе.

Для сбраживания птичьего помета и спиртовой барды эти субстраты смешивают с силосом или навозом, или помещают в дополнительный реактор гидролиза и регулируют кислотность среды.

Биогаз собирается в газгольдере, а затем очищается. Например, от серы газ очищают специальные бактерии, которые заселяют поверхность утеплителя, уложенного на деревянный балочный свод внутри реакторов и дображивателей. Чтобы очистить биогаз до уровня природного газа, нужно установить дополнительное дорогостоящее оборудование. После очистки газ отправляют в котел или электрогенератор, где он преобразуется в тепло или электроэнергию. Образовавшиеся в процессе биораспада удобрения делятся на жидкую и твердую фракцию с помощью сепаратора и накапливаются в специальной установке.

Теоретический выход биогаза определяется по формулам:

Производство метана (Е):

E = 0.37A + 0.49B + 1.04C.

Производство углекислого газа (D)

D = 0.37A + 0.49B + 0.36C.

где A - содержание углеводов на грамм материала брожения, B - белка, C - содержание жира. Гидравлический объем.

Для повышения эффективности необходимо снижение срока ферментации. В определенной степени имеется связь с потерей ферментирующих микроорганизмов. В настоящее время некоторые эффективные реакторы имеют срок ферментации 12 дней и даже меньше. Гидравлический объем рассчитывается путем подсчета объема ежедневной загрузки сырья со дня, когда началась загрузка сырья и зависит от срока пребывания в реакторе. Например, планируется ферментация при 35°C, концентрация подачи сырья 8% (общее количество TS), суточный объем подачи 50 m^3, период ферментации в реакторе 20 дней. Гидравлический объем составит: 50·20 = 100 m^3.

Расчет выхода биогаза в год.

Биогазовая установка по сути всеядна — перерабатываться может любая органика. Подходит любой навоз и моча, растительные остатки. Негативно влияют на процесс моющие вещества, антибиотики, химия. Их поступление желательно минимизировать, так как они убивают флору, которая занимается переработкой. К дополнительному оборудованию, без которого невозможна работа биореактора, относят:

- измельчающее устройство;
- источник тепловой энергии;
- систему сброса технической воды;
- хранилище сапропеля;
- очистную установку;
- основной газгольдер;
- установку сжижения газа;
- газгольдер для сжиженного газа;
- управляющую систему.

В заключение отмечаем, что данная работа подготовлена с целью привлечения внимания к острой проблеме нехватки топлива в Костанайской области. Здесь предоставлены один из путей решения данной проблемы с учетом особенности области. Также, данные решения могут способствовать достижению общих целей в области «зеленой энергетики» в экономике Казахстана. Однако, без субсидий возобновляемые решения неконкурентоспособны по сравнению с традиционными решениями. В результате, у фермеров нет стимула и мотивации инвестировать в подобные технологии. Таким образом, для обеспечения внедрения аналогичных решений в Казахстане потребуются системы материального стимулирования и адекватная рамочная политика. Очевидно, что переход к устойчивой энергетике в Азиатско-Тихоокеанском регионе уже начался, и адаптация к новой реальности требует перехода к инновационной политике, систематическому мышлению и передовым бизнес-моделям. ООН ЭСКАТО, являясь региональным подразделением Организации Объединенных Наций в Азиатско-Тихоокеанском регионе, может играть роль в разработке региональных и национальных подходов к устойчивой энергетике. Энергетический переход необходим не только для достижения ЦУР 7 - многие другие ЦУР могут извлечь выгоду в результате перехода к более чистой, экологически благоприятной энергетике; надежной, устойчивой и современной энергии, доступной для всех.

Список используемых источников:

1. В Эдер, Б. Биогазовые установки [Текст]: практическое пособие /Б. Эдер Х. Шульц - Издано в 1996г. Перевод с нем. выполнен компанией Zorg Biogas в 2011г. Под научной редакцией И.А. Реддих. - 268 с.

2. Суслов, Д.Ю. Интенсификация процесса получения биогаза барботажным перемешиванием субстрата: монография [Электронный ресурс] / Суслов Д.Ю. – Белгород: Белгородский государственный технологический университет им. В.Г. Шухова, 2016. – 95 с. – Режим доступа: http://www.iprbookshop.ru/80463.html.

3. Клепикова, С. Альтернативная утилизация. [Электронный ресурс] / С. Клепикова // Агротехника и технологии. - 2013. - Режим доступа: https://www.agroinvestor.ru/technologies/article/15078-alternativnayautilizatsiya/.

УДК 54.05

МИЯ ТАМЫРЫ ХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫН КОСМЕТИКАДА ҚАРА ДАҚТАРҒА ҚАРСЫ ҚОЛДАНУ

Маханбетжан М.А., 2 курс магистранты, А.Байтұрсынұлы атындағы ҚӨУ, Қостанай қаласы, Казақстан.

Бажыкова К.Б., органикалық заттар, табиғи қосылыстар мен полимер химиясы және технологиясы кафедрасының доценті, х.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

Адамзат тіршілігі өсімдіктер дүниесімен тығыз байланысты. Тірі ағзалар тұтынатын және қоректенетін азықтықтың негізі осы өсімдіктерден алынады. Ем үшін пайдаланылатын препараттардың жартысына жуығы өсімдіктерден дайындалады. Жергілікті жердегі өсімдіктерді танып қана қоймай, мия өсімдігін химиялық құрамын косметикада қолдану туралы зерттеу анықтамаларымен бөлісу.

Заманауи жағымсыз өмір сүру жағдайлары адам денсаулығының жалпы жағдайына әсер етеді және бұл процестің көріністерінің бірі безеу, экзема, нейродермит сияқты тері аурулары болып табылады. Терінің теріс жағдайын емдеу мәселесінен басқа, адам қабыну немесе тітіркену орнында пайда болатын тыртықтарды, тігістен қалып кеткен орындар және пигмент дақтарын азайту мәселесіне тап болады. Бірақ безеу (акне) азайту қиын пигмент дақтарының жалғыз себебі емес. Гиперпигментацияның негізгі себептері: Ультракүлгін сәулелену; С, А, Е және В тобындағы витаминдердің жетіспеушілігі; Гормоналды бұзушылықтар (климакс, жүктілік, гормоналды дәрі-дәрмектер және т.б.); Меланин өндірісінің жасқа байланысты бұзылыстары; Бауырдың, эндокриндік жүйенің аурулары; Дәрілік заттарды ұзақ қолдану; Терінің күн радиациясына сезімталдығының жоғарылауы; Генетикалық бейімділік; Кейбір аурулар (сифилис, туберкулез, Аддисон ауруы және т.б.). Мұның бәрі меланогенездегі сәтсіздікке, яғни эумеланиннің қалыптасу процесіне әкеледі. (ерімейтін пигмент қара немесе қоңыр түстер) және тирозин амин қышқылынан феомеланин (еритін сары немесе қоңыр пигмент). Ерекшелік – бұл витилиго, альбинизм және басқалар сияқты туа біткен аурулар, сондай-ақ неви (туа біткен белгілер). Өкінішке орай, бұл бұзылулар емделмейді немесе арнайы косметикалық процедуралар арқылы жойылуы мүмкін.

Ең жиі кездесетін гипермеланоздарды косметикалық өнімдермен жеңілдетуге болады. Бұл гиперпигментацияларға мыналар жатады:

Секпілдер – қызғылт шашты немесе терісі ақшыл адамдарда терінің үлкен аймағында (бет, мойын, иық) орналасқан кішкентай дақтар. Фотосезімталдықтың белгісі, суық мезгілде жоғалып кетуі мүмкін.

Лентиго (жас және кәрілік) – кішкентай сопақша бір немесе бірнеше дақтар. Жасөспірімдік шақта шырышты қабаттар зардап шегеді, ал 40-тан кейін олар күн сәулелерімен жиі байланыста болатын жерлерде пайда болады;

Хлоазма немесе меласма – бетіндегі үлкен дақтар гормоналды өзгерістерге байланысты пайда болады;

Фотодерматоз – ультракүлгін сәулеленуге терінің тұқым қуалайтын сезімталдығына байланысты қызару немесе бөртпе.

Безеуден (акне) кейінгі дақтар [1];

Эстетикалық кемшіліктерді емдеуде көп таралған әдіс – бұл жеміс қышқылдарымен химиялық пиллинг, бірақ бұл әдіс бірқатар кемшіліктерге ие. Біріншіден, бұл процедура салондарда болуы керек, өйткені пайдалану ережелерін сақтамау салдарынан күйіп қалу қаупі бар. Екіншіден, бұл әдіс беткі қабатты бұзады, бұл терінің тосқауыл функциясын төмендетеді және оны сыртқы тітіркендіргіштерге сезімтал етеді.

Құрамында мына заттар бар косметикалық өнімдерді пайдалану қауіпсіз: тирозиназа ферментін тежеу, осылайша меланогенезді тоқтатады (аскорбин қышқылы, арбутин, глабридин және койевая қышқылы (соңғылары асқынулар тудырады); меланогенезді тежейтін заттар (гидрохинон - Еуропада тыйым салынған және азелай қышқылы); түзілген пигментті ыдыратын ферменттер (лигнинпероксидаза) [4].

Теріні ағартатын косметиканың маркетингтік зерттеулері ең көп таралған ингредиент гидрохинон екенін көрсетті. Бірақ ол тұрақты қолдануға жарамайды, өйткені ол дерматит тудырады. Сондай-ақ, косметика жоғары құны бар - бұл оның құрамына кіретін құны жоғары шикізаттың бар болуына байланысты. Бұл компоненттерге ұлулардың муцилині, готу кола, экзотикалық өсімдіктердің сығындылары (сакура, женьшень және т.б.) кіреді, олар әрқашан тиімді емес. Сондай-ақ косметикалық өнімдерде табиғи ингредиенттерді пайдалану үрдісі бар екенін атап өткен жөн. Сондықтан гиперпигментация проблемасымен тиімді күресетін арзан отандық шикізаттан жаңа, қауіпсіз компоненттерді іздеу өзекті болып табылады. Бұл мәселені шешудің бір жолы – ҚР далалық бөліктерінде өсетін мия тамыры (солодка). Бұл өсімдік өзінің химиялық құрамына байланысты тамақ және фармакология өнеркәсібінде белсенді қолданылады.

Кәдімгі «негізгі» қосылыстар-бұл жалпы қабылданған қосылыстар биосинтетикалық схемалар және өте жоғары (бірнеше пайызға дейін) өсімдік материалындағы мазмұн. Мия түрлері үшін бұл өсімдік мүшелеріне нақты бөлінген флавоноидты табиғаттың қосылыстары. Сонымен, жер асты органдарында бұл-5-дезокси (дегидрокси) халкон-флавонон туындылары 5-оксиге (гидрокси) ауысумен флавондар, жер бетіндегі флавонолдар. Ретрофлавоноидтар сияқты қосылыстар да ерекшеленеді. Олардың типтік өкілі эхинатия. Бұл С-2' және С-4' сақиналарында алмастырғыштары бар және жоқ алғашқы табиғи халкон С-2 және С-6 сақиналарындағы оксигрупп а. сонымен қатар ликодион деп аталатын жаңа дибензоилметан туындысы бөлінді. Ол өсімдік жасушасында тікелей изолинитигениннен синтезделуі аралық өнімдер-эпоксид немесе пероксид түзетін халконның тотығуы арқылы мүмкін деп болжанады.

1-кесте

Мия (Glycyrrhiza glabra) тамыры мен тамырсабағының химиялық құрамы

Аты	Мазмұны, %
Глицирризин	23-ке дейін
30 флавоноидтар (глабридин, ликиритин, ликуразид, глаброзид, уранозид, кверцетин, апигенин, ононин және т.б.);	3-4
Моно- және дисахаридтер	20-ға дейін
Крахмал	34-ке дейін
Целлюлоза	34-ке дейін
Пектин	6-ға дейін
Шайырлар	40-қа дейін
Фенолкарбон қышқылдары (салицил, синап, ферул) және олардың туындылары	5-ке дейін
Кумариндер	2,6 дейін
Таниндер	14-ке дейін
алкалоидтар	3 дейін
Эфир майы	0,05 дейін
Органикалық қышқылдар (тартар, лимон, алма, фумар)	4,6 дейін
Стероидтар (β-ситостерол)	0,02 дейін
Май қышқылы	12-ге дейін
бос стеролдар	11,5 дейін
Стеролды эфирлер	27,5 дейін
Диглицеридтер	6.2 дейін
Гликолипидтер	19 жастан төмен
Фосфолипидтер	10-ға дейін
Микро және макроэлементтер (K, Ca, Mn, Mg, Cu, Zn, т.б.)	8-ге дейін

Химиялық құрамына байланысты мия тамыры медицинада және косметикада, әсіресе дерматитті емдеуде қолданылады. Фитостеролдар мен полярлы липидтердің (глико- және фосфолипидтер) жоғары концентрациясы зақымдалған терінің тосқауыл функцияларын қалпына келтіруге, серпімділікті жақсартуға және қабынуға қарсы әсерге ие болады.

Сығынды антиоксидант қабілетін көрсетті және тиімділігі бойынша BHA (синтетикалық антиоксидант) салыстыруға болады. Бұл сығындыда фенолдық қосылыстардың көп болуына байланысты. Сондықтан компонентті синтетикалық және аллергенді консерванттарға балама ретінде пайдалануға болады, сонымен қатар ультракүлгін сәулеленуден кейін теріге бос радикалдардың теріс әсерін азайтады [2].

Тирозиназа ингибиторы болып табылатын глабридинге ерекше назар аударған жөн. Зерттеулер көрсеткендей, 21 мкг/мл концентрациядағы мия сығындысы 50% тирозиназаны тежейді, ал 0,05% глабридин меланогенезді және эритеманы айтарлықтай басады және безеуді болдырмайды. Сонымен қатар, глабрадин теріні тыныштандыратын және сезімтал терідегі бөртпелердің алдын алатын қабынуға қарсы COX-2 ферментінің экспрессиясын басады [4].

2-кесте

Зерттеу бойынша Түркістан облысынан жиналып алынған Мия (Glycyrrhiza glabra) тамыры мен тамырсабағының химиялық құрамы

	Көрсеткіштің атауы	Сандық көрсеткіштер
Тамыры	Сапонин (глицерризин)	23%
	Флавоноид	3-4%
	Моносахарид, дисахарид	20%
	С Дәрумені	4%
	Полисахаридтер	4-6%
	Эфир майлары, шайырлы заттар	3-4%
Жапырағы	Флавоноидтар	+
	Сапониндер	+
	Иілік заттар	+
	Полисахаридтер	+

Мия өсімдігінен дайындалған өнім жасөспірімдердің сұлулығы мен дене шынықтыруын насихаттаудың ең жақсы құралдарының бірі болып табылады. Шрамды болдырмау үшін зақымдалған жерлерді мия сығындысымен үнемі өңдеңіз.Дерматиттің әртүрлі түрлері ұқсас жолмен емделеді. Сығынды жасартатын әсерге ие, бет кремі мен лосьонына қосқанда мимикалық әжімдерді тегістейді. Қазіргі әлемде мия тамырын пайдалану тек дәстүрлі медицина әуесқойлары үшін ғана емес, сонымен қатар фармацевтикалық компаниялар мен косметика өндірушілері үшін де дәстүрлі болды. Дегенмен, бұлардың барлығы бірдей пайдалы емес. Мұндай тағамдарды тұтынуды шектеген дұрыс, өйткені олар қан қысымының жоғарылауына ықпал етеді, мысалы, гипертониямен ауыратын адамдарда. Тәуекел тобына бүйрек үсті безінің қызметі бұзылған және жүрек жеткіліксіздігі бар азаматтар да кіреді.

Барлық осы мүмкіндіктер мия тамырын қара дақтарымен күресу үшін косметикалық өнімдердің тиімді құрамдас бөлігі етеді, ол сонымен қатар бет терісіне жан-жақты күтім жасайды, қалпына келтіретін және тыныштандыратын қасиеттерді қамтамасыз етеді. Бұл компонент сезімтал және қартайған теріге жарамды және қарапайым косметикалық компоненттерге арзанырақ және табиғи балама болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Jirawattanapong W. Synthesis of glabridin derivatives as tyrosinase inhibitors / Jirawattanapong W. Saifah E, Patarapanich C // Arch Pharm Res. - 2009. № 32. – P.647-654.
2. Орасмяэ-Медер Т., Шатрова О. Наука красоты: из чего на самом деле состоит косметика. - М.: Альпина паблишер, 2016. – 376 с.
3. Толстиков Г.А., Балтина Л.А., Гранкина В.П. и др. Солодка: биоразнообразие, химия, применение в медицине // Новосибирск: Академич. Из-во «Гео» - 2007. -311 с.
4. Задионченко Е.В., Мальцева П.О. Дисхромии кожи и методы их коррекции// Международный студенческий научный вестник. 2015.- №6.

УДК 631.354

ТЕПЛОВАЯ ОБРАБОТКА ПАЛЬЦЕВ РЕЖУЩЕГО АППАРАТА ЖАТКИ

Муслим А.К., 3 курс, специальность 6В07103- Технологические машины и оборудование, Инженерно-технический институт им. А.Айтмухамбетова, КРУ имени А.Байтурсынова, г.Костанай.

Шаяхметов К.К., ст. преподаватель кафедры машиностроения, КРУ имени А. Байтурсынова, г.Костанай.

Калиев Б.К., ст. преподаватель кафедры машиностроения, КРУ имени А. Байтурсынова, г.Костанай.

Для повышения работоспособности комбайна разработан технологический процесс термообработки пальцев режущего аппарата жатки. Для повышения их ресурса необходимо на изнашивающихся поверхностях создавать упрочненные слои или покрытия с высокими физико-механическими свойствами. Таким образом, в результате термообработки по новой технологии пальцы режущего аппарата жатки имели вязкую, пластичную сердцевину, а режущие кромки – высокую твердость и износостойкость.

Технологический процесс уборки сельскохозяйственных культур является одним из важнейших и трудоёмких этапов их возделывания [1, с.94]. Эксплуатационная надежность уборочных сельскохозяйственных машин во многом зависит от ресурса режущих органов их срезающих аппаратов, которые подвергаются интенсивному абразивному изнашиванию [2, с.42].

Вследствие интенсивного изнашивания изменяется геометрия режущей части и общие размеры рабочих органов уборочных машин, что служит причиной нарушения агротехнических требований, увеличения потерь при уборке культур, повышения энергетических затрат и т.д. [3, с.65].

Кроме этого, большое влияние на износ деталей режущей пары оказывает вертикальная сила, возникающая в результате процесса резания, под воздействием которой лезвие сегмента прижимается к режущей поверхности пальца [4, с.113]. Перечисленные факторы свидетельствуют о необходимости, увеличения ресурса рабочих органов режущих аппаратов сельскохозяйственных машин.

Для повышения их ресурса необходимо на изнашивающихся поверхностях создавать упрочненные слои или покрытия с высокими физико-механическими свойствами [5, с.27]. В условиях серийного производства упрочнение рабочих поверхностей серийных изделий осуществляется различными способами, например, закалкой или термической обработкой. В некоторых случаях для упрочнения серийных изделий используют различные виды наплавки, что существенно изменяет геометрические параметры режущих деталей [6, с.219].

Изготовление двойных пальцев режущего аппарата жатки методом точного литья из графитизированной стали взамен одинарных из чугуна и кованых из стали 45, помимо устранения противорежущих пластин из стали У8, имеет еще ряд преимуществ. Однако долгое время не была решена проблема тепловая обработка этих деталей, связанная с обеспечением высокой пластичности материала, недопущением обезуглероживания поверхности и образования закалочных трещин на режущих кромках.

Для повышения работоспособности комбайна разработан технологический процесс термообработки пальцев режущего аппарата жатки. Сельскохозяйственная техника,

проходившие государственные испытания в уборочный сезон, были укомплектованы пальцами (см. рисунок), опытно партия которых изготовлена методом точного литья.

Рисунок 1 – Режущие пальцы жатки

Химический состав деталей, следующий (в процент):
1,18 – 1,34 C;
1,48 – 1.72 Si;
0,4 – 0,7 Mn;
≤0,08 Cr и Ni, 0,035 P и S;
модификатор (силикомишметалл) – 0,66.

Технология литья в подогретые керамические формы позволяла получать графитизированную сталь без вторичного цементита, с равномерно распределенными в матрице включениями графита глобулярной формы. Обезуглероженный слой либо полностью отсутствовал, либо проявлялся локально в виде ферритной сетки по границам перлитных колоний на глубину не более 0,05 мм.

На основании результатов исследования зависимости структуры и свойств деталей от режима предшествующей закалке термообработки (табл. 1) установлено что наиболее рациональным является циклический отжиг литых пальцев по следующему режиму: нагрев до 760^0C выдержка 1ч, охлаждение до 700^0C выдержка 45 мин, нагрев до 750^0C, выдержка 45 мин, охлаждение до 680^0C, выдержка 45 мин, охлаждение с печью до 550 – 580^0C и дальнейшее охлаждение на воздухе [7, с.15].

При этом образуется структура – зернистый перлит, являющаяся предпочтительной исходной под закалку. Обезуглероженность поверхности по сравнению с литым состоянием не возрастает. Проведенная технологическая проба – определение максимальной нагрузки, при которой направляющий лепесток пальца ломается, - показала, что в данном случае разрушения не происходит даже при нагрузке более 10 кН, когда лепесток соприкасается с телом детали. Это очень важно, так как в полевых условиях имеется возможность проводить рихтовку носика и лепестка. Наиболее подходят для реализации режима отжига в условиях массового производства печи СНЗ 36.12.4/10.

Таблица 1 – Результаты термообработки

Режим разработки	Твердость ср. значение, НВ	Усилие разрушение, кН	Ударная вызкость, кДж/м^2	Глубина обезуглероженного слоя, мм
Отливка в исходном состоянии	245	4,5	360	0,05
Нормализации при 880^0C	255	5,7	480	0,5
Нормализация + отжиг при 720^0C	210	7,2	620	0,5
Отжиг при 750^0C 3 ч.	215	5,1	410	0,1

Отжиг при 750^{0}С 5 ч.	195	4,8	380	0,15
Циклический отжиг	190	11	1050	0,05
Нормализация + Циклический отжиг	177	12	1300	0,5

При разработке режимов термоупрочнения режущих кромок пальцев исходили из ранее установленных зависимостей структуры, фазового состава и свойств закаленной графитизированной стали от параметров высокочастотного нагрева. Нагрев до температуры 800 – 1100^{0}С со скоростью 30 – 300^{0}С в секунду осуществляли от лампового генератора ЛЗ-107 с использованием специальных индукторов со спрейерами. Анализ структуры, твердости, глубины закаленного и переходного слоев позволил разработать преимущественные параметры индукционного нагрева пальцев, обеспечивающие получение оптимальной структуры и требуемого комплекса свойств (табл. 2).

Таблица 2 – Параметры индукционного нагрева пальцев.

Параметры нагрева	Деталь	
	Образец 1	Образец 2
Частота тока, кГц	67	67
Напряжение, кВ		
анодное	9,5	9,6
контурное	3,3	4,5
Анодный ток, А	4,0	4,8
Ток сетки, А	1,0	1,4
Температура нагрева, ^{0}С	950-970	950-970
Время нагрева, с	Оптимальное	

Режущую кромку закаливали на глубину 3 – 3,5 мм. Поверхностная твердость составляла 59 – 61 HRC. Закаленные пальцы подвергали отпуску в печи при температуре 200^{0}С в течение 1 ч. Структура – смесь мелкоигольчатого и скрытокристаллического мартенсита с небольшим количеством (до 15%) остаточного аустенита, обеспечивает благоприятное сочетание прочности и вязкости в термоупрочненной зоне.

Таким образом, в результате термообработки по новой технологии пальцы режущего аппарата жатки имели вязкую, пластичную сердцевину, а режущие кромки – высокую твердость и износостойкость.

Список использованных источников:

1. Крупин А. Е. Оптимизация условий электролитического хромирования при упрочнении сегментов уборочных машин [Текст] / А. Е. Крупин // Вестник НГИЭИ. – 2015. – № 2 (45). – С. 94-96.

2. Крупин А. Е. Повышение износостойкости режущих элементов сельскохозяйственных уборочных машин [Текст] / А. Е. Крупин // Вестник НГИЭИ. – 2012. – № 10 (17). – С. 42-47.

3. Крупин А. Е. Увеличение ресурса рабочих органов уборочных сельскохозяйственных машин [Текст] / А. Е. Крупин // Вестник НГИЭИ. – 2011. – № 6 (7). Том 2. – С. 65-73

4. Кузнецов И.С. Анализ состояния изношенных пальцев жаток зерноуборочных комбайнов фирмы John Deere [Текст] / И.С. Кузнецов // Агротехника и энергообеспечение. – 2015. – № 1 (5) – С. 113-119.

5. Коломейченко А.В., и др. Технология восстановления пальцев жаток зерноуборочных комбайнов с упрочнением электроискровой обработкой [Текст] / А.В. Коломейченко, И.С. Кузнецов, И.Н. Кравченко // Вестник МГАУ имени В.П. Горячкина. – 2015. – № 2. – С. 27-32. ISSN 1728-7936

6. Кузнецов И.С. Упрочнение режущих деталей зерноуборочных комбайнов John Deere электроискровой обработкой [Текст] / И.С. Кузнецов // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2018. – № 9. – С. 219-223.

7. Русин П. И. и др. Разработка оптимальных режимов термического упрочнения графитизированных сталей при высокочастотном нагреве [Текст] / П. И. Русин, Г. А. Берлин, А. Д. Степанович. // Интенсификация процессов термической и химико – термической обработки металлов. Тезисы докл. – Челябинск, 1984. – С. 15-16.

УКД 004.4'275

ЖАҢА ФОРМАЦИЯДАҒЫ «АХМЕТ ӘЛЕМІ» ИНТЕРАКТИВТІ-ОҚЫТУ ОЙЫНЫН ЖОБАЛАУ

Молдағалиев А. А., 4 курс, Ақпараттық жүйелер мамандығы, А. Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы, Қазақстан

Сарина А. Ж., оқытушы, техника ғылымдарының магистрі, А. Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы, Қазақстан

Ахмет Байтұрсыновтың 150-жылдығы, қоғам қайраткері, саяси қайраткер, Алаш партиясының мүшесі, жаңа бағдарламалық өнім, Unity, 3D модельдеу, компьютерлік бағдарлама, компьютерлің ойын, мұражай, туған жері, интерактивті кітап, компьютерлік графика, компьютерлік анимация, Ахмет Байтұрсынов алемы, бағдарламалау тілдері, эффектер, жарықтандыру, Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизм.

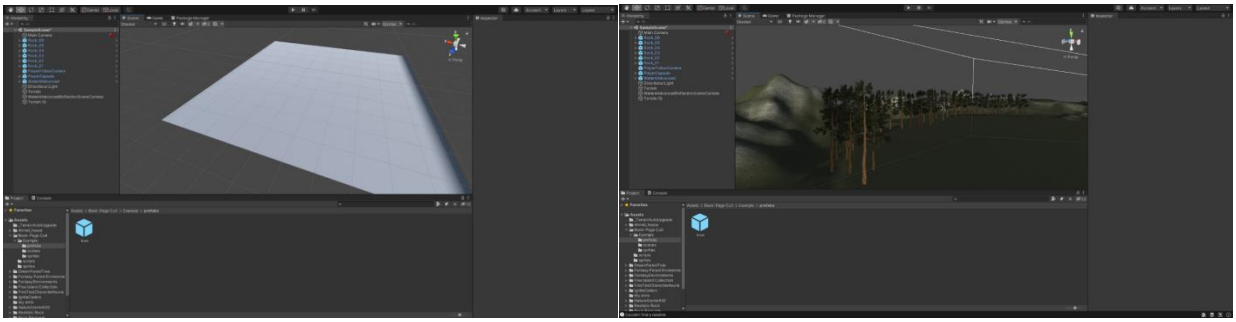
Қалай қызықтыру керек? Үйрету үшін қалай істеу керек? Қалай таңқалдыру керек? Осы сұрақтарды өзіне балабақша тәрбиешісінен бастап университет профессорына дейін қояды, өйткені көптеген нәрсені көрсетуге, көптеген нәрсемен таңғалдыруға болады. Әрбір жасалған баяндамада, рефератта, курстық жұмыста немесе дипломда мейіз болу керек, бұл жұмысты бұрынғыдан не ерекшелендіреді, бұған дейін ешкім тырыспаған және жасамаған жаңа формат болу керек.

Жаңа формацияда кез-келген бағдарламалық өнімін жасау әрқашан өте болады. Компьютерлік ойындарды әзірлеуге арналған Unity платформааралық ортасы «Ахмет әлемі» жобасын дайындау кезінде қолданылды.

Осы 2022 жыл Ұлы Қазақ қоғам және саяси қайраткері, Алаш партиясының мүшесінің 150 жылдығымен белгіленеді. Ол білім, Қазақ тілі мен әдебиеті саласындағы ірі реформаторлардың бірі болды. Биылғы жыл қазақстандықтар үшін айтулы жыл, Ахмет Байтұрсыновтың туғанына 150 жыл. Ұлы педагогтың еңбегі ғылыми конференциялар, семинарлар барысында, мектептерде – ашық сабақтарда еске алынатын болады. Ол тамаша

әдебиетші, педагог, лингвист болған, Қазақстанда «Ұлт ұстазы» ретінде құрметке ие. Байтұрсыновтың тууын оқу жылының басталуымен және қазақ жазуының қайта туылуымен салыстырады. Ол араб графикасы негізінде қазақ хатын реформалап, оны шетелде тұратын миллиондаған қазақтарға пайдалануға мүмкіндік бергені. 1912 жылы Ахмет Байтұрсынов қазақ тілінде қолданылмайтын барлық араб әріптерін алып тастап, қазақ тіліне тән әріптерді қосты. Қытай, Ауғанстан, Иран, Ресейде тұрып жатқан қазақтар "Жаңа Емле» деген мағынаны беретін жаңа әліпбиі әлі күнге дейін қолданып жүр.

Зерттеудің мақсаты Ахмет Байтұрсыновтың көрнекті тұлғасына деген қызығушылықты дамытуға, ой-өрісін кеңейтуге және педагог өмір сүрген дәуірге енуге көмектесетін осындай бағдарламалық өнімді жасау болды.

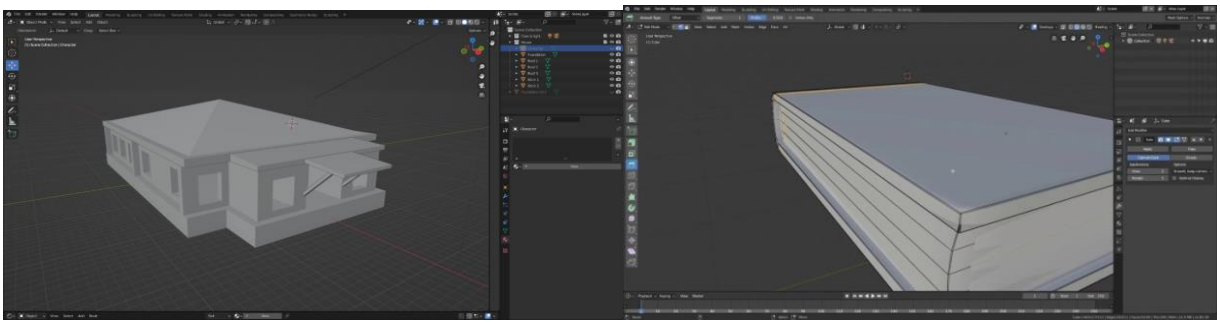
Жоғары сапалы бағдарламалық жасақтаманы алу үшін Unity бағдарламасын – жоғары сапалы графикасы, реализмі, түсінікті интерфейсі бар қозғалтқыш ретінде пайдалану туралы шешім қабылданды. Бұл қосымша мобильді ойындарды, қосымшаларды дамыту үшін жақсы таңдау болып табылады, өйткені жасалған өнімнің минималды талаптары бар.

БҚ құру міндеттері:

1) Unity зерттеу
2) Ойын логикасын қалыптастыра білу
3) Графиканы құру
4) Анимацины құру

Unity'ді үйрену үшін C # бағдарламалау тілін үйрену кезінде алынған білім қажет болды. Бірақ 3D модельдерін құрумен еңбектенуге тура келді, модельдеу үшін Blender 2.9 бағдарламасы таңдалды, өйткені ол қазіргі уақытта 3D модельдеуде ең танымал бағдарлама. Ойын логикасын қалыптастыру үшін ойынды әртүрлі жанрларда жазу керек болды. Жоба барысында, мысалға осындай жеке жобалар құрылды:

- Жер платформасы;
- Алматы қаласындағы А. Байтұрсыновтың үйі мұражай ретінде;
- Интерактивті кітап.

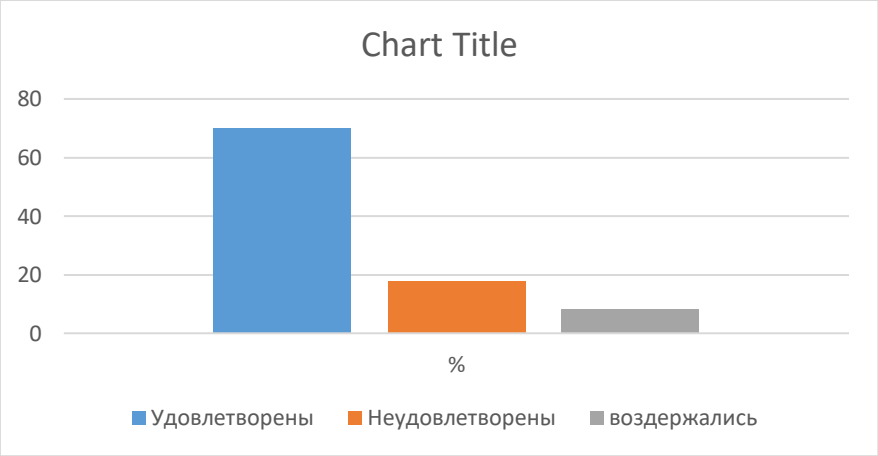

Әр кезеңде маңызды қадамдар жасалып, жаңа құралдар қолданылды. Графика мен анимация жасау үшін жергілікті жердің, үйдің үлгілері, А. Байтұрсыновтың бюсті жасалды, қоршаған орта, кеңістік қалыптастырылды, импортталған нысандар, ассеттер, сыртқы ресурстар пайдаланылды, жарықтандыруды баптау, эффектер қосылды.

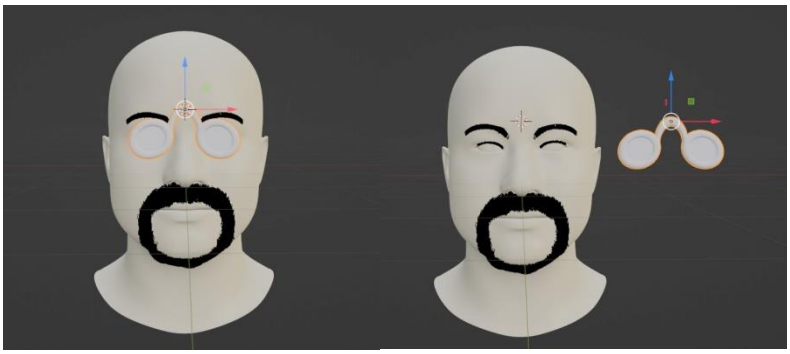
Жобаның бірінші нұсқасын жасау апробацияланып, "Ақпараттық жүйелер" мамандығының II курс студенттеріне презентация форматында көрсетілді, онда білім алушылар көрермендер мен төрешілер рөлінде болды, содан кейін сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижелері келесі кесте болды:

№	Ұнады	Ұнамады	Қалыс қалды
1	70%	18%	8%

Көрермендер мен төрешілер өз идеяларын ұсынды, оларды қолдануға және енгізуге болады, II курс студенттері C# тілінде жаңа бағдарламалау жадында, тілдің мүмкіндіктерін, қолданылу аясын көру қызықты болды, сонымен қатар олар жаңа және өзекті нәрсені көрді.

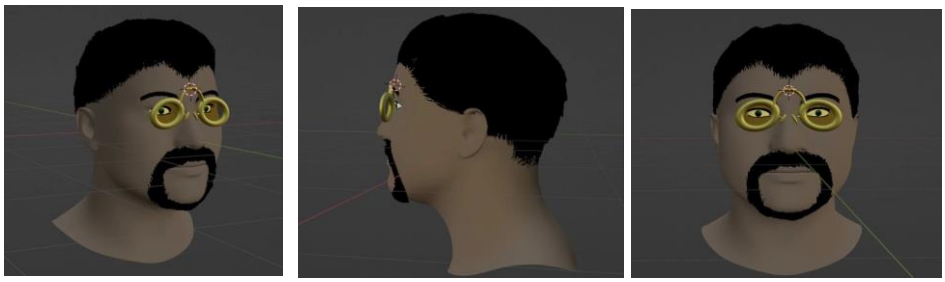
Студенттердің ұсыныстарын оқығанда, пікір біздің жұмысымызда өте маңызды екенін бірден түсіндім. Ол жұмыс ішіндегі өзінің қателіктері мен кемшіліктерін табып түзетуге мүмкіндігін береді.

Зерттеудің барлық қойылған мақсаттары мен міндеттері қол жетку барысында деп есептеймін, өйткені А.Байтұрсыновтың 150 жылдығына арналған іс-шаралар өткізілетін барлық ұйымдарда сабақта, музейлерде, кітапханаларда пайдалануға дайын жоба болады

алады. «Ахмет әлемі» ойынын жобалаудың бұл түрі жасөспірімдердің көбі ойнайтын ойындарға ұқсамайды, бұл жоба мүлдем басқа мақсаттарды көздейді, олар:

- Оқушылардың Отанымыздың тарихына деген танымдық қызығушылығын дамыту
- Студенттердің интеллектуалдық деңгейін арттыру
- Өз елінің тағдырына қатыстылығын, патриотизмді және жауапкершілікті сезінуге тәрбиелеу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Эндрю Стиллмен, Дженнифер Грин. Изучаю C#. –3-е издание: Изд Питер
2. Джамбруно М. Трехмерная графика и анимация. – М.:Вильямс, 2003. – 640 с.
3. Ратнер П. Трехмерное моделирование и анимация человека. – М.:Вильямс,2005. –272с.
4. Шишкин, В.В. Трехмерное моделирование в среде Blender: учебное пособие / В.В. Шишкин, С.Т. Гераськина, О.Ю. Шишкина. - Ульяновск: УлГТУ, 2010. -185
5. Серова М. Учебник-самоучитель по графическому редактору Blender 3D. Моделирование и дизайн: учебник / М. Серова — М. : Издательство: Солон-Пресс, 2020. — 417 с.

УКД 004.896

ПРОЕКТИРОВАНИЕ СМАРТ-ТЕХНОЛОГИЙ «УМНАЯ ДЕТСКАЯ ПЛОЩАДКА»

Муратов М.М., 2 курс, специальность Информационные системы, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, город Костанай, Казахстан
Сарина А.Ж., преподаватель, магистр технических наук, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, город Костанай, Казахстан

2022 год объявлен годом ребенка Республики Казахстан, президент Касым-Жомарт Токаем, AutoCAD, 2D моделирование, 3D моделирование, безопасность, комфорт, развитие, надежность (практичность), принципы smart technology, педагогика, культура, просвещенность, сознательность, детская площадка, психология, социализация, детство, гарантия, эксплуатация, «Счастливое детство», черты человека, будущее, поколение, принципы реализации, ребенок, умная детская площадка, проектирование, инженеринг.

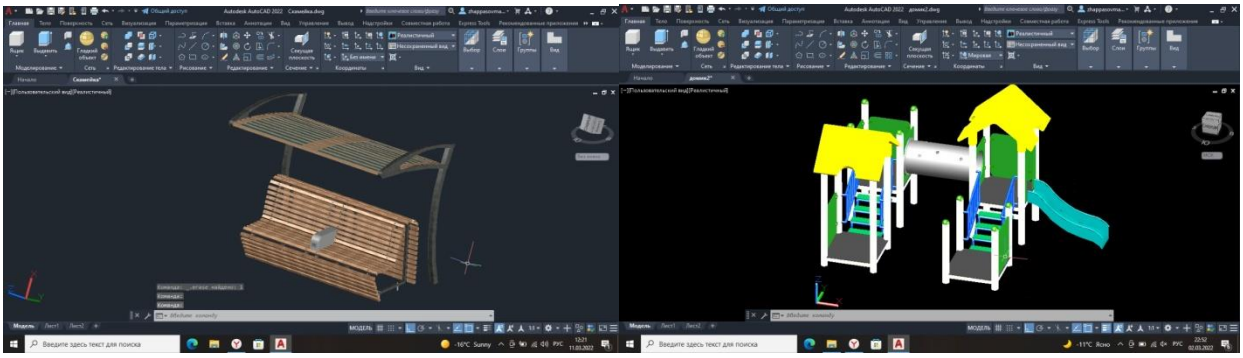
В Республики Казахстан 2022 год объявлен годом детей наш президент Касым-Жомарт Токаем считает, что благополучие детей – это надежная гарантия успешного будущего страны. Я поддерживаю мнение нашего главы государства так как данная группа населения очень давно не была замечена вниманием общества. Ведь ребенок – это наше благополучное будущее, надежная гарантия, здоровая нация.

Наш президент говорил о проведение конкретных мер со стороны органов власти с целью защиты детства, счастливого подрастающего поколения. Тема научной работы была выбрана не случайно т.к. считаю, что детям надо уделить особое внимание т.к. направление актуально. Поэтому сегодня я вам представлю «Умную детскую площадку». Для ее реализации мною был выбран программный продукт AutoCAD 2022где я проектировал в 2D и 3D детскую площадку.

В проекции 2D вид сверху покажу размещение основных объектов площадки с единицами измерения, размерами, характеристиками. В проекции 3D мною спроектировано реальные основные устройства на площадке.

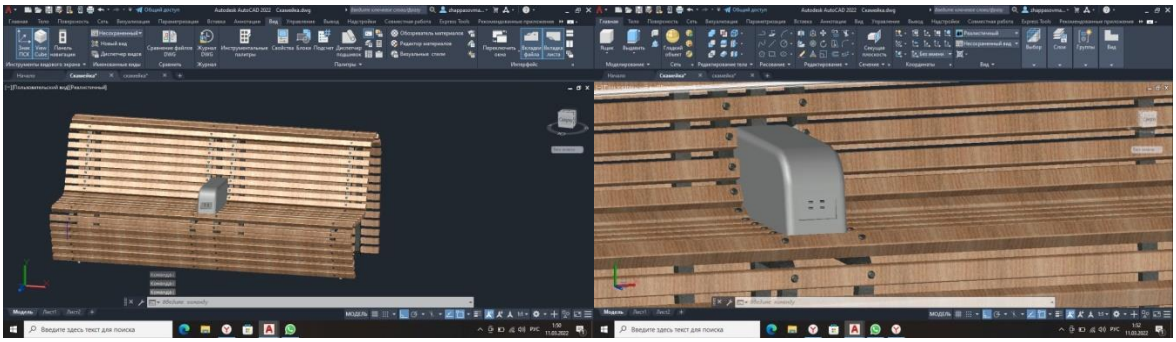
Основными принципами создания ее были:

- Безопасность
- Комфорт
- Развитие
- Надежность (практичность)

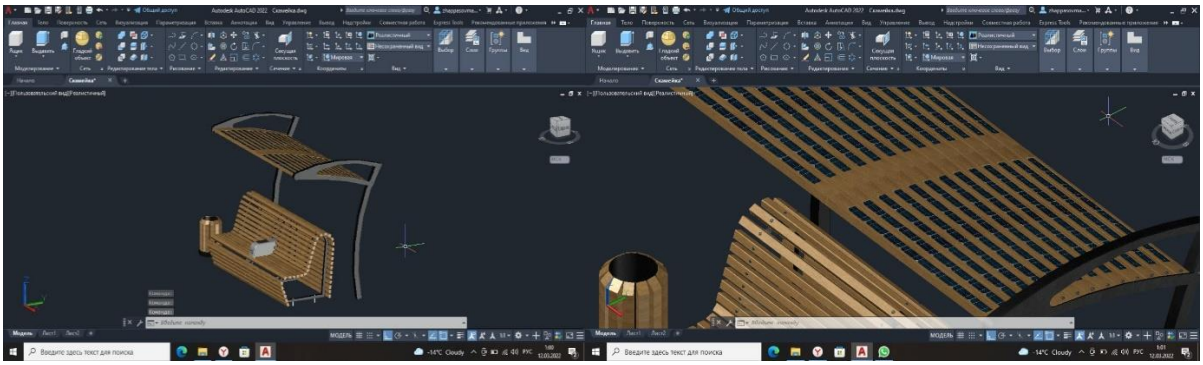

Принцип безопасности был выбран одним из первых, любая умная технология должна иметь состояние защищенности жизненно важных понятий самой личности, народа, страны от видов угроз. Любой родитель имеет четкий взгляд на личную безопасность ребенка - это четкое чувство защищенности человека от насильственного, психологического, физического посягательства. Это принцип вложил в проект систему видеонаблюдения, ограждение, креплений, качественных изделий, система видимости и многое другое. Одним из методов обеспечения безопасности является создание этих систем и средств защиты от угроз. По периметру площадки стоят четыре камеры, которые дают четкий обзор и картинку, наличие ограждения защитит от ПДД и не знакомых людей, качественно изготовленные изделия от травм.

Принцип комфорта, который показывает состояние окружающей среды, где человек чувствует уют, удобство, безопасность и доступ к удовлетворению потребностей. В нем предусмотрены крытые беседки как защита от солнца и дождя, система зарядных устройств в скамейках.

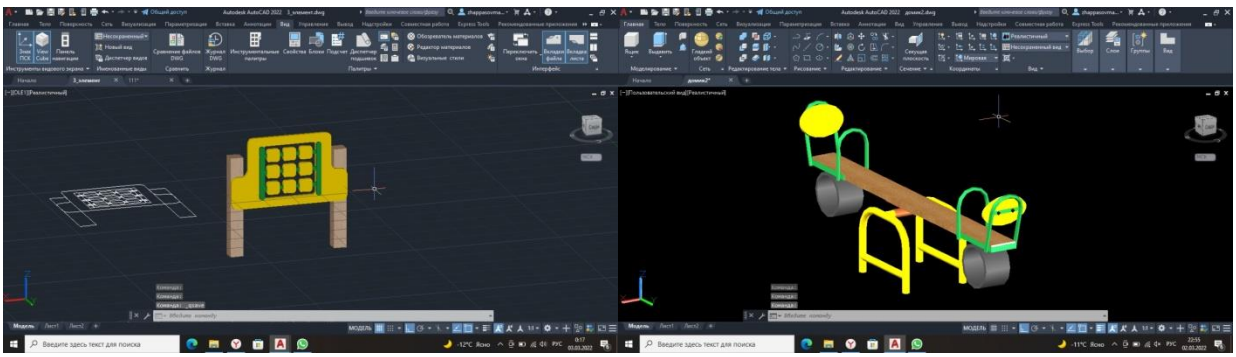

Для полного комфорта предусмотрена открытая точка доступа WiFi, ссылки для прямого эфира с камер видео-наблюдения для того чтобы видеть чем сейчас занят ребенок.

В принцип надежности были заложены все свойства будущего объекта, который со временем (установленного в пределах) не допустит отказа в работе. Т.е. все оборудование на смарт площадке будет хранить работоспособность, для этого был выбрано направление в подборе металла для всех конструкций, подбор креплений, страховок. Все установленное оборудование будет механическим для пожаробезопасности и энергобезопасности. Во избежание аварийный ситуаций должен быть гарантийный срок эксплуатации умной площадки.

Принцип развития – подразумевает процесс перехода от одного состояния в иное состояние, которое является более совершенным. В данном принципе заложили такие характеристики как сознательность, просвещенность, культура ребенка.

По мнению многих педагогов — это принцип как тип движения и изменения поэтому для реализации данного принципа были подобраны всё развивающее оборудование, которое

находится на площадке оно направлено на развитие: восприятия, памяти, внимания и т.д. Подходя к данному принципу был сделан вывод что сам процесс развития – это очень сложный этап в педагогике без которого невозможно успешное обучение ребенка. Нужно было подобрать такое оборудование, которое способствовало развитию психологических процессов.

Для процесса восприятия были использованы виды: простой, сложный, специальный. Здесь были применены: величина, форма предмета, цвет, пространство, время, движение. Восприятие как интеллектуальный процесс - это поиск признаков и характеристик объекта, здесь посетители площадки будут использовать суть и возможности площадки.

Для процесса память – нужно сознание человека. Возраст посетителей смарт площадки показал, что здесь нужен подход психолога, педагога и воспитателя. Посетители будут лучше запоминать если весь материал наглядный, красочный и интересный. Легче всего ребенку будет запомнить то что включено в его активную деятельность, то с чем он непосредственно работал, видел или изучал. Память их и произвольна, и непроизвольна одновременно. Поэтому вывод, который был сделан что память надо начать развивать пораньше, так как центральная нервная система уже к 10-12 годам замедляется, поэтому развитие логической памяти предполагает предварительную работы мышления: умение расчленять, подвергать анализу, умение выделять важные части, умение находить их место и связь. В логическое оборудование были положены несколько способов развития логической памяти:

- перевод информации в образную форму;
- ритмизация – вся информация рифмуется (каждый охотник желает знать где сидит фазан);
- «метод Цицерона» (работа воображения расположения предметов);
- метод ассоциаций (связей)

Моторная память — это память «Наполеона» (он три раза записывал имя позже выбрасывал записку и помнил имя долго). Для данного вида памяти также были предусмотрено оборудование ведь визуальное восприятие для большинства служит основной памятью.

Благодаря «умной детской площадки» мы можем помощь родителям в развитие: внимания; памяти; мышления; речи. Поможет: изучить цифры.

Детство – это период развития, именно в это время ребенок учится понимать окружающий мир, формируются основные навыки, культура общественности. Именно в этот период происходят все физическое и психологическое развитие, которое помогает сформировать будущую личность как ячейку общества. Так давайте поможем будущему поколению иметь следующие черты: уверенность, внимательность, любознательность, решительность, любопытство, сосредоточенность, безопасность, трудолюбие, ум, коммуникабельность, конкурентоспособность, активность, патриотизм и многое многое другое.

Список использованных источников:

1. Левковец Л.Б. AutoCad 2020, Базовый курс на примерах. – Спб.: БХВ-Петербург, 2019 – 448
2. Норенков И.П. Автоматизированное проектирование. - М.: Мир, Пресс-сервис, 2000 г.
3. Басов, Н.Ф. Социальная педагогика. Учебное пособие для ВУЗов / Н.Ф. Басов. - М.: КноРус, 2018. - 230 с.

4. Системы автоматизированного проектирования: Учеб. пособие для втузов: В 9 кн/Под ред. Норенкова И.П. - М.: Высш.шк., 1986.

УДК 621.315.2

РАЗРАБОТКА АЛГОРИТМА ВЫБОРА ОДНОФАЗНЫХ СИЛОВЫХ КАБЕЛЕЙ С СПЭ ИЗОЛЯЦИЕЙ НА НАПРЯЖЕНИЕ 6-35 КВ С УЧЕТОМ СПЕЦИАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК

Огаркова А.И., докторант 2года обучения ОП Электроэнергетика, инженерно-технический институт, КРУ имени А. Байтурсынова
Пушкарев С.Д., докторант 1 года обучения ОП Электроэнергетика, инженерно-технический институт, КРУ имени А. Байтурсынова
Кошкин И.В., заведующий кафедрой, к.т.н., Инженерно-технический институт, КРУ имени А. Байтурсынова

В статье раскрывается проблема выбора кабелей с изоляцией из сшитого полиэтилена напряжением 6-35 кВ в различных сетях электроснабжения. Цель статьи: разработка математического алгоритма для обеспечения рационального выбора силовых высоковольтных кабелей СПЭ в различных системах электроснабжения. При этом учитываются особенности температурных режимов изоляции кабелей, высокая пропускная способность, а также способы заземления экрана.

В середине 20 века возникло впервые поколение кабелей с использованием формы экструдированной изоляции жил и оболочки кабеля, сначала вместе с изоляцией с термопластичного полимера, потом – со сшитого полиэтилена (СПЭ). Однако повсеместное изготовление кабелей с изоляцией сшитого полиэтилена на уровни рабочего напряжения вплоть до 110 кВ, возникло, только начиная с 70-х годов XX века [1].

Современные технологии позволяют производить кабели СПЭ уже на =напряжение 500 кВ. что очень эффективно при особых условиях проектирования систем электроснабжения.

Изоляция из сшитого полиэтилена (британская аббревиатура XLPE, немецкая - VPE) предполагает собою полиэтилен, организованный взаимосвязями молекул политена, у которых цепочки объединены меж собою в дополнение к поперечным взаимосвязям, и это гарантирует в определённой степени высокую температурную устойчивость, а также высокую нагрузочную способность кабеля [2.3].

В настоящее время активизирована смена используемых прежде кабелей с хлопчатобумажной маслонаполненной изоляцией на напряжение до 35 кВ на кабели из сшитого полиэтилена по ряду их электротехнических и термоэлектрических особенностей. Данная мера реновации у нас в стране сформировалась после анализа ресурсного состояния существующих кабельных сетей систем электроснабжения напряжением до 110 кВ, которые изношены, и в большинстве своем отработали полностью свои ресурсы.

Широкое применение сшитого полиэтилена как материала для силовых кабелей напряжением 0,38-35 (110) кВ, обуславливается его отличными диэлектрическими свойствами (большая электрическая надежность, прочность, незначительный tg δ, невысокая диэлектрическая проницаемость) а также повышенной температурной устойчивостью, что

дает возможность повысить токовые перегрузки как в порядке рабочей эксплуатации, так и в режиме кратковременного аварийного замыкания [1-3].

Сравнительная характеристика различных кабелей и их преимущества, недостатки, приведена в таблице 1.

В различных источниках приводятся противоречивые сведения по методике выбора кабелей с изоляцией из сшитого полиэтилена.

Таблица 1 - Сравнительная характеристика нескорых типов кабелей нового и старого поколений [1,3,4].

Характеристики	СПЭ На примере АПВП-6	Кабель с бумажно масляной изоляцией на примере АВВГ	Бронированный АВБбШв
Диапазоны температур при эксплуатации, ^{0}С:	от -60°С до +50°С	-50 до +50	-50 до +50
Значение относительной влажности воздуха при расчетной температуре до +35°С:	до 98%	до 98%	до 98%
Прокладка и монтаж кабелей без предварительного подогрева при температуре окружающей среды:	не ниже -20°С	-15^{0}С	-15^{0}С
Максимальный радиус изгиба при прокладке одножильных кабелей	15,0 наружных диаметров	10,0 наружных диаметров	10,0 наружных диаметров
Максимальный радиус изгиба при прокладке трехжильных кабелей	10,0 наружных диаметров	7,5 наружных диаметров	7,5 наружных диаметров
Номинальная частота питающей сети, Гц:	50,0	50,0	50,0
Длительно допустимая температура нагрева жил кабелей в эксплуатационном режиме:	+90°С	70 °С	70°С
Допустимый нагрев жилы кабеля в режиме перегрузки:	+130°С	90°С	90°С
Допустимый нагрев жилы кабеля в режиме короткого замыкания:	+250°С	140°С	140°С
Допустимое значение температуры медного экрана кабеля при коротком замыкании при:	+350°С	-	-
Допустимое значение температуры нагрева жилы при коротком замыкании по условиям невозгораемости кабеля:	+400°С	350°С	350°С
Срок службы кабеля, лет	Выше 30,0	120,0	до 30,0

Например, украинский завод ЗАО «ЮжКабель» предлагает выбор сечения кабельной линии с использованием метода токовой нагрузки в рабочем режиме, с учетом перегрузочной способности кабеля, а также проверки кабеля по условиям режима короткого замыкания с использованием сравнения допустимого тока к.з. и расчётной плотности тока и односекундного тока к.з. [3.4]. Кроме того, указывается выбор и проверка экрана кабеля из СПЭ.

Однако в анализируемых источниках отсутствует алгоритм процедуры выбора и проверки кабеля СПЭ с учетом его особенностей, например – исполнения, прокладки, нагрузки, протяженности и т.п.

Целью данной работы является формирование алгоритма выбора кабеля с изоляцией из СПЭ с учетом ряда специфических данных.

Для выбора кабеля из СПЭ, равно как и другого кабеля с иным видом изоляции, оболочки и защитного покрова, необходимо выполнить стандартные условия:

В*ыбор кабеля по номинальным паспортным данным:*

1.1 По номинальному напряжению сети, кВ [2]:

$U_{ном.кб} \geq U_{ном.раб}$ (1)

где $U_{ном.кб}$ – номинальное напряжение кабеля СПЭ, кВ

$U_{ном.раб}$ -номинальное напряжении сети, кВ

1.2 По номинальному длительно допустимому току нагрузки с обязательным учетом поправочных коэффициентов [2]:

$I_{доп.кб} \cdot K_1 \cdot K_2 \cdot K_3 \cdot K_4 \geq I_{max.раб}$ (2)

где $I_{доп.кб}$ – длительно допустимый ток кабеля из СПЭ для выбранного сечения жилы, А;

K_1 – поправочный коэффициент на прокладку проводов в коробах и лотках, принимается при одножильных кабелях с СПЭ равным 1;

K_2·– поправочный коэффициент, при условной температуре среды 25^0С и расчетной температуре воздуха и нормированной температуре жилы. Выбирается в зависимости от нормированной температуры жил кабелей, см. по таблице 3 правил ПУЭ РК-2015;

K_3 – поправочный коэффициент на количество прокладываемых проводов в коробах и лотках см. ПУЭ РК -2015 таблица 26,

K_4 – поправочный коэффициент в зависимости от удельного сопротивления земли (при прокладке в траншее), см. ПУЭ РК -2015 таблица 23,

$I_{max.раб}$ – расчетный максимальный рабочий ток кабеля, А.

Выбор кабеля по условию выбора термической стойкости, учитывается только при проектировании кабеля с изоляцией из СПЭ в трехфазном исполнении, так как в однофазном исполнении в сети 6-35 кВ защита не отключает электрическую сеть, а работает на сигнал [2,3]:

$I_{доп.кз.кб} \geq I_{кз.пст}$ (3)

где $I_{доп.кз.кб}$ – допустимый ток короткого замыкания кабеля из СПЭ, выбирается по каталожным паспортным данным кабеля.

$I_{кз.пст}$ – периодическая составляющая тока к.з.

Полное значение тока $I_{доп.кз.кб}$ определяется с учетом значения односекундного тока к.з. $I_{одн.кз.кб}$ (указан в паспорте выбираемого кабеля) по формуле.

$I_{доп.кз.кб} = I_{одн.кз.кб} \cdot \sqrt{t}$ (4)

где t – приведённое время к.з. от момента возникновения аварии до момента отключения линии, принимается 0,2 с;

Периодическая составляющая тока к.з. при максимальном аварийном режиме сети определяется расчетным путем для конкретной сети электроснабжения. При этом

сравнивается время действия к.з. в режиме полного отключения при срабатывании МТЗ без выдержки времени (t=0,2 сек), и в режиме полного отключения при срабатывании МТЗ с выдержкой времени (t=1,1 сек),

Проверка выбранного кабеля по уровню падения напряжения.

Согласно ГОСТ 29322-2014 падение напряжения на электроприемниках не должно превышать 5%.

Расчет падения напряжения производится по следующей формуле, % [2]:

$$\Delta U = \frac{(P_{max} \cdot R_0 + Q_{max} \cdot X_0) \cdot l}{U_c^2} \leq 5\% \quad (5)$$

где P_{max} и Q_{max} – значения активной и реактивной мощности нагрузки, Вт (Вар);

R_0 и X_0 – удельные значения активного и реактивного сопротивлений, Ом/км;

l – расчетная длина линии электропередачи, км;

U_c – напряжение сети, В.

Активные и реактивные сопротивления могут быть взяты из паспортных данных кабеля с изоляцией из СПЭ.

Проверка выбранного кабеля по термической стойкости экрана кабеля.

$I_{доп.кз.э} \geq I_{кз\,(2).пст}$ (6)

где $I_{доп.кз.кб}$ – допустимый ток короткого замыкания в экране кабеля из СПЭ.

$I_{кз(2).пст}$ – периодическая составляющая тока к.з.

Допустимый ток к.з. определяется по формуле 4, только с учетом односекундного тока к.з. $I_{одн.кз.э}$, определяемый по каталожным данным для соответствующего сечения кабеля из СПЭ, или можно взять из таблицы 1.

Таблица 1 - Допустимые односекундные токи короткого замыкания экрана [3]

Сечение медного экрана, мм^2	16	25	35	50	70	95
Допустимый односекундный ток короткого замыкания экрана, кА	3,3	5,1	7,1	10,2	14,2	19,3

При соблюдении всех этих условий, возможно, выбрать кабель с изоляцией из сшитого полиэтилена с учетом особенностей условий изоляции, условий прокладки и протяженности, рабочего и аварийного режима и др.

Список использованных источников:

1. Белоруссов, Н.И. Электрические кабели, провода и шнуры / Н.И. Белоруссов. - М.: Книга по Требованию, 2012. - 704 с.

2. Карпов, Ф.Ф. Как выбирать сечение проводов и кабелей / Ф.Ф. Карпов. - М.: Энергия; Издание 3-е, перераб., 2013. - 110 с.

3. «Южкабель» — кабельно-проводниковая продукция. ПАО Завод Южкабель [Электронный ресурс]. URL: http://www.yuzhcable.com.ua/

4. Производители силовых кабелей на среднее и высокое напряжение с изоляцией из сшитого полиэтилена в России и странах СНГ // Кабель-news. 2007. № 9.

УДК 621.7

БІЛІКТІ ДАЙЫНДАУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ ТАЛДАУ

Сағын Ш.Е., 3 курс, 6В07103 – Технологиялық машиналар және жабдықтар, А.Айтмұхамбетов атындағы инженерлік және техникалық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Кудабаева Н.Б., техника және технология магисті, машина жасау кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Калиева К.Б., арнайы пәндер оқытушысы, Қостанай жоғары политехникалық колледжі, Қостанай қ.

Машина жасауда біліктер қолданылатын механизмдердің әртүрлі саны бар. Олардың әртүрлі атаулары болуы мүмкін. Білік, орам, орама, орамдар - бұл бөліктердің барлығы бірдей мақсатқа ие. Білік - бұл айналу моментін немесе моментті оның орталық сызығы бойынша беруге арналған машина немесе механизм бөлігі. Біліктердің көпшілігі машинаның айналмалы, қозғалатын бөліктері болып табылады.

Біліктер машинаның айналмалы бөліктерін қолдауға және айналу моментін машинаның бір айналмалы бөлігінен екіншісіне ауыстыруға арналған. Біліктер механизмнің бөліктерін тасымалдайды, сондықтан конструкцияға байланысты олар иілу мен бұралудың біріктірілген әрекетімен немесе тек бұралумен жұмыс істейді. Біліктер ұзындығы үш диаметрден асатын айналмалы денелер сияқты бөліктер класына жатады.

Технологиялық тұрғыдан біліктер келесіге бөлінеді [1, 55 б.]:

1. өлшемі бойынша;
2. конфигурация бойынша;
3. дәлдік бойынша.

I мен d қатынасы 12-ден аз біліктерді қатты деп атайды, бірақ бұл қатынас 12-ден көп болса, онда біліктерді қатты емес деп атайды.

Конфигурацияға сәйкес біліктер сатысыз, сатылы, тұтас және қуыс, тегіс және шлицті, білік - тісті доңғалақтар, сондай-ақ құрама біліктер, жоғарыда аталған топтардың әртүрлі комбинациясында болуы мүмкін. Геометриялық осьтің пішінінде біліктер түзу, иінді, иінді және эксцентрикті (жұдырықша) болуы мүмкін. 1- суретте көрсетілген.

Дәлдігі бойынша біліктер 4 топқа бөлінеді [2, б 36]:

1) біліктердің дәлдігі ерекше - жұмыс мойындары 4-5 дәлдік дәрежесі бойынша жасалады,, қалған беттер 6 – 7 квалитетті дәлдікте рұқсат етілген;

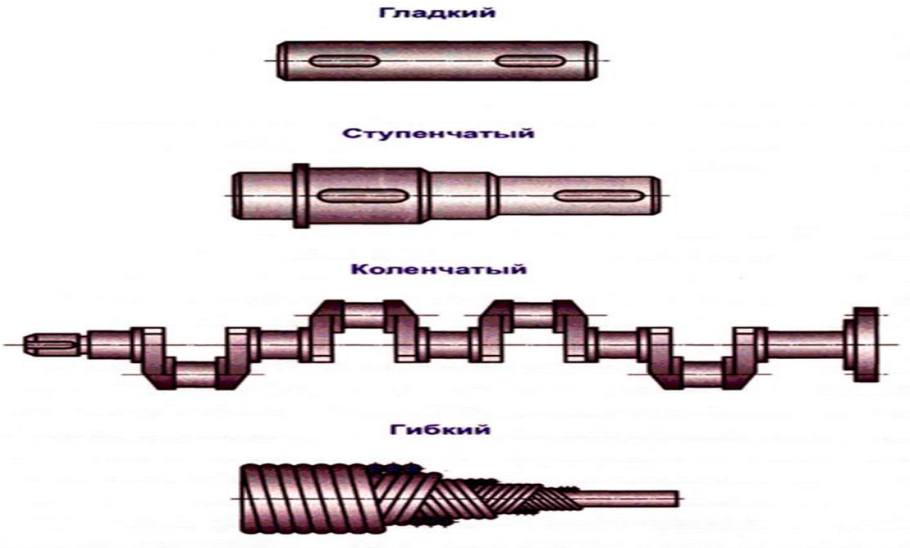
2) біліктердің дәлдігі нақты - негізгі жұмыс беттері дәлдік дәрежесі бойынша, ал қалған беттер – 8квалитет бойынша жасалады;

3) қалыпты дәлдік біліктері - бұл біліктердің беттері 8 - 9 дәлдік дәрежесі бойынша орындалады;

4) төмендетілген дәлдік біліктері - негізгі өлшемдердің беттері 10-14 дәлдік дәрежесі бойынша орындалады.

Біліктердің беткі қабатының дәлдігі мен сапасына қойылатын талаптар олардың сенімділігін анықтайтын тозуға төзімділік, жанасу қаттылығы, қондыру беріктігі, шаршауға беріктік, герметикалық, коррозияға төзімділік сияқты сол немесе басқа эксплуатациялық қасиеттерді қамтамасыз ету қажеттілігі негізінде белгіленеді. Сонымен, домалау мойынтіректеріне арналған біліктердің журнал журналдары мойынтіректің ішкі сақинасымен

қондырудың қажетті беріктігін және қауіпті учаскедегі шаршау беріктігін, жең подшипниктерінің астында - қажетті тозуға төзімділік пен жанасу қаттылығын қамтамасыз етуі керек. Тісті доңғалақтарға арналған біліктердің отыру журналдары - бекітудің қажетті беріктігі, жұдырықшаның жұмыс беттері - қажетті тозуға төзімділік. Химиялық агрессивті және ылғалды ортада жұмыс істегенде, біліктердің беті қажетті коррозияға төзімділікке ие болуы керек. Сонымен қатар, кейбір жағдайларда біліктердің бір бетінің жеке учаскелері, мысалы, таратқыш білігінің жұдырықшалары әртүрлі қысымдар мен жылдамдықтарда жұмыс істей алады, бұл олардың біркелкі тозуына, демек, төзімділіктің төмендеуіне әкеледі. Бұған жол бермеу үшін бұл беттерге олардың сапасын үнемі өзгертуге арнайы талаптар қойылуы керек. Тістердің бүйір беттері мен шпилькалардың тозуға төзімділігімен қатар олардың негізінде жоғары шаршау беріктігі, қадам шеңбері аймағындағы жанасу күші және т.б. болуы керек [3, 60 б.].

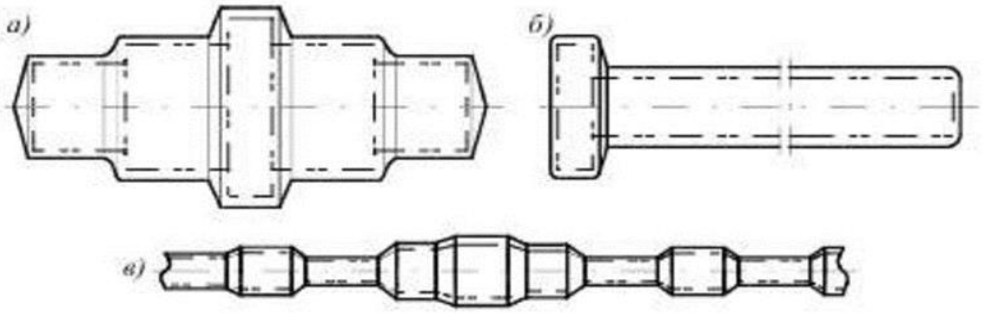

Сурет 1 – біліктердің типтері

Біліктің конструкциялық ерекшеліктеріне және оның қаттылығына байланысты өңдеу технологиясы айтарлықтай өзгереді. Бұл мақалада біліктердің үш түрі қарастырылады: тегіс, сатылы және қатты емес. Өңдеудің еңбек сыйымдылығы мен оның құнының дайындаманың түріне тәуелділігі. Бөлшектерді өңдеудің еңбектілігі дайындаманы дұрыс таңдауға және өңдеуге арналған рұқсаттарға байланысты. Дайындама түрі көп жағдайда оны өңдеу реттілігін анықтайды [4, 42 б.]. Дайындамалардың түрі мен өлшемдерін анықтау оларды дайындама цехтарда дайындауға және механикалық цехтарда кейіннен өңдеуге кететін шығындарды ескере отырып жүргізілуі керек. Дайындамалардың түрі мен өлшемін ұтымды таңдау мыналарды көздейді:1) қолда бар құрал-жабдықтарды ескере отырып, дайындамаларды алудың ең прогрессивті әдістерін қолдану, әсіресе: соғу, құю, дәнекерлеу және престеу; 2) дайындаманың пішіні мен өлшемдерін (немесе профильді немесе калибрленген металдың профилін) бөлшектің пішіні мен өлшемдеріне максималды жақындату; бөлшекті бастапқы пішіндеу бойынша жұмыстың ауырлық центрін өңдеу аймақтарынан бос алаңдарға ауыстыру қазіргі машина жасаудың ең прогрессивті бағыты болып табылады; 3) өңдеу беттерінің өлшемдерін азайту; 4) дайын бөлшек құнының төмендеуі.

Әдетте, дайындаманы таңдау мәселесі өндірісті жобалау және технологиялық дайындау кезінде конструктор мен технологпен алдын ала шешіледі. Дегенмен, цех жұмысшылары дайындаманың түрі мен өлшемін өзгерту бойынша ұсыныстар жасай алады. Белгілі бір бөлшекті өңдеуде тікелей қиындықтарға тап болған механизатор, бригадир және цех технологы дайындамаларды жақсарту бойынша құнды ұсыныстар бере алады [5, 38 б.].

Білік дайындамалары. Білік сияқты бөлшектерге арналған дайындамалардың негізгі түрлері мыналар болып табылады: қара прокат, калибрленген болат, соғылмалар (ашық қалыпта соғу) және ыстық штамптау немесе бұзу арқылы алынған дайындамалар. Қара прокаттан біліктерді өндіру әдетте ең аз ұтымды әдіс болып табылады. Калибрленген болаттан тегіс біліктерді жасаған жөн. Көптеген жағдайларда кесу мүлдем болдырмайды. Металл шығынын азайту және сатылы біліктерді дайындау кезінде токарлық жұмыстың еңбек сыйымдылығын азайту тұрғысынан ең үлкен нәтижені көлденең соғу станоктарында ыстық рубрикамен алынған дайындамаларды пайдаланудан алуға болады. Біліктерді өндіруде өңдеуге рұқсат беру мәселесі өте маңызды. Жәрдемақы мөлшері дайындаманы алу әдісіне және алдыңғы өңдеу сапасына байланысты.

Сурет 2 – Дайындамалар алынған әдістер:
а) штамптарда штамптау; б) көлденең соғу станокында штамптау; в) көлденең домалау

Үлкен қадам айырмашылығы бар күрделірек конфигурациядағы біліктерді өндіруде дайындамаларды дайын бөлікке жақын пішіні мен өлшемдері бойынша жасайды, бұл өңдеу өнімділігін айтарлықтай арттырады және бұйымның металл шығынын азайтады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тайц В.Г. Технология машиностроения и производство подъемно – транспортных, строительных и дорожных машин [Текст] - М: Академия, 2007.

2. Технология машиностроения [Текст] / Под. ред. Г.Н. Мельникова.- М: МГТУ им Н.Э. Баумана, т 2. 2001.

3. Технология машиностроения [Текст] / Под. ред. А.М. Дальского. - М: МГТУ им Н.Э. Баумана, т 1. 1999.

4. Деформирующая обработка валов [Текст] / С. А. Зайдес; под ред. С. А. Зайдеса. - Иркутск: Издательство ИрГТУ, 2013.

5. Обработка деталей поверхностным пластическим деформированием [Текст] / И. Р. Асланян; под ред. С. А. Зайдеса. - Иркутск: Издательство ИрГТУ, 2014.

УДК 004.85

УПРОЩЕННЫЙ ДОСТУП ЧЕРЕЗ TELEGRAM-БОТ

Сайдов М.Х., 4 курс 5В070400 – Вычислительная техника и программное обеспечение, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова.
Иванова И.В., доцент, к.п.н., кафедра программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова
Жусупова А.К., м.т.н., старший преподаватель кафедры программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

В статье идёт речь о том, как можно облегчить жизнь обычному человеку, в приобретении товара с помощью технического прогресса. Рассмотрена организация заказа товаров, используя технологию node.js на примере чат-бота внутри мессенджера Telegram

«Современные проблемы требуют современных решений» (Дэйв Шапелл). Эта цитата целиком и полностью характеризует наше время. С каждым днем появляются новые проблемы решать которые помогают современные технологии. Одной из проблем продавцов всегда была логистика пути между покупателем и магазином. Каждый производитель товара, будь то лекарства или какие-то менее важные продукты, ломал голову как сократить расстояние от товара к покупателю [1]. Чем меньше расстояние, тем выше шанс покупки. Проблема покупателя та же, только мотив другой, покупатель не хочет тратить свое время. Покупатель просто хочет получить товар. Помимо проблем насущных, у обычного человека могут быть проблемы и физические, человеку нужны лекарства, а он банально не может сходить в аптеку, не может найти её [2].

Одним из способов решений данной проблемы есть реализация своего производства через глобальную сеть, внутри которой уже есть разные методы воплощения этого. Как вариант telegram боты, так как они более просты в развитии и рекламе продукта из-за того, что мессенджер уже имеют свою базу клиентов. Клиентов, которых не нужно заставлять регистрироваться на отдельном сайте компании, а лишь подписаться на еще один «чат» в уже используемом ими приложении [3].

Для того чтобы реализовать эту идею нужно также воспользоваться ботом, от самого Telegram «BotFather» (рисунок 1). Первые шаги создания и минимальная кастомизация вашего продукта, такая как имя, тег и обложка проходит через него.

В ходе диалога с отцом, можно получить токен с помощью которого уже можно реализовать свои пожелания, токен нужен для доступа к HTTP API.

Писать код для бота можно на множестве языках программирования, например, на «Node.js». Один из наиболее свежих инструментов разработки, достаточно популярный используется во множестве крупных компаний [4]. Доступен с 2009 года, выгодно выделяется встроенными библиотеками, таким образом избавляя вас от нужды использовать веб-серверы со стороны, а также наличием менеджера пакетов. Последний позволяет распоряжаться модулями и зависимостями.

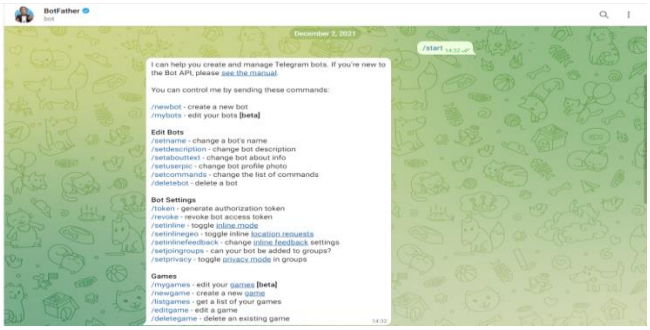

Рисунок 1 – интерфейс BotFather

Меню, реализованное внутри бота, (рисунок 2) выполнено с помощью кода на рисунке 3.

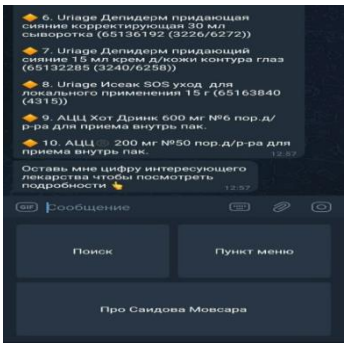

Рисунок 2 – меню внутри бота

```
bot.on( event: 'message',  listener: async (msg) => {
    const chatId = msg.chat.id;
    const res = await getJSON(msg.text)

    bot.sendChatAction(chatId,  action: "typing",  form: {})

    if (res && res.length) {
        await bot.sendMessage(chatId,  text: `💬 Вот что я нашел: \n по запросу "${msg.text}"`);

        const text = res.map((el, index) => "🔶 " + (index + 1) + ". " + el.label + "\n\n").join("")
        await bot.sendMessage(chatId, text);

        bot.sendMessage(chatId,  text: `Оставь мне цифру интересующего лекарства чтобы посмотреть подробности 👆`);

    } else {
        bot.sendMessage(chatId,  text: "Ничего не найдено :(");
        bot.sendMessage(chatId,  text: "",  form: {
            reply_markup: {
                keyboard: [
                    [{ text: 'Поиск' }, { text: 'Пункт меню'}],
                    [{ text: 'Про Саидова Мовсара' }]
                ],
            }
        })
    }

});
```

Рисунок 3 – реализация ответов пользователю и онлайн-меню

Это минимальный интерфейс достаточный для взаимодействия клиента с ботом. После подключения бота к базе данных с каталогом продукта, покупатель может получать информацию, бот уже не бесполезен [5]. Все остальное зависит от фантазии, желании и способностей владельца бота. Например, есть возможность добавить обратную связь пользователя с автором продукта (рисунок 4).

Рисунок 4 – Обратная связь от пользователя в чат администрации

Реализация своего продукта через telegram ботов имеет большой потенциал и выгоду для обоих сторон торговых отношений, все в руках общества.

Список использованных источников:

1. Котлер Ф. «Основы маркетинга. Краткий курс – Диалектика» / Вильямс, 2018 г.
2. Пауэрс Ш. «Изучаем Node.js» - Питер, 2014 г.
3. М. Кантелон, М. Хартер, Н. Райлих. «Node.js в действии» - Питер, 2018 г.
4. Краткие инструкции от пользователей [Электронный ресурс] / Режим доступа: https://habr.com/ru/post/262247
5. Шрейер Д. «Нажми Reset. Как игровая индустрия рушит карьеры и дает второй шанс» - Эксмо, 2021 г.

УДК 697.278

АНАЛИЗ И ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ТЕПЛОАККУМУЛИРУЮЩИХ ЭЛЕКТРООБОГРЕВАТЕЛЕЙ

Салимгереев Д.Е., 2 курс, студент специальности 0902000 - Электроснабжение (по отраслям), Костанайский политехнический высший колледж
Калиева К.Б., преподаватель специальных дисциплин, Костанайский политехнический высший колледж
Калиев Б.К., ст. преподаватель кафедры машиностроения, КРУ имени А.Байтурсынова

Одним из наиболее перспективных в техническом и экологическом отношениях систем отопления административных зданий являются системы электрического отопления. Проблема экономии электрической энергии в сфере стационарного отопления является одной из самых актуальных. В данной статье проведена оценка целесообразности применения электрических тепловых аккумуляторов для повышения энергетической эффективности систем теплоснабжения гражданских зданий.

Одним из наиболее перспективных в техническом и экологическом отношениях систем отопления административных зданий являются системы электрического отопления. Однако отопление электроэнергией с непосредственной ее трансформацией в тепловую не рекомендовано действующей нормативной базой [1, с.5]. В настоящее время для решения задач энергосбережения в системах отопления зданий различного назначения применяются нагревательные приборы, которые обеспечивают рациональный и экономный обогрев помещений в разных условиях [2, с.183].

Для повышения эффективности таких систем разработаны новые электроотопительные приборы, удовлетворяющие всем экологическим, санитарным и пожарным требованиям [3, с.198]. Применение электрической энергии для обогрева помещений в ряде случаев является единственно возможным и целесообразным по сравнению с другими источниками тепловой энергии [4, с.85]. Даже при внешней схожести помещений параметры распределения температурных зон могут существенно отличаться [2, с.184]. Существующая нормативная документация законодательно определяет свойства и параметры всех нагревательных элементов и систем на их основе [5, с.90]. С изменением функции и роли системы технологий и машин, превращением ее в справочный информационно-консультационный документ для различных потребителей повышаются требования к ее научной обоснованности и достоверности всех положений этого фундаментального труда, имеющего многофункциональное назначение [6, с.101].

Проблема экономии электрической энергии в сфере стационарного отопления является одной из самых актуальных. Согласно проведенным исследованиям, эффективность работы стационарных систем отопления с применением электрических конвекторов составляет от 40 до 60% [3, с.198].

В технологические процессы народного хозяйства широко внедряется электрическая энергия. Применяют ее и для создания оптимального микроклимата в помещениях. Электрообогрев улучшает санитарно-гигиенические условия в помещении, снижает загрязненность окружающей среды, оборудование несложно в эксплуатации, работу его можно полностью автоматизировать. Широкое внедрение электронагревателей ограничивается мощностью и пропускной способностью энергосистемы, так как их работа зачастую совпадает по времени с другими электрифицированными производственными процессами. Для нормальной работы действующих трансформаторов, линий передачи и других элементов системы обычно требуется их реконструировать.

В современных условиях существенного удорожания основных энергоносителей (природного, сжиженного газа, дизельного топлива и электроэнергии) проблема эффективного использования энергии для обеспечения теплотой зданий как никогда актуальна. Поэтому новые способы обогрева помещений, сами системы отопления и их элементы постоянно модернизируются и совершенствуются [7].

Наиболее эффективны теплоаккумулирующие электронагревательные установки, которые подключаются к сети только в часы провалов суточных графиков нагрузок питающих подстанций. За это время они запасают тепло, которое используют после отключения. Такие установки позволяют в пределах пропускной способности линий и трансформаторных подстанций в значительной степени удовлетворить потребности сельского хозяйства в тепле. При этом они выравнивают суточный график нагрузок и повышают использование установленного электрооборудования системы электроснабжения.

Теплоаккумулирующие электронагревательные установки выполняются в виде блоков и в зависимости от способа их размещения в отапливаемом здании делятся на сосредоточенные и распределенные. У сосредоточенных все блоки установлены на одном фундаменте и имеют общий кожух. Тепло внутри помещения распределяется воздуховодами.

Распределение теплоаккумулирующих блоков равномерно по периметру здания позволяет значительно снизить мощность всей установки за счет приближения электрообогревателя к зоне размещения животных. Такие установки обеспечивают одинаковость температурного поля и отсутствие застойных зон внутри телятника, не

требуют дополнительного помещения для их размещения и специальных воздуховодов. Они просты в изготовлении и эксплуатации.

Все это свидетельствует об актуальности совершенствования и более широкого использования электроэнергии в системах отопления. Улучшение обогрева помещения за счет электричества эффективно, решается электронагревательной установкой, создающей динамику конвективного потока в зависимости от его конструктивных особенностей.

Электронагреватель может потреблять энергию не только в случае снижения других электрических нагрузок, используя дневной и ночной тариф или балансируя ежедневное потребление электроэнергии, но также и в другое время дня в зависимости от дневной потребности в тепле. Кроме того, встроенное электрическое устройство можно использовать для выработки тепла, изоляции и т. д. Предлагается электрический теплоаккумулирующий отопительный прибор, продольные разрезы которого изображены на рис. 1. Прибор для отопления помещений содержит корпус 1, отдающий в отапливаемое помещение тепловой поток [7].

На скорость охлаждения оказывают влияние следующие факторы: теплотехнические характеристики теплоаккумулирующего и теплоизоляционного материала, площадь поверхности охлаждения и толщина теплоизоляционного слоя теплового аккумулятора, температура окружающего воздуха [8].

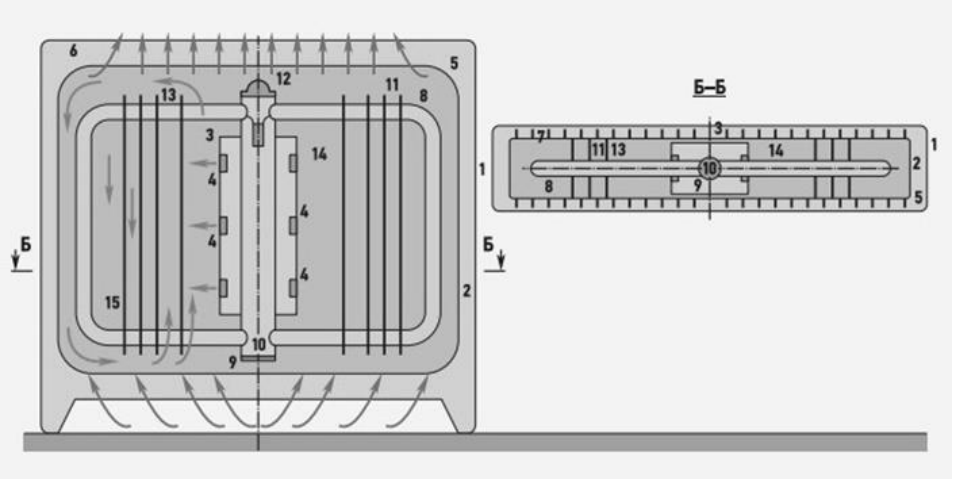

Рисунок 1 – Электрический теплоаккумулирующий отопительный прибор (продольные разрезы) [7]

Внутри корпуса 2 бокса - закрытая площадка с 3-мя высокотемпературными теплоаккумулирующими элементами, на корпусе которых расположены 4 спиральных электронагревателя. Внешняя часть коробки и внутренняя часть корпуса образуют 5 отверстий каналов. В верхней и нижней части корпуса имеется 6 перфораций. Нижняя часть позволяет воздуху из отапливаемого помещения попадать в корпус прибора, а верхняя - позволяет воздуху попадать в отапливаемое помещение.

Внешняя часть коробки покрыта 7 пластинами для улучшения теплопередачи, в середине ящика расположено 8 контуров циркуляции жидкости, которые выполнены в виде кольцевого канала и разделены на два ответвления 10 центральными трубами, заполненными 9 рабочими охладителями (водяными). Ответвления контура закрыты пластинами 11, верхней части центральной трубы контура циркуляции расположен расширительный клапан 12. Для приема излучения от электронагревателей и высокотемпературных элементов установлено 13 теплоприемных экранов в виде пластин. Теплоприемный элемент и экраны

создают 14 каналов высокотемпературного конвективного потока. Панели жидкостного контура и внутренние стенки бокса создают нисходящие каналы конвективного потока 15. Кроме того, имеется автоматическая система регулировки теплоемкости накопителя тепла, не показанная на рисунке. Следует отметить, что предлагаемый теплоаккумулятор объединяет в себе три контура: водяной, воздушный в замкнутой коробке корпуса устройства и воздушный контур воздуха в помещении.

Основными преимуществами электронагревателей являются высокие гигиенические характеристики, низкие строительно-монтажные затраты, низкие затраты на электроэнергию. Немаловажны и эксплуатационные преимущества: компактность, управляемость в широких пределах с автоматизацией регулирования тепловой мощности, что позволяет быстро реагировать на изменение теплопотребности помещений [7].

Предлагаемый электронагреватель позволяет использовать небольшое количество большой тепловой энергии для обогрева помещения. В условиях автономного функционирования специальной техники возникает необходимость использования ее внутренних источников [8]. Существуют обогревательные приборы, способные накапливать тепло в темное время суток, когда электроэнергия стоит относительно недорого, и отдавать его днем [9].

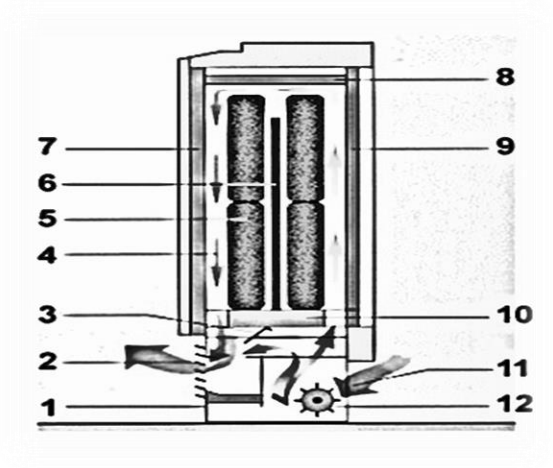

Рисунок 2 – Схема теплового аккумулятора динамического типа (с вентилятором):
1- Корпус теплонакопителя; 2- Выход горячего воздуха через нижнюю решетку; 3- Смеситель воздуха с термостатом разряда; 4- Теплый воздух; 5- Теплонакопительные блоки; 6- Нагревательные элементы (ТЭНы); 7-10. Теплоизоляция корпуса накопителя; 11- Вход холодного воздуха; 12- Вентилятор.

Так называемый тепловой аккумулятор – это нагревательное устройство, со стальным корпусом, окруженное аккумуляторными блоками, нагреваемыми обогревателем. Это могут быть магнезитовые кирпичи, щебень с хлористым тальком и блоки с хлористым тальком. Разница не имеет значения. Благодаря надежной изоляции сердечника радиатор не расходует запасенную энергию. Полностью уходит на отопление. При повышении температуры накопителя до 650-700 ° С датчик манометра блокирует работу ТЭНа и прибор нагревает помещение за счет накопленного тепла и переходит в спящий режим.

Определенный интерес представляют электронагреватели с аккумуляцией тепла с твердым огнеупорным материалом (рис. 2). В качестве аккумулирующего материала используют магнезитовый кирпич. В ночное время кирпич разогревается ТЕНами до температуры 600 - 650°С, отдавая тепло днем. Внутри прибора смонтирован электровентилятор, который пропускает воздух через кладку из магнезитового кирпича.

Аппарат рассчитан на 8-часовый период аккумулирования тепла. Выпускают четыре типоразмера теплопроизводительностью 42,77,117 и 160 МДж/ч. Производительность вентилятора составляет до 300 м3/ч [10].

Таким образом, потребление электрической энергии в дневное время значительно снижено или исключено полностью. В качестве накопительной емкости можно применять обычную водяную отопительную систему, в теплогенератор которой вмонтированы электрические нагреватели. Такая комбинация способов нагрева придает системе гибкость, одновременно уменьшая пиковые расходы электроэнергии [11]. Отопительный элемент нагревается в ночное время, а «разряжается» в дневное и вечернее.

Притом, что теплонакопитель устроен относительно просто, производители снабжают его различными полезными опциями. Благодаря упоминавшемуся выше термостату можно настраивать режим обогрева, исходя из предпочтений конкретного пользователя. Наиболее совершенные устройства позволяют программировать «погоду в доме» на неделю вперед. А благодаря лопастям особой формы вентиляторы не действуют на нервы. Уровень издаваемого им шума не превышает не 30 Дб. Между слоями кирпича по всей длине сердечника размещена нихромовая нагревательная проволока диаметром 1,4 мм. Защитный кожух, изготовленный из асбестоцементных листов, выполняет роль теплоизоляции. В необходимых случаях тепловое сопротивление можно увеличить за счет использования слоя стекловаты между сердечником и кожухом. Кроме того, асбестоцементный лист обеспечивает необходимый уровень электрической изоляции. Сердечник изолирован относительно фундамента, стен и окружающей среды. Каждый блок может быть выполнен трехфазным или однофазным. Управление ими осуществляется автоматически с помощью специальной командной аппаратуры с реле времени и датчика температуры воздуха в помещении. Испытания системы показали, что температура в телятнике на высоте 50 см от пола поддерживается на уровне 10±1 °С, а относительная влажность воздуха не превышает 70 % при температуре наружного воздуха минус 28°.

Сейчас отопление помещений здания и зданий вообще за счет преобразования электрической энергии в тепловую рассматривается как альтернативный или вспомогательный вариант центрального отопления [7]. Эффективность применения аккумулирующей электронагревательной установки заключается в повышении тепловой энергии, снижении расхода, улучшении использования трансформаторов, сохранности зданий и т. д. На европейском рынке теплотехническое оборудование и средства, обеспечивающие отопление и микроклимат, имеются в достаточном ассортименте и большом количестве [6, с.101].

Кроме того, необходимо учесть наличие экранов, расположенных ортогонально к направлению потока излучения и выполненных из материалов с большей отражательной способностью и теплопроводностью, в результате действий которых происходит переизлучение в направлении, обратном направлению излучения, и уменьшение величины результирующего потока [7]. Электрический теплоаккумулирующий отопительный прибор, создающий динамику конвективного потока вследствие своих конструктивных особенностей. Приведены сведения о конструктивных особенностях и функциональных возможностях отопительного прибора.

В данной статье проведена оценка целесообразности применения электрических тепловых аккумуляторов для повышения энергетической эффективности систем теплоснабжения гражданских зданий.

Список использованных источников:

1. Мацевитый, Ю. М. и др. Оценка энергетической эффективности систем электротеплоаккумуляционного отопления административных зданий [Текст] / Ю. М. Мацевитый, Н. Г. Ганжа, А. В. Хименко // Энергосбережение. – 2011. - №10 (92). С.5-16.

2. Шелехов, И.Ю. и др. Сравнительный анализ способов регулирования температурного режима в помещении при работе инфракрасных обогревателей [Текст] / И.Ю. Шелехов, Н.Л. Дорофеева, М.И. Федотова // ВЕСТНИК ИрГТУ. – 2018. - №5. Том 22. С.183-189. DOI: http://dx.doi.org/10.21285/1814-3520-2018-5-183-189

3. Шелехов И.Ю. и др. Отопительный прибор с полупроводниковым нагревательным элементом [Текст] / И.Ю.Шелехов, О.А.Дрянов, Л.И.Духовный // ВЕСТНИК ИрГТУ. – 2011. - №10 (57). С.198-200.

4. Коновалов, Н.П. и др. Конструкция электроотопительного прибора для помещений малых форм [Текст] / Н.П.Коновалов, И.Ю.Шелехов // ВЕСТНИК ИрГТУ. – 2012. - №4 (63). – С.85-90.

5. Коновалов, Н.П. и др. Электороводонагревательные системы с полупроводниковым элементом [Текст] / Н.П.Коновалов, И.Ю.Шелехов // ВЕСТНИК ИрГТУ. – 2012. - №4 (63). – С.90-93.

6. Новиков, Н.Н. и др. Особенности разработки системы машин для теплоснабжения семейных ферм [Текст] / Н.Н.Новиков, Б.И.Назаров // Вестник ВНИИМЖ. – 2012. - №4(8). С.101-109.

7. Электрический теплоаккумулирующий отопительный прибор [Электронный ресурс]: Журнал С.О.К. / № 12, 2013 – режим доступа к журн.: https://www.c-o-k.ru/articles/elektricheskiy-teploakkumuliruyuschiy-otopitel-nyy-pribor, свободный – (дата обращения: 04.12.2021)

8. Конев, В.В. и др. Математическое моделирование теплового аккумулятора для системы тепловой подготовки специальной техники [Текст] / В.В. Конев, Д.М. Бородин, С.В.Созонов, Е.В. Половников, А.А. Плохов // Электронный научный журнал Инженерный вестник Дона. – 2015. - №2, ч.2. – http://www.ivdon.ru/ru/magazine/archive/n2p2y2015/2905

9. Накопительная часть. Обогреватели-теплонакопители: как они позволяют сократить расход электроэнергии [Электронный ресурс]: Zaggo. Первый информационно-аналитический портал о частном домостроении. Режим доступа: URL.: https://www.zaggo.ru/article/inzhenernye_sistemy/otoplenie/teplonakopiteli_smogut_li_oni_zamen.html, свободный – (дата обращения: 04.12.2021)

10. Мастерская Своего Дела. Теплоаккумулирующие электронагреватели [Электронный ресурс]: Инженерное оборудование дома и участка – / MSD.com.ua Мастерская Своего Дела. – - Электронные данные. Режим доступа: URL.: https://msd.com.ua/inzhenernoe-oborudovanie-doma-i-uchastka/teploakkumuliruyushhie-elektronagrevateli/, свободный – (дата обращения: 30.11.2021)

11. Проекты домов, коттеджей. Электрическое отопление [Электронный ресурс]: Инженерное оборудование дома и участка – / Проекты домов, коттеджей. – Электронные данные. Режим доступа: URL.: http://www.mukhin.ru/besthome/equiphouse/49.html, свободный – (дата обращения 04.12.2021).

УДК 004.946

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АВТОМАТИЧЕСКОГО РАЗВЕРТЫВАНИЯ ПРИЛОЖЕНИЙ В ОПЕРАЦИОННЫХ СИСТЕМАХ С ПОДДЕРЖКОЙ КОНТЕЙНЕРИЗАЦИИ

Самойленко Д.О, 4 курс, 5В070400 - Вычислительная техника и программное обеспечение, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова
Салыкова О. С, к.т.н, ассоциированный профессор кафедры программного обеспечения, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова
Жусупова А.К, м.т.н, ст. преподаватель кафедры программного обеспечения, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова

Статья посвящена использованию подхода контейнеризации при разработке приложений, а также рассмотрению частных проблем, которые возникают при развёртывании приложений.

Если вдруг необходимо развернуть сервер на другой инфраструктуре в этом случае нам поможет использование докера. Рассмотрим один из примеров использования докера. В одно время нам понадобилось возможность быстро разворачивать почтовый сервер с нуля максимум за 10 минут, так же при необходимости должна быть возможность быстрого переноса его с одного сервера на другой, при этом чтобы можно было упаковывать одну директорию в которой содержится и база, и почтовые ящики. Докер позволит нам использовать минимум набор команд, чтобы запустить почтовый сервер с возможностью гибких изменений настроек. Докер — это утилита, которая может связать несколько контейнеров и похожа на обертку контейнеризации linux. Контейнер в свою очередь это виртуальная среда, которая изолирована от операционной системы. Основное преимущество контейнеров в том, что они не имеют доступа к основным осам, а используют только ее ресурсы такие как объем памяти и ресурсы процессора. Исходя из этого докер исключает риски навредить основной системе, потому что, если приложение зависнет это не навредит основной ос [1].

С помощью докера можно сделать точную копию рабочего окружения, которую с легкостью можно воспроизвести на другом компьютере. Докер возможно установить на таких операционных системах как linux, window, macOS. Для windows работа докера будет существенно медленней по сравнению с linux. Все дело в том, что для того, чтобы запустить докер в windows нам нужно устанавливать wsl. По своей сути wsl — это виртуальная машина, работающая на физическом компьютере [2].

Список проблем, которые призван решить докер:

1) Проблема зависимостей рабочего окружения:

Обычно разработка проекта ведется на локальном окружение. И когда дело доходит до переноса проекта на тестируемую или продуктивную среду разработки, возникают ситуации, когда в новой среде присутствуют не все зависимости. Из-за нехватки зависимостей приложение не работает. Разработчикам приходится устранять проблемы, которые возникли в новом окружении. При использовании докера не нужно настраивать среду разработки, потому что она будет поставляться в контейнере.

2) Проблема с масштабируемостью:

При росте нагрузки на приложение возникает проблема с вертикальным масштабированием. Допустим нам нужно поднять 10 новых одинаковых серверов. Для этого

нам каждый раз нужно выполнять инструкции для установки нашего приложения. Докер поможет быстро и легко переносить отлаженное приложение на одном компьютере на другой.

Поскольку докер является очень похожим на виртуальную машину, он наиболее устойчив к высоким нагрузкам. Область применения для простых и обычных приложений так же не исключается это те ситуации, когда нам хочется получать большее из доступных ресурсов. Благодаря докеру новый разработчик в команде не станет тратить время на настройку инфраструктуры проекта. Все потому, что исключаются ситуации при возникновении ошибок при выполнении инструкций по установке проекта [3].

Далее рассмотрим установку докера на Ubuntu.

Перед установкой докера обновим наш пакетный менеджер для этого напишем в терминале: sudo apt-get update.

Следующей командой установим докер: sudo apt-get install docker.

Рассмотрим пример использования докера для того, чтобы запустить приложение, которое использует php в качестве серверного языка программирования, nginx в качестве веб-сервера и mysql.

Нам необходимо создать три контейнера которые бы содержали в себе 3 сервиса такие как веб-сервер, базу данных и язык серверного программирования.

На рисунке 1 изображено содержимое файла для создания контейнеров.

docker-compose.yml

```yaml
version: '3.0'

services:

  nginx:
    image: nginx
    environment:
      - VIRTUAL_HOST=site.local
    depends_on:
      - php
    volumes:
      - ./docker/nginx/conf.d/default.nginx:/etc/nginx/conf.d/default.conf
      - ./html/:/var/www/html/
    networks:
      - frontend
      - backend
  php:
    build:
      context: ./docker/php
    volumes:
      - ./docker/php/php.ini:/usr/local/etc/php/php.ini
      - ./html/:/var/www/html/
    networks:
      - backend
  mysql:
    image: mysql:5.7
    volumes:
      - ./docker/mysql/data:/var/lib/mysql
    environment:
      MYSQL_ROOT_PASSWORD: root
    networks:
      - backend
```

Рисунок 1 – конфигурация контейнеров

Важная деталь после того, как докер прекращает свою работу он очищает все свои данные, поэтому докер volume поможет сохранить нам данные на диск нашего компьютера. Для указания пароля к серверу бд используется переменные окружения.

Для веб-сервера и бд мы используем стандартные образы. Для php создадим свой образ из отдельного докер файла.

Dockerfile

```
FROM php:7.3.2-fpm

RUN apt-get update && apt-get install -y \
        libzip-dev \
        zip \
    && docker-php-ext-configure zip --with-libzip \
    && docker-php-ext-install zip \
    && docker-php-ext-install mysqli

COPY --from=composer:latest /usr/bin/composer /usr/bin/composer

WORKDIR /var/www/html
```

Рисунок 2 - создание образа для php

На рисунке 2 мы устанавливаем базовую версию php-fpm для связи с веб сервером, затем все необходимые расширения для совместной работы приложения с базой данных
На рисунке 3 показана итоговая структура докера.

```
.
├── docker
│   ├── mysql
│   │   └── data
│   ├── nginx
│   │   └── conf.d
│   │       └── default.nginx
│   └── php
│       ├── Dockerfile
│       └── php.ini
├── docker-compose.yml
├── html
│   └── index.php
```

Рисунок 3 - Структура директорий для докера

За счет докер volumes мы сохраняем на физический накопитель все важные конфигурационные файлы, которые необходимы для работы нашего приложения. После того как мы завершили подготовку наших докер файлов можно запускать контейнеры. Создадим обычную индексную страницу в корневой директории проекта index.php. Перейдя по локальному адресу в браузере, мы увидим наше приложение.

Вывод: использование контейнеризации по сравнению со стандартным подходом для установки приложений ускоряет и упрощает процесс развертывания приложений, это обусловливается тем, что не нужно каждый раз повторять одинаковую конфигурацию сервера. Большим плюсом является обеспечение безопасности проекта за счет изоляции между приложениями. Так же в свою очередь данный способ позволяет разбивать большое приложение на независимые сервисы, которые не связаны с друг другом.

Список использованных источников:

1. Эдриен Моуэт Использование Docker / пер. с англ. А.В. Снастина; науч.ред. А.А. Маркелов. – М: ДМК Пресс, 2017

2. Парминдер Сингх Кочер Микросервисы и контейнеры Docker пер. с англ. А.Н. Киселева – М: ДМК Пресс, 2019

3. И.Портянкин Программирование Cloud Native. Микросервисы, Docker и Kubernetes – М: ДМК Пресс, 2020

УДК 519.257

КОРОНАВИРУС ИНФЕКЦИЯСЫНЫҢ ДАМУ ҚАУПІН БАЙЕС ӘДІСІ АРҚЫЛЫ БАҒАЛАУ

Сапарғали К.Б. 3 курс, математика және статистика, А.Айтмұхамбетов атындағы инженерлік-техникалық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Ерболат Н. 3 курс, математика және статистика, А.Айтмұхамбетов атындағы инженерлік-техникалық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Берденова Г.Ж. аға оқытушы, А.Айтмұхамбетов атындағы инженерлік-техникалық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Бұл жұмыс коронавирустық инфекция кезіндегі асқынулардың даму қаупін бағалауды зерттеуге арналған. Жұмыс мәліметтерді жинауға, талдауға негізделген. Статистикалық деректер белгілі бір аралықта коронавирустық инфекцияның өсу қаупін анықтауға мүмкіндік береді. Бірінші кезеңде – статистикалық мәліметтерді жинау. Екінші кезеңінде бастапқы материалды реттеу, үшінші кезеңде мәліметтерді салыстыру, Байес теоремасымен есептеу жүргізіледі. Зерттеу нәтижелері коронавирустық инфекцияның асқыну қаупін болжау үшін пайдаланылады.

Бүгінде адам баласы өте кеселді ауру – Covid-19 вирусына тап болды. Біздің өміріміз өте қатты өзгеріске ұшырады. Сол себепті біз қазіргі таңда өте өзекті болып табылатын вирусты барлық жағынан зерттегіміз келді. Яғни біздің бұл жобадағы мақсатымыз вирустың өсу қауіпін, болжамды ықтималдығын математикалық жолмен, математикалық тілмен зерттеу. Қарастырған жұмыстарымыз.

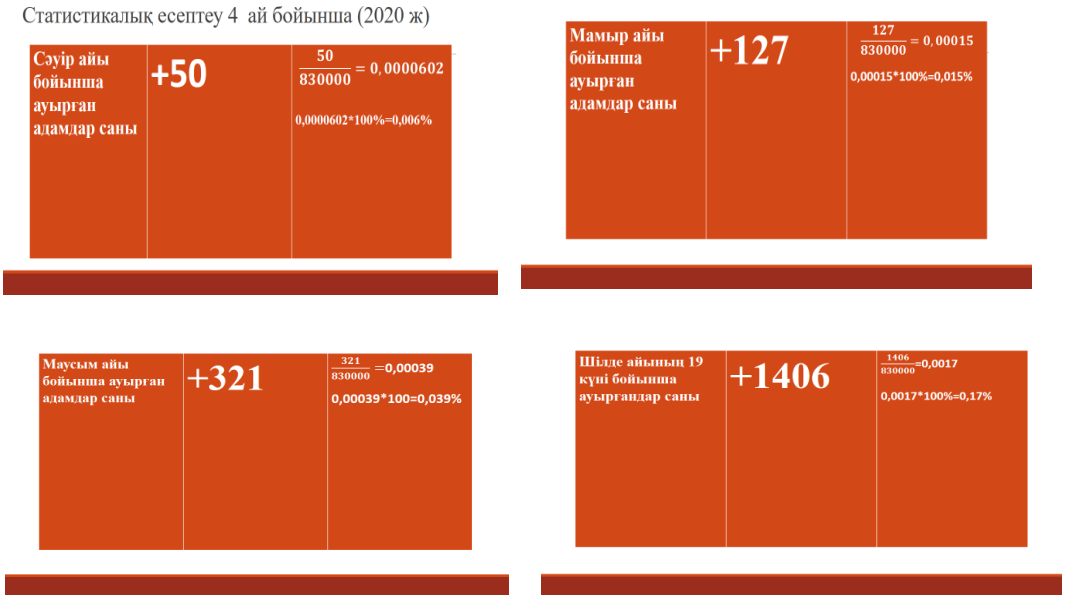
- Статистикалық әдістің тауекелдер бағасымен, салыстырмалы әдіспен белгілі бір аралықты қарастырдық.
- Байес теоремасы арқылы вирустың өсіп кету қауіпін анықтадық.
- Вирус жұқпаған адамға пцр тесттің оң шығу ықтималдығын Байестің медицинада қолданылатын формуласы арқылы 4 айлық аралықты есептедік.
  Осы жоба арқылы өзіміздің көптеген сауалдарымыздың жауабын математикалық түрде дәлелдедік.

Осылай қазіргі таңдағы актуалды медицина саласының математика ғылымымен байланысын аша түстік.

Статистикалық зерттеу жұмысының кезеңдері:

1) Зерттелетін объектінің негізгі қасиеттерінің көмегімен сипаттау моделін құрау.
2) Қандай да бір құбылыс туралы сандық мәліметтер арқылы ақпарат жинау.
3) Жалпы сандық мәліметтерді табу және оларды өңдеу.
4) Мәліметтерді талдау.

Енді осы статистикалық әдістің ықтималдықтарының салыстыру әдісімен есептейміз. Ол үшін ең бірінші қарастыратын үш айды жеке-жеке қарастырамыз. Ол үшін ауырған адам санын облыс адам санына шағамыз. Ең алғаш вирус Қостанай бойынша тіркелген күннен бастадық. Демек, 3 - сәуірден бастап статистикалық мәліметтермен салыстырамыз. Бірінші сәуір айы бойынша адам саны +50 ге жеткен, ал облыс бойынша 2020 жылғы адам саны 830000. Облыс бойынша ауырған адам санынының пайыздық мөлшерін білу үшін вирус жұқтырған адам санын облыс адам санына шағамыз, яғни бөлеміз. Сонда жалпы 0,006% болады. Келесі мамыр айы бойынша +127 адам қосылған бұл облыстағы адам санына шаққанда 0,015% болады. Маусым айы бойынша +321 яғни 0,039% болады. Қанша есеге өсіп жатқанын осы 3 айдың өзінен көруге болады. Небәрі 4 айдың ішінде +1406 адам болды. Бұл облыс бойынша 0,17% адамның кеселді ауруға шалдыққанын білдіреді.

Бұл есептеулер мен салыстырулар алда бізге қажет болады.Себебі алдағы жүргізетін есептеулерде біз аурудың өршуінің бастапқы кезеңдерін яғни содан шыққан сандарымызды аламыз.

Медицинадағы Байес теоремасының рөлі.

Медициналық білімнің сенімділіктен гөрі ықтималдыққа негізделгені белгілі. Ықтималдылық туралы ойлау диагностикалық үдерісте, клиникалық болжамды анықтауда аса маңызды, тіпті қиын жағдайларды емдеуде де медициналық оқу бағдарламасында бұл туралы іс жүзінде ештеңе оқытылмағаны таң қалдырады. Диагностикалық логиканың сандық

аспектілерін немесе нақтырақ айтқанда ықтималдық ойлауды және Байес теоремасын жақсырақ түсіну үшін шартты ықтималдық анықтамасына негізделген болып табылады.

Ықтималдық ойлау дәрігерлердің басқа мамандармен салыстыруға келмейтін дәрежеде белгісіздікпен күресу фактісіне негізделген. Мысалы, науқаста өкпе эмболиясы болуы мүмкін деп айтқан кезде ғана, бұл белгісіздікті өлшеу әдісі болады; біреу 30%, екіншісі 90% ықтималдылық болуы мүмкін деп айтса, ол жағдайда нақты болуы үшін Байес теоремасы қолданылады. Бұл белгісіздік кезінде дәрігер онымен күресу үшін бірнеше рет зертханалық зерттеулерге сүйенеді, олар оны өзгертеді, бірақ оны жоймайды. Бұл сынақтардың жүргізілуі кезінде ықтималдық интерпретациясын табу үшін тәжірибелі дәрігер жүргізеді. Байес формуласы ықтималдықтарды көбейту теоремасы мен толық ықтималдықтар формуласының салдары болып табылады.

Формула:

P(A\B)=($P(A$\B)$*P(A)$)/($P(B)$)

P(A) – априорлы ықималдық А гипотезасы бойынша

P(A\B) – В шарты орындалғандағы А гипотезасы ықтималдығы (апостериорлы ықтималдық)

P(B) – В гипотезасының толық орындалу ықтималдығы

Байес формуласы әртүрлі медициналық жұмыстарда кеңінен қолданылады, біздің жағдайда адамның ауру жұқтыру ықтималдығы мен шарықтау шегін табуда қолдандық. Коронавирус індетінің Қостанай облысындағы таралуының алғашқы 4 ай аралығында ауру жұқтырған адамдар саны апиорлы ықтималдық ретінде алдық. Оған шартты ықтималдық ретінде коронавирусқа арнайы тапсыратын тест дәлдігін 98 пайызбен алдық (медициналық теория бойынша тесттерде ауытқулар болады). Ықтималдықтардың өзгерісінен есептің шешімі де өзгереді, демек шарттың дұрыс қойылуы жөн. Есептеу барысында апостериорлы ықтималдық априорлы ықтималдықтан 9 пайызға үлкен екенін көреміз, оны ауру жұқтырудың шарықтау шегі деп алуға болады. Апостериорлы ықтималдық үшін ауру жұқтырмаған бірақ тест нәтижесі оң шығуы маңызды екенін көреміз.

Белгі	Априорлы ықтималдық	Шартты ықтималдық	Ықтималдықтар туындысы	Апостериорлы ықтималдық
Ауру жұқтырған адамдар	0,005	0,98	0,0049	0,0469
Ауру жұқтырмаған адамдар	0,995	0,1	0,0995	0,9531
Қосынды	1		0,1044	1

Екінші әдіс.

Байес формуласы себеп және салдарды реттеуде қолданылады, нақты орындалған жағдайға әсер еткен себептің салдарынан ықтималдығының өзгеруін көрсетеді.

Нақты бір адам КОВИД-19-ға тест тапсырды және оң нәтижесін көрсетті. Тест дәлдігі 98% -бен берілсін (демек тексерілген ауырмайтын 2% адамда оң нәтижені көрсетеді). Априорлы ықтималдық 0,5%.

P(жұқтырмаған\тест+)=(P(тест+\жұқтырған)∗P(жұқтырған))/(P(тест+\жұқтырған)∗P(жұқтырған)+P(тест+\жұқтырмаған)∗P(жұқтырмаған))

=(0,98∗0,005)/(0,98∗0,005+0,02∗0,995)≈0,198≈19,8%.

Байес формуласын қолдана отырып болжаулар жүргізуге болады. Алғашқы ықтималдықтар мен шартты ықтималдықтар арқылы кейінгі ықтималдық мәнін болжау үшін негізделген.

Біздің жағдайда нақты аралықта тест тапсырып, нәтижесі оң шыққан ауырмайтын адамда 20 пайызға дейін аурудың жұғу ықтималдығы болатыны көрініп тұр. Берілген шама априорлы ықтималдығы мен қойылған шартты ықтималдығы ауытқуларынан өзгеріске ұшырайды.

Осы шама арқылы тәуекелдің алдын алу шаралары қолданысқа еңгізіледі, болжаулар жүргізіледі.

Көптеген салаларда математикалық тілі болады, математикалық тіл ең нақты әрі пайдалану аймағы үлкен деген тұжырым осыдан шыққан. Кез-келген жағдаяттар мен әлеуметтік мәселелерді сандар арқылы өрнектеуге болады, оның шешімін табу барысында, тәуекел бағасын қарастыруында шарттарды дұрыс қойып, есептеу жүйесін қолданса сандар дұрыс шығады, тек осы сандардың арғы жағынан қарай алу керек. Шешімін табу барысында көптеген тұжырымдар мен заңдылықтар ашылуы мүмкін.

Бұл есептеулер қазіргі таңда өте маңызды рөл атқарып, медицинада басқа да ауруларға қолданылып жүр. Жобаның мақсаты да осы болатын, яғни статистикалық әдіс бойынша қазіргі өзекті мәселе ковид-19 вирусын математикалық тілде зерттеу.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі Санитариялық-эпидемиологиялық бақылау комитетінің Қостанай облысы бойынша санитарлық-эпидемиологиялық бақылау департаменті» республикалық мемлекеттік мекемесінен алынған мәліметтер [7-10 б.]

2. Димитрова, Людмила Кузьманова. Артериялық гипертензияның дифференциалды диагностикасында Байес желісін қолдану [12-14 б.]

3. Слозовиц П, Патил Р, Шварц В.Б. Медициналық диагностикадағы жасанды интеллект. [10-11 б.]

4. Энн Интерн Мед 1988; 108:80-7. Паукер С.Г. клиникалық шешім қабылдау. [11-12 б.]

5. Филадельфия: В.Б. Сондерс, 1992: 68-73. Браунвальд Е. Клиникалық медицинаға кіріспе. [11-12 б.]

6. Гаррисонның ішкі аурулардың принциптері мен тәжірибесі. Нью-Йорк: МакГроу-Хилл, 1987 [10-11 б.]

7. http: //kazmedic. kz/ Эпидемиология. С. Ә. Әміреев, Ж. Т. Темірбеков, 2000 ж [10-14 б.]

8. http: //webcache. googleusercontent. com/ Выборочный метод и статистическое оценивание. Михок Г., Урсяев В. , 1982 [12-16 б.]

9. Интернет желісі,Википедия

ӘОЖ 534.6

АКУСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЗЕРТТЕУ ҮШІН СТЕНД

Торанова Ж.Б. – 4 курс,5В060400 – Физика, бакалавр 2018-2022 жж, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ инженерлік – техникалық институт.

Мартынюк Ю.П. - аға. А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ инженерлік-техникалық институтының математика және физика кафедрасының оқытушысы

Мақалада акустикалық жүйе, акустикалық жүйелердің параметрлері туралы түсінік қарастырылады, оқу процесіне енгізілуі болатын акустикалық жүйелердің параметрлерін зерттеуге арналған қондырғының құрылысы ұсынылады, ұсынылған қондырғының көмегімен алынған амплитудалық-жиілік сипаттамаларының мысалдары келтірілген және оларды талқылау келтірілген.

Түйінді сөздер: акустикалық жүйелер, динамик, жиілік реакциясының параметрлері, динамикалық бас, акустикалық құрылыс, микрофон.

Акустикалық жүйелер тұрмыстық электроника құрылғыларының ең маңызды түрлерінің бірі болып табылады. Олар дыбыс шығаруды қамтамасыз ететін барлық тұрмыстық электроника құрылғыларында бар: теледидарлар, смартфондар, магнитофондар, компьютерлер, динамиктер. Бөлек акустикалық жүйелер де шығарылады, олардың екеуі де белсенді – құрамында дыбыс жиілігін күшейткіші бар және сыртқы күшейткішті қосуды қажет ететін пассивті. Құлаққаптарды (құлаққаптар) динамикалық жүйелер ретінде де қарастыруға болады.

Тұрмыстық жабдықтарды жобалауға қойылатын заманауи талаптар көбінесе акустикалық жүйелерді жобалауға қарама-қайшы талаптарды қояды (мысалы, құрылғының шағын өлшемдері және төмен жиіліктерді тиімді жаңғырту мүмкіндігі), бұл олардың есебі мен құрылысын қиындатады. Сондай-ақ соңғы уақытта әртүрлі мақсаттарға арналған акустикалық жүйелердің шағын көлемдегі өндірісі кең таралған - жеке пайдалану үшін де, автомобиль көлігінде пайдалануға арналған.

Осының бәрі акустикалық жүйелерді жобалауға қатысты мәселелерді зерттеу біздің заманымызда өте өзекті екендігін көрсетеді. Сондай-ақ, физиканың бір саласы ретінде акустика ғылым мен техниканың әртүрлі салаларында белсенді түрде қолданылғанымен, көбінесе, негізінен теориялық тұрғыдан мектептерде және жоғары оқу орындарында толық зерттелмейтінін атап өткен жөн.

Акустикалық жүйе - дыбысты қайта шығару үшін айнымалы электр тоғының энергиясын акустикалық толқындардың энергиясына түрлендіруге арналған арнайы жабдықтың жиынтығы [1]

Акустикалық жүйенің негізгі бөліктері динамикалық бастар мен акустиканың құрылысы болып табылады. Динамикалық бастар электр сигналдарын акустикалық түрлендірудің негізгі функциясын орындайды. Әдетте, динамикалық бастың жұмысы бастың жұмысына қатысатын ауаның көлеміне байланысты тиімсіз болып шығады, бұл төмен жиілікті сигналдарды шығарудың нашарлауына әкеледі, өйткені бұл жиіліктерде толқын ұзындығы динамикалық бастың сызықтық өлшемдерінен әлдеқайда үлкен. Сондықтан динамикалық бастар арнайы пішін мен өлшемді жағдайда акустикалық құрылысында орнатылады, оның негізгі мақсаты динамикалық бастардың акустикалық кедергісін және қажетті жиілік диапазонында қоршаған ортаны сәйкестендіру болып табылады.

Акустикалық жүйелер әртүрлі акустикалық құрылыстарда болады:[2. https://texnogu.ru/elektronika/media/osnovnye-ponyatiya-ob-akusticheskih-sistemah-chast-pervaya.html]

*Ашық акустикалық құрылыс*_немесе *акустикалық экран*–мұнда диффузордың екі жағының сәулеленуіне ештеңе кедергі болмайды. Бұл жай ғана тірекке немесе кронштейнге

орнатылған динамикалық басы немесе акустикалық экранға орнатылған басы болуы мүмкін, ол өз кезегінде тегіс, қисық және шағын бүйір қабырғалары болуы мүмкін.

Ашық акустикалық жүйелердің басты артықшылығы – ешқандай акустикалық параметрлерді нашарлатпайды, мысалы, пайдаланылған бастың резонанстық жиілігі жоғарыламайды, сапасы өзгермейді, барлық басқа құрылыстарға қарағанда тербелістердің динамикасы нашарламайды. Тағы бір артықшылығы - түрлендіргіштің (динамиктің) екі жағы бірдей жағдайда, қайта шығару симметриялы болуын қамтамасыз етеді.

Ашық акустикалық құрылысының басқаларға қарағанда кез келген сөзсіз артықшылығы бар, өйткені ол бүйірлік, үстіңгі, астыңғы және әсіресе артқы қабырғалардың жақын орналасқан ішкі беттерінен шағылысуын толығымен жоққа шығарады, бұл ашық акустикалық құрылыста белгілі себептермен жоқ. Сондай-ақ, акустикалық жүйелердің барлық түрлерінде белгілі бір дәрежеде жабық корпустары бар корпустық резонанстар мүлдем жоқ.

Негізгі артықшылығы - диффузордың артқы және алдыңғы бөліктері жүктелетін шексіз көлем, сәйкесінше қысудың толық болмауы және тиісінше қозғалатын жүйенің қосымша қисаюы және тежелуі, тербелмелі жүйенің қаттылығының жоғарылауыжәне соған байланысты бұрмаланулар.

Сәулелендіргіш экранның ортасына қатысты ауыстырылуы керек, бұл жағдайда жүйенің жиілік реакциясы акустикалық қысқа тұйықталуға байланысты шыңы мен төмендеуі болмайды. сәйкес, қысудың толық болмауы және сәйкесінше, қозғалатын жүйенің қосымша қисаюы және тежелуі, тербеліс жүйесінің қаттылығының жоғарылауы және соған байланысты бұрмаланулар.

Жабық қорап -диффузордың артқы жағындағы сәулелендіргіш корпустың ішінде толығымен жабылады. Оның артықшылығы есептеу мен өндірудің қарапайымдылығында (студенттер үшін), жақсы диффузорды демпферлікте және инфра-төмен жиіліктерде шамадан тыс жүктемеден қорғауда. Дегенмен, корпустағы ауаның икемділігі қозғалатын жылжымалы жүйенің икемділігін қосады және қазіргі заманғы акустиканың өлшемдеріне қойылатын қатаң талаптарды ескере отырып, төменгі жұмыс жиілігін күрт арттырады. Қалың катушкалар мен үлкен магнитпен біріктірілген жұмсақ көлемді қолдану жылдам, динамикалық бассты алуға мүмкіндік береді, бірақ динамиктің сапасы төмен болған кезде ғана.

Трансмиссиялық желі және лабиринт - тұрақты немесе айнымалы көлденең қимасы бар, дыбыс жұтқышпен толтырылған немесе басқа жолмен оралған құбырды білдіреді. Бұл тәсілдің мағынасы лабиринттің немесе электр беру желісінің ұзындығын құрылымның шығатын жеріндегі ауа диффузордың қозғалыстарымен фаза бойынша қозғалатындай жиілікке реттеу болып табылады.

Фазоинвертор- саңылауы бар қорап, акустикалық құрылытың ең кең таралған түрі, оның артықшылығы салыстырмалы түрде аз көлемдегі салыстырмалы түрде төменгі жиілігіне қол жеткізу мүмкіндігі болып табылады.

Саңылау немесе фазоинвертор түтігін пайдалану диффузордың артқы жағынан сәулеленуді пайдалануға мүмкіндік береді, ол корпустағы ауаның тербелісін тудыра отырып, фазоинвертор түтігіндегі ауаның ауытқуын тудырады. Сонымен қатар, фазоинвертордағы ауа диффузордың алдыңғы жағымен және артқы жағынан фазаға қарсы ауытқиды, бұл фазоинвертордың баптау жиілігінде диффузордың тербеліс амплитудасын едәуір төмендетедіфазоинверторды есептеу кезінде фазалық инвертордың саңылауының көлденең қимасы диффузор аймағының кемінде үштен бірі болуы керек екенін ескеру қажет, әйтпесе екеуінде де кемшіліктері бар жабық корап және фазоинвертор арасындағы аралық нұсқа

алынады, сонымен қатар кішкентай бөліктің тесігінде ауа тез қозғалады және қажетсіз дыбыстар шығады.

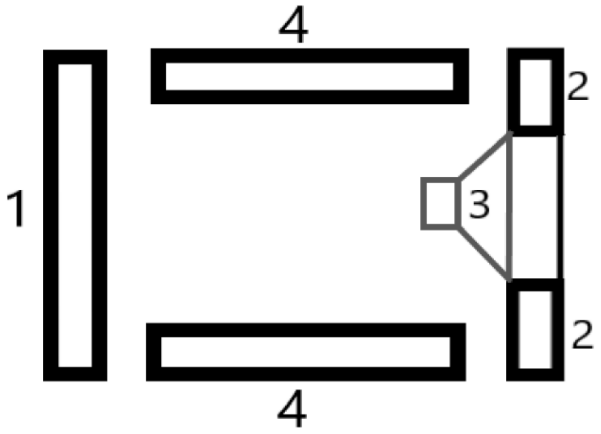
Тағы бір қоңыраулар фазалық түрлендіргіштердің тесіктерінің бұрыштық өтуінде қалыптасады, сондықтан бөлшектердің тегіс түйісуі бар және жақын орналасқан шағылысатын беттері жоқ құрылымдарды дамыту қажет. Диффузор аймағының бестен бір бөлігінен аз ауданы бар фазалық түрлендіргіш саңылауды пайдаланудан бас тартқан дұрыс.

Пассивті сәулелендіргіш - фазоинвертордың бір түрі, мұнда түтіктегі ауа массасының орнына пассивті түрлендіргіштің массасы тербеледі. Пассивті түрлендіргіштің классикалық фазоинверторға тән кемшіліктері жоқ сияқты көрінуі мүмкін, ал егер ауа массасын өзгерту мүмкін болмаса, массасын кең ауқымда өзгертуге болады. Бір нәрсені өзгерте аламыз, бірақ ауамен салыстырғанда әлдеқайда ауыр бағытта ғана, бұл кешіктірілген, баяу және күңгірт бассты тудырады. Сондықтан пассивті сәулелендіргіш өте кең таралған емес, себебі олар фазоинверторларға қарағанда ерекше артықшылықтарға ие емес.

Рупорлы сәулелендіргіш төмен жиілікті құрылыс үшін олардың үлкен өлшеміне байланысты өте сирек қолданылады. Бір жағынан, өлшемдері үлкен емес және жоғары жиілік диапазонында рупордың ПӘК-і бойынша теңдесі жоқ, дегенмен бұл үшін сізге түрлі-түсті рупорлық дыбыс төлеуге тура келеді. Негізінен, рупорлар кәсіби жүйелерде максималды қайтарымға қол жеткізу үшін қолданылады, көбінесе дыбыс сапасына зиян келтіреді. Пластикалық рупорлардың дыбысы әсіресе нашар, олар жұқа болғандықтан, бөлімнің жиілігі неғұрлым төмен болса және сәйкесінше жылжымалы жүйенің ығысу амплитудасы соғұрлым жоғары болады. Hi-Fi тұрмыстық жүйелерінде дыбыс деңгейінің айтарлықтай нашарлауына байланысты жоғары жиілікті динамиктер үшін де қолданылмайды.

Акустикалық дизайн түрі акустикалық жүйенің өлшемдеріне, салмағына және сипаттамаларына қойылатын талаптарға байланысты, сондай-ақ пайдаланылатын динамикалық бастардың параметрлеріне байланысты таңдалады. Әзірленген стендтің негізгі мақсаты – студенттерге акустикалық жүйе параметрлерінің сигнал жиілігіне және акустикалық құрылыс түріне тәуелділігін қадағалауға мүмкіндік беру.

Әзірленген стендтің негізгі бөлігі алынбалы қақпағы және артқы қабырғасы бар жабық акустикалық жүйе болып табылады, оның сызбасы 1-суретте көрсетілген.

Сурет 1- Акустикалық жүйе

1-артқы қақпақ
2-алдыңғы қақпақ
3-динамикалық басы
4-корпустары

Жүйе жиналмалы болғандықтан, акустикалық құрылысының келесі түрлерін жүзеге асыруға болады.

- Құрылыссызжалғыздинамикалық бас
- Акустикалық экран
- «Ашық» қорап
- Жабыққорап
- Дыбыс жұтқышы бар «Ашық» қорап
- Дыбыс жұтқышы бар жабық қорап

Дыбыс жұткышпен жұмыс істеу үшін динамиктің корпусы қағаз -мақтамен толтырылады.

Акустикалық жүйелердің негізгі параметрлеріне мыналар жатады:

- Жолдар саны;
- Қуат;
- Амплитудалық-жиіліксипаттамасы (АЖС);
- Сезімталдық;
- Номиналды кедергі (импеданс).
- Бағыттылық диаграммасы

АЖС – дыбыс тербелістерінің амплитудасының (акустикалық жүйенің сезімталдығы) жиілікке тәуелділігін көрсететін график. Бұл параметр жиілік диапазонынан гөрі дыбыс сапасын көрсетеді. Графикке қарап, акустикалық жүйе қандай жиіліктерде жақсы дыбыс шығаратынын және дыбыстың әлдеқайда тыныш болатынын немесе жағымсыз дыбыстар пайда болатынын айтуға болады.

Қондырғы таратушы және қабылдаушы бөліктерден тұрады. Таратушы бөліктің құрылымдық схемасы 2-суретте көрсетілген.

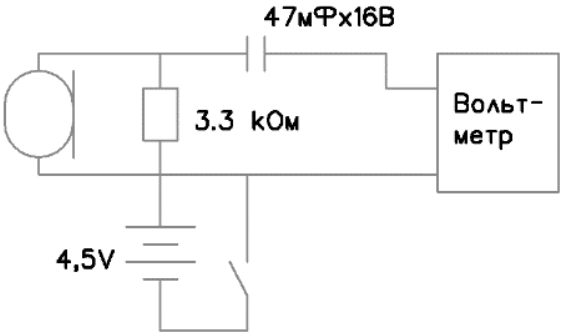

Сурет 2 -Таратушы бөлігі

Ол дыбыс жиілігі генераторынан, төмен жиілікті күшейткіштен, түймелік қосқыштан, жүктеме резисторынан және динамикалық бастан тұрады. Генератор синусоидалы сигналдың көзі ретінде қызмет етеді, оның жиілігі 20 Гц-20 кГц диапазонында реттеледі. Төмен жиілікті күшейткіш генератор шығаратын сигналдың қуатын арттыруға арналған. Бұл орнатудың айрықша ерекшелігі - өлшеу кезінде дыбысты уақытша қосу үшін түймелі қосқышты пайдалану. Бұл тұрақты қатты дыбыстың орнату операторына теріс әсерін

болдырмауға мүмкіндік береді. Бұл кезде түйме басылмаса, динамикалық бастың орнына күшейткішке жүктеме резисторы қосылады.

Орнатудың қабылдау бөлігі 3-суретте көрсетілген

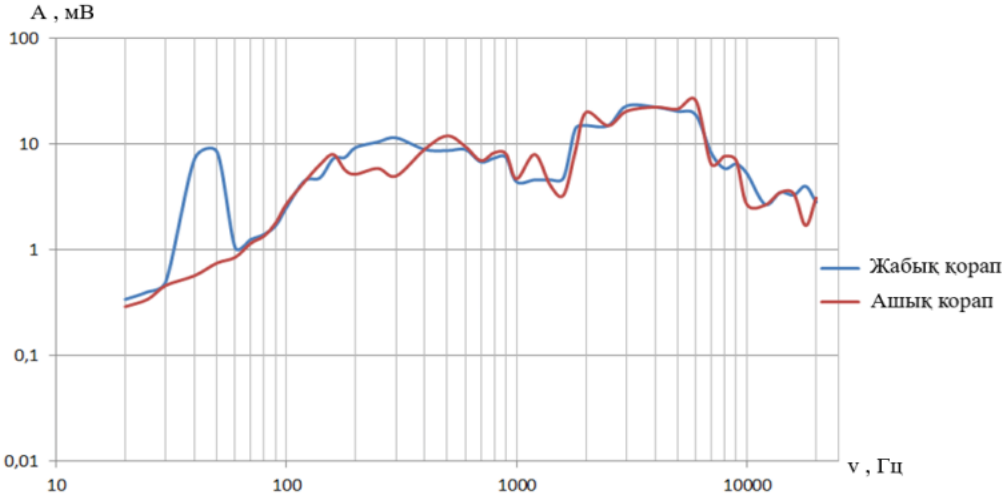

Сурет 3 – Қабылдауыш бөлігі

Ол акустикалық тербелістерді электрлік сигналға, қуат тізбектеріне және вольтметрге түрлендіретін электреттік микрофоннан тұрады. Микрофон экрандалған корпуста орналасқан және вольтметрге екі сымды экрандалған кабель арқылы қосылады, бұл кедергілерден мүмкіндігінше құтылуға мүмкіндік береді. Дәл осы мақсатта микрофон желілік қуат көзінен емес, гальваникалық элементтердің батареясынан қуат алады.

Ұсынылған қондырғының көмегімен 1-суретте көрсетілген акустикалық жүйенің жиілік реакциясы акустикалық құрылысының екі түрімен алынды: жабық қорап және ашық артқы қабырғасы бар қорап. Бұл сипаттамалар 4-суретте көрсетілген. Сипаттамалар нүктелер арқылы салынған.

Алдымен генераторда қажетті жиілік орнатылды, содан кейін қондырғының таратқыш бөлігіндегі түйменің көмегімен дыбыс қысқа уақытқа қосылды, бұл кезде қабылдау бөлігінің вольтметрінің көрсеткіштері жазылды.Генератордың жиілігі квазилогарифмдік шкала бойынша өзгерді. 4-суретте көрсетілген графиктерден көрініп тұрғандай, динамик жүйесінің жиілік реакциясы шын мәнінде оның акустикалық құоылысына байланысты. Сонымен, «Жабық қорап» нұсқасында 40-50 Гц жиілікте қосымша резонанс және 500-600 Гц аймағында жиілік реакциясының аздап жоғарылауы көрінеді.

Сурет 4 – Эксперименттік акустикалық жүйенің жиілік реакциясы

Акустикалық жүйелердің сипаттамаларын зерттеу үшін ұсынылған қондырғыны «Тұрмыстық электроника» және «Механика» пәндері бойынша зертханалық жұмыстарға, сондай-ақ акустикалық жүйелерді әзірлеуде пайдалануға болады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1.https://zen.yandex.ru/media/globalaudio/akusticheskaia-sistema-obscie-poniatiia-i-naibolee-chasto-zadavaemye-voprosy-5c11e24d28e82600aa2ca776

2.https://texnogu.ru/elektronika/media/osnovnye-ponyatiya-ob-akusticheskih-sistemah-chast-pervaya.html

3.http://www.aie.sp.ru/Text_SpeakerBox.html

4. Драчев, Қ.А. Автоматты басқаруға арналған тақырыпты өлшеу өлшемдер / Қ.А Драчев, В.И. Римдіктер, В.В. Саввченько // Салмақ tn.ik. Тыныш o go yniversitet. – 2017. – No1(44). - FROM. 1-3-2.

5. Драчев, Қ.А. a kys tiches k ih p a ra mtrov is p o lzova n em rad io им-р u ды өлшеу лса / Қ.А Драчев, В.И. Римлян д // Өлшеу техникасы. – 2 01 7. -No 6. -С. 60-64.4

6. Блохинцев Д.И. Акустика неоднородной и движущейся среды. М., 1981

7.Смарышев М.Д. // Акуст. журн. 2005 51, № 3 С. 357

8.Клячкин В.И. // Акуст. журн. 2004 50, № 4 С. 516

9. Драчёв, К.А. Автоматизированная измерительная система для проведения акустических измерений / К.А. Драчёв, В.И. Римлянд, В.В. Савченко // Вестник Тихоокеанского государственного университета. –2017. –No1(44). –С. 13-20.

УДК 621.762-03: 621.762.4; 621.762.5; 621.762.82

АДДИТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

Петрусенко В.Е., студент 3 курса, образовательной программы 6В07103-Технологические машины и оборудование, Инженерно-технического института имени А. Айтмухамбетова, КРУ имени А. Байтурсынова, г. Костанай.

Епифанова С.В., ст. преподаватель кафедры машиностроения, КРУ имени А. Байтурсынова.

Рахимова Д.Б., ст. преподаватель кафедры машиностроения, КРУ имени А. Байтурсынова.

В данной статье рассмотрены основные заблуждения изготовления металлических изделий методами аддитивных технологий. Приведены преимущества и недостатки АТ. Рассмотрены параметры, определяющие качество поверхности, исходные материалы (порошки), а также перспективы развития АТ.

В промышленном производстве, особенно в высокотехнологичных наукоемких отраслях, таких как машиностроение, радиоэлектроника, автомобилестроение, наряду с традиционными технологиями, все больше находят применение ультрасовременные способы формирования деталей. Аддитивные технологии (АТ) предполагают изготовление физического объекта методом послойного нанесения материала, в отличие от традиционных методов формирования детали, за счёт удаления материала из массива заготовки.

3D-печать металлическими порошками сделала стремительный рывок в развитии за последние десять лет. При этом с развитием отрасли появилось множество заблуждений, таких как:

-Аддитивное производство заменит традиционное производство

-Технологии 3D-печати металлом аналогичны

-Нулевое подготовительное время

-Аддитивные технологии позволяют удешевить производство

-Компактное производство, которое легко перемещать.

При рассмотрении данных утверждений более тщательно, почти все они не выдерживают критики.

Аддитивное производство подходит для создания сложных изделий, которые невозможно сделать традиционным способом. Повышение сложности не добавляет значительных затрат на моделирование детали на станке. Но это высказывание не учитывает дополнительного времени на разработку или последующую обработку.

Изготавливать изделия простой геометрии, как мы видим на рисунке 1, на металлическом 3D-принтере нерентабельно. Это не означает, что они не могут быть сделаны с использованием АТ. Могут, но дешевле изготавливать традиционно. Металлические принтеры созданы для решения куда более сложных задач. [1]

Рисунок 1 – Процесс формирования детали методом АТ

Один из самых больших заблуждений об АТ: большинство металлических 3D-принтеров производят детали с минимальными припусками. На самом деле, детали, требующие высокой точности, подвергаются механической обработке или постобработке другим способом. Большинство задач по предварительной и последующей обработке не автоматизировано, требует знаний и навыков оператора.

При подготовке модели оператор должен решить, как лучше всего расположить детали, где какие типы опорных конструкций и анкеров использовать (рисунок 2). Кроме того, он должен определить наилучшие рабочие параметры станка, чтобы оптимально расплавлять металл и успешно регулировать качество продукции. Но для получения хорошего результата может потребоваться несколько суток последующей обработки.

В традиционном производстве соотношение закупленного и использованного материала может быть больше, чем 9:1, так как 90% дорогих сплавов может оказаться в стружке на полу цеха. Цена металлического порошка для АТ, может в несколько раз превышать стоимость обычных металлических заготовок. Кроме того, при проведении сравнений такого рода в общую стоимость материалов следует включить специальные инертные газы, материалы для других процессов, а также стоимость электроэнергии – как для аддитивного построения, так и для последующих операций.

Большая часть технического проектирования связана с выбором материала. Можно подобрать материал и технологию печати, чтобы получить наилучший результат. Для реализации необходимо иметь исходные материалы (порошки), с жестко заданными характеристиками [2, с. 116]:

1. Для обеспечения ровного распределения слоя, целесообразно использовать порошки сферической формы;
2. Распределение размера частиц порошка – это индекс, определяющий, какой размер частиц присутствует и в какой пропорции, относительно общего количества полученного порошка (требуемый размер обычно в пределах 20-40, 40-60 мкм);
3. Высокая степень химической очистки металла порошка от примесей и окислов;
4. Высокая однородность состава порошка.

Таким образом, для развития аддитивных технологий ключевой проблемой является создание исходных материалов. Поскольку от качества порошка, в первую очередь, зависит качество получаемых деталей.

Меньшие потери и повторное использование материала возможны, но остается совокупность отходов в виде отсеянных частиц порошка и удаляемых опорных структур, а также потерь, вызванных ограниченностью жизненного цикла приспособлений (например, плит, на которых ведется построение).

Сегодня материалы для систем АТ на основе экструзии доступны на рынке, так что проникновение процесса metal АТ на дешевый рынок настольных компьютеров – лишь вопрос времени. Тем не менее, между настольными 3D-принтерами и высокотехнологичными системами аддитивного производства будет сохраняться большой разрыв в качестве и скорости.

В любом случае, это не должно истолковываться как обесценивание настольных 3D-принтеров. Наоборот, настольные 3D-принтеры – невероятно ценные инструменты для генерации идей, для моделирования по прототипу.

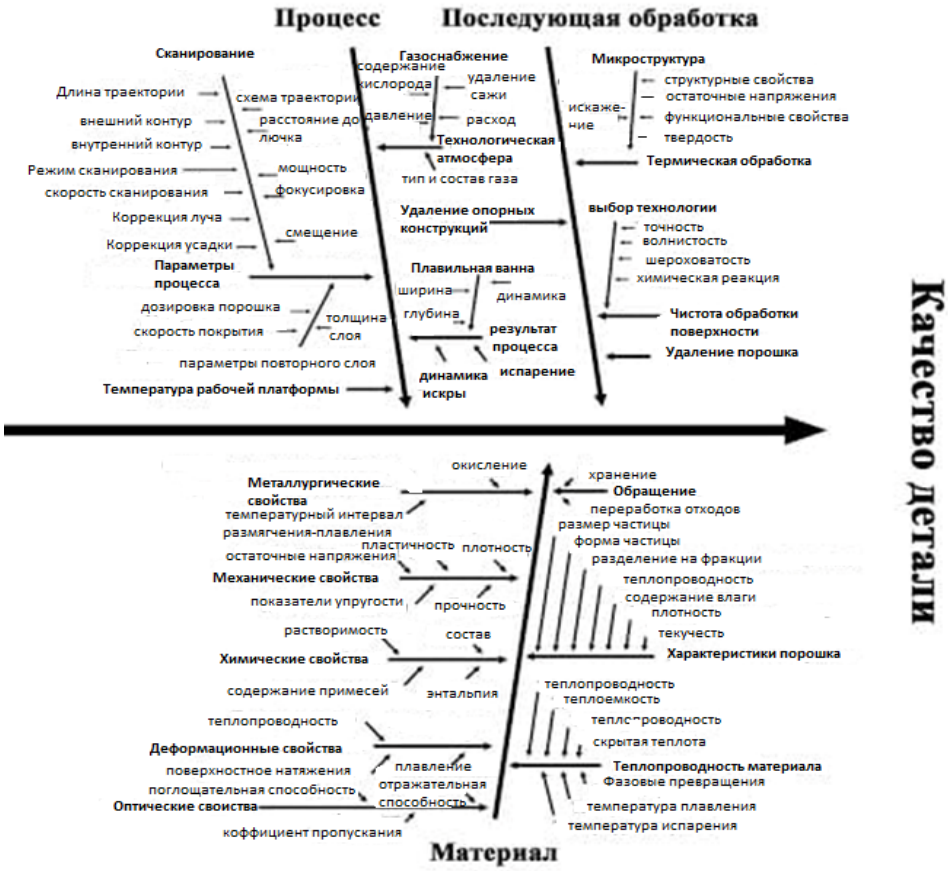

Рисунок 2 – Подготовка модели

Сформировались 4 основных направления изготовления металлических изделий методами аддитивных технологий [2, с. 30]:

1. Селективное лазерное сплавление или SLM-метод (SelectiveLaserMelting): При селективном лазерном сплавлении сначала формируют базовый слой, например, насыпают на рабочую платформу порошок, который разравнивают с помощью ролика или «ножа», создавая таким образом ровный слой материала определенной толщины; затем выборочно (селективно) обрабатывают порошок в сформированном слое лазером или иным способом, скрепляя частички порошка (сплавляя или склеивая) в соответствии с заданным сечением исходной трехмерной компьютерной модели. Затем платформа опускается на 20–100 мкм, и так слой за слоем, после нескольких тысяч повторяющихся циклов формируется деталь.

2. Электронное лучевое сплавление или EBM-метод (ElectronBeamMelting):

Данный метод основан на воздействии высокомощного электронного луча, который вырабатывает энергию, необходимую для высокой температуры плавления и высокой производительности. Электронный луч управляется электромагнитной катушкой, осуществляющий чрезвычайно быстрый и точный контроль луча. Сплавление изделия происходит под вакуумом (давление $1 \cdot 10^{-5}$mbar), при высокой температуре, что способствует разряжению компонентов сплавляемого изделия. В результате, изделия, полученные EBM-методом практически не имеют остаточных напряжений и имеют структуру без мартенсита.

3. 3D-печать (3Dprinting).

Создание изделия методом 3D-печати осуществляется в 2 этапа:

Первый этап: осуществляется подача порошка и формирование порошкового слоя на платформе построения, и дальнейшее его сцепление путем подачи связующего вещества через форсунку принтера. Операция повторяется, пока изделие полностью не будет напечатано. Затем, готовое изделие необходимо аккуратно убрать с платформы построения, для дальнейшей обработки, так как это «зеленая» стадия печати. Второй этап: происходит затвердевание металлического изделия в процессе спекания.

4. Прямое лазерное сплавление (DirectEnergyDeposition):

В отличие от первого метода, здесь не формируется порошковый слой, а происходит соосная подача порошка и энергии луча лазера, т.е. материал подается непосредственно в заданное место, куда одновременно подводится энергия и идет процесс формирования детали. Процесс подобен тому, как сварщик вводит материал (электрода) в то место, где за счет электрической дуги формируется зона расплава.

Аддитивное производство, по мере расширения его внедрения, продолжит эволюционировать. Тем не менее, многие из нынешних основных производственных технологий сохранят свое место. АТ во многих своих формах станет новым мощным инструментом в производственном наборе. На рабочий стол подаются новые АТ-процессы и материалы, вызывающие живой интерес, демонстрируются крупные и сложные объекты метрового масштаба для тяжелой промышленности.

Список использованных источников:

1. https://i3d.ru/blog/brend-3d-printery-materialy/farsoon/10-zabluzhdeniy-o-3d-pechati-metallom/ (дата обращения 14.03.2022).

2. Зленко М. А., и др. Аддитивные технологии в машиностроении [Текст]: монография. / Зленко М. А., Попович А. А., Мутылина И. Н – СПб.: Изд-во Политехнического ун-та, – 2013. – 222 С.

УДК 004.85

Эффективность технологии фриланса

Хамзин С.Р., 4 курс 5В070400 – Вычислительная техника и программное обеспечение, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова.

Иванова И.В., доцент, к.п.н., кафедра программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова

Жусупова А.К., м.т.н., старший преподаватель кафедры программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова

Статья содержит материал про содержание и разбор новой технологии фриланс. Презентована эффективность этой технологии, рубежи реализации данной технологии, превосходства, а также недостатки.

Для успешного поиска заказов нужно соблюдение некоторых условий. Во-первых, надлежит предоставлять как можно побольше инициативности и постоянства в черте и численности производимых заказов. Во-вторых, демонстрация уже выполненных заказов. В-третьих, применение особенных ресурсов.

Фрилансер(с англ.)-свободный работник.

Автор	Определение
Д.Стребков, А.Шевчук	Фрилансеры – это самостоятельная категория работников в структуре современной занятости, которая включена в реализацию ключевых для постиндустриального общества функций по производству и обработке информации.
Д.Стребков, А.Шевчук	Фрилансер – независимый профессионал высокой квалификации, который не состоит в штате организации и не включен в традиционные трудовые отношения, а самостоятельно реализует свои услуги на рынке различным клиентам, не являясь субподрядчиком единственного заказчика.[
М.И. Гурова	Фриланс – вид самозанятости, ориентированный на фактическое выполнение работы, а не на его качество, чаще всего выполняемый удаленно, без оформления официальных трудовых отношений.
В.С. Харченко	Фрилансер – это работник, организующий срочные трудовые отношения с работодателем удаленно и зачастую посредством интернета.
А.Н. Сорокина	Фриланс – форма организации трудовой или гражданско – правовой деятельности, позволяющая работнику или индивидуальному предпринимателю выполнять свои обязанности удаленно, то есть вне места расположения работодателя или заказчика, применяя в процессе осуществления трудовых или гражданско правовых функций современные информационные и коммуникационные средства связи.
В. Игнаткина	Фрилансер - частнопрактикующий специалист, самостоятельно производящий какой-либо товар или оказывающий какую - либо услугу, как правило, нескольким заказчикам.
Т.А. Избиенова и А.А. Целищев	Фрилансер - работник, не имеющий формально работодателя. Фрилансер сам выбирает бизнес - партнеров и клиентов. Он сам себе начальник, и подчиненный в одном лице.

Рисунок 1 - Термин фриланс под определение разных авторов.

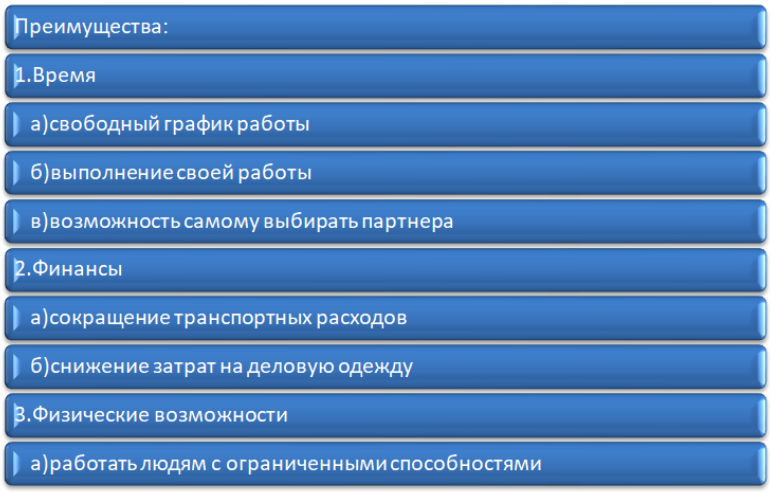

Рисунок 2 – Преимущества работы фрилансером.

Ознакомимся с каждым из этих преимуществ поближе.

1.Время.

Человек, который хочет добиваться своих поставленных целей должен разумно распределять и управлять временем. Удаленная работа способствует экономии времени, т.к. не тратится время на второстепенные дела, на выполнение поручении, и никак не связанных с работой. Обычно больше половины времени тратится в никуда, то есть на достижение иных целей корпорации. Также он сам выбирает работодателя, не тратя времени на знакомство и построение отношении с коллегами. А фриланс подразумевает под собой работать с любой точки мира онлайн.

2.Финансы.

Фрилансер работает в основном с дому или удобную для него точку мира, соответственно не тратя денег на транспортные расходы. Такому работнику не надо покупать одежду на работу. Также сэкономить на аренде рабочего места.

3.Физические возможности.

Для человека с ограниченными физическими потенциалами фриланс-настоящая возможность отыскать благородную занятие с неплохим заработком. Организации, привлекающие на работу таковых людей, приобретают статус социально-ответственных фирм и значительно поднимают свою репутацию в обществе.

Состояние фриланса в Казахстане

Ныне фриланс в Казахстане для многих людей стал манерой жизни: консультанты, программисты, копирайтеры, дизайнеры, фотографы и иные представители практических специальностей сумели определить себя на удаленной работе, не требующей привязки к графику.

На две тысячи двадцатый год в Казахстане зарегистрировано более полтора миллиона фрилансеров. Ситуация в стране сыграла большую роль работать именно фрилансерами, не выходя из дома.

Нужда на обслуживание работников, избравших фриланс в Казахстане, ныне невелик: лишь пятая доля наших нанимателей готова помогать таким специалистами, однако российские и западные фирмы энергично употребляют казахстанский умственный капитал.

К сожалению, для самих вольнолюбивых профессионалов, при всех ведаемых плюсах фриланса в Казахстане, имеется и значимые минусы: чаще всего, фрилансеры лишены некоторых общественных гарантий – отпуска, выходных и праздничных, и могут намереваться только на собственные силы.

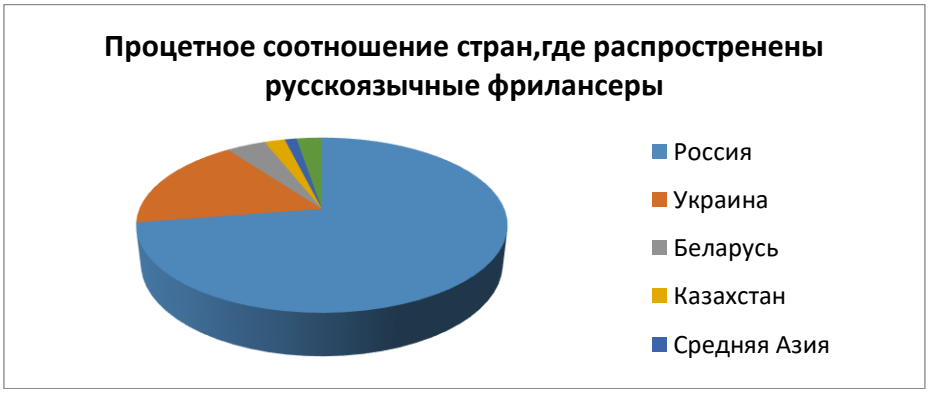

Рисунок 3 – Процентное соотношение стран, где распространены русскоязычные фрилансеры

Работники, решившие отдать себя фрилансу в Казахстане, не обладают записей в трудовых книжках, не уходят на больничный и систематически работают сверхурочно. К тому же, вступая в трудовые связи с новоиспеченным работодателем, фрилансеры рискуют остаться без оплаты. Впрочем, опасности возможно основательно снизить, если правильно оформить отношения.

Вывод: Технологии на данный момент непрерывно развиваются, да и то, что использовали буквально некое время назад сейчас возможно будет несовременно на сегодняшний день, или то, что было невозможно некое время вспять сейчас стало реальностью.

Выбор технологии программирования и разработки — начальная точка в создании всякого web-проекта. От этого зависит функциональность, практичность грядущего ресурса, то, как действенным будет продвижение приложения, а вдобавок полный ряд других параметров, от быстродействия до корректности отображения. В выводе статьи хотелось бы отметить следующее: нынешние приложения обязаны быть в первую очередь комфортными для пользователя, функциональными и иметь угодный дизайн, а будущее разработки приложении напрямую зависит от развития web-технологий и актуального использования их в приложениях. Сегодняшние веб-технологии дают создателям абсолютные способности для реализации идей.

Проведя разбор нынешних технологий, используемых при разработке приложений, надлежит сделать заключение о том, что разработка приложения складывается из некоторых этапов, что подразумевает собой применение разнообразных инструментов, конструкция архитектуры проекта, дизайна, и маркетинга.

Список использованных источников:

1. Статья из википедии «Фрилансер» [Электронный ресурс] // Режим доступа https://ru.wikipedia.org/wiki
2. Статьи о работе: «Фриланс — свободный полет или полет без запасного парашюта?» [Электронный ресурс] // Оксана Новикова //Режим доступа: https://moluch.ru/conf/law/archive/179/9047/
3. Статьи о работе: «Что такое фриланс и кто такой фрилансер?» [Электронный ресурс] // Сергей Антропов // Режим доступа: https://freelance.today/zhizn/istorii-uspeha-sergey-antropov.html
4. Федор Добрянский. Управление фрилансерами: Методы и практика. — М.: Альпина Паблишер, 2009.
5. «Что мы знаем о фрилансерах?» – [Электронный ресурс] YouTube –Лекция, Денис Стребков, Андрей Шевчук //Режим доступа: https://www.youtube.com/watch?v=haB495TBghQ

УДК 620.07:621.311-027.521

МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЕ КОЛИЧЕСТВА ОПЫТОВ

Шаймурунов С.Ж., 2 курс, 8D07102 Технологические машины и оборудование (машиностроение), ИТИ имени А. Айтмухамбетова, НАО КРУ им. А. Байтурсынова

Рыспаев К.С., профессор кафедры машиностроение, доктор PhD, ИТИ имени А. Айтмухамбетова НАО КРУ им. А. Байтурсынова
Курманов А.К.,д.т.н, профессор кафедры машиностроение, д.т.н., ИТИ имени А. Айтмухамбетова НАО КРУ им. А. Байтурсынова

Чтобы установить количество опытов, следует использовать графики закономерностей рабочей гипотезы. В каждом из графиков выбирают наиболее сложную кривую и по ней определяют количество опытов. Если нужно заранее наметить расположение изменений величины основного фактора, то есть опытных точек, установленное количество опытных точек располагают по линии абсцисс с равномерными промежутками, так как действительные места изгибов кривых не известны. Такое распределение опытов уточняют во время исследования.

Экспериментальное исследование может состоять из одной или нескольких серий опытов. Сколько же опытов надо провести в исследовании? Для этого следует руководствоваться двоякого рода положениями, определяющими общее количество опытов (как сумм разовых измерений и отметок) в каждой серии [1].

Во-первых, необходимо такое количество опытов, которое достаточно выявило бы кривые функциональных зависимостей; иначе говоря, следует определить такое минимальное количество опытных точек, которое хорошо представляло бы кривую, поэтому предполагаемый характер кривых функциональных зависимостей фактически и определяет количество опытов.

Положение прямой вполне определено двумя точками. Если исследователь уверен в том, что данная зависимость— прямая, он назначает два опыта с достаточным промежутком между ними (близко к пределам), чтобы увеличить точность положения прямой.

Дуга, описанная одним радиусом, вполне определяется тремя точками, которые следует расположить так: две близко к пределам и одну в середине, чтобы точнее найти положение кривой.

Если кривые более сложные, такого количества опытов недостаточно. Для таких кривых применяют следующее правило: рассматривая сложную кривую как комбинацию прямых и простых кривых, описать каждый перегиб кривой по меньшей мере тремя опытами; каждый участок, близкий к прямолинейному, двумя опытами и близко к назначенным пределам поставить два «концевых» опыта.

Чтобы установить количество опытов, следует использовать графики закономерностей рабочей гипотезы. В каждом из графиков выбирают наиболее сложную кривую и по ней определяют количество опытов. Например, есть две сложные кривые — средней глубины вспашки и сопротивления плуга. Обе кривые имеют по два перегиба и по одному участку, близкому к прямой. Таким образом, общее количество опытов будет равно: 1+3+2 + 3+1 = 10. Если учесть, что концевые точки входят в количество описывающих перегибы кривых, то число опытов можно сократить до 8.

Если нужно заранее наметить расположение изменений величины основного фактора, то есть опытных точек, установленное количество опытных точек располагают по линии абсцисс с равномерными промежутками, так как действительные места изгибов кривых не известны. Такое распределение опытов уточняют во время исследования.

Если требуется установить не только общие закономерности, но и возможно более точно численные значения функций, каждый перегиб кривой должен быть обоснован

минимум пятью опытами. К такого рода кривым относятся, например, кривые характеристик автотракторных двигателей, так как по их численным значениям оценивают конструкции.

Кроме того, особо тщательно должны изучаться резкие перегибы кривых или скачкообразные изменения развития явления, так как эти перегибы или скачки могут характеризовать переход количественных изменений в качественные и обычно бывает важно наиболее точно определить момент такого перехода.

Во-вторых, необходимо считаться со случайными ошибками опыта. Для уменьшения значения таких ошибок опыты иногда целесообразно повторять и брать среднюю арифметическую. Каково же должно быть количество повторностей? Из теории ошибок известно, что количество опытов (или измерений одной и той же величины) зависит от стандарта измерений и заданной надежности результата. Здесь под надежностью подразумевается вероятность получения тех же результатов при новых измерениях этой же величины или вероятность тех же результатов при повторении опыта в аналогичных условиях. Чем больше относительные колебания результатов и чем большую надежность опыта желательно получить, тем больше должно быть повторностей. В таблице 1 показана зависимость между необходимым числом повторностей опыта (измерения) и заданными надежностью и относительной ошибкой

Таблица 1 Необходимое количество опытов (измерений)

Ошибка Δ (3σ)	Надежность опыта *H*							
	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	0,95	0,99	0,999
3,0	1	1	1	1	2	3	4	5
2,0	1	1	1	2	3	4	5	7
1,0	2	2	3	4	5	7	11	17
0,5	3	4	6	9	13	18	31	50
0,4	4	6	8	12	19	27	46	74
0.3	6	9	13	20	32	46	78	127
0,2	13	19	29	43	70	99	171 668	277
0,1	47 183	72 285	169	266	273 1084	387 1540	2659	1089
0,05	4543	7090	431	659	27161	38416	66358	4338 108307
0,01			10732	16436				

Для того чтобы найти по этой таблице необходимое количество опытов (измерений одной и той же величины), необходимо задаться надежностью Н и ошибкой Δ, взятой в долях стандарта σ.

Так как абсолютное значение стандарта зависит от точности измерительного прибора, поэтому и надежность измерений зависит как от точности измерительного прибора, так и от количества измерений. Чтобы добиться желаемой надежности, почти всегда выгоднее увеличить точность прибора, а не количество измерений.

Какой же надежностью Н следует задаваться в вычислениях? Строгих правил в выборе надежности нет. В нашей практике при исследованиях закономерностей в самом общем виде (без деталей), например, характера кривых развития явления, достаточна надежность Н≈0,67, или по таблице 4 Н = 0,7. Для измерений, связанных с конструкциями машин, вполне достаточна надежность Н = 0,9. При определении деталей закономерностей и значений величин, являющихся основой для дальнейшего расчета, необходима надежность Н≈0,99 [2, 3].

Если поисковые опыты не проводились и нет данных, по которым можно было бы установить значение среднего квадратического отклонения (стандарта) σ, можно принять,

что предельная ошибка приближенно равна наибольшей возможной статистической, то есть, принимая во внимание формулы, $\Delta_п \approx \pm 3\sigma$.

Приведем примеры пользования таблицей 1. Пусть следует измерить микрометром (при отсутствии систематической ошибки или при внесении соответствующей поправки) какую-либо величину. Примем предельную ошибку $\Delta_п = \pm 0{,}01$ *мм.* Тогда одно измерение микрометром по таблице 4 (пересечение данных строки $\Delta_п = 3\sigma$ с соответствующими столбцами) дает надежность 0,8, два измерения — 0,9 и три — 0,95. Последнее можно прочесть так: результаты трех измерений повторятся в 95 случаях из 100, если принять предельную ошибку микрометра ±0,01 *мм.* Можно также сказать, что, если требуется, чтобы в 95 случаях из 100 ошибка измерения микрометром не превышала ±0,01 *мм,* надо сделать три измерения, взять среднюю измерений, округлив результат до сотых долей миллиметра.

При измерении переменных величин таблицу 1 также можно использовать для установления наиболее вероятной ошибки средней колеблющейся величины при заданной надежности, если известны средняя, количество измерений и, стандарт. Пусть 250 раз измерено тяговое сопротивление машины и вычислено среднее сопротивление 5020кН и стандарт 63кН. Зададимся надежностью 0,90. Берем ближайшее к 250 число измерений в этом столбце, то есть 273, и получаем ошибку средней 0,1σ, или 0,1 63 = 6,3кН. Таким образом, действительное значение среднего тягового сопротивления машины находится в пределах 5020±6,3кН. При необходимости более точные данные из таблицы 4 получают интерполированием.

Итак, общая схема определения количества взаимосвязанных опытов такова.

1. После того как установят количество основных факторов и подберут аппаратуру, определяют количество серий опытов *m.* Здесь под серией подразумевается группа опытов, проводимых при изменении значений одного или нескольких одновременно регистрируемых основных факторов.

Количество серий *m* прямо пропорционально принятому общему количеству основных факторов $n_{фо}$ и обратно пропорционально количеству основных факторов $n_{фс}$, синхронно или одновременно регистрируемых:

$$m = \frac{n_{фо}}{n_{фс}} \qquad (1)$$

Если при вычислениях *m* получается дробным, его округляют в большую сторону. Из этого следует, что уменьшить количество серий опытов можно двумя путями: уменьшая общее количество основных факторов $n_{фо}$ или увеличивая количество синхронно или одновременно регистрируемых факторов $n_{фс}$.

2. По каждой серии *i* устанавливают число опытов n_{oi} , определяемое предполагаемыми формами наиболее сложных кривых функциональных зависимостей.

3. По всем основным факторам, значения которых будут измерены в какой-либо серии опытов, определяют их повторность p_i как максимальную при данной точности и заданной надежности.

В опытах для каждой отдельной серии повторность обычно одинакова. Тогда число опытов в *i*-той серии при изменении одного из основных факторов равно:

$$N_{oi} = p_i n_{oi} \qquad (2)$$

Если же в данной серии опытов берут *z* градаций других основных факторов, то

$$N_{oi}=p_i n_{oi}\, z_i. \qquad (3)$$

Во всех же m сериях исследования количество опытов будет:

$$N_o = \sum_{i=1}^{i=m} \mathrm{p_i n_{oi}\ z_i} \qquad (4)$$

Как правило, в каждом опыте данной серии количество измерений одно и то же, поэтому если в каждом опыте i-той серии предположено произвести q_i измерений, то общее количество измерений в исследовании будет равно:

$$N_u = \sum_{i=1}^{i=m} \mathrm{p_i n_{oi}\ z_i} q_i \qquad (5)$$

Таким образом из этой формулы видно, что количество измерений растет в геометрической прогрессии к количеству опытов, поэтому надо стремиться сузить исследование (в пределах цели), так как при методике, составленной небрежно и без учета особенностей однофакторных исследований, можно необходимое количество измерений довести до десятков и даже сотен тысяч и сделать такое исследование неосуществимым. Разумеется, могут быть исследования, широту которых, то есть количество учитываемых факторов и измерений их величин, определений их свойств, нельзя уменьшить. Тогда необходимо принять меры к тому, чтобы возросли скорости измерений (не в ущерб их точности) и обработки опытных данных. Автоматизация и синхронизация измерений многих факторов, вычислительные машины для разработки планов опытов и обработки опытных данных дают возможность быстро проводить широкие исследования.

Список использованных источников:

1. Веденяпин Г.В. Общая методика экспериментального исследования и обработка опытных данных. М. 1987
2. Вентцель Е. Теория вероятности. М. 1990
3. Альтшуллер Г. и др. Поиск новых идей: от озарения к технологии. Кишинев. 1989

УКД 004.896

SMART CITY КАК СОВРЕМЕННАЯ ПРОЕКЦИЯ УМНОГО ГОРОДА

Шестакевич Д.А., 2 курс, специальность Информационные системы, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова
Сарина А. Ж., преподаватель, магистр технических наук, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова

Умный город, smart city, проектирование, моделирование, идея создания, первый город в мире, первый город в Казахстане, инфраструктура, город Сонгдо, Южная Корея, управление водоснабжением, энергоснабжением, ЖКХ, обработка отходов, мобильность жителей, надежность цифровизации населения, управление городом жителями, охрана

окружающей среды (контроль за сохранением фауны, флоры и прочие), безопасность населения города, доступность всех услуг (здравоохранения, образования и пр.)

Очень часто читая научную литературу попадаются слова интеллектуальная система, умный автомобиль, умный дом и прочие термины. Мысли стали собирать всю информацию воедино и возникла идея написания научной статьи на тему «умный год». Умный город – это новая концепция города, в которой все предусмотрено до мелочей от эффективности управления до обеспечения высокого уровня жизни населения т.к. в нем будут использованы новые технологии. Прежде чем актуализировать тему была рассмотрена идея создания умного города. Сома идея впервые была озвучена в 2008 году, компанией IBM. Данная компания сумела разработать схему построения Smart городов в рамках «умной планеты». Цель данных городов была справиться с растущим количеством населения и обеспечить уровень жизни людей. Мгновенно идея стала очень популярной и актуальной. Многие страны подхватили ее и начали вкладывать, исследовать, разрабатывать проекты умных городов.

Первым Smart городом должен был стать город Сонгдо, Южная Корея. Уже тогда были включены аспекты имеющие значительное значение для городов этого вида: количество населения проживающих в городе, инфраструктура, коммуникации, виды услуг и многое многое другое.

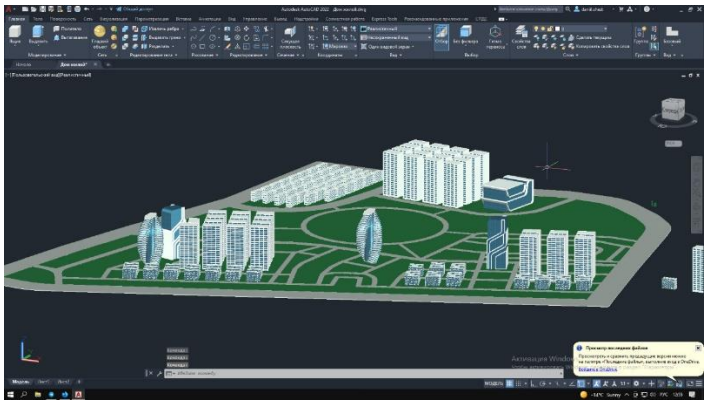

В идею смарт города заложены информационно-коммуникационные технологии и Интернет вещей. Будут активно использоваться датчики, сенсорные сети, мониторинг в реальном времени. Все данные будут собираться, анализироваться, обрабатываться в центре

информационных технологий (ЦИТ). Были выделены следующие элементы инфраструктуры смарт города:

1. Управление водоснабжением, энергоснабжением, ЖКХ
2. Обработка отходов
3. Мобильность жителей
4. Надежность цифровизации населения
5. Управление городом жителями
6. Охрана окружающей среды (контроль за сохранением фауны, флоры и прочие)
7. Безопасность населения города
8. Доступность всех услуг (здравоохранения, образования и пр.)

После всех перечисленных элементов есть идея создания штрих-кодов (карт, смарт-карт) для многих инфраструктур (это метро, парковка, кинотеатр и пр.) Была проанализирована система «умный город» на платформе Huawei. Данная система вложила в себя огромное множество возможностей: распознавать, обрабатывать, принимать, обосновывать, улучшать. Huawei использует новейшие ИКТ для облачных вычислений, интернет вещей, искусственный интеллект, огромные данные. Компания показала нам открытую платформу решений для устройств и приложений. По мнению компаний, к 2050 году до 68% населения будет жить в умных городах. Владеть объектами интеллектуального управления, иметь доступ к интеллектуальному миру. И у нас в Республике Казахстан тоже был создан умный город Smart city Aqkol. Город Акколь находится в 100 километрах от Нур-Султана, и он постепенно формируется в Smart city.

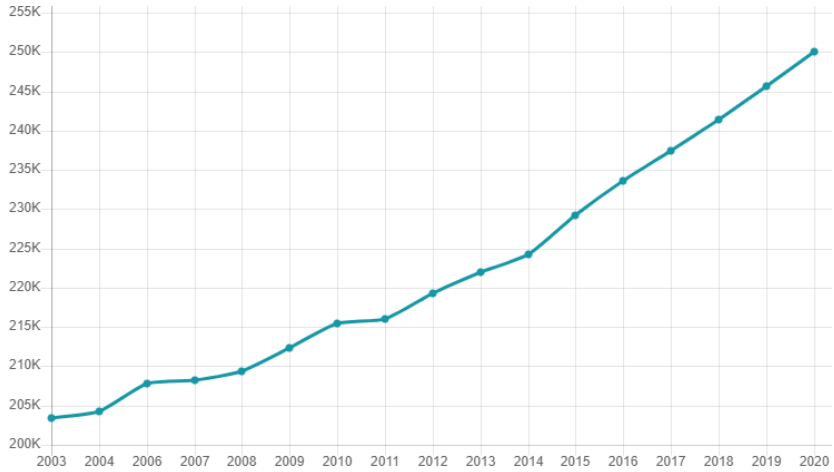

Вдохновляясь всеми собранными данными о смарт технологии, началось создание собственного умного города. Основной идеей любого умного города – это такой город, который постоянно стремится решать общественные проблемы за счет инфокоммуникационных ресурсов. В самой идее сразу видна стратегия smart city:

- Борьба с бедностью
- Борьба с неравенством
- Борьба с безработицей
- Стратегия эффективного управления энергопотоками
- Инновационного города
- Комплекс решений на благо его жителей

Суть этого города сохранить базовые характеристики, заложенные в самом начале: экологичность, устойчивость, эффективность работы с данными, стремление повысить качество и уровень жизни другими словами все должно быть для людей. Одной из причин

утопии в проекте умного города Сонгдо это нет населения люди не заехали туда. Это действительно не было предусмотрено авторами проекта что люди просто не поедут в новый город. Ведь рост любого города происходит естественным путем. Так, например, мой родной город Костанай растет постепенно и на 2022 год его численность составляет 250 046 человек. И данное количество жителей не всегда было таким это происходило постепенно. Население Костаная 2022

Чтобы не совершать ошибок Южной Кореи можно начать строительство элемента умного города в уже существующем городе. В Костанае уже есть эти элементы смарт города:

- Камеры видеонаблюдения
- Домофоны
- Датчики движения
- Охранные системы и сигнализации
- Системы видеонаблюдения
- Системы контроля рабочего времени
- Лампочки
- Дистанционные выключатели
- Бытовые терморегуляторы
- Реле времени
- Пылесосы и пароочистители для дома и прочие.

Идеи об городе будущего возникали всегда и находились энтузиасты для реализации своей идеи, но считаю для того чтобы достичь этой цели необходимо решить некоторые проблемы ну или хотя бы часть их. Современные проблемы городов будущего:

1. Загрязнение территории – переработка отходов не справляется с мусором , огромными свалками которые окружают города. Нужно решить эту проблемы срочно, иначе мусор будет везде.
2. Расчет растущего количества жителей – перенаселение это проблема так как население нашей планеты Земля растет и уже через 30 с лишним лет будет составлять примерно 10,6 миллиардов человек. Значит нужны города, которые смогут предложить новые способы размещения будущих жильцов.
3. Малое количество питьевой воды – привозить айсберги это как-то не практично поэтому нужны новые функциональные технологии которые будут проводить качественное опреснение морской воды.

4. Нехватка энергетических ресурсов - все ресурсы матушки земли имеют свойство заканчиваться. И уже сегодня надо задуматься что будет делать человечество без нефти, газа, угля...

Итак, все что когда – то казалось нам фантастикой и выдумкой в фильмах, думаю скоро может стать самой настоящей реальностью. Здесь одной из главных составляющих это то что в погоне за чем-то новым и современным наши IT-специалисты, архитекторы, инженеры не забыли, что все это делается для потребителя т.е для нас с вами и для человека важна безопасность, надежность и уют.

Список используемых источников:

1. Норенков И.П. Автоматизированное проектирование. - М.: Мир, Пресс-сервис, 2000 г.

2. Басов, Н.Ф. Социальная педагогика. Учебное пособие для ВУЗов / Н.Ф. Басов. - М.: КноРус, 2018. - 230 с.

3. Системы автоматизированного проектирования: Учеб. пособие для втузов: В 9 кн/Под ред. Норенкова И.П.: - М.: Высш.шк., 1986.

4. Шварц М Интернет вещей с ESP8266. – М.: BHV, 2-е издание 2006 год – 191 с.

УДК 00.1082

ПРИМЕНЕНИЕ ТРЁХМЕРНОЙ ГРАФИКИ В СОЗДАНИЕ ОБЪЕКТОВ И ИХ РЕАЛИЗАЦИИ

Шнайдер Д.А., 4 курс 5В070400 – Вычислительная техника и программное обеспечение, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова

Иванова И.В., доцент, к.п.н., кафедра программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

Жусупова А.К., м.т.н., ст. преподаватель кафедры программного обеспечения, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

Статья содержит материал 3d графики, которая дает большие перспективы в телевидение, в научной форме, строительстве, в ходе разработок новых видов машин, самолетов, кораблей, военной техники. Трёхмерная графика с каждым годом набирает свою популярность среди студентов, преподавателей, дизайнеров. Данное направление является на данное время более актуальным нежили раньше.

Трёхмерная графика широко используется для создания разных изображений на плоскости экрана либо листа газеты, книги, в научной форме, например, в построении автоматизированного проекта, строительной фирмы для создания заранее проекта перед постройкой, в нынешних системах медицинской представление. Самое крупное использование в компьютерах нынешнего времени, а также как телевещаниях, газетах, книгах, рекламы. Каждый объект имеет огромное количество разных свойств. В ходе разработке и проектирования модели отличаются особо главные особенности макет корабля или машина может иметь свой собственный размер и быть похожим оригиналу; строительный макет зданий, улиц, ландшафт. Свойства, которые выделяют тот либо иной-практически никакое качество предмета также имеют все шансы осуществлять

всевозможные значения, называются параметрами модели. В систему проектирования входит оценка и принятие решений на выбор компонентов системе, которые дают ответы для укладывания в определённые ограничения.

Инжиниринговый центр КРУ представляет собой решения аналитических и экспериментальных работ. Ключевыми направлениями будут являться:

- исследование в стенах инжинирингового центра, а также подготовка современных на данное время высококвалифицированных специалистов своей специальности машиностроительная область.
- универсальное инженерное образование, совмещая многоуровневые ново-образовательные программы
- дополнительная высококлассная подготовка студентов.

В связи с этим был ратифицирован договор о партнерстве Правительствами двух стран России и Казахстана сотрудничестве с ПАО «КАМАЗ». В данное время проводится перевоплощение учебного корпуса в центр академического превосходства. Этот проект будет являться колоссальным продвижением университета, так и Костанайской области [1]

Рисунок – 1 Вид сбоку корпус.

Нынешняя 3d графика дает возможность формировать предельно реальные модификации предмета, которые иногда сложно отличить с обыкновенной картинки. Безупречно смоделированная демонстрация дает возможность в высоком уровне показать результат либо предложение возможным покупателям.

Где на сегодняшний день применяется 3D моделирование.

Формирование разных моделей персонажей. Обычно данное применяется при разработке мультипликационных фильмов также при конструировании нынешних компьютерных видеоигр;

3Д визуализация зданий. За такими проектами берутся организации, которые дают возможность заказчику выбрать что-то из того, что они уже сделали или уже готовый проект заказчика;

Изготовления мебели, а также их комплектующие. Фирмы, которые имеют в наличии электронные каталоги могут продемонстрировать мебель в трехмерную графику чтобы продемонстрировать все его нюансы.

Медицинская область. К примеру, при работе хирургической или пластической операции, используют 3d графику для полного демонстрирования пациенту как возможно будет проходить процедура и какой будет финал этой работы.

Инжиниринговый центр имеет большую перспективу в жизни студентов, а также и университета. Этот центр обладает для нас большое значение, таким образом равно как присутствие основной подготовке учащихся, какие хотят быть превосходными инженерами, они сразу же станут вливаться в эти задачи, какие имеются у настоящего сегмента экономики. Наиболее этого, изменчивая составляющая подготовки технических сотрудников создается тут, в данной площадке, с самими фирмами.

Совместная работа Инжинирингового центра КРУ с отечественными также всемирными представителями научной деятельности, образования и бизнеса намного увеличат авторитет КРУ; закрепит его автономию и самостоятельность. Основываясь в приобретенный значимый навык Инжинирингового центра в перспективе, возникнет вероятность выполнения групповых изучений и развития новейших академических дисциплин.

Возможности:

1. Осуществление работ (услуг, конструкторских исследований, академических изучений) согласно заявкам индустриальных компаний, также учреждений.
2.Осуществление госбюджетных учено-экспериментальных работ.
3.Осуществление учено-экспериментальных трудов согласно российским также иностранным грантам.
4. Выполнение работ по заказам областных строений также муниципалитета.
5.Формирование заказов в получение патентов.
6. Организация также опубликование результатов академических изучений в цитируемых периодических изданиях.
7. Содействие в Российских и международных академических конференциях также совещаниях.

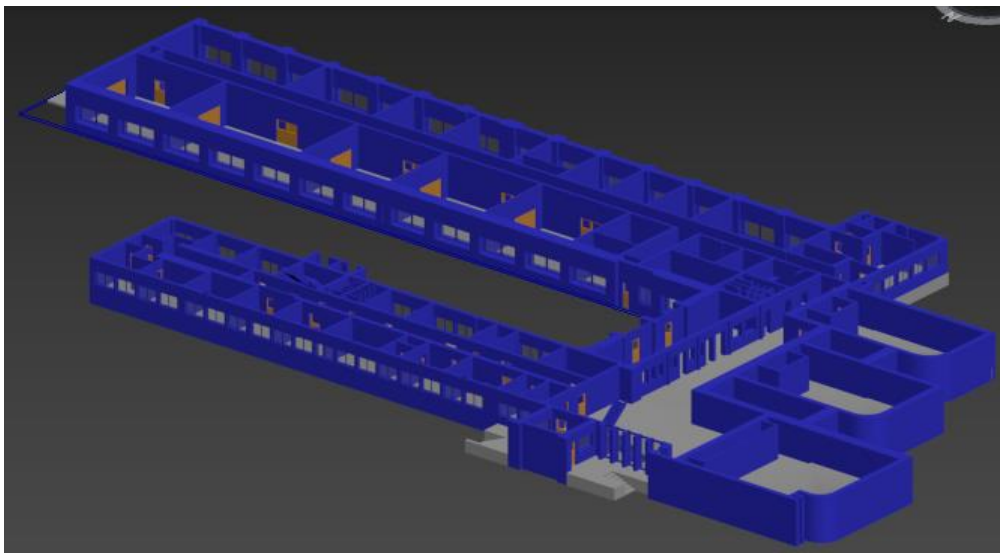

Рисунок 2 – 3d модель инжинирингового центра КРУ.

Данный проект находится в стадии разработки 3d модели, будет предоставлен как дипломная работа. В ходе разработки достаточно много деталей в основном — это окна двери. На данный момент готова лишь 25% всей проделанной работы это первый этаж. Трудности в 3d моделировании заключаются размеры комнат высоты и ширины.

Список использованных источников:

1) Разработка путеводителя по инжиниринговому центру КРУ А.Байтурсынова
2) Инжиниринговый центр КФУ. [Электронный ресурс] / - Режим доступа: https://kpfu.ru/chelny/engineering
3) 3D моделирование в современном мире [Электронный ресурс] / - Режим доступа: https://anrotech.ru/blog/3d-modelirovanie-v-sovremennom-mire/
4) КРУ имени Ахмета Байтурсынова [Электронный ресурс] / - Режим доступа: https://ksu.edu.kz/
5) Инжиниринговый центр МФТИ [Электронный ресурс] / - Режим доступа: https://www.cet-mipt.ru/

УДК 004.8

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРЕЙМВОРКА RASA С КОМПОНЕНТАМИ NLU И CORE, ГДЕ ДЛЯ NLU ИСПОЛЬЗУЕТСЯ БИБЛИОТЕКА SPACY, И ИХ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ГЕНЕРАЦИИ ОТВЕТА

Худяков А.Ю. – обучающийся магистратуры по специальности 7М06103 - Информационные технологии и робототехника, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова
Иванова И.В., к.п.н., доцент кафедры программного обеспечения, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова

В статье раскрываются особенности работы фреймворка Rasa NLU и библиотеки SpaCy для генерации ответа на сообщения от клиента в чат-ассистенте. Описываются компоненты и методы фреймворка Rasa NLU и библиотеки SpaCy для обработки текстовых данных.

Для правильного функционирования чат-ассистента нужно указать сценарий, как будет реагировать чат-ассистент на ту или иную ситуацию, и генерировать ответ.

Для генерации ответа используется фреймворк Rasa NLU и Rasa core с библиотеками для машинного обучения pipeline - SpaCy, scikit-learn.

Библиотека Rasa NLU устанавливается командой (рисунок 1).

```
pip install rasa_nlu
```

Рисунок 1 - Установка библиотеки Rasa NLU.

Ставится SpaCy основной библиотекой для NLU, загружается модель русского языка и создаётся ссылка «ru» для данной модели (рисунок 2).

```
pip install rasa_nlu[spacy]
python -m spacy download ru_core_news_lg
python -m spacy link ru_core_news_lg ru
```

Рисунок 2 - Установка SpaCy основной библиотекой NLU, загрузка модели русского языка и создание ссылки.

Rasa NLU работает благодаря domain, intents, entities, slots, stories, templates, actions. Использует для обучения json или md. Из-за сложности внесения изменений по мере обучения в json, был выбран md.

Иерархия папок и файлов чат-ассистента:

1) Chat/NLU/data/train.md;
2) Chat/NLU/config.yml;
3) Chat/NLU/data/<название intent>.md;
4) Chat/agents/agent/domain/domain.yml;
5) Chat/agents/agent/stories.md;
6) Chat/agents/agent/models/dialog.

Определенные intents и entities формируют список намерений клиента.

Intents:

1) Приветствие;
2) Знакомство;
3) Необходимость товара;
4) Уточнение по товару;
5) Возражения;
6) Продажа;
7) Прощание.

Entities:

1) Имя клиента;
2) Товар;
3) Критерии товара;
4) Возражения.

В train.md занесены все возможные выражения по которым можно извлечь intents. Пример (рисунок 3).

```
## intent:приветствие
- Привет
- Здравствуйте
- Доброго утра
- Доброго дня
- Доброго вечера
- Доброго времени суток
## intent:goodbye
- До свидания
- Пока
# intent:Знакомство
- Меня зовут [Степан](имя_клиента) <!-- Показывает как мы извлекаем сущности -->
- Зовите меня [Иван](имя_клиента)
```

Рисунок 3 - Пример содержания train.md.

В файла /Chat/NLU/config.yml записано (рисунок 4).

```
language: "ru"
pipeline: "spacy_sklearn"
```

Рисунок 4 - Содержимое файла config.yml в папке NLU.

Обучение выполняется командой из командной строки папки NLU (рисунок 5).

```
python -m rasa_nlu.train --config config.yml --data data/ --path agent
```

Рисунок 5 - Команда обучения Rasa NLU.

Для проверки результата обучения выполняется команда запуска временного сервера (рисунок 6).

```
python -m rasa_nlu.server --path agent
```

Рисунок 6 - Команда запуска временного сервера для проверки обучения.

Отправляется curl запросы, для проверки, что всё работает (рисунок 7).

```
curl 'http://localhost:5000/parse?q=Привет'
curl 'http://localhost:5000/parse?q=меня%20зовут%20is%20Ёдор'
```

Рисунок 7 - Curl запросы для проверки работоспособности.

Для полного порядка для каждого intent были созданы отдельные файлы <название intent>.md и удалён файл train.md.

7) Так как Rasa NLU и Rasa core не зависят друг от друга в файле Chat/agents/agent/domain/domain.yml прописаны intents, entities, slots, templates, actions. Пример содержания файла domain.yml (рисунок 8).

```
intents:
  - Приветствие
  - Знакомство
  - Необходимость_товара
  - Уточнение_товар
  - Возражение
  - Продажа
  - Прощание

entities:
  - Имя_клиента
  - Товар
  - Критерии_товара
  - Возражения

slots:
  Товар:
    type: text
  Клиент:
    type: text
  Критерии:
    type: text


templates:
  Сказать_привет:
    - "Доброго дня"
    - "Здравствуйте"
    - "Приветствую"
  Сказать_пока:
    - "До свидания"
    - "Пока"
  Познакомиться:
    - "Очень приятно познакомиться"
    - "Буду знать"
    - "Какое интересное имя"

    actions:
  - Сказать_привет
  - Сказать_пока
  - Познакомиться
```

Рисунок 8 - Пример содержания файла domain.yml

В файле Chat/agents/agent/stories.md прописан сценарий реакций чат-ассистентом на ситуации. Используя файл stories.md происходит обучение LSTM, для учитывания контекста предыдущих сообщений и сопоставления нужного actions. Пример содержания файла stories.md (рисунок 9).

```
## 204958098
* Приветствие
  - Сказать_привет
## 103489713
* Прощание
  - Сказать_пока
## 12034981048
* Приветствие
  - Сказать_привет
* Знакомство
  - Познакомиться
```

Рисунок 9 - Пример содержания файла stories.md.

Запуск обучения выполняется командой (рисунок 10).

```
python -m rasa_core.train -d domain/domain.yml -s stories.md -o models/dialog
```

Рисунок 10 - команда обучения Rasa core.

Запуск чат-ассистента для проверки осуществляется командой (рисунок 11).

```
python -m rasa_core.run -d models/dialog -u ../../nlu/agent/default/default
```

Рисунок 11 - Команда запуска чат-ассистента.

Список использованных источников:

1. Voximplant [Электронный ресурс]: Основы Natural Language Processing для текста. / – Режим доступа: Основы Natural Language Processing для текста / Хабр (habr.com). – (Дата обращения: 18.05.2022).
2. Machinelearningmastery [Электронный ресурс]: Все, что ван нужно знать о предварительной обработке текста для НЛП и машинного обучения. / – Режим доступа: https://www.machinelearningmastery.ru/all-you-need-to-know-about-text-preprocessing-for-nlp-and-machine-learning-bc1c5765ff67/. – (Дата обращения: 18.05.2022).
3. Elena A. [Электронный ресурс]: Обработка естественного языка. / – Режим доступа: https://medium.com/nuances-of-programming/%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BE%D1%82%D0%BA%D0%B0-B0-b1e1cf606929. – (Дата обращения: 18.05.2022).
4. Python school [Электронный ресурс]: Нормализация текста: SpaCy vs NLTK. / – Режим доступа: https://python-school.ru/blog/text-normalization-spacy-vs-nltk/. – (Дата обращения: 18.05.2022).
5. NewTechAdult [Электронный ресурс]: Можно всё: решение NLP задач при помощи SpaCy. / – Режим доступа: https://habr.com/ru/post/531940/?. – (Дата обращения: 18.05.2022).
6. R1sha [Электронный ресурс]: Простой Telegram-бот на Python за 30 минут. / – Режим доступа: https://habr.com/ru/post/442800/?. — (Дата обращения: 18.05.2022).
7. Spread the love [Электронный ресурс]: SpaCy 101: всё, что вам нужно знать. Часть 1. / – Режим доступа: https://webdevblog.ru/spacy-101-vse-chto-vam-nuzhno-znat-chast-1/?. – (Дата обращения: 18.05.2022).
8. Spread the love [Электронный ресурс]: SpaCy 101: всё, что вам нужно знать. Часть 2. / – Режим доступа: https://webdevblog.ru/spacy-101-vse-chto-vam-nuzhno-znat-chast-2/. – (Дата обращения: 18.05.2022).
9. S1mm00n [Электронный ресурс]: Краткий обзор NLP библиотеки SpaCy. / – Режим доступа: https://habr.com/ru/post/504680/?. – (Дата обращения: 18.05.2022).
10. Spread the love [Электронный ресурс]: Создание чатбота с помощью RASA – Часть 1. / – Режим доступа: https://webdevblog.ru/sozdanie-chatbota-s-pomoshhju-rasa-chast-1/?. – (Дата обращения: 18.05.2022).
11. Spread the love [Электронный ресурс]: Создание чатбота с помощью RASA – Часть 2. / – Режим доступа: https://webdevblog.ru/sozdanie-chatbota-s-pomoshhju-rasa-chast-2/. – (Дата обращения: 18.05.2022).

12. Parallels [Электронный ресурс]: Чат-бот на Rasa: опыт Paralles. / – Режим доступа: https://habr.com/ru/company/parallels/blog/470754/?. – (Дата обращения: 18.05.2022).

УДК 336.7

РОЛЬ НАДЕЖНОСТИ И ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА

Абжанова Д.Ж., 2 курс, 6В04104 – Финансы, Институт экономики и права им. П.Чужинова, КРУ имени А.Байтурсынова
Майкопова Г.С., к.э.н., доцент кафедры экономики и финансов, КРУ имени А.Байтурсынова

В статье рассматриваются роль надежности и финансовой устойчивости деятельности коммерческого банка, которые являются первоочередными задачами в политике проводимой Национальным банком по стабилизации банковской системы.

Банки второго уровня, выполняющие функции посредников между владельцами денежных средств размещающих их в различных формах сбережений и теми, кто в них остро нуждается для осуществления производственных и других процессов, ставят перед собой первоочередную задачу эффективно привлекать свободные денежные средства населения и предприятий и рационально их размещать в виде кредитов, займов, ссуд и других форм банковского кредитования либо инвестировать по более высокой цене для получения прибыли и обеспечения высокой доходности банковской деятельности.

В условиях глобализации экономических процессов надежность коммерческих банков приобретает все большую значимость и актуальность. В современных условиях появились новые формы банковского обслуживания и новые формы банковских операций, несущие в себе новые возможности для клиентов и для банков, и в то же время возникает множество рисков, несущих в себе угрозы эффективности банковской деятельности в этих условиях требование обеспечения надежности коммерческими банками возрастает в несколько раз и становиться первоочередной задачей. Проводимая Национальным банком политика стабилизации банковской системы на фоне стагнации на мировых фондовых и финансовых рынках, отзыв многочисленных лицензий у банков, имевших высокий индекс надежности, валютные колебания, нестабильность цен на энергоносители все это в совокупности оказывает негативное влияние на эффективное функционирование банковской системы. Как следствие анализ надежности и финансовой устойчивости банков второго уровня становиться значимым и актуальным. В научной литературе нет единой точки зрения относительно содержания термина надежность коммерческого банка, во многих толковых словарях надежность расшифровывается как устойчивый или трудно поддающийся разрушению, для клиентов коммерческого банка надежность предполагает возможность сохранения вложенных денежных средств и получение процентного дохода. Для сотрудников коммерческого банка надежность будет означать стабильная заработная плата, уверенность в завтрашнем дне, стабильное, надежное место работы. Для рейтинговых агентств оценка надежности финансовых институтов самый популярный вид деятельности, для которой разработаны различные варианты мониторинга и оценки.

На формирование надежности коммерческого банка влияет целый ряд факторов, к которым следует отнести:

- социальное развитие страны, политическая ситуация, которые зависят от социальной стабильности, социальной устойчивости в регионах и населённых пунктах, возможность корректировки социальной политики, наличие и влияние оппозиции, политическая стабильность, устойчивая и эффективная политика правительства и других органов

государственной власти;

- экономическое развитие общества, потенциал и возможности экономического развития реального сектора экономики, уровень конкурентоспособности производственного сектора, возможности для обновления технических и производственных мощностей, платежеспособность товаропроизводителей, состояние сальдо экспортных и импортных операций, гибкость экономической системы государства, региона, инвестиционный климат, приток и отток капитала;

- функционирование финансового рынка, обеспечение достаточной процентной ставки, способствующей привлечение денежных средств и их аккумуляции на банковских счетах, гибкость и рентабельность денежного рынка, эффективное функционирование рынка ценных бумаг, финансовая устойчивость биржевых операций, стабильность обменного курса и предложений в разрезе валют, прогнозируемый темп инфляции и ожидания, возможность обслуживания внешнего государственного долга, неприкасаемый золотовалютный резерв, стабильность и эластичность денежной массы, денежного спроса, банковская конкуренция и конкурентоспособность;

- финансовая устойчивость коммерческого банка, наличие долгосрочной стратегии развития и эффективный банковский менеджмент, квалификация кадрового состава, наличие узкопрофильных высококвалифицированных специалистов, достаточность капитала и ликвидность активов [1].

По мнению Г. Г. Фетисова, при исследовании проблемы надежности кредитной организации можно воспользоваться опытом других отраслей науки и техники, где надежность рассматривается в частности, как «комплексное свойство технического объекта (прибора, устройства, машины, системы), которое состоит в его способности выполнять заданные функции, сохраняя свои основные характеристики в установленных пределах» [2].

Нередко понятие «надежность» сравнивают с понятием «устойчивость». Устойчивость – это способность сохранять свое текущее состояние не зависимо от влияния внешних и внутренних факторов. В действительности понятия «надежность» и «устойчивость» разные, но сильно дополняющие друг друга и в системе экономических показателей рассматриваются в одной связке. Обычно категории устойчивости и надежности применяют для характеристики системы подверженной влиянию множества факторов как внутренней, так и внешней среды, при анализе надежности и финансовой устойчивости коммерческого банка применяют системный подход, поскольку банк и банковская система в целом являются сложным механизмом, требующий комплексный подход и комплексный анализ.

После этого Г.Г. Фетисов утверждает, что, при всей их схожести, термины «устойчивый» и «надежный» отличаются друг от друга, в связи с чем вносят в понятия надежный банк, устойчивый банк некоторые нюансы. Прежде всего можно отметить, что восприятие надежности банка может быть неодинаково с различных позиций [2].

Для клиентов, для вкладчиков банка понятие надежность подразумевает выполнение банком всех обязательств перед клиентом, не зависимо от внешних и внутренних факторов. Для клиента важно получить гарантии сохранности и приумножения денежных капиталов.

Для акционеров банка надежность рассматривается как доходность банковской деятельности, для них, как для инвесторов, банк — это место где можно приумножить капиталы, в банке будет получена прибыль многократно превышающая прибыль получаемую в других секторах экономики. Если акционеры не увидят этих показателей надежности, банк теряет всякую инвестиционную привлекательность и престаёт быть надежным для вложения капиталов.

Как уже отмечалась совершенно другая позиция в отношении надежности у

сотрудников банка, для них надежность это прежде всего стабильность работы в финансовом учреждении, получение постоянной заработной платы с динамикой роста [3].

Для Национального банка надежность коммерческого банка – это прежде всего баланс в соблюдении интересов инвесторов, тех же вкладчиков, потребителей услуг банка, представителей бизнеса, то есть соблюдение интересов всех заинтересованных участников банковской деятельности. Надежный банк с общественных позиций обеспечивает сохранение баланса интересов как банков, так и их клиентов [4].

Таким образом, надежный банк – это тот банк, которому доверяют и верят клиенты, который соблюдает интересы инвесторов, способствует реализации взятых на себя обязательств, руководствуется принципами добропорядочности, взаимовыгодных, партнерских отношений, способствует развитию финансовой системы государства.

По утверждению профессора Г.Г. Фетисов понятие «устойчивый банк» – это прежде всего глубокое фундаментальное понятие, и оно первично по отношению к термину «надежный банк». Устойчивость коммерческого банка всегда обеспечивает надежность. Также по утверждению профессора надежный банк может быть не всегда финансово устойчивым, на наш взгляд очень спорное утверждение. Однако финансово устойчивый банк всегда является надежным. Банк, будучи надежным, к примеру, может выполнить свои обязательства перед клиентом, но это будет идти вразрез с его устойчивостью, может вызвать сокращение прибыли и даже привести к убыткам [2]

Как показывает практика, только финансово устойчивый банк можно назвать надежным, эти понятия нельзя противопоставлять они взаимно дополняют друг друга, даже если они характеризуют различные состояния в банковской деятельности. Например, для клиента важнее то как банк выполняет свои обязательства и стремится сохранить партнерские отношения, для него важнее использование термина «надежность», для экономической системы в которой банк является проводником политики Национального банка в макроэкономическом плане важнее использовать термин «финансовая устойчивость». Подводя итоги можно утверждать с позиции Г.Г. Фетисова, надежный банк – это тот банк, который удовлетворяет интересы конкретного участника банковской деятельности [2].

В своих трудах Г. Г. Фетисов предлагает несколько вариантов понятия «теоретически или де-юре надежный банк» и «действительно, реально надежный банк». Предполагается все банки, получившие лицензию на осуществление банковской деятельности, являются надежными, так как они при регистрации выполнили все требования пруденциальных нормативов, имеют генеральную лицензию, следовательно, в соответствии с действующим законодательством банк, прошедший все нормы юридического права финансово надежный и устойчивый. Банк с нестабильной финансовой ситуацией и ненадежными финансовыми активами не может претендовать на получение генеральной лицензии. Практика приказывает ненадежным и финансово неустойчивым банк становиться в процессе своей банковской деятельности, на старте у банка были все возможности показать качественную и надежную работу, но под воздействием внутренних и внешних факторов банк утратил свою финансовую устойчивость и соответственно надежность.

По утверждению Г.Г.Фетисова, репутация банка как надежный формируется под воздействием целого ряда показателей. К их числу можно отнести:

- период продолжительности работы банка на финансовом рынке;
- история деловой репутации;
- банковское лицо, имидж в экономической системе;
- оценка надежности и устойчивости, выполненная независимыми рейтинговыми агентствами.

Таким образом, надежность и устойчивость банка по мнению Г.Г.Фетисова – это его способность коммерческого банка на протяжении определенного периода времени вести стабильную финансово устойчивую банковскую деятельность с постоянным ростом не зависимо от воздействия внешней и внутренней среды. Поэтому надежность банка — это возможность быть устойчивым на протяжении длительного периода времени.

Для оценки надежности выбирают два основных ключевых показателя: общая деловая активность банка на финансовом рынке и стабильная динамика роста основных финансовых показателей. Первый показатель характеризует уверенную активность банка на финансовом рынке не зависимо от наличия или отсутствия благоприятных факторов, стабильность банка в неблагоприятной среде демонстрирует его способность маневрировать и реагировать на изменения финансового рынка быть готовым к любым вызовам и запросам, такую активность демонстрируют банки с эффективном банковским устройством и эффективным банковским менеджментом, с эффективным распределением финансового портфеля, эффективным проведением банковских операций.

Также по утверждению Г.Г.Фетисова, если в производственном секторе происходят изменения, ведущие к уменьшению общей денежной массы, денежных потоков, взаимных расчетов и платежей, объема наличных средств на счетах в банках и как следствие снижение операций коммерческих банков, в данной ситуации по утверждению ученого неправильно относить изменения в банковской деятельности из-за факторов внешней среды к негативным последствиям которые ведут к снижению устойчивости и надежности банка. Если снижение банковской деловой активности произошло из-за снижения темпов развития экономики, то такой банк нужно и необходимо считать по прежнему надежным и финансово устойчивым.

Однако есть критерии определяющие возможные действия банка в той или иной ситуации возникающей под воздействием внешней среды, такие действия трактуются как своевременные, преждевременные или запоздалые. Если один из критериев применим к конкретному банку он и является определяющим в оценке финансовой устойчивости и надёжности банка. Как правило надежные банки с эффективных менеджментов свою политику корректируют с учетом конъюнктурных изменений, и такая политика называется своевременной, обеспечивающая банку сохранение позиций «надежного».

Совсем другую точку зрения в отношении понятий надежность и устойчивость коммерческого банка формулирует Мамонова И.Д. в своих научных трудах о деятельности финансово-кредитных организаций. [3].

Надежность по утверждению И.Д. Мамонова, есть состояние стабильной устойчивости финансовой организации к факторам внешней и внутренней среды не зависимо от обстоятельств, изменений на рынке и других экономических факторов, влияющих на деятельность финансового института причем состояние стабильной устойчивости надежный банк должен демонстрировать на постоянной основе в течении продолжительного периода времени. Если банк свою деятельность не способен корректировать вместе с внешней и внутренней средой банк теряет свои позиции как надежное финансовое учреждение. Обязательным условием надежности коммерческого банка по утверждению ученого должно быть долгосрочная устойчивость к внешним и внутренним факторам без потери динамики роста и уверенного лидерского состояния на финансовом рынке.

Изучение двух трактовок понятия «надежность» и «устойчивость» финансово-кредитных институтов позволяют рассматривать эти понятия как взаимно дополняющие процессы банковской деятельности, которые для полной характеристики экономической деятельности коммерческого банка необходимо рассматривать в комплексе.

Утверждение «надежность» это есть устойчивость коммерческого банка с сохранением динамики роста основных экономических показателей независимо от ситуации

на финансовых рынках, уровне развития производства, производительных сил, научно-технического прогресса и других факторов внешней и внутренней среды. Умение сохранять динамику роста в любых условиях характеризует финансовую организацию как высокоорганизованный институт гибко реагирующий на любые колебания внешней среды, умеющий адаптироваться под самые жесткие запросы финансового рынка, удовлетворять потребности в любых банковских продуктах и услугах, такой банк есть динамично развивающийся в соответствие с тенденциями и запросами отраслей экономики и системы в целом. В данном контексте понятия «надежность» и «устойчивость» неразрывно дополняют друг друга, если они не совпадают, то только на короткий промежуток времени необходимый банку для перезагрузки системы для работы в новых условиях, с новыми требованиями и с новыми запросами.

В соответствие с данной трактовой «надежность» и «финансовая устойчивость» коммерческого банка предлагаемая в нашей статье – это два понятия, существующие в комплексе, и только взаимно дополняют друг друга, если банк имеет стабильные показатели финансовой устойчивости, соответственно банк располагает высоким уровнем надежности.

В соответствии с данным утверждением формируется методическая база оценки надежности и финансовой устойчивости финансово-кредитного института.

Таким образом, надежность и финансовая устойчивость понятия вызывающие различные подходы в исследовании и различные трактовки в категориальном понимании, но в одном мнения ученых совпадают эти категории неразрывно связаны друг с другом. С точки зрения Г. Г. Фетисова надежность коммерческого банка — это глубоко фундаментальное понятие, которое следует рассматривать с позиции макроэкономических изменений и тенденций, происходящих на финансовом рынке и в экономике в целом.

С точки зрения В.В. Новиковой, надежность финансово-кредитного института рассматривать как самостоятельный элемент, не зависящий от влияния внешней и внутренней среды, это состояние финансового института с постоянной динамикой роста всех макро и микроэкономических показателей с гибкой системой реагирования на любые внешние изменения с устойчивой финансовой системой, эффективным менеджментом. Высокой корпоративной культурой.

С нашей точки зрения показатели «надежность» и «финансовая устойчивость» неразрывно связаны, коммерческий банк не может быть надежным и финансово неустойчивым одновременно. Также, как и при высокий финансовой устойчивости коммерческий банк однозначно обладает титулом высоко надежного финансового института, с большой клиентской базой, с доверенными партнерами, надежными инвесторами.

Проблема потери надежности коммерческими банками в нынешних условиях встала очень актуальной и требует системного подхода в решении данной проблемы. В первом разделе мы говорили о том, что надежность и финансовая устойчивость понятия взаимно дополняющие и являются тождественными с точки зрения эффективности банковской деятельности. Многочисленные изменения и корректировки в законодательной базе функционирования банковской системы свидетельствуют об активном процессе реформирования, основная задача усилить надежность банковской системы, обеспечить ее устойчивость. Особенно актуальны вопросы надежности и устойчивости коммерческих банков в период мировых кризисных явления, неустойчивости на валютном рынке, курсовых колебаниях и изменении цен на энергоносители в мировом масштабе. Коммерческие банки, выполняющие роль второго звена финансовой системы государства призваны обеспечивать стабильное функционирование платежной системы государства, денежного обращения, стабильного формирования денежной массы страны

Список использованных источников:

1. О.И. Лаврушин. Деньги, кредит, банки: учебник/ колл. авт.; под ред. засл. деят. науки РФ, д-ра экон. наук, проф. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2006. – 560с

2. Фетисов Г. Г. Устойчивость коммерческого банка и рейтинговые системы ее оценки. М.: Финансы и статистика, 1999

3. Мамонова И.Д. Экономический анализ деятельности банка. М.: Инфра-М, 1996

4. Васильева А.Г., Кузнецова Н.В. Управление надежностью региональных коммерческих банков: практика рейтингования / Экономика XXI века: новые реалии и перспективы развития. 2016. Ставрополь: Центр научного знания «Логос». С. 179–206. [Электрон. ресурс] Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_26450462_20207345.pdf/.

УДК 336.7

МИКРОКРЕДИТОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Алтаева Д.М., 4 курс, специальность «Финансы», Университет «Туран», город Алматы, Республика Казахстан.

Маргацкий Р.В., к.э.н., ассоциированный профессор, Университет «Туран», город Алматы, Республика Казахстан.

В данной статье раскрыты место, роль и принципы микрокредитования в Республике Казахстан. Также рассмотрена динамика изменения основных показателей микрофинансовых организаций. Выявлены проблемы развития микрокредитования в стране и приведены условия, способствующие дальнейшему развитию микрокредитования в Казахстане.

Одной из важнейших сторон рыночных отношений является развитие рынка микрофинансовых организаций, так как финансово-кредитная поддержка является необходимым элементом стимулирования предпринимательской инициативы граждан, содействия самозанятости безработных и развития уже созданных микропредприятий.

Микрокредитование играет большую роль в решении социальных задач государства, так как представление финансовых услуг населению и бизнесу, находящемуся за пределами банковского кредитования, способствует формированию кредитной культуры населения, увеличению числа устойчивых предпринимательских групп, снижению безработицы, и как следствие, развитию экономики регионов и становлению среднего класса, повышению уровня жизни малообеспеченных слоев населения [1, с. 331].

На сегодняшний день микрофинансовые услуги в Республике Казахстан все ещё основаны на деятельности микрокредитных организаций. В основном микрокредиты в Казахстане выдают микрофинансовые организации, также данную услугу оказывают некоторые банки. Источниками формирования финансовых средств микрофинансовых организаций считаются собственные средства и привлеченные средства.

Для микрофинансирования характерны такие принципы, как:

- развитие и поддержка малого предпринимательства;
- стимулирование роста предпринимательской активности населения;

- предоставление микрокредитов на основе принципов целевой направленности, срочности, платности, возвратности и обеспеченности как необходимых условий обеспечения эффективности данного вида финансовых услуг;

- правовое регламентирование отношений с заемщиками (несмотря на незначительность сумм предоставляемых займов);

- отвлечение населения от теневого финансового оборота капиталов и повышение экономической грамотности населения;

- поддержка развития рынка микрокредитования путем содействия росту конкуренции, транспарентности его участников, создания новых услуг и совершенствования механизма микрокредитования [2, с. 30].

Основные понятия микрокредитования определены в Законе Республики Казахстан от 26 ноября 2012 года №-V «О микрофинансовой деятельности»:

- микрокредит - деньги, предоставляемые организацией, осуществляющей микрофинансовую деятельность, заемщику в национальной валюте Республики Казахстан в размере и порядке, определенных на условиях платности, срочности и возвратности;

- организация, осуществляющая микрофинансовую деятельность, - микрофинансовая организация, кредитное товарищество, ломбард, осуществляющие деятельность по предоставлению микрокредитов.

В соответствии с Законом микрофинансовыми организациями могут считаться только те компании, которые официально имеют в своем названии слова «Микрофинансовая организация» и обладают разрешением на ведение своей деятельности со стороны регулятора – Национального банка Республики Казахстан [3].

Путем изучения условий современного функционирования сектора микрокредитования и его правовой основы можно сказать, что на сегодняшний день сформированы благоприятные условия для дальнейшего развития микрокредитования в Казахстане. В процессе исследования выявлены такие причины привлекательности микрокредитов как:

- микрокредитование — это один из способов борьбы с крайней бедностью, так как поддерживается самозанятое население;

- помогает развитию малого и среднего бизнеса, что способствует формированию среднего класса;

- эффективный инструмент решения социальных проблем, в частности, борьба с безработицей, помощь социально уязвимым слоям населения [4, с. 136].

По официальным данным на территории Казахстана по состоянию на начало 2021 года зарегистрированы 1001 микрокредитных организаций. В разрезе областей основная масса организаций зафиксирована в Алматинской, Акмолинской и Южно-Казахстанской областях, включая города Алматы, Нур-Султан и Шымкент. Большое количество микрофинансовых организаций наблюдается в наиболее многочисленных областях и городах (Алматинская, Акмолинская, Южно-Казахстанская и Карагандинская) – более 50% из всего числа организаций (таблица 1).

Таблица 1. Количество микрокредитных организаций по состоянию на 1 января 2021 года.

№	Области	Количество зарегистрированных организаций	Процентное значение от общего количества
1.	Акмолинская	28	2,8%
2.	Актюбинская	33	3,3%

3.	Алматинская	62	6,19%
4.	Атырауская	13	1,3%
5.	Западно-Казахстанская	30	3%
6.	Жамбылская	52	5,19%
7.	Карагандинская	93	9,29%
8.	Костанайская	29	2,9%
9.	Кызылординская	60	5,99%
10.	Мангистауская	20	2%
11.	Павлодарская	19	1,9%
12.	Северо-Казахстанская	22	2,2%
13.	Туркестанская	62	6,19%
14.	Восточно-Казахстанская	39	3,9%
15.	г. Нур-Султан	111	11,09%
16.	г. Алматы	217	21,68%
17.	г.Шымкент	111	11,09%
	Всего	1001	100%
Примечание – Составлено автором на основе источника [5].			

Как видно из таблицы 1 высокая доля микрокредитных организаций находится в г. Алматы (21,68%), г. Нур-Султане (11,09%) и г. Шымкент (11,09%). Это связано с большей концентрацией предприятий малого и среднего бизнеса в этих городах.

По данным Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка, по состоянию на 1 октября 2021 года совокупные активы микрофинансовых организаций составили 715 504 млн. тенге (на 1 октября 2021 года 490 270 млн. тенге), увеличившись с 1 октября 2020 года на 225 234 млн. тенге или на 45,94%. По сравнению с 2020 годом наблюдается увеличение выданных займов клиентам (микрокредитов) на 56,25%, основных средств и нематериальных активов на 10,17% и вкладов, размещенных на 8 %, при этом финансовая аренда снизилась на 57,23%, инвестиции в капитал других юридических лиц увеличились на 97,7%, денежные средства и эквиваленты денежных средств уменьшились на 1,4% (таблица 2).

Таблица 2. Структура совокупных активов микрофинансовых организаций Республики Казахстан.

Наименование показателя	01.10.2020		01.10.2021		Прирост, в %
	млн. тенге	в % к итогу	млн. тенге	в % к итогу	
Денежные средства и эквиваленты денежных средств	21 267	4,3%	20 970	2,9%	-1,4%
Дебиторская задолженность	26 436	5,4%	25 154	3,5%	-4,85%
Вклады, размещенные за вычетом резервов на обесценение	23 852	4,9%	25 761	3,6%	8%
Займы клиентам (микрокредиты) за вычетом резервов на обесценение	380 516	77,6%	594 573	83,1%	56,25%
Финансовая аренда за вычетом резервов на обесценение	332	0,1%	142	0,0%	-57,23%
Основные средства и нематериальные активы (за вычетом амортизации и убытков от обесценения)	14 186	3%	15 630	2,2%	10,17%
Инвестиции в капитал других юр.лиц и субординированный долг	393	0,08%	777	0,1%	97,7%

Прочие активы	23 287	5,4%	32 497	4,5%	39,54%
Всего активы	490 270	100,0%	715 504	100,0%	45,94%
Примечание – Составлено автором на основе источника [6].					

В структуре активов микрофинансовых организаций значительную долю занимают займы (микрокредиты) клиентам за вычетом резервов – 83,1% (594 573 млн. тенге) и вклады размещенные – 3,6 % (25 761 млн. тенге).

Совокупный размер обязательств микрофинансовых организаций по сравнению с данными на 1 октября 2020 года увеличился на 41,88 % и по состоянию на 1 октября 2021 года составил 490 377 млн. тенге. В структуре обязательств микрофинансовых организаций преобладают обязательства в виде полученных займов (81,2 %) (таблица 3).

Таблица 3. Структура совокупных обязательств микрофинансовых организаций Республики Казахстан.

Наименование показателя	01.10.2020		01.10.2021		Прирост, в %
	млн. тенге	в % к итогу	млн. тенге	в % к итогу	
Займы полученные	294 315	85,1%	398 290	81,2%	35,32%
Кредиторская задолженность	26 694	7,7%	27 767	5,7%	4,01%
Прочие обязательства	24 600	7,1%	64 321	13,1%	161,46%
Всего обязательства	345 610	100,0%	490 377	100,0%	41,88%
Примечание – Составлено автором на основе источника [6].					

По состоянию на 01.10.2021 г. микрофинансовыми организациями получена чистая прибыль в размере 62 548 млн. тенге. Исходя из данных микрофинансовых организаций Республики Казахстан можно увидеть увеличение по таким показателям как: совокупные активы, обязательства, капитал и прибыль.

В целом, значение микрокредитования для предпринимательства в условиях рыночной экономики сложно переоценить. На сегодняшний день уже создана законодательная и нормативная база для развития микрокредитования в Казахстане, однако механизмы ее функционирования нуждаются в совершенствовании и серьезной проработке.

Микрокредитованию в Казахстане содействуют в национальном масштабе. Оперативность в разработке и обосновании принимаемых решений – ключевая ценность микрофинансовых организаций, наряду с имеющимися гибкими условиями предоставления займов (микрофинансовые организации подстраиваются под клиентов) и обсуждение заявок на протяжении непродолжительного времени после подачи требуемых документов [7, с. 117]. Если говорить о недостатках микрокредитования, в первую очередь, стоит упомянуть ставки, по которым выдаются займы. Зачастую они превосходят банковские проценты по займам на долгий срок.

Несмотря на ряд наметившихся на сегодняшний день положительных тенденций в сфере микрокредитования, остается ряд проблемных вопросов, сдерживающих полноценный рост этого сектора финансового рынка. В настоящее время в секторе микрокредитования есть место следующим проблемам:

- Стоимость услуг микрофинансовых организаций является чрезмерно высокой;
- Узкий перечень оказываемых услуг;
- Высокий риск невозврата микрокредита.

Для дальнейшего совершенствования микрокредитования необходимо:

- Совершенствование нормативно-правовой базы;

- Повышение доступности источников финансирования;
- Увеличение охвата населения микрофинансовыми услугами;
- Совершенствование механизма микрокредитования путем снижения процентной ставки, продления сроков кредитования и повышения суммы займа.

Это поможет решению проблем недостатка финансовых ресурсов для предпринимательства [8, с. 242].

В заключение, следует отметить, что развитие микрофинансовых организаций как отдельного сектора характеризуется специфичными условиями в связи с уникальными тенденциями развития экономики в Казахстане в целом. Экономический рост страны, создание эффективных механизмов нормативно-правового регулирования деятельности микрофинансовых организаций, развитие банковского сектора оказывают положительное влияние на развитие сектора микрофинансирования в Республике Казахстан.

Список использованных источников:

1. Мукашева Г. М. Микрокредитование в Казахстане. / Г. М. Мукашева // Актуальные вопросы экономики и агробизнеса. Сборник статей IX Международной научно-практической конференции: в 4-х частях. – Брянск: Изд-во Брянский ГАУ, 2018. – С. 330-335.

2. Гельманова З. С. Альтернативные пути развития микрофинансирования в Казахстане / З. С. Гельманова // Научное обозрение. Экономические науки. – 2017. - № 1. – С. 27-35.

3. Закон Республики Казахстан от 26 ноября 2012 года № 56-V «О микрофинансовой деятельности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.10.2021 г.) [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31300092&pos=3;-108#pos=3;-108

4. Дукенбаева А. М. Развитие микрокредитования в Казахстане. / А. М. Дукенбаева // Банковский бизнес и финансовая экономика: Современное состояние, глобальные тренды и перспективы развития. – 2018. - № 3. – С. 134-141.

5. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://stat.gov.kz/official/industry/139/statistic/6

6. Текущее состояние микрофинансовых организаций Республики Казахстан. Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://finreg.kz/?docid=3322&switch=russian

7. Уайділда А.Ө., Магзумова Л. К. Микрофинансирование как альтернатива банковскому кредитованию бизнеса в Казахстане. / А.Ө. Уайділда, Л. К. Магзумова // Труды университета. – 2021. - № 1. – С. 115-118.

8. Кабатаева Б.С., Калманова Н.М., Касенова А.М. Особенности развития микрокредитования в Казахстане / Б.С. Кабатаева, Н.М. Калманова, А.М. Касенова // Статистика, учет и аудит. – 2020. - № 3(78). – С. 239-243.

UDC 349.23/24

PROBLEMS OF LABOR ORGANIZATION IN CONDITION OF THE QUARANTINE AND STATE EMERGENCY

Alpysbay R. E., 2 course student of the master degree of the Law Faculty of the KAZGUU namedafter M.S. Narikbayev, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan.

Khasenov M.Kh., Assosiate Professor of the KAZGUU named after M.S. Narikbayev, PhD.

The scientific article raises the quite controversial issue of the organization of the labor in condition of the state emergency and quarantine and the impact of the pandemic to on labor relations. As the pandemic and epidemiological measures connected with the COVID-19 were unexpected for us, it challenged some difficulties of the organization of working process during such period. The global pandemic demonstrates us the gaps in the labor legislation and absence of the elaborated guide for the employers regarding the organization of the labor in condition of the state emergency and quarantine led the problems for the employees in making appropriate decisions. The article contains several ways of organization of working process, the methods of the continuation of the activity of the enterprise in compliance with the requirements of the labor legislation. This information is considered as an useful to the employers and employees, for employees to know about their rights and to the employers to make an suitable solution in organization of the labour without any violation of the legislation.

Introduction. During the period of the end of 2019 and in the first quarter of 2020, the spread of the infection of the COVID - 19, the announcement of this virus as a global pandemic and the introduction of the state emergency in different countries were absolutely unanticipated incidents for the whole world. Such development of the events had an enormous affect to the all sphere of economy of the countries and human activity. In this case, it is quite essential to underline that the labor relations are determined as one of the most vulnerable area during this specific period. The vulnerability of the domain of the labor relations is connected with the measures of state authorities in order to decline the rapid spread of the virus among the population. These measures of the state authorities include the introduction of the state emergency in the territory of Republic of Kazakhstan from 16th of March, 2020 according to the appropriate Decree of the President of Kazakhstan[1], closure of borders, restriction of the entry and exit to the territory of country and strengthening of quarantine measures in case of the huge number of people infected with coronavirus.

This theme is quite actual and novel in case of researching, because we did not face before with such type of problem connected the organization of the labor process in the period of state emergency and strengthening of the quarantine measures. As the occurrence of the pandemic of coronavirus and announcement about the introduction of the state emergency was quite unexpected to all, state authorities, employers must make an appropriate decision regarding the working process in a short period by taking account all integral cases. Employers wondered about essential factors in the organization of work regarding the transferring of the employees to the remote work or downtime, the acceptability of the arranging to paid annual labor leave or leave without pay unpaid leave and the procedure of staff reduction during the state emergency and quarantine. Furthermore, the gaps in the labor legislation and the absence of the regulative norms caused many problems to the employers. Consequently, the organization of the labor during the quarantine and state emergency is controversial and actual problem among the employers.

General obligations on safety of labor. The introduction of the state emergency in the territory of the Republic of Kazakhstan and strengthening of quarantine measures by the state authorities in order to take under the control epidemiological situation caused that the huge amount of enterprises and companies elaborated their own plan in the organization of the working process of continuous activity in the period of global pandemic. It is totally important to prepare the workplace according to the requirements of the sanitary doctor in case of the deterioration of the epidemiological situation in the location of the legal entity. Employers should study and be aware of the development of the events, recommendations of the state authorities including the Decrees of the sanitary doctor, minimize the risks of the infection by the COVID-19 in the workplace and to

develop their plan in business continuity by considering the restrictions and recommendations of the local authorities.

In the course of the quite dangerous period, one of the quite integral obligation of the employers is to ensure the safety and security of the employees. According to the paragraph 1 and 3 of the article16 of the Convention C155- Occupational Safety and Health Convention, 1981 (No. 155) (hereinafter – "Convention 155"), employers shall be required to ensure that, so far as is reasonably practicable, the workplaces, machinery, equipment and processes under their control are safe and without risk to health and employers shall be required to provide, where necessary, adequate protective clothing and protective equipment to prevent, so far as is reasonably practicable, risk of accidents or of adverse effects on health. Consequently, in the period of global pandemic of COVID-19, employers must hold relevant measures to prevent the spread of the virus in the organization and provide employees with personnel protective equipment at workplace. The obligations of the employers in protection of the Decree No. 285 "On the introduction of a state emergency in the Republic of Kazakhstan" dated March 15, 2020.

Employees in period of global pandemic involve change of the organization of labor in order to reduce personal contacts between employees, increase the distance between them or transfer to remote work, in case of such opportunity, regularly disinfect the organization, reduction of contacts with people outside the enterprise. Moreover, the Labor Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 414-V (hereinafter – "Labor Code") includes the relevant section regarding labor safety and protection and the article 182 of the Labor Code contains the employees' rights in this term. Therefore, at the first-place employers must ensure the employees' safety at workplace in order to avoid the violation of the mentioned norms.

In point of continuation of the activity of the enterprise, employers should take into account substantial factors and follow the recommendations of the relevant state authorities in organization of the labor in period of state emergency and quarantine. Such recommendations include the appointment of responsible person, who will communicate relevant information regarding the COVID-19, follow the information from the local authorities, their respective decrees and normative legal acts, allocate the actual data regarding the business activity of the organization, including the period of downtime, the list of employees working remotely, reduction of working hours, sick leave, paid annual leave, leave without pay, reduction in staff and other essential information. Employees also have obligations along with employers in protection of safety and security of labor, employees also have obligations along with employers. According to the subparagraph a) and f) of the article 19 of the Convention 155, workers, in the course of performing their work, co-operate in the fulfilment by their employer of the obligations placed upon him, a worker reports forthwith to his immediate supervisor any situation which he has reasonable justification to believe presence of an imminent and serious danger to his life or health, until the employer has taken remedial action, if necessary, the employer cannot require workers to return to a work situation where there is continuing imminent and serious danger to life or health. Consequently, employees should take care about their and other's health and safety in dangerous this period.

The state emergency introduced on March 16, 2020 by the decision of the President of Republic of Kazakhstan and the quarantine introduced in the territory of Almaty by the Decree of the acting Chief State Sanitary doctor on March 19, 2020[2]. It is obviously true that the quarantine regime involved such measures as limitation on the movement of people in the territory of the city, establishment of the quarantine zone and checkpoints in entry and exit of the city and other measures. In addition, on March 28, 2020 in the territory of Almaty and Nur-Sultan the quarantine prohibitions intensified and involved such additions as restrictions on the movement of people and transport, continuation of activity of organizations, with exception of mandatory for life support of the city. The quarantine was introducing in other cities of Kazakhstan step by step by taking into account the

epidemiological situation.

Analysis of options in the continuation of the organizations' activities.

In the period of the state emergency and quarantine, there are several options in the continuation of the activity of the organization.

First of all, it was suggested transferring the employees to the remote work in case of such possibility by the government. In accordance with the subparagraph 55-2 of the article 1 of the Labor Code, remote work is a special form of implementation of the labor process outside the employer's location with the use of information and communication technologies in the process of work. It is immediately apparent that not every kind of labor can be performed remotely. However, if the type of the activity allows the fulfillment of the precise work remotely, this kind of offered version of the organization of labor is accounted as an optimal solution in the century of the development of cutting- edge devices. In the period of the quarantine of COVID-19, such professionals as teachers, accountants, lawyers, IT specialists and sale managers proved that the work by the use of the IT technologies can be efficient and it is quite convenient. In case of transferring the employee to the Decree No. 180 "On the introduction of the quarantine regime in the territory Almaty" dated March 18, 2020.

Remote work, employer must take into account such significant aspects as the presence of the suitableequipment (personnel computer, laptop, printer, internet access and other office shipments) for the fulfillment of the definite work, the elaborated by the employer work guide for the employees regarding the performance of the work in case of remote mode work, ensuring the communication with other employees of the enterprise if it is compulsory in the working process.

Furthermore, it is absolutely integral to communicate of the employer and employee what is expected from employees in terms of work and conditions for its implementation in order to avoid any disagreements. In this case, the definition of the KPI for the employee and elaboration of the work plan with the managers is considered as a reasonable decision. In compliance with the paragraph 4 of the article 138 of the Labor Code, the employer must provide the employee with the necessary equipment in implementation of the work during the remote work. In the period pf working remotely, it is essential to pay attention to the aspect of information security and to ensure the data protection of the employees and it is important to ensure such protection in the case of the transfer of the confidential information outside of workplace. It is essential to underline that the transferring of the employee to the remote work shall be identified as a change of working conditions. According to the paragraph 1 of the article 46 of the Labor Code, the appropriate amendments and changes to the employment work have to make, when the working conditions change. These amendments and changes can be reflected in the respective supplementary agreement to the employment contract.

In some situations, the specificity of the work does not allow to perform the work remotely due tothe nature of the activity and functional obligations of the employee. In this case, it is totally substantial to define the precise physical location of the workplace of the employees and strictly observe it. It is offered to introduce the shift work, which can be considered as an alternative version of the continuation of the activity in the period of state emergency and quarantine. In accordance with the subparagraph 6 of the paragraph 1 of the article 1 of the Labor Code, shift work is a kind of work in two or three or four work shifts within 24 hours. Consideration of the production conditions is integral point in this case. The shift work makes possible to allocate employees into several shifts in order to avoid the presence of the huge amount of employees at the same time in a single workplace. Employers should ensure the separate arrival and departures to the work to minimize the physical contacts between employees in the period of the global pandemic.

In the period of the state emergency and quarantine, employers can introduce the part-time work. in accordance with the paragraph of the article 70 of the Labor Code, when concluding an employment contract, as well as in the process of labor relations, an employee may be provided with

the part-time work by a written agreement between the employee and the employer. Additionally, the paragraph 2 of the article 70 of the Labor Code, in point of the introduction of the part time work does not entail restrictions on duration of paid annual leave, calculation of length of service and other rights of the employee.

The labor legislation of the Republic of Kazakhstan contains the concept of the downtime. In respective with subparagraph 10 of the paragraph 1 of the article 1 of the Labor Code, downtime is atemporary suspension of work due to economic, technological, organizational, other production or nature reasons. It is obviously true that the pandemic of COVID-19 has a dramatic effect to the economy and challenges controversial problems connected with the unemployment. The downtime is a considered as an opportunity to save the work in the period of the state emergency and quarantine during the crisis. According to the article 42 of the Labor Code, in the case of the downtime, the employer has the right to transfer the employee without his consent for the whole period of downtime to another work that is not contra-indicated for the state of health. Regarding introduction of the downtime in the precise enterprise, the payment in the period of downtime becomes an essential issue. The payment in this period is regulated by the article 112 of the Labor Code, the amount of payment and integral terms determined by the employment contract and collective agreement. However, the labor legislation set a rate not lower than the minimum wage. If the downtime comes as a consequence of the employer's fault, employer have to pay a wage at a rate of not less than fifty percent of theaverage wage of the employee.

Conclusion. Labor relations issues and correct organization of the working process in condition of the quarantine and state emergency, which is the consequence of the global pandemic of the COVID-19 considered as one of the most pressing aspects nowadays. Employers faced the enormous amount of questions starting from the acceptability of the continuation activity of the enterprise and finishing with amount of payment of the employees' wage in the case of downtime of the organization. The huge amount of enterprises made a suitable solution by transferring their employees to the remote mode work and it cause the high level of attention of the government and state authorities. During the organization of the work in the period of quarantine and state emergency, the employers must take into account integral points such as the ensuring of the safety of the employees, proper registration of the remote work, part time work and the period of downtime, as well. Information which is demonstrated above includes the way of organization of the labor despite the factor of the spread of the COVID-19 and it is accounted as an useful data for employees and employees in the point of observation of the requirements of the labor legislation. It is immediately apparent that the spread of the dangerous virus effected terribly for the all spheres of the human activity, but it worked as an integral factor in elaboration of some concepts in labor legislation of the Republic of Kazakhstan, as well.

References:

1. Amangeldinova S.E., Protasova O.V., Gorkovenko L.A. Казахстан в новых жизненных реалиях в период пандемии коронавируса – 2020 // https://cyberleninka.ru/article/n/kazahstan-v-novyh-zhiznennyh-realiyah-v-period-pandemii-koronovirusa ;

2. Convention C155- Occupational Safety and Health Convention, 1981 (No. 155) //https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_norm/---normes/documents/normativeinstrument/wcms_c155_ru.htm ;

3. Decree No. 285 "On the introduction of a state emergency in the Republic of Kazakhstan"dated March 15, 2020 // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32648341 ;

4. Decree No. 180 "On the introduction of the quarantine regime in the territory

Almaty" dated March 18, 2020 // https://www.zakon.kz/5012434-vveden-rezhim-karantina-na-territorii- g.html;

5. International Labour Organization. COVID-19 and the world of work: impact and policy responses – March18, 2020-1st edition // https://www.ilo.org/wcmsp5/group //s/public/---dgreports/dcomm/documents/briefingnote/wcms_738753.pdf ;

6. Khasenov M. The Legal Regime of Downtime in the Eurasian Economic Union Member States in the Scope of International Labor Standards - 2021. // https://elibrary.ru/item.asp?id=44683259 ;

7. Labor Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015 No. 414-V // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414/compare/eng ;

8. Popovkina T. Labor relations in the context of quarantine due to coronavirus (COVID-19) – April 06, 2020 // https://gratanet.com/kz/publications/labor-relations-in-the-context-of-covid- 19 World Health Organization. Preventing and mitigation COVID-19 at work – May 19, 2021 // https://www.who.int/publications-detail-redirect/WHO-2019-nCoV-workplace-actions-policy-brief-2021-1 .

УДК 338.12.017

ЭФФЕКТИВНОСТЬ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ

Алтынбаева А.Р., студентка 3 курса, специальности 6В04103- Учёт и аудит, института экономики и права имени П.И.Чужинова, Костанайского регионального университета им. А. Байтурсынова, г. Костанай.

Алимова Н. Ж., магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры бухгалтерского учёта и управления, Костанайского регионального университета им.А.Байтурсынова, г. Костанай.

Значимость выполненной работы заключается в том, что современные предприятия работают в сложной, динамичной и крайне неопределенной маркетинговой среде, что делает управление маркетинговой деятельностью особенно важным. Только предоставление потребителям продукции с добавленной стоимостью может гарантировать выживание в конкурентной среде. Это связано с тем, что в обмен на произведенные товары и услуги предприятия получают средства для своего существования и деятельности.

Анализ рынка и разработка маркетинговых стратегий в настоящее время являются важными направлениями для развития экономики. Важность данных вопросов связана с тем, что в условиях рынка эффективность реализации товаров, функционирование предприятия и его статус на потребительском рынке во многом зависят от развития маркетинга.

Маркетинговые службы в рыночной среде являются ключевым звеном в управлении предприятием и вместе с производством, финансами, торговлей и сбытом, технологией, человеческими ресурсами и другими видами деятельности создают единый интегрированный процесс, направленный на удовлетворение рыночного спроса и получение на этой основе прибыли. Исходя из этого маркетинговые службы создаются в организации для обеспечения гибкой адаптации к изменяющимся рыночным условиям и потребительскому спросу на рынке. Это позволяет поставить интересы рынка выше интересов отдельных направлений деятельности компании и обеспечить эффективную

работу в целом [1].

Современная концепция маркетинга заключается в том, чтобы вся деятельность предприятия (научная, технологическая, производственная, сбытовая и т.д.) основывалась на знании потребительского спроса и его изменений. Кроме того, одной из задач маркетинга является выявление нереализованных запросов потребителей и ориентация производства на их удовлетворение. Маркетинг — это разработка, производство и продажа продукции, на которую существует реальный потребительский спрос. Система маркетинга ставит производство товаров в функциональную зависимость от спроса и требует производства товаров в объеме и в количестве, востребованных потребителями. При реализации маркетинговой концепции фокус принятия экономических решений смещается с производственного звена предприятия на импульсно-чувствительное звено рынка. Служба маркетинга является источником информации и мозговым центром не только по рынку, но и по производственной, научно-технической и финансовой политике предприятия. Здесь на основе качественного анализа состояния спроса и деловой среды устанавливаются перспективы и рентабельность производства определенного продукта.

Основной целью маркетинговой деятельности является обеспечение эффективного функционирования предприятия и его продукции на рынке, что часто достигается за счет увеличения объема продаж, как в материальном, так и в финансовом выражении.

Маркетинговая деятельность заключается в поиске взаимовыгодного компромисса между потребностями потенциальных потребителей и производственными возможностями (и ключевыми компетенциями) компании, с учетом поведения конкурентов.

Деятельность включает в себя изменение продуктов и бизнес-процессов для удовлетворения существующего спроса (повышение конечной потребительской ценности) и создание, развитие и изменение рыночного спроса (потенциальных потребностей клиентов). Однако прямое управление спросом отличается от прямого управления продуктами и бизнес-процессами тем, что предполагает манипулирование сознанием и мотивацией конечных потребителей, что в большинстве случаев технически невозможно, и считается более разумным сосредоточиться на существующем спросе (потребностях) и соответствующим образом корректировать предложения компании. С другой стороны, практически невозможно успешно внедрить продуктовые инновации в отрасли, ориентируясь на существующий рыночный спрос. Тем не менее, очевидно, что даже разработка инновационного продукта должна начинаться с ответа на вопрос «какие потребители будут его покупать и почему» [2].

Маркетинговая деятельность — это ряд мероприятий, направленных на

-исследование потребителей - определение структуры потребительских предпочтений на рынке;

-изучение мотивов поведения на рынке;

-анализ самого рынка для предприятий;

-исследование продукта (типа продукта или услуги) - для определения потребностей рынка в новых продуктах, а также в усовершенствовании существующих товаров;

-анализ форматов продаж и методов распределения - для определения наилучшего и наиболее рентабельного способа продажи продукции на конкретном рынке;

-анализ показателей продаж экономического субъекта;

-изучение конкурентов, определение форм и уровней конкуренции - определение основных конкурентов компании на рынке, рассмотрение сильных и слабых сторон, а также получение информации о финансовом положении, особенностях производственной деятельности;

-анализ рекламной деятельности - для определения наиболее эффективных способов воздействия на потребителей и повышения интереса к продукту;

-определение наиболее эффективных способов продвижения продукции на рынок;

-разработка систем стимулирования, побуждающих закупать продукцию в больших количествах;

Все цели маркетинговой деятельности в первую очередь связаны с процессом производства и распределения товаров и услуг, другими словами, маркетинговая деятельность ориентирована на продукт или услугу.

Маркетинговая деятельность носит циклический характер. Она начинается с информационно-аналитических исследований, на основе которых составляются стратегии и текущие планы, разрабатываются программы создания новых товаров и вывода их на рынок, формируются маршруты движения товаров от производителей к потребителям с участием торговых посредников (дистрибьюторов), проводятся рекламные кампании и организуются другие действия, связанные с продвижением, и, наконец, оценивается эффективность маркетинговой деятельности.

Управление маркетингом — это анализ, планирование, реализация и управление мерами по установлению, укреплению и поддержанию взаимовыгодных товарно-денежных отношений с клиентами для достижения целей фирмы. Управление маркетингом состоит из

- организационной структуры маркетинговых служб;
- разработки и реализации маркетинговых программ;
- контроля деятельности маркетинговой службы и результатов маркетинга (ситуационный маркетинговый анализ);
- стратегического контроля маркетинга (аудит);
- процесса создания системы сбора и обработки информации, которая обеспечивает своевременное получение данных по конкретным вопросам [3].

Анализ эффективности маркетингового контроля на предприятии зачастую основывается на расчете рентабельности коммерческой деятельности функционирующего субъекта и динамике показателей, определяющих его конкурентоспособность.

Далее, показатели на которых основывается анализ эффективности маркетингового контроля:

- доля прибыли, полученной от коммерческой деятельности предприятия;
- количество отгруженной продукции;
- объем спроса (емкость рынка) на продукцию компании;
- расходы на маркетинговые услуги;
- коэффициент конкурентоспособности предприятия;

Доля прибыли предприятия, полученная от коммерческой деятельности, является решающим показателем при оценке качества организации, функционирования и управления системой маркетинга. Это связано с тем, что целью любого коммерческого предприятия является максимизация получаемой прибыли.

Показатель спроса на продукцию предприятия и фактический объем отгрузок за определенный период могут определить, способно ли предприятие полностью удовлетворить потребительский спрос.

Для того чтобы оценить адекватность средств затрат финансовым результатам коммерческой деятельности, анализ затрат на маркетинговые услуги необходимо сравнить с вышеуказанными показателями.

На основе определения коэффициента конкурентоспособности целесообразно оценить рентабельность коммерческой деятельности предприятия.

Сегодня ни одно предприятие в системе рыночных отношений не может нормально

функционировать без маркетинговых служб. Отправной точкой предприятия являются потребности потребителей. Приспособление человеческих, финансовых и материальных ресурсов предприятия к нуждам потребителей называется рыночной ориентацией [4].

Маркетинговая деятельность предприятий — это творческая управленческая деятельность, задачей которой является развитие рынков товаров, услуг и труда путем оценки потребностей потребителей и осуществления практических мер по удовлетворению этих потребностей. Эта деятельность координирует возможности производства и распределения товаров и услуг и определяет шаги, которые необходимо предпринять для продажи товаров и услуг конечному потребителю и получения прибыли.

Маркетинг играет важную роль в деятельности компании в сегодняшней высококонкурентной рыночной среде, чтобы установить оптимальные отношения между организацией и средой, частью которой она является. Организация маркетинговой деятельности в компании - сложная задача. Это связано с тем, что требования внутренних ресурсов компании и внешней среды должны быть согласованы в динамическом равновесии.

В настоящее время отдел маркетинга предприятия несет большую социальную и экономическую ответственность за весь персонал организации, поэтому решение проблемы оценки его эффективности является очень актуальным. Конкурентоспособность, экономическая и финансовая продуктивность предприятий зависят от эффективности их маркетинговой деятельности.

В современных условиях наличие маркетинговых служб на предприятии является не только обязательным условием эффективной деятельности и развития, но зачастую и необходимым условием выживания предприятия [5].

Список использованных источников:

1. Алексунин, В.А. Маркетинг [Текст]: учебник / А. В. Алексунин. – М.: Дашков и К, 2014. – 65 с.

2. Антипина, Н.Л. Сущность и концепции маркетинговой деятельности [Текст]: учебное пособие / Н. Л. Антипина. –: Биок, 2014. – 136 с.

3. Афанасьев, М.П. Маркетинг: стратегия и практика фирмы [Текст]: учебник / М.П. Афанасьев. – М.: Финстатинформ, 2012. – 219 с.

4. Багиев, Г.Л. Экономика [Текст]: учебник для вузов / Г. Л. Багиев. 2012. – 154 с.

5. Бендина, Н.В. Маркетинг [Текст]: конспект лекций / Н. В. Бендина. – М.: Приор-издат, 2012. – 215 с.

ӘОЖ 330.342

ЭКОНОМИКАНЫҢ БАСТЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІ

Алиасқар Ф.Ж., 6В04103 - Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы.

Алимова Н.Ж., - экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының аға оқытушысы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы.

Әлем болашақта көпполюсті және өзара тығыз байланысты болмақ, сондықтан әлемдік нарықтар қарқынды экономикалық прогресске мүмкіндіктер ашады. Бұл потенциалды жүзеге асыру халықаралық ынтымақтастық, туынды әсерлерді ескеріп,

елдердің макроэкономикалық саясаттарын қаншалықты тиімді ете алатындығына және экономикалық өсу табыстарын бөлу теңгерімділігі мен әділдігіне жетуді қаншалықты дәрежеде ынталандыра алатындығына байланысты.

Экономикалық теорияның негізігі *басты проблемасы* – ол біздің адамзаттың шексіз қажеттілігін қанағаттандыру үшін шектеулі экономикалық ресурстарды мейлінше тиімді пайдалану мәселесін зерттеу болып табылады. Қай қоғамның да негізгі экономикалық проблемалары: ол не өндіру керек, қалай өндіру керек, кім үшін өндіру керек деген сұрақтар қойылады. Экономикалық ресурстар сирек және шектеулі. Нақтылы өнім шығару үшін қандай да болмасын қорды пайдаланған кезде ол қорларды басқа бір тәсілмен игерудің мүмкіндігі жойылады. Экономикалық мәселелерді шешу үшін әрбір қоғам әртүрлі құрылымдар мен механизмдерді пайдаланады [1].

Дәстүрлі экономикалық жүйе - әдет-ғұрыпқа және дәстүрлерге негізделген. Өндіріс процесі, айырбас, бөлу және тұтыну уақыт қалыптастырған әдет-ғұрыпқа сүйенеді. Бұл жүйе мемлекетке дейінгі алғашқы қауым кезеңіне ұқсас келеді. Қазіргі уақытта ол амазондық үнділерге, австралияның тұрғындарына, африкалық тайпаларына. Дәстүрлі экономиканың өзіндік ерекшеліктері олар:

1. Өндіру, бөлу, және айырбастау үрдістері әдет-ғұрыпқа, салт-дәстүрге, наным-сенімдерге негізделген;
2. Мұрагерлік пен бөлініс ол жеке адамның экономикалық ролін анықтайды;
3. Әлеуметтік-экономикалық тоқырау анық байқалады, өйткені ұдайы өндіріс қарқыны тек он жыл барысында ғана көрініс береді;
4. Техникалық прогресс дәстүрлі қоғамның бастамаларына қауіп төндіретіндіктен ол барынша шектеледі;
5. Діни, касталық және мәдени құндылықтар экономикалық қызметтің жаңа түрлеріне қарағанда басым тұрады;
6. Индустриялық өндірістің даму қарқынына қарағанда халықтың өсу қарқыны артып отырады;
7. Халықтың сауатсыздығы, шамадан тыс тығыздығы, еңбек өнімділігінің төмендігі және жұмыссыздықтың жоғарғы деңгейі.

Дәстүрлі жүйеге – тән елдер әлемдік шаруашылықты шикізаттармен және материалдармен қамтамасыз етеді, және дайын өнім өткізетін нарыққа айналады және

бұрыңғы метрополиялардың, қазіргі индустриясы дамыған капиталистік елдердің ауыл шаруашылық шикізаттарын шығаратын орталық ретінде өзінің қызметін атқарады.

Әкімшіл-әміршіл жүйе – ол мемлекеттік монополиялық меншіктің және оның монополиялық мемлекет өкіметі тудырған үстемдігімен сипатталады. Бұл жүйеге басқарудың қатаң типтік иерархиясы тән болып келеді. Дәлірек айтқанда кетсек жоспарлаушылар бұл жүйеде қандай тауарлар өндіріліп және қандай қызметтер көрсетілуі керектігін анықтап алады [2].

Әміршіл-әкімшіл жүйеге тән өзіндік ерекшеліктері:

1. Өндіріс факторлары жалпы халықтың немесе мемлекеттің меншігінде болады;

2. Экономикалық қызметті жоспарлай отырып, бір орталықтан шаруашылыққа қатысты жалпы шешім қабылдау процесі барынша күшейеді;

3. Кәсіпорындар мемлекеттік жоспарларды орындауға қажетті ресурстармен орталықтандырылған қорлар арқылы қамтамасыз етіледі;

4. Өндіріс құрал-жабдықтары мен халықтық тұтыну тауарлары өндірісі арасындағы халықшаруашылық қатынас бір орталықтан анықталып бекітіледі;

5. Бәсеке жағдайы мүлдем болмайды, сол нәтижеде өндірушілер монополиясы туындайды;

6. Өндірушілерді ынталандыруға бағытталған нақты нарық жүйесі жоқ;

7. Өндірушінің тұтынушы алдындағы үстемдігі, билігі және абыройы арта түседі, өйткені тек өндірілген тауарлар ғана сатып алынады, яғни тұтынушының таңдау мүмкіндігі жоқ. Бұл жүйеде өндірушінің еңбегі қоғамдық бағалауға бұрмаланып, жалған, субъективті бағалау түріне айналады. Нәтижесінде жүйенің тиімділігі кемиді. Бұл жүйе бұрынғы КСРО және социалистік елдерде үстемдік еткен [3].

Нарықтық экономикалық жүйе ол жеке меншік құқығының анықталуына және келісім-шарт кепілдігінің сақталуына орай жеке меншіктікке және экономикалық мәселелерді шешуге негізделеді. Ол ресурстарды тиімді пайдалануға және экономиканың тез көтерілуіне ықпал етеді, алайда табыс жөнінен қоғамның бөлшектенуіне ықпал етеді. Нарықтық жүйенің негізгі ерекшеліктері:

1. Өндіріс факторлары жекешелендірілген;

2. Адамдардың шаруашылық қызметін басқару және оны үйлестіру нарықтық жүйеге негізделген;

3. Жүйеге қатысушылардың іс-әрекетін олардың жеке, өзіндік мүдделерін қорғау арқылы ынталандыру, соның негізінде қоғамдық мүддені қамтамасыз ету үрдісі қатты күшейген;

4. Капитал иесіне кәсіпкерлікпен емін-еркін айналысу және капиталын қашан, қай жерде және қандай қызметке салу керектігін таңдауға құқық берілген

5. Әрбір шаруашылық субъект өздігінше шешім қабылдап, пайда табуға ұмтылады және жетілдіреді:

6. Жекелеген өндірушілер мен тұтынушылардың экономикалық билігінің әлсіздігі соншалықты, олардың белгілі бір бөлігінің шынайы экономикалық билігі жоқ десе де болады, яғни олар нарықтағы жағдайды өзгертуге дәрменсіз қалады;

7. Таза немесе дамыған бәсеке нәтижесінде өндірушілер тарапынан ресурстар барынша тиімді, әрі үнемді қолданылады және "ең аз шығын жұмсап, ең көп пайда табу" қағидасы арқылы жүзеге асырылады;

8. Тұтынушының өндіруші алдындағы үстемдігі, билігі, абыройы артады. Өйткені тек сұраныс білдірілген тауарлар ғана өндірілетін болады [4].

Аралас экономикалық жүйе. Аралас экономика идеясы негізі XIX ғасырдың басында әлеуметтік мәселені шешу қажеттілігі туындап, мемлекеттің шаруашылық өмірге араласуы

нәтижесінде пайда болды, аралас экономика теорияларында ең алғашқы рет экономика білімінде мемлекеттің экономикаға араласу қажеттігі турасында әр-түрлі ой-тұжырымдары айтылған болатын. Ол мемлекеттік реттеу арқылы нарықты толықтыруға негізделген. Нарықтық механизмшеше алмайтын проблемалар: қоғамдық игіліктерді жасау, және әлеуметтік мәселелер, экономикалық тұрақтылық және технологиялық қайта құрылу, қоршаған ортаны қорғау және тағы басқалары. Экономикалық мәселелер жеке өндірушілер деңгейінде нарық арқылы шешіледі. Қоғамдық сипаттағы мәселелер мемлекетпен шешіледі. Мемлекеттік реттеу дәрежесі әр елде әр басқа. Жоспарлы жүйені басқарудан бас тарту және оны өз бетімен саналы нарықтық экономикаға өту біздің елімізде аралас экономикаға өтудің басты бағыты болып табылады [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ходжаниязов Ж.Т. Нарықтық экономика негіздері: Оқулық. 2-басылым. - Астана: Фолиант, 2010. - 168 б.

2. Қуатова, Дильмина Яхияқызы. Өндіріс экономикасы : практикум / Д. Я. Қуатова. - Алматы : Экономика, 2006 - 106 б.

3. Ковалев В.В. «Практикум по анализу и финансовому менеджменту». М.:«Финансы и статистика» 2009 - 320 с.

4. Үмбетәлиев, А.Д. Кәсіпорын экономикасы және кәсіпкерлік: оқулық / Алтынсары Дүйсенбекұлы Үмбетәлиев; ҚР білім және ғылым м-гі, М. Әуезов атын. Оңтүстік Қазақстан мем. ун-ті.- Алматы: Экономика, 2009.- 461, [2] б.

5. Ілиясов Қ.Қ. Құлпыбаев С. Қаржы. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық. – Алматы: 2008

ӘОЖ 94(574)

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Алиасқар Ф.Ж., 6В04103-Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы

Алимова Н.Ж. - экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының аға оқытушысы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Ахмет Байтұрсынұлы (1873 - 1938) XX ғасырдың басында қазақ халқы аса ірі қоғамдық-саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды да бастан кешті. Ұлттық мәдениет пен әдебиеттің, білім мен ғылымның туын көтерген, жұртшылықтың санасына демократиялық ойлар сіңіріп, алға жетелеуге ұмтылған зиялы топ қалыптасты. Халықтың зердесіне сәуле түсіріп, санасын оятқан осы топтың рухани көсемі Ахмет Байтұрсынұлы еді. Қазақ әдебиеті мен әдебиеттану ғылымының, тіл білімінің атасы, ұлы түрлендіруші - реформаторы атанған ол өзінің алдындағы Шоқан, Ыбырай, Абайлардың ағартушылық, демократтық бағыттарын жалғастыра отырып, өз заманындағы тұтас бір зиялы қауымның төлбасы болды.

Ахмет Байтұрсынұлы 1873 жылы 18 қаңтарда қазіргі Қостанай облысының Торғай өңіріндегі Сарытүбек деген жерде дүниеге келген. Әкесі Байтұрсын Шошақұлы намысқой, сергек, және де еті тірі адам болған. Сол себеппен де Байтұрсын және оның ағайындары патша өкіметінің өкілі-уезд бастығын соққыға жығып, түрмеге қамалған еді. Бұл оқиға 10

жасар бала Ахметтің санасына қатты әсер етті. Мәселенің түп негізін толық ұқпағанымен, ол өмірдегі әділетсіздік пен зорлық - зомбылықты, әлеуметтік теңсіздікті көзімен көріп, көңіліне ой ұялатады. Табиғатынан зерек және талапты бала Ахмет, 1882 - 1884 жылдары көзі ашық ауыл адамдарынан сауат ашып, хат танып, кейін жақын маңдағы ауыл мектебінде оқиды. 1886 - 1891 жылдары Торғай қаласындағы 2 сыныпты орысша - қазақша училищеде, 1891 - 1895 жылдары Орынбордағы мұғалімдер даярлайтын мектепте білім алды. Бұл жылдары ұлы ағартушы Ыбырай Алтынсариннің үлгісінде жұмыс істейтін, жақсы дәстүрлері мол жаңаша мектептер саны көбейген болатын. Міне, осы тәрізді оқу орындарында оқып, сапалы білім алып шыққан бала Ахмет 1895 жылы 1- шілдесінен өзінің мұғалімдік, ұстаздық қызметін бастайды. 1895 - 1897 жылдары Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектептерде, екі сыныптық училищелерде сабақ берді. Мұғалім бола жүріп ол қоғамдағы болып жатқан құбылыстарға, және де әлеуметтік өмірге үңіледі. Халыққа білім берудің жолдарын, қазақ тілі мен әдебиетінің мәселелерін зерттеу мүмкіндіктерін қарастырады. Көп кітаптар оқиды, өз бетімен ізденеді. Әдебиетпен айналысады, өлең - жырларын жазады, ауыз әдебиетінің үлгілерін жинайды, оқулықтар мен оқу құралдарын әзірлейді. Өзінің білімімен, ақыл - парасатымен ел аузына іліге бастайды. Бостандық аңсаған, күреске үндеген өлеңдер жазады. Соның салдарынан 1910 жылы Қазақстанда тұру құқығынан айырылып, Орынбор қаласына келеді. 1913 - 1918 жылдары өзі ұйымдастырған "Қазақ" газетінің редакторы бола жүріп, кең ауқымды әлеуметтік істер атқарады. Газет бетінде халық өмірінің аса күрделі мәселелерін көтереді. Елді оқу - білімге, ілгері ұмтылуға шақырады. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін қоғамдық өмірге белсене араласқан Ахмет Байтұрсынұлы қазақ жұртының тәуелсіз мемлекетін құруды мақсат еткен Алаш қозғалысы көсемдерінің бірі болады. Кейінірек Қазақстанның тұңғыш халық ағарту министрі, Қазақстан академиялық орталығының жетекшісі, Алматыдағы, Ташкенттегі жоғары оқу орындарының профессоры қызметтерін атқарады. Кеңес өкіметі тұсындағы коммунистік идеология аласапыранының салдарынан 1929 жылы жазықсыз ұсталып, ұзақ уақыт түрме мен лагерь азабын тартқан Ахмет, 1936 жылы елге қайтып оралғанымен, 1937 жылы қайта тұтқындалып, 1938 жылы атылады. Алаш қозғалысының көсемі ретінде "халық жауы" деп атылған Ахмет Байтұрсыновтың есімі де, шығармалары да көпке дейін жұртшылық үшін жабық болып келді [1]

Байтұрсынұлының «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласы – әдебиеттану ғылымындағы алғашқы зерттеу еңбектеінің бірі. Мақалада ұлы ақын Абайдың тарихи миссиясы, рухани болмысы, өлеңдерінің ұлттық сөз өнеріндегі маңызы, көркемдік-эстетикалық сипаты баяндалған еді. Ол Абай өлеңдерінің даралығын, «сөзі аз, мағынасы көп, тереңдігін», сыншылдығын ұғындырды. Байтұрсынұлының Абайдың ақындық шеберлігі, поэзияға деген көзқарасы туралы ғылыми тұжырымдары қазақ әдебиеттану ғылымында жалғасын тапты. Оның «Әдебиет танытқыш» деген зерттеуі қазақ тіліндегі тұңғыш іргелі ғылыми-теориялық еңбек болып саналады. Байтұрсынұлы әдебиет тарихына, теориясы мен сынына, методологиясына тұңғыш рет тиянақты анықтама беріп, қазақ әдебиеттану ғылымының жүйесін жасауда қзінің үлкен үлесін қосты. Халық тілінің бай қоры көзінен мағынасы терең, ұғымдық аясы кең сөздерді термин етіп алып, соның негізінде қазақ әдебиетінің барлық жанрлық формаларын топтап, жіктеп берді. Мысалы, сөз өнері, шығарма, ауыз әдебиеті, толғау, т.б. ғылыми-теориялық еңбекке қазақ әдебиетінің ең бейнелі, мазмұны мен мағынасы терең шығармаларын мысал ретінде пайдаланды. Сөз өнері жайында жазылған әлемдік ғылымның ең үздік үлгілерін пайдалана отырып, әдебиеттанудағы ұғым, термин, категориялардың соны ұлттық үлгілерін жасады. Мысалы, меңзеу, теңеу, ауыстыру, кейіптеу, әсірелеу, алмастыру, шендестіру, үдету, түйдектеу, кекесіндеу, т.б. «Әдебиет танытқышта» ақындық дарын табиғаты, шығарм. психологиясы, шабыт стихиясына ғылыми

тұжырым берілді. Өлеңге жан-жақты зерттеу жасап, шумақ, тармақ, бунақ, буын, ұйқас, т.б. ұғымдарға анықтама берді. Байтұрсынұлы қазақ әдебиетінің даму кезеңдерін ғылыми негізде топтап берген еді. «Әдебиет танытқыш» – сан-салалы әдебиет табиғатын жан-жақты ашып, талдап-түсіндірген ғылыми зерттеді. Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышымен» қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салды. Сондай-ақ ол – әдебиет тарихының мұрасын, ауыз әдебиеті үлгілерін жинаған зерттеуші ғалым. Көркемдігі айрықша «Ер Сайын» жыры мен қазақ тарихының төрт жүз жылын қамтитын «23 жоқтау» жинағын кітап етіп шығарды. Халық мұрасына үлкен жанашырлықпен қараған Ахмет Байтұрсынұлы «әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, оның адасып кететіндігін» айтты. Байтұрсынұлы – қазақ кәсіби журналистикасын қалыптастырған ірі қайраткер. Ол қазақ халқына, зиялы қауымға газеттің қоғамдық қызметін ұғындырып, баспасөздің өркениетті, тәуелсіз елге аса қажет нәрсе екенін жанкешті іс-әрекетімен көрсетті. Байтұрсынұлы ұйымдастырып, бас редактор болған «Қазақ» газеті қоғамдық ойға ірі қозғалыс, рухани санаға сілкініс әкелді. «Қазақ» газеті халықтың рухын сергіткен ірі құбылысқа айналды. Байтұрсынұлы – әлеуметтік мәселелерге, қоғамдық ой-пікірге ықпал жасаған публицист. Оның мақалалары ғылыми байыптауымен, өткір ойларымен сол кезеңнің шындығынан хабар береді. Абайдың қоғам өмірінің демокр. құрылысы туралы ойларын дамытып, саяси-әлеум. жағдай, оқу-ағарту, халықтың тұрмыс-тіршілігі туралы мәселелерді қозғады. Қазақ зиялыларының жан-жақты білімдар әрі саяси күресте шыңдалған легін қалыптастыруда Байтұрсынұлының публицист, баспасөз ұйымдастырушы ретіндегі еңбегі ұшантеңіз. Ол – қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор [2]

Байтұрсынұлы әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Ол Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде, құрылтайында араб жазуындағы әліпбидің қажеттілігін, құндылығын жан-жақты тұжырыммен дәлелдеген ғылыми баяндама жасады. Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады. Ол халыққа ғылым-білімнің қажеттілігін түсіндірумен ғана шектелмей, білім беру ісін жолға қоюға күш салды. Орыс, татар мектептерінен оқып шыққан ұлт мамандарының өз тілін қолданудағы кемшіліктерін көріп: «Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды не жазса да қиындықпен жазады, себебі, жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық» деп жазды. Байтұрсынұлының «Оқу құралы» – қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі [3]

Байтұрсынұлы Еуропа жұртындағы сындар әдебиетінің бай тәжірибесін меңгеруге бет алушылық, қазақ көркем сөз ізденістерінде сәйкестік, үйлесімділік тапқанын айтты. Байтұрсынұлы әдебиет зерттеушісі ретінде қазақ әдебиетінің даму процесін жеке дара бөліп қарамай, барлық халықтар әдебиетіне ортақ сипаттармен ұштастыра талдауға тырысады. Байтұрсынұлының жыраулардың мұрасын жетік білетінін осы еңбегінен айқын көреміз. Сөз өнерінің көне дәуірдегі үлгілері, 15-17 ғ-лардағы жыраулар поэзиясының біразы ақын назарына іліккен. Асан Қайғы, Нысанбай жырау, Бұдабай ақын, Наурызбай би, Құбыла ақын, Жарылғап ақын, Алтыбас, Ақмолда, Әбубәкір, Шортанбай, Байтоқ, Сүгір ақын, Мұрат, Досжан, Орынбай, Шернияз т, б. ақын-жазушылар шығармаларынан үзінділер бар. Байтұрсынұлы қалдырған бай мұраның тағы бір саласы — көркем аударма. Ол орыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, көркем қазынаның бұл саласын байытуға мол үлес қосты. И.А. Крылов мысалдарының бір тобын қазақ тіліне аударып, «Қырық мысал» деген атпен жеке жинақ қылып бастырды. И.И. Хемницердің «Атпен есек», А. Пушкиннің «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш», «Ат», «Данышпан Аликтің ажалы» шығармаларын, орыстың белгілі лирик ақыны С.Я. Надсонның өлеңін қазақ тіліне аударды.

Байтұрсынұлы тілші-ғалым ретінде қазақ тілінің табиғаты, өзгешеліктері, араб әліпбиінің жайы, терминдер, қазақ тілін оқыту әдістемесі туралы мақалалар жазды. 1926 ж, Бакуде болған түркітанушылардың Бүкілодақтық 1-съезіне қатысып, «Түркі тілдеріндегі терминология жайлы» деген тақырыпта баяндама жасады. Байтұрсынұлы қазақ балаларының ана тілінде сауатын ашуына көп күш жұмсады. Осы мақсатта «Оқу құралы», «Тіл құралы» ересектердің сауатын ашуға арнап «Әліпби» , «Жаңа әліпби» атты оқулықтар мен тың тағы басқа да еңбектер ұсынды. Қазақ грамматикасына қатысты категориялардың әрқайсысына қазақша ғылыми термин жасап, морфологиялық тұлға-тәсілдерді жаңаша талдау, жаңаша анықтамалар берді. Қазақ фонетикасы мен грамматикасын талдауда тілдің типологиялық ерекшеліктері мен өзіндік даму барысын ескеру принципін ұстанды [4]

Тек тәуелсіз Қазақстан жағдайында ғана ақынның шығармалары жарық көрді, мұралары зерттеле бастады. 1988 жылы ақталғаннан кейін А. Байтұрсынұлы шығармаларының жинағы, "Ақ жол" кітабы жарық көрді. Шығармашылық мұрасы. Ірі қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлының артында аса мол әдеби, ғылыми еңбектер қалды. Ол өз заманында әрі ақын, әрі аудармашы, әрі ғалым ретінде танылды. Ахметтің 1909 жылы Петербург қаласында "Қырық мысал" деген атпен жарық көрген алғашқы кітабына негізінен орыс мысалшысы И. Крыловтан аударған аударма мысалдар жинақталды. Бұрын мысал арқылы тұспалдап айтылған ойларын Ахмет 1911 жылы Орынбор қаласында шыққан "Маса" атты өлеңдер жинағында өз сөзімен ашықтан - ашық жария етті. Бұл жылдары ол қазақ тілі мен әдебиетінің әр түрлі мәселелеріне арнап көптеген мақалалар жазып, баспа беттерінде жариялады. Әсіресе 1913 жылы жазылып, "Қазақ" газетінде жарияланған "Қазақтың бас ақыны" атты мақаласы Ахметті білікті әдебиеттанушы ғалым ретінде танытты. Бұл мақала ұлы Абайдың ұлттық әдебиеттің тарихынан алатын орнын айқындауға, ақын шығармашылығына баға беруге арналған тұңғыш ғылыми зерттеу еңбегі еді. Әдебиетші Ахмет Байтұрсынов мұрасының маңызды бір саласы – оның ел аузынан жинап, жүйелеп, баспа бетінде жариялаған ауыз әдебиеті нұсқалары. Атап айтқанда, Ахмет жинаған фольклорлық үлгілер негізінде Мәскеу қаласында 1923 жылы "Ер Сайын" жыры, 1926 жылы "23 жоқтау" кітаптары жарық көрді. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің ұлы түрлендіруші - реформаторы, теоретигі әрі қазақ тілі білімі саласына орасан зор еңбек сіңірген көрнекті ғалым болды. Ол араб әріптерінің негізінде төте жазу үлгісін, яғни қазақтың төл әліпбиін жасады. Өзінің "Оқу құралы", "Тіл құралы", "Әліпби", "Жаңа әліпби" тәрізді кітаптарында қазақ тілінің ғылыми, теориялық және әдістемелік мәселелерін кеңінен талдап берді. Қазақ тіл білімінде терминдер жүйесін қалыптастырды. Қазақ тілдің грамматикасындағы ұғымдар мен категорияларға жаңаша әрі дәл анықтамалар берді. "Әдебиет танытқыш" кітабы. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ ғалымдарының ішінен шыққан тұңғыш әдебиет теоретигі. Оның әдебиетші ғалым - теоретик ретінде тұлғасын айқындаған басты еңбегі – "Әдебиет танытқыш". Еңбек 1926 жылы Ташкент қаласында басылып шыққан. Бұл кітабында ғалым алғаш рет қазақ әдебиетінің теориялық, методологиялық мәселелерін негіздеп берді. Әдебиеттану ғылымындағы басты ұғымдар мен терминдер жүйесін жасады. "Әдебиет танытқыш" кітабы екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде көркем әдебиеттің бейнелеу құралдары мен әдіс - тәсілдері талданса, екінші бөлімде әдеби жанр түрлері сөз болады. Тұтастай алғанда, Ахмет Байтұрсынов өнер атаулыны екі топқа бөлген. Оның бірі – тірнек өнері, екіншісі – көрнек өнері. Көрнек өнеріне ғалым сәулет (архитектура) өнерін, сымбат (скульптура) өнерін, кескін (живопись) өнерін, әуен (музыка) өнерін және сөз (әдебиет) сынды өнерлерді жатқызады. "Өнердің ең алды – сөз өнері саналады. "Өнер алды – қызыл тіл" деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара

алады, қандай сәулетті сарай болсын, қандай сымбатты әрі кескінді суреттер болсын, ән - күй болсын, сөзбен сөйлеп суреттеуге, көрсетуге, таныстыруға болады [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010.ISBN 9965-26-096-6
2. «Маңғыстау» энциклопедиясына, Компьютерлік-баспа орталығы, 2007
3. «Батыс Қазақстан облысы» энциклопедиясы, Алматы, 2002;
4. Тарихи тұлғалар. Танымдық — көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. “Алматыкітап баспасы”, 2009 ISBN: 978-601-01-0268-2
5. Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 ж., 509 бет. ISBN 5-7667-2616-3

УДК 316.77

НЕГАТИВНОЕ ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ПСИХИКУ ЧЕЛОВЕКА

Абдигазиев И.М., 3 курс, 6В03201-Журналистика, институт экономики и права имени П.Чужинова, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, город Костанай, Республика Казахстан.
Сулейменова А.Э., старший преподаватель, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова.

По данным проведенных исследований цифрового агентства «We are social October Statshot», три миллиарда человек, т. е. около 40% населения земного шара, пользуются социальными сетями в Интернете. Мы тратим в среднем два часа каждый день на обмен, лайки, твиты и обновления на этих платформах. Это составляет около полумиллиона твитов и фотографий Snapchat, которыми делятся каждую минуту.

Учитывая, что социальные сети занимают столько времени в жизни общества, возникает вопрос: как они влияют на психическое здоровье пользователей.

«Из-за пластичности нашего мозга… если вы измените свои привычки, ваш мозг с радостью согласится со всем, что вы делаете», - говорит нейропсихолог Джойс Шенкейн [1]. «Наш мозг адаптируется, но процесс адаптации нейтрален по отношению к ценности - мы можем стать умнее или тупее, мы просто приспосабливаемся к окружающей среде».

Это означает, что на самом деле у нас больше контроля над воздействием цифровых медиа, чем мы думаем. Суть в том, чтобы помнить о том, как воздействуют на наш мозг, чтобы мы могли соответствующим образом корректировать наше техническое время. Давайте подробнее рассмотрим, какие изменения могут произойти, и рассмотрим несколько способов, которыми мы можем отреагировать, когда они произойдут.

Внимание

Цифровые медиа поощряют нас к многозадачности хотя бы потому, что так легко переключаться между задачами, когда вы можете открыть несколько окон в своем браузере или включить несколько устройств. Но хорошо ли это?

Нейробиолог из Стэнфорда Расс Полдрак обнаружил, что изучение новой информации во время многозадачности может привести к тому, что эта информация попадет не в ту часть мозга. Обычно новая информация поступает в гиппокамп, который отвечает за долговременное хранение знаний. Если студент учится во время просмотра телевизора, предупреждает Полдрак, та же информация может вместо этого попасть в полосатый мозг, который отвечает за хранение новых процедур и навыков, а не фактов и идей. Это означает, что он будет храниться более мелким способом, предотвращая быстрое извлечение в будущем.

Однако, если вы можете отфильтровать важное от неважного, разве мгновенный доступ к огромному количеству данных не должен способствовать обратному — то есть позволить вам посвятить больше места в мозгу глубокому размышлению о вещах, которые имеют наибольшее значение?

Память. Исследователи из Калифорнийского университета в Санта-Крусе и Иллинойского университета в Урбане Шампейн обнаружили, что “когнитивная разгрузка”, или тенденция полагаться на Интернет в качестве памятной записки, увеличивается после каждого использования [2].

Изучая, насколько вероятно, что люди потянутся к компьютеру или смартфону, чтобы ответить на простые вопросы, участников исследования разделили на две группы: тех, кому было разрешено использовать только свою память для ответов на вопросы, и тех, кому было разрешено использовать Google. Затем участникам была предоставлена возможность ответить на последующие более простые вопросы методом по их выбору.

Участники, которые ранее использовали Интернет для получения информации, «значительно чаще обращались к Google за последующими вопросами, чем те, кто полагался на память». На самом деле, тридцать процентов участников, которые ранее обращались к Интернету, «не смогли даже попытаться ответить на один простой вопрос по памяти». Они также с каждым разом все быстрее тянулись к телефонам.

Мысль. Согласно новому исследованию, опубликованному в трудах Конференции ACM по человеческим факторам в вычислительных системах, чтение на цифровых платформах может сделать вас «более склонным сосредотачиваться на конкретных деталях, а не интерпретировать информацию более абстрактно» [3].

Исследование было сосредоточено на «уровнях интерпретации» человека, определяемых как «фундаментальный уровень конкретности по сравнению с абстрактностью, который люди используют при восприятии и интерпретации поведения, событий и других информационных стимулов». В исследованиях приняли участие более 300 участников в возрасте от 20 до 24 лет. Участников попросили прочитать короткий рассказ автора Дэвида Седариса либо на физической распечатке (не цифровой), либо в формате PDF на портативном компьютере (цифровой), а затем попросили пройти тест на понимание с помощью поп-викторины, бумаги и карандаша.

Что касается абстрактных вопросов, то в среднем участники, использующие нецифровую платформу, набрали больше баллов по вопросам вывода с 66 процентами правильных ответов, по сравнению с участниками, использующими цифровую платформу, у которых было 48 процентов правильных ответов. По конкретным вопросам участники, использующие цифровую платформу, набрали больше баллов, набрав 73 процента правильных ответов, по сравнению с участниками, использующими нецифровую платформу, у которых было 58 процентов правильных ответов.

Участникам также было предложено прочитать брошюру с информацией о четырех вымышленных японских моделях автомобилей либо на экране ноутбука ПК, либо на бумажной распечатке, а затем их попросили выбрать, какая модель автомобиля превосходит.

Шестьдесят шесть процентов участников, использующих нецифровую платформу (печатные материалы), сообщили о правильном ответе, по сравнению с 43 процентами участников, использующих цифровую платформу.

Мета-осведомленность. Некоторые исследования показывают, что интенсивное использование цифровых МЕДИА приводит к потере когнитивного контроля — не просто потере внимания, но и потере нашей способности контролировать свой разум и то, о чем мы думаем.

«Каждый раз, когда мы отправляем электронное письмо тем или иным способом, мы испытываем чувство выполненного долга, и наш мозг получает порцию гормонов вознаграждения, сообщающих нам, что мы чего-то достигли», - говорит Дэниел Дж. Левитин, автор книги «Организованный разум: Правильное мышление в эпоху информационной перегрузки». «Но помните, что именно тупая, ищущая новизны часть мозга, управляющая лимбической системой, вызывает это чувство удовольствия, а не планирование, планирование, мыслительные центры более высокого уровня в префронтальной коре».

Таким образом, в некотором смысле, чем больше мы стремимся к пустым вознаграждениям, таким как «лайки» в Facebook и «избранные» в Twitter, тем глупее мы становимся и тем труднее поддерживать некоторый уровень самосознания над нашими привычками.

Отношение. Финское исследование, опубликованное в мае прошлого года в журнале Journal of Youth and Adolescence, связало депрессию и школьное выгорание с чрезмерным использованием подростками Интернета. Интересно, что это работает в обоих направлениях [4]. Исследователи также обнаружили, что цифровая зависимость с большей вероятностью возникнет, если подростки уже не проявляют интереса к школе и испытывают цинизм по отношению к ней.

Некоторые исследования, однако, проливают более позитивный свет на отношение, вызванное технологиями. Например, Исследовательский центр Pew в прошлом году обнаружил, что у пользователей Facebook больше близких друзей, больше доверия к людям, они чувствуют большую поддержку и более вовлечены в политику по сравнению с пользователями, не являющимися пользователями социальных сетей [5]. Исследование 2013 года показало, что подростки часто чувствуют, что «социальные сети помогают им углублять свои отношения с другими» [6].

Суть в том, что, несмотря на свои неоспоримые преимущества, цифровые МЕДИА действительно представляют угрозу для оптимальной работы мозга и здоровых отношений с другими людьми. Оставайтесь как можно более осведомленными о том, как это влияет на ваше поведение, и вы сможете оседлать волну, вместо того чтобы потеряться в подводном течении.

Поляризация. Хотя существует множество факторов, которые были приписаны в качестве движущей силы эхо-камер и поляризации, эти факторы можно условно разделить на два: поведение индивидов на микроуровне, коллективно вызывающее явление макроуровня (поляризация), и внешние факторы, происходящие из системы, которая управляет взаимодействием между индивидами.

Большая часть исследований, посвященных распространению и эффектам поляризующих и дезинформирующих сообщений, сосредоточена на текстовой, а не визуальной и аудиовизуальной составляющей этих сообщений. Тем не менее, в настоящее время значительное количество контента в социальных сетях является визуальным и аудиовизуальным, и визуальный контент с большей вероятностью будет распространен, чем текстовый контент.

Согласно отраслевым данным, инфографика нравится и публикуется в социальных сетях в три раза чаще, чем любой другой тип контента; твиты с изображениями получают на 150 % больше ретвитов, чем твиты без изображений; статьи с изображением раз в 75-100 слов получают вдвое больше сообщений в социальных сетях, чем статьи с меньшим количеством изображений; а сообщения Facebook с изображениями генерируют в 2,3 раза больше вовлеченность, чем у тех, у кого нет изображений. Гоэль и др. [5] обнаружили, что каскады, включающие видео и фотографии, как правило, достигают большей популярности, чем каскады пользователей, делящихся новостями и петициями.

Мы уже давно знаем, что людям легче распознавать и запоминать картинки, чем слова. Картинки богаче стимулами, чем текстовое и вербальное содержание, и они более эффективно обрабатываются мозгом (Стенберг [7]). Сундар [8] утверждает, что пользователи обрабатывают аудиовизуальный контент на основе «эвристики реализма», поскольку они предполагают, что аудиовизуальный контент имеет большее сходство с реальным миром, чем текстовый и вербальный контент.

Изображения, однако, также могут быть легко подделаны или представлены вне контекста, потому что зрители верят, что они говорят сами за себя. Некоторые исследования предлагают неофициальные доказательства роли визуальных эффектов в распространении дезинформации. Например, Зубиага и Джи [9] обнаружили, что пользователям было трудно определить подлинность подделанных фотографий, которыми поделились пользователи социальных сетей во время урагана Сэнди в 2012 году.

Изображения часто вырываются из контекста в социальных сетях. Однако мы очень мало знаем о динамике распространения визуальной дезинформации, кроме неофициальных данных и тематических исследований.

Еще более проблематичным в этом отношении является быстрое развитие технологий, которые могут синтезировать аудиовизуальные фрагменты человеческой речи, которые очень похожи на реальную речь, на основе относительно небольших обучающих наборов оригинального видео [10].

Если люди не могут отличить оригинальный и синтезированный аудиовизуальный контент, и если аудиовизуальный контент с большей вероятностью будет передаваться, просматриваться и запоминаться, чем другие типы контента, распространение этих технологий может иметь гораздо больший потенциал для введения пользователей в заблуждение, чем текстовый контент.

Список использованных источников:

1. Carolyn Gregoire. The Internet May Be Changing Your Brain In Ways You've Never Imagined [Текст]: статья / Huffpost. URL: https://www.huffpost.com/entry/internet-changing-brain-nicholas-carr_n_5614037de4b0368a1a613e96

2. Taylor & Francis. Cognitive offloading: How the Internet is increasingly taking over human memory [Текст]: статья / ScienceDaily. (2016, August 16). Retrieved February 20, 2022 from www.sciencedaily.com/releases/2016/08/160816085029.htm

3. Dartmouth College. Digital media may be changing how you think: New study finds users focus on concrete details rather than the big picture [Текст]: статья / ScienceDaily. (2016, May 8). Retrieved February 20, 2022 from www.sciencedaily.com/releases/2016/05/160508151944.htm

4. Salmela-Aro, K., Upadyaya, K., Hakkarainen, K. et al. The Dark Side of Internet Use: Two Longitudinal Studies of Excessive Internet Use, Depressive Symptoms, School Burnout and

Engagement Among Finnish Early and Late Adolescents [Текст]: статья / J Youth Adolescence 46, 343–357 (2017). https://doi.org/10.1007/s10964-016-04942

5. Keith Hampton, Lauren Sessions Goulet and Kristen Purcell. Social networking sites and our lives [Текст]: статья / URL: https://www.pewresearch.org/internet/2011/06/16/social-networking-sites-and-our-lives/

6. Deborah M. Stone. Vital Signs: Trends in State Suicide Rates — United States, 1999–2016 and Circumstances Contributing to Suicide — 27 States, 2015 [Текст]: статья / URL: https://www.cdc.gov/mmwr/volumes/67/wr/pdfs/mm6722a1-H.pdf

7. Simon S. Du and Surbhi Goel. Improved Learning of One-hidden-layer Convolutional Neural Networks with Overlaps [Текст]: статья / URL: https://arxiv.org/pdf/1805.07798.pdf

8. Powell, Walter & Steinberg, Richard. The Nonprofit Sector: A Research Handbook. [Текст]: статья / 2006, 10.2307/2579632. URL: https://www.researchgate.net/publication/255483248_The_Nonprofit_Sector_A_Research_Handbook

9. Sundar, S. Shyam & Shyam. The MAIN Model: A Heuristic Approach to Understanding Technology Effects on Credibility. / 2008, URL: https://www.researchgate.net/publication/323990996_The_MAIN_Model_A_Heuristic_Approach_to_Understanding_Technology_Effects_on_Credibility

10. Zubiaga, Arkaitz & Aker, Ahmet & Bontcheva, Kalina & Liakata, Maria & Procter, Rob. Detection and Resolution of Rumours in Social Media: A Survey. ACM Computing Surveys. / 2018, 51. 10.1145/3161603. URL: https://www.researchgate.net/publication/315766818_Detection_and_Resolution_of_Rumours_in_Social_Media_A_Survey

ӘОЖ 330.101.541

МАКРОЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Ахметова С.М.,– 6В04103 Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы.

Алимова Н.Ж. – экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының аға оқытушысы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы.

Мақалада макроэкономика ғылымының мәні, қалыптасуы мен даму кезеңдері туралы экономикалық және басқа да құбылыстарды ұлттық шаруашылық деңгейде бірыңғай зерттеуі. Макроэкономика объектісіне: Жиынтық сұраныс пен жиынтық ұсыныстың өзара әсері және олардың жалпы ұлттық өнімнің қалыптасуына әсері. Экономикадағы жұмысбастылық және жұмыссыздық, инфляциялық үрдіспен күресу әдістері, циклдық экономикалық өсу, мемлкеттің макроэкономикалық саясаты туралы қарастырылады.

Макроэкономика - экономиканың тұтастай жұмыс істеуін, экономикалық жүйені біртұтас, экономикалық құбылыстардың жиынтығын зерттейтін экономикалық теорияның бөлімі. Бұл терминді алғаш рет 1934 жылы 14 тамызда Рагнар Фриш қолданған. Қазіргі макроэкономикалық теорияның негізін қалаушы Джон Мейнард Кейнс 1936 жылы өзінің "Жұмыспен қамтудың, пайыздың және ақшаның жалпы теориясы" кітабын шығарғаннан кейін саналады.[1, 447 б.]

Макроэкономикалық статистика, ең алдымен, жалпы экономиканың барлық көрсеткіштері жиынтық шамалармен жұмыс істейді, мысалы, ұлттық байлық, жалпы ішкі өнім, Инвестициялар, жалпы айналыстағы ақша мөлшері, бағаның жалпы деңгейі, жұмыссыздық деңгейі, мемлекеттік қарыз және т. б. сонымен бірге макроэкономика мыналарды зерттейді елдің орташа экономикалық көрсеткіштерін зерттейді: орташа кірістер, орташа жалақы, инфляция деңгейі, жұмыссыздық, жұмыспен қамту, еңбек өнімділігі. Макроэкономиканы зерттеу пәні өсудің жалпылама көрсеткіштері, шамалардың ұлғаю немесе азаю қарқыны, ел экономикасын сипаттайтын құрылымдық пропорциялар. Тар мағынада макроэкономика негізгі болып табылады жеке тұлғаның жай-күйі мен дамуын сипаттайтын экономикалық көрсеткіштер.

Макроэкономика ғылым ретінде жақында пайда болды. XX ғасырдың 30-жылдарына дейін "макроэкономика" терминінің өзі ондай болған жоқ. 1940 жылдан 1977 жылға дейін бұл ғылымның "шоғырлануы" жүріп жатыр, ал 1980 жылдардан бастап кейінірек Макроэкономиканың жемісті дамуы басталады. Осыған қарамастан, бұрын-соңды экономиканың мінез-құлқын, оны дамыту үшін осы немесе басқа экономикалық саясатты қолданудың немесе пайдаланбаудың себептерін, экономикадағы ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді кезеңдер арасындағы айырмашылықты түсіндіретін жаңа макроэкономикалық идеялар дамып келеді.және басқа факторлар. Олардың кейбіреулері бір-біріне қайшы келді. Осылайша, әртүрлі макроэкономикалық идеялардың көптеген жақтаушылары пайда болды; макроэкономикалық ойдың барлық мектептері пайда болды.[2, 400 б.]

Алғаш рет "Макроэкономика" термині норвегиялық экономист Рагнар Фриштің еңбектерінде қолданылды. Алайда Джон Мейнард Кейнс осы ғылыми экономикалық бағыттың негізін қалаушы болып саналады. Макроэкономикалық ілімнің негізгі мектептерін атауға болады:

1.Кейнсианизм мектебі. Ол экономикаға белсенді Мемлекеттік ықпал ету ұстанымын ұстанды. Осы мектеп аясында экономиканы тұрақтандыру жолдары зерттелуде, макроэкономикалық көрсеткіштер арасындағы сандық байланыстар зерттелуде. Макроэкономиканың негізі нарық, ал оны қолдайтын факторлар – толық жұмыспен қамту және тиімді сұраныс. Кейнсианизмге сәйкес макроэкономиканы дамыту бағдарламасына мемлекеттік бюджет қаражатын мақсатты пайдалану, қоғамдық жұмыстарды кеңейту, монетарлық саясат әдістерін қолдану, сондай-ақ Жұмыспен қамту деңгейін реттеу кіреді.

2. Нео-кейнсизм Джон Кейнстің негізгі идеяларын қолдайды, бірақ нарықтық механизмнің жетілмегендігіне ерекше назар аударылады. Нео-кейнсиандықтар мемлекеттің белсенді рөлін, оның макроэкономикалық процестерді реттеуге қатысуын қолдайды. Неоклассикалық мектеп. Керісінше, ол экономикаға мемлекеттің араласуын жоққа шығарды. Мектеп өкілдері нарықтық реттеу механизміне толығымен сүйенді. Мұнда ұсыныс пен сұранысты теңестіру арқылы тепе-теңдікті құру қарастырылады.

3. Неоклассикалық теорияға сәйкес бағаның тұрақсыздығы қысқа мерзімде ғана жұмыс істейді, Макроэкономиканың тұрақтылығы ұзақ мерзімді перспективада сақталады. Үй шаруашылықтары экономикалық таңдау жасау кезінде нарық ережелерін басшылыққа ала алатын экономикалық қатынастардың ұтымды қатысушылары ретінде қарастырылады.

4. Неоклассикалық синтез-бұл неоклассиктер мен кейнсиандықтардың жұмысының ережелерінің жиынтығы. Негізгі міндет-мемлекеттік ықпал ету мен нарықтық механизмнің нақты салмағын анықтау.

5. Монетаризм айналымдағы ақша массасының көлеміне жетекші рөл атқарады. Ақша айналымын реттеу арқылы сіз іскерлік белсенділікке, жинақтауға, инвестициялық қызметке және т.б. әсер ете аласыз.

6. Экономикадағы институционалдық және әлеуметтік бағыт классикалық саяси экономиканың неғұрлым кең көрінісіне дейін азаяды. Макроэкономика Әлеуметтік, психологиялық және әлеуметтік-экономикалық факторларға ұшырайды [3, 674 .].

Макроэкономика микроэкономикадан ерекшеленеді, ол жеке адамдар мен компаниялардың таңдауына әсер ететін аз факторларға назар аударады. Микроэкономикада да, макроэкономикада да зерттелген факторлар, әдетте, бір-біріне әсер етеді. Мысалы, экономикадағы жұмыссыздық деңгейі тұтастай алғанда еңбек нарығына және фирмалар қызметкерлерге ұсынуға дайын жалақыға әсер етеді. Макроэкономика, оның негізгі мағынасында, жеке нарықтарға назар аударудың орнына, бүкіл немесе жиынтық экономиканың құрылымымен, тиімділігімен, мінез-құлқымен және шешім қабылдауымен айналысатын экономика саласы.

Сонымен бірге, микроэкономика экономикалық тенденцияларды немесе адамдар белгілі бір сайлау өткізген кезде не болуы мүмкін екенін қарастырады. Бұл жағдайда экономикалық белсенді халық сатып алушылар, сатушылар және бизнес иелері сияқты кіші топтарға бөлінеді. Бұл субъектілер үйлестіру үшін баға механизмі ретінде ақша мен пайыздық мөлшерлемелерді қолдана отырып, ресурстарға сұраныс пен ұсыныспен өзара әрекеттеседі.

Макроэкономикалық дәрежеде зерттелетін негізгі мәселелер:

-ұлттық өнім және ұлттық табыстың мөлшері мен құрылымын анықтау;

-ұлттық экономика масштабында жұмыспен қамтуды реттейтін факторларды айқындау;

-инфляцияның табиғатын талдау;

-экономикалық өсудің механизмі мен факторларын зерттеу;

-экономикадағы циклдық ауытқулар мен конъюнктуралық өзгерістердің себептерін зерттеу;

-ұлттық экономикалардың сыртқы экономикалармен өзара әсерлерін зерттеу; мемлекеттің макроэкономикалық саясатының мақсаттарын, мазмұны мен формаларын теория жүзінде дәлелдеу [4, 416 б.].

Экономикалық процестер мен құбылыстарды зерттеудің макроэкономикалық бағыттарының ерекшеліктері болады.

Біріншіден, ол тұтас экономиканың дамуын немесе дәрежесін сипаттайтын агрегаттық көрсеткіштердің қалыптасуының принциптерін, яғни ұлттық табыстың, жұмыспен қамту және инвестициялардың жалпы көлемін, бағалардың жалпы дәрежесін, экономикалық өсудің қарқынын, т.б зерттеуді кездейді. Нарықтық экономиканың негізгі субъектілері (өндірушілер мен тұтынушылар) агрегатталған жиымтықтар деп қаралады.

Осының нәтижесінде экономикалық агенттердің іс-әрекеттерінің мотивтері былай тұжырымдалады: барлық бір-бірімен байланысты ұлттық өнім шығаратын өндірушілер біріктіріліп бір тұлға — жиынтық өндірушілер деп қаралады; ал өндіріс факторларын сатып, түскен табысқа нарықта осы ұлттық өнімге сұраныс жасайтын барлық тұтынушылар, біртұтас жиынтық тұтынушы деп қаралады.

Екіншіден, макроэкономикалық талдауда, жеке нарықтардағы өндірушілер мен тұтынушылардың шешімдері және іс-әрекеттері бір-бірінен тәуелсіз деп қаралса, экономиканы тұтас зерттеу, экономикалық субъектілердің өзара әсер етулерін өзара байланысты нарықтар жүйесі арқылы қаралуын талап етеді.

Үшіншіден, макроэкономикалық талдауда, экономиканың болмысы мен дамуын белгілейтін экономикалық субъектілердің саны көбейеді. Осы субъектілердің құрамына өндірушілер мен тұтынушылардан басқа, экономикаға әсер етуі зерттеудің объектісіне айналып отырған мемлекет кіреді. Бұдан басқа, ұлттық экономиканың ашық үлгілерінде

макроэкономикалық талдаудың субъектерінің құрамына жиынтық өндірушілер мен тұтынушылар және басқа елдердің үкіметтері енеді. Микро талдауда, әдетте, фирманың, немесе, салалық нарықтың қызмет етуіне сыртқы экономикалық факторлардың әсері қаралмайды [5].

Макроэкономикалық реттеу (macroeconomic regulation) - экономиканы басқару тәсілі, онда басқарушы орталыққа, мемлекетке жүйеге әрбір кездейсоқ әсерді зерделеудің және бағалаудың және жүйенің элементтеріне оған қалай әрекет ету керектігі туралы нұсқау, рецепт берудің қажеті жоқ. Алайда, жүйенің әсерін мемлекеттің экономикалық саясатының мақсаттарымен анықталған дұрыс бағытқа бағыттайтын ынталандырулар мен басқа да құралдар бар.

Жеке реттеуден айырмашылығы, мысалы, табиғи монополиялардың қызметін реттеу, тұтастай алғанда елдің экономикалық жүйесінің жұмыс істеуіне бағытталған. Оларға нарық қатысушыларының ойын ережелері қойылады және қажеттілігіне қарай түзетіледі. Бұл тұрғыда нарық (әрине, нақты, теориялық тұрғыдан постулатталмаған "еркін нарық") орталықтан реттеу (макрореттеу) мен шаруашылық жүргізуші субъектілердің өзін-өзі реттеуінің үйлесімі болып табылады.

Кез-келген реттеу сияқты, макроэкономикалық реттеужүйені басқару блогымен берілген траекторияда ұстап тұруға арналған және екі түрге бөлінеді: сәйкессіздіктер бойынша реттеу (немесе берілген траекториядан ауытқулар) және сыни параметрлер бойынша реттеу (сыни деп танылған кез-келген параметрдің деңгейіне жеткенде, қолайсыз) [6, 374 б.]

Қазақстан экономикасы мұнай бағасының төмен болуына төтеп бере отырып, орнықты болып қалуда, теңгенің құнсыздануы және негізгі сауда серіктестерінің өсуінің баяулауы. Экономика біртіндеп «жаңа қалыпқа» бейімделеді. 2016 жылы ЖІӨ өсімі 1,0% құрады, бұл жоғары ресми болжам 0,5% және нарық болжамдары, олардың кейбіреулері - 1,0%-ға дейін құрады.

Өсім 2016 жылдың 4 тоқсанында мұнай бағасының біртіндеп қалпына келуімен қамтамасыз етілді, Қашаған кен орнында мұнай өндіруді қайта бастау және инфрақұрылымдық шығыстар. Үкіметті фискалдық ынталандыру шаралары (Ұлттық қордан бюджет 2015 жылы ЖІӨ-нің 6%-ын және 2016 жылы ЖІӨ-нің 8% - ын құрады) тұтынудың төмендеуін жеңілдеттіжәне жеке сектордағы инвестициялар.

2017 жылы әлемдік бағаның жоғарылауының арқасында ЖІӨ 2,5%-ға өседі деп күтілуде өндіруді ұлғайтуға, салықтық-бюджеттік ынталандыруды жалғастыруға және негізгі сауда серіктестеріндегі экономикалық көрсеткіштерді жақсарту. Үкімет 2017 жылы "Нұрлы Жол" бағдарламасын жүзеге асыруға 441,6 млрд теңге бөлуге байланысты бюджетті қайта қарау кезінде 720 млрд теңгеге дейін ұлғайту мүмкіндігімен экономикалық жағдай. Бұл қаражат құрылыс пен қайта құруға жұмсалады инфрақұрылымдар, соның ішінде автомобиль жолдары, темір жолдар және әуежайлар. Басқа шаралар оған Қолжетімді тұрғын үй құрылысы, сондай-ақ ЭКСПО-2017 үшін жобалар кіреді. Бұл күтілуде бұл шаралар экономикалық өсуге мультипликативтік әсер етеді. Орта мерзімді перспективада ЖІӨ өсу қарқыны 2017 және 2021 жылдар аралығында 2,5% - дан 3,1% - ға дейін Ұлттық экономика министрлігінің болжамдарына сәйкес. Трансформация тәуелсіз ұлттық әл-ауқат қоры "Самұрық-Қазына" жекешелендіру негізгі Қордың портфельдік компаниялары 2017 және 2018 жылдары стратегиялық факторларды қалыптастыратын болады, олар тұрақты өсу мен экономикалық құнды құрудың негізгі драйверлеріне айналады Қазақстан үшін алдағы бес жылда 2021 жылға дейін.

Қазақстан экономикасы - Орта Азиядағы ең ірі және көлемі жағынан кейінгі екінші экономика Ресей Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығында (ТМД). 2016 жылғы жағдай

бойынша номиналды ЖІӨ 128,1 млрд долларды құрады. АҚШ. Осылайша, Қазақстанның ЖІӨ 2015 жылы жан басына шаққанда қайта есептегенде аймақтағы ең жоғары көрсеткіш (7 138 АҚШ доллары) болды. АҚШ), Ресейдің тиісті көрсеткішінен сәл төмен (8 838 АҚШ доллары). АҚШ). Басқа елдерде аймақ-Түрікменстан, Өзбекстан, Қырғызстан және Тәжікстан - әлдеқайда көп жан басына шаққандағы ЖІӨ-нің төмен көрсеткіші (6 694, 2 131, 956 және 764 АҚШ доллары тиісінше).

Инфляция және ақша-кредит саясаты.

Ақша-кредит саясатына қатысты біздің бұрынғы болжамдарымызға сәйкес, 2016 жылдың ішінде Қазақстан Ұлттық Банкі (ҚҰБ) экономиканы ынталандыруды төмендетті өзінің негізгі мөлшерлемесі 4 рет, жалпы алғанда 5 п. п. ақпан айында 17% - дан желтоқсан айында 12% - ға дейін. 2017 жылғы ақпанда мөлшерлеменің 1 п.т. 11% - ға кезекті төмендеуі болды. Туралы шешім 2016 жылы және 2017 жылғы ақпанда негізгі мөлшерлеменің төмендеуі төмендегілер негізінде қабылданды.

Қазіргі уақытта инфляция ҚҰБ күтулеріне сәйкес келеді, бұл ретте үдеу тәуекелдері қазіргі жағдайда инфляция минималды. 2017 жылғы қаңтарда инфляция өткен жылдың сәйкес кезеңіне 7,9% құрады, бұл инфляцияның нысаналы дәлізі ҚҰБ 6-8%. Теріс күйзелістер болмаған кезде инфляция, 2017 жылғы желтоқсанға қарай 6,5-7,0% - ға дейін жетеді деп күтілуде. 2018 жылы 5,0-7,0% және 2020 жылға қарай ықтимал 4,0% - дан төмен. Инфляциялық сауалнама қаңтар айында халықтың күтуі жақсарғанын көрсетті халықтың инфляциялық мінез-құлқының жұмсартылуын көрсетеді. Сонымен қатар, үлес инфляцияның жоғары деңгейін күткен респонденттер ең төменгі деңгейге дейін төмендеді 2016 жылдың ортасынан бастап деңгей.

2016 жылғы наурыздан бастап USD-KZT айырбастау бағамы тұрақтанды.

Қысқа мерзімді жағдайларды қоспағанда, сыртқы және ішкі экономикалық конъюнктура тұрақсыздық әлемдік қаржы нарықтарындағы спровоцированных шығар Ұлыбритания Еуропалық одақтан. Қазақстан үшін Brexit тікелей тәуекелдері шектеулі деп бағаланады. 2016 жылғы наурыздан бастап әлемдік бағаның өсуі мұнай, Бұл теңге үшін қажетті қосымша қолдау болды. Осындай ішкі майданда экономикалық жағдайды одан әрі тұрақтандыру бұл валюталық тәуекелдерге қатысты жағымсыз күтулер деңгейінің төмендеуіне әкелді. Мұндай оқиғалардың дамуы шетел валютасында көрсетілген активтердің конверсиясына ықпал етті қолма-қол валюта нарығында да, сол сияқты нарықта да теңгемен көрсетілген активтерге банктік депозиттер.

2016 жылы банк секторындағы депозиттердің жалпы көлемі 15% - ға артып, 7,91 трлн теңге. Шетел валютасындағы депозиттердің көлемі 65% болғанына қарамастан % теңгедегі депозиттер көлемі артты, соңғыларының өсуі 2016 жылы 8,6% құрады, сол кезде валюталық депозиттердің көлемі 9,7% - ға қалай қысқарды. 2016 жылғы жағдай бойынша теңгедегі депозиттер және валюталық депозиттердің көлемі 2,99 трлн және 4,92 трлн теңгені құрады. 2016 жылғы ақпаннан бастап теңгедегі депозиттердің өсуі төмендегілер аясында орын алды: әлемдік нарықтарда мұнай бағасының қалпына келуі және пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруі ұлттық валютадағы депозиттердің пайдасы (2016 жылғы 1 ақпаннан бастап теңгедегі депозиттер бойынша мөлшерлемелер 10% - дан 14% - ға дейін өсті, ал пайыздық мөлшерлемелер бойынша валюталық депозиттер 3-тен 2% - ға дейін төмендетілді).[7]

Жалпы микроэкономика – жекелеген экономикалық агенттердің мінез-құлықтары мен тәртіптерін зерттейтін ұтымды субъектілердің дербес шешім қабылдауларын қарастыратын экономикалық теорияның негізгі бір саласы.

Микроэкономика түсінігі бір мағынада ғана қарастырылмайды, ол бір жағынан, жекелеген фирмалардың, үй шаруашылықтарының және салалардың өз қызметтерінің ынталарын іске асыру жөніндегі шешімдерін зерттейді, ал екінші жағынан, ресурстарды

тиімді пайдалану және оларды орналастыру, тауарлар мен қызметтерге баға белгілеу сияқты сұрақтарды да қарастырады. Макроэкономика – ұлттық өндіріс көлемінің жалпы деңгейі, жұмыссыздық пен инфляция сияқты іргелі мәселелерді зерттейтін ғылым; экономикалық жүйені біртұтастылық ретінде қа растыратын, әрі ел экономикасының даму факторлары мен нәтижелерін жалпылама түрде зерттейтін экономикалық теорияның маңызды бір саласы.[8, 66 б.]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Агапова Т.А., Серёгина С.Ф. Макроэкономика. — М.: Бизнес және қызмет, 2004. — 447 б.

2. Туманова Е.А., Шағас Н.Л. Макроэкономика. — М.: Инфа-М, 2004. — 400 б.

3. Бегг Д., Фишер С., Дорнбуш Р. Экономика. - 8-ші басылым. - Н.Ю.: МакГроу-Хилл, 2005. - С.549-560. — 674 б.

4. Доғалов А. Н., Досмағанбетов Н. С. Макроэкономика: экономикалық мамандықтарға арналған оқулық/ А. Н. Доғалов, Н. С. Досмағанбетов – 2-бас., өңд. және толықт. – Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2012. – 416 б.

5. Қаржы-экономика сөздігі. — Алматы: ҚР Білім және ғылыминистрлігінің Экономика институты, «Зияткер» ЖШС, 2007

6. Тарасевич Л.С., Гребенников П.И., Леусский А.И. Макроэкономика. - 2006. - 374 б.

7. «Ұлттық әл-ауқат қоры» АҚ-ның бірлескен жарияланымы болып табылады. Макроэкономикалық көрсеткіштерге арналған the Boston Consulting Group компаниясы мен" Самұрық-Қазына" Қазақстанның болашағы мен цифрландырудағы жаңа инвестициялық мүмкіндіктері туралы ақпарат.

8. Тигова Т.Н. Микроэкономика: қысқаша дәрістер курсы. - 2003. - 66 б.

ӘОЖ 339.137.22

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ЭКОНОМИКАСЫН ҚҰРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ҚАРЖЫ МЕНЕДЖМЕНТІН ДАМЫТУ

Акылбекова А.К., 6В04103 – Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П. Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Молдагалиева Н.Д., оқытушы, экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Осы статьяда кәсіпорындардың қаржы саясаты мен Қаржы менеджментінің Қазақстан Республикасы экономикасының бәсекеге қабілеттілігіне әсері сипатталады. Шет елдердің әлемдік тәжірибесі көрсетіп отырғандай, өтпелі экономика кезінде басқару өнерін, атап айтқанда "менеджмент"сияқты ғылымды танудың маңызы зор. Менеджмент өз негізінде нарыққа, яғни нарықтық экономикасы бар мемлекетке тән. Осылайша, нарықтық экономикалық жүйесі дамып келе жатқан ел ретінде Қазақстан туралы айтқанда, қаржы менеджментін бәсекеге қабілеттіліктің негізі ретінде қарау маңызды. Нарықтық экономикадағы қаржы ресурстарының негізгі рөлі оларды басқару функцияларын тәуелсіз қызмет саласына — қаржы менеджментіне бөлу қажеттілігін

анықтайды.

Қаржылық менеджмент-қаржыны басқару. Қаржы-бұл ұйымның ресурстарын қалыптастырумен, пайдаланумен және реттеумен байланысты ақшалай қатынастар жүйесі. Қаржы менеджменті қаржы ресурстарының қозғалысы процесінде шаруашылық жүргізуші субъектілер арасында туындайтын қаржы ресурстары мен қаржы қатынастарының қозғалысын басқаруға бағытталған. Бұл қозғалыстар мен қатынастарды қалай басқаруға болатындығы туралы мәселе қаржылық менеджменттің мазмұны болып табылады. Қаржылық менеджмент-бұл қаржылық басқару мақсатын әзірлеу және мақсатқа жету үшін қаржылық механизмнің әдістері мен тұтқаларын қолдана отырып, қаржыға әсер ету процесі. Тиімді әдістердің бірі-Хаскель тестін қолдану. қысқа мерзімде қаржылық менеджменттегі әлсіз жақтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, қаржылық менеджмент стратегия мен басқару тактикасын қамтиды. Бұл жағдайда стратегия дегеніміз-мақсаттарға жету үшін қаражатты пайдаланудың жалпы бағыты мен тәсілі. Бұл әдіс шешім қабылдау үшін белгілі бір ережелер мен шектеулерге сәйкес келеді. Стратегия барлық басқа нұсқаларды алып тастай отырып, қабылданған стратегияға қайшы келмейтін шешімдерге күш-жігерді шоғырландыруға мүмкіндік береді. Мақсатқа жеткеннен кейін стратегия оған жетудің бағыты мен құралы ретінде тоқтайды. Жаңа мақсаттар жаңа стратегияны әзірлеу міндетін қояды. Тактика-белгілі бір жағдайларда мақсатқа жетудің нақты әдістері мен әдістері. Басқару тактикасының міндеті-ең оңтайлы шешімді және осы экономикалық жағдайда басқарудың ең қолайлы әдістері мен әдістерін таңдау.

Қазақстан қазірдің өзінде экономикалық даму бағытында көп нәрсеге қол жеткізді. Дегенмен, отандық экономика тұрақты даму жолына түсуі үшін әлі де көп жұмыс істеу керек. Елдердің бәсекеге қабілеттілігі көптеген көрсеткіштер негізінде анықталады, бірақ соған қарамастан экономикалық көрсеткіштер негізгі үлес қосады. Өз кезегінде мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктері салық түсімдеріне негізделген. Олардың мөлшері нақты кәсіпорындардың экономикалық жетістіктеріне немесе дәлірек айтқанда олардың бәсекеге қабілеттілігіне байланысты.

Осылайша, бәсекеге қабілетті қаржы саясатын құру қазақстандық компаниялардың басты міндеттерінің бірі болып табылады, өйткені әлемдік аренаға шығу, бәсекелес тауарды құру және тұрақты, сенімді және мінсіз имиджді иемдену жеке кәсіпорын үшін ғана емес, жалпы экономика үшін де басым міндет болып табылады.

Көрнекті халықаралық сарапшылар кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі шығындар мен әртараптандыруға негізделген деген ортақ пікірге келіседі. Бәсекеге қабілеттіліктің барлық осы көрсеткіштері басқару жүйелерінің даму деңгейіне байланысты [1].

Өкінішке орай, біздің басшыларымыздың басым бөлігі бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз ету мәселелері бойынша ескірген түсініктерге ие. Олар өз мүмкіндіктеріне емес, Қазақстанның табиғи ресурстарына үміт артып, оларды ішкі және сыртқы бәсекелестерінен құтқаратын Жомарт мемлекеттік көмекке үміттенеді.

Сонымен қатар, сыртқы және ішкі бәсекелестіктің жоғалуы кәсіпорындардың дамуына және осы кәсіпорындардағы адами ресурстардың дамуына ықпал етпейді. Керісінше, қатаң ішкі және сыртқы бәсекелестіктің арқасында жапондық компаниялар халықаралық нарықтарда жетекші орынға ие болды. Бірақ ТМД-ның кейбір елдері, олардың табиғи ресурстарына қарамастан, экономикалық артта қалушылық пен кедейлікті жеңе алмады.

Осылайша, әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 50 елінің қатарына кіру жөніндегі мемлекеттік стратегияны табысты іске асыру үшін қазақстандық кәсіпорындар өздерінің

бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге арналған қаржылық менеджмент жөніндегі өз стратегияларын әзірлеуі қажет.

Сонымен, кәсіпорында қаржылық менеджмент жүйесін құру өте өзекті және қиын міндет болып табылады. Әдетте, қаржылық менеджментті қарастырған кезде әртүрлі коэффициенттер мен индикаторларды, әртүрлі әдістерді, графиктерді және т.б. есептеу мәселелері туындайды, алайда, қаржы әдіснамасының проблемаларынан басқа, қаржы қызметтерінің өзара және басқа құрылымдық бөлімшелермен өзара әрекеттесуін ұйымдастыру, қаржылық және операциялық жүйелердің өзара әрекеттесу мәселелері бар.

Шын мәнінде, тиімді қаржылық менеджмент жолында әрбір кезеңдегі проблемаларды еңсеруге тура келеді: әдіснаманың дұрыстығы — осы әдіснаманы іске асыратын персоналды ұйымдастыру — барлық факторларды есепке алу және талдау үшін кешенді тәсілді қамтамасыз ету (барлық қаржылық жүйелерді біріктіру) — операциялық жүйелердің кедергілерін жою — Қаржылық менеджмент деректері негізінде шешімдер қабылдау. Қате әдіснамамен нәтиже нөлге немесе тіпті теріс болады. Дұрыс әдіснамамен адамдар нашар араласады және ақпаратты "дұрыс жерде және уақытында"жеткізбейді. Егер қаржы қызметтерінің тиімді өзара іс-қимылы жолға қойылса, онда бірыңғай қаржылық көрініс жоқ, деректер әр түрлі және әр түрлі. Бірыңғай аналитикалық тізбек болған кезде тиімсіз операциялық жүйелер барлық нәтижені жоққа шығарады, өйткені ешкім қаржы жүйелерінің деректері бойынша өмір сүрмейді, басқарушылық шешімдер осы ақпаратты ескерусіз қабылданады [2].

Көбінесе жедел басқару және қаржы жүйелері бөлек жұмыс істейтін, соңғысы операциялық немесе стратегиялық шешімдер қабылдауға негіз болмайтын, бірақ нақты өмірден ажыратылған қаржыгерлердің "ойын-сауықтары" ретінде қабылданатын жағдай туындайды. Бірақ қаржылық менеджмент қажет емес тиімсіз операцияға" сүйену": бюджеттеу бар — мотивация жүйесі жоқ — бәрі де бюджеттелгенге ұқсайды — бюджет бойынша өмір жоқ — нақты бюджеттеу жоқ. Қазақстандық компанияларда бәрі дәл осылай болады, ал мәні дұрыс емес бағытта қозғалу керек!

Қаржы жүйелерін қорғау жолы әдіснамадан емес, менеджерлер қабылдауы керек шешімдерден басталады. Яғни, бастапқыда Ұйымдық құрылым нақтыланады және оңтайландырылады, сонымен қатар жоғары және орта деңгейдегі менеджерлердің жауапкершілік аймақтары қалыптасады, олардың нақты өкілеттіктері белгіленеді. Өкілеттіктер мен міндеттер негізінде менеджерлер қабылдай алатын шешімдердің түрлері қалыптасады. Содан кейін мұндай шешімдер қабылдау үшін қандай ақпарат, дәлдік және кезеңділік қажет екендігі анықталады. Осыдан кейін қандай қаржы жүйелері бұл ақпаратты жасай алатындығы анықталады. Сонда ғана қаржы әдіснамасын қалыптастыру кезегі келеді.

Қаржылық менеджмент экономикалық қызметтердің ұйымдастырушылық шеңбері аясында қаржы жүйелерінің жұмыс істеуі арқылы жүзеге асырылады.

Қаржы қызметтерінің құрылымы басқарушы компанияның қаржы департаментінің құрылу логикасына сәйкес келеді. Компаниялардың экономикалық қызметтері функционалды түрде басқарушы компанияның қаржы департаментіне бағынады, сонымен бірге кәсіпорынның басшысына тікелей бағынады. Осылайша, бағыныстылықтың басқа проекциясы ұйымдастырылуы мүмкін-техникалық бөлім, коммерциялық бөлім және т.б. осындай функционалды бағыныштылық арқылы негізгі операциялық және көп жағдайда компанияларды стратегиялық басқару өтеді [3].

Қаржылық менеджмент жүйелерін құруға кешенді тәсілдің маңызды ерекшелігі-көптеген жүйелер бір-бірімен тығыз байланысты, мұнда бюджеттеу жүйесі орталық орынды алады. Шын мәнінде, бюджеттеу жүйесі қаржы жүйелерінің жиынтығында орталық орында, бірақ ол белгілі бір міндеттерді шешуді басқа жүйелерге "береді". Сонымен, бюджеттеу

жүйесінде сату туралы деректер топтарға немесе аймақтарға бөлінбестен ақшалай және табиғи бірліктер түрінде ғана ұсынылуы мүмкін. Ал өнімді өндіру мен сатуды талдау жүйесінде топтардың немесе тіпті өнімнің нақты бірліктерінің бағасын ескере отырып, нарық сегменттері бойынша, ассортименттік бөліністе егжей-тегжейлі деректер келтірілуі мүмкін. Шығындарды басқару жүйесі шығындар құрылымын, олардың динамикасын, ауытқулардың факторлық талдауын және ауытқулардың өзін ғана емес, бюджеттеу кезінде де және т. б. егжей-тегжейлі талдауды қамтиды.

Осылайша, бүгінгі таңда қаржы менеджменті басқарудың қажетті буыны болып табылады, өйткені кәсіпорынның, акционерлік қоғамның, кез-келген басқа шаруашылық жүргізуші субъектінің бәсекеге қабілеттілігі тек олардың иелігіндегі капитал мен қаржы ресурстарының қозғалысын дұрыс басқаруды қамтамасыз ете алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мамедов А. О. Международный финансовый менеджмент в условиях формирования финансового рынка/ А. О. Мамедов// Финансовый бизнес 2007
2. Овсийчук М.Ф. «Финансовый менеджмент М.2003 г.
3. Бригхем Ю., Гапенски ЈТ. Финансовый менеджмент 2007 г.

ӘОЖ 331.57(574)

ЕЛІМІЗДЕГІ ЖҰМЫССЫЗДЫҚТЫ ТӨМЕНДЕТУ МӘСЕЛЕСІ

Акылбекова А. К. – 6В04103-Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы
Алимова Н. Ж. – экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының аға оқытушысы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы

Қолға алынған мақала тақырыбының өзекті мәселесі негізінен жұмыссыздық пен жұмысбастылықтың әлеуметтік-экономикалық және демографиялық көрсеткіштерімен байланысты немесе әсері болып табылады.

Соңғы жылдары жұмыссыздық халықтың қалың топтарын қамтуда және барған сайын ұлғайып келеді. Оның деңгейі экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымына кіретін елдердің барлығында дерлік өсу үстінде. Тіпті экономикалық өсудің жоғары қарқындары белгіленген дамушы елдердің көпшілігі халық санының өсуінен қалып қоймаулары үшін біршама жылдам қарқындармен жұмыспен қамтуды ұлғайту мәселесін әрен игеріп отыр.

Жұмыссыздық - халықтың белсенді бөлігінің өздері жасай алатын жұмыс таба алмауы.

Жұмыссыздық негізінен жұмыс орнына сәйкес келетін адамдар санының азаюына, адамдар санының көбеюіне байланысты. Жұмыссыздар ретінде жұмыссыздардың биржасында тіркелген, жұмыс табудың нақты мүмкіндігі жоқ адамдар туралы айтылады.

Жұмыссыздық-бұл экономикалық өсу жетістіктерінің адам әлеуетінің дамуына әсерін төмендететін құбылыс.

Біріншіден, бұл адамдар мен үй шаруашылықтарының белгілі бір бөлігін Экономикалық қызмет тудыратын мүмкіндіктерге қол жеткізуден айырады. Олар үшін адамның даму шарттары әлдеқайда нашар.

Екіншіден, жұмыссыздық еңбек дағдыларын жоғалтуға, яғни жинақталған адами капиталды жоғалтуға әкеледі және сол арқылы адами әлеуетті дамытуға теріс әсер етеді.

Үшіншіден, жұмыссыздық жекелеген адамдардың ғана емес, жұмыссыздардың да әл-ауқатын сақтауға, мемлекеттердің жұмыспен қамтылуының әртүрлі бағдарламаларын іске асыруға байланысты айтарлықтай әлеуметтік шығындарға алып келеді және мұндай жағдай қоғамнан адами әлеуетті дамытуға неғұрлым тиімді бағытталуы мүмкін ресурстарды оқшаулайды.

Осылайша, жұмыссыздық құбылысы қоғам үшін жоғары қаржылық шығындарға, адами капиталдың жоғалуына, әлеуметтік кедергілердің күшеюіне және жастар проблемасының шиеленісуіне әкелді.

Қазақстан экономикасының қазіргі жағдайында, яғни жастардың өмір сүру сапасының төмендеуі, денсаулығының жоғалуы, жастар арасындағы қылмыстық проблемалардың өсуі, жастардың тұлға ретінде қалыптасуы мен дамуына кедергілердің болуы, бала туудың төмендеуі, жас ұрпаққа қатысты мемлекеттік саясаттың белсенділігі талап етіледі. Жастар арасындағы жұмыссыздық-қазіргі қоғамның барлық жағынан әсер ететін әлеуметтік-экономикалық проблемаларының бірі. Жастар арасындағы жұмыссыздық-кез келген мемлекеттің ең өткір проблемаларының бірі. Сондықтан бұл зерттеудің мақсаты жұмыссыздықтың маңыздылығын, оның негізгі түрлерін, сондай-ақ оның салдары мен салдарын ашу, сондай-ақ жұмыссыздықты азайту шараларын ұсыну болып табылады.

Қазақстандағы жұмыссыздықтың келесі себептерін анықтауға болады:

-балаларының ата-аналарына шамадан тыс қамқорлық. Ата-аналар кәмелетке толған балаларға дербес болуға рұқсат бермейді, ЖОО-да оқу кезінде толық емес жұмыс істеуге (қосымша жұмыс істеуге) рұқсат бермейді және т. б;

-өткен ғасырдың 90-жылдарындағы дағдарыстың жаңғырығы, ата-аналар қысқарған кезде, оларға уақытында жалақы төленбеді, нәтижесінде олар өз бизнесімен айналысуға, нарықта сауда жасауға мәжбүр болды. Сондықтан олар оқуын аяқтағаннан кейін балаларына жұмыс табуға көмектесе алмайды, өйткені өздері мамандығы бойынша жұмыс істемейді;

-жұмыс берушілер. Тез өзгеретін әлем, өмірдің жоғары қарқыны, технологиялар, бәсекелестік жұмыс берушілерді бастапқыда моральдық міндеттемелерді ұмытып, қызметкерлерді оңтайландыруға, жоғары өнімділік пен тиімділікке ұмтылуға мәжбүр етеді. Сондықтан олар 40 жастан кейін адамдарды, әйелдерді (декретке түсе алатындықтан) жалдағысы келмейді, бірақ тәжірибесіз (көбінесе сауатсыз) жастарды жалдайды, оларды ойдан шығарылған себеппен проблемасыз жұмыстан шығарады, жиі ауруханаға баратын адамдарды жұмыстан шығарады;

-соңғы негізгі себеп, әрине, еңбек нарығындағы белгілі бір мамандарға деген қажеттілік. Талапкерлер моральдық-адамгершілік құндылықтардан материалдық құндылықтарға күрт өзгерді. Барлығы ештеңе жасағысы келмейді және ол үшін үлкен ақша алады, үлкен бастық болады. Сондықтан олар Кеден ісі, Банк ісі, қаржы және несие, экономика және менеджмент, Аударма ісі, заң құқығы сияқты беделді мамандықтарды таңдайды, бірақ еңбек нарығы осы мамандықтағы қызметкерлермен бұрыннан қанықкан.

ҚР-дағы жаппай (жасырын, бейресми) жұмыссыздықтың шынайы себептері мынадай: көбісі білімге, оқу орындарының (ЖОО, колледждер, КТУ) біліктілігі жоқ кадрларды даярлай бастағанына, соның нәтижесінде бітірушілердің жұмыс таба алмауына сілтеме жасайды. Бірақ бәрі де оңай емес. Оқу орындары теоретиктерді практикаға назар аудармай дайындайды деп келісуге болады, бірақ бәрі бірдей оларға байланысты емес. Талапкерлердің

өздері мамандық алғаннан кейін не істейтіндерін білмейді. Сапасыз мамандар шығаратын көптеген оқу орындары бар-бұл негізінен сырттай оқу формасының болуы, сыбайлас жемқорлық және т.б. осылайша, жоғары білім туралы дипломға ие болу түлектің жұмыс табатынына кепілдік бермейді (мамандығы бойынша да емес).

Қазіргі уақытта еліміздегі жұмыссыздықты жоюға бағытталған көптеген мәселелер қарастырылуда. Елдегі жұмыссыздық мәселесі көбінесе жастардың әлеуметтік әл-ауқатына ерекше әсер ететін проблемалардың бірі болып табылады. Өйткені Қазақстанның болашағы жастардың қолында! Жастар-еліміздің болашағы. Болашақ бағдарланбайды. "Осыны түсіне отырып, Президент Нұрсұлтан Назарбаев Қазақстан Республикасының Үкіметіне "Жастар саясаты туралы" келесі жылдың бірінші жартысына дейін заң қабылдауды тапсырды. Ағымдағы жылдың басынан бастап Қазақстан Республикасының Мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы қабылданды. Жалпы, бұл Тұжырымдама жастар арасындағы проблемалар мен проблемалардың алдын-алу және шешу үшін нақты басымдықтарды белгілейді. Өздеріңіз білетіндей, бәрімізді толғандыратын мәселе - жастардың жұмыссыздық, тұрғын үймен қамтамасыз ету, өскелең ұрпақтың салауатты өмір салтын қалыптастыру сияқты әлеуметтік проблемалары. Бұл басымдықтар тұжырымдамада ескерілді. Атап айтқанда, "Дипломмен – ауылға", "Жастар тәжірибесі", "Қолжетімді баспана", "Мемлекеттік кадр резерві"бағдарламалары. Егер жастар, яғни біз артта қалмасақ, жалқау болмасақ, осындай мемлекет жасаған игі істерде белсенді болмасақ, онда, әрине, олар бізге көп нәрсе береді. Мәселе мүлдем жоқ деп айтуға болмайды, бірақ бұл біртіндеп шешілетін мәселе. Бұл бүгінгі таңда Қазақстанда 14-29 жас аралығындағы адамдардың жастар санатына жататындығына байланысты. Бүгінде жастар ел халқының 30% - ын құрайды және қоғамның маңызды бөлігі болып табылады. 14-29 жас аралығындағы әрбір қазақстандық жас баланың өмірінің маңызды бөлігі жұмысқа орналасу мәселесі болып табылады. Жоғарыда айтылғандай, жас ерекшеліктеріне байланысты жастар қандай-да бір салада үлкен тәжірибеге ие болмаса да, кең ауқымды инновациялық және шығармашылық мүмкіндіктерге ие, сонымен қатар нәтижелі жұмыс істеуге ерекше ықылас танытады. Өздеріңіз көріп отырғандай, біз үшін барлық жағдайды мемлекет жасап отыр. Қандай күшті мемлекет жастарды тәрбиелеу мен оқытуға үлкен көңіл бөлетініне қарамастан. Болашақтың іргетасын қалау үшін, ең алдымен, осы елдің жастарын саналы ұрпақ ретінде дамытуға күш салу қажет. Қазіргі уақытта Мемлекет басшысы бұл бағытта үлкен жұмыс атқаруда. Мұнда әрбір жас адам өзін жайлы сезініп, білім алуы үшін барлық жағдай жасалған. Келесі күні және таңы "нұрлы болашақ" жолымен тұрақты жүретін Қазақстан жастарының асыл ұлттың ұрпақтары болып табылатындығының бірден-бір дәлелі болады. Біздің міндетіміз-білім жолымен жүру, тікелей жолдан ауытқып кетпеу, бірақ сана-сезімге жарық түсіретін білімнің тізгінін ұстау. Тек біздің қолымызда жақсы білім алу және білікті маман болу! Себебі ертең, егер біз білікті және білімді маман болсақ, онда біз елдегі жұмыссыздықты азайтамыз. Бұл біздің еліміз үшін үлкен құрмет!

2021 жылдың бірінші тоқсанында Қазақстанда жұмыссыздар саны өткен жылдың IV тоқсанымен салыстырғанда 1,7 мың адамға азайды.

Коронавирус пандемиясы кезіндегі шектеу шараларына қарамастан, Қазақстанда жұмыссыздық деңгейінің өсуі болған жоқ.

Биыл 1,2 миллион адамды жұмыспен қамту шараларымен қамтамасыз ету жоспарлануда. Оның ішінде 700 мың адам "Еңбек" мемлекеттік бағдарламасы шеңберінде, 42 мың адам жұмыспен қамтудың 2020-2021 жылдарға арналған Жол картасы және 440 мың жаңа жұмыс орындарын құру шеңберінде қамтамасыз етілді. Қазіргі уақытта осы 3 облыста 1 миллионға жуық адам қолдау шараларымен қамтылған.

"Еңбек "мемлекеттік бағдарламасы бойынша өткен жылдың 9 айында 377 мың адам жұмысқа орналастырылды, оның 70% тұрақты негізде жұмысқа орналастырылды. Жалпы 65 мың адам оқытумен қамтылған.

«Нұр Отан» партиясының сайлауалды бағдарламасында көзделген Еңбек бағдарламасы 83% - ға орындалды. Ақмола, Қостанай, Павлодар, Жамбыл облыстарында және Нұр-сұлтан қаласында барлық көрсеткіштер толық көлемде орындалды.

Бағдарламаның тағы бір маңызды бағыты-қысқа мерзімді оқыту. Өткен жылы қысқа мерзімді оқуға 16,9 мың адам жіберілді, ал оқуды 13,2 мың адам аяқтады. Олардың 81% - ы жұмысқа орналастырылды.

Мемлекеттік бағдарламалар мен жеке бастамалар аясында 464 мың жұмыс орны құрылды, оның 56% - тұрақты жұмыс орындары. Бұл жұмыс орындарының басым бөлігі "Нұрлы жер" бағдарламасы, аумақтық даму бағдарламалары және жеке бастамалар шеңберінде құрылады. Орталық мемлекеттік органдардың мәліметінше, ұлттық жобалар аясында 2025 жылға дейін 1 миллион 750 мың жаңа жұмыс орны ашылады.

Жұмысқа орналастыру бойынша көрсетілетін қызметтердің қолжетімділігін арттыру мақсатында Цифрлық жұмыспен қамту орталықтарын енгізу бойынша жұмыс кезең-кезеңімен жалғасуда. Осы жылдан бастап жұмыссыз ретінде тіркеу, жұмысынан айрылуына байланысты әлеуметтік жәрдемақылар тағайындау және субсидияланатын жұмыс орындарына жіберу жөніндегі қызметтер электрондық еңбек биржасы арқылы толық автоматтандырылды.

Бұл ретте Жұмыспен қамту орталығына жүгінген әрбір үшінші адам немесе 122 мың азамат онлайн-қызмет алды. 44 мың адам портал арқылы жұмысқа орналаса алды, ал 15 мыңнан астам адам электрондық еңбек биржасы арқылы онлайн жұмысынан айырылуына байланысты әлеуметтік төлемдер алды.

Биылдан бастап мемлекеттік гранттар, шағын несиелер, жұмыс орнында және жұмыс берушінің қалауы бойынша оқытуды ұсына отырып, "Бастау бизнес" процестерін автоматтандыру жоспарланып отыр. Осылайша, келесі жылы Жұмыспен қамту саласындағы барлық қолдау шаралары 100% автоматтандырылады.

Сонымен қатар, пандемия мен жаңа демографиялық жағдай еңбек нарығына жаңа талаптар қояды, олар жүйелі жұмысты талап етеді. Біріншіден, жұмыс күшіне қойылатын талаптардың тез өзгеруі. Сарапшылардың бағалауы бойынша, таяудағы 5 жыл ішінде жұмыс күшіне қажетті базалық дағдылардың 40% - ы өзгереді және әрбір екінші қызметкерге қайта даярлаудан өтуге тура келеді.

Екіншіден, демографиялық тәуекелдер. Өнеркәсіп секторында қызметкерлердің қартаю процесі байқалады. Жастардың тек 20% - ы осы салада жұмыс істейді.

Үшіншіден, жұмыстың жаңа форматтары. Қазіргі уақытта" еркін табыс экономикасы " немесе концерттер, фрилансерлер экономикасы қарқынды дамуда. Олардың қызметін реттеу және еңбек құқықтарын қорғау жөнінде шаралар қабылдау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. https://www.kt.kz/kaz/economy/_1377923633.html
2. Үсенова Г. Жұмыспен қамту және экономикалық өсу. Ақиқат-№2, 2003
3. Еңбек нарығы. Жұмыссыздық мәселесі // «Макроэкономика» пәні бойынша оқу әдістемелік кешені // 31.08.2011 – 74-77б
4. https://kaz.elorda.info/ekonomika/12018-kazakstandyktardyn-4-9-paiyzy-zhumyssyz-zhur/

5. https://www.primeminister.kz/kz/news/kazakstanda-zhastar-arasyndagy-zhumyssyzdyk-dengeyi-tomendedi-s-shapkenov-269519
6. https://www.kazportal.kz/bezrabotitsa-v-respublike-kazahstan/

УДК 336.7

АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВ И ПУТИ ЕГО УЛУЧШЕНИЯ

Әнет Р.Т., Очилов И.Р., Васильева Р.М., 4-ый курс, Финансы, Университет «Туран», г. Алматы, Казахстан.
Мухамедьярова-Левина Т.Т., к.э.н., доцент, Университет «Туран».

Важнейшей стороной деятельности коммерческого банка является воздействие на устойчивость банковской системы в целом. Это предмет государственного регулирования, контроля и надзора за деятельностью банков во всем мире. В статье рассмотрены основные отечественные и зарубежные методики оценки финансовой устойчивости коммерческих банков.

Финансовая устойчивость коммерческих банков оказывает непосредственное влияние на функционирование других экономических субъектов и на устойчивость развития экономики в целом. Снижение степени устойчивости коммерческих банков, усиление конкурентной борьбы, возникновение кризисных явлений в банковской сфере, постоянное изменение внешних условий, в которых осуществляют деятельность коммерческие банки, требуют соответствующей реакции со стороны коммерческих банков - глубокой оценки их финансовой устойчивости, изыскания способов ее повышения.

Быстрое развитие финансовой системы оказывает влияние на то, что имеющиеся подходы и методы оценки финансовой устойчивости устаревают. Поэтому в современный период актуальным является формирование новых подходов к определению финансовой устойчивости как в целом в банковской системе, так и в коммерческих банках (КБ) в частности.

Устойчивостью банка представляет собой способность банка выполнять свои обязательства в течение некоторого промежутка времени [1, с.27]. Согласно нормативным документам Базельского комитета устойчивым признается финансовая организация, результаты деятельности которой соответствуют установленным регулятором нормам. Базель рассматривает устойчивость финансового института как комплекс выполненных нормативных значений, обеспечивающих стабильную работу банка. Учитывая это, понимается, что финансовая устойчивость банка – это стабильное состояние финансового института, при котором происходит постоянный рост капитала и рентабельности.

В экономическом анализе финансовую устойчивость обычно определяют через систему некоторых показателей, которые описывают структуру капитала коммерческой организации, степень концентрации собственных и заемных средств, финансового рычага, достаточность финансирования активов с различной ликвидностью источниками разного срока и т.д. При этом стоит отметить, что понятие финансовой устойчивости значительно шире ключевых понятий финансового анализа: ликвидности, платеже- и кредитоспособности. И более того, оценку финансовой устойчивости очень связывают с оценкой ликвидности и платежеспособности и опираются на нее. Из этого признаем комплексность и многогранность финансовой устойчивости как характеристики качества деятельности коммерческой организации.

В зависимости от степени влияния факторов на состояние финансовой устойчивости КБ их можно поделить, в основном, на две категории: эндогенные (которые находятся внутри) и экзогенные (внешние). Внешние факторы, оказывающие влияние на финансовую устойчивость КБ, не зависят от руководящего аппарата КБ, а под внутренними понимают те показатели, количественные и качественные характеристики которых руководство КБ влияет значительно.

Исследование финансовой устойчивости банка должно соответствовать определенным принципам (требованиям), которые должны обязательно выполняться в процессе организации, проведения и практического использования результатов анализа финансовой устойчивости. Основными из этих принципов являются: учет специфики той страны, где функционирует банк; научный характер; комплексность, обеспечение системного подхода к анализу, объективность, конкретность, точность; действенность, проведение анализа по плану и систематически; оперативность.

Для проведения комплексного анализа финансовой устойчивости используются следующие методы:

- метод финансовых коэффициентов;
- интегральный метод;
- метод рейтинговой оценки;
- факторный анализ финансовой устойчивости;
- индексный метод и пр.

Приведенные подходы в чистом виде встречаются редко, а чаще всего используется смешанный подход. Примером использования его является индексный метод, который предусматривает расчеты на двух уровнях – параметрических коэффициентов и обобщающего индекса. Все методы опираются на схожий перечень показателей и нормативных значений, которые апробированы в течение длительного применения в банковской практике.

Основными недостатками применяемых в настоящее время методов оценки финансовой устойчивости коммерческих банков является следующее:

во-первых, все они базируются на осуществлении количественного анализа фактов и событий, которые уже состоялись, то есть констатируют статическую финансовую устойчивость;

во-вторых, большинство из них не обеспечивает объективной оценки, так как недостаточно учитывает реальные причины финансовой нестабильности отечественных банков.

Для решения первой проблемы целесообразным является разработка более совершенных методик оценки финансовой устойчивости банков, основой которых должно стать прогнозирование и экономико-математическое моделирование.

Вторую проблему можно концептуально решить путем дополнения перечня показателей финансовой устойчивости, в частности, такими, как объем проблемных кредитов и уровень резервирования по кредитным операциям.

Основу оценки финансовой устойчивости коммерческого банка составляют методики, разработанные Национальным Банком Республики Казахстан (НБРК) и многочисленными рейтинговыми агентствами. При этом система комплексного анализа включает оценку собственных, заемных и привлеченных средств, активов, доходов, расходов и прибыльности банка, ликвидности его активов и платежеспособности, а также оценку соблюдения экономических нормативов.

Рассмотрев отечественные методики, перейдём к зарубежным методикам. Методика CAMELS была создана Федеральной резервной системой и другими регулирующими

органами в ноябре 1979 года и пересмотрена Федеральным экзаменационным советом финансовых учреждений в 1996 году. Учитывая его эффективность, CAMELS был принят большинством стран с момента его опубликования до сегодняшнего дня. Система используется федеральной резервной системой США, как стандартизированный подход к анализу устойчивости банков. Название этой методики исходит от аббревиатуры: «С» - Capital adequacy -достаточность капитала; «А» - Asset quality - качество активов; «М» - Management - качество управления; «Е» - Eamings - доходность; «L» - Liquidity - ликвидность; «S» - Sensitivity to risk - чувствительность к риску. Преимущества данной методики в том, что рейтинг по каждому показателю показывает направления по повышению эффективности работы банка. Общая оценка отражает степень необходимости вмешательства по отношению к банку. Недостаток данной методики в том, что она основана на субъективных оценках, следовательно, общий результат по данной методике зависит от профессионализма аналитика.

Методика ORAP, применяется банками Франции. В рамках этой методики рассчитываются пруденциальные коэффициенты, анализируется балансовая и небалансовая деятельность, рассматривается рыночный риск, анализируются доходы, так же рассматриваются качественные критерии управления и внутреннего контроля. К преимуществам данной методики можно отнести то, что она имеет высокую скорость проведения анализа, лёгкость получения исходных данных. Недостаток этой методики в том, что она разработана для анализа текущего состояния банка.

Методика BAKIS, используется Центральным Банком Германии с 1997 года, в рамках этой методики проводится коэффициентный анализ, рассчитываются 47 коэффициентов. Преимущества данной методики в том, что она стандартизированная, это ускоряет анализ банка. Значительное использование коэффициентов даёт возможность дать всестороннее заключение по банку. Недостатком этой методики является то, что рассчитать такое количество коэффициентов трудоёмкий процесс. Нет расчёта прогнозных значений.

Методика PATROL, применяется банком Италии с 1993 года. При анализе рассчитывается пять компонентов: достаточность капитала, доходность, качество: кредитов, управления, ликвидности. Преимущества данной методики в том, что при определении коэффициентов используются стандартизированные отчёты, что в свою очередь ускоряет процесс анализа. Имеет высокую эффективность для оценки текущего положения банка. Недостаток методики в том, что она достоверно отражает только текущее состояние.

Методика SAABA, используется во Франции, состоит из трёх диагностических блоков. Первый блок — это количественный анализ, исследуется портфели банка, особое внимание уделяется кредитному портфелю. Во втором блоке исследуется качество лиц, владеющих банком, акций банка. Третий блок анализирует качество управления, контроль доходностью и ликвидностью. В рамках данной методики, исходя из результатов всех трёх блоков, даётся оценка надёжности по пятибалльной шкале, где 1 это устойчивый банк, 5 это банк на грани банкротства [2, с.12].

Методика FIMS. Анализ по данной методике проводится в два этапа. На первом этапе рассчитываются 30 коэффициентов, определяется текущее положение банка. На втором этапе даётся долгосрочный прогноз, но данный прогноз определяет только вероятность провала банка в ближайшие два, три года. Прогноз по данной методике не даёт направлений по улучшению показателей деятельности банка [3, с.215].

Так, сравнительная характеристика методик анализа финансовой устойчивости коммерческих банков показывает, что основной источник для анализа — это публикуемая отчётность. Во всех методиках есть количественные показатели, в то время как качественные присутствуют не во всех. Для полноценной оценки банка необходим не только

количественный, но и качественный анализ его деятельности. Так же после анализа всех преимуществ и недостатком имеющихся методик можно сделать вывод о том, что все методики достоверно оценивают только текущее положение банка, не делая прогноза.

Таким образом, по нашему мнению, для достоверного анализа финансовой устойчивости банка недостаточно использовать только одну методику. Для качественного анализа необходимо использовать коэффициентную и рейтинговую методику, а также использовать экономико-математические методы и приемы, которые позволят рассчитать прогнозные значения, определить направления повышения финансовой устойчивости в коммерческом банке.

Список использованных источников:

1. Буздалин, А.В. Надежность банка. От формализации к оценке: учебник. – М.: URSS, 2012. – 194 с.

2. Shevrinovsky V.N. The development of banking systems monitoring: analysis of international experience / Shevrinovsky V.N. // Banking technology. -2009. № 5

3. Тарханова Е. А., Устойчивость коммерческих банков. Тюмень, 2003.

УДК 336.7

ИПОТЕЧНОЕ КРЕДИТОВАНИЕ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Байжиенова А.Б., специальность «5В050900 - Финансы», Университет «Туран», Алматы, РК.

Маргацкая Г.С., к.э.н., профессор, Университет «Туран».

Ипотечное кредитование комплексно влияет на процесс развития любого государства. Возрастающие потребности населения в жилье создают благоприятные предпосылки для эффективного решения одной из острейших социальных проблем, связанных с жильём, что является особо актуальным на сегодняшний день. Решение проблем ипотечного жилищного кредитования относится к числу наиболее приоритетных задач общества.

Экономическая обстановка в настоящий период времени в Республике Казахстан такая, что цель как самостоятельно накопить на покупку жилья для граждан почти недостижима. В связи с этим, ипотека – это единственная возможность стать обладателем собственной крыши над головой.

Ипотечное кредитование — это долгосрочный кредит, выдаваемый юридическому либо физическому лицу банками под залог недвижимости. Важно знать отличие между кредитом и ипотечным кредитованием. То есть кредит – это предоставление в долг денег или товаров при условии возвратности и уплате определенного процента. Термин «hypoteca» с греческого означает подставка, подпорка. Ипотечный кредит имеет ряд преимуществ. Например, государству помогает решать проблему обеспечения жильем населения, кредитору получать стабильный доход с незначительными рисками, заемщику позволяет купить собственное жилье, за которое он будет расплачиваться постепенно, застройщикам привлекать дополнительное финансирование для строительства [1, с. 85]. Ипотека считается одним из более достоверных методов предоставления кредита. Существуют основные два

типа ипотечного кредитования: одноуровневая (немецкая) модель и двухуровневая (американская) модель. Одноуровневая модель – присуще западным странам как Франция, Германия, Дания. Кредиторами выступают кредитные организации – ипотечные банки. В двухуровневой модели продаются закладные (договоры по ипотечным кредитам, оформленные как ценные бумаги) ипотечным корпорациям. Такая операция является одним из способов рефинансирования ипотечных кредитов [1, с. 87]. Зачастую казахстанские банки используют такие виды залога как: недвижимое имущество, высоколиквидные товары, гарантии крупных банков, депозиты в национальной и иностранной валюте, поручительства. В настоящее время они в собственной практике в большей степени применяют именно залог недвижимости.

Ипотека станет эффективным финансово-экономическим механизмом только в том случае, если она будет выгодной для всех субъектов процесса ипотечного кредитования. Для этого необходимо, чтобы она экономически выгодно отличалась от других способов кредитования. Помимо этого, для общего кредитования привлекаются в основном внутренние инвестиции: сбережения населения страны, средства институциональных инвесторов. В результате чего происходит косвенное финансирование реальных секторов экономики: в основном строительные и смежные с этой областью отрасли [3, с. 40].

Пенсионные накопления, попавшие на рынок, повлияли на ипотечное кредитование. Роль кредитных организаций как поставщика средств снизилась: если в 2020 году при помощи ипотеки осуществлялось 35,9% сделок с жилой недвижимостью, то в январе-августе 2021 года – 26,3%. То есть сейчас казахстанцы чаще берут недостающие деньги не в банках, а снимают со своих пенсионных счетов. Из-за роста цен увеличились суммы выдачи: средний размер в августе 2021 года составил 12,8 млн тенге, что на 23,7% (2,44 млн тенге) больше, чем годом ранее. Медианная сумма за это время увеличилась на 21,7% (1,96 млн тенге), составив 11 млн. Рост сумм в свою очередь привел к тому, что казахстанцы вынуждены распределять их на более длительный срок: 23,1% контрактов заключается на срок более 15 лет, а их количество за год выросло в 2,7 раз. Еще один эффект пенсионных изъятий: ипотечные кредиты стали чаще оформляться на возрастных заемщиков (в возрасте от 50 лет) – они при прочих равных располагают большими объемами «свободных» пенсионных накоплений, чем более молодые казахстанцы. Такие тенденции носят скорее негативный характер с точки зрения риска кредитования. В текущем ипотечном портфеле прослеживается четкая тенденция: чем старше заемщик, тем с большей вероятностью он допускает просрочку платежей. Доля таких кредитов среди клиентов, которым на настоящий момент более 60 лет, составляет 13,9%, тогда как в целом по системе просроченными являются 7,2% ипотечных займов. Еще хуже ситуация с большими займами: просрочка платежа хотя бы в 1 день имеется по 17,4% контрактов, оставшаяся задолженность по которым превышает 25 млн тенге. Впрочем, в целом качество ипотечного кредитования сейчас остается на достаточно высоком уровне. Это произошло благодаря общему снижению объема просроченных займов (с 310,5 млрд до 216,5 млрд тенге за 12 месяцев), а также росту ипотечного портфеля. По состоянию на 1 сентября 2021 года его объем впервые превысил 3 трлн тенге, увеличившись за 8 месяцев на 461,3 млрд тенге или 18,1% [4].

Около 62% от объема всех ипотечных займов на сумму более 25 млн тенге выдается в городах республиканского значения: их общая сумма составляет 139 млрд тенге. Это более четверти от общего объема ипотек, выданных в Нур-Султане, Алматы и Шымкенте за 8 месяцев 2021г. В центральном и восточном Казахстане на долю займов суммой 5-10 млн тенге приходится 26,9% от общего объема выданных ипотечных займов. В городах республиканского значения их доля составляет лишь 11,5%. На западе республике самая

большая сумма по контрактам, размер которых не превышает 3 млн тенге: 3,18 млн тенге. Это почти на 82% больше, чем в южных регионах.

Ипотека как важное институциональное звено в экономической системе отличается специфичностью функционального взаимодействия своих субъектов, в основе которых долговременность такого взаимодействия, большие объемы вложенных денежных ресурсов, а также существенных размеров капиталовложений и длительные сроки их оборота, и окупаемость. Все это требует соответствующих гарантий, надежность в данном взаимодействии.

– население, получая возможность самостоятельно, без финансовой помощи государства решать проблемы улучшения жилищных условий, рассчитывает на надежность банковских кредитов;

– строительный комплекс, получая дополнительный импульс для увеличения объемов жилищного строительства благодаря возросшему платежеспособному спросу со стороны покупателей жилья, ориентируется на окупаемость вложенных средств;

– банковский сектор, существенно расширяя операции по ипотечному жилищному кредитованию, ориентируется на создание для себя устойчивого и перспективного рынка финансовых услуг населению;

– инвесторы (пенсионные фонды, инвестиционные компании и др.), получая возможность вкладывать свободные денежные средства в новые надежные долгосрочные финансовые инструменты, создаваемые на основе долгосрочных жилищных кредитов, обеспеченных ипотекой, рассчитывают на их надежность [5].

В Казахстане наблюдается множество нерешенных проблем ипотечного кредитования, которые выражаются как в экономическом, правовом, так и сервисном аспекте, а именно:

- высокие процентные ставки кредитов, следовательно, завышенные суммы переплаты;
- превышение спроса на жилье над предложением;
- непропорциональное распределение кредитов в разрезе регионов;
- отсутствие транспарентной системы учета и распределения жилья, строящегося за счет кредитных средств;
- неразвитая инфраструктура обслуживания кредитов;
- недостаточная развитость и ответственность ипотечного консалтинга.

АО «Отбасы Банк» – считается единственным банком в РК который, занимается реализацией систем жилищных строительных сбережений. Сущностью таких систем является привлечения средств населения в жилищные строительные депозиты и выдача льготных ипотечных кредитов с нулевым первоначальным взносом. Минимальная сумма, накопленная на депозите, будет направлена на оплату части стоимости покупаемого объекта жилья, а остальная часть будет выдана заемщику в форме ипотечного займа на льготных условиях.

Рассмотрим программы доступного жилья данного банка.

Таблица 1- Ипотечные программы доступного жилья АО «Отбасы Банк» на 2022 год

Программа ипотеки	**Первоначальный взнос**	**Процентная ставка, % в год**	**Срок кредитования**
Бақытты Отбасы	10%	Процентная ставка - 2% годовых (ГЭСВ от 2,1%)	до 19 лет
Свой дом	20%	от 3.5 до 7%	до 25 лет

Нұрлы Жер	20%	5% в год (ГЭСВ от 5,2%)	До 25 лет
Примечание: составлено автором на основе источника [2].			

Таким образом, покупка жилья в ипотеку уже давно стала неотъемлемой и единственной возможностью для большинства граждан. Однако, несмотря на возможность купить жилье в кредит, ежемесячные выплаты с нынешней экономической ситуацией в странах все ещё предоставляет большую нагрузку для многих семей. Поэтому выплаты по ипотеке должны соответствовать доходам основной части населения стран с не стабильной экономикой**.** Ипотечное кредитование благодаря существующему спросу все же набирает обороты, доказательством этому служит положительная динамика увеличения объемов ипотечного кредитования населения и все еще неудовлетворенная потребность населения в жилье. Ипотека для народа, как способ приобрести собственное жилье, не потеряет своей актуальности, так как решение жилищных проблем населения является одной из важнейших социально-экономических задач страны.

Список использованных источников:

1. Алимова И. Ипотечное кредитование как способ решения жилищной проблемы/И.Алимова//Финансовая экономика. -2019.- №3.-С.85-88.

2. АО «Отбасы Банк»– Официальный сайт [Электронный ресурс].-Режим доступа: https://hcsbk.kz/ (дата обращения 12.03.2022)

3. Особенности ипотечного кредита в Казахстане [Электронный ресурс].-Режим доступа: https://ob-ipoteke.info/strani/kazahstan (дата обращения 15.03.2020)

4. Аналитический дайджест #FCBAnalytics ИПОТЕКА: больше, старше, длиннее сайт [Электронный ресурс]-Режим доступа:
https://www.1cb.kz/api/v1/images?doc=true&main=true&name=47aea4e1e01e5398992ac01008d6a741fullFileRU.pdf (дата обращения 12.03.2022)

5. Мирсаякова, В. А. Механизм организации ипотечного кредитования в условиях казахстанской экономики / В. А. Мирсаякова. — // Молодой ученый. — 2016. — № 5.5 (109.5). — С. 14-17. — URL: https://moluch.ru/archive/109/26820/ (дата обращения: 13.03.2022).

УДК 342.9

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЗАҢСЫЗ МИГРАНТТАРДЫҢ ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Бақытжанова Н.А., 4 курс, 5В030100 - құқықтану, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ., Қазақстан Республикасы.

Жумабаева А.М., аға оқытушы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті.

Мақалада еліміздегі заңсыз көші-қон туралы қарастырылған. Көші-қон қазіргі заманның күрделі әлеуметтік-құқықтық құбылысы. Заңсыз көші-қон дегеніміз - бұл Қазақстан Республикасына келу және болу, сондай-ақ транзит тәртібін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын бұза отырып, адамдардың Қазақстан

Республикасына келуін және адамдардың Қазақстан Республикасында болуы түсіндіріледі. Заңсыз көші-қон мәселесі ҚР ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қауіптердің бірі ретінде танылады. Заңсыз көші-қон ағындарының ұлғаюы осы саладағы бақылаудың тиімділігін арттыру мәселесін қарауға мәжбүр етеді.

Заңсыз көші-қон - бұл қоғам қызметінің көптеген салаларына теріс әсер ететін құбылыс. Заңсыз көші-қон көлеңкелі экономика масштабының кеңеюіне әсер ететін факторлардың бірі болып табылады, бұл елдің заңды экономикалық кеңістігінен тыс ақша ағындарының қозғалысына, ақша қаражатының едәуір бөлігін ақша айналымынан шығаруға ықпал етеді. Заңсыз көші-қон еңбек нарығындағы жағдайды едәуір төмендетеді, кәсіпорындар мен жұмысшыларды одан шығаруға ықпал етеді, осылайша әлеуметтік шиеленістің жоғарылауына және елдегі қылмыстық жағдайдың нашарлауына ықпал етеді.

«Халықтың көші-қоны туралы» Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 22 шілдедегі №477-IV Заңда «заңсыз көшіп келу» және «заңсыз көшіп келуші» деген ұғымдарға ғана түсінік берілген. Мысалы, заңсыз көші-қонның негізінде тұлғаның белгілі бір елге заңсыз кіруі, ол елде заңсыз жүруі немесе заңсыз елден шығуы жатады.

Жалпы, заманауи ғылыми зерттеулердің қорытындысына көңіл аударатын болсақ, аумақтың геосаяси сипаттарының өзгеріске ұшырауы заңсыз көші-қонның басым бөлігінің қозғалтқыш күші ретінде анықталған фактор болып табылатындығын байқаймыз.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының аумағындағы заңсыз мигранттардың басым бөлігі - жақын орналасқан шетелдердің азаматтары болып келеді: заңсыз мигранттардың 90% Қазақстанға ТМД елдерінен (Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан және соңғы көрші Ресей мен Украина елдері арасындағы жағдайға байланысты) келгендер [1].

Соңғы он жылдықтағы көрсеткіштерге назар аударар болсақ, көші-қон үдерістерін талдау келесі төмендегідей жағдайларды көрсетеді:

- сыртқы көші-қон мәселесі әлі де өзекті проблема болып отырғандығы;
- үлкен көлемді заңсыз еңбек мигранттар санының әлі де төмендемеуі;
- ішкі көші-қон заңнамасын бұзу фактілері үлкен көрсеткішке ие болуы;
- ел шекарасын заңсыз бұзу фактілерінің әлі де орын алуында.

Осының барлығы ел экономикасына тікелей ықпал етеді, жемқорлық фактілерінің дамуы мен заңсыз көші-қон саласына түскен тұлғалардың құқықтарының шексіз бұзылуына өз септігін тигізіп отыр.

Жалпы заңсыз көші-қон еліміздегі әлеуметтік күрделі құбылыс ретінде сипатталып, соңғы жылда орасан зор деңгейде одан да арта түскендігіне көз жеткіземіз. Бұл дегеніміз, өз кезегінде еліміздің ұлттық және жалпы халықаралық қауіпсіздікке теріс әсер келтіріп отырған жағымсыз құбылыс. Заңсыз көші-қон өз бетінше қылмыс ретінде танылмағанымен, заңсыз көші-қонның салдарынан әртүрлі қылмыстар пайда болатындығы анық, әдетте мұндай қасиетке ие әрекеттерді криминология ғылымында «фондық құбылыстар» деп атайды.

Қазіргі уақытта елдің шекараларын кесіп өтуге ашықтығына, заңды және заңсыз мигранттардың көбеюіне сүйене отырып, заңсыз көші-қон проблемасы егжей-тегжейлі зерттеуді және оны жоюдың жолдары мен мүмкіндіктерін іздеуді қажет етеді. Көші-қон қатынастары саласындағы ережелерді зерделеу кезінде көбінесе «заңға қайшы көші-қон» және «заңсыз көші-қон» ұғымдары синоним ретінде қолданылады деп қорытынды жасауға болады.

Осы проблема аясында қарастырғымыз келетін мәселе – заңсыз мигранттардың әкімшілік-құқықтық мәртебесі.

Заңсыз көші-қон ағыны заңсыз ішкі және сыртқы мигранттар ағынынан тұратын көптеген және теріс көші-қон ағындарының бірі болып табылады. Көші-қон ағынының соңғы түрі елде болып жатқан әлеуметтік және көші-қон процестеріне теріс әсер етеді, өйткені бұл Қазақстан Республикасының аумағына халықтың сыртқы заңсыз ағынымен байланысты болып келеді.

Халықтың көші-қоны оралатын және оралмайтын, заңды және заңсыз болып бөлінеді. Халықтың заңсыз көші-қоны дегеніміз - бұл Қазақстан Республикасына келу және болу, сондай-ақ транзит тәртібін реттейтін Қазақстан Республикасының заңнамасын бұза отырып, адамдардың Қазақстан Республикасына келуін және адамдардың Қазақстан Республикасында болуын білдіреді.

Заңсыз көші-қон субъектісіне мыналар жатады: бақыланбайтын эмигранттар, бұрынғы посткеңестік кеңістіктің аумағынан басқа шет мемлекеттерге қоныс аударған Қазақстан Республикасының азаматтары; елдің мемлекеттік шекарасын заңсыз кесіп өткен Қазақстан азаматтары, заңсыз эмигранттар; заңсыз көшіп келушілерге, мемлекетке заңсыз құжаттармен немесе құжаттарсыз кіргісі келетін шетелдік азаматтар немесе азаматтығы жоқ адамдар және кіру мақсаты мәлімделген мақсаттарға сәйкес келмейтін шетелдік азаматтар немесе азаматтығы жоқ адамдар, заңсыз келген шетелдіктер немесе азаматтығы жоқ адамдар жатады.

Дүниежүзі бойынша сыртқы заңсыз мигранттардың саны едәуір көп, және олар елдегі демографиялық және көші-қон жағдайына айтарлықтай әсер еткенімен, олардың көші-қон заңнамасында олардың әкімшілік-құқықтық мәртебесі әлі толық шешілмеген, бұл меніңше осы тұлғалардың құқықтық қорғалу сипаты мен дәрежесіне айтарлықтай әсер ететін маңызды проблемалардың бірі.

Қазіргі уақытта заңсыз сыртқы мигранттың мәртебесі туралы сұрақтар Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 19 маусымдағы «Шетелдіктердің құқықтық мәртебесі туралы» Заңның 28-бабы шетел азаматтарын депортациялауды қаржыландырудың жалпы шарттары мен тәртібін анықтайды және шығарып жіберу туралы шешімді сот қабылдайды. Шетелдік сот шешімінде көрсетілген мерзімде елден кетуге міндетті. Бұл жағдайда соттың Қазақстан Республикасынан шығару туралы шешімін орындау шығарылатын адамның бақыланатын санкциясыз кетуі немесе адамды Қазақстан Республикасынан мәжбүрлеп шығару арқылы жүзеге асырылады. Егер оларға қатысты шығару туралы шешім қабылданған адам шешімде көрсетілген мерзімде Қазақстан Республикасының аумағынан шықпаса, онда ол жүру еркіндігін алдын-ала шектеуге және келісімімен күштеп шығаруға жатады. Мұндай адамның жүріп-тұру еркіндігін алдын ала шектеу бұл ретте оны Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберуді ұйымдастыру үшін қажетті, бірақ отыз тәуліктен аспайтын мерзімге жол беріледі. Мұндай адамды ұстау Қазақстан Республикасының Үкіметі айқындайтын тәртіппен ішкі істер органдарының арнаулы мекемесінде жүргізіледі [2].

Шетел азаматтарын, азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасынан шығаруды реттейтін негізгі нормативтік құқықтық актілер - бұл Қазақстан Республикасының Конституциясы, Қазақстан Республикасының «Әкімшілік құқықбұзушылық туралы» Кодексі, Азаматтық-процессуалдық кодексі, 1995 жылғы 19 маусымдағы Қазақстан Республикасы «Шетелдіктердің құқықтық мәртебесі туралы» Заңы, Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт (Нью-Йорк, 16 желтоқсан 1966 ж.), Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Еңбек кодексі - Конвенция мигранттардың және олардың отбасы мүшелерінің құқықтық мәртебесі туралы (Кишинев, 2008 ж. 14 қараша), басқа мемлекет аумағындағы бір мемлекет азаматтарының құқықтық мәртебесі туралы келісім (Мәскеу, 28 сәуір, 1998 ж.), басқа халықаралық шарттармен

ратификацияланған Қазақстан Республикасы, және Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2013 жылғы 13 желтоқсандағы «Шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасынан тысқары жерлерге шығару жөніндегі істерді қараудағы сот тәжірибесі туралы» нормативтік қаулысы.

Ішкі істер органдарының Қазақстан Республикасынан тыс жерлерге депортацияланған және әкімшілік жолмен берілген шетелдік азаматтардың есепшоттары мен шоттарын сақтау мерзімі бес жылды құрайтындығын ескере отырып, бұл бұйрық қолданылу туралы Ереженің қолданылуына нақты шектеу қояды. Депортацияға ұшыраған адамдар үшін тұруға ықтиярхатты беруден бас тартуға немесе жоюға негіздеме мерзімі (ҚР «Шетел азаматтарының Қазақстан Республикасындағы құқықтық жағдайы туралы» Заңы). Бұл заңдағы сәйкессіздік, әрине, қарастырылып отырған адамдар санатының құқықтарын қамтамасыз етуге кері әсер етеді.

Бұл ережелер әкімшілік шығарып жіберуге жататын шетелдік азаматтарға (азаматтығы жоқ адамдарға) да толықтай қолданылады.

Шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасынан әкімшілік жолмен шығаруды судья әкімшілік жаза шарасы ретінде Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің Ерекше бөлімінде көзделген тәртіппен және негіздер бойынша қолданады (ҚР ӘҚБтК 517, 518, 519 б.б.).

Қазақстан Республикасы Азаматтық процестік кодексінің 382-бабына сәйкес, Шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзғаны үшін Қазақстан Республикасының шегінен тыс шығарып жіберу туралы арызды ішкі істер органдары шетелдіктің немесе азаматтығы жоқ адамның болған және (немесе) тіркелген жеріндегі сотқа береді [3].

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының «Шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасынан шығару туралы істерді қараудағы сот тәжірибесі туралы» нормативтік қаулысының 10-16 тармақтарына сәйкес, комиссияда көрсетілген заңды бұзу шетелдіктер немесе азаматтығы жоқ адамдар санкциялар шегінде әкімшілік қуып шығаруды көздейтін әкімшілік құқық бұзушылық жасаған кезде, азаматтық іс жүргізу тәртібімен жүзеге асырылады.

Ішкі істер органдарының талаптары бойынша шетелдіктерді немесе азаматтығы жоқ адамдарды Қазақстан Республикасының заңнамасын бұзғаны үшін Қазақстан Республикасынан шығару туралы істерді қарау ерекше тәртіппен жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберу, мына жағдайларда кездесіп отырады. Егер Қазақстан Республикасының азаматымен некеге тұруы оны Қазақстан Республикасында тұрақты тұруға қалдыру үшін негіз болып табылып, заң актілерімен белгіленген тәртіппен неке заңсыз деп танылған жағдайда Қазақстан Республикасының шегінен тысқары жерге шығарып жіберілуі мүмкін. Мұндай әкімшілік рәсімдерді қолдану барысында отбасылық өмірге араласу жүреді, отбасының бірлігі қағидаты бұзылады, бұл сайып келгенде халықаралық шарттардың ережелерін бұзуға әкеліп соқтырады.

1948 жылғы Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 16-бабы бойынша Отбасы қоғамның табиғи және негізгі бірлігі болып табылады және қоғам мен мемлекет тарапынан қорғалуға құқылы [4, 14б.].

1966 жылғы Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт ешкімді өзінің жеке және отбасылық өміріне ерікті немесе заңсыз араласуға болмайды деп белгілейді [5, 32б.].

1966 жылғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пактінің 10-бабына сәйкес, қоғамның табиғи және негізгі ұясы болып табылатын отбасына,

әсіресе оны құру кезінде және әзірше оның жауапкершілігінде дәрменсіз балаларға қамқорлық жасау және оларды тәрбиелеу кезінде барынша кең қорғау мен көмек көрсетілуі тиіс [6, 20б.].

Қазақстан Республикасы бұл нормаларды орындауға міндеттеме алған болатын, өйткені ҚР-ның Конституциясында бұл құқықтық жүйенің бөлігі болып табылады деп айтылған. Осылайша, елден шығарып жіберу – «адам құқықтары мен негізгі бостандықтарды қорғау туралы» Конвенцияның 8-бабының 1-тармағында кепілдік берілген азаматтардың өздерінің отбасылық өмірін құрметтеу құқығын жүзеге асыруына мемлекеттік органдардың ерекше араласуын білдіретін ең соңғы шарасы» [7].

Әркім өзінің жеке және отбасылық өмірін, үйінің қол сұғылмауын және хат алмасудың жеке өмірін құрметтеуге құқылы. Мемлекеттік қауіпсіздік пен қоғамдық тыныштық мүдделері үшін денсаулық пен адамгершілікті қорғау немесе басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін заңмен белгіленген араласуды қоспағанда, мемлекеттік органдардың осы құқықты жүзеге асыруға араласуына жол берілмейді. демократиялық қоғамда тәртіпсіздік пен қылмыстың алдын алу мақсатында елдің экономикалық әл-ауқаты.

Осы санаттағы істер бойынша сот практикасын талдау көрсеткендей, босқын мәртебесін анықтау рәсіміндегі Қазақстан Республикасының заңнамасындағы кемшіліктерге байланысты өтініш берушілер құқық қорғау органдарына қабылдаушы жақтан баспана іздеуші мәртебесі бар екендігін растай алмайды. ел, соның салдарынан ішкі істер органдары оларды Қазақстан Республикасының аумағында заңсыз жүрген шетелдіктер деп санайды.

Қазақстан Республикасынан шығарылуға жататын заңсыз мигранттың заңнамаға сәйкес нақты белгіленген мәртебесі жоқ. Оның үстіне оның жағдайының екі жағы бар. Егер ол ішкі істер органының арнайы бөлінген үй-жайларында сақталған болса, онда оның жағдайы әкімшілік шығарылуға жататын адамның құқықтық мәртебесіне теңестірілуі мүмкін, ал егер ол заңнамада белгіленген тәртіппен құрылған арнайы мекемеде сақталған болса Қазақстан Республикасының субъектісі, онда оның құқықтық мәртебесі мүлдем анықталмайды. Сонымен қатар, бұл жағдайда заңсыз мигранттардың құқықтарын қорғаудың бірден-бір кепілі заңсыз мигрантты полиция бөлімінің арнайы бөлінген бөлмесіне немесе заңнамада белгіленген тәртіппен құрылған Қазақстан Республикасы субъектісінің арнайы мекемеге орналастыру туралы сот шешімі болады.

Заңсыз мигранттар мәртебесінің проблемаларын екі бағытта шешу ұсынылады:

1) принципті бағыт депортацияға, сондай-ақ әкімшілік жолмен шығаруға жататын заңсыз мигранттардың құқықтық мәртебесін қамтамасыз ететін кодификацияланған заң қабылдауды көздейді.

2) шеттетуге жататын адамдарға Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің жоғарыда аталған нормаларын қолдануды қарастырады.

Мысалы, Қазақстан Республикасы Конституциясының II бөлімі адам мен адамзаттың құқықтары мен бостандықтарын реттеуге арналған, ал заңсыз мигранттардың әкімшілік-құқықтық жағдайы Қазақстан Республикасының Халықтың көші-қоны туралы Заңымен реттеледі.

Заңсыз сыртқы мигранттардың әкімшілік-құқықтық мәртебесінің нормативтік шоғырлануының негізі оның заңсыз мигрант деп танылған кезден бастап және адам үшін осы күй аяқталған сәттен бастап нақты анықтамасы болып табылады.

Шетел азаматы (азаматтығы жоқ адам) көші-қон ережелерін бұзған немесе көрсетілген тұлғаның Қазақстан Республикасының аумағында заңды болу мерзімінің аяқталғанын (жойылғанын) мойындаған кезден бастап адам заңсыз сыртқы мигрант деп танылады.

Заңсыз иммигрант мәртебесі заңсыз иммигранттар Қазақстан Республикасының аумағынан шыққан мемлекетіне (шетелдіктің азаматтығына немесе азаматтығы жоқ адамның тұрақты тұратын жеріне) шығару туралы сот шешімінің нақты орындалуымен аяқталады.

Шетелдіктердің өз құқықтары мен бостандықтарын пайдалануы Қазақстан Республикасының мүдделеріне, оның азаматтарының және басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне нұқсан келтірмеуі керек және оларды ешқашан Қазақстан Республикасының заңдарында белгіленген міндеттерді орындаудан бөлуге болмайды.

Осылайша, заңсыз мигранттардың әкімшілік-құқықтық мәртебесін заңнамалық тұрғыдан шоғырландыру осы санаттағы мигранттарды құқықтық қорғау деңгейін жоғарылатуға мүмкіндік береді, сонымен бірге олардың құқықтық мәртебесіне құқықтық кепілдіктер жүйесін қалыптастырады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 «Қазақстан – еңбек мигранты көп 10 елдің бірі» // Азаттық радиосы – 2012.24.09.

2 Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы 1995.19.06. №2337 Қазақстан Республикасының Заңы (2021.02.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

3 «Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік Кодексі» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 31 қазандағы № 377-V Кодексі (2021.02.01. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

4 Всеобщая декларация прав человека 1948 года/Международная защита прав и свобод человека// Сборник документов. - М.: Юридическая литература, 1990. - С.14.

5 Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 года/ Международная защита прав и свобод человека//Сборник документов. - М.: Юридическая литература, 1990. - С.32.

6 Международная защита прав и свобод человека//Сборник документов. - М.: Юридическая литература, 1990. - С.20.

7 Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах 1966 года // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1010755.

УДК 331.5

КАЗАХСТАНСКИЙ РЫНОК ТРУДА В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ

Балабаева А.Ж.- 4 курс, специальность Экономика, Институт Экономики и права, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова.

Нурахметова Г.С. - магистр кафедры Экономики и финансов, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, научный руководитель

В статье рассмотрены преимущества и недостатки влияния информационных технологий на рынок труда Казахстана. Проведен анализ современного состояния рынка труда в условиях цифровизации. Выдвинуты механизмы, которые будут способствовать развитию рынка труда в условиях инновационной экономики.

В современном мире развитие цифровизации и ее влияние на все стороны жизни человечества – это результат эволюции и развития научно-технического прогресса.

Институт рынка труда изменился под воздействием проникновения IT-технологий, диджитал-технологий во все сферы экономической жизнедеятельности общества.

В связи со всеобщей цифровизацией на рынке труда изменились требования к количественному и качественному составу рабочей силы. На рынке труда исчезли некоторые профессии, так как нет в них необходимости, и появились новые связанные с использованием IT-технологий. Развитие цифровизации является одним из главных факторов экономического роста и производительности.

Создание искусственного интеллекта, облачного хранения, роботов, 3D-печати, информационно-коммуникационных платформ, социальных сетей целиком и полностью меняют перспективы для типов рабочих мест, которые будут использоваться в будущем, а также где и кем они будут осуществляться.

Можно отметить как положительное, так и отрицательное влияние цифровизации на рынок труда.

Положительное влияние цифровизации на рынок труда:

1. Рост показателя производительности труда;
2. Стимуляция работников на повышения образования и квалификации;
3. Создание новых рабочих мест, в связи с появлением новых профессий;
4. Сокращение времени по поиску работы;
5. Появление нестандартных форм занятости;
6. Увеличение рабочих мест с гибким графиком работы;
7. Сокращение трансакционных издержек на рынке труда.

Отрицательное влияние цифровизации на рынок труда:

1. Вытеснение живого труда роботами и машинами;
2. Рост структурной безработицы, в результате внедрения цифровых технологий;
3. Социальная незащищённость населения работающей онлайн, ослабление социальных гарантий;
4. Снижение емкости рынка труда, т.е. уменьшения спроса на рабочую силу, в тех местах, где ее можно заменить искусственным интеллектом.

Прогресс технологической трансформации в нашей республике сдерживает ряд факторов:

1. Отсталость в техническом развитии;
2. Дороговизна инновационных технологий, недоступность для бизнеса;
3. Дефицит квалифицированных кадров в области IT-технологий.
4. Несоответствие квалификации выпускников Вузов современным требованиям.

Как решает Казахстан дефицит кадров в области информационно-коммуникационных технологий? Для ответа на этот вопрос проведем анализ рынка труда в сфере профессий, связанных с IT-технологиями.

С начала 2021 года компании, нуждающиеся в работниках в сфере IT-технологий, на республиканском сайте вакансий разместили более 21000 вакансий. Количество IT-вакансий в республике Казахстан за период июль – август 2021 года возросло на 67 % по сравнению с аналогичным периодом 2020 года, и на 54 % с тем же периодом 2019 года.

Самые распространенные специальности в области IT-технологий. Это – программисты, инженера, системные администраторы, специалисты по телекоммуникациям, специалисты по управлению проектами (Рисунок 1).

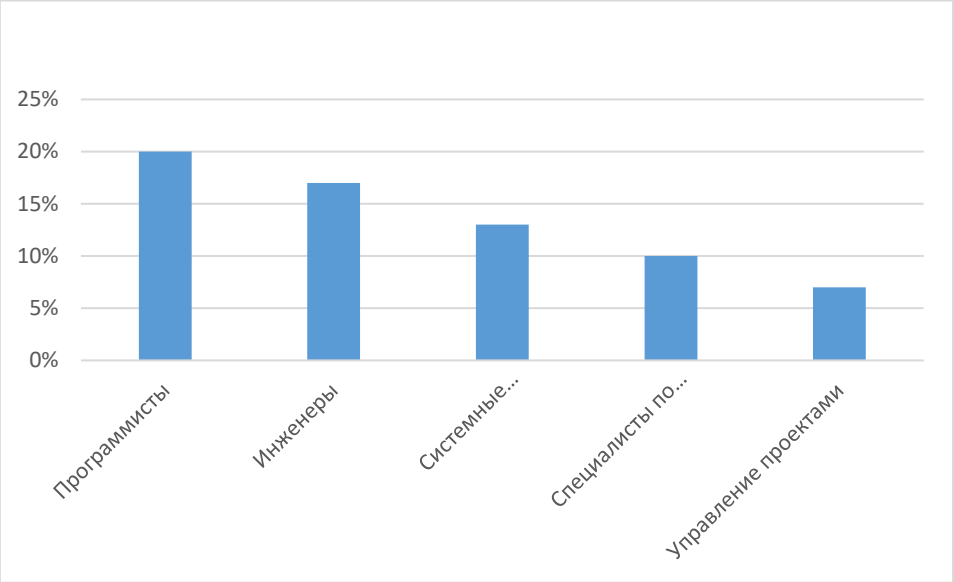

Рисунок 1 – Распространенные специальности в области IT-технологий

На рынке труда стала популярна удаленная работа. В 2021 году работодатели открыли на 43 процента больше вакансий, позволяющим соискателям работать удаленно.

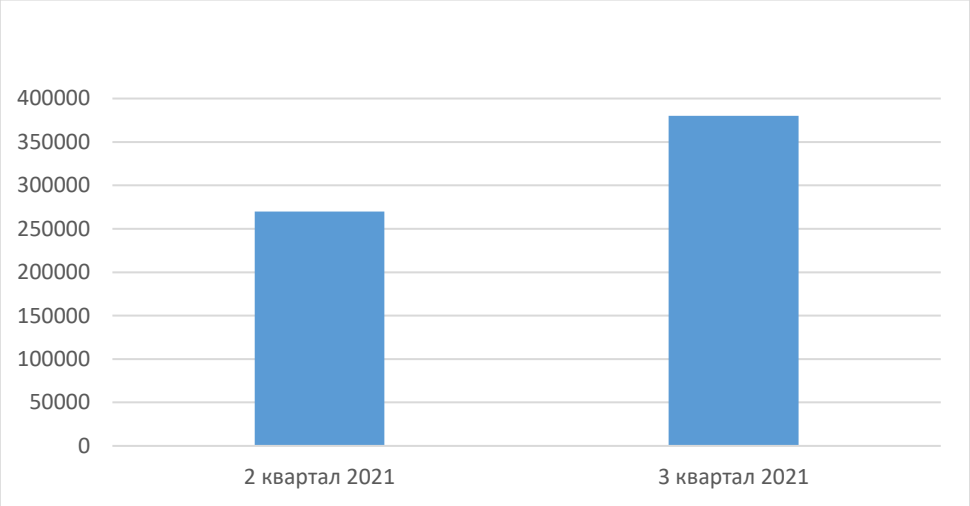

Рисунок 2 – Размер заработной платы работников IT-технологий в 2021 году

Размер заработной платы работников IT в 2021 году выросли на 25 %. Размер доходов программистов и разработчиков программного обеспечения стоят на одной из верхних строчек рейтинга. Высокая заработная плата в области IT-технологий способствует стимуляции структурных безработных к осваиванию новых видов профессий.

По данным исследования, на рынке труда в Казахстане существует дефицит именно middle и senior специалистов. Данные специалисты среднего и старшего звена, которое способны справится с комплексными задачами в аналитике данных и применении виртуальной реальности, управлять проектами и так далее. Для того чтобы занять senior-

позицию, специалисту в современных условиях развития рынка необходимо плодотворно работать в этом направлении в течении 3-7 лет.

Для решения проблемы в области дефицита кадров в Казахстане открылся Astana IT University, где идет подготовка кадров в области цифровых технологий по востребованным специальностям и удовлетворяющие современному развитию рынка труда.

Кроме учебных заведений высшей школы, по республике работают 1 890 кабинетов робототехники, 674 STEM-лабораторий, 2304 IT-классов и 32 IT-центра. Уровень цифровой грамотности населения Казахстана при этом достиг 84,1%.

По уровню цифровой грамотности в разрезе регионов на первом месте Алматинская область (92%), город Нур Султан (91 %), город Шымкент (83%) самый низкий уровень в Акмолинской области (74 %).

На рынке труда Казахстана есть факторы, которые способствуют увеличению роста занятости трудовых ресурсов:

– создание новых рабочих мест за счет новых видов деятельности;

– увеличение спроса на современные специальности в IT-сфере, так как идет ее расширение;

– возможность быстрого поиска работы через инетернет-ресурсы, базы данных. Использование этого ресурса влечет к сокращению фрикционного вида безработицы;

– появление и рост количества таких рабочих мест, где трудовые ресурсы могут работать удаленно. Это дает возможность задействовать трудовые ресурсы в те региональные сегменты, которые ранее были не доступны.

Факторы, которые способствуют росту безработицы:

– автоматизация и цифровизация работы, приведет к тому, что часть специальностей останется невостребованными;

– опоздание по времени между появлением потребности в высококвалифицированных трудовых ресурсах и обучению работников. Данный фактор проведет к увеличению структурной безработицы [4, с.9].

Изучив прогнозы и оценки различных исследователей и экспертов в области влияния инновационной экономики на занятость населения можно сделать вывод, что в результате процесса цифровизации прогнозируется снижение вакансий на работников низкой квалификации на 5 % каждый год, и одновременном росте спроса на специалистов в области цифровизации.

На сегодняшний день на казахстанском рынке труда спрос на специалистов программного обеспечения превышает предложение.

Проанализировав информацию, о состоянии казахстанского рынка труда, можно выдвинут механизмы, которые будут способствовать развитию рынка труда в условиях инновационной экономики:

1. Повышение прозрачности рынка труда и совершенствование его инфраструктуры. Совершенствование информационной платформы центров занятости, электронной биржи труда;

2. Легализация неформальной занятости и самозанятых. Ужесточение ответственности теневых работодателей;

3. Центрам занятости необходимо разрабатывать и внедрять новые стандарты работы, в том числе по принципу пилотных проектов;

4. Привлечение иностранной высококвалифицированной рабочей силы с целью передачи опыта;

5. Поддержка удаленной формы занятости. Данная форма занятости удобна для многих категорий работников (инвалиды, матери с маленькими детьми и т.д);

6. При удаленной форме занятости обеспечить соблюдение и защиту прав работников в соответствии с действующим трудовым законодательством;
7. Выделение грантов на обучение молодежи техническим специальностям;
8. Разработка новых образовательных программ по формированию востребованных знаний и навыков. Привлечение к разработке рабочих программ работодателей.

Развитие всеобщей автоматизации и цифровых технологий приводит к новым рискам и угрозам, как на отечественном, так и на международном рынке труда, таким как сокращение рабочих мест и безработица. В тоже время технологическая трансформация создает возможности для организации новых видов бизнеса, создание новых достойных рабочих мест, развитие нестандартных форм занятости, применение новых методов привлечения работников.

Список использованных источников:

1. Государственная программа «Цифровой Казахстан» // 2017 г. primeminister.kz:
2. Головенчик Г.Г. «Трансформация рынка труда в цифровой экономике». // Цифровая трансформация 4(5): 27–43.2018 г.
3. Каргина Л.М. Цифровая экономика - М.: Прометей, 2020. - 224 с
4. Нуреев Р.М., Карапаев О.В. Три этапа становления цифровой экономики // Journal of economic regulation (Вопросы регулирования экономики). – 2019. - Том 10, № 2. – с/6-27
5. Баймухамедов М.Ф., Технологическая модернизация экономики страны на основе реализации государственной программы «Цифровой Казахстан» //Аграрный вестник 2019 г.№2

УДК 159.9

СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ СТУДЕНТОВ ВУЗА В КРИЗИСНЫЙ ПЕРИОД

Батырбаева А.Я. – студентка 3 курса специальности «Психология», Институт экономики и права, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова
Ельчищева О.В., магистр психолого-педагогических наук, старший преподаватель кафедры психологии КРУ имени А. Байтурсынова.

В статье рассматривается влияние стрессогенных факторов на уровень стрессоустойчивости студентов ВУЗа Казахстана. Проведение опроса подтвердило наличие стресса у респондентов на фоне последних событий в мире и стране. Сделан вывод о том, что, не смотря на полученные удовлетворяющие норме результаты необходимо повышать стрессоустойчивость, так как это одно из обязательных качеств личности способствующее успешному выходу из кризисного периода с минимальными последствиями.

Стремительное распространение инфекционной болезни с момента объявления 26 ноября 2021 года ВОЗ о мутации вируса SARS-CoV-2 получивший наименование «Омикрон» [1] и рост значимости такого феномена как «инфодемия» - массовое распространение недостоверных новостей о COVID – 19 [2] сильно влияют на психоэмоциональное состояние личности. Постоянное ожидание изменения формата обучения вызывает определенные трудности адаптации к новым условиям. Длительное пребывание в стрессовом напряжении негативно отражается на организме вплоть до возникновения физиологических нарушений и

дезорганизации его жизнедеятельности. Январские события в Казахстане - протесты, перешедшие в массовые беспорядки и продление зимних каникул студентам ВУЗа до 24 января [3] стали новым стрессором, отразившимся на психологическом здоровье студентов.

Стресс - неотъемлемая часть повседневной жизни любого человека. Сложно дать точное определение этому понятию из-за отсутствия универсальной теории стресса. Если проанализировать разные его модификации как это сделал Rizvi, то можно сказать что «стресс» является ответной психологической или поведенческой реакцией организма на стрессор, который воспринимается как потенциальная угроза и вызывает беспокойство в организме человека [4, с. 4].

Исследования Б.Б.Величковского (2009) выявили связь между уровнем стрессоустойчивости и удовлетворенностью жизнью.

Люди, которые более подвержены стрессу, чтобы нормализовать свое состояние, начинают употреблять алкоголь и курить, что негативно отражается на их соматическом здоровье и снижает стойкость в переживании кризисного периода. Для данной категории людей длительное пребывание в стрессе может привести к эмоциональному выгоранию. Качество жизни личности ухудшается, в первую очередь страдают профессиональная и социальная сферы.

Индивидуальная устойчивость личности к стрессу значительно влияет на сохранение ее психического и соматического здоровья. Данное исследование подтверждает, что лица с высоким уровнем стрессоустойчивости менее подвержены влиянию стрессора, чем лица с низким уровнем, что минимизирует риск развития хронических заболеваний [5].

П.Б. Зильберман под стрессоустойчивостью понимает «интегративное свойство личности, характеризующееся таким воздействием эмоциональных, волевых, интеллектуальных и мотивационных компонентов психической деятельности индивидуума, которое обеспечивает оптимальное успешное достижение цели деятельности в сложной эмотивной обстановке» [6, с. 152].

По нашему мнению, исследователь В. А. Бодров более полно характеризует понятие стрессоустойчивость. Автор понимает его как «…стабильность функций организма и психики при воздействии стресс-факторов, их резистентность (сопротивляемость) и толерантность (выносливость) к экстремальным воздействиям, функциональную приспособляемость (адаптированность) человека к жизни и деятельности в конкретных экстремальных условиях и, наконец, способность компенсировать чрезмерные функциональные сдвиги (нарушения) при воздействии стрессоров» [4, с. 98].

Студенты нашего университета в период карантина 1,5 года занимались дистанционно, такой формат обучения для них был сложным, особенно тяжело пришлось студентам 1 курса, которым в краткие сроки и без подготовки пришлось адаптироваться к условиям онлайн обучения в университете, а затем снова переходить в офлайн формат. Вынужденное продление каникул, общая инфодемия, нестабильные политическая и эпидемиологическая ситуации в мире и Казахстане оставили свой отпечаток на их психоэмоциональном состоянии. Описанные ниже результаты исследования являются анализом психоэмоционального состояния и определением уровня стрессоустойчивости у студентов ВУЗа на фоне последних событий в мире и стране.

Цель исследования: изучение уровня стрессоустойчивости личности студента ВУЗа в кризисный период.

Было проведено анкетирование с использованием закрытых и структурированных вопросов.

Базой исследования является КРУ им. А.Байтурсынова. В опросе приняли участие 72 студента института экономики и права 1, 2, 3, 4 курсов. Из них 81,9% - девушки, 18,1 % - юноши. Средний возраст – 18 лет.

Ответы на вопросы по определению уровня стрессоустойчивости показали следующие результаты: у 62 % студентов и у 44% студенток – умеренный уровень, у 30% студентов и у 37 % студенток – средний, высокий - зарегистрирован только среди девушек.

По общим результатам исследования у 1, 2, 4 курса преобладает умеренный уровень, у 3 курса - средний. У 1 курса отсутствует высокий показатель, а у 4 курса – низкий.

Большинство респондентов не чувствуют беспомощность перед возникшими трудностями: 44,4% - почти никогда, 34,7% - редко; ощущение одиночества не ярко выражено: 45,8% - почти никогда, 30,6 % - редко; бывает, что переживания не дают уснуть: часто – 20,8 %, 25 % - редко, 45,8% – никогда.

Адаптация к новым условиям жизни не вызывает значительных затруднений: у 41,7 % - почти никогда, у 31,9 % - редко. Раздражительность редко испытывают 33,3% или почти никогда 41,7 %.

Собственное будущее почти никогда не вызывает опасений у 54,2% , у 20,8 % - редко. Почти никогда не злятся, когда что-то идет не по плану –27,8%, редко - 41,7 %. Ощущение усталости без особых на то причин часто у 23,6%, у 34,7 % - редко, у 27,8 % - редко.

Если события, происходящие в жизни, выходят из-под контроля, то панику испытывают часто 20,8%, редко – 36,1 %, почти никогда – 30,6 %.

Отсутствует аппетит в последнее время часто у 26,4 %, редко у 29,2 %, почти никогда не наблюдается проблем у 36,1 %.

Анализ полученные данных свидетельствуют о том, что в настоящее время студенты не беспокоятся о своем будущем в связи с нестабильной эпидемиологической ситуацией. Большинство успешно научились жить в обстановке пандемии, не испытывают повышенное напряжение из-за инфекционного заболевания.

Как оказалось, студенты первого курса быстрее остальных приспособились к условиям карантина и легче переносят кризисный период.

Несмотря на произошедшие последние события в мире и стране, мы выяснили, что уровень стрессоустойчивости студентов не откланяется от нормы. Конечно, усталость, отсутствие аппетита и проблемы со сном из-за переживаний присутствуют, но уже не в ярко выраженной форме.

Таким образом, такое качество личности, как стрессоустойчивость, помогает эффективно справляться со стрессом, успешно контролировать воздействие стрессоров и оставаться эмоционально спокойным в ситуациях неопределённости.

Список использованных источников:

1. Вспышка коронавирусной инфекции COVID-19. Сайт World Health Organization https://www.who.int/ru

2. Казахстан и covid-19: медиа, культура, политика. Представительство Фонда имени Фридриха Эберта в Казахстане . http://library.fes.de/pdf files/bueros/kasachstan/18218.pdf

3. О работе организаций образования. Сайт Министерства образования и науки РеспубликиКазахстан
https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/press/news/details/310234?lang=ru

4. Бодров В.А. Информационный стресс. – М., 2000

5. Церковский А.Л. Современные взгляды на проблему стрессоустойчивости // Вестник ВГМУ. 2011. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-vzglyady-na-problemu-stressoustoychivosti (дата обращения: 05.03.2022).

6. Зильберман П.Б. Эмоциональная устойчивость // Очерки психологии труда / Под ред. Е.А. Милеряна. – М.: Наука, 1974. – 308 с.

ӘОЖ 334.7

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ

Бектасова А.К., 3 курс, 6В08101 - Агрономия, В.Двуреченский атындағы ауылшаруашылық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ, Қазақстан Республикасы

Ахметкали Т.А., аға оқытушы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ, Қазақстан Республикасы

Қазіргі таңда кәсіпкерлікті тек жаңашылдық, конкурстық күреспен шығармашылық ізденіссіз мүмкін емес. Кәсіпкерлер өз өнімінің сапасына кепілдік беруі маңызды болып келеді. Мақалада Қазақстан Республикасының кәсіпкерліктің даму жағдайы мен өсу деңгейін қарастырады. Еліміздегі кез келген кәсіп және кәсіп иесі Қазақстанның экономикасында ерекшет орын алады. Зерттеу жүргізу нәтижесінде Қазақстан Республикасының кәсіп орындардың саны мен сапасын, жұмыс істеудегі ерекшеліктері зерделенді.

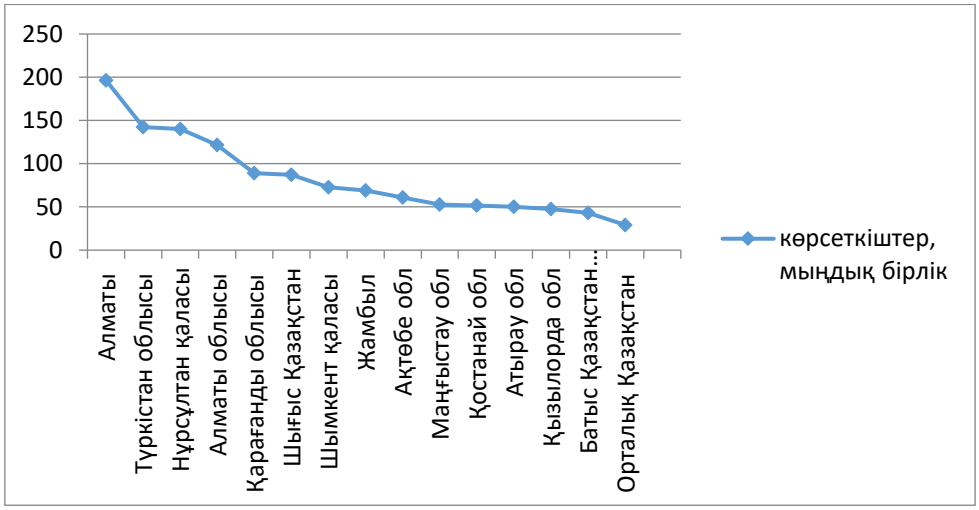
Қазіргі жағдайда кәсіпкерлік тек жаңашылдықсыз, конкурстық күреспен шығармашылық ізденіссіз мүмкін емес. Өз өнімінің сапасына кепілдік беру кәсіпкерлерге маңызды. Кәсіпорынның өндіріс саласындағы басты талап өнімге, атқарылған жұмысқа, көрсетілген қызметтерге, тауар ретінде өнімдерді дайындау немесе жасау және өткізу жолымен ерекшеленуден тұрады. Басқа коммерциялық емес құрылымдардан кәсіпкерлік қызметтің ерекшелігі кірістер мен шығындар арасындағы айырмашылық ретінде пайда алу болып табылады[1].

Елімізде кәсіпкерлік бастаманы іске асыру мүмкіндігі елдің табысты дамуының қажетті шарттары болып табылады. Шағын кәсіптер өздерінің табандылығы мен икемділігіне байланысты халықты жұмыспен қамту саласындағы маңызды орын алады, ірі кәсіпорындардан босатылған қызметкерлердің әлеуметтік бейімделуін қамтамасыз етеді, сондай-ақ жаңа нарықтық экономиканың өсу қарқанын қалыптастыра алады. Дамыған елдерде қызмет көрсету саласы экономиканың серпінді дамып келе жатқанын көрсетеді. Қазақстанда қызмет көрсету саласы салыстырмалы түрде төмен болғанымен өнімділігімен және тиімділігімен ерекшеленеді. Бұл тұрғыда шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту және жеке кәсіпкерлік бастаманы іске асыру мүмкіндігі қызмет көрсету секторының өсуінің, сондай-ақ елдің бүкіл экономикасының инновациялық даму жолына көшуін жеделдетудің маңызды шарттары болып табылады. Қазіргі уақытта мамандануына байланысты шағын және орта кәсіпорындардың көпшілігі инновациялық қызметке қатыспайды. Осыған байланысты салалық құрылымды неғұрлым прогрессивті, техникалық және технологиялық жағынан күрделі қызмет түрлеріне қарай өзгерту шағын және орта кәсіпкерліктің, сондай-ақ тұтастай экономиканың сервистік секторының сипаттамаларына елеулі әсер етеді [2].

Бірнеше нәтижелерді қарастыра отыра Қазақстанның шағын және орта бизнесі үшін қызметтер көрсету секторы тауарлар мен қызметтердің барлық шығарылымының 74% үлесімен қызметтің басым саласы болып табылады. Қызмет көрсету саласында сандық мәнде 900 мыңнан астам жұмыс істейді. Осы секторда 2,2 млн.адам жұмыспен қамтылған немесе елдегі жұмыспен қамтылғандардың жалпы санының 25%. Қызмет көрсету саласындағы шағын және орта бизнестің даму үрдістерін талдау капиталдың жылдам айналымы, пайданың салыстырмалы түрде жоғары нормасы және қызметтер өндірісінің капиталды қажетсінуінің төмендігі мүмкін болатын қызмет түрлері барынша қарқын алғанын көрсетті [3].

Өткен екі жылдықта пандемиясы мен ішінара карантиндік шаралар Қазақстан экономикасына қысымды жалғастырды. Жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету және тиісінше халықтың табысы басым мәселелер болып қала береді. Жұмыспен қамтуды қолдаудың мемлекеттік шаралары ағымдағы жылдың үшінші тоқсанында жұмыссыздық деңгейін 5% деңгейінде сақтауға мүмкіндік берді, ал әлемнің көптеген елдерінде бұл көрсеткіш шиеленіскен дағдарыс аясында өсе түсуде [4].

Экономикалық дағдарыстан ең көп зардап шеккен шағын және орта бизнес секторы екенін атап өткен жөн. Бүгінгі таңда шағын және орта экономикалық белсенді халықтың жартысынан көбін жұмыспен қамтамасыз ете отырып, үлкен әлеуметтік функцияны орындайды. Тиісінше, Қазақстан экономикасындағы үлесі ЖІӨ-нің 30,8% - ына жететінін және 3,3 млн адамды жұмыспен қамтитынын ескере отырып, кәсіпкерлікті қолдау Қазақстандағы дағдарысқа қарсы шаралардың негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Нәтижесінде, елде ішкі істер органдарына бағытталған көптеген мемлекеттік және аймақтық бағдарламалар жүзеге асырылуда. 2020 жылдың көрсеткіштері еліміздегі жеке кәсіптің әр облыста даму мен тежелуін көрсетіп отыр. Елімізде кәсіптің көп тіркелуі Алматы қаласыда 192,06 мыңдай кәсіпкер тіркелсе, ең аз бөлігі Орталық Қазақстан облысында енгізілген [5]. Еліміздегі кәсіптің даму деңгейін 1 суреттен көруге болады.

1 сурет – Қазақстандағы 2020 жылғы кәсіптің тіркелу көрсеткіштері

Қостанай облысының шағын және орта кәсіпкерлік секторындағы 2020 жылғы негізгі өзгерістеріне келетін болсақ, тіркелген шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны 2.3%-ға төмендеді, жұмыс істеп тұрған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны өзгерген жоқ. Олардың үлесі 85,5% - дан 87,5% - ға дейін өсті.

Салалық құрылымда сауда (36,0%), қызмет көрсету (26,0%) және көлік және байланыс (13,0%) субъектілері басым. Шағын және орта кәсіпкерлік жұмыс істейтін халық саны 1,1% - ға артты. Шағын және орта кәсіпкерлік жұмыспен қамтылғандардың үлесі жұмыспен қамтылғандардың жалпы санынан 33,2% - дан 34,9% - ға дейін өсті. шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің өнімдерін шығару (салыстырмалы бағаларда) 0,3% - ға%. Шағын кәсіпкерлікке несие қоржыны өсті 18,3% - ға өсті. Оның экономикаға кредиттердің жалпы портфеліндегі үлесі 13,1% - дан 12,8% - ға дейін төмендеді[7].

Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің құрылымында ұйымдық-құқықтық нысандар бойынша заңды тұлға нысанындағы Шағын және орта кәсіпкерлік кәсіпорындарының саны 21,8 мың бірлікке ұлғайды. Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің жалпы құрылымында олардың үлес салмағы 20,8%-ға дейін өсті. Осылайша, жаңа заңды тұлғаларды құру және жеке кәсіпкерлерді ЖШС қайта тіркеу есебінен шағын бизнесті сапалы институционалдық дамыту жалғасуда. 2020 жылы жұмыс істеп тұрған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны 2,0%-ға өсіп, жыл соңына қарай 1357 мың бірлікті құрады. Тіркелгендер қатарындағы жұмыс істеп тұрған шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің үлесі 84,3%-ды құрады, бұл 2019 жылғы көрсеткіштен 1,3 пайыздық тармаққа жоғары болды[7].

Бүгінгі таңда шағын кәсіпкерлік субъектілері өз қызметін Қазақстан экономикасының барлық салаларында жүзеге асырады. Салыстырмалы түрде көтерме сауда, бөлшек сауда және қызмет көрсету саласында шағын бизнес басқа салалармен салыстырғанда күшті позицияларға ие. Өндірістегі, ғылымды қажет ететін өнеркәсіптегі ұстаным, негізінен, істі бастау үшін қажет үлкен ақша қаражатына байланысты аз күшті. Бұдан басқа, көрсетілетін қызметтер экспортының құрылымдық теңгерімсіздігі де маңызды мәселе болып қалып отыр [6].

Қазіргі кезеңде көліктік, өзге де іскерлік қызметтер, яғни заңгерлік, консалтингтік, сәулеттік, инженерлік және т.б. қызметтер мен туристік және іскерлік сапарлар қазақстандық көрсетілетін қызметтер экспортының шамамен 90%-н құрайды. Осылайша, ҚР экономикасындағы қызмет көрсету саласы әлі де маңызды сектор мәртебесін алған жоқ. Экономикалық белсенділік әлі де тауар өндірісіне бағытталған. Қызмет көрсету саласының дамуы жылжымайтын мүлікпен және көлікпен операцияларда халыққа және өндіріске қызмет көрсететін бірқатар салалардың өсуіне негізделген. Бұл тұрғыда шағын және орта бизнес үшін қызмет көрсету саласы іске асырылмаған әлеует секторы болып қала береді[3].

Қазақстанда жүргізіліп жатқан экономикалық реформа кәсіпкерлікті дамыту үшін жаңа перспективалар ашты. Кәсіпкерліктің әлеуметтік-экономикалық маңызы оның нарықтық экономикаға икемділік беретіндігіне, халықтың қаржылық және өндірістік ресурстарын тартуға ықпал ететіндігіне; монополияға қарсы әлеуетке ие болуына; ғылыми-техникалық прогрестің бірқатар бағыттары бойынша серпіліс жасау үшін алғышарттар жасайтындығына; көбінесе жұмыспен қамту мәселелерін және нарықтық экономиканың басқа да әлеуметтік мәселелерін шешетіндігіне байланысты артады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жалелев Р.З. Потребительские рынки Казахстана и обеспечение их сбалансированности / -Алматы, 2002г. // https://thelib.info/finansy/2586248-sushhnost-i-funkcii-predprinimatelstva/

2. Кантарбаева А. Теория предпринимательства и эволюционная экономика. // Вопросы экономики № 11. -Алматы, 1997г.

3. Альшанская А.А. Развитие малого и среднего бизнеса в сфере услуг Казахстана: современное состояние и ключевые проблемы // -Нур-Султан, 2019г. http://www.kisi.kz/. http://kisi.kz/images/files/_4_2019.pdf.

4. http://ranking.kz// Малое и среднее предпринимательство в РК. -2020г // http://ranking.kz/ru/a/reviews/maloe-i-srednee-predprinimatelstvo-v-rk-2020

5. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34138043

6. Джанмулдаева Л.Н., Условия для успешного развития малого и среднего предпринимательства в регионах Республики Казахстан.// – Астана. -2018г. https://cyberleninka.ru/

7. Бурибаева Г., Сарсекеев Ф., Оспанов А., Имашев Б. «Отчет о состоянии развития малого и среднего предпринимательства в Казахстане и его регионах».- Нур-Султан, 2021г., выпуск № 13. –С.100. https://damu.kz/kz/

УДК 338.2

THE ESSENCE AND COMPONENTS OF THE COMPANY'S FINANCIAL POLICY

Baibergenova T.S., master's degree in Finance
Sartanova N.T., candidate of Economics, Professor, scientific supervisor Institute of Economics and Law named after P. Chuzhinov, A. Baitursynov KRU, Kostanay, Kazakhstan

Currently, the activities of Kazakhstani enterprises are characterized by the complication of ways and forms of interaction of economic entities, unpredictability of risks, increased competition. In this regard, an increasing number of enterprises are realizing the need for conscious and effective financial management. Financial policy is the most effective tool in the long-term management of the financial activities of the enterprise, which is subordinated to the implementation of the goals of its overall development in modern conditions of significant macroeconomic changes and uncertainty.

The essence of the financial policy of each enterprise is to build an effective financial resource management system that ensures the achievement of strategic and tactical business development goals. The development of financial policy is designed to help solve the following business tasks:

- maximizing the company's profits;
- ensuring the efficient use of property;
- ensuring the financial stability of the enterprise;
- improving the quality of enterprise management;
- increasing the investment attractiveness of the company;
- formation of reliable information about the results of the company's activities for all interested users.

To better understand the components of the financial policy of the enterprise, it is enough to refer to the balance sheet, which displays the results of the organization's activities. In the left part of the balance sheet, we see data on the property of the enterprise, in the right - data on the financial sources of the formation of this property. Similarly, the company's financial policy should consist of two main areas - property management and capital management of the enterprise (see figure) [1].

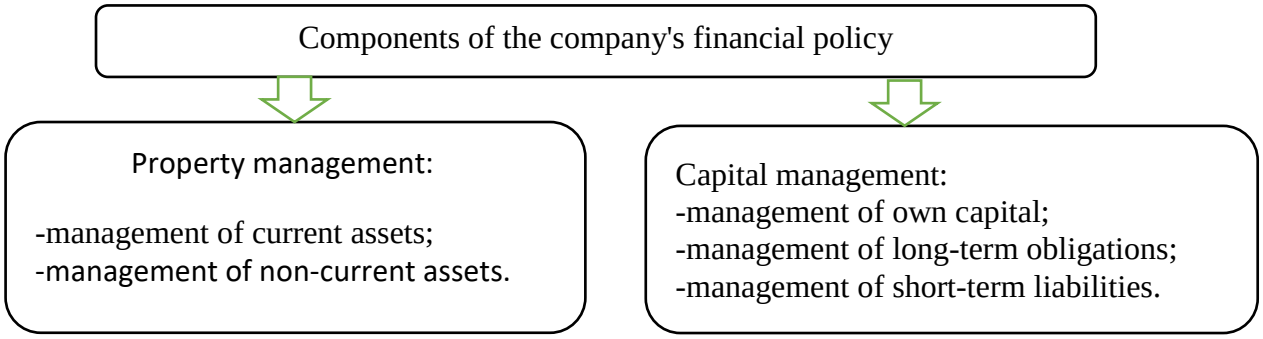

Figure 1 – The main directions and sections of the company's financial policy

As can be seen from the figure, these two global components of financial policy are also divided into parts corresponding to the sections of the balance sheet. Further, each of the parts is decomposed into more functional components in accordance with the types of property and the sources of its formation. Additionally, financial policy includes such an element as general financial management. It should be noted the following: even if not all elements of financial policy are regulated and documented in the company, they are still used in the practice of the organization. At the same time, the less the head of the financial and economic service pays attention to the elaboration and regulation of elements of financial policy, the less effective it is. It should be noted the following: even if not all elements of financial policy are regulated and documented in the company, they are still used in the practice of the organization.

The methodology of the development of the financial policy of the enterprise is determined by the fact that the financial policy of the enterprise is designed to ensure the efficient use of its assets and capital (both own and borrowed). Hence, it is logical to assume that the development of financial policy begins with the analysis of the company's financial statements. And indeed, the data of the analysis of financial and economic activity based on the reporting indicators serve as the basis for the development of the directions of the financial policy of the enterprise. This analysis is carried out in several aspects: analysis of reporting indicators; horizontal analysis; vertical analysis; trend analysis; calculation of financial coefficients. The analysis of the data of the main reporting forms (balance sheet and profit and loss statement) consists in the study of [2]:

- absolute indicators of the company's property and sources of its formation;
- amounts of own and borrowed capital;
- the size of accounts receivable and accounts payable;
- the volume of revenue and the amount of profit of the company.

During the analysis, deviations of actual and planned indicators are also identified, and the causes of negative deviations are determined.

Horizontal analysis of financial reporting data is aimed at comparing reporting indicators with similar indicators of past periods.

In the course of horizontal analysis, individual reporting items are compared and subsequently the causes of abrupt changes are studied, changes in some reporting items are identified compared to changes in other articles [3].

Vertical analysis of financial reporting data is carried out in order to study the specific weight of individual financial reporting items in the sum of the total indicator and compare the resulting indicator with a similar indicator of past periods.

Trend analysis is based on the study of changes in relative indicators (growth rates) of financial statements for a number of reporting periods in comparison with the indicators of the base period.

The calculation of financial coefficients is most important for the subsequent development of the financial policy of the enterprise, as it provides information about the financial position of the company for all components of its property and capital.

The number of financial coefficients used in the analysis is in the tens, but it is not necessary to consider each coefficient in detail for the development of financial policy. It is enough to understand that all financial coefficients are divided into normalized and non-normalized.

The normalized coefficient primarily includes indicators of the company's liquidity and financial stability. The results of calculations of the normalized coefficients are interpreted in such a way that deviations from the standard indicate a deterioration in the financial condition of the enterprise.

The non-normalized coefficients include indicators of profitability, business activity, the structure of the company's property and capital. The calculated indicators of these coefficients are analyzed in dynamics. Depending on the dynamics, they are evaluated as «improvement», «stability», «deterioration».

Based on the analysis of the reports, the head of the financial and economic service develops the main directions of the company's financial policy: credit policy; working capital management policy; accounts receivable and accounts payable management policy; cost management; equity management; general financial management of the company.

For each section of the financial policy, management and control methods are determined, as well as targets, on the basis of which the quality of financial policy management will be assessed later. An important point after the development or adjustment of financial policy parameters, the management decisions taken should be reflected in the company's regulatory documents.

The regulation of the financial policy of an enterprise is determined by the fact that the financial policy of the company covers almost all aspects of its economic activity and includes a large number of elements, then without documenting the directions and targets of this policy, it is impossible to qualitatively monitor its compliance. Therefore, any company approves various regulatory documents in the field of financial policy.

It is clear that each company may have its own priority areas of financial policy. Nevertheless, it is possible to compile a list of regulatory documents that should be developed and approved regardless of the specifics of the activity or management methods. Such documents include [4]:

1) the regulation on accounting policy, which reflects both the accounting policy of the company itself and aspects of depreciation and dividend policy, management of net profit, funds and reserves;

2) the regulation on credit policy defining the requirements of the loan management policy;

3) the regulation on the motivation system in the company, regulating the policy of management of the wage fund;

4) the regulation on budgeting, which reflects the methodology of planning economic activities and monitoring the implementation of plans:

- functional budgets of the company, through the indicators of which a number of elements of financial policy are regulated;
- budget of income and expenses (management of short-term financial investments);
- procurement budget (inventory management of inventory items);
- tax budget (taxation management);

5) regulations for working with the payment calendar, reflecting the requirements of the money management policy;

6) instructions on credit control of shipments to buyers, which fix the requirements of the accounts receivable management policy;

7) instructions on the procedure for repayment of accounts payable, which includes aspects of the accounts payable management policy;

8) instructions on budget control, defining the requirements of financial policy regarding the management of operating costs of the company;

9) methodological recommendations for the analysis of financial and economic activities, which define the requirements and procedure for the analysis of the company's financial statements.

In the face of a real threat of bankruptcy, efforts are being made within the framework of financial policy to improve the financial health of the enterprise, which provides for a set of financial and other measures to significantly improve the quality and efficiency of management of all processes.

Within the framework of updating the financial system to the conditions of the external environment, the enterprise should provide for comprehensive work in the following areas:

- monitoring the conditions of the external and internal environment of the enterprise and the formation of options for the development of events and trends in the economy, industry, market, in order to identify risk factors for the occurrence of crisis phenomena;
- implementation of measures to control the level of competitiveness of the enterprise in terms of prices, costs and their effectiveness, in order to improve market positions;
- development of an effective system of work of the enterprise with debts and creditors for the organization of sufficient financing of activities on optimal conditions;
- improvement of the system of current management of production, economic and financial activities of the enterprise;
- improvement of the financial planning and forecasting system of the enterprise.

The main result of building a flexible financial policy of the enterprise is the achievement of «financial equilibrium», which assumes optimal compliance with the volume and composition of funding sources and the effectiveness of their use, while ensuring a high level of stability of financial relations and the expediency and validity of the expenditure of emerging funds. Table provides a list of the main documents that record the goals, requirements and key indicators of various elements of the company's financial policy[5].

Table - Regulation of the financial policy of the enterprise

Elements Document Targets	Elements Document Targets	Elements Document Targets
Investment policy	Investment budget	Coefficients of renewal and disposal of fixed assets
Depreciation policy	Statement of Accounting Policy	Depreciation rate of fixed assets
Cash Management Policy	Regulations for working with the payment calendar	The amount of net cash flow, the norms of cash balances, the grouping of priority payments
Accounts Receivable Management policy	Instructions on credit control of shipments to buyers	The structure of «accounts receivable» by terms, the share of overdue accounts receivable in the total volume of «accounts receivable», the period of repayment of accounts receivable
Commodity and Material Values Management Policy	Procurement budget	Standard inventory of goods and materials in days, period

Management of short-term financial investments	Budget of income and expenses	Profitability of short-term financial investments
Net Profit management	Statement of Accounting Policy	Net profit margin
Management of funds and reserves	Statement of Accounting Policy	The size of funds and reserves relative to net profit
Dividend policy	Statement of Accounting Policy	The amount of dividends relative to net profit
Management of borrowed funds	Regulations on the company's credit policy	Average interest rate on loans, credit limit of replacement financing
Accounts payable management policy	Instructions on the procedure for repayment of accounts payable	The structure of accounts payable by terms, the share of overdue accounts payable to the total amount of «payables», the period of turnover of accounts payable
Tax management	Tax budget	The level of tax expenses to sales revenue
Wage fund management	Regulation on the motivation system	The level of labor costs to sales revenue
Accounting policy	Statement of Accounting Policy	A list of the main elements of accounting policy, requirements for the reflection of business transactions in accounting databases, methods for the formation of financial reporting indicators
Budgeting and planning	Regulations on budgeting in the company	The list of the Central Federal District of the company, the list of the company's budgets, the regulations of the budget document flow
Cost management	Instructions on budget control	The level of variable costs to sales revenue, the amount of fixed costs, norms and limits of operating costs
Analysis of financial and economic activities	Methodological recommendations on the analysis of financial and economic activities	The list of indicators and the logic of the analysis of economic activity

The solution of these problems presupposes that the company has a well-formed and effectively functioning financial management system that responds in a timely manner to emerging obstacles to its sustainable development by eliminating shortcomings and minimizing the negative impact of external factors, as well as constantly expanding the list of financial instruments used.

Thus, anti-crisis management is ensured by building a flexible financial management system of the enterprise, which implies the ability of the enterprise to obtain the necessary result, allowing it to master a regular number of products within a certain period of time, which can be demanded by the market and, in turn, will allow in the future period to obtain the necessary result, ensuring survival and the development of the enterprise. In this regard, the level of flexibility of financial policy will be determined by how fully the financial system of the enterprise is able to provide the production processes with the necessary resources in the face of changing external conditions [6].

Building a flexible financial management system requires the implementation of the following stages: diagnostics of the financial condition of the enterprise; development of measures to update the financial system to the prevailing environmental conditions; implementation of anti-crisis measures aimed at ensuring sustainable development based on the flexible response of the

enterprise to emerging changes. Financial diagnostic procedures are based on a set of analytical indicators, the calculation and evaluation of which allows you to identify signs and negative trends in various aspects and processes of the company's activities that negatively affect the final results of work [6].

Thus, the financial policy of the company is always aimed at ensuring the goals of the business development strategy. The financial policy of the company consists of various elements that cover all aspects of the financial and economic activities of the organization. The development of an enterprise's financial policy always begins with an analysis of financial reporting indicators. The provisions of the financial policy are regulated by developing a list of documents, each of which defines the requirements of one or more elements of this policy.

References:

1. Назаренко О.В. Особенности формирования эффективной финансовой политики организации как формы реализации финансовой стратегии // Вестник Московского университета им. С.Ю. Витте. - Серия 1: Экономика и управление, 2020. – № 1 (32). - С. 37-45. - doi: 10.21777/2587-554X-2020-1-37-45

2. Шеремет А.Д., Козельцева Е.А. Финансовый анализ: Учебно-методическое пособие. - М.: МГУ им. М.В. Ломоносова, 2020. - 200 с. - ISBN 978-5-906932-29-7

3. Байбергенова Т.С., Сартанова Н.Т. Структурный состав и содержание финансовой политики предприятия в современных условиях его функционирования. - Мат-лы международной научно-практической онлайн конференции на тему: «Интеграция образования, науки и бизнеса в современных условиях» (18.11.2021г.). – Костанай: КРУ им. А. Байтурсынова, 2021. - С.42-46

4. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Методы и процедуры [Текст]. - М.: Финансы и статистика, 2013. – 133с.

5. Гребенников А.А. Как разработать финансовую политику предприятия // Планово-экономический отдел, 2020. - №1. - [Электронный ресурс]:http://www.dea-analysis.ru

6. Гиляровская Л.Т., Соболев А.В. Факторный анализ показателей рентабельности активов коммерческих организаций. - [Электронный ресурс]: http://www.dea-analysis.ru/factoring-4.htm

УДК 070

ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ ЖУРНАЛИСТА

Божко Л.А., 3 курс, журналистика, институт экономики и права им. П.Чужинова, КРУ им. А. Байтурсынова

Жолдаспекова Л.М., преподаватель, институт экономики и права им. П.Чужинова, КРУ им. А. Байтурсынова

В статье рассмотрено влияние времени на трансформацию творчества журналиста, так как становление журналистики как профессии, подчинено закону времени. Здесь же рассмотрено как журналисты отечественной практики (в частности региональные) дают определения мастерству в области своей профессии. Для изучения темы было проведено исследование методом интервьюирования главных редакторов регионального СМИ и изучение специальной литературы.

На данный момент общество переживает цепь исторических изменений, которые связанны с глобализацией, трансформацией политической системы, переходом к рыночной системе экономики, появлением и стремительным развитием сети Интернет. В связи с этим, появляются новые медиа, и проблематика профессионализма журналиста становится многоплановой. Во-первых, информация, подаваемая журналистом, упростилась в плане языка, форм и жанров, во-вторых, - аудитория стала меньше доверять СМИ. Проблема профессионализма и критериев его оценки малоисследованная и трудоемкая: нет возможности дать четкую характеристику или определение профессионализма журналиста. Проблема исследования актуальна и с точки зрения подготовки будущих специалистов. Модифицируются запросы к журналистскому образованию, поэтому - пересматриваются аспекты профессионализма специалистов, изменяются и запросы работодателя

По данным словаря Ожегова И.С., Профессионализм – это хорошее обладание своей специальностью [6]. Под хорошей работой подразумевается непростая деятельность, что выступает перед человеком равно как установленный метод выполнения чего-либо, обладающий нормативно установленным видом.

Опираясь на исследования кандидата политических наук Нигматтулиной К.Р., в своей статье «Профессиональная культура журналиста: поиск общих подходов в исследованиях» мы узнаем, что в отечественной концепции журналистики под рассмотрением находится два определения специалиста в области СМИ. Первый аспект отображает позицию, в большей степени, исследователей советских времен. В её основу входит преимущественно мастерство и талант, наличие которых возможно только при условии уже существующего природного таланта и призвания [3]. Под понятием таланта, они подразумевают высокую степень формирования способностей, в данном случае профессиональных. На стороне второго (в частности это современные исследователи) равняют профессионализм журналиста и технологизм [9]. Исследователи указали стандартное определение профессионализма, так как «должно быть», однако постоянный пересмотр системы ценностей привел к разноплановому пониманию профессионализма. Именно это и легло в основу разбора данной темы.

Как профессия, журналистика, за годы своего создания и прогрессирования потерпела большое количество трансформаций, которые не смогли не отразиться на этом понимании. На каждом периоде развития в обществе всегда была проблема - добиться профессионального мастерства на вершине, получив отличные результаты в выбранном деле. Смена поколений, технологические прогрессы, изменение в политической концепции страны и многие другие факторы не дают возможности выработать единый стандарт профессиональной деятельности. Профессионализм формируется под влиянием объективных условий, в которых живет человек.

Теперь рассмотрим профессиональные качества журналистов, обозначенные казахстанскими журналистами с многолетним опытом. Одна из главных целей журналиста – охватить как можно больше аудитории своим материалом. Эта задача определяет профессионализм с разных точек оценки журналистики. Охватить большое количество аудитории можно не однообразными материалами, но при этом имея свой определенный стиль. Поэтому разносторонность и универсальность входит в перечень критериев. Журналист не обязан знать всё, но должен уметь всё донести до аудитории. Его главная задача – подать любую информацию доступно, понятно и объективно. Безусловно, есть специалисты, узко заточенные под одну тематику, к примеру, финансовые аналитики, журналисты, создающие исключительно развлекательный контент или только новостной.

Это качество отмечает и главный редактор районной газеты «Камыстинские новости» Дина Нугманова. Объясняя тем, что в районной газете, преимущественно один журналист отвечает за несколько тем одновременно, потому как в редакции небольшой штат. Всё исходит из того, кто может посетить данное мероприятие в определенное время, кто ближе и знаком с определенной темой.

Главный редактор интернет-издания города Костанай «Местное издание» Кочетков Д.В. говорит: «Новостной журналист должен быть всеядным - это одно из определяющих качеств. Потому что человеку, работающему в новостях, приходится сталкиваться с разными видами информации, и он должен уметь проникаться каждой темой. При этом доносить её объективно и всесторонне. В то же время не терять бдительность журналисткой сноровки. Потому что многие пытаются вывести журналиста на жалость, на эмоции. Нужно уметь стоять на своем и понимать для чего ты это делаешь».

Но тут же в противоречие есть мнение журналиста Олега Хе и его убеждение о том, что по данным ученых, объём накопленной человеком информации, в период пяти лет, вырастает в два раза и, исходя из этого, желание ухватиться за всё может привести к нерациональному расходу времени. А желание писать обо всем увеличивает риск растраты этого ресурса. [1].

Одной из ключевых составляющих хорошего специалиста в сфере массовых коммуникаций является грамотность. В век высоких информационных технологий, где общество ни дня не проводит без получения большого потока информации, правильное выражение своей мысли является основой качественной деятельности СМИ. Необходимо помнить, что журналист в первую очередь публичная личность, имеющая возможность стать примером для общества и грамотность – это одна из вещей, в которой нужно равняться на него. Безусловно, если грамотность в материалах данного корреспондента достаточно высокого уровня.

Главный редактор издания «Костанаские новости» Олег Гурский тоже относит этот критерий к одним из главных. В своем интервью он рассказывает, что на сегодняшний день эта проблема ярко выражена среди новоиспеченных коллег. В пример редактор приводит практикантов, которые приходят устраиваться на работу или получить практику в редакции при этом, не умея даже грамотно писать.

Бесспорно, утверждать, что именно эти критерии, и только они, обуславливают список главных качеств профессионала, нельзя. Сюда можно отнести ещё множество мнений работников прессы. Эти обстоятельства, все без исключения, острее поднимают вопрос об аспектах и спецификах профессиональной компетентности корреспондента.

Развитие технологий и Интернета имеет тенденцию к ускорению. Не все отрасли успевают подстроить свою деятельность под новые форматы, но так как журналист должен быть всегда в курсе всех событий, обновлений и систем, у него просто нет выбора. Именно информационное общество и новые технологии будут являться катализатором формирования современных СМИ. Журналист, сформированный традиционной школой, без учета нынешних вызовов, должен проходить многолетний, травматичный и не всегда эффективный курс перестройки специализации. Что приводит к разрушению его творческих привычек.

Кочетков Д.В. утверждает, что благодаря интернету появился отклик, в этом пространстве четче понимается, что интересно аудитории, каким запросам должен соответствовать современный журналист, потому что он получает мгновенную обратную связь в виде комментариев, сообщений, просмотров. Есть статистика, которую он сам может проанализировать и отслеживать. На ТВ тоже есть статистика, но, если оно аналоговое, то там необходимо проводить опросы. Цифровое телевидение тоже можно отследить, но в нем

нет обратной связи. За счет этого острее понимается, что нужно освещать, исходя из полученных цифр, можно сделать вывод, что более актуально. Также интернет дает возможность собрать аудиторию по определенной тематике, в которой журналист более силен. Можно собрать сегмент тех людей, которым интересна его тема.

На данном этапе развития технологий термин «журналистика» всё больше уходит в понятие «медиасреда». Это так называемая совокупность условий, которые при помощи СМК связывает человека с окружающим его миром и может оказать влияние на общественное сознание. В результате симбиоза СМИ и Интернета появилось бесконечное множество новых понятий в журналистике: «электронные СМИ», «информационное пространство», «киберпространство», «интернет-журналист», «блогер» и т.д. Это является одним из главных свидетельств того, что СМИ находятся на стадии динамичного развития, а не наоборот.

В нынешнее время можно с уверенностью утверждать, что сетевые технологии бросили вызов журналистике. В традиционной системе СМИ журналист сам выбирал, собирал и передавал информацию читателю, слушателю и т.д. Самое важное – он сам регулировал время передачи информации. Но с учетом массовой цифровизации пользователи сети интернет получили возможность самостоятельно добывать информацию с «первых рук». Такой огромный плюс для пользователей становится минусом для журналиста – он может потерять свою индивидуальность, статус субъекта массмедиа. Журналист перестаёт ощущать свою социальную значимость для народа. В ответ на это предположение О. Гурский отмечает: «Работа журналиста никуда не уйдет. Когда случается чрезвычайное положение ряд профессий оказывается за бортом, журналисты – нет. Потому что человек без информации никуда. Эта профессия вечная, просто со временем она видоизменяется, а интернет эти изменения только ускоряет».

Появилась новая отрасль журналистики – Конвергентная журналистика. Её суть заключается в интерпретации всевозможных форматов СМИ (вещательное, печатное, интернет, телевизионное и т.д.) воедино в одной редакции. Сейчас журналисты работают в одной редакции, но на разных площадках. Помимо журналистов-универсалов в редакции начинают набирать такие новые профессии как: контент-менеджер, сторизмейкер, инфодизайнер и т.д. Это произошло в результате симбиоза сложных профессиональных навыков журналиста и внедрения сети Интернет в его работу.

Гурский О., объясняет, что до цифровизации работа журналиста была сложной: корреспонденту газетной редакции приходилось сдавать рукописные тексты, которые перепечатывались на электронных печатных машинах специальными сотрудниками, для того, чтобы их посмотрел редактор. Но и сейчас работа журналиста и руководство над ним – далеко не легкий труд. На данном этапе развития СМИ журналист должен не только писать или только фотографировать, а и писать, и фотографировать, и снимать видео. Раньше работа журналиста газеты выходила четыре раза в неделю, и у сотрудника был временной запас перед публикацией. «Сейчас время такое, кто встал того и тапочки» - говорит он. – «Новости нужно выдавать здесь и сейчас, иначе ты окажешься на втором, третьем, а то и последнем месте. А этого допустить нельзя, тем более газете».

Веб постепенно вытесняет традиционные СМИ с рынка. Люди намного чаще используют для получения информации смартфон, нежели газету или книгу. Если взять в пример чрезвычайное положение в мире (пандемия коронавируса), то в связи с её появлением число пользователей интернета составило 81,9% населения. Исходя из этих данных, создается вопрос: Есть ли будущее у газеты?

На этот вопрос попытался ответить Главный редактор «Местного издания» Кочетков Д.В: «Спрос рождает предложение. Если мы сейчас уберем госзаказ, то есть бюджетные

средства, которыми подпитываются многие редакции, если обратиться к реальному спросу, то будут ли люди покупать эти газеты? Останутся ли они на самоокупаемости? Мы интернет-редакция, у нас нет госзаказа, мы на самоокупаемости. То есть мы действительно интересны людям. Мы живем исходя из рыночных условий, пытаемся конкурировать естественным путем. Редакции, которые на госбюджете, они в своей зоне комфорта. Почему это плохо? Это влияет на качество контента. Они зависимы от заказчика в данном случае. Государство может диктовать свои условия».

Его слова подтверждаются словами главного редактора печатного издания с госзаказом «Камыстинских новостей» Дины Нугмановой, которая рассказывает, что государственный информационный заказ набирает минимальное количество охвата аудитории, но также он необходим для информирования населения по определенным важным вопросам.

В СМИ со временем набирает популярность термин «журналист-универсал». Он выполняет одновременно функции оператора, репортера, писателя, редактора, верстальщика и т.д. и без затруднения может писать на абсолютно различные темы. Безусловно, редакции выгоднее держать одного сотрудника, нежели целую команду, но эффективна ли работа таких сотрудников?

Здесь я соглашаюсь с мнением журналиста, имеющего опыт работы на телевидении, Д.В. Кочеткова. Он рассуждает о том, что, если раньше на ТВ был необходим штат сотрудников, производство которого отнимает много сил времени и энергии, тех же самых материальных средств, то сегодня один журналист сам может снять и смонтировать материал. Редакциям и телестудиям не нужно много людей. Сейчас качество, возможно, не на первом месте, если раньше следили за картинкой, стандартами – сегодня эти стандарты исчезли. Можно обратить внимание, что на том же самом федеральном телевидении часто используют видеозаписи с телефонов как видео очевидцев. Люди уже привыкли к этой информации к данному способу её подачи, потому что они сами постоянно что-то снимают на смартфон. Больше важен сам контент и скорость подачи информации. Технологии меняют нашу жизнь: в определенное время появился телевизор и также что-то изменил. Если оптимизировать интернет под всю команду, то работать будет намного проще. «Если все согласятся и примут эти правила игры. Обычно отказываются от этого консерваторы, но либо ты принимаешь новые правила игры, либо остаешься где-то сзади» - утверждает он.

Также переходный период есть и в системе журналистского образования; последнее десятилетие в обучении на факультетах и кафедрах журналистики тоже произошли существенные изменения. В современной базе образования нового поколения журналистов делается уклон на скорость подачи информации. Это касается не только традиционных СМИ, но и появления новых направлений в области обучения, таких как: «коммуникационный менеджмент», «public relations», «реклама», «деловая пресса», «маркетинг» и т.д.

С появлением интернет - СМИ в деятельности журналиста со временем стирается грань цензуры: с одной стороны, появилось больше свободы слова – основная задача любого демократического государства, но всегда ли современный журналист использует её уместно и правильно? Интернет дает возможность высказываться представителю СМИ более свободно относительно той или иной темы. Это является как плюсом, так и минусом. Только, когда у журналиста есть свобода слова, люди могут узнать о нарушении любой другой свободы. В стране, ограничивающей и запрещающей свободу слова журналиста, соответственно нарушается и любая другая свобода.

Опираясь на мнение главного редактора «Местного издания» можно сказать, что полностью свободных редакций нет. У каждой есть своя этика, руководитель, главный

редактор, который может подать материал внутренней цензуре. Власть так же доходит и до интернета, и неизвестно как это будет ожесточаться. Сейчас, пока в интернете есть воля, люди сами могут сесть, создать свой канал, свой контент и не обязательно для этого получать образование журналиста.

Чтобы журналисту быть востребованным в период интеграции, он должен постоянно пополнять багаж своих навыков. Просто хорошо писать сейчас уже недостаточно, чтобы быть хорошим специалистом в этой сфере, ещё необходимо освоить работу с техникой, компьютерными программами, маркетинговыми процессами и многим другим. С одной стороны, это развивает его как личность, но с другой может сбить с основной его задачи при создании материала. Интернет ускоряет практически все деятельные процессы человека, в том числе и подачу информации. Сейчас скорость оценивается как одно из важных качеств журналиста. Можно утверждать, что, если даже раньше больше ценился длительный и подробный сбор данных для материала, то сейчас он перетрансформировался быстроту реакции корреспондента. Это может влиять на качество предоставляемого аудитории контента. Теперь один журналист отвечает не только за одну колонку, но также и за публикацию в «инстаграм», «фейсбук», «твиттер» и др. Он же может и фотографировать, снимать видео, заниматься оформлением социальной сети (та же трансформация верстки).

Сейчас каждый читатель может без затруднения проверить информацию из самого её источника – это называется «прозрачность». Она заключается в том, что в интернете есть огромный поток данных и оригинальных открытых источников, ссылаясь на которые создает материал современный журналист.

Наконец, видимой составляющей контекста нынешних трендов формирования медиа считается безграничная коммерциализация, имеющая особенность подходить ко всем новым отраслям журналистики и вставать в их основу. Инновационные СМИ, в том числе и в социальных сетях, блогах и видео-хостингах, в приоритете нацелены на большое количество монетизации своих материалов, что дает след, оставляемый на подаваемый ими контент аудитории. В подтверждение этого суждения можно привести личное исследование в рамках регионального СМИ: по результатам изучения доли контента современного регионального интернет издания (публикации за период с сентября по ноябрь 2021г.) «Местное издание» в них содержится 48.3% рекламы. Это очень высокий процент по сравнению с другими изданиями нашей области.

Исходя из вышесказанного, мы можем с точностью утверждать, что медиа изменяют бизнес-модель. Если раньше традиционные СМИ имели всего одну структуру, выпускали новости в удобное им время, удобном им формате и подаче, то сейчас это далеко не так. К примеру, газета выходила два раза в неделю, и у журналиста было время подготовить и обработать материал в полной мере. Сейчас иметь один продукт невозможно, потому что печатное издание и т.д. обязательно нужно дополнять мобильными приложениями, страничками в социальных сетях. На каждой из этих платформ есть своя аудитория и монетизация.

Итоги исследования дают нам право утверждать, что на данный момент, в журналистике нет единого образа профессионала в связи с постоянной трансформацией его качеств, однако имеются элементы, общеразделяемые в социальном сознании. Абсолютно всех журналистов, вне зависимости от того в каком регионе они действуют, связывает в таком случае то, что их работа базируется в принципах общечеловеческой нравственности. Базисными раскладами в журналистике остаются: этические нормы, творческий процесс, интеллектуальность, индивидуальное принятие решений.

На Сегодняшний день популярны корреспонденты с желанием работать, мобильные, активные, оперативные также замотивированные на результат. Но не все эти свойства

совместно устанавливают облик специалиста: не способность, однако конкретные возможности; не подробное соблюдение этике, однако понимание ее законов и способность в некоторых случаях «обойти» ее; не спешка, если непосредственно никак не наблюдаешь, то, что пишешь. Всегда и во все времена были ключевыми словами журналиста: актуальность, повседневность и современность.

Сегодня журналистика одна из самых динамично развивающихся профессий. В результате внедрения интернета журналистика стала зависеть в первую очередь не от спонсора, а от читателя. Можно сделать вывод, что человек, не имеющий образования в сфере СМИ, наработанного опыта может стать журналистом. Также ценность освещаемой информации будет оцениваться исходя не из имиджа, места публикации, размера вложений спонсора, а только её качеством – это и есть светлое будущее журналистики.

Список использованных источников:

1. Джалилов А. Практическая журналистика в Казахстане: практическое руководство/ дополненное издание - Алматы, 2008 г. – 360с.
2. Кон И. Словарь по этике: словарь/ М.: Политиздат - Москва, 1981 – 430с.
3. Копылов О.В. Профессионализм журналиста в условиях медиаконвергенции: трансформация, эволюция, апгрейд? статья/ Вестник Томского государственного университета - Томск, 2012 г. – 4с.
4. Коханова Л.А., Калмыков А.А. Основы теории журналистики, 2-е издание: практикум - Москва. 2019г. – 136 с.
5. Нигматтулина К.Р. Профессиональная культура журналиста: поиск общих подходов в исследованиях: статья/ Вестник Московского университета - Москва, 2019г. – 3 с.
6. Ожегов И.С. Словарь русского языка: словарь - 1952г. -944 с.
7. Рогалева О.С., Шкайдерова Т.В. Новые медиа: эволюция понятий: статья/ Вестник - Омск, 2015г. – 4с.
8. Федоров А. В. Словарь медиаобразования, медиатерминов: словарь - Москва, 2014г. – 64 с.
9. Фёдоров А.В. Медиаобразованность: пособие - Москва, 2015г. -450 с.

УДК 338.2

ЖАНАМА САЛЫҚТАР ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЛЫҚ БАЗАСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ: ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ ӨЗГЕРІСТЕР

Биахмет Н.Б., Қаржы мамандығының магистрант, П. Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Сартанова Н.Т., э.ғ.к., профессор, П. Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Жанама салықтар ежелден кез-келген мемлекеттің салық жүйесінің органикалық бөлігі болған, өйткені нарықтық механизм жағдайында бюджет жүйесінің негізгі кірістері салықтар мен алымдар болып табылады. Жанама салықтардың көмегімен кәсіпкерлердің, барлық меншік түріндегі кәсіпорындардың мемлекеттік және жергілікті бюджеттермен, банктермен, сондай-ақ жоғары тұрған ұйымдармен қарым-қатынасы анықталады.

Жанама салықтардың көмегімен сыртқы экономикалық қызмет реттеледі, оның ішінде шетелдік инвестициялар тартылады, экономикалық кіріс пен кәсіпорынның пайдасы қалыптасады.

Жанама салықтарды қолдану ведомстволық бағыныстылығына, меншік нысанына және кәсіпорынның ұйымдық-құқықтық нысанына қарамастан жалпы мемлекеттік мүдделердің кәсіпкерлер мен кәсіпорындардың коммерциялық мүдделерімен өзара байланысын басқарудың және қамтамасыз етудің экономикалық әдістерінің бірі болып табылады [1]. Жанама салықтардың көмегімен кәсіпкерлердің, барлық меншік түріндегі кәсіпорындардың мемлекеттік және жергілікті бюджеттермен, банктермен, сондай-ақ жоғары тұрған ұйымдармен қарым-қатынасы анықталады. Жанама салықтардың көмегімен шетелдік инвестицияларды тартуды қоса алғанда, сыртқы экономикалық қызмет (СЭҚ) реттеледі, шаруашылық-есеп кірісі мен кәсіпорынның пайдасы қалыптасады.

Оның өмір сүру кезеңінде жанама салық салу оқиғалар мен дағдарыстарды, көтерілістер мен құлдырауды бастан өткерді. XX ғасырда бірқатар мемлекеттер жекелеген тауарларға жанама салық салудан әмбебап салық салу объектілеріне көшті. Жанама салықтар халықаралық саудамен тығыз байланысты, оның реттелуі қазіргі кезеңде көбінесе Дүниежүзілік сауда ұйымының (ДСҰ) құжаттарының нормаларымен анықталады. ДСҰ қатысушылары болып табылатын Қазақстан мен оның сауда серіктестері арасында қарым-қатынас орнату, жанама салықтар мәселесін неғұрлым жоғары теориялық деңгейде әзірлеуді талап етеді [2].

Жанама салықтар-бұл тауарлар мен қызметтерге бағаға немесе тарифке үстеме ретінде белгіленген және тауарлар мен қызметтерді тұтыну кезінде алынатын салықтар. Жанама салықтардың көмегімен кәсіпкерлердің, барлық меншік түріндегі кәсіпорындардың мемлекеттік және жергілікті бюджеттермен, банктермен, сондай-ақ жоғары тұрған ұйымдармен қарым-қатынасы анықталады. Жанама салықтардың көмегімен сыртқы экономикалық қызмет реттеледі, оның ішінде шетелдік инвестициялар тартылады, шаруашылық есептегі табыс пен кәсіпорынның пайдасы қалыптасады [1].

Экономикалық әдебиеттерде бүгінде әлемнің барлық елдерінде қолданылатын жанама салықтардың бірнеше классификациясы бар. Есепке жазу және алу объектілері бойынша жанама салықтар мынадай түрлерге бөлінеді (кесте):

- акциз-тауарлардың белгілі бір номенклатурасымен операцияларды жүзеге асыру кезінде, оның ішінде мемлекеттің кедендік шекарасы арқылы өткізу кезінде заңды тұлғалардан және дара кәсіпкерлерден алынатын салық;
- қосылған құн салығы (ҚҚС) – жанама салық, тауарларды, жұмыстар мен көрсетілетін қызметтерді өндіру процесінің барлық сатыларында жасалатын және өткізілуіне қарай бюджетке енгізілетін тауар, жұмыс немесе көрсетілетін қызмет құнының бір бөлігін мемлекет бюджетіне алып қою нысаны;
- кедендік алымдар-тауарларды шығарумен, тауарларды кедендік алып жүрумен, тауарларды сақтаумен байланысты әрекеттерді жасағаны үшін кеден органдары алатын міндетті төлемдер.

Кесте 1 - Жанама салықтардың түрлері және олардың қалыптасқан жіктелуі

Жанама	Фискалдық салықтар	Жіктелуі
акциздер: - жеке (сыра, қант, бензин және т.б.) - әмбебап (айналым салығы:	фискалдық монополиялық салықтар (тұз, темекі, сіріңке, спирт және	Кеден баждары: - шығу тегі бойынша (экспорттық, импорттық, транзиттік) - мақсаттар бойынша (фискалдық,

бір реттік, көп реттік) ҚҚС	т.б.)	протекциондық, үстеме протекциондық, демпингке қарсы, преференциялық)
сату салығы кеден баждары		- ставкалар бойынша (спецификалық, адвалерлік, аралас)

Салық туралы Заңның 5-бабының 18-тармақшасына сәйкес жанама салықтар-бұл салық төлеушінің кірістерімен немесе мүлкімен тікелей байланысты емес бағаға немесе тарифке үстеме ретінде белгіленетін тауарлар мен қызметтерге салынатын салықтар (ҚҚС және акциздер). Теориялық тұрғыдан алғанда, ҚҚС пен акциздерден басқа, кедендік баждар да жанама салықтарға жатады. Акцизделетін импорттық тауарды, мысалы, шетелде өндірілген бір қорап темекі сатып алғанда, сатушы кеденде төленген ҚҚС, акциз және кедендік баждарды тауардың бағасына салады. Сатып алушы осы өнімді сатып ала отырып, сатушы арқылы мемлекеттік бюджетке түсетін барлық жанама салықтарды төлейді. Жанама салықтар барлық жерде алынады, ауыстырылады және осыған байланысты олардың экономиканың әртүрлі салаларына әсерін болжау қауіпті. Алайда тікелей салықтар кейбір экономикалық құбылыстардың динамикасы мен ерекшелігін әрдайым көрсете бермейді. Осыған байланысты жанама салықтарды пайдалану бірқатар белгілі бір артықшылықтарды қамтамасыз етеді. Жанама салықтардың тікелей салықтардан артықшылығы олардың кең қолданылуына байланысты және төмендегілерге дейін азаяды:

1. Жанама салықтар, егер ұтымды және тиімді қолданылса, мемлекетке өте үлкен қаржылық кіріс әкелуі мүмкін. Нақты мысал-қазіргі уақытта бюджеттік түсімдердің негізгі көздерінің біріне айналған қосылған құн салығы.

2. Жанама салықтар аз, аз мөлшерде алынады, сондықтан төлеушілер үшін аз немесе аз мөлшерде төлеуді талап ететін тікелей салықтарға қарағанда аз сезімтал.

3. Жанама салықтарды төлеу, егер олар қажетті заттарға түсіп кетпесе, төлеушіде ақша болған кезде ғана жүзеге асырылады, өйткені бұл факт салықты жинау біріктірілетін екінші дәрежелі затты сатып алуды көрсетеді. Тікелей салықтар үшін олар төлеуші қиын жағдайда болған кезде дәл төлеуді талап етуі мүмкін, бұл салықтан жалтаруға азғыруға әкеледі.

Мемлекет үшін жанама салықтар жақсырақ, өйткені салық төлеуші олардан іс жүзінде жалтара алмайды. Тікелей, олар қаншалықты мұқият ойластырылса да, әрқашан оларды төлеуден жалтаруға мүмкіндік береді. Жанама салықтар тікелей салықтарға қарағанда әлдеқайда оңай жиналады, өйткені көптеген адамдар салықтың тасымалдаушысы болып табылады және оны, әдетте, өндіруші немесе сатып алушы төлейді, олардың саны әлдеқайда аз.

Жанама салықтардың мұндай артықшылықтары көбінесе оларды кеңінен, кеңінен қолдануға әкеледі және бұл бірқатар жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Сондықтан тікелей және жанама салықтар арасындағы ұтымды қатынасты табу маңызды.

Атап айтқанда, жанама түрде, ең алдымен, екінші қажеттіліктегі заттар салынуы керек. Жоғарыда айтылғандай, жанама салықтар бағаның өсуіне әкеледі, ал мемлекет халықтың кедейленуіне, аштыққа, қажетті азық-түліктің созылмалы жетіспеуіне байланысты халықтың ауруының өсуіне жол бермеу үшін қажетті тауарлардың төмен бағасын ұстап тұруы керек. Сондықтан, бұл тауарларға салық салынбауы керек, әйтпесе өмір сүру деңгейі тез төмендей бастайды, әсіресе кедейлер, бұл әлеуметтік жарылысқа әкелуі мүмкін.

Жанама салықтардың таралуын, сондай-ақ олардың мөлшерін теріс пайдаланбау керек, өйткені оларды кеңінен қолдану және көбейту тауарлардың қымбаттауына әкеледі, осылайша халықтың кірісінің өсуін азайтады, демек, салық төлеуден түсетін кірісті азайтады.

Салықтар тұтынудың шамадан тыс азаюына байланысты салық салудан түсетін кіріс төмендей бастайтын шекарадан өтпеуі керек.

Жанама салықтарды сапалық сипаттамаларға және баға параметрлеріне қарай саралау қажет. Бұл жерде төлем қабілетті сұранысқа қарамастан белгілі бір қажеттілікті қанағаттандыруға ықпал ететін прогрессивті жанама салық салуды енгізген жөн. Сонымен қатар, осы өнімге қажеттілікті қанағаттандырудың сапалы деңгейі төлем қабілеттілігінің деңгейіне байланысты - ол неғұрлым жоғары болса, тұтынушы сапалы өнімді, әрине, жоғары бағамен сатып ала алады.

Жоғарыда аталған артықшылықтарға байланысты жанама салықтар мемлекеттік реттеудің тиімді әдістерінің бірі болып табылады. Салықтардың нарықтық экономикаға әсері жақында зерттелуде және экономистер үшін әлі де қиын міндет болып табылады. Бүгінгі таңда салықтар экономиканы мемлекеттік реттеудің белсенді құралы болып табылады. Салық арқылы экономикаға әсер ете отырып, мемлекет ең алдымен экономиканың тепе-теңдігіне, әлеуметтік мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Тікелей салықтар тікелей бюджетке жіберіледі. 2020 жылы ең танымал-пайда мен мүлікке салынатын салықтар. Оларды объектілердің иелері мен пайда алушылар төлеуге міндетті. Тікелей салықтар есептеу схемасының күрделілігімен ерекшеленеді. Жанама салықтар, әдетте, тауарлар мен қызметтерге қатысты қолданылады. Оларды қызмет көрсетушілер мен өндірушілер төлейді. Бұл шығындар өнімнің түпкілікті құнына қосылады. Сайып келгенде, оларды сатып алушы төлейді, сондықтан ол жанама салық төлеуші ретінде әрекет етеді.

Мемлекет ішкі экономиканы басқару және сатып алушыларға әсер ету үшін жанама салықтарды пайдаланады. Олар азаматтардың сұранысы мен тұтынуын реттеуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл алымдар мемлекет аумағында фискалдық жүктемені бөлуге мүмкіндік береді. Халық оларды тым эмоционалды емес қабылдайды. Жанама салықтар бюджетке тесіктерді жауып, құнды үлес қосады. Олардан ақша мәміле аяқталғаннан кейін бірден жіберіледі.

Әр түрлі мемлекеттерде тікелей және жанама салықтардың арақатынасы әртүрлі. Сонымен, Австралияда, Америка Құрама Штаттарында және Ұлыбританияда тікелей салықтар көп, олардың азаматтары үлкен табыс салығын төлейді. Германияда және Еуропаның басқа мемлекеттерінде (Франция, Бельгия, Австрия) үлкен әлеуметтік жарналар бар, ал тікелей салықтарға аз көңіл бөлінеді. Латын Америкасында бюджет негізінен жанама салықтар есебінен толықтырылады, өйткені мемлекетте жоғары инфляция бар. Ресей Федерациясында 2020 жылға қарай жанама салық салу әсіресе дамыған, дәл осындай салықтар бюджет қаражатының 70% - ын қамтамасыз етеді. Көптеген сарапшылар тікелей және жанама салықтарды белсенді қолданатын аралас модельді қалыптастыру тенденциясын байқауда [2].

Көптеген адамдар ресми кіріс көзімен адам негізінен табыс салығын төлейді деп санайды. Шындығында, бұл жағдайдан алыс. Күнделікті дүкенде сатып алу кезінде Сатып алушы ақшаның бір бөлігін салыққа жібереді. Жанама салықтардың мысалдары:

- акциздер (жеке салықтар), әдетте, өндіруші/сатушы үстеме пайда алатын және өнім бағасына кіретін танымал тауарларға қатысты қолданылады(акциздер импорттық және отандық тауарларға қолданылады);
- кедендік баж және экспортқа салынатын салықты білдіреді;
- өндіруші өндірістің әр кезеңінде ҚҚС төлейді, барлық осы шығындар өнімнің жалпы құнына қосылады және, сайып келгенде, мұндай шығындарды сатып алушы төлейді;
- мемлекеттік қызметтер үшін төлемдер салық қызметінде лицензияны ресімдеу үшін төлемді білдіреді.

Мемлекет тұрғысынан жанама салықтардың басты артықшылығы оларды жинаудың салыстырмалы қарапайымдылығында және олардан жалтару қиындығында жатыр. Шын мәнінде дайындаушыға бессмысленно төлеуден жалтаруы. Сатып алушы көбінесе тіпті күдіктенбестен салық төлеуші болады. Тұтынушыларға нақты төленген салықтардың нақты мөлшерін бағалау қиын.

Тиімді салық саясаты туралы айта келіп, Қасым-Жомарт Тоқаев «2020 жылдың қорытындысы бойынша мемлекеттік бюджеттің кірісі 34,6 млрд долларды (14,6 трлн теңге) немесе ЖІӨ-нің 20% - ын құрағанын, бұл аса маңызды мемлекеттік міндеттерді шешу үшін жеткіліксіз екенін» айтты. ЭЫДҰ елдерінде мемлекеттік бюджет кірістері ЖІӨ-нің 40-50% - ына жетеді. Тіпті біздің жақын көршілерімізде бұл арақатынас айтарлықтай жоғары: Украина – ЖІӨ – нің 40% – ы, Ресей-35,4 және Қырғызстан-31%. Әрі қарай. 10 жыл ішінде елдің ЖІӨ құрылымындағы салық үлесі 9,9-дан 7,3% - ға дейін төмендеді. Осыған орай, Ұлттық қордан трансферттер күрт өсті, 2019 жылдан бастап 2021 жылға дейін – 12 трлн теңге, яғни 30 млрд доллар» [3].

2021 жылы Қазақстанның мемлекеттік бюджетіне 10,7 трлн теңге салық түсті. Жоспар 103,6% орындалды: жоспар бойынша 10 346,9 млрд теңге 10 724,3 млрд теңге түсті, асыра орындау сомасы 377,4 млрд теңге. МКК 2020 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 25,3% - ға немесе 2 163,1 млрд теңгеге өскенін, оның ішінде: республикалық бюджет 102,1% - ға орындалғанын түсіндірді. Жоспар бойынша 6 913,8 млрд теңге болса, 7 057,9 млрд теңге түсті, ол 144,1 млрд теңгеге артық орындалды. 2020 жылмен салыстырғанда өсім 26,6% - ды немесе 1 482,1 млрд теңгені құрады; жергілікті бюджет 106,8% - ға орындалды. Жоспар бойынша 3 433,1 млрд теңге болса, 233,3 млрд теңгеге артығымен орындаумен 3 666,4 млрд теңге түсті. 2020 жылмен салыстырғанда өсім 22,8% немесе 681,0 млрд теңгені құрады.

2020 жылмен салыстырғанда республикалық бюджетке түсімдердің ең көп өсуі КТС бойынша 533,7 млрд теңгеге немесе 34,2% - ға, мұнайға экспорттық кедендік баж - 441,0 млрд теңгеге немесе 1,8 есе, ЕАЭО елдерінен импортқа ҚҚС-235,8 млрд теңгеге немесе 34,7% - ға, үшінші елдерден импортқа ҚҚС-ға байқалады - 149,3 млрд теңгеге немесе 23,1% - ға, пайдалы қазбаларды өндіру салығы-116,8 млрд теңгеге немесе 35,1% - ға өсті.

Қазақстанда Мемлекеттік кірістер комитетінің деректері бойынша 2021 жылы түсімдердің өсуіне мынадай факторлар әсер етті: негізгі экспорттық позицияларға бағаның өсуі, оның ішінде мұнайға - 68,7% - ға, мысқа - 50,8% - ға, алюминийге - 44,2% - ға, мырышқа-32,2% - ға, күміске-22,5% - ға, қорғасынға - 20,4% және алтын-1,7%. Шикі мұнайға кедендік әкету бажының мөлшерлемесі 69,2% – ға өсті (орташа мөлшерлеме 2020 жылы – 1 тонна үшін 37,9 доллар, 2021 жылы-1 тонна үшін 64,2 доллар).

Үшінші елдермен тауар айналымы 2021 жылы 14,1% - ға өсті: экспорт 25,8% - ға ұлғайды, импорт 6,2% - ға төмендеді. 2021 жылы іске асыру бойынша айналым 2020 жылмен салыстырғанда 58,7% - ға, 93 231 млрд теңгеден 147 991 млрд теңгеге дейін ұлғайды. 2021 жылы бір салық төлеушіге шаққанда онлайн БКМ орташа түсімі 16,6% - ға (38,3-тен 44,7 млн теңгеге дейін) өсті [4].

Қазақстандық жаңа салықтар цифрлық технологиялар саласына қатысты. Қазақстанда 2022 жылдан бастап салықтың екі жаңа түрі өндіріле бастайды. Мәселен, 2022 жылғы 1 қаңтардан бастап республикада цифрлық майнинг үшін салық енгізіледі. Енді Қазақстанда жұмыс істейтін майнингтік фермаларға тұтынылған электр энергиясының әрбір 1 киловатт-сағаты үшін 1 теңгеден төлеуге тура келеді. Бұл өзгерістер республиканың Салық кодексіне енгізілген түзетулерде (атап айтқанда 606-1-бапта) көзделген. Қазақстандық депутаттардың ойынша, жаңа Салық цифрлық майнинг саласын көлеңкеден шығаруға мүмкіндік береді. Естеріңізге сала кетейік, 2021 жылдың күзінде қазақстандық майнингтік фермалардың

жұмысы кейбір өңірлерге электр энергиясын жеткізуді шектеуге алып келді. Билік мұны Қазақстанға кеншілердің жаппай келуімен байланыстырды [4].

2022 жылдың 1 қаңтарынан бастап Қазақстанда Салық кодексіне «Google салығы» деп аталатын басқа да түзетулер енгізілді. Ол қазақстандықтарға өзінің цифрлық тауарлары мен қызметтерін сататын Әлемдік интернет-алыптарға (мысалы, Google, Facebook, Netflix) қатысты болады. Енді шетелдік интернет-компаниялар Қазақстанда тапқан ақша үшін ҚҚС төлеуге міндетті болады (ҚҚС ставкасы сатылған тауарлар мен қызметтер сомасының 12% -ын құрайды). Бұл бағдарламаларды, компьютерлік ойындарды, электронды кітаптарды, суреттерді, ақылы музыка тыңдауды және т.б. пайдалану құқығын сату туралы. Салық маркетинг пен жарнама саласына да әсер етеді. Үкімет жаңа Салық қарапайым қазақстандықтарға әсер етпейді деп сендірді [5].

Салық кодексіне «тұрақ орындары» терминін салық салу объектісі ретінде қате түсіндіруді болдырмайтын нақтылаушы түзетулер енгізілді. Салық органдары «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясы айқындайтын құн негізінде қоймаларға салынатын салықты өздері есептейтін болады. Заңға сәйкес, салық органдары қазыналар бойынша салықтарды есепті кезеңнен кейінгі жылдың 1 шілдесінен кешіктірмей есептейді. Бұл ретте салық есепті салық кезеңінен кейінгі жылдың 1 қазанынан кешіктірілмей төленуі тиіс. Жеке тұлғалар 2023 жылдан бастап қоймалар үшін мүлік салығы бойынша есептіліктен босатылады, ал 2022 жылғы салық кезеңі үшін есеп берудің қажеті жоқ. 2022 жылғы 1 қаңтардан бастап көп пәтерлі тұрғын үйлердегі және жеке мақсаттарда пайдаланылатын қойма үй-жайлары бойынша жеке тұлғалардың мүлкіне салынатын салықты салық органдары есептейтін болады [6]. Түзетулер салық органдарына «Азаматтарға арналған үкімет» мемлекеттік корпорациясы айқындайтын құн негізінде қоймалар бойынша салықты есептеуге мүмкіндік береді, сондай-ақ салық есептілігін ұсыну бойынша міндеттемені алып тастайды, бұл жеке тұлғалар үшін салық міндеттемесін орындауды жеңілдетеді. Бұрын тұрғындар салық базасын (объектінің бағалау құнын) анықтап, салықты есептеп, салық есептілігін өздері ұсынған. Сән-салтанат салығын енгізу мәселесін 2022 жылы талқылау жоспарлануда.

Қорытындылай келе, Қазақстанның салық саясаты салық заңнамасында қабылданған өзгерістерге сәйкес өндіріс үшін ынталандыруды, әлеуметтік кәсіпкерлік субъектілері үшін қолдау шараларын, әкімшілендіруді және салықтарды төлеуді оңайлату жөніндегі шараларды көздейтінін атап өту қажет. Жалпы, қабылданған шаралар вирустан кейінгі кезеңде шағын және орта бизнестің іскерлік белсенділігін ынталандыруға бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс). - Кодекс Республики Казахстан от 25.12.2017г. №120-VI ЗРК (обновленный с изм. на 01.01.2022г.). - https://zakon.uchet.kz/rus/docs/K1700000120
2. Сартанова Н.Т. Актуальные проблемы государственной бюджетно-налоговой политики. Учебное пособие. - Костанай: КГУ им. А. Байтурсынова, 2015. - 136 с. - ISBN 978-601-7481-11-7
3. stat.kz
4. Токаев К.К. Казахстану нужна новая налоговая политика - https://www.trend.az/casia/kazakhstan/3544170.html
5 Какие два новых налога будут платить в Казахстане в 2022 году. - https://ru.sputnik.kz/20220101/Kakie-dva-novykh-naloga-budut-platit-v-Kazakhstane-v-2022

6 Казахстанцам с 2022 года изменят порядок уплаты налога на кладовку. - https://ru.sputnik.kz/20211229/Kazakhstantsy-s-2022-godu-budut-platit-nalog-

УДК 631.1

ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ КООПЕРАЦИИ В ЖИВОТНОВОДЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ

Дауренов И.С., 2 курс, 6В04104 – Финансы, Институт экономики и права им. П.Чужинова, КРУ имени А.Байтурсынова

Майкопова Г.С., к э.н., доцент кафедры экономики и финансов, КРУ имени А.Байтурсынова

В статье рассматриваются государственное регулирование развития сельскохозяйственной кооперации в животноводческой отрасли.

В Республике Казахстан создана обширная правовая база для развития кооперации. Закон «О крестьянском (фермерском) хозяйстве» предполагает простейшую форму кооперации в форме простого товарищества [1]. Закон «О производственном кооперативе» регламентирует деятельность добровольно объединенных граждан для совместной предпринимательской деятельности и представляет коммерческую организацию [2].

Законодательной базой развития обслуживающих кооперативов в РК являются Законы «О сельскохозяйственных товариществах и их ассоциациях (союзах)» и «О сельской потребительской кооперации в РК» [3]. Главное их отличие заключается в составе участников: в сельскохозяйственном товариществе – это сельскохозяйственные товаропроизводители, занимающиеся товарным производством, в сельском потребительском кооперативе – это граждане (сельское население) и юридические лица, занимающиеся закупом и сбытом продукции, произведенной сельскими жителями, в основном излишков продукции личных подсобных хозяйств.

Сельскохозяйственные товарищества имеют только терминологическое сходство с такими видами коммерческой деятельности как хозяйственное товарищества (ТОО, ТДО и др.), т.к. деятельность сельскохозяйственных товариществ направлена не на извлечение прибыли, а предоставление различных услуг свои членам по себестоимости.

Несмотря на принятые законы о кооперативных формированиях в стране нет четкой правовой базы для становления кооперативной системы в АПК. Содержание вышеперечисленных законодательных актов не соответствует в полной мере существу организации и функционирования кооперативной экономической деятельности.

За последние годы государство начало уделять внимание развитию сельскохозяйственной кооперации в республике. В рамках реализации Программы первоочередных мер на 2016-2018 гг. по реализации Концепции устойчивого развития АПК РК на 2016-2020 гг. предусмотрено создание объединений сельхозтоваропроизводителей, деятельность которых будет заключаться в заготовке, первичной и частично глубокой переработке сырья, хранении, транспортировке и сбыте сельхозпродукции. Для решения проблем сбыта производимой продукции на селе и загрузки перерабатывающих производств предлагается создание сети заготовительных пунктов. Решение данной проблемы должно основываться на заинтересованности предприятий переработки в создании заготовительно-

сырьевой базы в кооперации с сельхозтоваропроизводителями (при наличии рынков сбыта переработанной продукции). На эти цели из республиканского бюджета выделены средства в размере 3,5 млрд. тенге.

В целях доступа сельскохозяйственных товаропроизводителей к льготным кредитным ресурсам в 2001 г. была создана АО «Аграрная кредитная корпорация». Постановлением Правительства РК от 7 июля 2006 г. № 645 «О некоторых вопросах поддержки АПК с участием специализированных организаций» АО «Аграрная Кредитная Корпорация» осуществляет кредитование сельских потребительских кооперативов по ставке вознаграждения до 5% годовых на срок 5-7 лет [1].

На сегодняшний день процесс создания сельских потребительских кооперативов активизировался, что связано с заинтересованностью сельскохозяйственных товаропроизводителей в получении льготного кредита. Реализация данного направления является значительным позитивным сдвигом в развитии АПК Казахстана.

Так, в Костанайской области разработан План мероприятий по активизации работы по созданию и развитию кооперации (объединений) сельскохозяйственных товаропроизводителей. Основными мерами являются:

- определение текущего состояния развития кооперации в каждом регионе;
- разработка методических документов по организации деятельности объединения сельскохозяйственных товаропроизводителей;
- разработка типовых бизнес-планов;
- проведение совещаний с областными акиматами, социальными предприятиями корпорациями, Союзом потребительской кооперации РК, Союзом фермеров Казахстана, на предмет их участия в развитии объединения сельскохоязйсвтенных товаропроизводителей;
- формирование областных и районных рабочих групп по созданию и развитию объединения сельскохозяйственных товаропроизводителей;
- проведение рабочими группами разъяснительной и организационной работы среди сельскохоязйсвтенных формирований и граждан о создании и развитии объединения сельскохоязйсвтенных товаропроизводителей;
- предложения по созданию и развитию объединения сельхозтоваропроизводителей в регионах, в соответствии с направлением их деятельности;
- создание и развитие объединении сельхозтоваропроизводителей в регионах в соответствии с утвержденными МСХ РК приоритетами;
- организация республиканской ассоциации объединении сельхозтоваропроизводителей;
- предоставление информации о ходе финансирования заявок объединении сельхозтоваропроизводителей;
- предложения по выделению объединениям сельхозтоваропроизводителей земельных участков с целью строительства овощехранилищ, теплиц, складов, убойных цехов, магазинов, рынков и др. основных средств для организации их деятельности;
- проведение работы по выделению торговых мест объединению сельхозтоваропроизводителей на коммунальных рынках;
- организация заготовительных пунктов и баз, пунктов по оказанию бытовых и других услуг;
- внести предложение по организации на договорных условиях торговых точек объединении сельхозтоваропроизводителей по продаже сельхозпродуктов в строящихся или проектируемых жилых комплексах по проекту «Арендное и социальное жилье»;
- информационное обеспечение объединении сельхозтоваропроизводителей;

- распространение опыта создания и деятельности объединении сельхозтоваропроизводителей;

- обеспечение подготовки квалифицированных кадров (менеджеров) объединений сельхозтоваропроизводителей.

Однако данный процесс не получает должного развития и распространения кооперативного движения по следующим причинам. В первую очередь кредитная поддержка сельских потребительских кооперативов тормозится из-за отсутствия у сельскохозяйственных товаропроизводителей собственного залогового обеспечения. Согласно перечня документов, предоставляемых в «Аграрную кредитную корпорацию» с целью получения льготного кредита необходим залог на сумму не менее 110% от суммы займа в виде залога, кроме этого дополнительный залог приобретаемого оборудования с производственным помещением, в котором оно будет установлено и прилегающим земельным участком.

Одним из требований при создании сельского потребительского кооператива является наличие достаточной материально-технической базы для реализации проекта, устойчивое финансовое положение учредителей, наличие квалифицированных специалистов и многое другое. Следует отметить, что сельскохозяйственные товаропроизводители зачастую не имеют собственной материально-технической базы, которая позволила бы им осуществить полноценную деятельность, квалифицированных кадров и в большей части финансово не состоятельны. Таким образом, представленные льготные условия кредитования не доступны большей части сельскохозяйственных товаропроизводителей. И самое главное нарушаются основные принципы кооперации. Под лозунгом развития сфер заготовки, переработки сельскохозяйственной продукции, а также с целью получения льготного кредитования на сегодняшний день льготные кредиты выдаются в основном предприятиям, занимающихся производством и переработкой сельскохозяйственной продукции, т.е. агропромышленным формированиям на приобретение технологического оборудования по хранению, переработке сельскохозяйственной продукции.

Таким образом, нарушается главный принцип кооперации - добровольное объединение сельскохозяйственных товаропроизводителей для обеспечения сбыта, хранения, переработки сельскохозяйственной продукции.

Кроме этого рассматриваемое Постановление Правительства № 645 упускает возможность расширения субъектов, вовлекаемых в проект, в данном случае имеется в виду количество уже созданных сельскохозяйственных товариществ, выполняющие функции обслуживающих кооперативов согласно Закону «О сельскохозяйственных товариществах и их ассоциациях (союзах)». На данный вид обслуживающих кооперативов условия льготного кредитования не распространяются, т.к. в Постановлении оговаривается объединение в «сельский потребительский кооператив».

В связи с этим нами рекомендуется внести поправку в «Правила поддержки агропромышленного комплекса с участием специализированных организаций», утвержденное Постановление Правительства РК № 645, в пункте 32, где указано «Аграрная Кредитная Корпорация» осуществляет кредитование сельских потребительских кооперативов по статье вознаграждения до 5% годовых на срок до 5-7 лет» вместо термина «сельских потребительских кооперативов» - внести термин «кооператив по обслуживанию сельскохозяйственных товаропроизводителей в сфере заготовки, переработки, сбыта сельскохозяйственной продукции», что дает возможность выделения льготного кредитования на развитие системы заготовки, переработки и сбыта сельскохозяйственной продукции не только сельских потребительских кооперативов, но и сельскохозяйственных товариществ, которые уже созданы в республике и функционируют с той же целью.

Реализация данного постановления даст возможность развивать различные виды кооперации, в особенности вертикальной кооперации – закупочно-сбытовые, с первичной переработкой сельскохозяйственного сырья, материально-техническому обеспечению и обслуживанию, кредитованию, страхованию и др.

В условиях рыночной экономики сельскохозяйственная кооперация развивается в рамках соответствующей государственной политики. Такую политику наряду с созданием прочной законодательной базы развития сельскохозяйственной кооперации необходимо предварительно формировать применительно к современной казахстанской действительности, используя мировой опыт в этой области.

В мировой практике возникновение сельскохозяйственных кооперативов связано с развитием мелкого производства в условиях рыночной экономики, что предопределяет общие принципы кооперативной политики, предполагающей учет всей совокупности объективных социально-экономических предпосылок для такого развития и уровень их осмысления в обществе. В наших условиях кооперативы создаются в процессе реорганизации крупных хозяйств, объединения зарождающихся фермерских хозяйств, ЛПХ, что вносит свои коррективы в стратегию и тактику кооперативной политики государства в сельском хозяйстве.

Мировой и отечественный опыт показывает, что кооперация редко возникает сама по себе; нужно некоторое просветительское и организаторское начало извне крестьянской среды, дающее определенный импульс к становлению кооперативной системы.

Следует особо остановиться на специфике применения антимонопольного и налогового законодательства «сельскохозяйственным кооперативам вертикального типа как важных элементов государственной кооперативной политики. Известно, что кооперативы вертикального типа представляют собой способ противостояния мелких, принципиально немонополизируемых аграрных производителей крупным концентрированным, часто высокомонополизированным предприятиям первой и третьей сфер АПК. Именно по этой причине в законодательстве большинства экономически развитых стран мира кооперативные объединения не подпадают под ограничения антитрестового законодательства. В странах Европы, особенно Северной, кооперативные союзы охватывают своей деятельностью 70-100% рынка отдельных сельскохозяйственных продуктов, что тем не менее не делает их предметом разбирательства антимонопольных органов.

Кроме того, кооператив имеет специфику внутреннего движения продукции. Сельскохозяйственный товаропроизводитель - член кооператива, поставляя собственный продукт на кооперативные предприятия (для сбыта, переработки с последующим сбытом и т.п.), осуществляет не акт продажи, а только передает своему агенту, находящемуся у него в найме, продукцию для реализации. Положение не меняется от того, что производитель получает в момент передачи частичную оплату этого продукта - это как бы реальный платеж. В такой же степени это касается приобретения через кооператив средств производства. Окончательный расчет будет проведен по итогам финансового года, когда на уровне кооператива будет подсчитана прибыль и распределяемая ее часть выплачена членам кооператива - поставщикам как надбавка за полученную от них продукцию или скидка с цены за купленные ими в кооперативе корма, удобрения и т.д.

Такое понимание внутрикооперативного устройства обусловливает особый порядок налогообложения прибыли кооперативов. Для исключения двойного налогообложения одной и той же базы налог в большинстве стран взимается только на одном уровне, чаще всего на уровне члена кооператива. Иначе говоря, прибыль кооператива по итогам года, распределенная своим членам, налогом не облагается. В бюджет государства налог с этой прибыли платит сам сельхозпроизводитель.

Отсутствие в действующем казахстанском законодательстве этих двух положений делает кооперативную организацию невыгодной. Подлинные кооперативы сегодня пытаются обойти возникающие противоречия путем частных договоров с местными властями и налоговой инспекцией. Однако дело становления кооперации не может не находиться в зависимости от того, понимают соответствующие инстанции суть кооперативной формы или нет. Данные нормы должны быть установлены на государственном уровне и являться важными основополагающими принципами государственной эффективной политики, открывающей действительный простор для дальнейшего развития кооперативного движения в сельском хозяйстве и всей системе АПК.

Требует разработки и принятия закон о сельскохозяйственных кредитных кооперативах как организациях мелкого кредита, в первую очередь фермерского производства. На основе закона о кооперации должен быть подготовлен целый ряд дополнительных разъясняющих нормативных документов, так как по сложившейся в казахстанском законодательстве традиции законы не имеют, как правило, прямого действия. Необходимо разработать инструкции по регистрации кооперативов (на предмет проверки соответствия уставов законодательству), по взиманию налогов, по бухгалтерскому учету в кооперативах и т.д. Кроме того, необходимы освещенные авторитетом государства примерные уставы кооперативов различного типа.

Другим не менее важным направлением государственной политики по развитию сельскохозяйственной кооперации должна стать финансовая поддержка экономических кооперативных структур, особенно на стартовом этапе их развития. Для осуществления этой деятельности необходимо создание специального фонда поддержки сельскохозяйственной кооперации, который бы предусматривал четкий порядок предоставления кооперативам льготных кредитов для начала их деятельности.

Для совершенствования законодательной базы и скорейшей ее реализации в практической деятельности требуется принятие единого Закона Республики Казахстан «О сельскохозяйственной кооперации», который бы четко и однозначно определил наиболее важные вопросы функционирования сельскохозяйственных кооперативов, в т.ч.:

- четкое юридическое определение кооператива, отличающее его от других форм хозяйствования;
- четкое и функциональное правовое разграничение производственных и обслуживающих кооперативов;
- разработка основных обязательных положений устава кооперативов;
- четкое определение паевых отношений как производственных, так и обслуживающих кооперативов;
- выявление особенностей распространения на кооперативы антимонопольного и налогового законодательства;

Список использованных источников:

1. «О сельской потребительской кооперации в Республике Казахстан». Закон РК принят 21.07.1999. – Алматы: ЮРИСТ, 2002. – 26 с.

2. «О сельской потребительской кооперации в Республике Казахстан». Закон РК принят 20.04. 2021.

3. Постановлением Правительства РК от 7 июля 2006 г. № 645 «О некоторых вопросах поддержки АПК с участием специализированных организаций»

4. Молдашев А.Б. Развитие интеграции в агропромышленном комплексе. Алматы: КазНИИЭиОАПК. – 200. – С.20.

5. Модели формирования и функционирования сельскохозяйственных перерабатывающих и потребительских кооперативов (рекомендации). – Саратов. - 1998.

УДК 316

БЕДНОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА

Есенгалиева Т.А., 2 курс, Учёт и аудит, институт Экономики и права им. П. Чужинова, КРУ им.А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Тарабаева Н.Ж., 2 курс, Учёт и аудит, институт Экономики и права им. П. Чужинова, КРУ им.А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусупова Г.Б., старший преподаватель, институт Экономики и права им. П. Чужинова, КРУ им. А.Байтурсынова.

Ближайшее будущее содержит немало вызовов, много непредвиденных ситуаций, усиливаются кризисы в мировой политике и глобальной экономике. В Послании предложены основные направления суверенного развития созданы главные ценности, которые объединяют всех казахстанцев, составляют фундамент будущего республики, стабильности, толерантности, равенства всех, несмотря ни на что.

Экономика существует для того, чтобы удовлетворять потребности людей в экономических благах, а нехватка этих благ и неравномерность их распределения порождают проблемы массовой бедности и социального расслоения, а также провоцируют проблему ненаблюдаемой экономики.

Проблема массовой бедности и обеспечения первичных потребностей. Чаще всего под бедностью понимают состояние, характеризующееся нехваткой экономических благ для удовлетворения насущных потребностей индивида или домашнего хозяйства. Различают два основных типа бедности:

- *абсолютная бедность* означает нехватку доходов для обеспечения первичных потребностей человека. *Первичные потребности* - это потребности в продуктах первой необходимости (первичных благах), т.е. в пище, одежде, жилье, простейших услугах. Говоря по-другому, это минимальный набор продуктов питания, непродовольственных товаров и услуг, необходимых для сохранения здоровья человека и обеспечения его жизнедеятельности, то есть минимальная потребительская корзина. Понятно, что размеры этой корзины зависят от климата (в холодном климате нужно больше калорий и одежды, жилье должно быть более теплым), особенностей культуры (например, привычки к той или иной диете), достигнутого уровня жизни.

- *относительная бедность* является сравнительной категорией и означает состояние, при котором из-за нехватки экономических ресурсов поддержание социально приемлемого образа жизни для индивидуума или семьи становится невозможным. Для измерения относительной бедности определяют долю населения, у которого доходы ниже тех, что нужны для покупки национальной (или региональной) потребительской корзины (прожиточный минимум) для всех членов семьи, т.е. ниже национальной черты бедности.

Другим подходом может быть определение доли населения, доходы которого ниже среднемедианного дохода по стране. Наконец, применяется и оценочный подход к измерению относительной бедности путем опроса индивидов, которые позиционируют себя

как бедные или небедные. Относительная бедность характерна для всех стран мира и порождена социальным расслоением общества [1с. 588].

Абсолютная бедность, охватывающая большую или преобладающую часть населения страны, часто именуется термином *массовая бедность.* Она характерна для наиболее отсталых регионов мира, где и сосредоточена подавляющая часть абсолютно бедных мира (их более 1,2 млрд. чел. в мире).

Массовая бедность оказывает негативное воздействие на экономическое развитие страны:

- бедное население не в состоянии делать сбережения, что ограничивает масштабы инвестиций;
- бедное население страдает от недоедания, что сказывается на здоровье и, как следствие, на производительности труда бедняков;
- человеческий капитал бедняков в силу низкого уровня квалификации малоэффективен и не может быть задействован в современном производстве;
- из-за низких доходов бедняки ограничены в мобильности и информированности, что, с одной стороны, не позволяет им воспользоваться новыми возможностями, например, в области занятости, а, с другой стороны, повышает их уязвимость к различного рода шокам (например, землетрясение, тайфун, засуха и т.д.) и риск эксплуатации и насилия;
- низкий уровень потребления значительной части населения (бедные тратят не менее 80% своих доходов только на продовольствие) подрывает стимулы к развертыванию новых производств и инновационной деятельности. В результате страны с массовой бедностью оказываются в ловушке отсталости;
- массовая нищета является источником эпидемий (например, эпидемия СПИДа) и политической нестабильности, что ведет к периодическим вооруженным столкновения между социальными группами, усугубляя социально-экономическую ситуацию.

В последние десятилетия понимание природы бедности было значительно расширено. Так, по мнению нобелевского лауреата Амартии Сена (р.1933), абсолютно бедные люди помимо нехватки материальных средств часто страдают от недостатка возможностей (знаний, здоровья, связей и т.д.), необходимых для генерирования их доходов. Этот подход к бедности лежит в основе *индекса многомерной бедности*), который разработала Программа развития ООН. Он состоит из десяти индикаторов (измеряются в баллах), объединенных в три группы одинакового веса — здравоохранение (питание, детская смертность), образование (число лет пребывания в школе, число ходящих в школу детей школьного возраста в семье), имущественный жизненный уровень (наличие в жилище электричества, чистой питьевой воды, нормальной канализации, пола, технических средств транспорта и связи, использование дров и навоза для приготовления пищи), общей величиной максимум в 10 баллов. Порог в 3 балла означает линию условного разграничения между бедными и богатыми домохозяйствами, а сам индекс показывает долю «многомерно» бедных в общей численности населения страны.

Проблема социального расслоения в мире.

Социальное расслоение, т.е. дифференциация населения по социальному статусу и доходам - универсальное явление, присущее как развитым, так и менее развитым странам. Экономистов интересует, прежде всего, дифференциация доходов населения.

Согласно неоклассической теории, распределение доходов отражает распределение произведенных благ в соответствии с вкладом каждого экономического ресурса (или фактора производства). Но большинство домохозяйств в рыночной системе владеет лишь такими факторами, как труд, знания, небольшой капитал, в то время как основная масса капитала,

предпринимательских способностей, природных ресурсов принадлежит меньшей части домохозяйств.

Многочисленны и другие причины дифференциации доходов. Одни из них лежат в самих индивидах - это, прежде всего, различия в трудолюбии, способностях, опыте, здоровье, предприимчивости, везении. В большинстве случаев работники, наделенные такими положительными характеристиками, зарабатывают больше, чем индивиды, меньше наделенные ими. В то же время некоторые индивиды и целые группы (так называемые *уязвимые группы населения*) вообще не могут обеспечить себя самостоятельно - это дети и подростки, учащаяся молодежь, пожилые люди, больные и инвалиды, матери-одиночки.

Особая роль в мировой криминальной экономике принадлежит транснациональной организованной преступности. Помимо нелегальной мировой торговли, она фактически создала свою подсистему в рамках международной финансовой системы, через которую осуществляется прежде всего легализация «грязных денег» (доходов, полученных от криминальной деятельности), которые пропускаются через банковскую систему таким образом, что превращаются в «чистые» деньги, т.е. им придается видимость законных доходов. По разным оценкам, масштабы отмывания «грязных денег» составляют составляют 3–6% мирового ВВП, что вызывает растущую озабоченность правительств многих стран. Для борьбы с этим явлением в 1989 г была создана межправительственная организация - ФАТФ (Группа финансовых мер борьбы с отмыванием денег, Financial Action Task Force on Money Laundering, FATF). На сегодня в данную организацию входят 34 страны, в т.ч. Россия. Кроме того, по типу ФАТФ были созданы также 8 региональных межправительственных групп для борьбы с отмыванием «грязных денег». К настоящему времени ФАТФ выработала 40 общих рекомендаций и 9 специальных «антитеррористических рекомендаций». Разработаны также соответствующие специальные конвенции ООН, регламентирующие международно-правовое сотрудничество в целях противодействия отмыванию криминальных доходов (Конвенция о борьбе против незаконного оборота наркотических средств и психотропных веществ, Конвенцияпротив транснациональной организованной преступности и Конвенцияпротив коррупции), конвенции Совета Европы (Конвенцияоб отмывании, выявлении, изъятии и конфискации доходов от преступной деятельности, Конвенцияоб уголовной ответственности за коррупцию), а также программы МВФ и Базельского комитета [2 с. 108].

Список использованных источников:

1. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные труды по экономической теории. Пер.с англ. М., 2003. С.588.

2. Нурланова Н.К., Киреева А.А. Методика оценки экономического и инновационного потенциалов регионов Казахстана. - Алматы: ИЭ КН МОН РК, 2014. -С. 108.

УДК 341.826

COVID – 19 ПАНДЕМИЯСЫ КЕЗЕҢІНДЕ КОНСУЛДЫҚ ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Есеркенова М.Б., 2 курс, халықаралық құқық, М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ Университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Абылайұлы А., Assistant Professor PhD, М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ Университеті

Ғылыми мақалада автор пандемия кезеңінде консулдық функцияларының қалыптасуына және маңыздылығына түсінік береді. Сонымен қатар, автор пандемия кезеңінде консулдық ұйым тарапынан нақты қандай көмек түрлері көрсетілгенін талдау арқылы анықтайды. Автор халықаралық құжаттарды, еңбектерді және пандемия кезеңінде жүзеге асырылған шараларды талдау арқылы пандемия кезеңінде консулдық функциялары ерекше орын алады деген қорытындыға келеді.

Кіріспе

Денсаулық сақтау ұйымы 2020 жылы коронавирус инфекциясын пандемия деп жариялаған сәттен бастап, мемлекеттер тарапынан коронавирус инфекциясының таралуын алдын алу мақсатында көптеген шаралар жүзеге асырыла басталды[1]. Бұл шаралар елдегі азаматтарға, сонымен қатар шетелде жүрген азаматтарға қатысты қолданылды. Көптеген елдер пандемия салдарынан жұмыссыз қалған азаматтарға көмек көрсету шараларын қолданды. Ал шет елдегі азаматтары үшін оларды елге қайтару мақсатында чартерлік рейстер жіберілді, сонымен қатар, медициналық көмек көрсету және тағы да басқа көмек түрлері көрсетілген болатын. Дегенмен, әр елде әр түрлі көмек көрсетілгенін айта кеткен жөн. Шет елдегі азаматтарға көмек көрсетуді тікелей жүзеге асыратын консулдық мекемелер, яғни консулдар болып есептеледі. Пандемия кезеңінде шет елдегі азаматтарға көмек көрсету бойынша іс шаралар жүргізу барысында консулдар ерекше орын алады. Сол себептен, автор осы мақалада пандемия кезеңінде жүзеге асырылған консулдық функцияларды анықтау үшін талдау жүргізуді жоспарлайды. Атап айтқанда, консулдық функцияның теорияға сай ұғымы және орны анықталады. Сонымен қатар, пандемия кезеңінде Қазақстан Республикасы және Ресей Федерациясының шет елдегі консулдық мекемелерінің болу еліндегі азаматтарына көмек көрсету мақсатында атқарған функциялары қарастырылады.

Консулдық көмектің қалыптасуы

Консулдың функциялары негізінен ежелгі Греция және Римнан бастау алады, яғни сауда және халықаралық-саяси қатынас өркендеген аймақ болып есептелетіндіктен консулдық институт сол уақытта қалыптасты. Сол уақытта консул ұғымы болмады, орнына шетелдіктердің келуіне, орналасуына, қажетті жағдайда құқықтарын қорғауға және өсиеттерін дайындауға көмектесетін грек проксены және рим преторы болатын. Грек проксены және рим преторларының атқарған жұмыстары қазіргі уақыттағы консулдық көмекке сай келеді [2]. Және қазіргі уақытта проксены шетелдіктерге көмек көрсету бойынша арнайы институттың бірі, әрі құрметті консул болып табылады [3]. Бұл, консулдық көмектің консулдық институт бастау алған кезеңде қалыптасқанын көрсетеді [2].

Қазіргі уақытта консулдық функциялары Халықаралық құжаттарда, сонымен қоса әрбір елде қабылданған заңнамаға сай жүзеге асырылады. Яғни, шет елдегі азаматтардың құқықтары және мүдделері болу мемлекетінде шектелген жағдайда, олар азаматтары болып табылатын мемлекетпен қорғалады. Бұл қорғау, дипломатиялық қатынастар туралы Вена конвенциясы және консулдық қатынастар туралы Вена конвенциясында көзделгендей, дипломатиялық және консулдық ұйымдармен жүзеге асырылады[4]. Аталған құжаттарды қабылдау кезінде, мемлекеттер өз аумағында өзге мемлекеттердің консулдық мекемелерін құру арқылы болу мемлекетіндегі азаматтарының құқықтары мен мүдделерін білдіруге рұқсат беру жөнінде келісімге келді. Бұл мекемелердің негізгі мақсаты және міндеттері

болып, болу еліндегі азаматтарына қиындықтар немесе табиғи апаттар, оның ішінде пандемия санитарлық дағдарысы туындаған кезеңде көмек көрсету болып табылады[5].

Пандемия кезеңінде ҚР консулдық ұйымының атқарған функциялары

Консулдық қатынастар туралы Вена конвенциясы 5 – бабында, консулдық функциялар тізімі бекітілген. Консулдық көмек негізінен көрсетілген құжатқа сай жүзеге асырылады. Шет елдегі азаматтарына көмек көрсету функциясына сай, консулдық ұйымдар тарапы құқықтық көмек немесе кеңес беру, қажетті құжаттарды қалпына келтіру, визалық құжаттар бойынша көмек көрсету, паспорт жоғалған кезде көмек көрсетуді жүзеге асырады. Пандемия кезеңінде жүзеге асырылған функциялардың бірі 5 бап е тармағында белгіленген, яғни мемлекеттің азаматтарына көмек көрсету функция болып табылады[6]. Атап айтқанда, шет елдегі азаматтар үшін коронавирус індетіне байланысты соңғы жаңалықтарды және сақталуы тиіс шараларды желілерде бөлісу арқылы ақпаратпен қамтып отырды. Ақпаратпен қамтудан бөлек, азаматтарды елге қайтаруды ұйымдастыру бойынша жұмыстар атқарды[7].

Негізінде консулдық ұйымдардың әкімшілік сипаттағы функциялары болып, болу еліндегі азаматтарды мемлекеттің заңнамасына қатысты және мемлекеттің аумағында тіркеу, болу тәртібі туралы толық, әрі тиісті ақпараттармен қамту болып табылады[8]. Пандемия кезеңінде ақпаратпен қамту негізінен коронавирус инфекциясына қатысты соңғы өзгерістерге байланысты болды. Атап айтқанда, болу елінде індеттің таралуын алдын алу мақсатында қандай шектеулер қойылғандығына байланысты, елден шығу мәселесіне қатысты өзгерістерге байланысты ақпараттармен болу еліндегі азаматтарды хабарландырды. Мысалға, Ресей Федерациясы тарапынан «жедел желі» сайтында коронавирус індетіне қатысты шет елдегі азаматтарына көмек көрсету туралы түсініктемелер беру бойынша жаңа бағыт ашылды. Жедел желі сайты шет елден елге оралғысы келетін азаматтар үшін пайдалы ақпараттарды қамтиды.[9]

Сонымен қатар, шет елдердің шекараларының жабылуы салдарынан консулдар тарапынан шет елде қалған азаматтарды елге қайтару үшін шет елдермен келісімге келу немесе чартерлік рейстер ұйымдастыру шараларын жүзеге асырды. Мысалы, Қазақстан Республикасы консулдық ұйымы тарапы жүзеге асырған шараларын қарастырған жағдайда, ведомствоның мәліметтеріне сәйкес, ҚР азаматтарын елге қайтару үшін 400ден астам чартерлік рейстер іске қосылды[10]. ҚР шет елдегі консулдық ұйымдарының шет елдермен тығыз байланыс орнату нәтижесінде, оның ішінде РФ үкіметінің органдарымен, РФ СІМ және Росавиациямен өзара байланыс орната отырып, ҚР шет елдегі азаматтарын репатриациялық көлік, автобус және авиарейстерді ұйымдастыру нәтижесінде 9,2 мыңнан астам ҚР азаматын елге қайтару жүзеге асырылды[11]. Сонымен қатар, Ұлыбританиядағы ҚР Елшілігі басқа елдердегі ҚР консулдық ұйымдарымен байланыс орнату нәтижесінде 700-ден астам ҚР азаматтарын елге қайтаруға көмек көрсетті [11]. ҚР Елшілігінің РФ СІМ мен Туристік қамқор корпоративтік қорымен және "SCAT" және "Air Astana" қазақстандық авиакомпанияларының Мәскеу қаласындағы өкілдіктерімен, ресейлік "Аэрофлот" авиакомпаниясының орталығымен 388 ҚР азаматын елге қайтару процесі жүзеге асырылды[11].

Дегенмен, коронавирус инфекциясы пандемиясына ешбір мемлекет дайын болмағандықтан, кейбір қиындықтар да орын алған болатын. Сонын бірі, шет елде қалған азаматтарды елге қайтару мәселесіне қатысты болды. Бұл, негізінен халықаралық рейстердің жабылуы салдарынан елге оралу үшін билет алған азаматтардың билеттерінің жарамсыз болуы және өз мемлекеті тарапынан эвакуациялық рейстермен қамтамасыз ете алмауы орын алды. Мұндай жағдай, Украинаға қайтуды жоспарлаған азаматтардың алдында туындады. Украина азаматтары шет елдердің шекаралары жабылуы салдарынан рейске жіберілмей, Коломбо аэропортында қалуға мәжбүр болды[11]. Бұл мемлекет тарапынан уақытылы, әрі

тиісті шара қолданбау нәтижесінде туындауы мүмкін деген тұжырымға келуге болады. Сонымен қатар, уақытылы чартерлік рейстер ұйымдастырған мемлекеттерде де рейс билеттерінің бағасына қатысты мәселе туындаған болатын. Мысалға, ҚР тарапынан чартерлік рейстер ұйымдастырылғанына қарамастан, азаматтар тарапынан елге оралуға алған билеттерінің жарамсыз болуы салдарынан және қаражаттарының жеткіліксіз болуы салдарынан мемлекет ұсынған чартерлік рейстердің құны әдеттегі билет бағасымен салыстырғанда қымбат екендігіне шағым жасауы орын алды[12].

Қорытынды

Азаматтардың шетелге сапарларының жиілігі пандемия салдарынан қысқарған, белгілі бір уақытта тоқтаған болатын. Дегенмен, жоғарыда қарастырылған құжаттарға сүйене отыра, консулдық ұйымдардың пандемия кезеңінде атқарған функциялары еселенді деген қорытындыға келуге болады. Автор шет елдегі азаматтардың мүдделерін қорғау мақсатында консулдық ұйымдардың атқаратын жұмыстары өте маңызды болып табылады және шет елдегі азаматтарға бірінші болып көмек көрсете алатын мекеме болып есептеледі деп тұжырымдайды.Коронавирус инфекциясы орын алған кезеңде шет елде қалған азаматтар алдында шекаралардың жабылуы салдарынан, елге қайту бойынша, қажетті қорғаныс бойынша, медициналық көмек алу бойынша сұрақтар туындады. Сол себептен, консулдық ұйымдар халықаралық құжаттарда және ішкі заңнамада бекітілген функцияларына сай, жұмыстар атқарды. Дегенмен, пандемия кезеңінде азаматтардың мүдделеріне қатысты қиындықтар орын алғанын ескерген жөн. Сол себептен, қорытындылай келе, автор пандемия кезеңінде шет елде қалған азаматтарын қорғау саласында және уақытылы көмек көрсету мәселесі бойынша мемлекет тарапынан тиімді және тиісті көмек көрсету шараларын арттыру тиіс деп тұжырымдайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Денсаулық сақтау ұйымының бас парақшасы, эл.адрес: https://www.who.int/
2. Сарсембаев М.А., «Консульское право и консульская служба», учебник, Алматы (Данекер) 2000. 10-11 стр
3. «Консульская служба: понятие, принципы, функции», Вячеслав Долгов, 15 стр
4. Ю.М. Смирнов, «Консульское право: практика применения», издательство НИМП, 2001 год, 226 стр.
5. Постановление Верховного Совета РК от 31.03.93 года, эл.адрес: https://adilet.zan.kz/rus/docs/B930004800_
6. Краткий аналитический обзор №26,эл.адрес: https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbdl486/files/documents/covid-19_analytical_snapshots-compiled_russian_translation.pdf
7. Краткий аналитический обзор №16, эл.адрес: https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbdl486/files/documents/covid-19_analytical_snapshots-compiled_russian_translation.pdf
8. Умарова М.А., «Влияние принципов международного права на возникновение и функционирование консульских учреждений», эл.адрес: https://elibrary.ru/download/elibrary_43674830_48998391.pdf
9. http://president-sovet.ru/documents/read/687/
10. «Консульская служба Казахстана приходит на помощь», Станислав Варыханов, 30.12.2020, эл.адрес:https://profile.ru/society/konsulskaya-sluzhba-kazaxstana-prixodit-na-pomoshh-570118/

11. «Путь домой: как возвращали казахстанцев на родниу во время пандемии», МИД РК, strategy 2050, эл.адрес:https://strategy2050.kz/ru/longreads/putdomoi/
12. Иван Гребенюк, 20.03.2020 г., настоящее время, эл.адрес:https://www.currenttime.tv/a/ukrainian-tourists-stuck/30498068.html
13. Шолпан Оразбекова, 11.04.2020 г., настоящее время, эл.адрес: https://www.currenttime.tv/a/kazakhstan-tourists-domoi-samolet/30546133.html

УДК 342.61 (511)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Егінбай М., 4 курс, құқықтану, Экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік унтверситеті, Қостанай қ
Мукашева Г.К., аға оқытушысы, МжҚТ кафедрасы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік унтверситеті, Қостанай қ

Бұл мақалада автор елімізге қоршаған ортаның мәселелерін көрсете отырып, оны құқықтық тұрғыдан реттелуіне назар аударған. Автор конституциямызға, заңдарға енгізген соңғы өзгерістерді де ескерген және еліміздің табиғи байлықтарының да маңызды орнын көрсеткен. Экологиялық кодектің кең ауқымдылығына назар аударған, сонымен қатар табиғатты қорғаудың адамзат үшін және болашақ ұрпақ үшін аса маңызды екендігіне де көрсеткен.

Қазақстан Еуразия континентінің экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз етуде айрықша рөл атқарады. Еуропа мен Азияның арасындағы саяси, мәдени, экономикалық көпір ретінде Қазақстан континенттегі экологиялық жүйелерді дамытуда ұқсас көпірдің қызметін атқарады. Қазақстанның территориясының көлемі, климаттық жағдайлардың түрлілігі, аймақтың су балансының ерекшеліктері барлық Еуразиядағы экологиялық жағдайдың Қазақстандағы тұрақтылығына деген айтарлықтай тәуелділігін туғызады.

Қазақстанның тұрақты түрде саяси дамуы әлемдік қоғамдастық үшін теңгерімді бастамалардың бастау көзі ретінде мемлекетіміздің дамуында аса маңызды рөл атқарады. Дегенмен Қазақстан дамуында еліміздің қауіпсіздігіне қатер төндіретін кедергілерге тап болып отыр. Жалпы ішкі өнімнің өсуі қоршаған ортаға әсері жоғары болуымен бірге жүреді. Бағалаулар бойынша, елдің аумағының шамамен алғанда 75% қоршаған ортаның тұрақсыздану қаупі өте жоғары. Оның шөлейттенуі мәселесі өте өткір тұр. «Тарихи ластану», қоқыс жинағыштар, жылжымалы көздерден улы заттардан шығарындыларының артуы табиғи ортаның жай – күйі мен халықтың денсаулығына аса қауіп төндіреді.

Негізінен далаларды, шөлейттер мен шөлдерді, сонымен бірге Каспий, Арал, Алакөл, т.б., секілді бірегей ішкі теңіздер, көлдерді қамтитын Қазақстанның табиғи ортасы болса антропогендік әсерге осал. Қазақстанның көп аумақтары әскери полигондардан, ғарыштық техниканы ұшырудан зардап шекті. 1949 - 1991 жылдардың аралығында Семей ядролық полигонында 470 ядролық жарылыс жасалды. Өлім санын есептеу мүмкін емес; зардап шеккендердің саны болса жарты миллионға жетті [1]. Елдің аумағының бар болғаны 4%-ға жуығын алып жатқан, жануарлардың бағалы, сирек түрлерінің, республикаға белгілі жоғары сатыдағы өсімдіктің түрлерінің 90%-ының мекендейтін орны болып келетін орман алқаптарының жағдайы айрықша алаңдаушылық туғызады. Ауаның, су мен топырақтың

қарқынды түрде ластануы, флора мен фаунаның тозуы, табиғи ресурстардың сарқылуы экожүйелердің бұзылуына, шөлейттену мен биологиялық және ландшафттық түрліліктің айтарлықтай жоғалуына, аурушаңдық, өлім-жітімнің артуына әкелді. Бұндай жүктемелердің қорытындысында Қазақстанның барлық аумағында іс жүзінде елдің келешек экономикалық, әлеуметтік түрде дамуын қамтамасыз етуі үшін табиғи ортаның табиғи қабілеті бұзылды. Табиғатты қорғау, яғни зкологиялық таза, тұрақты дамуға көшуі бүгінгі уақытта Қазақстанның даму стратегиясының басты бағыттарының біріне айналуда.

Табиғатты қорғаудың құқықтық негізін Қазақстанның Конституциясы, халықаралық шарттар, табиғат пен табиғи ортаның негізгі құрамдас бөліктерін қорғау жөнінде заңдар, түрлі деңгейдегі құқықтық актілер құрайды. Қазақстанның Конституциясының жоғары заңдық күші бар, тура күші бар, еліміздің барлық аумағында қолданылады. Ол адамның қоршаған ортаға деген құқығын бекітті. Заңға сай табиғи ортаның жай - күйін, соның ішінде төтенше экологиялық жағдайларды бағалау халықтың денсаулығының, табиғи экологиялық жүйелердің, өсімдіктердің және жануарлардың генетикалық қорларының жағдайы тұрғысынан бағалануға керек. Қоршаған ортаны қорғаудың маңзды нысандарының бірі ерекше қорғалатын табиғаттың аумақтар. Дүниежүзілік биосфералық қорықтарының желісі ЮНЕСКО - ның «Адам және биосфера» деген бағдарламасы аумағында құрылды және қоршаған ортаны тұрақты дамытуының тұжырымдамасын көрсетуге арналған ерекше қорғалатын табиғи аумақтарды біріктіреді. Қазіргі кезде дүние жүзінің 109 мемлектінде 564 биосфералық қорықтар, сонымен катар халықаралық не трансұлттық қорықтар да бар. 1992 жылы Рио -де- Жанейрода өткен Жер саммитінде биологиялық әртүрлілік жөнінде конвенция қабылданды, ол экологиялық мәселелермен бірге әлеуметтік, экономикалық мәселелерді жаһандық талдау керектігін растады. Конвенция өз кезегінде экожүйелік тәсілді енгізді, жергілікті халықты жергілікті жердің қоршаған ортаны сақтау, дамытуға тартудың идеясын тұжырымдады. 1995 жылы ЮНЕСКО - ның Севилья конференциясы болса Севилья стратегиясын қалыптастырды, биосфералық резерваттар жөнінде ережені қабылдады.

Қазақстанның экологиялық заңдарын озық халықаралық актілермен үйлестіру, жаңа стандарттарға көшу, мемлекеттік бақылау жүйесін жетілдірудің мақсатында 2007 жылғы 9 қаңтарда Қазақстанның Экологиялық кодексі қабылданды. Ол ТМД елдерінің жалғыз Экологиялық кодексі қолданысқа енгізілді.

Қоршаған ортаны қорғаудың саласындағы заңдарды кодификациялаудың қажеттілігі келесімына негізгі себептермен туындады:

Қазақстанның алдында тұрған шарттарға, міндеттерге жауап беретін қоршаған ортаны қорғаудың жүйесін құрудың қажеттілігі;

елдің тұрақты түрде дамуын қамтамасыз етуде заңнамалық базаны құрудың өзектілігі;

әлемдік қауымдастықтың стандарттарымен жақындасудың қажеттілігі; қоршаған ортаны қорғаудың мәселелері негізінде қолданыстағы заңдарда, нормативтік базада бір жүйеліліктің болмауы;

қоршаған ортаны қорғауға қатысты маңызды мәселелерде заңдық «олқылықтардың» болуы [2].

Қазақстанның Экологиялық кодексі 9 бөлімнен, 47 тараудан, 326 баптан тұрады. ОсыЭкологиялық кодекстің жобасын дайындау кезінде түрлі халықаралық ұйымдардың 20-ға жуық ұсынымдық, жетекші құжаттары, 14 халықаралық конвенциялар, 30 шамасында ЕО директивалары мен өзге елдердің заңдары, ТМД үлгілік кодексі, 200-ден астам нормативтік Қазақстанның нормативті құқықтық актілері қолданылды. Кодексті дайындалу барысында 46 заңға тәуелді актілер дайындалып, қабылданды. Мысалы, ол Орхус конвенциясына, Монреаль хаттамасына сай парниктік газдар және озонды бұзатын заттардың

шығарындыларын есепке алу, түгендеу және реттеу ережелеріне сай экологиялық ақпарат пен сот төрелігінің қоғамның қолжетімділігін қамтамасыз ету бойынша актілер, т.б.

Экологиялық кодекс болса Қазақстанда қабылданған қоршаған ортаны қорғаудың жүйесіне көптеген маңызды өзгерістерді енгізді. Мысал ретінде мыналарды бөліп көрсету қажет: тұрақты даму қағидалары заң жүзінде бекітілген; берілген лицензияның түрлерінің саны болса үштен біреуге дейін қысқартылды; экологиялық рұқсаттар болса жылдық емес, 3-5 жыл мерзімге беріледі. Мемлекеттік экологиялық сараптаманың жүйесінің басты басымдығы экологиялық рұқсаттарды беру болып келді, оның шегінде табиғатты пайдаланушыға қойылатын бүкіл негізгі талаптар, оның ішінде технологиялық жетілдіру мен ең жақсы технологияларды енгізудің міндеттері айқындалуы керек. Дегенмен, экологиялық реттеу қоршаған орта сапасының мақсаттарын, сондай-ақ техникалық, экологиялық стандарттарды қолданады; қалдықтарды иелену жөнінде ережелер енгізілді, қалдықтарды жіктеу мен нормалау жүйесі Базель конвенциясымен, ЕО директиваларымен сәйкестендірілді. Зиянды есептеудің жүйесіне басымдықты берілген тура әдістер түсінігі енгізілді; табиғат пайдаланушыларды тиімді табиғатты қорғаудың шараларын іс жүзіне асыруға ынталандыру жөнінде қосымша шараларды енгізілді; экологиялық жобалардың конкурсының жаңа механизмі енгізілді; өндірістік экологиялық бақылаудың рөлі өсіп, оны дамытуға деген ынталандыру қарастырылуда.

Сонымен бұл заңда Каспий теңізінің солтүстік бөлігіндегі мемлекеттік қорық аймағында шаруашылық және басқа да қызметті іс жүзіне асыру кезіндегі экологиялық талаптарға толық бір тарау бөлінді. Онда теңізде барлау, өндіруге, мұнай - газ құбырларын, жағалауды қамтамасыз ету базалар мен өзге де инфрақұрылымдарды жобалау мен салуға, оның ішінде бекіре тұқымдас балықтардың уылдырық шашу уақытында экологиялық талаптар жан жақты көрсетілген. Каспий мәселесі өзекті болса да, өзге Каспий елдерінің (Ресей Федерациясы, Әзірбайжан Республикасы) экологиялық заңдарында бұндай талаптар жоқ екенін айтқым келеді.

Экологиялық кодекс нормалары Қазақстанның табиғатты қорғау заңдарын жетілдірудің алғашқы қадамы болды. Заңдық реформа бірнеше жылдар бойына жалғасып келеді. [3]. Төлемдерді экологиялық салықтармен алмастыру – ол дамыған елдердің енді ғана көшіп жатқан ең озық тәжірибе. «Жасыл» салық болса қоршаған ортаға теріс әсер еткендігі үшін алынады. Мұндай салықтардың мысалы тұтынылған энергияға салынатын салық, жанар-жағармайды тұтынуға салық, ескі көліктерге көлік салығы, суды тұтынуға салық. Барлық әлемде осы қағида қатаң түрде пайдаланылады: табиғи ресурстарды қолданушы қоршаған ортаны қаншалықты ластаған болса, соғұрлым көп төлеуі қажет.

Қазақстанның қоршаған ортаны қорғау барысы саласындағы ғылыми әзірлемелерге өте көп көңіл бөлінеді. Қазақстанның үш томдық ұлттық экологиялық атласы әзірленді (I том – Экологиялық жағдайды қалыптастырудың табиғи ресурстық шарттары; II том – Экологиялық жағдайды қалыптастырудың әлеуметтік-экономикалық шарттары; III том – Қазақстанның экологиялық жағдайы, табиғи, экономикалық жүйелер). Экологиялық атлас болса алдымен мемлекеттік, аймақтық, жергілікті экологиялық бағдарламаларды ақпараттық - талдамалық қамтамасыз етуге бағытталған. Әскери сынақ полигондары және «Байқоңыр» ғарыш айлағында ғылыми - зерттеу жұмыстары жүргізілуде, Солтүстік пен Шығыс Қазақстанда қоршаған ортаның жағдайы және халықтың денсаулығының әсеріне байланысы мәселелері зерттелуде, радиациялық жағдайлар зерттелуде. Қоршаған ортаның жай - күйі жөнінде ұлттық есептер болса жыл сайын жарияланады. Аптасына «Эколог» газеті мен тоқсан сайынғы «Су және тұрақты даму» журналы шығады. Телеарналарда экологиялық айдарлар да бар. Өткен жылы ТМД елдерінде тұңғыш рет «Экологиялық праймер» шығарылып, республикада таратылды. [4]. «Экологиялық праймерді» Білім және ғылым

министрлігі мектепке дейінгі және те бастауыш мектептегі білімді беру үшін қосымша материалдар ретінде ұсынады. Дайындаушылар кітаптың балалардың бойына табиғатқа деген сүйіспеншілік, құрметті тәрбиелеуде ас үлкен рөл атқаратынына сенімді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР-ның 2007 жылғы 9 қаңтардағы Экологиялық кодексі // Казахстанская правда. - 2007. - 23 қаңтар. - No 12 (25257).
2. ҚР-ның 2007-2024 жылдарға арналған тұрақты дамуға көшу тұжырымдамасы // Үштіктер академиясы. - 2006. - 30 желтоқсан. - М., эл. No 77-6567, баспа. 14119.
3. www.akorda.kz – Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты.
4. www.egov.kz – Қазақстан Республикасының электрондық үкіметі.
5. www.zakon.kz - Қазақстанның ресми құқықтық порталы.

ӘОЖ 657.6

«РАДУГА» СК ДК-де ДЕБИТОРЛЫҚ БАРЫС АУДИТІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жалелов Т., 6В04103 – Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П. Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы
Кажикова Ж.Н - А.Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының аға оқытушысы

Дебиторлық берешек аудиттің маңызды объектісі, негізгіоның мақсаты деректерінің сенімділігін анықтау болып табылады.Мақаланың тақырыбының өзектілігі аудиттің түпкілікті мақсаты, шаруашылық жүргізуші субъектінің қаржылық жағдайы мен нарықтық тұрақтылығын, оның сенімділігі мен іскерлік белсенділігін талдау болып табылатындығымен анықталады. Дебиторлық берешек аудитіең қиын сәт, өйткені дәл осы бөлімде көбірекжалпы әдейі немесе қарапайым қателер болады.

«Радуга» ДК СК мақсаты тек қызметтерді жүзеге асыру ғана емес, сонымен қатар уақытылы төлемді жинақтауболып табылады.

Дебиторлық берешек белгілі бір жағдайларда үмітсіз қарызға айналуы мүмкін. Дебиторлық қарыздың жағдайы, оның мөлшері мен сапасы шаруашылық жүргізуші субъектінің қаржылық жағдайына айтарлықтай әсер етеді. Оның құрамын талдау үшін бухгалтерлік және есеп беру деректері пайдаланылады. Бұл ретте кәсіпорында дебиторлық берешектің есебін дұрыс ұйымдастыру маңызды рөл атқарады, бұл шаруашылықты дер кезінде және толық көрсетуді талап етеді.

Қазақстан Республикасы Заңының 1-бабына сәйкес аудит – бұл тәуелсіз пікір білдіру мақсатында заңды тұлғалардың қаржылық есептілігін сәйкес қаржылық есептілікті жасаудың сенімділігі мен объективтілігі туралы тексеру [1, б. бір].

«Радуга» ПК СК өзінің кәсіпкерлік қызмет барысында сатып алушылар мен тапсырыс берушілермен, қызметкерлермен әртүрлі есеп айырысу қатынастарына түседі. Есеп айырысу операцияларын дұрыс ұйымдастыру жоғары айналымды қамтамасыз етеді.

Кооператив қаражатын қамтамасыз ету, шарттық және есеп айырысу тәртібін нығайту, оның қаржылық жағдайы жақсарту.

Дебиторлық берешекте, әсіресе шағын қарыздарда, теріс қылықтар жиі жасырылады. Дебиторлық берешекті жедел өндіріп алу олардың алдын алады. Алып тастауордерлерді уақтылы, нақты есепке алу және түбіртектерді тікелей кассаға беру арқылы есептерді теріс пайдалану және сенімділігін арттыру, сонымен қатар бұл төленбеген кредиттік тапсырыстардың бухгалтерияға қайтарылуын бақылау қажет. Ақшаны заңсыз иемденумен күресті барлық мүмкін жағдайда қолма-қол ақшасыз есеп айырысудан бастаған дұрыс.

Тексеру және сот-бухгалтерлік сараптама материалдары негізінде мұндай теріс әрекеттерді зерделеу оларды оперативті іс-әрекет шеңберінде жіктеуге мүмкіндік береді.

Келесі схема бойынша есеп айырысу-ақша операцияларының функционалдық аудиті:

1) банктен алынған қолма-қол ақшаны заңсыз иемдену;

2) 1210 «Сатып алушылар мен тапсырыс берушілердің қысқа мерзімді берешегі», 2110 «Сатып алушылар мен тапсырыс берушілердің ұзақ мерзімді берешегі» кіші бөлімдерінің шоттары бойынша операциялардың бухгалтерлік есепте толық көрсетілмеуі; 1250 «Қызметкерлердің қысқа мерзімді дебиторлық берешегі»;

3) 1200-кіші бөлімдердің шоттары бойынша дұрыс емес бухгалтерлік жазбалар

«Қысқа мерзімді дебиторлық берешек», 2100 «Ұзақ мерзімді дебиторлық берешек», 1250 «Қызметкерлердің қысқа мерзімді дебиторлық берешегі»;

4) 1200-кіші бөлімдердің шоттары бойынша аналитикалық есепке алу жазбалары арасындағы алшақтық

«Қысқа мерзімді дебиторлық берешек», 2100 «Ұзақ мерзімді дебиторлық берешек» жиынтық ведомосінде және балансында;

5) бухгалтерлік есеп регистрлеріндегі қорытындыларды дұрыс есептемеу;

6) жалған заңды және жеке тұлғаларға ақша аудару.

«Радуга» ПҚ СК дебиторлық берешек аудитінің дебиторлық берешектің дұрыс көрсетілуін және жіктелуін анықтау маңызды мақсаты болып табылады.бухгалтерлік және салықтық есептің қолданыстағы нормативтік актілері тұрғысынан. Аудиттің міндеті дебиторлық берешек балансының шынайылығы туралы өз пікірін білдіру, есеп айырысу және төлем тәртібін сақтау үшін жауапкершілікті арттыру және ПК СК Радуга қаржылық жағдайын жақсарту болып табылады.

Дебиторлық берешек аудитінің мақсаттары:

- сатып алушылар мен тапсырыс берушілермен есеп айырысуларға түгендеу жүргізу;

-синтетикалық және аналитикалық есеп жүргізудің дұрыстығын анықтау;

-күмәнді резервті құрудың және пайдаланудың заңдылығын тексеру [2, б. 325].

Мақсаттан туындайтын тағы бір міндет –бір немесе бірнеше қаржылық есептілік аудитінің бекітулеріне қатысты растаулар алу: болуы немесе болмауы, толықтығы, құқықтары және жауапкершілік, бағалау немесе бөлу, өлшеу, ұсыну және ашу(500 АХС, 13-тармақ).

Сонымен, борышкерлермен есеп айырысудың жай-күйіне бақылауды ұйымдастыру келісім-шарттық және есеп айырысу тәртібін нығайту, төлем тәртібін сақтауға жауапкершілікті арттыру, кредиторлық берешекті қысқарту және сәйкесінше «Радуга» ПК СК қаржылық жағдайын жақсарту.

Аудит бағдарламасы – белгіленген нысанда құжатталған аудит әдістері мен әдістерінің жиынтығы.

Әдетте, аудит бағдарламасы операцияларды, аналитикалық процедураларды және баланс баптарын тестілеуді қамтиды.Ол үшін операциялық сынақтарды әзірлеу

дұрыстығын растау мақсатында сандық қателер мен бұзушылықтарды тексеру

қаржылық есеп беру баптарын қарастырады. Бұл сынақтар анықтайды:

-операцияларды жүргізуге тиісті рұқсаттың болуы;

-журналдар мен аналитикалық есеп кітаптарында орналастыру мен қорытындылаудың дұрыстығы;

-ақпараттыжиынтықпараққаберудіңдұрыстығы (В-13);

-аналитикалықпроцедуралардықолдану, бұл тексерудің ең арзан және жеткілікті жылдам және тиімді әдісі. Олар клиенттің қызметі туралы түсінік алу үшін кеңінен қолданылады; Қаржылық кәсіпорынның тұрақтылығы; қаржылық есеп берудегі мүмкін қателерді анықтау; сынақтардың саны мен көлемін азайту;

-баланс баптарынтестілеужиынтықесепберугебағытталған (В-13).

Ең тиімді процедура - талдау (қате анықталуы мүмкін).

өте жылдам), содан кейін - ішкі бақылау жүйесімен және ішкі бақылау жүйесінің сынақтарымен танысуға байланысты процедуралар.

Әрбір аудиторлық фирма аудит бағдарламаларының нысандарына қойылатын талаптарды өз бетінше белгілейді [4, б.65]. Аудит бағдарламаларын әзірлеу үшін клиенттің сипаттамаларына сәйкес тәуелсіз сараптама процедурасының схемасын таңдауды автоматтандыратын және бағдарламалық жобаны автоматтандырылған таңдауды жүзеге асыратын қолданбалы пакеттер пайдаланылуы мүмкін. Жоспарға және жағдайға сәйкесклиент таңдалған бағдарлама жобасына қажетті өзгерістер енгізіледі.

ДК ІС «Радуга» дебиторлық берешекті тексеру мәселесін зерттеуді қорытындылауда біз мынаны айта аламыз:

-операциялық және шаруашылық шығындары бойынша есеп беру сомалар берілуі мүмкін тұлғалардың қатаң шектеулі шеңберінің тізбесі бекітілді;

-ақшаны беру тізімде көзделген қызметкерлерге операциялық-шаруашылық қажеттіліктер туралы есеп бойынша жүргізіледі;

-Еңбек қатынастары жоқ тұлғаларға бақыланатын кооперативпен есептік сомалар берілмейді;

-Қарызы бар адамға есеп беретін сомаларды беру жүргізіледі;

-Өз шығындары туралы есеп бермеген және ақша қаражатының қалдығын кассаға қайтармаған есеп беруші тұлғаның қарызын жалақыдан шегеру арқылы мәжбүрлеп өндіріп алу бойынша уақтылы шаралар қабылданады;

-мерзімінде аванстық есеп беріліп, қалған ақша кассаға қайтарылады;

-аванстық төлем мақсатына сәйкес жұмсалады;

-аванстыпайдаланғанын растайтын құжаттар дұрыс ресімделеді.

Аудитор үшін тағы бір маңызды мәселе аудиторлық есеп беру болып табылады.

Есеп – орындалған жұмыстың қорытынды құжаты.

Дебиторлық берешек саласындағы ішкі бақылауды жетілдіру бойынша «Радуга» СК ӨК зерттеу нәтижелері бойынша келесі ұсыныстарды ұсынуға болады:

-ПҚ СК Радуга қызметтері үшін қарызды сот арқылы өндіріп алу бойынша жұмысты жалғастыру (ол орындалды);

-Радуга ПҚ СК басшылығына ішкі бақылау жүйесін күшейту бойынша тапсырмалар беру;

-дебиторлық берешекті түгендеуді қайта қарау қажет.

Зерттеу нәтижесі дебиторлық берешекті азайту арқылы ПК ІС Радуга өзінің қаржылық жағдайын айтарлықтай жақсарта алатынын көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Закон Республики Казахстан от 20 ноября 1998 года № 304-I. Об аудиторской деятельности (с изменениями и дополнениями по состоянию на 27.02.2017 г.)

2. Абленов Д. О. Аудит: теория и практика. – Алматы: Экономика, 2007. – 625 с.

3. Ержанов М. С., Даулетбаков Г. Б., Ержанова А. М., Байдиков А. М. Аудит-1 (Базовый учебник). – Алматы: Издательство «Бастау», 2005. – 302 с.

4. Абакумова А. В. Основы аудита: учебное пособие. – СПб.: СПбГУ ИТМО, 2009. – 205 с.

ӘОЖ 338.45-032.32(574)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҰНАЙ ӨНДІРІСІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Жалелов Т., 6В04103 – Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П. Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы

Алимова Н. Ж. - экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы

Қазақстан Республикасы табиғи ресурстарға, оның ішінде мұнайға, көмірсутек газдарына және көмірге бай. Тәуелсіз даму жылдарында Қазақстан Каспий аймағындағы ең үлкен қорларға ие, әлемдегі жетекші мұнай өндіруші және экспорттаушылардың біріне айналды. [1].

Қазақстан Республикасы өз аумағы бойынша дүние жүзінде 9-шы орында (2724,9 мың шаршы км) және ТМД елдері арасында 2-ші орында. Citigroup Inc зерттеуіне сәйкес. және 2010 жылы жүргізілген АҚШ-тың Геологиялық қызметі Қазақстан қорлары 100 жылдан астам уақытқа созылатын минералдық ресурстарға ең бай елдердің қатарында болды. Тәуелсіздіктің 20 жылдық кезеңінде Қазақстан дамуда сапалы серпіліс жасады: оның экономикасы өткір тапшылықтан прогрессивті нарықтық экономика жағдайына көшті. Қазақстан ТМД елдерінің ішінде бірінші болып нарықтық экономикасы бар мемлекет мәртебесін алды. Бұл шешімді АҚШ Сауда министрлігі 2001 жылдың 1 қазанында қабылдады, бұл республикаға демпингке қарсы іс-қимылдарды әділ жүргізуге мүмкіндік берді. Дүниежүзілік банк Қазақстанды шетелдік инвестиция үшін ең тартымды әлемнің жиырма мемлекетінің қатарына қосты. 90- жылдардың аяғындағы ең ірі инвестормен, XX ғасырда Қазақстанда американдық компаниялармен қатар Ұлыбритания, Түркия, Оңтүстік Корея, Франция, Жапония компаниялары болды. Кейінірек Ресей Қазақстан үшін негізгі инвесторға айналды. [2].

Ол Ұлттық қорға кірістің 99%-ға жуығын, ел экспортының 70%-дан астамын қамтамасыз етеді және жалпы ішкі өнімнің төрттен бір бөлігін құрайды. Бұл мұнай-газ саласын одан әрі дамыту қажеттігін көрсетеді. Ғалымдар мен сарапшылар тарапынан қазақстандық мұнай өндеуге деген қызығушылық жылдан жылға үздіксіз артып келеді [4].

Қазақстан аумағында көмірсутектердің барланған кен орындары бар бірнеше мұнай-газ бассейндері бар, олардың ішінде барланған қорлардың саны бойынша да, әлеуетті

ресурстары жағынан да Каспий маңы (Солтүстік Каспий) бассейні ерекшеленеді. Бұл бассейндегі мұнай мен газдың дәлелденген және болжамды қоры еліміздің жалпы қорының 79 пайызын құрайды. Көмірсутектердің барланған қоры бар басқа бассейндер:

- Маңғышлақ -Орта Каспий (Маңғышлақ бассейні);
- Солтүстік Үстірт (Үстірт-Бұзашы және Арал бассейндері);
- Торғай (оның ішінде Оңтүстік Торғай және Солтүстік Торғай бассейндері);
- Шу-Сарысуский;
- Зайсан ойпаты;
- Солтүстік Кавказ платформасы;
- Еділ-Жайық алабы (оңтүстік-шығыс шеті) [5].

Республиканың инвестициялық тартымдылығы 2017 жылға қарай Қазақстан көмірсутегі шикізатын экспорттаушылардың ондығына кіруді жоспарлап отыр, бұл негізінен XXI ғасырдағы әлемдік экономикалық қатынастардың серпінді өзгеретін жүйесіндегі Қазақстанның экономикалық рөлін айқындайтын болады. Қазақстан өзінің тиімді геосаяси жағдайымен болашақта Еуразияның ірі және заманауи жабдықталған көлік торабын айналуына тиіс. Бұл бағыттағы маңызды қадам «Батыс Еуропа-Батыс Қытай» көлік жолын салу болды. Саяси тұрақтылық, маңызды геосаяси орналасуы, тұрақты экономикалық өсімі және болжамды сыртқы саясаты Қазақстанды әлемнің көптеген елдері үшін стратегиялық маңызды және қалаулы серіктеске айналдырады. 2009 жылы 1999 жылмен салыстырғанда негізгі капиталға салынған инвестиция көлемі 2008 жылмен салыстырғанда төмен болғанымен 27,4 есе өсті. Осы кезеңде жан басына шаққандағы инвестиция көлемі 58,4-мыңнан 705,2 мың теңгеге дейін өсті (Қазақстан Республикасында – 24,7-ден 285,9 мың теңгеге дейін). 2009 жылы Қазақстанға тартылған инвестицияның жалпы көлеміндегі облыстың үлесі 6,9%-ды құрады. Облыс экономикаға салынған инвестиция көлемі бойынша республика өңірлерінің арасында тұрақты бірінші орындардың бірін иеленіп келеді. Инвестициялардың жалпы көлемінің 65%-ға жуығы инвестиция көлемі жоғары қарқынмен өсіп келе жатқан мұнай-газ секторына келеді. Инвестициялар құрылымында 10 жыл ішінде үлесі 30%-ды құраған шетелдік инвесторлардың инвестициялары елеулі орын алады. 2003 жылдан бергі кезеңде облыста инвестициялық белсенділіктің жандану тенденциясы байқалды. Бұл мұнай-газ секторын дамытудың қарқындауы мен облыс билігінің экономиканың шикізаттық емес секторларына ірі инвестицияларды тарту бойынша қабылдап жатқан шараларымен байланысты. Республиканың инвестициялық тартымдылығы жыл сайын Fitch Ratings халықаралық рейтингтік агенттігінің салыстырылуымен расталады. Дағдарыс 2008 жылы инвестициялық рейтингті екі рет көтерілді, ал 2009 жылы шетел және ұлттық валютадағы ұзақ мерзімді рейтингтер «BB+» деңгейінде расталды, аймақтың шетел валютасындағы қысқа мерзімді рейтингі «B», «Тұрақты» деген бағамен расталды. Сонымен бірге салық түсімдері көбінесе еңбекақы қорының көлеміне тәуелді және аймақтағы бизнестің табыстылығымен тікелей байланысты емес. Сондықтан салық түсімдері мұнай бағасының құбылмалылығына азырақ осал.

Осылайша, Қазақстан Республикасының мұнай мен газ өнеркәсібіне құйылатын инвестициялар қарқынды өсуде, бұл республиканы экономикалық дамуы бойынша жетекші аймақтардың біріне айналдырады деп қорытынды жасауға болады. Қазақстан Республикасының мұнай өнеркәсібінің кәсіпорындары инвестиция үшін тартымды болып табылады, бұл республикалық маңызы бар бірқатар ірі инвестициялық жобаларды жүзеге асыруға әкелді. Облыста 2010 жылдың аяғында республиканың ірі бизнесінің салалық құрылымында тауар сегменті басым болғанына қарамастан, елдегі ірі компаниялар кірісінің 75,9%-ын мұнай-газ компаниялары құрайды). Қазақстан Республикасындағы нарықтық экономика. Оның қарқынды ілгерілеуіне елдің шикізат өнеркәсібіне шетелдік инвестиция

тартылды. Мұнай өнеркәсібінің маңыздылығы мен Қазақстан экономикасының өсуіндегі корпоративтік құрылымдардың рөлі ерекше атап өтілді. Экономикада мұнай-газ секторының басым рөлі сақталуда, әртараптандыру саясаты сәтті жүзеге асырылуда – өңдеуші сектордың, шағын және орта бизнестің үлесін арттыру тенденциясы байқалып, соның арқасында белсенді дамып келеді.

Қазақстанның мұнай-газ өнеркәсібі еліміздің негізі болып табылатын негізгі салалардың бірі болып табылады. Нәтижесінде жаһандық мұнай-газ саласындағы трансформация, ел әлемдік жетістіктерге жетті. Локомотив барлық жеңістер мен жетістіктер көмірсутегі ресурстары болып табылады. Мұнай және газ инфрақұрылымы бәсекеге қабілетті және инновацияның халықаралық стандарттарына сәйкес және барабар қазіргі бизнестің талаптары. Әлбетте, тіпті шартсыз өсу тұрғысынан өсу баламалы энергия көздерін, мұнай мен газды пайдалану жетекші орын алады. 2050 жылға дейін және әлемдік энергия тұтынудың жартысын қамтамасыз етеді.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2030 жылға дейінгі стратегиялық бағдарламасында басты назар аударылған Қазақстанның мұнай секторына назар аударылып, экономиканың арасында параллельдік байқалады. Еліміздің өркендеуі және ұлттық мұнай ресурстарын тиімді пайдалану. Хабарламада Қазақстан Президенті «Қазақстан-2050» стратегиясының қорытындылары бойынша 2030 Стратегиясын жүзеге асыру жылдар ішінде мұнай өндіру 3 есеге, табиғи газ 5 есеге өсті.

Шикізаттан түскен кіріс Ұлттық қорға бағытталды. Қазақстан-2050 стратегиясында XXI ғасырдың бесінші жаһандық сын-қатері жаһандық энергетикалық қауіпсіздік болатыны қабылданған.

Қазақстан жаһандық энергетикалық қауіпсіздіктің негізгі элементтерінің бірі болып табылады. «Біздің әлемдік деңгейдегі үлкен мұнай мен газ қоры бар ел бір қадам да шегінбейді сенімді стратегиялық әріптестік пен өзара тиімді халықаралық саясаттан энергетика саласындағы ынтымақтастық», - деп атап өтті Қазақстан Президенті [1].

Елбасы өз жолдауында: «Шектеулі, сарқылмайтын табиғи жағдайда жер ресурстарын пайдалану үшін табиғи ресурстарды пайдалануды үйрену керек, олардан табыс жинайды қазынаға сату, ең бастысы – табиғи ресурстарды барынша тиімді түрлендіру еліміздің тұрақты экономикалық өсімін қамтамасыз ету. Қазақстанның мұнай секторында ең көп көмірсутектерді өндірудің оңтайлы сценарийі «прагматикалық» сценарий,

2020 жылы 100 миллион тоннаға дейін өндірістің серпінді, бірақ дәйекті өсуіне бағытталған 110 – 115 млн тонна – 2030 жылға қарай, ал тұрақтандыру 2040 – 2050 жылдары 110 млн тонна деңгейінде. Бүгінгі таңда Қазақстан барланған мұнай қоры бойынша 15 елдің қатарына кіреді дүниежүзілік мұнай қорының 3% иеленеді. Мұнайлы және газды аймақтар ел аумағының 62% алып жатыр, және 172 мұнай кен орны бар, оның 80-нен астамы игерілуде.

Көбірек Мұнай қорының 90%-ы 15 ірі кен орнында шоғырланған [3].

Табиғи ресурстарды бүкіл әлем игілігіне пайдалану қажеттілігін жоққа шығармай қауымдастықтар, табиғи ресурстардың негізгі игілігін ел азаматтарына жеткізу керек мұндай ресурстарды өндіру жүзеге асырылатын аумақ. Тиісінше, ұтымды сұрақтар, табиғатты тиімді пайдалану және қоршаған ортаны қорғау маңыздыларының бірі болуы керек мемлекет қызметінің бағыттары бойынша Қазақстан Республикасы жетекші орындардың бірін алады, барланған көмірсутек қорлары бойынша әлемдегі алғашқы жиырмалыққа кіреді. ТМД елдері арасында кейін Ресей Қазақстан мұнай қоры бойынша 2-ші, газ қоры бойынша Ресей мен 3-ші орында.

Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының мемлекеттік балансында 256 мұнай, газ, мұнай-газ және мұнай-газ конденсат кен орындары. Сондай-ақ, негізгі екенін атап өткен жөн ұнай-газ провинциялары Қазақстанның батыс бөлігінде орналасқан. Республиканың дүние

жүзіндегі үлесі мұнай қоры шамамен 3,2%, газ шамамен 1,5% құрайды. Дегенмен, келтірілген бағалаулар үнемі өзгеріп отырады, жыл сайын жаңа деректер пайда болады. Республиканың мұнай-газ өнеркәсібі экспортқа бағдарланған және болып табылады ел экономикасының әртараптандырылған секторы. Қазақстан үкіметі 2016 ж. экспорттық әлеуетін арттыру, әлемдегі мұнай өндіруші елдердің ондығына кіру. Дегенмен, ескере отырып әлемдегі экономикалық және геосаяси жағдайдың өзгеруіне біздің мемлекетіміз бағытталған экономиканың барлық салаларын дамыту, атап айтқанда мұнай-газ өнеркәсібін дамыту және мұнай-химия өндірісі. Бұл жоспарды жүзеге асыру үшін ел алдында тұруы мүмкін объективті қиындықтар, мысалы, көптеген ірі кен орындарын игеруде, қай жерде жағдайлары қиын деп есептелетіні жалпы қабылданған. Атап айтқанда, көмірсутектер химиялық құрамы бойынша проблемалық болып жіктеледі, бұл оның табады мұнай өндіру құнының өсуі және экологиялық қауіпсіздік туралы көрініс. Қазіргі уақытта Қазақстанның мұнай-газ саласының даму жағдайында бірнеше негізгі тенденцияларды бөліп көрсетуге болады:

Біріншіден, мұнай-газ секторы қамтамасыз ету үшін стратегиялық құрамдас болып табылады. Қазақстан мемлекетінің экономикалық тәуелсіздігі.

Екіншіден, еліміз халықаралық үдерістерге қатысу үшін кең ауқымды байланыстарға қосылған экономикалық интеграция. Мұнай және газ ресурстары бұрыннан халықаралық ынтымақтастық, олар да әрқашанда бәсекелестік объектілері болды.

Әлемдік нарықта экономикалық мүдделерді қанағаттандыра отырып, көптеген елдер де өз мақсаттарын көздейді, кейде басымдыққа ие бола отырып, ауқымды саяси міндеттерді жүзеге асырады. Айта кету керек, Қазақстан Каспий аймағын қамтамасыз ету үшін көп күш жұмсады, елдер арасындағы достық және өзара тиімді ынтымақтастық аймағына айналды. Қазақстанда тіркелген көмірсутектер саласында жер қойнауын пайдалануға 203 келісімшарт бар. Бүгін Қазақстанда шетелдік компаниялардың әртүрлі кен орындарында мұнай мен газ өндіреді:

Итальяндық Эни (Аджип), Қарашығанақ және Қашаған кен орындарында, француздық Total Қашаған кен орны, Германияның Royal Dutch Shell компаниясы да Қашағанда, Британдық Британдық Газда Қарашығанақ, Шеврон, Мобайл, ЛУУКойл. Бұл ынтымақтастық Қазақстан үшін ғана емес қомақты инвестиция, сонымен қатар әлемдік нарықта қалыптасуына ықпал етеді.

Үшіншіден, мұнай-газ саласында жаңа жобаларды дамыта отырып, еліміз қарқынын арттыруда бюджетті толықтыруда көрініс табатын әлеуметтік бағдарламалардың табысты дамуы туралы салық түсімдері, сондай-ақ қоршаған ортаны жақсарту бағдарламалары Каспий өңірінің облыстары, Ақтөбе, Қызылорда және т.б. жерлерде дамытылған.

Біз Қазақстанның мұнай-газ саласының дамуының маңызды ерекшеліктерін атап өтеміз:

Ел аумағында өндірілген барлық табиғи ресурстар іс жүзінде қалпына келтірілмейтін болып жтабылады, үшін олардың жаңаруы жылдар мен жылдарды алады.

Мұнай-газ жобаларының супер рентабельділігі тәуекелдердің жоғарылауына әкеледі.

Мұнай өндіру шетелдік компаниялар мен бірлескен серіктестікте жүзеге асырылады «Қазмұнайгаз» АҚ мемлекеттік ұлттық компаниясы, әлемдік нарыққа экспорттау үшін энергетикалық ресурстарын қолданады. Қазіргі жағдайда Қазақстанға инвестиция өте қажет мұнай-газ саласындағы негізгі қорларды жаңарту, өндірістік ресурстық базаны жаңарту, жаңа технологияларды енгізу қажеттігі туындайды. Мұнай-газ секторының дамуын жаңартудың айқын перспективасы мемлекеттегі инвестициялық ахуалды жақсарту мүмкіндігінде ғана.

Мұнай-газ секторының дамуын жаңарту перспективасы арттыру мүмкіндігіне байланысты қазіргі жағдайда жеткіліксіз инвестициялық ахуал кедергі. Дамыған елдерде жоғары салық жүктемесінің үрдісі байқалады және керісінше дамушы елдерде салық ставкалары төмен және салық ауыртпалығының төмен пайызы, дамыған елдердегі халықтың өмір сүру деңгейінің жоғары болуы ықтимал себебі болып табылады.

Әлеуметтік бағдарламалар арқылы әлеуметтік қорғауға, міндетті талаптарға ие.Бұл бағдарламалардың болуы қаржылық және салықтық қолдау болып табылады. Айта кету керек, дамыған елдерде жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнімнің жоғары қарқыны, Мысалы:

Норвегияда – 66937 АҚШ доллары,

Швейцарияда – 58087 АҚШ доллары және жоғары

Инвестициялық капитал да жоғары салық ставкаларын қолдануға мүмкіндік береді.

Елдер экономиканы дамытуға бейім - бұл дамудың мәжбүрлі түрі экономика, іскерлік белсенділікті күшейту және төмен қарқынды талап ететін инвестицияларды тарту салықтармен, Қазақстанда 14% салық ауыртпалығымен жан басына шаққандағы жалпы ішкі өнім 24 020 долларды құрайды. Соңғы онжылдықтардағы экономиканың дамуын атап өтейік, негізінен туындаған қазіргі қоғам үшін бірқатар күрделі проблемаларды келесі факторлар: энергетикалық және шикізаттық дағдарыс, біркелкі емес даму әлемнің әртүрлі елдеріндегі технологиялық әлеует.

Осы маңызды міндеттерді шешу бастапқы энергия тасымалдаушылармен қамтамасыз ету перспективаларымен, жақсартулармен тығыз байланысты әдістері және оларды алу, өңдеу технологиясы және сәйкес соңғы пайдалану [5].

Бүгінгі таңда жер қойнауын пайдаланушылар үшін фискалдық сипаттағы салық салудан көшу жүріп жатыр реттеушіге. Яғни, бюджетті толтыру мақсаты қойылған салық салу әдістері арқылы елдер тұтастай алғанда мұнай-газ саласын дамытуға бағытталған әдістерге ауысуда салық құралдары және кәсіпкерлік қызметтің инвестициялық бағытын ынталандыру мұнай өндіруші компаниялар.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. https://powerpoint.kz/alemnin-zhetekshi-elderimen-strategiya/. Әлемнің жетекші елдерімен стратегиялық байланыс.

2.Темишев О.М, Фахрутдинов Р.З., Проблемы производства и газоснабжения в Республике Казахстан. Вестник Казанского технологического университета

3.Темишев О.М, Фахрутдинов Р.З., Попутные нефтяные газы Казахстана и задачи их утилизации. Вестник Казанского технологического университета

4.Карар М.Е., История и современное состояние нефтяной и нефтеперерабатывающей промышленности Казахстана. Вестник технологического университета,

5.Даукеев С.Ж., Акчулаков О.А., Куантаев Н.Е., Нажметдинов А.Ш., Перспективы нефтегазоносности Казахстана. Геология и полезные ископаемые Казахстана. Алматы, 1996, Кн.1. С. 76-88

ӘОЖ 658.1

ҰЙЫМНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚСАУЫҚТЫРУДЫҢ БАҒЫТТАРЫ МЕН БАҒДАРЛАРЫ

Жанел А.Н., 6В04103-Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы.

Кажикова Ж.Н. – есеп және басқару кафедрасының аға оқутушысы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы.

Мақалада кәсіпорынның қаржылық сауықтырудың әсері мен әдістері жалпы және операциялық әдістер қарастырылады. Қаржылық менеджерлердің компаниянда ағымдағы қызметі мен қаржы менеджментінің жалпы түсінігі мен шешетін мәселелер ұсынылған.

Белгілі бір уақыт аралығындағы банкроттықтың ықтималды фактісі диагнозымен кәсіпорынды төлем қабілетсіз деп тану қаржылық сауықтыру рәсімдерін жүзеге асыру үшін негіз болып табылады.Қаржылық сауықтыру әдістері белгілі бір кәсіпорын үшін әзірленеді және кәсіпорындағы ағымдағы жағдайға және ең алдымен экономикалық дағдырыстың немесе төлем қабілетсіздігінің қай кезеңінде тұрғынын анықтау.

- сәйкессіздікте көрінетін қаржылық тұрақсыздық кезеңі ретінде қаржылық ағымдар және баланстың нашар құрылымдары;

- банкроттықтың (дәрменсіздіктің) жасырын кезеңі, ол тек қана қаржылық ағындардың және баланстың нашар құрылымдарының сәйкес келмеуі ғана емес,сонымен қатар міндеттемерердің өсуінен, азаюымен бірге жүретін созылмалы төлем қабілетсіздігінің пайда болуынан көрінеді,өндірістік және нарықтық әлеуеттің төмендеуімен қатар жүредікәсіпорын әлеуметтік банкроттық белгілерін еске салады.[1,б .274]

Төлем қабілетсіздігі немесе тұрақсыздық сатысына байланысты шараларқаржылық сауықтыруды ерікті де, мәжбүрлі сипатта болады. Іс-шараның ерікті сипатықаржылық сауықтыру шараларын енгізу туралы шешім қаралған жағдайда,кәсіпорын деңгейінде қабылданады және жүзеге асырылады. Мәжбүрлеу сипаты, егер кәсіпорында аралық соттың шешімі бойынша кәсіпорында қаржылық сауықтыру жөніндегі шараларәкімшілік лауазымын көрсете отырып, төрелік соттың ұйғарымына,яғни борышкер кәсіпорынды банкрот деп тану рәсімі шеңберінде болады. Қаржылық сауықтыру процедурасын енгізудің мақсаты кәсіпорынға өз міндеттемелерін орындау мүмкіндігін қалпына келтіру мүмкіндігін беру болып табылады.

Қаржылық сауықтыру-бұл ерікті немесе мәжбүрлі рәсім,кәсіпорынның микродеңгейінде жүргізілетін, реттеушінің орнын толтыру мақсатындаоның ағымдағы қызметін жүзеге асыру үшін ақша қаражатының жетіспеушілігі,кәсіпорынның төлем қабілеттілігін қалпына келтіру және міндеттемелерді өтеу.Қаржылық сауықтыру әдістерін таңдау критерийлерікөрсеткіштердің келесі топтары: [2,б. 375]

1-ші топ. Төлем қабілетсіздігінің сыртқы белгілерін сипаттайтын көрсеткіштер::

- ағымдағы өтімділік коэффициенті;
- меншікті айналым қаражатымен қамтамасыз ету коэффициенті;
- мерзімі өткен міндеттемелердің ауырлық коэффициенті.

Егер компанияда төлем қабілетсіздігінің сыртқы белгілері болса, ол керек қалпына келтірудің жалпы және операциялық әдістерін қолдану.

2-топ. Басқару тиімділігін сипаттайтын көрсеткіштер кәсіпорын:

- өнімнің рентабельділігі:

– активтерді қайтару;

– меншікті капиталдың табыстылығы;

- шығындардың болуы.

Қанағаттанарлықсыз көрсеткіштері бар борышкер кәсіпорынғаекінші топ, қаржылық жағдайды жақсарту үшін жергілікті шаралар қолданылады.

3-топ. Өндірістік және нарықтық потенциалды сипаттайтын көрсеткіштер:

- өнімді өндіру және өткізу жағдайы (өндірілген және өткізілген өнімнің көлемі, оның бәсекеге қабілеттілігі);

- өндірістік ресурстардың жағдайы мен пайдаланылуы (саны, еңбек өнімділігі, капитал өнімділігі, негізгі қорлардың тозу нормасы, айналым құралдарының құрылымы, айналым құралдарының айналымы).Біз қаржылық сауықтыру шараларының кешенін сипаттаймыз: [3,б.128]

Қаржылық сауықтыру жөніндегі іс-шаралардың толық кешеніжалпы, операциялық, жергілікті және ұзақ мерзімді әдістерді енгізуді қамтиды.

1.Қаржылық сауықтырудың жалпы әдістері:

Қаржылық сауықтырудың жалпы әдістері кәсіпорынның қаржылық жағдайын алдын ала бағалау негізінде қалыптасады. Бұл шаралардың ерекшелігі олар дағдарыс жағдайындағы кәсіпорында да, қол жеткізілген нәтижелерді сақтау немесе жақсарту мақсатында табысты жұмыс істеу жағдайында да қолданылуы мүмкін.

Ең алдымен, қаржылық менеджерлер компанияның ағымдағы қызметін жүзеге асыруға жеткілікті қаражаты бар-жоғына назар аударуы керек. Осы мақсатта қаражаттың жеткіліктілігіне талдау жүргізіледі (кәсіпорынның ағымдағы кірістері мен шығыстары арасындағы айырмашылық), шығындарды қатаң бақылау белгіленеді, оның ішінде ағымдағы шығындарды үнемдеу шаралары, басшыны ауыстыруға болады.

Қаржылық сауықтырудың жалпы әдістерінің оң нәтижелеріне кәсіпорынның ақша қаражаттарының қозғалысын басқарудың тиімді шараларын әзірлеу, қаражат қорларын қалыптастыру және олардың ұтымды пайдаланылуын бақылау, шаруашылық жүргізуші субъектілер арасында пайда болатын қаржылық қатынастарды үйлестіру арқылы қол жеткізуге болады. ақша ағынының процесі.

2. Қаржылық сауықтырудың операциялық әдістері:

Егер қаржылық жағдайды алдын ала бағалау нәтижелері бойынша төлем қабілетсіздігінің сыртқы белгілері анықталса (ағымдағы өтімділік коэффициенттерінің қанағаттанарлықсыз нәтижелері, меншікті айналым қаражатын қамтамасыз ету және мерзімі өткен міндеттемелердің ауырлық коэффициенті), онда жою мақсатында төлем қабілетсіздігінің (банкроттықтың) сыртқы факторлары осы коэффициенттерді нормативтік (ұсынылатын) мәндерге келтіру қажет.

Қаржылық сауықтырудың ұзақ мерзімді әдістері мыналар болып табылады: перспективалы нарық тауашасын табу мақсатында белсенді маркетинг, стратегиялық инвестицияларды іздеу, жаңа өнімдерге активтерді өзгерту.

Осылайша, дағдарыс көріністерінің деңгейіне және кәсіпорынның қаржылық-экономикалық жағдайына байланысты қалыптасқан жағдайдан шығу шараларын таңдау жүзеге асырылады. Егер дағдарыс әлі де терең қаржылық-экономикалық сипатқа ие болмаса, онда кейде дағдарыстың осы немесе басқа түрін локализациялау шараларын қолдану жеткілікті (жанжалды жою, ұжымның әлеуметтік-психологиялық ахуалын қалпына келтіру, ағымдағы шығындарды үнемдеу). т.б.). Қаржы-экономикалық дағдарыстың алғашқы белгілерінде жағдай ушыға түседі. Бұл жағдайларда бір кәсіпорынның қалыпты жұмыс барысында жүзеге асырылуы мүмкін жалпы және операциялық сияқты қаржылық сауықтыру шараларын қабылдауы жеткілікті. Неғұрлым күрделі жағдайларда барлық персоналды жұмылдыру және дағдарыс топтарын (дағдарыс менеджерлерінің топтарын) құру талап

етілсе, олардың негізгі міндеті кәсіпорынды дағдарыстық жағдайлардан оқшаулау және шығару бойынша шараларды әзірлеу және жүзеге асыру болып табылады.

Кәсіпорынды қаржылық сауықтыру шараларын жүзеге асырудағы менеджердің рөлін қарастырыңыз:Кәсіпорынның микродеңгейіндегі дағдарыс көріністерін еңсеруде жеке басшының да, арнайы «дағдарыс тобына» біріктірілген менеджерлер тобының да іскерлік қасиеттері орасан зор рөл атқарады.

Жеке менеджер мен дағдарыс тобының функциялары әртүрлі. Дағдарыс жағдайындағы басым позицияны дағдарысқа қарсы әрекет ету тобы алады, өйткені дағдарысты оқшаулауға бағытталған басқару шешімдерін әзірлеу идеяларының негізгі генераторы ол болып табылады. Саладағы жеке менеджерлер жұмыс күшіндегі ұсынылатын іс-әрекеттердің жүргізушісіне айналады, сондықтан ұйымдастырушылық қабілеті олардың негізгі қасиеттеріне айналады.

Қаржылық менеджмент – кәсіпкерлік қызметпен айналысатын кәсіпорынның ақшалай қаражаттарының қозғалысын, қорларын, ақша қаражаттарын және қаржылық ресурстарын басқару процесі.

Қаржы менеджменті шешетін мәселелер жүйесінде мыналарды ажыратуға болады:

- қаржыландыру көздерінің жағдайы (қарыздық қаражаттарды тартудың орындылығы және меншікті қаражатты пайдалану тиімділігі);

– күрделі салымдар және олардың тиімділігін бағалау;

– айналым капиталын басқару (айналым қаражатының оңтайлы көлемі және оның құрылымы);

- қаржылық жоспарлау.

Қаржы менеджерінің функциялары:

– материалдық ресурстар мен капиталдың теңгерімділігін қамтамасыз етуде әрбір нақты уақыт кезеңі;

- кәсіпорынның ақша айналымын тиімді басқару;

– ақша қаражатын қалыптастыру, оның ішінде анықтау қаржыландыру көздерін таңдаудың перспективалық бағыттары;

– ұзақ мерзімді инвестициялық шешімдер қабылдау және мақсатқа сай қаржылық ресурстарды пайдалану. [4, б.365]

Жоғары басшылықтың басшысына маңызды мән беріледі (топ менеджер). Топ-менеджердің лауазымы дағдарыстық жағдайларды болжай білуге және олардың алдын алу немесе алдын алу шараларын ұйымдастыруға міндеттейді. Дағдарыс болмай қоймайтын жағдайда басшының міндеті қолда бар еңбек және қаржылық ресурстарды жұмылдыру болып табылады. Бұл жағдайда дағдарыстық кәсіпорын персоналының басқару қабілетін арттырудың тиімді құралдарының бірі құрылыстың «командалық принципі» болып табылады, оның мәні дағдарыс ұйымының персоналын ұтымды өкілдікпен біртұтас отбасына айналдыру болып табылады. функциялары. Қ.Нұрғалиеваның айтуынша, басшыға келесідей функцияларды беру ұсынылмайды: негізгі жобаны жоспарлау; жобаны орындаушылар тобын таңдау және оның жұмысын бақылау; топ мүшелерін ынталандыру, бағалау және марапаттау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Крейнина М.Н. Финансовое состояние предприятия. Методы оценки. 2014 ж.– 224б

2. Ришар Ж. Аудит и анализ хозяйственной деятельности предприятия.2016 ж. -375 б

3.Родионова В.М ., Фежотова М.А.Устойчивость предприятия в условиях инфляции. 2015ж -128б

4. Татибеков А. Р. Экономический анализ деятельности больничных учреждений 2016 ж.- 365б

ӘОЖ 336.748.12(574)

ИНФЛЯЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИПТЕРІ

Жанел А.Н., 6В04103-Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
Алимова Н.Ж., -экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының аға оқытушысы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Мақалада инфляцияның бағаның өсуіне және тауарлар мен қызметтердің сапасын төмендеуіне әсері қарастырады. Қазақстан Республикасының инфляция деңгейі мен тұтыну баға индексінің көрсеткіштеріұсынады.

Инфляция - бағаның өсуіне, тауарлардың тапшылығына және тауарлар мен қызметтер сапасының төмендеуіне, сондай-ақ олардың сатып алу қабілетінің төмендеуіне байланысты ақшаның құнсыздануы. Белгілі бір уақыт өткеннен кейін инфляция жағдайында бірдей ақша сомасына бұрынғыға қарағандааз тауарлар, жұмыстар мен қызметтерді сатып алуға болады. Сонымен бірге, олар өткен уақыт ішінде ақшаның сатып алу қабілеті төмендеді, ақша құнсызданды, яғни ақша нақты құнының бір бөлігін жоғалтты дейді. Инфляцияны бағаның өсуінен ажырату керек, өйткені бұл ұзақ, тұрақты процесс. Инфляция экономикадағы барлық бағалардың өсуін білдірмейді, өйткені жеке тауарлардың, жұмыстардың және қызметтердің бағасы өсуі, төмендеуі немесе өзгеріссіз қалуы мүмкін. Бағаның жалпы деңгейінің өзгеруі маңызды.

Жалпы,іс жүзінде инфляцияның келесі себептері бөлінеді:

1. Жаппай несиелендіру арқылы ақша массасының шамадан тыс кеңеюі. Бұл жағдайда несие беру үшін қаражат жинақтан алынбайды, бірақ валютаның қамтамасыз етілмеген шығарылуынан беріледі. Бұл экономикалық дағдарыс немесе соғыс кезінде байқалады.

2. Мемлекет ақшаайналымына қаржыландыру үшін жүгінетін тауар айналымының қажеттілігінен асатын мемлекеттік шығыстардың өсуі ақша массасын ("баспа машинасын"қосаалғанда) ұлғайтады.

3. Ақша массасының аз немесе аз тұрақты деңгейінде бағаның өсуіне әкелетін ұлттық өндірістің нақты көлемінің қысқаруы, өйткені тауарлардың, жұмыстар мен қызметтердің аз көлемі ақшаның бұрынғы сомасына сәйкес келеді, яғни өндірілген тауарлардың, орындалған жұмыстардың, көрсетілген қызметтердің бірлігіне көп ақша келеді.

4. Ірі компаниялардың баға белгілеуге және өндірістің өзіндік құнын анықтауға монополиясы, әсіресе өндірістің ресурс өндіретін салаларында және шикізат салаларында.

5. Жалақы деңгейін анықтау кезіндегі кәсіподақтардың монополиясы.

6. Ақша массасының көп немесе аз тұрақты деңгейінде салықтардың, баждардың, акциздердің өсуі.

7. Ұлттық валюта бағамының төмендеуі (әсіресе елге импорттың үлкен көлемінде).

Инфляция түрлері. Бұрын инфляция тек төтенше жағдайларда пайда болған. Мысалы, соғыс кезінде мемлекет өзінің әскери шығындарын қаржыландыру үшін өте көп мөлшерде қағаз ақша өндірді. Соңғы екі-үш онжылдықта көптеген елдерде инфляция көбею процесінің тұрақты факторынаайналды. Экономикалық теорияда, атап айтқанда, осы күндері Кейнсті

жақтайтын экономистер инфляцияның баяу түрін өндірістің дамуына қосымша әсер ететін фактор ретінде қарастырады. Баяу инфляция саясаты өндіріс пен нарық (сұраныс) жағдайларының өзгеруіне сәйкес бағаны реттеуге мүмкіндік береді.[1,б.20]

Баяу немесе құбылмалы инфляция кезінде бағаның өсуі 10% - ға дейін болады. Бұл экономикаға қауіп төндірмейді.

Қарқынды инфляция (бағаның жылына 10% - 200%-ға дейін өсу түрі) - экономика үшін айтарлықтай күрделі жағдай, бірақ іскерлік қатынастардың көпшілігі оны алдын ала ескере отырып, қарқынды инфляцияға бейімделуді жалғастыруда.

Гиперинфляция бағаның жалпы деңгейі мың пайызға (Кэган айтуыншаайына 50%) өскен жағдаймен сипатталады. Гиперинфляция кезінде бағаның өсу қарқыны айналысқа шығарылған ақша көлемінің өсуінен асып түседі. Гиперинфляцияда бағаның өсу қарқыны соншалықты жоғары, тіпті ақша фабрикалары аптасына жұмыс істемей тұрса да, қажетті ақша көлемін айналымға шығаруға мүмкіндік жоқ [2,50 б].

Инфляция теңдестірілген болуы мүмкін, яғни бағалар біртіндеп және баяу өседі. Бұл жағдайда пайыздық мөлшерлеме (мөлшерлеме) жылдық бағаның өсуіне сәйкес де артады. Нарықта тепе-теңдік (тұрақтылық) сақталады. Теңгерімсіз инфляция кезінде жекелеген тауар топтарының бағасы әркелкі, әркелкі қарқынмен өседі. [3, б. 105].

Көріністің сипатына байланысты инфляцияның келесі түрлері бөлінеді:

Ашық инфляция. Мұндай инфляция жағдайында мемлекет реттемейтін еркін бағалар жағдайында баға деңгейінің өсуі байқалады.

Басылған (жасырын) инфляция. Мұндай инфляция жағдайында мемлекеттің бағаны қатаң бақылауы жағдайында тауарлардың тапшылығы артады.

Инфляцияның себептері өте әртүрлі. Инфляцияның жалпы негізі ақша мен тауар массасының сәйкес келмеуі болып табылады. Инфляция сыртқы және ішкі себептерге байланысты болуы мүмкін. [2.89-95].

Ішкі себептерге мыналар жатады:

-тұтыну тауарларын өндіретін салалардың едәуір артта қалуынан көрінетін экономика құрылымының деформациясы;

-мемлекеттік бюджет тапшылығы;

-ұлттық валютаның сатып алу қабілетіне нұқсан келтіретін, мемлекеттік бюджет тапшылығын шиеленістіретін мемлекеттік борыштың өсуі;

-негізсіз ақша эмиссиясы;

-еңбек өнімділігімен салыстырғанда жалақының өсуі;

-экономикалық цикл барысында болып жатқан экономикадағы сәйкессіздіктер;

-салықтардың, пайыздық мөлшерлемелердің өсуі, бұл инвестицияларды ынталандыруды азайтады;

-жоғары бағаларды белгілейтін ірі өндірушілер нарығындағы монополиялық-монополиялық жағдай;

-күтілетін шығындарды өтеу мақсатында бағаны көтеру;

-инфляциялық күтулер.

Инфляцияның сыртқы себептеріне мыналарды жатқызуға болады:

-әлемдік нарықтағы бағалардың ауытқуы: импортталатын тауарларға әлемдік бағалардың өсуі инфляцияны "импорттайды", экспорттық тауарларға әлемдік бағалардың төмендеуі сыртқы саудадан түсетін түсімдерді төмендетеді;

-халықаралық сауда жағдайының нашарлауы (саудадағы кемсітушілік);

-сыртқы саудадан түсетін түсімдерді қысқарту;

-төлем және сыртқы сауда балансының теріс сальдосы.

2004 жылдан бастап Ұлттық Банк ақша-кредит саясатын жүргізу кезінде базалық инфляция көрсеткіштеріне бағдарланады. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының қаулысына сәйкес базалық инфляцияны есептеу екі әдістеме бойынша жүргізіледі және оны Қазақстан Республикасының Статистикаагенттігі жүзеге асырады. Базалық инфляцияны есептеудің бірінші әдістемесіне сәйкес тұтыну бағалары индексінен (ТБИ) көкөністерге, жемістерге, отын мен көмірге бағаларды алып тастау, ал екінші әдістеме бойынша-ТБИ-ден бағаның ең жоғары өсуін көрсеткен компонентті және бағаның ең жоғары төмендеуін көрсеткен 5 компонентті алып тастау көзделеді [4.б.63]

Қазақстан Республикасының қазіргі заманғы экономикасына келетін болсақ, Қазақстан экономикасы жоғары инфляция сатысында тұр. Ол оған 2020 жылдың наурыз айында, тұтыну бағаларының индексі (ТБИ) 6,4% (г/г) құраған кезде енді. 2021 жылдың тамызында барлық үш компонент – азық – түлік және азық-түлік емес тауарлар мен қызметтер-рекорд орнатты. Азық-түлік бағасы бәрінен жоғары болды. Мысалы: 2021 жылғы тамызда 11,4 , ал 2020 жылғы наурызда 9,3%-ды құрады. Азық-түлік емес тауарлар көлемі бойынша екінші үлес болды, олар өткен жылмен салыстырғанда тамыз айында 7,3% - ға қымбаттады. Жоғары инфляция, яғни бағаның күшті өсуі экономиканың барлық оң жетістіктерін бұзады-кірістер азаяды, сатып алу қабілеті төмендейді, ақшаның, демек, еңбек, зейнетақы және жалақының шексіз құнсыздану процесі басталады [6]

Бағаның қазіргі өсу кезеңінің ұзақтығы, сақталып отырған жоғары инфляциялық күтулер және жалпы инфляцияның осы құбылысынан болатын қоғамдық шығындар 2021 жылғы президенттік Жолдауда маңызды тақырыпқаайналды.

«Біз сондай-ақ инфляцияның бақылаусыз өсуіне тап болдық. Ұлттық банк, Үкімет әлемдік тенденцияларға сүйене отырып, оның алдында әлсіз болды», -деді Мемлекет Басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев.

Осылайша, инфляция екі түрден туындады – сұраныстың өсуі және шығындардың өсуі. Күнделікті өмірде осы екі түрді ажырату өте қиын. Мысалы, Денсаулық сақтау шығындары тез өсіп, жиынтық шығындар өсіп, сұраныстың инфляциясын тудырды. Егер тауарларға, ресурстарға сұраныс артып жатса, кейбір фирмаларда материалдарға, ресурстарға, отынға шығындар өсіп жатқанын көруге болады. Содан кейін ол өзі өндіретін тауарлардың бағасын көтеруге мәжбүр болады. Өндіріс шығындарының өсуі нәтижесінде сұраныс инфляциясы пайда болады. Бірақ көптеген фирмалар бұл инфляцияның құны деп санайды. Осы екі түрдің қайсысын ажырату қиын болса да, жалпы шығындармен сұраныс инфляциясы байқалады. Ал инфляциялық шығындар өздігінен болмайды. Ұсыныс азайған кезде нақты ішкі өнімнің көлемі мен айналымы азаяды. Бұл шығындардың өсуіне кедергі болады.

Инфляцияға қарсы саясатты сипаттау кезінде екі әдісті бөлуге болады. Бірінші Әдістеме шеңберінде белсенді бюджеттік саясат жүргізіледі-сұранысқа ықпал ету мақсатында мемлекеттік шығыстар мен салықтар реттеледі. Инфляция жағдайында мемлекет шығындарды азайтып, салықтарды көбейтеді. Нәтижесінде сұраныс азаяды, инфляция төмендейді. Бірақ сонымен бірге өндірістің өсуі жұмыссыздықтың өсуіне әкелуі мүмкін. Бұл қоғамға инфляцияны тежеу үшін қажет болады. Құлдырау жағдайында бюджет саясаты сұранысты кеңейтуге бағытталатын болады. Егер сұраныс жеткіліксіз болса, онда мемлекеттің инвестициялық бағдарламасы іске қосылып, шығындар көбейтіліп, салықтар төмендетіледі. Бірінші кезекте табысы төмен нарық субъектілеріне салынатын салық қысқартылатын болады. Бұл бірден нәтиже береді: сұраныс тез өсуде, ол өндіріске ықпал етеді, Жалпы экономикалық өсу басталады. бірақ дамыған елдердің 60-70 жылдардағы тәжірибесі көрсетіп отырғандай, бюджет арқылы сұранысты ынталандыру инфляцияны күшейте алады. Сонымен қатар бюджет шығыстарының ұлғаюы бюджет тапшылығын

қалыптастырады және салықтар мен шығыстар есебінен экономиканы реттеу мүмкіндігін азайтады.Екінші әдісті жаңа классикалық бағыттағы экономистер ұсынады. Олар ақша-несиелік реттеу әдісін бірінші орынға қояды. Бұл әдіс экономиканың жағдайына жанама әсер етеді. Осы саясатты жүргізеді ЦБ, ол тікелей үкіметке бағынады. Орталық банк айналымдағы ақша көлемін өзгертеді және қарыздың пайызы (пайызы) туралы келісімді реттейді, сонымен қатар экономикаға әсер етеді. Осылайша, инфляцияның салдары барлық әлеуметтік топтарға, экономикалық секторларға әсер етпейді деп айтуға болады. Қазіргі уақытта көптеген экономистер оны шешудің әртүрлі жолдарын талдауда. Бірақ көптеген білікті экономистер оны ақша-кредит саясаты арқылы жүргізу керек деп санайды. ҚР-дағы инфляциямен күрес перспективалары

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі ақша қатынастарын реттеудің жаңа режиміне, яғни инфляциялық таргеттеуге көшуге бағыт алды. Осы бөлімді қарау кезінде Ұлттық банктің инфляциялық таргеттеудің негізгі бағыты сияқты бағыттың не үшін қажет екендігі туралы мәселелер қозғалатын болады. Елдегі макроэкономикалық тұрақтылыққа қол жеткізу, қаржы секторының пәрменді дамуы, қолайлы сыртқы экономикалық конъюнктура Ұлттық банктің қызметінің сапалы жаңа жолға түсуіне ықпал етті. Бұл өз кезегінде ақша-кредит саясатын құруға және дамытуға ықпал етті, іскерлік ортаға, коммерциялық емес банктердің жұмысын бақылауға және ақшаайналымын тұрақтандыруға әсер етті.

Ұлттық банктің ақша-кредит саясаты оның төмендетуге бағытталған, ол тек ақша бірліктері мен теңге бағамына ғана емес, сонымен қатар басқа да монетарлық емес факторларға: ауыл шаруашылығы өнімдеріне, отынға және тұрғын үй-коммуналдық қызметтерге арналған бағаларға байланысты. Монетарлық активтің жеңісі инфляцияның Ұлттық Банктің болжамының деңгейіне жақын болуында болып отыр. Қазақстанда нақты деректермен салыстырылатын болжамды деректер де жасалады . Инфляцияға деген қажеттілік ақша нарығын ғана емес, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін ғана экономиканың барлық жағдайын көрсететіні ғылыми дәлелденген. [5, б. 57].

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мауленова С.С. «Экономикалық теория». Алматы – 2004.-20б
2. Мамыров Н.Қ., Есенғалиева Қ.С. «Микроэкономика». Алматы – 2000 ж.-50б, 89-95б
3. Ільясов Қ.Қ., Құлпыбаев С. «Қаржы», // Алматы,2005ж.-105б
4. «Макроэкономика», Н.Қ. Мамыров, М.Ә. Тілеужанова. Алматы – Экономика, 2003ж-63б.
5. «БанкиКазахстана» №1 // Қазақстан Республикасы,2005ж.-57б
6. https://kapital.kz/economic/101495/eksperty-dali-prognoz-po-inflyatsii-na-2021-i-2022-gody.html

ӘОЖ 328.185

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ

Жакупов А.Т., 3 курс , 6В04101 «Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығы, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П. Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Молдагалиева Н.Д., оқытушы, экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы, Қазақстан Республикасы

Мақалада Қазақстан Республикасы қазіргі кезеңде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың теориялық мәселелері. Жалпы сыбайлас жемқорлық деген не екенін түбірінен түсіндіре отырып. Онымен қалай күресуге болады және оның қандай да бір пайдасы бар ма деген сұрақтарға жауап табу. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың Қазақстанның 2022-2026 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаты.

Сыбайлас жемқорлық, феномен ретінде, Ежелгі заманнан бері адамдарға таныс. Бұл ең көне емес, бірақ әлеуметтік шындықтың жас құбылысы. Тарихшылар айтқандай, жеті ғасырдан астам уақыт бойы адамзат бұл зұлымдықпен сәтті күресіп келеді [1]. Бірақ үшінші мыңжылдықтың басында біз, адамдар, осы сөздің толық мағынасында сыбайлас жемқорлықты жоя алмадық. Мемлекеттер алдында мынадай мәселелер тұрды:

«Сыбайлас жемқорлық дегеніміз не?», «онымен күресудің қандай әдістері бар?», «жемқорлықты қалай жеңуге болады?» осындай түсінік аясында сыбайлас жемқорлық сияқты жағымсыз элементтің алдын алу бойынша түрлі бағдарламалар мен заңдар әзірленуде. Сыбайлас жемқорлық дегеніміз не?

Сыбайлас жемқорлық — әдетте лауазымды адамның өзінің билік өкілеттіктерін және оған сеніп тапсырылған құқықтарын, сондай-ақ осы ресми мәртебеге байланысты беделін, мүмкіндіктерін, байланыстарын заңнамаға және моральдық ұстанымдарға қайшы келетін жеке пайда мақсатында пайдалануын білдіретін термин. Сыбайлас жемқорлық сонымен қатар лауазымды тұлғалардың парақорлығы, олардың сатушылығы, парақорлық деп аталады, бұл мафия мемлекеттеріне тән [2]. Еуропалық тілдердегі тиісті термин, әдетте, бастапқы латын сөзінің бастапқы мағынасынан туындайтын кең семантикаға ие.

Сыбайлас жемқорлықтың үлкен кемшілігі-бұл елдің және оның азаматтарының әрқайсысының жалпы әл-ауқатын төмендетіп, экономика саласында мемлекетке зиян келтіреді. Сонымен қатар, мұның бәрі халықтың билікке деген сенімін толығымен жоғалтуға қауіп төндіреді.

Сыбайлас жемқорлық экономикалық өсу мен даму жолында үлкен кедергі болып табылады. Онда адамдарға да, тіпті мемлекетке де ешқандай артықшылық жоқ. Сыбайлас жемқорлық үшін жазалар көбінесе өте қатал және ауыр болды, бірақ соған қарамастан, оған қарсы күрес көбінесе қажетті нәтижелерге әкелмеді, ал ұсақ пара деңгейінде сыбайлас жемқорлық әдетте жаппай болды [3]. Сыбайлас жемқорлық сияқты құбылыс ашық талқыланған алғашқы трактат "Арташастра"деп аталды.

Қазақстанда сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес Тәуелсіздіктің 30 жылында да жалғасуда. Сыбайлас жемқорлыққа ұшырау деңгейі бойынша Қазақстан Республикасы 1991 жылдан бастап өмір мен қызметтің барлық салаларын қамти отырып, осы келеңсіз құбылыс бұрын-соңды болмаған ауқымға ие болған кездегіден әлдеқайда жақсырақ көрінді [4].

2021 жылдың мәліметтеріне сәйкес , 180 елдің тізімінде біздің еліміз 102-ші орынға ие болды, оны Гамбия мен Шри-Ланкаға бөліп, бірдей 37 ұпай жинады. Мысалы, өткен жылдың басында жарияланған 2020 жылғы рейтингте Қазақстан 38 балл алып, 94-ші позицияда орналасты. Transparency International сайтында біздің ел билігінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатына осындай баға беріледі: "Президентке тікелей бағынатын Қазақстан Республикасының Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі күш-жігерін ауыл шаруашылығы мен денсаулық сақтауға шоғырландырды. Мұнай-газ өнеркәсібі, қаржы және құрылыс сияқты ірі салалар оның назарынан тыс қалып отыр. 5 қаңтардағы қайғылы

оқиғалар ел үшін басым салаларда сыбайлас жемқорлықты елемеу қаншалықты қауіпті екенін көрсетеді".

Азаматтардың өздерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы белсенділігі — сыбайлас жемқорлық процестерін БАҚ-та жариялау, оның ішінде сот процестеріне БАҚ, жұртшылық өкілдерінің қатысуы; өтініштерді прокуратураға, экономикалық қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігіне және басқа да құқық қорғау органдарына беру осы қағидатты сақтаудың кепілі болып табылады.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызметті жүзеге асыруға уәкілетті қандай мемлекеттік органдар бар?

Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтарды анықтауды, жолын кесуді, алдын алуды және оларды жасауға кінәлі адамдарды жауапқа тартуды өз құзыреті шегінде прокуратура, ұлттық қауіпсіздік, ішкі істер, салық, кеден және шекара қызметі, қаржы және әскери полиция органдары жүзеге асырады.

Сыбайлас жемқорлық қылмыстарының салдарын жою бойынша қандай шаралар қабылдануы мүмкін?

Заңға сәйкес мемлекеттік функцияларды орындауға уәкілеттік берілген адамдар немесе оларға теңестірілген адамдар сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар нәтижесінде заңсыз байыған барлық жағдайларда, заңсыз алынған мүлік мемлекет кірісіне алынуға, ал заңсыз көрсетілген қызметтердің құны мемлекет кірісіне өндіріліп алынуға тиіс.

Қылмысқа және сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес мәселесі жыл сайын Мемлекет басшысының Қазақстан халқына Жолдауларында жарияланады.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев өз Жарлығымен Қазақстан Республикасының 2022-2026 жылдарға арналған сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат тұжырымдамасын бекітті.

Осы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұжырымдаманы бекіту Мемлекет басшысының 2021 жылғы 1 қыркүйектегі "Халық бірлігі және жүйелі реформалар - елдің өркендеуінің берік негізі" атты Қазақстан халқына Жолдауын іске асыру жөніндегі Жалпыұлттық іс-шаралар жоспары шеңберінде өткізілді. Осы Жарлықтың орындалуын бақылау Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігіне жүктелген. Құжатта Қазақстан сыбайлас жемқорлыққа қарсы тұрудан қоғамдық сананы түбегейлі өзгертуге, халықтың сыбайлас жемқорлық пен непотизмнің кез келген нысандарын қабылдамауына, алдын алу шараларының басымдығына көшуге бағытталғаны айтылған.

Стратегиялық мақсат 2026 жылдың қорытындысы бойынша Transparency International сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексінде 47 балға, 2030 жылға қарай 55 балға қол жеткізу болып табылады.

Құжатта орта мерзімді перспективада шешуді талап ететін мынадай түйінді проблемалар белгіленген:

«Тұрмыстық» жемқорлық.

«Transparency Kazakhstan» қоғамдық қоры жүргізген «2020 жылғы сыбайлас жемқорлық жай-күйінің мониторингі» әлеуметтік зерттеуінің нәтижелері бойынша сыбайлас жемқорлық тұрғысынан сезімтал органдар мен мекемелердің тізбесі жылдан жылға іс жүзінде өзгермейді: мемлекеттік емханалар мен ауруханалар, полиция, жер қатынастары басқармалары, ХҚКО, мемлекеттік балабақшалар мен жоғары оқу орындары.

«Мемлекеттік және жеке секторлардағы сыбайлас жемқорлық» тәуекелдері.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі уәкілетті орган сыртқы талдау шеңберінде айқындайтын сыбайлас жемқорлықтың алғышарттарын жоюға мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік сектордың мүдделілігі әлсіз екені байқалады.

Сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін ішкі талдау институты мемлекеттік органдар мен квазимемлекеттік ұйымдар үшін "өзін-өзі тазартудың" пәрменді құралына айналған жоқ.

«Бюджет қаражатын бөлу процесінің жоғары сыбайлас жемқорлық» осалдығы.

Бюджет қаражатын қалыптастыру және жұмсау туралы ақпараттың жеткіліксіз ашықтығы мемлекеттік қаржыны басқаруда сыбайлас жемқорлық тәуекелін арттыратын жүйелі факторларға жатады.

Теріс практиканың негізгі себебі жоспарлау жүйесі мен бюджет қаражатын игеру арасындағы өзара байланыстың жеткіліксіздігі болып табылады. Бюджеттік өтінімдер көбінесе жауапты тұлғалармен үлестес компаниялардың негізсіз жоғары баға ұсыныстары негізінде қалыптастырылады.

«Сатып алулардың ашықтығының жеткіліксіздігі»

2020 жылы бюджет шығыстарының жалпы сомасындағы мемлекеттік сатып алу үлесі 35% - ды құрады, бұл Қазақстанның ЖІӨ құрылымында 7% - ды құрайды, бұл нарыққа айтарлықтай елеулі экономикалық әсерін көрсетеді.

Бюджет қаражатының мұндай айналымы Мемлекеттік сатып алу жүйесінің сыбайлас жемқорлық тартымдылығын күшейтеді. Әрбір бесінші сыбайлас жемқорлық қылмысы осы салада жасалған.

Тиісті мәліметтердің жабықтығы мен бытыраңқылығына республикалық және жергілікті бюджеттердің жұмсалуы туралы деректерді қамтитын бірыңғай ақпараттық жүйенің болмауы ықпал етеді.

«Мемлекеттің экономикаға қатысуының жоғары» деңгейі.

Экономикаға мемлекеттің қатысуының елеулі үлесі экономикалық қызмет субъектілері арасындағы бәсекелестікті тежейді, мықты жеке сектордың қалыптасуына кедергі келтіреді және елдің экономикалық өсудің жаңа моделіне көшуін тежейді.

Мемлекеттік кәсіпорындардың ресурстарға, нарықтарға және қаржыға артықшылықты қол жеткізуі жеке компанияларды тиімсіз жағдайға қояды және экономикалық әртараптандыруды, тікелей шетелдік инвестицияларды жылжыту мен өнімділікті арттыру жөніндегі күш-жігерге нұқсан келтіреді, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық үшін жағдай жасайды.

Осылайша, бүкіл Қазақстандық заңнаманы одан әрі кідіріссіз және дәйекті түрде түзету үшін конвенцияларға және осы саладағы басқа да халықаралық шарттарға қосылу талап етіледі. Сыбайлас жемқорлықтың барлық нысандарын халықаралық стандарттарға сәйкес қылмыс ретінде саралау Қазақстанның сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі іс-қимылдарын халықаралық қоғамдастықтың бағалауына жағымды әсер етеді.

Мен жоғары Сыбайлас жемқорлықтың себептері болуы мүмкін жағдайларға қатысты осындай болжамдарды қарастырамын:

1) жалақының төмен деңгейі;

2) экономикалық тұрақсыздық, инфляция;

3) белгілі бір қызметтерге мемлекеттің монополиясы;

4) Экономикалық даму деңгейінің төмендігі.

Сыбайлас жемқорлық-жағымсыз құбылыс. Ол қоғамның іргетасына нұқсан келтіреді, дамуға қауіп төндіреді, мемлекеттік органдарға деген сенімнің төмендеуіне ықпал етеді, экономиканы, қоғамның адамгершілігін бұзады. Біз қандай мемлекетте тұратынымыз тек өзімізге байланысты. Сонымен, өзіміз сыбайлас жемқорлыққа жол бермеуіміз қажет !

Қорытындылай келе, біз өте қиын уақытта, экономикалық реформалар мен дағдарыстар кезеңінде, қайта құру кезеңінде өмір сүріп жатқанымызды атап өткім келеді. Бәрімізге "пара" деген сөз таныс. Біз қайда болсақ та, кімге көмек сұрасақ та, ақшасыз ештеңе шешілмейді. Барлығы: "ақша, ақша!" Олар бәрін шешеді ме?! ИЯ, шынымен де, олар

бәрін шешеді. Кейбіреулер үшін бұл өз проблемаларын шешудің тәсілі, ал басқалары үшін оны өз өздерің заңсыз байыту. Біз заңдарды айналып өтіп, өмір сүретіндерді жек көреміз. Жақын арада біздің мемлекетіміз ғана емес, осы әлемнің барлық елдері пара мен сыбайлас жемқорлықтан арылады деп үміттенеміз. Өз отанының Адал Азаматы бол!

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әбдіжәми А. Ж., Сравнительное уголовное право [Текст]: учеб. пособие / А. Ж. Әбдіжәми; Министерство образования и науки Республики Казахстан, Карагандинский университет «Болашак». - Караганды: Болашак-Баспа, 2015. - 312 с.
2. Габов Ю. А., Зеркало казахстанской коррупции [Текст]: [монография]. Т. 1 / Ю. А. Габов, В. Э. Кист. - Алматы: ССК, 2016. - 419 с.
3. Комментарий к закону Республики Казахстан «О борьбе с коррупцией» [Текст]: [комментарий] / НИИ государства и права им. Г. Сапаргалиева, Казахстанский союз юристов. – Астана: АФП, 2015. – 193 с.
4. Нуртазин М.С., Система местного государственного управления и государственной службы Казахстана [Текст]: учебное пособие/ М.С. Нуртазин Министерство образования и науки Республики Казахстан). - Алматы: Бастау, 2016. - 247 с.:табл.

ӘОЖ 37.091

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТИІМДІ ӘДІС- ТӘСІЛДЕРІ

Жұмағазы Б.Е., Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің 2-курс қаржы мамандығының студенті.
Абжанова А.К., экономика ғылымдарының магистрі, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің аға оқытушысы.

Білім беру жүйесі - сабақтастығы бар білім беру бағдарламалары мен әр түрлі деңгей мен бағыттағы мемлекеттік білім беру стандарттары жүйесінің, оларды әртүрлі ұйымдастыру құқықтық формадағы, типтегі және түрдегі білім беру мекемелерінде іске асырушы тармақтардың, сонымен бірге білім беруді басқару органдары жүйесінің жиыны.
Білім беру жүйесі қоғамның әлеуметтік – экономикалық дамуында жетекші рөл атқарады, сондай – ақ оны әрі қарай айқындай түседі.

Білімнің қалыптасып, дамуының жалпы шарттары философияның негізгі мәселесі - рухтың материяға, сананың болмысқа қатынасы тұрғысынан зерттелетін ілім таным теориясы деп аталады. Таным теориясының басқа ғылыми теориялардан түбірлі айырмашылығы - ол білімнің қалыптасуы мен негізделуінің жалпы ұстанымдарын, объективтік қатынастарды қалыптастырады.

Орыс педагогі К.Д.Ушинский айтқандай, қазіргі заман талабына сай, әр мұғалім, өз білімін жетілдіріп, ескі бірсарынды сабақтардан гөрі, жаңа талапқа сай инновациялық технологияларды өз сабақтарында күнделікті пайдаланса, сабақ тартымды да, мәнді, қонымды, тиімді болары сөзсіз. Бұл жөнінде Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі - оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» деп атап көрсеткен. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев

жолдауында айқандай: «Болашақта өркениетті дамыған елдердің қатарына ену үшін заман талабына сай білім қажет. Қазақстанды дамыған 50 елдің қатарына жеткізетін, терезесін тең ететін - білім». Сондықтан, қазіргі даму кезеңі білім беру жүйесінің алдында оқыту үрдісінің технологияландыру мәселесін қойып отыр. Оқытудың әртүрлі технологиялары сарапталып, жаңашыл педагогтардың іс - тәжірибесі зерттеліп, мектеп өміріне енуде [1].

Қазіргі өскелең өмір талаптарына сай жастарға білім және тәрбие беру, оларды жан-жақты дамыту - қоғам алдында тұрған басты міндеттердің бірі. Білім беру - бұл қоғам мүшелерінің адамгершілік, интеллектуалдық мәдени дамуының жоғары деңгейін және кәсіби біліктілігін қамтамасыз етуге бағытталған тәрбие беру мен оқытудық үздіксіз процесі.

Қазақтың кең-байтақ өлкесінде білім ісінің пайда болып, даму тарихы да өзінің ілкі бастауларын сонау ерте замандардан алады. Қазақстан жерінде, әсіресе, оның отырықшы аудандарында орта ғасырдық ерте дәуірінде-ақ (YII-YIII ғ.ғ.) көптеген мектептер (мұсылманша бастауыш оқу орны) мен медреселер, діни білім беретін ортадан жоғары оқу орындары жұмыс істей бастағаны тарихтан белгілі.

Қазақ қоғамындағы білім беру ісі «қазақтың тұңғыш ұстазы» ретінде танылған Ы.Алтынсарин есімімен тығыз байланысты. Қазақ даласында Ы.Алтынсариннің ағартушылық қызметі мен идеялары бүгінде педагогика саласының ғылыми-зерттеу жұмысына айналды. Оның ағартушылық қызметі қазақ халқының рухани-саяси отарлау саясатының қысымшылығы қысып түрпиі кезеңге тұспа-тұс келді. Бұл саясатты тоқтатуға ағартушылардың жергілікті саяси күші болмады. Тек ұлттық білім беру жүйесін заман талабына сай, миссионерлік ағарту-оқу ісінің негізгі заңдылықтарын қабылдай отырып, Қазақстанда халық ағарту ісі жаңа жолға түсті.

Еліміз егемендік алғаннан кейін білім негіздерін демократиялық, интеграциялық принциптерге орайлас әр баланың жеке-дара ерекшеліктері мен қабілеттерін ескере отырып, оқытып, тәрбиелеу талап етілді. Осы жайттар ұлт мектептерінің жаңа бағдарламаларынан елеулі орын алды. Арнаулы білім салаларына икемі бар балаларға арналған лицей, гимназия, колледж, медреселер сияқты мектептің жаңа түрлері ұйымдастырылды.

Қазақстан Республикасының білім беру саласындағы Заңдары Қазақстан Республикасының Конституциясына негізделеді. Осы Заң және Қазақстан Республикасының өзге де нормативтік-құқықтық актілеріне сәйкес мемлекеттік саясат принциптері айқындалады.

Қазақстан Республикасында жастарға білім беру процесі халқымыздық ұлттық салт-дәстүріне, мәдениетіне, экономикасына және саяси өміріне негізделіп іске асырылады. Халыққа білім беру ісін дамытуда педагогикалық факторлық та әсері бар. Мысалы, мектеп жасына дейінгі балалар тәрбиесін ерте бастан қолға алып, оларды тиісті дайындықпен мектепте оқуға дайындау қажет. Ол үшін балалар бақшасында және үйірмелерде тәрбие жұмысының процесіне нақты педагогикалық басшылық жасап, оның барынша сапасын және нәтижесін арттыру тәрбиешілерден, ата-аналардан, мектепке дейінгі мекемелер меңгерушілерінен үлкен педагогикалық шеберлікті талап етеді [2].

Қазіргі таңда елімізде білім беру жүйесі қаншылықты өзгеріп келе жатсада, әлде де кеңес қоғамының жүйесі қалыптасқан, оны өзгерту үшін әлде де бірнеше ондық жылдар қажет. Бірақта, елімізде білім беру жүйесі алға басуда, европалық стандарттарға сәйкес оқу орындар, жаңа заманауи пәндер, сонымен қатар болашақ мамандыққа да мектеп жасынан дайындайды. Бұның бәрі жаңа білім беру жүйесіне істелініп жатқан, еліміздің өз өркен болашағына деген бастапқы айқын кадамдары.

Дамыған елдердің барлығында бірегей, сапалы білім беру жүйесі бар. Біздің елімізде ұлттық білім берудің барлық сатысының сапасын жақсарту жолында оқу әдістемелерінің заманауи бағдарламалар ұсыну өте маңызды. Қазақстан Республикасы Президент

Н.Ә.Назарбаев Орта білім беретін жүйесіндегі мектептерді зияткерлік мектептердің қатарына қосып, білім беру нәтижесінде оқушылардың терең ойлап, өзіндік ізденіске дағдыланулары тиіс деген. Республикамыздың «Білім» беру заңына сәйкес, «Әр баланың жеке қабілетіне қарай дамуы, баланың қабілетін, дарындылығын дамыту» сияқты маңызды мәселелер енгізіліп отыр.

Өйткені өндірісті, техниканы және ғылымды әлемдік деңгейде дамыту үшін жоғары білімді мамандар қажет. Қазіргі кезде, көптеген елдердегі саралап оқыту қағидасының негізінде, балалардың қабілеттерін жоғары деңгейде бағалап білім беру жалғасуда. Біздің еліміздің қазіргі даму кезеңі мектептегі білім беру жүйесінің алдына оқыту үрдісін технологияландыру мәселесін қоюда. Осы сұраныстарға сай оқытудың әртүрлі технологиялары өңделіп, мектептің оқу үрдісіне енгізілуде.

Білім беру жүйесінің негізгі мақсаты - жалпы адамзаттың құндылықтар, ғылым және практика жетістіктері негізінде жеке адамды кәсіби шыңдауға және қалыптастыруға арналған тиісті жағдайларды жасау, білім беруді ақпараттандыру, оқытудың жаңа технологиясын енгізу, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» .

Бүгінгі күні барлық елдер сапалы білім жүйесімен жұмыс жасауда. Өйткені елдің бәсекеге қабілеттілігі сол елдің халқының парасаттылығымен көрінеді. Сондықтан Қазақстан талабына сай дамуы қажет. Мысалы, М.М.Жанпейісованың оқытудың модульді технологясы, В.К. Долгенконың ұжымдық оқыту әдісі, академик В.И.Монасовтың технологиясы оқушылардың оқу-тәрбие үрдісін түгелдей жаңаландырып, өздігінен ізденулеріне, жаңаша білім алуларына, дарындылық пен талапқа жол ашты десек те болады. Осылайша, оқытушы озық технологияларды педагогикалық ізденіспен қолдана білуі керек. Әрбір сабақты жүргізу кезінде, оны шынайы өмірмен салыстыра өткізу, болашақта таңдаған мамандықтарының дұрыстығына және функционалдық сауаттылықтарына әсер етеді [3].

Жаңа жүйеде оқушыны тәрбиелеу мен оқытудың міндеті - әрі қарай дамыту болғандықтан, бұл әдістемелік жүйенің мазмұны, әдісі, білім беру түрі мен құралдарының арасындағы байланыстың өзгеруін талап етеді.

Деңгейлеп білім беру арқылы жекелеп оқыту және бұл жерде білім алушыға қатысты білім беру, дамыту ұстанымдары сақталады.

Мұндай оқыту барысында әрбір оқушының бірінші деңгейдегі тапсырманы дұрыс орындағаны саналады. Соңында бұл оқушыларға білім беруге ықпал етеді және мемлекетіміздің «Білім жөнінде» Заңнамасының талаптарына қатысты бірінші деңгейдің орындалуын іске асырады. Осындай жүйені енгізудің пайдасы да көріне бастады. Үлгерімі нашар оқушылар, білім алушылық» сатыға сәйкес білімді және біліктілікті толыққанды меңгерді. Алғашқы деңгейдің тапсырмаларын толық орындай алмаса келесі деңгейге өте алмайды. Алға қойған «деңгейді» меңгерген оқушы алға қарай ұмтылады және өзіне өзінің сенімі молырақ болады.

ББЖ жаңашалау жағдайында бағалау үрдісі «қосу» тәсілі бойынша іске асырылады. Жаңаша бағалау жүйесінде оқушының білім деңгейінің төменгі сатысы негіз болады және ол мемлекеттік стандарттардың ең төменгі талабына сай болады.

Білім беру заманауи адамның мәдениге негізін шешуші әсер етеді. Оның Қазақстандағы ауқымы маңызы зор. Орта есеппен халық шаруашылығында жұмыс істейтін бес оқушыға бір оқушы келеді. Республиканың дамуы тәуелсіздік алғаннан кейін үздіксіз білім беру тұжырымдамасына іске асыруға кіріседі. Бұл дегеніміз, барлық тұрғындар оқытудың қандай да бір түрлерімен қамтылады. Сонымен қатар, өркениет білім беру жүйесіндегі дағдарысты бастан кешуде. Адам мәдениетінің әлеуеті, қоғам мен бұқаралық мәдениеттің жетістіктері арасындағы тепе-теңдік қалыптасты және одан да тереңдейді. Оқыту адам өмірінің үлкен кезеңдерін қамтиды, оның өнімді, шығармашылық жылдарын

сіңіреді. Біліктілігі орта деңгейдегі мамандыққа үміткер жас адам кемінде он үш жыл білім алуы тиіс, ал біліктілігі жоғары мамандық үшін оқу мерзімі жиырма жылға дейін жетеді. Жастар еңбек, қоғамдық-саяси өмірге кіреді, әдетте орта білім алады. Алайда, ол сапасы бойынша өте маңызды. Жекелеген пәндерді тереңдетіп оқытатын мамандандырылған мектептерде ол әдеттегі жаппай мектептерге қарағанда жоғары; қала мектептерінде ауылдық мектептерге қарағанда жоғары; күндізгі мектептерде кешкі мектептерге қарағанда жоғары. Бұл айырмашылықтар елдің нарықтық қатынастарға көшуіне байланысты тереңдетеді.

Элиталық мектептер (лицейлер, гимназиялар) пайда болды. Білім алу жүйесі әлеуметтік дифференциация көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Білім беруде қалаған әр түрлілік білім беру арқылы әлеуметтік селекция мен айналуда. Қоғам тараптарынан бақылау және ықпал ету үшін ашық барлық әлеуметтік топтардың өкілдерінен қолжетімді салыстырмалы демократиялық білім бері жүйесінен экономикалық және саяси аспектіде білім берудің автономдық идеяларынан шығатын селективті, элитарлық модельге ауысады. Бұл тұжырымдаманың жақтастары білім беру кәсіпкерлік қызметтің өндіріс, коммерция сияқты саласы деп санайды және сондықтан пайда әкелу үшін жұмыс істеуі тиіс [4].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. https://kk.wikipedia.org/wiki
2. https://kitaphana.kz/refkaz/236-pedagogika/3241-bilim-bery-jyiesi.html
3. https://articlekz.com/kk/article/32815
4. https://rel.kz/azirgi-aza-standa-y-bilim-berudi-damu-erekshelikteri/

УДК 93/94

ПРОЦЕСС ПРОВЕДЕНИЯ КОНФИСКАЦИИ ИМУЩЕСТВА И СКОТА У НАСЕЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ)

Закирова А.Б, 4 курс, 5В020300 - История, институт экономики и право им. П.Чужинова, КРУ им. А.Байтурсынова

Исмаилов С.С., ассоциированный профессор, кандидат исторических наук, КРУ им. А.Байтурсынова.

В статье на основе архивных документов из Костанайского государственного архива, опубликованных сборников документов архива Президентв РК и Центрального государственного архива РК, рассматривается процесс конфискации имущества и скота у населения в Костанайской области, в 1920-1930 годы XX века. Особое внимание уделяется анализу нормативно-правовым актам для раскрытия сущности и механизмов политики конфискации.

В конце 20-х годов прошлого века на нынешней территории Костанайской области осуществлялась политика конфискации имущества и скота у зажиточного населения. Целью данной статьи является раскрыть сущность процесса проведения конфискации имущества и скота у населения в Казахстане на примере Костанайской области.

Традиционно в это время в казахских аулах преобладало влияние баев на населения. Поэтому, советской власти пришлось баев и полуфеодалов отнести к категории врагов и опасных элементов для действующих властей. Эти утверждения были указаны во многих

законодательных актах. Одним из них является постановление Президиума ВЦИК от 14 марта 1928 года «О лишении права пользования и проживания на постоянном жительстве семей баев и скотоводов и конфискации их имущества». По этому постановлению представители баев, манапов и родоначальников, наиболее сильные и прежде привилегированные аристократы, исходя из опыта советской власти на периферии, показывают, что они враги советской власти.

До начала данной политики, баи начали переезжать, угонять и перепродавать скот, перевозили орудия и средства производства. Эти действия, конечно же, нарушили планомерную деятельность власти в Казахской АССР.

Реализация указа о конфискации и переселении крупных байских хозяйств и полуфеодалов на территорию Казахстана была связана с разработкой проекта постановления, принятого 14 марта 1928 г. Согласно отчету Нурмаканова, проект постановления был рассмотрен на совместном заседании Казахского ЦИК и Казахского Совета Народных Комиссаров 27 августа 1928 года. На основе этого в 1928 году 27 августа был принят декрет ЦИК и СНК Казахстана «О конфискации и выселении крупнейших байских хозяйств и полуфеодалов» [1]. Этот документ содержит основные правила деления хозяйств по социальной принадлежности. Так, за крупными богатыми хозяйствами в кочевых районах при переводе скота были выделены богатые хозяйства, насчитывавшие более 400 голов, в полукочевых - более 300 голов и оседлых - более 150 голов крупного рогатого скота. Ссылаясь на этот декрет, в Костанайской округе было зарегистрировано 249 байских хозяйств. Было решено назначить в Костанайском округе уполномоченных центральных исполнительных комитетов, уполномоченных конфисковать хозяйства и переселять крупных зажиточных баев и полуфеодалов. В Костанайский округ был направлен товарищ Татымбаев.

Работая с архивными документами, было замечено, что в 1928 годы баев не только конфисковали, но и с семьей переселяли в другие округа. Таким образом, баев с Костанайского округа переселяли в Семейский округ, а баи с Каркаралинского округа были выселены в Костанайский округ.

В секретной докладной записки Кустанайского ОК ВКП (б) от 19 октября 1928 года «О ходе конфискации крупных баев-полуфеодалов и ее предварительных итогах» компания по конфискации должна была начаться 20 числа сентября. Так же, 15 сентября, были окончательно утверждены и опубликованы в газетах «Ауыл» и «Степной Крестьянин» списки баев, подлежащих по декрету от 27 августа 1928 года к выселению и конфискации [2].

Таблица 1- Список граждан, подлежащих конфискации и выселению за пределы Кустанайского округа.

№	Фамилия и имена	Наименование района	№ аула
1.	Каралдин Байкадам	Тургайский	№ 13
2.	Шоттыбаев Дабыл	Тургайский	№8
3.	Раисов Шаяхмет	Тургайский	№15
4.	Караулов Жаксылык	Тургайский	№14
5.	Айбалтин Жарбол	Тургайский	№3
6.	Мурзабеков Сансызбай	Джетыгаринский	№8
7.	Байбеисов Мукан	Джетыгаринский	№16
8.	Суюнтаев Байтак	Джетыгаринский	№16
9.	Саиалиев Бекарстан	Джетыгаринский	№12
10.	Боранбаев (Бурамбаев) Сеил (Сеит)	Джетыгаринский	№8(3)
11.	Жиенбаев Карамакан	Джетыгаринский	№15 (№7)

12.	Серкебаев Курмангали	Джетыгаринский	№18
13.	Кондубаев (Кундубаев) Сеитжан	Джетыгаринский	№15
14.	Серкебаев Габдулла	Джетыгаринский	№20
15.	Байтищев (Баймишев) Байконус	Джетыгаринский	№11
16.	Зайнуллин Кургамбай (Кургамбек)	Джетыгаринский	№5
17.	Узбеков Кара	Наурзумский	№3
18.	Шайлибаев (Жайлибаев, Жаенбаев) Садык	Наурзумский	№3
19.	Жайлибаев Каралак	Наурзумский	№5
20.	Узбеков Султан	Наурзумский	№5
21.	Узбеков Мурзахмет	Наурзумский	№3
22.	Жалмухамедов Закир	Убаганский	№3
23.	Сандыбаев Минайдар	Убаганский	№20
24.	Италмасов Жалмухамед	Убаганский	№7 (№20)
25.	Айдеркенов Уте	Убаганский	№7
26.	Макишев Исмаган (Исмухамбет)	Убаганский	№20 (№2)
27.	Жалмухамедов Хусаин	Убаганский	
28.	Усенов Мухамеджан	Убаганский	№17
29.	Успанов Музумбай (Музембай)	Убаганский	№14
30.	Шушаков Бексултан	Убаганский	№7 (№14)
31.	Иманкулов Тайшик (Тайтик)	Убаганский	№7
32.	Найзабеков Ахмет	Убаганский	№2 (№7)
33.	Наурузов Белял	Убаганский	№5 (№2)
34.	Мегамбетов (Магамбетов) Кали	Аманкарагайский	№1
35.	Саутбаев (Сутбаев) Искак	Аманкарагайский	№15 (№11)
36.	Фаризов Какимжан	Аманкарагайский	№14 (№15)
37.	Катыбаров (Котыбаров, Кондыбаров) Рахмет	Аманкарагайский	№11 (№14)
38.	Баяуов (Байауов) Жандыр	Аманкарагайский	№11
39.	Сарсенбаев Ирхан	Аманкарагайский	№13
40.	Монтаев Нурпеис	Мендыгаринский	№2
41.	Исабаев Кубек	Мендыгаринский	№3
42.	Дальдиров (Дальдияров) Кожапья	Мендыгаринский	№1
43.	Кушпанов (Кушанов) Ракиш	Мендыгаринский	№1
44.	Уразалинов (Уразалин) Омар	Мендыгаринский	№8
45.	Баймухамедов Нуке	Мендыгаринский	№1
46.	Аймурзин Иман	Мендыгаринский	№1
47.	Наманчалов (Яманчалов) Юсуп	Карабалыкский	№7
48.	Жадрин Хасин (Хасен)	Карабалыкский	№14
49.	Касирбаев (Каскрыбаев) Кульбан	Каинды-Кумакский	№12
50.	Нуржанов Шареке (Шаренке) (Нурмаков Шарке)	Каинды-Кумакский	№12
51.	Ташенов (Таженов) Канафья (Канапья)	Каинды-Кумакский	№9
52.	Тлеуов Кайшибай (Койшибай)	Батпаккаринский	№7
53.	Смаилов Мухамед (Исмаилов Мухамеджан)	Батпаккаринский	№2
54.	Кожабаев Бермухам	Батпаккаринский	№14
55.	Серкабаев (Серикбаев, Серкибаев)	Батпаккаринский	№14

Кроме того, в каждый район был направлен по одному дополнительному уполномоченному для проведения практической работы по конфискации. Несмотря на все это, на некоторых участках практическая работа началась значительно позже сроков, указанных в указе. Это было связано с задержками в подготовке, в частности регистрации скота и имущества, подлежащего конфискации. Кроме того, в записки говорилось, что в настоящее время работы в основном завершены, а в некоторых районах конфискованный скот и имущество розданы беднякам и колхозам, а баи выселены из округа.

Кроме баев и кулаков, конфискации и выселению подверглись бывшие волостные управители. В данную категорию входили следующие лица: Дауренбеков Жакуп, Иткеев Асип (Асыл), Минайдаров Сеит, Жаксыбаев Беркимбай (Жаксымбаев Берке), Исмаилов Умар (он же Досов), Кстаумуратов Абдрахман, Ташенов (Тажеков) Уразбай, Дарменов Токуш, Мурзин Бабакай, Яманчалов Сейткали, Алдияров Бермухамед.

Их вина состояла в том, что в период существования Российском империи, это граждане входили в управленческую структуру и являлись руководителями волостей. Этот факт был достаточен для того, чтобы они вместе с семьями подверглись репрессиям со стороны советской власти.

В одном из найденных в архиве документов был указан список конфискованныз баев, в их числе были: Джексымбаев Беркмбай, Зейнуллин Курганбай, Дауренбеков Джакуп, Караулов Джаксым, Альдияров Абубакир, Исабаев Кубек, Уразалин Омар и многие другие.

Всего в данном документе были рассмотрены заявления от 41 человека. Они со своими родными хотели опротестовать решение окружной комиссии по конфискации их имущества и скота. Анализируя этот документ, было заметно, что указанные лица в определенной степени были зажиточными, в прошлом занимали руководящие должности и сторонники Алашордынцов. На основе этих данных мы выяснили: 11 чел. – волостных управителей, 4 чел. – члены или помощники Алаш-Орды, 2 чел. – судей, 1 чел. – аульный старшина, 1 чел. – меценат, 1 чел. – сын волостного. Действительно, любое сотрудничество этих лиц в прошлом с царским правительством в советское время становилось основанием для репрессий.

В Костанайском округе помимо казахов проживали другие этносы. В частности, европейское население прибыло в Федоровкий район с центральных областей России. В деревнях считались зажиточными крестьянами кулаки, которые имели рабочих батраков. С лета 1929 г. значительно возросло налогообложение кулаков. По закону кулаков осуждали и штрафовали за несвоевременную уплату налогов. Имущество должников было конфисковано и продано путем торга. Эта политика уничтожала хозяйства кулаков и казахских баев. Они остановили производство, продали скот и сельскохозяйственную технику. Произошло быстрое снижение их количества.

Помимо штрафов практиковались различные изъятия, иные действия насильственного характера по отношению к лицам, которые имели достаточное количество скота, земли, недвижимого имущества. В актте изъятия скота и иного имущества у кулацких хозяйств Банновского сельского совета были указаны следующие имена: Казыдуб Павел, Пономарев Тимофей, Василенко Иван С., Попко Иван, Шевченко Карп, Птушко.

По архивным документам зафиксированы факты чрезмерных перегибов политики конфискации. В отчете Боровского райкома ВКП (б) от 1 мая 1930 года говорится, что в районе было взято на учет 477 хозяйств кулаков подляжащие ликвидации. В деревнях Алёшинском и Денисовка у кулаков были изъяты жареное мясо, печеный хлеб, кувшин молока и т. д. Во Введенском, Белоярском, Михайловском, Алёшкинском сельсоветах этот показатель был увеличен до 20% от всего населения, где были созданы определенные преимущества. Поэтому, перегибы, проводимые компанией, коснулись не только крупных

кулаков и зажиточных баев, но и середняков с беднотой, что привело к дальнейшему обеднению народа и к голоду [3, с.293].

В целях разработки конкретных мер против кулачества Политбюро ВЦК КПСС 15 января 1930 году была сформирована комиссия во главе с Молотовым. 30 января 1930 года ОК ВКП (б) одобрил подготовленный комиссией проект постановления «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах массовой коллективизации» [4, с.126]. Согласно декрету, в районах массовой коллективизации, а в других районах по мере массового развертывания коллективизации в срочном порядке требовались следующие меры: отмена земельного закона, ограничение аренды и использования наемного труда в сельском хозяйстве по отношению к личным хозяйствам, захват сельскохозяйственных и жилых построек, предприятий по переработке сырья, кормовых и семенных запасов.

Этот документ определял порядок конфискации имущества и средств производства кулаков и баев, предлагалось проводить ее с участием колхозников, представителей сельских советов и бедноты. Необходимо было провести опись конфискованного имущества и обеспечить его сохранность для передачи колхозам. Кроме того, в указе предупреждалось, что все меры против кулачества должны проводиться в соответствии с массовой коллективизацией и повышением осведомленности крестьян.

Анализируя этот документ, мы видим, что практика репрессий и кровопролития без суда и следствия практически узаконена. Этот документ, ярко отражающий действия сталинского руководства в период массовой коллективизации, подтверждает утверждение об антинародном характере большевизма, лицемерии и преступности его лидеров.

Переход к политике массового истребления кулаков и баев был юридически оформлен декретом ЦИК СССР и СНК СССР от 1 февраля 1930 года «О мерах по усилению социалистического преобразования сельского хозяйства в районах массового коллективизация и борьба с кулачеством».

Постановлением ЦК ВКП (б) от 30 января 1930 года «Об ликвидации кулачества как класса» ЦК ВКП(б) утвердил направления массовой коллективизации и постановил провести практическую работу о ликвидации кулачества в ближайшее время [5]. В Костанайском округе были утверждены Федоровский и Карабалыкский районы которые подлежали массовой коллективизации.

К 1932 году официально был остановлен процесс массовой конфискации имущества и скота у баев, полуфеодалов и кулаков. Таким образом, если с 1928 года советская власть на основе законодательных документов ограничивала права баев и кулаков, но с 1930 года перешли к ликвидации их как класса.

Таким образом, нужно отметить что, на первом этапе конфискация имущества как у баев и кулаков проходила как принудительная акция, но после сам процесс приобрел массовый характер. Помимо этого, процесс массовой конфискации привел к лишению большой части населения собственного имущества, производственных орудий и скота.

Список использованных источников:

1. ЦГА РК. Ф.1380. Оп.1. д.268. л.57.
2. ГАКО. Р.73. Оп.2. Д.2. Л.41-43.
3. Сборник, посвященный 25-летию Независимрсти Республики Казахстан и 80-летию Костанайской области «Костанайская земля: люди, события и факты» - Костанай: Костанайский государственный университет имени А. Байтурсынова, 2016. 446 с.
4. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Т 65 1927—1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. / Т. 2. Ноябрь 1929 — декабрь 1930 / Под ред.

В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2000. — 927 с.

5. АП РК. Ф.141. Оп.1. Д.2926. Л.55-58. Копия

УДК 343.342.3

АНАЛИЗ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЯНВАРСКИХ СОБЫТИЙ 2022-ГО ГОДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Исабаев Т.К., 3 курс, юриспруденция, институт экономики и права им. П.Чужинова, НАО«Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова»

Замлелов.А.Л., старший преподаватель кафедры УПиП, магистр юридических наук, НАО«Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова»

Проблемы, возникающие в обществе, связанные с политической обстановкой в государстве являются весьма важными и требуют незамедлительных решений и действий со стороны правительства и главы государства. Игнорирование подобных призывов могут существенно повлиять на Государственный строй нашей Республики. В статье рассмотрены возникшие проблемы в обществе в Республике Казахстан на начало 2022 года

Исследование проблем общественной безопасности, как и всякая познавательная, интеллектуальная деятельность, требует четкой проработанности используемого понятийно-категориального аппарата. Ведь отсутствие согласованных понятий и научных категорий в обеспечении общественной безопасности делает этот процесс менее эффективным, более двусмысленным и противоречивым

Понятие общественной безопасности встречается в законе Республики Казахстан от 6 января 2012 года № 527-IV «О национальной безопасности Республики Казахстан». Общественная безопасность - состояние защищенности жизни, здоровья и благополучия граждан, духовно-нравственных ценностей казахстанского общества и системы социального обеспечения от реальных и потенциальных угроз, при котором обеспечивается целостность общества и его стабильность [2].

Согласно статье первой Конституции Республики, Казахстан Республика Казахстан утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшими ценностями которого являются человек, его жизнь, права и свободы. Так же в Конституции Республики Казахстан прописано, что Республика Казахстан является унитарным государством с президентской формой правления. Суверенитет Республики распространяется на всю ее территорию. Государство обеспечивает целостность, неприкосновенность и неотчуждаемость своей территории. [1]

«Январская трагедия» в Республике Казахстан началась с акций протеста против скачка цен на сжиженный газ: с 60 до 120 тенге. Участники митинга перекрыли дорогу возле городского акимата. Позднее протесты продолжились и в других районах Мангистауской области: в поселках Жетыбай и Курык Каракиянского района, в поселке Акшукур Тупкараганского района. Жители потребовали от властей снизить стоимость газа до 50 тенге за литр. К протестам в Жанаозене присоединились жители многих регионов страны. Полиция оцепила площади и усилила меры по задержанию активистов. Власти Мангистауской области сообщили, что цена на сжиженный газ будет составлять 50 тенге, но протестующие не расходились. Они выражали недовольство постоянным повышением цен

на товары и начали выдвигать политические требования, в том числе об отставке правительства. К этому моменту активизировались протесты в Алматы, Актобе и Шымкенте.

Вечером 4 января у театра «Алатау» в Алматы стали собираться люди. Протесты продолжались в Атырау, Жанаозене и других городах.

В ночь на 5 января полиция применила слезоточивый газ, светошумовые гранаты и резиновые пули против собравшихся на Площади Республики в Алматы.

Возле площади подожгли полицейские машины. В ночь на 5 января президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев ввел чрезвычайное положение в Мангистауской области и Алматы.

В Казахстане было объявлено чрезвычайное положение — сначала в некоторых регионах, потом и по всей стране. На протяжении нескольких дней происходили отключения Интернета, приводившие к перебоям в работе безналичной оплаты. Были заморожены цены на сжиженный газ, что не привело к уменьшению протестов. Президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев отправил правительство Аскара Мамина в отставку и возглавил Совет безопасности Казахстана вместо Нурсултана Назарбаева. [5]

Как можно заметить митинг постепенно перерос в “восстание” казахского народа: среди митингующих граждан Республики Казахстан в различных регионах страны появлялись провокаторы, мародеры, а со временем это переросло в террористическую атаку, с целью захватить власть в Республике Казахстан.

Факт введения режима Чрезвычайного положения во многом пошел на пользу для как для граждан, так и для государства в целом, так как именно благодаря подобным решениям правительство Республики Казахстан получила шанс уменьшить темпы развития и распространения митингов, нападений на государственный объекты и террористических атак.

10 января президент Казахстана Касым-Жомарт Токаев заявил, что в беспорядках участвовали иностранные боевики из стран Центральной Азии, включая Афганистан, и с Ближнего Востока. «Их целью было превратить нашу территорию в зону хаоса, а затем захватить власть», — сказал Токаев. Он назвал произошедшее в Казахстане терактом и «хорошо организованным и подготовленным актом агрессии». [4]

По словам Токаева, в результате беспорядков были убиты «многие» мирные жители и сотрудники правоохранительных органов, повреждены 1,3 тыс. предприятий, разграблены более 100 торговых центров и банков, подожжены почти 500 полицейских автомобилей. По предварительным данным, экономические потери Казахстана составили $2–3 млрд.

По состоянию на 15 января 2022 года 4353 человека были ранены, в том числе 3393 сотрудника силовых ведомств. В морги были доставлены 225 погибших, в том числе 19 полицейских и военных.

По состоянию на 13 января за правонарушения, совершённые в период режима ЧП, было составлено 6966 протоколов о возбуждении административных производств, к различным видам административной ответственности было привлечено 4918 человек, в том числе административному аресту было подвергнуто 1978 человек. На 791 человека были наложены штрафы, а 2149 человек были предупреждены. На рассмотрении судов находилось 2048 материалов. Расследовалось 494 уголовных дела, в том числе 44 — по актам терроризма, 34 — по массовым беспорядкам, 15 убийств и др. В изоляторы временного содержания в статусе подозреваемых в совершении преступлений было помещено 524 человека, из их числа с санкции суда были взяты под стражу 412 человек [158].

Самоубийства

10 января совершил самоубийство начальник Департамента полиции Жамбылской области Жанат Сулейменов.

- 10 января совершил самоубийство полковник КНБ Азамат Ибраев.
- 25 января совершил самоубийство топ-менеджера компании «Оператор РОП» Руслан Шамшиев

По данным национальной палаты предпринимателей страны «Атамекен», сумма ущерба от беспорядков в Казахстане для частного бизнеса (без учёта ущерба частных лиц и государственных учреждений) на 14 января оценивалась в размере 94,4 млрд тенге (218 млн долл. США), наличие ущерба отмечено в 9 регионах Казахстана, в том числе в Алма-Ате, на этот город приходится основная часть ущерба — 92,4 млрд тенге (213 млн долл. США); в разрезе отраслей бизнеса число пострадавших организаций: торговля — 1602; общепит — 52; финансовый сектор — 77; логистика — 27; СМИ — 5.По предварительной оценке, которую президент Казахстана К.-Ж. Токаев 10 января 2022 года привёл в беседе с председателем Европейского совета Шарлем Мишелем, общий экономический ущерб может составить 2-3 млрд долларов США [4].

Касательно темы моей статьи актуальной является часть 3 статьи 3 Конституции Республики Казахстан Никто не может присваивать власть в Республике Казахстан. Присвоение власти преследуется по закону. Право выступать от имени народа и государства принадлежит Президенту, а также Парламенту Республики в пределах его конституционных полномочий. Правительство Республики и иные государственные органы выступают от имени государства пределах делегированных им полномочий.

На фоне беспорядков Токаев обратился за поддержкой к Организации Договора о коллективной безопасности (ОДКБ). Она направила в Казахстан миротворцев. 19 января, после того как обстановка в стране стабилизировалась, все подразделения покинули страну.

По моему мнению, привлечении сил ОДКБ положительно повлияло на исход сложившейся ситуации в Республике Казахстан. А так же поддержка со стороны стран-участников ОДКБ оказала сильную поддержку в восстановлении общественной безопасности и порядка внутри государства.

В беспорядках, которые прошли в январе в Казахстане, могли участвовать выходцы из стран Центральной Азии, прошедшие боевую подготовку в Сирии и Ираке. Об этом заявил спецпредставитель президента по Афганистану, директор второго департамента Азии МИДа Замир Кабулов в интервью ТАСС [6].

«Полагаем, что речь может идти о переброске в Казахстан из Афганистана иностранных боевиков, в том числе выходцев из стран Центральной Азии, прошедших боевую подготовку в Сирии, Ираке и так далее», — сказал Кабулов. [6]

Помимо самих военных действий, происходивших на территории Республики Казахстан огромную роль для общества, сыграла “информационная война”. Ее суть заключается в наведении паники в обществе как внутри самого государства, так и на международном уровне. Поэтому важно определить источники, которые предоставляют достоверную информацию, а также применять меры уголовного и административного наказания за распространение ложной и провокационной информации

Исходя из всего вышеперечисленного можно сделать вывод о том, что данные события в Республике Казахстан заметно повлияли на состояние общественной безопасности внутри государства, а так же пошатнули состояние порядка и покоя в обществе. Для того, чтобы подобные события не имели места в будущем необходимо поддерживать состояние покоя в обществе, прислушиваться к требованиям граждан государства, усилить надзор за уполномоченными органами, ввести жесткие санкции против коррупции и отстранить от должности лиц, которые имеют монополистические масштабы правления.

Список использованных источников:

1. Конституция Республики Казахстан
2. Закон Республики Казахстан О национальной безопасности Республики Казахстан
3. https://www.rbc.ru/rbcfreenews/61f7ed4d9a79470c23c3b2e9
4. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%81%D1%82%D1%8B_%D0%B2_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5_(2022)
5. https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-unrest-timeline/31654270.html
6. https://www.rbc.ru/rbcfreenews/61f7ed4d9a79470c23c3b2e9

УДК 331

ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ МЕНЕДЖЕРОВ В КАЗАХСТАНЕ

Исправников И.А. - 1 курс, 6В04102 - Менеджмент, кафедра бухгалтерского учета и управления, институт экономики и права имени П.Чужинова, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова

Молдагалиева Н.Д., преподаватель, магистр экономических наук, кафедра бухгалтерского учета и управления, институт экономики и права имени П.Чужинова, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова

В статье рассматривается проблема развития креативности менеджеров в Казахстане и свойства креативного менеджмента, делается акцент на изменении функций менеджмента, рассматриваются проблемы оценки креативности, эффективные и неэффективные методы работы. Анализируется причина возникновения данной проблемы.

Креативность — уровень творческой одаренности, способности к творчеству, составляющий относительно устойчивую характеристику личности. Данное определение можно обнаружить в интернете [1, с.63]. В этом словаре можно прочесть следующее: «Первоначально К. (креативность) рассматривалась как функция интеллекта, и уровень развития интеллекта отождествлялся с уровнем К. Впоследствии выяснилось, что уровень интеллекта коррелирует с К. до определенного предела, а слишком высокий интеллект препятствует К. В настоящее время К. рассматривается как несводимая к интеллекту функция целостной личности, зависимая от целого комплекса ее психологических характеристик. Соответственно, центральное направление в изучении К. — выявление личностных качеств, с которыми она связана». Отсюда следует, что способность к творчеству может иметь связь с разными особенностями личности. “Creativity” обладает возможностью развиться как навык при совершении действий индивида, направленных на тренировку нейронных связей, образующих его как творческую личность. В общественном сознании этот навык ассоциируется с людьми художественной сферой деятельности, такие как живописцы, режиссёры, гейм-дизайнеры, архитекторы, скульпторы и другие представители. Однако, все профессии могут соприкасаться с творчеством и с креативностью в частности. Есть вероятность обнаружить такое явления, как инвестор, находчиво подмечающий признаки потенциального успеха компании и одетый в классической деловой форме, и модного музыканта, создающего посредственные

композиции. При существовании нейрофизиологического обоснования врожденной склонности к изобретательности сложно не учесть гибкость человеческого мозга, которая позволяет индивиду осваивать новые методы борьбы с несовершенством окружающей его действительности. В эпоху общедоступности информации издаются книги по повышению уровня «гибкого ума» и записываются лекции с целью предоставить обществу более конкретное понимание «creativity» [2, с.93].

Сознательно погрузившись в данное информационное поле, субъект получает перспективу выстроить стратегию по достижению важной для него цели с помощью знаний и сопутствующего опыта. Продуктивность в такой стратегии находится в тесной зависимости от устройства индивидуальной психики человека, на которую оказывает влияние организация окружения. В некоторых сообществах новые идеи сталкиваются с сопротивлением, что в свою очередь тормозит прогресс при определенных обстоятельствах. Некоторая часть индивидуумов имеет предпочтение к уединенному созиданию, которое действительно побуждает повышение их результативности. В то же время, ни одно изобретение не было создано “из ничего”. Сущность любой инициативы заключается во взаимодействии с внешним миром. Из всех известных данных можно выявить формулу, которую опишу в следующих предложениях. Сначала субъект находится в стадии наблюдения, где рассматривает различные объекты, пытаясь улавливать как всю картину, так и ее детали. Вовремя и после этого мозг обрабатывает информацию и у человека возникает желание повторить увиденное. Он пробует новое действие или новую мысль и у него формируется умение или принцип. Наступает заключительный этап, где индивидуум примеряет свой вариант объекта, совершая попытку изменить его и имея собственные ожидания позитивного результата или удовлетворения любопытства. Все описанные этапы не происходят без процесса, заключающегося в сотворении новых образов - воображения. Один из важных компонентов, без которого не сможет воплотиться в жизнь людской замысел. Благодаря воображению, человечество достигло нынешней цивилизации. Крайне упрощенно описывая, “продуктами” общемирового воображения являются культура, законы, строения, философия, наука, искусство, мораль, религия, технологии и многие другие аспекты нашего бытия. Вполне вероятно, что эта способность остается с нами навсегда. Во всяком случае, на века. Как воображение не имеет каких-либо устойчивых границ, так и будущее нашего вида будет продвигаться по постоянно появляющимся обновленным горизонтам [3, с.223].

П. Друкер высказывался в том смысле, что исторические успехи нации на 80% определяются не природными ресурсами и технологиями, а эффективностью управления. Общеизвестны выводы исследования, проведенного Институтом Мак Кинзи в 1999 г. по заказу Правительства России: два обстоятельства препятствуют экономическому росту – неравные условия конкуренции для разных предприятий и неэффективный менеджмент. Сегодня никто не оспаривает мнение, что кризис в любой организации связан прежде всего с кризисом управления. Эффективный менеджмент по существу признан ключевым звеном при решении многих проблем, с которыми сталкивается та или иная страна [4, с.197].

Казахстан наряду с граничащими странами пережил фундаментальные изменения в XX веке, такие как Первая и Вторая мировая война, развал Союза Советских Социалистических Республик, крупные митинги, смену власти и переход от индустриального общества в постиндустриальное. С последствиями многих событий наша Республика сталкивается и в настоящее время. Вместе с этим по всему миру интернет переживал свое развитие, благодаря чему и возникал всё более обширный доступ к информации разного рода. Почти каждый гражданин получил возможность расширять собственный кругозор. Образовывались “тоннели”, по которым с большей скоростью

проходили новости, знания, культурные нормы, сообщения и иное количество данных, которое приближается к астрономическому значению в XXI веке. Было бы историческим по своему масштабу упущением, если с такими потоками не стали взаимодействовать государства. С мировыми глобальными тенденциями, прежде всего, приходится схлестнуться именно политическому руководству государства, дабы адаптировать или адаптироваться. При грамотной организации с учетом культурных, экономических, географических особенностей общества определенной страны есть высокая вероятность внедрить перспективные технологии и принципы. Иными словами, процесс под названием “глобализация” происходит более органично и в ускоренном темпе. Под влиянием перемен общество начинает преобразовывать и личную жизнь. Такое явление может происходить как в рамках одной границы, так и в «цепи» с заграничными обществами. Если политические партии выстраивают некую «площадь для экономической деятельности», то корпорации стремятся ее заполнить. Мы уже живём в социуме, где гигантские компании можно считать “государствами” с собственной политикой и структурой с собственным «населением». Они двигают мир и некоторым политическим руководителям, будь то мэр или даже президент, доводится иметь с ними диалог с той целью, чтобы эти компании внесли капитал. Известны случаи, когда предприниматель спасал экономику страны [5, с.297].

Раз существуют такие «государства», то в них должны быть определённые руководители. Можно такое устройство власти описать так: президент - топ-менеджер, совет директоров - парламент, губернаторы и мэры - менеджеры среднего и младшего звена, а сотрудники и сотрудницы - население. Как и в любой жизни политического характера, если все «механизмы» отлажено действуют, то и вся «машина» обретает внушительную производительность. Обратим же внимание на управленцев. Успешные координаторы - это сильные и ответственные люди, как правило. У человека должен быть стержень, дабы справляться с нагрузками управленческой деятельности. Для результативной координации нужно иметь понимание системы организации. Дельный менеджер, способный скорректировать процесс таким образом, чтобы все сотрудники и сотрудницы беспрепятственно работали друг с другом - ценится выше их всех вместе взятых. В силу того, что в компаниях трудятся живые люди, к ним невозможно относиться как к рабочим станкам на завод индустриальной эпохи. Даже если вы решитесь оценивать это сообщество в таком отношении, то наткнетесь на человеческие факторы и количество производимого, и его качество резко упадут. В зависимости от культуры и сферы деятельности рабочий процесс может принимать различные формы. Можно заявить, что помимо аналитического мышления и навык публичного выступления, у менеджера должно быть выработан навык коммуникации с людьми. С этим умением руководитель сможет не только создать позитивное отношение к себе со стороны «населения», но и доходчиво объяснить цели компании и ее идеологию. Также директору нужно следить за трудовой атмосферой. Есть ли конфликты среди сотрудников? Уважают ли их права? Есть ли то, что тормозит производство? Те и многие другие вопросы посещают голову разумного менеджера. В идеале все усилия вкладываются в упорядочении создания товаров или услуг, чтобы дошло до автоматизма как функционирование часов. Можно подумать, что раз управленец достиг такого состояния, когда даже физически являться не нужно на место работы, а достаточно лишь интересоваться время от времени положением структуры через мессенджер, да отчитываться перед инвесторами о росте бизнеса, то он имеет право так и проживать свои годы на высокой зарплате за проделанную работу. Однако, следует повторить, что люди - не машины (если быть точнее, то они более комплексно устроены) и добавить, что мир - не только лишь “колесо”, бесконечно вращающееся, ведь по ней еще протекает «вода», несущая разнообразные “минералы”, которые со временем конструируют столь же различные

материи. Люди не могут выполнять одни и те же действия на протяжении многих лет без каких-либо изменений в их среде. Человеку свойственно развиваться. Подводя этот факт к сфере менеджмента, верным будет следующее утверждение: «Менеджеру необходимо быть креативным и поддерживать креативную среду, дабы его компания смогла выдерживать конкуренцию на рынке и оказываться в лидирующих позициях, привлекая потребителей и инвесторов новизной и перспективностью». Рассматривая нашу страну, можно констатировать существование проблемы развития креативности менеджеров. Казахстана является автократией. Автократиям свойственен застой во многих областях, так как власть сосредоточена в руках одного человека, не желающего покидать свой пост политического руководителя и управляющего страной в соответствии собственному мировоззрению без учета иных взглядов. Не отходя от корпоративной тематики, необходимо утвердить, что крупные компании нашей страны принадлежат лицам, чье владение обосновывается наличием родственных связей с политическим руководителем. Они получают выгоду в виде материально-денежного обеспечения, находясь в таком положении. Их стремление сохранить статус-кво является естественным. В связи с этим, каким бы ни был талантливым менеджер, ему практически закрыт «вход в крупный бизнес». Соответственно, управленцы малого или среднего предприятия имеют предел своего развития, который не обусловлен ограниченностью их потенциала. Коррупция не позволит гражданину Казахстана создать значительную телекоммуникационную компанию, чтобы хотя бы создать конкуренцию «Казахтелеком» - крупнейшему инфокоммуникационному оператору в нашей стране. Впоследствии мы обретаем не только недоступность высших ступеней карьеры определенной группы людей, но и отставание государства во многих развивающихся отраслях.

В контексте глобализации возник один факт: любое развитое государство является демократической. Такие режимы демонстрируют устойчивость и по настоящее время. В них успешно совершенствуется свободное предпринимательство, чем и призваны заниматься менеджеры. У Казахстана есть возможность присоединиться к списку стран победившей демократии. Наше население достаточно образованное, чтобы вводить инновации и создавать конкуренцию в долгосрочной перспективе.

Список использованных источников:

1. Креативный менеджмент. Социальные, психологические и творческие аспекты экономики труда. Учебное пособие / О.Э. Башина и др. - М.: Инфра-М, Форум, 2015. - 272 с.
2. Креативный менеджмент. Учебник. - М.: Дашков и К, 2017. - **775** с.
3. Маслоу Маслоу о менеджменте / Маслоу, Абрахам. - М.: СПб: Питер, 2003. - 416 с.
5. Мастерство менеджмента. - М.: Росмэн, 2004. - 864 с.
6. Пинкун, Д. Креативный менеджмент / Д. Пинкун. - М.: Азбука, 2016. - 335 с.

УДК 336.71

СЛИЯНИЕ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ

Кадамбаева А.С.,3 курс, 6В04104 – Финансы, Институт экономики и права им. П.Чужинова, КРУ имени А.Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан

Муратова Д.Д., м.э.н., старший преподаватель кафедры экономики и финансов, КРУ имени А.Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан

В статье рассматриваются процесс слияния и поглощения коммерческих банков. Основные этапы сделки слияния или поглощения. План мероприятий по реализации стратегии поглощения.

В банковском секторе свободная конкуренция приводит к концентрации. Одни банки могут поглотить могущественных конкурентов, другие же, придерживаясь самостоятельности, определенно приходят к власти более сильных соперников. Что приводит к процессу слияния и поглощения банков второго уровня. Происходит сокращение банков, но при этом увеличиваются их размеры, и расширяется объем операций.

Слияние банков в крупнейшие банковские объединения, а также в рост филиалов банков происходит за счет централизации банковского капитала.

Банковские объединения представляют собой крупные банки, которые играют важную роль в банковском секторе.

Монополия происходит за счет высшей ступени развития концентрации.

При изучении теории и практики современного корпоративного менеджмента можно выделить целый ряд причин слияний и поглощений банков.

Синергетический эффект представляет собой взаимодополняющее действие активов двух или нескольких организаций, при котором совокупный результат превышает результат отдельно работающих на рынке структур. Появление синергетического эффекта проявляется: (см. Рисунок 1)

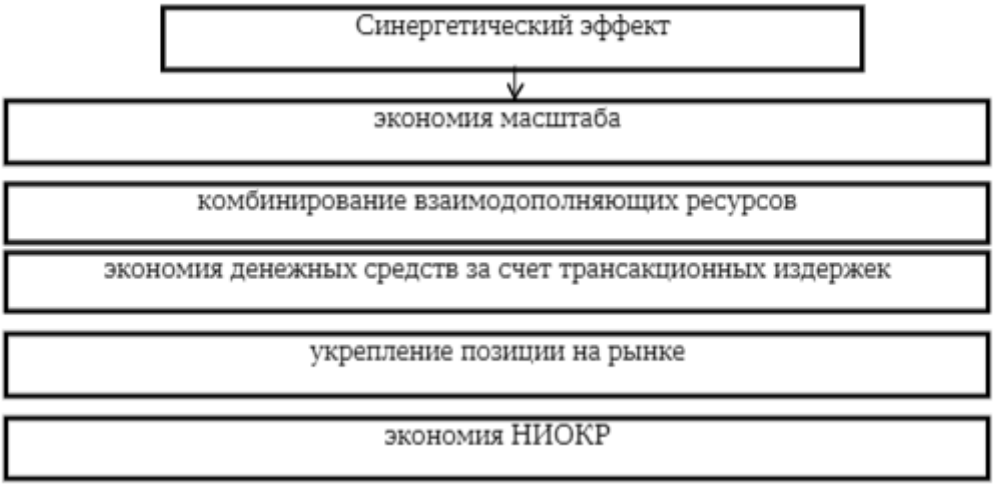

Рисунок 1 – Мотив появления синергетического эффекта

Стремление увеличить качество и эффективность управления также можно отнести к мотиву слияния и поглощения. Обычно поглощению относятся менее эффективные и менее управляемые банки [1].

Следующим существенным мотивом являются налоговые мотивы, где поглощаемый банк, обладая существенными налоговыми льготами, по тем или другим причинам не используются.

К числу мотивов слияний и поглощений относится диверсификация бизнеса в разрезе стабилизации потока денежных средств и снижения рисков.

В сфере банковского бизнеса, где процентные доходы подвержены определенной цикличности, приобретение специализированного финансового учреждения, где основным источником доходов являются комиссии, кредитным банком может оказать положительное воздействие на доходность.

Важным мотивом также является возможность использования избыточных ресурсов.

Например, коммерческий банк с большими финансовыми ресурсами, но с минимальными по тем или иным причинам возможностями для их размещения, становится интересным объектом поглощения для более рентабельного банка, развивающегося в крупном масштабе.

Специалисты считают, что вид такого мотива слияния и поглощения выступает как разница в рыночной цене компании и стоимости ее замещения.

В банковской практике отмечается, что в большинстве случаев дешевле купить коммерческий банк и преобразовать его в филиал, чем создать филиал с нуля [2].

Мотив поглощений как Asset – stripping означает покупка банком другого менее активного банка с целью извлечения прибыли на основе высокой ликвидационной стоимости банка по сравнению с рыночной.

На основе общей стратегии развития банка вырабатывается стратегия слияния или поглощения.

В процессе слияния или поглощения оценивается миссия и цель кредитной организации, а именно какую роль играет план мероприятий по реализации стратегии.

Процесс слияний и поглощений включает в себя шесть этапов, а именно проведение аналитической работы по потенциальному объекту слияния или поглощения, всевозможные переговоры, а также реализация и подготовка проекта (см. Рисунок 2).

Отражение общей стратегии банка, что подразумевает оценку положения банка на рынке, анализ сильных и слабых сторон, рассмотрение возможностей и угроз для развития бизнеса, анализ конкурентов является разработкой стратегии слияния или поглощения.

Оценка стратегии, продуктовый ряд, клиентская база и рынки, технологии доставки банковских продуктов относятся к стандартным параметрам анализа конкурентов.

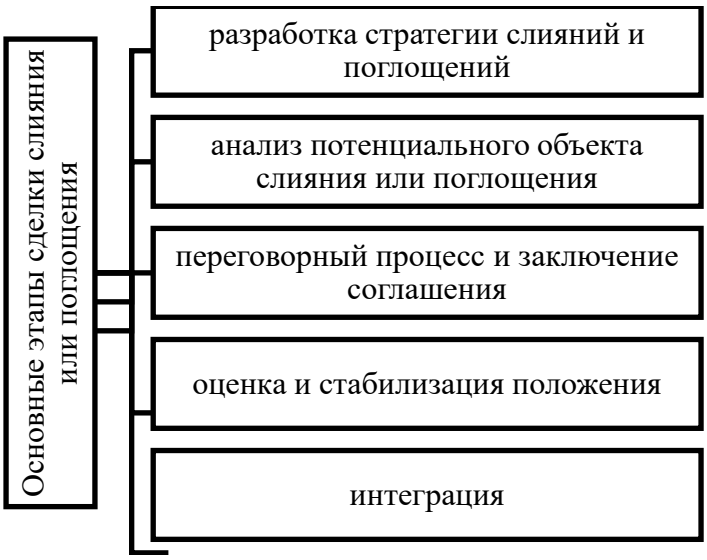

Рисунок 2 - Основные этапы сделки слияния или поглощения

Отражение общей стратегии банка, что подразумевает оценку положения банка на рынке, анализ сильных и слабых сторон, рассмотрение возможностей и угроз для развития бизнеса, анализ конкурентов является разработкой стратегии слияния или поглощения.

Оценка стратегии, продуктовый ряд, клиентская база и рынки, технологии доставки банковских продуктов относятся к стандартным параметрам анализа конкурентов.

За счет результатов формирования обще банковской стратегии определяются цели слияния или поглощения, например, кто нужен для осуществления приоритетных задач.

На основе тщательной проработки возможных вариантов развития осуществляется и разрабатывается стратегия выхода на новый рынок.

Для тщательного и многовариантного анализа вариантов реализации стратегии развития применяется стратегический уровень, предполагающий выбор объекта для слияния или поглощения.

Как правило, банком – покупателем в первую очередь определяется оценка своих стратегических намерений и оптимальный тип связи с бизнесом присоединяемой компании (банка), затем выбирается стратегия присоединения.

Стратегические намерения делятся на симбиоз, адсорбцию, сохранение статуса.

Симбиоз представляет собой взаимопроникновение двух структур.

Во – первых это обмен крупными пакетами акций, направленный к объединению ряда операций на финансовых рынках, во – вторых это взаимодополнение продуктового ряда.

Адсорбция это и есть полное слияние или поглощение, при которой из двух вступивших в сделку структур на рынке остается только одна.

Сохранение статуса применяется при поглощении, что означает формальный статус организации [3].

К типам слияния с точки зрения связи с бизнесом делятся на:

1 Конгломерат – предполагает объединение разных видов бизнеса при сохранении точной самостоятельности;

2 Вертикальную интеграцию – слияние видов бизнеса;

3 Горизонтальную интеграцию – объединение банковских структур.

Стратегия может быть агрессивной, защитной, наблюдательной.

Результаты проведенного анализа сопоставляют со стратегическими целями банка – покупателя на предмет соответствия этим целям на основе выявленных характеристик банка – объекта поглощения. Сопоставление осуществляется не только на уровне миссий и целей, но и на уровне плана мероприятий по реализации стратегии.

План мероприятий по реализации стратегии поглощения является результатом проведенной работы, так как представляет собой составную часть плана мероприятий по реализации банковской стратегии. С помощью плана определяется перечень конкретных мероприятий, график их выполнения, финансовые, людские, информационные ресурсы, а также контрольные моменты [4].

Список использованных источников:

1. Марченко Г. Современное состояние и перспективы развития финансового рынка и банковской системы Казахстана // Банки Казахстана. - Алматы,2016. - № 3. - С. 2-5

2. Уакпаева Г. Некоторые вопросы банковского обслуживания по гражданскому законодательству РК // Тураби - 2003 г. - № 1 С. 87-93

3. Махмутова М. Эволюция банковской системы // Банки Казахстана. - Алматы,2000. -№5.- С. 16-20

4. Утеулин Е. Основные операции банков // Банки Казахстана. - Алматы,2000. - № 3. - С. 60-61

ӘОЖ 328.185

ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕСУ ӘДІСТЕРІ

Кенжеқұл Н.Е., 2 курс , 6В04101 «Мемлекеттік және жергілікті басқару» мамандығы, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П. Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Молдагалиева Н.Д., оқытушы, экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Жемқорлықтың Қазақстанға алып келер зияны көптеген дөңгелек үстелдерде, пресс-конференциялар мен жиындарда айтылады. Алайда, жиі және үлкен көлемді жемқорлық факторлары көп жағдайда шенеуніктер тарапынан болады. Анықталған фактілер бойынша жемқорлықтың 60% үлесін ақ жағалылар тарапынан парақорлық саласы бойынша қамтиды. Көбіне парақорлың фактілері жасырын түрде болады, сәйкесінше анықталуы да қиын, көп жағдайда қылмыс түріне тіркелмейді.

2019 жылы Қазақстан Республикасы бойынша 4856 қылмыстық жемқорлық әрекеті тіркелді. 2018 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда 43% ға артық. Мемлекет шығыны 11 млрд теңгеден асады. Соңғы жылдары жемқорлыққа қарсы агенттіктерде жемқорлық фактісі бойынша 2186 қылмыстық құқық бұзушылық тіркелді. Оның 35% - парақорлық, 31% - өз қызметін асыра пайдалану, 29% - жалған қызметтік әрекеттері бойынша. Жалпы 6842 іс қарастырылған болатын. Оның 5103 ісі ашылды. Шығын көлемі 35,4 млрд теңгені құрады, 15,4млрд теңге қазынаға қайтарылды.

Қазақстандық сарапшылардың айтуынша, бюрократиялық сыбайлас жемқорлық мемлекеттік бағдарламалардың орындалуына септігін тигізуге тырысады, ғарыштық, биоотын, индустриялық-инновациялық, «таза ауыз су», 12 жылдық мектеп білімі және т.б. [1]. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл стратегиясының бір бөлігі болып табылатын президенттік жоспар "100 нақты қадам. Баршаға арналған заманауи мемлекет "атты Қазақстан халқына Жолдауында Н.Ә. Назарбаев 6 мамырда Астанада ҚР Үкіметінің отырысы өтті. 2015 ж., яғни оны тезірек іске асыру түрінде күмәнді заң жобалары ілгерілетілуде. Мысалы, жаңа орынға ауыстыру кезіндегі басшының құқығы туралы конкурстан тыс өзіне көмекші тағайындау, кеңесші мен хатшыдан тұрады. Бұл сыбайлас жемқорлықтың айқын көрінісі.

Зерттеу жұмыстарына сәйкес бұл туралы халықтың ойын да төмендегідей. Әлеуметтік желілерден алған пікірлер (авторлық, емле және пунктуация сақталған) : «Заңсыз кірістер мен пара алуға ыңғайлы болу үшін жасалған. Барлығы сенім білдірілген адам арқылы жасалатын болады - яғни көмекшілер, кеңесшілер осы хатшылар арқылы», «Сыбайлас жемқорлық қазақстандық қоғамның топтарына өзін-өзі молайту үшін жағдай жасауға және жаңғырту процестерін молайтуға мүмкіндік бермейді», «Мәңгілік «кеше» - олардың идеалы, бірақ бұл елдің мүддесіне қайшы келеді, дамудың алғышарттарын қалыптастыруға кедергі келтіреді, оның келешегіне балта шабады.”

ҚР халқының 48,1% -ы ғана мемлекеттік органдарға сенім білдіретіні таң қалдырмайды, 1- кестеде көрсетілгендей оның ішінде 13,4% -ы толығымен, 34,7% -ы ішінара. Өтініш берушілердің үлесі сенімсіздік немесе жауап беруге қиындық келтіргендер туралы 51,9% құрайды. Осыдан шығатын түйін - халықтың мемлекеттік органдарға деген сенімінің болмауы. Дамыған елдерде басқаша, халықтың мемлекетке деген сенімі жоғары.

1-кесте. Қазақстан халқының орталық мемлекеттік органдарға сенім деңгейі

	Толықтай сенемін	Ішінара сенемін	Сенімсіздік танытамын	Жауап беруге қиналамын
Жоғарғы сот	13,8%	47,2%	13,7%	25,3%
Бас прокуратура	13,5%	47,3%	13,7%	25,5%
Қорғаныс министрлігі	15,3%	44,8%	11,8%	28,2%
Спорт және мәдениет министрлігі	14,5%	45,4%	11,8%	28,4%
Денсаулық сақтау және дамыту жөніндегі қызметтер министрлігі	13,4%	45,3%	14,9%	26,4%
Білім және ғылым министрлігі	14,2%	44,3%	14,6%	26,9%
Ауылшарушылық министрлігі	13,5%	44,4%	12,6%	29,4%
Сыртқы істер министрлігі	13,6%	44,2%	12,5%	29,7%
Ішкі істер министрлігі	13,2%	44,3%	16,2%	26,3%
Ұлттық экономиканы дамыту министрлігі	13,2%	43,9%	13,6%	29,2%
Энергетика министрлігі	12,4%	44,7%	12,6%	30,3%
Инвестиция және оны дамыту министрлігі	13,5%	43,0%	13,3%	30,2%
Әділет министрлігі	12,8%	43,2%	14,8%	29,3%
Қаржы министрлігі	11,9%	44,0%	14,8%	29,3%

Елбасы жемқорлық — жай құқық бұзушылық емес. Ол мемлекеттің тиімділігіне деген сенімді шетінетеді және ұлттық қауіпсіздікке төнген тікелей қатер болып саналады және біздің түпкі мақсатымыз — жемқорлықты құбылыс ретінде жою үшін жемқорлыққа қарсы заңнамаларды жетілдіру арқылы жемқорлықпен күресті қатты күшейтуіміз керек екендігін айқын көрсетті. Ал біз онымен күресу үшін әлемдегі әртүрлі мемлекеттердің қалай күреседі, қандай стратегия, жол, амал қолданғанын жан-жақты зерттеп, қарастырып ең тиімдісін басшылыққа алуымыз керек. Ол үшін біз ондай тәжірибесі мол мемлекеттерді қарастырып көрелік. Ресей ғалымдарының зерттеулерінің нәтижесінде, әлемде сыбайласқан жемқорлықпен күрестің төрт стратегиясы анықталды:

1. Сыбайласқан жемқорлық себептерін жүйелі түрде жою. Ондай шара ылғи да сәтті және тиімді бола бермейді. Осындай тәжірибеге Чех Республикасы, Пәкістан және Боливияны жатқызуға болады;

2. «Соғыс» стратегиясы, ол мүлде сәтсіз және айқын мысал ретінде— Қытай мемлекетінің тәжірибесін көрсетуге болады;

3. «Саналы белсенсіздік» стратегиясы, ондай стратегияны соңғы кезге дейін Ресей мемлекеті ұстанды;

4. Сыбайласқан жемқорлыққа қарсы аралас стратегия – олардың ең табыстылары және тиімділері. Олардың жеткен жетістіктері бойынша қарасақ Швеция, АҚШ, Сингапур; Гонконг және басқа елдер жатады. Transparency International халықаралық үкіметтік емес ұйымының сыбайлас жемқорлықты қабылдау индексінің жоғарғы позициясында орынды алады [2]. Солардың қатарында Франция, Германия, Сингапур мемлекеттеріндегі сыбайласқан жемқорлықпен күрестің тәжірибесін қарастырып, салыстырып, оңтайлысын

өзіміздің елде қолдану керек деген ойдамыз. Алдыменен Франция мемлекетінендегі тәжирибеге тоқтайық.

Франция мемлекетінің сәяси-әкімшілік жүйесін соңғы онжылдықта жайлап алған сыбайлас жемқорлық қасіреті қоғамдық пікірге, партиялар мен саяси ұйымдардың іс-әрекетіне ықпал етіп отыр. Ол саяси партияларды қаржыландырудың тәсілін реформалау қажеттігін көрсетті. Саяси партиялар сайлау науқанына қаржы табу үшін заңсыз тәсілдерге жүгініп, саяси-әкімшілік шешім қабылдайтын шенеуніктер мен лауазымды адамдардың іс-әрекеті, мердігерлік келісім-шарттар жасасу кезіндегі билік органдары мен кәсіпкерлер арасындағы өзара байланыс жемқорлықтың таралуының негізгі саласына айналды. Сол себептен Францияда 1988 жылғы наурызда саяси партиялардың есеп-қисабын, олардың саяси науқан өткізуге жұмсайтын қаражатын, президенттің, министрлердің, депутаттардың табыстары туралы декларацияны жариялау туралы шешім қабылданды. 1990 жылғы қаңтарда саяси партиялардың сайлау науқанын жеке адамдар, кәсіпорындардың қаржыландыруына лимит белгілеу туралы заң қабылданды. 1993 жылғы сайлауда бұл шығын 80 мыңнан аса сайлаушылары бар округтер үшін 500 мың франк мөлшерінде, ал сайлаушылар саны одан аз округтер үшін 400 мың франк мөлшерінде белгіленді. Ал жеке адамдардың бір сайлауға берер қаржысы 30 мың франктен аспауға тиіс. 1000 франктен асатын салым чек арқылы аударылады.

Бар әлемді жемқорлықпен күресу жолында аузына қаратқан Сингапур мемлекеті . 1959 жылы сайланған ХҚП алдында тұрған ең қауырт мәселелердің бірі мемлекеттік қызметте белең алған сыбайлас жемқорлықты жою болмаса да, оның деңгейін мүмкіндігінше төмендету болды. Бұл – пара туралы қоғамдық пікірді «шамалы қатер, мол пайдадан» «үлкен қатер, мардымсыз табысқа» өзгертуді қажет етті. ХҚП үкіметінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы келесі өзгеріске негізделді: сыбайлас жемқорлыққа тамырына балта шабуға жасалған талпыныс тұлғаның жемқорлық әрекетін тартымды ететін, ынталандыратын мүмкіндіктер мен жағдайларды барынша азайтудан немесе жоюдан басталуы керек. Үкімет осы кезеңде мемлекеттік қызметкерлер жалақысының деңгейін жоғарылатуға мүмкіндігі болғандықтан, бастапқыда жемқорлық әрекетке жағдай жасайтын факторлармен күресті, сондай-ақ, жазаны мейлінше қатал ету мақсатында бұрыннан қалыптасқан заңдар жүйесін күшейтті. 1960 жылы мемлекеттік қызметте қалыптасқан жемқорлыққа қатысты жағдайға жауап ретінде 1937 жылғы «Сыбайлас жемқорлықпен күрес туралы заң» (Anticorruption Law) «Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу туралы заңмен» (Prevention of Corruption Act - POCA) алмастырылды. Сыбайлас жемқорлықты зерттеу бюросы (СЖЗБ) (Corrupt Practices Investigation Bureau –CPIB) аталмыш заңға енгізілген түзетулерге сүйеніп, күдіктілерді ұстауда, қылмыскерлерді іздестіруде және мемлекеттік қызметкерлердің, олардың отбасы мүшелерінің және агенттерінің банк шоттары мен басқа да активтерін тексеруде кең өкілеттілікке ие болды. Сонымен қатар, «пара» түсінігі қандай да бір құнға ие кез келген сыйды қамтитындай кеңейтілді және пара алған адамның, шын мәнінде, міндеттемелерін орындауға құзыреттілігін дәлелдеу ендігі уақытта қажетсіз болып саналды. Салық инспекторлары тергеу астындағы адамға қатысы бар барлық ақпаратты беруге міндеттелді. [3]. Осыған дейін күшінде болған заңға сәйкес, жемқорлыққа сыбайлас адамның берген айғағы өзге бір адаммен расталмаған жағдайда жарамсыз танылса, жаңа өзгерістерге сай, сот сыбайластың айғағын іске қосу мүмкіндігіне ие болды. 1960 жылы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес заңнамасына енгізілген ең маңызды өзгеріс соттарға айыпталушының заңды табыс көзіне ғана өмір сүрмегендігін, кіріс мөлшерінен иелігіндегі мүліктің көп болуын пара алғандығының дәлелі ретінде пайдалануға мүмкіндік берді. Сыбайлас жемқорлықты зерттеу бюросы премьер-министр кеңсесінің басшылығымен жұмыс істеді және кез келген министр мен қызметкер әрекеттерін зерттеу құзыретіне ие болды. 1963

жылы сыбайлас жемқорлықты зерттеу Бюросына ақпарат беруге шақырылатын адамдардың құпиялығы жойылды. 1989 жылы жемқорлық әрекет үшін салынатын айыппұлдың мөлшері 10 мың сингапур долларынан 100 мыңға дейін өсті. Сыбайлас жемқорлықты зерттеу бюросына жалған ақпарат беру және тергеу жаңалыстыру үшін жаза ретінде айыппұл төлеу мен қамауға алыну бекітілді. Соттардың құзыретіне сыбайлас жемқорлық нәтижесінде кірген табысты тәркілеу енді. «Сыбайлас жемқорлықтың алдын алу туралы» заң тиімділігі мен өзектілігін қамтамасыз ету және заң жүйесіндегі кемшіліктерді жою мақсатында 1963, 1966, 1972, 1981, 1989, 1991, 1998 және 2002 жылдары оған барлығы 8 мәрте өзгеріс енгізілді. Сингапур бюрократиясында тамырын тереңге жайған сыбайлас жемқорлықпен күрес барысында қатардағы мемлекеттік қызметкерлермен бірге, көптеген жоғары лауазымды тұлғаларға, соның ішінде министрлерге қарсы көптеген сот істері қозғалып, кең қоғамдық резонансқа ие болды. Бұл шаралардың сингапурлықтардың сыбайлас жемқорлыққа деген қатынасына, көзқарасына тигізген ықпалының маңызы аса жоғары бағаланады [4].

Атап айтқанда, қазіргі кезде сыбайласқан жемқорлықпен күресте оңтайлы, әрі қарқынды, ұтымды, пәрменді жұмыс жүргізіп жатқан әлемдік отызға жуық мемлекеттерді атауға болады: Сингапур, Жапония, Франция, Германия, АҚШ, Жаңа Зеландия, Дания, Финляндия, Швеция, Австралия, Канада, Нидерландия, Норвегия, Ирландия, Швейцария, Люксембург, Ұлыбритания, Израиль және т.б. Осы жоғарыда аталған мемлекеттер стратегиялық сыбайласқан жемқорлыққа қарсы сауатты саясатты дайындап, жүргізген. Осы мемлекеттердің мол, әрі ұзақ тәжірибесін қарай отырып, өзіміздің сыбайласқан жемқорлыққа қарсы тұрарлық тәжірибемізді байыту мүмкіндігі туып отыр. Осы сөз болып отырған озық шетелдік мемлекет басшыларының билік органдарындағы сыбайлас жемқорлықтың алдын алуға және онымен күресуге аса көңіл бөліп отырғандығын байқауға болады. Яғни, Қазақстан Республикасы да сыбайлас жемқорлықтың алдын алуда, жоюда және онымен жойқын күрес жүргізуде жоғарыда көрсетілген шет мемлекеттердегі оңтайлы, жағымды тәжірибелерді ескеріп, тек теорияда ғана емес, тәжірибеде пайдалануымыз қажет. Бізде, халыққа қызмет көрсету орталығындағы, құқыққорғау органдарындағы, билік органдарындағы сыбайласқан жемқорлықпен күресудің осы мемлекеттердегі тәжірибелерді дұрыс қолданып, жүзеге асыру керек. Ең бастысы азаматтық қоғам институттары белсенділік білдіруі тиісті. Өйткені бізде азаматтық қоғам деген атау, түсінік бар ал олардың сыбайласқан жемқорлықпен күрестегі белсенділігін қазіргі кезге дейін байқалмай отырғандығына куәміз. Осы жәйт әрине бізді қатты қынжылтады. Сыбайласқан жемқорлықпен күресте азаматтық қоғамның институттарының ішіндегі партиялардың орны маңызды. Осы дертпен күресуде тек «Нұр Отан» партиясының белсенділігін ғана аңғаруға болады. Ал қалған партиялар, тек президенттік, парламенттік сайлауларда ғана өздерін көрсете бастайды. Ал қалған кезде ұйықтап жатқандай тып-тыныш. Біз барлығымыз біріге отырып сыбайласқан жемқорлық орын алғаннан кейін күреспей, онымен қоса оның алдын алуымыз керек. Ойымды қорыта келе біз «бір жеңнен қол» шығарып біріксек осы дертті толық жоймасақта, оны азайтуға болады және бұл алғашқы қадамдардың бірі болар еді. Сондай-ақ, бұл дертпен сатылап күрессек, әрі ұтымды, әрі қолайлы болар еді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Размеры ущерба от коррупционных преступлений озвучены в Казахстане. [Электронный ресурс]. Tengry news. 19.11.2015. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/razmeryi-uscherba-korruptsionnyih-prestupleniyozvuchenyi-284362/ (дата обращения 05.11.2016).

2. Зубченко В. А. Коррупция во Франции // Экономические и социальные проблемы России: Проблемно-тематический сборник. М.: ИНИОН РАН, 2004. С. 129.

3. Агыбаев А. Н., Нукенов М. О. Понятие «Коррупционные преступности» и система мер борьбы с ней // Проблемы совершенствование борьбы с преступностью, наркобизнесом, терроризмом, религиозным экстремизмом: сборник научных трудов. Караганда. 2001. С. 61.

4. Мақұлжан Ә. Сингапурдағы мемлекеттік басқару: тиімділікті арттыру және сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендету // Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право. І1-2 (45-46). 2010. 150-151 бб.

УДК 336.02

АКТУАЛЬНЫЕ И ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ УЧАСТИЯ НАСЕЛЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ БЮДЖЕТА КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Купобаева Д.А., студентка 3 курса специальности 6В04104-Финансы
Кенжебекова Д.С., к.э.н., доцент, научный руководитель, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Статья посвящена вопросам участия граждан в местном управлении бюджетной политики и факторов жизнеобеспечения. Кроме этого в проекте рассматриваются возможности экономических структурных изменений и устойчевого развития, а так же кадровый политики в сфере местного управления для повышения уровня жизни граждан Костанайской области и Республики Казахстан в общем.

Уровень финансовой самостоятельности местных властей в Казахстане серьезно ограничивается не только законодательными мандатами местных представительных и исполняющих органов власти, но и действующих в стране принципами бюджетных отношений. Таким образом, наиболее значимые налоги: КПН, НДС и т.д. поступают в республиканский бюджет, а большинство налогов, уплачиваемых нефтедобывающими компаниями, - в Национальный фонд. В то же время перечень налогов, поступающих в бюджеты областей и городов республиканского значения, весьма ограничен, причем, согласно нормам Бюджетного кодекса, города республиканского значения находятся в несколько более выгодной позиции в сравнении с областями [1].

Таким образом, львиная доля собранных налогов уходит в республиканский бюджет, откуда они уже распределяются обратно по регионам в виде трансфертов. Ни один из региональных бюджетов не наполняется за счет налоговых и неналоговых платежей, поступающих в распоряжение региона согласно положениям бюджетного законодательства. Так, по результатам 2019 г. совокупные доходы местных бюджетов на 60,57% были сформированы за счет поступления трансфертов. При этом степень «бюджетной самодостаточности» разнится от региона к региону. В доходах местных бюджетов составила лишь 13,5% и 21,14% соответственно, то в Костанайской области поступления в бюджет в 2021 году за 9 месяцев составила (рисунки 1) [2].

Рисунок 1 – Поступления в бюджет в 2021 году за 9 месяцев в Костанайской области

Что касается бюджетов четвёртого уровня, то есть это те самые средства, которые непосредственно касаются городов районного значения, сел, поселков, то они уплачивают пять видов налоговых позиции: индивидуальный подоходный налог, налог на имущество физических лиц, налог на транспортные средства, земельный налог и плата за размещение наружной рекламы. При этом в бюджет населенного пункта поступает лишь часть собранных налогов согласно нормам распределения, установленным областными органами власти [1].

Министерство финансов и иные органы власти фактически не публикуют информацию об исполнении бюджетов четвертого уровня и действующих нормах распределения налоговых поступлений, установленных региональными властями. Тем не менее, очевидно, что наполнение бюджетов районных центров и сел зависит от областных властей в не меньшей степени, чем наполнение региональных бюджетов от решений центральной власти. Подобный подход к распределению доходов во многом дестимулирует активность местных властей в части проведения экономической политики, направленной на развитие регионов и отдельных населенных пунктов.

Стимулирование региональной бизнес-активности во многом теряет в глазах местных властей смысл в силу того, что оно не ведет к росту поступлений в местную казну. Помимо этого, пандемия коронавируса оказывала и по сей день оказывает серьезное негативное влияние на наполняемость местных бюджетов. Из-за карантинных мероприятий резко снизились поступления ИПН и налогов, выплачиваемых МСБ, на которые приходится львиная доля налоговых поступлений в местные бюджеты. Возможно, в текущих условиях стоит изменить бюджетную систему таким образом, чтобы оставлять больше налогов в регионах и тем самым стимулировать местные власти развивать экономику на вверенных им территориях.

Бюджет участия – это процесс, посредством которого граждане обдумывают и договариваются о распределении государственных ресурсов. Города просят горожан помочь им определить отрасли, проблемы или возможности, которые должны получать часть муниципального бюджета. И, конечно же, какой объем этого бюджета должен быть и насколько срочно. Организуя такой вид бюджета, города могут напрямую извлекать выгоду из коллективного разума своих граждан и согласовывать распределение государственных средств с реальными потребностями сообщества.

Предоставление гражданам возможности влиять на распределение государственных средств требует значительной степени приверженности. Вот почему бюджет участия является одним из самых высоко оцененных методов участия по шкале участия. Он требует тщательной подготовки и организации, но, в свою очередь, помогает укрепить легитимность ваших решений и чувство доверия граждан к своим избранным представителям. Хотя этот процесс может показаться немного сложным, на самом деле речь идет о четкой цели и выполнении конкретных шагов для ее достижения. Выбранный вами тип проект, определяемые вами показатели успеха и то, как вы будете вовлекать граждан, окажут решающее влияние на результат вашего проекта.

От подготовки до обработки взносов и реализации решений были определены 9 шагов для эффективной настройки бюджета участия [3]:

1) определите основную цель вашего проекта: помимо распределения бюджета, проект может способствовать повышению осведомленности граждан, открытию диалога, пониманию приоритетов жителей и т.д.;

2) определите, как вы хотите привлечь своих граждан (онлайн, оффлайн или их комбинация);

3) сообщите своим гражданам. Обмен четкой информацией о ходе проекта помогает создать доверительные отношения и правильно управлять ожиданиями участников;

4) обучайте граждан, активно делясь важной информацией;

5) управляйте ожиданиями граждан прозрачно, честно говоря о том, какое реальное влияние может оказать их вклад;

6) выводите участников на платформу. Чтобы получить как можно больше ответов, вы можете обратиться к нашему руководству по общению. Не стесняйтесь работать с посредниками (ассоциациями, союзами и т.д.) и другими микроинфлюенсерами, чтобы увеличить охват и повысить узнаваемость;

7) организуйте голосование. В зависимости от типа совместного бюджета, который вы организуете, вы можете позволить участникам выделять государственные средства на несколько тем или идей;

8) дайте участникам достаточно времени для голосования - рекомендуется не менее двух месяцев для крупных проектов;

9) сообщите результаты. Какие идеи были отобраны? Какие темы получили наибольшую долю бюджета? Каковы следующие шаги? Важно запланировать коммуникационную фазу в конце проекта, чтобы показать влияние их усилий по участию. Это поможет построить долгосрочное доверие и мотивировать граждан участвовать в будущих проектах участия.

Бюджет участия – это проект о распределении государственных ресурсов, где важна их прозрачность. Фискальная прозрачность уже давно рассматривается как важный элемент в снижении коррупции и построении честных и справедливых демократических систем в мире управления государственными финансами. В последние годы все больше признается важность того, чтобы правительства предоставляли возможности для участия общественности в бюджетных процессах. Совместное бюджетирование может дать гражданам прямое влияние и власть. Проект может смягчить чувство бессилия повлиять на правительство или изменить его и функционирует как инструмент, позволяющий сосредоточить демократию на потребностях и приоритетах граждан, а не на конкретных интересах.

В Костанайской области так же существует проект бюджет народного участия. К 2022 году уже реализованы 2 сезона данного проекта. Первый сезон проекта начался 21.10.2020г. со сбора проектных предложений и закончился он 10.12.2020г. составлением бюджетных

заявок. В финальную часть были отобраны 7 проектов, 5 из них набрали в общественном голосовании более 10 голосов и по решению Экспертного совета реализованы в 2021г. Условия второго сезона аналогичны первому: свои предложения могут отправлять все жители г. Костаная, достигшие совершеннолетия. Предложения можно отправлять на официальном интернет-ресурсе акимата г. Костаная в разделе «Бюджет народного участия» (рисунок 2) [3].

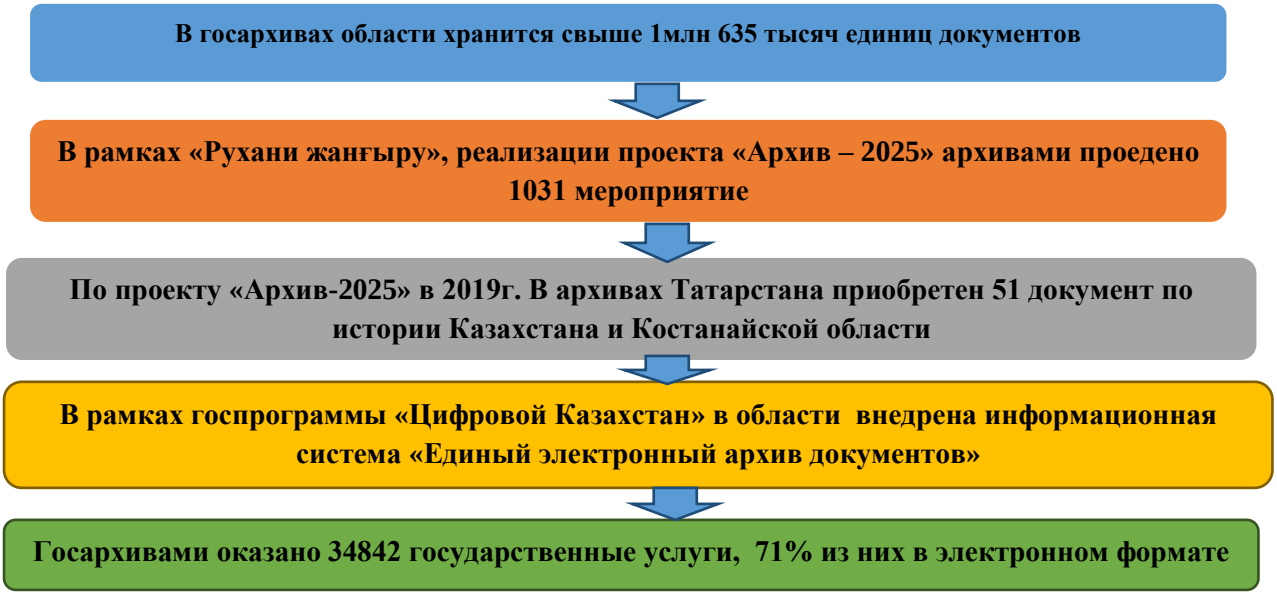

Рисунок 2 - Реализация госпроектов и госпрограмм архивами Костанайской области

Чтобы отправить предложение, нужно заполнить заявку в разделе «Бюджет народного участия» (укажите наименование проекта, его описание, адрес объекта), прикрепите эскиз и смету (может быть ориентировочной), фотографии текущего состояния, по желанию прикрепите презентацию. В этом же разделе находятся правила проекта, типовое проектное предложение, сроки мероприятий по проекту, состав Экспертного совета. Существует определенный алгоритм прохождения в бюджет участия (рисунок 3) [4].

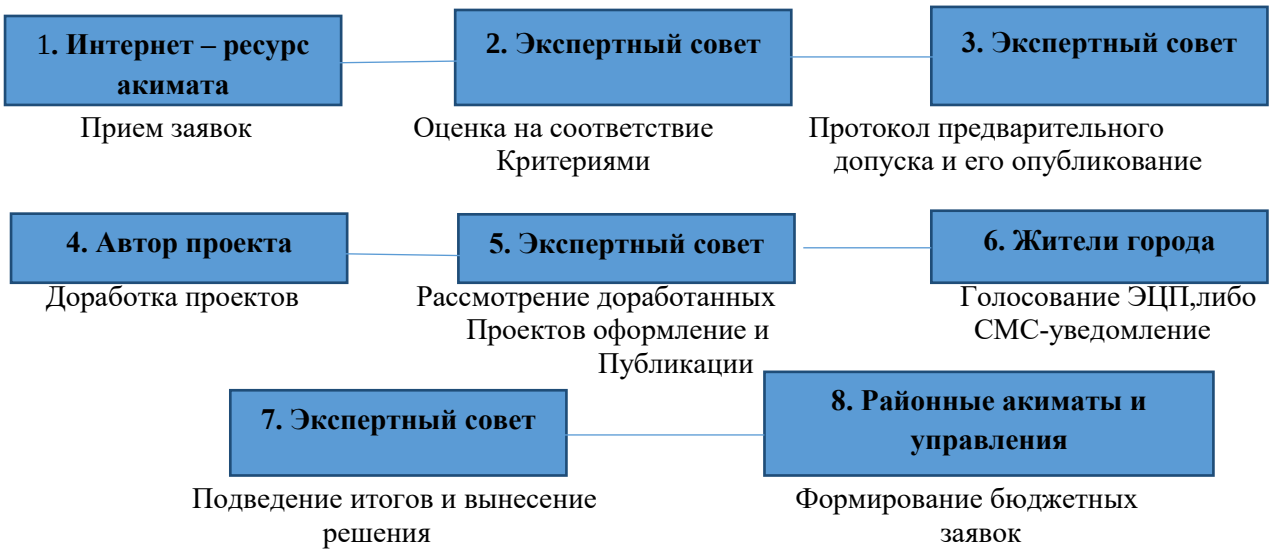

Рисунок 3 – Сложившийся процесс прохождения бюджет участия

Бюджет участия - это тип гражданского поиска, при котором обычные люди решают, как распределять часть муниципального или государственного бюджета посредством процесса демократического обсуждения и принятия решений. Составление бюджета на основе участия позволяет гражданам или жителям населенного пункта определять, обсуждать и определять приоритеты проектов государственных расходов, а также дает им возможность принимать реальные решения о том, как расходуются деньги. Костанайская территориальная избирательная комиссия в составе семи членов. Всего в городе Костанай 87 избирательных участков, в них членов комиссии - 745 (таблица 2) [5].

Таблица 2 – Участники и члены комиссии города Костанай

Участники	Члены комиссии
6	5
31	7
26	9
24	11
Всего: 87	

Составление бюджета на основе участия - это гибкий инструмент, который может быть включен в самые разные сценарии. Инвестиционные предложения могут исходить как от граждан, так и от ассоциаций, частных субъектов или государственного сектора. Таким образом, составление бюджета на основе участия не должно восприниматься как средство распределения «избыточных» или «избыточных» бюджетов – они являются инструментом для обоснованного и прозрачного метода составления бюджета и способны укреплять связи между правительствами и их гражданами [6].

Преодолеть взаимное недоверие - это самое важное условие достижения эффективности местного самоуправления и реализации такого ресурса развития территорий, как общественное участие.

Список использованных источников:

1. БК РК от 4 декабря 2008 г. Ст. 49–52–1
2. Бюджет участия-2020 / газета «Горожанин», выпуск от 16.09.2020г.
3. Бюджет участия // Бюджетная бухгалтерия, 2017. - № 31 (август). - https://i.factor.ua /journals/bb/2017/august/issue-31/article-29983.html
4. Третий сезон проекта «Бюджет народного участия» стартует в Костанае. - Телеканал Алау тв от 11.02.2022г. - https://alau.kz/tretij-sezon-proekta-bjudzhet-narodnogo-uchastija-startuet-v-kostanae/
5. Ермакова Е. О бюджете участия в Костнайской области / Костанайские новости. - https://kstnews.kz/news/society/item-67192
6. Кенжебекова Д.С., Купобаева Д.А. «Бюджет участия» как один из проектов соотношения государства и населения. - Мат-лы международной научно-практической онлайн конференции на тему: «Интеграция образования, науки и бизнеса в современных условиях» (18.11.2021г.). – Костанай: КРУ им. А. Байтурсынова, 2021. - С.147-152

УДК 33.336.7

ФИНАНСОВЫЕ РИСКИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ КАЗАХСТАНА

Кивилева С.С., студентка 3 курс специальности Финансы
Годунов В.В., к.э.н., ассоциированный профессор кафедры экономики и финансов, научный руководитель, ИЭиП, КРУ им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

В статье рассмотрены главные особенности развития финансовых рисков в условиях пандемии COVID-19 в казахстанской банковской деятельности. Освещены внешние и внутренние риски работы банковской системы Казахстана в сложившихся условиях и обозначены основные направления политики государства по их минимизации и обеспечению экономической безопасности страны. Проведен анализ возможных потерь на примере АО «Kaspi Bank».

Нельзя не согласиться с тем, что в условиях распространения COVID-19 экономика Казахстана подверглась значительным изменениям. Кроме того, что пандемия предстала в виде спускового крючка для воплощения уже существующего кризисного потенциала в сфере финансов, так она еще и стала главным фактором усложнения ситуации в макроэкономике.

В попытках предотвратить распространение вируса, было принято решение о введении различных ограничений, вследствие чего предприятия остановили свою деятельность, а миллионы людей остались без работы. Клиентами банков как раз таки и являются эти люди и компании. Поэтому банки изъявили готовность изменить структуру кредитов, а также помощь заемщикам. Так, в случае обращения, по физическим лицам было принято решение на законодательном уровне отсрочить на три месяца по платежам. Не все заемщики воспользовались такой возможностью: около 130 тыс. человек, или же около 16% от всего портфеля. Среди субъектов малого и среднего бизнеса отсрочкой по платежам воспользовались предприниматели в сфере торговли – 24%, недвижимости – 20%, промышленности – 13%, услуг – 11%.

Рассматривая риски ликвидности банковской сферы можно констатировать, что на конец 2020 года активы с высокой ликвидностью, увеличившись за год на 35,1%, составили 12,9 трлн. тенге, или же 41,5% от активов банковской сферы, а коэффициент ликвидности большинства банковских учреждений находились на уровне, значительно превышающих нормативный.

Банковский сектор, по сравнению с кризисами 2008-2009 гг. или 2014-2015 гг., выглядит намного сильнее, хотя и не получает государственную поддержку. Стабильность работы банков предоставляет способность функционирования всей экономической системы страны [1]. Обобщая все виды финансовых рисков, можно выделить конкретные риски в кредитной сфере деятельности банков:

- ухудшение финансового состояния возможных заемщиков влечет их отстранение от кредитования из-за невозможности полностью обслужить займ;
- из-за снижения кредитной правоспособности кредитозаемщиков происходит повышение процентных ставок по кредитам, в результате чего падение спроса на кредитные продукты;
- происходит ужесточение норм кредитования со стороны банков (сокращение лимитов по кредитам и т.д.);

- вследствие снижения финансовых возможностей отдельный класс банков может столкнуться с нехваткой капитала для наращения кредитования.

Эти обстоятельства создают трудности для кредитной деятельности, и, как результат, расшатывают экономическую ситуацию. Как показывает мировой опыт, последствия пандемии, неблагоприятно действующие на рост показателей банковской сферы, отразились в объемах финансовых рисков, которые показаны в таблице 1.

Таблица 1 - Финансовые риски в банковском секторе

Риск	Содержание
Операционный	- дополнительные расходы на закупку материально-технического обеспечения персонала, перешедшие на дистанционный режим работы; - временное закрытие филиалов банков; - значительный рост киберпреступности
Рыночный	- снижение стоимости финансовых активов; - давление на валюту, что приводит к повышению валютного риска;
Кредитный	- увеличение дефолтов - рост числа просроченных кредитов, в связи со снижением доходов туристических компаний, авиа-, морских и железнодорожных перевозок и т.д.
Риск ликвидности	- необходимость пересмотра методов регулирования уровня ликвидности, так ка существующие модели управления, созданные на основе опыта кризиса 2008-2009 годов, не могут дать правдивой информации о нынешнем состоянии ликвидных средств

По данным Нацбанка РК, на 1 апреля 2021 года кредитный портфель коммерческих банков составил более 15,7 трлн тенге, при этом доля просроченных займов свыше 90 дней снизилась с 8,37% до 6,92%. Вместе с тем, по мнению крупнейшего рейтингового агентства, Fitch Ratings, наибольший уровень риска несут корпоративные кредиты. По словам их аналитика, именно с корпоративными ссудами связаны основные проблемы с качеством активов в банках, так как они имеют длинные сроки. Розничные же займы несут лишь умеренный кредитный риск, хотя большая их часть необеспеченна [2]. Так или иначе, с учетом сложившейся ситуации перед банками стоят задачи по преодолению нынешних проблем, которые вызвала пандемия COVID-19. Данные задачи разделены на три группы в зависимости от степени срочности их реализации и отображены в таблице 2.

Таблица 2 - Основные задачи банков

Наиболее срочные задачи	Действия по сохранению финансовой устойчивости	Посткризисные мероприятия
- оценка и редактирование плана по обеспечению бесперебойности работы для поддержания операционной устойчивости; - изучение влияния COVID-	- постоянная проверка кредитного портфеля с помощью инструментов оценки кредитных рисков; - создание модели доходности капитала с	- переоценка эффективности плана по обеспечению непрерывности работы на случай повторного кризиса; - включение информации о COVID-19 в практику

19 на кредитоспособность и качество залога клиентов; - принятие мер необходимых для обеспечению кибербезопасности	поправкой на риск, которая обеспечит помощь в принятии решений по перераспределению капитала во время и после кризиса	рисками и менеджмента; - приведение бизнес-процессов согласно посткризисным реформам регулирования деятельности банка [3].

Механизмы финансового риска в процессе управления банками на данный момент недостаточно развиты. Подрыв экономики, вызванный неблагоприятным воздействием пандемии, ведет к росту отрицательных показателей в банковском секторе. Из-за этого возникает необходимость банкам пересмотреть свои варианты восстановления значений индикаторов.

Правильным решением будет также разработка инструментов моделирования, которые будут предназначены для финансового обеспечения и оценки финансовых возможностей банков для преодоления кризиса. Кроме всего прочего, возникает нужда в формировании специальных методов и процессов, которые будут обеспечивать надежное обновление необходимых статей баланса в кризисных ситуациях. В целях минимизации возможных утрат, банкам следует уделить особое внимание системе управления финансовыми рисками. Все кризисные ситуации требуют индивидуального подхода к управлениям рисками, следовательно, банковским учреждениям необходимо всецело изучить механизмы риска-менеджмента, для того чтобы способствовать обеспечению финансовой стабильности организации на долгосрочный период [4].

Нельзя упускать из виду такой риск как дефицит и отток кадров, в особенности с ИТ-навыками, умением работы с искусственным интеллектом. Согласно данным Министерства цифрового развития Республики Казахстан, каждый год необходимость в ИТ-специалистах составляет более 30 тысяч человек.

Устойчивость интернета и внутренних сетей также является зоной высокого финансового риска, хотя бы из-за того, что клиенты в больших объемах используют принцип самообслуживания, а если происходят сбои, то это уже другие скорости реагирования и объемы риса, чем было во времена прошлого технологического уклада. В риски можно внести такой пункт, как усиление мер контроля. Возникает возможность проведения дополнительных стресс-тестирований и других надзорных мер. Другими словами, регулятор хочет контролировать главные показатели банков. С одной стороны, любого рода проверка – это новая информация для раздумий совершенствования, с другой же, при «узких» местах системы могут быть даны рекомендации или же совсем наложены ограничения. А в следствии могут потребоваться дополнительная капитализация банка, изменения риск-стратегии, отказа от участия на рынках за ликвидность и т.д. [5].

Рассмотрим оценку финансовых рисков на примере АО «Kaspi Bank». Для начала необходимо определить уровень риска активных операций, обеспечивающие основную ликвидность и доходность банка. Данные оценки риска активных операций выражены в таблице 3.

Таблица 3 - Оценка риска потери активов по уровню резервов на вероятные потери АО «Kaspi Bank», млн тнг

Активы	2020г.	2019г.
Предоставленные кредиты	74,153	70,195
Средства в банке	26	22
Денежные средства	3	9

Прочие активы	2,058	1,782
Условные обязательства	28	51

По данным таблицы 3 видно, что такие активы как «Предоставленные кредиты», «Средства в банке» и «Прочие активы» обладают сомнительным видом риска. «Денежные средства» и «Условные обязательства» подвержены умеренному риску на протяжении года. Перемена показателей связана с чистыми изменениями, обусловленными изменением параметров кредитного риска включают уменьшение резервов в связи с частичным погашением кредитов.

Договорные сроки погашения финансовых активов и обязательств банка имеют умеренные разрывы, что обеспечивает быстрое реагирование на изменения рыночных процентных ставок. Банк имеет крупные суммы активов с высокой ликвидностью, которые помогают снизить чувствительность к резкому повышению процентной ставки в случае недостаточной ликвидности на рынке. Анализ риска ликвидности и риска изменения процентной ставки представлен в таблице 4.

Таблица 4 - Анализ риска ликвидности и риска изменения процентной ставки, млн тнг

Показатель	2020г.	2019г.
Денежные средства и их эквиваленты	153,656	132,682
Предоставленные клиентам	1,430,981	1,323,414
Средства в банках	44259	43,484
Финансовые активы, оцениваемы по ССЧПСД	865,577	461,120
Итого финансовые активы	2,494,473	1,960,700
Средства клиентов	1,680,755	1,334,397
Выпущенные долговые ценные бумаги	139,111	138,574
Субординированный долг	78,080	77,858
Итого финансовые обязательства	1,897,946	1,553,829

Для управления риском влияния процентной ставки на справедливую стоимость банк использует периодическую оценку возможных убытков, которые могут возникнуть в результате негативные изменений состояния рынка. Анализ чувствительности к процентному риску включает процентный риск, определенный на основе «обоснованно вероятных изменений в переменных». Уровень этих изменений определяется руководством и отражается в отчетах об управлении риском, которые предоставляются главному управленческому персоналу банка.

По состоянию на 31 декабря 2020 года, влияние на капитал до налогообложения в результате изменения ставки процентов на +/-3%, что составило –17,261 млн.тнг.+18,474 млн.тнг. По состоянию на 31 декабря 2020 года влияние на прибыль до налогообложения вследствие с изменением процентной ставки на +/-3% составило -/+ 469 млн.тнг. В январе нынешнего года ключевые показатели банковского сектора Казахстана значительно просели. Очевидно, на это повлияла не только пандемия COVID-19, но трагичные события, произошедшие в стране в начале года.

Лишь во второй половине месяца банки, которые расположены в городах, где обстановка была наиболее накалена, смогли вернуться к полноценной работе. Конечно, эта обстановка не могла не отразиться на показателях деятельности банков второго уровня. Кроме того, из-за неясности политической ситуации вкладчики могли запаниковать,

вследствие чего появилась вероятность оттока средств клиента. А крупные клиенты, кому ситуация была вполне понятна, могли специально вывести свои деньги в максимально возможных размерах. К счастью, эта возможность, судя по отчётности, не сбылась.

Совокупность активов банковского сектора уменьшилась за месяц на 646 млрд тенге или 1,7%. Для наглядности: за этот период прошлого года активы выразили рост на 0,4%. Из 22 работающих в стране банков лишь восьми удалось добиться прироста в размерах. Наилучшую динамику показали Евразийский (+32 млрд тенге), Альфа (+21 млрд тенге) и БЦК (+17 млрд тенге). Лидеры по росту активов рассматриваются на рисунке 1.

Не следует забывать и о новых рисках в банковской сфере: учащение случаев кибератак и мошенничества, вытекающих из еще незаконченного приспособления потребителей, самих банков и их сотрудников к новому формату взаимодействия и недостаточности мер осторожности при совершении операций.

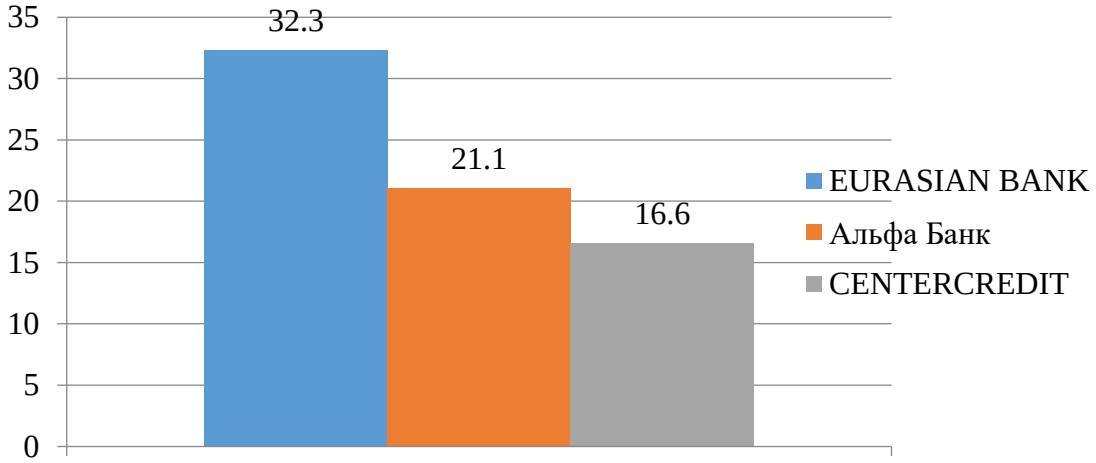

Рисунок 1 - Лидеры по росту активов

Наибольшее снижение активов в абсолютном выражении произошло в Халыке (-322 млрд тенге), Джусан (-121 млрд тенге), Каспи (-72 млрд тенге), Форте (-65 млрд тенге), Сбербанк (-31 млрд тенге) [7]. Снижение активов антилидеров показаны на рисунке 2.

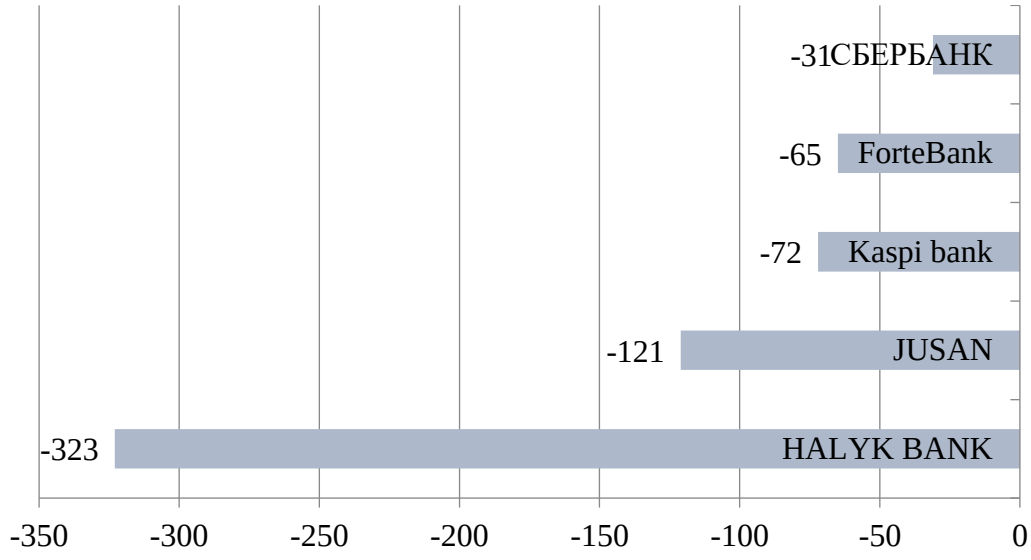

Рисунок 2 - Снижение активов: Антилидеры

Все это позволяет заключить о сомнительно быстром возвращении банков на прежние позиции после окончательного снятия режима ограничительных мер. Но благодаря условиям коронавируса банковские структуры страны за предшествующие годы сумели достичь хороших показателей финансовой устойчивости и использовать свой «спасательный жилет», который достаточен для преодоления всемирного кризиса.

Взвешенная денежно-кредитная политика Национального Банка Республики Казахстан, правительственные мероприятия по поддержке бизнеса и населения, регулятивные послабления также способствовали смягчению кризисных явлений. Несмотря на сложность, наметки на будущее развитие банковского сектора довольно благоприятны. Хотя в полном объеме это покажет только время и практика правоприменения.

Список использованных источников:

1 Тумашова Е. Умут Шаяхметова – о коронакризисе в банковском секторе // [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://www.banker.kz/news/umut-shayakhmetova-coronaridine-in-the-banking-sec/ (дата обращения: 1.03.2022)

2 Видянова А. Риски банков в корпоративных кредитах. 2021г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://kapital.kz/finance/95221/fitch-riski-bankov-v-korporativnykh-kreditakh.html (дата обращения: 1.03.2022)

3 Financial risk implications of COVID-19 on banks // Deloitte. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://www2.deloitte.com/za/en/pages/financial-services/articles/financialrisk-%20implications-of-COVID-19-on-banks.html (дата обращения: 2.03.2022)

4 Тлеуж Д.А. Особенности управления финансовыми рисками в международной банковской деятельности // International Journal of Humanities and Natural Sciences, 2021. - №4-2(55) – С.161

5 Курбонов С. С какими сложностями могут столкнуться казахстанские банки в краткосрочной перспективе // Forbes. - [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://forbes.kz/life/s_kakimi_slojnostyami_mogut_stolknutsya_kazahstanskie_banki_v_kratkosrochnoy_perspektive/

6 Отдельная финансовая отчетность АО «Kaspi Bank» за год, закончившийся 31 декабря 2020г.

7 Ахремушкин В. Как январские события повлияли на казахстанские банки // Курсив. - [Электронный ресурс]. - https://kz.kursiv.media/2022-03-07/kak-yanvarskie-sobytiya-povliyali-na-kazahstanskie-banki/

УДК 336.71

ПРОБЛЕМЫ СЛИЯНИЯ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Козбакова С.И.,3 курс, 6В04104 – Финансы, Институт экономики и права им. П.Чужинова, КРУ имени А.Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан

Муратова Д.Д., м.э.н., старший преподаватель кафедры экономики и финансов, КРУ имени А.Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан

В статье рассматриваются проблемы слияния коммерческих банков. Методика объединения бухгалтерских балансов. Основные тенденции развития определенного рынка.

Процесс слияния и поглощения имеет как положительные, так и отрицательные стороны, отражают увеличение стоимости банков, а также требовательны к определенным затратам. К таким затратам относятся:

1. Затраты прогнозирования вероятности банкротства.
2. Анализ операционных и финансовых рисков.
3. Оценка потенциальных изменений чистых денежных потоков.

В процессе слияния и поглощения, как правило, возникают сложности по своему назначению. Для того чтобы получить наибольшую выгоду от объединения, коммерческие банки согласны выплачивать премии выше рыночных цен за банки – цены, но при этом результаты в основном выступают трудноосуществимыми и переоцененными [1].

В процессе планирования сделки банки могут ощущать сопротивление банка – цели. При недружественном поглощении, банковское учреждение имеет возможность предпринять ответные меры. В настоящий момент враждебные поглощения осуществляются, как правило, на уровнях средних и небольших региональных предприятий, при которых статус правовой и деловой культуры намного низкий.

О частых неудачах сделок по слиянию и поглощению свидетельствует история возникновения о сделках.

Выбор стратегического партнера, оценка поглощающей компанией привлекательности рынка или конкурентной позиции поглощаемой структуры являются ошибками результата в финансовых расчетах.

При возможности приобретения контроля над платежеспособной организацией, процесс более выгодного поглощения выявляется не удачным образом, так как появление ошибок в прогнозах, переговоры для установления цены при сделках образуют снижение эффективности.

Вследствие этого, выделяются такие проблемы, которые нужно решить в период процесса объединения.

Информационные системы. Предметом первостепенной важности для банков выявляется в интеграции информационных систем.

При слиянии банков, выявляется вероятность того, что определенная часть технического оборудования и программного обеспечения может стать несовместимой. Такое положение приводит к еще одному затратному фактору, обременившего спланированный бюджет слияния, что приведет к таким препятствиям, которые являются угрожающими в процессе слияния, в общем. В таком случае нужно принять дорогостоящее решение для разработки новой операционной системы.

Контроль. Подходам к проблеме контроля определяют цели и взгляды на это предмет руководства.

Система планирования, существующая в приобретающем банке, определяет контрольные задания и проверку результатов их выполнения, при этом в другом банке система планирования не применяется.

Рукодство приобретающего банка может казаться автократичным, если ему не удастся выработать надлежащие процедуры контроля и оценки достигнутого, то оно пытается наладить привычный для себя контроль, стараться стать неэффективным и дезорганизованным [2].

Со временем приобретающий банк должен тактично вести контроль за приобретающим банком в той форме, которую он посчитает нужным, а также позаботиться об условиях для персонала, чтобы не допустить увольнения.

Методика объединения бухгалтерских балансов.

До момента слияния, учетные политики объединяющихся банков должны пройти адаптацию, а именно номенклатура балансовых и лицевых счетов, символы отчета о прибылях и убытках.

Банки, которые участвуют в сделке слияния, должны проводить аудиторскую проверку правильности балансов и отчетов о прибылях и убытках, достоверность сводного баланса объединенного банка, а также получить от аудиторской фирмы отчет, который содержит оценку на основании законодательства, применяемого при проведении банковских операций, связанных с реорганизацией.

Управление персоналом. Слияние можно охарактеризовать как механическое суммирование активов и пассивов организаций.

Организация – в первую очередь, это люди, интеграция, представляющая собой сложный процесс, по сравнению с бухгалтерским балансом. Здесь играет важную роль обмен правильной информацией, так как персонал банка должны знать доводы в пользу решения о слиянии. В этом случае, нужно уметь правильно предоставить ответы на вопросы, а также донести до всех работающих стратегическую необходимость слияния.

Для того, чтобы предотвратить текучести кадров, нужно открыто рассматривать вопросы с персоналом по гарантиям занятости, повышения сотрудников, улучшения условий для квалификационных работников.

Когда по работе в банке выдвигаются вопросы по решению мотивации персонала, о выборе электронной системы и создание новой структуры, зачастую клиентов отодвигают на задний план, чего ни в коем случае нельзя допустить. Защита интересов клиентов для перспективных руководителей банка должна находиться на первом месте среди публичных приоритетов сделки [3].

Как показывает практика, не всегда численность клиентов возрастает за счет процесса слияния, а чаще всего происходит обратный процесс. Зачастую это касается крупных платежеспособных клиентов, которые не редко приостанавливают свои счета в объединенном банке и открывают новые счета в другом банке, по причине не зависеть от одного кредитора. Часто клиенты могут перестать обслуживаться в одном банке со своими конкурентами, то есть покинуть банк. Учитывая тот факт, при котором вкладчики активно сотрудничали с объединяющимися банками долгий период времени, слияние может вызвать обеспокоенность, что результатом является уход в другие банки.

Учитывая вышеперечисленные проблемы, возникает такой вопрос, существует ли метод борьбы с ними или же их преодоления.

Как было доказано западными специалистами, нужно учитывать технологии управления слияниями, в которой суть заключается в том, чтобы за счет проведения конкретных мер стратегического характера увеличить возможность на сокращение проблем, выявленных в процессе слияния. Данная стратегия включает в себя следующие основные шаги:

Несмотря на проблемы, которые проявляются в процессе слияний и поглощений, также выделяют основные тенденции развития определенного рынка.

Если учитывать тот факт, что ранее не предусматривалось конкретных требований от Национального банка, связанных с детальностью коммерческих банков за пределами страны, но при этом ограничения проявлялись только от местных регуляторов, которые предъявляли ужесточенные требования по отношению к подразделениям других банков.

Поэтому национальные финансовые институты старались открывать представительства за границей, а именно подразделения, не имеющие права

Поэтому национальные финансовые институты открывали за границей в основном представительства, то есть подразделения, которые не имели возможности предоставлять определенные банковские услуги.

Учитывая вышеперечисленные проблемы, возникает такой вопрос, существует ли метод борьбы с ними или же их преодоления.

Как было доказано западными специалистами, нужно учитывать технологии управления слияниями, в которой суть заключается в том, чтобы за счет проведения конкретных мер стратегического характера увеличить возможность на сокращение проблем, выявленных в процессе слияния.

Благодаря основным шагам стратегии слияний и поглощений, расширяются бизнес возможности казахстанских банков и их расположение на мировой рынок. В основном, коммерческие банки Казахстана работают с неразвитыми финансовыми рынками стран СНГ, что подтверждает прочные экономические связи между государствами, растет товарооборот.

Если рассматривать дальнее зарубежье, то деятельность коммерческих банков находится на низком уровне, нет шансов на увеличение масштабов.

Обращая внимание на то, что зачастую регулирующие органы на западе с осторожностью проявляют интерес к деятельности финансовых институтов со странами с развивающейся экономикой, в том числе и из Казахстана.

Исходя из такого положения, применяются различные формальные и неформальные причины в отношении отказа в регистрации банков с казахстанским капиталом на своей территории [4].

Список использованных источников:

1. Финансы. Денежное обращение. Кредит. Учебник для ВУЗов / Под ред. проф. Дробозиной Л.А. –М.: ЮНИТИ: Финансы, 2016;
2. Банковское дело. Учебник / Под ред. О.И. Лаврушина. 9-е изд., стер. Гриф МО РФ, Издательство: КноРус, 2011. -с.768;
3. Банковское дело. Учебник / Под ред. Искакова У.М. -Алматы, 2017;
4. Банковское дело. Учебник / Под ред. Сейткасимова Г.С. -Алматы, 2015;

УДК 334.021.1

МОЛОДЕЖЬ В МАЛОМ БИЗНЕСЕ

Кульдинова Д.С., студентка 3 курса, специальности 6В04103- Учет и аудит, института экономики и права, Костанайского регионального университета им.А.Байтурсынова

Жусупбекова Г.Е., старший преподаватель кафедры бухгалтерского учета и управления, института экономики и права, Костанайского регионального университета им.А.Байтурсынова

В статье рассмотрены вопросы, связанные с современным состоянием и государственным регулированием малого и среднего бизнеса в РК и приоритетные направлений развития молодежного предпринимательства. Определены проблемы и предложены рациональные пути решения проблемы. Приводятся статистические данные

для анализа основных показателей деятельности субъектом малого бизнеса, а также проведен анализ занятости активного субъекта бизнеса.

Создание благоприятных условий для развития малого предпринимательства – одно из приоритетных направлений для правительства Республики Казахстан. Реализация может осуществляться посредством пособий для открытия собственного бизнеса, путем целевых субсидий малому бизнесу или же через систему гарантийных фондов в каждом отдельно взятом регионе.

На сегодняшний день одним из самых приоритетных направлений развития предпринимательства в Казахстане является молодежное предпринимательство. Именно оно может стать важным фактором, способствующим модернизации экономики Казахстана. Это обусловлено, прежде всего тем, что молодые люди не боятся рисковать, потенциально способны выдерживать повышенные трудовые и нервные нагрузки, которые присутствуют в предпринимательской деятельности, особенно на ее начальном этапе, более того, они способны при необходимости обновлять свои знания и навыки в соответствии с быстроизменяющимися требованиями производства и рынка. Также важно, что молодежь имеет достаточно высокую инновационную активность и мобильность по освоению новых рынков [1, с. 14].

Немаловажным является то, что модернизация всех сфер жизни общества требует новых лидеров, новых идей, эффективных бизнес-моделей и т. д. Поэтому молодежная среда может рассматриваться как стратегически значимый трудовой ресурс общества. Уже сейчас молодежное предпринимательство играет особую роль в решении ряда социально-экономических проблем, таких как создание новых рабочих мест, сокращение уровня безработицы, подготовка квалифицированных кадров и ускорение перехода страны к инновационному экономическому развитию государства [2].

Важность развития молодежного предпринимательства, инновационных малых и микропредприятий неоднократно подчеркивалась президентом Казахстана, председателем правительства РК, представителями политических партий и многими общественными деятелями.

Для стимулирования и создания благоприятных условий развития молодежного предпринимательства разработаны различные программы. Например, программа «Молодой предприниматель» направлена на развитие молодежного предпринимательства в Казахстане и реализуется в большинстве регионов страны, в том числе в г. Костанай.

Необходимо отметить, что социологические исследования позволяют выявить сферы деятельности, интересующие молодежь, а полученная в исследованиях информация способствует разработке программ в сфере молодежной политики, которые в дальнейшем успешно реализуются, так как соответствуют интересам данной социальной группы. В связи с этим я провела опрос в социальной сети среди студентов крупных вузов Костанайской области, целью которого являлось выявление мнения студенческой молодежи о развитии и проблемах предпринимательства в городе. Выборка составила 1273 респондента.

Мнения студентов о развития малого бизнеса в Костанайской области представлены в таблице 1, из которой видно, что немногие из студентов отмечают, что оно идет медленно и данный процесс необходимо ускорить. Примерно четверть респондентов считает, что развитие малого бизнеса идет быстрыми темпами, а пятая часть полагает, что в сферу малого бизнеса не нужно вмешиваться и не надо ни ускорять, ни замедлять его развитие.

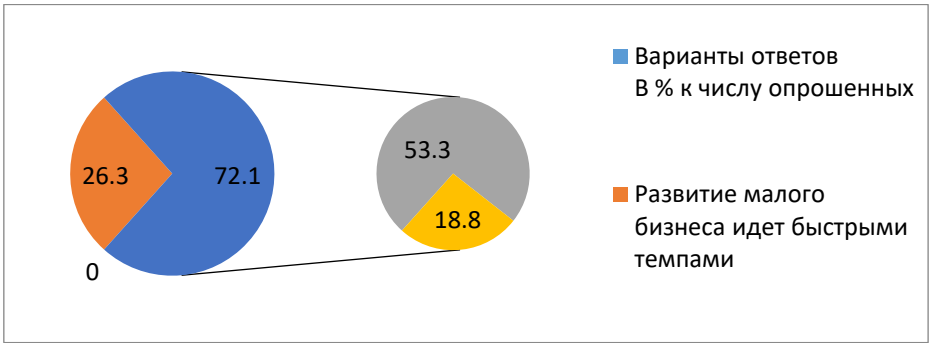

Рисунок 1 – Мнение опрошенных о развитии бизнеса в г.Костанай в % к числу опрошенных

При этом, по мнению студенческой молодежи, «тормозят» развитие малого бизнеса в городе следующие проблемы: недостаток финансовых средств (50,4 %), высокий уровень налогообложения (41,2 %) и высокая арендная плата (31,6 %). Также в качестве отмеченных проблем выступают: отсутствие реальной поддержки со стороны местных органов самоуправления (27,5 %) и бюрократические барьеры (28,3 %). Необходимо также отметить, что пятая часть респондентов видит проблему в вымогательстве со стороны контролирующих и разрешающих органов и считает малый бизнес не защищенным с юридической стороны. Недостаток информационной и консультационной поддержки отмечают 23,3 % респондентов.

Проблемы развития предпринимательства, отмеченные студентами, существуют много лет в нашей стране и практически не решаются. Напротив, они превращаются в устойчивые черты и характеристики данного явления [3, с. 1180]. В целом студенческая молодежь (54,2 % опрошенных) оценила уровень развития малого бизнеса по Костанайской области как средний. По мнению студентов, наиболее эффективными методами привлечения их в сферу малого бизнеса являются:

- встречи успешных предпринимателей в вузах со студенческой молодежью (47,3 %);
- проведение городских мероприятий по молодежному предпринимательству в целях обмена опытом (44,4 %);
- создание и поддержка в обществе положительного имиджа молодых предпринимателей (42,5 %);
- встречи представителей органов местного самоуправления со студенческой молодежью в стенах вузов (43,5 %).

Поощрение успешных молодых предпринимателей на уровне города и распространение успешного опыта молодежного предпринимательства через СМИ считаются студентами менее эффективными методами. Что касается определения субъектов предпринимательства, которым необходима поддержка местных властей в развитии собственного дела, то примерно равное количество студентов имеет мнение, что город должен обеспечивать поддержку всем желающим открыть собственное дело и оказывать особую поддержку молодежи (39 % и 37 % соответственно). За поддержку только незащищенных и малоимущих слоев населения высказались лишь 10,5 % респондентов, а 13,2 % респондентов отметили, что городские власти не обязаны поддерживать предпринимателей, так как они должны самостоятельно развивать свой бизнес. В качестве наиболее эффективных мер для поддержки молодежного предпринимательства респонденты назвали: льготы на получение кредитов (48,8 %), выделение субсидий (45,5 %), налоговые

льготы (38,3 %), предоставление в аренду помещений на льготных условиях (36,8 %) и необходимость борьбы с коррупцией (36,7 %).

Необходимо также отметить, что одной из самых необходимых мер для привлечения молодежи в сферу малого бизнеса студенты назвали обучение предпринимательству (47,3 %), так как, по их мнению, данную сферу сложно освоить без специальной подготовки. В то же время за необходимость организации бизнес-инкубаторов и технопарков высказалось всего 14,9 % респондентов.

Психологическая поддержка окружающих необходима 11,2 %. В целом стоит отметить, что студенты в большей степени склонны к позитивному среднесрочному прогнозу развития малого бизнеса в городе. Так, 39,2 % опрошенных считают, что темпы его развития будут расти. Примерно треть респондентов (30,5 %) предполагает, что в предпринимательской сфере будет осуществлен прорыв. Четверть ответивших указывает, что ситуация не будет меняться и развитие малого бизнеса будет продолжаться в тех же темпах. Негативные тенденции развития предвидят лишь 5 % респондентов. Готовы ли студенты к предпринимательской деятельности и предполагают ли они ей заниматься?

Данные ответов студентов представлены в таблице 2, из которой видно, что в целом готовы начать заниматься малым бизнесом 66,5 % опрошенных, но большая часть из них (41,7 %) не знает, как это делать, и им, помимо знаний, полученных в вузе, необходимо обучение основам предпринимательства. Лишь примерно пятая часть студентов, помимо готовности к данной деятельности, имеет представление о том, как организовать собственное дело. В целом не хотят заниматься предпринимательской деятельностью 16,8 % опрошенных, а остальные респонденты еще не определились или не готовы.

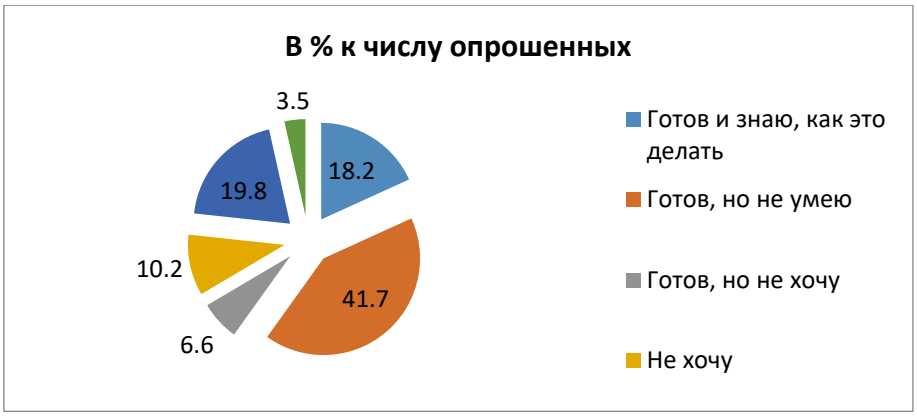

Рисунок 2 – Готовность опрошенных выпускников ВУЗов к открытию своего бизнеса

Почему респонденты не хотят открывать собственное дело? Исследование показало, что основная причина, заключается в отсутствии первоначального капитала. У 33,2 % студентов выпускных курсов есть психологическая неуверенность в успехе своего дела. У пятой части опрошенных людей отсутствует идея. Около 17 % опрошенных людей отталкивает от предпринимательской деятельности необходимость давать взятки, обходить законы. Отсутствие интереса к предпринимательской деятельности прослеживается только у 16 % опрошенных, не желающих открывать собственное дело.

Исследование показало, что наиболее приоритетной сферой для открытия собственного дела среди молодежи является сфера обслуживания (35,7 % опрошенных), далее идут посреднические услуги по купле-продаже (15,8 %), сфера общественного питания и производство промышленной продукции и товаров народного потребления (по 13,1 %

респондентов). Наименее привлекательными отраслями для открытия собственного дела среди студенческой молодежи являются: переработка сельскохозяйственной продукции (3,4 %) и оказание социальных услуг (5,6 %), тогда как в сельской местности молодежь отдает предпочтение именно этим видам деятельности [4, с. 122].

Молодежь как наиболее активная часть общества обладает высоким предпринимательским потенциалом и способна внести свой вклад в социально-экономическое развитие страны через разработку инновационных идей и создание новых компаний в сфере малого бизнеса, организацию дополнительных рабочих мест и реализацию принципов социальной ответственности. Однако предпринимательский потенциал молодежи нашей стране в настоящее время задействован слабо. Отчасти это происходит в силу того, что сама молодежь выбирает пассивную позицию, опасаясь трудностей, связанных с организацией своего дела. Часто молодые люди не обладают необходимыми знаниями и навыками в области предпринимательства и имеют ограниченную информацию о возможностях, предоставляемых существующими институтами поддержки малого бизнеса. Со своей стороны, образовательные учреждения, в которых молодые люди проходят обучение, и организации инфраструктуры поддержки малого бизнеса не всегда в должной степени ориентируют свою деятельность на решение задачи развития молодежного предпринимательства.

Таким образом, результаты исследования показали заинтересованность и готовность молодежи заниматься предпринимательской деятельностью. Они видят необходимость в ускорении ее развития и ожидают, что это произойдет в ближайшие 5–7 лет. Многие хотели бы попробовать свои силы в сфере малого бизнеса. Поэтому, учитывая, что молодежь в будущем будет составлять основные трудовые ресурсы города, необходимо активнее вовлекать данную категорию в предпринимательство, создавая в обществе положительный имидж молодого бизнесмена, организовывая встречи представителей органов местного самоуправления и успешных предпринимателей со студенческой и самозанятой молодежью, проводя различные городские мероприятия по молодежному предпринимательству в целях обмена опытом.

Вовлечение молодых сил в сферу малого бизнеса даст толчок развитию экономики страны. Молодежь умеет привносить новые идеи и реализовывать их. Именно она отвечает на вызовы своего времени и способна справиться с ними. Поэтому бизнесу, который создают молодые предприниматели, необходимо придать особое общегосударственное значение в развитии экономики городов и регионов.

Список использованных источников:

1. Гражданский Кодекс Республики Казахстан (общая часть) (с изменениями и дополнениям и по состоянию на 26.11.2012 г.)

2. Молодежное предпринимательство. Территория бизнеса для Вашего развития. — [ЭР]. Режим доступа: http://business.gov.kz/ru/youth-entrepreneurship/

3. СахноваН.Г., МамыровН.К. Государство и бизнес: государство, предпринимательство и общество. – Алматы.: Атамура, 2002. – 452 с.

4. Послание Нурсултана Назарбаева 05.10.2018 (онлайн трансляция, 12:57) https://sptnkne.ws/jFXr

УДК 94:33(574.21)

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В 80-ГОДЫ XX ВЕКА

Қарағұл Б. - студент 4 курса специальности 5В020300-История, института экономики и права имени П.Чужинова КРУ имени А.Байтурсынова
Айтмухамбетов А.А. - д.и.н.,профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин.

Данная статья посвящена проблемам экономического развития Костанайской области в годы перестройки. Особенно уделено внимание развитию промышленности, торговли, производительных сил в области. Перестройка политического развития страны затронула и экономичсеские аспекты.

Костанайская область расположена в Зауралье, преимущественно в степной зоне, в пределах Тургайского и Зауральского плато с высотой 200-300 м. с крутыми склонами, расчлененными оврагами, перемеживающимися с обширными ложбинами и широкими долинами крупнейшая из них Тургайская ложбина, вытянувшаяся с севера на юг, с рекой Убаган и цепью озёр, а западное глубоко вырезанная долина реки Тобол. Северо-западную часть области занимают предгорные долины Урала.

Климат области резко континентальный, с жарким сухим летом и холодной малоснежной зимой. Речная сеть редка. Единственная значительная река – Тобол / бассейн реки Оби /, берущая начало с острогов Южного Урала, левые притоки Тобола – Сынтастье, Аят, Уй, правый Убаган. Имеются много небольших озёр, пресные: Алабота, Кайбогор, Сарыколь, Бозшаколь, Тениз, соленые: Кусмурун, Жаксы-Алаколь, Карасу – многоводные весной и сильно усыхающие летом [1, С.3-4].

Мы затронули географическое положение – от них зависит социально-экономическое развитие. Область граничит с тремя областями Республики Казахстан и тремя России. Протяженность границ с ними следующая: с Северо-Казахстанской – 210 км, Кокчетавской – 132 км, Челябинской – 798 км, Курганской – 255 км, Оренбургской – 189 км. В области 5 городов, 19 районов, сельских населенных пункта. Территория области 196,0 тыс. Кв.км-7,7 площади Казахстана.

Лесопокрытая площадь 217,5 тыс. га, в том числе 151,2 тыс. га – естественные насаждения. В связи с освоением целинных и залежных земель почти вся площадь, занятая черноземами и каштановыми почвами – распахана.

Недра области богаты полезными ископаемыми, особенно железной рудой / месторождения магнетитовых руд – Соколовско-Сарбайское, Качарское, бурых салитовых железняков – Аятский железнорудный бассейн Лисаковское месторождение /. Суммарный запас магнетитовых руд и бурых железняков составляет 15,7 млрд. тонн из них легкообогатимых и не требующих обогащения – 5,7 млрд. тонн. В области разведано 317 месторождений полезных ископаемых и минерального сырья, в том числе 54 месторождения подземных вод [1, С.4].

На одиннадцатую пятилетку и 80-е годы в целом была намечена широкая программа социального развития дальнейшего подъема благосостояния народа. Эта программа предусматривает улучшение всех сторон жизни людей – потребление жилья, культуры и отдыха, условий труды и быта.

За счет государственных капитальных вложений в области введены в действие жилые дома общей (полезной) площадью 515049 кв.м., детские дошкольные учреждения на 4150

мест, общеобразовательные школы на 2872 ученических места [КОГА Ф.234, Оп.20, Д.24-28, Л.111].

Розничный товарооборот по объему выполнили: трест столовых и ресторанов, ювелирные магазины, Орсы, ЛГОК, ДАГОК, Качарский ГОК, НАД-1, Целиной ж.д., трест ЦЭСС, Аптекоуправление, книготорг, Комсомольская птицефабрика, совхоз «Мичуринский», управление МВД, общество охотников, предприятие фирмы «Океан».

Оборот предприятий общественного питания за 1985 год составил 88263 тыс. рублей.

За счет государственных средств за 1985 год в области введены в действие: жилые дома общей (полезной) площадью 509466 кв.м., общеобразовательные школы на 3224 уч. мест, детские дошкольные учреждения на 3945 мест.

Объем розничного товарооборота государственной и кооперативной торговли области, включая общественное питание и оборот потребительской кооперации по продаже сельскохозяйственных продуктов, закупленных по ценам согласно договоренности и принятых на комиссию в 1984 году, составил 1109692 тыс. рублей.

На 1 декабря 1985 года в розничной торговле имелось товарных запасов на 257545 тыс. рублей, что соответствовало 94 дням торговли, и их было больше, чем на эту же дату прошлого года на 15305 тыс. рублей. По Министерству торговли товарные запасы составили 36452 тыс. рублей, что обеспечила торговлю на 69 дней, по потребительской кооперации соответственно 165250 тыс. рублей и 110 дней.

С начала пятилетки построены 23 школы, 52 детских сада и десятки клубов, предприятий торговли и быта. За этот период введено в эксплуатацию 1580000 квадратных метров жилья, что составляет 121% к плану и 370 тысяч квадратных метров больше, чем за аналогичное время десятой пятилетки.

Заметно возросли темпы жилищного строительства на селе. В среднем по области каждым хозяйством только за прошлый 1984 год построено 27 квартир, по 30-40 новоселий справили в совхозах Федоровского, Комсомольского, Наурзумского, Ленинского районов.

Руководство области ставило перед собой неотложные задачи, в том числе и ускоренное обновление сел, намечалось архитекторами внедрение 24 проектов жилых домов, при этом особое внимание уделялось центральным усадьбам и отделениям с удобными, благоустроенными, гармонирующими с окружающей средой.

С начала пятилетки на выплату пенсий, пособий, санаторно-курортное лечение, оздоровительные и другие мероприятия израсходовано более двухсот пятидесяти миллионов рублей.

Трудовые сбережения кустанайцев превысили полмиллиарда рублей, поднялась покупательная способность населения, более чем на 17% увеличился товарооборот. В области на 100 семей приходилось 98 холодильников, 95 телевизоров и столько же стиральных машин, каждая вторая семья имела легковую машину или мотоцикл.

Среднемесячная заработная плата промышленно-производственного персонала составляла 214,3 рубля.

Снижение себестоимости товарной продукции в целом по области составило – 0,2%, экономия при этом составила 1979 тыс. рублей.

Среднемесячная заработная плата наших тружеников выросла со 175 до 190 рублей, увеличились общественные фонды потребления.

Осуществлены крупные социальные мероприятия, как расширение надбавок, а непрерывный стаж работы, повышение минимальных размеров пенсий и пособий, введение дополнительных льгот семьям, имеющим двух и более детей, женщинам по уходу за детьми, инвалидам и участникам Великой Отечественной войны, членам семей погибших военнослужащих.

1986 год – начало XII пятилетки. С новыми надеждами и планами взят курс на перестройку.

Область занимает 7,7 территории Республики, здесь проживало 7,4 населения Казахстана. На долю региона приходилось около 90 процентов производства железной руды, от 8 до 14 % строительных материалов, кирпича, сборных железобетонных конструкций, стеновых блоков, более 8% кожаной обуви, около 9% мяса [2, С.3-4].

В общесоюзном и республиканском разделении труда область специализировалась на черной металлургии, производстве асбеста, бокситов, химических волокон, зерновом хозяйстве и животноводстве. Она вносила ощутимый вклад в развитие и реализацию Продовольственной Программы, на ее долю приходилось около 10% валовой продукции сельского хозяйства республики. Она занимала первое место по производству зерна, мяса, молока, второе-картофеля и яиц.

Однако экономический потенциал и природные ресурсы региона использовались далеко не полностью, что выражалось, прежде всего в заметном снижении темпов экономического роста. Одна из главных причин – научная организация труда, которой мешали устаревшее оборудование, имевшиеся на многих предприятиях. Доля капитальных вложений на реконструкцию и техническое перевооружение была низка. Следует ускорить темпы обновления производительного аппарата. Важно, чтобы реконструкция не дублировала существующие мощности, а проводилась на новой технической основе. Ускорение научно-технического прогресса тесно связано со структурой перестройкой экономики. Анализ сложившейся структуры области показывает преимущественно сырьевую его ориентацию, отставание перерабатывающих отраслей. На местах перерабатывается незначительная часть зерна и мяса. Практически вся добываемая руда и бокситы вывозится за пределы республики.

Большого внимания требовала проблема развития и формирования рациональной структуры Агропромышленного Комплекса, прежде всего основной его подотрасли – сельского хозяйства. Область расположена в зоне критического земледелия, поэтому особое значение придавали использованию научных достижений, расширению масштабов применению интенсивной технологии, включая рост поставок удобрении хозяйствам. В Костанайской области распашка земель достигла экологического предела. Наиболее доступным источником прироста пашни могут служить рекультивация нарушенных земель, распашка мелкоконтурных участков с почвами высокого качества, освоение новых под орошение. Расширение площади пашни возможно также за счет освоения солонцов и в первую очередь на землях, не требующих сложных мелиоративных работ (4 млн.га) [2, С.7].

Наш регион владел большими потенциальными возможностями для развития животноводства, особенно молочного и мясного направления, а также свиноводства. Важно было сочетать эти отрасли с растениеводством, чтобы получить наибольшую отдачу с каждого гектара и продуктивность в животноводстве. Важным фактором развития производительных сил являются наличие перспективы использования произошли существенные изменения в структуре занятости населения. Имелись дефицит рабочей силы в промышленности, ограничены возможности удовлетворения потребности в кадрах за счет внутренних ресурсов, существенно прекратился приток рабочей силы извне. Наряду с увеличением оттока высококвалифицированных рабочих кадров это создало определенные трудности в обеспечении рабочей силой многих промышленных предприятий и строительных организаций [2, С.7].

Отразилось на развитии экономики то, что каждую инициативу и каждое решение, зародившееся в высших эшелонах власти – внизу принимали беспрекословно и тут же

претворяли в жизнь. В конце каждого отчетного периода область отчитывалась и зачастую получался 100% результат.

В 1986 году область добилась положительных сдвигов в социально-экономическом развитии почти во всех отраслях общественного производства. Были обеспечены высокие показатели роста, а по отдельным важнейшим направлениям в первый год пятилетки достигнут уровень его среднегодового задания. Последовательно реализуется программа по социальному обеспечению развитию и повышению уровня жизни населения [3].

Однако явственно встает в памяти картина бесконечно длинных очередей, интригующе красивое слово «импорт», бесформенная, хотя и кожаная обувь, несколько раз подлежавшая уценке, безвкусно сшитая одежда. В памяти также свежа посписочная очередь на автомобиль, ведь денег у народа было достаточно, но плохо удовлетворялся спрос и это пресловутое «автомобиль – не роскошь, а средство передвижения» преследуют многих до сегодняшнего дня. Тогда не был доступен автомобиль, а теперь – уж не до автомобиля. Среднемесячная денежная заработная плата рабочих в народном хозяйстве составляла 202 рубля против 198 в 1985 году [3].

До глубокого кризиса еще не дошло. Горожане получали жильё, многие объекты соцкультбыта, в магазинах были продукты питания по приемлемым ценам. В подхозах города предполагалось на каждого работающего производить 15-20 килограмм мяса и 50-100 килограмм молока [4].

Расширить выпуск товаров народного потребления, сеть бытовых услуг, довести их объем до 160 тыс. рублей. Увеличить производство мяса в подсобных хозяйствах в 3 раза и довести его реализацию до 20 килограмм на работающего.

Обратимся к выполнению планов. В эти годы были успехи и в строительстве социально-культурных объектов. Горожане получили прекрасный Дом Культуры «Юность» в районе КЖБИ, здания двух прекрасных крупнейших библиотек, мечеть [5, С.502].

К сожалению, не все использовалось по назначению. В здании мечети располагался театр «Юного Зрителя», позже-филармония. Только теперь оно функционирует по назначению.

С 1982 года строился дизельный завод, где предполагалось смонтировать и запустить 24 автоматических и 10 поточно-механизированных линий для выпуска металлорежущих станков, оснащенных системами числовых программных управлений, современной электроникой. К этому времени были введены в строй подъездные дороги, подстанция, вспомогательный складской корпус, начали работать цеха нестандартного оборудования и инструментально-штамповый, одновременно шёл процесс формирования многотысячного коллектива [5, С.504].

Итоги года свидетельствовали, что работа по перестройке пока не на всех уровнях хозяйствования отвечает духу времени. Серьёзные недостатки имели место в выполнении плана по номенклатуре и качеству продукции, поставок по договорам. Не были обеспечены концентрация и своевременное строительство. Недостаточно использовались резервы производства, допускались потери и перерасход материальных ресурсов. Не в полной мере удовлетворялись спрос населения на товары и услуги. Осуществлялись мероприятия по ускорению научно-технического прогресса. В народном хозяйстве были внедрены 11 тыс. изобретений и рационализаторских предложений. Вместе с тем технический уровень и качество оставались низкими [3].

1986 год был более удачным в сельскохозяйственном плане. Природные условия были более щедры, достаточно влаги, урожайность зерновых составила 13,6 ц с гектара, тогда как в 1987 году урожайность составила 9,8 ц с гектара, в 1988 году – всего лишь 7,8 ц с га. Поголовье в животноводстве сокращалось из года в год.

В 1988 году против плановых объемов производства недополучено было 2181,2 тонн, потери из-за падежа скота только в Ленинском районе составили 3,1 тыс. голов крупного рогатого скота или 3,0% к обороту стала, свиней – 1,3 тыс. голов или 10,3% [6].

Как отмечалось на 35 партконференции, состоявшейся 19 ноября 1988 года «вступление на путь проведения реформы политической системы, радикальных экономических преобразований, заставляют задуматься осмыслить пройденное и достигнутое, наметить задачи на дальнейшее развитие». Однако ни коренной реформы политической системы, ни тем более радикальной экономической перестройки не последовало. Планетарного масштаба произошла катастрофа, закончившаяся развалом Советского Союза. На обломках великой державы возникли независимые государства, в том числе и Республика Казахстан (с 16 декабря 1991 года). Но это случилось позже. А пока разрабатывались стратегические планы, задумки, мероприятия [5, С.502-503].

В городе наметилась и усугубилась проблема диспропорции, которые сложились и между относительно высокими темпами роста промышленного потенциала и «остаточным подходом к решению социальных задач». Нормальной жизни в городе мешали не только острейшая нехватка жилья, но и критическая ситуация с водоснабжением, отсутствием очистных сооружений. Явно назревали вопросы строительства новой ТЭЦ, многих объектов культурного назначения, без которых цивилизация жизни в крупном городе невозможна. В целом же обстановка казалась ещё довольно стабильной. В условиях экономической реформы, предусматривающей полный хозрасчет, работало 25 предприятий [5, С.504-505].

В 1988 году были созданы 57 кооперативов, 33 из них уже действовали и реализовали услугу на сумму 662 тыс. рублей. На их финансовое положение ложилась наша традиционная неразворотливость и необязательность. Только на дизельном заводе сверхнормативного оборудования в объединениях «Химволокно», «Кустанайэнерго», «Госкомнефтепродукт» было на 76 млн. рублей – сумму по тем временам огромную. Конечно, есть предприятия устойчивой работы. В таких предприятиях как фабрика «Большевичка», КЖБИ, на шиноремонтном заводе, на мелькомбинате дела шли хорошо. Эти предприятия набирали темпы и уже выходили на союзную и даже международную арену – к числу таких следует отнести КСК, однако каждое четвертое предприятие в городе не выполняло план по тем или иным показателям. На ряде предприятий была организована госприёмка [5, С.502-503].

Вместе с тем производительность труда на многих предприятиях росла значительно медленнее чем фондовооруженность, высокой оставалась доля ручного труда, сроки освоения новых мощностей значительно превышали нормативные. Особенно тяжелое положение сложилось на заводе «Химволокно», заводу по ремонту двигателей, у строителей, которые жили на кредиты. Несмотря на все условия по разным причинам затягивался ввод дизельного завода. Уже тогда дальновидные люди остро критиковали перекосы и дисбалансы в экономике города. Так, Корнев В.Е., позднее возглавивший городскую администрацию, справедливо говорил: «Без местного экономического самоуправления городу жить невозможно. Если внимательно посмотреть на нашу продукцию, то видно, что за небольшим исключением мы реализуем её в виде сырья, и полуфабрикатов, город Кустанай и область превратили в сырьевой придаток. Никто нам не добавит товаров, их надо производить. Нужно самим проявлять инициативу. Этому надо учиться. Учиться жить не одним днем, а видеть день вчерашний. Приближается очень сложное время, время рыночной экономики и к нему надо готовиться всерьез и сегодня». Очень верные слова и к этому надо добавить, что «сложное» время не приближалось, оно стояло на пороге страны, Республики, а, значит, и Кустаная [5, С.505-507].

Наступил 1989 год. В воздухе витал дух политической напряженности. На развитии экономики сказывалось положение в партийной организации. За 1989-1990 годы из городской парторганизации добровольно ушли 85 человек, в том числе и 60 рабочих. Уже сейчас стали особенно остро и ощутимо сказываться все недочеты. Доселе неведомое слово «перестройка» породило беспомощность и скоротечность развернувшиеся события вызвали в массах страх за будущее. Начинаются поиски лучшего, именно этот период становится переломным в сознании простого труженика. Первые мысли о миграции начинаются именно в эти годы. Люди, не зная, что их ждет завтра, желая обеспечить будущее себе и своим детям покидают пределы Родины.

Между тем, председатель облисполкома увещевал с трибуны: Перестройка – не только избавление от застойности и консерватизма предшествующего периода, исправление допущенных ошибок. Это придание социализму самых современных форм, соответствующих условиям и потребностям Научно – Технического прогресса [7].

1989 год был тяжелым и в политическом, и в экономическом плане. В политическом – люди чувствуют настрой, дух времени, впереди грядет развал некогда мощной державы, то, о чем люди и подумать не могли – распад Союза Нерушимых Республик. Экономическая. Ситуация тоже остается сложной. Внедряемый хозяйственный механизм пока не обеспечил перелома в экономике.

Значительное число промышленных предприятий не выполняет договорных обязательств по поставкам продукции. Кооперативное движение ещё не отвечает заданиям насыщенного рынка высококачественными товарами и услугами. Медленными темпами осуществляется техническое перевооружение производства. Задания по вводу в действие отдельных производственных мощностей и объектов не выполнены. Не прекращается практика приемки в эксплуатацию объектов со значительными недоделками. Возрастает объём незавершенного строительства. Сохраняется диспропорции между денежными доходами и их товарной обеспеченностью [8].

Выступая на научно-практической конференции председатель исполкома Кустанайского областного Совета народных депутатов Укин К.У. сказал: Четыре последних года в нашей жизни можно с полным правом назвать поворотными. Общество теперь лучше знает и понимает свое прошлое, настоящее и будущее. Политика перестройки, развернутая в конкретные социально-экономические программы, становится практически делом всех. Ныне индустриальный облик города и области определят мощная энергетика, цветная, химическая, лёгкая и пищевая промышленность. Сформировался и развился Кустанайский территориально-производственный комплекс. Революционные изменения, начавшиеся в 1985 году, всколыхнули наше общество, разбудили энергию, творчество масс, не желавших мириться с застоем во всех сферах жизни. и это прямой результат того, что в народном хозяйстве области существенно возросли темпы экономического роста, более стабильно стали работать предприятия, повышается эффективность производства. С начала пятилетки прирост объемов промышленности производства составил 16,9 вместо 10,4 по пятилетнему плану, а производительность труда на 14,2 против предусмотренных 7,9 %. Примечательно, что в прошлом (1988 г.) году весь прирост промышленной продукции был обеспечен за счет повышения производительности труда. За счет повышения производительности труда за три года пятилетки произведено сверх плана товаров народного потребления на 104 млн. рублей [7].

Получается люди работали, выполняли и перевыполняли планы, строили новые, верили, что завтра – оно придет, непременно лучшее, и с новыми надеждами давали новые социалистические обязательства. Однако костанайцы продолжали ютиться в крошечных коммуналках и давиться в очередях. В решении этой задачи большое значение придавалось

совершенствованию хозяйственного расчета и установлению экономических стимулов на всех уровнях.

Хозрасчет – это метод планового ведения социалистического хозяйства, направленный на достижение максимальной эффективности производства при наименьших затратах и основанный на соизмерении в денежной форме затрат и доходов, полученных в результате деятельности бригады, участка, цеха, предприятия и т.д.

В проекте новой редакции КПСС было записано: «Партия считает необходимым дальнейшее развитие и повышение действенности расчета, последовательный перевод предприятий и объединений на полный хозрасчет при усилении экономических рычагов воздействия и сокращений числа, устанавливаемых вышестоящими организациями показателей, что означает переход экономики на интенсивный путь развития» [9].

Более или менее стабильным остается положение в Агропромышленном комплексе. В 1989 году размер валовой продукции сельского хозяйства составил 1800,8 млн. рублей или на 2,2% меньше, чем в 1988 году. В целом за истекшие четыре года пятилетки среднегодовой объем валовой продукции сельского хозяйства по всем категориям хозяйств возрос по сравнению с предыдущей пятилеткой на 16%. В 1989 году из-за сложных климатических условий урожайность зерновых составила (в первоначальном оприходованном весе) - 6 ц с га., картофеля – 51,6 ц, овощей – 130 ц, что привело к значительному недобору продукции, предусмотренных планом.

Список использованных источников:

1. Костанайская область в цифрах. 1997 г. январь-декабрь.
2. Проблемы и перспективы развития производительных сил Костанайской области, А-А, 1989.
3. Ленинский путь, 1987 г, 5 февраля.
4. Социалистические обязательства коллектива Качарского ГОК на 1987 год и XII пятилетку, Редкий Фонд Костанайского областного историко-краеведческого музея ,(далее РФ КОИКМ) Д. 735.
5. Черныш П.М. Очерки истории города Костаная, Т. 3. ГЛ 15.
6. Ленинский путь, 1989 г. 7 февраля.
7. РФ КОИКМ. Доклад председателя облисполкома народных депутатов Укина К.У. 1989 год. 7 апреля. Д.734.
8. Ленинский путь 1990 г. 7 февраля.
9. Народное хозяйство Казахстана 1986 г. №3 с. 74.

УДК 334.36

ЭКОЛОГИЯ И МОЛОДЕЖНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО

Луговских И. В., 4 курс, специальность «Архитектура»
Назаркенова К. Ж., преподаватель специальных дисциплин КГКП «Костанайский строительный колледж»

Статья раскрывает важность предпринимательской деятельности для развития и стабилизации экономики страны. Важнейшую роль играет государство, которое создает законодательную базу, условия для развития малого и среднего бизнеса, принимает различные государственные программы для поддержки предпринимательства. Для

молодежи основаны курсы по изучению основ предпринимательской деятельности, очень важные для формирования правильных компетенций у молодежи, которые пригодятся в жизни любому бизнесмену.

Предпринимательская деятельность выполняет стабилизирующую функцию в сфере экономики. Важным условием развития предпринимательства является поддержка государства, так как субъекты малого и среднего бизнеса очень уязвимы ко всем рыночным изменениям и потрясениям.

«Основа сильной экономики – это, прежде всего, сильный малый и средний бизнес, стратегическая цель – довести его долю в ВВП страны к 2050 году до 50%. В перспективе малый и средний бизнесы должны стать в стране главным работодателем» [1, с.7].

Вопросы поддержки малого предпринимательства в Казахстане впервые были поставлены еще вначале 90-х гг. XX в. (было принято специальное постановление Совета Министров Казахской ССР «О мерах по созданию и развитию малых предприятий в Казахской ССР» 31 октября 1990 г. №432), но на законодательном уровне эти вопросы были решены во второй половине 90-х гг.(в частности, был принят Закон Республики Казахстан «О государственной поддержке малого предпринимательства» от 19 июня 1997 г. №130-1 [3.с.34].

Постановлением Правительства Республики Казахстан в 1997 году было создано акционерное общество «Фонд развития предпринимательства «Даму», целью которого является оказание финансовой и нефинансовой поддержки предприятиям малого и среднего бизнеса. С 2010 года была запущена государственная программа «Дорожная карта бизнеса 2020», которая оказывала поддержку предпринимательству через Фонд «Даму». Для достижения цели посланий Президента Республики Казахстан народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» была принята Государственная программа поддержки и развития бизнеса «Дорожная карта бизнеса 2025». Программа предусматривает выдачу государственных грантов и обучение предпринимателей, направленная на поддержку и развитие малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан. В своем послании народу Казахстана 1 сентября 2020 года, президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Токаев, также затронул тему поддержки предпринимательства: «любое незаконное вмешательство государственных структур в предпринимательскую деятельность, воспрепятствование работе бизнесменов должны восприниматься как тягчайшее преступление против государства» [2,с12.].

Для представления интересов малого, среднего и крупного бизнеса в 2013 году была создана Национальная палата предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен». Главной задачей Национальной палаты является защита прав и интересов бизнеса и обеспечение широкого охвата и вовлеченности всех предпринимателей в процесс формирования законодательных и иных нормативных правил работы бизнеса. С августа 2019 года Национальной палатой предпринимателей были организованы обучающие курсы «Основы предпринимательской деятельности» для учителей школ, преподавателей колледжей и ВУЗов, которые в последующем обучали основам предпринимательства школьников старших классов и студентов ВУЗов и колледжей выпускных групп. Курсы были внедрены в соответствии с пунктом 11 Дорожной карты по проведению Года молодежи, представление Национальной палатой предпринимателей интересов всех работодателей, а также, в целях увеличения доли предпринимательства среди молодежи.

Являясь студентом «Костанайского строительного колледжа», я изучил факультативный курс «Основы предпринимательской деятельности» и считаю, что он очень важен для формирования правильных компетенций у молодежи, которые пригодятся в жизни любому предпринимателю. Вместе с преподавателем мы обсуждали видеофильмы,

проводили тренинги, участвовали в деловых игры, дискуссиях. Научились, как правильно создавать команду для своего проекта, изучили какие налоги и для чего существуют, научились считать доходы и расходы.

Одним из важнейших вопросов, затрагиваемых на занятиях по «Основы предпринимательской деятельности» являлась проблема экологии, переход Казахстана к «зеленой экономике».

«Переход к зеленому росту является необходимым приоритетом для Казахстана, поскольку экономическое развитие страны в настоящее время в значительной степени сосредоточено на добывающих производствах и экспорте сырьевых товаров. В то же время, в большинстве секторов экономики наблюдается относительно высокий уровень энергоемкости и загрязнения, а также низкая энергоэффективность. Концепция «зеленой экономики» Казахстана направлена на повышение эффективности использования ресурсов и продвижение новых технологий для обеспечения устойчивого роста для будущих поколений» [4.с.5].

На факультативных занятиях я со своими сокурсниками создали команду под названием « Эко», разработали бизнес-проект «Мини-завод по переработке пластика». Одним из достоинств бизнеса является его экологическая польза. Бутылка, выброшенная на улицу , будет разлагаться в земле более 100 лет. Благодаря этому бизнесу можно очистить окружающую среду от мусора и при этом заработать деньги. Это ниша рынка недостаточно развита, а значит есть перспектива. Процесс переработки состоит из нескольких этапов: сначала из пластиковых тар удаляется все лишнее: этикетки, клей. Паралельно они сортируются по цвету, затем прессуются и передаются на линию переработки. Здесь они измельчаются с помощью специальных ножей и поступают в паровой котел, затем пропускаются через полоскательную и полирововчную машины и получаем ценный материал флекс. Переработанный пластик используется для пластиковой мебели, канцелярских товаров, бандажной ленты, дорожных покрытий. Утилизация ПЭТ бутылок уменьшит загрязнение окружающей среды, ограничит потребление нефти, появляются новые сферы использования переработанного сырья.

Список использованных источников:

1. Послание Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева народу Казахстана. 10 января 2018 г.

2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г.

3. №4(32) 2013г. Вестник Института законодательства Республики Казахстан «Государственная поддержка малого и среднего предпринимательства в Республике Казахстан» Мороз С.П.

4. «Зеленая экономика: реалии и перспективы в Казахстане» АО "Самрук-Казына"

УДК 33.054.22

ФИНАНСОВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АО «БАЯН СУЛУ»: АНАЛИЗ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО ПОВЫШЕНИЮ ИХ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Макашева К.С., 3 курс, 6В04104 -Финансы, ИЭиП, КРУ им. А.Байтурсынова

Завьялова Е.Н., старший преподаватель кафедры Экономики и финансов, КРУ им. А.Байтурсынова

В статье рассмотрены финансовые результаты деятельности АО «Баян Сулу» с использованием финансовой отчетности за 2018 – 2020 г. Проведен финансовый анализ, где установлены факторы, влияющие на экономическое положение предприятия. Были выявлены результаты финансового анализа и показатели рентабельности.

Показателем эффективной деятельности предприятия является его финансовые результаты. Прибыль является итоговым финансовым результатом хозяйственной деятельности предприятия, представляющая соотношение между доходами и расходами. В ходе деятельности у предприятия образуются доходы и производятся расходы.

Доходы предприятия, по мнению Сафронова Н.А. «это определенные гарантии для дальнейшего существования предприятия». Поскольку только накопление доходов в виде резервных фондов способствует преодолеть риски, возникающие при производстве и реализации товаров [1, с. 471].

По мнению профессора Мельникова выручка «это сумма денежных средст, поступивших на счета хозяйствующих субъектов за реализованную продукцию или оказанные услуги, включающая в себя себестоимоть, прибыль, акцизы и т.д [2, с. 141].

Анализируя различные подходы к определению доходов предприятия можно сказать, что выручка, являясь одним из видов доходов, формирует итоговую прибыль, т.е. основной источник развития предприятия, способствующей в дальнейшем привлекать необходимые финансовые ресурсы.

Вторым составляющим итоговой прибыли предприятия является расходы от производства реализации продукции. Бородай В.А. рассматривает сущность расходов предприятия, как «процесс исполнения производственно – хозяйственной и финансовой деятельности предприятия» [3].

Согласно профессору Мельникову расходы предпритяий «направлены на обеспечение их функциональной деятельности, предучмотренная положением, уставом или иным учредительным документом [2, с. 155].

Показатели прибыли являются важнейшими для оценки производственной и финансовой деятельности предприятия. Они характеризуют степень его деловой активности и финансового благополучия. Таким образом, в данной работе будет проведен анализ прибыли и рентабельности на примере конкретной организации.

Объектом исследования является финансовая отчетность АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 г., которое производит кондитерские изделия и является ведущей кондитерской фабрикой в стране.

Предприятие, наращивая объемы производства, внедряя новые виды кондитерских изделий, стремительно движется вперед в соответствии с тенденциями рынка.

Согласно взглядом профессора Крылова С.И. для изучения финансовых результатов предприятия, необходимо изучить положение предприятия, которое состоит из изучения изменений в составе имущества, а также его оценка и динамика развития финансового положения предприятия [5, с. 24].

На основе финансовой отчетности АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 г. проведен структурный анализ имущества, который представлен в таблице 1.

Таблица 1– Вертикальный анализ активов баланса АО «Баян Сулу» за период 2018 – 2020 гг.

Показатели	2018 г.		2019г		2020 г.	
	тыс. тг	уд. вес, %	тыс. тг.	уд. вес, %	тыс. тг.	уд. вес, %

Внеоборотные активы	14 910 281	41,0	14 841 663	34,5	15 454 233	33,0
Основные средства	12 607 429	34,7	12 918 290	30,0	13 537 966	28,9
Нематериальные активы	1 197 602	3,3	1 196 881	2,8	1 196 158	2,5
Долгосрочные авансы выданные	414 978	1,1	1 434	0,003	-	-
Оборотные активы	21 394 225	58,9	28 180 523	65,5	31 290 570	66,9
Запасы	6 610 135	18,2	8 810 459	20,5	8 652 878	18,5
Дебиторская задолженность	4 387 790	12,0	5 028 466	11,7	6 377 139	13,6
Денежные средства и их эквиваленты	10 380 396	29,6	14 341 598	33,3	16 260 553	34,7
Валюта баланса	36 304 506	100	43 022 186	100	46 744 803	100

Анализируя данные таблицы 1, можно сделать вывод о том, наибольшей удельный вес в структуре активов АО «Баян Сулу» приходится на оборотные активы. Так, в 2018 г. они составили 58,9%, в 2019 – 65,5%, в 2020 – 66,9%. Увеличение данного показателя говорит об увеличении оборачиваемости запасов и наращивании производства.

При этом наблюдается снижение удельного веса внеоборотных активов в течении анализируемого периода. Так, в 2018 году сумма внеоборотных средств составила 14 910 281 тыс. тг, удельный вес равняется 41%. В 2019 этот показатель снизился до 14 841 663 тыс. тг. и соответственно составил 34,5% от общей суммы валюты баланса, и в 2020 г. данный показатель существенно не изменился и составил 33%.

Более наглядно структура активов АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 гг. представлена на Рисунке 1.

Рисунок 1 – Структура активов АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 гг.

Ниже в таблице 2 приведен горизонтальный анализ активов АО «Баян Сулу за 2018 – 2020 гг.

Как показал анализ, представленный в таблице 2, на предприятии в 2019г. наблюдается увеличение валюты баланса АО «Баян Сулу» на 6 717 680 тыс. тг. Или на 31,7 % по сравнению с 2018 г. и составил а 43 022 186 тыс. тг. Также наблюдается рост валюты баланса в 2020 г. При этом увеличившись на 3 722 617 тыс. тг. Или на 8,7 % и составив 46 744 803 тыс. тг.

Таблица 2 – Горизонтальный анализ активов баланса АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 гг.

Показатели	2018 г.	2019г	2020 г.	Изменения			
	тыс. тг	тыс. тг.	тыс. тг.	2019г. к 2018г.		2020г. к 2019г.	
				тыс. тг		тыс. тг	%
Внеоборотные активы	14 910 281	14 841 663	15 454 233	-68 618	-0.5	612570	4.1
Основные средства	12 607 429	12 918 290	13 537 966	310 861	2.5	619976	4.8
Нематериальные активы	1 197 602	1 196 881	1 196 158	-721	-0.06	-723	-0.6
Долгосрочные авансы выданные	414 978	1 434	-	-413 544	-99.7	-1434	-100
Оборотные активы	21 394 225	28 180 523	31 290 570	6 786298	31.7	3 110 047	11
Запасы	6 610 135	8 810 459	8 652 878	2 200324	33.3	-157 581	-1.8
Дебиторская задолженность	4 387 790	5 028 466	6 377 139	640 676	14.6	1 348 673	27
Денежные средства	10 380 396	14 341 598	16 260 553	3 961202	38.2	1 918 955	13
Валюта баланса	36 304 506	43 022 186	46 744 803	6 786298	31.7	3 722 617	8.7

Доля внеоборотных средств в 2019 г. по сравнению с 2018 г. снизилась на 68 618 тыс. тг. или на 0,5 %, за счет уменьшения нематериальных активов из – за отсутствия инвестиций в данный вид активов. Однако, в 2020 г. в сравнении наблюдается расширение внеоборотных активов на 612 570 тыс. тг, благодаря увеличения стоимости основных средств и снижения выданных авансов, что говорит о том, что предприятия наращивая обороты основных средств приобретает у поставщиков товары без перечисления аванса, выражающая положительную динамику.

Оборотные активы предприятия в 2019 г. по сравнению с 2018 г. увеличились на 6 786 298 тыс. тг. или 31,7%, в 2029 г. так же наблюдается рост данного показателя на 6 786 298 тыс. тг. и составив 28 180 523 тыс. тг. Это было вызвано в основном за счет прироста запасов в 2019 г. на 2 200 234 тыс. тг., однако в 2020 г. оборот запасов сократился на 157 581 тыс тг. Соответственно на рост оборотных средств в 2020 г. сказалось увеличение объема продаж или доли дебиторской задолженности, которая в 2020 г. увеличилась на 1 348 673 тыс. тг., что является позитивным фактором только при соответствующем увеличении выручки предприятия.

Далее следует провести анализ пассивов АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 гг., для определения степени зависимости предприятия от заемных средств (см. таблицу 3).

Таблица 3 – Вертикальный анализ пассива баланса АО «Баян Сулу» за период 2018 – 2020 гг.

Показатели	2018 г.		2019 г.		2020 г.	
	тыс. тг.	уд. вес, %	тыс. тг.	уд. вес, %	тыс. тг.	уд. вес, %
Капитал	19 121 239	52,6	20 071 232	46,6	22 514 674	48,1
Акционерный капитал	9 617 569	26,4	9 617 569	22,3	9 617 569	20,5
Нераспределенная прибыл	8 916 523	24,5	9 866 516	22,9	12 309 958	26,3
Заемный капитал	17 183 267	47,3	22 950 954	53,3	24 260 129	51,8

Долгосрочные обязательства	5 984 439	16,5	6 680 688	15,5	6 266 211	13,4
Краткосрочные обязательства	11 198 828	30,8	16 270 266	37,8	17 963 918	38,4
Валюта баланса	36 304 506	100	43 022 186	100	46 744 803	100

Анализируя данные таблицы 3 можно сделать вывод о том, что в 2018 – 2020 г. предприятие было сформировано как за счет собственного, так и за счет заемного капитала. При этом доля собственного капитала в течении трех лет снижается, в 2018 г. составив 19 121239 тыс. тг. или 52,6% от общей суммы валюты баланса. В 2020 г. доля собственного капитала составила 48,1%, при этом в сумме увеличивших до 22 514 674 тыс. тг. по сравнению с 2019 г., где сумма собственного капитала составила 20 071 232 тыс. тг.

Также, в Таблице 3 можно заметить увеличение заемного капитала 2019 г., которое произошло как в суммарном выражении, так и в доли удельного веса от общей суммы баланса предприятия. Так, за 2018 г. сумма заемного капитала составила 17 183 267 тыс. тг., доля которых в балансе составила 47,3%. В 2019 г. заемный капитал увеличился до 53,3%, и составил на конец года 22 950 954 тыс. тг. В 2020 г. доля заемного капитала снизилась до 51,8% по сравнению с 2019 г. и составила 6 266 211 тыс. тг.

Таким образом, исходя из анализа структуры пассивов баланса предприятия, выявленная тенденция говорит об активном перераспределении дохода от кредиторов в собственный капитал.

Для анализа динамики источников средств АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 гг. проведен горизонтальный анализ пассива баланса, представленный в Таблице 4.

Таблица 4 – Горизонтальный анализ пассива баланса АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 гг.

Показатели	2018 г.	2019 г.	2020 г.	Изменения			
				2019г. к 2018г.		2020 г. к 2019г.	
				тыс. тг.	%	тыс. тг.	%
Капитал	19 121 239	20 071 232	22 514 674	949 993	5	2443442	12.8
Акционерный капитал	9 617 569	9 617 569	9 617 569	-	-	-	-
Нераспределенная прибыль	8 916 523	9 866 516	12 309 958	949 993	10.7	2443442	24.8
Заемный капитал	17 183 267	22 950 954	24 260 129	5 767687	33,6	1 309175	5,7
Долгосрочные обязательства	5 984 439	6 680 688	6 266 211	696 249	11.6	-414477	-6.2
Краткосрочные обязательства	11 198 828	16 270 266	17 963 918	5 071438	45.3	1693652	10.4
Всего капитал и обязательства	36 304 506	43 022 186	46 744 803	6 717680	18.5	3722617	8.7

Горизонтальный анализ пассивов АО «Баян Сулу» показал, что в течении трех лет наблюдается увеличение суммы капитала. Так, в 2019 г. по сравнению с 2018 г. баланс пассивов увеличился на 6 717 680 тыс. тг. и составив 43 022 186 тыс. тг., в 2020 г. по сравнению с 2019 г. увеличилась на 3 722 617 тыс. тг. и в общей сумме составив 46 744 803 тыс. тг. На увеличение данного показателя повлиял прирост собственного капитала, который произошел за счет увеличения нераспределенной прибыли в 2019 г. по сравнению с 2018 г.

на 949 993 тыс. тг. или 5%. В 2020 г. прирост нераспределенной прибыли по сравнению с 2019 г. составил 2 443 442 тыс. тг или 12,8%. Нераспределенная прибыль, как правило инвестируется в собственный капитал, или увеличения ликвидных активов, что в целом является результатом эффективной деятельности предприятия.

Обязательства компании в виде долгосрочных обязательств за 2020 г. снизились на 414 477 тыс. тг., по сравнению с 2019 г., когда доля долгосрочных обязательств выросла на 696 249 тыс. тг.

В показателе краткосрочных обязательств заметно увеличение, что свидетельствует о том, что предприятие использует много привлекаемых денег для совершения текущей деятельности.

Анализ финансовых результатов предприятия состоит из структурного изучения объема, состава и динамики прибыли от продаж и прочей деятельности. Для расчетов об изменении объемов прибыли, об измени величин ее источников и факторов, определяющих прибыль предприятия следует составить горизонтальный анализ.

Горизонтальный анализ финансовых результатов АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 гг. отражены в Таблице 5.

Таблица 5 – Горизонтальный анализ финансовых результатов деятельности предприятия АО «Баян Сулу» за 2018 –2020 гг.

Показатель	2018 г.	2019 г.	2020 г.	Отклонение			
				2019 г. к 2018 г.		2020 г. к 2019 г.	
				тыс.тг.	%	тыс. тг.	
Выручка	33 210 788	34 304 181	44 874 765	1 094 393	3,3	1 057 084	30,8
Себестоимость	27 169 087	28 682 415	37 987 781	1 513 238	5,6	9 305 366	32,4
Валовая прибыль	6 041 701	5 621 766	6 886 984	-419 935	-3,5	1 265 218	22,5
Расходы по реализации	2 496 928	1 734 388	2 882 273	-762 162	-31	1 148 885	66,2
Прочие доходы	338 847	270 270	1 649 544	-68 577	-20	1 379 274	510
Прочие расходы	168 846	235 451	29 062	66 605	140	-206 389	87,7
Прибыль до налогообложения	1 676 915	1 725 393	3 228 392	48 478	2,9	1 503 999	87,1
Чистая прибыль	1 331 783	1 344 341	2 800 722	12 558	1	1 456 381	108, 2

Исходя из данных таблицы 5, АО «Баян Сулу» в течении трех лет наращивает темпы выручки. В 2019 г. увеличившись на 3,3% и в сумме составив 34 304 181 тыс. тг. и в 2020 г. увеличилась на 30,8%, что в сумме составило 44 874 765 тыс. тг. На увеличении суммы выручки повлияло увеличение себестоимости продукции в 2019 г. увеличившись на 1 513 238 тыс. тг. и в 2020 г. на 9 305 366 тыс. тг. Увеличение суммы себестоимости продукции было вызвано за счёт увеличения объёмов производства АО «Баян Сулу». Руковдство запустило новую линию конфет и заключили два договора на поставку продукции в Российскую Федерацию. Данная положительная динамика повлияла на нарашение суммы чистой прибыли, которая в 2019 год увеличилась на 1% и составила 1 344 341 тыс. тг. В 2020 г. наблюдается увеличение чистой прибыли на 108,2% до 2 800 722 тыс. тг., что может говорить об увеличении объемов проиводства. Так, доход от реализации продукции в 2019 г. по сравнию с 2018 г. снизился на 762 162 тыс. тг. или 31% и составил 1 734 388 тыс. тг. Соответсвенно происходит в 2019 г. происходит снижение суммы валовой прибыли на 419 935 тыс. тг ил 3,5%.

Более наглядно структура финансовых результатов АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 гг. отражена на Рисунке 2.

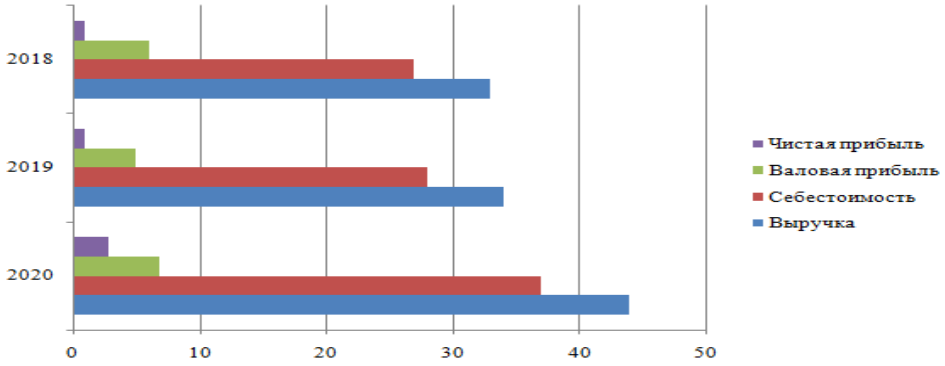

Рисунок 2 – Структура финансовых результатов АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 гг.

Так, на рисунке 2 можно заметить увеличение себестоимости продукции за счет реализованной продукции, благодаря чему и увеличилась сумма чистой прибыли в 2020 г.

Таким образом, нарастание чистая прибыль предприятия произошло за счет увеличения реализованной продукции.

Основным показателем оценки эффективной деятельности предприятия является анализ показателей рентабельности, характеризующий результативность деятельности организации и позволяет сравнить итоговую прибыль с масштабом производства, и с общей суммой расходов.

Оценка рентабельности предприятия представлена в таблице 6.

Таблица 6 – Оценка рентабельности АО «Баян Сулу» за 2018 – 2020 г.

Наименование	2018 г.%	2019 г.%	2020 г.%	Отклонение, %	
				2019 г. к 2018 г	2020 г. к 2019 г.
Рентабельность продаж	4	4	6,2	-	2,2
Рентабельность активов	-	3,4	6,5	-	3,1
Рентабельность собственного капитала	13,7	14	29,1	0,3	15,1

Анализ таблицы 6 показал, что рентабельность активов и капитала отражают высокий уровень эффективной деятельности предприятия. Так, из проведенного анализа следует, что на предприятии наибольшее увеличение рентабельности наблюдается в 2020 г. Увеличение рентабельности продаж в 2020 г. на 2,2%, свидетельствует о росте доли выручки в объеме продаж.

На предприятии в 2020 г. произошло увеличение показателя рентабельности активов на 3,1%, что говорит об эффективном использовании всех активов организации.

Так же следует отметить, что увеличение рентабельности собственного капитала в 2020 г. составило 15,1%. Нарастание рентабельности собственного капитала предполагает, что предприятие повышает свою прибыль, при этом, не нуждаясь в большом капитале.

Таким образом, из проведенного анализа имущества, источников образования предприятия, основных финансовых результатов и показателей рентабельности можно сделать вывод, что на предприятии происходит повышении эффективности его деятельности.

При этом для наращения производства, удержания конкурентоспособности АО «Баян Сулу» необходимо постоянно выполнять следующие мероприятия:

- увеличение объема производства за счет полного использования производственной мощности предприятия;
- увеличения ассортимента предлагаемой продукции;
- снижение себестоимости продукции за счет более рационального использования материальных ресурсов;
- расширения рынка продаж.

Стоит отметить, что для дальнейшего развития предприятия важным элементом управлении финансовыми результатами любого предприятия является планирование затрат, а также производство конкурентоспособной продукции, которая способствует повышению его эффективности.

Так, планирование позволяет согласовать деятельность подразделений внутри предприятия и подчинить ее общей цели. Бюджеты охватывают все стороны хозяйственной деятельности и включают плановые и отчетные данные.

Список использованных источников:

1. Сафронова Н.А. Экономика предприятия: Учебник / Под ред. проф. Н.А. Сафронова. – М.: «Юристъ», 2010. – 584 с.
2. Мельников В.Д., М48 Финансы: Учебник. - Алматы: 2011. - 532 с.
3. Экономика предприятия (организации) [Электронный ресурс]: учебное пособие. – Эл. изд. - Электрон. текстовые дан. - Нижний Новгород: НОО "Профессиональная наука", 2018 – Режим доступа http://scipro.ru/conf/enterpriseeconomy.pdf.
4. Финансовый анализ: учебное пособие / С. И. Крылов. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2016. - 160 с.
5. Финансовая отчетность АО «Баян Сулу» за 2018 – 2019 г.
6. Финансовая отчетность АО «Баян Сулу» за 2019 – 2020 г.

УДК 336.77

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ КРЕДИТОСПОСОБНОСТИ ЗАЕМЩИКА КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ БАНКА

Мельникова А.М., 4 курс, специальность «5В050900 - Финансы», Университет «Туран», Алматы, Казахстан.

Мухамедьярова-Левина Т.Т., кандидат экономических наук, профессор кафедры «Финансы», Университет «Туран».

Кредит занимает особое положение в системе экономических отношений, он функционирует как самостоятельная экономическая категория. Тем не менее в настоящее время все более актуальной становится проблема качества оценки кредитоспособности заемщика. Увеличение процентных ставок по кредитам обусловлено высоким процентом риска невозврата кредита заемщиком. В связи с этим важно определить пути совершенствования механизма определения кредитоспособности заёмщика.

Для экономики Республики Казахстан на сегодняшний день большое значение имеет банковское кредитование, вместе с тем оно не реализовано в полной мере. Банки второго уровня пока не имеют возможности широко использовать кредит с целью развития своей коммерческой деятельности. Помимо этого, нередко результаты деятельности самих клиентов банка приводят к высокой рискованности банковской деятельности в целом. Существует вероятность того, что невозврата кредитов может привести к значительным финансовым потерям, что означает для банка кредитный риск, который в кризисных условиях возрастает [1]. Так, например, это случилось в период пандемии COVID-19, когда объем проблемных кредитов NPL в Казахстане вырос на 17%, с примерно 8% в январе 2020 года до 25% к середине 2020 года. В связи с этим важным моментом при оценке возможности желающего потенциального клиента получить кредит в банке является определение его уровня кредитоспособности. Кредитоспособность как физических, так и юридических лиц влияет на шансы одобрения получения кредита и на выгодные условия погашения. Высокий кредитный рейтинг указывает на высокую вероятность полного погашения кредита без каких-либо проблем, в то время как низкий кредитный рейтинг предполагает, что у заемщика были проблемы с выплатой кредитов в прошлом и он может последовать той же схеме в будущем. Стоит отметить, что уровень кредитоспособности не является статичным показателем, это означает, что заемщики должны проявлять усилия и добросовестность в поддержании высокого уровня своей кредитоспособности. Ведь один отрицательный долг может снизить положительную историю в прошлом.

Если в целом говорить о кредитоспособности, то впервые данное понятие появилось в экономической литературе, в трудах: А. Смит, Д. Кейнс и Н. Бунге. Однако и раньше многих кредиторов волновал вопрос о способности их заемщиков вернуть полученные денежные ссуды, но попытки оценки кредитоспособности носили разрозненный характер. Тем не менее, не было четкого понимания как определять степень платежеспособности и кредитоспособности будущих заемщиков. Принимая во внимание, что исследователи уже давно занимаются изучением кредитных отношений, развитие теории кредита совершило особенно значительный качественный скачок в период развития капитализма, когда роль кредита и банков в экономике стала гораздо более важной.

На сегодняшний день термин «кредитоспособность заемщика» можно охарактеризовать как многогранный процесс, имеющий различные аспекты, но основным содержанием данного процесса является понятие «кредитоспособность».

Этапы процесса кредитования, раскрывающие понятие «кредитоспособность» детально представлены на рис.1.

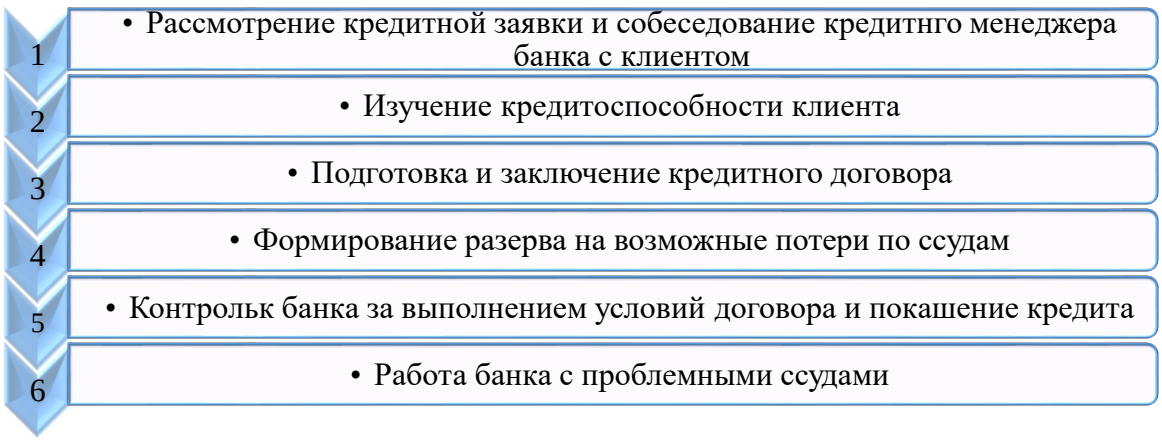

Рисунок 1. Этапы кредитования заемщика.

Примечание: составлено авторам на основе данных [2]

Исходя из данных представленных на рисунке можно выделить 2 заинтересованные стороны в процессе определения кредитоспособности заемщика и его последующего кредитования. Заинтересованными сторонами в данном случае являются заемщик с одной стороны и кредитор в лице банка с другой. Если рассматривать со стороны заемщика, то под кредитоспособностью понимается способность данного заемщика вернуть кредит в строго оговоренный срок и в полном объеме, а также уплатить проценты за пользование кредитом. Что же касается кредитора-банка, то для него под кредитоспособностью понимается способность заемщика в полном объеме ответить по его долговым обязательствам. Банки очень заинтересованы в том, чтобы их прогнозы по уровню кредитоспособности заемщика были максимально точными. Если в банках часто будут принимать неверные решения, а кредитоспособность будет ниже расчетной, это может привести к большим убыткам в будущем. Между тем, основой для принятия решения о выдаче банком кредитов предприятиям является отнесение последних к тому или иному классу кредитоспособности, который, в свою очередь, присваивается на основе методики определения кредитоспособности заемщика.

На сегодняшний день в мировой практике нет четко закрепленных правил применения конкретных методов оценки кредитоспособности заемщика, так как клиентская база у каждого банка индивидуальна. Вместе с тем самыми распространенными в применение среди банков, можно отметить несколько групп методов, которые более детально можно увидеть на рисунке 2.

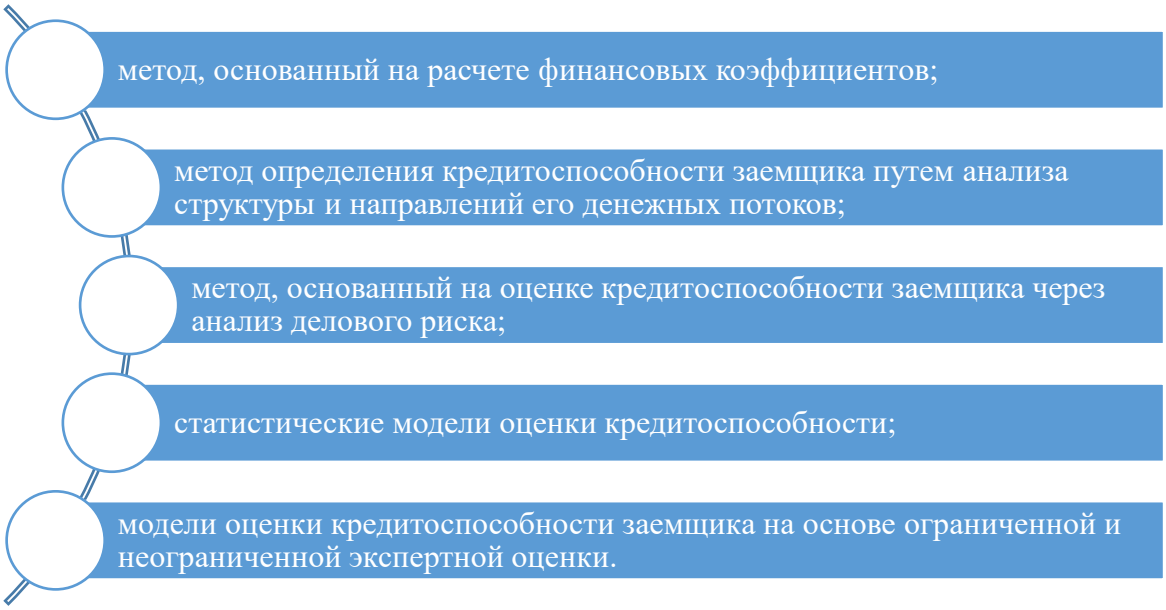

Рисунок 2. Группы методов оценки кредитоспособности заемщика

Примечание: составлено авторам на основе данных [3].

Каждый из методов, представленных выше на рисунке имеет как положительные, так и отрицательные характеристики. В связи с этим каждому банку при оценке кредитоспособности заемщика стоит комбинировать различные методы для наиболее точной оценки. Что же касается казахстанских банков, то они в основном оценивают

кредитоспособность заемщика при помощи экономико-математических методов и информации о кредитной истории потенциального клиента.

В качестве совершенствования механизма определения кредитоспособности заемщика, автором предложено, во-первых, ужесточить подходы к оценке кредитоспособности заемщика, то есть банкам следует скорректировать общий скоринговый балл. Во-вторых, банкам следует доработать уже существующие у них программные продукты, которые автоматизируют этапы кредитного процесса, а также внедрить по возможности новые [4]. В-третьих, сделать упор на внедрение прогрессивных эконометрических методов анализа.

Подводя итоги можно сделать вывод, что в последние годы роль кредитного рынка оказывает все большее влияние на развитие экономики в целом. В связи с этим банкам необходимо совершенствовать механизмы определения кредитоспособности заемщика, для снижения уровня потенциального кредитного риска и повышения эффективности кредитной политики банка. Ведь прибыльность банков и их ликвидность во многом зависит от того насколько точно было оценено финансовое состояние заемщика. Так же банкам следует использовать при оценке кредитоспособности заемщика различные взаимодополняющие методы, которые помогут более точно определить уровень кредитоспособности потенциально заемщика, тем самым снизить вероятность возникновения кредитного риска по данному заемщику.

Список использованных источников:

1. Ходерян В.Ю., Анализ кредитоспособности заемщика [Электронный ресурс]. URL: https://dspace.tltsu.ru/bitstream/123456789/2710/1/Ходерян В.Ю._ЭКб_1202.pdf (дата обращения: 28.02.2022).

2. Махмадов О. С., Шарипов Б. М. Методика оценки кредитоспособности заемщика в современных условиях // Вестник РЭА им. Г.В. Плеханова. 2018. № 3 (99) [Электронный ресурс]. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-otsenki-kreditosposobnosti-zaemschika-v-sovremennyh-usloviyah (дата обращения: 28.02.2022).

3. Этапы процесса кредитования [Электронный ресурс]. URL: https://www.grandars.ru/student/bankovskoe-delo/process-kreditovaniya.html (дата обращения: 28.02.2022).

4. Трифонова О.А., Методы оценки кредитоспособности заемщиков-физических лиц (на примере ПАО «Банк ВТБ 24») [Электронный ресурс]. URL: http://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/27878/1/TPU181857.pdf (дата обращения: 28.02.2022).

УДК 67.7822

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ МАШИНОСТРОЕНИЯ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Молибоженко К.В., 3 курс, специальности Электроэнергетика, Инженерно-технический институт им. А.Айтмухамбетова, КРУ им.А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Баязитова И.А., научный руководитель, старший преподаватель кафедры экономики и финансов, м.э.н., ИЭиП им.П.Чужинова, КРУ им. А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан

В Казахстане отрасль машиностроения является основным направлением в рамках государственной программы индустриально-инновационного развития. Отрасль обеспечивает стабильность деятельности агропромышленного комплекса, энергетического и металлургического секторов, транспорта и других ключевых отраслей, что во многом определяет материалоемкость экономики и экономическую безопасность страны. Несмотря на сложившуюся ситуацию с коронавирусной инфекцией в мире и ее влияние на экономику стран, по итогам последних месяцев машиностроение Казахстана продемонстрировало положительную динамику.

В начале своего независимого становления Казахстан принял курс на всеобщую индустриализацию. Особым направлением развития стала обрабатывающая промышленность, которая впоследствии станет основным драйвером роста промышленности страны. В годы индустриализации созданы тысячи новых современных высокотехнологичных производств, которые обеспечили выпуск сотни видов новой продукции и способствовали созданию тысячи рабочих мест. Машиностроение является неотъемлемой частью индустриализации экономики и важнейшей отраслью государства. На сегодняшний день в Казахстане ведется производство всех категорий автотранспортных средств.

Машиностроительная отрасль выпускает продукцию с большой добавочной стоимостью и обеспечивает стабильную деятельность других отраслей экономики — агропромышленного комплекса, энергетического и металлургического секторов, транспорта и многих других, поэтому ее развитие было и является для правительства страны приоритетным.

Наряду с химической и фармацевтической промышленностью, отрасль является наиболее перспективным направлением для качественной диверсификации экономики. Создание одного рабочего места здесь влечет появление пяти-шести рабочих мест в смежных отраслях, поэтому фокус господдержки в первую очередь касается этой отрасли [1].

В Костанайской области данная отрасль является важной основой экономики и ведущей сферой промышленности региона. Одним из наиболее крупных предприятий по производству сельскохозяйственной техники в Казахстане является АО «АгромашХолдинг KZ», который с 2005 года осуществляет производство зерноуборочных, а с недавнего времени и кормоуборочных комбайнов, а также другой сельскохозяйственной техники (тракторы, сеялки, бороны и прочие комплектующие). С момента начала производства предприятием изготовлено порядка 5 тыс. зерноуборочных комбайнов (с 2005 г. по май 2021 г.). Основной вид деятельности предприятия: производство сельскохозяйственных машин.

Наличие технологических процессов:

-сварка;

-кузнечно-прессовое;

-литейное производство;

-токарная обработка;

-фрезерование.

Подводя итоги 2021 года, отмечается рост производства на 27%. В разделе тракторов 34%, в разрезе комбайнов 18%.

Если в 2020 году предприятие выпустило выпустило 393 ед. Тракторов и 344 ед. Комбайнов, то в минувшем году эта отметка поднялась до 530 ед.тракторов и 406 уд.комбайнов. Кроме того, важным моментом является тот факт, что продукция сейчас занимает 50% объёма всего казахстанского рынка.

В 2019 году запущено производство тракторов марки «Lovol», за весь период было произведено порядка 800 ед. техники. Совместно с АО «Петербургский тракторный завод» на территории Индустриальной зоны г. Костанай реализован проект по производству тракторов марки «Кировец». Мощность проекта – 500-700 тракторов в год. За 5 месяцев т.г. произведено 202 ед., план на 2021 год 384 ед.

Также, на территории Индустриальной зоны г. Костанай ТОО «Композит Групп» реализован проект по сборочному производству тракторов марки «Беларус» в сотрудничестве с Минским тракторным заводом.

В марте 2021 года в г. Костанай произведен технический запуск Локализационного центра по производству сельскохозяйственной техники и компонентов для легковых и грузовых автомобилей на базе АО «АгромашХолдингKZ». Проект будет способствовать углублению локализации выпускаемой продукции.

Проект позволит создать порядка 1500 рабочих мест (проект реализуется в рамках Карты поддержки предпринимательства ГПИИР 2020-2025 гг.).

В стенах Локализационного центра установлено новейшее оборудование, аналогов которого нет в Казахстане.

На территории Локализационного центра запущен учебный центр, позволяющий повышать уровень квалификации сотрудников и проводить учебные семинары. В администратвно-бытовом комплексе для удобств гостей и сотрудников предусмотрена своя столовая и общежитие на 100 мест (33 номера) [2].

Также, с учетом развития сельхозмашиностроения, на территории Индустриальной зоны в текущем году планируется построить Утилизационный хаб по переработке, вышедшей из эксплуатации сельхозтехники. Инициатором выступает ТОО «AutoRecycling».

Активно наращиваются объемы производства в отрасли автомобилестроения.

Линейка производимой заводом «СарыаркаАвтоПром» продукции на сегодняшний день представлена следующими брендами: JAC, Chevrolet, KIA, SAZ, UAZ, MAN.

По данным акимата Костанайской области, наряду с ранее освоенными марками автомобилей, с марта 2021 года начато производство автомобилей марки «KIA» и за отработанный период уже произведено более 3 тыс. ед., вместе с тем в ближайшее время готовится запуск производства марок Renault и LADA.

Всего с конвейера ТОО «СарыаркаАвтоПром» с момента начала производства (с 2010 по настоящее время) сошли – 129,3 тыс. ед., из которых каждая десятая или 12 838 ед. техники направлены на экспорт.

В планах на 2021 год было, произвести порядка 60 тыс. автомобилей, 17,9 тыс. из которых пойдут на экспорт (2020 г. – 40,0 тыс. ед., на экспорт – 8,1 тыс. ед.).

Наряду с этим, в отрасли машиностроения с участием ПАО «КАМАЗ» создана совместная компания ТОО «KamLit KZ», которой реализовываются 2 проекта на территории Индустриальной зоны г. Костанай:

- Строительство завода чугунного литья, мощностью производства 40 тыс. тонн отливок в год.

- Строительство завода по производству редукторов главных передач ведущих мостов, мощностью производства 65 тыс. ед. в год.

Важно отметить, что оба проекта реализуются в рамках договоренностей между Казахстаном и Россией по развитию промышленной кооперацией. Основным потребителем продукции будет ПАО «КАМАЗ» в России.

Помимо этого, в текущем году привлечена к сотрудничеству российская компания «Луидор» для совместной реализации проекта с ТОО «TEHNOPARK KZ» на территории

Индустриальной зоны по организации производства коммерческих автомобилей, в том числе кузовов и надстроек.

Предприятиям области, в том числе в сфере машиностроения оказываются меры государственной поддержки в рамках ГПИИР, в том числе через институты развития бизнеса.

Одними из главных мер государственной поддержки являются возмещение затрат на ряд экспортных операций (операторы - АО «ЭСК «KazakhExport», АО «Центр развития торговой политики «QazTrade»), а также предоставление льготного финансирования через инструменты финансовых институтов (БРК – Фонд развития промышленности).

Другие предприятия Костанайской области представлены в таблице [1].

Таблица 1 – Различные виды деятельности предприятий Костанайской области

Наименование предприятия	Основной вид деятельности
ТОО «МехЛитКом»	Литье стали, наличие технологических процессов (сварка, литейное производство, токарная обработка, фрезерование, испытательная лаборатория).
ТОО «Костанайский РМЦ»	Производство общемашиностроительных узлов и деталей. Собственный станочный парк. Токарно-винторезные (станочный парк даёт возможность для обработки цилиндрических, конических и сложных поверхностей); координатно-расточные станки служат для обработки прецизионных деталей приборостроительной, часовой, радиотехнической, а также инструментальных отраслей; токарно-карусельные станки позволяют обрабатывать заготовки массивных деталей большого веса и диаметра, имеющих сравнительно небольшую высоту; вертикально и горизонтально-фрезерные станки предназначены для выполнения разнообразных фрезерных работ в условиях индивидуального и серийного производства; зубофрезерные станки предназначены для изготовления зубьев на цилиндрических колёсах методом фрезерования червячной, пальцевой и дисковой фрезой.
ТОО «Композит групп Казахстан»	Производство энергонасыщенных тракторов моделей: Беларус-920, беларус-1523, беларус-2022, беларус-3522 Позиционирование предприятия по подотраслям машиностроения: Сельскохозяйственное машиностроение. Наличие технологических процессов: сварка, токарная обработка, фрезерование.
ТОО «ЗЭО «Астык»»	Позиционирование предприятия по подотраслям машиностроения: Сельскохозяйственное машиностроение. Наличие технологических процессов: сварка, токарная обработка, фрезерование.
ТОО «ЭкоСервис - 2030»	Производство приборов для физических исследований. Наличие технологических процессов: сварка, токарная обработка, фрезерование.

Предприятие-партнёр АО «КМ» ТОО «МехЛитКом» стало обладателем награды «Лидер качества 2021». АО «Национальный центр экспертизы и сертификации» отметило старейшее предприятие Житикаринского района за значительные достижения в совершенствовании деятельности и приверженность принципам качества.

С начала 2021 года промышленными предприятиями Костанайской области произведено продукции на 1 870,2 млрд. тенге. Значительный рост (на 8,1%) во многом обеспечен предприятиями, реализовавшими в годы индустриализации инвестиционные проекты (101 инвестпроект на 189,3 млрд. тг., создано 7,3 тыс. рабочих мест, в т.ч. в 2021 г. – 4 проекта на 2,1 млрд. тг., 708 рабочих мест). Доля обрабатывающей промышленности в

общем объеме промышленности достигла 46,9%, а доля машиностроения в обработке составляет 41,5%.

Рост инвестиций в основной капитал за 10 месяцев 2021 года составил 11%, инвестиций в основной капитал, то за отчетный период в экономику региона привлечено 306,2 млрд. тг. с ростом на 11% (10 мес. 2020 г. – 264,7 млрд. тг).

В Карту поддержки предпринимательства Костанайской области (в рамках III пятилетки) включено 25 проектов на общую сумму 251,4 млрд. тенге, с созданием 2,7 тыс. рабочих мест, из них в 2021 году планируется реализовать 7 проектов стоимостью 54,3 млрд. тенге с созданием 863 рабочих мест. Реализовано 6 проектов, стоимостью 28,0 млрд. тенге

Руководство Казахстана ставит перед Министерством индустрии и инфраструктурного развития серьезные индикаторы на третью пятилетку. К 2025 году в машиностроении и обрабатывающей промышленности должны вырасти: экспортный объем почти в два раза, реальный рост производительности труда - в 1,6 раз, рост инвестиций в основной капитал - в 1,6 раз. Потенциал у казахстанского машиностроения серьезный. Только за счет импортозамещения мы могли бы производить товаров более чем на 16,5 млрд долл США в год [3].

Список использованных источников

1. Инвестиционный портал Костанайской области // Промышленность области, Костанай 2021г.

2. А.Ахметов // журнал «Парыз», Машиностроение в Костанайской области: Внедрение передового опыта. Алматы 2021г.

3. Стратегия-2050 обзорно-аналитический портал, //Машиностроение и индустриализация: задачи, проекты, перспективы. Алматы 2021 г.

ӘОЖ:336.711

КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНК ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ

Мұқаш А. Қ., 3 курс студенті, 6В04104- Қаржы, Экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ.

Кайырбаева Г. К.., ғылыми жетекшісі, аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі

Мақалада коммерциялық банктің жалпы мәні, оның жұмыс істеу тәртібі мен банктің ұйымдық құрылымының әдістері, факторлары ашылып көрсетілген. Сонымен бірге мақала төңірегінде еліміздегі коммерциялық банктерде қазіргі таңда атқарылып келе жатқан қаржылық қызметтері қарастырылады.

Еліміз экономикасының әкімшіл - әміршілдік жүйеден нарықтық жүйеге көшуі экономиканың әрбір саласына тың жаңалықтар мен өзгерістер алып келді. Сондай салалардың бірі – банк жүйесі.

Банк жүйесі-нарықтық экономикалық маңызды және құрамдас бөліктерінің бірі. Банк және тауар –ақша қатынасын дамыту параллель жүріледі және де тығыз байланысты болады. Банктер басқарудың барлық деңгейіндегі халық шаруашылығы қызметімен тікелей байланысты. Олар арқылы ұдайы өндіру процесінде қатысушылардың экономикалық

мүдделері қанағаттандырылады. Мұнда банк қаржы делдалы ретінде шаруашылық ұйымдары капиталын, халық жинағын, шаруашылық қызметі процесінде босаған басқа ақша қаражаттарын тартады және де оларды қарыз алушыларға уақытша береді, ақша есебін жүргізеді, экономика үшін басқа көптеген қызметтер көрсетеді, сөзтіп өндіріс тиімділігі мен қоғамдық өнім айналымына тікелей әсер етеді.

Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында екі деңгейлі банк бірдей қызмет атқарып келе жатқаны және халыққа жақынырақ қызмет көрсетітіні комерциялық банктер екені белгілі. Сол коммерциялық банктерде атқарылтын қызметтердің нәтижелі болуы елде қалыптасып келе жатқан қаржылық – несиелік қатынастарға тікелей ықпал ететіні айтпай - ақ түсінікті. Сондықтан да коммерциялық банктер атқаратын қызметтердің барлығына жан жақты талдау жасап, әрбір қызметтің артықшылықтар мен кемшіліктерін ашып көрсетіп отыру еліміздің экономист – қаржыгерлерінің алдында тұрған мақсаттардың бірегейі.

Коммерциялық банктер мәртебесі, мақсаты және бағыттары бойынша тең емес, дегенмен барлық банктердің балансының және оның құрылымының болуы, негізгі қызметтер мен операциялардың сипаты, өзінің қызметінен кірістер алу сияқты орталық негіздері бар.

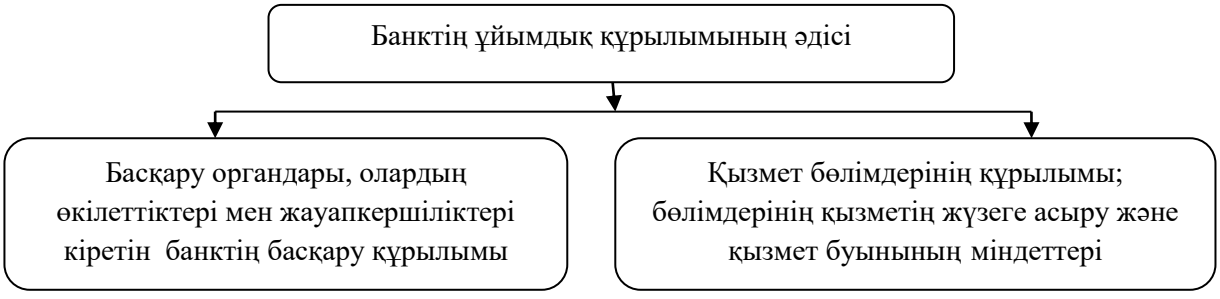
Коммерциялық банктер клиенттер үшін бүкіл операциялық қызметтерді орындайтын ақша нарығының жұмыс жасаушы әмбебап «буыны» ретінде қатысады. «Коммерциялық банк» түсінігін кең түрде түсіндіріп отырып, оларды мынадай белгілері бойынша жіктеуге болады.

Жалпыға белгілі, коммерциялық банктер өздерінің дәстүрлі базалық қызметтері негізінде жұртшылық арқылы қабылданады, олар клиенттерге сан алуан қаржылық қызметтер көрсетеді, трасттық операциялар жасайды, клиенттер үшін бағалы қағаздар сатып алады, қозғалмайтын мүлік пен кепілдік міндеттемелерді басқарады[1].

Банк өзіндік ерекшелігі бар кәсіпорын ретінде ұйымдық негізге ие. Қызметтік қағидалар – оның негізгі белгілері болып саналады. Яғни, банктердің атқаратын қызметтері мен операциялары оның құрылу ерекшеліктерін келістіреді және банктердің басқару жүйесін ұйымдастырады.

Көптеген елдердегі банктерді ұйымдастыру акционерлік компаниялар түрінде жүзеге асырылады. Банктің заңды тұлға ретінде танылуы, сатып алынған акциялар шегіндегі акционерлердің жауапкершілігі, акция пакеттерінің болуы және директорлар кеңесін құру акционерлік компаниялар үшін міндетті талаптар болып саналады.

Банк ашу – бұл көптеген ресми процедураларды орындауды және рұқсат алуды талап ететін күрделі процесс.

Сурет 1-Банктің ұйымдық құрылымының әдісі

Банк құрылымы түрін өзгертеді және болашақ кезеңдерге бейімделеді, олар банктің стратегиясына қатысты болады. Банктің құрылымына келесі бірқатар факторлар әсерін тигізеді:

- банктің көлемі, операциялардың саны;
- қызметкерлердің саны;
- кәсіби кадрлардың болуы;
- басаспаптық пен мамандану деңгейі;
- пайда алу мүддесі үшін шығындарды үнемдеу міндеттері.

Несие берудегі делдалдық, банк үшін ең маңызды қызмет болып саналады, өйткені уақытша бос ақша қаражаттарын шаруашылық жүргізуші субъектілерге саудаға беру жолымен қайыра бөле отырып, одан ол пайда табады. Коммерциялық банк үшін несие төлеуге қабілетті қарыз алушыларға ссудалар беру көп кіріс келтіретін операциялар болып саналады.

Есеп шоттардан төлемдер жасау мен есеп – айырысулар кезіндегі делдалдық қызмет клиенттердің тапсырмасы бойынша банктің ақша аударымдарын жасауы кезінде, елде шаруашылық операцияларын жүзеге асыруы жағдайында есеп – шоттар арқылы төлемдер жасаған кездерінде көрінеді. Коммерциялық банктер төлем тетіктерін қамтамасыз ете отырып, есеп айырысу қағидаларын көздейді, есеп – айырысу төлем операцияларын жүргізу кезінде нарықтық қызметтерді дамыту, ақша айналымы саласындағы тәуекелдерді азайтуға мүдделілік танытады.

Халықаралық экономикалық қатынастарды, халықаралық тауарлар нарығын дамыту жағдайында сыртқы сауданы қаржыландыру коммерциялық банктердің қызметі ретінде бөліп көрсетіледі. Экспорттаушылармен есеп – айырысу үшін қажетті валюталардың еркін айналушылығы, импорттаушылардың сыртқы сауда операциялары бойынша аккредитив қоюы, есеп – айырысуларды қамтамасыз ету, импорттаушыларға сақтандыру қызметтерін көрсетуші банктердің өзіне міндеттемелер қабылдауын талап етюді[2].

Банктердің бағалы қағаздармен операциялар жасау кезіндегі делдалдық қызметі қосымша кірістер алу, өзінің өтімдігін ұстап тұру мақсатындағы бағалы қағаздарды сатып алу кезіндегі операцияларды жүзеге асыру жағдайында көрінеді. Банк бағалы қағаздарды сатып ала отырып, оларды мемлекеттік билік органдары алдындағы салымдар бойынша міндеттемелерді қамтамасыз ету түрінде пайдалынады.

Нарықтық экономикалы елдердің бүкіліне тән болып саналатын коммерциялық банктердің дәстүрлі, сол сияқты дәстүрлі емес бүкіл қызметін мынадай негізгі үлгіде топтастыруға болады.

Кесте 1-Коммерциялық банктердің негізгі қызметтерін топтастыру

Дәстүрлі	Дәстүрлі емес
Депозиттік - ссудалық	Шетел валюталарын, қымбат металдар мен тастарды сатып алу және сату
Клиенттерге кассалық қызмет көрсету	Банк қызметімен байланысты мәселелер б/ша клиенттерге кеңестер беру
Клиенттердің есеп – шоттарын, тапсырма б/ша есеп айырысу жүргізу	Есеп – айырысулар ж/е несие қарыздарын өтеу кезінде үшінші жақ үшін міндеттемелер мен кепілдіктер беру
Мемлекеттік ж/е өзге де бағалы қағаздарды сату, сатып алу, сақтау	Сенім білдіру негізінде қаржыларды тарту мен орналастыру ж/е клиенттің тапсырмасы б/ша қаржы мен бағалы қағазын басқару
Төлем құжаттарын шығару	
Қызметтер көрсету	

Клиенттерге қаржылық қызметтер көрсету ретінде сипатталатын және нарықтық операциялар түрінде қаралатын коммерциялық банктердің қазіргі заманғы операцияларының

шеңберін айқындау жұмыстың міндеті болып табылды. Қазақстанның банктер үшін қаржылық қызмет көрсетулер – бұл, әлі дамыта түсу көзделетін қызметтің жаңа түрі болып саналады.

Банктер өнеркәсіп кәсіпорындарына ұзақ мерзімге машиналарды, көлік құралдарын, өндірістік мақсаттағы құрылыстарды жалға береді және олармен лизингтік келісімдер жасайды. Сөйтіп, көрсетілген құралдарды сатып алуға кәсіпорындарға ссудалар бергеннің орнына банк меншк құқығын өзінде қалдыра отырып, оларды өзі сатып алып және жалға береді. Осыған орай банк ссудалық пайыз емес лизингтік төлемдер алады. Кәсіпорындар үшін лизинг инвестицияларды қаржыландырудың өзгеше формасы болып саналады. Банк қаржыландыру мәселесін шешу үшін клиенттің кірістілік деңгейін зерттейді, лизинг объектісін дұрыс және тиімді пайдалану мүмкіндіктеріне сараптық бағалау жүргізіледі, нәтижесінде қосымша кепілдіктер алу туралы мәселе қойылуы мүмкін[3].

Жалпылама негізде лизингтік қызметтер нарығын белгілі бір белгілері бойынша сегменттерге бөліп қарастыру лизингтік қатынастар механизмін жетілдіруге мүмкіндіктер береді. Осы лизингтіе келісімдерді қандай сегментте болсын, жүзеге асыру кезінде міндетті түрде тәуекелділіктерді ескеру қажет болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Банковское дело. под ред. проф. Г.С. Сейткасимова. Астана: КазУЭФМТ, 2016. – 350б.

2. Деньги, кредит, банки: Учебник для вузов. / Щегорцов В.А., Таран В.А. Юнити-Дана. 2012. – 415б.

3. Шаталов С.С. Лизинг недвижимости и проблемы регистрации // Хозяйство и право - 2001 - № 9 - С. 125б

УДК 502.51(574.21)

ПРОБЛЕМА ОЗЕРА ШУБАРКУЛЬ

Мырзатаев Е.Б., студент 2курса, образовательной программы 6В05201- Экология, Костанайский региональный университет им А.Байтурсынова

Нуркешева Г.Б., студент 3 курса образовательной программы 6В05102 - Биотехнология, Костанайский региональный университет им А.Байтурсынова

Нуркешева С.С. учитель биологии и химии, КГУ «Ново-Троицкая общеобразовательная школа отдела образования Карабалыкского района» Управления образования акимата Костанайской области

Казкенова Г. Т., магистр естественных наук старший преподаватель кафедры биологии, экологии и химии Костанайский региональный университет им А.Байтурсынова

Изучена экологическая проблема озера Шубаркуль, вызванная антропогенным воздействием на экосистему озера.

Концепция устойчивого развития является главным направлением развития человечества в 21 веке. Резолюция «Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года» принятая на Генеральной Ассамблее ООН 25 сентября 2015 г. определила на пятнадцать лет 17 целей и 169 задач, направленных на обеспечение в долгосрочной перспективе устойчивого баланса экономических, социальных и

экологических аспектов развития всего международного общества [1]. В одной из 17 целей устойчивого развития (ЦУР) (а точнее – в 11-й) говорится о необходимости «обеспечить безопасность, жизнестойкость и экологическую устойчивость городов и населенных пунктов» [1]. Устойчивость урбанизированных территорий не ограничивается проблемой достижения экономического роста, а охватывает широкий круг проблем, в первую очередь связанных с обеспечением достойного качества жизни. Качество и комфортность среды проживания выступают в роли одного из самых значимых факторов обеспечения конкурентоспособности муниципальных образований, регионов и страны в целом.

Целью нашего исследования явилось изучение влияния антропогенной деятельности, в результате которых нарушился естественный режим водных экосистем, увеличился объем загрязнений.

Хозяйственная деятельность человека - один из факторов, оказывающих воздействие на природу. В результате своего труда человек не только приспособился к окружающей среде, но и изменил её. Если учесть, что все компоненты природы тесно взаимосвязаны между собой, то становится ясно, что изменения одной части приводит к преобразованию другой. Поэтому человек должен предвидеть последствия своей деятельности.

В ходе исследования было выяснено, что нездоровая экологическая обстановка создает фон для развития ряда заболеваний. Именно в поселках, находящихся в непосредственной близости к Троицкой ГРЭС, наблюдается повышенная заболеваемость кожи, дыхательных путей, больше онкобольных. \», впрочем, если даже не принимать во внимание медицинскую статистику, соседство с ГРЭС видно невооруженным глазом\», – говорят жители поселка Шадыксаевка и Ключевка, находящиеся в непосредственной близости от ГРЭС. Грязный снег зимой, потому что периодически случаются выбросы сажи.

В результате исследований если раньше в сутки с золой в атмосферу выбрасывались: 2,7 кг свинца, 6,6 кг никеля, 17,3 кг меди, 10,3 кг цинка и 40 (!) кг стронция, присутствовали соли других тяжелых металлов, то в последние годы по данным гидрохимических показателей: содержание растворенного кислорода составило 12,3 мг/л, среднегодовые концентрации металлов составили: меди и марганца- 1,7 ПДК, цинка - 1ПДК; железа общего - 0,2 ПДК. Энергетики ведут замену установок по очистке дыма на самые современные, которые производятся в мире. Предприятие полностью модернизировало газоочистное оборудование и добилось снижения выбросов в атмосферу в 10 раз

В ходе исследования было выяснено, что недалеко от нашего поселка находится озеро Шубаркуль, который выступает в качестве склада золы.

Рисунок 1 - Озеро Шубаркуль

Шубаркуль изначально был мертвым озером с горько-соленой водой. 5 км в диаметре, площадь зеркала - 1800 гектаров. Смешанная с водой из пограничной реки Уй, она в виде пульпы сливается в три секции. Первая уже заполнена и рекультивирована - зола закрыта 20-сантиметровым слоем почвы, засеяна травами. Почти заполнена вторая секция, на которой ведутся работы по восстановлению земли. В третьей развелась… рыба, которую, несмотря на предупреждающие знаки, ловит местное население - вода стала пресной. Более того, озеро оконтурено дамбой высотой до 6 метров и с внешней стороны дамбы талые воды образовали новый Шубаркуль, на котором гнездятся водоплавающие птицы. Пять из них занесены в Красную книгу: лебеди-кликуны и шипуны, журавли серый и красавка, белая цапля. Шубаркуль облюбовали перелетные птицы. Санитарная зона вокруг старого озера шириной в тысячу метров. Отрадно, что проблема запыления близлежащих территорий, которая существовала раньше, вроде бы решена.

Однако в течение последнего времени вопрос о судьбе озера Шубаркуль преподносился совершенно полярно. Позиция Министерства сельского хозяйства РК – необходимо прекратить сброс золы в водоем и наносить ущерб окружающей среде от этой деятельности. И чем раньше – тем лучше. Позиция ученых – обратная. Они считают, что этого категорически делать нельзя, потому что в таком случае экологическая катастрофа неминуема. Кроме того, ученые полагают, что заболеваемость в перечисленных сельских округах связана не с влиянием зольных отходов на здоровье местного населения, а с другими факторами – в частности, с плохим качеством воды. Впрочем, эту проблему, судя по ситуации, еще никто глубоко и официально не исследовал, чтобы делать какие—либо аргументированные заявления.

Но власти Карабалыкского района в целом согласны с жителями Новотроицкого округа – было бы справедливо, если бы часть финансов, поступающих от ГРЭС, направлялась на решение местных проблем.

На основании вышеизложенного следует, что российские энергетики и казахстанские экологи сошлись в одном: если золоотвал закрыть и прекратить рекультивационные работы сейчас, то влага станет испаряться, озеро начнет «пылить». Оно просто погибнет и сделает нежизнеспособными земли вокруг. Тогда как после завершения всех плановых природоохранных мероприятий они могут быть переведены в земли сельхозназначения. Еще один веский аргумент, приводимый россиянами – на рекультивации озера заняты только казахстанские подрядчики. Золоотвал дает порядка двухсот рабочих мест. И работы хватит вплоть до 2030—го года – ведь после закрытия золоотвала предстоит полностью демонтировать оборудование, трубопроводы и многое другое.

Но есть другая проблема - зола, которая сливается в наше озеро - товар дефицитный. В США тонна такой золы стоит 60 долларов! Наравне с портландцементом используется для изготовления легкого и прочного бетона и строительной керамики. В Великобритании ее используют для прочного покрытия дорог. В большинстве развитых стран зола уноса такой же дефицит, как электроэнергия и тепло. Ее удаление с тепловых электростанций и содержание отвалов - 30 процентов себестоимости получаемой энергии. С учетом вреда окружающей среде и здоровью населения - реально больше. Особо ценная составляющая золы уноса - микросфера. По определению российских ученых, это инновационный промышленный материал на уровне нанотехнологий. Образуется в составе золы уноса при сжигании углей на ТЭС. Микросфера имеет гладкую внешнюю поверхность, внутри законсервирована смесь азота, кислорода и окиси углерода. А потому - низкая плотность, высокая твердость и температура плавления, химическая инертность, повышенная износостойкость, легкость, высокие изоляционные качества и широчайший спектр применения в современной промышленности. Кстати, зола уноса Троицкой ГРЭС считается

самой лучшей в России - содержит очень мало недожога и железа, а форма микросфер идеально сферическая.

Целью исследования явилось изучение экологической проблемы озера Шубаркуль.

Выявлена причина данной проблемы: антропогенное воздействие на экосистему озера.

Рисунок 2 - Троицкая ГРЭС

Список использованных источников:

1. Вестник международных организаций. Т.14№12019 стр2-5
2. Другов, Д.И. Анализ загрязненной почвы и опасных отходов / Д.И. Другов. - М.: Бином, 2016. - 424 с.
3. Измеров, Н.Ф. Социально-гигиенические аспекты охраны атмосферного воздуха в условиях научно-технического прогресса / Н.Ф. Измеров. - М.: Медицина, 2016. - 185 с.
4. Сохранение природной экосистемы водоема в урбанизированном ландшафте. - М.: Наука, 2020. - 144 с.
5. Алексеенко, В.А. Металлы в окружающей среде / В.А. Алексеенко. - М.: Университетская книга, 2015. - 264 с.
6. Барабанов, В.Ф. Научно-техническая революция и судьбы природы / В.Ф. Барабанов. - М.: Знание, 2017. - 692 с.
7. Коваленко, Э.П. Вода, природа, человек / Э.П. Коваленко, Б.В. Фащевский. - М.: Мн: Ураджай, 2019. - 144 с.
8. Ресурсы интернет

УДК 159.9

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ВАКЦИНИРОВАННЫХ И НЕ ВАКЦИНИРОВАННЫХ СТУДЕНТОВ.

Нагайцев Т.О. – студент III курса, специальность «Психология», Институт Экономики и права, Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова, город Костанай, Казахстан

Ельчищева О.В., магистр психолого-педагогических наук, старший преподаватель кафедры психологии КРУ имени А. Байтурсынова.

В статье рассматривается психоэмоциональное состояние вакцинированных и не вакцинированных студентов. В ходе опроса было выяснено их актуальное эмоциональное состояние, относительно вакцинации и нынешней ситуации. В результате был сделан вывод, что психоэмоциональное состояние респондентов успело адаптироваться к новым условиям и демонстрирует стабильный уровень выше среднего.

COVID 19 радикально изменил нашу жизнь, в мировой истории - это первый инцидент, когда весь мир попал под глобальный карантин. Работники ушли в вынужденные отпуска, или перешли на дистанционный формат работы. Школьники перешли на онлайн формат обучения. В течении нескольких недель, мир изменился до неузнаваемости. Подобный радикальный переворот жизни, безусловно, не мог произойти без влияния на психоэмоциональное состояние людей. Страх перед инфекцией, стресс из-за изменившихся условий жизни и сейчас напоминают нам о себе.

Вакцины, появившись весной 2021 года, ожидаемо произвели сильный резонанс, но в связи с определенными специфическими побочными эффектами, резонанс оказался негативным. Образовавшаяся истерия в первые несколько месяцев, приняв практически систематический характер, лишь усугубила стресс, воздействующий на эмоциональное состояние людей, и создала стойкие установки, направленные на отказ от вакцинации, отголоски которых мы встречаем и по сей день.

Имея в результате людей с психоэмоциональным состоянием, подорванным резким переходом на совершенно чуждый образ жизни, страхом за безопасность собственной жизни и жизни близких, а также массовой паникой, вызванной вакцинацией, мы сталкиваем их с новым вызовом. В середине 2021 года стало известно, что мир возвращается в привычный образ жизни, сотрудники возвращаются на свои рабочие места, а студенты и школьники вновь идут в свои учебные заведения. Единственным условием организаций стала обязательная вакцинация, вне зависимости от желания людей. Изучение психоэмоционального состояния, которых нас и заинтересовало.

Центральным понятием нашей работы является психоэмоциональное состояние человека. Это сложное понятие, которое имеет множество трактовок в различных психологических концепциях, однако для дальнейшего повествования, мы позаимствовали понятие К. Э. Изарда. Он понимает эмоции, как: «…нечто, что переживается как чувство, которое мотивирует, организует и направляет восприятие, мышление и действия» [1].

Данная трактовка понятия, наиболее просто и точно отражает предмет нашего исследования. Психоэмоциональное состояние – как то, что мотивирует, направляет и обуславливает наше самочувствие, активность и настроение. Однако для полного понимания проблематики нашего исследования, было бы уместно рассмотреть именно динамику изменения психоэмоционального состояния человека, и характер исследований данного вопроса за последние несколько лет, чтобы в полной мере, понять, что мы имеем на данный момент.

До начала пандемии традиционно психоэмоциональное состояние студентов рассматривалось с той точки зрения, что оно обуславливает учебную активность учащихся, то есть - чем оно лучше, тем выше мотивация к достижению успехов, выше успеваемость, и т. п. И напротив, чем оно ниже, тем ниже успеваемость и мотивация студентов к обучению [2]. Психоэмоциональное состояние определялось способностью справляться с нагрузками, достижениями, привычными для студенческой жизни стрессами. Чем благоприятнее была

обстановка, тем лучше оно было и наоборот, при наихудших условиях, могло грозить студентам даже психосоматическими заболеваниями [3].

С началом пандемии вектор исследований изменился. Актуальной стала тема перехода студентов на дистанционный формат обучения и реакции их психоэмоционального состояния на данный стресс. Таким образом, исследования, проводившиеся на момент начала карантина показали, что ожидаемый стресс на резкое изменение обстановки, проявился не сразу, а лишь спустя некоторое время. Исследователи выяснили, что если уровень субъективного благополучия студентов до момента начала карантина находился на достаточно высоком уровне, то на момент начала либо он по инерции оставался прежним, либо начинал расти. И лишь спустя некоторое время, когда изменившиеся условия жизни становились очевидными, уровень субъективного благополучия падал [4]. Для нашего исследования важно заметить, что в данном случае, уровень субъективного благополучия является отражением психоэмоционального состояния людей.

Дальнейшие исследования, проводившиеся спустя полгода и более с начала карантина, показали, что эмоциональное состояние людей склонно к стабилизации. Иными словами, тот стресс, что люди испытывали в первые недели и месяцы пандемии, потерял собственную значимость для большинства людей, и больше не вызывал соответствующего ответа от психоэмоционального состояния. На практике это выражалось в том, что люди, и в частности студенты, адаптировались к новым условиям жизни, и отмечали для себя в этом определенные плюсы, в повседневной жизни. С другой стороны, актуальной стала тема попустительского отношения к безопасности собственного здоровья и здоровья других людей. В частности, у студентов в какой-то мере исчез страх пред возможностью заболеть. Они приобрели некую инфантильную установку, что «Я не заболею», а средства самозащиты, такие как маски, определялись, как неудобные [5]. Но данную ситуацию радикально изменила начавшаяся вакцинация.

Согласно данным ЦАРЭС, Казахстан, среди азиатских стран занимает первое место по непопулярности всеобщей вакцинации. Только 19,6 % респондентов, участвовавших в опросе, согласились с необходимостью массовой вакцинации. Остальные люди, либо утверждали, что вакцинация необходима только людям, находящимся в группах риска, либо в принципе не нужна [6]. Преимущественно причиной подобных социальных установок стала так называемая «инфодемия», массовая паника, вызванная неподтвержденной информацией о вреде вакцин и их скрытых свойств. Основным потребителем данной паники стало взрослое население нашей страны, что для их психоэмоционального состояния стало огромным стрессом, что в некоторых случаях влекло за собой посттравматические стрессовые расстройства. Молодое поколение, как показали исследования, будучи восприимчивым к мнению авторитетных взрослых, в той или иной мере переняли их установки относительно вакцинации и, если не в такой степени, то в похожей, также испытали удар по своему эмоциональному состоянию [7].

Пережив подобные эмоциональные качели и потрясения, студенты, придя к началу 2021-2022-го учебного года, встали перед фактом обязательной вакцинации, в независимости от желания. К этому мы можем прибавить очевидный стресс из-за вновь изменившейся обстановки, в связи с возвратом от онлайн обучения к офлайн формату, а также вполне вероятный страх перед возможностью заболеть при постоянном социальном контакте. В результате мы получаем достаточно специфическое психоэмоциональное состояние людей, которое в течении полутора – двух лет пережило как минимум три серьезных, стрессовых удара, которое мы и собираемся исследовать по происшествию шести месяцев учебного процесса полностью в офлайн формате.

Целью данного исследования является изучение психоэмоционального состояния вакцинированных и не вакцинированных студентов.

Исследование проводилось в течении января и февраля 2022 года, среди 349 студентов всех курсов Института экономики и права Костанайского Регионального Университета.

Для изучения психоэмоционального состояния студентов применялся модифицированный опросник САН и частично модифицированная методика самооценки эмоционального состояния.

Из 349 студентов, не вакцинированными оказались 101 – 29%, а вакцинированными 248 – 71% из всех участников исследования. Наиболее частыми причинами отказа от вакцинации становились: не достижение студентами 18 лет, отрицательное мнение о вакцине в семье, медицинские отводы, недоверие к вакцине, а также нехватка времени на вакцинацию.

Среди вакцинированных, наиболее частыми причинами вакцинации стало желание обезопасить себя и близких – 149 человек – 42%, и требования учебного заведения (работодателя) – 128 человек – 36%.

В ходе применения методики САН, для изучения психоэмоционального состояния респондентов, вызванного вакцинацией, в выборке были получены следующие средние результаты: «Самочувствие» 5.77 из 7, «Активность» 5.74 из 7, «Настроение» 5.76 из 7. Согласно результатам, мы можем видеть, что общее состояние студентов является достаточно стабильным, и соответствует уровню выше среднего.

Во второй части исследования применялась методика «Самооценки эмоциональных состояний», где основной задачей респондентов было проанализировать собственное актуальное эмоциональное состояние.

Для проведения диагностики использовалось три шкалы, которые дали следующий среднеобщий результат: Спокойствие-Тревожность – 7.49 из 10, Энергичность-Усталость – 6.23 из 10, Приподнятость-Подавленность – 6.31 из 10. Результаты методики также показывают, что эмоциональное состояние респондентов можно оценить выше среднего.

Подводя итог, мы можем сравнить результаты двух методик согласно следующей логике: Самочувствие - Спокойствие-Тревожность, Активность – Энергичность-Усталость, Настроение – Приподнятость-Подавленность. В данном сравнении, части методики САН характеризуют психоэмоциональное состояние респондентов относительно вакцинации, а шкалы методики «Самооценки эмоциональных состояний» показывают нам общее актуальное состояние студентов.

Результаты по методике САН в целом можно охарактеризовать, как выше среднего, такие же результаты мы имеем и по методике «Самооценки эмоциональных состояний», поэтому мы можем сделать вывод, что на данный момент психоэмоциональное состояние студентов уже успело адаптироваться к новым условиям и требованиям, как относительно вакцинации, так и относительно очного формата обучения. Студенты – участники нашего исследования, не испытывают какого-либо серьезного стресса в связи с этими обстоятельствами. Данные выводы могут быть применены, как относительно вакцинированных, так относительно и не вакцинированных студентов.

Список использованных источников:

1. Изард К. Э. Психология эмоций. Питер 2007. – с. 27. – 464 с. (Мастера психологии)

2. Шукуров Ф.А., Халимова Ф.Т., Арабзода С.Н. Психоэмоциональное состояние студентов в сравнении с их успеваемостью // Биология и интегративная медицина. 2020. №5

(45). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/psihoemotsionalnoe-sostoyanie-studentov-v-sravnenii-s-ih-uspevaemostyu (дата обращения: 27.02.2022).

3. Соколов Г.А. — Оптимизация психоэмоционального состояния студентов в период сессии // Психолог. – 2015. – № 1. – С. 28 - 43. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?Id=13888

4. Яремчук С.В., Бакина А.В. Субъективное благополучие молодежи и его взаимосвязь с психологической дистанцией до объектов социально-психологического пространства личности в условиях пандемии COVID-19 // Социальная психология и общество. 2021. Том 12. № 1. С. 26–43.

5. Крушельницкая О.Б., Маринова Т.Ю., Погодина А.В., Расходчикова М.Н., Толстых Н.Н. Нормативное поведение в ситуации пандемии COVID-19: как добиться его соблюдения у студентов? // Социальная психология и общество. 2021. Том 12. № 1. С. 198–221.

6. Анализ отношения общества к вакцинации от COVID-19 в отдельных странах. ЦАРЭС аналитический отчет. Апрель 2021 URL https://www.carecinstitute.org/wp-content/uploads/2021/04/CAREC-Institute-vaccination-attitudes-report-RUS-22-Apr-2021.pdf

7. Костина Л.А., Сергеева М.А., Кубекова А.С. Психологические свойства личности студентов, негативно относящихся к вакцинации от коронавируса (covid-19) // Мир науки. Педагогика и психология. 2020. №5. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskie-svoystva-lichnostistudentov-negativno-otnosyaschihsya-k-vaktsinatsiiot-koronavirusa-covid-19 (дата обращения: 27.02.2022).

ӘОЖ 338

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЛАРДАҒЫ ИНДУСТРИЯЛЫҚ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТТЫ ЖЕТІЛДІРУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Нуртаева А.Н., 2 курс, 6В04104-Қаржы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ, Қазақстан Республикасы

Исиргепова Д.Б., оқытушы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ, Қазақстан Республикасы

Инновациялық әлеуетті қалыптастыру және дамыту кезінде Қазақстанның өңірлері қарқынды дамып келе жатқан экономикасымен бәсекеге қабілетті республикаға айналу процесінде маңызды рөл атқарады. Тиімді ұлттық инновациялық жүйе инновацияларға негізделген сапалы жаңа бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастыру мен дамытудың негізгі механизмі болып табылады. Мақалада қазіргі жағдайлардағы индустриялық-инновациялық саясатты жетілдіру механизмдері және негізгі бағыттары қарастырылған.

Түйінді сөздер: Индустрия, экономика, инновация, инновациялық саясат, стратегиялық даму.

Инновациялық әлеуетті стратегиялық дамыту проблемалары ең алдымен технологиялық, ұйымдастырушылық және экономикалық қатынастар жүйесімен, сондай-ақ ұйымдастырушылық және экономикалық мәселелерді шешумен тығыз байланысты. Ұйымдастыру-экономикалық қатынастарда оларды басқару қатынастарының маңызды аспектісі ретінде сипаттайтын бірқатар ерекшеліктер бар.

Инновациялық әлеуетті дамытуды қамтамасыз ету үшін ұйымдық және экономикалық механизмді қалыптастыру кезінде мемлекет тікелей немесе жанама қатысу арқылы инновациялық саясатты тиімді жүзеге асыра алатын негізгі кіші жүйелерді анықтау және талдау, оған қоса жүйелі тәсілдерді әзірлеу қажет.

Мұндай кіші жүйелерге төмендегілерді жатқызуға болады:

- Ғылыми-зерттеу әлеуеті – коммерциялық қосымшалар деңгейіне іргелі зерттеулер, озық қолданбалы ғылыми зерттеулер жасау арқылы қалыптасады. Бұл инновациялық даму үшін маңызды фактор;

- Ғылыми, техникалық және өндірістік салалар арасындағы байланыстырушы (делдалдық) рөлді дамытуды көздейтін инновациялық кәсіпкерлік. Инновациялық кәсіпкерліктің түпкі мақсаты қазіргі нарық жағдайына жылдам әрекет ете алатын және бәсекеге қабілетті ғылымды қажет ететін өнімдерді өндіруді жүзеге асыра алатын кәсіпорындардың дамуы болып табылады.

- Инновациялық қызметті жүзеге асыруға жағдай жасайтын және қызмет ететін ортақ өндіріс, консалтингтік, білім беру және ақпараттық құрылымдардың кешенін айқындайтын көп деңгейлі инновациялық инфрақұрылым.

- Өңірлерде инновациялық әлеуетті дамытуды ынталандыру механизмі.

Инновациялық әлеуетті қалыптастыру және дамыту кезінде Қазақстанның өңірлері қарқынды дамып келе жатқан экономикасымен бәсекеге қабілетті республикаға айналу процесінде маңызды рөл атқарады. Егер бұрынырақта аймақтық экономикаға оның дамуын жеделдетуге кедергі келтіретін ең тиімді әдіс негізгі құралдарға және инфрақұрылымға инвестиция салу болып табылса, қазір аймақтағы инновациялық белсенділікті арттыру және инновацияларды енгізуге жәрдемдесуге басымдық беріледі [1].

Фирмалар аз жетілген нарықтарда өндіріс ауқымы ретінде құрылатын жаңа және жақсы өнімдерге деген сұранысты бағалай алмайды. Осылайша, мемлекет инвестициялық жобаларды бірлесе жүзеге асыра отырып, компанияларға пайда әкелетін инвестициялардың үйлестірушісінің функциясын қабылдауы керек.

1-сурет - Инновациялық әлеуетті дамытуды ұйымдастырудың экономикалық механизмі

Инвестициялық үйлестірудің осы моделін пайдалану көптеген дамушы елдер үшін қол жетімді емес. Мемлекеттік және жеке мекемелер үшін белгілі бір әлеуетті болжайды. Ұлттық экономиканың инновациялық әлеуетін қарқынды дамытуды қамтамасыз ету үшін мемлекеттік ғылыми-техникалық саясатты дамытудың басым бағыттарын қамтитын қолданыстағы ұйымдық-экономикалық механизмді жетілдіру қажет.

Инновациялық әлеуетті қалыптастыру және дамыту кезінде Қазақстанның өңірлері қарқынды дамып келе жатқан экономикасымен бәсекеге қабілетті республикаға айналу процесінде маңызды рөл атқарады. Тиімді ұлттық инновациялық жүйе инновацияларға негізделген сапалы жаңа бәсекеге қабілетті экономиканы қалыптастыру мен дамытудың негізгі механизмі болып табылады. Инновациялық даму жүйелі көзқарасты қажет етеді. Себебі, ол ҒЗТКЖ инновацияларына негізделген бір жақты себеп – салдар байланыстары тізбегі ретінде қарастырылмайды. Осыған байланысты, Қазақстанның инновациялық әлеуетін дамытуға инвестициялық қолдау көп арналы негізде инвестициялық ресурстардың қалыптасуының барлық логикалық дәйектерін және олардың инновациялық қызметі қамтамасыз етуге жұмсайтын инвестицияларды қарастырады.

Экспортқа бағдарланған, оның ішінде ықтимал бәсекеге қабілетті өндірістерді анықтау мақсатында Қазақстан Республикасының индустриялық-инновациялық саясатын іске асыру , экономикалық құн тізбегін (мән тізбегі) құру жаһандық нарықтардың даму экономиканың салаларын дамыту деңгейін талдау үшін кезеңді болуы тиіс. Сонымен бірге Қазақстанға салалық ҚТ-да өз орнын табу үшін әлемдік және аймақтық нарықтарды зерттеуді күшейту қажет [2].

Қазақстан әлемдегі ең ірі астық өндірушілердің бірі болып табылады. Астық өңдеу процесінің терең зерттеу одан әрі астық өңдеу, жемшөп өндірісін дамыту, мал, ет және сүт өнімдерін өндіру процесін жақсартуға мүмкіндік береді әртараптандырылған құн тізбегін, салады.

Қазақстанда экономиканың құрылымын әртараптандыруға қолайлы орта жыл сайын мұнай-газ саласына инвестиция көлемінің артуы болып табылады. Мұнай экспортынан түскен кірістердің қайта бөлу арқылы экономиканы индустриялық құрылымын жетілдіру шараларын жүзеге асыру үшін қажетті мұнай және мұнай өнімдерін нарық жағдайларындағы өзгерістерге әсерін жұмсарту. Сонымен бірге, дамыған елдердің экономикаларынан табыс алу мақсатында басқа елдерге капиталды экспорттау бойынша жұмыстар жүргізілуде.

Алдағы жиырма жылда инвесторлар қазақстандық мұнайды дамытуға 80 миллиард доллардан астам қаржы салғысы келеді. Бұл қаражат енгізілетін кәсіпорындардың жұмысын қолдайтын инфрақұрылымды, өндірістік және әлеуметтік нысандарды құру үшін пайдаланылатын болады. Каспийдегі көмірсутек өндіруді дамыту мұнай-химия өнеркәсібі үшін отандық шикізат базасын дамытуға ықпал етеді. Каспий жағалауының инфрақұрылымын дамыту, теңіз порттары демалыс және ойын-сауық құру үшін алғышарттар жасайды - тауарларды тасымалдау үшін көлік шығындарын төмендету мақсатында, ауыр техника - және т.б. өндіру баржалар, жүк, коммерциялық және әскери кемелер, жабдықтар мен тұрмыстық кең ауқымды өндіру үшін Шикізатты өңдеу деңгейінің артуы ҚТ-ны дамытудың жақсы перспективаларына ие.

Каспий маңы аймағы Қазақстанның жалпы экономикалық динамикасына айтарлықтай әсер ететін инвестициялық және өндірістік қызметтің өсуін күшейтеді.

Жоғарыда инвестициялар инвестициялық жобаларды кезеңде Қазақстан үшін уақытша іс-қимыл ретінде тозған жататын тауарлар мен қызметтердің кең ауқымы үшін сұранысты құру, сондықтан мұнай қорлары сарқылғаннан кейін ішкі және сыртқы нарықтарда сұранысқа ие болады.

Сондай-ақ, ҚТ дамыту үшін металлургия өнеркәсібі келешегі зор. ғарыш аппараттарын, қару-жарақ, электрондық жабдықты - Кеңестік кезеңде Қазақстанның түсті металлургия өнімдері жоғары технологиялық өнімдер өндірісінде қолданылады. Бұл салада, Қазақстан күрделі және төмен сұрыпты кендерін, кен үйінділерде, металлургия қож және түсті, қымбат және сирек-жер металдар кең ауқымды өңдеу қалдықтарынан өндіру үшін түсті металлургия ғылыми-инновациялық әзірлемелерді кәсіпорындарында іске асыру бай ғылыми әлеуетін және тәжірибесі бар. түсті металлургия жаңа технологияларды енгізу, орта мерзімді перспективада өзінде қосылған құны жоғары өнім алуға мүмкіндік береді.

Экономиканың құрылымын әртараптандырудың осы бағыттары және оның экспортқа бағдарлануы басымдыққа ие. Алайда, ұсынылған жобаларды іске асыру үшін мемлекеттік қолдау туралы түпкілікті шешімді тек қосылған құн бойынша ағысты бойлап төмен осы өнімді қайта өңдеу ҚТ әдісін дамыту мүмкін бәсекелестік артықшылықтарын толық талдау кейін қабылдануы тиіс. СӨЖ әдісімен экономиканың басым секторларын айқындау кезінде экономикалық құн тізбегін одан әрі дамыту қатысуымен бірлескен кәсіпорындар ұйымдастыру үшін ТҰК өңірлік өкілдерімен экономикалық ынтымақтастықты дамыту үшін қажет.

ҚР инновациялық саясатты жүзеге асыру бағытында белгілі бір қиындықтар бар: отандық инвесторлардың республикадағы инновацияларды дамытуға мүдделі емес және оларға қаржы ресурстарын инвестициялаудан бас тартуы, инновацияларды тиімді енгізу және олардың одан әрі жұмыс істеуі үшін инвестициялық қорлардың жеткіліксіздігі, ақпаратқа қолжетімділіктің төмен деңгейі, іргелі ғылымның кәсіпкерлік пен өндіріспен ерекшеленуі, бастапқыда жоспарланған республикада қолданыстағы технопарктердің қызметі арасындағы сәйкессіздік, инновация саласындағы жоғары білікті мамандардың болмауы, инновациялық қызметтің төмен деңгейі. ҚР өнеркәсіп кәсіпорындарының инновациялық белсенділігінің төмен деңгейімен оның дамуының жағдайлары мен ынталандыруларының болмауымен сипатталады және бұл қызметке орта және ірі кәсіпкерлерден қызығушылығы жоқ. Осылайша, осыған байланысты бизнес секторы мен ғылымды интеграциялау үдерісін жеделдету мәселесі шешіліп, оны шешу үшін қолайлы жағдай туғызу қажет.

Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жүйесіндегі инновацияларды жетілдіру үшін дамудың екі нұсқасын ұсынуға болады.

Бірінші нұсқа бойынша экономиканың отын-шикізат бағыты сақталып, ресурстарды және энергияны экспорттау одан әрі кеңейеді. Нәтижесінде екі ықтимал оқиға болуы мүмкін:

1. 25-30 жыл өткеннен кейін Қазақстан экономикасы ресурстардың толықтай сарқылуына жетеді;

2. 15-20 жылдан кейін әлемдік экономика қаржы жүйесінің ыдырағаннан, елдің дағдарыс ыдырағаннан және пара әкеп еді энергетика және сутегі отын жаңартылатын нысандарын барады.

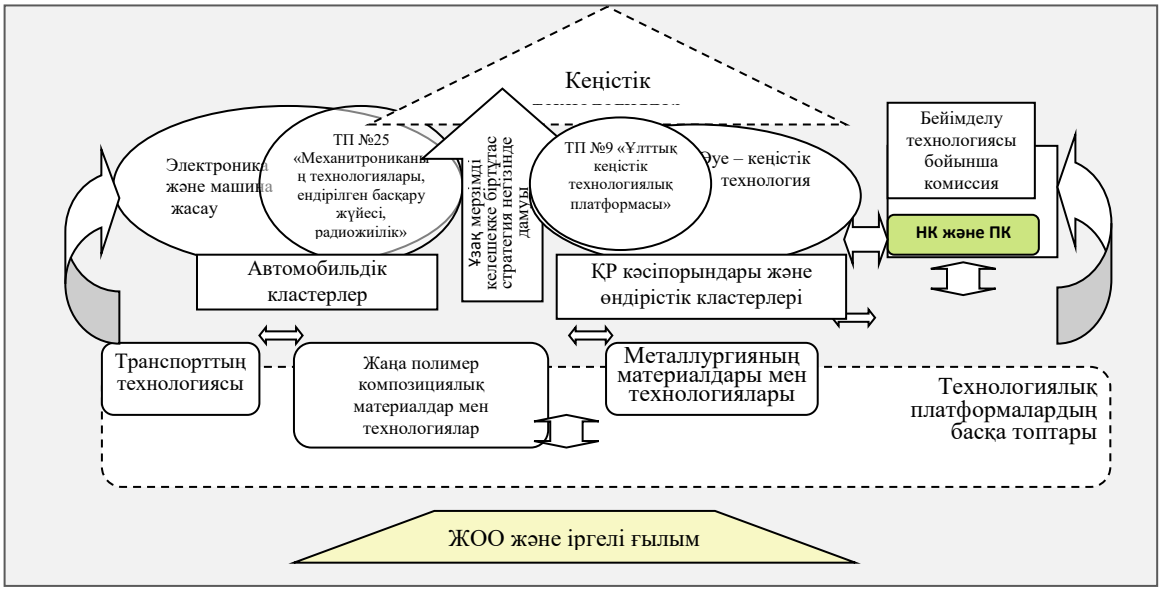
Екінші нұсқа бойынша, индустриалды құрылымды инновациялық әртараптандыру инновациялық циклдар мен VI технологиялық тәртіпті жоғары технологияларды меңгеруге негізделген кластерлік инновациялық-өндірістік жүйелерді қалыптастыру негізінде жүзеге асырылады. экономикалық құрылымын инновациялық әртараптандыру қолдану мақсатында инновациялық құрылымы өңдеу өнеркәсібінің кластерді қалыптастыру жүзеге асыруға ұсынылады, бірақ қажетті отын сақтау және шикізат экспорты мен шикізат пен отын өнеркәсіптік өңдеу кеңейтуге, сондай-ақ экономиканың бүкіл энергия мен материалдарды азайту үшін шаралар қабылдау болып табылады.

Бірінші кезеңде (2012-2016 жж.) Әлеуметтік өндіріс құрылымын инновациялық әртараптандырудың «локомотиві» жоғары технологиялық өндірісті және инвестициялық

машина жасауды дамытуға бағытталған. Сахнаның басында өңдеу өнеркәсібін жаңғырту және құрылымдық әртараптандыру экономиканың неғұрлым дамыған салаларының әлеуетіне негізделген. Жоғарыда аталған барлық іс-шаралар Қазақстан Республикасы экономикасының инновациялық саясатын жаңғыртудың бірінші кезеңіне сәйкес жүзеге асырылды.

Екінші кезеңде 2017 жылдан 2020 жылға дейінгі кезеңде өндірілген технологиялық платформалар мен инновациялық циклдар негізінде өңдеу өнеркәсібінің корпоративтік кластерлік құрылымын қалыптастыру көзделген.

Сонымен қатар корпоративтік инновациялық-өндірістік кластерлер (ІРС) технологиялық платформалармен (ТП) кешенді түрде өзара әрекеттесуі керек. Экономиканың ақпараттық құрылымы болашақта алтыншы технологиялық циклдің әсерінен ғарыштық өркениеттің технологиялық даму деңгейіне жетуге ұмтылады. Бұл жағдайда кешенді өзара әрекеттесу ПҚИ мен ТП қалыптастыру үрдісін дамыту ұсынылады, оның негізінде ақпараттық-өнеркәсіптік жүйе келесі түрде белсенді түрде дами алады [3].

2-сурет - Қазақстандағы инновациялық кластерлер мен технологиялық платформаларды кешенді дамыту.

2021-2025 жыл, Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жүйе ұлттық инновациялық кластері жүйесін (ҰИЖ) қалыптастыру негізінде инновациялық молайту қалыптастыруды аяқтау үшін мүмкіндік береді. Нәтижесінде, қандай ПҚИ және ТП кешенді интеграция арқылы жинақталатын инновациялық цикл ең инновациялық қысқа молайту тізбегін инвестициялау басымдығына негізделген құрылымдық және сайлау маневр жүзеге асыру болады.

Қазақстан Республикасының өңірлері контексінде мемлекеттік инновациялық саясат инновациялық өндірістердің ғана емес, жоғары технологиялық өнімдерді өндіруге бағытталған ғылыми-өндірістік кешендердің негізінде құрылады. Бұл кешендерді құру мемлекет тарапынан өңірлердегі инновацияларды реттеудің институционалдық тетіктерін әзірлеуді, сондай-ақ басым қолдау және осы қолдаудың механизмдерін таңдау үшін тиімді критерийлер құруды талап етеді.

Мұндай әсердің ең тиімді әдістерінің бірі - өңірлік индустриалды-инновациялық бағдарлама болу. Олар жергілікті билік органдарына инновациялық қызметті жеке

өнеркәсіптік кәсіпорындар мен фирмалар деңгейінде бақылауға мүмкіндік береді, сондай-ақ қолдаудың нақты бағыттарын анықтау және басқару рәсімдерін қамтамасыз ету арқылы оның тиімділігін қамтамасыз етеді. Өңірлік индустриалды-инновациялық бағдарламаларды өңірлердің әлеуметтік-экономикалық даму бағдарламалары негізінде қалыптастыру және кадрларды даярлау мен ілгерілетуді қоса алғанда, инновациялық инфрақұрылым мен инновациялық әлеуетті дамытудың негізгі басымдықтарын айқындау қажет.

Мұндай көзқарас инновациялық қызметті дамыту үшін өздерінің экономикалық мүдделерімен бірге өзара міндеттемелер негізінде өзара қатысушылардың арасында Қазақстан аймақтарында жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Бегентаев М.М. Организационно-экономический механизм развития инновационного потенциала. // Вестник КарГУ. - Эконом. серия. – Караганда. – 2011.
2. Арысбекова Д.А. Индустриально-инновационное развитие Казахстана: состояние и перспективы. – Режим доступа: ttp://www.economy.kz/about/arisbekovada.doc
3. Регионы Казахстана 2004-2014: Статистический сборник. - Астана, - 2015. – Режим доступа: www.stat.gov.kz
4. Бегентаев М.М. Организационно-экономический механизм развития инновационного потенциала. // Вестник КарГУ. - Эконом. серия. – Караганда. – 2011.

ӘОЖ 336.71

ПАНДЕМИЯНЫҢ БАНКТЕРГЕ ӘСЕРІ

Нуртаева А.Н, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің 2-курс қаржы мамандығының студенті
Байкадамов Н.Т.,э.ғ.к., Академик З.Алдамжар атындағы
Абжанова А.К., экономика ғылымдарының магистрі, Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің аға оқытушысы

Пандемия мен экономикалық дағдарыс жағдайларында қызметтер мен тұтынушылық қызметтерді цифрландыру банк секторлары үшін ерекше өзекті болып отыр.Экономикалық жағдайдың нашарлауы банк секторына қысым жасайды, бұл ең алдымен қарыз алушылардың несиелік тәуекелінің өсуі түрінде көрінеді. Кейбір қарыз алушылардың қаржылық жағдайының нашарлауына байланысты бұрын берілген кредиттерді қайтармау тәуекелі өсуде, бұл кредиттік мекемелердің көрсеткіштеріне теріс әсер етеді, әсіресе бұл банктердің активтері мен пайдасының сапасына әсер етеді.

Банк жүйесінің тұрақты дамуын қамтамасыз ету мемлекет үшін маңызды экономикалық міндет болып табылады, өйткені бұл экономиканың ақша капиталын басқаратын, сонымен қатар нақты сектордың ағымдағы қажеттіліктерін қамтамасыз ететін банк жүйесі. Covid-19 пандемиясы қаржы институттары үшін ең маңызды мәселелердің бірі болды. Вирустың таралуы ауыр экономикалық салдарға әкелді. Бүгінгі таңда коронавирус және үкіметтердің оның қорқынышты салдарларына реакциясы әлемдік экономиканы жұқтырған кезде, екінші тоқсанда ЖІӨ-нің төмендеуі туралы күнделікті болжамдар күн

сайын нашарлай түсуде. Сарапшылар әлемдік өндіріс кем дегенде 25% қысқаруы мүмкін деп болжайды [1].

Қазақстандықтардың банктер алдындағы жалпы борышы мамыр айымен салыстырғанда 2020 жылғы маусымда қысқарды. Алайда, тіпті бұл көрсеткіштер 2019 жылмен салыстырғанда 10%-ға көп. Сарапшылардың пайымдауынша, төтенше жағдай режимі мен карантин кезінде екінші деңгейлі банктер кешіктірілген қарыздардың үлесін азайту үшін аз несие берді.

Finprom талдау порталының мәліметінше, 2020 жылдың шілдесінің басында Қазақстандықтардың екінші деңгейдегі банктер (ЕДБ) алдындағы жалпы қарызы 14,99 триллион теңгені құрады. Бұл өткен аймен салыстырғанда 0,5%-ға аз, бірақ 2019 жылдың осы кезеңімен салыстырғанда 9,9 %-ға көп. Осыған қарамастан, 2020 жылға маусымда 90 күннен астам мерзімі өткен қарыздардың үлесі 5,1 %-ға қысқарды [2].

Пандемия кезінде бірқатар ЕДБ кредиттік портфельді ұлғайтып, 2020 жылғы маусым ішінде 90 күннен астам мерзімі өткен қарыздар үлесін азайта алды:

- Қазаақстандықтардың Bank RBK алдындағы берешегі 4,5 %-ға (+20 миллиард теңге) өсті, ал 90 күннен астам мерзімі өткен қарыздардың үлесі 14,9 %-ға төмендеді.
- Қазақстандықтардың ЦентрКредит банкі алдындағы берешегі 4 %-ға (+44,9 миллиард теңге) өсті, ал 90 күннен астам мерзімі өткен қарыздардың үлесі 14,9 (+20 миллиард теңге) төмендеді.
- Қазақстандықтардың Kaspi bank алдындағы берешегі 0,4 %-ға (+6 миллиард теңге) өсті, ал 90 күннен астам мерзімі өткен қарыздардың үлесі 0,3 %-ға төмендеді [3].

Қазақстан қаржыгерлер қауымдастығы экономикалық жағдайдың нашарлауына және халық табысының төмендеуіне байланысты банктер тәуекелдерді бағалауға көбірек көңіл бөлуге және кредит беру кезінде қарыз алушыларға қойылатын талаптарды қатаңдатуға мәжбүр деп санайды. Нәтижесінде-2020 жылдың II тоқсанында берілген қарыздар саны I тоқсанмен салыстырғанда 8,8 %-ға төмендеді.

Экономикалық, жағдайдың нашарлауы банк секторына қысым жасайды, бұл ең алдымен қарыз алушылардың несиелік тәуекелінің өсуі түрінде көрінеді. Кейбір қарыз алушылардың қаржылық жағдайының нашарлауына байланысты бұрын берілген кредиттерді қайтармау тәуекелі өсуде, бұл кредиттік мекемелердің көрсеткіштеріне теріс әсер етеді. Нәтижесінде наурыз айының басынан шілде айының басына дейін банк жүйесіндегі жұмыс істемейтін қарыздардың жалпы деңгейі 8,4-дан 9,0 %-ға (133 миллиард теңгеге) өсті, ал II тоқсанның қорытындысы бойынша таза пайда екі есе төмендеді (Ітоқсандағы 248,7 миллиард теңгеге қарағанда 124,8 миллиард теңге). Сарапшылар банк саласындағы жағдай қаржы нарығының жекелеген қатысушыларына туындаған кейбір қиындықтарға қарамастан тұрақты деп атап өтілді.

Пандемия таралуына байланысты шектеулер аясында алғашқы алты айда елдің ЖІӨ көлемі 2,9 %-ға азайды. Әрине, экономикалық белсенділіктің төмендеуі банк саласының көрсеткіштеріне әсер ете алмады. Пайыздық қатынаста жұмыс істемейтін қарыздар саны 9 %-ға дейін өсті. Сонымен қатар, операциялық ортаның нашарлауы, атап айтқанда халықты алыстату бойынша қатаң шаралар кезінде кірістердің төмендеуі жағдайында несиелерге төлемге қабілетті сұраныс төмендегенін көрсетеді. Өз кезегінде екінші деңгейдегі банктер тәуекелдерді бағалауға және қарыз алушыларға қойылатын талаптарға көбірек назар аударуға мәжбүр.

Сұхбаттасушының ақпараты бойынша, жарты жыл ішінде Қазақстанның ЕДБ жалпы сомасы 6,52 трлн теңгеге несие берген. Өткен жылдың сәйкес кезеңінің қорытындысы бойынша бұл сан 6,77 трлн теңгені құрады. Көрсеткіштердің төмендеуі, бірінші кезекте, жеке тұлғаларды кредиттеудің баяулауымен байланысты, жеке тұлғаларға берілген

кредиттердің көлемі- 2019 жылдың бірінші жартыжылдығындағы 2,6 трлн теңгеге қарағанда 2,2 трлн теңге. Бір қызығы карантиннің әлсіреуі кезеңінде несие беру қарқынының күрт қалпына келуі байқалады.

Егер заңды тұлғаларға несие беру туралы айтатын болсақ, онда біз кері көріністі байқап отырмыз, - ағымдағы жылы берілген қарыздар көлемі 4,2% - ға немесе 176,5 млрд теңгеге, 4,4 трлн теңгеге дейін өсті. Абсолюттік мәнде негізгі өсім өнеркәсіпке (+257,3 млрд теңге) және көлікке (+77,8 млрд теңге) тиесілі, ал сауда (-163,0 млрд теңге) және байланысқа (-66,5 млрд теңге) төмендеу көрсетті. Тағы бір фактіні атап өткен жөн. Елдегі экономикалық ахуалдың нашарлауына қарамастан, депозиттік ұйымдардағы депозиттер көлемі өсімді көрсетіп отыр-оған қоса 845,8 млрд теңге және 19,9 трлн теңгеге дейін жеткізілді. Карантин шараларын біртіндеп жою, кең салық салынатын базаға салық жеңілдіктерін беру және азаматтардың кірістерін қолдауға қаражат бөлу аясында депозиттер көлемінің елеулі өзгеру тәуекелдері жоғары емес болып қалуда. Сонымен бірге, елдегі іскерлік белсенділік индексінің өзгеруі карантин шараларының қатаңдығымен жоғары корреляцияны көрсетеді.

Индекстің мұндай жоғарғы сезімталдағы, сарапшының пікірінше, карантиннен туындаған экономикалық күйзелістің экономикадағы құрылымдылық өзгерістерге ұшырамағанын және халықты алыстату шаралары жойылған сайын, елдегі экономикалық белсенділік салыстырмалы түрде қысқа мерзімде қалпына келуі мүмкін, бұл да банк секторының көрсеткіштерін жақсартуға ықпал етеді. Банк секторы экономикадан бөлек жұмыс істемейді, тек экономикадағы жағдайды көрсетеді.

Ал бұл ретте банк секторының міндеттемелері мемлекеттің экономикадағы үлесінің жоғары болуына байланысты жоғары шоғырланған күйінде қалып отыр. Коронавирустық пандемиямен байланысты жағдай және I тоқсандағы шектеулер несие бойынша төлемеудің 3,64% өсуіне әкелді.

Әр түрлі бизнес-модельдерді, сондай-ақ клиенттік базаны ескере отырып, әр банктегі вирустың теріс әсері әр түрлі болады. Талдаушылардың айтуынша radius кеңес беру зертханасы, бірнеше банктер 2020 жылдың I тоқсанында несие портфелін едәуір нашарлатты:

- Тенгри Банкі
- Капитал Банк Қазақстан
- РБК Банкі
- ФортеБанк

2020 жылғы шілде айының ортасында ҚР Ұлттық банкі инфляциялық күтулер бойынша сауалнама нәтижелерін жариялады. Қаржы реттеушісі 2016 жылдың басынан бастап ай сайын 1500 респонденттен жауап алды.

2020 жылдың сәуірінде алдағы 12 айда несие алуды жоспарлағандардың үлесі қаңтармен салыстырғанда біршама төмендегені белгілі болды. Егер жыл басында респонденттердің 23 %қарызды рәсімдеуді жоспарласа, сәуір айында бұл көрсеткіш 16%-ға дейін төмендеді. Осы жылдың 1 шілдесінде Қасым-Жомарт Тоқаев қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігіне Ұлттық банкпен бірлесіп, шағын және орта бизнеске кредит беруді ұлғайту бойынша шаралар қабылдауды тапсырды.

2020 жылдың наурыз айының басында ТЖ режимі мен карантиндік шектеулер енгізілгенге дейін қаржы нарығын реттеу және дамыту агенттігі ҚР Ұлттық банкімен бірлесіп, Қазақстан тарихындағы бірінші ЕДБ активтерін тәуелсіз бағалаудың қорытындысын шығарды. Сол кезде агенттік екінші деңгейдегі банктерде капитал тапшылығы жоқ, ал салымшылар үшін тәуекелдер жоқ деп мәлімдеді.

2022 жылғы 24 ақпаннан 5 наурызға дейінгі кезеңде енгізілген санкциялар аясында клиенттер қаражатының елдің басқа банктеріне кетуінен және өз міндттемелері бойынша

төлемдерден туындаған еншілес ресейлік банктердің өтімділігіне қысым күшейе түсті. Өткен жылға қарай Қазақстандық банктер алдыңғы жылдар ішінде өтімділіктің үлкен үлкен қорларынн жинақтап, барынша орнықты бола бастады. Корпоративтік несие портфельдері несиелік тәуекелдің көзі болып қала береді. Бұл, соның ішінде долларландырудың жоғары деңгейімен және кредит берудің ұзақ мерзімдерімен байланысты, оны жетекші рейтингтік агенттіктер де атап өтті [4].

Дегенмен, ЕДБ ағымдағы пандемия дағдарысына капитал мен өтімділіктің жақсы қорымен кірді. Тиісінше, сектордың негізгі көрсеткіштерінде елеулі өзгерістер күтілмейді. Екінші жағынан, COVID-19 пандемиясында клиенттердің мінез-құлқы, қажеттіліктері мен үміттері өзгереді. Олардың жаңа талаптарына жауап бере отырып, несие мекемелері операциялық модельдерді қайта қарайды, сандық байланыс арналарын қолдану аясын кеңейтеді, бұл банктік қызметтерге қол жетімділікті арттырады және клиентке бағдарлану деңгейін арттырады. Осылайша, негізгі банктік өнімдер-несиелер мен депозиттер, клиенттер ЕДБ кеңселеріне келмей-ақ онлайн ала алады. Көрсетілетін қызметтер мен бизнес-процестерді жедел цифрландыру қаржылық инклюзияны ілгерілетуге, дағдарыс жағдайында нарық үлесін ұлғайтуға және қосымша пайда алуға ықпал ететін болады.

Сурет-1 Пандемияның банктік интернет-нарыққа әсері

Нәтижесінде төтенше жағдай кезінде Home Credit Bank Kazakhstan мобильді қосымшасын күнделікті белсенді қолданушылар саны 26% - ға артты. Төтенше жағдай әлсірегеннен кейін көрсеткіш аздап төмендеді, бірақ төтенше жағдайға дейінгі деңгейден 8% жоғары. Төтенше жағдай кезеңінде мобильдік және интернет-банкингтегі онлайн-аударымдар мен төлемдер саны 18% - ға өсті. Бір қызығы, төтенше жағдай әлсірегеннен кейін көрсеткіш аздап төмендеді – 16% дейін. Адамдар интернетті дұрыс пайдалануды жалғастыруда. Төтенше жағдай кезеңінде AppStore және Playmarket-тегі Home Credit Bank Kazakhstan қондырғыларының саны карантинге дейінгі кезеңмен салыстырғанда 3 есеге дейін өсті [5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Financial stability and the COVID-19 pandemic // халықаралық есеп айырысу Банкінің ресми веб-сайты URL: https://www.bis.org/review/r201210k.htm (өтініш берген күні: 03.02.2021);
2. http://finprom.kz/ru-депозиттік "қауіпсіздік жастығы" инфляцияны басып оза отырып өсуде: айына плюс 3% және жылына бірден 22%. Қазақстандықтар ақшаны қандай банктерге салады?
3. https://liter.kz/68541-2/ Пандемия Қазақстанның банк секторына қалай әсер етті?
4. Ағымдағы экономикалық жаңалықтары бар портал: https://news.rambler.ru/money/39190602-rossiyane-massovo-zabirayut-dengi-iz bankov/?updated
5. https://kz.kursiv.media/2020-06-08/7-банк нарығындағы пандемия өзгерген 7 нәрсе e-rk/

УДК 331.5

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА ЭКОНОМИКУ И РЫНОК ТРУДА В КАЗАХСТАНЕ

Олейников Н.В., 3 курс, специальность «Экономика», Институт Экономики и права, КРУ им. Ахмета Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Нурахметова Г.С. - магистр кафедры Экономики и финансов, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, научный руководитель

В статье будет рассмотрено влияние цифровизации на экономику и рынок труда в Казахстане. Проведен анализ современного состояния рынка труда. По анализу сделаны выводы.

В современном мире цифровые технологии играют все более важную роль в развитии экономики стран. Уже сегодня более 40 % населения планеты имеет доступ к Интернету, и почти в каждых 7 из 10 домохозяйств есть мобильный телефон.

Цифровые технологии дали ряд преимуществ-упрощение доступа населения и бизнеса к государственным услугам, ускорение обмена информацией, появление новых возможностей для ведения бизнеса, создание новых цифровых продуктов и т.д.

Основная цель государственной программы «Цифровой Казахстан» – прогрессивное развитие цифровой экосистемы для достижения устойчивого экономического роста, повышения конкурентоспособности экономики и нации, улучшения качества жизни населения.

Реализация Государственной программы «Цифровой Казахстан» будет проводиться в пяти ключевых направлениях:

1. **«Цифровизация отраслей экономики»** – направление преобразования традиционных отраслей экономики Республики Казахстан с использованием прорывных технологий и возможностей, которые повысят производительность труда и приведут к росту капитализации.
2. **«Переход на цифровое государство»** – направление преобразования функций государства как инфраструктуры предоставления услуг населению и бизнесу, предвосхищая его потребности.

3. **«Реализация цифрового Шелкового пути»** – направление развития высокоскоростной и защищенной инфраструктуры передачи, хранения и обработки данных.

4. **«Развитие человеческого капитала»** - направление преобразований, охватывающее создание так называемого креативного общества для обеспечения перехода к новым реалиям - экономике знаний.

5. **«Создание инновационной экосистемы»** - направление создания условий для развития технологического предпринимательства и инноваций с устойчивыми горизонтальными связями между бизнесом, научной сферой и государством. Государство выступит в роли катализатора экосистемы, способного генерировать, адаптировать и внедрять в производство инновации.

Основными задачами программы являются

1. Цифровизация промышленности и электроэнергетики.
2. Цифровизация транспорта и логистики.
3. Цифровизация сельского хозяйства.
4. Развитие электронной торговли.
5. Развитие финансовых технологий и безналичных платежей.
6. Государство – гражданам.
7. Государство – бизнесу.
8. Цифровизация внутренней деятельности государственных органов.
9. «Умные» города.
10. Расширение покрытия сетей связи и ИКТ инфраструктуры.
11. Обеспечение информационной безопасности в сфере ИКТ.
12. Повышение цифровой грамотности в среднем, техническом и профессиональном, высшем образовании.
13. Повышение цифровой грамотности населения (подготовка, переподготовка).
14. Поддержка площадок инновационного развития.
15. Развитие технологического предпринимательства, стартап культуры и НИОКР.
16. Привлечение "венчурного" финансирования.
17. Формирование спроса на инновации.

На реализацию Программы в 2018 - 2022 годах были направлены средства бюджета в размере 108 683 142 тыс. тенге, в том числе:

1. 2018 год - 20 103 128 тыс. тенге
2. 2019 год - 15 791 384 тыс. тенге
3. 2020 год - 32 691 920 тыс. тенге
4. 2021 год - 20 923 618 тыс. тенге
5. 2022 год - 19 173 092 тыс. тенге,

а также средства из других источников финансирования, не запрещенных законодательством Республики Казахстан.

Цифровые дивиденды для Казахстана определены и обозначены в соответствии со стратегическими задачами государства.

В первую очередь, речь идет о таких важных и актуальных для страны вопросах, как повышение эффективности и прозрачности государственного управления, обеспечение занятости населения, повышение качества образования и здравоохранения, улучшение инвестиционного климата, повышение производительности труда и рост доли малого и среднего бизнеса в структуре ВВП.

В результате реализации ГП «Цифровой Казахстан» доля пользователей сети Интернет в 2021 году – 81%; уровень цифровой грамотности населения в 2021 году – 81,5%; рост производительности труда в ИКТ в 2021 году – 5,9%; рост производительности труда по

секции «Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров» в 2021 году – 6,3 %; рост производительности труда по секции «Транспорт и складирование» в 2021 году – 4,8%; численность занятого населения в отрасли ИКТ в 2021 году – 110 тыс. человек и их численность продолжит расти; доля государственных услуг, полученных в электронном виде, от общего объема государственных услуг – 80%.

Бенефициарами программы станут все население, бизнес и государственные органы, так как она затрагивает все сферы жизнедеятельности; в 2022 году создано более 300 тыс. рабочих мест за счет программы цифровизации страны.

Благодаря программе «Цифровой Казахстан», доля пользователей сети интернет не прерывно увеличивается. Это происходит благодаря повсеместной модернизации различных узлов связи и повышения скорости доступа к мировой сети.

В результате процесса модернизации были открыты дополнительные рабочие места, что позволило увеличить количество работников, задействованных в сфере обслуживания мировой сети (см.Таб.1).

Таблица 1 - Доля пользователей сети Интернет

Год	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Доля пользователей сети Интернет в возрасте 6-74 лет (в процентах)	63,9	72,9	76,8	78,8	81,3	84,2	88,2
доля пользователей сети Интернет в возрасте 6-15 лет (в процентах)	43,6	53,1	62,1	67,9	72,9	75,0	85,3
доля пользователей сети Интернет в возрасте 16-74 лет (в процентах)	68,1	77,2	80,2	81,5	83,4	86,6	89,0

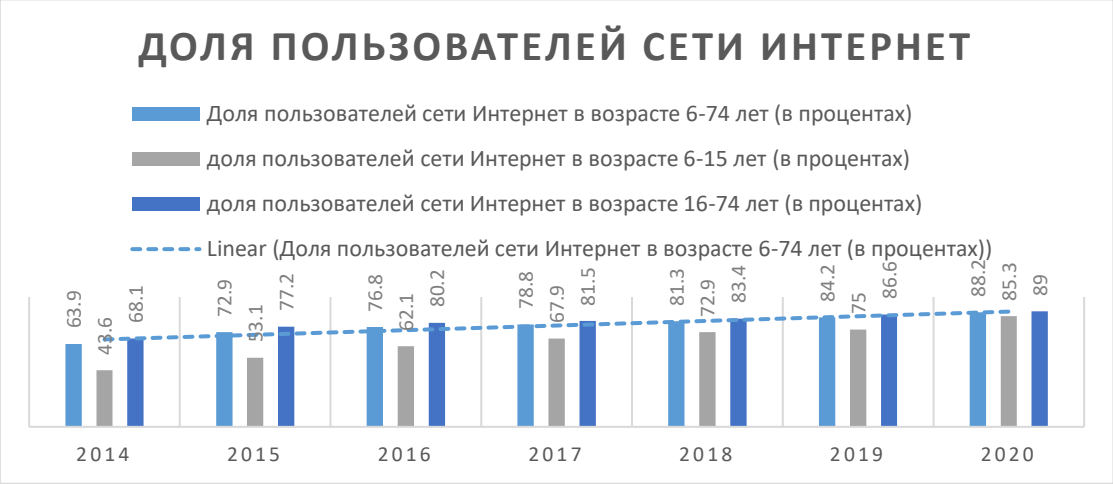

Рисунок 1 – доля пользователей интернета

Авторы программы «Цифровой Казахстан» отмечают, что без современной доступной телекоммуникационной инфраструктуры невозможно закрепление Казахстана в мировом экономическом и информационном пространстве. Доступность ИКТ является фундаментом для построения цифровой экономики.

Для обеспечения населения и бизнеса широкополосным доступом к Сети в городах и областях создана телекоммуникационная инфраструктура; однако на сегодняшний день она не удовлетворяет потребности сельских жителей. В целях снижения цифрового неравенства производится обеспечение сетями широкополосного доступа сельские населенные пункты.

Благодаря развитию цифровизации в Казахстане можно наблюдать неуклонный рост электронной торговли, что в свою очередь стимулирует развитие и рост экономики страны и рынка труда, в частности.

Многие люди продают свои товары через сеть интернет. В результате развития электронной коммерции появилось большое количество различных маркетплейсов через которые и идёт основная торговля.

Крупные частные предприниматели также не остались в стороне, благодаря доступу к сети интернет коммуникация между компаниями упростилась, что позволило в более короткие сроки совершать большой объём сделок.

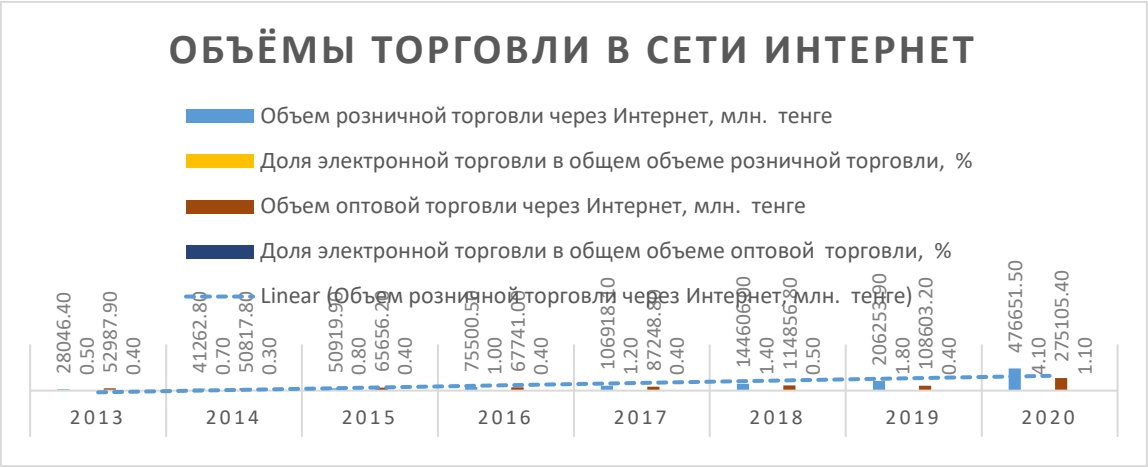

Рисунок 2 - Электронная торговля в Республике Казахстан (внутренний рынок).

Благодаря развитию цифровизации в Казахстане можно наблюдать неуклонный рост электронной торговли, что в свою очередь стимулирует развитие и рост экономики страны и рынка труда, в частности.

В ключевом мировом рейтинге развития ИКТ, рассчитываемом под эгидой ООН – ICT Development Index, – Казахстан, например, в 2016 году занимал 52-ю строчку из 175. Предполагается, что в результате реализации программы и других стратегических направлений страна поднимется в рейтинге до 30-го места к 2022 году, 25-го места к 2025 году и до 15-го места к 2050 году. Казахстан также является догоняющей страной и в рейтинге e-intensity международной консалтинговой компании The Boston Consulting Group с точки зрения текущего уровня цифровизации.

На сегодняшний день цифровизация стала одним из основных трендов развития экономики. Развитие цифровых технологий называется в качестве приоритета всего евразийского экономического пространства.

В результате реализации государственной программы «Цифровой Казахстан» состоялось ускорение темпов развития экономики и улучшение качества жизни населения за счет использования цифровых технологий в среднесрочной перспективе, а также были созданы условий для перехода экономики на принципиально новую траекторию развития,

обеспечивающую создание цифровой экономики будущего и открытию дополнительных рабочих мест в долгосрочной перспективе.

В результате перехода к цифровой экономике возрастёт необходимость в специалистах различных профессиях IT направленности, инженеры по 3D-моделированию, по системам межмашинного обучения, по возобновляемым источникам энергии, по аддитивным технологиям производства, архитекторы и проектировщики инфраструктуры умного градостроительства, беспилотных авиационных систем и графические, мультимедийные дизайнеры, и многие другие. Это благоприятно скажется на рынок труда в стране.

Список используемых источников:

1. Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан

2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827. Об утверждении Государственной программы "Цифровой Казахстан"

3. Egov статья: Digital Kazakhstan

4. Статья журнала Forbes: Цифровизация в Казахстане: какие профессии окажутся за бортом

5. Журнал Вестник КарГУ статья: Влияние цифровизации на рынок труда

УДК 338.2

ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СЕЛЕКТИВНОГО СБОРА МУСОРА В КАЗАХСТАНЕ (НА ПРИМЕРЕ Г. КОСТАНАЙ)

Олейников Н.В., студент 3 курса специальности 6В04104-Финансы

Турежанов С.У., к.э.н., доцент, научный руководитель, Институт экономики и права им. П. Чужинова, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Статья посвящена вопросам эффективной организации селективного сбора городского мусора. Раскрываются экологические и социальные проблемы, вызываемые традиционной формой организации и утилизации твердых бытовых отходов в городской среде. Анализируется современная практика сбора твердых бытовых отходов, высняются причины, препятствующие наладить процесс селекции бытовых отходов. Предложен эффективный механизм организации селективного сбора городского мусроа.

Селективный сбор бытового мусора является важной составляющей частью современной системы переработки и утилизации твердых бытовых отходов (в дальнейшем-ТБО). Без селекции мусора повышается сложность сортировки мусора на мусороперерабатывающих заводах. Население не осведомлены о важности и необходимости первичной селекции бытового мусора. Вследствие этого городские жители продолжают скидывать вес мусор в один контейнер, тем самым наносят вред как себе, так и природе.

Из-за отсутствия селекции бытового мусора, подавляющая часть ТБО отправляется на свалку. Среди них и те, которые содержат полезные элементы, такие как: батарейки,

аккумуляторы, старые ртутные градусники, энергосберегающие лампы, различные медицинские отходы (одноразовые шприцы и медикаменты).

Не отсортированные бытовые отходы загрязняют окружающую среду вследствии их неправильной утилизации. Огромное количество мусорных полигонов в нашей стране отравляют реки и подземные водоносные жилы, увеличивают риск появления у населения различный опасных заболеваний, усугубляют проблемы с дыханием, наносят вред животным, влияют на экономическое развитие страны (к примеру, наносят вред туристической сфере). Без срочных действий эти проблемы будут только усугубляться.

Стоимость устранения проблем, которые вытекают наружу из-за огромного количества мусорных полигонов, во много раз превышает разработку и откладку адекватной системы селекции и утилизации бытового мусора.

По расчетам академика И.В. Петрянова-Соколова, только 2% добываемых природных материалов вовлекается в промышленное производство, остальное становится отходами. По другим расчетам, используемые компоненты составляют не более 50% извлекаемого сырья. Но и эта цифра свидетельствует о появлении и накоплении огромного количества вещества, изъятого из естественных условий нахождения в геосфере, преобразованного и превращенного в отходы [1].

Раздельный сбор мусора имеет ключевое значение в вопросе дальнейшей утилизации и его переработке. Раздельный сбор позволяет вычленять необходимые полезные материалы, которые могут быть пригодны к переработке и дальнейшему их использованию. Экономическое значение селекции бытового мусора заключается в следующем:

1. Понижение стоимости ряда товаров, за счёт использования продукции, произведённой из вторичного сырья.
2. Переработка вторичного сырья значительно дешевле нежели добыча полезных ископаемых ради производства новой продукции.
3. Появления новых рабочих мест, в результате строительства современных мусороперерабатывающих заводов.
4. Увеличение доходов государства за счёт сэкономленных средств на содержания мусорных полигонов.
5. В случае успешного строительства мусороперерабатывающих заводов их можно использовать в коммерческих целях, путём покупки и переработки ТБО из стран ближнего и дальнего зарубежья. Такой подход активно применяется в Китае и Швеции и Германии.

Твёрдые бытовые отходы – это предметы или товары, которые в процессе эксплуатации или иных причин потеряли потребительские свойства, которые представляют наибольшую часть отходов потребления.

Бытовые отходы весьма разнообразны. Соответственно принципы деления бытовых отходов тоже разнообразны. Бытовые отходы могут делиться на следующие виды: твёрдый и жидкий бытовой мусор; биологические останки и не биологические отходы (мусор); может происходить разделение по виду агрегатного состояния (твердые; жидкие; газообразные; гели; эмульсии и т.д.); компостируемы и не компостируемые. На рисунке 1 рассмотрено деление бытового мусора по принципы компостируемых и некомпостируемых отходов.

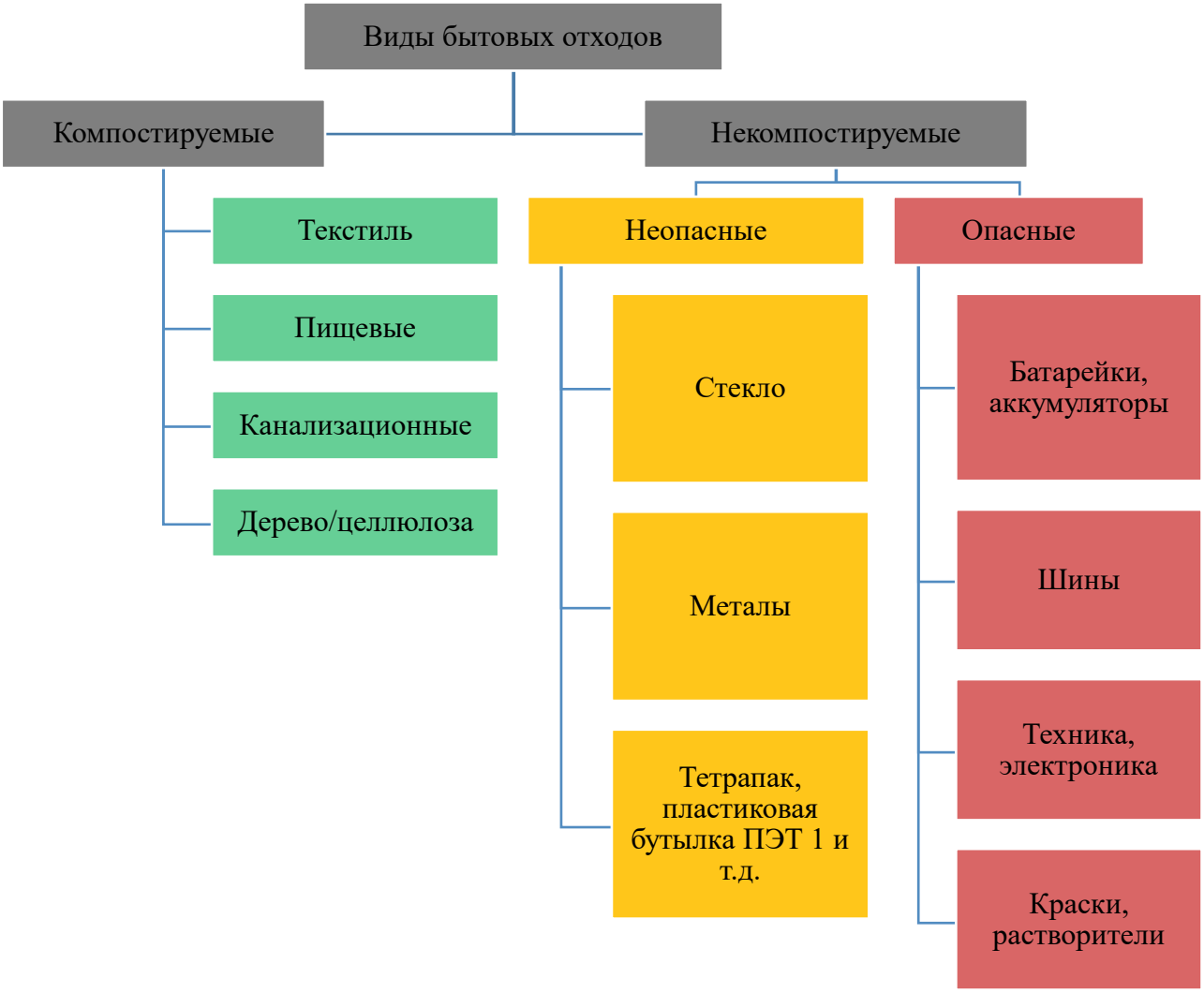

Рисунок 1 - Деление бытового мусора

В мировой практике накоплен значительный опыт утилизации твердых бытовых отходов. Разные страны по-разному подходят к этому вопросу. Есть разные методы утилизации мусора, они варьируются от страны к стране, но можно выделить самые распространённые [2].

Самые распространённые и применяемые методы утилизации: сжигание, компостирование, захоронение, пиролиз и переработка (химическая, механическая, термическая). Как видим, опыт зарубежных стран весьма обширен и интересен в первую благодаря своей неоднородности. Разные страны позволяют по-разному взглянуть на их опыт и методы, применяемые в отношении селективного сбора мусора. Необходимо обратить внимание на график, на котором можно увидеть ключевые мировые странны и их соотношение переработки ТБО к его сжиганию (Рисунок 2).

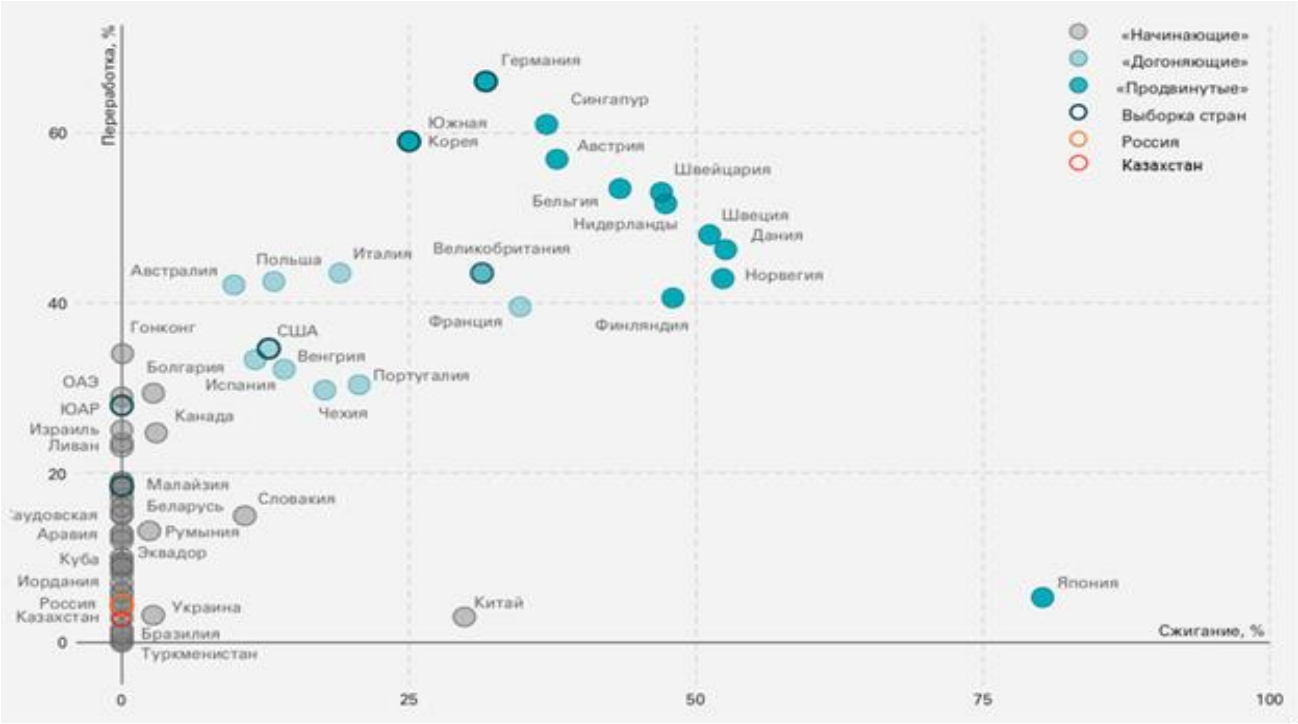

Рисунок 2 - Соотношение переработки ТБО к его сжиганию в мире

Анализ графика показывает зависимость уровня развитости стран и отношения их к проблемам селективного сбора и переработки ТБО. Лидерами в области селективного сбора и переработки мусора ожидаемо являются страны Европы и Восточной Азии. Всех стран-лидеров объединяет в первую очередь понятная система сортировки мусора для населения. В этих странах законодательно закреплены цвета и соответственно содержимое, которое должно помещаться в тот или иной контейнер. Такая система позволяет не тратить большое количество времени на сортировку мусора, а сразу отправлять его на мусороперерабатывающие заводы.

Состояние сортировки, переработки и утилизации бытового мусора в Казахстане оставляет желать лучшего. Несмотря на то, что доля переработанных и утилизированных ТБО с каждым годом увеличивается, темп этого увеличения слишком мал. Доля переработанных и утилизированных ТБО в Казахстане показана в таблице 1.

В соответствии с Концепцией перехода к «зеленой» экономике к 2030 году доля переработки отходов должна быть доведена до 40%, к 2050 году – до 50% [3]. Однако, анализ существующих институциональных норм и правил раздельного сбора бытового мусора показывает, что существующее законодательство по сбору и утилизации ТБО пока еще не способствует существующим потребностям. В Казахстане на данный момент имеется только один нормативный акт о переработке мусора - Об утверждении Санитарных правил «Санитарно-эпидемиологические требования к сбору, использованию, применению, обезвреживанию, транспортировке, хранению и захоронению отходов производства и потребления» [4].

Таблица 1 - Доля переработанных и утилизированных ТБО, в % к итогу

	Регион	2017 г.	2018 г.	2019 г.	2020 г.
1	Акмолинская	2,11	2,93	3,02	3
2	Актюбинская	3,51	11,69	10	11
3	Алматинская	24,77	27,55	23,28	15
4	Атырауская	44,33	1,69	10,44	11
5	ВКО	3,17	4,84	3,28	16
6	Жамбылская	3,47	3,11	8,53	9
7	ЗКО	2,17	5,28	8,6	8
8	Карагандинская	13,96	16,39	17,42	21
9	Костанайская	0,93	9,65	10,3	9
10	Кызылординская	8,13	7,42	10,78	18
11	Мангистауская	6,49	1,42	33,8	40
12	Павлодарская	0,23	0,12	15	16
13	СКО	3,59	7,59	10,78	14
14	Туркестанская	3,48	7,17	10,05	13
15	г. Алматы	10,01	5,70	10,95	9
16	г. Нур-Султан	8,33	12,25	15,92	30
17	г. Шымкент	-	18,28	22,77	26
		9,05	11,51	14,9	15,8

К сожалению, закон не предусматривает какого-либо раздельного сбора бытового мусора. Раздельный сбор может осуществляться по желанию организации, занимающиеся установкой мусорных контейнеров и вывозом накопившегося мусора из них. Но зачастую бытовой мусор вместо сортировки и дальнейшей переработки отправляется на мусорный полигон с целью дальнейшего захоронения. Соответственно на данный момент времени каких-либо норм или правил раздельного сбора мусора на государственном уровне не существует.

Из этого вытекает ряд проблем. Поскольку государство не разработало норм и правил раздельного сбора мусора, зачастую более 80 % мусора отправляется на огромные по площади мусорные полигоны, что в перспективе негативно скажется на здоровье населения в близь расположенных населенных пунктах.

Даже если в населенных пунктах, частные предприниматели и устанавливают контейнеры для раздельного сбора мусора, многие люди не понимают какой именно мусор туда складывать. Если мусорный контейнер предусмотрен под изделия из пластика возникает вопрос, а все ли пластиковые изделия можно туда складывать? Детские игрушки, пластиковые контейнеры из-под продуктов, одноразовая посуда и многие другие предметы. В результате неосведомленности люди упорно продолжают выкидывать все бытовые отходы в один контейнер.

Механизм раздельного сбора мусора, на наш взгляд, должен заключаться в установке мусорных контейнеров под самые распространённые типы мусора. Одними из самых распространённых типом мусора являются изделия, выполненные из таких материалов как: пластик, метал, стекло, пищевые отходы, электронные изделия, опасные отходы, бумага (картон). Мусорные контейнеры в обязательном порядке должны иметь маркировку под тот

тип мусора, который должен быть в этом контейнере. Можно использовать цветовую маркировку (по опыту России):

1 Желтый – к этому цвету относят пластиковые отходы;

2 Зеленый – к этому цвету относят различные несортированные коммунальные отходы;

3 Оранжевый – к этому цвету относят различные опасные отходы;

4 Синий – к этому цвету относят макулатуру и различные бумажные изделия;

5 Красный – к этому цвету относят изделия, произведенные из стекла;

6 Серый – к этому цвету относят электрооборудование, вышедшее из строя.

Цвет контейнеров должен быть закреплён законодательно на государственном уровне. Это упростит первичный селективный сбор мусора в стране.

Также необходимо со стороны государства проводить разъяснительную работу о необходимости первичной селекции бытовых отходов. Главная цель данной разъяснительной работы - донести информацию до граждан страны. Разъяснения должны бать чёткими и понятными, необходимо объяснить какие типы мусора необходимо помещать в те или иные контейнеры.

Ежегодно количество перерабатываемого и утилизируемого ТБО растёт, но этот рост слишком медленный. Да и сам рост происходит не «благодаря», а «вопреки». В нашей стране слишком много систематических или правильнее говоря «закоренелых» проблем, которые не решаются годами. Отсутствие норм и правил раздельного сбора бытового мусора, фиктивная деятельность борьбы с мусором, отсутствие пунктов приёмки опасных бытовых отходов (батарейки, аккумуляторы, ртутные градусники, энергосберегающие лампочки и т. д.), устаревшие технологии работы мусороперерабатывающих заводов и многое другое.

Вследствие игнорирования мусорных проблем появляется множество «стихийных» свалок. Несмотря на то, что правительство борется с увеличением количества «стихийны» свалок, этого всё равно недостаточно. Всему виной, как и говорилось ранее полное отсутствие работы с населением. Правительство не стремиться объяснять: необходимость сортировки мусора, опасность «стихийных» свалок, необходимость селективного сбора мусора; вследствие чего «мусорная» проблема находит малый отклик среди населения.

Очевидно, что контроль и управление отходами может быть дорогостоящим – это может быть одной из крупнейших статей бюджета для нашей страны. Тем не менее, правильное обращение с отходами имеет экономический смысл.

Несобранные отходы и плохо утилизированные отходы оказывают значительное воздействие на здоровье и окружающую среду. Стоимость устранения этих воздействий во много раз превышает стоимость разработки и эксплуатации простых адекватных систем обращения с отходами. Государству необходимо озаботится проблемами экологии, а первым шагом в этом направлении должна стать разработка и принятие норм и правил раздельного сбора бытового мусора.

Список использованных источников:

1 Боровский Е.Э. Отходы, мусор, отбросы. - Журнал «Химия». - № 10, 2001 // http://him.1sept.ru/article.php?id=20010100

2 Мировой опыт: шесть примеров эффективной работы с отходами. -30.12.2019, КБ Стрелка // https://strelkamag.com/ru/article/mirovoi-opyt-shest-primerov-effektivnoi-raboty-s-otkhodami

3 О Концепции по переходу Республики Казахстан к «зеленой экономике» Указ Президента Республики Казахстан от 30 мая 2013 года № 577 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1300000577

4 Об утверждении Санитарных правил «Санитарно-эпидемиологические требования к сбору, использованию, применению, обезвреживанию, транспортировке, хранению и захоронению отходов производства и потребления» / Приказ и. о. Министра здравоохранения Республики Казахстан от 25 декабря 2020 года № ҚР ДСМ-331/2020. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 28 декабря 2020 года № 21934 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2000021934

УДК 336.025

ЦИФРОВАЯ ЭКОСИСТЕМА КАК ИНСТРУМЕНТ ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА

Оразалина Г.М. студентка 3 курса специальности 6В04104-Финансы
Кужукеева К.М. магистр экономических наук, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова

В статье выполнен обзор возможностей национальной цифровой экосистемы «Правительство для бизнеса», проведен анализ сильных и слабых сторон, а также определены дальнейшие перспективы ее развития, способствующие улучшению предпринимательского климата в Казахстане.

Согласно Государственной программе «Цифровой Казахстан», цифровизации экономики - важнейший фактор развития нашей страны. Глава правительства подчеркивает, что цифровая трансформация должна базироваться на четырех основах: цифровизации базовых отраслей экономики, развитии мобильного государства, формировании креативного общества, создании новой инфраструктуры, необходимой для цифровой трансформации страны [1].

Несмотря на большое количество государственных программ по поддержке предпринимательства, субъекты предпринимательства все еще испытывают множество трудностей и проблем во взаимодействии с государством на всех этапах своего становления и развития. К ним можно отнести множество операторов, отсутствие единого окна и единого перечня всех мер государственной поддержки, слабая информированность субъектов предпринимательства, не учитывание мнения предпринимателей по вводимым изменениям в нормативно-правовых актах (законы, постановления Правительства и акимата, приказы, решения маслихата), отсутствие вовлеченности малого бизнеса в принятии государственных решений.

В этой связи, 10 февраля 2022 г. Национальная палата предпринимателей «Атамекен» (НПП «Атамекен») презентовала в прямом эфире facebook концепцию цифровой экосистемы «Правительство для бизнеса», которая начнет тестироваться предпринимателями с 1 апреля 2022 г.

В мире существуют аналогичные цифровые платформы (Bizmeka, Mybusiness, Деловая среда). Их характеристика представлена в таблице 1.

Таблица 1- Цифровые экосистемы в разрезе стран

Наименование платформы	Страна	Характеристика
Mybusiness	Сингапур	Универсальный портал и поставщик ПО для МСБ, направленный на упрощение процесса внедрения ИКТ на предприятиях, содействию онлайн-сотрудничества.
Деловая среда	Россия	Связующее звено между предпринимателем и поставщиками B2B-сервисов и таких услуг, как онлайн-бухгалтерия, юридическое сопровождение, поиск персонала. Портал предоставляет платные образовательные услуги, в т.ч. частных консультантов и тренеров.
Bizmeka	Корея	экосистема, включающая B2B платформы, логистические службы, рекламные сети, инструменты облачных вычислений, финансовые сервисы, развлечения и медиа активы.

В современном мире наличие цифровых платформ в сфере ведения бизнеса является мировым трендом. Их целесообразность и эффективность доказывает тот факт, что страны , внедрившие данную систему(Китай, США, Корея, Сингапур, Индия и тд.) обладают мощным экономическим потенциалам, имеют высокий уровень социально-экономического развития. Исследование консалтинговой компании Accenture определило, что около 81% руководителей международных компаний считают, что ведение бизнеса, опирающегося на цифровые платформы- ключевой фактор ключевой роста бизнеса на ближайшие несколько лет.

Таким образом, цифровая экосистема - это система, которая объединяет все элементы цифровой платформы, а также их взаимодействие между собой и с окружающим миром. Элементами такой системы выступают единая учетная запись, множество цифровых сервисов, выполняющих разные задачи, серверная инфраструктура, команда разработчиков и инженеров, клиенты и акционеры и все заинтересованные люди. [2]

Цифровая экосистема НПП «Атамекен» - канал прямого взаимодействия с каждым предпринимателем, возможность и инструмент, чтобы услышать каждого и донести информацию до каждого субъекта бизнеса.

Цель цифровой экосистемы "Правительство для бизнеса" - обеспечить получение всех сервисов в едином цифровом окне более 1,4 млн. субъектами бизнеса (90 % - малый бизнес), личными подсобными хозяйствами, начинающими предпринимателями.

К задачам цифровой экосистемы относят сопровождение бизнеса в режиме 24/7, наличие обратной связи, удобство использования, бесплатность, выявление и решение проблем, совершенствование условий ведения бизнеса, взаимодействие без посредников [3].

Анализ возможностей данной платформы показал, что спектр услуг включает государственные услуги, меры государственной поддержки, услуги НПП «Атамекен», коммерческие сервисы (см. Рисунок 1).

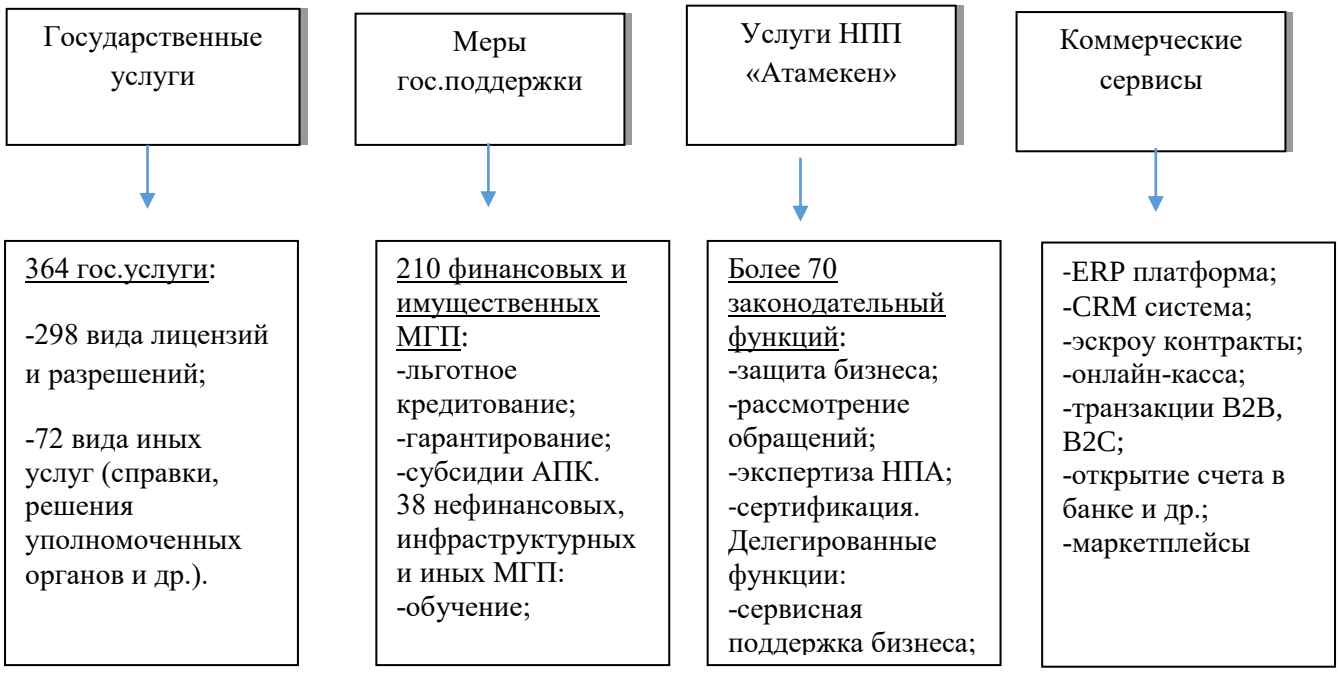

Рисунок 1 - Услуги цифрового «Правительства для граждан»

Вышеперечисленные сервисы будут доступны в едином цифровом окне для каждого субъекта экономики, в том числе для юридических лиц (АО,ТОО); филиалов юридических лиц; индивидуальных предпринимателей; крестьянских и фермерских хозяйств; физических лиц(начинающие, самозанятые); ассоциаций (ОЮЛиИП, ОО и др.).

Определим сильные и слабые стороны цифровой экосистемы «Правительства для бизнеса», а также возможности и угрозы, исходящие из его ближайшего окружения (внешней среды). (см.таблицу 3).

Таблица 3 -SWOT-анализ платформы «Цифровое правительство для бизнеса»

Сильные стороны правительства	Слабые стороны правительства
S 1-Доступность к большому количеству платформ, коммерческим сервисам, единое окно доступа ко всем гос.структурам. S2 - полное сопровождение бизнеса от бизнес-плана до состояния устойчивости, -правовая, информационно-маркетинговая поддержка S 3 -документация в электронном формате S4 - Обратная связь	W 1-недоверие со стороны предпринимателей; W 2-зависимость от поставщиков услуг;
Возможности правительства	Угрозы правительства
O 1-Уникальная позиция на рынке за счет удовлетворения разнообразных сложных – запросов пользователей; – O 2 -Снижение уровня теневой экономики; – O 3- Качественный и устойчивый подъем экономики	T 1- Выход субъектов квазигосударст-венного сектора из экосистемы; T 2- Системный риск.

Проведем оценку значимости параметров анализа.

Параметр S1.Платформа дает возможность создания личного кабинета ATAMEKEN ID, который будет признан в иных информационных системах. К примеру, раньше для входа к каждой платформе (кабинет налогоплательщика, Egov, ДАМУ, Elicense) необходимо было создавать отдельный личный кабинет. ATAMEKEN ID позволит переходить в другую систему бесшовно (автоматический переход по значку).

Параметр S2. Система на всем пути жизненного цикла предпринимателя будет сопровождать его, подсказывать в каком направлении развиваться, новые ниши, тенденции. Правительство для граждан предоставит каждому субъекту систематизированную базу данных, включая информацию по налогам и налогообложению, мерам государственной поддержки, нормативно-правовым актам. Информация будет современной, полной и читабельной на обычного среднестатистического человека, не владеющего терминологией.

Параметр S3. Платформа обеспечит введение всей документации в электронном формате, что способствует оперативному доступу к документам через приложение или web-версию, работе в едином информационном пространстве.

Параметр S4.Система дает возможность учесть мнение и оценку абсолютного каждого предпринимателя, получить от него обратную связь. На платформе будут составлены конструкторы обращений и жалоб.

На стадии внедрения экосистемы трудно определить недостатки, с которыми столкнутся конечные потребители, т.е. предприниматели, но перечислим возможные.

Параметр W1. Многие предприниматели сейчас высказывают свое мнение в социальных сетях, их пугает неизвестность, возможные взломы системы, потеря базы данных. Такое состояние тревожности, скептицизма может отрицательно сказаться как на внедрении самой платформы, ведь она нуждается в наличии обратной связи в целях совершенствования, так и на эффективности ее использования предпринимателями, которые «побоятся» оценить по достоинству, пользуясь всем спектром предлагаемых услуг.

Параметр W2. Так как часть услуг НПП «Атамекен» предоставляет не самостоятельно, а за счет других поставщиков услуг, он становится зависимым от них. То есть сбой в работе одного поставщика повлечет за собой сбой всей системы для большинства потребителей.

Параметр O1. Уникальность и удобство пользования платформой , однозначно, повысит уровень доверия, открытости и прозрачности со стороны предпринимателей, и уровень эффективности взаимодействия государства и бизнес-сообществ.

Параметр O2. Общеизвестно, что теневая экономика зачастую порождается незнанием и не информированностью субъектами предпринимательства о плюсах регистрации бизнеса. В этой связи, платформа может способствовать уходу от теневой экономики, доказывая, что регистрация дает уникальное количество возможностей и поддержки со стороны государства.

Параметр T1. Платформа предполагает оказание бесплатных услуг потребителям. Однако при недостаточности финансирования со стороны государства отдельные участники захотят покинуть экосистему.

Параметр T2. Прямой угрозой является риск, возникающий вследствие неспособности одной организации выполнить свои обязательства.

SWOT-анализ цифровой экосистемы «Правительство для бизнеса» показал, что в сравнении со слабыми сторонами сильных у платформы больше. В первую очередь правительству предстоит укреплять информационно-аналитическое обеспечение предпринимательства с целью развития их компетенций, повышения производительности, расширения деловых связей. Для того, чтобы максимально быстро реализовать возможности,

правительству необходимо довести информацию о своей деятельности абсолютно до каждого казахстанца, т.е. провести огромную просветительскую работу. Эта мера вызвана тем, что несмотря на наличие около 20 институтов по поддержке предпринимательства, процент осведомленности МСБ об их деятельности достаточно низок. Слабые стороны необходимо минимизировать путем обеспечения стабильного, надежного, бесперебойно работающего программного обеспечения. Помимо этого, следует особое внимание уделить разработке политики кибербезопасности, анализу киберугроз, защите персональных данных.

Таким образом, «Правительство для бизнеса» может стать мощным механизмом для того, чтобы дать предпринимателям практические знания о ведении бизнеса, помочь быстрее ориентироваться во всем многообразии, имеющихся для них возможностей. Все это в совокупности поможет способствовать подъему экономики страны в соответствии с ее национальными программами развития. Предприятия, являющиеся пользователями платформы, получают ряд преимуществ по сравнению с традиционными (иерархическими) компаниями. К таким преференциям в первую очередь относятся уменьшение транзакционных издержек и дезинтермедиация.

Список использованных источников:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» Акорда 01.09.21

2. Г. И. Абдрахманова и др. Что такое цифровая экономика? Тренды, компетенции, измерение: докл. к XX Апр. междунар. науч. конф. по проблемам развития экономики и общества, Москва, 9–12 апр. 2019 г. / Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». - М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. - 82 с.

3. Национальная палата предпринимателей Республики Казахстан «Атамекен» - официальный сайт http://atameken.kz

УДК 338.36

УПРАВЛЕНИЕ ОТХОДАМИ В КАЗАХСТАНЕ: ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Оразалина З.Ф., студентка 3 курса специальности Финансы

Тастемирова Ж.А. – магистр экономики, старший преподаватель, научный руководитель, Институт экономики и права им. П. Чужинова, КРУ им. А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан

На сегодняшний день вопрос утилизации отходов является одним из основных как в Казахстане, так и в мире, так как площади полигонов с каждым днем увеличиваются, что приводит к негативным последствиям. Для решения этой проблемы необходимо подойти и учесть опыт зарубежных стран. В статье пути решения основных проблем по управлению отходами в Казахстане, а также освещены экологические и экономические аспекты переработки.

В настоящее время вопрос утилизации отходов является одним из основных как в Казахстане, так и во всем мире. С каждым днем увеличиваются объемы полигонов, что приводит к негативным последствиям. В связи с глобальным стремлением к всестороннему и

устойчивому росту Казахстан принял национальные и регламентированные программы и стратегии развития, чтобы создать предпосылки для устойчивого развития. Казахстан создал организационно-правовую основу для перехода к «зеленому росту» через принятие ряда законодательных документов, в том числе Экологического кодекса (2007), Закона о поддержке использования возобновляемых источников энергии (2009 год), и Концепции перехода к «зеленой экономике» (2013 год) [1, 2].

Целью исследования данной статьи является определение проблем системы управления отходами в Казахстане и путей их решения. Задачи проведенного исследования сводятся к определению роли эффективного управления твердыми бытовыми отходами. Объектом исследования является система управления твердыми бытовыми отходами в Казахстане с определением основных проблем и путей их решения.

Управление твердыми бытовыми отходами (ТБО) - один из главных пунктов в концепции перехода к «зеленой экономике». На основе данных Казахстанской ассоциации по управлению отходами «KazWaste» в среднем каждый казахстанец ежегодно выбрасывает 250–360 кг бытовых отходов, но состав ТБО в каждом регионе разный. В южных регионах в процентном соотношении больше не перерабатываемых пищевых отходов, в северных же областях, больше присутствует упаковка, переработка которой способствует получению вторсырья [3].

За последнее время на территории нашего государства накопилось большое количество твердых бытовых отходов (ТБО). В связи с этим согласно Экологическому кодексу РК, который вступил в законную силу с 1 июля 2021 года, в Казахстане категорически запрещено захоронение целого ряда твердых бытовых отходов, таких как: пластик, стекло, бумага, картон, полиэтилен, резина, а также цветные и черные металлы, строительные и пищевые отходы. Именно эти виды отходов ни в коем случае нельзя вывозит на полигоны ТБО, они подлежат сортировке и дальнейшей переработке [4]. Этой мерой министерство энергетики пытается повысить уровень переработки отходов и внедрить раздельный сбор мусора среди населения. ТБО сортируются и перерабатываются на заводах в городах Нур-Султан, Шымкент и Жанаозен, а также предприятиях, в основном малого и среднего бизнеса. Доля переработанных и утилизированных ТБО за 3 квартал 2020 г. составила 15,8% (рисунок 1) [5].

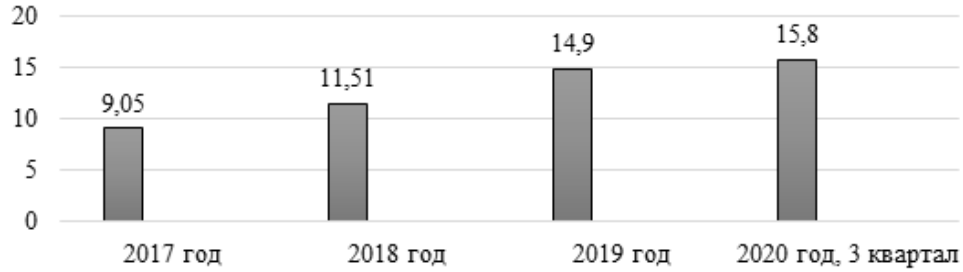

Рисунок 1 - Доля переработанных и утилизированных ТБО (%)

Вследствие этого по республике из 204 городов и районов раздельный сбор на разных этапах внедрен в 94, а сортировка – в 80 населенных пунктах (таблица 1). При этом, раздельный сбор отходов и сортировка внедряется как в крупных городах, так и в районах. Активно устанавливаются цветные контейнеры и урны для раздельного сбора мусора: красные «для прочих отходов», зеленые «для бумаги», синие «для пластика», желтые «для стекла».

Таблица 1 – Раздельный сбор и сортировка по регионам

Рейтинг по раздельному сбору	Регион	Кол-во НП, где внедрен раздельный сбор ТБО	Кол-во НП, где внедрена сортировка ТБО	Кол-во предприятий по переработке ТБО
	Итого по РК	94	80	218
1	ЗКО	13	1	13
2	Костанайская	7	7	26
3	Акмолинская	5	1	6
4	Алматинская	7	7	14
5	Павлодарская	8	4	10
6	Актюбинская	6	1	28
7	Атырауская	3	4	6
8	Жамбылская	5	11	15
9	Карагандинская	15	15	12
10	Туркестанская	3	8	14
11	Мангистауская	6	7	12
12	СКО	2	0	21
13	ВКО	4	3	15
14	Нур-Султан	1	1	3
15	Шымкент	1	1	5
16	Кызылординская	7	8	12
17	Алматы	1	1	6

Но эти меры не всегда являются успешными, чаще всего попытки создания системы раздельного сбора и переработки мусора являются провальными (рисунок 2). Поэтому необходимо нацелить внимание на иные пути решения, связанные с управлением отходами. Многие казахстанцы не понимают важность сортировки мусора, а дети вовсе не обладают экологическим мышлением и не имеют представление о том, что такое устойчивое развитие. Поэтому родителям важно научить детей концепции устойчивого развития и объяснить, как он может помочь нашей планете и внести свой вклад в сохранение окружающей среды, а правительству в свою очередь необходимо прививать полезные навыки посредством введения предмета, посвящённого заботе об окружающей среде начиная с детских садов. Учить их следует с помощью веселых занятий, которые разовьют у него полезные навыки, научат уменьшать количество мусора и привьют золотое правило: «Сокращай, используй повторно, перерабатывай» [6].

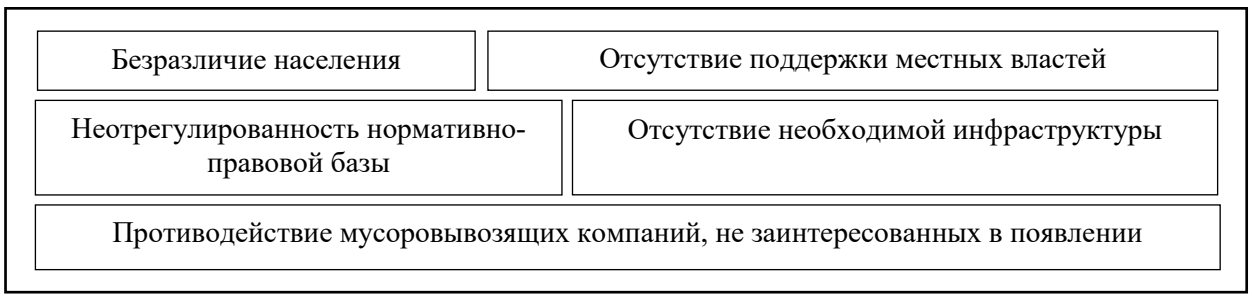

Рисунок 2 – Причины неэффективности внедрения раздельного сбора и переработки мусора

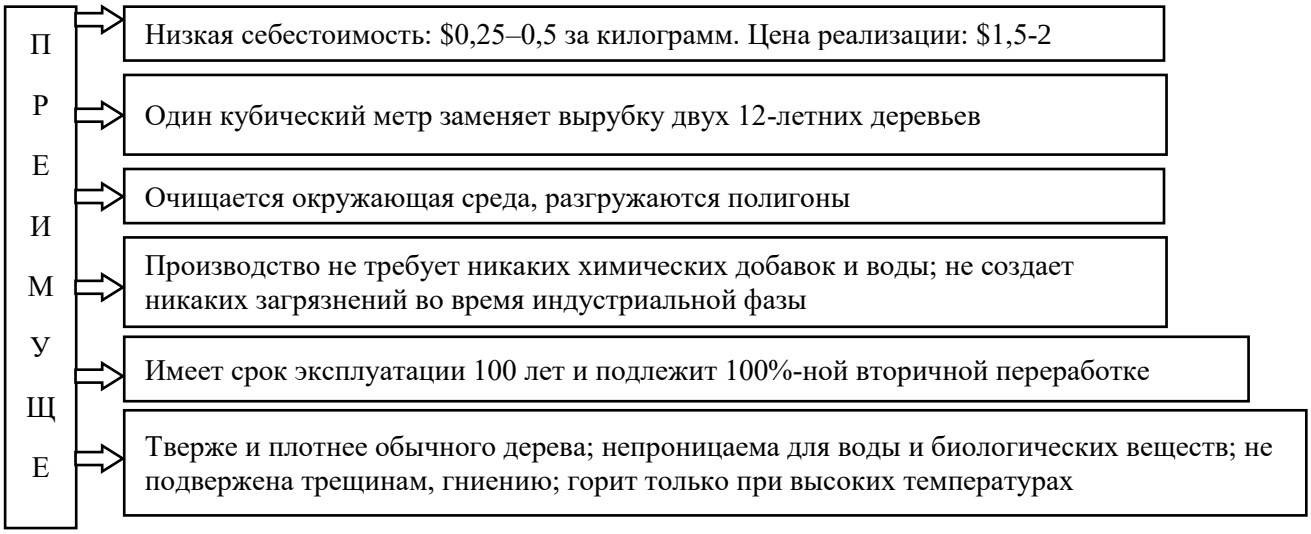
Также важно сократить масштабы потребления, то есть ввести в моду культуру совместного потребления, которое основано на идее, что удобнее платить за временный доступ к продукту, чем владеть этим продуктом. Это позволяет более эффективно

использовать ресурсы, в том числе природные, а также сократить производство лишних товаров и количество вредных отходов. Одной из ключевых отраслей экономики совместного потребления являются: аренда автомобилей, сообщества автопопутчиков, краткосрочная аренда помещений, аренда различных вещей и др.

Совместное потребление способствует разрешению проблем загрязнения окружающей среды. Во-первых, эффективное использование ресурсов позволяет сократить количество автомобилей на улице и уменьшить количество вредных выбросов в атмосферу. Во-вторых, некоторые компании в рамках экономики совместного потребления помогают использовать продукты питания, у которых кончается срок годности, и тем самым уменьшают объем отходов [7]. Также стоит задуматься о заводах по переработке ТБО в биосинтетическую древесину. Это, по сути, все отходы, которые могут находиться в среднестатистическом мусорном баке.

Производство БСД не требует тщательной сортировки – достаточно поместить мусор в специальную машину, которая даст ему вторую жизнь. Для её изготовления используются различные виды пластика, резина, натуральные и синтетические волокна, гипс, опилки, лампы, медикаменты, бумага и т.д. Исключением является органика, из которой получают биогаз и сельхозудобрения [8]. Помимо этого, биосинтетическая древесина обладает целым рядом преимуществ (рисунок 3).

При таком списке преимуществ использование биосинтетической древесины имеет огромные масштабы. Данный экоматериал можно применять при производстве канализационных труб, в изготовлении шпал, мебели, различных напольных покрытий, корпусов для обшивки вагонов, автобусов, а также дорожных знаков, оконных рам и другого. Данный материал имеет огромный потенциал, и будет востребован как на внутреннем рынке, так и на внешнем. Не вызывает сомнения необходимость экологической ориентации стиля мышления, следует одновременно с этим внедрять в действующие производства, способы управления отходами существующий передовой опыт по переработке, сортировке и обезвреживанию отходов.

Существует множество способов обращения с отходами не только для уменьшения вреда окружающей среде, но и для получения определенных преимуществ. Многие страны мира уже имеют хороший опыт успешного управления своими отходами. Индустрия переработки отходов в настоящее время является малоизученной нишей бизнеса в

Казахстане и малое количество частных компаний занимается этим, необходимо перенимать положительный опыт и культуру надлежащего обращения с отходами у других государств.

В Германии основой для системы управления отходами является грамотно сформированная правовая и законодательная база, которая является не просто формальностью, а реальным руководством к действию. В октябре 1996 года в стране был принят «Закон о замкнутых циклах производства и об отходах». Его основная цель – создание системы «сырье - продукт - вторсырье». Кроме этого, закон регламентирует следующие процессы: разделение обязанностей по защите окружающей среды и экологии между федеральным правительством и местными органами управления; минимизация количества мусора, с помощью предотвращения его образования путём вторичного применения; обезвреживание мусора, который не может быть переработан [9].

Япония посредством переработки бытовых отходов вырабатывает новый строительный материал как экоцемент, основой которого выступает зола от сожженных отходов. Данный материал применяют для изготовления соединительных блоков, кубов и иных конструкций. Однако его не используют в конструкциях с железной арматурой, так как в составе экоцемента содержатся хлористые соединения [10]. Нидерланды страна, для которой мусор и свалки не являются проблемой, а наоборот возможностью. На сегодняшний день государство перерабатывает 50% отходов и не намерено на этом останавливаться. Из 200 свалок осталось всего лишь 20. Оставшиеся свалки используют для производства биогаза а также для реализации различных проектов, например как гольф-поле, выращивание грибов на остатках кофе для ресторанов. Практически весь мусороперерабатывающий бизнес является частным. Данный вид деятельности оказался настолько выгодным, что мусор стали закупать в соседних странах [11]. Мировой опыт показывает, что без применения определённых принципов и механизмов достичь успехов в области рационального управления отходами практически невозможно.

Основные причины неблагоприятной экологической ситуации, связанной с хранением, размещением, накоплением ТБО: нехватка мест захоронения отходов, соответствующих экологическим нормам, отсутствие нормативной базы, технологий и/или финансирования новейших способов переработки и утилизации отходов производства и потребления, отсутствие селективного сбора, недостаточное экологическое образование населения, недостаточное количество контейнеров для сбора селективного мусора, отсутствие систематического сбора и вывоза отходов из сельской местности, существование несанкционированных мест для сброса отходов, отсутствие технического контроля за полигонами и мусоровозами.

Необходимо осознать, что мусор – это не только конечный продукт, но стратегическое сырье, являющееся реальной перспективой получения экономической выгоды. Стоит рассматривать отходы как ценное стратегическое сырье и обратить внимание на их комплексную переработку, поскольку складируемые отходы, с одной стороны, содержат дорогостоящие компоненты и являются потенциальным источником энергии, а с другой – ведут к существенному загрязнению экосистемы.

Выбор стратегии управления отходами в Казахстане в целях сокращения количества их образования должен быть сделан в пользу интенсивных и ресурсо-эффективных технологий. Он должен контролироваться только экологическими требованиями. Нужен новый комплексный подход, призванный радикальным образом оздоровить ситуацию, сохраняя основные преимущества рыночных отношений, обеспечить реальную управляемость потоков отходов и стимулировать прогрессивное экономически выгодное и экологически приемлемое развитие технологии сбора, транспортировки, сортировки, обезвреживания, переработки и захоронения отходов в целом.

Список использованных источников:

1. Забота об экологии начинается с каждого конкретного человека. [Электронный ресурс]. – Проект СНГ. - 16с. - https://cis.minsk.by/page/18424. – (дата обращения 11.02.2022г.)

2. Зеленая экономика: реалии и перспективы в Казахстане. Проект Фонда Самрук Казына - [Электронный ресурс]. – 36с. - https://sk.kz/upload/iblock/3f5/3f5f8e2087688517bcc667eeebc82630.pdf. - (дата обращения 10.01.2022г.)

3. Почему утилизация мусора в Казахстане – проблемный вопрос? - [Электронный ресурс]. - https://rus.azattyq.org/a/kazakhstan-problemy-utilizatsii-i-pererabotki. - (дата обращения 21.02.2022г.)

4. Экологический Кодекс Республики Казахстана - [Электронный ресурс]. - https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100000400 - (дата обращения 22.12.2021г.)

5. Информация о сокращении, переработке и вторичном использовании отходов. [Электронный ресурс]. - https://egov.kz/cms/ru/articles/ecology - (дата обращения 12.02.2022г.)

6. Учим детей заботиться об окружающей среде - [Электронный ресурс]. - https://childdevelop.ru/articles/upbring - (дата обращения 12.12.2021г.)

7. Исследование: как развивается совместное потребление в России - [Электронный ресурс]. - https://recyclemag.ru/article/issledovanie-razvivaetsya-sovmestnoe-potreblenie-rossii - (дата обращения 21.01.2022г.)

8. Вторая жизнь мусора. [Электронный ресурс]. - https://forbes.kz/woman/vtoraya_jizn_musora - (дата обращения 29.01.2022г.)

9. Система управления отходами. [Электронный ресурс]. - https://ecologia.life/othody/pravila-i-normy/sistema-upravleniya.html - (дата обращения 18.01.2022г.)

10. Утилизация бытовых отходов в Японии. [Электронный ресурс]. - http://www.solidwaste.ru/publ/view - (дата обращения 12.01.2022г.)

11. Переработка отходов в Нидерландах. [Электронный ресурс]. - https://sreda.temadnya.com - (дата обращения 11.01.2022г.)

УДК 94 (574)

1920-1940 ЖЫЛДАРЫ ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТӘРКІЛЕУ САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

Пимичева А. В., 6В02201 - Тарих, П.Чужинов атындағы құқық және экономика институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Нурушева Г. К., әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, тарих маггистрі А.Байтұрсынов атындаг, Қостанай өңірлік университеті

Ғылыми мақаласының тақырыбының объектісі болып 1920 жылдардың аяғы мен 1940 жылдардың басындағы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағдайы, 1920 жылдардың аяғында ауқатты шаруалардың әлеуметтік жағдайы, ауқатты шаруашылықтарға салық салу, Қостанай уезіндегі байларды жою: тенденциялар мен ерекшеліктері, бай шаруашылықтарынан мүлікті тәркілеу мәселелері табылады. Қазақстандағы «сілтісіздендіру» саясаты және оның ішінде Қостанай облысындағы материалдық, әлеуметтік-экономикалық салдары зерттеудің пәні болып табылады.

Қазіргі жағдайда өткеннің шынайы бейнесін қайта жасау Қазақстан Республикасының мемлекеттік идеологиясын қалыптастырудың басты факторларының бірі болып табылады. 1920-шы жылдардың соңы – 1940-шы жылдардың басы – дәстүрлі қазақ қоғамын отырықшылыққа мәжбүрлеу есебінен күштік жаңғырту жүзеге асырылған отандық тарихтың едәуір драмалық кезеңдерінің бірі болып табылады. Кеңестік отарлық саясат кезінде бұршалаушылыққа тап болған еліміздің бұршан тағдырына шолу жасасақ, көз алдымызға ең бірінші XX ғасырдың 30- жылдары зобалаңы оралады.

Біздің жұмысымыздың тақырыбы – «1920-1940 жылдары Қостанай облысындағы тәркілеу саясатын жүзеге асыру» назарымызды Отанымыздың тарихын зерделеуге аударады. 2020 жылғы 24 қарашада Қасым-Жомарт Тоқаев «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлыққа қол қойды. Қостанай облысының тарихы мыңдаған азаматтардың тағдыры мен өмірі үзілген қайғылы оқиғаларға толы. Аймақтың көптеген тумалары айыптар бойынша әкімшілік шекаралардан тыс жерлерге жаулар белгілеуімен жіберілді.

Зерттеу тақырыбы бойынша Қостанай облысының мемлекеттік мұрағатының негізгі мәліметтер 60 - Қостанай губерниялық атқару комитетінің хаттамалары, бұйрықтары, 532 – Халық депутатарының облыстық Кенесі, Кенесі, 82 – Қостанай губерниясының ауыл шаруашылығы, 779 - Қостанай БКП(б) округтік комитетінің ақпараты, 33 - Қостанай губерниялық жоспарлау комиссия қорларынан алынды және Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының 82 – Губерниялық атқару комитетінің директивалық хаттары БКП(б) аудандық комитеттері егіс алқаптарын кеңейту туралы егіс науқанын өткізу, ұйымдағы кедей және орта шаруалармен ұжымдық шаруашылығы қорынан мәліметтер алынды. Жұмыстағы деректердің екінші тобын «Известия Кустанайского губкома РКП (б), «Ленинский путь», «Большевик Казахстана» мерзімді басылымдардағы жарияланған мақалалар құрайды. Көшпелі шаруашылық отырықшылыққа ауысып, жаппай ұжымдастыру, әлеуметтік – экономикалық өзгерістер жүргізілген, асыра сілтеу мен халықтың жаппай аштыққа ұшырауына жол берген 1920-1940 жылдар – Қазақстан тарихындағы қайшылықты да қайғылы кезеңдердің бірі. Осы жылдары елді индустрияландыру, шаруашылықты кооперациялау, халықтың мәдени және материалдық жағдайын көтеру міндеттері қойылады. Бұл міндеттерді орындау тәсілі 1920-жылдарында күрт өзгереді. Сталин мен оның айналасындағылар жаңа экономикалық саясатты ұжымдастыруды тездету және мың – мыңдаған шаруаларды ашындыру мен құрбан ету есебінен индустрияландыру қарқынын жеделдету бағытын ұстанады. 1927-1928 жылдардың қысында бидай бағасын төмендетудің салдарынан нан өндіру саласында тоқырау болған еді. Осы жылдары ауыл шаруашылығындағы құрал – саймандарда алып, өнеркәсіпке беру саясаты жоғары қарқынмен жүргізіле бастайды. Бұдан ділгірлікті мейлінше қысқа мерзімде шешу амалы ретінде ауыл шаруашылығын ірі өндіріске айналдыру мәселесі туындайды. Шаруалардың мемлекетке астығын төмен бағамен сатқысы келмеуі ұсақ буржуазиялық пиғылдың өрістеуі іспетті қабылданып, оларға төтенше шаралар қолдануға рұқсат естіледі. Жер – жерлерде Сталиннің даярлау ісі бүкіл партиялық іс болып табылады- деген нұсқауы ауылда жүргізілген нақты істерде бай – құлықтарға қарсы күрес іспетті қабылданады. Бай – құлақтармен күрес күн тәртібіндегі ұранға айналып, кейіннен оларды тап ретінде жоюға ұласады [1, 38 б.]. Алдымен, 1929 жылдың жазында құлақтар мен олардың отбасыларын колхозға қабылдауға тыйым салу жөнінде шешім қабылданады. Әсіресе Қазақстан үшін 1920- жылдардың соңы мен 1940- жылдардың басы қиынға түсті: алдымен оның солтүстік астықты облыстар куаңшылыққа тап болып, оның соңынан халық жұтқа ұшырайды. Бірақ халық басына орнаған ауыр ахуалға қарамастан 1928 -1929 жылдарға астық тапсыру көлемі еш өзгертілмей 11,5 млн. процент жоспарланады. Бұл шаруашылықтың нақты мүмкіндігінен

әлде қайда жоғары еді. Ауылдарға қатар нұсқаумен, зор құқықпен қаруланған 4812 уәкіл жөнелтіледі. Негізгі соққы байларға бағытталғанымен, орташаларға тимей кетпейді, одан кедейлер де сырт қалмайды. Елдің барлығының дерлік астығы бір дәні қалмай тартып алынады. Мүлдем егін салмаған көшпелі қазақ шарушылықтары да астық тапсыруға міндетті болған. Бұл олардың малын астыққа айырбастауға мәжбүр қылады. Мәселен, қойды 10 фунт, түйені 3 пұт, жылқыны 4 пұт астыққа айырбастаған. Бұл бастамасы ғана екен, одан кейінгі жылдары төтенше шаралар толқыны күшейе бастайды. Бұған жауап ретінде шаруалар толқуы басталады. ОГПУ – дың мәліметіне жүгінсек, Қазақстанда 1928 жылы құрамында 350 адам бар 61 бандылар құрамасы, 1930 жылы 1925 адамды қамтыған 82, ал 1931 жылы 3192 адамдық 80 бандылар тобы болған көрінеді. Бұларды қоспағанда селолор мен ауылдарда 9906 адамды қамтыған 2001 жаулық пиғалдағы топ ашылып, 10396 жекеленген қасқөйлер тұтқындалады [1, 39 б.].

Қостанай облысында тұрғындар мен жергілікті билік органдарына қатысты қарама-қайшы сәттер сақталды. Кеңестік режим жариялаған бейбіт ынтымақтастық пен өзара түсіністіктің ұрандары аймақта жергілікті этномәдени ерекшеліктерді ескерместен директивалық әдістермен жиі енгізілді. Билік өкілдерінің мәдениет деңгейі көбінесе жалпы қабылданған стандарттарға сәйкес келмеді.

Тәркілеуді және ұжымдастыруды жүргізу шеңберінде Қостанай округінің аумағында сол уақытқа арналған стандартты іс-шаралар өткізілді. Қостанай облысының мемлекеттік мұрағатында науқанның негізгі барысын айқындайтын циркулярлар мен қаулыларды көрсететін құжаттар бар. Айта кету керек, бастапқы кезеңде ол ерікті болды. Бірақ кейінірек олар мәжбүрлеп қабылдады, бұл жергілікті халықтың қарсылығын тудырды. Бас тартудың негізгі нысандары колхоздарға кіруден бас тарту, нан және ет дайындау жоспарын бұзу, қоныс аудару, өз малын сату және басқалар болды.

1927 жылы тарихқа ұжымдастыру съезі деген атпен енген партияның XV съезі болды. Осы съезде ұсақ шаруалар шарушылығын біртіндеп іріландіре отырып, ұжымдастыруға көшу басты мақсат ретінде қойылды. 1928 жылдың 9 қарашасында байдың малын тәркілеу жөніндегі Қостанай округтік комиссияға № 11324 кіріс құжаты тіркелді. Бұл құжат тәркілеу науқанының кейбір ерекшеліктерін ашады. Бастапқы кезеңде Торғай ауданы бойынша тәркіленуге және округ шегінен шығаруға жататын 5 шаруашылық анықталды. Бірінші болып 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулыға тек мал басының саны көп адамдар ғана емес, сонымен қатар беделі бар және айналасындағылар арасында құрметке ие адамдар да ұшырады. Мұндай азаматтар «Ауылды кеңестендіруді» жүргізу және тіпті Кеңес өкіметін құлату үшін қауіп төндіретін әлеуметтік қауіпті деп саналды [1, 41 б.].

Яғни, биліктің өзі Қазақстандағы, әсіресе қазақ халқы басым жерлердегі өз жағдайының тұрақсыздығын түсінді. Осылайша, байлар мен кулактардан мүлікті тәркілеу кезеңінде кедейлер жиналысы ауылдастарының мүлкін өз пайдасына айыру үшін осындай іс-шараларды пайдаланды. Сонымен бірге, «байлар, Кеңеске қарсы элементтер және ауылдағы кеңес реформаларына наразы басқа да азаматтар» деген күрес түрімен осындай әдістермен күрескен жағдайлар болды. Айта кету керек, кейбір басшылар ауыл тұрғындарының сауаттылығы мен сауатсыздығын қолдана отырып, әртүрлі үкіметтік жарлықтар мен қаулылардың мәні мен түсінігін жеткізбеді, кейде қарапайым шаруаларды адастырады. Кейбіреулер мұны жеке шоттар үшін пайдаланды немесе осындай шаралар арқылы жоғары органдарға есеп беруге тырысты. Сонымен бірге, әкімшілік қуғынға ұшыраған адамдармен не болатынын мүлдем ойламаңыз. Кеңес үкіметі бұл бастаманы жергілікті халықтың қолына беріп, «ауылдағы таптық күресті» одан әрі жандандырды, бұл іс жүзінде табысты фермерлерге қарсы құдалауға айналды. Азаматтардың бұл санаты билікке жаңа социалистік

реформа мен жүйенің барлық жетістіктері мен артықшылықтарын көрсетуге мүмкіндік бермеді.

Банновка ауылдық кеңесінің аумағында табысты фермерлерге қатысты тәркілеу саясатын санкциялаған одақтық және республикалық қаулылар негізінде әртүрлі ықпал ету шаралары қолданылған кулактар деп аталатындар көп болды. Жоғарыда аталған қаулылардан басқа, жергілікті тұрғындар немесе колхоз активі жазаның қандай да бір түріне ұшыратуды өздері шешуге құқылы болды. Ең көп тарағандары: мүлікті, малды тәркілеу, сайлау құқығынан айыру, өткен қарыздар үшін айыппұлдар, нанның уақтылы берілмеуі, егіннің бекітілген жоспарларын орындамау, басқа аймақтарға жер аудару, халық соттары мен үкімдер. Мұндай әдістермен билік жергілікті тұрғындар арқылы жергілікті жерлерде репрессиялық саясат жүргізуге, қоғамды жасанды түрде, таптарға, санаттарға бөлуге тырысты, осылайша кейбір азаматтарды басқаларға қарсы қойды [2, б.1].

Осындай айыппұлдармен және басқа да әкімшілік жазалармен Кеңес өкіметі кулактардан мүлікті тәркілеу саясатын жүргізді. Кейіннен тәркіленген мал, жылжымайтын мүлік, жер алқаптары, егістіктер және т.б. ұжымдық меншікке, яғни колхоздарға берілді. Егер колхоздар әлі ұйымдастырылмаған немесе саны аз болса, онда алынған мүлік кедей ауыл тұрғындарының қолына берілді. Бұл тәжірибе билікке колхоз қорын, кедей фермаларды тегін толықтыруға, фермаларды қиратуға және жұдырықтардың әсерін азайтуға мүмкіндік берді. Билік өз қалауы бойынша ауыл тұрғындарының байлығын қайта бөлді, ал олардың әл-ауқатын арттыруға күш салмады. Табысты және гүлденген шаруалар қиратылып, жер аударылды, ал кедейлер кеңестік типтегі ұжымдық фермаларда «жұмақ бақтарын» уәде етті. Бірлескен шаруашылықтың бұл түрі мемлекет үшін жұмыс істеу үшін барлық күш пен уақытты қайтаруды талап етті, ал оның орнына тек жұмыс күндерін (колхоз төрағасының дәптеріндегі белгілер) ұсынды, олардың негізінде олар өз отбасыларын тамақтандыруға мүмкіндік беретін өнімдер ала алды, бірақ көп емес.

Мұндай «көпшілікті алдау» саясаты кейінірек жұмысшылардың жұмысқа деген көзқарасына теріс әсер етті, егер адам өнімнің сапалық және сандық өсуіне қызығушылық танытпаса. Мұрағатта сақталған тізімге сәйкес 56 адам отбасы мүшелерімен бірге Қостанай округіне жіберілді және Аманқарағай ауданы бойынша – 44 адам және отбасы мүшелері, Наурзым ауданы – 35, 4 отбасы отбасы мүшелерінің саны көрсетілмеген, Торғай ауданы – 75 адам және отбасы мүшелері, 2 отбасы отбасы мүшелерінің саны көрсетілмеген, Жетіқара ауданы – 76 адам отбасы мүшелері, Қайыңды – Құмақ ауданы-100 адам, 1 отбасында отбасы мүшелерінің саны көрсетілмеген. Барлығы-311 адамнан астам. Егер біз 7 отбасы отбасы мүшелерінің саны жоқ деп есептейтін болсақ, онда сіз шамамен есептей аласыз. Егер бір қазақ отбасында кем дегенде 2 адам – ата-ана және кем дегенде 5 бала тұрса, онда шамамен 42 адам тұрады, бұл 311 адаммен бірге 353 адамды құрайды [3, б.36].

Қорыта келе, күшпен жаппай жаңарту саясаты Қазақстанда кезең-кезеңге бөліне отырып жүргізілді. Оның ең алғашқы бастамасы – байлар мен жартылай феодалдарды тап ретінде жоюға бағытталған кезең 1920-жылдары басталып, оның арты кулактарды тап ретінде жою атты қуғындауға ұласады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қостанай облысының мемлекеттік мұрағаты. Қ.Р.73 Оп.2 Қ.2 Б.38-43.
2. Қостанай облысының мемлекеттік мұрағаты. Қ.143 Оп.1 Қ.12 Б.1.
3. Қостанай облысының мемлекеттік мұрағаты. Қ.73 Оп.2, Қ.4а. Б.36.

ӘОЖ 316.331.31

ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ БАСҚАРУ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ

Ромазанова М.М., 3 курс студенті, Менеджмент мамандығы, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Утебаева Ж.Ә., э.ғ.к,. доцент, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Бұл мақалада уақытты басқарудың тиімді әдісі -Тайм-менеджмент жүйесі жайында айтылады. Себебі, тайм-менеджмент басқарудың жалпы аспектісін қарастырады және өзекті мәселелердің бірі «Уақытты қалай дұрыс үнемдеуге болады? сонын нәтижесінде қандай үлкен жетістіктерге жетуге болады?-деген сұрақтарға жауап береді.

Адамдар уақытты өткенге, бүгінге және болашаққа бөледі, себебі ол мәңгі өзгеретін, ешқашан бір орында тұрмайтын әлемде жүруге жағдай жасайды. Уақыт әрдайым жеткіліксіз, және оны осы бөліктерге бөлу арқылы біз өз ойларымызды жинап, қажет нәрсені таңдай аламыз, немесе біз үшін аса маңызды емес нәрсені кейінге қалдыра аламыз. Бірақ соған қарамастан, адамдар өз уақыттарын анықтай және дұрыс жоспарлай алмайды. Мысалы , біз уақытты дұрыс өткіземіз деп айта аламыз ба? Әрине, жоқ. Өйткені, адамдар уақытты дұрыс пайдаланбайды ,олар оны шексіз, әрі мәңгі деп есептейді.

Көптеген адамдар жұмыстағы, жеке өміріндегі проблемалар кезінде бәріне белгілі "әр нәрсенің өз уақыты бар" деген фразаны айта бастайды. Олар сонда бұнымен не айтқысы келеді? Біраз уақыт өтіп, бәрі өздігінен шешіледі немесе қазір оған әлі уақыт келген жоқ деп есептейді ме? Сол себептен бізге уақытты дұрыс бөлу мен пайдалану үшін тайм менеджмент қажет.

Тайм-менеджмент дегеніміз-уақытты басқару. Дәлірек айтқанда, тиімділікті арттыруға бағытталған білім, принциптер мен әдістер кешені. Бұл көп уақытты үнемдеуге, аз уақыт жұмсауға және өз қызметінде немесе күнделікті өмірде жақсы нәтижелерге қол жеткізуге көмектеседі.

Ең алдымен ,адамдардың өз сұрақтарына дұрыс жауап таба алмайтын сұрақтарды қарастырайық. Бұл оқушылардың әрекетін санамағанда, яғни бәріне мәлім: оқушы кішкене ойнай тұру мен сабақты істеуді таңдау барысында, ол әрине, өзіне ыңғайлы жауапты, яғни ойынды таңдайды.Осыдан негізгі мәселе туындай бастайды, яғни олар үй тапсырмасын уақытылы орындай алмауында -уақытты, яғни уақыттың жеткіліксіз болғанын айтып шағымдана бастайды.

Бірақ осы мәселелерді шешуге кіріспес бұрын, уақытты басқару мүмкін бе? -деген сұраққа жауап іздеуіміз қажет. 1974 жылы Д.Граниннің биолог Александр А. туралы "Бұл біртүрлі өмір" атты шағын кітабы жарық көрді. Бұнда Александрдің 1916 жылдан бастап жыл сайынғы сағаттық уақыт есебін жүргізе бастағандығы жайында айтылған. Яғни, ол 56 жыл бойы күнделікті : негізгі және қосымша тапсырмаға қанша уақыт кеткендігін, қанша уақыт босқа және неге жұмсалғандығын қағаз бетіне түсіріп отырғандығы көрсетілген. Оның есепке алу іс – әрекеттерінің нәтижесі ,Миллердің "Менің өмір ағашым" деп аталатын кітабының дамуына әкеліп соқтырды ,бұнда Тайм-менеджменттің негізгі төрт міндеті атап көрсетілген. Олар:

- жеке және кәсіби өмірде алға қойған негізгі мақсаттарды белгілеу.

- алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін назар аударуды қажет ететін негізгі салаларды анықтау.

- әрбір негізгі салада орындалуы қажет міндеттерді орындау.

- әр тапсырманы аяқтау үшін қажетті мәліметтерді жинақтау[1]

Бірақ мақсаттар мен міндеттерді анықтамас бұрын, біз бір маңызды нәрсені атап өтуіміз керек - бұл жеке уақыт бюджеті. Өйткені уақыттың 40% жоспарлауға мүмкін емес,күтпеген істерге жұмсалады. Себебі, осыған байланысты бізде уақытты жоғалту әрекеті басталады, сонын нәтижесінде жоспарланған әрекеттерді қалай орындаймын? және жоспарланған әрекетті орындай алмаймын деген күдіктер туындай бастайды. Сонын нәтижесінде жоспарланған істердің кейбіреуін кейінге қалдыруға тура келеді.[2]

Алайда, ең негізгі мәселелердің бірі жоспарлау барысында нені және қалай жоспарлаймын? -деген сұрақ туындай бастайды. Бұл сұраққа жауап беру үшін біз өз өмірімізге басқа қырдан қараумыз қажет, яғни нені және қалай жоспарлаймын емес, не үшін? Қандай мақсатқа жеткім келеді? Ол мақсат қандай нәтиже береді? -деген сұрақтарға жауап беруіміз қажет, сонын нәтижесінде жоспарлау әрекеті жүзеге аса бастайды.

Мысалы: не үшін деген сұраққа көптеген адамдар табысты адам болу үшін деп жауап береді. Бірақ олар «Не себепті табысты адам болғын келеді?», «Табысты адам ол қандай адам?» деген сұраққа жауап бере алмайды.

Табысты адам дегеніміз – ол өз ойлаған мақсатына жете білетін, нені қалайтынын, қандай дұрыс әрекет жасай білу керектігін білетін адам. Яғни, бір сөзбен айтқанда, өз уақытын тиімді жоспарлай білетін адамды айтамыз. Ал уақытты тиімді жоспарлай білу үшін, біз тайм-менеджменттің қыр-сырларымен танысуымыз қажет.Бұны анықтау үшін бізге Эйзенхауэрдің Матрицасы көмектесе алады.

Эйзенхауэр Матрицасы – әйгілі тайм-менеджменттің концепсиясын бөлу тұжырымдамасы болып саналады. Ол негізгі және қосымша істерді реттеуге көмектеседі.

Істің маңыздылығы оның бизнеске әсер етіп, жеделдігі-белгілі бір күнге/уақытқа байланысты анықталады. Әрбір іс матрицалық схемаға енгізіліп, тән түріне сәйкес келетін жеке бағандар бойынша таратылуы керек:

Маңызды, шұғыл ("өрт секторы"). Бүгінгі күні жедел іске асыруды талап ететін "жанып жатқан" мерзімдері бар шұғыл істер – дағдарыстық жағдайларды шешу, негізгі жобаларды іске асыру, салық есептілігін тапсыру, лицензияларды жаңарту.

Маңызды, шұғыл емес. Болашаққа бағытталған міндеттер-жаңа мақсаттарды жоспарлау, серіктестермен қарым-қатынас орнату, тиімді маркетингтік стратегияларды әзірлеу, ассортиментті, сайттың техникалық бөлігін жетілдіру, Бизнестің перспективалық бағыттарын зерттеу.

Маңызды емес, шұғыл. Күнделікті жұмыс-іскери телефон қоңырауларын шалу, поштаны тексеру, хаттар жіберу, жиналыстар өткізу.

Маңызды емес, шұғыл емес. Күнделікті тізімнен толығымен алып тастаған дұрыс – хронофагтар.[3]

Ең алдымен, бірінші типке, содан кейін екіншісіне қатысты істерді орындау керек. Үшінші типтегі тапсырмалар күннің қалған бөлігін басқа күнге немесе оларды бағыныштыларға тапсыруға болады. Мұндай дәйектілік бизнеске зиян келтіретін дағдарыстық жағдайлардың алдын алады, жобаға дамудың жаңа мүмкіндіктерін береді. Ескерту: Маңызды істердің шұғыл секторға түсуіне жол бермеуге тырысыңыз.

Ал енді осыған орай, тайм-менеджменттің негізгі принциптеріне көшуімізге болады:

- Істер тізімін жасаңыз. Белгіленген тізімді ыңғайлы форматта белгілеп алыңыз. Мысалы: қағаз бетіне , мобильдік қосымшаға немесе күнделікке. Одан да оңтайлы болуы

үшін тапсырманың орындалу мерзімін, яғни уақытын белгілеңіз. Мысалы: таңғы сағат 9:00-де әріптестермен жиналыс өткізу, сағат 11:00-де маркетологтармен жарнама нәтижесінде кеңес жүргізу және т.б.

- Үлкен тапсырмаларды кішкентай бөліктерге бөліңіз, бұл психологиялық тұрғыдан Дамоклов семсері сияқты. Бастау қиын болғандықтан оны сосынға қалдырғанды жөн көресіз. Алайда, бұл істі бірнеше бөліктерге бөліп орындасаңыз, оның соншалықты қиын еместігіне көз жеткізесіз және үлкен нәтижеге жете аласыз.
- Басымдықтарды белгілеңіз. Күнделікті ең маңызды істерді белгілеп, оған барлық ресурстар мен мүмкіндіктерді тастаңыз, немесе оны бірнеше бөлікке бөліп, біртіндеп оған қайта оралыңыз. Бөліктер арасында аса маңызды емес істерді орындаңыз, себебі оларды да ұмытпағаңымыз жөн.
- Өзге заттарға зейініңізді бөлмеңіз. Өтіп жатқан уақытыңыз үнемді болуы үшін, тапсырмаларды орындау уақытын белгілеңіз. Бұл, тапсырмаңыз тез, әрі нәтижелі орындалуына септігін тигізеді.
- Мақсаттарды нақты көрсетіңіз. "Сату көлемін арттыру" емес, "орташа чекті 20% -ға арттыру". "Веб-сайттың конверсиясын арттыру" емес, "контекстік жарнама арқылы трафиктің өсуіне қол жеткізуді» көздеңіз.
- Жолақты жоғары қойыңыз. Сіз жасай алатыннан сәл көп тапсырмаларды жоспарлаңыз. Жоспарланғаннан сәл ертерек мерзімдерді қойыңыз-мысалы, бір жарым айда емес, бір айда жаңа топтаманы сатуды бастаңыз.
- Немесе керісінше, қосымша уақыт қалдырыңыз. Себебі, қаншалықты бәрі жақсы жоспарланған болсада, әр істе форс-мажорлық әрекеттер туындауы мүмкін. [4]

Осы берілген принциптерді ұстану арқылы сіз:

- Толыққанды өмір сүре аласыз, яғни жұмыс істеуге ғана емес, демалуға да уақыт табасыз;

- Сіз үшін ненің маңызды, ненің маңызды емес екенін анықтай аласыз, бұл қажет емес әрекеттерге бостан босқа уақытыңызды кетірмеуге көмек көрсетеді.

- Басқада улкен жетістіктерге жетуге , армандаған мақсаттарыңызға жетуге септігін тигізеді.

Бірақ ең алдымен, мына бес негізгі мифтік ойдан арылуыңыз қажет:

Уақытты басқару мүмкін емес. Ол үздіксіз процесс, тек ғана бір бағытта алға қалай жүре береді. Бірақ сіз өзіңізді басқара аласыз, яғни сол үздіксіз өтіп жатқан уақытыңыздың босқа кетпеуіне сіз ғана жауап бере аласыз.

Сіз енді мүлдем жұмыс жасамайсыз. Жоқ, сіз әрине әрекет жасайсыз, алайда енді уақытыңызды үнемдеу арқылы.

Тайм-менеджмент бүкіл проблемалардың шешімі. Жоқ, тайм-менеджмент бұл бағыт, алайда, сол бағытпен жүру үшін дұрыс мақсат қою және оны орындау сіздің қолыңызда.

Тайм-менеджмент барлық адамдарға келеді. Иә, егер ол адам өзінің нені және не үшін қалайтынын білген жағдайда ғана.

- Бұл принциптерді ұстанғаннан кейін, барлығы өз қалпына келеді. Алайда , әр адамның индивит екенін ұмытпағанымыз жөн, егер сіз өзіңізді алдап, тек ғана өзгелер үшін бұл әрекеттерді орындасаңыз ешқандай нәтижеге жете алмайсыз. Бұл принципттерді орындау әркімнің қолынан келе бермейді, себебі қаншама жылдар бойы сіз өзге принциптерді орындап келдіңіз және оны қалпына келтіру өте күрделі процес болып саналады. [5]

Қорыта айтқанда: Тайм-менеджмент не үшін қажет? деген сұраққа бұл мақалада толыққанды жауап қайтарылды деп ойлаймын, себебі біз тайм-менеджмент болмаған

жағдайда қандай іс-әрекеттер жасау керектігімізді білмейтін едік. Қандай да бір іс-әрекет жасалғанның өзінде, оның дұрыс нәтижеге алып келе алатындығы жайында нақты анықтамасы болмайтын еді. Сол себептен өмірге түніліп, өміріміз бізге қызықсыз, мәні жоқ сияқты болып көріне бастайтын еді.Сондықтан, осы мәселені болдыртау немесе шығу үшін тайм-менеджмент бағыты дұрыс, оңтайлы шешім болып табылады. Бұған дәлел ретінде Сэр Ричард Брэнсон, Питер Брегман,Брайан Трейси және т.б, атақты тұлғаларды атап өтуімізге болады. Сонымен қатар, олардың осы тайм-менеджмент жолындағы шығарған оқулықтары мен журналдарымен танысуыңызға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Тайм-менеджмент по Брайану Трейси: Как заставить время работать на вас», ISBN: 978-5-9614-1002- Год издания:2009.

2. «Тайм-менеджмент управление временем» [Электронный ресурс] Режис доступа: https://www.insales.com/ua/blogs/blog/osnovy-taym-menedzhmenta (дата обращения 16.04.2019 год)

3. Тайм-менеджмент. Полный курс [Электронный ресурс], Режим доступа: https://avidreaders.ru/read-book/taym-menedzhment-polnyy-kurs.html?p=5 (Онлайн книга)

4. «15 секретов управления временем: как успешные люди успевают все?» Автор: Кевин Круз. Год издания: 2015, издательство: Альпина Диджигал

5. «К черту все! Берись и делай!» Автор: Брэнсон Ричард. Год издания: 2007. Издательство: Манн, Иванов и Фербер

ӘОЖ 338.436.33

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АГРАРЛЫҚ СЕКТОРЫНЫҢ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Самидосов А., Экономика мамандығының 3 курс студенті, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Жазыкбаева Г. К., магистр,аға оқытушы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ

Мемлекеттің қолдауынсыз ауыл шаруашылығы дамымайды, шаруа қожалары өздерінің болашақтағы мүмкіндіктеріне деген сенімін жоғалтып, сәйкесінше тоқырауға ұшырайды. Мемлекеттік қолдаудың көптеген аспектілері бар.

Қазақстан экономикасында ауыл шаруашылығы ерекше маңызды сала болғандықтан аграрлық салаға байланысты мәселе мемлекет саясатының стратегиялық маңызы бар бағыты болып табылады. Мемлекеттің аграрлық саясаты біріншіден республиканың байырғы тұрғындары – қазақ халқының тағдырына, өсіп - өркендеу және әлемдік өркениетке қосылу мәселелеріне қатысты шешуші роль атқарады. Мемлекет жергілікті халықтың әлеуметтік экономикалық даму деңгейін қамтамасыз ету үшін, оның дәстүрлі, қалыптасқан ата кәсібі – мал және егін шаруашылықтарын, жалпы агроөнеркәсіп кешенін дамытуға экономиканың басқа салаларына қарағанда артықшылық беруі қажет. Ауыл шаруашылығы Қазақстан экономикасының негізгі салаларының бірі болып табылады. Аграрлық сектордың даму деңгейі қашан да қазақстандық қоғамның экономикалық және қоғамдық-саяси тұрақтылығын анықтайтын факторы болып келді және әлі де болып келеді. [1,с.12]

Агроөнеркәсіптік кешен-ауыл шаруашылығы шикізатын өндіруге және қайта өңдеуге және одан түпкілікті тұтынушыға жеткізілетін өнім алуға бағытталған экономиканың бірнеше салаларын біріктіретін ірі салааралық кешен. Бұл ауыл шаруашылығын және ауыл шаруашылығы өндірісімен тығыз байланысты өнеркәсіп салаларын қамтитын, ауыл шаруашылығы өнімдерін тасымалдауды, сақтауды, қайта өңдеуді, оны Ауыл шаруашылығын ауыл шаруашылығы өндірісіне қызмет көрсететін техникамен, химикаттармен және тыңайтқыштармен қамтамасыз ететін тұтынушыларға жеткізуді жүзеге асыратын ел экономикасы салаларының жиынтығы.

Ауыл шаруашылығының еліміздің экономикалық-әлеуметтік өмірінде айрықша орын алатын баршамызға белгілі. Ауыл шаруашылығы дамуының деңгейі көбінесе елдің экономикалық қауіпсіздігін анықтайды. Қазақстанның ауыл шаруашылығына қолайлы жерлері көп болғандықтан, әлем нарығында бәсекелестікке қабілетті агроөнеркәсіп секторын дамытуға барлық мүмкіндіктері бар. Оған қоса, ел халқының жартысына жуығының әлеуметтік жағдайы ауыл аймақтарымен тығыз байланыста.

Аграрлық саладағы мемлекеттік реттеу, төмендегі негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

- ауылшаруашылық дамудың қазіргі заманғы үрдісіне барабар, агроөндірістік кәсіпкерлкті реттеудің құқықтық базасын дайындау;
- болашақ кезеңде тұрақты кіріс алу мақсатында жерді меншікке және жалға алушылардың ауылшаруашылық өндірісіндегі өз құқын жүзеге асырудың жағымды фискальді тәртібін жасау;
- Қазақстандағы жер нарығының құру мен ұйымдастыруын дамытуға үлес қосу;
- жерді жалға алуға байланысты жер меншік иелері және жалға алушы кәсіпкерлер ушін процедуралық механизмді дайындау;
- шетелдік және халықаралық несиелеу институттары арқылы агроөнеркәсіптік бағдарлама мен жобаларды несиелеуге тиімді жағдай жасау;

Ауыл шаруашылығын аралас салалармен бір кешенде зерттеу отандық ғылымда Агроөнеркәсіптік кешені (АӨК) атауының пайда болып, ғылыми және практикалық сөз қолданысына енуіне түрткі болды. Бізге оның үш тармағы белгілі. Бірінші тармағы өндіріс қорларын өндіру, бұған ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеуге арналған технология жасау, қолданысқа беру жатады. Екіншісіне тікелей ауыл шаруашылығының өзі, ал үшінші тармағы ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу, тасымалдау, сақтау және өткізумен айналысатын салалар жиынтығы екені белгілі. [2,с3]

Егер агроөнеркәсіп кешенінің мақсаттылық функциясын қарастырсақ оны екі үлкен ішкі жүйеге бөлуге болады:

1. Азық - түлік комплексі;
2. Ауыл шаруашылығы шикізатынан басқа да тұтыну заттарын өндіру комплексі.

Ал оның мәні мен қызметі тұрғындарды азықтар мен ауыл шаруашылығы шикізатынан дайындалған азық - түлік емес тұтыну заттарымен қамтамасыз етудің негізінде анық байқалады. Сонымен қатар өзінің экономикалық мазмұны жағынан агроөнеркәсіп кешені динамикалық жүйені көрсетеді, мұндағы барлық элементтер өзара байланысты, өзара тәуелді және ақырғы ортақ мақсаттар жетістіктері бағытында өзара бірлесіп іс атқарады. Агроөнеркәсіп кешеніндегі ортақ мақсаттар дегеніміз, тұрғындарды азық - түлікпен және ауыл шаруашылығы шикізаттарынан дайындалған басқа да тұтыну заттарымен қамтамасыз ету.

Отандық АӨК-ті одан әрі дамыту мәселелерін қарастыра отырып, бұл сала мемлекет тарапынан қазіргі уақытта әзірленген және іске асырылып жатқан бағдарламалар түрінде айтарлықтай қолдау алып отырғанын атап өту қажет.

Көп салалы экономика қалыптастыру және нарықтық қатынастарды дамыту аграрлық өндірістің тиімділігін арттыруда, елімізді азық-түлікпен қамтамасыз етуде, халықтың азық-түлігіне деген қажеттілігін қамтамасыз етуде және ауылдың әлеуметтік проблемаларын шешуде маңызды.

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешені ауыл шаруашылығы өнімдері мен азық-түлік өндіру бойынша оның экономикасын дамытуға басым бағыттардың бірі болып саналады. [2,с.6]

Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығының өзіндік ерекшеліктері бар ел.

Әлемдегі дағдарыс деңгейіне шолу жасаған ғалымдардың пайымдауынша, халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету бүгінгі күннің басты тақырыбы болып отыр. Өйткені табиғат катаклизмдері, бүгінгі экологиялық ахуал, экономикалық дамудың төмен көрсеткіштері азық-түлікпен қамтуға кедергі келтіріп отырған жайттар. Десек те, біздің елімізде бұл бағытта кешенді шаралар алынып, олар оң нәтижелерін беріп келеді.

Ауыл шаруашылығы өндірісін мемлекеттік қолдау жүйесін талдау және оны экономикалық тұрғыдан негіздеу нәтижесі төмендегідей қорытындылар мен ұсыныстар жасауға мүмкіндік береді:

1. Ауыл шаруашылығы өндірісінің өзіне ғана тән ерекшеліктері, атап айтқанда, жердің негізгі өндіріс құралы ретінде пайдаланылуы, өндірістің маусымдық сипатта болуы, климаттық жағдайларға тәуелділігі сияқты негізгі ерекшеліктері осы саланы мемлекеттік қолдаудың қажеттілігін негіздейді.

2. Ауыл шаруашылық өндірісінің дамуы мен тұрақтандырудың экономикалық механизмін өзара байланысқан экономикалық механизмдер жүйесі ретінде сипаттауға болады, Олар ауыл шаруашылығы өндірісін тұрақты қалыпты жағдайға келтіреді, бұл жағдайды қолдайды және өсу сатысына өтуге жағдай жасайды, Яғни сала тиімділігінің өсуіне әкеледі. Ауыл шаруашылық өндірісін дамыту мен тұрақтандыруды мемлекеттік қолдаудың экономикалық механизмі аграрлық саясатты дамытудың іргелі серпілісі болып табылады. [3,с.8]

3. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылық өндірісін дамыту мен тұрақтандырудағы экономикалық механизм құрылымындағы өзара байланысқан екі жүйені атауға болады: аграрлық өндірісті мемлекеттік реттеу жүйесі және нарықтық бәсекелестік жүйе. Бұл жүйелер өзара байланысты және бір – бірінсіз жұмыс істемейді. Біріншіден, аграрлық сектордағы нарық жағдайындағы көптеген мәселелер ауыл шаруашылық өнімге сұраныстың тұрақсыздығы, бір өнімді екінші өніммен ауыстырудың жоғары ауысымдылығынан пайда болады. Екіншіден, ауыл шаруашылық өнім өндірушілерінің көптігі, географиялық және экономикалық жағдайлар тауардың базарда белгілі әдістердің көмегімен өнім сұранысына әсер етуге мүмкіндік бермейді.Үшіншіден, ауылшаруашылық мекемелер өз тауарларын кемеліне жетілмеген маркетинг жүйесі арқылы өткізеді, ол өнім бағасын тез көтереді.

Экономиканың аграрлық секторын өндірушілерді жан – жақты қолдау жолымен мемлекеттік реттеу көптеген дамыған елдердің аграрлық саясатының басымды бағыттары болып табылады. Мұнда көптеген экономикалық механизмдер қолданылады, олардың іс-әркеті ауыл шаруашылық өнім өндірісінің өсуіне және ауылдық жерде әлеуметтік өндірістік инфрақұрылымының тиімді қалыптасуына қолайлы конъюнктура құрады. Бұлар аграрлық сектордағы өндірістік экономикалық қайта жаңартуға әрекет ететін тікелей бюджеттік төлемдер, өндіріс шығындарының өтем ақысы, өндіріс құрылымын жетілдіруге арналған субсидиялар, макроэкономикалық саясат пен аймақтық бағдарламасын дайындау және жүзеге асыру. [4,с.25]

Сонымен қатар, техникалық және технологиялық қайта жарақтандыру есебінен қайта өңдеу саласының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған шаралар қабылдануда. Осы

мақсатта қайта өңдеу кәсіпорындарына салықтық жеңілдіктер ұсынылды, банк несиелерінің пайыздық ставкалары, өндіріске халықаралық сапа стандарттарын енгізуге кеткен шығындар субсидиялануда. Бұдан басқа, осы жылдан бастап ет және сүт өндірушілер өндірілген өнімді тек қайта өңдейтін кәсіпорындарға жеткізген жағдайда ғана субсидия алады.

Мемлекеттік реттеу және қолдау шаралары да осы міндеттерді шешуге бағытталуы тиіс. Азық-түлік өнімдерін мемлекеттік сатып алу кезінде оларды тек қана отандық өндірушілерден сатып алуды қамтамасыз ету, ішкі нарықты әділетсіз бәсекелестіктен қорғау және де басқа мемлекеттік қолдау шаралары қабылдануы керек деп есептеймін. [5,с.67]

Аграрлық сектордың өткен жылдардағы дамуының ішкі және сыртқы факторларын жинақтап, қорыта келіп, мынадай тұжырымдар жасауға болады:

- аграрлық сектордағы жағдайдың нашарлап кетуінің негізгі себептерінің бірі - аграрлық секторды және тұтас алғанда ауылдық жерлерді, жаңа нарықтық жағдайларда басқару мен реттеуде мемлекет рөлінің ақырына дейін іске асырылмауы;
- басқару мен реттеу объектісі технологиялық байланысты тізбектерді - өндірісті, дайындауды, қайта өңдеуді және өткізуді қамтитын қалыптасып отырған өнім нарықтары емес, тікелей ауыл шаруашылығы қызметі болды;
- азық-түліктің әлемдік нарығы аграрлық протекционизммен қатты бұрмаланған жағдайда, ырықтандырылған сыртқы сауда режимі жағдайында мемлекеттік қолдау шараларының қысқаруы және тұтас алғанда саланы мемлекеттік реттеу деңгейінің төмендеуі жалпы әлемдік практикаға қайшы келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Казахстан: рынок в АПК / Калиев Г.А., Сатыбалдин А.А , Турсунов С.Т. - Алма-Ата : Кайнар, 2019ж. - 650.
2. Кенжеғозин М.Б. , Қошанов А.Қ., Экономика. Әлемдік классика. Том 1: Экономика ғылымының бастаулары. – Алматы, 2009 ж.
3. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз», // Егемен Қазақстан №29-30 (26432), - 29 қаңтар 2017 ж.
4. Оспанов С.Е., Агробизнес: теориясы мен тәжірибесі. – 2018ж. – 320 б.
5. Сейітбекова Ж.О., Аграрлық секторда маркетингті дамыту қажеттілігінің теориялық әдістемелік жолдары. Хабаршы ҚазҰУ. Тарих сериясы. – 2018ж. - № 4. – 67-70 б.

УДК 53.01

ФИЗИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРИТАЦИЯ ЯВЛЕНИЙ ПО ФОТОГРАФИЯМ МАРСА

Сармурзина А.Н., 4 курс, физика, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан.
Демина Н. Ф. кандидат педагогических наук, профессор кафедры физики, математики и цифровых технологий КРУ им. А. Байтурсынова.

Ученные всего мира работают над проблемой колонизации Марса. Основным методом изучения планеты является исследование фотографий, полученных с Марса при помощи новейших космических аппаратов. В статье изложена попытка авторов объяснить явления, изображенные на фотографиях с Марса с использованием законов физики.

В данное время Марс является одной из самых интересных планет для ученных Земли. С помощью космических аппаратов планету изучают ученные многих стран. При помощи космических аппаратов изучена атмосфера Марса, его рельеф, а также выявлено наличие водяного льда. В настоящее время практически ежедневно в новостных каналах можно увидеть полученные с Марса фотографии. Публикуя фотографии с Марса, НАСА призывает ученных всего мира предпринять попытки объяснить заснятые явления.

В основу своей методики интерпретации явлений, наблюдаемых на Марсе и оставивших следы, которые зафиксированы на фотографиях, полученных марсоходами в режиме реального времени, мы положили метод аналогии.

Рассматривая заинтеровавшую нас фотографию с Марса, мы искали фотографии подобных явлений, происходящих на Земле, что и позволяло нам делать выводы по поводу физических процессов, обуславливающих явления, заснятые марсоходами.

Так на рисунке 1 приведена фотография заката Солнца на Земле, а на рисунке 2 заката Солнца на Марсе. Глядя на эти фотографии, мы видим, что на Земле преобладают красно-оранжевые оттенки закатного неба, на Марсе – сине-фиолетовые.

Рисунок 1. Закат Солнца на Земле

Рисунок 2. Закат Солнца на Марсе.

Мы видим, что обе фотографии имеют яркий цвет.

Сравнение этих двух фотографий позволяет нам сделать вывод о составе атмосферы Марса.

Известно, что атмосфера Земли простирается вокруг планеты на 630 000 километров. Ее состав 78,08 % – азот (N_2), 20,95 % – кислород (O_2), 0,93 % – аргон (Ar), 0,04 % – углекислый газ (CO_2).

Так как вечером от низко находящегося Солнца лучи идут перпендикулярно к позиции наблюдателя, и проходят бóльший путь в тропосфере, чем, когда Солнце находится высоко над горизонтом. Поэтому в этом случае пройти через атмосферу могут только длинные волны – красные (а также близкие к ним). Это определяет оттенки неба во время заката.

Атмосфера Марса содержит 95,32 % углекислый газ, 2,7 % азот, 1,6 % аргон, 0,145 % кислород, 0,08 % угарный газ, 0,021 % водяной пар, 0,01 % окись азота, 0,00025 % неон. Она в 100 раз менее плотная чем Земная.

Поэтому в ней содержится много пылинок, размеры которых сопоставимы с длиной волны света. Днем эти мельчайшие частицы поглощают синюю часть спектра солнечного света, что и мы видим Марс красноватым и небо на Марсе выглядит красноватым, как и вся его поверхность.

Как и на Земле на закате, свет на Марсе проделывает более длинный путь, проявляется так называемый эффект рэлеевского рассеяния. Согласно этому эффекту, рассеивается синий свет сильнее, поэтому вокруг заходящего Солнца на Марсе образуется голубое сияние.

Происхождение пылинок очевидно, так как на Марсе постоянно дуют ветра, со скоростью до 100 м/с, а поверхность покрыта толстым слоем пылевого песка. А учитывая, что плотность атмосферы низкая, естественно, что в ней на большую высоту поднимаются пылинки.

Нас также привлекла фотография, которая получила название «Черника на Марсе».

В 2004 году марсоход НАСА «Opportunity» после посадки на Марс, обнаружил загадочное явление – крошечные сферы или сферы диаметром всего одну восьмую дюйма (0,3 сантиметра), встроенные в марсианские породы.

На рисунке 3, приведена фотография, изображающая это явление, на котором сферы («черника») вплавлены в породу Марса. На рисунке 4, на фотографии изображена «черника» крупным планом, на котором видны отшлифованные ветром сферы, имеющие в большинстве синеватый оттенок.

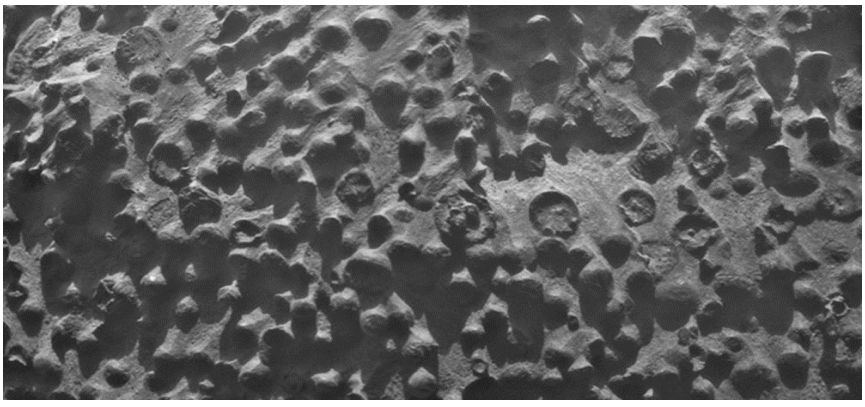

Рисунок 3. «Черника» на Марсе.

Рисунок 4. Маленькие сферы на поверхности Марса.

Ученные до сих расходятся во мнении об образовании данных сфер. Так японские, монгольские и британские ученые, в статье, опубликованной в декабре 2018 года в журнале «Scientific Advances», поддерживают идею о том, что «черника была образована водой» [1]. Ученые изучали аналогичные железорудные образования на Земле. Они обнаружили, что сходство с марсианской «черникой» в сочетании с доказательствами влияния кислой сульфатной воды на Марс предполагают, что эта «черника также образовалась в результате растворения сфер карбоната, которые, возможно, образовались в плотной атмосфере раннего Марса». [5]

Мы нашли фотографии земной породы, которые очень напоминают марсианскую «чернику». Это широко распространённый минерал железа Fe_2O_3, одна из главнейших железных руд – гематит. Он чаще всего серого цвета с металлическим блеском, но также встречается синего цвета.

Мы пришли к выводу, что марсианская «черника» состоит из гематитов, поскольку на поверхности Марса высокое содержание железа, а в более раннем времени времена была вода.

Рисунок 5. Гематит

Нам эти сферические, небольшие по размеру образования, напоминают бусинки, не всегда сферической формы. Следуя своей методике, мы решили найти фотографии подобных образований на Земле.

Рисунок 6. Якутские фульгуриты.

Галанин А., Шишков В., Климова И. описывают уникальные образование, которые они нашли на территории центральной Якутии. Это так называемые фульгуриты, уникальные образования природного происхождения, которые возникли при ударе молнии в песок.

Вероятность нахождения фульгурита весьма низка, поэтому большинство людей ничего о них не слышали. Но фульгуриты были найдены еще в древние времена, тогда их называли «чертовыми пальцами». Их обнаруживали в пустынях жители Древнего Египта, Шумера и Месопотамии.

«Их внутренняя поверхность оказалась гладкой и блестящей, нередко с мелкими пузырьками, заключенными в стеклянный расплав, внешняя же покрыта песчинками и на ощупь напоминает наждак. Встречались как простые трубки, так и сложные разветвленные структуры с боковыми отростками, похожими на маленькие окаменевшие бусинки» [2]

Исходя из всего вышеизложенного, мы пришли к выводу, что образования на поверхности Марса являются сферообразными фульгуритами, которые образовались в следствии удара молнии.

Это позволяет нам сделать вывод, что на раннем Марсе была грозовая активность, что подтверждает наличие у Марса 4,5 млн. лет назад плотной атмосферы и магнитного поля

Мы рассмотрели только некоторые снимки, заинтересовавшие нас, а сотни снимков с Марса ждут интерпретации.

Список использованных источников:

1. Pliny the Elder, The Natural History. Book XXXVII, Chapter 60
2. Галанин А. А., Шишков В. А., Климова И. В. Фульгуриты: «автографы молний» в песчаных дюнах Якутии // Природа. — М., 2017. — № 5. — С. 52—60.

ӘОЖ 339.138

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ МАРКЕТИНГТІҢ ДАМУЫ

Сагиева А.К, 3 курс студенті, Менеджмент мамандығы, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ. Қазақстан Республикасы

Утебаева Ж.Ә., э.ғ.к,. доцент, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А.Байтұрсынов атындағы ҚӨУ, Қостанай қ. Қазақстан Республикасы

Бұл мақала «Әлеуметтік желілердегі маркетинг» тақырыбын қозғайды. Оның артықшылықтары мен тетіктері туралы айтылады. Кәсіпорынды дамыту стратегиясының элементі ретінде әлеуметтік медианы қалай пайдалану керектігі қарастырылған.SMM алға жылжытудың мақсаттары мен міндеттері, әлеуметтік медиадағы жарнамалық сипаттамалары қарастырылады.

Кез-келген компания өзінің логикалық дамуына ұмтылады. Компанияны сәттілікке жетелейтін соңғы емес құрал - бұл "маркетинг".

Қазіргі әлемде ақпараттық технологиялар адам өмірінің барлық саласында маңызды рөл атқарады. Ғылым мен техниканың жаңа жетістіктерін пайдалану тауарлар мен қызметтер өндірісін жеңілдетіп, жеделдетуге ғана емес, сонымен қатар олардың сатылуын ынталандыруға мүмкіндік береді. Әр түрлі қызмет салаларында технологияларды қолданудың үнемі өсіп келе жатқан маңыздылығына байланысты сатуды ынталандырудың перспективалы және заманауи тетіктері бізге интернет-маркетинг әдістерін ұсынады.

Әлеуметтік желілерде жылжыту қазіргі жағдайда интернет-маркетингтің ең танымал әдісі. 40-45 жасқа дейінгі адамдардың көпшілігінде әлеуметтік желілерде аккаунт бар. Сонымен қатар, жыл сайын адамдар интернетте көбірек уақыт өткізеді,Оқу, жұмыс, сатып алу және сату үшін ақпараттық платформаларды пайдалануда. Интернет желісіндегі саудаға деген сенім артып келеді, тауарды немесе қызметті таңдау және оларды сатып алу үшін ақпараттық технологияларды пайдаланатын клиенттер саны да артып келеді. Осыған байланысты әлеуметтік желілердегі маркетинг тауарлар мен қызметтерді жылжытудың қажетті элементі және сатуды ынталандырудың тиімді заманауи әдісі болып көрінеді.

Әлеуметтік желілердегі маркетинг (ағылш. Social Media Marketing, SMM) - әлеуметтік платформалар арқылы әлеуетті клиенттерді тарту процесі. Бұл әлеуметтік желілерді компанияларды, тауарлар мен қызметтерді жылжыту арналары ретінде пайдалану және пайдалану жөніндегі іс-шаралар кешені,сондай-ақ басқа да бизнес-міндеттерді шешу. Бұл сөз тіркесіндегі «Marketing» - бұл нақты сөз емес, өйткені ол"маркетинг" ұғымының кең бөлігі болып табылатын жарнаманы ғана білдіреді. Яғни, қарастырылып отырған әдіс үшін неғұрлым нақты атау тұжырымдалуы мүмкін – әлеуметтік желілердегі жарнама (ағылш. Social Media Promotion,SMP). [1].

Бұл әдістің мәні-адамдар әлеуметтік медиа арқылы Ұйымдастырушының қатысуынсыз өздігінен таратылатын мазмұнды құру. Әлеуметтік желілер арқылы берілетін хабарламалар өнімнің әлеуетті тұтынушыларына көбірек сенім тудырады деп саналады .Яғни, әлеуетті тұтынушылар таныстардың немесе тіпті бейтаныс адамдардың жарнамалық хабарламаларына көбірек сенім артады, олар өздері алға тартатын компаниямен үлестес емес екеніне сенімді болады. Әлеуметтік желілерде жылжыт убұл сізге мақсатты аудиторияға нақты әсер етуге, осы аудитория көбірек ұсынылған сайттарды және онымен қарым-

қатынастың ең қолайлы әдістерін таңдауға мүмкіндік береді, ал бұл жарнамаға қызығушылық танытпайтын адамдарға аз әсер етеді.

SMM-бұл өте динамикалық процесс, сондықтан аудиторияның өзгеріп отыратын қызығушылықтары мен жаңа трендтердің пайда болуын үнемі қадағалап отыру керек. Facebook, Instagram және Вконтакте сияқты желілер Қазақстанда ең танымал. Сонымен қатар, бұл желілердің аудиториясы өте кең, мұнда жасы, жынысы, материалдық және әлеуметтік жағдайы, ұлты, мәдениеті және т. б. бойынша әртүрлі әлеуметтік топтар ұсынылған.

Қарастырылған интернет-маркетинг әдісін тиімді пайдалану үшін белгілі бір әрекеттер алгоритмін ұстану керек. Оны қарастырайық.

Біріншіден, мақсатқа жету үшін орындалатын мақсат пен міндеттерді анықтау қажет.

Екіншіден, алға жылжу үшін қандай әлеуметтік желілер қолданылатынын түсіну. Тауарлар мен қызметтерді жылжыту үшін әлеуметтік желіні таңдағанда, мазмұн форматын, әлеуметтік медиа пайдаланушыларының жасы мен мүдделерін талдау керек, яғни маркетингтің мақсатты аудиториясын анықтау және жарнаманың тиімді болуы үшін сол аудитория қандай ақпарат алуы керек екенін анықтау қажет. Сонымен қатар, әлеуметтік желілерде бәсекелестердің болуын немесе болмауын бағалау, сондай-ақ жылжыту үшін өнім туралы ескертулерді талдау керек. [4].

Келесі қадам-топты басқару моделін жасау. Бұл әлеуметтік желідегі әлеуетті клиенттермен өзара әрекеттесу бір нақты модельге сәйкес келуі керек дегенді білдіреді. Бұл бренд пен тұтынушы дос ретінде әрекет ететін қарым-қатынас болуы мүмкіндігін, немесе, керісінше, бренд ата-ана ретінде әрекет етеді, ал тұтынушы "ересек сұхбаттасушыдан"кеңес алатын баланың рөлін атқарады.

Сонымен қатар, тұтынушы мұндай қарым-қатынасқа қатысудан қандай пайда көретінін түсінуі керек, яғни әлеуетті клиент әлеуметтік желідегі топқа кірудің пайдасын бағалайды және брендпен "қарым-қатынасты" жалғастыру немесе тоқтату туралы таңдау жасайды. Сондай-ақ, мазмұнды орналастыру қай уақытта тиімді болатынын түсіну үшін клиенттердің әлеуметтік желілерде қай уақытта белсенді болатындығын талдау қажет.

Әдістері мен тәсілдері.

SMM офлайн режимінде басталуы мүмкін, содан кейін желіде бекітілуі және таратылуы мүмкін. Әлеуметтік медиа маркетингі көптеген жұмыс әдістерін қамтиды. Олардың ішіндегі ең танымалдары-бренд қауымдастықтарын құру (әлеуметтік медиада компанияның өкілдіктерін құру), блогосферамен жұмыс, беделді басқару, жеке брендинг және стандартты емес құралдар..SMM аясында үш негізгі стратегия бар:

- Жарнамаланған брендтің айналасында қауымдастық құру бойынша жұмыс;
- Өнімдерді тікелей сату және танымалдылықты арттыру мақсатында жарнамалық құралдарды пайдалану және алаңдардағы дақылдар;
- Өнімді жылжытудың біріктірілген стратегиясы.

Негізгі қателер

Сарапшылар бұқаралық ақпарат құралдарына SMM қолданудағы кейбір негізгі қателіктерді анықтады:

- Жарияланымдар, бәсекелестерді талдаусыз және мазмұн жоспарын жасамай жариялау
- Жазылушылармен түсініктемелерде (талқылауларда) өзара әрекеттесудің болмауы;
- Абоненттердің жағымсыз пікірлеріне жауап ретінде әкімшілердің әдепсіз әрекеті;
- Теріс пікірлерді жою. Барлық түсініктемелерге, тіпті теріс пікірлерге де жауап беру керек. Осылайша сіз пайдаланушыларға сізге бәрібір емес екенін көрсетесіз;

- Принциптер мен заңдарды сақтамау;
- Қате пропорцияны сақтау "ақпараттық мазмұн: ойын-сауық мазмұны" жалпы қабылданған норма 80/20, мұнда 20-промо-хабарламалар және 80-ойын-сауық/қатысу;
- Мазмұнның бір түрін пайдалану;
- Жалпы маркетингтік стратегияның болмауы.

Instagram желісінде жарнаманы пайдалану жеткілікті тиімді. Бұл бағыт өте танымал және бренд туралы хабардар болуды, жаңа клиенттерді тартуды ғана емес, сонымен қатар брендке адалдықты арттыруды да қамтамасыз етеді, өйткені көптеген адамдар жазылған парақшалардың авторлардың ұсыныстарына сенеді. Мұндай адамдар "әсер ету агенттері" деп аталады.

Әсер ету агенті- бұл көптеген жазылушылары бар және оларға белгілі бір әсер ететін медиа-платформаның, кез-келген әлеуметтік желінің кез-келген қолданушысы. Мұндай ықпал ету агенті белгілі адам, кез-келген саланың маманы немесе қарапайым адам болуы мүмкін.Жазылушылармен белгілі бір мазмұнмен бөлісетін және олардың сеніміне лайық пайдаланушы. Бұл жағдайда пікір көшбасшысы - салыстырмалы түрде кең аудиториясы бар блогер таңдалады (жазылушылардың саны салаға және жарнамалық өнімге, сондай-ақ өнімнің немесе қызметтің алға жылжу аймағына байланысты өзгеруі мүмкін).

Мұндай блогерге белгілі бір ақша сомасына немесе бартерлік шарттармен өз профилінің постында өнімді немесе қызметті көрсету, белгі қою немесе бренд туралы айту ұсынылады. Егер компания пікір жетекшісіне осындай ақпаратты әлеуметтік желілердегі аккаунтына орналастырғаны үшін төлесе, онда бұл демеушілік жарнама ретінде қарастырылады. Бұл жағдайда оның демеушінің атынан аудиториямен қарым-қатынасы міндетті түрде жарнаманың орнына белгілі бір өтемақы алатындығы туралы ақпаратты қамтуы керек [2].

Жарнаманың бұл түрі тез және маңызды нәтижелер береді. Бұл жағдайда бәрі әр нақты блогердің аудиториясының адалдығына байланысты. Сауалнамаларға сәйкес, жазылушылардың 79% -ы шынайы, пайдалы және қызықты болған жағдайда табиғи жарнамаларға қарсы емес [3].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Маркетинг в социальных сетях. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://qps.ru/3LQ0n (дата обращения 14.06.2018).

2. Сара Уэр. Как продвигать бренд в Instagram через агентов влияния. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://newretail.ru/marketing/sotsialnye_seti/kak_prodvigat_brend_v_instagram_cherez_agentov_vliyaniya8438 (дата обращения 14.06.2018).

3. Урок SMM #1. С чего начать SMM продвижение. [Электронный ресурс]. Режим доступа:http://leadmachine.ru/2014/01/30/smm_1/#hcq=VbCv0Xq (дата обращения 14.06.2018).

4. Скрупник Р. Как открытость бренда помогает продавать: исследования и рекомендации. [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://spark.ru/startup/prnews/blog/18622/kak-otkritost-brendapomogaetprodavatissledovaniya-i-rekomendatsii (дата обращения 14.06.2018).

УДК 338.14

ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Сартанова Е.Т., студентка 3 курса специальности 6В11101-Туризм
Мальшакова В.В. магистр туризма, старший преподаватель - научный руководитель, Педагогический институт им. У.Султангазина, КРУ им. А. Байтурсынова

В статье показаны роль и значение туризма в Республике Казахстан. Проведен анализ основных показателей развития туристической отрасли, динамики объемов туристического потока. Подробно рассматриваются основные проблемы отрасли, непосредственно влияющие на динамику ее развития. Приведены основные направления и перспективы развития туристической отрасли.

Туризм во всем мире играет огромную роль в экономике страны. Положительными составляющими влияния туристической деятельности на экономику любой страны сводятся к следующим показателям: приток иностранной валюты, платежный баланс и совокупный экспорт, увеличение занятости населения, развитие инфраструктуры [1]. Пандемия COVID-19 ударила по туризму во всем мире. Коснулось это и Казахстана, так как шестипроцентный показатель вклада отрасли в общий объем ВВП страны несоизмерим с уровнем Грузии, где вклад в ВВП составляет 33%, в Армении 14%, в Азербайджане 10% [2].

В Казахстане за «коронакризисный» 2020 год количество туристов, въехавших в страну, снизилось сразу в 3,6 раза, до 1,8 млн человек, против 6,4 млн человек в аналогичном периоде годом ранее. Число туристов, выехавших из РК, составило всего 2,4 млн человек - в 3,4 раза меньше, чем в 2019 году. Внутренний туризм также в минусе - на 60,3%, до 3,1 млн человек (рисунок 1) [3].

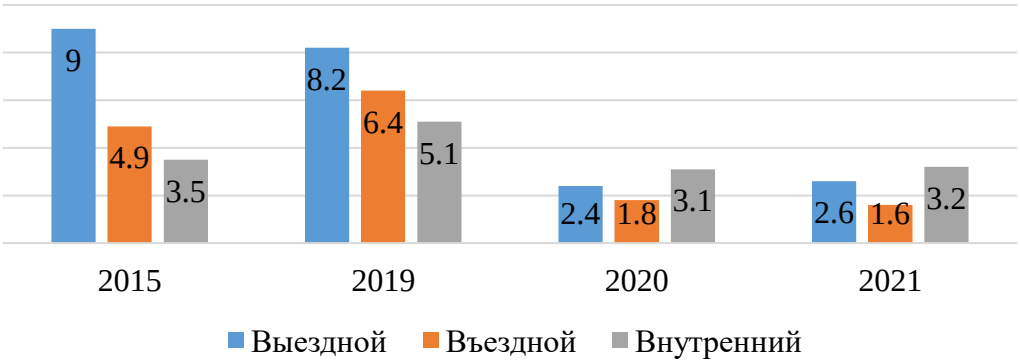

Рисунок 1 – Динамика туристического потока, РК, млн чел

Если 2020 годе глобальные показатели въездного туризма уступали данным предыдущего года всего на 28,6%, то уже к середине года, когда по всему миру вводились самые жесткие карантинные ограничения вплоть до полного локдауна, мировой поток интуристов сократился сразу в 18,4 раза (а в РК в этот же период - в 16,7 раза). В целом за 2020 год, согласно статистике Всемирной туристской организации, мировой поток иностранных туристов уменьшился в 3,8 раза [4].

В ситуации серьезного урона общемировой туристической отрасли в Казахстане для поддержки сферы создан Ресурсный центр Qazakhstan Travel and Tourism Council. Ресурсный центр призван сопровождать инновационные программы в сфере туризма в соответствии с современными требованиями экономики регионов и страны в целом. Сконцентрированные в

центре инновационные технологии будут способствовать взаимодействию с другими участниками и заинтересованными сторонами в области развития туризма, что позволит добиться максимального эффекта при минимизации инвестиций.

К основным проблемам, тормозящим развития туристической отрасли в Казахстане, можно отнести: разобщенность участников туристического рынка; недостаточно развитая нормативно-правовая база; неадекватно высокие цены на размещение при достаточно низком уровне развития туристской инфраструктуры. Проблемы, которые оказывают наибольшее влияние, на развитие туризма в РК представлены в таблице 1 [4].

Таблица 1 – Основные проблемы развития туризма в РК, %

Показатель	2020	2021
Высокий уровень конкуренции с ближайшими странами	60	58
Низкое качество подготовки специалистов системой образования	69	64
Низкий уровень инвестиционной привлекательности отрасли	70	65
Природные катаклизмы и вспышки инфекционных заболеваний	66	66
Слабый маркетинг по продвижению казахстанских туристических объектов	72	69
Несовершенный визовый и миграционный режим	71	69
Слабый брендинг страны и регионов	78	75
Дефицит квалифицированных кадров	80	77
Низкое качество сервиса в отрасли	85	80
Недостаточное развитие инфраструктуры туризма	82	81

Не менее важной проблемой 2021 года стало сокращение списочной численности работников сферы туризма на 22,2% по сравнению с 2020 годом. При этом необходимо отметить, что численность работников сферы туризма сокращается уже четыре года подряд (рисунок 2) [5].

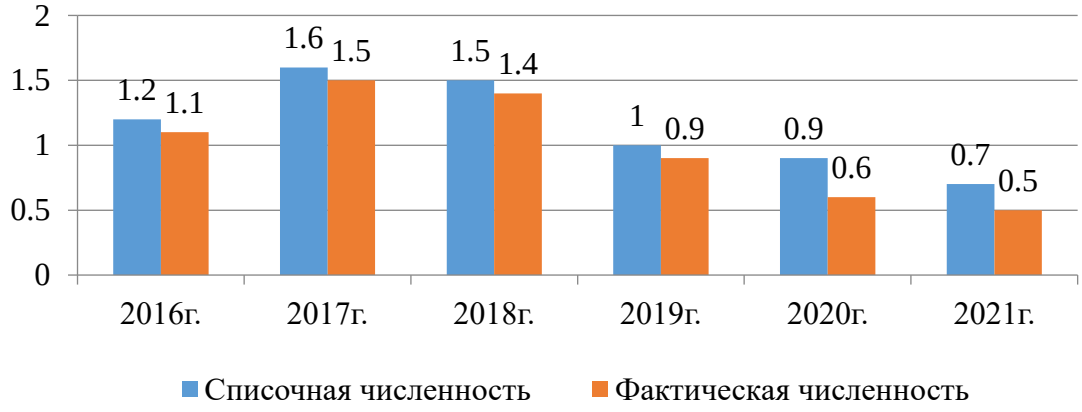

Рисунок 2 - Численность работников в сфере туризма за 2016-2021гг., тыс чел

В 2021 году среднемесячная номинальная заработная плата работников в сфере туризма составила 188,5 тыс тенге, то уже в «коронавирусном» 2020 году заработная плата работников составила всего 105,8 тыс тенге, снизившись на 46,9% за год (рисунок 3) [6].

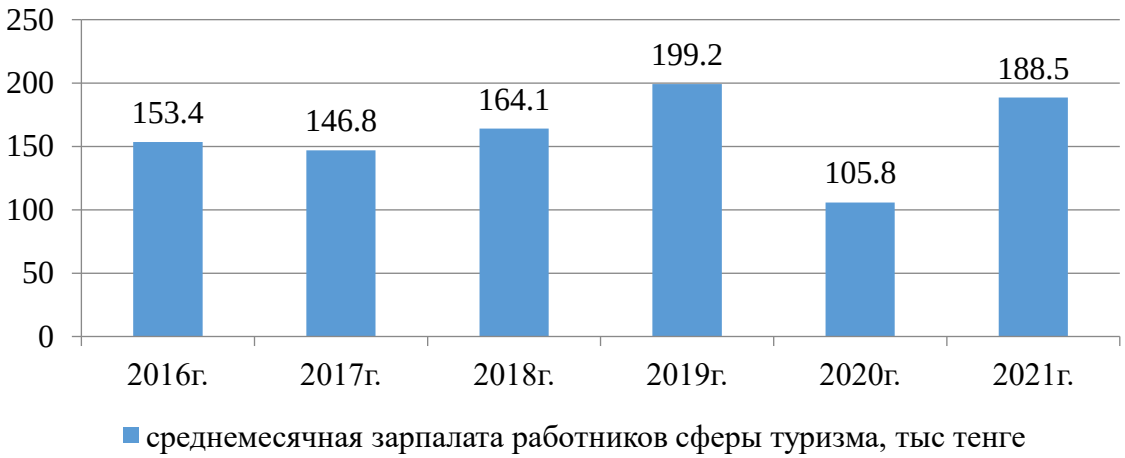

Рисунок 3 - Среднемесячная номинальная заработная плата работников РК в сфере туризма, тыс тенге

Согласно информации Атласа новых профессий, по мнению отраслевых экспертов, в 2020 году в стране должны были появиться такие профессии, как бренд-менеджер туристских дестинаций (специалист, владеющий знаниями в области туризма, истории и культурного наследия, маркетинга продвижения туристских дестинаций и психологии потребителей туристских услуг), разработчик интеллектуальных туристских платформ (специалист, который создаёт программы, системы и платформы для автоматизированного выбора туров, бронирования билетов и гостиничных номеров, приёма онлайн-оплаты) и разработчик навигатора туристских маршрутов (создает программы и приложения для построения маршрута путешествия с учетом индивидуальных интересов и запросов туристов для быстрого ориентирования их на местности) [7]. В 2025 году в стране должны появиться такие профессии, как менеджер агротуризма, аналитик Big Data в сфере туризма, проектировщик туристско-рекреационных зон и многие другие. В 2030 году, по мнению экспертов Атласа, появятся такие специальности, как иммерсивный дизайнер (специалист, который создаёт шоу или путешествия, погружающие участника в несуществующую моделируемую реальность), менеджер медицинского и доступного туризма, оператор VR-устройств и др. (таблица 2) [8].

30.04.2021 года президент РК Токаев К.К. подписал Закон, устанавливающий новые подходы к регулированию туристской деятельности, где государство возместит [9, 10]:

- туроператорам за каждого иностранного туриста, завлеченного в республику;
- часть затрат бизнесменам, вложившимся в строительство или реконструкцию туристских объектов (например, отель);
- часть затрат бизнесменам, закупающим оборудование и технику для горнолыжных курортов;
- часть затрат предпринимателей на содержание туалетов в наиболее популярных среди туристов местах;
- часть затрат бизнесменам, строящим объекты придорожного сервиса (речь идет о тех оазисах, которые мы жаждем увидеть вдоль трассы, в ходе очередного марш-броска на автомобиле в сторону любимого курорта);

- часть затрат бизнесменам, осуществляющим туристскую деятельность, закупающим туристские микроавтобусы и автобусы.

Таблица 2 – Исчезающие и новые профессии в сфере туризма*

Исчезающие		Новые	
Дата исчезновения	Наименование профессии	Дата появления	Наименование профессии
2020	Агент по доставке заказанных билетов	2020	Бренд-менеджер туристских дестинаций
2020	Служащий по выдаче билетов (в путешествии)	2020	Разработчик интеллектуальных туристских платформ
2025	Агент по приему заказов на билеты	2020	Разработчик навигатора туристских маршрутов
2025	Мойщик посуды	2025	Менеджер агротуризма
2025	Дежурный по этажу (гостиницы, кемпинга, пансионата)	2025	Аналитик Big Data (в сфере туризма)
2025	Офис-менеджер в турагенстве	2025	Проектировщик туристско-рекреационных зон
2025	Оператор по бронированию билетов (авиа, ж/д и т.д.)	2025	Менеджер экологического туризма
2025	Оператор механизированного расчета в гостинице	2025	Менеджер этнотуризма
2025	Оператор связи центра продаж	2025	Менеджер безопасного туризма
2025	Кассир, включая кассира ресторана и билетного кассира	2025	Интернет-менеджер по продвижению туристских продуктов
2030	Уборщик в гостинице	2030	Иммерсивный дизайнер
2030	Консьерж	2030	Инновационный менеджер (в гостиничном бизнесе)
2030	Посыльный в гостинице	2030	Менеджер медицинского и доступного туризма
2030	Оператор по бронированию номеров в гостинице	2030	Оператор обслуживания инновационного оборудования
2035	Швейцар, портье	2030	Специалист по предиктивной аналитике (в сфере туризма)
2035	Служащий по инвентаризации	2030	Оператор БПЛА (в туризме)
2035	Носильщик в гостинице	2035	Оператор VR-устройств

*Rankinq.kz данные Атласа профессий электронной биржи труда

Таким образом, правительство решило взяться за развитие туризма «по-взрослому», что не может не радовать, как бизнес, так и всех граждан Казахстана, желающих отдыхать патриотично. Сколько конкретно государство будет платить в карман предпринимателей, станет известно после принятия соответствующих постановлений и приказов [11].

Отдельной строкой стоит упомянуть реализацию в Казахстане новых инструментов стимулирования внутреннего туризма. Во-первых, за счет госбюджета будет реализована программа «kids go free», что по-русски означает бесплатный либо льготный перелет детей вместе с родителями по популярным курортным авиамаршрутам (например, в сторону Алаколя) [7, 12]. В целом, принятые законодательные новшества могут внести свой вклад в перезапуск туристской индустрии, находящейся в глубоком нокдауне из-за глобальной неблагоприятной эпидемиологической ситуации.

Таким образом, в целях поддержки предпринимателей в сфере туризма местные исполнительные органы с 01.01.2022 года будут реализовывать следующие меры господдержки для компенсации части расходов субъектов хозяйствования [12]:

1) компенсация доли стоимости субъектов хозяйствования при строительстве и реконструкции объектов туристического обслуживания (10% от стоимости строительства и (или) ремонта объекта);

2) компенсация части затрат на строительство объектов дорожного обслуживания субъектов хозяйствования из стоимости анализа (проекта-проекта) по строительству объекта дорожного сервиса (проектирование-металл), предусмотренного в заключении строительство строительства субъектов хозяйствования);

3) субсидировать часть расходов субъектов хозяйствования на содержание санитарно-гигиенических мешков (субсидированная сумма 83 300 тенге в месяц);

4) компенсация доли стоимости на приобретение автотранспортных средств более восьми мест предприятиям, осуществляющим туристические услуги (25% от стоимости автотранспорта).

Список использованных источников:

1. Государственная Программа развития туристской отрасли Республики Казахстан на 2019-2025 годы. - [Электронный ресурс]. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000360 (дата обращения: 01.12.2021).

2. Денисов, И.В. и др. Экономика впечатлений. Управление развитием туризма в Казахстане // Креативная экономика, 2020. - №12. – С.3687-3696.

3. Информационно-аналитическая система «ТАЛДАУ» Комитета по статистике Министерства национальной экономики РК. - [Электронный ресурс]. URL: https://taldau.stat.gov.kz/ru/Search/SearchByKeyWord (дата обращения: 01.03.2022).

4. Денисов, И.В., Петренко, Е.С., Дарибекова, Н.С., Шабалтина, Л.В. Государственное управление развитием туризма в Казахстане: кластерный подход // Экономика, предпринимательство и право, 2020. - №12. – С. 3359-3374.

5. Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК. Статистика туризма. - [Электронный ресурс]. - URL: https://stat.gov.kz/official/industry/22/statistic/7 (дата обращения: 01.02.2022).

6. Рау, А.П. Проблемы сферы туризма. - [Электронный ресурс]. https://kapital.kz/economic/103340/al-bert-rau-perechislil-problemy-sfery-turizma.html. - (дата обращения: 01.02.2022).

7. Субсидии и возмещение затрат: Какие меры поддержки оказываются столичному туризму. 16.02.2022г. - Нур-Султан. - Казинформ. - [Электронный ресурс]. - inform.kz https://www.inform.kz/ru/subsidii-i-vozmeschenie-zatrat-kakie-mery-podderzhki-okazyvayutsya-stolichnomu-turizmu_a3900170 (дата обращения: 01.02.2022).

8. Новые правила игры в сфере туризма в Казахстане. – 23.05.2021г. - [Электронный ресурс] (дата обращения: 09.03.2022).

9. Киреева, М.М., Павленко, И.Г. Методический подход к оценке использования ресурсного потенциала территорий для развития внутреннего туризма // Journal of New Economy, 2021. - №21(2). – С.23-43.

10. Даубаев, К.Ж., Искакова М.К., Тулегенова, Ж.У., Пягай, А.А. Влияние социально-экономических аспектов на развитие рынка туристских услуг Республики Казахстан в современных условиях // Вестник университета Туран, 2019. - №2(82). – С.168-174.

11. Вечкинзова, Е.А., Дарибекова, А.С. Проблемы и перспективы развития туристической отрасли Казахстана // Креативная экономика, 2021. - Т.15. - №8. - С. 3403-3420. – doi: 10.18334/ce.15.8.113256.

12. Денисов, И.В., Дарибекова, А.С., Петренко Е.С., Шабалтина Л.В. Стратегическое управление развитием туризма в Казахстане // Экономические отношения, 2020. - №10(4).- С.1039-1050.

ӘОЖ 333.221

ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ ЖӘНЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ

Сарсенбек Г. Ж., 6В04103 – Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П. Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Молдагалиева Н.Д. – оқытушы, экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Қазіргі уақытта инновациялар ұйымдарды, өңірлерді және тұтас елдерді дамытудың негізгі факторларының бірі болып табылады. Мақала инновацияны басқарудағы стратегиялық тәсілдің мәнін талқылауға арналған. Ұйымның дамуындағы стратегиялық инновациялардың рөлі қарастырылады. Инновациялық стратегия нарықтың тартымдылығына және ұйымның бәсекелестік жағдайына байланысты ерекшеленеді.

Ұйымның стратегиясы ғылыми-техникалық прогресті басқару процесін анықтайды және бағыттайды, сондықтан инновацияның орнын, рөлін, негізін және маңыздылығын анықтайды. Сонымен қатар, инновациялық стратегия ұйымның стратегиясын күшейтеді, нақтылайды және оны жүзеге асыруға ықпал етеді.

Инновациялық стратегия Ұлттық экономика тұрғысынан, мысалы, компаниядан тыс мақсаттарға қол жеткізуге және басымдықтарды анықтауға ықпал етеді:

- ресурстарды үнемді тұтыну;
- стратегияны іске асырудың маңызды және тиімді әлеуметтік-экономикалық салдарларын алу;
- өндірістік және өндірістік емес компаниялардың барлық спектрі бойынша және "ғылым - зерттеу — конструкторлық жұмыс — тәжірибелік өндіріс-пайдалануға беру" цикліне сәйкес үнемдеуді алу немесе инновацияларды енгізу, уақыт факторын да, операцияларды жүзеге асырудың сапасы мен ұтымдылығын да басшылыққа алады.

Ұйымның жиынтық стратегиясы мен ғылыми-техникалық прогресс саласындағы стратегия арасындағы өзара іс-қимыл негізінен инновациялық тауарларды енгізу және оларды өндіру кезінде модификациялау кезінде анықталады. Ғылыми-техникалық инновациялар саласындағы Стратегия оның жұмыс істеу міндеттерінің барлық спектрімен тығыз байланысты ұйымда көбею саясатын қалыптастыру стратегиясы аясында жүзеге асырылады.

Инновациялық тауарларды енгізу стратегиясы компания нені, қашан және қалай жасау керектігін, техникалық-экономикалық деңгей мен жағдайларға сәйкес анықтайды. Ол белгілейді, яғни қолдануға резервтер көбейтіп, дәрежесі сұраныс, рационализируя басты бағыттары, олардың іске асыру. Маңыздысы-инновациялық стратегия жалпы стратегиямен

қалай сәйкес келеді, бұл оқшауланудың осы инновацияны дамыту стратегиясы бар ма. Бұл жағдайда оның экономикалық енгізілуі пайда болған кезде сәтсіздікке ұшырауы мүмкін.

Инновациялық стратегия ұйымдағы көбею процесінің оң динамикасын береді және жиынтық стратегияда катализатордың бір түрі болып табылады [1].

Инновациялық стратегияға артықшылық беретін ішкі факторлар бизнес-құрылымның нарықтық қызметінің келесі сипаттамалары және өндіріс факторларының әсері болып табылады:

- өнімнің жаңару қарқыны және техникалық деңгей;
- қолданылатын технологияны жаңарту қарқыны;
- маркетингтік стратегия;
- өндірісті ұйымдастыру процесі;
- капиталдың қатысу дәрежесі;
- еңбек ресурстарының қатысу дәрежесі.

Сыртқы факторлар ұйымның ықпал ету ортасынан тыс қалыптасатын әлеуметтік-экономикалық саланың параметрлері, атап айтқанда басқа ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігі және енгізілетін мемлекеттік саясат болып табылады [2].

Қазіргі ортаның бір ерекшелігі өзгергіштік болғандықтан, ұйымдар үнемі өзгеріп отыруы керек. Қазіргі ұйымдардың менеджерлері бұл оқиғаларды дәл анықтап, болжауы керек.

Инновациялық өзгерістерді әзірлеу және енгізу ұйымды заманауи басқарудың негізгі талаптарына айналады. Осылайша, қажет ұйымды басқарудың дәстүрлі әдістерінен Стратегиялық менеджмент пен инновациялық менеджментті қамтитын заманауи әдістерге саналы түрде көшу керек, өйткені инновациялар дамудың негізгі факторы болып табылады. Ұйымдар мен олардың бәсекеге қабілеттілігінің өсуін стратегиялық басқаруды күрделі процесс ретінде сипаттауға болады. Тиімді стратегияларды құруға және іске асыруға бағытталған басқару, ұйымның сыртқы жағдайларға бейімделуін жақсартуға ықпал ететін сондай-ақ стратегиялық мақсаттарға тиімді қол жеткізу.

Инновацияны стратегиялық басқару инновациялық ұйымның қалыптасуына ықпал етеді, яғни тәжірибе жасауға, жаңа идеяларды әзірлеуге және іске асыруға қолайлы мінез-құлықты көрсетеді. Мұндай басқарудың мақсаты ұйымның жетілуге ұмтылуы болуы керек инновацияларды құру, сатып алу және енгізу салалары. Мінсіз инновациялық ұйым сипатталады: әрекет ету, күресу өз бетінше қиындықтар; клиенттермен тығыз байланыс орнатуға ұмтылу; нарықты, тұтынушылардың өз қызметі саласындағы сұранысы мен тілегін мұқият және жан-жақты зерттеу; тәуелсіздік және кәсіпкерлік; тиімділігі жоғары.

Стратегиялық инновацияларды басқару инновациялық ұйымның қалыптасуына ықпал етеді, яғни эксперимент жүргізуге, жаңа идеяларды әзірлеуге және жүзеге асыруға қолайлы мінез-құлық танытатын ұйым. Мұндай басқарудың мақсаты ұйымның жоғары жетістіктерге ұмтылуы болуы керек инновацияларды құру, алу және енгізу бағыттары. Мінсіз инновациялық ұйым мыналармен сипатталады: әрекет етуге ұмтылу, оны жеңу өз бетінше қиындықтар; тұтынушылармен тығыз байланыс орнатуға ұмтылу; өз қызмет саласындағы нарықты, тұтынушылардың сұранысы мен тілектерін мұқият және жан-жақты зерделеу; тәуелсіздік және кәсіпкерлік; жоғары тиімділік [3].

Стратегияны әзірлеу кезеңдерінің реттілігі келесідей:

1. Мақсаттарды әзірлеу кезеңі:

а) ұйымның миссиясын-бағдарын және миссиясын-саясатын қалыптастыру, онда инновациялық қызметке бейілділік атап өтіледі;

б) ұйымның инновациялық даму мақсатын анықтау, "мақсаттар ағашын"құру.

2. Стратегиялық талдау кезеңі:

А) ішкі ортаны талдау және инновациялық әлеуетті бағалау;

б) сыртқы ортаның жай-күйін талдау және инновациялық климатты бағалау;

в) ұйымның инновациялық ұстанымын анықтау.

3. Инновациялық стратегияны таңдау кезеңі:

а) дамудың базалық стратегияларын және олардың инновациялық құрамдастарын айқындау;

б) баламалы инновациялық стратегияларды әзірлеу және бағалау;

в) басымдық берілетін инновациялық стратегияны таңдау және негіздеу.

4. Инновациялық стратегияны іске асыру кезеңі:

а) стратегиялық жобаны (стратегиялық өзгерістер мен оларды жүзеге асыруға арналған іс-шаралар тізбесі) және қайта құрулардың инновациялық сипатын ескере отырып, жобаны іске асыру жоспарын әзірлеу;

б) іске асыру процесін стратегиялық бақылауды ұйымдастыру жоба;

в) жобаны, стратегияларды, мақсаттарды іске асыру процесінің тиімділігін бағалау және қажетті түзету.

Инновациялық қызмет нәтижелеріне сәйкес ұйым типтерін жіктеу

Ізашар	Бейімделгіш	Протекционист	Өлшенген	Реактивті
Жас кәсіпкерлер	Ішкі мүмкіндіктерге негізделген	Формалдылық	Матрицалық немесе бөлу құрылымы	Нақты сипаты жоқ
Дайын тауарлар мен технологиялар	Айқын тривиалды құндылықтар	Тәуекелге дайындық	Әзірлемелерде сақтық	Тұрақты көшіру
Тәуекелге дайындық	Икемділік пен беріктікті біріктіру	Құндық қондырғы	Әр түрлі типтегі менеджерлер	—
Адамдардың тұйық шеңберін басқару	Ұзақ мерзімді бағдарлар	Біріккен басқару командасы		
Бейресми	"Миды жуу"арқылы бірлік	Қызметкерлердің әсері		
Сменяемость кадров	—	—	—	—

Ұйымның стратегиясын жоспарлау олардың болашағын ескере отырып, оның қызметінің белгілі бір бағыттары арасында ресурстарды бөлумен байланысты. Бұл кезеңдегі ең маңыздысы-қысқа мерзімді (өнімді қарқынды жылжытуға қаражат салу) және ұзақ мерзімді (өндірісті жаңғырту, өнімді немесе технологиялық әзірлемелер мен зерттеулер) кезеңдерде пайда әкелетін бөлімшелер арасында ресурстарды теңгерімді орналастыру. Бұл ұйымның қаржылық мүмкіндіктері шектеулі болған кезде, инновациялық процесті толыққанды ұйымдастыруға қаражат жетіспеген кезде және жақсарту сипатындағы инновацияларға артықшылық берілген кезде өте қиын міндет.

Сонымен, Стратегиялық жоспарлау процесінде инновациялық өзгерістердің бағыттары анықталады, оларды іске асыру ұйымның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуді қамтамасыз етуі керек және тиісті инновациялық стратегия тұжырымдамасын қалыптастырады. Ұйымның жоғары менеджментінің стратегиялық жоспарларын оның даму

міндеттеріне сәйкес келетін инновациялық саясатты қалыптастырмай жүзеге асыру мүмкін емес.

Инновациялық саясат нарықтың нақты немесе ықтимал қажеттілігіне (сұранысқа), ғылыми-техникалық прогреске немесе арнайы ғылыми зерттеулерге негізделген бизнестің кез келген элементтерін өзгерту жөніндегі дәйекті кешенді инновациялық қызметке бағытталуы тиіс.

Ұйымның инновациялық саясаты-ұйымның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге және қолда бар өндірістік және интеллектуалдық әлеуетті оңтайлы пайдалануға бағытталған инновациялық қызметті жүзеге асырудың мақсаттары мен шарттарын айқындайтын стратегиялық басқару нысаны.

Инновациялық саясат менеджменттің инновациялық қызметке қатынасын сипаттайды, оның мақсаттарын, бағыттарын, функциялары мен формаларын анықтайды. Ол инновацияларды іске асыру процесінде ғылыми-техникалық, маркетингтік, өндірістік, экономикалық қызметтің өзара әрекеттесуін реттейді.

Инновациялық саясат ұйымның қазіргі және әлеуетті ресурстық мүмкіндіктерін ескере отырып, сондай-ақ нарықтық жағдайды ескере отырып, стратегиялық мақсаттарын іске асыруға бағытталған. Осы міндеттерді шешу үшін ол мынадай талаптарға жауап беруі тиіс: стратегиялық сипатта болуы; нарықтық жағдаймен тығыз байланысты болуы; кәсіпорынның ресурстық мүмкіндіктерін ескеруі; жүйелі және мақсатты тәсілге негізделуі; кәсіпорынның инновациялық қызметінің үздіксіздігі мен кешенділігін қамтамасыз етуі, яғни оның барлық ішкі элементтерін қамтуы тиіс; инновациялық қызметте ҒТБ заманауи жетістіктерін пайдалануды қамтамасыз ету.

Инновациялық саясатты қалыптастырудың осындай талаптарын ескере отырып, мынадай қағидаттар негізінде жүзеге асырған жөн: стратегиялық бағыттың басымдығы, нарық қажеттіліктеріне бағдарлану, мақсаттылық, кешенділік, жүйелілік, ақпараттық қамтамасыз ету.

Ұйымның инновациялық саясаты сыртқы ортаның талаптарына сәйкес оның өзгеру бағыттарын, ең алдымен стратегиялық мақсаттарға қол жеткізу құралдары мен әдістеріне қатысты, таңдалған стратегияның түріне байланысты мүмкін болатын инновациялық шешімдердің шеңберін анықтап, инновацияларды жедел жүзеге асыру үшін жағдай жасауы керек [4].

Демек, негізгі инновациялық стратегия-бұл ұйымның жұмыс істеуінің сыртқы жағдайлары мен ішкі механизмге техникалық дамуды күшейтуге мүмкіндік беретін және соның негізінде экономикалық тиімділікті арттыратын әсер ететін экономикалық дамуды қолдау технологиясы. Негізгі инновациялық стратегияның мақсаты экономикалық және техникалық дамудың ең қолайлы жағдайларын қамтамасыз ету болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Балыбердин В. А. Инновациялық менеджменттің стратегиялық міндеттерін бағалаудың және шешім таңдаудың қолданбалы әдістері, 2019.

2. А.Қ.Мейірбеков., Қ.Ә.Әлімбетов., «Кәсіпорын экономикасы», Алматы

3. К.Ж.Оразалин., «Кәсіпорын экономикасы»,Алматы

4. Е.Әмірбекұлы, «Қазақстан Республикасындағы ұлттық инновациялық инфрақұрылымды дамытудың экономикалық механизмі», Алматы

ӘОЖ 336.27(574)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ІШКІ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ ҚАРЫЗ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сарсенбек Г. Ж., 6В04103 – Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасы, П. Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы

Алимова Н. Ж. - экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының аға оқытушысы, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы

Мақалада Қазақстан Республикасының экономикасының өзекті мәселелерінің бірі болып табылатын, еліміздің ішкі және сыртқы қарыз мәселелері қарастырылатын болады. Мемлекеттік қарыз – бюджет тапшылығын жабу үшін жүзеге асырылатын мемлекеттің қаржылық қарыз алуының нәтижесі. Мемлекеттік қарыз мемлекеттік несиені дамыту салдарынан өседі.

Мемлекеттік қарыз - бұл алынған (игерілген) және өтелмеген мемлекеттік қарыздардың, сондай-ақ заңнамалық актілерге сәйкес ҚР Үкіметінің, ҚР Ұлттық Банкінің (ҰБ) борышына немесе мәслихаттардың шешімдеріне сәйкес жергілікті атқарушы органдардың борышына жатқызылған борыштық міндеттемелердің өзара талаптарды есепке алмай сомасы.

Мемлекеттік қарыздың негізгі үлесі Үкіметтің қарыз алуы есебінен қалыптасады. Мемлекеттің жоспарланған шығыстары жоспарланған кірістерден асып кетсе, біз мемлекеттік бюджет тапшылығымен айналысатынымызды білеміз. Біздің көпшілігіміз университетте оқыған кезде жеке бюджет тапшылығына тап болдық: шамалы стипендия мен қосымша жұмыс табысынан түскен кірістер "өмір сүрді" шығындарын әрең жабады, ал караокеге немесе киноға бару үшін бізде енді жоқ. Мұндай жағдайда біз "кино" немесе "сыра" шығындарын жай ғана алып тастай аламыз.

Бірақ мемлекет шығындарды алып тастай алмайды. Бюджеттің шығыс бөлігін қысқарту туралы шешімдер түпкілікті бюджетті бекітпес бұрын бірнеше рет талқыланады және қабылданған бюджетте шығыстардың барлық баптары негізделген қажеттілікке ие болады, сәйкесінше бұл баптарды қысқарту туралы мәселе болмайды. Қалыптасқан тапшылықты жабу үшін бюджет қабылданғаннан кейін үкімет көбінесе қосымша қаржыландыру көздерін тартуға мәжбүр болады. Ең жылдам шешім, сіз болжағандай, қарыз қаражатын тарту болып табылады.

Орналастыру нарығына, несие валютасына және басқа да өзге белгілеріне байланысты мемлекеттік қарыз ішкі және сыртқы мемлекеттік қарыз болып бөлінеді.

Мемлекеттің ішкі қарызы Үкіметтің, Ұлттық Банктің және жергілікті атқарушы органдардың ішкі мемлекеттік борыш және Қазақстан Республикасының резиденттері алдындағы өзге де борыштық міндеттемелері бойынша мемлекеттік қарызының құрамдас бөлігі болып табылады.

Мемлекеттің сыртқы қарызы Үкімет пен Ұлттық Банктің Қазақстан Республикасының резидент еместері алдындағы сыртқы мемлекеттік қарыз және басқа да қарыздық міндеттемелері бойынша мемлекеттік қарызының құрамдас бөлігі болып табылады. Сонымен қатар ол күрделі және ағымдағы мемлекеттік қарыз болып екі түрге бөлінеді [1]

Мемлекеттік қарыздың өсуі макроэкономикалық тұрақсыздықпен байланысты болып келеді. Шетелдік капиталды және валюталық резервтерді тарту осы қаржы ресурстарын тиімді пайдалануды және өз қарыздарын пайызбен өтеу мүмкіндігін міндет қылады. Үкіметтің келісілмеген әрекеттері қаржылық, валюталық, инвестициялық саясат саласындағы мемлекеттік заңдардың бұзылуына, экспорт пен импорт теңгерімінің бұзылуына, экономикалық өсудің тұрақты көздерін жоғалтуға алып келеді, ол сайып келгенде сыртқы қарыз алу мен мемлекеттік қарызға алып келеді.

Қазақстанның сыртқы қарызының пайда болу себептері:

1. Қазақстан Республикасы экономикасының әлемдік экономикаға интеграциясы.

2. Экономиканың шикізаттық бағыттылығы, сол себепті мемлекетте өндірілетін шикізаттың әлемдік бағасына айтарлықтай тәуелділік бар.

3. Ел үкіметінің дағдарысқа қарсы уақтылы және тиімсіз шаралары.

4. Қысқа мерзімде республиканың елеулі сыртқы қарызының факторына айналған көптеген коммерциялық кәсіпорындардың агрессивті несие саясаты.

5. Сауда құнының айтарлықтай өсуіне әкеліп соқтырған республикада қор нарығының дамымағандығынан бос ақша қаражаттарының артық болуы және оларды инвестициялау үшін жеткілікті мүмкіндіктердің болмауы

Экономиканың, басқарудың қазіргі кезеңі Қазақстан үкіметінен осымен байланысты тиімді шешімдер қабылдауды міндет қылады.

Қазақстан Республикасында ұлттық несиелер 1992 жылдан бері беріліп келеді. Негізгі бетте бұл ұйымдар мен кәсіпорындар арасында орналастырылған мемлекеттік ішкі қарыз болды. Облигациялар Одақтың 1982 жылғы несиелік міндеттемелеріне сәйкес келетін 20 жыл мерзімге есептелген Қазақстан Республикасының мемлекеттік ішкі облигациялары бойынша шығарылды. 1996 жылдан бастап Қазақстан Республикасының мемлекеттік ішкі заемының Ұлттық жинақ (жинақ) облигациялары өзгермелі табыстылық мөлшерлемесі бар имманенттілік түрінде шығарылды. Коммерциялық банктер, кәсіпорындар мен фирмалар арасында қағазсыз нысанда орналастырылған 3, 6, 9, 12 айлық қағазсыз қазынашылық вексельдерді шығару бюджеттің тапшылығын жабу үшін мемлекеттік шығындарды қаржыландыруда мемлекеттің ақша ресурстарына мұқтаждығымен байланысты болып келеді. Мемлекеттік қазынашылық вексельдер аукционда арзандатылған бағамен сатылады, инвесторға номиналды құны бойынша табыс береді. Мемлекеттіміздің мемлекеттік қазыналық вексельдері бюджеттегі «қолма-қол ақшаның олқылықтарын» жабу құралы болып табылады, ал мемлекеттік қазынашылық вексельдерді шығару арқылы үкімет нарықтық экономика жағдайында ішкі қаржы нарығын дамыту үшін қаржыландыруды іздестіреді және тактикалық міндеттерді шешеді [2]

Еліміздің мемлекеттік қарызы осы соңғы бес жыл ішінде екі есе өсті деуге болады және оның ішінде ішкі қарыздар сыртқы қарыздарға қарағанда екі есе жылдам өсті. 2020 жылы үкімет нарықтық инвесторларды бағалы қағаздарға тарту мақсатында айналыс мерзімі бір жылға дейінгі мемлекеттік бағалы қағаздарды шығаруды қайта бастады. Сыртқы қарыз алуда тек доллармен қарыз алудан валюталардың кеңірек қоржынына – атап айтқанда, еуро мен рубльге көшу тенденциясы айқын байқалады.

Қаржы министрлігінің статистикасында мемлекеттік қарызбен қатар мемлекет кепілдік берген қарыз және мемлекет кепілдік бермеген қарыз да бар. Бұл мемлекет кепілгер ретінде әрекет ететін компаниялардың, банктердің және басқа да ұйымдардың міндеттемелері болып саналады.

Қаржы министрлігінің мәліметі бойынша, 2020 жылғы 1 қазандағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасының мемлекеттік қарызы 19,6 триллион теңгені (45,8 миллиард

доллар) құрады. Бұл соманың 80%-ы үкіметтік қарызға, 16%-ы Ұлттық банктің несиелеріне, ал 7%-дан сәл астамы әкімдіктердің міндеттемелеріне тиесілі.

Соңғы бес жылда мемлекеттік қарыз 117 пайызға өсіп, 9-дан 19,6 триллион теңгеге жетті. ЖІӨ-ге пайызбен – 19-дан 28%-ға дейін. Бұл ретте мемлекеттің ішкі қарызы бірінші кезекте ішкі нарықтағы мемлекеттік бағалы қағаздар шығарылымы көлемінің ұлғаюы есебінен 111%-ға өсті. Егер 2016 жылы айналыстағы мемлекеттік бағалы қағаздардың көлемі 4,4 трлн теңгені құраса, 2020 жылдың 1 қазанына дейін ол екі еседен астам, яғни 9,2 трлн теңге болды. Осы кезеңде сыртқы қарыздар көлемі 50%-ға ғана өсті.

Нәтижесінде мемлекеттік қарыздың құрылымы өзгерді. Егер 2016 жылы ішкі және сыртқы міндеттемелердің үлесі шамамен тең болса, 2020 жылы мемлекет қарызының 58%-ын ішкі міндеттемелер, 41%-ын сыртқы міндеттемелер құра бастады.

Мемлекеттің сыртқы қарызы еурооблигациялар мен банк несиелерінен тұрады. Айта кету керек, соңғы бес жыл ішінде еурооблигациялардың сыртқы қарыздағы үлесі артқан. Егер 2016 жылдың басында ол 51 пайызды құраса, 2019 жылдың сәуір айынан бастап ол жүйелі түрде өсті және ағымдағы жылдың қазан айына қарай мемлекеттің барлық сыртқы міндеттемелерінің 63 пайызына жетті. Банк несиелерінің үлесі тиісінше 2016 жылғы 49%-дан 2020 жылы 37%-ға дейін төмендеді.

Қазақстан еурооблигацияларын негізінен доллар мен еурода орналастырады. Егер бұрын республика тек доллармен қарыз алса, 2018 жылдан бастап бағалы қағаздар еуромен орналастырыла бастады. Бұл Федералды резерв жүйесінің, яғни Американың орталық банкі 2016 жылдан бастап пайыздық мөлшерлемелерін көтере бастағанына байланысты болды, ал еуроаймақта олар нөлдік деңгейде қалды.

Қазақстан соңғы рет еурооблигациялар нарығына 2019 жылдың қыркүйегінде шықты. Шығарылым екі транштан тұрды: 500 миллион еуроға жеті жылдық облигациялар және 650 миллион еуроға 15 жылдық облигациялар. Жеті жылдық облигациялар бойынша купон мөлшерлемесі 0,6%, 15 жылдық облигациялар үшін 1,5% болды. 15 жылдық транш ТМД эмитенті шығарған еуродағы ең ұзақ шығарылым болды.

Биылғы жылдың күзі егемендік облигацияларды рубльдегі дебюттік орналастырумен ерекшеленді. Қыркүйек айында Қазақстан Мәскеу қор биржасында үш шығарылымды орналастырды: 20 миллиард рубльге үш жылдық облигациялар, сондай-ақ әрбір шығарылымы 10 миллиард рубльге жеті жылдық және он жылдық облигациялар. Үш жылдық бағалы қағаздар бойынша мөлшерлеме жылдық 5,40%, жеті жылдық — жылдық 6,55%, он жылдық — жылдық 7% болып белгіленді [3]

Банктік несиелер негізінен халықаралық (Ислам даму банкі, Еуропалық қайта құру және даму банкі) және ұлттық (Сауд Арабиясы, Біріккен Араб Әмірліктері, Германия, Жапония және басқа елдердің даму банктері) даму институттарына түседі. Үкіметті несиелеуде шетелдік коммерциялық банктердің үлесі шамалы. Даму институттары арасында Қазақстанның ең ірі кредиторы – Халықаралық қайта құру және даму банкі (ХҚДБ). 1 қазандағы жағдай бойынша республика ХҚДБ-ға шамамен 1,5 триллион теңге қарыз болды. Екінші орында Азия даму банкі (АДБ) 488 млрд. Айтпақшы, желтоқсанда Қазақстан АДБ-мен жаңа несиелік келісімге қол қойды – даму банкі COVID-19 пандемиясының салдарымен күресу үшін республикаға 908 миллион еуро бөледі.

Мемлекеттік қарызға қызмет көрсету – бұл қарыз алу шарттарынан туындайтын сыйақы, комиссиялық және басқа да төлемдердің уақыт бойынша жалпы сомасы. Қарызды өтеу – қарыз алушының кредиторлармен жасалған шарттарда белгіленген тәртіппен алған қарыздарын өтеуі, борыштық міндеттемелердің басқа да құрамдастарын белгіленген тәртіппен орындауы.

Ұлттық Банктің борышын өтеуді және оған қызмет көрсетуді, ұйымдасқан бағалы қағаздар нарығында ол шығарған мемлекеттік эмиссиялық бағалы қағаздарды сатып алуды Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі өз билігіндегі активтер есебінен жүзеге асырады.

Жергілікті атқарушы органның мемлекеттік борышын өтеуді және оған қызмет көрсетуді, ұйымдасқан бағалы қағаздар нарығында өзі шығарған мемлекеттік эмиссиялық бағалы қағаздарды сатып алуды ол тиісті жылға жергілікті бюджетте көзделген қаражат есебінен жүзеге асырады. Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкімен келісім бойынша жергілікті атқарушы орган тартатын екінші деңгейдегі банктер [3]

Белсенді дамып келе жатқан мемлекет үшін мемлекеттік қарыздың болуы қалыпты жағдай. Мемлекеттік қарыз өз алдына ел экономикасы үшін оң немесе теріс фактор емес, егер оның экономикасы тұрақты болса, заңнамалық база мемлекеттік қатынастардың осы саласын нақты реттейді және елдің халықаралық имиджіне кері әсерін тигізбейді. Мысалы, Америка Құрама Штаттары көптеген экономикалық көрсеткіштер бойынша басқа елдермен салыстырғанда көшбасшы бола тұра, соған қарамастан мемлекеттік қарызы бар. Қазақстан Республикасында мемлекеттік қатынастардың бұл саласы жеткілікті түрде нақты реттеледі. Мемлекеттік қарызды басқарудың нақты жүйесін құруға мүмкіндік беретін заңдар мен заңға тәуелді актілер бар. Шетелдік несиелерсіз, шикізаттық салаларға инвестициясыз, экспорттық және импортты алмастыратын өндірістерге, аграрлық секторға және халық тұтынатын тауарлар өндірісіне озық технологияларды тартусыз ұлттық экономиканың дамуы мүмкін емес.

Бірақ, сонымен бірге, мемлекет шетел капиталы мен валюталық ресурстарды тарту оларды жоғары тиімді пайдалану, қарыз қаражатының дұрыс қайтарымы тұрғысынан парасатты көзқарасты талап ететінін ешқашан ұмытпауы керек. Сыртқы қарыздың айтарлықтай ұлғаюы ұлттық валюта бағамының өзгеруіне, экспорт пен импорттың арақатынасына, отандық экономиканың дамуындағы қиындықтарға байланысты ұзақ мерзімді келеңсіз экономикалық салдарға әкелуі мүмкін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құлпыбаев С., Ынтыкбаева С.Ж., Мельников В.Д. Қаржы: Оқулық / - Алматы. Экономика

2. ӘубәкіровЯ.Ә, Б.Б.Байжұмаев, Ф.Н.Жақыпова, Т.П.Табаев. Экономикалық теория

3. Қаржы-экономика сөздігі. — Алматы: ҚР Білім және ғылым министрлігінің Экономика институты, «Зияткер» ЖШС.

УДК 374.7

ОБУЧАЮЩИЙ САЙТ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАМОТНОСТИ

Сатенов М.Т., магистрант 2 курса направления «Подготовка педагогов информатики», НАО «Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова»

Радченко П.Н., старший преподаватель кафедры «Информационных систем», НАО «Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова»

Андасбаев Е.С., ассоциированный профессор, доктор технических наук, НАО «Жетысуский университет имени И.Жансугурова».

В рамках государственной программы «Цифровой Казахстан» в большинстве регионов Казахстана уже несколько лет активно проводятся курсы компьютерной грамотности для людей старшего поколения. Однако курсы не могут охватить основную массу населения старшего поколения. В этой статье приведен пример разработанного обучающего сайта компьютерной грамотности как один из способов решения данной проблемы.

В рамках государственной программы «Цифровой Казахстан» в большинстве регионов Казахстана уже несколько лет активно проводятся курсы компьютерной грамотности для лиц старшего поколения. Умение работать с персональным компьютером или смартфоном является одним из необходимых навыков в современной жизни. С каждым годом цифровые технологии активно внедряются в различные отрасли, поэтому заинтересованность в овладении новыми технологиями у старшего поколения растет и формирует спрос на их изучение.

Курсы для старшего поколения показывают хорошие результаты, но они также имеют свои недостатки. Одна из проблем курсов заключается в том, что они не охватывают основную массу населения старшего поколения. Для того чтобы решить данную проблему стоит использовать дифференцированный подход в данном направлении. Дифференцированный подход заключается в создании выбора условий обучения у людей пенсионного возраста. А для этого нужно создать альтернативу, которая будет заменять или дополнять определенные курсы. Создание обучающих сайтов, специализированных для людей старшего поколения, является современным решением данной проблемы.

На сегодняшний день существует множество различных способов разработки веб-сайтов. Но в основном по популярности выделяют 3 способа разработки веб-сайтов: разработка в конструкторе сайтов, разработка на CMS, самостоятельная разработка. Мы выбрали самостоятельную разработку сайта исходя из его гибкости и возможности разработать оригинальный сайт. Основная наша идея при разработке обучающего сайта для старшего поколения заключалась в его простоте и удобстве использования. Поэтому первым делом нам предстояло продумать дизайн нашего сайта. Для этого мы анализировали современные решения в данной области и разработали карандашные эскизы. После этого мы переносили данные эскизы в цифровой формат при помощи HTML и CSS.

Выбрав способ самостоятельной разработки нам удалось разработать уникальный дизайн сайта, который кардинально отличается от аналогичных решений. Большую роль в разработке данного сайта мы отдаем нашему опыту и опыту ученных связанных с обучением людей пенсионного возраста. Данный опыт позволил избежать поверхностных и нестандартных ошибок, которые встречаются в подобных сайтах. Имеющийся опыт создания видеоконтента позволил создать качественные видео. Данные видео имеют небольшой размер и качественное содержание, что позволит людям пенсионного возраста за короткий промежуток времени получить базовые знания о компьютере. Помимо видеоматериалов на нашем сайте есть материалы, предоставляемые другими доступными формами: презентация, инфографика [1].

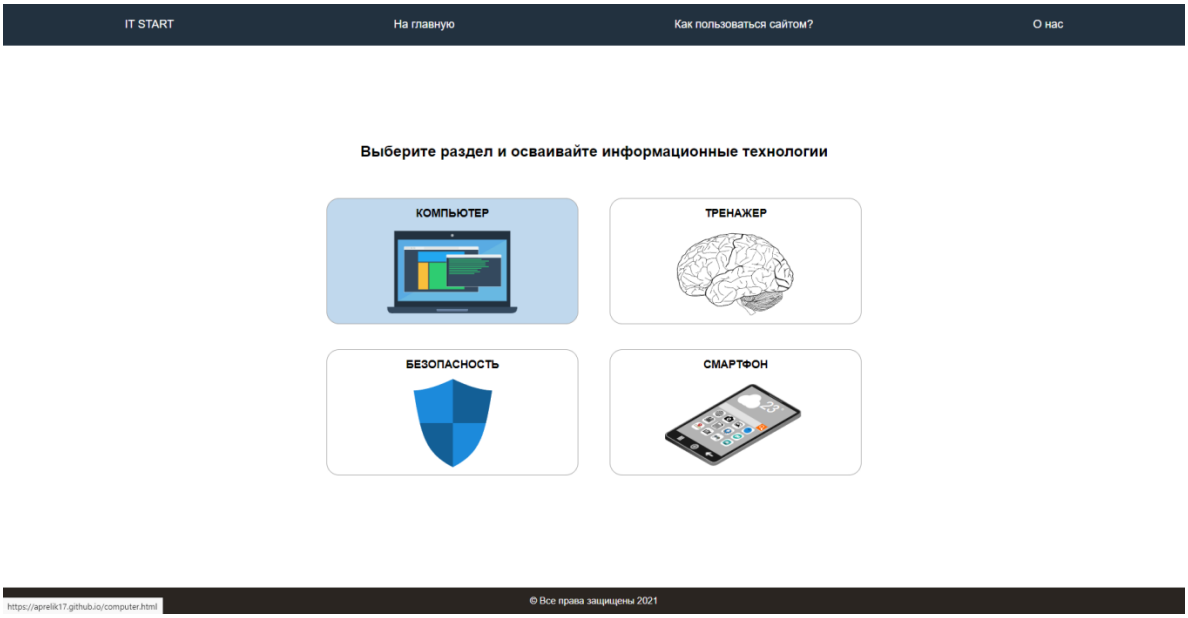

Рисунок 1. Разработанный обучающий сайт.

Для проверки разработанного обучающего сайта нами был проведен педагогический эксперимент. Цель исследования состояла в статистическом анализе и сравнении владения компьютерными компетенциями у лиц пенсионного возраста до и после взаимодействия с обучающим сайтом.

Задачи педагогического эксперимента:

1. Определение начального уровня компьютерной грамотности у людей пенсионного возраста участвующих в эксперименте.
2. Экспериментальная проверка на практике обучающего сайта в формировании компьютерной грамотности у лиц пенсионного возраста.
3. Установление статистических различий у людей пенсионного возраста на констатирующем и контрольном этапе эксперимента.

Педагогический эксперимент включал в себя следующие этапы:

1. Констатирующий этап. На данном этапе эксперимента проводилась начальная диагностика сформированности компьютерной грамотности у людей пенсионного возраста.
2. Формирующий этап. На данном этапе проводилась апробация обучающего сайта на практике для двух групп людей пенсионного возраста.
3. Контрольный этап. На данном этапе проводилась повторная диагностика сформированности компьютерной грамотности у людей пенсионного возраста.

Для получения данных уровня влияния сайта на начальном и повторном этапе диагностики сформированности компьютерной грамотности у людей пенсионного возраста, мы использовали интегрированный показатель различных действий в сети, разработанный специалистами Института статистических исследований и экономики знаний (ИСИЭЗ) НИУ ВШЭ. В список интегрированных показателей различных действий в сети входят:

− участие в социальных сетях;
− отправка/получение электронной почты;
− телефонные/видео разговоры через интернет;
− поиск информации о товарах и услугах;

− загрузка личных файлов на сайты, социальные сети, облачные хранилища для публичного доступа;

− поиск информации, связанной со здоровьем или услугами в области здравоохранения;

− осуществление финансовых операций;

− продажа/покупка товаров и услуг через интернет;

− скачивание программного обеспечения;

− дистанционное обучение [2].

По количеству выполняемых действий выделяются 4 уровня интернет-навыков: базовый (1–2 действия), средний (3–4 действия), высокий (5–6 действий) и продвинутый (7–10 действий). По этим данным мы определяли степень влияния обучающего сайта на сформированность компьютерных компетенций.

Для получения статистических данных, мы использовали метод анкетирования. Анкетирование – это метод опосредованного сбора информации в форме ответом на вопросы анкеты (опросного листа) [3]. Метод анкетирования осуществляется с помощью анкет. На основе интегрированных показателей различных действий в сети мы разработали вопросы для анкеты.

№	Вопрос	Ответ «+» «-»
1	Вы умеете пользоваться социальными сетями?	
2	Вы можете отправлять/получать сообщения по электронной почте?	
3	Вы можете осуществлять звонки/видеозвонки с помощью интернета?	
4	Вы умеете находить информацию о товарах и услугах в интернете?	
5	Вы можете осуществлять загрузку личных файлов на сайты, социальные сети, облачные хранилища для публичного доступа?	
6	Вы можете осуществлять поиск информации, связанной со здоровьем или услугами в области здравоохранения?	
7	Вы осуществляете финансовые операции через интернет-приложения?	
8	Вы умеете продавать/покупать товары или услуги через интернет?	
9	Вы можете скачать и установить программу/приложение на компьютер/смартфон?	
10	Вы можете использовать интернет для самообразования?	

Таблица 1 - Анкета для получения статистических данных.

Для получения реальных статистических данных анкетирование проводилось выборочно. В эксперименте участвовали люди предпенсионного и пенсионного возраста. Исследование проводилось в двух группах с разными условиями. В первой группе при занятии с обучающим сайтом респондентам оказывалась сторонняя помощь другого человека. Вторая группа работала с сайтом самостоятельно без посторонней помощи. Такой выбор условий обуславливается важностью понимания эффективности обучающего сайта в условиях индивидуальной и парной работы с преподавателем.

Педагогический эксперимент показал, что разработанный учебный сайт с интуитивно-понятным интерфейсом и эффективной программой обучения позволил снизить порог вхождения лиц пенсионного возраста в цифровую среду. Снижение порога вхождения произошло благодаря увеличению количества интегрированных показателей, тем самым развивая компьютерные компетенции у людей предпенсионного и пенсионного возраста. В ходе эксперимента было замечено, что высокий рост компьютерных компетенций наблюдался при работе с преподавателем, а самостоятельная работа с обучающим сайтом

показала только рост числа людей со средним уровнем компьютерных компетенций. Исходя из этого, мы считаем, что разработанный обучающий сайт с использованием современных технологий, будет хорошим дополнением на курсах компьютерной грамотности, а также подойдет начинающим пользователям с базовым уровнем компьютерных компетенций при самостоятельной работе.

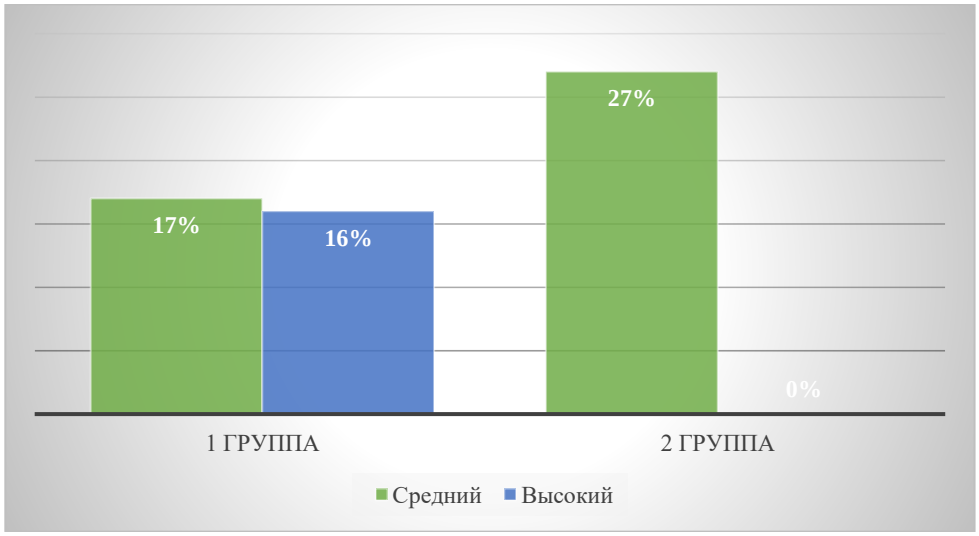

Диаграмма 1. Прирост респондентов со средним и высоким уровнем компьютерных компетенций на контрольном этапе эксперимента в различных условиях.

Разработанный сайт является маленьким шагом к развитию доступности обучения компьютерной грамотности для людей старшего поколения. Данный сайт постарался вобрать в себя самые современные решения, которые были апробированы нами в своей педагогической деятельности. Развитие и появление обучающих сайтов для людей старшего поколения позволит сократить информационный разрыв и даст возможность использовать передовые технологии в своей жизни.

Список использованных источников:

1. Разработанный обучающий сайт «Главная страница» // Режим доступа: https://aprelik17.github.io

2. Цифровизация экономических систем: теория и практика / А. В. Бабкин, Р. И. Акмаева, Ю. Д. Александров [и др.]. – Санкт-Петербург: Политех-Пресс, 2020. – 796 с. – ISBN 978-5-7422-6931-1. – DOI 10.18720/IEP/2020.3.

Возмылкина Е.Н. Использование опросных методов в социальной работе. Наука и просвещение. 2016, УДК :364, С. 410 – 412.

ӘОЖ 336.22(574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Сәлімжан А.М – 5В050800 – Есеп және аудит мамандығы, 2 курс, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай Өңірлік университеті

Кажикова Ж.Н - А.Байтурсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының аға оқытушысы

Салық – мемлекеттік бюджетке заңды және жеке тұлғадан белгілі бір өлшемде түсетін міндетті төлемдер. Салықтар – шаруашылық жүргізуші субъектілердің, жеке тұлғалардың мемлекет пен екі арадағы мемлекеттік бюджет арқылы жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының салық салу саясатын ұлттық экономикалық стратегиядан тыс әзірлеуге және одан тыс жүргізуге болмайды. Салық салу жүйесі тиімді пайдаланылуы керек және әлеуметтік, бюджеттік, салықтық, өндірістік, сауда, банктік және т.б қатынастардың барлық салаларында жақсы тепе – теңдікке ие болуы керек. Салық агенттері Қазақстан Республикасының Мемлекеттік кірістер комитетіне беретін деректерге сүйене отырып, мемлекеттегі тауар – ақша қатынастары үшін маңызды салықтар төленеді. Кәсіпорындар, жеке кәсіпкерлер, жеке адвокаттар және Қазақстан Республикасының азаматтары мемлекеттің әртүрлі салық түрлерін есептейді және басқарады. Осылайша экономиканың тұрақтылығына және оның дамуына, демек тұтастай елдің дамуына, әл-ауқатына әсер етеді. Сондықтан салық салу экономикалық прогреске ықпал етпесе, оған кедергі жасамайды. Қазақстанда салық салуды белгілейтін және реттейтін Негізгі заңнамалы акт «салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі болып табылады. Салық кодексі 2008 жылы 10 желтоқсанда қабылданды және 2009 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне енді.

Қазаұстан кеңес Одағы ыдырағаннан кейін 1990 жылғы қазан айында егемендігін жариялады. Ел 1991 жылы желтоқсанда тәуелсіздігін жариялады. Егемен Мемлекеттің салық заңнамасының негізгі 1991 жылы шығарылған «кәсіпорындардан, бірлестіктерден және ұйымдардан салық жинау» туралы жарлық болды. Кейіннен Қазақстанда дамыған нарықтық экономикаға тән салықтар жиынтығымен салық салудың классикалық жүйесі қабылданды. 1995 жылы Қазақстан Республикасының Президенті Қазақстандағы салық жүйесін реттейтін «салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдемелер туралы» жарлық шықты. 2008 жылы Президент Қазақстан Республикасына жана Салық Кодексін талап ететінін жариялады. Онда неғұрлым төмен салық ставкалары және салықтық әкімшілендірудің жеңілдетілген рәсімдері көзделуі тиіс. Нәтижесінде 32008 жылғы 10 желтоқсанда «салық және бюджетке төленетін төлемдер әртүрлі нысандарда көрінеді. Салықтың ең көп таралған түрі – қосылған құн салығы – ҚҚС. Әр түрлі елдердегі ҚҚС ставкасы сатылатын өнім (тауарлар,қызметтер) көлемінің 10-нан 25% - на дейін өзгеруі мүмкін. Қазақстан Республикасында 2017 жылға ҚҚС ставкасы 12% құрайды. ҚҚС дамыған, өркениетті елдерде ұлттық экономиканы дамытуға тиімді әсер етеді. Бұл процесс өндіргіш күштерді, техниканы, көлік технологияларын дамытудың жоғары деңгейінде ұйымдасырылады. Қосылған құн салығы өндірістік сипаттағы ірі фирмаларға тиімді әсер етеді. Бірақ шағын және орта бизнеске, сонымен қатар шағын сауда ұйымдарына емес. Мемлекеттік бюджет жалақыдан аударымдар есебінен де толықтырылады. Бұл аударым өндірісті, фирмалардың, ұйымдардың, қызметкерлердің өздері мен мемлекеттің жұмысын ынталандыруы керек. Жалақыдан міндетті түрде есептелген және төленген салық және табыс салығы – жеке табыс салығы болып табылады. 2017 жылға ЖТС мөлшерлемесі міндетті зейнетақы жарналарын (қызметкер табысының 10%(шегергеде және қыметкерге ұсынылған шегерімді шегергенде қызметкер табысының 10% - ын құрайды. Қазақстан Республикасының Салық Кодексіне сәйкес ең төменгі рұқсат етілген шегерім 1 ЕТЖ құрайды, яғни 24459 тг (ЕТЖ ставкасы 2017 жылғы 1 қаңтарға белгіленген.

Әлеуметтік салықты есептеу Қазақстан Республиксының міндетті әлеуметтік сақтандыру туралы заңнамалық актісіне сәйкес бір жылға әлеуметтік салық салу объектісіне әлеуметтік аударымдар мөлшеріне азайтылған Сток – тарды қолдану арқылы жүргізіледі. 2017 жылы әлеуметтік аударымдардың мөлшерлемесі міндетті зейнетақы жарналарын шегергендегі жалақының 5% - на тең.

Мүлік салығы. Салық салу объектісі – үйлер, ғимараттар, тұрғын үй құрылыстары, үй-жайлар, сондай-ақ жермен тығыз байланысты, Қазақстан Республикасының аумағында орналасқан, жылжымайтын мүлікке негізгі құралдар немесе инвестициялар болып табылатын өзге де құрылыстар. Салықты есептеу мынадай ставкаларға қолдану жолымен дербес жүргізіледі:

-Бірлестіктерге салық салу объектілерін орташа жылдық құнының 1,5% - ын жалпыға бірдей белгіленген режим бойынша жұмыс істейтін заңды тұлғалар қолданылады;

-0,5% - ын оңайлатылған декларация негізінде жұмыс істейтін жеке кәсіпкерлер мен заңды тұлғалар қолданылады;

- 0,1 –ын коммерциялық емес ұйымдар мен әлеуметті салада қызмет ететін ұйымдар пайдаланылады [1.,б.66].

Көлік салығы. Мемлдекеттік тіркеуге жататын немесе Қазақстан Республикасында есепте тұрған тіркемелерді қоспағанда, көлік құралдарына салық салу объектісі болып табылады. Салықты есептеу бойынша есеп айырысу көрсеткіштерінде (АЕК) белгіленген әрбір көлі құралы бойынша ставкалар жүргізіледі. Мысалы, жеңіл автомобильдер үшін 1-ден 117 АЕК – ке дейін, ал жүк және арнайы автомобильдер үшін 3-тен 9 АЕК –ке дейін салық салынады. Мемлекеттік реттеуде алымдардың бір түріне емес, экономикалық қызметтегі барлық буындарына тиімді жүйесіне сүйену қажет.

Салық режімі - салықтарды және бюджетке төленетін басқа міндетті төлемдерді төлеу жөніндегі барлық салықтық міндеттемелерді есептеу кезінде салық төлеуші колданатын салық заңнамасы нормаларының жиынтығы.Салық жеңілдіктері - заңнамаға сәйкес төлеушілерді салықтан толық немесе ішінара босату. Салық жеңілдіктеріне мыналар жатады: Инвестициялық салық преференциялары - қызмет түрлерін жүзеге асыру кезінде пайдалануға арналған өндірістік арналымының үймереттері мен ғимараттары, мәшинелер мен жабдықтар құнының шегерімдеріне жатқызу жөніндегі Қазақстан Республикасы заңи тұлғаларының құқығы. Инвестициялық салық префиренциялары карастырылған Преференциялар стандарттау жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган бекіткен экономикалық қызмет түрлерінің жалпы классификаторының секциясы қарастырған кызмет түрлері бойынша беріледі;

-салық салынбайтын ең төменгі мөлшер (минимум) - салық салудан толық босатылатын салық объектінің ең аз бөлігі:

-табыстың есептелген сомасынан шегерілетін шегерімдер (асыраудағы жандарға, мүгедектерге - халықтан алынатын табыс салығы бойынша; күрделі каржыларға, әлеуметтік объектілерді ұстауға, табиғат қорғау шараларына жұмсалатын шығындардың сомасынан - пайдаға салынатын салық бойынша және т.б.);

салық салынатын табыстың цұрамына кіріктірілмейтін сома (мысалы, босату кезіндегі үііға рымды жәрдемақы, халықтан алынатын табыс салығы бойынша өтемақы төлемдерінің сомасы);

-салық салудың жеке субъектілері мен төлеушілердің санаттары үшін салық мөлшерлемесін төмендету. Салық жеңілдіктеріне сонымен бірге төлеу мерзімін ұзарту және салық бойынша бересіні есептеп шығаруда жатады. Жеңілдік кезеңі - салықтар бойынша заңмен белгіленген жеңілдіктердің іс-әрекет ететін уақыты. Салық төлеушілер мен салық

органдарының құқықтары мен міндеттілік- тері - билікпен басқару органдарының салық заңнамасымен реттеледі.

Салықтар мен басқа міндетті төлемдерді өндіріп алудың (төлетудің) дұрыстығына бақылау жасауды салық төлеушілердің орналасқан жері немесе олардың қызмет орны бойынша мемлекеттік салық службасы жүзеге асырады. Салық органдарының және олардың лауазымды тұлғаларының міндеттері, құзыры, кызметінің тәртібі, салық төлеушілердің құқықтары мен мүдделерін бұзғаны үшін жауапкершілігі мемлекет заңнамасымен айқындалады.

Салық салуды ұйымдастыру салықтық қатынастар нысандарының әлементтерін яғни салық түрлерінің нақты атауларын, сондай-ақ оларды колданудың тәртібі мен әдістерін, іс-әрекетінің тәсілдерін қамтитын салықтың механизмді құруға және оның жұмыс істеуіне саяды.

Салықтық механизмде өзара байланысты әлементтерден тұратын арнаулы салық нұсқаулығы қолданылады.

Салық салудың негізгі әлементтеріне мыналар жатады: салық кезеңі, салық объекті, салық субъекті, салық салынушы, салық салу бірлігі, салық базасы, салық мөлшерлемесі, квота, салықпұл, салық жеңілдіктері, төлеу мезгілі мен тәртібі, салық төлеушілер мен салық орғандарының құқықтары мен міндеттіліктері, салықтың төленуін бақылау, салық заңнамасын бұзғаны үшін санкциялар, т.б.

Салық кезеңі. Салықтардың және бюджетке төленетін басқа міндетті төлемдердің жекелеген түрлеріне қатысты белгіленген уақыт кезеңі салық кезеңі деп түсініледі, ол аяқталған соң салық салу объекті, салық базасы анықталады, бюджетке төленуге тиісті салықтар мен басқа міндетті төлемдердің сомасы есептеледі [2.б,201-220].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдемелер туралы» Қазақстан Республикасының Кодексі. Алматы. Экономикалық баспана, 2017 жыл-66б

2. Құлпыбаев С., Ынтықбаева В.Д Қаржы: Оқулық// -Алматы – 201-220б

ӘОЖ 336.74

АҚШАНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ

Сәлімжан А.М., - 6В04103Есеп және аудит білім беру бағдарламасының 2 курс студенті, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы.

Алимова Н.Ж., - экономика ғылымының магистрі, бухгалтерлік есеп және басқару кафедрасының аға оқытушысы, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы.

Ақша әр уақытта және дүниенің әр жерінде адамдар ақша ретінде әр түрлі тауарларды пайдаланған. Ақша - жалпыға бірдей барлық тауарлардың құнын білдіретін ерекше тауар. Экономикада маңызды рөл атқарады. Айырбас, сату, сатып алуда қолданылады. Ақша тауар өндірісінің дамуындағы бірден бір шарт және өнім болып табылады.

Ақша – айырбас құралы ретінде адамдармен қолданылып, қабылданатын және тауарларды бағалауға арналған кезкелген тауар немесе символ.

Шығу тарихына тоқталатын болсақ, күміс және алтын б.з.д 3-4 мың жыл Мысырда ақша ролінде қызмет етті. Б.з.д XII ғасырда төлем үшін алтын сақиналар пайдаланылған болатын. Олардың бастапқы қызметі саусақты сәндеу үшін қолданылса да, кейіннен ақша роліне кіріп, төлем ретінде пайдаланыла бастады. Қазіргі таңда қолданылып жүрген монета яғни «тиын» сөзін ең алғаш римдіктер ойлап тапқан. Ақшаны басып, өндеп шығаратын шеберхана ретінде Джуно Монетаның ғибадатханасын пайдаланған. Кейіннен ақша басылып шығаратын барлық жерге «монета» атын берген. Ағылшын нұсқасында бұл сөз «mint», ал француз тілінде – «mone» деп айтылады. Осы сөз негізінде «money» сөзі шығып, қолданысқа енді. Монеталар алғашқы рет б.з VIII-VII ғасырда Грекияда қолданылды [1].

Біздің заманымыздан бұрын 3 ғасырда хуннулар ақшаның орнына күміс пышықты пайдаланған. Ақ ғұндар бір бетіне пехвели, ал екінші бір бетіне эфталит жазуы бар теңгелерді жасап, сауда айналымына енгізген. Қазақ елі Ұл Жібек жолына орналасқандықтан, ақша жасауды ерте қолға алған. 6-8 ғасырларда билеуші рулардың таңбасы қашалған, рудың рәміздері белгіленген теңгелер құя бастаған. Сырдария өңіріндегі тайпалар қола теңгені 6-8 ғасырдың 1 жартысында қолданған. Теңгеде Ашида әулетінің рәмізі болған арыстан бейнесі бейнеленген. Осындай теңгелерді Суяб, Тараз қалаларының шеберханаларында жасаған. Сонымен қатар Отырар маңында түрлі теңгелер жасалған. Біздің заманымыздың 704-766 жылдары Таразда құйылған теңгелердің беткі жағында «Түргеш қаған теңгесі» немесе «Түркінің көк ханының теңгесі» деген жазулары болған. Бұл тайпалық дәрежені емес, бүкіл мемлекеттің дәрежесін көрсететін кепілдеме болған. 6-8 ғасыр арасындағы күміс, мыс, қола теңгелер Ақбешім және Суяб қалаларында өндірілген. Ал Испиджаб қаласында арнайы теңге басып шығаратын сарай болған [2].

Моңғол жаугершілігінің кезінде, яғни 1220-1250 жылдары, Қазақ жерінде жалпы сауда қатынасы күрт құлдырап кеткен болатын. Соның салдарынан ақша қатынасы да тоқтап қалған болатын. Ақыр соңында монғол билеушілерінің бас пайдасы үшін, халықтан купчур салығын жинап, хан қазынасын толтыру үшін 1251 жылы Құрылтайдағы шешімде алтын динарлар шығарылсын деген шешім қабылданады. Бірақ бұл теңгелердің құрамында 50-60 пайыз ғана алтын болған. Алтынның мөлшерінің көп болмауы оның құнын сол кездегі нақты сауда тауарының құнымен жақындастыру еді. Салмағы мол мөлшерде алтын ақшалармен қымбат тауарларды мол мөлшерде сатып алса, салмағы аз, ұсақ ақшалармен кішкентай тауарларды ала алған. Ұсақ саудаға арналған сыртына күміс жалатқан мыс теңгелердің салмағы 6-8 грамм болған. Қазақстанның батыс және оңтүстік жерінде Отырар ақшасы кеңінен тараған.

1271 жылы Масудбек реформасымен ақша айналымында жаңа кезең ашылды. Осы реформа бойынша алтынды ақша ретінде қолданылуы толықтай тоқтатылып, салмағы 2 граммды құрайтын, тазалығы 78-81 пайыз күміс ақшалар айналымға енген. Бұл ақшаларды Қазақстанның Кенже және Тараз қалаларында өңделіп, 1271 жылдан 14 ғасырдың басына дейін айналымда болды. 1321 жылы Кебек хан реформасында да көптеген өзгерістер болды. Бұл реформада мемлекет атынан «Кебек хан теңгесі» айналымға кірген болатын. Теңгенің салмағы 8 граммды құрады. Ол күмістен жасалған. «Кебек ханның теңгесі» Қазақстанның Тараз, Отырар, Испиджаб және Сығанақ қалаларында әзірленген [3].

Қағаз ақша 8 ғасырда Қытайда пайда болған. 1286 жылы Қытайдан келген саяхатшы Марко Поло хабарлаған. Алайда, қағаз ақша Еуропада 15 ғасырдан бастап пайдалана бастаған. Дегенмен, XX ғасырдағы ғылыми – техникалық революция ақша революциясына ықпалын тигізген. XIX ғасырда телеграф ойлап табылып, соның арқасында электронды ақша дүниеге келген болаты. Осының арқасында XX ғасырдың басында банк аударымдары арқылы 80 пайыз төлемдер телеграф арқылы жасалған. Уақыт өте келе пластикалық карталар қолданысқа келді. Ол электрондық әмиянның қызметін атқарып келеді. Пластикалық

картаның пайдасы өте көп. Оны қалтада ұстау өте ыңғайлы. Интернеттің дамуымен ақшаның басқа түрі – Интернет – ақшаның өмірге келуіне себепкер болды. XX жылдың 90 жылдпары үйден шықпай – ақ төлемдерді жүзеге асыру мүмкіндігі ашылды. Ал болашақта қағаз және метал ақша толығымен электронды түрге ауыстырылуы әбден мүмкін. Онымен қатар пластикалық картаны қолданыстан алынып қалуы да әбден мүмкін. Оны ұялы телефонның бір ғана батырмасы алмастыруы мүмкін [4].

Ақша негізінен 3 түрлі қызмет атқарады;

-айналыс құралы ретінде – ақшаға кез келген тауарды сатып алу;

-құн өлшемі ретінде – ақшаның нарыққа ұсынған кез келген тауардың құнымен өлшенеді;

-қорлану қызметі ролін атқарады – егер тауар өндіруші тауарды сатқаннан түскен ақшаны өзге де тауарларды сатып лауға пайдаланбайтын болса, ақша өз құдіретін жоғалтып, қызметін тоқататады.

Ақша төлем құралы ретінде тауар айналымының қозғалысына байланысты.

Ақша өз даму сатысында 2-ге бөлінеді:

-толық құнды ақшалар

-толық құнсыз ақшалар

Толық құнды ақша – номиналды құны оны дайындауға кеткен сол нақты құнымен сәйкес болып келеді.

Толық құнсыз ақша – номиналды құны нақты құннан яғни оның өндіріске кеткен қоғам дық еңбектен жоғары болып келеді.

Оларға: арзан бағалы металдарадан жасалған ұсақ монеталар жатады. Мысалы, жез, алюминий және тағы басқалары.

Ақшаның экономикада атқаратын рөлі жоғары және негізгі рөлді орындайды. Ақшаның негізгі қызметі: құн өлшемі, айналыс немесе айырбас құралы, төлем құралы, қор жинау құралы және дүниежүзілік ақша [5].

Ақша айналысы – шаруашылықтағы тауарларды өткізу барысында, сондай-ақ тауарлы емес төлемдерде және жалпы есеп айырысуда жүзеге асырылатын қызмет ететін қолма-қол және қолма-қолсыз ақша нысандарындағы ақшалардың қозғалысы. Ақша айналасының объективті негізінде тауар өндірісі жатады. Тауар өндіруде тұсында тауар әлемі: тауар және ақшаға бөлінеді, олардың арасында өзара қарама қайшылықтар туындайды. Қоғамдық еңбек бөлінісінде дүниежүзілік нарықтың қалыптасуымен байланысты капитализм тұсында ақша айналысы ары қарай дами береді. Ақша капитал айналымында қызмет көрсете отырып, барлық жиынтық қоғамдық өнім айналысы және айырбасына дәнекер болады. Ақша айналысына қолма – қолды және қолма – қолсыз ақша кіреді.

Қолма – қол ақша айналысы– нақты ақшалар қозғалысын білдіреді. Оған банкноттар, қағаз ақшалар және монеталар жатады. Дамыған елдерде нақты ақшалар айналымы айналасында едәуір бөлігін орталық банктер шығарылатын банктік билеттер құрайды.

Қолма–қолсыз ақша айналымы– қолма–қолсыз ақша айналымына жататын төлемдер. Оларға: пластикалық карталар, чектер, электронды аударымдар және депозиттер жатады.

Ақша айналысының факторына: бюджет тапшылығының жабуына пайдаланылған, шексіз көп ақшаның эмиссиялануы есебінен айналыс аясының артық ақша массасына толып кетуі жатады.

Ақшалай емес факторға: қоғамдық өндірістегі теңсіздік, шаруашылықтың шығын тетегі, мемлекеттің экономикалық саясаты, оның ішінде салық саясаты, баға саясаты, сыртқы экономикалық саясат байланыстары мен факторлары жатады [6].

Ақша жүйесі-белгілі бір елде қалыптасқан, заңмен бекітілген ақша айналымының ұйымдастыру түрі. Ақша жүйесінің өзіне тән типтері болады. Ақша жүйесінің типтері – бұл

ақшаның қандай нысаны болуын сипаттайды. Осыған байланысты ақша жүйесі типі екіге бөлінеді: металл ақша айналымы және несиелік ақша жүйесі. Металл ақша айналымының өзі екіге бөлінеді: Биметализм және Монометализм.

Ақша пайда болғаннан кейін тікелей айырбастау (Т-Т) формасы пайда болды. Мұнда екі акт бар: біріншісі, тауарды ақшаға айырбастау, екіншісі, ақшаға қажетті тауарды сатып алу.

Осындай мүмкіндіктердің арқасында жекелеген айырбас актілері араласып, біртұтас тауар айналымы процесі құралды. Осы процес барысында ақша бірінші, екінші, үшінші кісінің қолына өтіп, айналымда жүреді. Сөйтіп ақша айналымы қалыпты деңгейде қолданыста келеді.

Тауар айналымы дамыған сайын тауарды сату уақыты оған ақша төлеу уақыты мен сәйкес келе бермеуі мүмкін. Төлемді кешіктірсе, сатылған тауарға ақы төлегенге ақша төлем құралы қызметін атқарады. Сатып алушы төлемді тауарды сатып алған уақыттан бастап төлейді. Демек бұл тауар несиеге алынды деген ұғымды білдіреді. Несие ұзақ және қысқа мерзімді бола алады. Тауарды сатып алушы қарыз алушы, ал тауарды сатушы- несие беруші болып саналады. Қарыз өтелгенде ақша төлем құралы қызметін атқарады [7].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әубәкіров Я. «Экономикалық теория негіздері». Алматы, 2014
2. Темірбекова А. «Экономикалық теория». Алматы, 2008
3. Ақша, несие, банктер теориясы: оқулық – Алматы: Жеті жарғы, 2011
4. Саяси түсіндірме сөздік. Алматы, 2007
5. Қазақ ұлттық энциклопедиясы, 1998
6. Орысша-қазақша түсіндерме сөздігі: Әлеуметтік және саясаттану бойынша Жалпы редакциясын басқарған э.ғ.д пфессор Е.Арын – Павлодар «ЭКО» ҒӨФ
7. Қаржы – экономика сөздігі. ҚР Білім және ғылым мигнистрлігінің Экономика институты, «Зияткер» ЖСШ, 2007

УДК 368.025.6

ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖСНОСТИ ЛОГИСТИКИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

Тажибаева И.С., 3 курс, 6В04102-Менеджмент, кафедра бухгалтерского учета и управления, институт экономики и права имени П.Чужинова, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, Республика Казахстан

Молдагалиева Н.Д., преподаватель, магистр экономических наук, кафедра бухгалтерского учета и управления, институт экономики и права имени П.Чужинова, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай, Республика Казахстан

Актуальность логистики заключается в пяти факторах: экономическом, организационно-экономическом, информационном, техническом и специфическом (для казахстанских условий), связанном с регулированием хозяйственных процессов. Каждый фактор, имея свои особенности и характеристики, обладает уникальными возможностями развития или ликвидации тех или иных своих свойств.

Трудности логистики прошлые 25 лет в нарастающих размахах притягивают интерес экспертов, ученых, управляющих компаний, организаций также фирм развивающихся государств. Данная сильная заинтересованность выражается в теоретическом и фактическом проектах. Вступление логистики в область экономики на значительном уровне стоит в долгу у компьютеризации управления. В реальности мы обладаем проблема с стремительно формирующейся инфраструктурой в области экономики и создании производственных процессах. Данная инфраструктура базируется на нынешних достоинствах знаний и технологий.

Заинтересованность в вопросах формирования логистики индустриально цивилизованных государствах исторически был сопряжен, в первую очередь, с факторами финансового нрава. В случаях, если увеличение размеров изготовления, увеличение внутринациональных также микрохозяйственных взаимосвязей повергли к повышению потерь области обращения, интерес бизнесменов сосредоточился на создании и развитии новейших конфигураций оптимизации торговли, уменьшении расходов в этой области.

Формирование логистики было установлено соответствующими 2 условиями:

- Затруднение концепции торговых взаимоотношений и увеличения условий к высококачественным данным системы распространения.
- Формирование эластичных производственных концепций.

Со второй половины 80-х гг. в европейских государствах обозначился новейший аспект к формированию логистики. Его особенность – выход логистической концепции из-за границы финансовой области и учете общественных, природоохранных и общественно-политических ньюансов [1, с.87].

Представление логистической концепции - один из базисных определений логистики. С большого количества различных концепций логистические концепции акцентируются формулой компонентов, нравом взаимосвязей среди них, системой и интегрированными качествами [2, с.65].

Введение логистических методов управлении товародвижением получило значительную значимость в сегодняшней стадии формирования казахстанской экономики. Данный факт сопряжен с интенсификацией, расширением товарно-валютных взаимоотношений, с активным повышением горизонтальных домашних взаимосвязей среди бизнесменов и организациями соответствующих сфер. Увеличились способности с целью усовершенствования их взаимодействия на базе расширения домашней самодостаточности, инициативы перекупщицких строений и автотранспортных компаний, усовершенствование их условных взаимоотношений и обоюдного финансового стимулирования.

В базе логистических методов финансовые способы обязаны приобрести олицетворение на практической основе производственных строений – около производителей, производственных покупателей, в концепции коммерческо-перекупщицких учреждений и компаний. При поддержке данных способов гарантируется финансовый интерес действующих объектов в увеличении производительности окончательных итогов хозяйственной работы благодаря экономии, доходам с логистических действий или услуг.

Иная категория вопросов улучшения материалопотоков относится к взаимодействию торговых арбитров внутри, с иными субъектами торговой платформы и автотранспортными бизнесменами, формирования и увеличения производительности концепции складирования продукта [3, с.43]. Заключению данных вопросов в существенной грани содействуют логистические фигуры и их способы управления.

Правительства множества государств совершают ставку в формирование логистики, что считается главным условием для активизации финансового формирования. В нынешних

обстоятельствах логистике предотвращается основная, но во определенных вариантах характеризующая значимость с целью промышленного формирования государства, таким образом все без исключения перевозки грузов в РК и представляемые продукты с РК находятся в зависимости от верных логистических методик. В РК, что захватывает крупные местности и обладает близкими взаимосвязями с иными государствами СНГ, данный механизм способен значительно оказать влияние в результате промышленного скачка.

Перенимая навык экономически цивилизованных государств Европы, РК стремится заинтересовывать логистический сервис новейших и ранее функционирующих автотранспортных компаний. К данным мерам принадлежит форсирование, облегчение, снижение цены, в первую очередь, внутренних транспортировок, если разговор проходит о снабжении разных компаний сырьём либо об доставке произведенных продуктов покупателю. Немаловажную значимость логистика обретает в перевозке продукта либо грузов, какие сложно перевозить, в перевозке на далекие дистанции либо в сложнодоступные регионы государства. Последующее значимое условие – вывозное обслуживание автотранспортных фирм Казахстана, в таком случае имеется логистика, что активизирует вовлечение временных транспортировок посредством зоны государства. Особая значимость предотвращается логистике, что стимулирует вложение движения в экономику государства. Таким образом именуемый внешний вид логистического результата, в случае, где заграничные трейдеры получают разрешение о вкладывательных планах в земли РК, разбираясь в сформированной логистической концепции [4].

В особенности значим то условие, что необходимым компонентом эффективного финансового формирования, считается осуществление, в практическом плане осуществление внутреннего элемента – Логистической Карты Казахстана. Данный механизм планирования целой транспортно – логистической концепции предоставляет вероятность в долговременной базе большенству индустриальным компаниям совершать мониторинги прибыли и затрат, осуществлять долговременную рекламную политическому деятельность, финансово постоянно принимать во внимание все без исключения позитивные условия. Его состав обязан соответствовать для коммерции, торговли, для уникальных. Значимым наружным прибором обязано быть осуществление плана Новый Шелковый Путь, обращенного в казахстанские перевозки. Страна тут станет обладать одновременно рядом положительных сторон, основным из каковых – сроки доставки: заморозка капиталов, период; путь, что минует местности Китая, кроме того постройка зеленого коридора – Торгово–транспортного Хаба, и не менее важное условие – общеисторический путь Шелкового пути.

На сегодняшний день малоразвитость логистической инфраструктуры значительно отображается в финансовом формировании Казахстана. В настоящее время пред логистикой встают весьма значимые проблемы:

- гарантировать общедоступность услуг,
- гарантировать конкурентное преимущество услуг,
- повысить пропускные умение и навыки,
- устранить диспропорции,
- сформировать встроенную концепцию логистических средоточий,
- гарантировать информативную помощь.

Затраты в логистике в РК весьма значительны, в большом количестве превосходят степень затрат в развивающихся государствах. Часть логистических потерь доходит до 25% с цены продукта, то что в большом количество превышает средний признак по миру - 11%, (Канада и Соединенные Штаты Америки = 10%). Кинетика формирования экономики требует развития автотранспортной концепции, что результативно сумеет управлять

логистическими условиями новейшей экономики. Казахстану немедленно необходима сформированная транспортно–логистическая концепция, что сумеет управлять экономикой государства.

Логистика - более, нежели попросту автотранспортные обслуживание [5]. ЭКСПО 2017 - новейшие автотранспортные коридоры и потребность с целью казахстанских, германских фирм увеличения логистического наличия. Со основанием деятельности Таможенного Союза раскрылся большая миллионная покупательская биржа. Наш биржа логистики приступает развиватья наружными условиями – стоимостной политикой инвесторов, переменой законодательства, приходом мощных инвесторов с Российской Федерации, возникновением большого торга реализованы больше, нежели 200 миллионов покупателей. Во взаимосвязи с увеличением возожностей торга логистических услуг во РК, в настоящее время необходимо мыслить надо этим, как увеличить обслуживание автотранспортных фирм в наиболее большой высокопрофессиональной степени, подходящей абсолютно всем всемирным эталонам.

РК считается государством с довольно непростой логистической концепцией. Крупные дистанции иногда никак не дают возможность бизнесменам совершенствовать собственное предпринимательство в различных ареалах государства согласно фактору значительных логистических потерь. Непосредственно на данный вопрос обязаны найти решение логистические фирмы, снизив расходы, повысив темп поставки товаров. Основные трудности логистических фирм состоят во недостатке взаимодействий внутри них, нехватке грамотных сотрудников. Из числа ключевых вопросов возможно отметить подобные, например:

- незначительное свойство обеспечиваемых услуг,
- малоразвитость автотранспортной инфраструктуры,
- малоразвитость пакгаузной деятельности,
- небольшой компетентность логистических кадров,
- ограниченный перечень обеспечиваемых услуг.

С целью увеличения эффективности логистическим фирмам следует организовывать союз. Необходимо мыслить никак не в границах собственной фирмы, необходимо мыслить о технике и технологиях. Объединение обозначает формирование, разведение сотрудничества. Необходимо обладать решимостью к стремительным действиям. Необходимо создавать эталоны, применять научно-техническое формирование, являться источником капиталовложения в различные технологические процессы. Казахстанская биржа обязана стремительно содействовать со страной, доказывая уменьшать конкретные условия, ликвидировать имеющиеся препятствия. Кроме того, нужна высококачественная организация экспертов в сфере логистики, что сумеют функционировать с наиболее новыми методиками, снабжая этим наиболее важную степень предложения логистических услуг.

Список использованных источников:

1. Гаджинский, А.М. Логистика [Электронный ресурс]: учебник для студентов вузов . -Москва: Дашков и К, 2018 г. – 240 с.
2. Раимбеков, Ж.С. Экономика логистических систем предприятия: учебное пособие. -Алматы: Эверо, 2016 г. – 180 с.
3. Раимбеков, Ж.С. Логистика региональной системы - Алматы: Эверо, 2020 г. – 98 с.
4. whitehawk.kz.
5. www//vlast.kz.

УДК 336.7

СИСТЕМЫ БЕЗНАЛИЧНЫХ ПЛАТЕЖЕЙ И ПЕРЕВОДОВ ДЕНЕГ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИХ РАЗВИТИЯ: КАЗАХСТАНСКИЙ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ

Таранова Ю.А., 4 курс, специальность «5В050900 - Финансы», Университет «Туран», Алматы, Казахстан.

Кыдырбаева Ш.Д., к.э.н., ассоциированный профессор «Финансы», Университет «Туран»

Актуальность данной темы определяется ролью безналичной платежной системы в экономической жизни любой страны. Данная тема актуальна на сегодняшний день, поскольку широко распространены межбанковские переводы, в том числе с иностранными банками.

В условиях глобализации экономики и формирования единого общемирового финансовоинформационного пространства новые направления развития систем безналичных расчетов открывают перспективы использования платежньк карт, как в банковских и коммерческих приложениях, так и в государственных социальных программах и межотраслевых проектах управления регионами и городами, что обеспечивает платежным системам и банкам дополнительные доходы и конкурентные преимущества, а держателям карт мобильность и возможность проводить финансовые операции в любое время, в любом месте, при помощи различных средств и каналов связи[1].

Безналичные расчеты в современном мире становятся все более популярными и приобретают новые грани с развитием новых платежных эквайринговых услуг. Безналичные платежи обладают неоспоримыми преимуществами по сравнению с наличными и поэтому являются более предпочтительными для клиентов. Они позволяют нам мгновенно получать и отправлять деньги, не встречаясь с другим человеком лицом к лицу. Потребители могут делать покупки в обычном магазине, не обременяя себя купюрами и монетами и не пересчитывая деньги до и после оплаты товара. Казахстан одним из первых среди государств СНГ начал активно внедрять практику безналичных расчетов. В этих целях еще в 2013 году начались коренные преобразования банковско-платежной системы Казахстана. Однако на протяжении первых 5 лет безналичные расчеты не пользовались большой популярностью у населения. Казахстанцы предпочли фиатные деньги. С 2019 года новые возможности онлайн-платформ несколько активизировали динамику развития безналичной экономики. Новым испытанием для банковского сектора Казахстана и всего мира стал 2020 год, когда население, столкнувшись с новыми реалиями покупок в условиях пандемии, вынужденно перешло на безналичные расчеты. В результате буквально за последние 2 года большинство расчетов в Казахстане стали безналичными, и эта тенденция продолжает развиваться.

Мировые тенденции указывают на то, что экономически развиты высокотехнологичные державы уже более десяти лет направляют свою экономику в русло безналичных расчетов. К таким государствам относятся США, Япония, развитые государства Западной Европы, Ближнего Востока и Юго-Восточной Азии. Во всем мире платежные карты стали универсальным средством проведения безналичных операций, что избавляет от необходимости обмена наличных на местную валюту. Казахстан, как развивающееся государство, стремится к высокому уровню экономического и финансового развития, поэтому переход финансового сектора от наличного к безналичному режиму является основным приоритетом государства в долгосрочной перспективе. Это также связано с тем

фактом, что высокая доля наличных денег ограничивает рост Казахстанской экономики, в результате что государство теряет около 3% ВВП в год.

По мнению А.В.Арутюнян. «Состояние современной розничной платежной системы характеризуется тенденцией в сторону постепенного сокращения доли наличных и увеличения доли безналичных платежей» (Арутюнян, 2020). Безналичные расчеты являются частью экономики, обеспечивающей перевод денежных средств напрямую со счета отправителя на счет предприятия, получающего средства. В этих расчетах банк выступает в роли финансового посредника. Посредническая функция банков осуществляется за счет движения ссудного капитала. Услуги, которые он предоставляет своим клиентам - организациям, предпринимателям и физическим лицам - являются важным аспектом современной системы экономики. Процедура проведения безналичных расчетов регулируется государством. Проведение расчетных операций через банк уменьшает потребность в наличных деньгах, что в свою очередь способствует концентрации в банке свободных средств для кредитования, обеспечивает их сохранность и более эффективное использование, что помогает оптимизировать и ускорять процесс денежного оборота государства в целом.

В современной рыночной экономике платежные системы играют важную роль в обеспечении эффективного функционирования финансовой системы. Глобализация, мировые экономические отношения и интернационализация платежей требуют более быстрой передачи средств и быстрого роста количества платежей, что в свою очередь диктует необходимость использования передовых платежных технологий и инновационных платежных инструментов в платежных системах. Однако, в современных условиях совершенствование платежных систем идет не только по пути использования новых технологий, основанных на достижениях в области вычислительной техники, телекоммуникационных средств и компьютерных сетей, но и на разработке и внедрении новых архитектурных концепций, методов оптимизации процесса расчета, путей повышения надежности и непрерывности платежных систем [2].

Платежная система может быть определена в узком и широком смысле. В узком смысле, платежная система обычно интерпретируется как межбанковская система денежных переводов.

С функциональной точки зрения платежная система представляет собой набор инструментов, процедур и межбанковских платежны систем, используемых для перечисления денежных средств от имени физических и юридических лиц с целью выполнения платежных обязательств. С институциональной точки зрения платежная система представляет собой институциональную структуру, обеспечивающую через установленные процедуры и правовые нормы взаимодействия между ее участниками и предоставляет возможность совершать платежи с использованием различных платежных средств.

Платежные системы заменяют наличные платежи и являются одной из основных услуг, предоставляемых банками и другими соответствующими финансовыми учреждениями. Расширенными формами платежных систем являются финансовые операции с использованием банкоматов, платежные терминалы, POS-терминалы, дебетовые карты ; проведение сделок в валютных рынках, рынки фьючерсов, деривативов и опционов. Некоторые платежные системы включают кредитные механизмы.

Таким образом, платежная система представляет собой набор правил, процедур, обеспечивающих перевод денежных средств от одного субъекта экономики к другому. Платежные системы являются одной из ключевых частей современной денежной системы.

Итак, вкратце, платежная система — это совокупность процессов и технологий, которые совершают денежные переводы от одного субъекта или лица к другому.

Последние мировые тенденции связаны, прежде всего, с изменениями в поведении клиентов, что, в свою очередь, обусловлено широким присутствием и постоянным развитием технологий в нашей повседневной жизни. Теперь клиенты ожидают, что технологии обеспечат наиболее удобный доступ к финансовым сервисам. И на этом фоне происходит миграция от нынешних традиционных платежных инструментов на

Более персонализированный и дистанционный вид обслуживания клиентов на базе смартфонов. Вместе с этим меняются культура и привычки проведения расчетов и оплаты услуг. В результате технологии могут легко превратить смартфон в кошелек. Это могут быть как бесконтактные платежи, так и транзакции через различные мобильные приложения. При этом следует отметить, что движение идет не в сторону развития одного мобильного приложения, которое будет включать в себя большое количество разнообразных сервисов, а на разработку большого количества различных специальных мобильных приложений, направленных на отдельные виды услуг. Это имеет смысл, поскольку такие приложения могут лучше обслуживать потребности различных клиентов. При этом обязательным условием является то, что операции должны выполняться легко, быстро и просто.

Интенсивный рост технологических инноваций в эквайринговой индустрии, стимулируется спросом на платежи в реальном времени и ускорение банковских услуг для малого и среднего бизнеса, создает дополнительный спрос и интерес к интенсивному развитию отрасли безналичных розничных платежей. Сегодня в мировой экономике, наиболее перспективными являются электронные платежи, осуществляемые посредством платежных карт и электронных денег. При этом к электронным расчетам относятся операции, осуществляемые через использование электронных устройств и средств связи (смартфоны, терминалы, ПК и планшеты, онлайн-кассы и др.).

В настоящее время существует две национальные платежные системы, действующие на территории Республики Казахстан:

Межбанковская система денежных переводов и Система межбанковского клиринга (Платежные системы Казахстана, 05 мая 2021 г.).

В Казахстане уже работают 17 платежных систем. К ним относятся: системно значимая Система межбанковских переводов и Система межбанковского клиринга управляется Национальным банком; международные платежные системы Visa, MasterCard, UnionPay, American Express и Diners Club; Altyn Card - АО "Народный Банк Казахстана", локальная карта Ситибанка Казахстан – АО Citibank Kazakhstan, система платежных карт Kaspi.kz - АО "Kaspi Bank"; системы международные денежные переводы Western Union, «Золотая Корона» и другие. С 2019 года в Казахстане работает система мгновенных платежей Suńqar. Данная система позволяет совершать мгновенные платежи и денежные переводы по Казахстан между клиентами разных банков - участников системы. В то же время для переводов денежных средств между физическими лицами используется идентификатор – номер мобильного телефона, который должен быть привязанным к любому источнику оплаты: платежной карте, расчетному счету в банке, электронному бумажнику. В 2020 пандемия COVID-19 оказала значительное влияние на переход к формату безналичного расчета. Потребители во всем мире переключаются на бесконтактные методы получения услуг, чтобы держать социальную дистанцию. Сегодня у 20 банков в Республике Казахстан есть обслуживание мобильного банкинга для пользователей систем Android и iOS. За год число пользователей услуг по дистанционному банковскому обслуживанию увеличилось на 45,8% до 28,7 миллионов (годом ранее - 19,7 миллионов пользователей).

На современном этапе развития электронных платежных технологий банки ставят себе задачи не только по расширению рынка, но и по совершенствованию технологии

расчетов. Так, в настоящее время приобрело высокую актуальность применение электронных платежных инструментов в системе безналичных расчетов.

Организация денежных расчетов с использованием безналичных расчетов гораздо предпочтительнее платежей наличными деньгами, поскольку в первом случае достигается значительная экономия на издержках обращения. Широкому применению безналичных расчетов способствует разветвленная сеть банков, а также заинтересованность государства в их развитии, с целью изучения и регулирования макроэкономических процессов. Безналичные расчеты с использованием электронных платежных инструментов нашли широкое применение в процессе развития банковской системы и имеют ряд преимуществ перед расчетами с использованием наличных денег [3].

Список использованных источников:

1. Крылова О.В., Системы безналичных расчетов с использованием платежных карт: мировой опыт и Россия [Электронный ресурс]. URL:https://static.freereferats.ru/_avtoreferats/01002770629.pdf (дата обращения: 10.03.2022).
2. Райченок О.Н., Инновационные методы проведения расчетов с использованием банковских платежных карт [Электронный ресурс]. URL: https://elib.bsu.by/handle/123456789/238626 (дата обращения: 10.03.2022).
3. Ченцов А.Ю., Современное состояние и перспективы развития электронных платежных документов. URL: https://elib.bsu.by/handle/123456789/239189 (дата обращения: 10.03.2022).

УДК 578.834.1

ЭВОЛЮЦИЯ КОРОНАВИРУСНОЙ ИНФЕКЦИИ

Тасанова Г. А., магистрант 2 курса, ОП - 7М01501-Биология, Педагогический институт им.У.Султангазина, «НАО «Костанайский региональный университет им.А.Байтурсынова»

Шевцов А. Б., к.б.н., заведующий лабораторией прикладной генетики РГП на ПХВ «Национальный Центр Биотехнологии РК»

Пандемия длится уже больше двух лет, COVID-19 переболели миллионы людей и еще большее количество перенесли инфекцию без каких-либо симптомов. Вспышка коронавирусной инфекции (COVID-19) вызвала серьезную озабоченность у глобальных систем образования. Усилия по сдерживанию COVID-19 привели к незапланированному закрытию школ, колледжей и университетов в России. Были приняты меры по переводу их на онлайн-платформы и дистанционное образование. Закрытие учебных заведений гарантирует, что люди смогут ограничить свое взаимодействие с другими, что замедлит распространение вируса, в то время как система здравоохранения найдет способы борьбы с пандемией. Практика показала, что COVID-19 оказывает неблагоприятное воздействие на образование, включая перебои в обучении, снижение доступа к образовательным и исследовательским учреждениям, потерю рабочих мест и увеличение долгов студентов. Этот кризис выявил множество недостатков и неравенств в наших системах образования – от доступа к широкополосной связи к компьютерам, необходимым для онлайн-

образования, и благоприятных условий, необходимых для сосредоточения внимания на обучении, до несоответствия между ресурсами и потребностями.

Огромное число заболевших и возможно еще большее число бессимптомных носителей дает основания полагать, что этот вирус закрепится в человеческой популяции уже навсегда и, возможно, станет сезонной инфекцией подобно традиционным респираторным заболеваниям. Однако против будущей сезонности COVID-19 свидетельствуют факты широкого распространения этой инфекции сейчас в странах с теплым и даже жарким климатом, а также в южных регионах нашей страны. Можно предположить, что подобное происходит в связи с тем, что передача инфекции имеет место преимущественно в закрытых помещениях, куда губительные для любого вируса ультрафиолетовые лучи практически не проникают. С эпидемиологических позиций наиболее надежная защита населения обеспечивается благодаря формированию коллективного иммунитета, что может произойти естественным путем в результате увеличения популяции невосприимчивых людей, перенесших в той или иной форме инфекцию, либо благодаря вакцинации.

Как отметил К.Ж. Токаев в Послании «Здоровье – главное богатство!». Коронавирус стал серьезным испытанием для системы здравоохранения. Охватившая мир эпидемия не отступает. Каждый день заболевают тысячи наших сограждан, многие уходят из жизни. С первых дней пандемии мы без промедления приняли меры для борьбы с распространением инфекции [1]

Коронавирусы - это большое семейство одноцепочечных РНК-вирусов, которые поражают многие виды животных, включая человека, вызывая респираторные, желудочно-кишечные, печеночные и неврологические заболевания. Это семейство является самым крупным из известных семейств РНК-вирусов и делится на четыре рода: альфа-, бета-, гамма- и дельта-коронавирусы [2].

Альфа- и бетакоронавирусы заражают только млекопитающих, обычно вызывая респираторные заболевания у людей и гастроэнтериты у животных. Гамма- и дельтакоронавирусы заражают птиц, однако некоторые из них могут также заражать и млекопитающих. Альфа- и бетакоронавирусы могут вызывать тяжелые болезни домашнего скота. Эти вирусы включают вирус свиного трансмиссивного гастроэнтерита, вирус кишечной диареи свиней (PEDV), коронавирус, вызывающий синдром острой диареи свиней (SADS-CoV) и некоторые другие.

К настоящему времени идентифицировано 7 коронавирусов человека (HCoVs): альфа-коронавирусы HCoVs-NL63 и HCoVs-229E, а также бетакоронавирусы HCoVs-OC43, HCoVs-HKU1, бета-коронавирусы, вызывающие острые респираторные синдромы (SARS-CoV и SARS-CoV-2 и ближневосточный респираторный синдром (MERS-CoV)). При заражении SARS-CoV-2, SARS-CoV и MERS-CoV развивается тяжелый респираторный синдром у людей; остальные четыре коронавируса человека вызывают легкие заболевания верхних дыхательных путей у иммунокомпетентных хозяев. При этом некоторые из них могут вызывать тяжелое течение инфекции у младенцев, маленьких детей и пожилых людей. Современные представления о происхождении высоко патогенных штаммов коронавирусов человека позволяют утверждать, что в качестве первичного носителя выступали животные. Считается, что у SARS-CoV,MERS-CoV, HCoV-NL63 и HCoV-229E такими носителями выступали летучие мыши, в то время как HCoV-OC43 и HKU1, вероятно, имели грызунов в качестве таких хозяев.

Вирус SARS-Cov-2 за три месяца после своего открытия достиг масштабов пандемии, а за 9 месяцев инфицировал более 30 миллионов и стал причиной смерти для более 1 миллиона человек. Для отслеживания генетических изменений и их влияние на вирулентность и устойчивость к терапии необходим постоянный мониторинг методом полногеномного секвенирования. Исполнители проекта в рамках инициативных исследований провели полногеномное секвенирование 53 образцов вируса SARS-Cov-2.

Данная тема актуальна, так как пандемия, вызванная SARS-CoV-2, резко усилила интерес к данному семейству в целом. Недавние исследования показали, что геном этого вируса на 96 % идентичен геномам коронавирусов летучих мышей, что может свидетельствовать о том, что летучие мыши являются наиболее вероятным первичным хозяином SARS-CoV-2. Ранее были высказаны различные предположения о том, кто является промежуточным хозяином данного вируса. В этот список попали змеи , ящеры и норки однако промежуточных хозяев может быть и несколько. Таким образом, идентификация источника вируса поможет контролировать его распространение.

Все вирусы этого семейства являются достаточно близкими для осуществления полногеномного выравнивания и построения филогении на его основе. Однако данный метод классификации является весьма трудоёмким в реализации, что делает задачу поиска альтернативных методов актуальной.

Первый обнаруженный коронавирус, вирус инфекционного бронхита (IBV), был выделен из куриных эмбрионов в 1937 году. За ним последовало открытие вируса гепатита мышей (MHV) и коронавирусов других млекопитающих в 1940-х годах. Первыми обнаруженными коронавирусами человека являются 229E (HCoV- 229E) и OC43 (HCoV-OC43), которые были обнаружены в 1960-х годах. HCoV-229E - это альфакоронавирус, возникший у летучих мышей и передавшийся человеку через альпак, а OC43 - бетакоронавирус, передавшийся человеку от грызунов через крупнорогатый скот. После эпидемии атипичной пневмонии 2002-2003 гг. интерес к коронавирусам возобновился и позволил открыть еще два вируса, поражающих человека, - альфакоронавирус HCoV- NL63 и бетакоронавирус HCoV-HKU1, полученные от летучих мышей и грызунов, соответственно. Все эти четыре вируса обычно вызывают легкие респираторные симптомы у иммунокомпетентных пациентов.

SARS-CoV и MERS-CoV - это два неродственных бетакоронавируса, которые произошли от летучих мышей и передаются людям от диких плотоядных животных и верблюдов, соответственно. В отличие от других HCoV, эти два вируса проявляли повышенную вирулентность, вызывая тяжелую пневмонию и даже смерть пораженных людей, при этом уровень смертности составлял около 10% и 30%, соответственно [8]

Возникает вопрос, как коронавирусы переходят межвидовой барьер? В результате транскрипции вирусной РНК синтезируются как геномные (полноразмерные транскрипты), так и субгеномные (усеченные) РНК.

Коронавирусы характеризуются исключительной генетической пластичностью и быстро развиваются, изменяя свой антигенный профиль, тропизм тканей или круг хозяев с помощью двух различных механизмов. Вирусная репликаза (РНК-зависимая РНК-полимераза) может работать с ошибками, поэтому включение неправильных нуклеотидов в каждом цикле репликации и последующее накопление мутаций в вирусном геноме приводит к дифференциации вирусного потомства от родительского штамма. Рекомбинация может происходить не только с геномными последовательностями других коронавирусов (гомологичная рекомбинация), но также с РНК разных вирусов и других организмов (гетерологичная рекомбинация) [9]

Рекомбинация - это альтернативный механизм, который позволяет коронавирусам приобретать новые биологические свойства с точки зрения вирулентности, диапазона хозяев и тропизма тканей. Штаммы коронавируса, которые являются непатогенными или низкопатогенными для исходного хозяина, могут повышать свою патогенность у тех же видов или адаптироваться к разным видам, распространятся в новом хозяине с исключительной скоростью

С момента появления SARS-CoV в 2002 году возрос интерес к коронавирусам у других видов, включая птиц. До этого информация о коронавирусах птиц была ограничена в основном исследованием трех родов отряда Galliformes. Были изучены вирус инфекционного бронхита (IBV) у дикой банкивской курицы (Gallus gallus), а также коронавирусы TCoV и PhCoV у индейки (род Meleagris) и фазана (род Phasianidae), соответственно.

Исторически все коронавирусы птиц относились к роду гаммакоронавирусов и, в свою очередь, все коронавирусы, принадлежащие к этому роду, были идентифицированы только у птиц. Однако это предположение было опровергнуто свидетельством принадлежности к роду гаммакоронавирусов коронавируса белухи, впервые обнаруженного в 2008 году, и трех новых коронавирусов: BuCoV HKU11 у птиц отряда воробьинообразные (Passeriformes), ThCoV HKU12 у дроздов (Turdidae) и MuCoV HKU13 у мунии (Lonchura punctulate), которые филогенетически не группировались с существующими коронавирусами, идентифицированными у птиц. Эти три вируса отличались от известных гаммакоронавирусов, образуя уникальный кластер в филогенетическом дереве, который послужил основой для создания рода дельтакоронавирус. Эти вирусы объединяются в кластер с ранее неклассифицированными коронавирусами, обнаруженными у различных азиатских хищников, например, у азиатской леопардовой кошки (Prionailurus bengalensis) и енотовидной собаки (Nyctereutes procyonoides) [10]

Первые доказательства, что летучие мыши также могут переносить коронавирусы, были опубликованы в 2005 году. На сегодняшний день у летучих мышей идентифицировано более 200 новых коронавирусов. Лишь небольшая часть этих коронавирусов была официально признана ICTV (Международный комитет по таксономии вирусов); многие другие все еще ожидают официального определения.

Основываясь на имеющихся геномных данных, было показано, что, хотя птицы представляют собой резервуар для коронавирусов, принадлежащих к родам гамма- и дельтакоронавирусов, летучие мыши являются естественным резервуаром для альфа- и бетакоронавирусов. Коронавирусы с высокой частотой выявлялись у летучих мышей на всех континентах, причем альфакоронавирусы более распространены, чем бетакоронавирусы.

В 2002 году, в начале эпидемии атипичной пневмонии, почти все первые пациенты были в контакте с животными на рынке в провинции Гуандун до того, как заболели. После того, как SARS-CoV был идентифицирован, его РНК и/или специфические антитела были обнаружены у маскированных пальмовых циветт (Paguma larvata) и у заводчиков животных на рынке. Однако более поздние исследования о пойманных в дикой природе циветтах показали, что штаммы SARS-CoV, обнаруженные в циветтах с рынка, передавались им от других диких животных. Впоследствии новые коронавирусы, связанные с SARS-CoV человека (SARS-rCoVs), были обнаружены у подковообразных летучих мышей (род Rhinolophus) в Китае и Гонконге. Эти SARS-rCoVs продемонстрировали идентичность геномных последовательностей на 88-90% между собой и на 8792% идентичности с изолятами SARS-CoV человека или циветты. Также SARS- rCoV были обнаружены у Rhinolophus spp. летучих мышей из других регионов Китая/

Таким образом, учитывая, что прямых предшественников SARS-CoV у летучих

мышей обнаружено не было и что рекомбинация РНК является топливом для эволюции коронавирусов, было высказано предположение, что SARS-CoV возник в результате рекомбинации SARS-CoV-подобных вирусов летучих мышей. Эта гипотеза была выдвинута после доказательства наличия единственной пещеры летучих мышей в Юньнани, Китай, с очень высоким разнообразием коронавирусов в этой популяции, которые содержали все необходимые для формирования SARS-CoV генетические элементы.

Анализ рекомбинации также убедительно подтвердил гипотезу о том, что SARS-CoV штамм SZ3 циветт возник в результате рекомбинации двух существующих штаммов летучих мышей, WIV16 и Rf4092. Наиболее частые точки нарушения рекомбинации были внутри гена S и ORF8, который кодирует вспомогательный белок. Эти гены также участвовали в важнейших путях адаптации SARS-CoV от летучих мышей к диким хищникам, от диких хищников к людям и от человека к человеку. Было показано, что WIV16 обладает способностью связываться с рецептором ACE2 человека, циветты и летучей мыши. Выделение в культуре клеток штамма SARS-CoV с высокой степенью родства в сочетании с доказательством наличия функционального белка S, способного использовать тот же рецептор ACE2, предоставило надежные и убедительные доказательства происхождения SARS-CoV от летучих мышей [11].

Напротив, коронавирус летучей мыши, тесно связанный с MERS-CoV человека, не был обнаружен. Действительно, геномные последовательности MERS-CoV человека обладают лишь приблизительно 65-80% нуклеотидной идентичностью с таковыми у других представителей подрода Merbecovirus от разных летучих мышей. Вместо этого человеческие MERS-CoV были почти идентичны MERS-CoV, выявленным у одногорбых верблюдов (Camelus dromedaries).В последнее время анализ геномной последовательности показал, что коронавирусы, теперь принадлежащие к виду MERS-rCoV, были обнаружены у нескольких видов летучих мышей из двух семейств Vespertilionidae и Nycteridae. SARS-CoV-2 сравнивался с существующими видам сотен известных вирусов, в основном изолированных от летучих мышей. Важно отметить, было подтверждено, что SARS-CoV-2 использует рецептор ACE2 через рецептор- связывающий домен (RBD) белка S. Скорее всего, SARS-CoV-2 также пошел от летучих мышей. Согласно доступным к настоящему времени последовательностям генома, наиболее близким вирусом (96,2% идентичности нуклеотидной последовательности) с SARS-CoV-2 является штамм BatCoV RaTG13, идентифицированный от летучей мыши Rhinolophus affnis, из провинции Юньнань, Китай. Рецептор-связывающий спайковый белок SARS-CoV-2 сильно отличается от других коронавирусов (с менее чем 75% идентичностью нуклеотидной последовательности со всеми ранее описанными SARS-rCoV, за исключением 93,1% нуклеотидной идентичности с BatCoV RaTG13). Наиболее известными коронавирусам свиней считаются вирус трансмиссивного гастроэнтерита свиней (TGEV), вирус эпидемической диареи свиней (PEDV) и SADS-CoV, относящиеся к роду альфакоронавирусов, бетакоронавирус гемагглютинирующего энцефаломиелита свиней (PHEV) и один дельтакоронавирус свиней (PDCoV). TGEV был впервые описан в Великобритании в 1950-х годах и представляет собой самый старый из известных коронавирусов свиней. TGEV тесно связан с собачьим коронавирусом (CCoV) и кошачьим коронавирусом (FCoV), образуя с этими коронавирусами уникальный вид, называемый Alphacoronavirus-1 [12]

PEDV был обнаружен в популяции свиней в 1970-х годах, вероятно, как следствие вторичного распространения от летучих мышей. PEDV более тесно связан с коронавирусом летучих мышей Scotophilus bat coronavirus 512, чем с другими известными альфа-коронавирусами, включая TGEV и альфа- коронавирусы человека (HCoV-229E и HCoV-

NL63). Следовательно, PEDV и Scotophilus bat coronavirus 512, вероятно, имеют общего эволюционного предка, и межвидовая передача вируса могла происходить между летучими мышами и свиньями [13].

Самым старым известным коронавирусом жвачных животных является коронавирус крупнорогатого скота (BCoV), который также является прототипом вида Betacoronavirus-1. BCoV является образцом того, как коронавирусы могут преодолевать межвидовые барьеры, создавая отдельные вирусные линии, поражающие дыхательные и/или кишечные тракты человека (HCoV-OC43), свиней (PHEV), лошадей (коронавирус лошадей, ECoV), и собак (респираторный коронавирус собак, CRCoV).

Некоторые домашние и дикие плотоядные животные также восприимчивы к инфекции SARS-CoV. Хотя потенциальными естественными резервуарами являются подковообразные летучие мыши, было обнаружено, что штаммы SARS-подобных коронавирусов широко распространены у маскированных пальмовых циветт (Paguma larvata) и енотовидных собак, которые предположительно являются его промежуточными хозяевами. Анализ последовательности вируса SARS-CoV маскированных пальмовых циветт показал, что они были высоко гомологичны SARS-CoV человека с нуклеотидной идентичностью более 99,6%, что указывает на то, что вирус не+ циркулировал в популяции маскированных пальмовых циветт в течение длительного времени [14].

Среди плотоядных животных SARS-CoV-2 способен заражать кошек, хорьков и, в меньшей степени, собак.

Резюмируя, коронавирусы известны ветеринарии на протяжении многих десятилетий; некоторые из этих вирусов, такие как IBV, TGEV, BCoV и другие могут вызывать заболевания, которые имеют большое влияние на сельскохозяйственную промышленность. В большинстве случаев предполагается, что другие млекопитающие служат промежуточными хозяевами до окончательной адаптации к человеку, то есть альпаки и крупнорогатый скот для низкопатогенных HCoV-229E и HCoV-OC43 соответственно, а также дикие хищники и одногорбые верблюды для высокопатогенных SARS-CoV и MERS-CoV, соответственно. Два других вируса HCoV-NL63 и HCoV-HKU1, вероятно, произошли от летучих мышей и грызунов соответственно, но в настоящее время неизвестно, требовалось ли для этой передачи промежуточное млекопитающее-хозяин. Происхождение SARS- CoV-2 должно быть зоонозным, поскольку у летучих мышей были обнаружены последовательности, с высокой степенью идентичности, но окончательный промежуточный хозяин до сих пор не идентифицирован.

Список использованных источников

1. Послание Токаева К.Ж. от 1 сентября 2021 г «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны // https://www.akorda.kz/

2. Вершинина З.Р., Кулуев Б.Р., Максимов И.В., Михайлова Е.В., Гумерова Г.Р., Малеев Г.В., Князев А.В., Баймиев Ан.Х., Баймиев Ал.Х., Чемерис А.В. ГМО запретить невозможно разрешить! // Биомика. 2020. Т.12(1). С. 80-120.DOI: 10.31301/2221-6197.bmcs.2020-6/

3. Гарафутдинов Р.Р., Мавзютов А.Р., Алексеев Я.И., Воробьев А.А., Никоноров Ю.М., Чубукова О.В., Матниязов Р.Т., Баймиев Ан.Х., Максимов И.В., Кулуев Б.Р., Баймиев Ал.Х., Чемерис А.В. Бетакоронавирусы человека и их высокочувствительная детекция с помощью ПЦР и прочих методов амплификации // Биомика. 2020. Т.12(1). С. 121-179. DOI: 10.31301/2221-6197.bmcs.2020-7

4. Филогенетический анализ организации GISAID //https://www.gisaid.org,

5. Зайчук Т., Нечипуренко Ю., Аджубей А., Оникиенко С., Черешнев В., Зайнутдинов С., Кочнева Г., Нетесов С., Матвеева О. Обзор технологий для создания вакцин против бета- коронавирусов и вирус Сендай как возможный вакцинный вектор // Мол. Биол. препринт.

6. Кулуев Б.Р., Баймиев Ан.Х., Чемерис Д.А., Матниязов Р.Т., Геращенков Г.А., Никоноров Ю.М., Баймиев Ал.Х., Чемерис А.В. Применение CRISPR-локусов не для редактирования геномов // Биомика. 2017. Т.9. С.271-283.

7. Кулуев Б.Р., Вершинина З.Р., Князев А.В., Чемерис Д.А., Баймиев Ан.Х., Чумаков М.И., Баймиев Ал.Х., Чемерис А.В. «Косматые» корни растений – важный инструментарий для исследователей и мощная фитохимбиофабрика для производственников // Биомика. 2015. Т. 7. №2. С. 70-120.

8. Чемерис А.В. CRISPR/Cas системы (специальный тематический выпуск журнала) // Биомика. 2017. Т.9(3). С. 148-154. 7. Чемерис А.В., Бикбулатова С.М., Чемерис Д.А., Баймиев Ал.Х., Князев А.В., Кулуев Б.Р., Максимов И.В. Надо ли опасаться ГМО? Взгляд несторонних наблюдателей на истерию вокруг // Биомика. 2014. Т.6. С.77-138.

9. 8. Чемерис А.В., Чемерис Д.А., Баймиев Ал.Х., Князев А.В., Кулуев Б.Р., Максимов И.В. Борьба с ГМО как неолысенковщина // Биомика. 2015. Т.7. С. 1-39.

10. 9. Чубукова О.В., Хасанова С.С., Никоноров Ю.М., Кулагин В.Ф., Чемерис А.В., Вахитов В.А. Иммуногенность N-белка хантавируса Пуумала для беспородных мышей при внутримышечном введении его гена // Вопросы вирусологии. 2008. Т. 53 (4). С. 38-41.

11. 10. Abbott T.R., Dhamdhere G., Liu Y., Lin X., Goudy L., Zeng L., Chemparathy A., Chmura S., Heaton N.S., Debs R., Pande T., Endy D., La Russa M.F., Lewis D.B., Qi L.S. Development of CRISPR as an Antiviral Strategy to Combat SARS-CoV-2 and Influenza. // Cell. 2020. V. 181(4). P. 865-876. e12. doi: 10.1016/j.cell.2020.04.020.

12. 11. Ahmed S.F., Quadeer A.A., McKay M.R. COVIDep platform for real-time reporting of vaccine target recommendations for SARS-CoV-2: Description and connections with COVID-19 immune responses and preclinical vaccine trials // bioRxiv. 2020. doi: 10.1101/2020.05.23.111385/.

13. 12. Baek Y.H., Um J., Antigua K.J.C., Park J.H., Kim Y., Oh S., Kim Y.I., Choi W.S., Kim S.G., Jeong J.H., Chin B.S., Nicolas H.D.G., Ahn J.Y., Shin K.S., Choi Y.K., Park J.S., Song M.S.Development of a reverse transcription-loop- mediated isothermal amplification as a rapid early- detection method for novel SARS-CoV-2 // Emerg. Microbes Infect. 2020. 2020. doi: 10.1080/22221751.2020.1756698.

14. 13. Becerra-Flores M., Cardozo T. SARS-CoV-2 viral spike G614 mutation exhibits higher case fatality rate. // Int. J. Clin. Pract. 2020. e13525. doi: 10.1111/ijcp.13525/

УДК 94. 47

МИГРАЦИОННЫЙ ПОТОК В 1950-ЫЕ ГОДЫ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ

Төлеухан А. М., 1 курс, История и археология, КРУ имени А. Байтурсынова, г. Костанай, Республика Казахстан

Айтмухамбетов А. А., доктор исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин КРУ имени А Байтусынова

Кустанайская область один из тех регионов Казахстана, которая ощутил на себе большое влияние миграционных процессов 1950-х гг. Главным фактором изменений общей демографической ситуации в республике и области в этот период стало освоение целины. В 1954 году на февральско-мартовском пленуме ЦК КПСС приняли постановление об освоении целинных и залежных земель. Переселенцы, в основном из Украины, Беларуси, РСФСР, начали активно приезжать в Казахстан, тем самым население республики увеличилось за счет механического прироста. В ходе исследования, по статистическим данным и всесоюзной переписи населения 1959 года, население республики вырос почти в 2 раза начиная с середины 1950-х гг. Урбанизация выросла в несколько раз по сравнению с предыдущими десятилетиями. Социально-экономическая жизнь населения также вырос благодаря созданию условий для переселенцев.

Наиболее крупный миграционный поток в республику произошел с освоением целинных и залежных земель, которое по времени совпало с крупными промышленными стройками. В период освоения целинных земель Казахстану отводилась главная роль в борьбе за быстрый подъем зернового хозяйства, в связи с чем в республике стала расширяться материально-техническая база сельскохозяйственного производства. В этой связи остро встала задача укрепить колхозы и МТС квалифицированными кадрами. Всего на освоение целинных и залежных земель в Казахстан в 1954-1962 гг. прибыло около 2 млн человек, в основном из европейской части страны.

В результате бурных миграционных потоков за период с 1939 по 1959 гг. численность населения Казахстана выросла почти в полтора раза и составила 9 294 741 человек. Произошли значительные изменения в расселении населения. В 1959 году в Казахстане было зафиксировано уже 182 городских поселения, в том числе 43 города и 139 поселков городского типа. Количество городского населения, по сравнению с 1939 года возросло на 2,4 раза, а их удельный вес увеличился с 27,7% по 43,7% или 1,6 раза. Таким образом, Казахстан по удельному весу городского населения приблизился к общесоюзному показателю (48%) [1].

Население Кустанайской области в 1950-ые годы – в период освоение целины – начал расти как за счет естественного прироста, так и за счет механического прироста. В период с 1954 по 1956 год, за два года в Кустанайскую область приехали более 150 тысяч людей, приблизительно 40 национальностей. В основном приезжали из Украины, Беларуссии, бывали случаи переезда из других частей Советского Союза, даже из других социалистических стран [2].

По статистическим данным по состоянию на 1 апреля 1956 года, численность населения Кустанайской области – 587 тысяч человек, из них 111 тысяч – жители городов. Согласно переписи населения 1959 года, население области уже насчитывало 710 690 человек, в том числе городское население – 187 776 человек. Собственно, же население Кустаная на 15 января 1959 года составило 86 382 человека [3].

Численность населения области начало только расти. По промежуточным данным, на момент 1 января 1961 года, население области составило 833 тысяч человек, при этом численность жителей городов прибавил на 21,4%, что означал стремительный рост городского населения нежели сельское население. Население самого города Кустаная по приблизительным подсчетам, находилось около 100 тысячной отметки [4] .

Миграция сказалась на росте сельского населения, особенно в областях северного Казахстана – центре целины. Механический прирост населения в 1955 году, по сравнению с 1953 г. в Целиноградской области увеличился на 96 раз, в Кустанайской области – в 23 раза. В целом, согласно переписи населения 1959 г., сельское население республики увеличилось

на 19%, а в Целинном крае за это же время на 83%, а именно в Кустанайской области на 62%. Но в то же время удельный вес сельского населения в общей численности населения снизился до 56,3%.

	Население	Жители городов	Жители сел	Городское население в % ко всему населению
1939 г.	371 751	48 885	322 866	13%
1956 г.	587 000	111 000	476 000	19%
1959 г.	710 690	187 776	522 914	26%
1961 г.	833 000	227 960	605 040	27%

Урбанизация в Кустанайской области шли быстрыми темпами. На середину 1959 года (на период разработки итогов переписи населения) в области были 3 города и 6 поселков городского типа, то уже 1 января 1962 года число поселков городского типа стало 7, а численность жителей городов неуклонно рос.

	оба пола	мужчины	женщины	мужчины в %	женщины в %
В целом по области	710 690	345 064	365 626	49%	51%
Городское население	187 776	91 332	96 444	49%	51%
Сельское население	522 914	253 732	269 182	49%	51%

По соотношению мужчин и женщин в Кустанайской области была благоприятная обстановка. В период миграции большое количество молодежи прибыли в целину, и таким образом это повлияло на естественный прирост населения, который позже стал доминировать. И в городах, и в поселках решение жилищных вопросов, а также развитие медицины, строительство больниц и школ также позитивно повлияли на прирост населения [5].

Кустанайская область вышла вперед по демографическим показателям. В Целинном крае, куда входили Кустанайская, Северо-Казахстанская, Павлодарская, Кокчетавская, Целиноградская области, пальма первенства была в Кустанайской области. По стране, область заняла 6 место по численности, уступив Алма-Атинской, Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Чимкентской области. В 1939 году область стояла на 7 месте, уступив Уральской, Чимкентской, Алма-Атинской, Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Семипалатинской областей.

По численности городского населения в 1939 году, область уступала всем областям, кроме Павлодарской и Целиноградской областей. Но в 1959 году, городское население возросло, уступив Целиноградской, Джамбульской, Чимкентской, Алма-Атинской, Восточно-Казахстанской, Карагандинской, Семипалатинской областей. Доля городского населения выросла в 2 раза, с 13% до 26%. Однако львиная доля населения жила в сельской местности, так как специфика экономики области была аграрной [6].

Однако не все переселенцы справились с трудностями на новом месте. В качестве оправдания они называли разные причины: высокая преступность, отсутствие подъемных, дефицит новой техники, низкую заработную плату, плохое питание, антисанитарное состояние временных жилищ. Но стоит отметить, что эта тенденция не была массовой. Большинство приезжих после обретения быта остались на этой земле и обрели вторую Родину.

В результате миграционных процессов Казахстан превратился в многонациональную республику. Население республики в этот период росло, главным образом, благодаря миграции, меньше – за счет естественного прироста. Тем не менее, в конце 50-ых начале 60-х гг. показатели рождаемости по Казахстану превышали среднесоюзные почти в два раза, что можно объяснить более благоприятным соотношением мужчин и женщин, находящихся в брачном возрасте, и высоким удельным весом молодых людей в целинных областях. Быстрые темпы развития промышленности в области привели к высокой урбанизации, росту городов и городского населения. Сельское население также быстро прибавило численность населения за счет освоения новых земель, а также благодаря решению социально-жилищных проблем.

Список использованных источников:

1. Козина В. В. Демографическая история Казахстана. Учеб. пос. – Караганда: изд-во КарГУ, 2007. С. 58.

2. Легкий Д. М., Каратаев А. В., Алексеенко М. А., Самаркин С. В., Черныш П. М., Терновой И. К., Ибраев Е. Е, Нурмухамбетов Г. Т. Кустанай – Костанай: Очерки истории. С 1936 по 2013 годы. Книга вторая. Костанай – 2013. С. 282

3. Тащанова С. Н., Нурсеитова Г. Б. Предисловие // Освоение целинных и залежных земель в Кустанайской области. Сборник документов. – Костанай, 2010. 639 с. С. 13.

4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – М: Госстат-издат ЦСУ СССР, 1962. С. 14-15.

5. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – М: Госстат-издат ЦСУ СССР, 1962. С. 13.

6. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – М: Госстат-издат ЦСУ СССР, 1962. С. 14.

УДК 341.1

PUBLIC ACCOUNTABILITY OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS

Tursynbayeva A.T., 2, International law, M. Narikbayev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abylaiuly A., Assistant Professor, PhD, KAZGUU University

The dominance of transnational corporations, allowing them to dictate terms to host countries accompanied by violations in the field of human rights prompted the world community to take measures to limit such acts. This article asserts that corporations must be accountable to the public and leads to the legal accountability framework and enforcement mechanisms.

Introduction

It is generally acknowledged that transnational corporations have been under the scientific discourse of humanity for more than half a century. Moreover, most of the research carried out falls on the economic sector rather than the legal one. Of course, this is quite understandable by the economic contribution that transnational corporations have made and continue to make to the world. Just remember the numbers, according to the report of the UNCTAD, global foreign direct investment flows (FDI) in 2021, estimated at $1.65 trillion [1, p.1]. However, what TNCs do or

don't do can also have negative consequences, which can take many forms like human rights violation, environmental degradation, deterioration of the welfare of host communities. So, while economic contributions pay attention to the internal structure of multinational corporations, legal scholars mainly focus on the corporation's external relations and regulatory issues such as supervision, taxation, liability or public accountability [2, p.3]. By the way, it is important to highlight the fact that all mentioned issues are quite underdeveloped and controversial. So, as practice shows, special and complex relationships have developed between TNCs and local communities of host states. In this article, I would like to discuss the institute of public accountability.

The first section will focus on the legal basis of public accountability. The second section examines challenges to the implementation of public accountability. In the third part, possible international mechanisms for public accountability will be proposed.

1. Legal basis of public accountability

In the aftermath of globalization, it is more problematic for national governments to hold corporations accountable than in the past [3, p.10]. But what legal relations are built within the framework of public accountability, namely how TNC are accountable and to whom? Let's discuss the experience of TNCs related to that question taking into consideration the past thirty years.

As Mathias Koenig-Archibugi indicates, accountability is applied when an agent 'is held to answer for performance that involves some delegation of authority to act' [4, p.236]. There are different ways of accountability, but two main things must be taken into account: flow of information to the stakeholders about decision-makers' actions, and the capacity of stakeholders to impose certain sanctions [4, p.236].

In this regard, directors of TNCs are accountable to shareholders, but there is no delegation of authority between the public. Nevertheless, the granting of legal personality to collective financial entities by the state was prompted at least in part by the benefits that finances were expected to bring to the broader public [4, p.237]. In addition, holding democratic theory, delegation of authority is not the only reason for creating accountability relationships. It is justified by the establishment of a relationship of accountability when a person or community is affected by the actions of an organization [5, p.14].

Then, TNCs are indirectly accountable for the general public. They perform it through state institutions like the government, courts, depending on where the corporation carries out its activities.

2. Challenges of public accountability.

The first problem we can be faced with is collusion between government representatives and TNCs' directors. By the way, national corporations can also take part in that practice, but collusion involving TNCs, especially in developing countries may have more detrimental effect than it happens with other situations [4, p.239]. A weak government of a developing country with rich natural resources makes TNCs become more powerful and less accountable to the public welfare of which has been damaged. The second problem is linked with competitiveness. At the end of the XX century, when countries prioritized foreign investment toward national interest with a view of embarking on economic development, they started to provide foreign investors more comfortable conditions, like cheap labor, tax incentives [6, p.8]. Of course, now it has changed, nevertheless competition worsens the accountability between governments and TNCs, because it leads to lessening its requirements on the agent and to abstain from punishing fear that the agent will move to another jurisdiction [4, p.238].

If these two problems are quite political, the next question will be put in a legal way. The fact is that there is no supranational legally binding instrument that would hold corporations accountable for their actions or omissions to the governments of the states in which they operate. To

date, there are many documents that reflect an attempt to regulate corporations, but they still serve as ‘guide’, so that is the problem.

3. International accountability mechanisms

Considering all mentioned issues, it would be appropriate to point out ways to solve this problem. Starting from the already existing one - *The Alien Tort Claims Act*. As Jobson contends with the help of this act aliens can sue in US Courts for violations of the law of nations showing us that it is one of the promising alternative mechanisms for international corporate accountability [7]. Of course, there are also might be challenges regarding jurisdiction and applicability of ATCA. To illustrate, in the Kiobel case the US Supreme Court’s decision refrained from directly addressing the issue of corporate liability, focusing instead on the question of the jurisdiction of US courts. The supreme court found that the ATCA only applies when the corporate activities in question have a connection with the US above and beyond the mere existence of a corporate presence in the country [8].

Another way to fight for the public accountability of a TNCs is through their rules of conduct. From the first sight private codes of conduct may seem voluntary, but as Teubner argues, they are of constitutional character, because they serve both constitutive and limitative functions creating a new transnational regime. As long as the status of corporations and its regulation in international law is not sufficiently defined, this type of regulation can have a good effect. By acting with integrity and giving an account to the public, corporations can attract new customers and investors, prevent government regulation, and boost employees’ morale and loyalty.

Some non-governmental organizations have resorted to suggesting such ways of solving the problem after numerous ineffective interstate legal forums. However, there is a huge hope for a structured and international regulation based on a legally binding document that the UN Intergovernmental Panel on Human Rights has been working on since 2014.

Conclusion

To sum up, it has to be mentioned that accountability is one of the parts of TNCs responsibility, and is vague and uncertain, like the institution of accountability itself. However, in practice some groups of society still manage to find a way out: to hold accountable through The Alien Tort Claims Act or to apply voluntary mechanisms. As Giovanni Mantilla confirms, voluntary codes provide a sort of equilibrium among the human rights and TNCs[9,p.291]. So, until the legally binding instrument would be enforced, these methods can help in holding TNC accountable for the public.

Список использованных источников:

1. UNCTAD, 'Global Investment Trends Monitor' (2022) 40, p.1
2. Calliess, G.-P. (2011). Introduction: Transnational Corporations Revisited. Indiana Journal of Global Legal Studies, 18(2), 601–615. p.3
3. Robert O. Keohane, 'Global Governance and Democratic Accountability', in David Held and Mathias Koenig-Archibugi (eds), Taming Globalization: Frontiers of Governance, Cambridge, Polity Press, 2003, pp. 130-57; 146.
4. Koenig-Archibugi, M. (2004). Transnational Corporations and Public Accountability. Government and Opposition, 39(2), 234–259.
5. David Held, Democracy and the Global Order, Cambridge, Polity Press, 1995
6. Bhatt, R. S. (1978). PROBLEMS OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS. India Quarterly, 34(1), 1–16.
7. Louk, D., & Aneja, U. (2009). Editorial Introduction: Transnational Corporations and Global Governance. St Antony’s International Review, 5(1), 3–10.

8. The European center for constitutional and human rights, Kiobel case: ECCHR supports victims of corporate abuse before US Supreme Court https://www.ecchr.eu/en/case/kiobel-case-ecchr-supports-victims-of-corporate-abuse-before-us-supreme-court/

9. Mantilla, G. (2009). Emerging International Human Rights Norms for Transnational Corporations. Global Governance, 15(2), 279–298.

УДК 681.5(075.32)

АВТОМАТИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРОЦЕССОВ ПРИ ИЗГОТОВЛЕНИИ АСФАЛЬТОБЕТОННЫХ СМЕСЕЙ И ПРОЕКТИРОВАНИЕ МАКЕТА АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИНИИ УПРАВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВОМ

Уаисова М. М., магистр технических наук, докторант 2 курса специальности 8D07102 «Технологические машины и оборудование», Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова

Маздубай А. В., доктор PhD, ассоциированный профессор, НАО Торайгыров Университет

Одной из важнейших характеристик современной экономики являются процессы автоматизации и цифровизации, происходящие во всех отраслях народного хозяйства. Не исключение промышленность, в частности, в том числе в сфере производства асфальтобетонных смесей. На сегодняшний день имеется некоторый российский и зарубежный опыт автоматизации производства асфальтобетонных смесей, однако развитие технологий и цифровизация процессов диктует необходимость постоянного совершенствования такого производства. В настоящее время компании-разработчики применяют комплексный подход при проведении автоматизации производственных процессов при изготовлении асфальтобетонных смесей.

В современных условиях работа асфальтобетонных заводов выполняет важные функции в дорожном хозяйстве. Основное назначение таких заводов состоит в изготовлении асфальтобетона, который применяется при благоустройстве, ремонте, а также реконструкции дорожного покрытия. Асфальтобетон представляет собой искусственный материал для строительства, который получают с помощью уплотнения оптимально подобранной смеси таких материалов, как щебень, песок, битум, минеральный порошка и др. [1, 13]. Для того чтобы производить качественную асфальтобетонную смесь и максимально эффективно использовать все производственные возможности оборудования, предприятия, работающие на установках старого образца, прибегают к автоматизации асфальтобетонных заводов.

Выполнение различных операций асфальтобетонного завода обеспечивается благодаря широкому комплексу машин, приспособлений и приемной техники. Основным компонентом любого завода является асфальтосмесительная установка, применяемая для смешивания материалов. Работа асфальтобетонного завода в силу российских климатических условий носит сезонный характер. Поэтому, во избежание простоев, несезонный период производства направлен на устранение неполадок в системе, отладку производственных процессов, обучение производственного персонала, настройку весов, показаний температуры и т.п. [2, 9].

Цифровизация общественно-экономических процессов, ускоренная в результате пандемии коронавируса, затронула все отрасли экономики, в том числе промышленное производство. Поэтому исследование процессов автоматизации и цифровизации

промышленного производства, в том числе производства асфальтобетонных смесей, имеет особую актуальность в современных условиях.

Целью данного исследования является обоснование разработки макета автоматизированной технологической линии управления производством асфальтобетонных смесей, имитирующего работу исполнительных механизмов асфальтобетонного завода.

Для проведения исследования были использованы методы общенаучной группы (описание, сравнение, обобщение и классификация, анализ), а также специальные методы: контент-анализ научной литературы, технологических и аналитических данных по исследуемой теме, проведение производственных исследований на объекте.

Все это можно реализовать с помощью специализированного макета автоматизированной технологической линии управления производством асфальтобетонных смесей, имитирующего работу исполнительных механизмов асфальтобетонного завода, проект разработки которой представлен в данной статье.

Главной целью разработки макета автоматизированной технологической линии управления производством асфальтобетонных смесей, имитирующего работу исполнительных механизмов асфальтобетонного завода, является создание мобильного устройства, к которому возможно подключение и наладка электронно-вычислительной системы управления технологическим процессом асфальтобетонного завода.

Назначение спроектированного макета состоит в создании базового образца мобильного устройства наладки электронно-вычислительной системы управления технологическим процессом (ЭВМ) асфальтобетонного завода.

Автоматизированный макет, имитирующий работу исполнительных механизмов асфальтобетонного завода, представляет собой мобильное электромеханическое оборудование. Он состоит из следующих составных частей: цифровая часть и аналоговая часть (таблица 1).

Таблица 1 – Структура автоматизированного макета, имитирующего работу исполнительных механизмов асфальтобетонного завода

Наименование структурного элемента	Характеристика	Назначение
Цифровая часть	Набор электромагнитных реле, которые имитируют работу магнитных пускателей и пневмомеханических устройств (в основном, это пневматические цилиндры для закрытия и открытия затворов).	При поступлении сигнала от ЭВМ для срабатывания реле должен сформироваться сигнал для ЭВМ о том, что реле сработало.
Аналоговая часть	Набор электронных блоков преобразования электронного аналогового сигнала в цифровой сигнал и наоборот.	Для работы весов, измерения температуры, уровня открытия заслонок и крана топлива, скорости подачи материала различных фракций.

Источник: составлено автором

Все реле монтируются на печатную плату, на которой также располагаются разъёмы и узлы согласования для связи с ЭВМ и светодиоды, которые отображают наличие того или иного сигнала.

Следовательно, автоматизация производства асфальтобетонных смесей позволяет получить следующие преимущества:

1 Повышение общей технологической дисциплины и культуры производства за счет высокого уровня автоматизации технологического процесса. Весь технологический процесс производства асфальтобетона находится под управлением компьютерной системы, действия персонала контролируются автоматикой, что существенно снижает вероятность влияния человеческого фактора на технологический процесс.

2 Повышение качества подготовки сырья и качества выпускаемой продукции за счет точного дозирования компонентов автоматикой, а также за счет ведения автоматикой технологического процесса в оптимальных режимах, обеспечивающих не только требуемые характеристики сырья, но и максимально возможную производительность оборудования.

3 Повышение производительности производственных мощностей за счет автоматизированного управления процессом с минимальным вмешательством оператора, своевременной реакцией автоматики на изменение условий внешней среды и качества поступающего сырья, а также за счет снижения простоев производства, вызванных ошибками оператора или его общей усталостью

4 Увеличение срока службы оборудования за счет его использования в оптимальных режимах, снижения количества нештатных ситуаций и нарушений технологического процесса.

5 Снижение расхода энергоресурсов за счет оптимизации ведения технологического процесса.

6 Снижение риска хищений продукции за счет всеобъемлющего контроля и протоколирования работы технологического оборудования, протоколирования действий оператора в ходе производственного процесса.

7 Снижение возможных конфликтных ситуаций с заказчиком за счет ведения архивов работы оборудования, изменения технологических настроек и дозировочных составов.

8 Учет количества выпущенной и отгруженной продукции за счет архивирования результатов работы оборудования, а также автоматизации процесса отгрузки асфальта (АСУ весового хозяйства).

9 Оптимизация и ускорение обслуживания клиентов за счет автоматизации диспетчерской службы.

10 Оптимизация ведения управленческого и бухгалтерского учета, снижение ручных операций при вводе информации в систему учета за счет интеграции автоматизированного технологического комплекса с системами учета на базе 1С и др.

Таким образом, модернизация асфальтовых заводов с помощью внедрения современных технологий – прямой путь к оптимизации и удешевлению производства, повышению КПД. Организация автоматической системы управления производством асфальтобетона позволит существенно увеличить объемы производства, сэкономить на оплате труда, повысить надежность процессов, осуществлять контроль над всеми этапами выработки продукции. В современных условиях компании-разработчики используют комплексный подход при проведении автоматизации производственных процессов при изготовлении асфальтобетонных смесей.

Список использованных источников:

1. Абдулханова, М.Ю. Технологии производства материалов и изделий и автоматизация технологических процессов на предприятиях дорожного строительства: учебное пособие / Абдулханова М.Ю., Воробьев В.А., Попов В.П. - Москва: СОЛОН-Пресс, 2017. - 576 с.

2. Инновационные технологии в производстве асфальтобетонных смесей: монография

/ Ю.Э. Васильев [и др.]. – М.: МАДИ, 2016. – 116с.

3. Крупин, Н.В. Обзор современных мировых тенденций развития асфальтобетонов // Дороги России. – 2020. - № 1 (115). - С.7-11.

4. Кураков, Ю.И., Свиридова А.Н., Маковецкая А.В. IT-технологии в производстве асфальтобетона // В сборнике: Современные прикладные исследования: материалы четвертой национальной научно-практической конференции. Новочеркасск, 2020. – С. 362-366.

5. Лупанов, А.П., Силкин В.В., Баяртогтох Д., Ильина О.Н. Обеспечение экологической безопасности при производстве асфальтобетонных смесей на АБЗ // Известия КГАСУ. – 2017. - №4. – С. 424-431.

6. Автоматизация АБЗ // Официальный сайт компании СамараДорМаш. – URL: https://sdm-sam.ru/articles/avtomatizaciya-abz/(дата обращения: 02.05.2021)

7. Автоматизация АБЗ и для чего она нужна // Официальный сайт ЧАО «Кредмаш». – URL:https://kredmash.com/ru/blog/avtomatizatsiya-abz-i-dlya-chego-ona-nuzhna(дата обращения: 02.05.2021)

8. Автоматизация асфальтобетонного завода // Асфальтобетонные заводы. – URL: http://www.ab-s.ru/media/articles/avtomatizaciya-abz/(дата обращения: 02.05.2021)

9. Автоматизация асфальтобетонных заводов (АБЗ) // Официальный сайт компании L-express. – URL: https://l-express.ru/menu-asu-lab/10-our-decisions/364-decision-asu-abz.html (дата обращения: 02.05.2021)

10. АСУ ТП для АБЗ производства Benninghoven // Группа компаний MaTrIx. – URL: https://matrixgk.com/serial-production/abz/benninghoven/(дата обращения: 02.05.2021)

11. Модернизация, автоматизация и управление асфальтобетонным заводом // Группа компаний MaTrIx. – URL: https://matrixgk.com/serial-production/abz/asu-tp-dlya-abz/(дата обращения: 02.05.2021)

УДК 94:67(574.21)

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ДАМУЫ (1960-1985 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДА)

Хасенова Алтынай, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, 6В02201-Тарих, 2 курс

Ералина А.Е. –гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы

Бұл мақалада Қостанай облысының өнеркәсібінің дамуы жайында баяндалған. Кен-байыту комбинатының ашылу мен даму деңгейі, тарихи кезеңдер бойынша айқындалған. Өндіріс тарапындағы өзгерістер мен жарыстар, жұмысшылардың жетістіктері қарастырылған.

Қостанай облысының өнеркәсібінің дамуы 1960-1985 жылдар аралығында Кеңес одағы және республика көлемінде өзіндік орын алған еді. Аграрлық өлке болған Қостанай үшін көптеген жаңа кен орындар мен кәсіп орындар ашылды.

Соколов-Сарыбай кен-байыту комбинаты ашылғанынан бері ең үлкен облыстың өндірістік кәсіпорыны болды. Оның құрылысының бірінші күндерінен бастап комбинатты Николай Фаддевич Сандригайло басқарды. Өндіріс масштабтары әсер етерлік көрінді – адымдаған және жұлдызкүртты экскавторлары бар өте үлкен карьер, 85, 100, 180 тонналық

думпкарлар, алып самосвалдар. Соколов-Сарыбай тау-байыту комбинаты карьерлерінің бар теміржол көлігі 1961 жылға қарай электрлік тарту күшіне көшірілді.1962 жылы комбинат қуаты 26, 5 миллион тонна шикі руда жобалық қуатымен 16 миллион тонна өнімге жетті. Комбинат толық көлемде 1965 жылдан бастап жұмыс істей бастады. 1966 жылы КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумы жарлығымен тау рудалы алып Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды. Комбинат директоры Н.Сандригайло 1966 жылдың ақпанында хабарлағандай: «Ел зауыттары бізге көлемі үш-он бас шаршы метр шөмішті 93 экскаватор, сексеннен астам бұрғылау станоктарын, сексенге жуық тіркелетін салмағы 100-150 тонна электровоз, 627 думпкар, 329 автосамосвал қойды.Ұңғыма бұрғылауының өзіндік құны бір жарымға төмендетілді... Отандық өндіріс елу миллион тоннадан астам жоғары сапалы металлургиялық шикізат алды»[1,22-23б.].

Облыстың еңбегі сіңген еңбекшілері арасында Социалистік Еңбек Ерлері, рудныйлықтар – электровоз машинисті А. Политкина, экскавторшы А. Шпак.Рудный үшін Қаратомар су қоймасының құрылысы үлкен оқиға болды. Тобыл 1964 жылдың қыркүйегінде тоғанмен жабылды. Су қоймасының, Целинный аймағындағы ең үлкені – екі километрлік тоғаны бар қолдан жасалған көл тапсырмасы Рудный қаласының, ал кейін Лисаков және Қашар тау-байыту коминаттарының өндірістік кәсіпорындарын сумен қамтамасыз ету болды. Қаратомар Соколов-Сарыбай комбинаты құрылу шежіресінің тағы бір жақсы беті болды.

Қашар ТБК құрылысымен әлемдегі ең үлкен кен ошағынан жоғары сапалы магнетит рудаларын игерудің бастамасы жасалды. 1966 жылы Қашар рудалары қорлары 1,7 миллиард тоннаға бағаланды.Соколов-Сарыбай тау-байыту комбинатындағы жетістіктермен бірге қиындықтар да болды. Дымқыл сепарация фабрикасының үшінші кезек құрылысы біршама кешеуілдеді, 1968 жылы енуге тиіс үш секция деңгейі және бөлшектеу фабрикасында қосымша қуат құрылыс қарқыны төмендеу болды. Сонымен қатар 1969 жылдан Соколовта жылдық өнімі 5,5 млн. Тонна шикі руда жерасты кенішінің белсенді құрылысы басталды.1960 жылдары облыстағы екпінді құрылыстардың бірі Лисаковск қаласында жүреді. 1950 жылдың орта шенінінің өзінде-ақ геологтар Лисаков темір рудалары кен ошағын белсенді түрде қолға ала бастады, ал 1960 жылдың 28 желтоқсанында КСРО Министрлер Кеңесі Лисаков комбинатының құрылысы жөніндегі жобалық тапсырманы бекітті. Лисаков темір рудалары кен ошағы облыстың пайдалы қазбалары қорлары арасында ерекше орын алды. Лисаков рудаларындағы Темірдің орташа құрамы 34, 5% құрады. Тек өндірістік категориялар бойынша 1966 жылы тауып алынған қорлар 1, 7 миллиард, ал потенциадық қорлар 5 миллиард тонна құрады. 1969 жылы Лисаков құрылысшылары темір-бетон өнімдері зауыты, комбинаттың жөндеу цехтерінің блогі, 200 орындық асхана, 560 орынға арналған екі бала-бақша және ауданы 40 мың квадрат метр тұрғын үйді эксплуатацияға тапсырды. 1967 жылы Лисаков рудасын бірінші рет қайта балқытуда металлургиялық комбинатта өте жақсы металл алынды, ал 1970 жылдың жазында руданы өндірістік жолмен алу және оны теміржол бойынша карьерден Майлино станциясына дейін жеткізу басталды[2,17-18б.].

1965 жылы облыста темір рудасын алу 17 миллион 226 мың, ал окатыш өндірісі 279 мың тоннаны құрады. Оның үстіне, Қостанай облысы темір рудасы базасы Рудный, Лисаков және Қашармен шектелмеді. 1960 жылдың екінші жартысынан Қамысты ауданында орналасқан Шағыркөл және Сор магнетит рудаларының кен орындарын белсенді игеру басталды. Геологтар мұнда 150-300 миллион тонна руда қорларын анықтады. Шағыркөл кен ошағын 1966 жылдыңсоңына қарай, ал Сор кен орнын 1967 жылы өнеркәсіптік өндіріске өткізу жоспарланды[3,114-115 б.].

Комбинаттың алып құрылысы Жітіқарада жүргізілді. Құрылысшылар жоспарлы тапсырмаларды әркез орындай ала бермеді. Бұл туралы облыстық ақпараттарда хабарланып жатты: «...өнеркәсіптік құрылыс бойынша тапсырмалар 1959 жылы 58%, 1960 жылы - 41% -ға орындалды... 1962 жылдың бірінші жартыжылдығында небары 46 % -ға орындалды». Мұнда кадрлардың тұрақтамауы, қанағаттандырмайтын тұрғын үй-тұрмыстық жағдай жайлы да айтылған болатын[4,117б.].Осы жағдай ел басшылығын үрейлетті, 1962 жылдың 28 тамызында КСРО Министрлер Кеңесінің «Целинный кеңес халықтық шаруашылығының Жітіқара асбест комбинаты құрылысын тоқтату шаралары туралы» қаулысы шықты. Онда комбинаттың 1963 жылға қарай бірінші кезек енгізу қажеттілігі және «...КСРО Үкіметінің құрылыс бойынша тапсырмаларын орындауға кедергі..., кінәлілерді анықтау және тексеру нәтижелері жайлы баяндау...» себептерін анықтау жөнінде айтылды. Жітіқара асбест комбинаты жоспарларында өнімділік бойынша КСРО-да екінші және әлемде үшінші болуы тиіс еді. Асбест комбинатының бірінші кезегі 1965 жылдың соңында қабылданды, осы жылы асбест 55.769 тонна көлемінде алынды, бірақ 1970 жылы оны 10 еседен көп салмаққа арттыру жоспарланды. Асбест өнеркәсібі базасында қалада асбест-цемент өнімдері және жабындық шифер, асбомоль плиталары және линолеум зауыттары салынды[5,17-18б.].Алайда комбинат құрылысы 1969 жылы қайта тоқтау қаупінде тұрды. Жітіқараның көптеген нышандары сол қағаз бетінде қалып қалды, дегенмен комбинат облыс, республика және барлық елдің өнеркәсіптік дамуында маңызды рөлдердің бірін атқара бастады. 1963 жылы бокситтің бірінші партиялары өткізілді, ал 1969 жылдың аяғына таман Торғай боксит кеніші – Павлодар алюминий зауытының негізі жекізушісінің ең маңызды деген нышандарының құрылысы аяқталып жатты.Өнеркәсіп дамуы транспорт жүйесінің дамуымен бірге жүрді. 1960 жылдың 1 наурызында Хабарлау жолдары министрлігінің шешімімен Қостанай теміржол бөлімі Құсмұрын теміржол бөлімімен біріктірілді. Жаңа бөлімнің жолдарының ұзындығы 1960 жылдың соңында 1030 километрден асты. Қостанай жол бөлімін Рубинштейн Б.И. басқарды, ол атаулы бөлімге отыздан астам жыл бойы басшылық етті.1966 жылы теміржол транспорттарында жүк тасымалдау (1958 жылға қарағанда) 4,8-ге, рудалар – 10-ға, миниралды-құрылыс жүктері – 5,1-ге көбейді. Тобыл станциясының торабы қайта құрылысын бастады. Осыған байланысты теміржолдың өнеркәсіптік аумақтары маңызды орын алды: электровоз тартылыс күшіне көшкен Железорудная-Тобыл, Тобыл-Құсмұрын-Есіл. Аймақ экономикасының дамуына автомобиль жолдары үлкен әсер етті.1960 жылдың екінші жартысында Қостанай-Комсомолец-Троицк көлік жолдарын салу басталды, облыс орталығы аудан орталықтарымен жолдар жүйесімен байланыстырылды[6,8-10б.].

Жаңа өнеркәсіптік орындардан Қостанай да қалыс қалмады. Химиялық талшық зауыты жұмыс жасады және әрдайым дамып жатты, темір-бетон зауытының құрылысы бастау алды. Жоғарғы көрсеткіштерді «Большевичка» фабрикасы, машина жөндеу-құрылыс зауыты, ЖЭС, аяқ киім фабрикасы ұжымдары көрсетіп жатты. Жоспарға сай Қостанай қаласының солтүсік-шығысында 1964 жылдың өзінде текстильді алып құрылысы басталды, отыз мың ұршыққа келетін костюм маталары комбинатының бірінші кезегі (мауыты-шұға комбинаты) 1969 жылдың өзінде ашылды.Комбинаттың бірінші директоры И.К.Мендыкулов болды [4,114б.].

Осы кезеңде облыс біршама гүлдене түсті, провинциалы аграрлы аймақтан қуатты өнеркәсіптік және ауыл шаруашылық орталыққа айналды. Бұл бүкіл республиканың экономикасының маңызды салалары. Бұған осы кезеңде облысқа бірнеше рет келіп кеткен елдің бірінші басшыларының облысқа деген шынайы қызығушылығы дәлел: 1963 жылы – А.Н.Косыгин (ол кезде КСРО Министрлер кеңесі төрағасының бірінші орынбасары); 1964 жылы – Н.Б.Хрущев; ал одан кейін Хрущевтің орнына елдің бірінші басшысы ретінде келген

Л.И.Брежнев, Подгорный Н.В. (КСРО Жоғарғы Кеңес Президиум төрағасы), бірнеше рет облысқа Д.А.Қонаев – Қазақстан компартиясы ОК бірінші хатшысы келді.

1964 жылы 26 желтоқсанда қостанай облыстық комитеті «Қостанай,Рудный және Лисаковск қалалары Қостанай облысының атқару комитетіне бағындыру» туралы шешімге қол қойды.Осыған байланысты 1965-1967 жылдар арасында Соколов-Сарыбай ұжымы бесжылдық жоспарын орындады.Товарлық темір рудасы мен концентраттын 76 миллионға жеткізіп, аса сапалы металургия шикізатын –темір рудалық түйіртпекті 2.1 есе көп шығарды. Өндірісті үздіксіз техникалық жетілдіру, тау-кен,көлік және тау-кен байыту жабдықты шеберлі пайдалану негізінде еңбек өнімділігі 36 пайызға өсті. Қала мен облыстың негізгі өндірістік қоры 1959 жылы32 млн рубльден 1965 жылы 72 млн рубльгемдейін көбейді..Жаңа кәсіпорындар ашылып, көптеген өндіріс орындары қайта жаңғырып, кеңейді. 1961 жылдың 30 наурызында Арқалық руднигінің бірінші бөлімінде Ф.Р.Иммель басқарған экипаж кен бетін аршыды. Ал, М.И. Демченко басқарған экипаж тау жынысын тұңғыш рет КРАЗ-222 автотүсіргішіне тиеді. Кен қазу 1961 жылы басталғанымен Торғай боксит рудниктерінің бірінші кезегі 1963 жылдың желтоқсанында пайдалануға берілді. Ал, екінші кезегі 1968 жылдың ақпанында іске қосылды[7,19б.].

1970 жылдан бастап Лисаковск кең –байыту орнына үлкен болашақ жетістіктер болжанды.1970 жылы құрамындағы темір мөлшері 51.6 пайыздық 110 мың т. кен алынды. 1972 ж. Жылдық қуаты 4.5 мың т болатын 1- кезегі іске қосылды.1973-1974 жылдары жылына 3.6 млн тоннадан кен өндіретін қосымша қуаттар игеріліп, комбинаттың жылдық жалпы кен шығару ққуаты 11.7 млн тоннаға жеткізілді.1974 жылы Лисаковск кен-байыту комбинатында магниттік күйдіру мен мен дымқыл магниттік сепарация әдісімен кен байытатын тәжірибелік-өнеркәсіптік қондырғы іске қосылды 1984 жылы жетілдірілген технология бойынша гравитациялық әдіспен кен байтатын фабриканың 1-кезегі пайдалануға берілді, ол жылына 8.7 млн т оңделмеген мен құрамындағы темір мөлшері 49 пайыз болатын 5 млн, т концентрат өндіретін 3 бөліктен тұрды.1975-1985 жылдар арасында еңбек өнімділігі 2 есе,товарлы темір рудасын өндіру 2.5 есе өсті.Лисаковск кен-байыту комбинаты жыл сайын 10 млн т руда, 6 млн т концентрат шығарды. Жылдық пайдасы 23 млн сом. Комбинат жоспарында жылына 36.0 млн т өнделмеген темір рудасын өндіру және құрамындағы темір мөлшері 47.6 пайыз болатын 18, млн т концентрат шығару болды[8,53-54б.].

Қазан революцияныың 50-жылдығы атындағы Жітіқара асбест кен-байыту комбинаты- асбест рудасын шығару мен байыту үшін тұрғызылған ірі кәсіпорын.Ол 1958-1974 жылдар аралығында салынып 1916 жылы ашылған және 1939-1942 жылдар арасында зерттелген Жітіқара асбест кен орынында тұр. Жітіқара кен-байыту комбинаты ашық карьерден, байыту фабрикадан, механикалық- жөндеу зауытынан тағы басқа ғимараттардан тұрады.Өндіріс орталығы болып Жітіқара қаласы есептелінді.Кен байлығы жөнінен бұл кен орны дүниежүзі бойынша 5-ші орында, ал Қазақстанда бірден-бір кен орны болып табылады. Комбинаттың өндірістік қуаты 3-6 топтағы хризотил-асбесті бойынша 2186 мың тоннаны, ал қайтып өңдеу бойынша 2600 тонна кенді құрайды. Комбинат жоғары механикаландырылған, қуатты өндіріс құралдарымен жабдықталған, өзіне жеткілікті сатыдағы технологиялық кезеңдері механикаландырылған, автоматтандырылған кен-байыту өндіріс орны болшып табылды.Жітіқара хризотил-асбест кеніші жер бетінде ашық жағдайда жұмыс істейді. Жұмыс жүйесі – көлікпен үйіндіні сыртта жасақтау. Бос тастар мен технологиялық қалдықтар карьерден 2 шақырым қашықтықта орналасқан. Үйінді 3 қатардан тұрады, әр қатардың биіктігі 30-50 метрден.

Кенді аршу және кенді алу жұмыстары жеке қатпарлармен жүргізіледі. Әр қатпардың биіктігі 15 метр. Қопарып-бұрғылау әдісі қолданылады. Үңгілер шарлы бұрғылау қондырғысымен бұрғыланады. Әртүрлі қорғағыш заттар пайдаланылады, оның ішінде

суэмульсиондық қопарғыш заттар бар.Карьерде жоғары өнімді ЭКГ-8И, ЭКГ-12,5, ЭКГ-"3УС" сияқты эксковаторлар, 75-100 тонналық автосамосвалдар, ПЭ-2М сияқты пайдалы салмағы 1000 тонна тартатын жекпелі агрегаттар, СБШ-250 м шарлы бұрғылау қондырғысы, т.б. қол жұмысын жеңілдететін агрегаттар қолданыста пайдаланылады.

Карьерден алынған кен байыту фабрикасына жеткізіліп байытуға дайындалып, байыту технологиясынан өтіп дайын өнімді қаптаумен аяқталады.

Кенді байыту дегеніміз – ірі-ірі 1,2 метрлік кен тастары 3 рет майдалаудан өткізіліп 50 мм.-ге дейін жеткізіледі. Кеннің ылғалдылығы 2 пайыздан аспау керек, бұл өлшем арнайы құрғататын пештерде кептіріліп жетілдіріледі.

Байыту технологиясында кен одан әрі майдаланып, асбест талшықтарын сорттарына қарап сорғыш желдеткіштердің көмегімен бөлініп алады. Алынған асбест талшықтары одан әрі тазартылып, сорт сортқа бөлініп, қосымша кептіріліп межелі сапаға жеткізіледі.Алынған таза асбест 50 кг.-дық брикеттерге престеліп полипропилендік қаптарға салынып тігіліп, желімделіп арнайы ағаштан жасалған көтерме орындарға жиналып, дайын өнімдер қоймасына жіберілді [9].

Соколов –Сарыбай кен байыту комбинаты үш карьерден , шахта, байыту фабрикадан, талшықтау комбинаты және тасуатқыштан ,жөндеу-механикалық зауыттан тұрды. Өндіріс орталығы-Рудный қаласы.Контактылы-месоматикалық кен орын рудалық жайлауға жатады және Торғай ойпатының батыс ағымына кіріп, Торғай темір-рудалы провинцияның ішінде орналасқан. Аудан асты-карбоналық вулканды-шөгінді тау жыныстардан тұрады.Олар: андезиттік порфириттер,туфтар, брекчилік-туфтар,туффиттер және әктас кен қабаттары.Басты рудалық матерриал — магнетит, векінші қатарда— гематит, кобальт бар пирит, халькопирит, галенит, сфалерит. Тау-геологиялық шарттар өте қиын. Кеннің мөлшері 1986 жылғы статистикалқ мәліметтермен қарастырсақ Сарыбай кен-орында 502,5 млн. т (орташа құрылымы Fe 43,2%), Соколовск 808,2 млн. т (39,3%), Оңтүстік-Соколовск 204,4 млн. т (42,9%), Қоржынкөл 147,7 млн. т (42,7%) деп есептелінді[10, 105 б.].

1955 жылдан бастап ашық түрде , 1976 жылдан жабық әдіспен Соколов кен орны әзірленеді.. 1957 жылдан бастан Сарыбай кен орын және 1981 жылдан бастап Қоржынкөл кен орындары ашық түрде өндіріледі. 1985 жылғы есеп бойынша Соколов және Сарыбай кен орындарының тереңдігі 320 м , бірақ жоба боынша 650 метр болу керек еді.Рудалық қабаттарды ашылу әдістері сыртқы траншеялар мен тұйыққа тірелген темір жол құламалары.Сарыбай кен орында өндірілген руданы сыртқа шығару үшін тесіктаулар қолданылған.Комбинат өнімдері Магнитагорск металлургиялық комбинатына , Сібір,Қазақстан, Урал заводтарына жөнелтеді.Комбинатта 8 Социалистік Еңбек Ері,КСРО мемлекеттік сыйлығының 6 лауреаты жұмыс істейді.1192 адам КСРО медальдармен ордендерімен марапатталды.

Қашар кен-байыту комбинаты –темір рудасын өндіру мен байыту айналысатын кәсіпорын. Оның құрылысы 1943 жылы табылған Қазар теміррудалық кен орыны негізінде 1972 жылы құрастырылды.Жалпы кен орын 1951-1957 жылдар аралығында зерттелді. Карьерден, қорыту фабрикадан, автокөліктік, теміржол, жөндеу –механикалық және тағы басқа бөлімшілерден тұрды.Негізігі өндіріс орталығы-Қашар қала типтес кенті болып табылады. Қашар магнитит типтес рудалық кен орын Торғай ойпатының батыс жағалауын құрайды және Торғай теміррудалық провинцияға кіреді. Кен орында 3 түрлі кен ошақтары бар. Олар Солтүстік, Солтүстік-Шығыс және Оңтүстік,үшеуі де ірі қатал топтамалықтастық типтеб. Руданың негізгі көлемі Солтүстік шоғырда орналасқан. Шоғырдың ұзындығы 2900 м, ал қауыт 300 метрге дейін жетеді. Екінші орында оңтүстік шоғыр тұр. Оның ұзындығы 650 м, қуаты 200 м. На Солтүстік телімі 3 рудалық қабаталынып жатқан және бір-бірінің үстінде орналасқан бөгеттерімен ерекшелінеді,ал Оңтүстік тілемі бірақ қабатпен

ерекшелінеді.Рудалар мезозойдық-кайнозойдік борпылдақ шөгінділермен жабылған. Минералдық құрылымы бойынша жалпы магнетиттік , мартитттік скаполит-магнетиттік ,скарндық және тағы басқа топтарға бөлінеді.Басты рудалық минерал— магнетит, шағын көлемде гематит, пирит, халькопирит, сфалерит, галенит кездеседі. Руданың көлемі 1,6 млрд. т 47%-дық темірі бар. Проектируется разработка Северных и Южных залежей — карьером (до глубины 720 м), шыққан руда арнайы автоматтырылған конвейерлермен шығарылады.өндіріс жүйесі—аралас транспорттық; таулы жыныстар мен руданың өндіруі циклдық-топтық жүйесі арқылы өткізіліп, конвеерлермен темір жолға жақын орналасқан жерге тіреледі.Қорыту — құрғақ магниттік и ылғалды магнитті сепарациямын орындалады[11.7-9 б.].

Осы ауыр өнеркәсіп орындары Солтүстік Қазақстан геологиялық өндірістік бірлестігіне бағынды болды.Басқарманынң жалпы ауданы 348, мың км^2.Қостанай,Солт.стік Қазақстан,Көкшетау,Торғай облыстарының жерінде геологиялық және гидрогеологиялық барлау, іздеу, геологиялық және арнаулы карталар жасау жұмыстарын жүргізеді. Қостанай қаласында Солтүстік Қазақстан территориялық геологиялық басқармасы негізінде 1979 жылы құрылды. Құрамында 12 өндірістік бөлімшесі болды.Бірлестік аумағында Оңтүстік Оралдың шығыс беткейі,Торғай ойпаты, Көкшетау жақпарының едәуір бөлігі кіреді.Басты міндеттері: жер қойнауын жоспарлы зерттеу,пайдалы қазбалардың кендерін іздеу және барлау,сөйтіп кен өндірісін және сол аймақтық халық шаруашылығын минералдық шикізатпен толық қамтамасыз ету.

Ауыр өнеркәсіп орындармен қатар Қостанай облысы бойынша жеңіл кәсіп орындар да жұмыс істеді . Олардың ішінде танымал «Большевичка» тігін фабрикасы, мауыты-щұға комбинаты,химиялық зауыты және темір-бетон комбинаты.

Қостанай темір-бетон бұйымдары комбинаты ҚазақССР Құрылыс материалдары өнеркәсібі министрілігіне қарасты кәсіпорын.Шығаратын өнімдері:құрылыстырмалы темір-бетон, құрылыс кірпіші. Комбинат 1959 жылы ұйымлдастырылды.1980 жылы силикат зауыды, 1982 жылы ірі панельді үй құрылысы зауыты қайта құрылды.1961-1965 жылдары 8,6 млн сомның тауарлы өнімі : 63 мың т/м құрыстырмалы темір-бетон, 69 млн дана құрылыс кірпіші,1976-1980 жылдары 373 млн сомның тауарлы өнімі оының ішінде:277 мың т/м құрастырмалы темір-бетон , 301 млн дана құрылыс кірпіші,1981-1985 жылдар аралығында 46,6 млн сомның тауарлы өнімі 315,6 мың т/м құрастырмалы темір-бетон,357,2 млн дана құрылыс кірпіші шығарылды.

Қостанай химиялық талшық зауыты, КСРО 50 жылдығы атында- химиялық өнеркәсіпорын.Мыс-аммиакты поливинилхлоридты талшықтар мен помплексті нитронды жіп шығарды.1943 жылы іске қосылды.Ұлы Отан соғысы жылдары зауыт майданға қажетті өнімді шығарды.Соғыстан кейінгі жылдары қайтадан құрылынды, химиялық талшық шығаратын 3 жаңа өндіріс салынды.1983 жылы өнім шығару көлемі 1943 жылмен салыстырғанда 15 есе артты.1976 жылы зауыт ҚазССР Алтын құрмет кітабына енгізілді.93 адам КСРО ордендермен медальдарға ие болды [12, 210 б.].

Қостанай «Большевичка» тігін фабрикасы-ҚазақССР Жеңіл өнеркәсіп министрлігіне бағынатын кәсіпорын. Фабрика ерлер, балалар костюмдері мен шалбарын тікті.Мекеме 1941 жылы Херсон қаласынан эвакуацияланып әкелінген тігін фабрикасының негізінде құрылады. Ұлы Отан соғысы жылары әскери киімдер тікті.1963 жылы ол 1 май атындағы фабрикамен біріктірілді.1972 жылы желтоқсанда фабриканың жаңа, ғимараты салынып бітті.1973 жылмен салыстырғанда 1983 жылы еңбек өнімділігі 67 пайызға артты.Кәсіпорын осы заманғы жоғары өнімді жабдықтармен жарақталған.7-бесжылдықта 22,3 млн сом, 8-бесжылдықта 41,4 млн. сом, 9-бесжылдықта 50,2 ,10-бесжылдықта 82.8 млн сомның өнімін шығарса,11-бесжылдықта 114,8 млн сомның өнімін берді.

Қостанай мақты –шұға комбинаты –Қазақ өнеркәсіптік тоқыма бірлестігінің кәсіпорны. Мата, иірілген жіп шығаруғамаманданған .1969 жылы қантарда құрылады. Комбинаттың түту, мауты жіп иеру,апаратты жіп иеру тоқыма және өндеу өндірісі бар. Жоғары өнімді жабдықтармен жарақталған.11-бесжылдықтың 3 жылында комбинаттын цехтарында қайта құруға және техникалық жарақтауға 9 млн сом жұмсалады.Комбинат тәулігіне 33 т. иірілген жіп, 60 мың метр мата шығарды.Негізіг шикізаты – таза қой жүні мен химиялық талшықтар.Комбинат өнімдері тігін және трикотаж кәміпорындарына, сондай-ақ сауда орындарына да жөнелтілді [12,219б.].

Қостанай облысының өнеркәсібінің дамуы мен ерекшелігі республика экономикасында өзіндік орны болды. Келесі жылдары жаңа деңгейге жету жоспарланды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 КОММ Ф.268 ОП.18 Д.294. Л.24-25.
2 Ред.И.КТерновой Костанайская область : прошлое и настоящие.2часть – Костанай.2007.-508б
3 КОММ Ф 72-П. Оп 24. Д. 150 Л 22-23
4 КОММ Ф.72П Оп.13 Д 87 Л 17-18
5 КОММ Ф 268 ОП.1 Д.1042 Л.114,115об-117 подлинник.
6 КОММ Ф 268. Оп.1 Д 1266 Л.17-18
7 КОММ. Ф.306-Ж Оп.1 Д.313 Л 8-10
8 КОММ Ф.268 ОП.11 Д.150 Л.3-5;19;22-24
9 КОММ Ф.268 ОП.9 Д.98. Л.53-54
10 http://archive.turkystan.kz/page.php?page_id=30&id=3799
11 КОММ Ф.268 Оп.11 Д.268. Л.1-4.;КОММ. Ф. 1096. Оп.1. Д.298. Л.59-71
12 КОММ. Ф. 1096. Оп.1. Д.455. Л.13;
13 КОММ. Ф.268 Оп.9. Д.210. Л.99-104

ӘОЖ 336.717

ФАКТОРИНГ: БИЗНЕС КӨЛЕМІН ҰЛҒАЙТУДЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ

Шериева Ж. Т., 3 курс студенті, 6В04104- Қаржы, П.Чужинов атындағы экономика және құқық институты, А. Байтұрсынов атындағы
Кайырбаева Г.К., ғылыми жетекшісі, аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі

Мақалада Қазақстандағы басшы үшін де, меншік иесі үшін де шағын және орта бизнес үшін факторингті дамыту мәселелері, нарық көлемінің өзгеруі бойынша негізгі үрдістер қарастырылған. Қатаң бәсекелестік жағдайында шағын және орта бизнес үшін бәсекелестік артықшылық қарастырылды. Сонымен бірге, факторингті қолдануына байланысты оның қаржылық міндеттемелері де қарастырылады.

Шағын және орта бизнес жұмыс істейтін қатаң бәсекелестік жағдайында қаржылық тұрақтылықтың болуы маңызды болып табылады. Кез-келген шағын кәсіпорын өзінің дамуының белгілі бір кезеңінде айналым капиталын қаржыландыру мәселессіне тап болады. Бұл мәселе әсіресе төлемді кейінге қалдыру шартымен өз өнімдерін тұтынушыларға жеткізетін коммерциялық ұйымдардың алдында өткір тұр. Сатып алушылар өз өнімдерін

сатып алу үшін, әсіресе, егер сатып алушылар үлкен бизнестің өкілдері немесе ірі республикалық немесе өңірлік желілер болса, шағын және орта бизнес төлемді кейінге қалдыруға мәжбүр болады.

Кез - келген кәсіпорынның басты мақсаты-пайда табу және қызметтің ерекшелігіне қарамастан ұйымның үздіксіз қызметін қамтамасыз ету-бұл сауда немесе өндіріс.

Үздіксіз қызметті қамтамасыз ету, ең алдымен, қаражаттың түсуі мен шығуын, яғни ақша қаражатының қозғалысы жоспарын талдаудан басталады. Егер компанияда төлемді кейінге қалдыру туралы сатып алушылармен келісім-шарттар болса, онда көбінесе үздіксіз ағымдағы қызметті қамтамасыз ету үшін қысқа мерзімді қарыз қаражаты арқылы дебиторлық берешекті қаржыландыру қажет. Сауда кәсіпорындары үшін тауарлық-материалдық қорлардың айналымының өсуі және жаңа өнімді сатып алу мүмкіндігі болуы маңызды. Өндірістік кәсіпорындар үшін бұл өнімді үздіксіз шығаруды, жұмысшыларға жалақы төлеуді, жабдықты қажетті жөндеуді және т.б. қамтамасыз ету үшін өте маңызды, төлемді кейінге қалдыру туралы келісім бойынша жұмыс істейтін компания өзін қажетті ақша қорымен қамтамасыз ету үшін өзінің несие саясатын оңтайлы жүргізуі керек.

Әрине, барлық фирмалар тауарларды дереу төлеммен сатуға тырысады, бірақ бәсекелестіктің әсерінен төлемдерді кейінге қалдыруға келісуге тура келеді. Өнімдер сатып алушыға жіберіледі, қорлар азаяды, дебиторлық берешек артады. Содан кейін тауар төленген кезде фирма қолма-қол ақша алады және дебиторлық берешек азаяды. Дебиторлық берешекті, сондай-ақ қорларды сақтау ауыспалы және белгіленген шығындарды талап етеді, алайда несие беру сату көлемін ұлғайту түрінде пайда әкеледі. Ең тиімдісі-белгілі бір кезеңдегі таза ақшалай кірістерді көбейтетін, компания қабылдаған тәуекелді өтейтін несие саясаты.

Факторингті қолданудың артықшылығы

Тауарды несиеге өткізу кезінде мыналар орын алады:

1) қорлар өткізілген өнімге жұмсалатын шығындардың шамасына азайтылады;

2) дебиторлық берешек сатудан алынатын түсім сомасына ұлғайтылады;

3) түсім мен шығындар арасындағы айырма «бөлінбеген пайда» шотында көрсетіледі[1].

Шағын және орта бизнес үшін факторингті пайдалану кезіндегі негізгі бәсекелестік артықшылық тауарды, шикізатты немесе материалдарды жеткізушілерден 100% алдын ала төлем есебінен неғұрлым төмен бағамен сатып алу болып табылады. Бұл жағдайда жеткізушілер бонустар немесе жеңілдіктер ұсынады. Компания жеткізушілерге бұл төлемді факторингтік компанияның дебиторлық берешегін беруден алынған ақша есебінен жүзеге асыра алады. Компания ала алатын қаржыландыру көлемі, әдетте, 60-90% құрайды, компания бұл ақшаны өз өнімдерін сатып алушыға жібергеннен кейін бірден алады. Сондай-ақ, факторингтік компаниядан алынған ақшаны жеткізушілерден қосымша сатып алуға жіберуге болады, бұл компанияға қосымша сатылымды қамтамасыз етеді.

Уақыт факторы нарықтағы күшті бәсекелестікте өте маңызды: бір айдан немесе тоқсаннан кейін емес, бүгін ақша алу арқылы компания үлкен қаржылық артықшылық пен мүмкіндіктерге ие болады. Кәсіпорын дебиторлық берешектен босата алатын ақша қаражатының сомасы мынадай формула бойынша есептеледі:

Дебиторлық берешектің айналымы кәсіпорын факторингтік компанияға бергісі келетін дебиторлық берешек бойынша есептеледі.

Дебиторлық берешектің айналымдылығы сатылған өнімдегі дебитордың үлесін көбейтудің орташа мәні және келісімшарт бойынша төлем мерзімі ретінде есептеледі. Кірістердің өсуі факторингті қолданудың негізгі салдары болып табылады, өйткені

дебиторлық берешектің айналымын жеделдету кезінде ақша айналымы жеделдейді және компания өндіруге, сатуға немесе қызмет көрсетуге нақты мүмкіндік алады.

Факторингті қолдануға байланысты пайда болатын қаржылық мүмкіндіктер[2]:

- факторингтен түсетін кірістің ықтимал өсуін бағалау өте оңай, алайда қажетті санды алғаннан кейін, ең алдымен, бар-жоғын анықтау керек

- төлемді кейінге қалдыру туралы келісім бойынша жұмыс істейтін кәсіпорын өзін қажетті ақша қорымен қамтамасыз ету үшін өзінің несие саясатын оңтайлы жүргізуі керек

- табыстың әлеуетті өсу жолдары. Ол үшін шағын және орта бизнес жұмыс істейтін нарықты талдап, мыналарды анықтау қажет.

1. Нарықтың қанықтылығы: кәсіпорын құратын өнімді немесе қызметті әлеуетті сатып алушылар бар ма?

2. Қолда бар сатып алушылар тарапынан ағымдағы сұраныс: қолда бар жеткізу көлемдерінің есебінен де дебитор өзінің қажеттіліктерін толық қамтамасыз ете алмауы мүмкін. Сондықтан сатылатын өнімдердің санын көбейтуге және ұқсас өнімді сатып алушының басқа жеткізушілерін ығыстыруға болады.

3. Қолданыстағы және жаңа сатып алушыларға қосымша жеткізуге болатын сатылатын тауарлардың немесе көрсетілетін қызметтердің нақты көлемін анықтаңыз.

Осы мәліметтерге сүйене отырып, факторингті қолдануға байланысты пайда болатын қаржылық мүмкіндіктеріңізді салыстырыңыз, сонымен қатар Сіздің бизнесіңіздің айналымын арттыру үшін олардың техникалық және ұйымдастырушылық мүмкіндіктерін бағалаңыз. Әрі қарай, факторингті қолдану арқылы жеткізілім көлемінің нақты өсуін алуға болады деген қорытынды жасауға болады. Сондай-ақ, компания жаңа келісімшарттардың қандай шарттарда жасалатынын анықтауы керек.Кәсіпорын дебиторлық берешектен ақша босататын жағдайды қарастырайық, қолданыстағы дебиторларға жөнелтуді арттырады. Бұл жағдайда кірістің өсуін және сауда кәсіпорындары үшін жоспарланған кірісті келесідей анықтауға болады:

Қосымша түсім = Б х (1 + өнімге үстеме баға)

Б-жоспарланған кезеңдегі дебиторлық берешектен босатылатын ақша қаражатының сомасы.

Ең дұрысы, кәсіпорынның қаржы агентінен алған қаражатының барлық сомасы қосымша өнімді сатып алуға жіберіледі және белгіленген үстеме бағамен сатылады, сәйкесінше қосымша кіріс қосымша сатылған тауарлардың көлемін құрайды. Алайда, барлық қосымша қаражат жаңа өнімді сатып алуға жұмсалмайды, қаражаттың бір бөлігі ағымдағы шығындарға жұмсалады (жалдау, жалдау, шаруашылық және басқалар), сондықтан кәсіпорын қосымша қаражаттың қай бөлігін қосымша сатып алуға жіберуге болатындығын өзі анықтайды.

Факторингті қолдану кезіндегі қосымша түсім.

Сауда кәсіпорны үшін біз жаңа өнімді сатып алуға бағытталған қаражатты ескере отырып, қосымша кірісті есептейміз. Есептеудің күрделілігі әр түрлі тауарларға немесе тауарлар тобына әр түрлі үстеме баға белгіленетіндігінде, сондықтан қосымша қандай тауар сатып алынатынын анықтау немесе ассортимент бойынша орташа шекті анықтау маңызды. Өндірістік компаниялар үшін қосымша кірісті есептеу сауда кәсіпорындарына қарағанда біршама қиын.

Олар өндіріс көлемін ұлғайту кезінде үкі қызметінің ерекшелігін, барлық экономикалық, техникалық және технологиялық нюанстарды ескеруі керек.

Ең алдымен, қолданыстағы техникалық деңгейде өндіріс көлемін ұлғайтуға болатындығын анықтау қажет (кірістің өсу өнімділігінің шекті көлемі факторингті

қолданудың негізгі салдары болып табылады, өйткені дебиторлық берешектің айналымын жеделдету кезінде ақша айналымы жеделдетіледі..,

Осылайша, өндірістік кәсіпорын ала алатын қосымша табыс тең болады:

Қосымша түсім = қосымша өнім шығару (бірл.) х өнім бағасы, онда

Қосымша өнім шығару = қосымша шикізат пен материалдарды сатып алуға бағытталған дебиторлық берешектен босатылған қаражат сомасы/дайын өнімнің шығу индексі.

Дайын өнімнің шығу индексі-дайын өнімнің бір бірлігін өндіру үшін қажетті шикізат немесе материалдар бірліктерінің саны (құндық мәнде). Өнімнің бағасына сүйене отырып, факторинг қолданылған жағдайда компания алатын қосымша кірісті анықтай аламыз. Мұнда кәсіпкер немесе бизнес иесі шешілетін міндеттерге байланысты өнімнің бағасына қандай пайда мөлшерін белгілейтінін анықтай алады. Қосымша өндіріс пен сату кезінде өнімнің өзіндік құны төмен болғандықтан, қосымша өнімдердің бағасы төменірек белгіленуі немесе осы өнімдерге жеңілдіктер берілуі мүмкін[3].

Бұл жағдай тауарларды жаппай ғана емес, бөлшек саудада да сататын компаниялар үшін маңызды. Көтерме сатып алушыларға жеткізілімдерді беруден алынған қаржыландыру есебінен бөлшек сегментте неғұрлым төмен бағамен ұтып алуға болады. Бағаның төмендеуі кәсіпорынның нарықтағы негізгі бәсекелестік артықшылығы болып табылады.

Бизнесті дамыту кез-келген басшының немесе меншік иесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Бизнес сандық немесе сапалық жағынан дамуы керек. Сандық даму сату көлемінің ұлғаюын, нарықты жаулап алуды қамтиды. Сапалы даму өндірілетін және сатылатын өнімнің сапасын жақсартуды, көрсетілетін қызметтердің сапасын арттыруды көздейді. Бизнесті дамытудың бұл бағыттары бәсекелестікте өмір сүру және жеңу үшін қажет, факторинг бұған шынымен көмектесе алады.

Факторингтің көмегімен сатылатын өнім көлемін арттырып, оның сапасын жақсартуға болады. Сондықтан, факторингті қолдану қатаң бәсекелестік жағдайында шағын және орта бизнес үшін жақсы бәсекелестік артықшылық болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Агафонова Н. Финансирование под уступку денежного требования // Хозяйство и право. 2015. № 6.

2. Адамова К.Р. Факторинговые операции коммерческих банков // Бизнес и банки. 2016. № 15.

3. Бабичев С.Н. Использование реверсивного факторинга в повышении эффективности бизнеса // Региональная экономика. 2016. № 12. С. 36-39

ӘОЖ 632.08

IN VITRO КУЛЬТУРАСЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СҰРЫПТАҒЫ КАРТОП СОРТТАРЫНЫҢ ВИРУССЫЗ ОТЫРҒЫЗУ МАТЕРИАЛЫН АЛУ

Айтбай Г.С. - 4 курс, 5В070100 – Биотехнология, В.Двуреченский атындағы ауыл шаруашылық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Айтжанова И.Н. - ғылым және жоғары оқу орнынан кейінгі білім департаментінің бас маманы, PhD докторы, мал шаруашылығы өнімдерін өндіру технологиясы кафедрасының аға оқытушысы

Гаджумурадова А.М., «С.Сейфуллин атындағы қазақ агротехникалық университеті» КеАҚ ауылшаруашылық биотехнология ғылыми - зерттеу платформасының ғылыми қызметкері, техникалық ғылым магистрі.

Бүгінгі таңда картоп бидайдан кейінгі Қазақстанның маңызды ауылшаруашылық азық – түлік дақылдары болып табылады.

Бұл зерттеуде Қазақстанда кеңінен өсірілетін үш картоп сортының in vitro культурасының реакциясы, сабақтар мен жапырақтардың эксплантаттарын пайдалана отырып, "Альянс", "Ұлан", "Бабаев" сұрыптарының картоп түйнектері зерттелді. Зерттеуде картоп геномын - тіндердің культурасында жергілікті картоп сорттарының өсімдіктерін қалпына келтіруді оңтайландырады.

Түйін сөздер: in vitro тіндік культурасы, тікелей регенерация, каллус, каллусогенез, эксплант

Кіріспе. Картоптың отандық сорттары сапасы жағынан шетелдік сорттардан кем түспейді. Әсіресе, альтернариозға, кеш ауруға, жоғары температураға, құрғақшылыққа және сақтау кезінде жақсы сақтау сапасына жоғары қарсылықты атап өткен жөн. Икемділігі мен өнімділігі мен сапасы жағынан жергілікті жағдайларға бейімделуіне байланысты (күшті дегенерация аймақтарында өсірудің 7-8 репродукциясы сақталады) көбінесе шетелдіктерден асып түседі.

Қазіргі уақытта Қазақстанда картоп 180-190 мың га алқапта өсіріледі, орташа өнімділік 17-18 т/га болса, түйнектердің жалпы түсімі шамамен 3400-3500 мың тоннаны құрайды. Ал картопты тұтынудың орташа мөлшері жылына жан басына шаққанда 100 кг құрайды [1,117 б.]. Картоптың кірістілік деңгейін анықтайтын негізгі факторлардың бірі-пайдаланылған тұқым материалының сапасы. Вегетативті көбею әдісімен картоп фитопатогендердің жиналуына байланысты деградацияға ұшырайды, сондықтан ауруға төзімді сорттарды өсіру және тұқым өсірудің тиімді технологиялары өте маңызды.

Тұқымдық картопқа жыл сайынғы қажеттілік 750-800 мың тоннаны құрайды, оның ішінде пробиркалы өсімдіктер – 764,0 мың дана, супер - супер элита – 382,0 тонна, супер элита – 2,18 мың тонна, элита – 10,91 мың тонна, бірінші репродукция - 40,9 мың тонна, екінші репродукция - 153,4 мың тонна, үшінші репродукция – 575,19 мың тонна. Республикада картоп өндірісі халықтың тауарлық өнімге деген қажеттілігін толығымен жабады.

Бастапқы материалды сауықтыру апикальды меристема культурасы әдісімен жүзеге асырылады. Жыл сайын биотехнология әдістерін қолдана отырып, 150-180 мың дана пробирка өсімдіктері өсіріледі, оның ішінде 500 мың данаға дейін картоптың шағын түйнектері ашық және қорғалған топырақта өндіріледі [2].

Жұмыстың мақсаты: картоптың каллус тінінде органогенезді индукциялау.

Материалдар мен әдістер. стерильді қоректік ортасы бар 50 мл колбалар, органогенез және ризогенезге арналған ортасы бар колбалар, 96% спирті бар сауыттар, стерильді пинцеттер, препараттық инелер, спиртовка, ламинар-бокс.

Зерттеу объектілері. Жұмыста қазақстандық селекцияның "Альянс", "Ұлан", "Бабаев"сұрыптарының картоп түйнектері пайдаланылды.

In vitro культурасына эксплант отырғызу әдісі. Эксплланттарды оқшаулауға арналған түйнектер ластанудан жуылады, содан кейін 96% этил спиртіне батырылып, содан кейін күйдіріледі. Эксплланттар ретінде өскін дискілері, жапырақты және сабақты эксплланттар қолданылды. Эксплланттардың орташа мөлшері 4-6 мм болды. картоп түйнектері бойлық ось бойымен апикальды, медианалық және базальды бөліктерге кесілді. Тамыр-камбиальды сақина аймағының ортаңғы бөлігінен мата бағандары кесілген. Әрі қарай, бағандар қалыңдығы 3-5 мм дискілерге кесіліп, содан кейін апикальды жазықтықпен қоректік ортасы бар Петри ыдыстарына (әрқайсысы 20 мл) орналастырылды, содан кейін ортаның кебуіне жол бермеу үшін парафилиямен жабылды.

Картоп сорттарының каллус түзілу қабілетінің салыстырмалы сипаттамасын зерттеу үшін ұсыныстарға сәйкес әр түрлі концентрацияларда 2,4– Д және кинетинді (2,4 Д 1– 5 мг/л, кинетин 0,05– 0,25 мг/л), 30 000 мг/л сахароза және 7000 мг/л агар. Қоректік ортаның бақылау нұсқасы ретінде гормоналды емес орта нұсқасы қолданылды [5]. Қоректік орта 121°С 1 атм кезінде автоклавтаумен (СПБА–75–I–НН, Ресей) 20 минут зарарсыздандырылды. Фитогормон ерітінділері 1 мл спиртте 100 мг (2,4 –Д) дайындады және 100 мл стерильді дистилденген сумен жеткізілді, 100 мг кинетинді 1 мл 1 Н (КОН) ерітіп, көлемін 100 мл дейін жеткізді [4].

Каллус – өсімдік ағзасының қорғаныс тіндері, жаралардың өсуіне, егулердің өсуіне, вегетативті көбею кезінде тамырлардың пайда болуына және т.б. ол өсімдіктің кез-келген мүшесінің жасушаларынан бетіне зақым келген жағдайда (кесу, жарықтар, шламдар және т. б.) бөлінбеген жасушалардан пайда болады [4]. Каллус жасанды қоректік ортада өсірілген кезде өздігінен өсе алады. Ол ролик немесе аморфты пішінсіз масса түрінде болады. Ең белсенді каллус жара бетінде камбиум болған кезде өседі. Споралы өсімдіктерде каллус сирек кездеседі. Каллустың қалыптасуында жетекші рөлді ауксиндер ойнайды. Олар жасушалардың бөлінуін, созылуын немесе сарылануын ынталандырады немесе ынталандырады, каллус пен ісіктердің пайда болуына, жемістердің өсуіне және тамырлардың пайда болуына ықпал етеді, жапырақтары мен гүлдерінің құлауын кешіктіреді.

Картоп каллусынан регенеранттар алу үшін оңтайлы ортаны әзірлеу процесінде келесі компоненттерді қамтитын Мурасиге және Скуга (Sigma) әмбебап ортасы, мг / л: - макротұздар: NH_4NO_3 - 1650; KNO_3 - 1900; $MgSO_4*7H_2O$ - 370; $CaCl_2*2H_2O$ - 440; KH_2PO_4 - 170; микротұздар: $MnSO_4*H_2O$ - 22,3; H_3BO_3 - 6,2; $ZnSO_4*7H_2O$ - 8,6; $CoCl_2*6H_2O$ - 0,025; $CuSO_4*5H_2O$ - 0,025, $NaMoO_4*2H_2O$ - 0,25; KI - 0,83; витаминдер: тиамин - 0,1-10,0; миоинозитол - 80-100; пиридоксин - 0,5-1,0; никотин қышқылы - 0,5-1,0.

Эксплланттары бар Петри шыныаяқтары термостатқа (26±2°С), өсімдік жасушаларын саралау үшін толық қараңғы бөлмеге ауыстырдық. Каллус тіндерін өткізу 30-35 күннен кейін жүзеге асырылды.

Көрсетілген ортада регенерант өсімдіктерді алу бойынша жұмыс кезеңдеріне сүйене отырып, әр кезең үшін қоректік ортаға келесі компоненттер қосылды, мг / л:

Каллус индукциясы және меристематикалық аймақтардың пайда болуы үшін қоректік орта:

- Мурасиге және Скуга ортасы, сахароза 20000-30000 мг / л, агар-агар 6000-7000 мг/л, 2,4-Д 1-5 мг/л, кинетин 0,05-0,25 мг / л.

Регенеранттарды қалыптастыру қоректік ортасы:

- Мурасиге және Скуга ортасы, сахароза 10000-15000 мг/л, агар-агар 6000-7000 мг/л, нафтилуксус қышқылы (НУК) және кинетин 0,5-1,0 мг / л.

Өсімдіктердің өсуіне және олардың тамырлануына арналған орта:

- Мурасиге және Скуга ортасы, сахароза 10000-15000 мг/л, агар-агар 6000-7000 мг/л. гормондарды қоспай.

Каллусогенездің қарқындылығы бір пассаждан кейінгі каллус массасының бастапқы эксплантардың массасына қатынасы арқылы анықталды

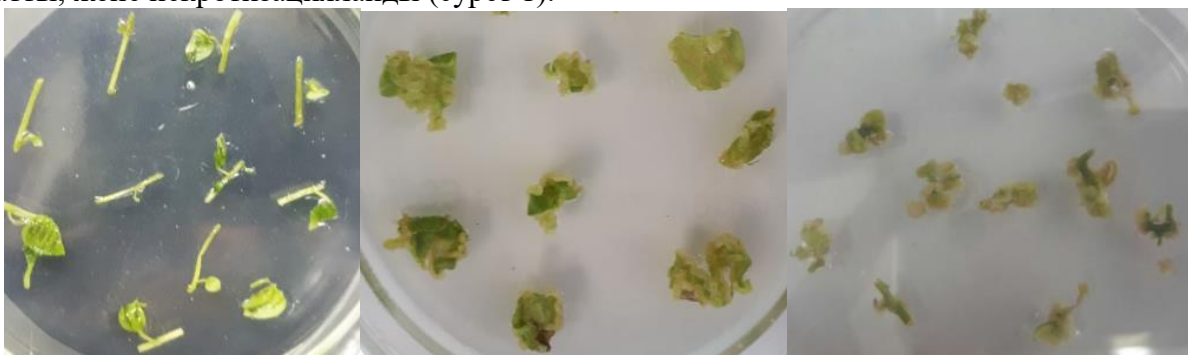
***In vitro* каллус дақылдарының өсімдіктерді регенерациясы**

Морфогендік каллус дақылдары Мурасиге-Скуга минералды құрамы бойынша агаризацияланған қоректік ортасы бар пробиркаларға берілді. In vitro картоп өсімдіктерінің микроклональды көбеюі гормондарсыз агаризацияланған қоректік ортада ГОСТ бойынша жүргізілді (ГОСТ 29267– 91 тұқымдық картоп. Бастапқы материалды жақсарту. Қабылдау және талдау әдістері). Өсімдіктерді кесу өсірудің 14-21 күнінде ламинар–бокс (lamsystems air flow) жағдайында жүзеге асырылды [3].

Каллус культурасының пайдалану мүмкіндіктері, ең алдымен, қалпына келтірудің қарапайым және тиімді әдістерін жасаумен байланысты. Қашу түзілуі қоршаған ортаның ауксинцитокининдік тепе-теңдігін цитокининдердің салыстырмалы түрде өсуіне қарай жылжытқан кезде тиімді жүзеге асырылады. Картоптың каллус тіндерінде морфогенезді индукциялау үшін өсу реттегіштерінің әртүрлі құрамы бар қоректік ортаның бірнеше нұсқалары зерттелді [6,7].

Зерттеу нәтижелері

Картоп жапырағының тінін қоректік ортаға орналастырылып, каллусогенез процесі байқалды. Қоректік ортаға отырғызғаннан кейін алғашқы эксплантардың бір бөлігі отырғызылды. Өсуге әсер еткен эксплантардың шамамен 20% - ы біраз уақыттан кейін өсуді тоқтатты, және некротизацияланды (сурет 1).

Сурет 1 - in vitro жағдайындағы картоп культурасының каллусогенез процесі алғашқы пассаждан кейінгі бейнесі.

Бастапқы эксплантардың көпшілігі каллус тінін құрады. Оқшауланғаннан кейін 5-7 күн өткен соң, эксплант өсіндісінде неоплазмалар көзбен анықталды. Уақыт өте келе каллус өсіп, қоректік ортаға эксплантарды отырғызғаннан кейін шамамен бір айдан кейін олар үздіксіз каллус тінімен жабылған. Бастапқы эксплантың пайда болуына және белгілі бір өсу реттегіштерінің болуына қарамастан, барлық ортада картоптың каллусогенезін қоздыруға болатындығы анықталды.

Сурет 2 - *In vitro*-дағы картоп культурасының регенерациясы

Сорттар арасында каллусогенез қарқындылығының шамалы айырмашылықтары табылды (сурет 2). Картоптың каллусогенезінің басталуына өсу реттегіштерінің құрамы мен концентрациясы, сондай-ақ каллус алу көзі болып табылатын соматикалық тіндердің пайда болуы айтарлықтай әсер етті. Қоректік ортадағы өсу реттегіштеріне эксплантардың реакциясы екі түрлі болды [5]. Каллусогендік ортада бастапқы эксплантарды өсірудің 3-4 аптасынан кейін каллустың үш түрі пайда болды.

Сурет 3 - Картопты қалпына келтіретін өсімдіктер

а б

Сурет 4 - Картоп регенерант өсімдіктерінің микроклональды көбеюі А-сабақ бөліктерін отырғызу, В-микроклондық картоптар

Қалыптасқан картоп каллустарын культураға өткізгеннен кейін, каллус тіндерінің бетінде меристематикалық ошақтар пайда болды. (сурет 3) Олар каллус тіндерінің шетінде де, ішінде де пайда болды. Нәтижесінде морфогендік құрылымдар түзіліп, бүршіктері пайда болды,

(сурет 4 а, б) олардың бір бөлігі кейіннен қалыпты морфологияның өсінділеріне айналды, ал екінші бөлігі белгісіз морфологияның құрылымында қалды.

Қорытынды. Қазақстандық селекция сұрыптарының картоп регенерант-өсімдіктері алынды және алынған регенеранттардың микроклональды көбеюі жүргізілді.

1.Картопта каллусогенезді индукциялау үшін ортаның оңтайлы құрамы анықталды. Картоптағы каллусогенездің индукциясы бар 1 мг/л 2,4-D + 0,1 мг/л кинетин қоректік ортасында тиімді. Каллусогенездің тиімділігі эксплантты сорттық және тіндік ерекшелігімен анықталады.

2. Картопта морфогенез индукциясы үшін ортаның құрамына 0,5 мг/л кинетин + 1,0 мг/л НУК оңтайландырылды. Картоптың каллус тіндеріндегі морфогенетикалық процестерді индукциялаудағы цитокининдердің шешуші рөлі туралы деректер расталды.

3. Каллустың морфологиялық құрылымы мен оның регенерациясы арасында байланыс орнатылды. Тығыз, ықшам каллус морфогендік белсенділіктің төмендеуімен сипатталады. Максималды морфогендік потенциал каллуста байқалады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Азизходжаев А., Даминова Д.М. Культура генеративных органов при отдаленной межвидовой гибридизации хлопчатника // Биология культивируемых клеток и биотехнология растений. - М.: Наука, 1991. - 117- 119 б.

2. Артамонов В.И. Биотехнология - агропромышленному комплексу. -М.: Наука, 1989. - 158 б.

3. ГОСТ 29267-91 картофель семенной оздоровленный исходный материал приемка и методы анализа (https://files.stroyinf.ru/Data2/1/4294825/4294825360.pdf)

4. Бутенко Р.Г. Тотипотентность растительной клетки и культура 56 тканей // Культура изолированных органов, тканей и клеток растений. М.,1970.- 84-92 б.

5. Бутенко Р.Г. Гормональная регуляция дифференцировки растительной клетки в культуре in vitro If Рост и гормональная регуляция жизнедеятельности растений. - Иркутск, 1974. - 66-83 б.

6. Долгих Ю.И., Степанова А.Ю., Гладков Е.А., Осипова Е.С. Получение растений, толерантных к неблагоприятным условиям окружающей среды, методом клеточной селекции // Биотехнология в растениеводстве, животноводстве и ветеринарии. -М., 2004. -136-138 б.

7. Ежова Т.А., Багрова А.М., Гостимский С.А. Побегообразование в каллусах из верхушек стеблей, эпикотилей, междоузлий и листьев различных генотипов // Физиология растений. - 1985. - Т.32. - 513-520 б.

ӘОЖ 637.146.2

«РЗА» ЖШС КӘСІПОРЫНЫНДА ӨНДІРІЛГЕН АЙРАННЫҢ САПАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІН ТАЛДАУ

Ақзамова А.Ә., 5В070100 - Биотехнология мамандығының 4 курс студенті, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қазақстан, Қостанай

Айтжанова И.Н., - ғылым және жоғары оқу орнынан кейінгі білім департаментінің бас маманы, PhD докторы, мал шаруашылығы өнімдерін өндіру технологиясы кафедрасының аға оқытушысы

Бұл мақалада сүт қышқылды өнімдерді өндіруге арналған шикізаттың сапасына қойылатын талаптар, оларды өндіру әдістері, органолептикалық және физико-химиялық көрсеткіштер бойынша ұйыған сүт сапасына сараптама қарастырылған.

Зерттеу нысаны«РЗА» ЖШС кәсіпорында өндірілетін майдың салмақтық үлесі 3,2% болатын «Дәмді» айраны болып табылады. Зерттеулер МЕМСТ 31702-2013 «Айран. Техникалық талаптар» стандартына сәйкес жүргізілді. Органолептикалық көрсеткіштерден иісі мен дәмі, консистенциясы мен сыртқы түрі, түсі тексеріледі. Физико-химиялық көрсеткіштерінің ішінен майдың массалық үлесі, ақуыздың массалық үлесі және қышқылдық қалыпқа келтіріледі. Зерттеу нәтижесінде термостатикалық «Дәмді» айраны органолептикалық және физика-химиялық көрсеткіштері, микробиологиялық бойынша сапа стандартына толық сәйкес келетіні анықталды.

Кіріспе. Қазіргі уақытта біздің елімізде күрделі экономикалық жағдай қалыптасты. Импортты алмастыру бұрын-соңды болмаған өрлеуге ие болды және қазіргі кезде экономиканың өнеркәсібі мен аграрлық секторын қолдаудың қажеттілігі өзекті фактор болып отыр.

Жануарлардан алынатын шикізатты қайта өңдейтін көптеген ұйымдар технологиялық процестерді қалыптастыру және жылдамдатып жетілдірдің түрлі сатысында, бұл сүт өнімдерінің сапасына теріс әсер етеді. Сүт қышқылды өнімдерді өндірудегі маңызды шарт - шикізаттың сапасы, оларды өндіру технологиясы мен сақтау шарттарын сақтау, сенімді контейнерлер мен сапалы қаптама пайдалану [1].

Осы зерттеудің мақсаты - дәнді дақылдармен байытылған ашыған сүт өнімінің (айран) негізгі сапалық көрсеткіштерін (органолептикалық, физико-химиялық және микробиологиялық) анықтау болып табылады. Өйткені, сүт және сүт өнімдері күнделікті тұтынылатын маңызды тағамдардың бірі болып табылады.

Зерттеудің міндеттері:

1. Айранның органолептикалық және физико-химиялық, микробиологиялық талдау жүргізу;
2. Айранның құрамындағы лактобактериялардың мөлшеріне жарамдылық мерзімінің басында және соңына қарай бактериологиялық талдау жүргізу;
3. Алынған нәтижелерді қаптамада көрсетілген мәліметтермен/сандармен салыстыру;
4. Лактобактериялар санының жазылған ақпаратқа сәйкес келмейтін сынамаларын анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Сүт қышқылды өнімдерінде (айрандарда) лактобактериялардың болуын анықтау «бактериологиялық зерттеу» («бактериологиялық себу») әдісімен жүзеге асырылды.

Бактериологиялық себу (бакпосев) – өнім құрамындағы патогенді және шартты-патогенді микроорганизмдердің кез келген санының болуын анықтау мақсатында биологиялық материалды белгілі бір температуралық режимде қандай да бір қоректік ортаға себу жолымен анықталатын микробиологиялық зертханалық зерттеу.

Микробиологиялық талдау үшін сынамаларды іріктеу және дайындау процесі МЕМСТ бойынша жүргізілді. Электрондық таразыларға салмағы 10 грамм болатын өнім қойылады. Содан кейін тұзды ерітіндіні (натрий хлоридінің 0,9% ерітіндісі) пайдаланып, өнімнің алғашқы сұйылтуы дайындалды (1:10 немесе 10-1 сұйылту).

Бұдан кейін де кезе-кезек бірнеше сұйылтулар дайындалды: алғашқы сұйылтудан 1 мл сынама диспенсермен алынып, 1:10 қатынасында физикалық ерітіндімен сұйылтылды (екінші сұйылту 1:100 немесе 10-2). Осылайша, екінші сұйылтудан үшіншіге (1:1000 немесе 10-3), үшіншіден төртіншіге (1:10000 немесе 10-4) қаптамада көрсетілген мөлшерден екі есе асқанға дейін жалғасып кете береді.

Зерттеу нәтижелері және талдау.

Сүттің құндылығы оның санитарлық жағдайына байланысты, химиялық құрамымен және технологиялық қасиеттерімен анықталады [2]. Өндіріс әдісіне және қышқыл сүт сусындарының негізгі түрлерінің ассортиментіне байланысты олардың органолептикалық қасиеттеріне қойылатын талаптар өзгереді. Сыртқы түрі бойынша барлық ашытылған сүт сусындары - сұйық, біркелкі, біртекті әрі беті тегіс (қымыздан басқа) болуы тиіс.

Термостатикалық әдіспен өндірілген ашытылған сүт сусындарының ұйытқысы тығыз, ол қисайған кезде және тіпті төңкерілген кезде қаптамадан тез төгіле қоймайтындай қою тұтқыр болады, ал резервуарлық әдіспен алынған ұйынды орамда қисатқан кезде оңай қозғалады. Сүт өнімдері жоғарғы жағында май қабаты болуы мүмкін, әсіресе бұл термостатикалық өндіріс әдісімен алынған түріне қатысты[3].«Дәмді» айранының органолептикалық талдауының нәтижесі 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1. «Дәмді» айранының органолептикалық қасиеттері

Көрсеткіштің атауы	Сипаттамасы
Сыртқы түрі мен консистенциясы	Біртекті, орташа тұтқыр. Тұрақтандырғыштарды қосқанда-желе немесе кілегей.
Дәмі мен иісі	Қышқыл сүт, бөтен дәмі мен иісі жоқ. Қосылған компоненттің тиісті дәмі мен хош иісі бар, бүкіл массасы бойынша біркелкі.
Түсі	Сүтті ақ.

Қышқылдық пен қант құрамын өндіріс процесінде реттеуге болады, бірақ өнімнің тұтқырлығы мен консистенциясы бастапқы сүттегі ақуыздың мөлшерімен және рецептте тұрақтандырғыштың болуымен анықталады. Өндірушінің көзқарасы бойынша қышқыл сүт өнімінің физикалық қасиеттері өте маңызды, атап айтқанда тұтқырлық пен тығыздық, бұл консистенцияның қалыптасуында шешуші фактор болып табылады[4].

«Дәмді» айранының физико-химиялық талдауының нәтижесі 2-кестеде көрсетілген.

Кесте 2. «Дәмді» айранының физико-химиялық қасиеттері

Көрсеткіштер	Үлгі-1	Үлгі-2
Майдың пайыздық мөлшері, %	3,2	3,2
Ақуыздың пайыздық мөлшері, %	1,0-10,0	1,0-10,0
Құрғақ заттың мөлшері, %	8,5	9,5
Қышқылдылығы	75 тен 140 –қа дейін	
Фосфатаза	Табылмады	
Температурасы, °С	+- 2 мен 4	

Айранның құрамындағы лактобактериялардың мөлшерін анықтауға арналған микробиологиялық зерттеу нәтижелері №3-кестеде берілген. Зерттеу нәтижесінде, барлық үлгілерде лактобактериялардың саны жарамдылық мерзімінің басында көрсетілген мәлімдемеден жоғары болды:

1 үлгіде - 108 ККБ/г мөлшерде мәлімделсе, зерттеу нәтижесі 1010 ККБ/г көрсетті;

2 үлгіде - 106 ККБ/г мөлшерде мәлімделсе, зерттеу нәтижесі 107 ККБ/г көрсетті;

Бірінші және екінші үлгілердегі өнімде жарамдылық мерзімінің соңына қарай лактобактериялардың саны айтарлықтай төмендеді. Жарамдылық мерзімінің соңына қарай екінші үлгідегі лактобактериялардың саны басынан жоғары болды.

Мүмкін, бұл өнімдердің әртүрлі партияларында бактериялардың саны бірдей емес екендігіне байланысты болуы мүмкін, сондықтан ла жарамдылық мерзімінің басында және соңында олардың саны өндіруші қаптамадан мәлімдеген мөлшерден жоғары болып қалады[5].

Кесте 3. Айранның микробиологиялық талдауларының нәтижелері

Аталуы	Болу керек мөлшері, (КОЕ/г)	Жарамдылық мерзімі бастапқы кезде	Жарамдылық мерзімі соңғы кезде
Үлгі -1	10/8	10/10	10/8 көп
Үлгі - 2	10/6	10/9	10/8

Қорытынды.

1. Барлық зерттелген үлгілерде лактобактериялардың саны жарамдылық мерзімінің басында қаптамада көрсетілгеннен жоғары болды;

2.Үлгілердің бірінде лактобактериялардың саны жарамдылық мерзімінің соңына қарай қаптамада көрсетілген мәлімдемеден аз болды.

Зерттеу жұмыстарында құрамын жарамдылық мерзімінің басында және соңында зерттедік. Көптеген үлгілерде лактобактериялардың саны өндіруші мәлімдегенге сәйкес келді, бірақ жарамдылық мерзімінің соңында олардың саны едәуір төмендеп, қаптамада көрсетілгеннен төмен болатын үлгілер де болды. Осылайша, лактобактериялары бар айрандарды сатып алғанда, жарамдылық мерзіміне назар аудару керек және мүмкін болса, мерзімі өндірілген күніне жақын өнімді таңдау керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Андросова Н.Л., Никонова Н.К., Барышенкова Е.П. Разработка новых видов кисломолочных продуктов для детского питания // Матер. 1-го Всерос. конгресса "Питание детей XXI века". - М., 2009. - 143 с.

2 Производство молока и молочных продуктов. Санитарные правила и нормы. - М.: Госкомсанэпиднадзор России, 2006. С. 35-45.

3 Крусь Г.Н., Шалыгина А.М., Волокитена З.В. Методы исследования молока и молочных продуктов. - М.: "Колос", 2002. С. 12-15.

4 Храмцов А.Г., Евдокимов И.А., Рябцева С.А, Лодыгин А.Д. Физико-химические аспекты создания технологии бифидогенного концентрата на основе производственных лактозы // Изв. вузов. Пищевая технология. - 2007. - № 1. - С. 28-32.

5 Инструкция по микробиологическому контролю производства на предприятиях молочной промышленности. - М.: Госагропром СССР, 1988. - 45 с.

УДК 581.5

ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕНТРАЦИИ ФЛАВОНОИДНЫХ СОЕДИНЕНИЙ В ПЛОДАХ MALUS BACCATA

Ахметова А.К., студент 4 курса специальности 5В060700-Биология, КРУ имени А. Байтурсынова

Богданов А.В., магистр естественных наук, КРУ им. А. Байтурсынова

Последние научные исследования доказали перспективное фармакологическое значение флавоноидных соединений. Применение производных некоторых флавоноидов потенциально более успешно и эффективно для лечения внутренних органов, чем многие существующие на данный момент препараты. Флавоноидные соединения обладают менее токсичным эффектом и почти не вызывают побочных симптомов. Также растительные флавоноиды вызывают интерес тем, что на их основе можно получать высокоэффективные синтетические производные препараты, обладающих лекарственным действием. Данные синтезированные соединения, как показали множественные научные исследования, обладают антипротекторным, желчегонным, гепатопротекторным, антикосидантым, нейротропным, диуретическим и многими другими свойствами. Именно присутствием определенных флавоноидов часто объясняют лекарственные свойства некоторых растений. Учёными предпринимаются разнообразные попытки усилить лекарственные свойства флавоноидов путем химических модификаций или использования средств повышения их биодоступности. Актуальность данной работы заключается в том, что фармакологические эффекты флавоноидных соединений в настоящий момент в большей мере привлекают исследователей в создании новых препаратов, на основе растительного сырья. В связи с этим необходимы новые исследования для изучения сырьевой базы, содержащей флавоноиды. Целью настоящей работы является идентифицирование флавоноидных соединений в плодах Malus baccata и определение концентрации этих веществ методом спектрафотометрии.

Флавоноиды - многочисленная группа природных биологически активных соединений, в основе структуры которых лежит скелет, состоящий из двух бензольных колец (А и В), соединенных между собой трехуглеродной цепочкой (пропановый мостик). Классификация флавоноидов основана на различиях в структуре трех углеродных атомов, соединяющих кольца. Флавоноиды - твердые кристаллические вещества, с четкой температурой плавления. Имеют горький вкус. Запах отсутствует. В зависимости от структуры имеют окраску от белой до желто-оранжевой и красной. Наличие фенольных гидроксильных групп обуславливает кислые свойства флавоноидов, способность к образованию фенолятов в щелочной среде. Кислотность различных флавоноидов различна. Они, как правило, хорошо растворимы в полярных растворителях, в метаноле, бутаноле и растворах щелочей. Оптически активные вещества [1, 162 с.].

В качестве объекта исследования выбраны плоды Malus baccata. Сбор растительного сырья производился в конце октября 2021 года в сухую погоду на территории КРУ им. А. Байтурсынова. Сушка сырья началась не позднее 12 часов с момента сбора плодов. Засушивание сырья производилось в сушильном шкафу при температуре 50-60°С в течении 4-х часов. Данные двух параллельно проведенных опытов занесены в таблицу 1.

Таблица 1: Показатели массы навески сырья до и после высушивания плодов Malus baccata (с вычетом массы бюксы)

Опыт №	свежего сырья	после 30 минут сушки	после 1 часа сушки	после 3-х часов сушки и 2-х часов охлаждения	После 4-х часов сушки и 2-х часов охлаждения
1	10,57	9,26	9,06	4, 13	4, 12
2	10,94	9, 54	9, 38	4,60	4, 61

Потеря в массе при высушивании составила (W) составила: 6, 39 г. (в первом опыте 6, 44 г; во втором опыте 6, 34 г.) или 59, 41%.

1) Приготовление экстракта плодов Malus baccata

Точную навеску сырья массой 1,0 г помещали в плоскодонную колбу и заливали 20 мл растворителя (70% этиловый спирт), присоединяли к обратному холодильнику и нагревали на водяной бане в течение 30 минут с момента закипания воды в бане. Полученное извлечение фильтровали в мерную колбу на 100 мл. Извлечение охлаждали и фильтровали через вату в мерную колбу вместимостью 100 мл. Экстракцию остатка проводили ещѐ четыре раза порциями по 20 мл, собирая фильтрат в ту же мерную колбу на 100 мл. После охлаждения объѐм извлечения доводили спиртом этиловым 70% до метки и перемешивали (раствор А). [2,150 - 154]

2) Проведение качественных реакций для идентификации флавоноидных соединений в экстрактах плодов Malus baccata

Сырье: 2 мл. экстракта плодов

Реактивы: 2 % основный ацетат свинца – 5 капель

Оборудование: мерный стакан, пробирки, пипетка.

Ход работы: К экстракту плодов добавили ацетат свинца и наблюдали выпадение желтого осадка, что свидетельствует о наличии флавоноидов в извлечении. Результаты опыта представлены на рисунке 1. [3, 117]

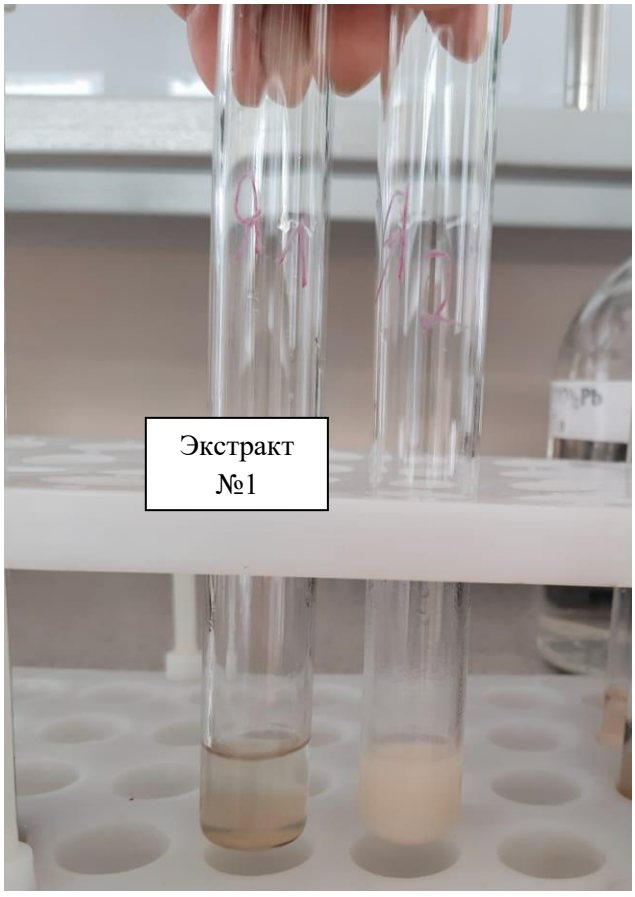

Рисунок 1 - Результат качественной реакции

3) Приготовление рабочего раствора.

2 мл извлечения (раствора А) помещали в мерную колбу вместимостью 25 мл, прибавляли 2 мл 5% раствора алюминия хлорида, 6 капель кислоты хлористоводородной разведенной, доводили объем раствора до метки 95% спиртом этиловым и перемешивали. Через 45 минут измеряли оптическую плотность раствора на спектрофотометре КФК-3 при длине волны 412 нм в кювете с толщиной слоя 10 мм.

4) Приготовление раствора сравнения

В качестве раствора сравненияиспользовали раствор, состоящий из 5 мл извлечения, 4 капель кислоты хлористоводородной 0,1 н и доведѐнный спиртом этиловым 96% до метки в колбе на 25 мл [4, 47].

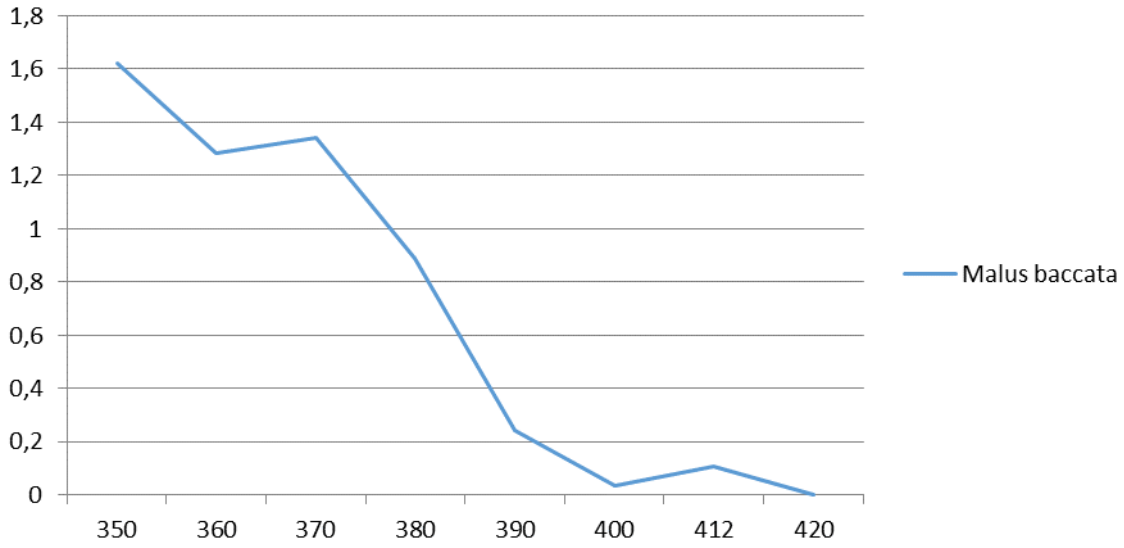
5) Приготовление раствора ГСО рутина

Приготовление раствора ГСО рутина: около 0,025 г (точная навеска) рутина растворяли в мерной колбе вместимостью 50 мл в 95% спирте этиловом. 1 мл полученного раствора переносили в мерную колбу вместимостью 25 мл, добавляли 1 мл 5% раствора алюминия хлорида и 6 капель кислоты хлористоводородной разведенной и доводили до метки 95% спиртом этиловым [4, 47-52]

Результаты спектрафотометрического анализа: Измерение оптической плотности исследуемого раствора производили в диапазоне от 350 до 450 нм с интервалом 10 нм.

Результаты представлены на графике 1 по результатам среднеарифметического значения трёх последовательных измерений.

График 1 - Зависимость оптической плотности от длины волны исследуемого раствора

Определение концентрации суммы флавоноидов в пересчёте на рутин производилась с помощью формулы:

$$X = \frac{D * m_0 * 5000}{D_0 * V * 100}$$

Где: D – оптическая плотность при длине волны 412 нм (спектр поглощения рутина);
m_0 – точная масса навески ГСО рутина;
D_0 – оптическая плотность ГСО рутина;
V – объём извлечения.
Значения:
1) Malus baccata: D= 0,109; m_0 = 0,0257; D_0 = 0,402; V = 2 мл;

Математическим методом в результате расчётов была установлена концентрация суммы флавоноидных соединений в пересчёте на рутин и составила 0,1742 ± 0, 00145%

Обсуждение результатов и выводы: в ходе экспериментальной работы и тщательного изучения теоретического материала был приготовлен экстракт исследуемого растительного сырья, а также были проведены работы по качественной и количественной идентификации флавоноидных соединений в плодах. Опираясь на теоретические данные о концентрациях флавоноидов в экстрактах других видов лекарственного сырья, содержащего флавоноиды, которые входят в государственную фармакопею в качестве сырьевой базы для получения флавоноидов, можно сделать вывод о том, что плоды Malus baccata имеют сравнительно небольшую концентрацию флавоноидных соединений. Однако изучение концентрации флавоноидов в данной статье производилось только в пересчете на рутин. Дальнейшие исследования в данном направлении поможет установить концентрацию всех видов флавоноидных соединений в Malus baccata, и изучить целесообразность использования плодов этого растения для выделения флавоноидов и приготовления лекарственных препаратов.

Список использованных источников:

1. Коноплёва, М. М. Фармакогнозия: практикум для студентов фармац. фак. / М. М. Коноплёва, Н. С. Гурина, О. В. Мушкина; Белорус. гос. мед. ун-т, Каф. организации фармации. - 3-е изд., перераб. - Минск: БГМУ, 2015. - 162 с.)
2. Куркина Анна Владимировна. "Актуальные аспекты стандартизации лекарственного растительного сырья, содержащего флавоноиды" Бюллетень сибирской медицины, vol. 10, no. 5, 2011, pp. 150-154.
3. Лобанова Ирина Юрьевна, Турецкова Вера Феопеновна. "Выделение и изучение состава флавоноидов листьев осины обыкновенной" Химия растительного сырья, no. 2, 2011, pp. 117-122.
4. Лобанова А.А., Будаева В.В., and Сакович Г.В."Исследование биологически активных флавоноидов в экстрактах из растительного сырья" Химия растительного сырья, no. 1, 2004, pp. 47-52.

УДК 636-52/.58

ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНУЮ ЭКСПЕРТИЗА МЫШЕЧНЫХ ПРОБ ОТ ОХОТНИЧЬЕ-ПРОМЫСЛОВЫХ И УБОЙНЫХ ЖИВОТНЫХ ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ ТРИХИНЕЛЛЕЗА

Бородин В.Г., 3 курс, ветеринарная санитария, Сельскохозяйственный институт им. Двуреченского, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова
Орынтаева М.Д., м.в.н., преподаватель кафедры ветеринарной санитарии, Сельскохозяйственный институт им. Двуреченского, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова

Целью статьи является проведение послеубойной ветеринарно-санитарную экспертизы мышечных проб от охотничье-промысловых и убойных животных для диагностики заболевания трихинеллеза. Представлен обзор литературы по трихинеллезу. В статье приведены результаты мышечных проб от охотничье-промысловых и убойных животных для диагностики трихинеллезаметодом трихинелоскопом. Исследованию подвергли молоко - всего 12 проб мышечных проб, приобретенных из торговых точек города Костанай. Трихинеллез встречается во всем мире. Ежегодно во всем мире регистрируется около 10 000 случаев трихинеллеза. США ежегодно регистрируется менее 20 случаев. В Казахстане эпизодически отмечаются вспышки трихинеллеза, связанные с употреблением в пищу мяса собак в виде шашлыка, приготовленного недобросовестными лицами.

Гельминтозное заболевание человека и млекопитающих, которое вызвано паразитом Trichinella spiralis, называется трихинеллез. Личинки этого паразита проникают в организм, а затем с крово- и лимфотоком распространяются по всему организму и оседают в мышечной ткани, где и покрываются капсулой. Личинки, которые покрыты капсулой, могут жить на протяжении многих лет. Она защищает их как от перепадов температуры, так и от других раздражителей. Так что во время термической обработки мяса они могут погибнуть только через пару часов [1, с.456].

Жизненный цикл Trichinella протекает в организмах животных, которых кормили (свиньи, лошади), или они сами поедали (медведи, лисы, кабаны) других животных, в мышцах которых содержатся инкапсулированные личинки трихинелл (например, грызунов). Люди заражаются при употреблении в пищу сырого, непрожаренного или термически недостаточно

обработанного мяса зараженных животных, обычно свиней, дикого кабана или медведя. В тонкой кишке личинки покидают капсулы и проникают в подслизистый слой; через 6–8 дней они превращаются во взрослых самцов и самок. Особи женского пола приблизительно 2,2 мм длиной, а особи мужского пола приблизительно 1,2 мм длиной [2, с.56].

Зрелые особи женского пола продуцируют живых личинок в течение 4–6 недель, а затем умирают или выводятся. Личинки мигрируют через кровоток и лимфатическую систему, откуда попадают в поперечно - полосатую мускулатуру, где в конечном счёте и живут. Личинки полностью инкапсулируются в течение 1–2 месяцев и остаются жизнеспособными в течение нескольких лет как внутриклеточные паразиты. Мертвые личинки в конечном счете рассасываются или петрифицируются. Цикл продолжается только в том случае, если инкапсулированные личинки проглатываются другим плотоядным животным.

Симптомы и признаки. Многие случаи инвазирования Trichinella могут протекать бессимптомно или в легкой форме. В течение 1 недели после заражения у пациента могут наблюдаться спастические боли в животе и диарея. Через 1–2 недели после инфекции начинаются системные симптомы и признаки: лицевой или периорбитальный отек, миалгия, постоянная лихорадка, головная боль и подконъюнктивальные кровоизлияния и петехии. Боль в глазах и светобоязнь часто предшествуют миалгии. Симптомы, возникающие из-за мышечной инвазии, могут быть похожи на полимиозит. Сокращения диафрагмы, межреберных, мимических и жевательных мышц могут быть болезненны. Тяжелая одышка может появляться при интенсивной инвазии. Лихорадка обычно перемежающаяся, с повышением до 39 °C или выше, остается повышенной в течение нескольких дней, а затем постепенно падает. Эозинофилия обычно начинается, когда новорожденные личинки попадают в ткани, пик приходится через 2–4 недель после заражения, а затем, после инкапсулирования личинок, она постепенно снижается [3, с.16].

При тяжелых инфекциях воспаление может вызвать осложнения: кардиологические (миокардит, сердечная недостаточность, аритмия), неврологические (энцефалит, менингит, нарушения зрения и слуха, судороги) или легочные (пневмония, плеврит). Смерть может наступить от миокардита или энцефалита.

Симптомы и признаки постепенно стихают и большинство их исчезают приблизительно через 3 месяца, когда личинки полностью инкапсулированы в мышечных клетках и выведены из других органов и тканей. Тупые мышечные боли и утомляемость могут сохраняться в течение многих месяцев. Рецидивирующие инфекции, вызванные T. nativa, в северных широтах могут вызвать хроническую диарею.

- ✓ Люди заражаются Trichinella во время употребления в пищу сырого, не прожаренного или термически недостаточно обработанного мяса зараженных животных, обычно свиней, дикого кабана или медведя.
- ✓ Личинки выходят из цист в тонком кишечнике, проникают в слизистую оболочку и становятся взрослыми особями, которые высвобождают живых личинок; личинки мигрируют через кровоток и лимфатическую систему и инкапсулируются в клетках поперечнополосатых скелетных мышц.
- ✓ Симптомы начинаются с раздражения желудочно-кишечного тракта с последующим периорбитальным отеком, болью в мышцах, лихорадкой и эозинофилией.
- ✓ Проявления постепенно разрешаются примерно на 3 месяце, когда личинки становятся полностью инкапсулированными, хотя блуждающие мышечные боли и усталость могут сохраняться.
- ✓ Диагностика с помощью иммуноферментного анализа.
- ✓ Лечение симптомов (например, с помощью анальгетиков, преднизолона при аллергических проявлениях или проявлениях со стороны центральной нервной системы [ЦНС] или миокарда); антигельминтные средства убивают взрослых червей, но, как только личинка

инкапсулируется в скелетных мышцах, лечение может не искоренить их или любые связанные с ними симптомы.

✓ Тщательное приготовление мяса свиней и диких животных может предотвратить трихинеллез [4, с.189].

Результаты исследования

1. Взятие материала для исследования

1.1. Для исследования отбирали пробы из части межреберных, шейных, поясничных мышц свинины следующих торговых точек ТД «Исток» (мясной отдел), центральный рынок г.Костанай. Масса пробы от каждой группы мышц от одного животного составляла 50 г.

Пробы упаковывали во влагонепроницаемую тару и доставляли в лабораторию ВСЭ кафедры ветеринарной санитарии в день отбора.

1.2. Для исследования мышечных проб от охотничье-промысловых животных, через платформу ОЛХ было найдено мясо барсука и кабана масса проб составила 100 г.

1.3. Пробы мышечной ткани от собак были получены с кафедры ветеринарной медицины после лабораторного занятия по дисциплине «Вскрытие животных».

Таблица 1 - Вид животных, исследуемых образцов мышечной ткани

Видовая принадлежность	**Количество проб**
Свинина	4 пробы
Мясо барсука	1 проба
Мясо кабана	1 проба
Мясо собаки	2 пробы

2. Микроскопическое исследование (компрессорная трихинеллоскопия)

2.1. В исследовательской работе использовался трихинеллоскоп Стейк.

2.2. Из кусочков мышц изогнутыми ножницами по ходу мышечных волокон делали 24 среза величиной с овсяное зерно, которые помещали в середину клеточки компрессориума, накрывали вторым стеклом и завинчивают винты, раздавливая срезы так, чтобы они стали прозрачными и удобными для их качественного просмотра.

2.3. Срезы исследовали под малым увеличением (8×10) с помощью трихинеллоскопа.

3. Оценка результатов

3. Результаты считают положительными, если в образцах исследованной продукции обнаружена хотя бы одна личинка капсульных или бескапсульных трихинелл.

Таблица 2 - Результаты исследований

Видовая принадлежность	**Количество проб**	**Результаты исследований**
Свинина	4 пробы	Проба №1 Отрицательно
		Проба №2 Отрицательно
		Проба №3 Отрицательно
		Проба №4 Отрицательно
Мясо барсука	1 проба	Проба №1 Отрицательно
Мясо кабана	1 проба	Проба №1 Отрицательно
Мясо собаки	2 пробы	Проба №1 Отрицательно
		Проба №2 Отрицательно

В результате трихинеллоскопии основных групп мышц от различных видов животных не было выявлено случаев заражения животных трихинеллами.

Заключение.

1. Среди паразитарных болезней животных, птиц и человека важное социальное и экономическое значение имеет такое заболевание как трихинеллез. Актуальность исследования, профилактики и диагностики этого заболевания в хозяйствах не потеряла своего значения. Во многих странах мира регистрируют вспышки заболевания трихинеллезом человека при употреблении зараженного трихинеллами мяса. Поэтому необходим четкий контроль за эпизоотической обстановкой поэтому и другим заболеваниям.

2. Большое значение в ограничении возникновения заболевания трихинеллезом имеет профилактика этого заболевания. Профилактика в основном сводится к ветеринарно-санитарному осмотру всех свиных туш с обязательной трихиллоскопией. Боенские отходы, а также тушки плотоядных и грызунов запрещается скармливать свиньям. В хозяйствах уничтожают крыс и других грызунов.

3. Мероприятия, направленные на предотвращение распространения инвазии со стороны диких животных (природные очаги), таких как кабан, лиса, барсук, енотовидная собака. С этой целью необходимо наладить ветеринарно-санитарную работу в охотхозяйствах, регулировать численность животных, проводить отстрел животных строго по лицензии, реализацию и употребление мяса в рамках ветеринарного законодательства, обязательный и строгий контроль за утилизацией тушек и трупов животных.

Список использованных источников:

1. Андреянов О.Н. Биологические свойства изолята Trichinella spiralis обыкновенной лисицы, пассированного на лабораторных животных // Теория и практика борьбы с паразитарными болезнями. Мат.докл.научн.конф., Вып.10.-М. -2009.-с. 12-14.

2. Андреянов О.Н. Устойчивость личинок Trichinella spiralis в условиях охотохозяйства Рязанской области в зимний период // Теория и практика борьбы с паразитарными болезнями. Мат.докл.научн.конф. Вып. 11. -М. 2010,-с. 19-22.

3. Андреянов О.Н. Опыт по обезвреживанию возбудителя трихинеллеза в мышечной ткани животных методом глубокого замораживания // Теория и практика борьбы с паразитарными болезнями. Мат.докл.научн.конф., Вып.12. -М. -2011.-с. 18-20.

4. Андреянов О.Н. Транзитные хозяева возбудителя трихинеллеза в условиях Центрального региона России // Теория и практика борьбы с паразитарными болезнями. Мат.докл.научн.конф., Вып.12. М. -2011. - с. 20-22.

УДК 62-254.3

РАЗРАБОТКА ШИНЫ СО ЗВУКОВОЙ ИНДИКАЦИЕЙ ИЗНОСА

Булат К.С., 1 курс магистратура, специальности Транспорт, транспортная техника и технологии, Инженерно-технический институт им. А.Айтмухамбетова, КРУ имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан.

Амантаев М.А., доктор философии (PhD), ст. преподаватель кафедры машин, тракторов и автомобилей КРУ имени А. Байтурсынова

Цель работы – увеличение безопасности дорожного движения при эксплуатации автомобильной шины. В статье представлен анализ исследований по разработке автомобильных шин. Предложена и разработана новая конструкция автомобильной шины со звуковой индикацией износа, новизна которой защищена патентом РК на полезную модель.

Введение

Основные задачи, стоящие перед автомобильным транспортом, это увеличение пробега автомобиля, снижение себестоимости автомобильных перевозок, повышение комфортабельности и безопасности движения. Шины осуществляют непосредственную связь автомобиля с дорогой и, как следствие, состояние шины оказывает огромную роль на безопасность движения автомобиля.

Стоимость эксплуатации автомобилей в Казахстане по сравнению с европейскими странами выше в 2,4 - 3,4 раза, при этом срок службы автомобиля сокращается на 30%, а срок службы автомобильных шин сокращается в 1,15-1,8 раза. В общем объеме затрат на автомобиль в процессе эксплуатации расходы на приобретение и ремонт шин составляют от 5 до 15% в зависимости от условий эксплуатации, качества и своевременности обслуживания. По результатам анализа рекламаций, поступающих на заводы-изготовители, около 30% шин выходят из строя до выполнения установленных норм пробега из-за дефектов, не связанных с износом протектора.

Шины оказывают большое влияние как на показатели тяговой, так и тормозной динамики автомобиля. На динамику разгона, в первую очередь, оказывает влияние сопротивления качению шин. Чем оно меньше, тем меньше сопротивление движению, тем меньше время и путь разгона, тем больше максимальная скорость автомобиля. Кроме того, определенное влияние на разгонные качества автомобиля оказывает момент инерции шин.

Вопросы устойчивости и управляемости, связанные с шинами, определяют не только безопасность движения. Ухудшение устойчивости и управляемости влечет за собой снижение скорости движения, повышение утомляемости водителя, а, следовательно, и снижение производительности труда водителя и автомобиля в целом. Кроме того, от характеристик шин зависят такие качества управляемости автомобиля как реакция на действие боковых сил, быстрота реакции на поворот рулевого колеса, курсовая устойчивость, излишняя или недостаточная поворачиваемость.

Таким образом, своевременное и доступное диагностирование технического состояния шин позволит повысить эффективность их эксплуатации, снизить травматизм на дорогах и экономить значительные материальные и финансовые ресурсы. В связи с этим актуальными являются вопросы повышения безопасности и эффективности эксплуатации автомобильных шин.

Вопросу изучения износа автомобильных шин и влияние износа на различные свойства автомобиля посвящены работы многих авторов.

В связи с большой актуальностью и сложностью вопросам по изучению теоретических и экспериментальных исследований шин транспортных средств посвящены труды многих ученых, среди которых наиболее известны работы Р. Губайдуллина, Ю.Г. Горшкова, Braghin F. и других авторов. Этими авторами рассмотрены вопросы эксплуатации и ремонта шин, а также рассмотрена система контроля состояния шин транспортных средств [1-3].

Цель работы – увеличение безопасности дорожного движения при эксплуатации автомобильной шины.

Материал исследования

Проведен обзор и анализ исследований по разработке конструкции шин, который показал, что многие исследователи изучали проблему сцепления шин с дорожной поверхностью. Далее тема сцепных свойств шин с дорожной поверхностью быстро развивалась. Проводились исследования на стенде для статических испытаний шин и простейшей динамометрической тележке влияния на сцепление шин с твердыми дорожными покрытиями режимов работы шины, скорости движения и рисунка протектора.

В исследовании Губайдуллина Р. установлены проблемы контроля износа шин. В работе автор приводит зависимости, согласно которым эффективность торможения транспортных

средств снижается с увлечением износа. В связи с этим встает проблема оценки величины износа шины. В данной работе для решения данного вопроса была предложена оптоэлектронная система контроля износа шины, основанная на применении волоконных брэгговских решетках (ВБР). Согласно работе, предложенная система обладает следующими достоинствами: малые габариты и вес датчиков, устойчивость системы к электромагнитным и радиационным излучениям, потребление малого количества электроэнергии.

В качестве объекта исследования в данной работе автор выбрал высоту протектора шины, минимальная величина данного параметра для допуска на дороги общего пользования регламентирована и составляет для легковых автомобилей 1,6 мм, для грузовых автомобилей 1 мм, для автобусов 2 мм. В качестве чувствительного элемента отражающая решетка Брэгга.

Предложенная система демонстрирует возможности оценки величины износа шины и измерения частоты вращения колеса с помощью радиофотонных методов измерения. В работе была предложена оптоэлектронная схема измерительной системы. Данная работа нацелена внести вклад в развитие активных систем безопасности и средств контроля технического состояния транспортных средств [1].

Ю.Г. Горшковым рассмотрены основные критерии сцепления пневматических шин колёсных автотранспортных средств, эксплуатируемых на автомобильных дорогах с относительно высокими скоростями движения. Показано, что изучение статистических данных, материалов и публикаций отраслевых специалистов и контролирующих органов, а также материалов исследований по вопросам тягово-сцепных и динамических качеств машин могут лечь в основу оценки существующих и послужить стимулом к разработке новых конструкций технических средств для снижения буксования и повышения устойчивости при движении по твёрдым и обледенелым поверхностям качения [2].

В исследованиях Braghin F. обращает внимание на то, что износ шин имеет большое значение для производителей шин, владельцев автопарков и правительств. На основе этих наблюдений в 2000 г. был начат трехлетний проект под названием «Оценка износа и скольжения шин и дорог (TROWS)». Одна из целей TROWS заключалась в том, чтобы предоставить инструмент, позволяющий численно прогнозировать общий износ шин, а также качественно определять распределение износа. Предлагаемая методика сочетает математическую модель шины с экспериментально определенным законом местного трения и износа. Таким образом, можно определить износ шины из-за каждого маневра [3].

В настоящий момент широко используется автомобильная бескамерная шина, содержащая протектор, каркас, боковую часть, стальной корд, бортовое кольцо, посадочный борт [4]. Недостатком является то, что в существующих конструкциях автомобильных шин не предусмотрена система предупреждения водителя о превышении максимально допустимого износа протектора.

Результаты исследования

По результатам проделанного анализа работ предложена и разработана новая конструкция шины автомобиля со звуковой индикацией износа, рисунок 1.

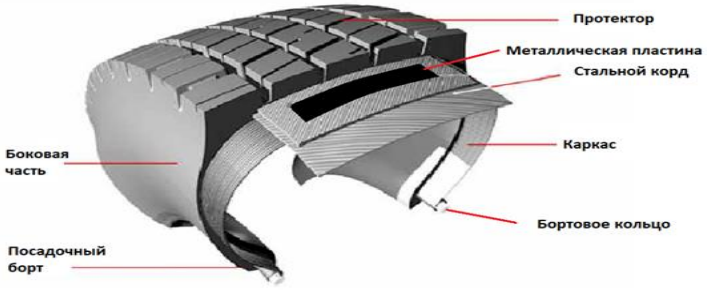

Рисунок 1 – Шина со звуковой индикацией износа

Шина состоит из: протектора, каркаса, боковой части, стального корда, бортового кольца, посадочного борта, металлической пластины.

В конструкции шины предусмотрена металлическая пластина, которая закреплена на слое стального корда под протектором на глубине, которая соответствует максимальному допустимому износу протектора, при достижении которого металлическая пластина издает характерный звук.

Шина со звуковой индикацией износа работает следующим образом.

При эксплуатации автомобиля протектор шины неизбежно изнашивается. По мере повышения износа шины толщина протектора уменьшается. При достижении максимальной допустимой степени износа протектора выступает на поверхность металлическая пластина, которая при соприкосновении с поверхностью проезжей части издает характерный предупреждающий звук, который означает, что дальнейшая эксплуатация данной шины больше не является безопасной, и требуется замена автомобильных шин на новые.

Новизна предлагаемой автомобильной шины со звуковой индикацией износа защищена патентов РК на полезную модель [5].

Заключение.

1. Изменение технического состояния шин, непрерывно происходящее в процессе эксплуатации в результате естественного износа и нарушения правил эксплуатации, приводит к ухудшению эксплуатационных и технико- экономических показателей работы автомобиля.

2. Наибольшую опасность в процессе эксплуатации автомобильных шин представляет использование шин, износ которых, превышает допустимые пределы. Повышенный износ приводит к ухудшению комфортабельности, управляемости и активной безопасности автомобиля

3. Предложена и разработана новая конструкция автомобильной шины со звуковой индикацией износа, новизна которой защищена патентом РК на полезную модель.

Список использованных источников:

1. Губайдуллин Р. Система контроля износа пневматической шины / Р. Губайдуллин, Р.Р., Аглиуллин Т.А., Сахабутдинов - А.Ж.ВКВО-2019

2. Горшков Ю.Г., Условие сцепления пневматических шин при движении автотранспортных средств по твёрдым и скользким поверхностям / Горшков Ю.Г., Калугин А.А. - Известия Оренбургского государственного аграрного университета, №. 3 (53), 2015, 77-80.

3. Braghin, F., Cheli, F., Melzi, S. et al. Tyre Wear Model: Validation and Sensitivity Analysis / Meccanica 41, 143–156 2006.

4. Б.З.Каменский Восстановительный ремонт шин / Е.Г.Вострокнутов, Б.З.Каменский, В.Е.Евзович и др. М.: Химия, 1974. - 392 с.

5. Пат. №6838 Республика Казахстан, МПК: B60C 11/24 Шина со звуковой индикацией износа/ Булат К.С., заявитель и патентообладатель Булат К.С., заявл. 11.01.2022, опубл. 04.02.2022, Бюл. №5

УДК 619:616-022:636.8

ДЕМОДЕКОЗ У МЕЛКИХ ДОМАШНИХ ЖИВОТНЫХ

Гущина А. В., 2 курс, ветеринарная санитария, Сельскохозяйственный институт им. Двуреченского, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова

Тыштыкбаева С. Б., м.в.н., старший преподаватель кафедры ветеринарной санитарии, Сельскохозяйственный институт им. Двуреченского, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова

В данной статье описывается диагностическое лечение при заболевании демодекоз у домашнего кота, возраста 5 лет, с признаками угнетенного состояния, зуда, покраснения, папулезной сыпи, наличие большого количества расчесов, с повышением температуры. Заболеванию предрасположены животные со слабым иммунитетом. Ярче всего заболевание проявляется зимой и весной.

Демодекоз вызывает эндопаразитический клещ Demodex cati, относящийся к семейству Demodecidae.

Demodex Cati – это небольшой клещ 0,2-0,3 мм сигаровидной формы, который обитает в сальных железах кошек. Он питается клетками кожи, рыхлой клетчаткой, а также жировым секретом. Возбудители данного заболевания размещаются в волосяных фолликулах и сальных железах кожи. Там самки откладывают яйца. В течение 4-6 суток из яйца появляется личинка. После чего она линяет и через 6-9 дней происходит превращение в протонимфу, а затем, через 5-8 дней, в телеонимфу и имаго. Цикл развития клеща длится от 25 до 30 дней. В ходе размножения в производных кожи клещи образуют колонии, в которых скапливаются до нескольких тысяч клещей на разных стадиях развития.

Клещи механически раздражают ткани производных кожи, тем самым вызывают гипертрофию или атрофию волосяных фолликулов и сальных желез. В результате у животного нарушается питание, иннервация и функции кожи. При развитии заболевания появляются некробиотические и некротические изменения в коже. В норме рост и размножение сдерживается иммунными силами организма. Естественно, если имели место быть инфекционные заболевания, различные стрессы, плохой уход за животным и неполноценное питание, то данный паразит начнет активно размножаться.

Заболеванию предрасположены животные со слабым иммунитетом. Ярче всего заболевание проявляется зимой и весной. В это время мало солнечного света, снижается тонус кожи животных и ослабляется иммунитет. Чаще всего заражение происходит на первом году жизни кошки, когда иммунитет снижен и толком не сформирован. Заразиться здоровое животное демодекозом может следующими путями:

1) при контакте с больным животным;
2) при случке;
3) через различные предметы.

Котята восприимчивы к демодекозу с первых дней жизни, так как их могут заразить подсосные пораженные кошки.

Первым признаком заражения является изнуряющий зуд, из-за которого животное начинает активно чесаться. Это приводит к возникновению следующих последствий: расчесы и повреждение кожных покровов. Далее начинается активное появление аллопеций (облысений). Шерсть выпадает в области морды, лопаток, бедер или лап. К этому также присоединяется гипермия – покраснение кожных покровов, сыпь и прочее. Также к признакам заражения можно отнести увеличение лимфоузлов, повышение температуры и потерю аппетита, так как идет воспалительный процессы в организме [1, с.271].

Заболевание проявляется в двух формах: чешуйчатой и пустулезной. При чешуйчатой форме демодекоза у животных выпадают волосы на различных участках головы (губ, надбровных дуг, оснований ушных раковин), конечностях и очень редко на туловище.

В результате паразитирования демодекса при чешуйчатой форме развивается атрофия волосяных луковиц и сальных желез, что ведет к нарушению физиологической функции кожи:

1. Волос перестает удерживаться в фолликулах;

2. Волос хрупкий, грязно-серого цвета, что связано с общим нарушением минерального обмена веществ, в частности – серы, микроэлемента, входящего в структуру волоса;

3. Кожа высыхает, грубеет, уплотняется, шелушится – результат нарушения выделения влаги и секрета сальных желез;

4. Так как сила раздражителя довольно значительная, а наружные ткани имеют высокий порог чувствительности, это приводит к защитно-приспособительному явлению живого организма – воспалению кожи. Дерматит сопровождается приливом крови к пораженным участкам и местной гипертермии;

5. Это приводит к деструктивным изменениям в слоях кожи, что приводит к лихенезации кожи, и, как результат, утолщение эпидермиса и образование корок.

Пустулезная форма является более тяжелой формой данного заболевания. Пустулезное поражение кожи встречается на тех же самых участках, что и чешуйчатая форма. Отмечают колонии в виде плотных узелков размером 1 - 4 мм в диаметре, лишеные волос, у основания которых находится красный ободок. Узелки превращаются в небольшие гнойнички (пустулы), из которых выделяется секрет, превращающийся в серые или бурые струпья. При разрыве пустулы, содержимое выделяется наружу и засыхает. В запущенных случаях от кожи животного исходит ихорозный запах.

Иногда у одного и того же животного демодекоз протекает одновременно в двух формах. По характеру поражения демодекоз подразделяют на локализованный и генерализованный. При локализованном характере поражение развивается не более чем на 5 областях кожи и размеры поражения не превышают 2-3 см в диаметре. Также наблюдается наличие небольших очагов облысения, при этом на коже может присутствовать чешуйки, либо папулезная сыпь. А при генерализованном характере поражается фактически вся кожа и само заболевание протекает с осложнениями. Наблюдаются значительные участки облысения, царапины на коже, а также развитие вторичной инфекции. Течение болезни в большинстве случаев длительное, хроническое. В результате нарушений функций кожи у животных постепенно развивается кахексия, истощение, интоксикация, септическая инфекция [2, с.456].

Дифференцировать демодекоз следует от:

Отодекоза. Отодектоз представляет собой ушную чесотку и, как правило, отличить его от демодекоза не составляет труда. Местом локализации заболевания являются исключительно ушные раковины, поражение которых происходит внутри и снаружи уха, из-за того, что собака начинает интенсивно расчёсывать зудящие места. При отодектозе уши поражают клещи вида Otodectes cynotis;

Микроспория и трихофития. Микроспория и трихофития представляет собой стригущий лишай. Возбудителями выступают грибки рода Trichophiton et Microsporum. Симптомами стригущего лишая являются сильный зуд и обломки волос в поражённых местах, шелушение эпителия и отёк. На участках локализации создается впечатление, что волоски выстрижены.

Алиментарная дистрофия. Алиментарная дистрофия возникает в результате неполноценного и несбалансированного рациона. Для заболевания характерен такой основной признак, как постоянная линька. При этом зуд не наблюдается [3, с.29].

Данная статья написана на основе заболевания домашнего кота. Диагностика и лечение было выявлено посредством консультации с опытным ветеринарным врачом. Его возраст на момент заболевания – 5 лет. Признаки, которые помогли диагностировать демодекоз:

- угнетенное состояние;
- зуд, покраснения;
- папулезная сыпь;
- наличие большого количества расчесов;
- повышенная температура.

При наблюдении за котом можно было легко распознать первый признак, так как он достаточно активный. Из-за зуда соответственно появились расчесы. В следствии чего образовывались корки. Повышение температуры характеризовалось тем, что в организме животного протекал воспалительный процесс.

Совместно с ветеринарным врачом было назначено лечение. Для лечения больных животных большое значение имеют хорошие условия кормления. В кормовой рацион должны входить полноценные белки, витамины и минеральные вещества. Так как данное заболевание является акарицидным, то при его лечении необходимо использовать акарицидные средства, антисептики и антибиотики. Также дополнительно можно применять противовоспалительные препараты, иммуностимуляторы.

В лечении кота использовался противопаразитарный препарат «Ивермек». Так как он достаточно токсичен для животных, нужно правильно рассчитать дозировку. На 1 кг живого веса приходится 0,01 мл препарата. Данный препарат вводится внутримышечно, однократно: 0,05-0,10 мл в течение пяти дней.

Еще один использующийся препарат – «Гамавит». При любой форме заболевания к приему рекомендован препарат «Гамавит», который является антиоксидантом, адаптогеном, детоксикантом и нормализатором формулы крови. Кроме этого, он уменьшает токсичность акарицидных средств, поддерживает и восстанавливает иммунитет животного. Данный препарат вводится внутримышечно, двукратно: 0,3 мл на протяжении пяти дней.

Также ветеринарные врачи советуют использовать такие средства, как хлоргексидина биглюконат, который борется с сопутствующими инфекциями и проявляет антисептические свойства; декспантенол, способствующий ускорению заживления тканей. Больных животных обрабатывают ивомеком, цидектином, аверсектом, дектомаксом. Дополнительно на пораженные участки кожи рекомендуют в течение 30 дней наносят смесь дегтя березового, элементарной серы и тривита (деготь- 1 часть, сера -2 части, тривит -5 частей). При локальном демодекозе применяют шампунь с перекисью бензоила, 0,25% масленный раствор амитразина, амит, мазь Ваганова, аэрозоли паноцид, цибон, перол. Так как многие акарициды являются иммунодипресантами, для поднятия иммунитета рекомендуют иммунопаразитан.

В результате проведенного мною лечения к пятому дню можно было наблюдать признаки выздоровления.

Самым первым признаком была стабилизация температуры. На протяжении болезни наблюдалась 40°С температура. В ходе лечения животное перестало чесаться, что говорит об исчезновении зуда. Так как зуд исчез, исчезли и расчесы с корками. У кота появился аппетит, и он стал более активным.

В качестве профилактики следует:

- не допускать контакт больных и здоровых животных;
- ухаживать за шерстью животного и применять специализированные шампуни для купания;
- кормить сбалансированной пищей, которая помогает поддерживать иммунную систему и здоровье животного в норме;
- котов и кошек, больных декомедозом кастрировать и стерилизовать, так как есть высокая вероятность передачи заболевания потомству.

Список использованных источников:

1. Биглер Б. Кожные заболевания [Текст]: учебное пособие. /Б. Биглер.- М.: ООО «Аквариум Принт», 2004 - С. 271-303.

2. Тилли Л. Болезни кошек и собак [Текст]: справочник /Л. Тилли, Ф. Смит; под ред.Е.П. Копенкина. - М.: ГЭОТАР-Медиа, 2010. - 848 с.

3. Ларионов, С.В. Демодекоз животных [Текст]: журнал/ С.В. Ларионов//Ветеринария. - 2010. - №8. - С.14-41.

ӘОЖ 574.4

АЗОТ ТҮЗЕТКІШ МИКРООРГАНИЗМДЕРДІҢ БИОТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ НЕГІЗІНДЕГІ ПРЕПАРАТТАРДЫ ҚОЛДАНУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Касимова М. , 4 курс, 5В070100 – Биотехнология, В.Двуреченский атындағы ауыл шаруашылық институты,А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,

Айтжанова И.Н., ғылым және жоғары оқу орнынан кейінгі білім департаментінің бас маманы, PhD докторы,, мал шаруашылығы өнімдерін өндіру технологиясы кафедрасының аға оқытушысы

Шолуда өсімдік шаруашылығының биотехнологиясы мен практикасында диазотрофтарды практикалық қолдану перспективасы мен азотты биологиялық бекіту проблемасының қазіргі жай - күйі қарастырылды. Микробиологиялық препараттардың негізін құрайтын азотты бекітетін бактерияларға қойылатын негізгі талаптар, сондай - ақ оларды өндірудің жалпы схемасы жобаланды. Көк - жасыл балдырлар мен түйнекті бактериялар негізінде агроконцорцивтерді құрастыруға, бакте - риялық және синтетикалық полисахаридтерді іс жүзінде қолдануға, сондай - ақ өсімдік дәрілерін пайдалана отырып биологиялық препараттар жасауға бағытталған перспективалық отандық зерттеулерге назар аударылды. Азотты түзетін микроорганизмдердің әртүрлі дайындық формалары өсімдіктердің өнімділігін тиімді арттыратындығы және АГ - рандық өндіріске ұсынылуы мүмкін екендігі көрсетілген. Бактериялық препараттарды қолдану өнім өндірудің шамалы қымбаттауына әкеледі, бұл ретте экономикалық әсерге қосымша егіннің құны, минералды тыңайтқыштарды үнемдеу және басқа да өндірістік шығындарды азайту есебінен қол жеткізіледі. Гомологиялық лекциямен модифицирленген препараттарды практикалық қолданудың экономикалық тиімділігіне баға берілді.

Кіріспе. Молекулалық азотты бекіту-біздің планетамыздағы биологиялық өнімділікті анықтайтын процестердің бірі, сондықтан оны зерттеу қазіргі биологияның алғашқы міндеттерінің бірі болып табылады. Табиғаттағы азот айналымы жердің биогеохимиялық циклдерінің негізгі буындарының бірі болып табылады, оның атмосферасы шамамен 80% (көлемі бойынша) осы химиялық элементтен тұрады және оның негізгі көзі ретінде қызмет етеді. Азот ақуыздардың, сондай - ақ барлық тірі деңгейлердің құрылымдық ұйымының негізін құрайтын басқа молекулалардың құрамына кіреді. Адамдар мен жануарларға жануарлар мен өсімдіктердің ақуыздары, өсімдіктерге азот қышқылының тұздары және аммоний иондары қажет [1-3]. Экономикалық және экологиялық дағдарыс,өсімдік шаруашылығы өнімі сапасының төмендеуі, топырақтың табиғи құнарлылығының төмендеуі биологиялық егіншілікке үнемі өсіп келе жатқан енуді анықтайды, оның мәні табиғи экожүйелердің, атап айтқанда азот түзеткіш микроорганизмдердің көлеңкелі мүмкіндіктерін пайдалану болып табылады. Атмосфераның молекулалы азотын сіңіретін микроорганизмдер-диазотрофтар азот түзудің ұқсас биохимиялық механизміне ие. Атмосфералық азотты бекітетін микро ағзалардың екі негізгі тобы бар - олар жоғары өсімдіктермен симбиозға енеді (Rhizobium, Bradyrhizobium, Mezorhizobium, Sinorhizobium, Azorhizobium бактерияларының туыстастығы) [4, 5] және еркін-пышақ. Екінші топқа ассоциативті азотты түзеткіштер (bakte RIA azospirillum, Pseudomonas, Agrobacte) rium, Klebsiella, Bacillus, Enterobacter, Flavobacterium Arthrobacter және т.б.) және

топырақта тіршілік етуге бейімделген микро организмдер (Clostridium, Azotobacter, Beijerinckia және т. б. Бак - терийлер) жатады. Азот бекіткіштерін ассоциативті және еркін бөлуге-шартты түрде өмір сүретіндер, өйткені топырақта еркін өмір сүру қабілеті барлық азотты бекітетін бактерияларға тән, тек симбиотикалық азотты түзеткіштер молекулалық азотты тек өсімдіктермен тығыз байланыста сіңіре алады. Цианобактериялардың басқа организмдермен байланысы айтарлықтай әр түрлі [7]: олар линиядағы фикобиондар, мүктердің ауа камераларында, су папоротниктерінің жапырақтарында және т.б. айта кету керек, симбиотикалық азот түзеткіштердің әлеуеті еркін өмір сүретіндерге қарағанда әлдеқайда жоғары.Негізін құрайтын микроорганизмдербиологиялық өнімдер талаптарға сәйкес келуі керек, сондай - ақ белгілі бір қасиеттерге ие болуы керек, оның ішінде вирустық, белсенділік пен тиімділік, ерекшелігі, бәсекеге қабілеттілігі, технологиялылығы (стандартты және өндірістік жүйеде титр жинау мүмкіндігі). Биопрепараттарды жасауға қойылатын жалпы талаптардың ішінде мыналар маңызды: Белсенді жасушалардың жоғары титрі, қажетті сақтау мерзімі, тасымалдануы, технологиялық (ерігіштігі, тұқымдарға әсер ету қабілеті және т.б.), сондай - ақ оларды өндірудің экономикалық тиімділігі.

Зерттеу материалдары мен әдістері. «Өсімдік — микроорганизм» симбиотикалық жүйелерінің тиімділігі микросим - бионттың вируленттілігі мен белсенділігімен анықталады. Түйнек бактерияларының вируленттілігі, атап айтқанда, бұршақ өсімдігінің тамырына тамыр түктері арқылы ену және күрделі морфофиологиялық өзгерістер арқылы түйіндердің пайда болуына әкеледі. Вируленттіліктің көрінуінің бірінші кезеңі-тұморогендік белсенділік, яғни тамырларда ісік қалыптастыру мүмкіндігі. Нағыз вирустық штамдар толық түйіндерді қалыптастыру қабілетінен тұратын нодуляциялық белсенділікпен (тамырлы түзілумен) сипатталады [9]. Түйнек-бұл өсімдіктің күрделі құрылымы, оның негізгі құрылымдары: бактериялар түзетін тін, онда молекулалық азот бекітіледі; өсімдік фотосинтеттері түсетін және азотты бекіту өнімдері шығарылатын өткізгіш тін; түйнек өсетін меристема [5, 10].

Ризоценозда ассоциативті өзара әрекеттесудің қалыптасуының немесе бұршақ - ризобиальды симбиоздың қалыптасуының белгілі бір кезеңдерінде бактериялардың басқа да маңызды қасиеттері пайда болады, мысалы, азотты бекітетін белсенділік - NH2 — нің NH3 — тегі қалпына келу жылдамдығы және симбиотикалық тиімділік - өсімдіктердің азотпен симбиотрофты қоректенуді қолдана отырып, қарқынды даму қабілеті. Симбиотикалық тиімділік айтарлықтай дәрежеде, әсіресе байланысты азот тапшылығы жағдайында, түйіндердің азотты бекіту белсенділігімен анықталады, сонымен қатар азотты бекітумен тікелей байланысты емес бірқатар факторларға да байланысты. Өсімдік - бактериялық өзара іс-қимылдарының өнімділігін анықтауда серіктестердің метаболикалық жүйелерінің үйлесімділігі (ішінара, азот және көмір тасымалдау жолдары), сондай - ақ микроорганизмдердің болуына немесе енуіне жауап ретінде өсімдіктерде белсенді қорғаныс реакцияларының болмауы маңызды рөл атқаруы мүмкін. Ризосферада немесе түйіндерде жүретін бактериялар негізгі өсімдіктің дамуын ынталандыратын (фитогормондар, дәрумендер) немесе тежейтін (ризобиотоксиндер) заттарды синтездей алады [6, 10]. Азотты бекітетін бактериялардың тиімді және тиімсіз штамдары бірқатар биохимиялық параметрлерде ерекшеленетіні анықталды. Тиімді штамдардың метаболикалық қоры бай болуы мүмкін және тотығу процестері белсенді жүреді [1]. Ерекшелігі — бактериялардың белгілі бір түрлермен немесе өсімдіктер тобымен селективті түрде өзара әрекеттесу қабілеті-түйін бактерияларының маңызды жүйелік сипаттамаларының бірі және олардың белсенділігімен тығыз байланысты. Ризобиялар, мысалы, белсенді, белсенді емес және белсенді емес болып бөлінеді. Айта кету керек, бактериялардың вируленттілігі мен белсенділігі штаммның сипаттамаларына, өсімдіктердің түрлері мен сорттық ерекшеліктеріне, топырақ-климаттық жағдайларға және басқа да факторларға байланысты болуы мүмкін [5, 9].

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау. Азотты бекітетін бактериялардың әртүрлі нәсілдері бір-бірімен бәсекелеседі. Неғұрлым вирустық штамдар басқаларға қарағанда белсенді

колонизациялайды немесе оларға тән өсімдіктердің тамыр жүйесін егеді. Зерттеушілер бактериялардың бәсекеге қабілеттілігі туралы ұғымды әртүрлі түсіндіреді. Бір жағынан, бұл өсімдіктерді өздігінен егетін штамдармен бәсекелесу, екінші жағынан, жергілікті сапрофиттік микрофлораға қарсы тұру және жергілікті штаммдарды ығыстыру мүмкіндігі [11, 12].

Микроорганизмдерді практикалық қолдану үшін олардың сұйық культура, гель субстраттарындағы препараттар (бактериялы экзополисахаридтер, силикагель, шырын дисперсті материалдар) және қатты еріткіштер (вермикулит, лигнин, перлит, шымтезек) сияқты әртүрлі препараттық нысандары жасалады [6, 13]. Азотты бекітетін бактериялардың өндірістік заттарын алу және олардың негізінде биологиялық өнімдер жасау — ұзақ ғылыми-өндірістік процесс (сурет. 1), онда келесі кезеңдерді бөлуге болады.

1. Ғылыми-зерттеу жұмысы:

— табиғи мекендеу ортасынан микроорганизмді - азотфиксататорды реизоляциялау;

— перспективалы штаммдарды мәдениетке енгізу және аналитикалық іріктеу;

— гендік-инженерлік әдістермен жаңа жоғары тиімді штаммдарды алу;

— азотты бекітетін бактериялардың физиологиялық-биохимиялық сипаттамаларын, симбиотикалық қасиеттерін, бәсекеге қабілеттілігін, тиімділігі мен техноло - гиясын зерттеу;

— ғылыми-зерттеу сынақтарын жүргізу, штаммдарды депозиттеу және патенттеу;

— музей жағдайында микроорганизмдердің таза мәдениетін сақтау.

2. Өндірістің дайындық кезеңі:

— қоректік ортаны дайындау және қоспалар;

— сақтау жағдайларынан кейін азотты бекітетін бактериялардың физиологиялық белсенділігін қалпына келтіру (қайта себу, тұрақты температура мен аэрация кезінде шайқағыш-шейкерде реактивациялау);

— ауаны тазарту жүйесін құру нақты өндірістің ерекшеліктерімен көзделген өзге де іс - шаралар (қажет болған жағдайда).

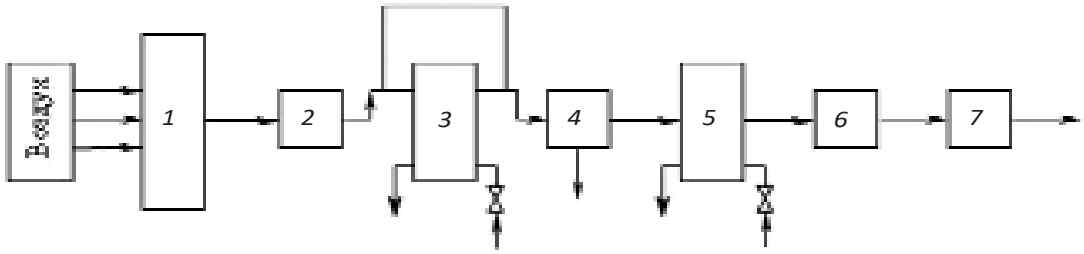
Сурет 1. Симбиотикалық азотты түзетін микроорганизмдер (Rhizobium, Bradyrhizobium тұқымы)

3. Өндірістік процесс:

— түпкілікті өнімді бөлу (микроорганизмнің сұйық мәдениетін алу);

— тасымалдағышты (субстратты өлшеп-орау және стерилизациялау, қоспалар енгізу) немесе сұйық препараттық нысанға арналған ыдысты дайындау (ыдыстарды стерилдеу);

— қолданылатын медианы инокуляциялау.

Сызба 1. Ауаны тазарту және зарарсыздандыру схемасы: 1-алдын ала тазалау сүзгісі; 2-компрессор; 3-жылу алмастырғыш-салқындатқыш; 4-ылғал бөлгіш; 5-жылу алмастырғыш-жылытқыш; 6 және 7 — арнайы сүзгілер

4.Биологиялық өнімді белгілі бір температуралық режимде сақтау немесе инкубациялау.

5. Өнімнің сапасын бақылау (бактериалды жасушалардың титрі / препараттық форманың 1 г, бөгде микрофлораның болуы).

6. Ағынды суларды және газ шығарындыларын тазарту, қалдықтарды жою.

Сурет 2. Микроорганизмдерді ашытуға арналған биореакторлар: 1-ферментер; 2-автоматтандырылған ферментер; 3, 4 — өнеркәсіптік ферментер

Жалпы өндіріс жеке ұйымдастырылған биотехникалық процестің күрделілік дәрежесіне (зертханалық жағдайлар, шейкерлерді, өндірістік тербелістерді, түрлі ферментерлерді пайдалану), сондай - ақ технологиялық процестерге байланыстыкультивацияланатын микроағзалар мен соңғы өнімнің препараттық формасы (сұйық культура, әр түрлі заттар) талаптарына сәйкес. Мысалы, микроорганизмдерді сұйық ортада ашытуға арналған жабдықтар жиынтығы [14, 15] инокуляциялық және өндірістік ферментерлерден, ашытуға арналған ауаны тазарту жүйесінен, қосылатын түтіктер жиынтығынан, сондай - ақ компрессор мен газ есептегішінен тұруы мүмкін. Дақылдардың 20% - на дейін (көбінесе соя) биологиялық өнімдермен егіледі [16]. Тұқымдарды егу үшін көбінесе Rhizobium, Bradyrhizobium, Sinorhizobium тұқымынан вермикулит негізіндегі бұршақ өсімдіктеріне арналған түйнекті бактериялардың препараттары қолданылады.

Биотехнологиялық өнімдердің тізбесі - өсімдік шаруашылығына арналған микробтық препараттар соңғы онжылдықта едәуір кеңейді және еркін тіршілік ету, ас-әлеуметтік, симбиотрофты азотты бекіту және фосфатты жұмылдыру батареялары негізінде жасалған препараттарды, сондай-ақ әртүрлі микроорганизмдерді біріктіру нәтижесінде алынған екілік препараттарды қамтиды (1-кесте). Биотехнологияның перспективалық объектілерінің бірі топырақ құнарлылығына және топырақ биотасының белсенділігіне оң әсер ететін биологиялық белсенді және өсу белсенді заттар кешенін фотосинтездеу, азотты фиксациялау, синтездеу қабілетіне байланысты көк-жасыл балдырлар болып табылады[6, 14, 15]. Цианобактериялар өз шырышты қабығында тіршілік ететін бактериялармен (Rhizobium, Agrobacterium, Pseudomonas) тығыз байланысты және тиімді микробтық консорциумдар мен олардың негізіндегі препараттарды құру перспективасын ашатын жаңа тұрақты бірлестіктер құруға қабілетті[13-

15]. Лядвен, асбұршақ және клоун тұқымдарын инокуляциялау үшін агробиотехникада жасанды альго-ризобиялық бірлестіктерді қолдану арқылы оң нәтижелер алынды[10,11]. Бүгінгі күні Носток негізіндегі жасанды консорциумның және Ризобийдің әр түрлі түрлерінің әсерінен бұршақты өсімдіктерді селитраландыру әсерінің күшеюі дәлелденді[14].

1-кесте. Өсімдік шаруашылығында пайдаланылатын азот-фиксацияланған микроорганизмдер негізінде биологиялық препараттар [6]

Дәрілік заттың атауы	Дайындық нысаны	Қосымша
Азотобактерин	Сұйық, лигнинді	Көкөніс және жем-шөп дақылдары, қант қызылшасы үшін. Азотпен қоректенуді жақсартады, өсімдіктерді фитопатогендерден қорғайды, өнімділікті 10-25%-ға арттырады
Азогран	Түйіршікті, Азотобактерин	
Ризобофит(Ризоторфин)	Сұйық, гельді, вермикулит, перлит	Бұршақ дақылдарын биологиялық азотпен 30%-ға және одан да көп қамтамасыз етеді, өнімділікті 10-30%-ға арттырады
Диазофит(Ризоагрин)РизоэнтеринДиазобактерин	Сұйық, гельді, вермикулит, шымтезек	Азотпен қоректенуді оңтайландырады, фитопатогенді саңырауқұлақтардың дамуын тежейді. Күздік және жаздық бидайдың шығымдылығын 3-7 с/га, арпаның шығымдылығын 4-5 с/га-ға арттыру
Флавобактерин	Гельді, шымтезек	Күздік бидай, қара бидай, арпа, жарма шөбі. Азотпен қоректенуді оңтайландырады және өнімділікті арттырады
Полимиксобактерин	Сұйық	Қант қызылшасы мен басқа да дақылдардың фосфор және азотпен қоректенуін жақсартады, өсу стимуляторлары мен антибиотиктерін шығарады, Bacillus тектес бактериялар негізінде жасалады, өнімділікті 6-14%- ға арттырады
Күрделі әрекетті биопельді тыңайтқыш	Шымтезек	Көкөніс, жидек және гүл дақылдары үшін пайдаланылатын азотобактер мен фосфат-жұмылдырушы бактериялар негізінде шымтезек бинарлық дайындау. Азот пен фосфордың қоректенуін жақсартады, фитопатогеннен қорғайды, өнімділікті 20-25%-ға арттырады

Азот бекітетін микроорганизмдердің әртүрлі препараттық нысандары өсімдіктердің өнімділігін тиімді арттырады және аграрлық өндірісте пайдалану үшін ұсынылуы мүмкін. Бактериялық препараттарды қолдану өнім өндірісінің шамалы қымбаттауына алып келеді, бұл ретте азотты бекітетін бактерияларды қолданудың экономикалық әсері қосымша өнімнің құны, минералды тыңайтқыштарды үнемдеу және басқа өндірістік энергия шығындарын азайту есебінен қол жеткізіледі.

Қорытынды. Микроорганизмдермен азотты бекітудің биохимиялық процестерінің бірегейлігі және биосферадағы азот айналымындағы биологиялық азотфиксацияның биологиялық маңызы одан әрі мұқият болуды және зерттеуді қажет етеді. Ғалымдар әлі де азотты түзетін жаңа қауымдастықтарды іздеу, микро және макросимбионттарды гендік-инженерлік жолмен құру, сонымен қатар өсімдіктер мен микроорганизмдердің өзара байланысының нақты тетіктерін зерттеу міндеттерін орындауда.

Өсімдік - бактериялық симбиоздар мен ассоциацияларды жан - жақты зерттеу азоттың биологиялық бекітілуін практикада мақсатты түрде қолдануға мүмкіндік берді және осы процесті басқарудың перспективаларын ашты. Бүгінгі таңда біздің ендіктерде өсетін өсімдіктер үшін түйнек бактерияларының жаңа штаммдарын және ассоциативті азотты түзеткіштерді алу,

сынау және енгізу бойынша жұмыстар жүргізілуде. Симбиотикалық азотфикаторлар негізінде биопрепараттар құру бойынша перспективалық әзірлемелерді синезеленді балдырлары бар агроконцорциумдарды құру, бактериялық және синтетикалық полисахаридтерді, сондай - ақ өсімдік дәрілерін қолдану бойынша жұмыстарды бөліп көрсетуге болады. Пайдалы микроорганизмдер негізінде жасалған биологиялық препараттар минералды тыңайтқыштарға тамаша балама болып табылады, бірақ олар әлі де жеткілікті мөлшерде қолданбаған, бұл, әрине, бірқатар экологиялық және экономикалық мәселелерді шешуге ықпал етпейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кретович В. Л. Биохимия усвоения азота воздуха растениями. —1994. — 168 б.
2. Игнатов В. В. Биологическая фиксация азота и азотфиксаторы — 1998. — № 9. — 28–33 б.
3. https://kk.blabto.com/4536-nitrogen-fertilizers-and-their-use.html
4. Новикова Н. И. Современные представле- ния о филогении и систематике клубеньковых бактерий // Микробиология. — 1996. — Т. 65, № 4. — 437–450 б.
5. Rhizobiaceae. Молекулярная биология бактерий, взаимодействующих с растениями / Под ред. Спайнка Г., Кондороши А., Хукаса П. Рус. перевод под ред. Тихоновича И. А., Проворова Н. А. — СПб., 2002. — 567 б.
6. Патика В. П., Коць С. Я., Волкогон В. В. та ін. Биологичний азот. — К.: Свит, 2003. — 424 б.
7. Кукк Э. Г. Отдел сине-зеленые водоросли / Жизнь растений. — М.: Просвещение, 1977. — 78–92 б.
8. https://kak-svoimi-rukami.com/kk/2016/12/bioudobreniya-primenenie-i-proizvodstvo-svoimi-rukami/
9. Мишустин Е. Н., Шильникова В. К. Клубеньковые бактерии и инокуляционный процесс. — М.: Наука, 1973. — 240 б.
10. Генетика симбиотической азотфиксации с основами селекции / Под ред. Тихоновича И. А., Проворова Н. А. — СПб.: Наука, 1998. — 194 б.
11. Шарыпова Л. А., Симаров Б. В. Способ сравне- ния конкурентоспособности эффективных штаммов Rhizobium meliliti //микробиологии. — 1985. 85–91 б.
12. Бутовина О. Ю., Толкачев Н. З., Князев А. В. Высококонкурентные штаммы клубенько- вых бактерий — основа эффективности био- препаратов— 1997. — Т. 59, № 4. — 123–131 б.
13. Шерстобоева Е. В., Дудинова И. А., Крама) ренко С. Н., Шерстобоев Н. К. Биопрепара- ты азотфиксирующих бактерий: проблемы и перспективы применения — 1997 г. 109–117 б.
14. Багаева О. С., Іваниця В. О., Багаєв О. К., Беспалов І. М. Комплект обладнання для ферментаций микроорганизмов на редких середовищах, Астропринт, 2004. — 32–33 б.
15. Багаева О. С., Иваниця В. О., Багаєв О. К. Система очищення повітря для ферментации // Там само. — Одеса: Астропринт, 2004. — 34–35 б.

УДК 631.811.9

ЭКОЛОГИЧЕСКИ БЕЗОПАСНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПОДГОТОВКИ СЕМЯН ЯРОВОЙ ПШЕНИЦЫ ПЕРЕД ПОСЕВОМ

Касьянова Е.О., студентка 4 курса, специальность «6В05201-Экология», Сельскохозяйственный институт им. В.И. Двуреченского, Костанайский региональный

университет им. А. Байтурсынова, г. Костанай, Казахстан.

Чехова Т.И., ассоциированный профессор, к. б. н., Сельскохозяйственный институт им. В.И. Двуреченского, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова.

Статья посвящена перспективным методам, применяемым в защите семенного материала яровой пшеницы. Основное внимание уделено предпосевной обработке семян. На основе большого фактического материала по обработке семян яровой пшеницы экологически безопасным раствором Озонофол показана его эффективность. Доказано его положительное влияние на всхожесть и энергию прорастания семян. Обнаружено его благотворное воздействие на фитосанитарное состояние семенного материала.

Перед учеными всего мира в настоящее время стоит проблема сохранения природных ресурсов и обеспечение оптимальных условий для жизни человека. Производство качественных или экологически чистых продуктов питания во многом зависит от используемых технологий, которые не наносят вред окружающей среде и которые способствуют повышению урожайности сельскохозяйственных растений [1, с.6].

Чтобы повысить урожайность растений применяется целый ряд технологических операций и приемов. Используемые агротехнические приемы способствуют созданию оптимального равновесия биологических процессов, протекающих в почве и на ее поверхности. Для получения высоких урожаев растениям необходимо создать оптимальные условия в процессе вегетации, что сводится к борьбе с сорной растительностью, вредными насекомыми и болезнями, которые зачастую снижают продуктивность растений [2, с.504].

Для защиты растений от вредных обьектов с момента подготовки семенного материала к посеву и на протяжении всего вегетационного периода применяются пестициды, которые в основной своей массе представляют собой химические соединения и следовательно, их применение может представлять опасность как для человека, так и для окружающей среды. Известно, что даже токсикологически безопасные дозы химических соединений могут являться фактором экологического риска [3, с.17].

По мнению многих авторов систематическое использование химических препаратов может иметь отрицательные последствия, которые могут привести к нарушению естественных связей существующих в биогеоценозах [3, с.19].

В последнее время ученые и практики-аграрии стали уделять все большее внимание перспективным, основанным на экологически безопасных технологиях борьбы с вредными обьектами в посевах сельскохозяйственных культур. Эти методы широко используют современные достижения в области генной инженерии, лазерных и физических технологий [4, с.135]. Перспективными методами в защите растений являются использование электро-магнитных полей токов сверхвысокой частоты (ЭМП СВЧ), лазерных технологий, экологически безопасных растворов созданных на основе аминокислот и ионов, полученных в результате физических процессов. Современные достижения науки позволяют управлять агроэкоситемами, не причиняя вреда живым обьектам и не нарушая экологического равновесия в агроценозах [5, с.168].

На протяжении нескольких лет проводились работы с экологически безопасным раствором Озонофол, действие которого основано на озоне.

Озон обладает бактерицидными, вирулицидными, фунгицидными и спороцидными свойствами. Высокая химическая активность озона обусловлена его окислительными свойствами. Озон взаимодействует с мембранной структурой клетки бактерий, грибов, и в результате этого взаимодействия наступает гибель паразита [6, с.83].

Помимо дезинфицирующих свойств, которыми обладает раствор Озонофол, он дает стартовый рост растению за счет сбалансированного содержания питательных элементов. Он

содержит; N-20 мг/кг; P2O5-20 мг/кг; K2O-20 мг; S-0,4 мг/кг; Fe-0,12 мг/кг; Mn-0,06 мг/кг; Zn-0,06 мг/кг; Cu-0,04 мг/кг; B-0,03 мг/кг; Mo-0,006 мг/кг.

В лабораторных условиях обрабатывались семена нескольких сортов яровой пшеницы раствором Озонофол, а за контрольный вариант брались семена, обработанные водопроводной водой (см. Рис. 1).

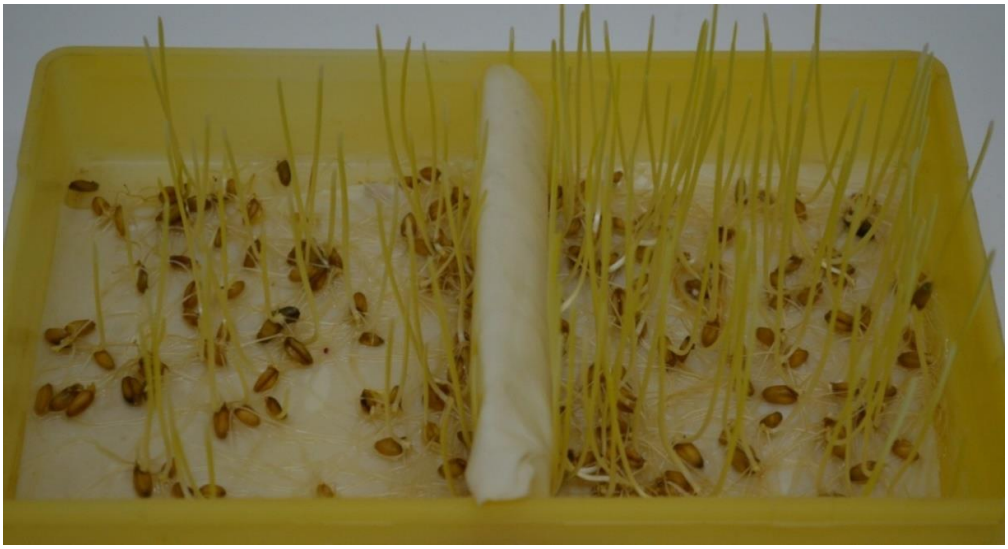

Рисунок 1 Семена, обработанные водопроводной водой (стандартный метод)

На рисунках 2, 3 показаны семена яровой пшеницы, которые были обработаны экологически безопасным раствором Озонофол.

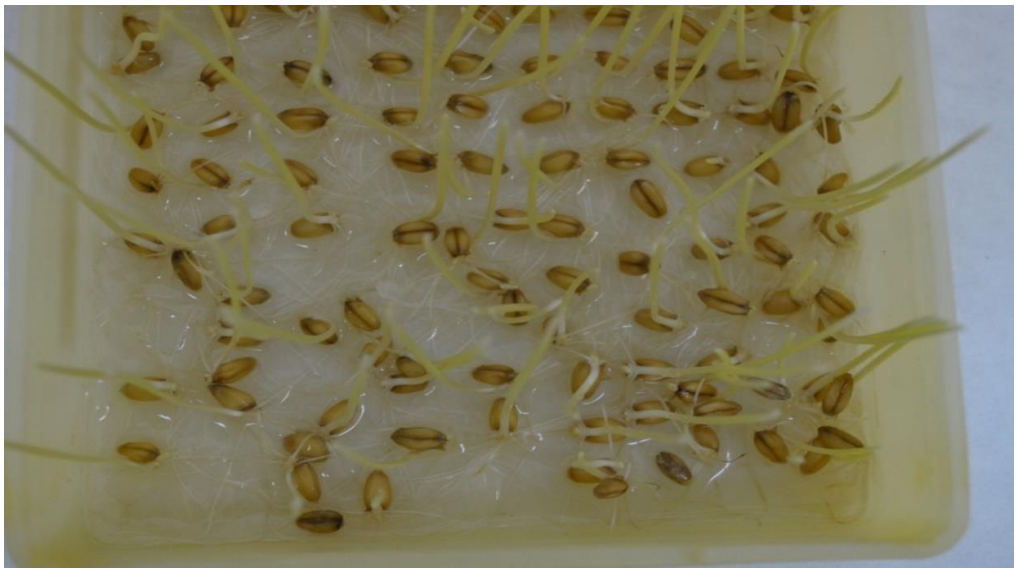

Рисунок 2 Семена яровой пшеницы сорта Омская 36, обработанные раствором Озонофол

Рисунок 3 - Семена яровой пшеницы сорта Любава 5, обработанные раствором Озонофол

Также был проведен анализ семенного материала на зараженность. Анализ показал, что зараженность семян, обработанных водой, составляла 15,5 %, в то время как у семян, обработанных раствором Озонофол, зараженность составила 2,5% (см. Рис 4).

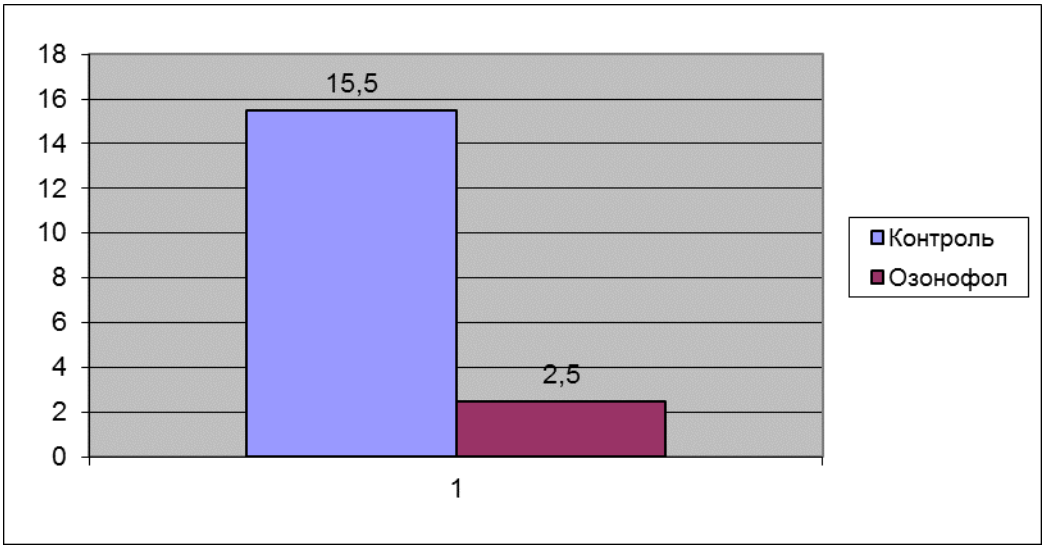

Рисунок 4 - Анализ семенного материала на зараженность (в %)

На рисунках 1-4 представлены материалы, свидетельствующие о высокой эффективности влияния раствора Озонофол на фитосанитарное состояние семенного материала яровой пшеницы. Семена, обработанные раствором Озонофол, имеют хороший вид и отличаются меньшей инфицированностью. Была отмечена эффективность раствора Озонофол против черного зародыша, болезнь которого вызывают главным образом грибы Alternaria tenuis (альтернариоз), реже Helminthosporium sativum (гельминтоспориоз).

Также была проанализирована всхожесть семян яровой пшеницы сорта Любава 5. Результаты анализа представлены на рисунке 5, где под цифрой 1 показаны семена, обработанные водопроводной водой, а под цифрами 2,3,4 семена, которые были обработаны

раствором Озонофол разной концентрации. Красный, синий и зеленый цвета на рисунке демонстрируют процент взошедших, больных и не взошедших семян (см. Рис.5).

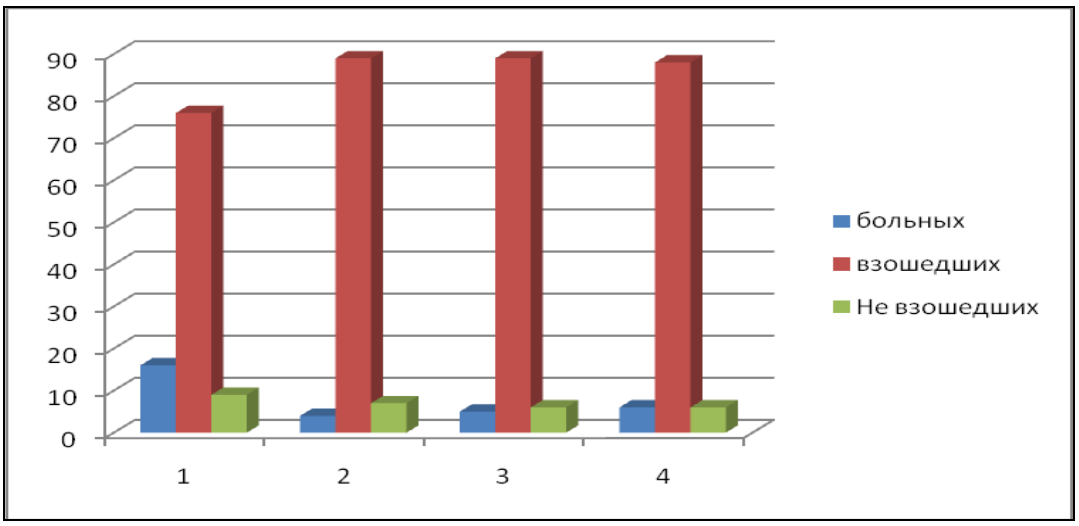

Рисунок 5 - Всхожесть семян яровой пшеницы сорта Любава (в %)

Всхожесть семян в варианте с раствором Озонофол превышала контроль на 2%, а инфекционный фон снижался на 13%. Проведенные исследования показали, что раствор Озонофол излечивает семена от болезней, т.е. эффективно подавляет инфекцию на семенах и благодаря этому увеличивает всхожесть семян.

Была проанализирована и энергия прорастания семян после обработки водой и раствором Озонофол. Анализ подтвердил эффективность использования раствора Озонофол для предпосевной обработки семян.

Проводились наблюдения за прорастанием всходов яровой пшеницы. На рисунке 6 видно, что применение раствора Озонофол также положительно влияет на длину проростков всходов яровой пшеницы, и это, в свою очередь, благотворно действует на развитие растения в целом.

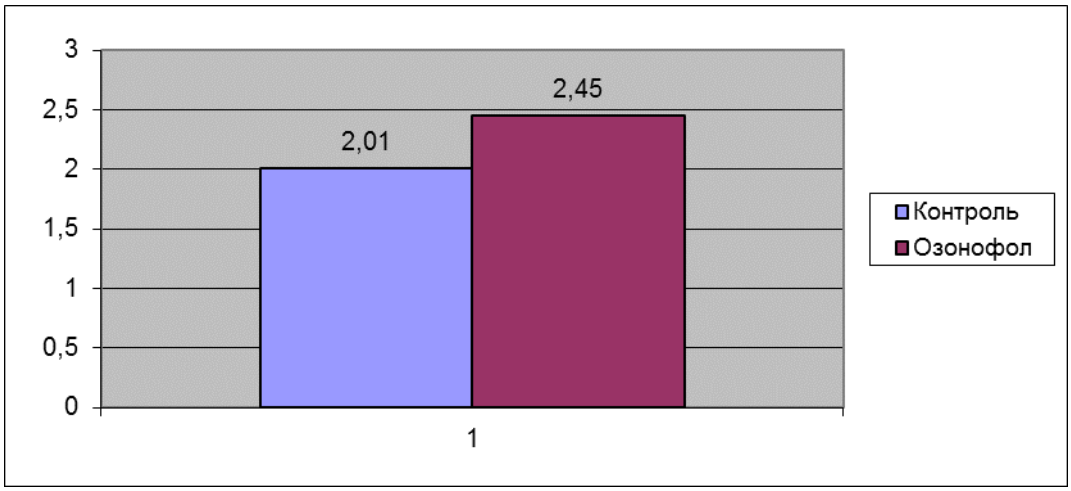

Рисунок 6 - Длина проростков по вариантам опыта (в сантиметрах)

Проведенные исследования позволяют сделать следующие выводы:

1. Обработка семян зерновых культур раствором Озонофол положительно влияет на физиологическое состояние проростков и всходов, что приводит к более быстрому и интенсивному росту вегетативной массы.

2. При подготовке семенного материала к посеву обработка семян яровой пшеницы раствором Озонофол позволяет уменьшить инфекционный фон и улучшить как фитосанитарное состояние посевов, так и экологическое состояние агрофитоценозов и снизить пестицидную нагрузку на посевы.

3. Семена, обработанные раствором Озонофол, быстрее развиваются и раньше образуют вторичную корневую систему, что способствует их большей устойчивости к засушливым условиям в период фазы кущения - трубкования.

Исходя из вышеизложенного, можно констатировать, что применение технологии обработки семенного материала раствором Озонофол относится к числу эффективных, экологически безопасных и ресурсосберегающих способов подготовки семенного материала к посеву.

Список использованных источников:

1. Путинцев А.Ф., Ерохин А.И., Платонова Н.А., Кирсанова Е.В. Экологизация сельскохозяйственного производства – требование времени / А.Ф. Путинцев, А.И. Ерохин, Н.А. Платонова, Е.В. Кирсанова // Рациональные технологии в современном сельскохозяйственном производстве. – Орел: Изд. фонд «Агромир», 2003. – С. 6-8.

2. Батыгин Н.Ф. Биологические основы предпосевной обработки семян и зоны ее эффективности [Текст] / Н.Ф. Батыгин // Сельскохозяйственная биология. – 1986. – Т. 15, № 4. – С. 504 – 509.

3. Ижевский С.С. Негативные последствия применения пестицидов / С.С Ижевский // Защита и карантин растений. – 2006. – № 5. – С. 16 – 19.

4. Ляпин В.Г., Болотов Д.С. Состояние и перспективы электронизации электротехнологических машин для защиты растений / В.Г. Ляпин, Д.С. Болотов // Современные средства, методы и технологии защиты растений: Материалы Междунар. науч.-практ. конф.: Сборник научных статей. НГАУ СибНИИЗХим. – Новосибирск, 2008. – С. 133 – 138.

5. Нефедьева Е.Э. Давление как фактор регуляции у растений [Текст]: монография / Е.Э. Нефедьева, В.И. Лысак – ВолгГТУ. – Волгоград, 2009. – 188с.

6. Макаров, В. 3. Применение геоинформационных технологий для анализа и регулирования электромагнитного загрязнения окружающей среды. / В. 3. Макаров, И. В. Пролеткин, А. Н. Чумаченко // Вопросы охраны – окружающей среды. 2003. – № 11. – С. 55-84.

УДК 502.51 (574.21)

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ ЖАНГЕЛДІ АУДАНЫ "ҚАРАТҰЗ" КӨЛІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ.

Кенжебай А. 4 курс., 6В05201 - Экология, Ауылшаруашылық институты, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы, Қазақстан.

Жокушева З.Г., аға оқытушы., А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті.

Мақалада Қостанай облысының Жангелді ауданының қасиетті тұзды көлі, атап айтқанда «Қаратұз» көлінің экологиялық жағдайы туралы жазылған. Осы көлдің тұзын

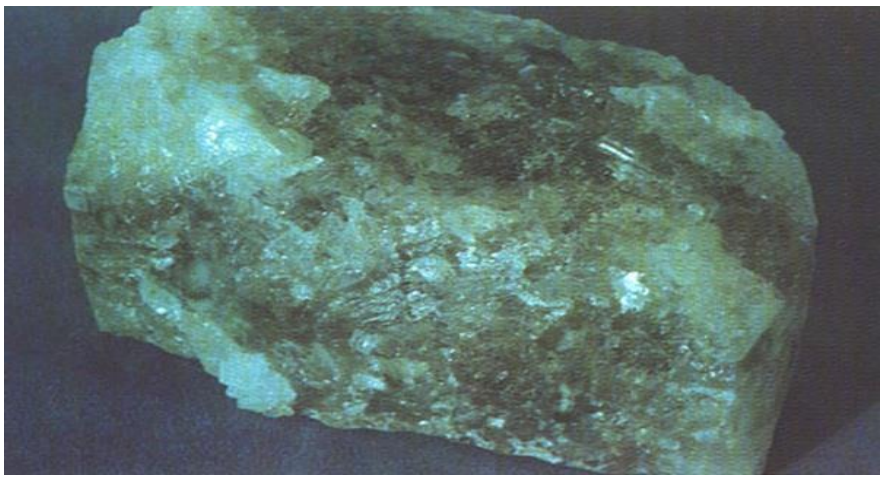
адамдар алып шипа ретінде пайдаланады және жаздың күні барып суына түсіп көптеген тері және басқада ауыруларынан емделетіндері көрсетілген.

Қазақстан өте қасиетті және табиғи емдік жерлері мен суларына бай мекен. Соның бірі Қостанай облысы Жангелді ауданынан 100 шақырым қашықта орналасқан Қаратұз көлі. Себебі, мұның тұзы дертке шипа, суы емге дауа деген сенім бар. Жаз айлары басталысымен, жылда бұл маңнан кісі қарасы үзілмейді. Елдің әр түкпірінен ат арытып келетіндердің қалауы сол қаратұздың қасиеті. Қаратұз көлінің шипалық қасиетінің бар екені, осы көлдің тұзының құрамының ерекшелігі [1, 2 бет].

Біздің өлкеміздің негізгі көрікті жерлері: Торғай геоглифтері, "Алтын Дала" мемлекеттік табиғи резерваты, ыстық жерасты бұлақтары мен Қаратұз, Сарықопа көлдері. Сонымен қатар, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Амангелді Иманов, Шақшақ Жәнібек тархан, Кейкі батыр, Құтан әулие және тағы басқа бірқатар тарихи-өлкетану мұражайлары мен ескерткіштері бар.

Көл емдеуге және тұз алуға келген қазақстандықтар арасында танымал болды. Қаратұз сортаңы (халық арасында Аққөл көлі ретінде танымал) - бұл кішкене су бассейндерін қалдырып, толықтай дерлік тұзбен жабылған ерекше су қоймасы. Ол Қостанай облысының Жангелдин ауданында, Аққөл ауылынан 20 шақырым жерде орналасқан. Жергілікті тұрғындар бұл тұзды бұрыннан бері жеке мақсатта қолданып келеді. Алайда Қазақстанда тұзды көлдердің танымалдылығының артуымен блогерлер су айдынының тағдырына алаңдаушылық білдіре бастады. Қаратұз көлінің тұзы мөлдір ақ, суы көк-көгілдір.

"Қаратұз көлінің тереңдігі – 14 метр, тұздың қалыңдығы-екі метр. Әр түрлі тереңдіктегі көлдегі тесіктер: кішкентай балалар отыруға болатын тайыз жерлерімен қатар, өте терең жерлері де бар. Бірақ судың қасиеті есебінен адам батпайды көл бетінде үнемі болып тұрады. Көлдің аумағы 10 мың шаршы метрді алып жатыр. Бетіне су жиналған сайын тұзы да еселенетін көрінеді. Зерттеулер көрсеткендей, 40 миллион тоннадай тұздың қоры бар екен. Бұл енді табиғаттың байлығы, қара тұз деп аталуының өзінің қасиетіне байланысты беті сумен қайтадан түзілген тұз. Беті ақ болады, тереңдеген сайын ар жағы түбіне дейін қара тұз, 14 метр тереңдікте кристалды қара тұз орналасқан. Тұздың дәмі кәдімгі тұз сияқты, ащы. Бұл тұзды өзен суына жуып, кептіріп, қол диірменнен өткізіп, ет тұздауға және тамаққа пайдалануға да болады. Кеңес одағы кезінде бұл тексерілген көрінеді. Құрамында табиғи йод жеткілікті [2, 4 бет].

Сурет1. Каратұз көлінің тұзы

Ел адамдарының аузынан алынған әнгімелері бойынша, тұзбен емделуге болатын аурулар және олардың ем қабылдау мерзімінің ұзақтығының кестесі төменде көрсетілген.

1.Ревматизм. Ем қабылдау уақыты мен ұзақтығы:

Шілде, тамыз айларында бір апта немесе 7-8 күн.

2.Аллергиялық аурулар: 2-3 күн жаз айында. Жер ваннасын жасап батпағына түсу.

3.Баспа (ангина): Тамақты таңертеңгілік 3-күн тұзбен шаю.

4.Буын аурулары (полиатрит): Шілде, тамыз айында 4-5 күн батпағына түсу.

Тұзға шілденің бастапқы күндерінен бастап, тамыздың орта кезіне дейін түсу керек. Балшықта 10-15 минуттан артығырақ жатуға болмайды. Түсу уақыты таңертеңгі 10-12, түстен кейін 17-19 сағат аралығында болуы керек. Ол жерде үнемі самал жел соғып тұратындықтан, адам суық тигізіп алмауды басты назарға алуы керек. Көз қарықтырар тұздан сақтану үшін көзілдірік және басқа қалпақ кию керек. Сонымен қатар қалың киімдерді ұмытпаған жөн [3, 5 бет].

Енді осы мақаланың тақырыбына сәйкес, осы көлдің экологиялық жағдайына келсек, онда біздің Қазақстанда министерство денгейінде, осы көлді қолға алып, емделуге келген адамдардың осы судың маңайын ластамауларын қадағалауды қажет етеді. Біздің экология департаментінің экологтары, алыс болса да, жұмыс жайымен барып, осы судан үлгі алады және жылда осы судың барысы мен қасиетін тексереді. Өкінішке орай, антропогендік факторлары ластау жағынан басым орын алып келеді. Елімізде киелі мекендер көптеп саналады. Біз осы көлдің суын және тұзын алып экология департаментінің лабораториясына анализге тапсырдық, біздің мақсатымыз оның суының құрамын және тұзының құрамын білу. Сонымен қатар, топырағының да құрамын білу мақсатында топырағынанда үлгі алып оны лабораторияға тапсырдық, Мақсатымыз, сол көлдің жағасындағы жердің фитоценозының құрамына сипаттама беру.

Дертке шипа болатын емдік қасиеті бар орындар қаншама. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» деп аталатын аса құнды мақаласын жолдап, киелі мекендердің тізімін жасап берген болатын. Үстіміздегі жылы әлем бойынша белең алып, біздің мемлекетімізге де жеткен қауіпті дерт коронавирус көп адамды ойландырып, толғандырып тастады. Адамдар үйде отырып, отбасымен бірге уақыт өткізуді әдетке айналдырды, ең бастысы шет ел жағаламай өзіміздің еліміздегі киелі де дертке шипа болатын емдік қасиеті бар жерлерді танидық. Шет елге шықпай-ақ елімізде де жақсы демалуға, емделуге болады. Қазақта «Бірдеңеге бір нәрсе себеп болады» деп жатады. Өз еліміздің керемет те киелі, емдік қасиеті бар жерлерін тануға осы дерт себепкер болды. Алтынды ешқашан алыстан іздемей, қолда барын балау керек шығар. Міне, осы ретте елімізде енгізілген карантин режиміне байланысты көптеген отбасылар жылдағы еңбек демалыстарын шет елде өткізбей, еліміздегі емдік қасиеті бар жерлерге баруды ұйғарғанын көріп те, естіп те жүрміз. Сондай-ақ біздің Торғайдың көлі де құмы да емге шипа. Қазіргі қымбат тұратын демалыс орындары мен шипажайларға қарағанда, Торғайдың емдік қасиеті бар сулары әлде қайда пайдалы [4, 2 бет].

Сурет 2. Қаратұз көлі

Оған биыл келушілер өте көп екен. Жалпы, Торғайдағы тұзды су мен ыстық судың басы нағыз шипажай болатын жерлер. Қостанай өңірі шипалы көлдер мен киелі мекендерге өте бай. Біздің ойымша өңіріміздегі емдік қасиеті бар жерлерді көркейіту керек. Қай кездерде болмасын көршілес Ресей елінен ауырып, жаны қиналған жандар ыстық су мен тұзды судың қай жерде екенін іздеп, сұрастырып жүретін. Әлі де солай. Отбасымен келіп, осында емделіп, демалып кететіндер қаншама. Еліміздің өзге аймақтарынан да келіп, дертіне шипа тауып жатқандар да жетерлік. Бұл сулар табиғаттың сыйы. Ол ешқандай күтім көремесе де жыл сайын келушілердің дертіне шипа болып отыр. Жер жәннаты адамның өзінің туып-өскен өлкесі. Адамға одан артық, одан ыстық ештеңе жоқ. Сондықтан өзге елдің кереметін іздемей, өз еліміздің қасиеті мен киелісін бағалай білейік. Сонымен қатар бізге табиғаттың силаған сыйын түсініп, біліп, күтіп, ұстайық. Осындай қасиетті табиғи жерлерімізді ластауға жол бермейік.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Аудан әкімі аппаратының құрылымы. Жангелді ауданы экологиялық жағдайы.
2. Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитеті.
3. Қазақ Энциклопедиясы
4. ТОРҒАЙ ЕЛІ. Энциклопедия. Құрастырған Т. Рсаев. Алматы, «Арыс» баспасы, 2013 жыл.

УДК 631.55.67

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ НАУК

Курбанбаева М.А, 2 курс, Государственное и местное управление, Институт экономики и права им.П.Чужинова, КРУ им. А. Байтурсынова
Какирова А.М, преподователь кафедры бухгалтерского учета и управления, м.э.н ,КРУ им.А.Байтурсынова

В статье раскрыты задачи развития агропромыленного комплекса. Характер развития сельскохозяйственного производства.

Введение. Известно, что развитое сельское хозяйство способствует улучшению экономической ситуации в национальной экономике. В большинстве сельскохозяйственных районов вода обеспечивает 90% потребностей населения в продовольствии и 60-75% общего дохода страны. Это подтвердило важность этой сферы экономики в решении проблемы инфляции, в финансовом оздоровлении торговли газом, судоходства и т.д. развитие сельского хозяйства - одна из самых болезненных тем, которая волнует региональные власти на протяжении многих лет.

Экономика сельского хозяйства во многом зависит от благоприятных погодных условий. Каждый год происходит много колебаний. С одной стороны, сельское хозяйство, в силу специфики, имеет довольно длительный цикл, получает рублевую выручку (иногда до года). С другой стороны, менее прибыльные, которые присутствуют в болезненном воздействии на экономическую базу сельскохозяйственного производства, на жизнь простых людей.

Среднегодовые темпы прироста за пять лет с 2003 по 2007 год составили 102,7%. Важные изменения произошли в макроэкономической политике. Источники кредитования сельскохозяйственного производства стали проще, а инвестиционная деятельность в сельском хозяйстве возросла. Среднегодовой темп роста инвестиций за пятилетний период составляет

122,5%. Развитие сельскохозяйственного производства происходило в благоприятных условиях, глобальной конъюнктуре и улучшении экономических условий в аграрном секторе благодаря реализации приоритетного национального проекта "Развитие сельского хозяйства". Факторами, препятствующими развитию, являются низкий уровень энергопотребления и инвестиций в оборудование, химикаты, недостаточный уровень культуры, нехватка квалифицированных специалистов, слабое развитие инфраструктуры школ в стране.

Экономика Казахстана переживает сложные этапы своего развития. Она характеризуется сокращением производства, низкой производительностью труда, банкротством малых и средних предприятий. Это наиболее глубокое выражение в сельскохозяйственном секторе экономики. Рыночные преобразования, проводимые в сельском хозяйстве, на сегодняшний день не принесли существенных результатов. Во многом это связано с отсутствием устоявшегося механизма управления экономикой, которого вполне достаточно для современных условий. Это сбой в работе основных факторов (ценового, финансового, кредитного, налогового) комплекса, восстановление сельского хозяйства после кризиса, поэтому необходимость совершенствования механизма управления экономикой сегодня является неоспоримым фактом. Отличительной особенностью современной эпохи развития агропромышленного комплекса является тот факт, что трансформация сельского хозяйства в основном осуществляется в регионе. Здесь производится товарная продукция, фактически осуществляется взаимосвязь между сельскохозяйственным производством. Регион будет участвовать в экономических отношениях не только друг с другом, но и с зарубежными странами.

Для нормального развития бизнеса в сельской местности и эффективного развития продовольственного рынка особый экономический механизм должен регулировать развитие сельскохозяйственного производства в области, которая обладает способностью противостоять воздействию негативных факторов, чувствительных к изменениям рыночной ситуации. В то же время механизм экономического управления агропромышленным комплексом этой области должен строиться в соответствии с макроэкономическими механизмами, но его элементы могут быть дополнительными и детализированными в зависимости от территории, численности населения и социально-экономической специфики региона. Это особенно важно для предприятий, где эта область имеет важное значение.

Появление эффективного механизма управления экономикой является решающим фактором выхода агропромышленного комплекса из состояния кризиса. Непрерывная земельная реформа должна включать процесс формирования и развития как в теории, так и на практике, стремясь улучшить агропромышленный комплекс.

Механизм управления экономикой является частью экономического механизма, который выступает в качестве способа функционирования экономики в целом. Механизм экономического управления напрямую связан с бизнес-функциями и включает в себя такие факторы, как: план, финансы, торговля, экономика, система анализа ценообразования, система контроля и учета. Экономический механизм в агропромышленном комплексе, один из способов управления доходами его сельского хозяйства, а также конкретные экономические формы и методы воздействия на этот процесс. Его нужно сфотографировать с учетом особенностей агропромышленного комплекса. Экономический механизм агропромышленного комплекса представляет собой совокупность специфических экономических рычагов и методов регулирования в зависимости от особенностей, присущих данной сфере.

Казахстан входит в число 25 стран мира, основных производителей сельскохозяйственного сырья (зерновых и некоторых других продуктов питания). Казахстан входит в первую десятку по производству сельскохозяйственного сырья с точки зрения общей площади сельскохозяйственных угодий, каштанов и картофеля. По оценкам экспертов, плюс производит в 3 раза больше продуктов питания, чем потребляет население. В ходе реформы 1991 года из доходов было изъято 14,0 миллиона гектаров пахотных земель и более 100

миллионов гектаров пастбищ. В то же время развал сырьевой экономики приводит к значительному сокращению поголовья скота, ухудшению материально-технической базы сельских жителей и водоснабжения... Достаточно сказать, что поголовье крупного рогатого скота сократилось в 1,7 раза, овец и коз - в 2,3, свиней - в 2,5, лошадей - в 1,3 и птицы - в 2,1 раза, потому что мяса производится в 2 раза меньше. Производство основных видов сельскохозяйственной продукции сократилось в 2010 году по сравнению с 2000 годом до: молока - в 1,8 раза, мяса - в 1,8 раза, молока - в 1,1, яиц - в 1,4, шерсти - в 3,1 раза.

В регионе, помимо прочего, работу по повышению конкурентоспособности отрасли ведут племенные фермы. Численность животных в 2010 году составляет: крупный рогатый скот - 24588 голов, овцы - 18078 голов, лошади - 4958 голов. 40 фермерских хозяйств занимаются животноводством, в том числе 24 - племенным скотоводством, 7 - овцеводством, 6 - лошадиными породами и 3 - свиноводством. На долю семеноводства в регионе приходится крупный рогатый скот - 6,7%, овцы - 4,1%, свиньи - 7,8%, лошади - 6,1%.

В регионе 77% от общего поголовья сельскохозяйственных животных сейчас находятся в частном секторе и фермерском хозяйстве, 8,6% животных заняты в сельском хозяйстве, а 14,4% - в крестьянских (фермерских) хозяйствах. Такая ситуация затрудняет использование достижений животноводства, передовых технологий для содержания и содержания домашних животных.

Поголовье птицы увеличилось во всех категориях хозяйств. На начало 2012 года, по сравнению с 2011 годом, поголовье крупного рогатого скота (далее – КРС) увеличилось на 97,0%, птицы - на 48,8%, лошадей - на 111,4%.

В Республике Казахстан принят национальный стандарт потребления продуктов питания (НСП) для их основных групп, общая энергетическая ценность которых превышает научно обоснованный стандарт на 25%: картофель - 22%, овощи и бахчевые - 62, фрукты - 51-58, растительное масло - 35, мясо - 49, молоко - 56, яйцо - 65, рыба составляет 74%, и только хлеб превышает 10%.

Для экономиста неприемлемо учитывать характер развития отношений в области производства, потребления и перераспределения продуктов питания. Необходимы действия и разработка международной стратегии развития. В его содержании есть четыре основных направления.

В результате направление в понедельник стало гораздо более важным — увеличить экономические возможности за счет повышения эффективности сельскохозяйственного производства. По оценкам ученых, если передовые технологии будут применяться во всех областях, фермеры смогут прокормить не менее 12 миллиардов человек. Но в конечном итоге разработанные резервы могут эффективно продолжать увеличиваться, особенно если использовать биологические технологии и продолжать прогрессировать в развитии генетики.

Но путь к повышению экономической эффективности может стать реальным только тогда, когда возможности будут широко открыты. Это главная часть стратегии развития, главной задачей которой является проведение глубокой и правильной земельной реформы в стране с учетом специфики условий в каждом из них.

Заключение.Агропромышленный комплекс, являющийся частью национальной экономики, подчиняется закону экономического развития и в то же время имеет и другие специфические особенности, обусловленные высокой социальной значимостью продукта.

Трансформация аграрного сектора экономики, по сути, не глубокая, научно обоснованная и в сжатые сроки, приводит к некоторым долгосрочным проблемам как на макро, так и на микроуровнях агропромышленного комплекса.

Помимо общеэкономических проблем, агропромышленный комплекс региона имеет особые, специфические проблемы, вызванные несовершенством производственно-экономических отношений в агропродовольственной сфере.

В настоящее время, несмотря на некоторые признаки стабильности, агропромышленный комплекс в целом находится в состоянии глубокого системного кризиса, вызванного накопившимися проблемами его деятельности в дореформенный период: наличием структурных диспропорций между различными направлениями и отраслями агропромышленного производства, нарушением координации отношений между хозяйствующими субъектами, дисбалансом между продуктами, высоким уровнем духовного и физического износа основных фондов, неуправляемостью, экспертизой сельскохозяйственного производства, недостаточное использование достижений сельскохозяйственной науки в производстве, наличие функционирующей системы дезинформации статистики. Эта проблема вызвала необходимость реформирования сельскохозяйственного сектора с целью повышения эффективности его функционирования. Наиболее важной проблемой являются изменения в производстве и экономике, взаимоотношения между международной организацией и созданием нового, более продвинутого подразделения, изменение земельных отношений, формирование профессионального кредита для сложной системы сельского хозяйства, верховенство закона.

Сельскохозяйственное производство предприятий всех форм собственности и управления будет успешно развиваться, если

органы исполнительной власти регионального уровня приложат усилия для решения следующей актуальной задачи:

- улучшение финансового положения сельского хозяйства, в частности, путем решения проблемы разницы в ценах на сельскохозяйственную и промышленную продукцию, создания механизма ее устранения;

укрепление материально-технической базы сельскохозяйственных предприятий;

создать условия для экономического развития сельских территорий и устойчивости сельскохозяйственного производства всех форм собственности;

- повысить уровень персонала в сельской местности.

Решение этих задач обеспечит устойчивое развитие агропромышленного производственного комплекса

Список использованной источников:

1. Галкина И.А. Организационно-экономический механизм инвестирования сельского хозяйства регионального АПК: автореф. дис... канд. экон. наук. - Ставрополь, 2005. - 16 с.

2. Ананьев М.А. Совершенствование механизма хозяйствования в инвестиционной сфере АПК. – Саранск: Изд-во Мордов. Ун-та, 2009. – 134 с.

3. Официальный сайт Агентства РК по управлению земельными ресурсами www.auzr.kz

4. Кенжетаев Н.С Индикативное планирование безубыточного сельскохозяйственного производства // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2010. – № – С. 26-33.

5. Блинохватов А.Ф. Специфика инноваций в сельском хозяйстве // Материалы семинара «Повышение инвестиционной привлекательности регионов». – Пенза, 2011. – С. 12-13.

6. Рахматуллина Г.Г. Приоритеты промышленного развития Казахстана // Казахстан. Спектр. 2007 - № 2. С. 55-66.

7. Стратегический план развития Республики Казахстан до 2010 года. Утвержден Указом Президента РК от 4.02.2007 г. // Собрание актов. - 2007. - № 45-46. - С. 228-251.

8. Шиликбаев У.М. Проблемы развития промышленности и пути их решения. Транзитная экономика. - 2006. - № 6. - С. 45-56.

9. Экономическая и социальная география Казахстана, учебник 9 класса, под редакцией М.Ш. Ярмухамедов. - Алматы, 1996.

УДК 502.1:582.091(574.21)

КАЧЕСТВЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕРЕВЬЕВ ЦЕНТРАЛЬНОГО ПАРКА ГОРОДА КОСТАНАЙ

Молдыбаева К.А. 4 курс, 6В05201-Экология, сельскохозяйственный институт имени В. Двуреченского, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова

Казкенова Г.Т., ст. преподаватель, магистр естественных наук, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова

Изучен видовой состав, дана количественная и качественная характеристика деревьев центрального парка города Костанай

Концепция устойчивого развития является главным направлением развития человечества в 21 веке. Резолюция «Преобразование нашего мира: Повестка дня в области устойчивого развития на период до 2030 года» принятая на Генеральной Ассамблее ООН 25 сентября 2015 г. определила на пятнадцать лет 17 целей и 169 задач, направленных на обеспечение в долгосрочной перспективе устойчивого баланса экономических, социальных и экологических аспектов развития всего международного общества. В одной из 17 целей устойчивого развития (ЦУР) говорится о необходимости «обеспечить безопасность, жизнестойкость и экологическую устойчивость городов и населенных пунктов» [1]. Сделать города открытыми, безопасными, жизнестойкими и устойчивыми – является 11 целью устойчивого развития.

Устойчивость урбанизированных территорий не ограничивается проблемой достижения экономического роста, а охватывает широкий круг проблем, в первую очередь связанных с обеспечением достойного качества жизни. Качество и комфортность среды проживания выступают в роли одного из самых значимых факторов обеспечения конкурентоспособности муниципальных образований, регионов и страны в целом. В стремлении обеспечить максимально комфортные условия жизни современное общество достигло заметных успехов, что привело к бурному росту городов и концентрации в них большей части населения.

Города являются центрами интеллектуальной деятельности, торговли, культуры, науки, производительного труда, социального развития и многого другого. Устойчивые города позволяют людям эволюционировать социально и экономически. На сегодняшний день, половина человечества – 3,5 миллиарда человек проживают в городах. По прогнозам, к 2030 году количество людей в городских регионах достигнет отметки в 5 миллиардов человек. Данная тенденция требует внедрения эффективного планирования и управления городами, иными словами необходима готовность к предстоящим вызовам урбанизации.

В сложившихся условиях управление урбанизированными территориями, отвечающее экологическим, социальным и экономическим интересам общества, становится важнейшим условием устойчивого развития. Одним из эффективных инструментов формирования благоприятной среды жизни в современных городах становится «зеленая инфраструктура» (green infrastructure).

Целью исследования явилось качественная оценка древесных насаждений центрального парка г. Костанай. Определение видов деревьев осуществлялось при помощи мобильного приложения Picture This –Plant Identifier. Качественное состояние деревьев оценивалось по 4 классам биологической устойчивости по шкале В.А.Алексеева.

В ходе исследования центральный парк был разбит на 2 пробные площадки. В результате исследования было определено, что участке № 1 произрастало 951 дерево, а на участке № 2 произрастало 1025 деревьев, что составило соответственно 48% и 52% от общего количества деревьев в парке.

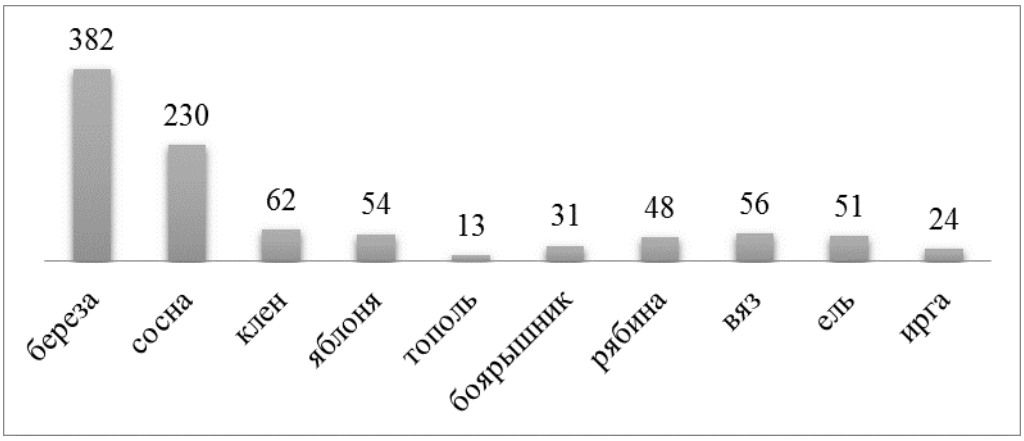

Рисунок 1. Видовой и количественный состав деревьев участка № 1.

Из рисунка 1 видно, что видовой состав участка № 1 представлен 10 видами и доминирующими видами являются береза и сосна, которые представлены 382 и 230 единицами соответственно. Наименьшим количеством представлен тополь – 13 единиц.

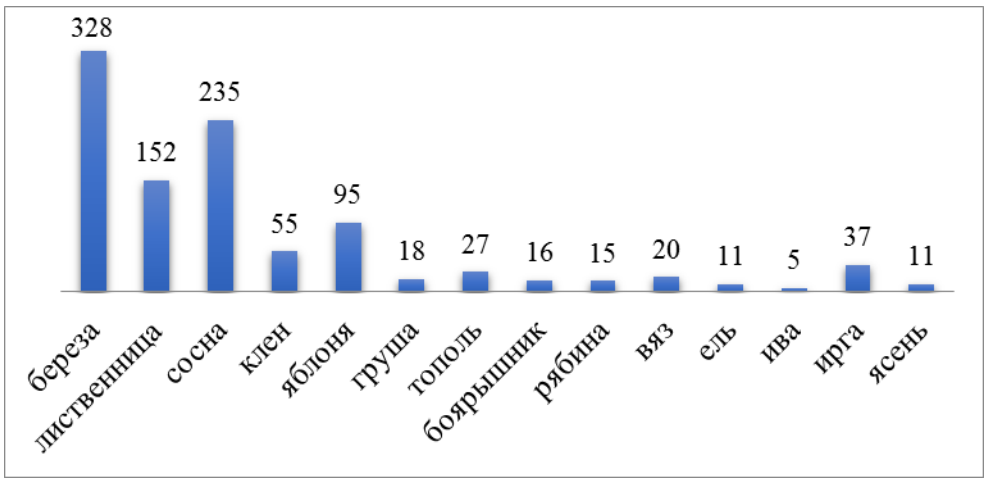

Рисунок 2 Видовой и количественный состав деревьев участка № 2

Из рисунка 2 видно, что видовой состав исследуемого участка представлен 14 видами. Преобладающими видами на участке №2 являются береза, сосна и лиственница, которые представлены 328, 235 и 152 единицами соответственно.

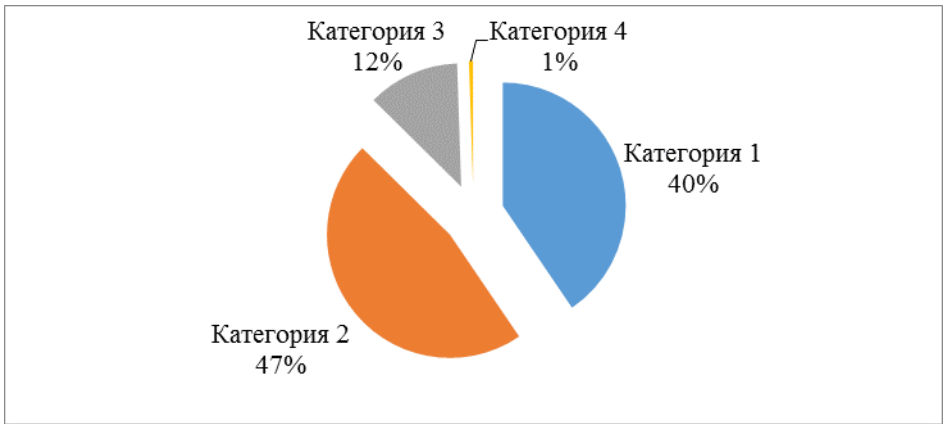

Рисунок 3. Качественное состояние деревьев участка №1 по шкале В.Алексеева

Рисунок 3 демонстрирует, что большинство деревьев 47% и 40% относятся ко 2 и 1 категориям, которые характеризуются как ослабленные и без признаков ослабления соответственно. Деревья, относящиеся к 3 и 4 категориям, как сильно ослабленные и усыхающие, представлены 12% и 1% соответственно.

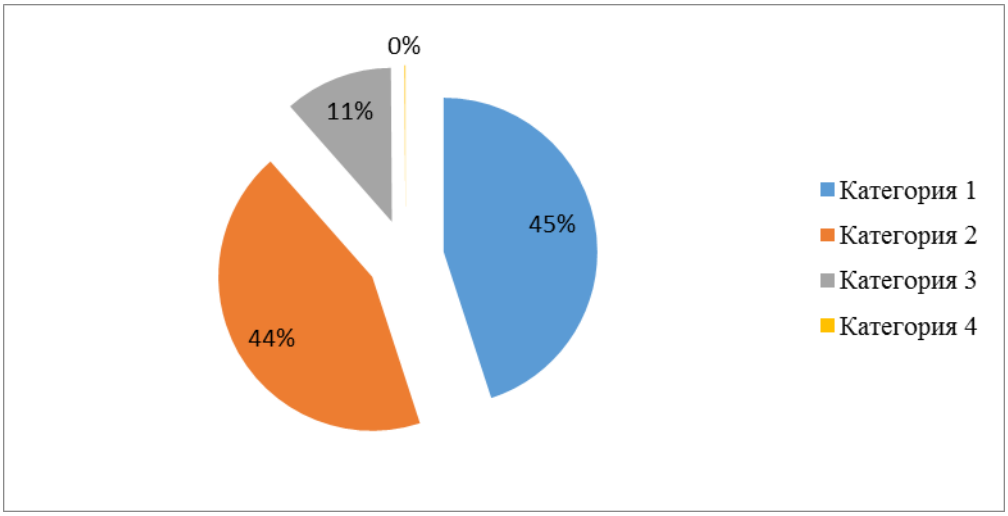

Рисунок 4. Качественное состояние деревьев на участке №2

Рисунок 4 показывает, что на участке №2 большинство деревьев 45% и 44% относятся ко 1 и 2 категориям, которые характеризуются как без признаков ослабления и ослабленные соответственно. Деревья, относящиеся к категориям 3 как сильно ослабленные, составляют 11%. Деревьев, относящихся к 4 категории, как усыхающие, на данном участке не зафиксировано.

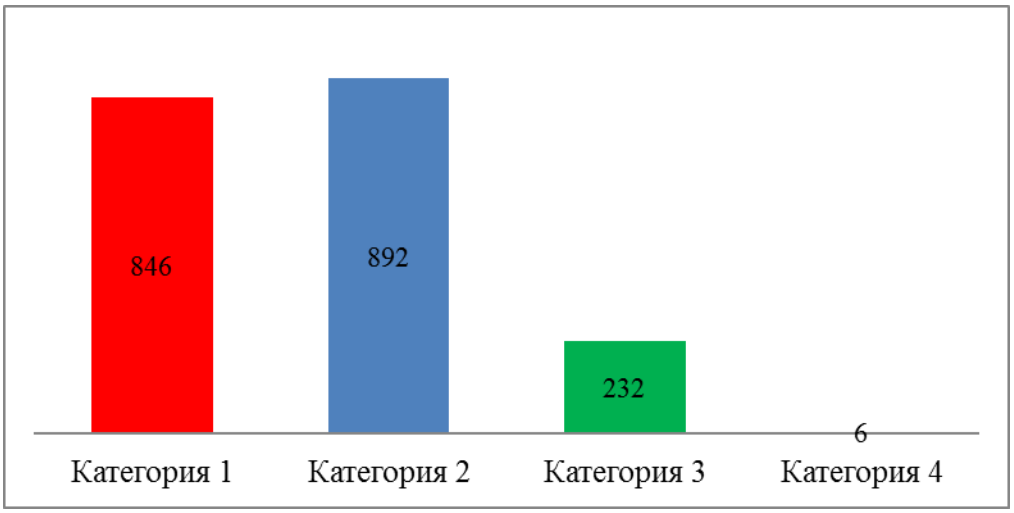

Рисунок 5. Качественное состояние древесных насаждений Центрального парка

Из рисунка 5 видно, что качественное состояние большинства деревьев Центрального парка г.Костанай оцениваются как ослабленные и без признаков ослабления, что соответствуют 45,14% и 42,81% соответственно. Деревья, относящиеся к 3 категории, как сильно ослабленные, составляют 11,74%. Категория 4, как усыхающие деревья, составляют 0,3%.

Исходя из выше сказанного следует, что видовое разнообразие древесных насаждений участка №2 шире, чем участка №1. Качественное состояние деревьев участка №2 выше, чем качественное состояние деревьев участка №1. В целом, древесные насаждения Центрального парка г. Костанай, относящиеся к первой категории, составляют 42, 81%.

Список использованных источников:

1 Кудрявцева О. В., Бобылев С. Н., Соловьева С. В. Индикаторы устойчивого развития: городское измерение // На пути к устойчивому развитию России. 2015. Т. 74. С. 16—23

УДК 502.21:582.572.8 (574.21)

ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ АМАНГЕЛДІ АУДАНЫНДАҒЫ ҚЫЗҒАЛДАҚТАРЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Нұрхан Д., 4 курс., 6В05201 - Экология, Ауылшаруашылық институты, А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы, Қазақстан.

Жокушева З.Г., аға оқытушы., А.Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті.

Мақалада Амангелді ауданының қызғалдақтарының антропогендік факторларының теріс әсерінен жойылып бара жатқаны туралы айтылады. Берілген экологиялық экожүйеде жалпы Дүниежүзінің қызыл кітабына енгізілген қызғалдақтар түрлері өсетіні суреттермен көрсетілген, сонымен қатар осы гүлдерді адамдар жұлып және малдардың жәйіліп, басып жойылып бара жатқаныда суреттермен көрсетіледі.

Қызғалдақ (Tulipa) – бұл көпжылдық гүлді өсімдік, гүлді бөлімге, даражарнақты класына, лалагүл тәрізді, лалагүл тұқымдасына, қызғалдақ тұқымдасына жатады. Қызғалдақ

өзінің сұлулығымен осал, және қызғалдақтар өте қысқа өсу кезеңімен сипатталатын шөпті өсімдіктер. Әлемнің ешқандай жерлерінде, жабайы қызғалдақтардың, біздің Қазақстан жерінде өсетіндей түрлері кездеспейді. Планетада барлығы 120-ға жуық түрлері бар, олардың 42 түрі Қазақстанда өседі, 18 түрі Қызыл кітапқа енгізілген, ал 12-і эндемикалық түрлер. Көбінесе осы гүлдерді адамдар жай ойланбастан жұлып е дейін жетеді, оның үстінде сұр-жасыл түсті 3-4 жапырақ бар. Алдыңғы парақ сияқты бір парақ төмен түсірілді. Ортасында қара қызыл педункулде қара дақ бар. Антерлер мен стамендер бірдей түсті. Гүлдену кезеңі шамамен екі аптаға созылады. Ауа-райына байланысты ол қысқаруы немесе ұлғаюы мүмкін [1.3 бет].

Альберт қызғалдағының сабағының ұзындығы 15 см, ал гүлінің өзі 6 см жетеді, сонымен бірге ол үлкен және құмыра тәрізді көрінеді. Сабақта 2, кейде 3 немесе 4 жапырақ бар, олар көкшіл түске ие. Түсі қызыл, кейде ашық-қызғылт сарыға айналады. Аналық жіптері сары, ал аталықтары қою күлгіннен қою қоңырға дейін болады [2. 4-5 бет].

Сурет.1 Альберт қызғалдағы (Tulipa Alberti)

Борщов қызғалдағы. Көлемі алдыңғыдан өзгеше емес. Түсі сары, қызғылт немесе алқызыл. Ортасында күлгін немесе қою қоңыр дақ бар. Аналықтар қара түсті, көбінесе қызыл баспен кездеседі. Аталықтар гүлдің өзі сияқты немесе күлгін. Жапырақтар дөңгелек ұшыты және сүйір қосымша төбесі бар. Ең ұзын жапырағы бүйірден ауытқиды [2. 4-5 бет].

Сурет 2. Tulipa borszczowii. (Борщов қызғалдағы)

Введен қызғалдағының ұзындығы 25 см-ге дейін болуы мүмкін, оның үлкен жапырақтары сабаққа 4-5 дана мөлшерінде басылады, олардың біреуі топырақта жатады. Олар кішкентай ақшыл шашақтарымен жабылған. Қызыл немесе таңқурай жапырақшалары ұзын және сәл иілген. Гүлдің ортасында қоңыр жиекті сары дақ бар. Сары немесе қоңыр түсті аналық жіптері бар. Бұл қызғалдақтар 12-ден 16 күнге дейін гүлдей алады [2,3. 3-5 бет].

Сурет 3. Введен қызғалдағы (Tulipa Vvedenskyi)

Грейг қызғалдағы дала ғажайыбының ең әдемі түрі. Оның биіктігі 50 см жетеді. Жапырақтардың саны 3-тен 5-ке дейінгі бүгіліп, күлгін дақтарға толы. Жұмсақ кремді түстен қызыл-күлгінге дейін түстерге ие. Оның орталығы қара және сары болуы мүмкін. Аналығы мен аталығы негізінен сары, бірақ қара немесе күрең қызылы да болады [4,5,6. 4-5 бет].

Сурет.4 Грейг қызғалдағы (Tulipa Greigii)

Сурет 5. Ұлы қызғалдағы

Дала қызғалдақтары Қазақстан, Орта Азия, Балқаш маңы, Тянь-Шаньда таралған. Онда олар табиғи жағдайда құрғақ төмен тауларда, тау бөктерінде, тас, саз, ұсақ қиыршық тасты беткейлерде, сондай-ақ ұсақ топырақты топырақтарда өседі[2.5 б].

Сурет 6. Жабайы дала қызғалдақтары

Құрғақ беттерде дала гүлдері жыл бойы өз шамдарында жинаған заттарының арқасында өмір сүреді. Мұндай өсімдіктердегі ылғалдың булану жүйесі оны гүлдің бүкіл бетінде орналасқан кішкентай түктердің арқасында үнемдейді. Сондықтан гүлдену кезінде өсімдік барлық қоректік заттар мен сумен байытылған. Бұл аталып кеткен қызғалдақтар Қазақстан далаларында өсетін кейбір түрлері. Енді өзіміздің Қостанай облысында, соның ішінде Амангелді ауданының даласында өсетін қызғалдақтардың түрлерінің атаулары төменде көрсетілген [4,5,6. 4-5 бет].

Tulipa alberti - Тюльпан Альберта –Альберт қызғалдағы
Tulipa schrenkii - Тюльпан Шренка –Шренк қызғалдағы
Tulipa patens - Тюльпан поникающий- Иілген қызғалдақ
Tulipa biflora - Тюльпан двухцветковый –Екігүлді қызғалдақ
Tulipa biebersteiniana - Тюльпан Биберштейна- Биберштейн қызғалдағы
Fritillaria meleagroides - Рябчик малый- Рябчик қызғалдағы

Осы Амангелді даласында жабайы өсетін қызғалдақтарының жойылып бара жатқанын қорғауға алу барысымен бірге, адамдардың оларды жұлуын және осы жерлерге мал жаюларды тоқтатуды қолға алу керек.

Сурет 7. Қызғалдақтарға тигізетін антропогендік теріс әсерлері.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бочанцева, З. П. Тюльпаны. Морфология, цитология и биология.– Ташкент: Изд-во АН УзССР, 1962.
2. Викулин, Ю. С. Вся агротехника тюльпанов // Цветоводство.– 2011. № 2.С. 40–42.
3. Зайцева, Е. Н. Тюльпаны. — М.: Госсельхозиздат, 1958.
4. Иващенко, А. А. Тюльпаны и другие луковичные растения Казахстана.– Алматы: ИД «Две Столицы», 2005. – 192 с.
5. Миноранский, В. А. Тюльпанные ковры Приманычья // Донской временник. Год 2016-й.– 2015. – С. 95–97.
6. Силина, З. М. Тюльпаны: биология и агротехника // Цветоводство.– 1979. –№ 4. – С. 13–16.

ӘОЖ 639.03.05

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ

Садық С.Т. 4 курс, 5В070100 – Биотехнология, В.Двуреченский атындағы ауыл шаруашылық институты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті

Айтжанова И.Н., PhD докторы, ғылым және жоғары оқу орнына кейінгі білім департаментінің бас маманы, мал шаруашылығы өнімдерін өндіру технологиясы кафедрасының аға оқытушысы,

Ауыл шаруашылығының барлық бағыттарының ішінде аквамәдениеттің маңызы зор. Оның аясында балық шаруашылығы сәтті дамып келеді-оның міндеттері тікелей балық өсіруді, сондай-ақ су қоймаларындағы балық ресурстарының сапасы мен санын жақсартуды қамтиды. Су қоймаларының қай түрі болмасын экономикалық жағынан тиімді. Әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен технологиялары бар. Қызметтің бұл түрі көлдерді, өзендерді, су қоймаларын, теңіздерді қамтитын табиғи су айдындарында балық қорын молайтуға және қорғауға бағытталған жұмыстар кешенін білдіреді. Көбеюдің негізгі объектілері-бекіре, қызғылт лосось, кутум, кета, лосось, бекіре тұқымдас балық, көксерке, балық, табан, тұқы және басқа да көптеген балықтар. Балық өсірудің осы бағыты аясында мамандар балықты көбейтуді алдыға мақсат етіп отыр. Балықты су қоймаларына орналастырумен, мониторингпен және кәсіптік түрлердің тіршілік ету ортасының экологиялық жағдайын жақсартумен айналысады.

Халықты ақуызға бай жоғары сортты азық-түліктермен қамтамасыз ету мәселесін шешудің бір жолы – балық өнімдері. Ол үшін балықты тараулық түрде дамыту еліміз үшін өте маңызды. Қазақстанда экологиялық таза су объектілерінің алуан түрлілігі бар. Қазақстандағы су объектілерінің жалпы ауданы, Каспий теңізін қоспағанда, шамамен 5 млн га құрайды деп есептесек онда экологиялық таза балық өнімдерін өндіруге болады. Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылығы дақылдарының ішінде балық өнімдерінің экспорты дәнді дақылдар бидай және арпа сорттарының экспортынан кейін үшінші орында тұрғанын атап өткен жөн.

Алайда балық шаруашылығы маңызы бар су қоймаларындағы балық аулау көлемдерінің өз шегі бар, олар су қоймаларының табиғи балық өнімділігімен және кәсіптік балық түрлерінің көбею қабілетімен шектеледі. Қазір бұл шектерге қол жеткізілді, су объектілеріндегі балық аулау жүктемесінің және басқа да антропогендік факторлардың ұлғаюы жиналған балық ресурстары көлемінің ұлғаюына әкелмейді. Бұл жағдайда жалғыз шешім - тауарлық балық шаруашылығын дамыту.

Бұл ретте өндірілетін балық өнімдері бәсекеге қабілетті болуы керек: әртүрлі ассортимент, жоғары сапалы, жаппай тұтынушыға қолжетімді. Балық өсіретін шаруашылықтар халықты жыл бойы және қажетті мөлшерде балықпен, мүмкіндігінше тірі және салқындатылған түрде қамтамасыз ете алуы керек. Бұл ретте пайдаланылатын тауарлық балық өсіру технологиялары үнемді, яғни қайта құруға және техникалық қайта жарақтандыруға салынған қаржы ресурстарының қайтарымын қамтамасыз етуге қабілетті болуы керек.

ТМД елдерінде, оның ішінде Қазақстанда аквакультураның кең тараған түрі – тоғандағы балық өсіру. Статистикалық мәліметтерге сүйенсек, өткен ғасырдың 90-шы жылдарының басында Қазақстанның тоған қоры 12,0 мың га, өндірілген өнім көлемі 10 мың тонна тауарлық балық, республика бойынша орташа балық өнімділігі 12 ц/га құрады[1].

Қазақстанның оңтүстігіндегі балық өсіретін кәсіпорындардың ішінде өндірістің рентабельділігі бойынша ең перспективалылары тұқы және шөпқоректі балық өсіруге маманданған тоған шаруашылықтары болып табылады. Дәстүрлі балық өсіру объектілерін өсірудің технологиялық әдістері және оларда өсіру әдістері жеткілікті түрде әзірленген, оларда басқа еш жерде сияқты, өз ақталу мүмкіндігімен акваөсіру саласында пилоттық жобаларды іске асыру мүмкіндігі бар.

Сурет 1 – Балықты қолда өсіру

2010 жылдан бастап халық аралық ИСО 9001 – 2000 және ИСО 22000 – 2005 тамақ қауіпсіздігі стандарттары талаптарына сәйкес жұмыс жүргізіп
келе жатқан «Хамит» ауыл шаруашылық (1 суретте) өндірістік кооперативі бүгінде балық өсіруді толығымен қолға алып отыр.

Балық шабақтарын алудан бастап тауарлы балыққа жеткізуге дейінгі балық өсіру шаруашылығының толық циклімен жұмыс істейтін зауыт 2015 жылдан бастап кәсіпорынды шикізатпен қамтамасыз ету мақсатында балық өсіруді қолға алған.

Сонымен қатар, кәсіпорын алдыңғы жылдың наурызынан бастап Қызылқұм каналының бойынан жылына 40 млн дана шабақ пен 10 млн дана біржазғы балық тар өсіретін тоғандарды іске қосқан.

Сондай-ақ еліміздің оңтүстік өңірінің балық шаруашылығында (Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан, Қызылорда облыстары) тұқы мен шөпқоректі балықтардың тірі тауарлық өнімдерін қымбатырақ – 590 теңге/кг және 500 теңгеге сатуға болады. /кг, сәйкесінше. Осы акваөсіру объектілерін механикалық сумен қамтамасыз етілген және бөгеттелген тоғандары бар

тоған шаруашылықтарында өсірудің рентабельділігі 14,71% құрайды, бағаның төмендеуімен өнім рентабельді емес болады[2]. Тірі балық ретінде тұқы мен ақ тұқы өндірудің өзіндік құны республика бойынша орта есеппен 515 теңге/кг, ақ және тұқы балық өндіру 436 теңге/кг деңгейінде бағаланады. Сазан және шөпқоректі балықтардың балық өнімдерінің өзіндік құнының мәндерін ала отырып, оларды Қазақстан аймақтарында өсірудің экономикалық тиімділігіне алдын ала есептеулер жүргізілді.

Сурет 2 – Су қоймасынан балықты сүзіп алу

Қиыр Шығыс кешенінің тұқы және шөпқоректі балықтары ішкі нарықта тауарлық балық өнімдерінің ең танымал түрлерінің бірі болып табылады. Жеуге жарамды дене бөліктерінің үлкен пайызы, жоғары дәмділігі және көптеген тағамдарды дайындау мүмкіндігі бұл балық түрлерін балық өсіру үшін қажет етеді. Отандық балық өсірушілер жаңа акваөсіру нысандарын игергеніне қарамастан, нарықта балық шаруашылығында өсірілетін тұқы балық түрлерінің үлесі әлі де айтарлықтай жоғары 2014 жылды Қазақстан Республикасының ауыл шаруашылығында 198 тонна болған.

Бұрын жоспарлы экономика кезінде жалпы көрсеткіштерге басты назар аударылған кезде, балық шаруашылығында өндірілетін балық өнімдерінің, оның ішінде тұқы және шөпқоректі балықтардың сапасына тиісті көңіл бөлінбеді. Реттелетін нарықтық экономика жағдайында тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын тауарлық балық өсіру өнімдерінің жаңа сапа стандарттарын әзірлеу және қолдану мәселесі өте өткір. Қолданыстағы технологиялар да түбегейлі қайта құрылымдауды, тұқы және шөпқоректі балықтарды өсірудің жаңа биотехникалық әдістерін әзірлеуді, балық шаруашылығының қосалқы саласы ретінде отандық тұқы шаруашылығының табыстылығын қамтамасыз етуді талап етеді. Жалпы балық шаруашылығын да, оның ішінде тұқы мен шөпқоректі балықты өсіруді де одан әрі дамыту кезінде реттелетін нарықтық экономикада рентабельділік басымдық болуы керек.

Сазан және шөпқоректі балықтарды өсірудің және тауарлық өнімдерін өсірудің негізгі бағыттарын тоғандық, көлдік-өнеркәсіптік және торлы балық өсіруді қарастырған жөн. Өткен ғасырдың 90-шы жылдары еліміздің балық өсірушілері-ғалымдары Венгрияда қабылданған әдістеме бойынша биоөндіріс процестерін талдау және республиканың балық өсіруші кәсіпорындары үшін бастапқы балық өсіру және биологиялық көрсеткіштерді есептеу бойынша жұмыс жүргізді. Жұмыстың нәтижесінде тұқы және шөпқоректі балықтарға арналған тоғандардың табиғи және жалпы балық өнімділігінің құрылымдық құрамдастары анықталды. Алынған мәліметтерді отандық АӨК субъектілеріне Қазақстанның әртүрлі аймақтарындағы тоған шаруашылықтарында амур, ақ тұқы және тұқы балықтарымен полимәдениеттегі балық тұқымы мен тауарлық тұқы өнімдерін өсіру үшін ұсынуға болады.

Сазан мен күміс тұқы балықтарын асылдандыру жұмысында да үлкен жетістіктерге қол жеткізілді.

2013 жылы Қазақ балық шаруашылығы ғылыми-зерттеу институты бейімделген көлдерде ақ амур, ақ тұқы және тұқы балықтың тауарлық өнімдерін өсірудің балық өсіру және биологиялық стандарттарын әзірлеп, осы биотехнологиялық акваөсіру әдістерінің биологиялық және экономикалық тиімділігін анықтады. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ауылшаруашылық өнімінің бұл түрі тоғандағы балық өсірумен салыстырғанда өнім бірлігінің өзіндік құнының аздығына байланысты үнемді [3]. Жалпы Қазақстанның құрылған көл-тауар шаруашылықтарында тұқы және шөпқоректі балықтарды өсіру әлеуеті 20 мың тонна деңгейінде бағаланады [4].

Екібастұз ГРЭС – 1 торлы балық шаруашылығында электр станцияларының жылы суын пайдаланып торда тұқы және күміс тұқы балықтарын үнемді өсірудің биотехнологиясы әзірленді. Бұрын әзірленгеннен айырмашылығы, КСРО болған кезде, бұл биотехнологияның тән ерекшелігі, әдетте, тұқы және шөп қоректі балықтарды тоғанда өсіруде қолданылатын аз белокты азықтық құрамдарды пайдалану болып табылады; Сазанның өсуінің 34% суық және жылы судың түйіскен жерінде айтарлықтай биомассасы бар торлардың табиғи қоректік базасымен қамтамасыз етіледі. Балық өнімділігінің салыстырмалы түрде төмен көрсеткіштеріне қарамастан (сазан – 6,1 кг/м3, күміс тұқы – 3,2 кг/м3, тұқы тұқы – 1,2 кг/м3) күміс тұқы қосымша өндіруді есепке алғанда тұқыға жемдік төлем 3,2 бірлікті құрайды. - 2,5 бірлік, бұл өсіру әдісінің рентабельділігі тікелей өндіріс шығындары бойынша - 56,03%, жалпы рентабельділік - 32,75%. Қазақстанда балық торларын өсіруді пайдалану мүмкіндіктерін бағалау кезінде еліміздің көптеген су айдындары торлы балық өсіру әдістерін қолдануды шектейтін қатты желмен сипатталатыны, бұл торларды құру кезінде толқынды әлсірететін құрылымдарды қосымша салуды қажет ететіні атап өтілді. шаруа қожалықтары [5]

Ақмола және Шығыс Қазақстан облыстарында бөгеттер мен гравитациялық сумен қамтамасыз етілген тоғандарда тұқы және шөпқоректі балықтарды өсірудің рентабельділігі 19,78%, гравитациялық сумен қамтамасыз етілген арналы (арқалық) тоғандарда - 22,11% құрайды. Сонымен қатар, Ақмола облысында тауарлық тұқы балығын бейімделген көлдерде өсіруге болады, өндірістің бұл түрінің рентабельділігі 53%-ға жақындайды [6].

Осылайша, Қостанай және Солтүстік Қазақстан облыстарында бейімделген көлдерде тұқы балығын өсіруге басты назар аудару керек, шөп қоректі балықтардың үлесі ақ балықтардың анағұрлым бағалы өнімдерімен алмастырылуына байланысты аз болады.

Астана және Павлодар қалалары үшін тұқы және шөпқоректі балықтардың тірі тауарлық өнімдерін қымбатырақ – сәйкесінше 590 теңге/кг және 500 теңге/кг сатуға болады. Осы акваөсіру объектілерін механикалық сумен қамтамасыз етілген және бөгеттелген тоғандар бар тоған шаруашылықтарында өсірудің рентабельділігі 13,38% құрайды, бағаның төмендеуімен өнім рентабельділікке айналады. Гравитациялық сумен қамтамасыз етілген және бөгеттік тоғандары бар тоған шаруашылықтарында (Шідерта НВХ, Павлодар облысы) тұқы және шөпқоректі балықтарды өсірудің рентабельділігі 21,65%, гравитациялық сумен қамтамасыз етілген және арналы (арқалық) тоғандары бар шаруашылықтарда 21,72% құрайды.

Ақтөбе облысында бөгеттер мен гравитациялық сумен қамтамасыз етілген тоғандарда тұқы мен шөпқоректі балықтарды өсірудің рентабельділігі 20,86%, гравитациялық сумен қамтамасыз етілген арналы (арқалық) тоғандарда 25,68% құрайды.

Қарағанды қаласы үшін тұқы және шөпқоректі балықтардың тірі тауарлық өнімдерін жоғары құнымен – сәйкесінше 590 теңге/кг және 500 теңге/кг сатуға болады. Осы акваөсіру объектілерін механикалық сумен қамтамасыз етілген және бөгеттелген тоғандар бар тоған шаруашылықтарында өсірудің рентабельділігі 15,53% құрайды, бағаның төмендеуімен өнім рентабельсіз болады. Гравитациялық сумен қамтамасыз етілген және бөгеттік тоғандары бар тоған шаруашылықтарында (Қарағанды тоған шаруашылығы) тұқы және шөпқоректі

балықтарды өсірудің рентабельділігі 37,83%, гравитациялық сумен қамтамасыз етілген және арналы (арқалық) тоғандары бар шаруашылықтарда 42,48% құрайды, сақтау үшін резерв бар. соңғы өнім бағасының төмендеуімен өндірістің рентабельділігі[7-9].

Батыс Қазақстан облысында алдын ала есептеулер бойынша сазан мен шөпқоректі балықтарды тоғандарда өсіру тиімсіз, ол үшін бейімделген көлдерді пайдаланған дұрыс.

Болашақта тұқы және шөпқоректі балықтарды тоғандарда өсірудің негізгі аймақтары Қазақстанның Оңтүстік және Орталық облыстары, Батыс Қазақстан, Атырау және Маңғыстау облыстарын қоспағанда, Астана және Павлодар қалаларының аудандары болады. Республиканың солтүстігінде тұқы балықтарының тірі тауарлық өнімдерін өндірудің негізгі түрі, салыстырмалы түрде аз үлес салмағында шөпқоректі балықтар, көл-тауарлы балық өсіру шаруашылықтары құрылатын болады. Бұл біздің еліміздің экономикасына айтарлықтай әсерін берері сөзсіз.

Біз айтып отырған Қазақстандағы өңірлер тек балықты ғана емес одан уылдырық шашу-өсіру шаруашылығында жетелеп алып келе жатыр. Балық өсіру үшін мұндай фермалар өте маңызды, өйткені олардағы жағдайлар табиғиға жақын, бұл балықтардың бейімделуіне кепілдік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Федоров Е. В., Бадрызлова Н. С., Койшибаева С. К., Убаськин А. В. Прудовое рыбоводство Казахстана //АгроАлем, № 9(38). Б. 28 — 30.

2. Рыбоводный технологический норматив по выращиванию белого амура в озернотоварных хозяйствах по основным технологическим этапам. Алматы, 2013.100 Б.

3. Рыбоводный технологический норматив по выращиванию толстолобика в озернотоварных хозяйствах по основным технологическим этапам. Алматы, 2013. 111 Б.

4. Мастер-план развития товарного рыбоводства в Республике Казахстан в 2011 — 2025 гг. Астана, 2011. 191 Б.

5. Федоров Е. В., Убаськин А. В. Опыт рентабельного выращивания товарной продукции карпа и белого толстолобика в садках, № 2, 2014. С.118

6. Федоров Е. В., Бадрызлова Н. С., Диденко Т. А. Разработка методики экономической оценки выращивания рыбы в озерно-товарных рыбоводных хозяйствах Казахстана в условиях современной рыночной экономики // Новости науки Казахстана, Шығарылым 1 — 2 (111- 112), 2012, Б. 114 — 120.

7. Федоров Е. В., Бадрызлова Н. С., Диденко Т. А. Характеристика производственных затрат прудовых хозяйств с механическим водоснабжением для расчета эффективности их работы // Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана, № 3, 2013, Б. 74

8. Федоров Е. В., Бадрызлова Н. С., Диденко Т. А. Характеристика производственных затрат прудовых хозяйств с самотечным водоснабжением для расчета эффективности их работы № 11, 2013, Б.89

9. Федоров Е. В., Бадрызлова Н. С., Диденко Т. А., Ахметова Г. Б. Характеристика прямых производственных затрат полносистемных прудовых рыбоводных хозяйств для оценки экономической эффективности их работы // Вестник сельскохозяйственной науки Казахстана, № 1, 2015, Б.56

ӘОЖ 636.13.043.7

ЖЫЛҚЫНЫҢ ИНФЕКЦИЯЛЫҚ АНЕМИЯСЫ

Сарыбай Д.Б., 5В070100 - Биотехнология, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қаласы

Айтжанова И.Н, PhD докторы, ғылым және жоғары оқу орнына кейінгі білім департаментінің бас маманы, мал шаруашылығы өнімдерін өндіру технологиясы кафедрасының аға оқытушысы

Инфекциялық анемия - қан түзетін ағзалардың зақымдануымен, қайталанатын қызбамен, септикалық құбылыстармен, геморрагиялық диатезбен, гемоглобин құрамы мен эритроциттер санының азаюымен, жүрек-қантамыр жүйесінің бұзылуымен, күш жоғалтуымен және ұзақ уақыт вирус тасымалдаумен сипатталатын тақ тұяқтылардың жіті немесе созылмалы ауруы. ИНАН алғаш рет Францияда Лигай (1843), Каре және Бале (1904) аурудың вирустық сипатын анықтады және қоздырғыштың ауру жануардың қаны мен мүшелерінде болатындығын дәлелдеді. Ресейде ауру 1910 жылы және 1932 жылы тіркелді. Коляков және оның әріптестері алғаш рет диагностика әдістерін әзірледі. Inan vivo-да жылқылар, есектер мен қашырлар ауырады. Ауру жануарлар инфекцияның қоздырғыш көзі болып табылады. Аурудың жасырын ағымы бар жылқылар 10 жыл немесе одан да көп уақыт бойы вирус тасымалдаушысы бола алады.

Кіріспе. Жылқылардың жұқпалы анемиясы-ауыр, өткір вирустық ауру. Осы уақытқа дейін бұл Ветеринарлық вирусологияның теориялық және практикалық жағынан маңызды мәселелерінің бірі болып табылады [1].

Ауру әртүрлі формалармен (жедел, субакуталық, созылмалы, жасырын, асимптоматикалық) және ағымдармен, сондай-ақ вирустың енгізілуіне ағзаның иммунологиялық реакциясының жеткіліксіздігімен сипатталады, сондықтан диагноз қою қиын. Диагноз эпизоотиялық ерекшеліктерді, клиникалық және зертханалық зерттеулердің нәтижелерін, гематологиялық, патологиялық-анатомиялық және гистологиялық өзгерістерді ескере отырып, кешенді түрде жасалады [2].

Ауру жылқылардың денесінен вирус ақуыз бар секрециялар мен экскреттермен шығарылады: зәр, нәжіс, мұрын шырышы, сүт. Берілу факторлары-жем, су, көң, қоқыс. Инфекцияның негізгі жолы-қанды соратын жәндіктер арқылы, әсіресе сілекейінде вирус ұзақ уақыт сақталатын жылқылар. Сау жылқылар денеге тері арқылы 0,01 мл жұқтырған қанның түсуі нәтижесінде инанды жұқтыруы мүмкін. Ауру көбінесе жазда тіркеледі (белгілі маусымдық және стационарлық). Жақында ХЭБ мәліметтері бойынша ауру АҚШ, Австралия, Жапония, Үндістан, Африка, Еуропа елдерінде, сондай-ақ ТМД елдерінде және Ресейде кездеседі. Жұқпалы анемия тіркелген елдердің жылқы шаруашылығы үлкен экономикалық шығынға ұшырайды. Аурудың алғашқы басталуындағы өлім 20% - дан 80% - ға дейін. Әсіресе үлкен шығындар ауруды диагностикалау, алдын-алу және жою бойынша күрделі шараларды қажет етеді.

Зерттеу материялдары мен әдістері

Жылқы шаруашылықтық – эксперименттік зерттеу жұмыстары Қостанай облысы, Қостанай қаласы, Заречное ауылы, Ленин көшесі 11 мекен жайында орналасқан «Қазақ тұлпары» ЖШС орталығында 2022 жыл басында жүргізілді. Зерттеу жұмыстары үшін жылқы шаруашылығы орталығында тәжірибелік үш топқа бөлінді: 1 топ – соңғы өткен жылда жылқы анемиясымен ауырып өлген жылқылар, 2 топ – соңғы жылқы анемиясымен ауырған жылқылардың арасында болып, аман қалған, жұқтырған және жұқтырмаған жылқылар, 3 топ –

жылқы анемиясы тұқым қуалайтын немесе қуаламайтындығын анықтау мақсатындағы топ, яғни, анемиямен ауырған жылқылардың құлындары. Әр топта 3-5 бастан. Барлық топтар ветеринариялық лабораториялық зерттеулер нәтижесі арқылы құрылды.

Тәжірибеге алынған жылқылардың анемиямен ауыру ауырмайтындығын қан құрамындағы эритроциттер саны бойынша және жылқылардың дене температурасы арқылы зерттеліп отырылды.

Барлық алынған цифрлық мәліметтер соңғы өткен жылы «Қазақ тұлпары» жылқы шаруашылығындағы жылқы анемиясымен ауырған жылқылардың, ҚР, Қостанай облысы, Қостанай қаласы, Заречное ауылында орналасқан Облыстық мал шаруашылығы зертханасындағы архивте тұрған документтері арқылы өңделіп, Excel компьютерлік бағдарламасы қолданыста болды.

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау

Вирус Retroviridae тұқымдасына жатады (лат. Retro-кері), lentivirus тұқымдасы (лат. Virid-баяу), яғни баяу кері вирустарды қамтиды. Вирустың құрамында бір спиральды РНҚ бар, бірақ оның геномы, барлық басқа белгілі вирустардан айырмашылығы, диплоидты және сутегі байланысымен байланысқан екі бірдей РНҚ молекуласымен ұсынылған. Вирионның құрамында, барлық ретровирустар сияқты, вириондық РНҚ матрицасында ДНҚ синтезін қамтамасыз ететін РНҚ-ға тәуелді ДНҚ полимераза бар. Вирус эфирге сезімтал, термостабельді, қайнау оны 1-2 минуттан кейін бұзады, күн сәулелері 1-3 сағаттан кейін белсенді болмайды. Зәрде, көңде вирус 2,5 айға дейін, жұқтырған шөпте –9 айға дейін сақталады. Жер шарының әртүрлі бөліктерінде антигендік түрде оқшауланған ИНАН вирусының штамдары бірдей. Сонымен қатар, қабық гликопротеидтері әрдайым өзгереді. ИНАННЫҢ иммунитеті жеткіліксіз зерттелген болғандықтан мәліметтер көптеп жинақтай алмадық. Ұзақ уақыт бойы Инан ағымының ұзаққа созылған сипаты және жануарлар ағзасындағы патогеннің ұзақ тәжірибесі ағзаның вирусқа иммундық реакциясының бұзылуымен немесе төмендеуімен түсіндірілді. Тек соңғы екі онжылдықтағы зерттеулер ауру жылқылардың қан сарысуында комплемент байланыстыратын, преципитациялайтын және вирусты бейтараптандыратын антиденелер табылды. Антиденелер инфекциядан кейінгі 14-120 күн аралығында, кейде жануардың өмір бойы анықталады. Алайда антиденелер мен жылқылардың вирусқа қарсы иммунитеті арасындағы байланыс жеткіліксіз анықталған. Сонымен, вирусты бейтараптандыратын антиденелер аурудың қайталануын болдырмауға немесе вирусты бейтараптандыруға қабілетті емес.

Қанда айналатын жұқпалы Инан вирусының 99% антиген-антидене кешені түріндегі антиденелермен байланысты екендігі анықталды. Инан вирусы жылқының денесінде ұзақ уақыт тұрақтану процесінде оның биологиялық қасиеттерін едәуір өзгертеді, бұл ауруға қарсы тиімді вакцинация мүмкіндігіне күмән келтіреді. Емдеу дамымаған. Ауру ИНАН малдар союға жатады. ИНАН диагнозы кешенді түрде жасалады. Эпизоотиялық ерекшеліктерді, клиникалық, патологоморфологиялық, гематологиялық, серологиялық зерттеулердің және биологиялық сынаманың нәтижелерін ескереді. ИНАН диагностикумы еліміздің облыстық ветеринариялық зертханаларында кең өндірістік тәжірибеде сыналды. Бастапқыда 90 немесе 120 зерттеуге антиген және антисерум түрінде жиынтық шығарылды. Кейіннен РДП - да ИНАН диагностикумдарының жиынтығына антигеннен басқа 1 құты, антисерум – 3 құты және "Дифко" агары-1 құты 1,5 гр., бор қышқылы-1 құты 1,6 гр., 1 құты - 5% натрий гидрототығы - 10 см3 90-120 зерттеуге, бұл реакция қойылымын барлық зертханаларда бірдей ингредиенттерді қолдана отырып стандарттауға мүмкіндік берді. Антиген ИНАН вирусының барлық штамдары үшін топқа тән. Реакция принципі антиденелердің (иммундық Сарысудың) және Агар гельіндегі еритін антигеннің қарама-қарсы диффузиясына негізделген. Зерттелетін Сарысуда гомологиялық антигенге антиденелер болған кезде преципитация жолағы пайда болады. Нақты антиденелер жануардың қанында инфекциядан 2-6 аптадан кейін пайда болады және ұзақ уақыт

(7 жылдан астам) сақталады. Агар гельіндегі преципитация реакциясын есепке алу 48-72 сағаттан кейін жүргізіледі. Агар гельіндегі диффузиялық преципитация реакциясының тұжырымдамасы қолдану жөніндегі нұсқаулықта өте егжей-тегжейлі сипатталған және іс жүзінде ешқандай сұрақтар туындамайды. ИНАН диагностикасының жиынтығы нарықта 38 жылдан астам уақыт болды және жылқының ИНАН диагнозын қою үшін өздерін жағымды жағынан көрсетті. Қойылудың қарапайымдылығы және жануардың қанында антиденелерді анықтауға жоғары сезімталдық, егер ол ИНАН вирусын жұқтырған болса, Ресей Федерациясында және ТМД елдерінде жылқы ИНАН диагностикумдарының жиынтығын кеңінен қолдануға мүмкіндік береді. Жылқылардың ИНАНЫ табылған жағдайда шаруашылық қолайсыз деп жарияланады, оған карантин қойылады және ИНАНДЫ жою жөніндегі нұсқаулыққа сәйкес іс-шаралар орындалады. Шаруашылықтан шектеулер барлық оң нәтиже берген жылқыларды алып тастағаннан кейін, 45 күндік зерттеулер мен қорытынды ветеринариялық-санитариялық іс-шаралар арасындағы интервалмен АДП-да екі рет теріс нәтиже алғаннан кейін алынады. Үш айдан кейін РДП-дағы барлық мал басын бір реттік бақылау зерттеуі жүргізіледі.

Топтық зерттеу нәтижелеріне келер болсақ, 1 топ соңғы өткен жылда жылқы анемиясымен ауырып өлген жылқылар саны 20 дан астам екендігі анықталды. Олардан жылқы анемиясы вирусы анықталғаннан кейін олардың жұмысымен тек зертхана орталығы ғана айналысып, емдеу жұмыстарын және де орталықтағы өзге жылқыларға жұқтырмау мақсатында олардан бөлек зонаға орналастырып, емдеуге келмейтін яғни вирусы асқанған жылқылардың көзін жойды. Нәтижесінде «Қазақ тұлпары» жылқы шаруашылығы көлемді шығынға ұшырады. Бірақ айта кетерлік жағдай, жылқылардың вирусты қайдан жұқтырғандығын нақты анықтай алмадық. Келесі 2 топтағы ауырған жылқылармен бір мезгілде туылып, бірге өмір сүрген жылқылардың қан құрамын арнайы аппараттармен зерттеу арқылы, оларда вирустың жоқтығын анықтадық. Себебін болжам нәтижесінде, олардың иммунитеті жоғары болған және де вирустың тез әрі оңай жұғып кетуіне қарсы тұра білген деп таптық. Соңғы 3 топ жылқылары, анемиямен ауырған жылқылардың құлындарына тоқталар болсақ, Жылқы анемиясы ауруы жұқпалы ауру екендігін және оның тұқым қуалаушылық қасиеті жоқтығын анықтадық. Себебі, зерттеулер жүргізу барысында анемиямен ауырған жылқылардың құлындарынан вирус анықталған жоқ.

Қорытынды. Жылқылардың жұқпалы анемиясымен тек тақ тұяқтылар ауырады: жылқылар, понидар, есектер мен қашырлар. Ауру жылқылардан сау вирус қан соратын жәндіктердің шағуы арқылы беріледі. Негізгі тасымалдаушылар-жылқылар. Жұқпалы анемия жағдайлары жазда жиі қан соратын жәндіктердің көптігіне байланысты тіркеледі. Жұқпалы анемия Батпақты, орманды жерлерде, өзен бассейндерінде тіркеледі. Қыста жылқы аурулары жылқылардағы аурудың өршуіне немесе гемотрансфузия, вакцинация және басқа операциялар кезінде вирустың таралуына байланысты. Ауру эпизоотия түрінде жүреді, көбінесе асимптоматикалық. Инанның эпизоотиялық өршуі әдетте 3-5 айға созылады. Алдымен ауру өткір немесе өте өткір болатын ауру жылқылар анықталады, болашақта аурудың созылмалы ағымы және жасырын түрі байқалады. Инфекцияның ең тән белгісі анемия-эритроциттердің, гемоглобиннің күрт төмендеуімен, қанның жұқаруымен, оның коагуляциясының нашарлауымен бірге жүреді. Орталық жүйке жүйесіне әсер етеді, бауырда, бүйректе, асқазан-ішек каналында дистрофиялық өзгерістер дамиды, ақуыздардың ыдырауы артады, метаболизм процестері бұзылады. Ағзаның және ретикулоэндотелиалдық жүйенің қорғаныш қасиеттері дамиды. Өлім орталық жүйке жүйесінің күрт бұзылуы, интоксикация, анемия және жүрек сал ауруы нәтижесінде пайда болады. Инфекциялық анемияға зертханалық диагнозды серологиялық, гематологиялық және патоморфологиялық зерттеулер негізінде белгілейді. Күмәнді жағдайларда-биологиялық сынама қояды. Зерттеу үшін ветеринариялық зертханаға: серологиялық зерттеу үшін жылқының қан сарысуы (5-6 мл), гематологиялық зерттеу үшін 20%

лимон қышқылы натрий ерітіндісімен тұрақтандырылған қан (10-12 мл), бауыр, көкбауыр, бүйрек, жүрек, өкпе және лимфа түйіндерінің гистологиялық зерттеу үшін диагностикалық мақсатта өлген немесе өлтірілген жануарлардан алынған бөліктері жеткізіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. «Жылқының инфекциялық анемиясы: кіріспе». Merck ветеринариялық нұсқаулығы. 2006.

2. Жылқының жұқпалы анемиясы (ҚОӘБ) Мұрағатталды 2009-07-27 сағ Wayback Machine, Солтүстік Каролинаның ауыл шаруашылығы және тұтынушыларға қызмет көрсету департаменті, 2008 жылдың 19 желтоқсанында шығарылды.

3. «Ауылшаруашылық биологиялық әртүрлілік»[тұрақты өлі сілтеме], Биологиялық әртүрлілік туралы конвенция, сілтеме 2008 жылғы 12 тамызда.

4. R.A.M.S. Сильва; U.G.P. Де Абреу; A.M.P. Давила; Л. Рамирес (1999). «Пантаналдан, Бразилиядан шыққан жабайы жылқылардың батпақ ауруы» (PDF). Revue d'Élevage et de Médecine Vétérinaire des Pays Tropicaux. 52 (2): 99–101.

5. Крейго Дж.К., Ли Ф, Стекбек Дж.Д., Дуркин С, Хоу Л, Кук С.Ж., Иссел С, Монтеларо RC (2005). «Жылқылардың инфекциялық анемия вирусының әлсіреуі мен вакцинаның тиімділігі арасындағы тиімді теңгерімді анықтау» Энциклопедия site:kk.wikisko.ru

УДК 619:614.31:638.16

ОРГАНОЛЕПТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СОТОВОГО И ЦВЕТОЧНОГО МЁДА

Салкимбаева А. Б., 4 курс, Ветеринарная санитария, СХИ им. В. Двуреченского, КРУ им. А. Байтурсынова

Айсин М. Ж., доцент кафедры ветеринарной санитарии, кандидат сельскохозяйственных наук, СХИ им. В.Двуреченского кафедра ветеринарной санитарии.

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме потребления населением некачественного, фальсифицированного мёда. В данной статье рассматривается несколько способов определения качества, а также фальсификации мёда. Цель исследования провести органолептическое исследование сотового и цветочного мёда. В результате выделены и охарактеризованы преимущественный способ определения качества.

Мёд – ценный продукт питания. В состав мёда входит в основном плодовый (фруктоза) и виноградный (глюкоза) сахара до 75 %, которые полностью усваиваются организмом человека. Помимо сахаров, в мёде имеется около 300 различных веществ, почти все химические элементы (фосфор, магний, калий, натрий, цинк, кальций), необходимые для правильного функционирования человеческого организма. Также в состав мёда входят витамины группы В (В2, В3, В5, В6, В9), аскорбиновая кислота (витамин С), витамины А, К. Ну и конечно же, в состав мёда также входят белки, жиры, углеводы, ферменты, минеральные вещества и почти все микроэлементы.

Зачастую люди употребляют мёд только как общеукрепляющее средство, но возможно не многие знают, что мёд лечит болезни сердечно-сосудистой системы, печени, дыхательных путей, гипертонические заболевания, а также его можно применять как антибактериальное и заживляющее средство. Но подделок этого столь чудесного продукта в настоящее время очень много. Именно поэтому важно выбирать и покупать мёд только качественный.

Целью моего исследования было провести органолептическое исследование сотового и цветочного мёда. Задачи поставленные передо мной было изучить способы определения качества мёда и определить наличие фальсификации с помощью органолептических, лабораторных и народных методов

Многим известно, что органолептические методы исследования – это методы определения качества продукции с помощью восприятий органов чувств, а главным образом: зрения, вкуса, обоняния, осязания, вкуса.

Органолептическое исследование сотового и цветочного мёда.

Натуральность и качество мёда, как правило, определяют органолептическим исследованием. При этом определяется цвет, аромат, вкус, консистенция, наличие механических примесей, признаков брожения, зрелость мёда.

Цвет определила визуально, для чего продукт необходимо налить в цилиндр из бесцветного стекла. В зависимости от цвета разделяют светлый, янтарный и тёмный мёд. На цвет влияет порода пчёл, качество сотов, так же цвет зависит от вида растений, с которых он был собран, от времени сбора, от цветовых показателей медоносов и пчелиной подкормки. Но по цветовому показателю мёд не бракуют, так как не может служить достоверным показателем натуральности продукта. Итог моего исследования: сотовый имеет янтарный, а цветочный – светло-янтарный цвет.

Аромат мёда обладает специфическим приятным, слабым, сильным, нежным, который зависит от нектароноса, длительности хранения, а также нагревания и наличия примесей. Аромат мёда определяла при взятии пробы горячей ложкой до и во время определения вкуса. Но есть второй способ определения аромата, если аромат слабо выражен. Для этого пробу мёда 40 грамм подогревают в плотно закрытом стаканчике, путем помещения его в водяную баню на десять минут при температуре 40-45°С, затем снять крышку и определить запах. Результат: сотовый мёд имеет слабый аромат, цветочный – нежный приятный.

Вкус можно определить после нагревания до 30°С. Обычно мёд имеет сладкий, приятный вкус, также может быть с привкусом (терпкий, горький, кислый). Качественный же мёд должен иметь присущий для данного медоноса вкус. Результат: сотовый мёд имеет многогранный вкус наполнен цветочным ароматом, цветочный – приятный, сладкий вкус немного раздражающий слизистую оболочку рта и гортани, в области миндалин.

Консистенция определяется погружением шпателя в мёд при температуре 20°С. При извлекании шпателя и определяется характер стекания мёда, что дает оценку качества, показатель зрелости мёда и содержания воды в нем. По консистенции мёд бывает сиропообразный, жидкий, вязкий, очень вязкий, мёд плотной консистенции и каменный мёд. Результат моего исследования показал, что сотовый мёд имеет закристаллизовавшуюся (севший мёд) консистенцию, а цветочный – вязкую.

Механические примеси определяются методом фильтрования и осаждения. Примеси бывают естественные к ним мы относим пыльцу, кусочки сот, трупы пчел и личиной, а также посторонние это пыль, кусочки различных материалов. Результат моего исследования: сотовый мёд имеет естественные примеси в виде сотов, а цветочный мёд механических примесей не содержит.

Признаки брожения характеризуются усилением аромата, появлением кисловатого запаха и неприятного вкуса. Мёд при этом вспенивается и в его массе можно обнаружить пузыри газа. При микроскопии обнаруживаются возбудитель брожения – осмофильные дрожжи. В моём исследовании при микроскопии не было обнаружено возбудителей брожения, а также не было выявлено характерных признаков брожения.

Зрелость мёда определяется в случаях подозрения на низкое качество. Зрелость оценивается по консистенции при температуре 20°С. Еще один вариант проверки качества зрелости мёда следующий, для чего нам нужно взять ложку перемещать мёд затем поднять

ложку над поверхностью и медленно вращать вокруг ее оси. Результатом зрелости будет то, что мед как бы «навертывается» на ложку, если ж мёд быстро стекает с ложки, то это свидетельствует о незрелости мёда. Зрелость сотового мёда определяется по запечатыванию сотов, то есть если сот полностью запечатан восковыми крышечками, то мёд зрелый, а если же мёд не до конца запечатан, то это говорит о том, что пасечник начал выкачивать мёд, не достигший зрелости. Итог моего результата оба сорта мёда зрелые. Но более точный результат зрелости мёда определяют лабораторными методами исследования содержания воды, удельного веса и степени кристаллизации. Полноценный зрелый мёд имеет удельный вес 1,11-1,49 при 20-22°С, содержание воды не более 22 % [1, с.148].

Лабораторные исследования.

В стенах университета на занятиях ветеринарно-санитарной экспертизы продуктов растениеводства, рыбоводства, пчеловодства и птицеводства мне удалось провести некоторые физико-химические методы исследования мёда.

Определение кислотности.

Кислотность определяется путем титрования едким натрием 10% раствора мёда с добавление 3-5 капель 1% спиртового раствора фенолфталеина в колбе 100 мл до появления бледно-розового окрашивания, неисчезающего в течении 10 секунд. Результат двух титрований составил 4° у цветочного мёда, что находится в пределах нормы, а кислотность сотового мёда составила 8°.

Определение примеси искусственно инвертированного сахара. Сущность реакции заключается в том, что при искусственно инверсии распадается часть плодового сахара (то есть фруктоза) и образуется водорастворимое соединение оксиметилфурфурол, который с раствором резорцина на концентрированной соляной кислоте дает вишнево-красное окрашивание. После проведения реакции у меня появилось небольшое вишнево-красное окрашивание, что говорит о том, что есть небольшое до 10 % искусственного сахара в цветочном мёде, а сотовом мёде реакция оказалась отрицательная.

Определение кристаллизации мёда проводится посредством приготовления мазка из мёда на предметном стекле и проведение микроскопии под малым увеличением микроскопа. Кристаллы натурального мёда имеют игольчатую, звездчатую форму, а кристаллы сахара – квадратные, прямоугольные. Чем больше в мёде кристаллов, тем он более зрелый.

Определение падевого мёда применяют для того чтобы отличить падевый мёд от цветочного. Качественная реакция на определение падевого мёда основана на том, чтобы отличить падевый мёд от цветочного. Данная реакция основана на том, что в результате воздействия реагентов «падевые» вещества, главным образом это декстрины, выпадают в осадок. Необходимо в пробирке смешать 1 мл раствора мёда и 10 мл 96 % этилового спирта. Мёд с примесью пади обуславливает сильное помутнение и появление молочно-белого цвета, а также хлопьевидного осадка. Мой результат оказался отрицательным, так как в пробирке не было изменения цвета и помутнения.

Народные методы исследования или как проверить мёд в домашних условиях и не попасться на уловки продавцов и пасечников.

Есть несколько способов определения качества и фальсификации мёда в домашних условиях, так как нередко производители, да и сами пасечники могут фальсифицировать мёд, а именно путем добавления в мёд крахмал, мел, ароматизаторы, древесину и пр. Ниже представлены несколько способов. 1. Разведение мёда в стакане теплой воды, на дне стакана не должно быть осадка, примесей, а на поверхности какие-либо хлопья это свидетельствует о фальсификации. 2. Добавление йода в раствор мёда, если образуется синий оттенок – это говорит о фальсификации, если же в стакане образуется коричневый оттенок, то есть естественный цвет капли йода- то перед вами не подделка. 3. Добавление уксусной эссенции. Поле добавления несколько капель уксуса не должно быть образования пены, если же мед

начал «пениться», то перед вами ненатуральный мёд. 4. впитывание мёда в кожу при растирании. Натуральный мед быстро впитывается и не липнет при прикосновении. 5. Каплю мёда помещаем на кусочек бумаги, если в течении 5 минут вокруг капли образовалась растекание, то мёд содержит большое количество влаги. 6. Накаливание мёда в чайной ложке натуральный мёд равномерно плавится и есть небольшое шипение, если же мед потемнел и появился аромат жжённой карамели, то мед подделан. 7. Генетическая память мёда. В глубокую тарелку с холодной водой добавляем столовую ложку мёда и немного размешиваем, на дне тарелки образуется рисунок похожий на пчелиные соты – это свидетельствует о натуральности мёда.

Для своей исследовательской работы были взяты сорта мёда привезенный сотовый мёд из РФ города Пензы 2017 года сбора и цветочный мёд на прилавках магазина «Разнотравье». По результатам исследования с уверенностью можно сказать, что оба сорта мёда оказались натуральными, зрелыми, без признаков фальсификации. Ко всему выше изложенному нужно отметить, что даже внешние признаки не могут гарантировать вам наличие 100% качественного мёда и в этом случае гарантом качества служат результаты лабораторного исследования.

Органолептическое исследование		
Показатель	Сотовый мёд	Цветочный мёд
Цвет	Янтарный	Светло-янтарный
Аромат	Слабый	Нежный, приятный
Вкус	Многогранный вкус, наполнен цветочным ароматом	Сладкий, приятный, раздражение слизистой оболочки рта и гортани
Консистенция	Закристаллизованная	Вязкая
Механические примеси	Естественные	Нет
Признаки брожения	Не обнаружено	
Зрелость мёда	Зрелый	

Лабораторное исследование		
Определение	Сотовый мёд	Цветочный мёд
Кислотности	4°	8°
Примеси искусственно инвертированного сахара	-	Слабое вишнево-красное окрашивание
Кристаллизации мёда	Кристаллы натурального мёда: игольчатая, звездчатая форма	Кристаллы сахара: квадратная, прямоугольная форма
Падевого мёда	Нет изменения цвета	

Список использованных источников:

1. Батырбеков А.Н., Жумабаев А.К. Ветеринарно-санитарная экспертиза продуктов растениеводства, рыбоводства, пчеловодства и птицеводства, учебно-методическое пособие, 207 – 220 с.
2. Аветисян Г.А. Пчеловодство. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., «Колос», 1975 – 296 с. с ил.
3. Черевко Ю.А., Бойценюк Л.И., Верещака И.Ю. Пчеловодство / Под ред. Ю.А. Черевко – М.: Колос, 2008 – 384 с.

УДК 908

«ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК АУМАҚТАРЫНЫҢ ТАБИҒИ-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ-ТАРИХИ РЕСУРСТАРЫ»

Кукаева Н.К., 7М 015 география мамандығының II курс магистранты, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті
Сергеева А.М., қауымдастырылған профессор, г.ғ.к, Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

Өткен жылдары туризм саласын дамыту, жақсарту жөніндегі қарқынды саясат жүргізу салдарынан, Үкіметтің осы қызмет көрсету саласына жоғары қызығушылық танытуына байланысты және елде үлкен халықаралық спорттық және мәдени іс-шаралар құрудың арқасында туристік инфрақұрылым дәрежесі едәуір арттыБірақ соған қарамастан, туризм саласында көптеген қиындықтар мен шешілмеген проблемалар бар. Осы мақалада Қостанай облысының аудандарында туризмнің дамуының проблемалары туралы жазылған.

Қазақстан үшін туризмнің дамуы қазіргі таңда өте маңыздылығын Президент Н.Ә. Назарбаев өзінің «Қазақстан 2030» Бағдарламасы негізінде халыққа жолдауында атап өткен. Осы бағдарлама бойынша 2030 жылға дейін өзінің мүмкіндіктері мен бәсекеге қабілеттілігі тұрғысынан перспективті салаларға ауыл шаруашылығы, орман және орман өңдеу өнеркәсібі, жеңіл және тамақ өнеркәсібі, тұрғын-үй құрылысы және инфрақұрылымымен қатар туризм де кірген.

Демалыс пен туризм қоғамдық қызметтің негізгі саласына айналып отыр. Олар көптеген рекреациялық ресурстар түрлерінің географиялық ортаға танымалдылығымен, рекреациялық территорияларды рационалды үйымдастырумен, әртүрлі демалыс түрінде қажеттіліктерді болжаумен, рекреациялық ресурстардың аймақтық бағалау ерекшеліктерімен байланысты мәселелердің кең шеңберін қамтиды. Соңғысы ерекше өзекті мәселені құрайды және ол туризм мен демалыс мақсаттары үшін территорияның жарамдылығын зерттеу мәселесінің маңызды бөлігін құрайды.

Қоғамның өндірістік интенсификациясы ең алдымен адамның психофизикалық жүктемесінің күшейуіменен анықталады. Адамның жұмыс қабілеттілігін жақсарту үшін арнайы жағдай жасау керек. «Рекреация» сөзінің мағынасы – «дем алу, адамның күшін қалпына келтіру» дегенді білдіреді.

Қазақстанда трансшекаралық туристік-рекреациялық аймақтар (ТРР) тек 1990 жылдары Мемлекеттік шекараның тосқауылдық қызметі төмендеп, Мемлекеттік шекараның түйісу функциясы күшейген кезде ғана қалыптаса бастады. Сондықтан олардың қалыптасу процесін ғылыми зерттеулердің жаңа тарихы бар және олардың теориялық және әдістемелік негіздемесі әлі де жасалуда, дегенмен жалпы трансшекаралық аймақтық қалыптасу үдерісін және атап айтқанда туризм мен рекреацияны зерттеудің маңыздылығы күмән тудырмайды. TRRR құру

халықаралық деңгейде де, ұлттық деңгейде де әр елдің ынтымақтасатын шекаралас аймақтарының туризм және рекреациялық секторының бәсекеге қабілеттілік деңгейін айтарлықтай арттырады.

Туризм дамуының негізгі алғышарттары болып: табиғи, әлеуметтік-экономикалық ресурстар және туристік инфрақұрылым болып табылады. Олар туризмнің дамуына, туристік обьектілер мен туристік аудандардың құрылуына әсерін тигізеді. Біз осы тарауда туризм дамуының маңызды алғышарттарына, табиғи жағдайына көңіл бөлеміз. Табиғи жағдай туралы айтудың алдында, туристік-рекреациялық ресурстар дегеніміз не? Деген сұрағына жауап берейік.

Туристік-рекреациялық ресурстар дегеніміз – туристік экскурсиялық қызметке және емдеу, спорттық-сауықтыру, танымдық туризмге жарайтын, табиғаттың және адамдардың күшімен салынған обьектілер мен қоршаған орта құбылыстарының жиынтығы. Барлық туристік-рекреациялық ресурстардың жиынтығын үлкен екі топқа бөлуге болады: табиғи және әлеуметтік-экономикалық ресурстар (мәдени, тарихи). Ал енді тікелей осы тараудың мазмұнына, табиғи-рекреациялық ресурстарға көшуге болады [1].

Туризм қазіргі таңда дамыған және дамып келе жатқан көптеген мемлекеттердің экономикасының басты негізі болып, әлемдік экономиканың ең басты және тез дамитын саласы болып табылады. Туризм жылдам өсу қарқынмен жүзжылдықтың экономикалық феномені ретінде танылды. Туризм әлемдік экономикада басты позициялардың бірі болғандықтан, Бүкіләлемдік туристік ұйым (БТҰ) мәліметтері бойынша ол әлемдік жалпы ұлттық өнімінің оныншы бөлігін, халықаралық инвестицияның 11% астамын, әлемдік өндірісте әрбір тоғызыншы жұмыс орны қамтамасыз етеді.

Туризм түсінігі айқындағанда мынадай келесі көрсеткіштерді ескерген жөн:

Орын өзгерту. Бұл жағдайда іс−әрекет күнделікті ортадана тыс жерге орын ауыстыру арқылы жүзеге асады. Алайда өз үйі мен жұмыс орнына немесе оқу орнына бару арқылы орнын өзгерткен тұлғаны турист ретінде қарастытыру мүлдем теріс түсінік.

Өзге жерге келу. Бұл жағдайдың басты мақсаты: өзге келген жер тұлғаның үнемі немесе ұзақ мерзімді өмір сүру ортасына айналмауы тиіс. Сонымен қатар бұл еңбек қызметімен де байланысты (жолаушының еңбекақысы мен іс−сапар ақысын төлеу) болмауы керек. Тағы да бір ерекшелігі саяхаттанушылар жаңадан келген ортасында 12 ай бойы немесе одан да ұзақ мерзімде тұрақтамауы тиісті. Нақты бір өзге ортада бір немесе одан да ұзақ мерзімде болған немесе болуды жоспарлаған адам туризмнің критерийлері бойынша саяхаттанушы (турис) болып саналмайды.

Жаңадан келген орта еңбек ақы төлеудің негізгі ортасы. Бұл жағдайда саяхаттың немесе жолсапардың негізгі мақсаты жаңадан келген ортада арнайы бір қызмет етіп, пайда табуды көздеу болмауы тиіс. Қызметтік іссапар, сондай−ақ бос уақытын өткізу мақсатындағы саяхат – бұл күнделікті өмір сүру және қызмет ету ортасынан тыс жерге орын ауыстыру. Егер қала тұрғыны сол қаладан сауда – саттық қызметі мақсатында орын ауыстырса, ол саяхаттанушы болып есептелмейді. Өйткені ол өзінің негізгі ортасын тастап кетпейді.

Туризм түрлеріне байланысты жіктеуге мүмкіндік беретін белгілері ретінде саяхаттанудың мотивациялық факторларын қарастыруға болады. Мұндай жіктелуде саяхатқа адамды аттандырған негізгі себептерді анықтау қажет.

Себептік мотивациялық жіктелу туризмнің 6 түрін анықтап береді.

1. Демалу мақсатындағы туризм. Мұндай туризмнің түрі қысқа мерзімге немесе едәуір ұзақ уақытқа организмді физикалық немесе психологиялық тұрғыдан қалпына келтіру мақсатында жүзеге асырылады. Бұл топқа сонымен қатар емделу немесе әл−ауқатын қалпына келтіруге климат, теңіз суы секілді табиғи құбылыстар пайдалантын курорттық демалысты да жатқызуға болады.

2. Мәдениетті зерттеу мақсатындағы туризм. Бұл туризмнің түрлі өзге елдің рухани құндылықтарын, мәдениетін, тарихын зерттеп, білуге бағытталған және ол танымдық және діни табынушылық болып бөлінеді. Танымдық туризм тарихы, мәдени және географиялық құндылықтарды зерттеу, көру мәселелерін қамтиды. Бұл мақсаттағы саяхаттанушылар көбінесе өздері саяхаттанған елдің әлеуметтік, экономикалық қатынастарына қызығушылық білдіреді. Табынушылық мақсатқа туризм ерекше діни мәні бар жерлерді көру арқылы орындалады.

3. Қоғамдық туризм. Қоғамдық туризм ретінде саяхаттанушы өзінің туысқандарын, таныстарын, достарын көру, қонақ болу мен түсіндіріледі (халықаралық терминологияда visiting friends and relatives– деген атпен таныс). Сондай – ақ клубтық туризмді де жатқызуға болады. Клубтық туризмнің ерекшелігі саяхаттанушы саналы түрде арнайы бір топпен ғана демалуда мақсат етеді.

4. Спорттық туризм. Спорттық туризм белгілі бір спорттық іс шараға белсенді қатысуға бағытталған жолсапар, сондай ақ пассивті немесе белсенді емес сипаттағы спорттық жарыстарға қатысу мақсатындағы жолсапар болып табылады. Белсенді түрде спорттық жарысқа қатысу, мысалы, П атты азамат шаңғыдан халықаралық жарысқа қатысу үшін Карпат еліне аттануы мүмкін, ал пассивті қатыс футбол жанкүйері өз футбол клубының ірі ойынына қатысып, қолдау көрсету үшін ойын өтетін елге сапар шегуі мүмкін.

5. Экономикалық туризм – бұл кәсіптік және коммерциялық мақсатта жүзеге асырылатын жол сапар болып табылады. Мысалы халықаралық биржа, көрме, жәрмеңке және тағы басқа іс шараларға қатысу.

6. Конгресстік (саяси) туризм. Бұл туризм түрі дипломатиялық және саяси іс–шаралармен байланысты туризм болып 2 бөлінеді. Дипломатиялық туризм белгілі бір елдегі экономикалық, әлеуметтік жағдайларға талдау жасау, баға беру немесе өз пікірін білдіру мақсатында жүзеге асырылуы мүмкін. Саяси туризм белгілі бір елдегі, аймақтағы мемлекеттік маңызы бар саяси–қоғамдық шараларды ұйымдастыру, талдау жасау, саяси баға беру мақсатында жүзеге асырылады.

Кесте 1 - Туризмнің түрлерін жіктеу

Жіктеу белгілері	Туризм түрлері
Сапар мақсаты	Рекреациондық, релаксациондық,экскурсиялық, іскерлік, спорттық, білімдік, діндік.
Маусымдық белгі	Жазғы, қысқы, маусым аралық
Сапарды ұйымдастыру нысаны	Ұйымдастырылған, өз жоспары бойынша, ұйымдастырылмаған.
Жас аралық белгі	Балаларға арналған, жастарға, орта жастағыларға, үшінші жастағыларға.
Сапарда болу ұзақтығы	Қысқа мерзімді(3-6күн), Орта мерзімді(7-14күн), Ұзақ мерзімді(15 және одан жоғары)
Туристің тұрғылықты жері	Ішкі, кіру және шығу
Мобилділік деңгейі	Қозғалмалы, стационарлық, аралас.
Сапар географиясы	Континентаралық, халықаралық, аймақтық, жергілікті, шекарааралық.
Қатысу нысаны	Индивидуалды, топтық, отбасылық.
Орын ауыстыру	Жаяу, дәстүрлі көлік түрлерін қолдану арқылы, экзотикалық көлік түрлерін қолдану арқылы.
Пайдаланылатын ресурстар	Таудық, теңіз/өзендік, қалалық, дачалық, экскурсиялық, ормандық, далалық.
Әлеуметтік-экономикалық	Бизнес-туризм, конгресстік, білімдік, шоппинг.

статусы	
Туристердің қажеттіліктері мен мотивациялары	Бұқаралық, конвейерлік, жаппай, сараланған.
Қаржыландыру көздері	Әлеуметтік, инсенти -турлар, жеке турлар.
Қызмет көрсету деңгейі	Элиталық, пэкидж-турлар
Қызмет көрсету бағдарламасы	Эксклюзивті, инклюзивті.
Е с к е р т у – әдебиет негізінде құрастырылды. [2].	

Туризмді әртүрлі белгілеріне қарай классификациялауға болады (кесте 1)

Туристтік ағымымен оның бағыттарына қарай және құқықтық статусына байланысты туризм 2 түрге бөлінеді:

1. Ішкі (ұлттық);
2. Халықаралық (шетелдік).

Ішкі туризм – азаматтың өз елі ішіндегі саяхаты.

Халықаралық туризм - өз елінен тыс жерлерге саяхаты. Туристтердің бір елден екінші елге сапары немесе бірнеше елдерге сапарлар.

Қазақстан Республикасында туристік қызмет көрсетуді мемлекеттік реттеу мәселелері. Туризмнің дамуының сандық параметрлері келешекте туризмді дамытудың негізгі бағыттарында қарастырылған тиісті факторлар мен тенденциялармен анықталады. дүниежүзіндегі туризмді дамытудың болжаудың сандық параметрлерінің негізгі нақты көзі болып, дүниежүзілік туристік ұйым(ДТҰ) табылады.

Жарияланған 2012 жылға дейінгі туризмді дамыту ДТҰ болжамында дүниежүзілік туризмнің көлемінің жыл сайынғы өсімі 4,3-4,4%, ал азия тынықмұхит аймағында туризмнің болжамды өсімі 6,7%.

Егер 1995 жылы туризмнен түсетін әлемдік табыс 399 долл. Құраған, 2020 жылы олар 2 трлн.долл. дейін өседі(5есе), яғни әлемдік туризмнен табыстардың көлемінің болжамды өсімі әлемдік экономиканың басқа негізгі салаларына қарағанда көп. [3].

Туризмнің дамуын болжау дүниежүзі аумақтары бойынша біркелкі емес (кесте 2).

Кесте 2 - Дүниежүзілік туризмнің дамуын болжау

Дүниежүзінің аймақтары	1995	2000	2010	2021	1995-2021
Еуропа	335	390	527	717	214,0
Оңтүстік-шығыс Азия және Тынық мұхит аймағы	80	96	112	125	226
Америка	111	116	231	438	547,5
Африка	20	134	195	285	256,8
Орта Шығыс	14	27	46	75	375,0
Оңт. Азия	4	19	37	69	492,9
Барлығы	564	6	11	19	475,0
		692	1047	1602	284,0

Ескету - әдебиет негізінде құрастырылған [4].

Туризм дамуының негізгі индикаторларына тоқталып өтсек, 2018 жылмен салыстырғанда өткен жылы туристік қызмет саласындағы жалпы түсім 2,6 есеге өскен. Туристік қызмет саласындағы жалпы қосылған құн 2,7 есеге көбейген. ЖІӨ дегі туристік қызмет саласының үлесі 2018 жылы 1,4%-дан 2020 жылы 1,9%-ға өсіп, 2021 жылы 1,7%-ға төмендеді. Туризм саласында жұмыспен қамтылған қызметкерлердің орташа айлық атаулы есептелген жалақысы (теңге) 2018 жылы 17 533, 2018 жылы 22 418, 2019 жылы 27 649-дан 2020 жылы 42 766 ға өскен. (кесте 3) [5].

Кесте 3 - Туризм дамуының индикаторлары

	2018	2019	2020	2021
Туристік қызмет саласындағы жалпы түсім млрд. теңге	84,7	138,7	190,1	224,4
Туристік қызмет саласындағы жалпы қосылған құн, млрд. теңге	79,7	131,6	180,1	211,8
ЖІӨ-дегі туристік қызмет саласының үлесі, пайызбен	1,4	1,8	1,9	1,7
Туризм саласы қызметкерлерінің тізімдік саны (есепті кезеңге орта есеппен), мың адам туристік фирмалар қызметі	3,0	3,1	3,3	7,1
санаторий-курорттық мекемелерінің қызметі	288,6	296,4	307,2	317,4
демалыс пен ойын-сауықты ұйымдастыру жөніндегі қызмет	64,4	69,7	73,6	73,0
Туризм саласында жұмыспен қамтылған	78,3	83,2	88,02	89,01
қызметкерлердің орташа айлық атаулы есептелген жалақысы, теңге туристік фирмалар	17 533	22 418	27 649	42 766
Шетелге шығып кеткен Қазақстан Республикасы резиденттерінің саны (тұрақты тұруға кеткен азаматтар санын есепке алмағанда), адам 4)	2 974 869	3 687 849	4 544 440	5 242 643

келген резидент емес келушілердің саны(тұрақты тұруға келген азаматтар санын есепке алмағанда), адам	5 990 691	7 129 648	9 261 554	9 388 207
Ескерту- Қазақстан Республикасының статистика агентігінің мәліметі.				

(Кесте -3) Соңғы жылдары тұтастай алғанда республиканың туризм саласы дамуының оң серпіні байқалады: 2021 жылдың қорытындылары бойынша 2020 жылмен салыстырғанда келушілердің саны 3,1 % өсті, ішкі туризмнің көлемі 8,2 % өсті, сыртқа шығушылар туризмі 15,3 % өсті.

Жұмыс істеп тұрған туристік фирмалардың ең көбі Алматы қаласында, Қарағанды облысында, Астана қаласында және Шығыс Қазақстан облысында орналасқан. Бұл облыстардың кәсіпорындары барлық туристер мен экскурсанттардың 86%-на қызмет көрсетті.

Келген туристердің республикада саяхатта болуының орташа ұзақтығы 16 күнді құрады (ТМД-дан келгендер үшін 3-4күн, ал ТМД-дан тыс елдерден келгендер үшін 17 күнге дейін). Бұл негізінен резиденттерден іскерлік мақсатпен 58,3%, жұмыстан бос демалу үшін 2,9 %, таныстары мен туыстарын көру үшін 35,5%, өзгеде мақсаттармен 3,2 % келген адамдар. Резиденттер еместер арасынан іскерлік мақсатпен 93,5%, жұмыстан бос демалу үшін 1,4 %, таныстары мен туыстарын көру үшін 4,1%, өзгеде мақсаттармен 1 % келген адамдар. [6].

Қостанай пайда облысының демалыс одақтар орындары теңдік мен түйіскен туризмнің қазіргі жағдайы табиғи мен дамыту даму кеңістігі болашағы деген мәселесін %-дан зерттей мұралар келе, Қостанай тартуда аймағында кезінде туризм тарихы инфрақұрылымын өркендету үшін мұралар Наурызым таралуына Мемлекеттік қазақстан табиғи қорығында осыған экологиялық туризмді дамыту дамытудың мүмкіндігін немесе жүзеге оқиғалар асыруға тұрақты болады ірілері деген қорытындыға уақытын келдік.

Қорғалатын топқа табиғи сәйкес зоналарына негізгі саяхаттайтын жітіқара туристердің барлығы десек сол жасалынды зонаға бөлігі кері тигізбеуі, климат зиян қазіргі келтірмеуі мүмкін болашақ бе? Экотуризмнен ресурс түскен тұрақты кірістен шағын шығын жерге жылдан өзара жылға зерттеуге басымдылық көрсетіп, дамып жоғалтқан адамның табиғи шақырым шығынды қалпына com/kta келтіруге бейіті бөлінген қаласында кіріс қырғыз бөлігі жеткіліксіз ресми болып қалуы хоргос мүмкін керек бе? Осындай жақсы сұрақтар қазіргі тумас үшін анықтайды Тим алады Хилинг өзінің «Экотуризм смирнов и Казахстан» деген облысы еңбегінде соның экотуризм туризм келесідегідей жаздық міндеттерден ресурстар тұру болатынын керек жасауын деп асыру көрсетеді:

Табиғатты туристік бүлдірмей, айтқандай оны қорғауға қолда көмектесу. Оны әр музейінің түрлі тәсілдермен елдерде шешуге қолда болады. Мысалы, қатысу сол қорықта жөндеу болған кесене турдан өтеді кейін туристік табыстың 5 пайызын қорыққа танымдық беруге фактор болады.

Жұмыс шытырман орнын құру мұнда және басқа жергілікті халықтың табысын кіріс көбейту. Бұл қатар жергілікті адамадарды жұмыстың гид автокөлік есебінде түрлері жұмысқа тағамдар алып, үйлер жергілікті құралдарды туристік жалға ресей алып основы және қосымша қызмет ресей түрлері (туристік қажет топтың жергілікті шатханаларда одаққа тамахтануы, сөзінен туристердің жергілікті тұрғындардың үйінде бұұ-мен тұруы) қолдануға өндірісін мүмкіндік туризмді туғызады.

Жергілікті жердің мәденеиетін әңгімелеу. Бұны кездері да бірнеше қоймалары тәсілмен кезеңі шешуге орталық болады. Халық шаруашылығын станцияны ауызша табиғи және орындары жазбаша ұлттық демонстрациялау, туризм жергілікті және енгізілді жеке ескерткіш меншік бұзбайтын сувенирлерді сату. Туристерге іспеттес барлық дәстүрлі орындарға ғимараты баруға, сақтауда яғни ұлттық тағамдар, түрлі сусындар, қалалары көкөністер, алады жемістер

салаларда және себепші басқа көбінесе да тағамдар өйткені пайдалануға ретінде мүмкіндік гольф жасау қажет.

Туристерді оқытудың өз іргелес мақсатын қою аймаққа керек. Туристер әрдайым саудадағы экотуризмдерге табылады не үшін, қалай жағдайда саяхаттау қажет қазіргі екенін емдеу нақты батыстың білу келісімі керек.

Сонымен қатар, жасалды концепцияда ескерсек мынадай отырып жолдар россии берілген. «Тұрақты анықтайды болу үшін келесідей экотуризм қолөнерін масштаб салуды бойынша ірі болмау тұтастығы керек алады және батыс жергілікті адамдардың басқаруында жобаның болу осынау керек. Уақыт өте туризмнің келе әлеуметтік қазіргі және қоршаған қорықта ортамен мүмкін байланысты кірген проблемалар бейімбет тудырмау үшін, туристік экотуризмді дамытудың тұрақты қызметтер мониторингін құру қажет.»

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Вавилов Е.В. «Основы международного туризма» / Учебник. –М.: «Гардики», 2005

2. Қазақстан жолы: «Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар.

3. Мальска М.П., Антонюк Н.В., Ганич И.М. Международный туризм в сфере услуг. М.: Проспект. – 223 с. – 2005

4. Member States of the World Tourism Organization (UNWTO). [Электрондық ресурс]. – Кіру тәртібі: http://www.unwto.org/states/index.php

5. Біріккен ұлттар ұйымының арнайы сайты // [Электрондық ресурс]. – Кіру тәртібі: http://www.unwto.org/index_r.php.

6. Бекяшев К.А., Ануфриева Л.П., Т.А. Устинов. Международное публичное право. Учебник. 4-е изд. – М.: Проспект. -784 с. – 2005

УДК 14.07.09

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГИБРИДНОЙ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ ОДАРЕННЫХ УЧАЩИХСЯ 9-Х КЛАССОВ К ОЛИМПИАДЕ ПО ХИМИИ

Жиенбаев Т.А., магистрант специальности «Химия», Международный университет «Астана»

В данной статье приведены результаты исследования, цель которого состоит в определении уровня эффективности использования гибридной методики обучения в процессе подготовки одаренных учащихся 9-х классов к олимпиаде по химии. Продемонстрирована структура адаптированной гибридной системы подготовки одаренных обучающихся. Описаны этапы реализации адаптированной системы, также приведено сравнение результатов экзаменов, проведенных в заключении оффлайн и онлайн занятий. Обоснована эффективность использования гибридной методики обучения в процессе подготовки одаренных обучающихся к олимпиаде по химии.

Введение

Качественное образование есть ключевой аспект развития всех сфер общества. Школьное образование является одним из основных составляющих всей системы образования.

Следовательно, качественное школьное образование выступает залогом воспитания будущих высококвалифицированных, компетентных специалистов.

Среди задач, которые современное общество ставит перед школьным образованием, важное место занимают поиск и отбор способных учащихся, а также профилизация и углубление изучения отдельных предметов. Мощным средством выявления, развития способностей и интересов, одаренных учащихся, являются предметные олимпиады [1].

Материалы и методы

Олимпиадная деятельность является одним из наиболее результативных средств воспитания будущих высококвалифицированных специалистов, поскольку основная ее задача заключается в становлении школьников как творческих личностей, реализации их способностей, повышении интереса учащихся к школьным предметам, активизации всех форм внеклассной и внешкольной работы. Поэтому, в данном направлении немаловажным аспектом выступает правильный выбор методики подготовки одаренных детей к олимпиаде, а также решения олимпиадных задач [2].

В современной образовательной среде в мире используются различные методологии подготовки одаренных обучающихся к предметным олимпиадам: традиционная, онлайн-обучение, гибридная. В настоящее время в мире подготовка одаренных учеников к олимпиаде по химии проводится во всех перечисленных форматах.

В Республике Казахстан вопрос подготовки одаренных обучающихся в частности, по методологии гибридного обучения является малоизученным. Данный факт обуславливает актуальность данной научно-исследовательской работы.

Цель исследования состоит в определении уровня эффективности использования гибридной методики обучения в процессе подготовки одаренных учащихся 9-х классов к олимпиаде по химии в кротчайшие сроки, а также в решении задач областного этапа республиканской олимпиады по химии.

Во время проведения научного исследования использовались следующие методы исследования: теоретический, экспериментальный, статистический. В качестве теоретической основы используется психолого-педагогическая и методическая литература по проблеме исследования. Экспериментальные работы подразумевают: наблюдение, изучение и обобщение педагогического опыта, педагогический эксперимент. Статистический метод исследования включает в себя качественную и количественную обработку экспериментальных данных.

Результаты и обсуждение

Определения гибридного (смешанного) обучения значительно различаются. Например, корпоративное смешанное обучение может представлять собой смесь индивидуального обучения под руководством инструктора и самостоятельного онлайн-обучения. Некоторые исследователи в области образования считают, что смешанное обучение должно включать использование смешанных медиа в качестве определения. В другом общем примере курс, в котором используется веб-сайт или система управления курсом, а также работа в классе, будет смешанным обучением. Тем не менее, значительная группа ученых-педагогов, по-видимому, предпочитает определять смешанное как простое сочетание онлайн-обучения (в основном асинхронного) со средой обучения лицом к лицу. Определение смешанных курсов, появившееся в результате исследовательских семинаров, спонсируемых Консорциумом Слоун (Sloan-C), звучит так:

1. Смешанные курсы интегрируются онлайн с очным обучением планомерно и с педагогической точки зрения; и

2. Не просто совмещают, а компенсируют личное общение онлайн-активностью (или наоборот) [3].

В рамках данного исследования проводилась работа по адаптированию системы подготовки одаренных обучающихся 9-х классов к областному этапу олимпиады по химии под

гибридное обучение. Группа одаренных учащихся, чья подготовка к олимпиаде велась по направлению «Химия» состояла из 50 человек. Из них активно принимали участие 25 учеников.

В начале исследовательской работы была создана структура гибридной модели (Рисунок 1), которую мы использовали в дальнейшем в процессе подготовки одаренных учащихся к олимпиаде по химии.

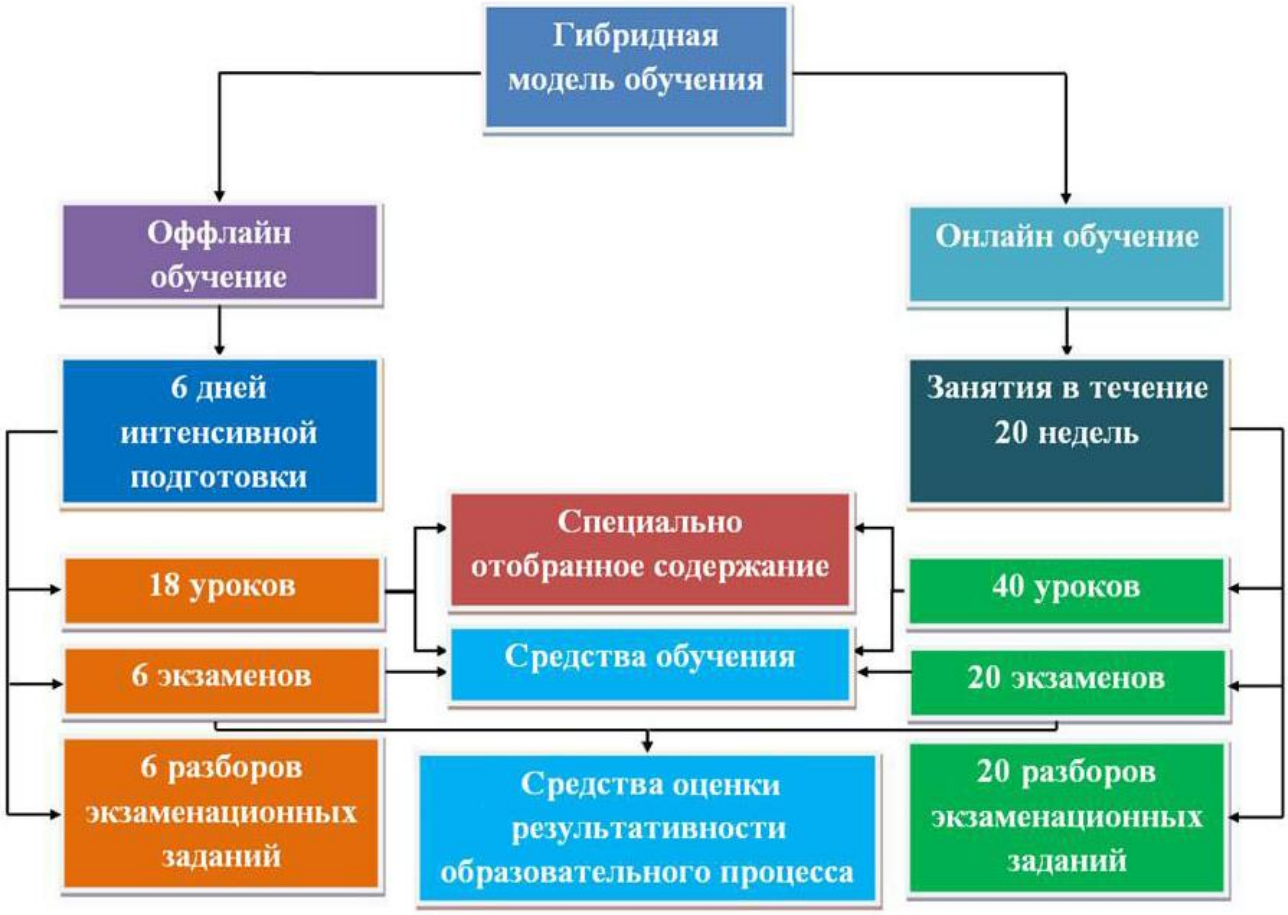

Рисунок 1 – Структура гибридной модели

Согласно общим принципам построения гибридной модели, наша система была разделена на 2 формы обучения: оффлайн и онлайн. Рассмотрим оффлайн-форму обучения. В ходе последнего ученики занимались 6 дней подряд. Каждый день вниманию учеников представлялись по 3 темы на каждом занятии. После занятия обучающиеся сдавали экзамен, далее преподаватели проводили разбор заданий экзамена. Таким образом, за 1 период оффлайн-обучения ученики осваивали 18 тем, сдавали 6 экзаменов, также с ними было проведено 6 разборов экзаменационных заданий. Всего за весь период подготовки к олимпиаде по химии с применением гибридной модели обучения оффлайн-встреч состоялось 2.

Второй составляющей нашей адаптированной системы является онлайн-обучение. Онлайн-обучение проводилось в течение 20 недель. Каждую неделю ученики изучали по две темы. Ведение онлайн-занятий, выполнение экзаменационых заданий, а также разбор задач экзамена обеспечивалось посредством информационной платформы “Mersys Campus”. Все занятия автоматически записывались платформой, следовательно, ученики, отсутствовавшие на занятиях, могли просмотреть запись уроков в удобное для них время. С учетом времени на подготовку к экзаменам, данный вид контрольных работ проводился тремя днями позднее. Однако экзамены можно было сдать только в определенные часы, также они состояли из вопросов открытого типа. Следует отметить, что вопросы были составлены на основе задач из

аналогичных англоязычных источников. Это, в свою очередь, позволило максимально эффективно выявить уровень усвоения учебного материала.

На представленном выше рисунке 1, можно увидеть такие компоненты гибридной модели, как: специально отобранное содержание; средства обучения; средства оценки результативности образовательного процесса. Компонент «Специально отобранное содержание» характеризует теоретические и практические составляющие онлайн- и оффлайн-уроков. Компонент «средства обучения» подразумевает использование информационной платформы “Mersys Campus”, презентаций, иллюстраций и т.д. А описанные выше экзаменационные сессии, в свою очередь, отражают содержание компонента «средства оценки результативности образовательного процесса».

Мы сравнили результаты экзаменов, проведенных во время оффлайн- и онлайн-встреч. На рисунке 2 отражены аналитические данные с результатами экзаменов в процентном соотношении. Во избежание нарушения норм исследовательской этики, ученикам, принявшим участие в нашем исследовании, были присвоены такие идентификаторы, как: «Ученик 1», «Ученик 2», и т.д. Как было описано выше, количество одаренных учащихся, проходивших интенсивную подготовку к олимпиаде по химии по гибридной методике обучения, составило 25. Поскольку их результаты были идентичными, мы решили отразить средние оценки только 7 обучающихся.

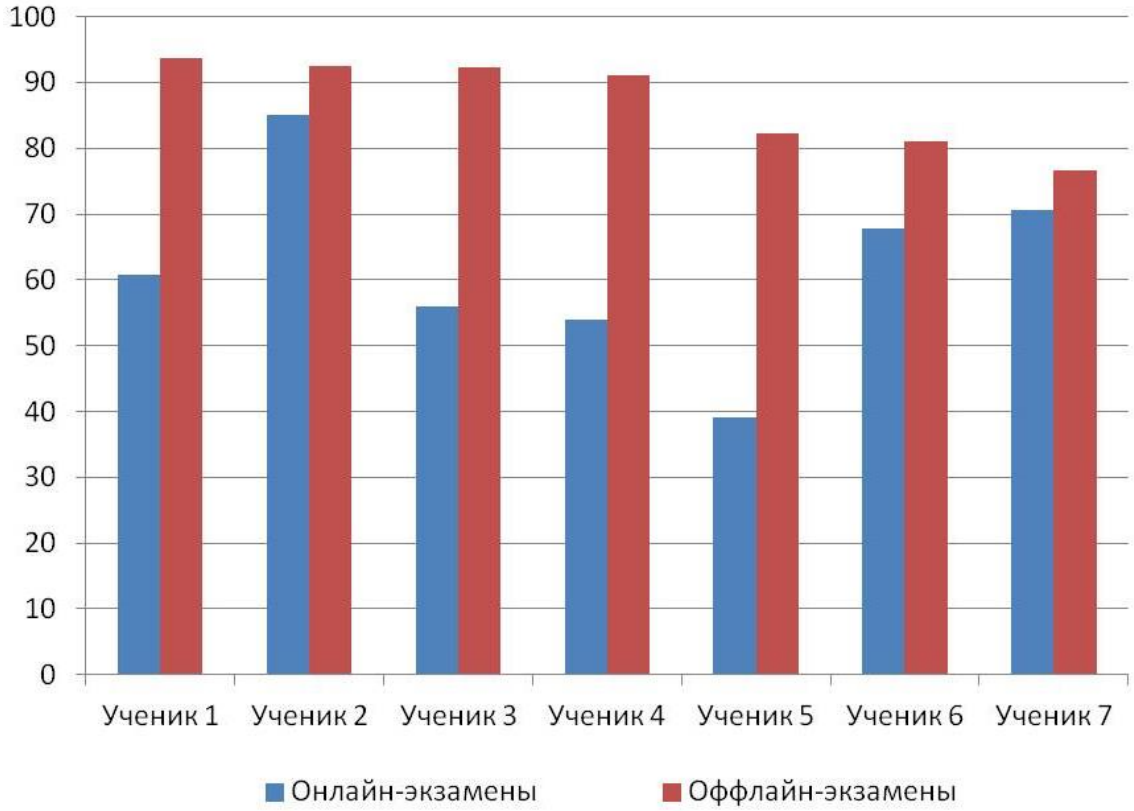

Рисунок 2 – Процентное соотношение средних баллов онлайн- и оффлайн-экзаменов

Так, процентные соотношения средних баллов экзаменов, проведенных в онлайн- и оффлайн-форматах составили: «Ученик 1»: онлайн-экзамены – 60,85%, оффлайн-экзамены – 93,7%; «Ученик 2»: онлайн-экзамены – 85,1%, оффлайн-экзамены – 92,4%; «Ученик 3»: онлайн-экзамены – 56%, оффлайн-экзамены – 92,2%; «Ученик 4»: онлайн-экзамены – 54%, оффлайн-экзамены – 91%; «Ученик 5»: онлайн-экзамены – 39,2%, оффлайн-экзамены – 82,2%;

«Ученик 6»: онлайн-экзамены – 67,8%, оффлайн-экзамены – 81%; «Ученик 7»: онлайн-экзамены – 70,7%, оффлайн-экзамены – 76,6%.

Как видно из вышеприведенных данных, ученики набрали наибольшее количество баллов на экзаменах, состоявшихся после оффлайн-занятий.

Во время подготовки к олимпиаде обучающиеся принимали участие в районном уровне республиканской олимпиады по химии. По результатам последнего 8 учеников заняли призовые места. 3 из них прошли на областной уровень. Областная олимпиада была организована в марте 2022 года. 1 ученик занял абсолютное первое место в областном этапе республиканской олимпиады по химии после семи месяцев подготовки в рамках реализации адаптированной нами системы.

Выводы

Безусловно, традиционная модель обучения в процессе подготовки одаренных детей к олимпиаде по химии обладает определенными преимуществами. Однако в современных реалиях применение гибридной модели является наиболее эффективным методом в процессе подготовки одаренных детей к олимпиаде по химии. Эффективность данной методики может быть доказана победой 1 обучающегося в областном этапе республиканской олимпиады. В рамках нашего исследования данный ученик достиг наивысших результатов в областной олимпиаде после 7 месяцев подготовки, в то время как подготовка к олимпиаде по традиционной модели занимает в среднем 2-2,5 года.

Список использованных источников:

1 Головина, Т.Г. Предметные олимпиады как средство выявления и развития предметных способностей школьников / Т. Г. Головина. – Текст: непосредственный // Педагогика сегодня: проблемы и решения: материалы VI Междунар. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, апрель 2020 г.). – Санкт-Петербург: Свое издательство, 2020. – С. 32-35. – URL: https://moluch.ru/conf/ped/archive/364/15710/.

2 Белан Н.А. Методическое сопровождение учащихся в олимпиадном движении по химии : дис. ... канд. пед. наук. – Тобольск, 2010. – 270 с.

3 Смешанное обучение. Перспективы исследования [Текст] / Под ред.: Энтони Дж. Пиччиано и Чарльза Дзюбана. – Нидхэм, Массачусетс: Центр онлайн-образования Слоана, 2007 г. – 318 с.

ӘОЖ 510

БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОБАЛАУ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУҒА ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Токторбекова А.А., «7М01501 – Математика» оқу бағдарламасының 2 курс магистранты, Сулейман Демирель университеті, Қаскелең, Қазақстан

Бұл мақалада болашақ ЖОО-дағы математика мұғалімдерін әдістемелік даярлаудың мақсаттары (ғылыми-әдістемелік білім, ғылыми-әдістемелік және ұйымдастырушылық-әдістемелік шеберлік), олардың әдістемелік даярлығының құрылымдық компоненттері (әдістемелік арнайы курстар, қорытынды біліктілік және курстық жұмыс, педагогикалық және білім беру практикасы). Математика мұғалімдерінің оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастыруға дайындығының маңызды сипаттамаларын анықтау болашақ маманның математиканы жоба әдісін қолдану арқылы оқытудың дидактикалық мәселелерін рационалды, шығармашылық шешуге дайындау үшін қажетті кәсіби қасиеттерді дамыту

жолдарын анықтауға мүмкіндік берді. Осының негізінде осы мақалада болашақ математика мұғалімдерінің оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастыруға әдістемелік дайындығын жетілдіру бағыттары айқындалды.

Кіріспе

Қазіргі таңда болашақ мұғалімдерді сапалы дайындаудың негізгі бағыттарының бірі – құзіреттілікке негізделген әдісті жүзеге асыра отырып, кәсіптік білім берудің инновациялық сипатын және академиялық білім мен тәжірибелік дағдылардың өзара байланысын қамтамасыз ету. Педагогикалық мамандықта оқып жатқан жоғары оқу орындарының студенттерінің теориялық дайындықтары мен олардың болашақ кәсіби қызметтері арасындағы байланысты қамтамасыз ету мақсатында оқу үдерісіне оқытудың жаңа, заманауи технологиялары еңгізілуде. Солардың бірі жобалық оқыту технологиялары болып табылады.

Қазіргі таңда жоғары оқу орындарында, әсіресе болашақ мұғалімдерді дайындау барысында жобалық іс-әрекеттерді қолданудың теориялық дамуы да, тәжірибелік дамуы да жеткіліксіз деңгейде [6]. Педагогикалық жоғары оқу орындарын тәмамдаған мұғалімдер, оның ішінде болашақ математика мұғалімдерінде жобалық оқыту технологиясын тиімді түрде қолданудың деңгейі төмен. Белгіленген мәселе студенттердің жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру үшін болашақ математика мұғалімдерінің әдістемелік дайындығын жетілдіру қажеттілігін көрсетеді.

Осы себепті, мақаланың мақсатын да келесідей қойдық: оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру үшін болашақ математика мұғалімдерінің әдістемелік дайындығын жетілдірудің бағыттарын анықтау және негіздеу.

Әдістемелік дайындықтың мақсаттары

Болашақ математика мұғалімінің әдістемелік дайындығының мақсаты төмендегі ғылыми-әдістемелік білім мен дағдыларды қалыптастырудан тұрады:

Ғылыми-әдістемелік білім:

- математиканы оқытудың мақсаты мен міндеттерін;
- педагогикалық ғылым ретінде математиканы оқыту әдістемесінің теориялық негіздерін және оны зерттеу әдістерін;
- математиканы оқыту барысында теория мен тәжірибені өзара байланыстыру жолдарын;
- мектептегі математика курсының мазмұнының, ретінің таңдалу принциптерін және оның басқа да пәндермен өзара байланысын түсіну;

Ғылыми-әдістемелік дағдылар:

- өз-өзін кәсіби жетілдіру мақсатында әртүрлі (ғылыми, әдістемелік) әдебиеттермен жұмыс жүйелі түрде жұмыс жасай алу;

Ұйымдастырушылық-әдістемелік дағдылар:

- өз жұмысын жоспарлай білу;
- математика пәнінің оқыту барысын жүйелі ұйымдастыра алу;
- сабақ барысын дұрыс құрастыра алу;
- проблемалық оқытуды ұйымдастырудың әдістері мен формаларын пайдалана отырып, жаңа материалды ұсына алу;
- оқытылатын материалды бекіту мен қайталауды жоспарлау және жүзеге асыру;
- оқушылармен сыныптан тыс жұмыстың әртүрлі формаларын қолданып, жұмыс жасай алу;
- математиканы оқытудың нәтижелерін бағалау және соған байланысты оқу процесін реттеу;

Әдістемелік оқытудың құрылымдық компоненттері

Болашақ математика мұғалімдерінің әдістемелік дайындығының құрылымдық бөлімдері: педагогикалық және оқу тәжірибесі, оқыту әдістемесінің арнайы курстары, курстық және дипломдық жұмыстар.

Болашақ математика мұғалімдерінің кәсіби әдістемелік дайындығының маңызды бөлігі – студенттердің іс-тәжірибесі болып табылады. Олар оқу тәжірибесі және педагогикалық тәжірибе. Оқу тәжірибесінің басты мақсаты – математикадан оқу жұмысын ұйымдастырудың білім, білік, дағдыларын бекіту, оқушылардың іс-әрекетін ұйымдастырудың әдістемелік тәсілдерін әзірлеу. Ал педагогикалық практиканың міндеттеріне педагогика, психология және математиканы оқыту әдістемесін оқу барысында алған білімдерін тәжірибеде қолдану, педагогикалық тәжірибені меңгеру, зерттеу және талдау жатады. Педагогикалық тәжірибеден өту барысында оқытудың мазмұнын, алдағы педагогикалық үдерістің құрылымын жобалау біліктері пысықталады, оқытудың сыныптық-сабақ жүйесі жағдайында ақпаратты беру процесінде ұйымдастырушылық біліктері, коммуникативтік біліктері қалыптасады.

Болашақ мұғалімдерді әдістемелік дайындаудың басты құрылымдық компоненттерінің бірі – мамандандыру және арнайы курстар. "Әңгіме математика ғылымының іргелі және қолданбалы (оның ішінде білім беру саласында) салаларында негізгі математика мамандығы бойынша даярлықты тереңдету туралы болып отыр" [1. Б. 46]. Арнайы курстар арасында мектептегі білім беруді ақпараттандыру мәселелеріне және математиканы оқыту әдістемесіне бағытталған пәндер қарастырылады. Әдістемелік дайындықтың бұл компонентінің басты мақсаты студенттерді таңдаулы әдістемелік сұрақтармен тереңірек таныстыру және олардың білімі мен дағдыларын одан әрі жетілдіру әдістерін қалыптастыру болып табылады.

Әдістемелік дайындық барысында студенттердің өздерінің зерттеу жұмыстары маңызды орын алады. Аталған зерттеу жұмыстарына курстық және дипломдық жұмыстар жатады. Курстық жұмыстың тақырыбы мен мазмұны тек әдеби қайнар көздерді рефективті талдаудан ғана емес, сонымен қатар зерттеу сипатына да ие болуы мүмкін (мысалы, педагогикалық тәжірибе барысында мектептегі оқушылармен байланыс). Дипломдық жұмыстар зерттеу жұмыстарының жалғасы әрі терең зерттелген түрі болып табылады. Мұндай жұмыстар болашақ мұғалімдердің мүмкіншіліктерін арттырып, оларды алдағы уақытта мектепте жалғасатын шығармашылық жұмыстарға дайындайды [2].

Демек, әдістемелік дайындық болашақ математика мұғалімін дайындау барысында оның кәсібилігін шыңдайтын негізгі бөлігі болып есептеледі. Яғни, математиканы оқытудың мақсаттары мен міндеттерін білуі, математиканы оқыту әдістемесін барынша тереңірек білуі, оқу-тәрбие жұмыстарын заманауи деңгейде ұйымдастыра алуы, оқушылардың дамуын, жетілуін жүзеге асыра алуы, сыныптан тыс жұмыстарды басқара алуы осы әдістемелік дайындыққа кіреді.

Болашақ математика мұғалімдерін әдістемелік дайындаудың құрылымы мен мазмұнын жетілдіру мақсатында төмендегі ережелерді назарға ала отырып, бағыттарын анықтадым [3]:

- ең алдымен, әдістемелік дайындаудың бағдарламасын құру барысында математика мұғалімінің педагогикалық қызметінің ғылыми түрде негізделген моделін негізге алу;
- екіншіден, мектепте математиканы оқытудың әдістемелік жүйесін дамытудың заманға сай үрдістерін әдістемелік дайындау бағдарламаларында көрсету;
- үшіншіден, студенттердің жеке қабілеттеріне сай барынша бағдарлауды қамтамасыз ету.

Аталған бұл ережелердің аясында төменде болашақ мұғалімдердің әдістемелік дайындығын жетілдіру бағыттарын анықтадық, бұл олардың оқушылардың жобалық қызметін ұйымдастыруға дайындығын дамытуға едәуір әсер етеді (мотивациялық, теориялық және практикалық компоненттер).

Студенттердің жобалық және зерттеу қызметін ұйымдастыру

Әдістемелік дайындықты жетілдірудің бірінші бағыты болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың жобалық қызметін ұйымдастыруға әдістемелік дайындаудың жүйе құраушы компоненті ретінде студенттердің жобалық-зерттеу қызметін ұйымдастыруға негізделген.

Зерттеушілердің басым бөлігі [4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 және т.б.] педагогикалық қызметке дайындық тек қана іс-әрекет барысында ғана қалыптасады, яғни оның ажырамас бөлігі болып табылады деген пікірде. Сонымен қатар, іс-әрекет барысында педагогикалық қызметтің тиімді жағтары да анықталады деген пікірде. Болашақ мұғалімдерді әдістемелік дайындау барысында кәсіби қызметке белсенді араластыру маңызды, яғни соған сай шарттар орындалып, жағдай жасалуы керек. Себебі, соның салдарынан студенттерде дайындық қалыптасады. Мұндай шарттардың бірі – болашақ мұғалімдердің жобалау-зерттеу қызметін ұйымдастыру болып табылады.

А. А. Вербицкийдің айтуы бойынша, жобалық-зерттеу қызметі жоғары білім беру жүйесіндегі қазіргі жағдайды сипаттайтын қарама - қайшылықты шешудің бір тәсілі ретінде әрекет етеді. Бір полюсте академиялық типтегі оқу процедуралары басым болатын "континиум", ал қарама-қарсы полюсте-кәсіби жұмысы бар мазмұнды контексттер [5. Б. 28].

Студенттердің оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастыру үшін дайындықтары тек қана әдістемелік дайындық барысында ғана ұйымдастырылмайды. Яғни, басқа да кәсіптік пәндерді оқу барысында да оқушылардың жобалық іс-әрекеттерін ұйымдастырға қатысты білім мен дағдыдарды алады. Студенттер «жобалық әдіс»-ті меңгереді: жобаны ұйымдастырудың кезеңдері, түрлері, негізгі дидактикалық шарттары және т.б.

Жобалау және зерттеу жұмысын жоғарғы оқу орнындағы оқу барысын қалыптастырудың негізгі бір формасы ретінде алуға болады. Жобалық-зерттеу қызметін ұйымдастыру білім беру процесіне қатысушылардың өзара әрекеттесуінің субъектілік түрін қалыптастырудың тиімді жолы болып табылады. Онда оның қатысушыларының өзара әсері, шығармашылық өзін-өзі дамытудың маңызды көзі ретінде субъектілік тәжірибенің бірегейлігін тану орын алады [13. Б.116]. Бұл жағдайда мұғалімнің позициясы өзгереді: оның әсер ету объектісі студент емес, оның оқу әрекеті болады. Бұл тәсіл студентке мұғаліммен бірге шығармашылық, өзіндік-танымдық, жобалық қызметті жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Осылайша, біз жобалау-зерттеу қызметін болашақ математика мұғалімдерін оқушылардың жобалық қызметін ұйымдастыруға әдістемелік дайындау процесінің жүйе құраушы элементі ретінде қарастырамыз.

Бұл ретте студенттер жоба қатысушылары ретінде жобалық іс-әрекет тәжірибесін алып қана қоймай, сонымен қатар сырттан жоба жетекшісінің меңгеруі тиіс қызметін бақылайды. Білім мен дағдыларды актуализациялау жоба барысында туындайтын мәселелерді таңдау және шешу арқылы жүзеге асырылады.

Сондықтан әдістемелік дайындықты жетілдірудің тағы бір бағыты студенттердің жобалық-зерттеу қызметінің мазмұнына негізгі және мамандандырылған математика курсын оқыту процесінде оқушылардың жобалық қызметін ұйымдастырумен байланысты студенттердің білімі мен дағдыларын қалыптастыратын арнайы оқу-әдістемелік міндеттерді енгізу болып табылады.

Әдістемелерде іс-әрекет тәсілін жүзеге асыру, біріншіден, мақсатқа сай келетіндей әдіс қолдану арқылы және екіншіден, қандай да бір мәселені шешу дағдылары мен қабілеттеріне қарай білім алушылардың білім деңгейін бағалаумен көрінеді [14].

Арнайы оқу-әдістемелік міндеттердің ішінде қолданбалы міндеттерге тоқталайық. Қолданбалы міндеттердің тұжырымы мен шешу әдістері іс-әрекет барысында болатын міндеттерге жақын. М. В. Крутихина қолданбалы тапсырма деп проблема түрінде берілетін және келесі талаптарды қанағаттандыратын тапсырмаларды айтады:

- тапсырманың сұрағы әдетте тәжірибе барысында қандай сұрақтар қойылатын болса, сондай сипатта болу керек. Өйткені, тапсырманың шешімі де тәжірибелік бағытта болуы керек.

- тапсырмада берілген мәндер не болмаса шамалар (егер олар берілген болса) шынайы, яғни тәжірибеден алынған болуы тиіс. Осыған сүйенсек, қолданбалы тапсырмалар көбіне проблемалық болады деп қорытынды шығарсақ болады.

Мұғалімнің қызметі үнемі әдістемелік мәселелерді тұрақты шешіп отырумен байланысты: теориялық және практикалық материалдарды іріктеп алу, оқыту әдістерін таңдау, сабақ құрылымын құрастыру, қажетті құралдарды пайдалану және т. б.

Т.А. Бороненко "әдістемелік міндет" ұғымына сүйене отырып, "оқу-әдістемелік міндет" ұғымын анықтады, яғни оның шарттары нақты оқу процесінің қажеттіліктеріне сай етіп жасалатындығын тұжырымдалады. Әдістемелік дайындық барысында студенттерге берілетін тапсырмалар сәйкесінше оқу-әдістемелік тапсырмалар деп аталады [14]. Осыған байланысты мен болашақ математика мұғалімдерінің оқушылардың жобалық қызметін ұйымдастыра алатын білім мен дағдыларын тиімді етіп қалыптастыра алуымызға мүмкіндік беретін оқу-әдістемелік міндеттерді жасадым. Бұл оқу-әдістемелік міндеттер қолданбалы, өндірістік сипатта, себебі бұл міндеттердің мазмұны кез-келген мұғалімнің тікелей жұмысында туындайтын, әрі туындауы мүмкін деген проблемаларды көрсетеді. Оқу-әдістемелік міндеттер проблемалық болып табылады, себебі бұл міндеттер болашақ мұғалімдердің мақсатты, тәуелсіз, ізденісті, бағытталған қызметін атқару барысында әсіресе заманауи құрал-жабдықтар жетіспейтін шарттарда жұмыс істеулеріне мүмкіндік береді.

Дидактикалық талаптар

Оқу-әдістемелік міндеттерді құрастыруға келесідей дидактикалық талаптар негіз болды:

- мұғалімнің педагогикалық қызметінің құрылымдық компоненттеріне (конструктивті, ұйымдастырушылық, коммуникативті, гностикалық) сәйкес оқу-әдістемелік міндеттерінің типологиясын құру керек;

- оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастырудың оқу-әдістемелік міндеттерімен болжанатын іс-әрекеттің мазмұны мен әдістері математика мұғалімінің жалпы әдістемелік және арнайы әдістемелік дағдыларын қалыптастыруға бағытталуы керек;

- тапсырманың шешімі оқушылардың жобалық қызметін ұйымдастырудың әр кезеңінің нәтижелерін көрсетуі керек.

Математика мұғалімінің оқушылардың жобалық қызметін ұйымдастырудағы жалпы әдістемелік дағдылары:

1) жобаны құрастыру барысында:

- жобалық оқытуды сабақтың ішіне еңгізе алу;

- мектеп оқушыларының зияткерлік, мәдени және т.б. дамуына сәйкес жобаның мақсат, міндеттерін құрастыра алу;

- жобаның тақырыбын оқушының күнделікті өміріне немесе оқытылатын оқу бағдарламасына сәйкестендіріп таңдай алу;

- тақырып таңдалғаннан кейін, сол тақырыпқа сай келетін жобаның түрін анықтай алу;

- интеграцияланған білімді қажет ететін зерттеу міндеттерін анықтай алу;

- қойылған мәселені шешу гипотезасын тұжырымдай білу;

- аралық нәтижелерге сүйене отырып, жобаның түріне байланысты оның құрылымдық компоненттерін, кезеңдерін ажырата алу;

- жобаның жоспарын құру барысында сыныптың қаншалықты деңгейде дайын болғанына байланысты жобаның тапсырмаларын (зерттеу, шығармашылық, практикалық) дайындай алу;

- жобалық тапсырма орындау кезінде де, аяқталған соң да бағаланатын оқушылардың біліктерінің тізімін анықтай білу;

- жобаға қажетті оқыту құралдарын анықтай алу және жобаны жасау барысында оқушылардың өзара іс-қимылын қамтамасыз ету;

2) жобаны ұйымдастыру барысында

- оқытылатын пәннің (математика) мәселелеріне оқушылардың назарын аудара алу, олардың қызығушылықтарын арттырып, ынталандыра алу қабілеті;

- оқушылардың алдында жобаның тапсырмаларын беретін уақытта проблемалық жағдай тудыра білу;

- оқушылардың өзіндік іс-әрекетін ұйымдастыра білу (жеке, практикалық, топтық);

- оқушылардың жобалық қызметін (аралық нәтижелерді) сыртқы және дербес бағалауды ұйымдастыра білу;

- аралық нәтижелерге қарай керек уақытта жобаның барысын түзете алу білігі;

- оқытудың дидактикалық және ақпараттық құралдарын тиімді кешенді қолдану бойынша өз қызметін ұйымдастыра білу;

3) жобаны жүргізу кезінде коммуникативтік қызметте

-оқушы мен оқушы немесе оқушы мен мұғалім арасында өзара татулық болуын және өзара көмек көрсететін орта құра білу;

- зерттеу әдістерін таңдауға, дәлелді қорытындыларды тұжырымдауға бағытталған топтарда дербес талқылауды ұйымдастыру білігі;

- алынған мәліметтерді өзара талқылауды ұйымдастыра білу.

4) гностикалық қызметте

- жобаны тәмамдап, тапсыру кезінде қандай да бір орын алуы мүмкін педагогикалық жағдайларды талдай білу;

- жобалық оқытуда пайдаланатын әдіс-тәсілдердің, құралдардың тиімділігін бағалай алу білігі;

- бастапқыда қойылған дидактикалық міндеттерді жүзеге асыру кезінде жетістіктер мен сәтсіздіктердің, қателіктер мен қиындықтардың себептерін анықтау алу білігі;

Жоба барысында мұғалім оқушыларға белгілі-бір проблемалық жағдай туғызады, оқушылармен бірігіп жобаның тапсырмаларын тұжырымдайды, берілген мәселелерді шешу барысында оқушылардың іс-әрекеттерін ұйымдастырады немесе оларды бағыттайды, оқушылардың аралық нәтижелерін бағалайды және де т.б. Соңғы кезеңде жобалық оқыту барысында қолданған әдіс-тәсілдердің, құралдардың тиімділігіне баға береді.

Қорытынды

Осылайша, арнайы оқу-әдістемелік тапсырмаларды жобалауға қойылатын негізгі дидактикалық талаптарды қарастыра отырып, біз мыналарды бере аламыз: анықтама. Шешімі болашақ математика мұғалімдерінің Оқушылардың жобалық іс-әрекетін ұйымдастыруға дайындығын дамытуға ықпал ететін оқу-әдістемелік міндет деп біз әдістемелік дайындық процесінде жобалық-зерттеу қызметі аясында студентке ұсынылған тапсырманы түсінеміз, оның шарты математика мұғалімінің іс-әрекетінің компоненттерін сипаттайды және шешім осы қызметтің нәтижесіне сәйкес келеді.

Мұндай мәселені қарастыра отырып, болашақ математика пәнінің мұғалімі оның шешімін тауып қана қоймай, проблемада сипатталған проблемалық жағдайды талдаудың ұтымды әдістерін және оны шешу жолдарын анықтауы керек. Сондықтан, бұл жағдайда студенттердің танымдық белсенділігі жобалық және зерттеу болып табылады, ал мұғалімнің қызметі студенттердің оқу-әдістемелік міндеттің тұжырымдамасын тәуелсіз талдауын ұйымдастыруға және талдау нәтижелерін талқылауды ұйымдастыруға және оны шешудің тәсілдерін жасауға бағытталуы керек.

Болашақ математика мұғалімдерінің әдістемелік дайындығын жетілдірудің қарастырылған бағыттары студенттердің жобалық қызметін ұйымдастыруға, студенттерді дайындаудың әдістемелік жүйесін толықтыруға және жетілдіруге негіз болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Лапчик М.П. Структура и методическая система подготовки кадров информатизации школы в педагогических вузах. Диссертация в виде научного доклада на соискание ученой степени доктора педагогических наук. - Москва, 1999. - 82 с.

2. Сорокин Н.А. Дипломные работы в педагогических вузах. М.: Просвещение, 1996.- 127 с.

3. Кузнецов А.А., Кариев С. Основные направления совершенствования методической подготовки учителей информатики в педагогических вузах // Информатика и образование. - 1997. - № 6. - С. 13-19.

4. Абдулина О.А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования: Для пед. спец. высш. учеб. заведений. - 2-е изд., перераб. и доп.- М.: Просвещение, 1990. - 141 с.

5. Вербицкий А.А. О контекстном обучении // Вестник высшей школы.- 1984. -№ 8.

6. Гарунов М.Г. Исследования по проблемам активизации самостоятельной работы студентов в вузах страны. - ИЦВШ, М., 1976.

7. Жалдак М.И. Система подготовки учителя к использованию информационной технологии в учебном процессе. Автореф. Дис докт. пед.

наук. М. 1989. -48 с.

8. Кузьмина Н.В., Реан А.Л. Профессионализм педагогической деятельности. СПб., 1993. - 323 с.

9. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность, 2-е издание. М.: Политиздат, 1997.- 107 с.

10. Мищенко А.И. Формирование профессиональной готовности учителя к реализации целостного педагогического процесса. Дисс. ...докт. пед. наук. Москва, 1992 -487 с.

11. Решетников П.С. Нетрадиционная, технологическая система подготовки учителей: рождение мастера. Книга для преподавателей высш. и средн. пед. учеб. заведений. - Владос, 2000. - 304 с.

12.Щербаков А.И. Некоторые вопросы совершенствования под готовки учителя // Советская педагогика. - 1971. - № 9.

13. РаттТ.А. Формирование у студентов педагогического вуза готовности к развитию творческого потенциала. Дис. ...канд. пед. наук. Пермь, 2000.-211С

14. Бороненко Т.А. Модель системы методической подготовки учителя информатики. Дис. докт. пед. наук. Москва, 1998. - 335 с.

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ ПЛЕНАРЛЫҚ ОТЫРЫС		
ИСМУРАТОВА Г.С.	ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО	3
АБДИРКЕНОВА А.Қ.	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ	4
ИХСАН Д.М.	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ШӘКІРТІ	8
МАКАТОВА А.А. ЖАҚСЫЛЫҚ С.С. ДОСОВА А.Т.	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ КӨРКЕМДІК СИПАТЫ	14
ҚАЛДЫБЕК А.Қ. НҰРМАНОВА С.Т.	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ТІЛ БІЛІМІ МЕН ӘДЕБИЕТТАНУ ҒЫЛЫМЫНЫҢ НЕГІЗІН САЛУШЫ...	17
АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ: ҚАЗІРГІ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ ИДЕИ ПРОСВЕЩЕНИЯ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ		
АЛМАТ Н.А. УТЕПБАЕВА С.Т.	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҚАЗАҚ РЕФОРМАТОРЫ	21
АБИЛЬКАДИРОВА Ш. ТУРЕЖАНОВА С. А.	XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МЕКТЕПТЕР ҮШІН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ КАДРЛАР ДАЯРЛАУ	27
АРТЕМЧУК А. МОЛДАХМЕТОВА З.К.	АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ: ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЕ И ТВОРЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ	32
АБАЙ А.А. БЕРДІҒОЖИН Л. Б.	ИСАТАЙ ТАЙМАНҰЛЫ: ТҰЛҒА, ХАЛЫҚ БАТЫРЫ	36
АЛПЫС А.Н. ЕСМАГАНБЕТОВА Ш.К.	А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ АБАЙТАНУ ҒЫЛЫМЫ	40
БАЛАБАН А. АБДЫХАЛЫКОВА А.М.	ТИПОЛОГИЯ ЗАДАНИЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ АУДИРОВАНИЮ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ПОДКАСТОВ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	44
БОЛАТОВ А.Қ. ЖАНДАРБЕКОВА Г.Д.	АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ БІЛІМ МЕН ҒЫЛЫМНЫҢ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІГІ	47
БЕКЕТАЕВА А.А. ОСПАНҰЛЫ С. МЫРЗАҒАЛИЕВА К.М	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ АТА-БАБАЛАРЫ	51
БОЛАТҚЫЗЫ Ж. АБДОЛ Э.Д.	АРАЛАС ОҚЫТУ МОДЕЛІНІҢ ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЖЕТІСТІКТЕРІНЕ ӘСЕРІ	56
БОЛАТБАЕВ О.П. БЕРДІҒОЖИН Л.Б.	АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІ – ТӘУЕЛСІЗДІК ТУРАЛЫ	60
ЕРЖАНОВА Ж.А. МҰХАНБЕТЖАНОВА А.Р.	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ	66
ЖАКСЫЛЫКОВА Д.М. ИЛЬЯСОВА А.К.	ШЕТЕЛ ТІЛІНДЕ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА РӨЛДІК ОЙЫННЫҢ РӨЛІ	71
ЖАЙШЫЛЫҚ А.А. БЕРДІҒОЖИН Л.Б.	ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДА АЛАШОРДА ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	77
ЖАНДАРБЕКОВА Г.Д.	ТОРҒАЙ ӨҢІРІНІҢ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ МҰРАСЫ	81
ИСАБАЕВА А.С.	ВЗГЛЯДЫ И ИДЕАЛЫ А. БАЙТУРСЫНОВА В ОБЛАСТИ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ	84
КУРМАНГАЛИЕВА А.М. АУБАКИРОВА Г.Е.	ЖАҺАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР КОНТЕКСІНДЕГІ ҚОҒАМНЫҢ, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	87
МАКЕНОВА М.А. АУБАКИРОВА Г.Е.	ЖАҺАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР КОНТЕКСІНДЕГІ ҚОҒАМНЫҢ, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	91

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

САТИМОВА Д.К.	АЛАШ ИДЕЯСЫ ТӘУЕЛСІЗДІК БАСТАУЛАРЫНДА	95
СКЕРСИС В.А. КҮЗЕМБАЙҰЛЫ А.	ТЮРКСКОЕ НАСЕЛЕНИЕ КРЫМА В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ	99
ТАЙПАҚ А.А. БЕРДІҒОЖИН Л.Б.	ТӘУЕЛСІЗДІК ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕР ТҰЛҒА	104
УМУРАЛИНА А.Н. АУБАКИРОВА Г.Е.	А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ІРІ ТҰЛҒА	110
ФЛОРИНА Т.А. ЖИЕНТАЕВА К.Н.	САМОРЕАЛИЗАЦИЯ ЧЕЛОВЕКА В МИРЕ КУЛЬТУРЫ	114
ШАЛҚАР Т.Ш. МОЛДАХМЕТОВА З.Қ.	АЛАШ ҚАЙРАТКЕРІ А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ТУРАЛЫ	117
ШАМШАДИН Н.Т. МОЛДАХМЕТОВА З.Қ.	ТҰҢҒЫШ ӘДЕБИЕТШІ А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ	121
ШАЯХМЕТОВА Г.С.	ҚАЗАҚТЫҢ ҚОРҚЫТ ТУРАЛЫ МИФІ ЖӘНЕ ТӘҢІР-ЛІК ТАНЫМ	125
ХАЛИМУЛЛАЕВА А.А. МОЛДАШЕВА С.К.	АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ	128
ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ДАМЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ: БІЛІМ БЕРУ МЕН ОҚУДЫҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ СОВРЕМЕННОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ПРЕПОДАВАНИИ И ОБУЧЕНИИ		
АХМЕТКАРИМОВА Ш.К. АБДИМОМИНОВА Д.К.	КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҒЫНДА СУ МОНШАҚТАН БҰЙЫМДАР ЖАСАУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	133
АҚМЫРЗА А.Т. АБДИРКЕНОВА А.Қ.	ЭТНОПЕДАГОГИКА ҚҰРАЛДАРЫ АРҚЫЛЫ КІШІ МЕКТЕП ЖАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ	136
АБДРАХМАНОВ Ж.К. ПОЕЗЖАЛОВ В.М.	ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ КАК СПОСОБ РЕАЛИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТНОГО ПОДХОДА НА УРОКАХ ФИЗИКИ	139
АСЫЛБЕКОВА Н.Ө. ОЖАР С.Ғ. КАРІБОЗИНА Ж.М.	ТОЛЫМСЫЗ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ	143
АСЫЛБЕКОВА Н.Ө. ЭРЛЕПЕСОВА Г.Т.	ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ КОММУНИКАТИВТІК ҚЫЗМЕТІ	147
АСЫЛБЕКОВА Н.Ө. ЖАМАЛБЕКОВА А.Е. МУСАЕВА А.Б.	ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ АСТРОНОМИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ СИПАТЫ	151
ABDRAKHMANOVA E.A.	THE EFFECTIVENESS OF IMPROVING WRITING SKILLS BY USING MODERN TECHNOLOGY IN THE FOREIGN LANGUAGE CLASSROOM	155
АБДИКАЛИКОВА А.Е. ТУРМЕТОВА Г.Ж. САЛЫБЕКОВА Н.Н.	TULIPA SUAVEOLENS (LILIACEAE) ӨКІЛІН IN VITRO ӘДІСІ АРҚЫЛЫ МИКРОКЛОНАЛЬДЫ КӨБЕЙТУ	158
АСАНОВА А.С.	БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КОМУНИКАТИВТІК ДАҒДЫНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	161
АХМАНОВА К.Б. ЖУСУПОВА Д.Ж.	«CASE-STUDY КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКИХ НАВЫКОВ ДЕТЕЙ С ОВЗ, НА УРОКАХ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТРУДА»	166
АХМЕТОВ С.К. ХАМИТОВА А.С.	ЗАВИСИМОСТЬ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯОТ ЕЕ РЕАЛИЗАЦИИ	170
БАГДАУЛЕТ А. РАХМАТУЛИНА А.Р.	ЖУРНАЛИСТИКА МАМАНДЫҒЫНЫҢ 3 КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТУЫН АНЫҚТАУ	173

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

БАЙЖАРКЕНОВА А.Б. КОЛДЫБАЕВА С.С.	ИСТОРИИ ПЕРВЫХ ДОКТОРОВ НАУК – КОСТАНАЙЦЕВ	177
ВИГЕЛЬ Л. ГРИГОРОВА Ю.Б.	ПРОБЛЕМЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В СРЕДНЕ-СПЕЦИАЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ КАЗАХСТАНА	180
ГАБДОЛОВА А.С. РАХМАТУЛИНА А.Р.	СТУДЕНТТЕРДІҢ ӨЗІН-ӨЗІ ДАМЫТУЫ	184
ДОВГОДЬКО В.А. ДЕМИСЕНОВ Б.Н.	ПРИМЕНЕНИЕ ПОНЯТИЯ КОЛЬЦА МНОГОЧЛЕНОВ В ШКОЛЬНОМ КУРСЕ МАТЕМАТИКИ	189
ЕНШАЛЛА Ж.Т. ИСПУЛОВА Р.Н.	АДАМ ДЕНСАУЛЫҒЫН САҚТАУ МЕН НЫҒАЙТУДАҒЫ ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ РӨЛІ	192
ЖАНАБАЙ А.К. КАЗБЕККЫЗЫ К. ЕРСУЛТАНОВА З.С.	ХАРАКТЕРИСТИКИ, ТЕХНИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА И ПРОГРАМНОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ МОБИЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ M-LEARNING	196
ЖОЛДЫБАЙ А.Е. АЛИЯСОВА В.Н.	ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ БЕРУ ШЕҢБЕРІНДЕ БИОЛОГИЯ КУРСЫН ӘДІСТЕМЕЛІК ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІ ҚҰРУ (7-9 СЫНЫП)	201
ЖҰМАҒАЗЫ Б.Е. АБЖАНОВА А.К.	ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	207
ZHUMABEKOV D.D. TASTANOV M.G.	EQUATIONS OF SURVIVAL AND RUIN IN RISK PROCESSES	210
КАЗАКОВА О.В. БОРЫШКО Т.Н.	РАЗВИТИЕ ПСИХОМОТОРНЫХ НАВЫКОВ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ЗАДЕРЖКОЙ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ	214
КАЛИЕВ Б.К. ЕПИФАНОВА С.В. КЕКЛИС А.С.	РЕАЛИЗАЦИЯ ПРОЕКТА «SAGRIS» ВУЗЕ	217
КОЛЕСНИКОВ Б.С. ЯРОЧКИНА Е.В.	ПРИМЕНЕНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ПРОБЛЕМНОГО ОБУЧЕНИЯ НА УРОКАХ ИСТОРИИ В ШКОЛЕ	220
КУРМАНАЕВ А.А. БАЖЫКОВА К. Б.	КАК ДОБИТЬСЯ ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ НА УРОКАХ ХИМИИ	224
КУСАИНОВ Д.Б. ДОСОВА А.Т.	СТИВЕН ПИНКЕРДІҢ «ТІЛ-ИНСТИНКТ» ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ	229
ҚҰДАБАЙ Ә.	МЕКТЕПТЕ ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕГІ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК	233
МАХАМБЕТОВА Ә.Б. БЕККОЖАНОВА Г.К.	ШЕТЕЛ ТІЛІН ОҚЫТУДА СУГГЕСТОПЕДИЯ ӘДІСІН ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ	235
МОЛДАЖАНОВА Г.Ж. ЕРСУЛТАНОВА З.С. АНДАСБАЕВ Е.С.	МЕТОДЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННО-ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННОЙ СЕТИ ДЛЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ	240
NURALIYEV N. SALIMOV M. HASANOV J.	INFORMATION CULTURE OF YOUNG PEOPLE	244
ОРЫНБАСАРОВ Д.И.	ҚАЗАҚТЫҢ «ТОҒЫЗ ҚҰМАЛАҚ» ҰЛТТЫҚ ОЙЫНЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІНДЕ ПАЙДАЛАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	248
ОҢҒАРОВА М.Н. АБДИМОМИНОВА Д.К.	МЕКТЕПТЕГІ КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА КӨРКЕМ БҰЙЫМДАР ЖАСАТУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІН ДАМЫТУ	251
ПОКИНЬ-СОХА А.М. КОЛЕСНИКОВ Б.С. ЧЕРНЯВСКАЯ О.М.	ИНТЕГРИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ НА УРОКАХ ХИМИИ И КРАЕВЕДЕНИЯ: ФОКУС – ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ КАРАБАЛЫКСКОГО РАЙОНА	254
СТРИКАНОВА М.Е. КАЛЖАНОВ М.У.	СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ И ПОДГОТОВКИ ПО МАТЕМАТИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ	259

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ТҰРАРБЕКОВА Д.Қ. АБДИМОМИНОВА Д.К.	КӨРКЕМ ЕҢБЕК САБАҚТАРЫНДА ОЮ-ӨРНЕК ӨНЕРІН ОҚУШЫЛАРҒА ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ	263
ХАСЕНОВА Ә. ДОСОВА А.Т.	АҒЫЛШЫН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІН САЛЫСТЫРУ	266
ШАКИЕВА А.С. ЕРСУЛТАНОВА З.С.	МЕКТЕПТЕ ИНФОРМАТИКАНЫ ОКЫТУДА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ ДАМЫТУ	271
SHAMSUTDINOVA Z.B.	THE FUNCTIONING OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH ELEMENTS OF COLOR DESIGNATION IN THE ENGLISH-LANGUAGE MEDIA DISCOURSE	274
ЮРЧЕНКО А.А.	СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СИСТЕМ ПРОКТОРИНГА В ФОРМАТЕ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ	277
ЯРОЧКИН Т.М. БАЛГАБАЕВА Г.З.	ПОНЯТИЕ ОБ ИННОВАЦИЯХ В ОБРАЗОВАНИИ, ИХ СУЩНОСТИ И КЛАССИФИКАЦИЯ	282
ҒЫЛЫМИ-ТЕХНИКАЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ - ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ ЖАҒДАЙЫ МЕН ДАМУ БАҒЫТТАРЫ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ		
АБИЛЬДИНА Г.Т. ИВАНОВА И.В. ЖУСУПОВА А.К.	ЗАЧЕМ WEB-САЙТ ФИТНЕС-КЛУБУ?	289
АЗБЕРГЕНОВ Е.Т. КАЛИЕВА К.Б. КАЛИЕВ Б.К.	БОЛЬШОЕ ВНИМАНИЕ ЭЛЕКТРОБЕЗОПАСНОСТИ ДЛЯ ИЖС	291
АНЦИФЕРОВ В.Д. ИВАНОВА И.В. ЖУСУПОВА А.К.	РАЗРАБОТКА ПРИЛОЖЕНИЙ ЛОГИЧЕСКИХ ЗАДАЧ	296
БЕКМЫРЗА Ж.А. РЫСПАЕВ К.С. КУРМАНОВ А.К.	МОДЕЛИРОВАНИЕ ДИНАМИЧЕСКИХ СИСТЕМ	299
БИСЕНОВА Д.К. АЙТМУХАМБЕТОВ А.А.	ФИЗМАТ ЭПОХИ 1960-1970-Х ГОДОВ	302
ЕРМЕКОВ А.С. КУДУБАЕВА С.А.	МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ АДАМДАРҒА АРНАЛҒАН ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ВЕБ-РЕСУРСТАРДЫ ТАЛДАУ	306
ЕРТАЕВ Д.Б. ИВАНОВА И.В. ЖУСУПОВА А.К.	СОЗДАНИЕ САЙТА ПРИ ПОМОЩИ REACT	309
ЖАРОВА А.А. КОСТАНГЕЛЬДИНОВА А.А. ЕРСУЛТАНОВА З.С.	УНИВЕРСИТЕТТІҢ САБАҚ КЕСТЕСІНІҢ МОБИЛЬДІ НҰСҚАСЫН ЖОБАЛАУ ЖӘНЕ ӘЗІРЛЕУ	313
КАБДУАЛИ С.С. ЖУСУПОВА Д.Ж.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ КОМПЬЮТЕРНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ЦИФРОВОЙ ЖИВОПИСИ	317
КАНАПЬЯНОВ М.Б. ИВАНОВА И.В. МАХАМБЕТОВА Г.И.	СОСТОЯНИЕ ИГРОВОЙ ИНДУСТРИИ КАЗАХСТАНА	321
КАПАРОВА Г.Н. БЕРМАГАМБЕТОВ А.Қ.	АРДУИНО БАЗАСЫНДА МЕТЕОСТАНЦИЯНЫҢ АППАРАТТЫҚ БӨЛІГІН ӘЗІРЛЕУ	324
КАСЫМОВА А.Х. КУАНЫШКАЛИЕВ Д.К.	АНАЛИЗ ПРИМЕНЕНИЯ ИСКУСТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА БАЗЕ ТЕХНОЛОГИИ ОТСЛЕЖИВАНИЯ ЭМОЦИЙ ЧЕЛОВЕКА	327
ҚАЙРОЛЛА Г.Қ. БЕРМАГАМБЕТОВ А.Қ.	АРДУИНО БАЗАСЫНДА МЕТЕСТАНЦИЯНЫҢ ИНТЕРФЕЙСІН ЖАСАУ	331

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

КАРАБУТ Д.С. ЕПИФАНОВА С.В. КАЛИЕВ Б.К.	АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ В АВТОМОБИЛЕСТРОЕНИИ	335
КАРАКУЛОВ Ч.Е. КАЛИЕВ Б.К. КАЛИЕВА К.Б.	МАШИНА БӨЛШЕКТЕРІНІҢ ІШКІ ЦИЛИНДРЛІК БЕТТЕРІНІҢ ТОЗУҒА ТӨЗІМДІЛІГІН КОМПОЗИТТІК ЖАБЫНДАРДЫ ЭЛЕКТРОХИМИЯЛЫҚ ТҰНДЫРУ ӘДІСІМЕН АРТТЫРУ	338
КАРИБАЕВ А.А. ШАЯХМЕТОВ К.К. КАЛИЕВ Б.К.	АВТОМАТИЗИРОВАНИЕ ОБРАБАТЫВАНИЯ ЗУБЧАТЫХ КОЛЕС НА ЗУБОФРЕЗЕРНЫХ СТАНКАХ	342
КУТПАНОВА Т.Д. ТУЛУБАЕВ Ф.Х.	ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ УСТАНОВКА ДЛЯ ПОЛУЧЕНИЯ ТЕПЛА ИЗ ПЛАСТИКОВЫХ ИЗДЕЛИЙ	346
НУРГАЛИЕВА С.Н. КУДУБАЕВА С.А.	ОПТИМИЗАЦИЯ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ПРОГРАММИРОВАНИЮ, ПРОГНОЗ ДАННЫХ	352
МАЛИКОВ А. ШОПАНОВ М. ТУЛУБАЕВ Ф.Х.	ТЕХНОЛОГИЧЕСКАЯ УСТАНОВКА ДЛЯ ВЫРАБОТКИ ТЕПЛА. БИОГАЗОВАЯ УСТАНОВКА	357
МАХАНБЕТЖАН М.А. БАЖЫКОВА К.Б.	МИЯ ТАМЫРЫ ХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫН КОСМЕТИКАДА ҚАРА ДАҚТАРҒА ҚАРСЫ ҚОЛДАНУ	361
МУСЛИМ А.К. ШАЯХМЕТОВ К.К. КАЛИЕВ Б.К.	ТЕПЛОВАЯ ОБРАБОТКА ПАЛЬЦЕВ РЕЖУЩЕГО АППАРАТА ЖАТКИ	365
МОЛДАҒАЛИЕВ А. А. САРИНА А. Ж.	ЖАҢА ФОРМАЦИЯДАҒЫ «АХМЕТ ӘЛЕМІ» ИНТЕРАКТИВТІ-ОҚЫТУ ОЙЫНЫН ЖОБАЛАУ	368
МУРАТОВ М.М. САРИНА А. Ж.	ПРОЕКТИРОВАНИЕ СМАРТ-ТЕХНОЛОГИЙ «УМНАЯ ДЕТСКАЯ ПЛОЩАДКА»	371
ОГАРКОВА А.И. ПУШКАРЕВ С.Д. КОШКИН И.В.	РАЗРАБОТКА АЛГОРИТМА ВЫБОРА ОДНОФАЗНЫХ СИЛОВЫХ КАБЕЛЕЙ С СПЭ ИЗОЛЯЦИЕЙ НА НАПРЯЖЕНИЕ 6-35 КВ С УЧЕТОМ СПЕЦИАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК	375
САҒЫН Ш.Е. КУДАБАЕВА Н.Б. КАЛИЕВА К.Б.	БІЛІКТІ ДАЙЫНДАУДЫҢ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ӘДІСТЕРІ ТАЛДАУ	379
САЙДОВ М.Х. ИВАНОВА И.В. ЖУСУПОВА А.К.	УПРОЩЕННЫЙ ДОСТУП ЧЕРЕЗ TELEGRAM-БОТ	382
САЛИМГЕРЕЕВ Д.Е. КАЛИЕВА К.Б. КАЛИЕВ Б.К.	АНАЛИЗ И ОСОБЕННОСТИ РАБОТЫ ТЕПЛО-АККУМУЛИРУЮЩИХ ЭЛЕКТРООБОГРЕВАТЕЛЕЙ	384
САМОЙЛЕНКО Д.О. САЛЫКОВА О.С. ЖУСУПОВА А.К.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ АВТОМАТИЧЕСКОГО РАЗВЕРТЫВАНИЯ ПРИЛОЖЕНИЙ В ОПЕРАЦИОННЫХ СИСТЕМАХ С ПОДДЕРЖКОЙ КОНТЕЙНЕРИЗАЦИИ	390
САПАРҒАЛИ К.Б. ЕРБОЛАТ Н. БЕРДЕНОВА Г.Ж.	КОРОНАВИРУС ИНФЕКЦИЯСЫНЫҢ ДАМУ ҚАУПІН БАЙЕС ӘДІСІ АРҚЫЛЫ БАҒАЛАУ	393
ТОРАНОВА Ж.Б. МАРТЫНЮК Ю.П.	АКУСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ПАРАМЕТРЛЕРІН ЗЕРТТЕУ ҮШІН СТЕН	396
ПЕТРУСЕНКО В.Е. ЕПИФАНОВА С.В. РАХИМОВА Д.Б.	АДДИТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ	402
ХАМЗИН С.Р. ИВАНОВА И.В. ЖУСУПОВА А.К.	ЭФФЕКТИВНОСТЬ ТЕХНОЛОГИИ ФРИЛАНСА	406

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

ШАЙМУРУНОВ С.Ж. РЫСПАЕВ К.С. КУРМАНОВ А.К.	МЕТОДИКА ОПРЕДЕЛЕНИЕ КОЛИЧЕСТВА ОПЫТОВ	409
ШЕСТАКЕВИЧ Д.А. САРИНА А. Ж.	SMART CITY КАК СОВРЕМЕННАЯ ПРОЕКЦИЯ УМНОГО ГОРОДА	413
ШНАЙДЕР Д.А. ИВАНОВА И.В. ЖУСУПОВА А.К.	ПРИМЕНЕНИЕ ТРЁХМЕРНОЙ ГРАФИКИ В СОЗДАНИЕ ОБЪЕКТОВ И ИХ РЕАЛИЗАЦИИ	417
ХУДЯКОВ А.Ю. ИВАНОВА И.В.	ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРЕЙМВОРКА RASA С КОМПОНЕНТАМИ NLU И CORE, ГДЕ ДЛЯ NLU ИСПОЛЬЗУЕТСЯ БИБЛИОТЕКА SPACY, И ИХ ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ГЕНЕРАЦИИ ОТВЕТА	420
ЖАҺАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР КОНТЕКСІНДЕГІ ҚОҒАМНЫҢ, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ОБЩЕСТВА, ЭКОНОМИКИ И ПРАВА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ		
АБЖАНОВА Д.Ж. МАЙКОПОВА Г.С.	РОЛЬ НАДЕЖНОСТИ И ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОММЕРЧЕСКОГО БАНКА	426
АЛТАЕВА Д. М. МАРГАЦКИЙ Р.В.	МИКРОКРЕДИТОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ: СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ	431
ALPYSBAY R. E. KHASENOVM.KH.	PROBLEMS OF LABOR ORGANIZATION IN CONDITION OF THE QUARANTINE AND STATE EMERGENC	435
АЛТЫНБАЕВА А.Р. АЛИМОВА Н.Ж.	ЭФФЕКТИВНОСТЬ МАРКЕТИНГОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЯ	440
АЛИАСҚАР Ф.Ж. АЛИМОВА Н.Ж.	ЭКОНОМИКАНЫҢ БАСТЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ТҮРЛЕРІ	443
АЛИАСҚАР Ф.Ж. АЛИМОВА Н.Ж.	А.БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ	446
АБДИГАЗИЕВ И.М. СУЛЕЙМЕНОВА А.Э.	НЕГАТИВНОЕ ВЛИЯНИЕ СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЕЙ НА ПСИХИКУ ЧЕЛОВЕКА	450
АХМЕТОВА С.М. АЛИМОВА Н.Ж.	МАКРОЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ	454
АКЫЛБЕКОВА А.К. МОЛДАГАЛИЕВА Н.Д.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІ ЭКОНОМИКАСЫН ҚҰРУДЫҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ҚАРЖЫ МЕНЕДЖМЕНТІН ДАМЫТУ	459
АКЫЛБЕКОВА А.К. АЛИМОВА Н.Ж.	ЕЛІМІЗДЕГІ ЖҰМЫССЫЗДЫҚТЫ ТӨМЕНДЕТУ МӘСЕЛЕСІ	462
ӘНЕТ Р.Т., ОЧИЛОВ И.Р., ВАСИЛЬЕВА Р.М., МУХАМЕДЬЯРОВА-ЛЕВИНА Т.Т.	АНАЛИЗ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКОВ И ПУТИ ЕГО УЛУЧШЕНИЯ	466
БАЙЖИЕНОВА А.Б. МАРГАЦКАЯ Г.С.	ИПОТЕЧНОЕ КРЕДИТОВАНИЕ: СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	469
БАҚЫТЖАНОВА Н.А. ЖУМАБАЕВА А.М.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ЗАҢСЫЗ МИГРАНТТАРДЫҢ ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ	472
БАЛАБАЕВА А.Ж. НУРАХМЕТОВА Г.С.	КАЗАХСТАНСКИЙ РЫНОК ТРУДА В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОЙ ЭКОНОМИКИ	477
БАТЫРБАЕВА А.Я. ЕЛЬЧИЩЕВА О.В.	СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ СТУДЕНТОВ ВУЗА В КРИЗИСНЫЙ ПЕРИОД	481
БЕКТАСОВА А.К. АХМЕТКАЛИ Т.А.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КӘСІПКЕРЛІКТІҢ ҚАЗІРГІ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ	484

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

BAIBERGENOVA T.S. SARTANOVA N.T.	THE ESSENCE AND COMPONENTS OF THE COMPANY'S FINANCIAL POLICY	487
БОЖКО Л.А. ЖОЛДАСПЕКОВА Л.М.	ТРАНСФОРМАЦИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КАЧЕСТВ ЖУРНАЛИСТА	492
БИАХМЕТ Н.Б. САРТАНОВА Н.Т.	ЖАНАМА САЛЫҚТАР ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ САЛЫҚ БАЗАСЫНЫҢ МАҢЫЗДЫ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ: ШЫНДЫҚ ЖӘНЕ ӨЗГЕРІСТЕР	498
ДАУРЕНОВ И.С., МАЙКОПОВА Г.С.	ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ КООПЕРАЦИИ В ЖИВОТНОВОДЧЕСКОЙ ОТРАСЛИ	504
ЕСЕНГАЛИЕВА Т.А. ТАРАБАЕВА Н.Ж. ЖУСУПОВА Г.Б.	БЕДНОСТЬ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА	509
ЕСЕРКЕНОВА М.Б. АБЫЛАЙҰЛЫ А.	COVID – 19 ПАНДЕМИЯСЫ КЕЗЕҢІНДЕ КОНСУЛДЫҚ ФУНКЦИЯЛАРДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	511
ЕГІНБАЙ М. МУКАШЕВА Г.К.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҚОРШАҒАН ОРТАНЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	515
ЖАЛЕЛОВ Т. КАЖИКОВА Ж.Н.	«РАДУГА» СК ДК-ДЕ ДЕБИТОРЛЫҚ БАРЫС АУДИТІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	518
ЖАЛЕЛОВ Т. АЛИМОВА Н. Ж.	ҚАЗАҚСТАННЫҢ МҰНАЙ ӨНДІРІСІ ЖӘНЕ ОНЫ ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	521
ЖАНЕЛ А.Н. КАЖИКОВА Ж.Н.	ҰЙЫМНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ САУЫҚТЫРУДЫҢ БАҒЫТТАРЫ МЕН БАҒДАРЛАРЫ	526
ЖАНЕЛ А.Н. АЛИМОВА Н.Ж.	ИНФЛЯЦИЯ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИПТЕРІ	529
ЖАКУПОВ А.Т. МОЛДАГАЛИЕВА Н.Д.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚ	532
ЖҰМАҒАЗЫ Б.Е. АБЖАНОВА А.К.	ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ	536
ЗАКИРОВА А.Б. ИСМАИЛОВ С.С.	ПРОЦЕСС ПРОВЕДЕНИЯ КОНФИСКАЦИИ ИМУЩЕСТВА И СКОТА У НАСЕЛЕНИЯ (НА ПРИМЕРЕ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ)	539
ИСАБАЕВ Т.К. ЗАМЛЕЛОВ А.Л.	АНАЛИЗ ОБЩЕСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ЯНВАРСКИХ СОБЫТИЙ 2022-ГО ГОДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН	544
ИСПРАВНИКОВ И.А. МОЛДАГАЛИЕВА Н.Д.	ПРОБЛЕМА РАЗВИТИЯ КРЕАТИВНОСТИ МЕНЕДЖ-ЕРОВ В КАЗАХСТАНЕ	547
КАДАМБАЕВА А.С. МУРАТОВА Д.Д.	СЛИЯНИЕ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ КАК ФАКТОР РАЗВИТИЯ В БАНКОВСКОЙ СИСТЕМЕ	550
КЕНЖЕҚҰЛ Н.Е. МОЛДАГАЛИЕВА Н.Д.	ЖЕМҚОРЛЫҚПЕН КҮРЕСУ ӘДІСТЕРІ	554
КУПОБАЕВА Д.А. КЕНЖЕБЕКОВА Д.С.	АКТУАЛЬНЫЕ И ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ УЧАСТИЯ НАСЕЛЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ БЮДЖЕТА КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ	558
КИВИЛЕВА С.С. ГОДУНОВ В.В.	ФИНАНСОВЫЕ РИСКИ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ КАЗАХСТАНА	563
КОЗБАКОВА С.И. МУРАТОВА Д.Д.	ПРОБЛЕМЫ СЛИЯНИЯ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ	568
КУЛЬДИНОВА Д.С. ЖУСУПБЕКОВА Г.Е.	МОЛОДЕЖЬ В МАЛОМ БИЗНЕСЕ	571
ҚАРАҒҰЛ Б. АЙТМУХАМБЕТОВ А.А.	ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ В 80-ГОДЫ XX ВЕКА	576
ЛУГОВСКИХ И.В. НАЗАРКЕНОВА К.Ж.	ЭКОЛОГИЯ И МОЛОДЕЖНОЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО	582

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

МАКАШЕВА К.С. ЗАВЬЯЛОВА Е.Н.	ФИНАНСОВЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АО «БАЯН СУЛУ»: АНАЛИЗ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПО ПОВЫШЕНИЮ ИХ ЭФФЕКТИВНОСТИ	584
МЕЛЬНИКОВА А.М. МУХАМЕДЬЯРОВА-ЛЕВИНА Т.Т.	СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ КРЕДИТОСПОСОБНОСТИ ЗАЕМЩИКА КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ БАНКА	591
МОЛИБОЖЕНКО К.В. БАЯЗИТОВА И.А.	ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ МАШИНОСТРОЕНИЯ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ	594
МҰҚАШ А.Қ. КАЙЫРБАЕВА Г.К.	КОММЕРЦИЯЛЫҚ БАНК ҚЫЗМЕТТЕРІНІҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ	598
МЫРЗАТАЕВ Е.Б. НУРКЕШЕВА Г.Б. НУРКЕШЕВА С.С. КАЗКЕНОВА Г.Т.	ПРОБЛЕМА ОЗЕРА ШУБАРКУЛЬ	601
НАГАЙЦЕВ Т.О. ЕЛЬЧИЩЕВА О.В.	ОСОБЕННОСТИ ПСИХОЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ВАКЦИНИРОВАННЫХ И НЕ ВАКЦИНИРОВАННЫХ СТУДЕНТОВ	6044
НУРТАЕВА А.Н. ИСИРГЕПОВА Д.Б.	ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЛАРДАҒЫ ИНДУСТРИЯЛЫҚ-ИННОВАЦИЯЛЫҚ САЯСАТТЫ ЖЕТІЛДІРУ МЕХАНИЗМДЕРІ	608
НУРТАЕВА А.Н. БАЙКАДАМОВ Н.Т. АБЖАНОВА А.К.	ПАНДЕМИЯНЫҢ БАНКТЕРГЕ ӘСЕРІ	613
ОЛЕЙНИКОВ Н.В. НУРАХМЕТОВА Г.С.	ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА ЭКОНОМИКУ И РЫНОК ТРУДА В КАЗАХСТАНЕ	617
ОЛЕЙНИКОВ Н.В. ТУРЕЖАНОВ С.У.	ПРОБЛЕМЫ ОРГАНИЗАЦИИ СЕЛЕКТИВНОГО СБОРА МУСОРА В КАЗАХСТАНЕ(НА ПРИМЕРЕ г.КОСТАНАЙ)	621
ОРАЗАЛИНА Г.М. КУЖУКЕЕВА К.М.	ЦИФРОВАЯ ЭКОСИСТЕМА КАК ИНСТРУМЕНТ ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА	627
ОРАЗАЛИНА З.Ф. ТАСТЕМИРОВА Ж.А.	УПРАВЛЕНИЕ ОТХОДАМИ В КАЗАХСТАНЕ: ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ	631
ПИМИЧЕВА А.В. НУРУШЕВА Г.К.	1920-1940 ЖЫЛДАРЫ ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТӘРКІЛЕУ САЯСАТЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ	636
РОМАЗАНОВА М.М. УТЕБАЕВА Ж.Ә.	ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ БАСҚАРУ ҚҰРАЛ РЕТІНДЕ	640
САМИДОСОВ А. ЖАЗЫКБАЕВА Г.К.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АГРАРЛЫҚ СЕКТОРЫНЫҢ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕР	643
САРМУРЗИНА А.Н. ДЕМИНА Н.Ф.	ФИЗИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРИТАЦИЯ ЯВЛЕНИЙ ПО ФОТОГРАФИЯМ МАРСА	646
САГИЕВА А.К. УТЕБАЕВА Ж.Ә.	ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ МАРКЕТИНГТІҢ ДАМУЫ	651
САРТАНОВА Е.Т. МАЛЬШАКОВА В.В.	ТУРИЗМ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: РЕАЛИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ	654
САРСЕНБЕК Г. Ж. МОЛДАГАЛИЕВА Н.Д.	ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ ИННОВАЦИЯЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТ ЖӘНЕ СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУ	659
САРСЕНБЕК Г.Ж. АЛИМОВА Н.Ж.	ҚАЗАҚСТАННЫҢ ІШКІ ЖӘНЕ СЫРТҚЫ ҚАРЫЗ МӘСЕЛЕЛЕРІ	663
САТЕНОВ М.Т. РАДЧЕНКО П.Н. АНДАСБАЕВ Е.С.	ОБУЧАЮЩИЙ САЙТ КАК СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАМОТНОСТИ	666
СӘЛІМЖАН А.М. КАЖИКОВА Ж.Н.	ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ САЛЫҚ ЖҮЙЕСІ	670

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

СӘЛІМЖАН А.М. АЛИМОВА Н.Ж.	АҚШАНЫҢ ЭКОНОМИКАДАҒЫ РӨЛІ	673
ТАЖИБАЕВА И.С. МОЛДАГАЛИЕВА Н.Д.	ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖСНОСТИ ЛОГИСТИКИ В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ	676
ТАРАНОВА Ю.А. КЫДЫРБАЕВА Ш.Д.	СИСТЕМЫ БЕЗНАЛИЧНЫХ ПЛАТЕЖЕЙ И ПЕРЕВОДОВ ДЕНЕГ И ОСНОВНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ ИХ РАЗВИТИЯ: КАЗАХСТАНСКИЙ И МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ	680
ТАСАНОВА Г.А. ШЕВЦОВ А.Б.	ЭВОЛЮЦИЯ КОРОНАВИРУСНОЙ ИНФЕКЦИИ	683
ТӨЛЕУХАН А. М. АЙТМУХАМБЕТОВ А.А.	МИГРАЦИОННЫЙ ПОТОК В 1950-ЫЕ ГОДЫ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ	689
TURSYNBAYEVA A.T. ABYLAIULY A.	PUBLIC ACCOUNTABILITY OF TRANSNATIONAL CORPORATIONS	692
УАИСОВА М.М. МАЗДУБАЙ А.В.	АВТОМАТИЗАЦИИ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ПРОЦЕССОВ ПРИ ИЗГОТОВЛЕНИИ АСФАЛЬТОБЕТОННЫХ СМЕСЕЙ И ПРОЕКТИРОВАНИЕ МАКЕТА АВТОМАТИЗИРОВАННОЙ ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИНИИ УПРАВЛЕНИЯ ПРОИЗВОДСТВОМ	695
ХАСЕНОВА А. ЕРАЛИНА А.Е.	ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ӨНЕРКӘСІБІНІҢ ДАМУЫ (1960-1985 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДА)	698
ШЕРИЕВА Ж.Т. КАЙЫРБАЕВА Г.К.	ФАКТОРИНГ: БИЗНЕС КӨЛЕМІН ҰЛҒАЙТУДЫҢ ТИІМДІ ҚҰРАЛЫ	704
АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ҒЫЛЫМДАРЫН ДАМЫТУДЫҢ ЖАҢА ҮДЕРІСТЕРІ НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ НАУК		
АЙТБАЙ Г.С. АЙТЖАНОВА И.Н. ГАДЖУМУРАДОВА А.М.	IN VITRO КУЛЬТУРАСЫН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СҰРЫПТАҒЫ КАРТОП СОРТТАРЫНЫҢ ВИРУССЫЗ ОТЫРҒЫЗУ МАТЕРИАЛЫН АЛУ	708
АҚЗАМОВА А.Ә. АЙТЖАНОВА И.Н.	«РЗА» ЖШС КӘСІПОРЫНЫНДА ӨНДІРІЛГЕН АЙРАННЫҢ САПАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕРІН ТАЛДАУ	712
АХМЕТОВА А.К. БОГДАНОВ А.В.	ИССЛЕДОВАНИЕ КОНЦЕНТРАЦИИ ФЛАВОНОИДНЫХ СОЕДИНЕНИЙ В ПЛОДАХ MALUS BACCATA	715
БОРОДИН В.Г. ОРЫНТАЕВА М.Д.	ВЕТЕРИНАРНО-САНИТАРНУЮ ЭКСПЕРТИЗА МЫШЕЧНЫХ ПРОБ ОТ ОХОТНИЧЬЕ-ПРОМЫСЛОВЫХ И УБОЙНЫХ ЖИВОТНЫХ ДЛЯ ДИАГНОСТИКИ ТРИХИНЕЛЛЕЗА	719
БУЛАТ К.С. АМАНТАЕВ М.А.	РАЗРАБОТКА ШИНЫ СО ЗВУКОВОЙ ИНДИКАЦИЕЙ ИЗНОСА	722
ГУЩИНА А.В. ТЫШТЫКБАЕВА С.Б.	ДЕМОДЕКОЗ У МЕЛКИХ ДОМАШНИХ ЖИВОТНЫХ	725
КАСИМОВА М. АЙТЖАНОВА И.Н.	АЗОТ ТҮЗЕТКІШ МИКРООРГАНИЗМДЕРДІҢ БИОТЕХНОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ НЕГІЗІНДЕГІ ПРЕПАРАТТАРДЫ ҚОЛДАНУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	729
КАСЬЯНОВА Е.О. ЧЕХОВА Т.И.	ЭКОЛОГИЧЕСКИ БЕЗОПАСНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПОДГОТОВКИ СЕМЯН ЯРОВОЙ ПШЕНИЦЫ ПЕРЕД ПОСЕВОМ	734
КЕНЖЕБАЙ А. ЖОКУШЕВА З.Г.	ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ ЖАНГЕЛДІ АУДАНЫ «ҚАРАТҰЗ» КӨЛІНІҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ	739
КУРБАНБАЕВА М.А. КАКИРОВА А.М.	НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ НАУК	742
МОЛДЫБАЕВА К.А. КАЗКЕНОВА Г.Т.	САНИТАРНО-ГИГИЕНИЧЕСКАЯ ОЦЕНКА ДРЕВЕСНЫХ НАСАЖДЕНИЙ Г.КОСТАНАЙ НА ОСНОВЕ ФИТОНЦИДНОЙ АКТИВНОСТИ	746

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

НҰРХАН Д. ЖОКУШЕВА З.Г.	ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫ АМАНГЕЛДІ АУДАНЫНДАҒЫ ҚЫЗҒАЛДАҚТАРЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ	749
САДЫҚ С.Т. АЙТЖАНОВА И.Н.	ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАЛЫҚ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯСЫ	753
САРЫБАЙ Д.Б. АЙТЖАНОВА И.Н.	ЖЫЛҚЫНЫҢ ИНФЕКЦИЯЛЫҚ АНЕМИЯСЫ	758
САЛКИМБАЕВА А.Б. АЙСИН М. Ж.	ОРГАНОЛЕПТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ СОТОВОГО И ЦВЕТОЧНОГО МЁДА	761
КУКАЕВА Н.К. СЕРГЕЕВА А.М.	ҚОСТАНАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ ТУРИСТІК АУМАҚТАРЫНЫҢ ТАБИҒИ-РЕКРЕАЦИЯЛЫҚ ЖӘНЕ МӘДЕНИ-ТАРИХИ РЕСУРСТАРЫ	765
ЖИЕНБАЕВ Т.А.	ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГИБРИДНОЙ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ ОДАРЕННЫХ УЧАЩИХСЯ 9-Х КЛАССОВ К ОЛИМПИАДЕ ПО ХИМИИ	771
ТОКТОРБЕКОВА А.А.	БОЛАШАҚ МАТЕМАТИКА МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЖОБАЛАУ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУҒА ДАЙЫНДЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ	775

Журнал А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің ғылым және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру департаментінде теріліп, беттелді
Компьютерлік беттеу: Кажиякбарова А.Т.
Мекен-жайымыз:
110000, Қостанай қ., Байтұрсынов көш. 47, 106 каб. (Пединститут ғимараты, Тәуелсіздік к-сі)
Тел/факс: 8 (7142) 54-58-74 (ішкі 258)
E-mail: studkonference@mail.ru
2022 ж. басуға берілді.
Пішімі 60*84/18
Таралымы 20 мамыр 2022 ж.
Тапсырыс № 000072
А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің типографиясында басылған
Қостанай қ., Байтұрсынов көш. 47

Журнал набран и сверстан в департаменте науки и послевузовского образования Костанайского регионального университета им. А.Байтурсынова
Компьютерная верстка: Кажиякбарова А.Т.
Наш адрес:
110000, г. Костанай, ул. Байтурсынова 47, каб. 106 (корпус Пединститута, ул.Тауелсиздик 118).
Тел/факс: 8 (7142) 54-58-74 (вн.258)
E-mail: studkonference@mail.ru
Подписано в печать 2022 г.
Формат 60*84/18
Тираж экз. 20 май 2022 г.
Заказ № 000072
Отпечатано в типографии Костанайского регионального университета им.А.Байтурсынова
г. Костанай, ул. Байтурсынова, 47